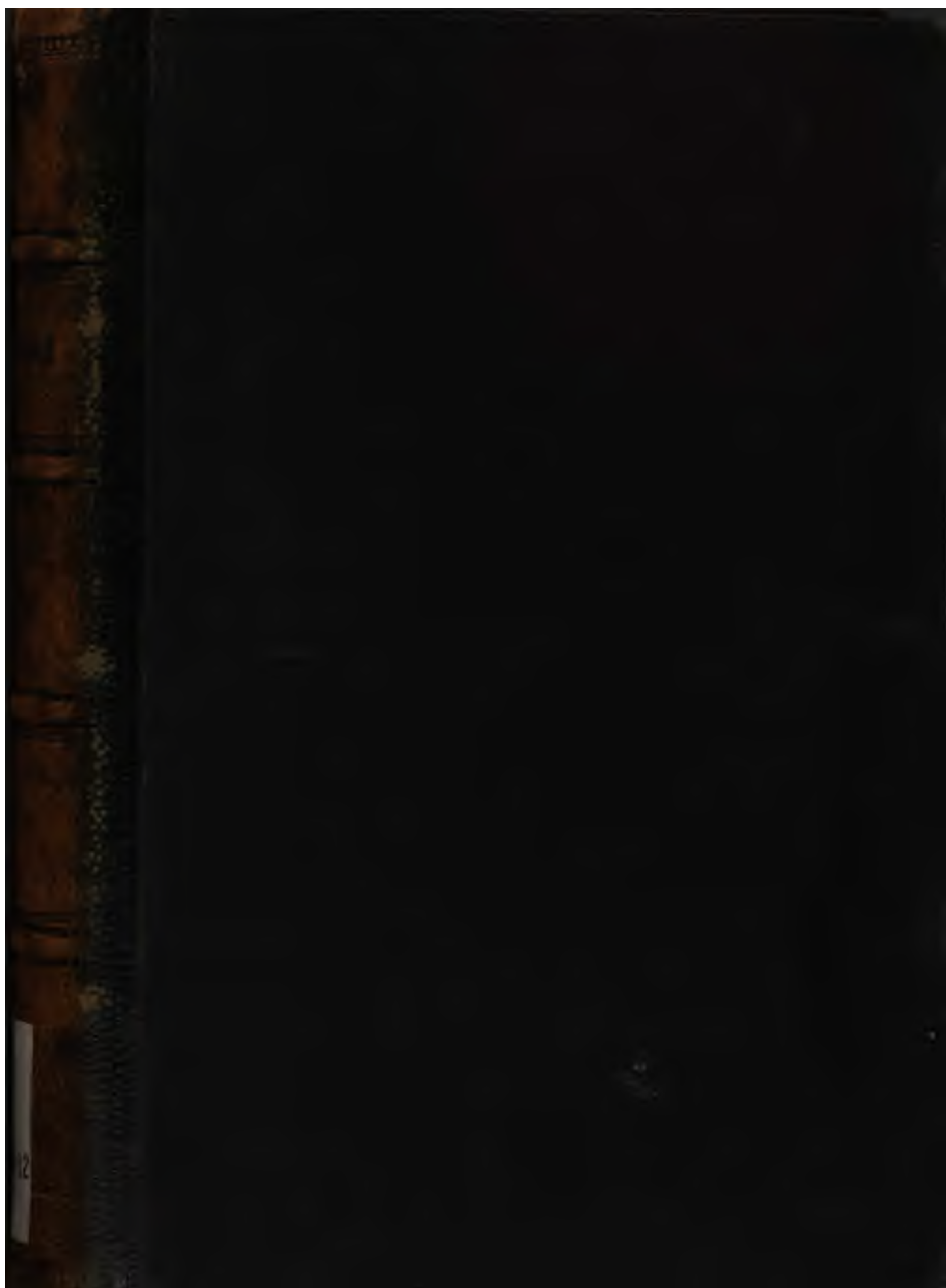

STANFORD UNIVERSITY
LIBRARIES

Юни **1900** **IV годъ**

НОВО ВРЕМЕ

МѢСЕЧЕНЪ ПРЕГЛЕДЪ

НА

УМСТВЕННИЯ И ОБЩЕСТВЕННИЯ ЖИВОТЪ

№ 6.

СЪДЪРЖАНИЕ:

(Следва на отвъдната страница).

Юний 1900 IV год.

НОВО ВРЕМЕ

МѢСЕЧЕНЪ ПРЕГЛЕДЪ

НА

УМСТВЕННИЯ И ОБЩЕСТВЕННИЯ ЖИВОТЪ

№ 6.

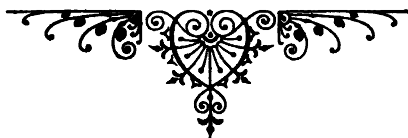

ПЛОВДИВЪ
Дружествена Печатница „Трудъ“
1900.

СЪДЪРЖАНИЕ:

Въ царството
на
беззаконията и престжпленията

Както видѣхме въ миналата статия, „либералната партия“, следъ като тикна страната въ днешното безисходно финансово и економическо положение, се яви въ мантията на спаситель на „отечеството“. Обаче, „отечеството“, главно земледѣлческата класа, на гърба на която „либералитѣ“ искаха да спечелятъ евтини лаврови вѣнци на спасители, не призна тѣхната „велика мисия“. Но както всички тѣхни предшественници, «либералитѣ» на нежеланието на народа да ги признае за „спасители на отечеството“ отговориха съ насилие: насила натрапиха своята спасителска мисия. Съвършенно естественно е, че една партия, щомъ иска насила да се натрапва, трѣбва да си създаде и нужнитѣ основания. Обикновенно срѣдство за всички правителства и партии, особенно когато нѣма кой да ги удържа, е да предизвикатъ гражданитѣ съ беззакония и престжпления къмъ бунтъ. Въ всички страни безъ исключение, особенно при такава степень на развитие, въ която се намира днесъ нашата страна, правителствата и партиитѣ, на които тѣ се опиратъ, прибѣгватъ именно до провокиране на гражданитѣ къмъ сблъсквания съ властитѣ. То имъ дава основание да прибѣгнатъ открито до грубото насилие, до суспендиране на законитѣ и провъзглашавание на военно положение. Тъкмо по тоя пжть върви „либералното“ правителство и „либералната партия“. Както е извѣстно, последнитѣ, натрапени отъ горѣ, намѣстени на власть съ груби насилия и беззакония, безъ да иматъ въ народа нѣкаква сила като партия, още отъ самото начало видѣха, че могатъ да продължатъ своето съществувание само съ грубо насилие и престжпления. Тѣхното управление въ сжщность е редица отъ беззакония и престжпления. Необходимо стана за „либералитѣ“ да провокиратъ населението къмъ формално сблъскване съ властьта, за да осигурятъ своето сжществувание поне още за нѣколко време, въ което да успѣятъ

да осъществятъ „великия либераленъ принципъ“, който ги въодушевлява и който е извѣстенъ на читателитѣ ни, какъвъ е. И почнаха тѣ систематически да провокиратъ населението къмъ бунтъ. Най-напредъ се опитаха въ Красенъ, но не сполучиха. Обаче, въ Тръстеникъ тѣ сполучиха и създадоха „бунта“, който имъ послужи за поводъ да обяватъ нѣколко околии отъ по-събудената часть на българския народъ въ Сѣверна България въ военно положение. Но Тръстенишкото дѣло се оказа недостатъчно за „либералитѣ“. Обявеното положение обхващаше нищожна часть отъ „бунтовническия“, край. Както казахъ въ миналата статия, „либералитѣ“ нѣма да се задоволятъ съ Тръстенишкото провокаторство и ще предизвикатъ на друго мѣсто още по-грозно. И дѣйствително, читателитѣ не бѣха прочели миналата ми статия, когато телеграфа донесе грозната новина, че въ Балчишко „либералитѣ“ предизвикаха ново сблъскване на населението съ властитѣ. Предъ Дуранъ-Кулакскитѣ събития Тръстенишкото дѣло просто блѣднѣе. Споредъ оффициалнитѣ и неоффициалнитѣ извѣстия, въ Балчишкиятъ край е имало такова клане на населението, което напомнюва Баташкото клане. Нѣщо повече даже: клането въ Балчишко представлява нѣщо по-грозно. Въ Баташкото клане авторитѣ бѣха турски башибозуци, а въ Балчишко автори се явиха българската полиция и „народната войска“. Днесъ положително е установено, че сблъскванието около Дуранъ-Кулакъ както и Тръстенишкото, е било предизвикано отъ нетактичното поведение на Балчишкия околийски началникъ, нѣкой си Арсениевъ. Това се признава и отъ правителственни органи. Обаче, азъ поддържамъ, че поведението на околийския началникъ не нетактично е било, а просто умишленно предизвикателно. Ето на късо историята на печалнитѣ събития въ Балчишко.

Нѣколко села въ Балчишката околия, между които Шабланската, Гюренската, Дуранъ-Кулакската, Сюлюманлъкската и Сарж-Мусенската правили три пъти митинги противъ десятъка и противъ политиката на правителството. Балчишкиятъ околийски началникъ. същи „либералъ“, решилъ да накаже инициаторитѣ на тѣзи неприятни за „либералното“ правителство земледѣлчески митинги и да тури край на тѣхъ. На 23 Май съ внушителна полицейска сила, „либералниятъ“ началникъ нападналъ Дуранъ-Кулакското общинско управление, насила грабналъ изъ канцеларията помощ. кмета и писаря и подъ силенъ конвой ги подкаралъ пѣша за Балчикъ. Обаче, въ село Сарж-Муса селенитѣ се застжпили за арестуванитѣ, поискали освобождението имъ. Храбриятъ «либералъ» началникъ искалъ

да ги трепе съ револвера си, искалъ отъ стражаритѣ съ голи шашки и крушуми да нападнатъ на селенитѣ; обаче, куражътъ на селенитѣ, съвѣтитѣ на пристава, отказътъ на стражаритѣ да стрѣлятъ и трепятъ безоржжнитѣ селени накарали храбрия началникъ да освободи арестуванитѣ и да се върне въ Балчикъ съ праздни ржцѣ и посраменъ. Тази му несполука страшно разлютила началника. На 28 Май селенитѣ отъ сжщитѣ села направили четвърти митингъ въ с. Сарж-Муса. Този митингъ даде добъръ поводъ на Балчишкия началникъ да си отмъсти на селенитѣ за несполуката му съ Дуранъ-Кулакскитѣ «бунтовници».

На 31-й Май Балчишкиятъ околийски началникъ поискалъ военна помощь и тръгналъ съ кавалерия отъ Добричъ, дадена въ негово распореждание, по селата. Сжщия день кавалерията подъ командата на околийския началникъ и придружавана отъ множество конна полиция отишли въ с. Гйоре. Тука 24 часа безчинствувала полицията, арестувала по-виднитѣ селени, малтретирала ги, псувала селенитѣ на майка и ги заплашвала, че ще ги исколи и избѣси, а на 1-й Юний заедно съ арестуванитѣ селени потеглили за с. Сарж-Муса. Подиръ войската и полицията отъ Гйоре потеглили съ плачове и писъци почти цѣлото село — дѣца, жени, старци, баби. Обаче, като изминали 10 километра, конницата се нахвърлила на селенитѣ, вървящи подиръ нея, втурнала се на тълпата и съ тъпото на шашкитѣ си удряла, гдѣ кого заварила. Можемъ си представи, каква вандалска сцена е представлявало това неочаквано нападение на мирнитѣ и плачущи селени, дѣца и жени! Неиспотжпканнитѣ селени върнали се въ Гйоре. Но това вандалско нападение раздвижи всички села и почнали да се събиратъ отъ всѣкадѣ селени подиръ войската къмъ Сарж-Муса. Войската съ полицията минавала презъ Калжкчий за Дуранъ-Кулакъ. Всички събрани селени до 500—600 души спрѣли въ долината, която водила къмъ Дуранъ-Кулакъ, за да се съвѣтватъ, какво да праватъ. Селенитѣ въ Дуранъ-Кулакъ пъкъ решили да не се даватъ и не пускатъ полицейската сила въ селото си. Но въ това време, когато селенитѣ въ долината се съвѣтвали, неочаквано биле нападнати отъ полицейската сила. Почнала перестрѣлка. Отъ тукъ нататъкъ сведенията сж разноречиви. Споредъ едни полицейската сила, въ това число и кавалерията, била обсадена отъ селенитѣ и държана въ бездѣйствие 24 часа, когато пристигналъ новъ ескадронъ подъ началството на самия началникъ на кавалерийския полкъ въ Добричъ, извѣстния полков. Салабашевъ, когото обвиняватъ въ разни кражби. Тука

именно се почнало клането. Селенитѣ предъ натиска на новопристигнали войски не могли да се удържатъ и почнали да бѣгатъ и се криятъ по посѣвитѣ и близкитѣ села. Кавалерията се впустнала подирѣ имъ и сѣкла, гдѣ и кого сварила, безъ да прави нѣкакъвъ разборъ, кого тжпчи, съсича и убива. Испотжпкала всички посѣви и съсѣкла множество селени. Въ тази схватка паднали и двама офицери убити, нѣколко войници и коне ранени. Споредъ други сведения, тѣзи последнитѣ паднали още при първото сблъскване, преди да пристигне подкрѣплението. Клането сжщо е било преди това. Както и да е било, но е фактъ, че въ Балчишко „либералитѣ" произведоха едно клане, каквото Балчишко не е виждало никога.

Такава е на кжсо историята на клането около Дуранъ—Кулакъ. Отъ всички сведения се установява, че то е извършенно безъ всѣкакъвъ поводъ отъ страна на селенитѣ. Последнитѣ искали само да се застжпятъ предъ военитѣ за арестуванитѣ си съселени. За тази цель пращали сж и депутация до военитѣ началници, които подъ влиянието на околийския началникъ, отказали да я приематъ. Намѣсто да я приематъ и испушатъ, тѣ заповѣдали на войската да нападнатъ и истрепятъ едно население, което само е молило за освобождението на своитѣ съграждани. Селенитѣ не само добрѣ сж направили, дѣто искали да се застжпятъ, но и имали пълно право да сторятъ това. Единъ побѣснялъ околийски началникъ буквално безъ всѣкакви причини тръгва отъ село на село съ голѣма полицейска сила да лови въ нищо невиновни граждани, да ги малтретира като добитъкъ и да ги води въ Балчикъ. При такова брутално, варварско поведение на единъ околийски началникъ, селенитѣ имаха право да не му даватъ да бѣснува и да малтретира невиннитѣ си съселени. И наистина, за какво бѣше се разбѣснялъ тоя началникъ изъ околията?

Правителственнитѣ вѣстници оправдиватъ лудитѣ беззакония на Балчишкия околийски началникъ съ това, че селенитѣ отъ споменатитѣ села сж вземали въ митинга престжпна, „революционна" резолюция. Но преди всичко нищо престжпно не се съдържа въ резолюцията на митинга, craналъ на 28 Май въ с. Сарж.Муса. За да видятъ читателитѣ, каква е тази резолюция, я препечатвамъ тука. Тя гласи следующето:

„Днесъ на 28-й Май 1900 год., земледѣлцитѣ отъ Дуранъ—Кулакската, Шабленската, Сюлюманлъкската общини и нѣкои други села отъ Балчишката околия, събрани на митингъ въ село Сарж—Муса, на брой 1800 души, слѣдъ като изслушахме ораторитѣ, които изложиха несното положение на земледѣлеца, единогласно взехме слѣдующата резолюция:

„1). Протестираме 4-ти пжть противъ закона за десятъка и искаме настоятелно прѣмахването му по законодателенъ редъ, като отстане за т. г. пакъ поземелниятъ данъкъ, а за напрѣдъ въвежда налога на прогресивния данъкъ.

„2). Исказваме пълно недовѣрие въ сегашното правителство, което си турило за главна цѣль да разсипи окончателно българскиятъ земледѣлецъ и, вмѣсто да се вслуша въ народниятъ гласъ, заповѣдва да се стрѣля и прѣбива този народъ.

„3). Протестираме противъ произволнитѣ дѣйствия на Балчишката полиция во главѣ окол. началникъ Владимиръ Арсеневъ, който на 23-й того съ едно отдѣление стражари башибозушки е нападналъ Дуранъ—Куланското общинско управление и безъ причини грабва и откарва пѣша подъ силенъ конвой помошникъ—кмета Д. Терзийски и общ. писарь Ив. Т. Вълевъ, които освободилъ въ село Сарж—Муса по застжпване на населението.

„4). Заявяваме комуто трѣбва, че, ако се повторятъ случаи като горниятъ отъ страна на властьта, то за запазвание на живота си ще прибѣгнемъ до самозащита и за послѣдствията не отговаряме.

„5). Декларации по десятъка не сме приели, нито ще приемемъ и нѣма да пустнемъ контрольори на нивитѣ си.

„6). Апелираме къмъ Българскиятъ народъ да бжде на щрекъ и продължава борбата противъ днешното кърджалийско правителство".

Такава е резолюцията, съ „бунтовническия характеръ" на която либералнитѣ вѣстници се мжчатъ да оправдаятъ дивитѣ произволи на своя партизанинъ началникъ. Въ тази резолюция мигарь точка 5 може да се нарече „бунтовническа"; въ другитѣ 5 точки положително нито сѣнка отъ „бунтовничество" се съдържа. Но и точка 5-а не съдържа никакво престжпление. Преди всичко, въ нея има заканвание да не приематъ декларации и да не допускатъ контрольоритѣ на нивитѣ си. Но отъ заканвание до дѣйствие има голѣмо растояние, и преди да се позволи на единъ околийски началникъ да безчинствува въ селата, трѣбваше да се чака да се види, да-ли селата, които сж взели горната резолюция, наистина не ще приематъ декларации и пр., трѣбваше въ такъвъ случай предварително да се посъвѣтватъ селенитѣ да не се противятъ и т. н., че тогава да се вэематъ мѣрки противъ тѣхъ! Но околийскиятъ началникъ не е отишалъ съ такава цель, а просто да малтретира селенитѣ, да ги кара като добитъкъ подъ конвой отъ село въ село и въ Балчикъ. Съ други думи, отишалъ е да провокира селенитѣ на бунтъ. Независимо отъ туй, въ точка 5-та отъ резолюцията не се съдържа никакво престжпление и по следующата причина. Въ една конституционна страна гражданитѣ иматъ неотемлемо право да се изказватъ противъ подчинението на единъ законъ, който съ насила е натрапенъ, противъ който цѣлъ народъ се из-

казва и иска отмѣнението му, който е въ сѫщото време антиконституционенъ. Когато въ една конституционна страна едно правителство съ насилия и беззакония иска да го натрапи противъ волята на грамадното множество отъ гражданитѣ, тогава такова правителство е бунтовническо, а не гражданитѣ, които се изказватъ за неподчинението имъ на такъвъ законъ. Когато на волята на болшинството не се обръща внимание, тогава това болшинство е въ правото си да обяви натрапения законъ за незадължителенъ. Нѣма съмнѣние, че такова състояние не е желателно и че то е състояние революционно. Но пита се: кой е виновниятъ на това състояние? Народътъ ли, който споредъ конституцията е суверенътъ, който има право да решава, какви трѣбва да бѫдѫтъ законитѣ, по които се управлява, който решава, какви трѣбва да бѫдѫтъ данъцитѣ, които плаща, който решава за война или миръ, или една партия, която представлява едно ничтожно меншинство, натрапено по мимо волята на народа, крепено на власть съ насилие? Всѣкой здравомислящъ човѣкъ ще признае, че днешното бунтовническо състояние у насъ е просто плодъ на награпничеството на „либералната партия“.

Но да се съгласимъ за минута съ официалната логика — да приемемъ, че резолюцията е бунтовническа. Какво трѣбваше да направи една законна власть? Споредъ законитѣ на здравия разумъ и споредъ писанитѣ закони, трѣбваше, околийскиятъ началникъ да състави актъ на ония, които сѫ подписали резолюцията, да го предаде на прокурора, който, ако намира престѫпление, ги предава въ сѫдъ. Обаче Балчишкиятъ околийски началникъ е отишалъ въ селата, не за да испълни тая законна работа, а напротивъ да извърши най-голѣмото беззаконие и престѫпление, — да предизвика селското население на самозащита, т. е. на бунтъ, както казватъ на официаленъ езикъ. И постигна престѫпната си цель!

Следствията отъ събитията въ Дуранъ-Кулакъ, извѣстно е, какви сѫ. Либералното правителство веднага се въсползува отъ тѣхъ, за да обяви цѣлия сѣверо-источенъ край на България въ военно положение, следъ това веднага да издаде двѣ распоредби, съвършенно противоконституционни. Тѣзи распоредби сѫ издадени все на основание на сѫщия злополученъ 47 чл. отъ Конституцията, който положително не дава право да се издаватъ такива распоредби, каквито сѫ издаденитѣ отъ „либералното“ правителство, освѣнъ въ случая, ако не може да се свика Народното Събрание. Както показахъ въ една отъ миналитѣ си статии, обявяването на

военно положение не може да отмѣни законнитѣ правдини на гражданитѣ, защото то, като распореждание, направено отъ името на Об. Народно Събрание, нѣма тази сила. Отмѣнението или измѣнението на конституционнитѣ правдини могатъ да се правятъ само отъ едно Велико Народно Събрание, но не и отъ Обикновенно, а пъкъ распоредби въ името на това събрание не могатъ да отмѣняватъ правдинитѣ. Обаче, правилникътъ на „либералитѣ" за прилагание на военното положение, именно забранява на гражданитѣ да правятъ събрания и митинги. На основание тоя противуконституционенъ правилникъ, нѣкои военоначалници, какъвто е героятъ по Варненскитѣ кръвопролития, полк. Андрѣевъ, недопущатъ даже вѣстници, издавани вънъ отъ чертата на военното положение. Тъкмо това и искатъ нашитѣ „либерали" да достигнатъ съ тоя противуконституционенъ правилникъ, и, навѣрно, много съжаляватъ, че нѣматъ такива вѣрни военоначалници „либерали", като Паприковъ или Андрѣевъ. Но най-голѣмото престжпление, което извърши „либералното" правителство, то сж драконовскитѣ „Врѣменни наредби по печата". Препечатвамъ тука тия наредби, за да видятъ читателитѣ на „Ново Време", на какво сж способни нашитѣ либерали.

„1. За престжпления по печата отговарятъ съвмѣстно авторътъ и отговорникътъ. Ако не е извѣстенъ авторътъ, прѣслѣдва се само отговорникътъ.

„2. Отговоренъ редакторъ на вѣстникъ или списание може да бжде всѣки български поданникъ, който се ползува съ право на избираемость за народенъ прѣдставитель, има постоянно мѣстожителство въ мѣстото, гдѣто се издава вѣстникътъ или списанието, и притежава свидѣтелство за висше образование.

„3. Притежательтъ на печатница, който допусне да се напечата вѣстникъ, списание, брошура или фърчащи листове съ политическо съдържание отъ лица, които не притежаватъ условията, прѣдвидени въ прѣдидущия чл. 2 се наказва съ тъмниченъ затворъ отъ 2 до 6 мѣсеца и съ глоба отъ 1000 до 5000 л.

„4. Никой не може да бжде отговоренъ редакторъ едноврѣменно на повече отъ единъ вѣстникъ или списание.

„5. Всичкитѣ распореждания на закона за печата, непротивуречущи на настоящитѣ наредби, сж въ сила.

„6. Настоящитѣ наредби влизатъ въ сила отъ деня на обнародванието имъ въ «Държавенъ Вѣстникъ». Тѣ иматъ сила и за издающитѣ се въ настояще врѣме вѣстници и списания".

„Либералниятъ" министерски съвѣтъ, навѣрно, много му е мислилъ, какви по-драконовски ограничения на печата да изнамѣри, и, както виждаме, се оказа доста остроуменъ въ това занятие. Ако „либералитѣ" въ друго не сж били никога сполучливи, то въ о-

граниченията на правдинитѣ ни тѣ винаги сѫ биле най сполучливи. Очевидно, това произлиза отъ обстоятелството, че за тѫпчението на правдинитѣ, за вършение на беззакония не се изисква голѣмъ умъ. Остроумието на нашитѣ либерали въ дадения случай далече надмина остроумието на народняцитѣ, което се изказа въ така наречения „Папанчевъ законъ за печата“. Споредъ временнитѣ наредби по печата по една и сѫща статия сѫ отговорни двама души, и отговорвиятъ редакторъ и авторътъ на статията. При това единъ български гражданинъ, за да бѫде отговоренъ редакторъ, трѣбва да притежава *свидѣтелство за висше одразование* и да има право на избираемость за народенъ представитель. И това не стигаше. Единъ гражданинъ не може да бѫде отговоренъ редакторъ на два вѣстника или двѣ списания едновременно. Най.сетнѣ, за да се прекрати всѣкаква възможность за издателитѣ да оспоряватъ тоя антиконституционенъ законъ чрезъ сѫдилищата, „либералитѣ“ наложиха тѣжки наказания за печатари, които би се одързостили да печататъ вѣстникъ или списание, хвърчащи листове или политически брошури безъ отговорни редактори или автори. Смѣтката на либералитѣ въ това отношение сѫ ясни. Тѣ се оказаха много предвидливи въ тоя случай. Най-чувствително за болшинството отъ гражданитѣ е посѣгането на материалнитѣ имъ интереси, и понеже нашитѣ печатари нито сѫ толкова доблестни граждани, нито сѫ толкова богати, съ нѣколко исключения, щото да жертвуватъ за една борба съ противоконституционни наредби,при всичко че тѣ увреждатъ и тѣхнитѣ интереси, то очевидно е, че нито единъ отъ нашитѣ печатари нѣма да се реши да печати нѣщо съ политич. съдържание безъ отговоренъ редакторъ или безъ да бѫде извѣстенъ автора му. Отъ тази страна „либералитѣ“ сѫ обезпечени. Обаче, ще-ли да достигнатъ цельта, която гонятъ съ тия наредби по печата? И каква е цельта на нашитѣ либерали? И трѣбва ли да се доказва, че тя е просто и ясно да унищожатъ независимия печатъ. Нѣма нищо друго тъй по-неприятно за една партия, която се държи съ насилия, която живѣе съ беззакония и престѫпления, както свободата на печата. И забелѣжително нѣщо! Колчимъ либералитѣ сѫ идвали на власть самостоятелно или съ други партии, първото имъ нѣщо винаги е било да издаватъ закони противъ печата. Ако нѣмахме други доказателства, че тая партия по сѫщество си остава реакционна, при най-широкообѣщателнитѣ програми, то само тоя фактъ, гдѣто тя е постоянно посѣгала на свободата на печата, доказва, че тя никога не е била силна партия, както обича да се хвали.

Въ миналата си статия показахъ, до каква степень сѫ фалшиви твърденията на „либералитѣ“, че тѣхната политика била нужна за спасението на страната и че било „патриотическа длъжность“ на всѣко правителство, противъ волята на суверена да наложи това, което то намира за нужно. Обаче, „либералитѣ“ продължаватъ тази фалшива пѣсень не само въ вѣстницитѣ си, но и въ такива официални документи, каквито сѫ докладитѣ до князя. Нѣма съмнѣние, че и въ туй отношение „либералитѣ“ повтарятъ една стара пѣсень, която всички наши партии не се стѣсняватъ въ такива документи да я влагатъ. Но „либералитѣ“ и тука надминаватъ всички други наши партии въ фалша. Образецъ на това може да ни служи докладътъ на министра на правосѫдието, съ който мотивира решението на министерския съвѣтъ да прибѣгне до противоконституционнитѣ временни наредби по печата. Въ тоя докладъ между другото четемъ, напримѣръ, че сегашното министерство се въодушевлявало „*отъ твърдото желание, да се рѫководи въ всичкитѣ си дѣла по установената отъ конституцията широка свобода*“! За доказателство на това служила, по думитѣ на г. министра, „свободата, съ която се произвѣдоха законодателнитѣ избори, резултатътъ отъ които е небивалото въ никое друго народно събрание голѣмо число опозиционни представители“. Освѣнъ това, правителството се било нагърбило и съ „тѣжката задача, *да избави държавата, страната и народната банка отъ финансовата и икономическа грозна пропасть*“! „Тая грижа на правителството, — продължава по-нататъкъ докладътъ — за великитѣ интереси на отечеството, отъ една страна, и *извънредната скрупульозность за зачитание и точно испълнение на законитѣ*, отъ друга, се претълкуваха отъ опозиционнитѣ фракции, свикнали и научени при бившитѣ режими на насилия, бойове и убийства, като една некадърность и слабость“, и затова тѣ се заловили да подстрекаватъ населението къмъ непокорство на властитѣ и незачитание на законитѣ, та отъ туй ужъ станали прискърбнитѣ случки въ Красенъ, Тръстеникъ, Дуранъ-Кулакъ и т. н. Всичко казано накарало „либералното“ правителство „да отстѫпи временно отъ *своитѣ крайно свободолюбиви възгледове върху свободата на печата*“ и да прибѣгне до временнитѣ наредби. До колко сѫ вѣрни подчертанитѣ отъ мене твърдения въ доклада, редовнитѣ читатели на *Ново Време* знаятъ добрѣ, безъ да имъ обяснявамъ тука. Кого собственно либералитѣ искатъ да заблуждаватъ съ подобни явно фалшиви твърдения за сѫщностьта на тѣхнитѣ либерални възгледове?

Княза ли, който прекрасно е изучилъ „либерализма“ на нашитѣ партии, или външния свѣтъ, който много по-добрѣ отъ всички наши либерали, стари и нови, кръщавани и прекръщавани, знаятъ истинскитѣ имъ стремления, или българския народъ, мнѣнието на когото никога нищо не е струвало за нашитѣ партии? Очевидно е, че тѣ сами себе си утѣшаватъ съ басни.

Прочее, надали ще се намѣри човѣкъ въ България, освѣнъ либералитѣ, който да се съмнява, че „либералната партия“ съ всички беззакония и престжпления, съ всички жестокости, извършени до сега било въ изборитѣ, било по митингитѣ надъ гражданитѣ, както и по Тръстенишкото и Дуранъ-Кулакското дѣла, защищава своята кауза, а не нѣкаква народна кауза. И нека признаемъ сега, че тя успѣ за сега да достигне до извѣстна степень своята цель. Сега нѣма никакво съмнѣние, че тя успѣ да повали земледѣлческото движение. Обаче, гибелнитѣ резултати отъ смазването на едно движение, каквото е земледѣлческото, преди всичко тя ще испита въ близко бждаще. Въ всѣкой случай, жестокостьта, съ която „либералната партия“ постжпи спрямо земледѣлческата класа, приведе въ сжщность къмъ противоположни резултати отъ ония, които очакваше либералната партия: тя усили влиянието на партиитѣ, които искаше да скомпрометира. Не трѣбва да се забравя, че на чело на земледѣлческото движение въ сжщность вървятъ по-голѣмитѣ землевладѣлци и заможнитѣ селски ступани. Жестокото преследвание на това движение направи до извѣстна степень герои и мжченици представителитѣ на народняшката и стамболовистската фракции, противъ които „либералната партия“ е насочила всичкото си отмъщение, отъ което страда цѣлата страна. А че каузата на либералната партия е нечиста, то се вижда отъ средствата, съ който тя я защищава. Една чиста кауза нѣма нужда отъ беззакония и престжпления. Последнитѣ доказаха само това, че каузата на „либералитѣ“ е лична, а не „народна“. Въ туй отношение и тѣ, разбира се, вършатъ сжщото, което сж вършили и ще вършатъ тѣхнитѣ предшественници и замѣстници; но „либералитѣ“ съ своята политика намѣсто да убиятъ своитѣ противници, ги издигнаха въ масата на народа, безъ да могатъ нѣкога да убиятъ печата съ временнитѣ наредби.

Исходътъ на борбата между земледѣлческата класса и правителството е поучителенъ за насъ социалиститѣ. Има наши другари, които много се увличатъ отъ земледѣлческото движение и на него строятъ даже планове за една по-широка партийна дѣятелность.

Борбата, на „земледѣлческото движение“, освѣнъ дѣто се въодушевлява отъ временни материални подбуждения, обаче тя не е въ състояние да извърши единъ революционенъ актъ, безъ който е невъзможно прокарването не само на крайнитѣ цели на социалистическата борба, но и на най-близкитѣ минимални политически и економически искания. Очевидно е, че отъ едно временно бунтовническо настроение на земледѣлческото население не може да се очакватъ резултати въ смисълъ на политически демократически реформи. То даже може, както е днесъ, да дава храна на реакцията, безъ да може да се побѣди тя. Очевидно е, че демократически реформи у насъ може да се очакватъ само отъ развитието на градския животъ. Градътъ е, отъ който трѣбва да очакваме революционна инициатива. Ето защо за сега главна задача на социалъ-демократическата партия трѣбва да бѫде организирането на градскитѣ революционни елементи въ здрави политически и економически ядра. Това не значи, че ние не трѣбва да обръщаме внимание на селското население. Искамъ да кажа, че главната ни дѣятелность трѣбва да бѫде насочена къмъ организирането въ градоветѣ на силни ядра, които ще повлекатъ подирѣ си въ борбата и селскитѣ елементи, които по положение сѫ близки до насъ. Такова е, споредъ мене, поучението, което трѣбва да извлечемъ отъ исхода на борбата на земледѣлческата класса съ правителството, поводъ на която послужи десятъкътъ. Да не си правимъ илюзии!

„Либералната партия“ съ своитѣ реакционни мѣрки, особенно по печата, създава ни пречки. Но за това пъкъ ние трѣбва да удвоимъ енергията въ организаторската си дѣятелность въ градоветѣ. Отъ тази дѣятелность ние можемъ да очакваме сигурни практически резултати и да бѫдемъ полезни на нашата страна за политическия ѝ прогресъ.

Р-нъ.

Изъ „пѣснитѣ на неволника“.

I.

Призивъ.

Мой друже, кликъ бойовнъ зове ни,—
Намъ дългъ е светата борба;
Напредъ! Въ тозъ мракъ азъ виждамъ вече
Да грѣй спасителна заря!
Напредъ! Каленитѣ въ живота,
Въ борба, що може побѣди?—
Азъ твърдо вѣрвамъ въ туй призване
Въ тазъ наш'та юнашка мечта;
Ще дойде край на туй страдане,—
Ще грѣйне слънце надъ свѣта!
Ще паднатъ въ прахъ суетни слави,
И кръвь ще всѣка скърбь да смий—
Ще дойде день—съ ржцѣ корави
И робъ вериги ще разбий.
Тъмата родна лжчь пробива—
Вѣстникъ на нови времена—
О, друже, въ тѣхната скрижалъ,
Да врѣжемъ наш'тѣ имена!

Ив. Радославовъ.

Новиятъ Танхейзеръ

Отъ А. Лундегардъ.

ЧАСТЪ ВТОРА.

(Продължение отъ № 5).

IX.

Измъчена отъ това обръщание на работитѣ, Хедвига сѣдна като убита на стола. Около очитѣ ѝ се бѣха появили тъмни полукръгове, презъ които трѣскаво и извънредно силно свѣтяха извънредно разшироченитѣ ѝ зѣници.

— Сѣдни, Томасе, тукъ въ краката ми, както преди!—му каза тя. —Ти обичаше напредъ тъй да си слагашъ главата на колѣнѣтѣ ми. Охъ, колко съмъ уморена! Но душата ми е спокойна. Азъ много се измъчихъ отъ болезнената си мнителность. Струваше ми се, че си ме разлюбилъ вече и че мислишъ вече за друга жена... Но най-нестърпимото нѣщо е да те подозирамъ въ приструвание, — лъжа. Даже това е по-лошо и отъ това, като ме разлюбишъ. О, сега това се мина вече! Ела, тури си главата на краката ми. Азъ ще те гледамъ и ще си мисля, че това е продължението на брачния ни животъ презъ първата година... То време бѣше най-доброто за менъ презъ живота ми! Той я послуша, приближи се и сѣдна до краката ѝ. Но той си подпря главата съ ръцѣтѣ си, вмѣсто да я сложи на колѣнѣтѣ ѝ.

Хедвига, помисли. че не всички жени иматъ това . . .

— Азъ не мога да бъда доволна отъ толкова!—извика тя гнѣвно. — Азъ всичко забелѣзвахъ! Не, по-добрѣ ме удари . . . Да знаешъ какъ ми е омръзнала цѣлата тая комедия! Кажи ми истината! Ако нѣкога си ме обичалъ, то сега нѣма нищо да скриешъ отъ мене.

Никога не е бивала тъй възбудена, както сега. Тя треперѣше цѣлата и го гледаше тъй смѣло, щото той почна да се плаши. Той си помисли, че ще не ще трѣбва да я успокои, макаръ и да изкупи това спокойствие съ неправдата. Той тъй сжщо бѣше възбуденъ и това му състояние му даваше възможность да се влада. Той се наведе и ѝ цѣлуна ржката.

— Какво значатъ думитѣ? — каза той любезно. Ти знаешъ, че независимо отъ нищо, чувството ще живѣе . . .

Като помълча, той прибави:

— Вѣрвамъ, че си доволна вече?

Тя го гледаше съ усилено внимание, като че искаше да прочете въ израженнето на лицето му всичко онова, което той не доизказа.

— О, ако това бѣше истина! — каза тя страхливо, защото се плашеше отъ настойчиво търсение и изискване на истината.

— Да, Хедвига, това е истина!

Тя го гледа испитателно нѣколко минути и изведнажъ изражението на лицето ѝ се промѣни: тя се отказваше отъ по-нататъшната борба; тя го повѣрва и се съгласи. Сега тя бѣше много уморена и сѫщо съ такъвъ тонъ каза:

— Благодаря ти, милий ми! Благодаря ти! Азъ съмъ доволна . . . Значи, азъ нѣмамъ какво да желая още . . .

Какво можеше той да ѝ отговори на това? Той се мѫчеше вѫтрѣшно: съзнанието че лъжеше, го караше да страда отъ лицемѣрието си и силитѣ му отпаднаха отъ непосилната борба. Искаше му се да ѝ каже, че я е излъгалъ отъ състрадание, но нерешителность . . . . Но това би било много жестоко! И той се помѫчи за последенъ пѫть и запечата на челото ѝ една тѣжка цѣлувка.

— И азъ тъй сѫщо съмъ много уморенъ!—избърбора той.—Остави ме. Трѣбва да се успокоя.

Но тя бѣше привикнала да се подчинява само на подбужденията си, за това са изхлузи на пода, обви шията му съ рѫцѣтѣ си и притисна главата му о гърдитѣ си. Когато ѝ се искаше да го милва, тя се отнасяше съ него като дѣте, което нѣма своя воля.

— Бѣдния ми Томъ! — казваше тя. — Уморенъ ли си много? Нали си боленъ? Всичко ще мине, ще мине . . . Ти ще се успокоишъ и това ти състояние ще премине.

Като изговори това, тя тъй силно го притисна въ обятията си, като че нѣкой искаше да й го отнѣме, а тя се стараеше да го удържи съ сила.

— Нали ме любишъ? Ти призна това! Да? Не мога още да повѣрвамъ напълно. Ти нали ми каза истината?

— Да, да . . . наистина.

Той изговори последнитѣ думи съ голѣмо усилие и нервно се освободи отъ обятията ѝ. Той едва дишаше. Той бѣше много измѫченъ.

Тя разбра само това, че той е слабъ, боленъ и че страда.

Въ нея се проявиха чисто майчини чувства.

— Бѣдния ми Томъ! Ти си всѣкога уморенъ и печаленъ! . . . . Тя стана, приближи се до канапето и му подложи една мека възглавница. Азъ ще те завия добрѣ и нѣма да се мръдна, за да те не обезпокоя. Ти ще си починишъ много добрѣ! Чакай . . . Ето тъй!

— Стига — не се грижи повече!

Той се помѫчи да изговори тия си думи колкото се може по меко, за да не я наскърби. Но безъ да ще, той ги изрече съ треперящъ отъ вълнение гласъ.

— Горкия, — каза тя, като се приближи отново и се спря нерешително.—Азъ виждамъ, че нервитѣ ти пакъ се растроиха, пъкъ азъ тъй те измѫчихъ! Прости ме.

— Нищо, нищо, — избъбра той.

Тя и не си помисли даже да го остави да се успокои.

— Ти пакъ си мрачно настроенъ. Когато нѣкога си биваше неразположенъ, ти си лѣгаше на канапето, а азъ сѣдяхъ до тебе и ти гладяхъ косата, до като те напущаше това ти настроение. За това и сега се грижа да те успокоя по сѫщия начинъ.

Той стана и като се полюляваше, се онжти кждѣ вратата. Трѣбваше да побърза да се махне по-скоро оттукъ... Той чувствуваше, че силитѣ му го бѣха напустнали вече и не би могалъ да утрае нито една минута повече. Той си тръгна инстинктивно, за да не си позволи да я оскърби...

— Азъ ще си ида въ стаята си, — каза той, като се запъваше въ изговора на думитѣ си.—Като съмъ самъ, по скоро се успокоявамъ...

— Томъ! Когато биваше неразположенъ преди, ти не си отиваше! —каза тя съ негодуващъ гласъ, но тутакси се осѣти: Не, не, прости ми! Каква съмъ егоистка! Иди си, ако това ти бжде приятно. Само цѣлуни ме, както преди, за да не се тревожа.

Тя го последва, стигна го до вратата и го прегърна.

Едва се приближи тя до него, когато отъ него избухна сила, като отъ електричество предизвикана. Той даже се полюля доста силно. Той изгуби присжтствието на духа си. Лицето му се изкриви като отъ силни болки, или отъ отвращение; той рѣзко се освободи отъ прегръдкитѣ й и извика съ задушливъ гласъ:

— Не, силитѣ ми не могатъ понесе повече мжчения! Нима не виждашъ, че азъ се мжча до невъзможностъ отъ вѣчнитѣ ти милувки! Като че съмъ ти нѣкакво любимо животно, кученцето ти...

Тя отстжпи нѣколко крачки назадъ предъ това избухване. Тя даже не можа да разбере отъ погледа му, че той я мрази! И тя много се наскърби. Сега тя си вдигна гордо главата; ноздритѣ й пламтѣха отъ неизповѣренъ огънь.

— А ето какъ била работата! — каза тя сурово. — Разбрахъ те най-после... Ти само си се преструвалъ, лицемѣрилъ си — игралъ си отпредѣ ми една подла и недостойна комедия! Най-после се издаде самъ... И колко те вѣрвахъ.

И тъй стана най-после онова, отъ което той отдавна се боѣше! Сега вече нѣмаше какво да поправя, па и сили му липсваха за това! Значи, това трѣбваше да стане!

Той бѣше сега много спокоенъ. Не чувствуваше нито радость, нито скърбь. Той знаѣше само това, че сждбата имъ бѣше вече решена. Хедвига улесняваше това му положение. Тя сега бѣше озлобена и непреклонна, сега тя мислеше само за вината му.

Тя говореше злобно и съ презрѣние... Сега, поне, той не вървеше по пжтя на състраданието по отношение къмъ нея!

— Азъ ти искахъ истината! — каза тя рѣзко. — Азъ измолвахъ тая скжпа за мене истина... Ти ме излъга! Ти знаеше, че всичкото ми щастие зависѣше отъ една твоя дума и все пакъ ме излъга! Това е низко. Ти си подлъ, страхливъ и малодушенъ!

— Азъ искахъ да те съжаля и запазя. Честностьта ми ми диктуваше да те пазя и правихъ това до последнитѣ си сили...

— Азъ не цѣня никакъ подобна честность! му отговори тя съ презрѣние. — Ти открадна цѣлия ми животъ. Ти ми открадна даже и миналото, защото и възпоминанията ми се отровиха сега! Нищо не ми остава! Ако ме бѣше разлюбилъ, безъ да ме лъжешъ, азъ ти бихъ простила това. Ние се бихме раздѣлили само скръбно. Но ти ме лъга и лицемѣри! Значи,

ти си страхливецъ!... Ти си безчестенъ! Ти навѣрно си ме лъгалъ винаги... Азъ те презирамъ.

Той се разгнѣви, но той на видъ се помжчи да бжде спокоенъ, само когато й отговори, гласа му треперѣше:

— Това не е истина. Азъ те обичахъ и за това бѣхъ като восъкъ въ ржцѣтѣ ти. Ти ме обвиняваш несправедливо. Ти невѣрно ми приписвашъ това, че съмъ ти откраднал щастието. Не! Азъ винаги съмъ ти го желалъ. Ти ми нанесе по-голѣмо зло: ти уби въ мене човѣка! Богатството ти и чувственната ти любовь, направиха отъ мене едно жалко сжщество, което самъ презирамъ.

Тя се засмѣ насила.

— Да, да, разбира се!... Ти сваляшъ всичката отговорность върху мене. Продължавай! Това прилича на единъ герой като тебе.

— Ти и не трѣбва да се присмивашъ на това! — каза той съ по-низъкъ гласъ.

— Ти знаешъ много добрѣ, че преди не бѣхъ, какъвто съмъ сега. Азъ се борях съ живота и живѣяхъ. Азъ живѣяхъ съ трудъ, но честно... Но ето че сждбата ме тласна къмъ тебе...

Той млъкна и си опря челото върху дръжката на вратата. Следъ малко, той продължи, безъ да се гнѣви, продължи печално.

— Ти ми даде всичко: любовь, богатство, щастие... Какво ми трѣбваше още? Живота се обърна за менъ на дългъ редъ отъ наслаждения. Азъ те обичахъ и за това не забелѣзвахъ останалото. Трѣбва ли да роптая, когато ти за всичко, което ми даде, ти отне само едно нѣщо: трудътъ ми като на честенъ човѣкъ. Ти взе тоя ми трудъ и го хвърли далечъ нѣкадѣ, за да ти не прѣчи да се наслаждавашъ. Заслужваше ли да се говори даже за трудящия се бѣденъ инжинеръ, който самъ си изкарваше хлѣба? — тъй предполагаше ти, защото не можеше да разберешъ, че тоя трудъ бѣше за мене като въздухъ, въ който могатъ да живѣятъ всичкитѣ ми добри чувства.

Труда за бѣдния човѣкъ е всичко онова, което му внушава чувство на собственно достоинство, независимость и душевно равновѣсие. Ти ми взема, открадна това чувство! А взамѣна на това, ти ми предложи рога на изобилието и ме покани да присжтствувамъ за винаги до сега на тоя пиръ отъ щастие, раскошъ и наслаждения.

И азъ се подчинихъ... О, даже съ пълно съгласие, безъ да се колебая! Налѝ те обичахъ!

Всичко бѣше освѣтено за мене отъ сиянието на любовьта, като отъ слънце, а въображението, като крачеше бърже, ми рисуваше въ бждаще толкова много нѣща, щото азъ се свикнахъ и почнахъ да търся още, още и още... Но това не можеше да се продължи дълго време: дойде време, когато нѣмаше нищо ново и тогава азъ почувствовахъ пресищание.

Тя го гледаше съ широко разтворени очи.

— За менъ ли се отнася всичко това? — го попита тя съ дрезгавъ гласъ.

— Това се отнася до всичко, Инакъ не можеше и да бжде. Енергията се поддържа съ трудъ, съ борбата за сжществувание. Но азъ налѝ ти предоставихъ това право да се разпореждашъ съ него, както искашъ,

а заедно съ това и всичкото си мжжество... Това ми бѣше свадбения ми подаръкъ! Разбира се, че много бѣденъ, но все пакъ е по-вече, отколкото е позволително на човѣка да дава, ето защо съ това се отдава и честь на човѣшкото достоинство.

Но какво наслаждение е да отдадешъ всичко, каквото имашъ, на любимата си жена! После, азъ почнахъ да се изкалвамъ, но пакъ бѣхъ веселъ, защото нагазвахъ все по-дълбоко и по-дълбоко въ джното на чувственнитѣ наслаждения. Па и възможно ли бѣше да се мисли? Ти ме караулѣше и щомъ се замисляхъ отгонваше мислитѣ ми съ милувкитѣ си.

Той си избърса потното чело и продължи съ сухъ гласъ:

— Сега всичко се свърши вече. Азъ нѣмамъ по-вече сили, за да пренасямъ сжществованието на сластолюбецъ... Омръзна ми вече да ти бжда кученце! Омръзнаха ми вече милувкитѣ ти! Ако знаяше, какво чувствува човѣкъ, следъ като съзнае, че е изгубилъ човѣшкото си достоинство, че не може да има достойни за живота си цели и че нѣма защо даже и да живѣе! Ние окаляхме отношенията и унизихме брака съ чувственностьта си. Въ нея потънаха най-добритѣ ни чувства и смисъла на любовьта ни. Нима ние познаваме ония минути, когато се сливатъ душитѣ на съпрузитѣ и когато именно се чувствуватъ най-близки даже много по-близки и отъ когато се милватъ? Ти никога не можеше да разберешъ това. Ето защо и пжтищата ни сж различни, тѣ се раздѣлятъ... Той отвори вратата и искаше да си отиде. Тя го спря. Лицето ѝ бѣше като отъ мраморъ.

— Кадѣ отивашъ? го попита тя съ единъ глухъ гласъ, като на сънѣ.

— Да бѣгамъ отъ тукъ! Та кадѣто и да е другадѣ, — все едно кадѣ. Азъ трѣбва да замина още днесь.

— За кадѣ?

— Кадѣто и да е, тамъ, кадѣто ще имамъ възможность да се трудя, кадѣто ще срѣщна спжнки, кадѣто ще трѣбва да се боря, за да ги преодолѣя, борба, която ще заслужва участието ми. Може би, ще заживѣя честно. Въ време на трудението ще мога да си извоювамъ и човѣшкото си достоинство, ако не изведнъжъ, то по дребни трохички. Азъ влѣзохъ сиромахъ въ тая кжща; сиромахъ и ще си излѣза, даже още по-обѣднялъ. Благодаря ти за всичко, което си ми дала до сега. Въ всѣкой случай ти не си ми желала злото и ми даде всичко, каквото имаше... много по-вече, отколкото заслужвахъ.

Тя изведнъжъ се разтрепера и го хвана за ржката.

— Нѣма да си отидишъ! — извика тя. — Азъ нѣма да те пустна.

— По неволя ще ме пустнешъ! — възрази той глухо. Ти сама скжса последната нишка. И менъ ми омръзна тая комедия. Ти заяви, че дългътъ е проста условность; ти каза сжщо, че задълженията не могатъ да попречатъ на смъртьта на чувствата... Ти каза, че азъ съмъ страхливецъ и подълъ... А сега азъ ще се помжча да постжпя, както прилича на единъ честенъ човѣкъ!

Той се освободи полека отъ ржцѣтѣ ѝ, безъ да я нагрубява и я заведе да сѣдне. Тя сѣдна като убита. Последното напрѣгнато състояние бѣше истощило всичкитѣ ѝ сили...

— Прощавай! — каза той на излизание. Прости, че ти причинихъ такива мжчения . . . Азъ не мога да постжпя инакъ . . . Той излѣзе и затвори вратата подирѣ си.

Като стигна до коридора, той се уплаши, като си помисли, че не ще може да утрае, или че ще го принудятъ да се върне. Той тичишката достигна до стаята си и се тръшна на кревата си. Той бѣше много разтревоженъ; сега той приличаше на убийца, който съзнава, че живота му зависи отъ това, дали ще успѣе да избѣга отъ кжщата, въ която бѣше извършилъ престжплението! Възвръщането бѣше немислимо! Страхъ го обхващаше даже, когато си помислѣше, че ще може да я погледне сега, когато удара се нанесе вече!

Като стана, той звънна и заповѣда да впрѣгнатъ конетѣ. Презъ това време той почна да си пребира нѣкои работи.

Когато се приготви, той отиде въ стаята на леля Виви.

Бабата стана и го прие много любезно.

— Какъвъ гостенинъ ми праща Богъ въ надвечерието на Новата Година! — каза тя, като се ухили.

Той се приближи, ржкува се и ѝ каза:

— Азъ дойдохъ да се простя съ васъ, — азъ заминавамъ сега.

— Заминавашъ ли? Ето вече слагатъ да се вечеря, кадѣ ще идишъ? — Нима това е толкова необходимо? Кога успѣхте да решите това? Кога ще се върнешъ?

— Ти, лельо, се погрижи за Хедвига . . . Застави я да се лѣкува. Помоли доктора да я застави да отиде на югъ . . . колкото се може поскоро . . .

Той бѣше много развълнуванъ и не можеше да говори повече. Той се наведе, цѣлуна ржката на старата и прибави:

— Прощавай, лельо Виви!

— Какво значи това, Томъ? — шепнеше тя разсѣяно. — Обясни ми работата. — Томъ, Томасе, кадѣ отивашъ?

Той бѣше излѣзалъ вече.

Следъ единъ часъ каруцата се лъзгаше презъ пжтя отъ замръзналитѣ рѣки и езера. Галь се бѣше облѣгналъ и добрѣ завилъ. Той гледаше изпъстреното съ звѣзди небе. Мразовития вѣтърчецъ милваше горѣщото му лице. Ето че се зададе една непроницаема тъмнина. Това бѣше гората, която се пресичаше отъ блатото. Тѣ навлѣзоха въ тая пълна съ дървета гора, които като сѣнки, щомъ чуха звънчетата на каруцата, се разбѣгваха назадъ . . . у тѣхъ си . . . въ Берне. Той ги последва мислено. Сега той бѣше привързанъ съ конци, които бѣха почти изтрити и които скоро щѣха съвсѣмъ да се скжсатъ! Но сега още, макаръ че колата се отдалечаваше, концитѣ се обтѣгаха, но не можаха да се скжсатъ още.

Въ гърдитѣ му се повдигаше нѣщо, което се разгоряваше и го попарваше отъ време на време много силно. За това и той се осѣти въ едно трѣскаво настроение, а слѣпитѣ му очи тупаха отъ кръвьта, която се приливаше съ голѣма сила въ главата му. Той си чувствуваше като боленъ и осѣщаше да го души единъ пушакъ, който излизаше отъ изго-

рѣло месо. Най ясно осѣщаше умореното си състояние . . . Какъ му бѣше омрьзнало всичко, живота му стана тежъкъ и отвратителенъ!

Той си стисна зѫбитѣ и си затвори очитѣ. Сега той се осѣти задушаванъ и въ сѫщото време замръзваше отъ студъ. Студенъ потъ обля челото му. Той почна да се страхува. Какво е това? Какво бѣше това, което се мѣрна въ гората? Чуха му се леки стѫпки на невидими сѫщества, които се нареждаха на тълпи на тълпи и го заглеждаха право въ очитѣ. Ето че осѣти полѣта на нѣкакво си леко сѫщество надъ главата. Нѣкакви си крила се размърдаха тежко-тежко . . .

Ето че нѣщо си завика отдалечъ . . . Той чу единъ гласъ, който произнасяше: Каинъ, Каинъ!

— Каинъ?

Галль си повдигна рамѣнѣтѣ. Каква смѣшна фантазия! Щомъ изпищѣше нѣкое кученце или минеше нѣкакво четвероного животно, той вече трѣбваше да почне да си въобразява. Той се опита да мисли сериозно по принуждение. Но не сполучи: почна да мечтае.

Сега той си представи великата борба, която кипеше въ столицата между разнитѣ партии, борбата за щастието и благоденствието на човѣчеството. А той бѣше въ тая борба единъ отъ горѣщитѣ съучастници, единъ отъ най-смѣлитѣ борци. Трѣбваше отново да се учи на увлечения; той щѣше да згрѣе заглъхналитѣ си чувства; пакъ щѣха да се усилятъ и заякнатъ душевнитѣ му сили; въ борбата щѣше отново да се научи на трудното изкуство да живѣешъ на свѣта като човѣкъ, който желае само доброто на хората и щѣше да се научи да осѫществява благитѣ си желания.

Той си представи образа на единъ отслабналъ симпатиченъ човѣкъ, който макаръ и слабъ по духъ, се възражда отново и който се посветява за благото на хората.

Сега той се любуваше по единъ естетически начинъ на увлечението си. Тоя образъ олицетворяваше бѫдѫщностьта му!

Представи си тоже нуждитѣ и лишенията. Това тоже го привличаше! Нуждата е най-великия другарь на човѣка; нуждата поражда сили и изострюва ума . . . Да живѣй нуждата!

Сега му се представиха разнитѣ несполуки и препятствия. И тѣ тъй сѫщо бѣха привлекателни! Несполукитѣ изпитватъ и закаляватъ твърдата воля. Него ще го презиратъ. Ще го считатъ за лудъ. Толкова подобрѣ! Никой не чувствува достоинството си тъй, както несправедливо презиранния!

Той, навѣрно, скоро щѣше пакъ да се бори съ глада и студа. Нали се стремѣше къмъ тѣхъ: това е за сега мечтаемото му щастие. Колко приятно щѣше да му бѫде, когато се би огрялъ на спечелената съ труда му топлина и колко вкусенъ щѣше да бѫде залъка сухъ хлѣбецъ следъ гладуванията!

Всичко за въ бѫдѫще бѣше блѣскаво и привлекателно!

Галль не страдаше вече. Напротивъ, сега му олекна на душата и той се развесели. Той си въздъхна свободно. Следъ като порастна въ него съзнанието за възвърнатата му свобода, въ него се повдигна и съживи

онова възхитително чувство, което се проявява следъ една побѣда, която е спечелена съ голѣма борба.

Той се услушваше въ звънцитѣ на колата. Тѣ, като че пѣяха и той почна да различава даже звуковетѣ имъ. Това му напомни легендата за Танхейзера, която сега повтаряше подъ звуковетѣ имъ. Той не можеше да си спомни само кадѣ и кога бѣше зачулъ тия стихове.

Както и да е, но въ тѣхъ бѣше изразена напълно неговата сждба...

X.

Измина се зимата; измина се тъй сжщо и лѣтото. Бѣше настжпилъ есенния сезонъ. Мрачния день се замѣстваше отъ още по-мрачна нощь. Дълбока мъгла обгръщаше земята.

Мразовититѣ студове бѣха почнали на северъ. Въ столицата листата едва бѣха почнали да жълтѣятъ и да падатъ отъ дърветата.

Фенеритѣ бѣха запалени, улицитѣ бѣха още пълни съ хора, а предъ кжщитѣ, които служаха за избирателнитѣ присжтствия на разнитѣ градски окржзи отъ столицата, се бѣха събрали хората на тълпи на тълпи. Избирателитѣ се бѣха наредили съ картитѣ си въ ржка и търпеливо чакаха на студения вѣтръ всѣкой своя редъ, за да си подаде гласа.

Особено голѣмо бѣже натрупванието предъ кжщитѣ на избирателнитѣ окржзи въ фабричнитѣ части на града. Тамъ се смѣняваха тълпа следъ тълпа отъ работници, които се освобождаваха отъ работа. Бърже имъ се връчваха избирателнитѣ карти. Непознатитѣ, и отъ една партия хора, си стисваха горѣщо ржцѣтѣ и разсжждаваха тъй, като да се познаваха отдавно време. Общата имъ цель ги зближаваше. Редакциитѣ на вѣстницитѣ имъ бѣха осветени много добрѣ. Хората влизаха и излизаха на тълпи. Навсѣкадѣ борбата бѣше оживена, всичкитѣ се намираха въ едно напрегнато състояние. Кадѣ надвечерь почнаха да се пръскатъ сведения за изхода на изборитѣ въ разнитѣ окржзи. Тѣзи сведения се доставляваха на публиката посредствомъ голѣми вѣстници, които се намираха по прозорцитѣ на всѣка редакция. Тълпата отъ улицитѣ ту поздравляваше извѣстията съ възхитителни викове, ту пъкъ негодуваше и осмиваше.

Скромното помѣщение на редакцията «Работникъ» сжщо бѣше освѣтено отъ всичкитѣ лампи и сжщо имаше оная тълпа отъ хора, както и другадѣ. Външната врата бѣше съвсѣмъ разтворена. Работницитѣ, като не можаха да се поберать вжтрѣ, тѣ се нареждаха въ двора и се тълпяха на улицата. Изъ улицитѣ се вдигаше голѣмъ шумъ. Мненията се исказваха на високо съ силни и груби изражения; произнасяха се заплашвания; а тукъ-тамѣ стърчаха издигнатитѣ въ въздуха мазолести юмруци. Двамата млади сътрудници на вѣстника, си сѣдяха, както всѣкога, единъ срѣщу другъ предъ писалищната маса, безъ да могатъ да работятъ, или да излѣзатъ: тѣ бѣха заобиколени отъ единъ плътенъ прьстенъ отъ съмишленницитѣ на вѣстника, които обсжждаха буйно положението на партията и сегисъ-тогисъ си подкрепяха мненията си съ тежки юмручни удари по масата.

Вратата отъ кабинета на редактора бѣше затворена. Тамъ бѣха Густавъ Кеслеръ и Сигна, които очакваха въ едно напрѣгнато състояние исхода на изборитѣ.

«Опасния» сега бѣше още по-малко кротъкъ, отколкото другъ пжть. Той бѣше сѣдналъ и се опрялъ на стола, който едва го удържаше. Косата му бѣше разрошена; а изражението на лицето му бѣше като изваяно отъ грубъ камъкъ, то изражавкше една непреклонность. Обаче, очитѣ му бѣха печални.

Сигна още отъ кжщи бѣше забелѣзала това му печално настроение и не искаше да го остави самъ. Сега нейната мечка се нуждаяше въ поддръжката на най-добрия си другарь.

— Нá, личи си, че всичко стана на прахъ! — мърмореше редактора. Азъ още отъ по-рано осѣщахъ, че презъ последнитѣ години ние плаваме по направлението на вѣтъра и течението. Противъ насъ сж всичкитѣ народни вѣрвания, навици и предразсждаци! Ние никога не ще можемъ да пристжпимъ поне на шагъ на напредъ съ сегашното поколение.

До сега поне се задържахме на мѣстата си и не отстжпвахме. Но сега, въ тая избирателна борба ние изтощихме всичкитѣ си сили ... Ако претърпимъ поражение, което е по-вече отъ вѣрно, то ние ще ударимъ назадъ ... па може и да ни изгони държавата ... по дяволитѣ. Тукъ въ Швеция, нѣма за насъ бждкще!

Сигна махна съ глава, като да се съгласи съ него, но въ сжщия мигъ се усмихна ободрително. Тя и до сега се отнасяше скептически, когато и да заговорѣше мжжъ и́ за предстоящитѣ партийни побѣди. Но сега, когато осѣти тя, че преди всичко мжжъ и́ трѣбва да се ободри, тя се намѣри изпълнена съ най-свѣтли надежди.

— Още не е извѣстно, какъ ще се свършатъ изборитѣ! — забелѣза тя спокойно. — Па както и да се свършатъ, нищо не е загубено.

— Тамъ е именно работата, — каза той мрачно, — че е загубено много нѣщо. Азъ зная, че всичко е изгубено ... Забелѣжи, че ние сме меншенство даже и средъ работницитѣ. Нашитѣ грижи за далекото бждкще сж неразбираеми за болшинството — тѣ отскачатъ отъ кржгозора на проститѣ хора. Пъкъ противницитѣ ни сж хитри и лукави: тѣ знаятъ съ какво може да се увлича тълпата и пустнаха въ ходъ суевѣрията и разнитѣ практически залъгалки. Ние почнахме съ опита да развиваме и облагородяваме тъмнитѣ, неразвититѣ хора.

Това бѣше много непрактично отъ наша страна: тѣ се развиха само до толкова, до колкото да могатъ по-изгодно да се грижатъ за себе си, а не за потомството си; тѣхното свободолюбие се преобърна въ тѣхъ въ стремление къмъ безначалието, по такъвъ начинъ, ние се лишихме отъ необходимата въ партията ни дисциплина. Всѣкой иска да заповѣдва; а никой не иска да се подчинява ... Борбата ни се изроди: вмѣсто да се стрѣми всѣкой спокойно къмъ великото бждкще, тѣ искатъ да дѣйствуватъ съ юмруци и то по лични подбуждения, противъ личнитѣ си противници. Не, не! Нищо не може да се направи въ нашето отечество!

Той се навжси и си навѣде главата.

— Ти ще видишъ, — прибави той следъ като помълча малко, — че цѣлата линия отъ побѣдителитѣ ще бжде изпълнена отъ сектантитѣ, проповѣдницитѣ и членоветѣ отъ армията за спасението.

— Е, ами ако бждемъ разбити, наистина, какво ще предприемешъ? — го попита тя спокойно и весело, както преди.

Хм! разбира се, че ще продължа, до като мога това, което съмъ почналъ! — избъбра той на сила. — Само че това не е твърдѣ утѣшително! Да се боришъ за една идея, на която самъ считашъ тържеството за невъзможно! . . . Хм!

Той стана и почна да се разхожда изъ стаята. Следъ малко той се спре предъ жена си и прохортува по-ободрително:

— Нали, наистина ще си изпълнимъ до край задачата? Ние ще останемъ последни въ борбата, въ която встжпихме първи! . . .

Поне до тогава не ще заглъхне идеята, догдѣто се яви, за да ни смѣни, едно по-добро поколение!

Тя се усмихна.

Въ това време рѣзко затрепера звънеца на телефона. Кеслеръ се доближи до аппарата.

— Пръвъ ударъ! — каза той следъ една минута, като отпустна тржбата на аппарата и се върна на мѣстото си, той съобщи изхода на изборитѣ на единъ отъ окрждитѣ.

— Нимá азъ не предвидяхъ това? — завърши той. — Още отъ преди можеше да се каже, че ще побѣди партията на криво гласувалитѣ. Суевѣрието и подкупа се признаватъ открито за прости оржжия въ политическата борба . . .

Хе, хе! Поне предишнитѣ ни противници отъ — прáвата — бѣха честни. Но сегашнитѣ — сж най-лошитѣ народни сокове. Я прочети статиитѣ имъ по случай изборитѣ: само едни праздни думи и кални клевети, които плаватъ въ гжстината на най-голѣмото невѣжество! Но за това пъкъ ги и разбира тълпата: тѣ и́ сж близки.

Сигна стана и се приближи до прозореца.

— Чу ми се шумъ отъ колелата на каруца. Далѝ не ще е Томъ?

— Едва ли. Той нѣма да се върне, догдѣ не се разрешатъ работитѣ добрѣ тукъ, а това иска много време.

Тя се върна на мѣстото и погледна сериозно и угрижено мжжа си.

— Обясни ми, какво става съ Галля? — го попита тя.

— Какво питашъ? — я запита повторно той.

— Азъ забелѣзвамъ, че той живѣе нѣкакъ си трѣскаво възбуденъ. Като че го гори нѣкакъвъ си вжтрѣшенъ огънь. При това е станалъ каприциозенъ и непоследователенъ, като истерична жена . . . По нѣкога ми се струва да е просто душевно боленъ . . .

— Да, и азъ забелѣзвамъ нѣщо подобно, — каза той. Помнишъ ли, когато падна той въ несвѣсъ преди една недѣля на събранието? . . . Азъ налѝ ти разправихъ . . .,

— Да, отчасти. Съ тия избори не може човѣкъ да се съсредоточи. Разправи ми подробно, какъ стана това?

— Той държа речь на избирателитѣ; изведнажъ нѣкой извиква срѣдъ тишината, че оратора билъ преобљеченъ капиталистъ, едъръ фабрикантъ, който е дошелъ тукъ да размжтва умоветѣ на работницитѣ, а на фабрикитѣ си въ Норботенъ изсмуква, колкото може по-вече кръвьта имъ. Вдигна се голѣмъ шумъ: едни подсвиркаха, други тропаха, трети попържаха . . .

Томъ мълча дълго време безъ да може да каже поне дума за свое оправдание.

Той имаше страшенъ изгледъ: косите му бѣха щръкнали, очитѣ му горѣха като разпалени въглени, а устнитѣ му се поmръдваха нервно... Той се опита да говори, но не излѣзе нищо, защото гласа му бѣше осипкавялъ и не можеше да се чуе нищо. Изведнажъ той се полюля и падна отъ катедрата, като мъртавъ. За щастие, наоколо катедрата се бѣше натрупало много народъ и единъ отъ работницитѣ го улови на ржцѣ, тъй щото не го остави да се повали на пода, за да се отрепи...

— Азъ ти заявявамъ положително, че съ него се върши нѣщо лошо; — каза Сигна. Но какво именно, не мога да разбера. Ето, напримѣръ, защо престана да ни посѣщава?...

Кеслеръ си поклати главата.

— Нали когато бѣха дошли въ Берне, той се отнасяше много добрѣ съ насъ и въобще бѣше нормаленъ. Наистина, че все пакъ си бѣше страненъ и нервенъ, но щомъ се скарваше съ Хедвига, за каквото и да е, то изведнажъ се забелѣзваше това му странно настроение. А сега... И знаешъ какво?—прибави тя замислено. Струва ми се, че той избѣгва найвече Тони!

— Какво приказвашъ! Тѣ винаги си бѣха добри другари. Па и сега, до колкото мога да сждя по думитѣ ѝ, Тони си е все сжщата поклонница на чичо си Томъ.

— За това то си е тъй, но той се е промѣнилъ къмъ нея. Азъ забелѣзахъ, че щомъ се появи тя въ стаята, той почва да се муси и мълкава. Тони не разбира нищо; азъ я питамъ, дали не се е случило нѣщо, което би могло да разсърди чичо Тома, а тя ми отговаря, че тѣ не сж се разсърдвали нито единъ пжть до сега. Богъ знай, какво става съ тѣхъ и отъ кждѣ се вематъ тия му настроения! Даже не мога да си обясня, защо не можаха тѣ да се разбератъ съ Хедвига.... И защо Хедвига не ни пише нѣщо и отговаря на писмата ни? Какво сме ѝ направили! Ахъ, всичко това е тъй неприятно.... По-добрѣ щѣше да бжде, ако Томъ не бѣше дошълъ тукъ! Азъ мисля, че той не ви ползва много...

— Каква полза! Напротивъ, сътрудничествуването му толкова ни попречи напоследъкъ, че и куражъ нѣмамъ да му кажа истината. Статиитѣ му сж лоши и безжизненни. Ами личностьта му... Неприятелитѣ ни, когато искатъ да предизвикатъ подозрѣнията и недовѣрието на народа, споменуватъ името му и най-лошото е това, че винаги сполучватъ: много неестественни сж отношенията му спрямо едритѣ собственници, когато той въ всѣки алманахъ се счита като глава на една отъ най-богатитѣ фирми въ страната. Разбира се, че това е много жалко, той е за съжаление! Ние знаемъ добрѣ, че той е единъ честенъ човѣкъ, който искренно желае да прави само добро; но другитѣ не го познаватъ и ето защо нѣма въ нищо да сполучи... Азъ мисля, че мечтателностьта му е въ ущърбъ на способноститѣ, които сж се разрушили вече; той вече си е изгубилъ силата на волята, твърдостьта си и жизненитѣ си сили; той прилича на единъ човѣкъ, който е пиянствувалъ дълго време. Азъ мисля, че и той съзнава сжщото и това много го измжчва. Азъ се боя отъ това, че той ще се оскърби много отъ поражението ни на изборитѣ, особенно пъкъ,

че отчасти сме ги изгубили зарадъ него... Разбира се, че, ако ние бѫдемъ разбити, въ което не се съмнявамъ...

— Да, трудно е да се предвиди, какъ ще се отрази това на него. Въ всѣкой случай не ще бѫде добрѣ.... Той винаги туря живота си на карта; ако изгуби въ играта, мѫчно може да се намѣри друго нѣщо, което би могло да го поддържи. Вижъ, ние съ тебе не сме тъй, каквото ще и да стане, нашата дружба е непоколебима. Нали, моя мечко?

Тя се приближи до него, поглади му голѣмата брада и прибави, като го загледа право въ очитѣ.

— Да не забравишъ днесъ това! Изборитѣ сѫ много важни; но ако бѫде лошъ изхода, намъ ни остава мирния ни пѫть, въ който пакъ ще успѣемъ да съберемъ нови сили за следующата борба. Това съзнание поражда твърдость на духътъ...

Подъ прозореца се чу по-силенъ шумъ отъ първия, сега вече се спрѣ една каруца.

— Сега е тоя вече! — казя Сигна, като се оправи. Кеслеръ стана. Той отиде до вратата и погледна въ писалищния салонъ. Презъ полуотворената врата се чуваше едно смѣсване на гласове, придружавано отъ силенъ шумъ и движение. Чуваха се рѣзки думи: нѣкой се мѫчеше да надвика другитѣ и чукаше съ нѣщо по масата. Изведнажъ шума се прекрати: тѣ видѣха Кеслера на вратата. На срѣща му вървѣше Галль.

Кеслеръ го пустна да влѣзе въ стаята му и затвори вратата. Тълпата се развика по-много отъ напредъ.

Томъ се приближи до масата и сѣдна изнемощѣлъ на стола.

— Какво има? — го попита Кеслеръ.

— Пълно поражение.

Свѣтлината отъ закачената лампа се распръскаше изъ стаята и освѣтляваше много добрѣ Галля; лицето му бѣ блѣдно и изразяваше умореното му състояние. Презъ последнитѣ мѣсеци той не се бѣше стригалъ, тъй че много добрѣ се забелѣзваха побѣлѣлитѣ му тукъ-тамѣ коси; дрѣхитѣ му бѣха изтъркани, а колосаната му яка доста кирлива. Въ цѣлата му вънкашность се забелѣзваше не само равнодушие, но и нѣкакво си застаряване, което напомняше сѫщото и за духътъ му.

— Разправи ни де? — попита Сигна.

— Че въ сѫщность нѣма какво да разправямъ. Ние сме разбити — Това е то всичко. Партията ни се изрази съ нѣколко стотини гласове. Всичкитѣ преминаха въ редоветѣ на сектантитѣ. Не, Густаве, не ще попаднешъ, както се вижда, въ рейхстага!

— Това още не се знае! — избърбора опасния, като си оправи могѫщитѣ членове. — Ще видимъ, какво ще ни каже бѫдащето. Сега ние сме разбити; но не е далечъ, може би, времето, когато и ние ще разбиваме. Както и да е, но азъ не се отчайвамъ още.

Галль се засмя нервно.

— Че какво, азъ се очудвамъ на вѣрата ти, защото е неосѫществима! Азъ ти завиждамъ. Тази вѣра именно ти предава такива сили. Що се касае до мене, право да ти кажа, менъ ми омръзна да се преструвамъ. Нѣма смисълъ да работишъ за недостижимото! Благоденствие, человѣчество? Ха, ха! Какво нѣщо е щастието, въ какво се състои благо-

денствието?—ето какво трѣбва да се знае най напредъ. Въ сжщность всичко е отвлечено, химера, израждание на стремленията ни. Какво нѣщо е человѣчеството? Тълпа отъ живи сжщества, които се борятъ за храната — най-обикновенно явление въ природата. Всѣкой се привлича, кждѣто споредъ него е най-износно, да може да заграби повече и да може по такъвъ начинъ, да се покаже за най-силенъ споредъ подобнитѣ си. Всичко ми омръзна, особенно хората, а между тѣхъ, омръзнахъ най-вече па себе си Азъ бихъ искалъ да си намѣря единъ спокоенъ жгълъ, за да доживѣя на тишина. Бихъ искалъ да се възвърнатъ дѣтинскитѣ ми вѣрвания, къмъ Бога . . . Какво представлява миналия ми животъ? Цѣлъ редъ отъ захвърляни въ кальта кумири! Къмъ всѣкой отъ тѣхъ съмъ се стремилъ отъ всичкитѣ си сили и всѣкой биваше обръщанъ на прахъ преди още да успѣя да се приближа до него. Азъ се стремя къмъ Бога, омрьзна ми да живѣя безъ вѣра. Отъ като си въобразихъ, че небето е празпо, нѣщо почна да гложди сърдцето ми. Майка ми лѣжеше въ гроба, а азъ гладувахъ — тогава те срѣщнахъ. Ти възнагради труда ми съ парчето хлѣбъ и ме утѣши, като направи твоя кумиръ и мой. Твоитѣ мечтания за бждещето добрувание на човѣчеството бѣха само една хубава приказка; азъ направихъ отъ тази приказка цѣла религия и щяхъ да си вѣрвамъ въ нея, може би, презъ цѣлия си животъ. Но ти ме отдѣли отъ нея, отъ моя храмъ, като ме прати въ такива далечна страна, кадѣто живота си тече мирно, безъ да се грижатъ за твоитѣ приказки. Този животъ обгърна и мене. Азъ си намѣрихъ тамъ новъ кумиръ въ образа на една жена. Охъ, съ какви сили се стремяхъ къмъ нея! Азъ търсяхъ идеала си, но идеалитѣ сж недостижими . . . Най-после азъ напустнахъ и тоя си кумиръ и пакъ дойдохъ при тебе.

Азъ се заловихъ отново да служа на твоя храмъ; азъ се мжчехъ да запаля въ себе си предишното си увлечение, азъ се преправихъ, като се грижахъ да му предамъ такова величие, каквото не притежаваше той; даже по нѣкога сполучвахъ въ убѣждението си, че той има много дълбокъ смисъль. Налѝ всѣкой кога се дави, гледа да се улово за нѣщо; сжщо и азъ се уловихъ за илюзиитѣ ти, за да не отида на джното. Менъ ми се искаше, поне, да вѣрвамъ, че въ идеята, съ която живѣяхъ до сега, имаше нѣщо си великодушно. Азъ доста пожертвувахъ за нея, за да мога да се примиря лесно съ дѣйствителностьта . . . . Отъ день на день ми ставаше все по ясно и по ясно само това, че идеята ни е дребнава, нищожна и никому непотрѣбна! Да речемъ, че побѣдихме на тия избори — какво отъ това? Нима́ това би оправдало колко годѣ осжществяванието на колоссалнитѣ до нелѣпость, до комизъмъ задачи? Не, да не глупимъ по вече! Всичко е вѣтъръ.

Галь стана и почна да се разхожда изъ стаята съ дребни и нерешителни стжпки. Той треперѣше като подплашенъ конь. Той продължи съ треперящъ гласъ:

— Колко мжчно ми става, кога си помисля, че разбихъ щастието на друго едно сжщество, за да се възвърни отново на идеята си! Срамъ ме е отъ това, презрѣхъ и принесохъ всичко въ жертва на последното си увлечение! Азъ се чувствувамъ тъй, като че съмъ се пробудилъ отъ дълбокъ хипнотически сънь — съзнанието и паметьта ми се възвръщать — жалко . . . . и срамно . . . . О, Боже! Какво направихъ азъ, какво

направихъ! Той са спрѣ и се изправи предъ Кеслерови и прибави съ дрѣзгавъ гласъ:

— Азъ следъ нѣколко дена ще замина на западъ. Тамъ азъ си имамъ свой кжтъ . . . . Само азъ бихъ желалъ преди да замина . . . . Кажи ми, Сигна, азъ не вѣрвамъ, че до сега не се е получило писмо отъ Хедвига. Има ли?

Той погледна съ единъ молящъ погледъ.

— Не, нищо не се е получавало.

— Истина ли казвашъ?

— Разбира се? Ти знаешъ твърдѣ добрѣ, че азъ ѝ пращахъ писмо следъ писмо, а тя нищо не ми отговаряше.

— Това упорито мълчание ме измжчи не малко. Азъ ще ѝ пиша днесь! — каза той глухо. Азъ днесь не съмъ способенъ за нищо . . . . Уводната статия за изборитѣ ще напишешъ ти, Густаве. . . . За сега лека нощь, Сигна!

Той се опжти къмъ вратата, но се спрѣ малко, наведи си главата и съ насълзени очи:

— Прощавайте, последни мои илюзии!

XI.

Галль сѣдеше до масата въ скромната си станца, която си бѣше наелъ още при пристиганнето си въ столицата. Отпредъ му горѣше една ламба, която освѣтяваше доста лошо и благодарение на абажура, поне, който винаги тракаше при всѣко подрусвание, като че ли бѣше строшенъ, той можеше да се ползува отъ видѣлина.

Галль гледаше едно парче хартия и държеше перодржжката въ ржката си. Бѣше се изминалъ около половинъ часъ, а той още не знаеше какъ да почне.

Какво щеше да ѝ пише? Какво щеше да бжде заключението на писмото му? Мислитѣ се въртяха изъ главата му, но тѣ бѣха кратки и незавършени, като малки облачета, които, следъ като се разпръснатъ отъ бурята тъй бързо се следватъ и отдалечаватъ, после се сливатъ и не можешъ да ги различишъ, сжщо бѣше и съ неговитѣ мисли, тъй като не можеше да схване нито една. Изъ стаята му се чуваше само траканието на джебовия му часовникъ. Времето продължаваше да прави равномѣрнитѣ си шагове. На улицата бѣше утихнало всичко. Напредъ! Времето не знае какво е почивка! Томасъ Галль поглеждаше злобно сегисъ-тогисъ часовника, който отиваше кждѣ два. Трѣбваше да почне да пиши, защото трена тръгваше сутриньта рано . . . .

Той си потопи перото и следъ като се помисли малко, почна да пише, безъ да знае, какво щеше да пише после.

Хедвига!

«Азъ бихъ желалъ да те нарека иначе, като по-близъкъ свой човѣкъ, но азъ не се решавамъ да направя това даже и да те нарека своя жена. Азъ нѣмамъ вече право да те наричамъ своя жена. Но все пакъ прочети писмото ми и поне отъ великодушие ми напиши нѣколко реда въ отговоръ.

«По-вече отъ два часа се изминаха, догдѣ измисля, какво да ти пиша. Струва ми се, че не ще чуешъ, или прочетешъ писмото ми. Като че ли ще говоря въ нѣкакво си тъмно пространство. Все пакъ трѣбва да се изразя: азъ трѣбва да ти кажа, какво чувствувамъ сега, когато падна пелената отъ очитѣ ми. Да, пакъ се пукна сапунения мехуръ предъ очитѣ ми, отъ който се тъй увличахъ по-напредъ и пакъ приличамъ на човѣка, който се събужда отъ хипнотически сънь. Въ време на такъвъ сънь човѣкъ може да открадне безсъзнателно; той може да убие; може да извърши нейкакви престжпления и да се опозори, даже безъ да съзнае това. Такъвъ човѣкъ е по щастливъ отъ мене, защото азъ съзнахъ вече, какво направихъ. А това съзнание угнетява много душата ми. За това именно сѣднахъ да измоля отъ тебе облегчение на съвѣстьта си. Азъ сънъ готовъ да падна отъ предѣ ти и на колѣнѣ да те моля да ме простишъ. Възпоминанието, че съмъ виноватъ, ме изгаря. Азъ цѣлъ се завалямъ малко по-малко, като дърво, на което сж изгорили коренитѣ.

«Днешнитѣ обстоятелства ме накараха да се събудя напълно: последнитѣ ми иллюзии рукнаха и дѣлото на което служахъ ми омръзна. Предполагамъ да напустна родното си мѣсто и да отида да доживѣя днитѣ си въ нѣкое отдалечено мѣсто. Но догдѣ не измоли прошка отъ тебе, безъ да зная, какво става съ тебе, азъ не се наемамъ да направя това . . . .

Какъ живѣешъ. Какъ преживя презъ цѣлата тая безкрайна година?

Пиши ми. И най-малкото ти извѣстие ще ме успокои и ще намали мжкитѣ ми. Всѣка твоя дума ще ми бжде много скжпа; измолвамъ отговора ти въ името на любовьта, която не заслужихъ, но която ти все пакъ ми даваше.

«Да ти разправямъ ли за себе си? Може ли да представлява нѣкакъвъ интересъ това за тебе?

Ние предъ хората сме още съпрузи, но въ сжщность, като те напуснахъ, азъ поставихъ по между ни такава преграда, която е много по трайна отъ всѣкакъвъ законенъ разводъ. Азъ съзнавамъ сега всичко много добрѣ: нима не азъ самъ отхвърлихъ тихото си щастие, съ което можахъ да се ползувамъ до последния си часъ, ако не бѣхъ безуменъ мечтатель.

«Писмото ми е пълно съ оплаквания. Знаешъ защо? -- Защото душата ми е убита отъ тжги, а ми липсватъ сили и мжжество. Съмва вече. Чувамъ вече хората се събуждатъ, чуватъ се първитѣ минувачи изъ улицитѣ. Време е и трѣбва да прекратя писмото си, но не мога . . . . Сега азъ чувствувамъ, че се приближихъ до скжпото си сжщество, че мога да излѣя душата си и да си отпочина отъ жалкото си осамотяване, но не намѣрихъ думи и до тоя редъ на писмото си, защото нищо не излѣже. Позволи ми да ти разправя, какво стана съ мене оттогава, откогато се раздѣлихме.

«Азъ съмъ синъ на алкохоликъ-човѣкъ; ето защо нервната ми система не е бивала въ равновѣсие и въ пъленъ порядъкъ. Азъ нѣмахъ въ характера си и подпирателна точка. Азъ отивахъ на тъй, на кждѣто ме духнеше вѣтъра. Всѣка страсть ме увличаше и ме довеждаше отъ задъ предѣлитѣ на дѣйствителностьта, а после изведнажъ се раждаше въ мене способностьта да виждамъ простата дѣйствителность и тогава се възмущавахъ: ти ми се струваше като престорена, която все пакъ бѣше по-добра

отъ безпочвеннитѣ ми мечтания. Моето въображение се е стремило винаги къмъ нѣщо ново и необикновенно; желанията ми сѫ бивали винаги неестественни и за това ме и мѫчаха като звѣръ.

Въ време на щастието ни се чувствувахъ напълно щастливъ, но щомъ се убѣдихъ въ това, че получихъ всичко, азъ почнахъ да се стремя къмъ друго: поиска ми се да изпитвамъ необикновенни страдания и почна да ми се струва, че щастието ми съставлява оковитѣ на свободата ми. Всичката вина е въ менъ; азъ и не се опитахъ даже да се сближа съ тебе, като съ човѣкъ, а виждахъ винаги въ тебе само една любима жена. Ти постѫпваше обратно, а азъ ти пречахъ. Но сега това ми е много, ясно, защото се оглеждамъ назадъ. Сѫдя тъй сега, понеже даже и сега— признавамъ го—малко зная мислитѣ и душата ти, въпрѣки това, че бѣхъ твой мѫжъ. Припомнямъ си най-незначителнитѣ ти думи, даже и изражението, съ което ги произнасяше, но не виждамъ душата ти. Азъ те гледамъ отпредѣ си: красотата ти, движенията ти, въобще всичко, що се касае до вънкашностьта ти. Значи, азъ винаги съмъ те гледалъ презъ очитѣ на влюбения. И ето защо не те разбирахъ и не можахъ да дѣля съ тебе нито мислитѣ, нито стремленията ти. Когато сѫдяхъ и се произнасяхъ за нѣкои твои постѫпки, азъ говоряхъ само за вънкашнитѣ имь проявления, а имъ предавахъ собственнитѣ си потици. Ето защо се получаваха противоречията помежду ни! Азъ виждахъ въ тебе само една ненаситена на любовь жена — азъ бѣхъ ненаситения, а не ти! — и ядяхъ тъй отчаяно, че не можехъ да чувствувамъ тъй горещо и изказвахъ това, което ме дразнеше въ обвиненията си противъ тебе, че ме лишавашъ отъ свободата ми. Сега ми се струва, че ако съмъ при тебе и ако бихъ погледналъ иначе на любовьта ти — безъ да ти предавамъ твоя собственна душа, — азъ бихъ открилъ въ тебе едно велико съкровище и живота ни би потекълъ съвсѣмъ инакъ. Но ти биде недостѫпна за мене: азъ не те разбрахъ. Сърдцето ми се свива отъ болки, когато мисля върху това и като забелѣзвамъ, колко съмъ билъ несправедливъ спрямо тебе! Ако не бѣше това, колко пълно щѣше да бѫде щастието ни. Нали въ тебе трѣбва да има всичко, което липсва въ мене: душевно равновѣсие, спокойствие на духа, трезвость на мислитѣ. Ето какво трѣбваше да диря въ тебе, за да бѫда щастливъ. Азъ никога не се съмнявахъ въ любовьта ти, макаръ и да не я разбирахъ тогава тъй, както сега, когато сѫдя за безвъзвратното. Азъ зная даже и това, че ти си единственната жена, която съмъ обичалъ. Разбира се, че това ми уважение ти е безразлично, защото азъ съ любовьта си не те ощастливихъ, а презъ всичкото време само те измѫчвахъ. Прости ме, ако можешъ. Азъ ти погубихъ живота, но увѣрявамъ те, че съ това азъ погубихъ не по малко и своя.

«Какъ да ти разправя за това, което ставаше съ мене следъ като се раздѣлихме? Би трѣбвало години, за да ти обясня напълно всичко, което преживѣхъ и измислихъ. Тукъ азъ мечтаяхъ постоянно за тебе, Хедвига. Нощѣ азъ лежахъ, безъ да спя, като тѫжахъ за гнѣздото си въ Берне; утѣшавахъ се съ мечтата си, че ти си пакъ съ мене и че нищо не се е случило . . . Нима не е странно, че никога не съмъ можалъ да се наслаждавамъ отъ истинското щастие и го оцѣнявахъ само тогава, когато то се рисуваше само въ възпоминанията ми, или когато го угаждахъ предвари-

телно въ мечтитѣ си? Когато заминахъ отъ Берне, азъ мечтаяхъ за дѣтенце, въ което олицетворявахъ свободата, дѣятелностьта си и всичко. Следъ единъ мѣсецъ азъ не можахъ вече да търпя спокойно тая си мечта, понеже мислитѣ ми се занимаваха само съ тебе, безъ да зная, че азъ бѣхъ привързанъ коренно къмъ тебе. Азъ знаехъ, че бѣхъ несправедливъ спрямо тая си мечта. Но както винаги, азъ се видѣхъ безсиленъ надъ нервитѣ си и тя ми стана антипатична. Сърдцето ми е озлобено противъ нея; противно ми е да съмъ съ нея въ една стая ... Разбира се, че въ това има малко мѫжество и великодушие. Но азъ съмъ душевно разрушенъ човѣкъ! ... Сега азъ зная още и това, че те напуснахъ именно за това, защото те любяхъ и, като търсяхъ страдания, азъ инстинктивно се отдѣлихъ отъ тебе, тъй като не можахъ да си причиня по-голѣмо зло. Тая постѫпка е характерна за самомѫчителя.

«Да, азъ се намѫчихъ доста! Ща не ща, трѣбваше да изпия чашата до дъното, разбира се, че не безъ да се насмивамъ самъ на себе си. Казватъ, че желанията на човѣка му създавали рай. А моитѣ желания ми създадоха адъ, въ който сега се гърча. Ти можешъ, само ти, да намалишъ страданията ми само съ една дума: прошка. Напиши ми отъ състрадание!

«Сега ми се струва, че цѣлата година се валяхъ изъ кальта: толкова ми омръзна дѣлото, на което служехъ преди и на което искахъ да посветя цѣлия си животъ. Да се боришъ съ разни дребни страсти, да се боришъ въ надежда, че ще успѣешъ и то безплодно, зарадъ блѣнове и химери! И за всичко това азъ принесохъ въ жертва щастието, спокойствието и съвѣстьта си! ...

Томасъ Галль.

Като се минаха петь дена, Галль получи едновременно отъ Берне двѣ телеграми. Едната бѣше съ следующето съдържание:

«Милий ми! Ела си. Азъ съмъ болна, но писмото ти ме оживи. Азъ страдая за тебе и както преди ти съмъ жена — до гробъ. Ти се отдѣли, но нали ще се върнешъ? Азъ винаги вѣрвамъ, че ще се върнешъ. Азъ не отговаряхъ на писмата, които ми пращаше Сигна, за да можешъ да се чувствувашъ съвсѣмъ свободенъ. Азъ не искахъ съ нищо да ти влияя. Ти и безъ това ще дойдешъ. Сега азъ съмъ свободна и щастлива».

Твоя Хедвига".

Като прочете телеграмата той я цѣлуна съ благоговѣние. После разтвори втората. Тя бѣше отъ леля Виви:

«Хедвига е много болна. Доктора я пращаше презъ Януарий на югъ. Чакамъ идването ти. Сега вече, едва ли, може да ѝ се помогне. Хедвига кашля постоянно и винаги я трѣсе. Има скоротечна охтика. Тръгвай».

Листа падна отъ рѫцѣтѣ му и полекичка падна на пода. Галль цѣлъ се разтрѣпера; зѫбитѣ му тракаха, колкото тракатъ при силна трѣска; стана му много студено.

Изъ мозъка му се въртѣше само една мисъль: Какво трѣбваше да прави? Но той не намираше отговоръ: разсѫдъка се отказваше да служи, волята нѣмаше. Той се мѫчеше да си припомни, защо до преди една минута преди това му се струваше за немислимо това да се върне. Паметьта му се отказваше да му служи ...

На сутриньта той седеше въ вагона, който бърже летеше къмъ северъ. На четвъртия день той се опжти къмъ кжщата си въ Берне. Той никакъ не можа да отстрани отъ главата си тая си мисъль, въпреки това, че не намираше отговора ѝ, защо до скоро беше немислимо връщането му.

Всичките прозорци на господарската кжща беха осветени. Щомъ излезе шейната отъ тъмната алея и предъ очите на Галия се мернаха отдалече осветените като за празникъ прозорци, той пакъ почна да трепери. Сърдцето му туптеше съ такава сила, че не можеше да си въздъхне свободно.

Леля Виви го посрещна. Той се хвана за оградата на стълбите и на нееколко пжти си отвори устата да каже нещо, но се чуваше само ускореното му дишание. Най-после, той можа да произнесе:

— Хедвига?

— Тя те чака горе . . . . Тя разчиташе на това, че ти непременно ще пристигнешъ днесь. Успокои се, милий Томъ . . . за Бога, успокои се! Страхъ ми е да те гледамъ! Той затича по стълбата и като стигна въ салона, хвърли си шубата на пода и тръгна презъ гостната, като се грижеше да не вдига шумъ и задържаше усиленото си дишание.

Тя се беше изправила на прага на спалната си стая. Боже, колко се е изменила!

— Томъ!

Лицето ѝ се проясни.

Въ очите ѝ светна нещо таквосъ, което се забелезва само у човека, който е на смърть. Но това може да се прояви при едно радостно настроение! Нима́ не беше живота, който даваше такъвъ огънь на очите ѝ? Нима́ не беше живота, който украсяваше и предизвикваше червенината на лицето ѝ. Разбира се! Не, не, тя ще живее . . . ще живее . . .

Подобни мисли минаваха като светкавицата въ главата му, догде се приближи до нея. Когато беше съвсемъ въ обятията му, той за нищо не мислеше: той само я доближаваше, после отстраняваше, за да я притисни по-силно отново . . . .

— О, Томъ! Томъ! — бърбореше тя.

Изведнажъ натежа въ ржцете му. Лицето ѝ стана жълто като восъкъ; главата ѝ се люшна назадъ.

Смърть? Нима́ тя умря? Нима́ я грабна смъртьта именно сега, когато се върна той . . . и то преди да успее да измоли прошка? . . . . Не, не . . . . това не е възможно. Тя требва да преживее още единъ месецъ, или неделя, день! . . . .

Той си сложи ухото на гърдите ѝ.

Не! Никакви признаци на животъ се не забелезваха въ това натежало тело, което той държеше още като преди въ ржцете си. Стаята заедно съ предметите почна да се върти наоколо му, потъмня му на очите . . . . Той успя само да извика за помощь и то съ дрезгавъ гласъ. Леля Виви чу отъ другата стая тоя викъ, после некакво си згромолясвание на пода. Тя се завтече ужасена.

XII.

Следъ единъ часъ Галль бѣше седналъ на кревата до болната си жена. Той й държеше ржката, която гладѣше тихичко. Всичко наоколо му се виждаше обвито съ мъгла; искаше да плаче, но не можеше, защото сълзитѣ го задушваха.

Ето той забелѣза бѣли коси по нея.... Тя нѣмаше по рано бѣли ивици изъ между косата си.... Нима́ е побѣлѣла вече? Нима́ може скръбьта да съсипи човѣка?

Нима́ може толкова силно да убива скръбьта? Боже, колко е отслабнала и изнѣмощяла! Но сега изражението на лицето й е радостно. Живота, който й оставаше още, се съсредоточаваше само въ неестественно разтворенитѣ й очи. Тя не преставаше да го разглежда, отъ като се бѣше събудила. Тя се усмихваше и тая й усмивка украсяваше разрушението, което бѣше отпечатъкъ отъ болестьта й.

Въпреки това, че гласа й бѣше много слабъ, тя му говорѣше:

— Прости ме, за гдѣто не ти писахъ! Азъ не искахъ да ти споменямъ за себе си нито съ една дума. Разбира се, че азъ не вършехъ това безъ смѣтка, струваше ми се, че колкото по малко ти омръзвамъ, толкова по вече щеше да почнешъ да се измъчвашъ за мене. Азъ знаяхъ, че най-после пакъ ще се върнешъ при мене....

Тя направи едно слабо усилие, за да си протѣгне ржката, но като не й достигнаха сили, тя я сложи на възглавницата си.

— По нѣкога нощѣ, — продължи тя, — презъ силнитѣ мразове, когато се чуваха трѣсацитѣ на ледоветѣ, които се трошяха, менъ ми се чуваха твоитѣ стжпки въ съсѣдната стая.... Какъ те очаквахъ да влѣзешъ! Да, едва сега, когато лѣжеше вече на смъртното си легло и разправяйки му за скърбитѣ, които е преживѣла за него, той можа да разбере любовьта й. Сега той узна, че всичкитѣ й тогавашни проявления, които приписваше на чувственостьта, бѣха изразъ на дълбока и сърдечна привързанность. Не мжжа обичаше тя въ него — какви ли мжжественни прелести притѣжаваше — човѣка съ всичкитѣ му качества и недостатъци, безъ да разсжждава, какъвъ бѣше той. Сега той научи и това, че въ продължение на изтеклитѣ се седемь години, независимо отъ невеселия и неразнообразенъ животъ, който прекара съ нея, той разбра, че тъй се бѣше слѣла душата му съ нейната, щото следъ нея щеше да му остане една праздннна, която не би могълъ съ нищо да изпълни. Той не можеше да си представи смъртьта й, безъ да усѣти студа отъ смъртьта върху себе си.

Мина се една недѣля.

Тая недѣля се измина въ непрекъснатата борба съ смъртьта. Това бѣше борба на волята на болната, която не искаше да се раздѣли съ живота сега, когато отново щѣха да настжпятъ щастливи дни. Нѣколко пжти вече се бѣше разгорѣла искрата на живота и почваше да блѣщи; но всѣкога, щомъ се появеше и болѣстьта, като по-силна, надвиваше и я угасяше. Нѣколко пжти възстана живота противъ неумолимата сждба и само за нѣколко минути биваше свободенъ отъ ноктитѣ на смъртьта. Въ такива минути лицето на болната се преобразяваше: тя като че се подмладяваше и ставаше радостна, като на скоро оженена жена; очитѣ й блѣсваха, лицата

й се разпалваха; тогава тя почваше да вѣрва въ излѣкуванието си.... Но щомъ изтечеше минутата, борбата пакъ се възобновяваше; гърдитѣ й се разклащаха и ставаха като стъклени, лицето й повѣхваше и когато си слагаше Томъ ржката на гърдитѣ й, едва осѣщаше неправилното й и глухо биение на сърдцето й.

Той се вслушваше дълго време съ мжчително напряжение къмъ затруднителното й дишание и винаги, когато чуеше хъркането на кашлицата й, потреперваше, а коситѣ настръхваха. Студенъ потъ го обливаше и капкитѣ бавно се търкаляха по челото му. Всѣкой звукъ го плашеше. Когато се чуеше подъ прозорцитѣ имъ шума отъ замръзналия снѣгъ подъ краката на пѣшеходцитѣ, струваше му се, че нѣщо скрибучи въ гърдитѣ на болната и че края се е приближилъ.... Когато трошаха на двора замръзналия презъ нощьта ледъ, струваше му се, че нѣкадѣ се точатъ ножове. А смъртьта, смъртьта дѣбнѣше жертвата си.

Когато въ тежкитѣ си припадъци тя се оплакваше и хвъргаше отъ страдания; — нему му ставаше ясно, че тя нѣма да живѣе по-вече и въ отчаянието си той призоваваше ненавистната смърть, за да се избави болната поне по скоро отъ тия си мжчения. Но щомъ забелѣжеше, че въ Хедвига се проявяваше искрицата на живота, той почваше да моли Бога да я оздрави по нѣкакъвъ чудотворенъ начинъ. И отново се пробуждаше въ него надѣжда, за която се улавяше като грънната птица, която, за да не падни предъ краката на ловеца, се улавя съ човката си за собственното си перо.

Доктора идваше всѣкой день, но не обѣщаваше никакви надежди. На всичкитѣ страхливи въпроси на Галля, той винаги отговаряше:

— Днитѣ й сж прочетени; даже, може би, и часоветѣ й. По добрѣ е да си отъ сега готовъ за неизбѣжния ударъ.

Галль прекарваше цѣли нощи и дни при постелката на умиращата. Една вечерь, когато се поуспокои тя, той заспа, измжченъ отъ уморявание и главата му клюмна на страна. Изведнажъ го събуди докосванието до лицето му на една тежка и студена ржка. Сънливъ и ужасенъ той подскочи като лудъ: стори му се, че го милва нѣкакво си чудовище. Но щомъ се разсъни и видя, че ржката, която го милваше, бѣше на Хедвига, той я улови полека и я цѣлуна. Тая ржка бѣше безжизнена и студена, много по студена отъ преди. Той пакъ се почувствува ужасенъ и се наведе надъ жена си. Тя започна да хръка.

Следъ единъ часъ умря.

По широкитѣ бѣли полени пакъ вървѣше погребална процессия въ Берне, която излѣзе отъ господарската кжща и се опжти къмъ гробищата.

Въ първата шейна следъ погребалната колесница вървѣше Галль съ свещенника. Свещенника бѣше съвършенно старъ и бѣлитѣ му коси се спущаха на яката отъ шубата му. Лицето му изразяваше добрина и съчувствие. Той не преставаше да произнася утѣшителни думи.

Галль не разбираше нищо.

Въ минутата когато узна, че Хедвига умрѣ, той стана много спокоенъ; само че спокойствието му приличаше на онова на неудошевенитѣ

прeдмѣти. Той приличаше на механическа кукла, която може да се движи и даже да произнаса отдѣлни думи, безъ да знае защо върши това.

На скоро, когато мъртвата бѣше въ ржцѣтѣ му, той часъ по часъ се навѣждаше и се услушваше, далй не ще чуе тупанията на сърдцето й отново. Но то не туптѣше вече и съзнанието на дѣйствителностьта му го обхвана; отъ тогава той самъ угасна: той не можеше нито да мисли, нито да чувствува. Не порони нито една сълза; източницитѣ на сълзитѣ му бѣха пресъхнали. Па и самъ той представляваше само сѣнката на човѣкъ, който е замръзналъ вече за живота.

Тѣ преминаха на гробищата. Кога успѣха да дойдатъ?

Ето че ковчега е спуснатъ вече въ гроба. Глухо се чуха звуковетѣ отъ буцитѣ пръсть, съ която я заравятъ. Галль гледаше въ недоумѣние. Струваше му се, че я засипватъ съ замръзнала пръсть. Той чувствуваше звукове отъ пръстьта по гжрдитѣ си.

XIII.

Презъ една майска вечерь, луната ясно освѣтяваше звѣздното небе и разливаше блѣдната си свѣтлина въ тая студена страна. Навсѣкадѣ се виждаха гори пресечени отъ блати поляни. Изъ гората се извиваше като змия пжтя, който я пресичаше. Въ долинитѣ имаше гжста мъгла, която се бѣше скупчила тукъ тамѣ, като че бѣше пара, която се въртѣше надъ единъ исполински котелъ. Отъ страни шумеше водопада. До самия край на пропастьта се виждаше една черна и неподвижна фигура. Всѣкой, който се би приближилъ, би различилъ въ нея единъ лѣжащъ човѣкъ; но никой не би могълъ да каже, дали е живъ или не.

Изведнажъ се раздаде гласа на бухала. Галль потрепера и си повдигна главата. Той съ дивъ ужасъ си впери погледа въ нея часть отъ гората, откадѣ идеше гласътъ. Но вика не се повтори и следъ малко той се успокои: той пакъ се обърна къмъ водопада и пакъ се взря въ пенливия потокъ.

Пакъ се завъртѣха въ главата му безбройно безпорядъчни мисли. Почна да му се струва, че главата му почна бърже да се надува и че вжтрѣ се чува само бучението на водопада. Горѣ на стръмнината се въртять пѣнливитѣ грамади, които следъ малко се скриватъ въ сѣнката, за да се появятъ отново и скриятъ за винаги въ пропастьта. Но отъ пѣната му се мѣркатъ изкривенитѣ отъ ужасъ черти на удавенъ човѣкъ. Ржцѣтѣ му се вдигатъ нагорѣ. Страшно!

Но все пакъ нѣщо си го привлича тамъ, даже се чуватъ гласове:

— Галль, Галль! Тамъ долѣ можешъ да се успокоишъ! Тамъ долѣ само можешъ да забравишъ всичко! Тамъ долѣ ще искупишъ живота си! Само едно движение, единъ скокъ и дълга ще бжде исплатенъ. Какво можеше да даде друго, за да искупи злото, което му бѣха причинили хората? Едно движение и равновѣсие на теглилкитѣ щеше да се възобнови! Водопада шуми и шуми. Потока продължаваше да пѣе грозната си пѣсень. Колко би било добрѣ да заспи, да заспи за винаги посрѣдъ звуковетѣ на тия пѣнливи грамади; приспанъ за винаги отъ звуковетѣ на тая пѣсень! Галль си затвори очитѣ и се навежда надъ пропастьта. Но изведнажъ се оттегля назадъ. Хедвига.

Всѣкой пжть, когато се решеше да тури ржка на живота си, него го спираше мисълта: ами ако съ това, като се самоубие, се лиши отъ възможностьта да се съедини съ умрялата? Какъ да се откаже отъ надѣждата пакъ да я види?

Тия надежди го превързватъ къмъ мършавия животъ....

Той стана и, като потреперваше, почна да се отдалечава отъ пропастьта. Той полека се опжти презъ долината за въ кжщи.

Следъ погребението на Хедвига разсѫдъка се уравновѣси въ Галля, но той пакъ си биваше по нѣкога разсеянъ. Това се проявяваше най-напредъ подъ видъ на необикновенна скърбъ, която подкопаваше и унищожаваше постепенно силитѣ му. Той катадневно си повтаряше, че не трѣбва да живѣе, па и нуждинтѣ за това сили отсѫтствуваха. И той почна бърже да повѣхва, като че и той бѣше заровенъ съ Хидвига заедно, а това, което оставаше, като живо, бързаше тоже да се разруши и да се съедини съ земята.

Сега той обикаляше изъ голѣмитѣ стаи въ Берне като духъ. Нощемъ слугитѣ виждаха да се мѣрка свѣтлината по прозорцитѣ отъ единъ етажъ въ другъ. По нѣкога огъня горѣше продължително и една голѣма сѣнка се отбелѣзваше на снѣга. Тѣ бѣха почнали да си приказватъ, че ужъ това било сѣнката на господарката имъ, която ходи изъ кжщи и че Галль не се страхува и ходи да се срѣща съ нея.

Щомъ дойдоха тия слухове до него, той тутакси повѣрва въ връщанието на духа на Хедвига. Него само го измжчваше това, че слуховетѣ не сж до тамъ вѣрни и че не може да се срѣщне още съ духътъ. Веднажъ той се залови да прегледа книжата на покойната си жена, като се надѣваше да намѣри нѣкакво нейно желание, което да му е завѣщала да изпълни.

И той намѣри: той намѣри дневника на Хедвига, въ който най-напредъ намѣри редовни вписвания на катадневния си животъ, а после бѣше престанала да описва живота си и вписвала само нѣкои впечатления. Той се хвърли надъ тетрадката, като гладникъ на храната. Най-после, щеше да си поговори съ нея по душа, и ще узнае всичкитѣ ѝ мисли!... Дневника ѝ отъ момиче съдържаше дѣтински сѫждения, състоящи се въ наивни и неясни изражения. По нататъкъ се забелѣзваше постоянно придобития навикъ да облича мислитѣ си съ думи; па и мислитѣ ставаха по дълбоки и по ясни. Ето я вече оженена за първия ѝ мжжъ. Колко мрачни и скръбни ставатъ забелѣжкитѣ ѝ въ дневника! Въ всѣкой редъ личеше много ясно оплакванието отъ неизпълнената празднина на живота ѝ.

Забелѣжкитѣ ѝ сж тоже кратки и безсъдържателни: не е намѣрила какво да пиши; живота ѝ е билъ безжизненно мраченъ и еднообразенъ; не ѝ се случвало да испитва нито радость, нито скърбь... Такава си е била и до пристиганието на Галль въ Берне.

Ето вече чете се и това четение не е тъй монотонно, както на горѣ: забелѣжкитѣ сж по живи и проникнати отъ лирически възхищения. Но нататъкъ има откровенни признания: тя не можала да противоустои на съблазненията отъ възторга, който я е обхващалъ при всѣко ново за сърдцето ѝ движение. Тия листенца отражаваха постепенното развитие на дълбоката ѝ и силна любовь къмъ Галля. После, се почватъ мжченията: тя

съзнаваше, че макарь любовьта ѝ и да е скрита нѣкадѣ си въ дълбочинитѣ на душата ѝ, но все пакъ е престѫпна; въ всѣка нейна дума почва да се забелѣзва силната борба между всевластното чувство и съзнанието на дълга; мѫченията на съвѣстьта ѝ отравяха движенията на сърдцето ѝ.

Егермайстора умира. Не сѫ ли попаднали въ рѫцѣтѣ му тия ѝ забелѣжки. Той бѣше най-много гордъ, за да остави следитѣ имъ. Той по натура не бѣше отстѫпчивъ или да си промѣня живота, за да угоди на другиго; той още по-малко се би помирилъ съ възможностьта на позора.... Той се отстрани, безъ да каже нѣкому поне една дума — и туй то! Само подобно предположение би обяснило загадъчното му загинване. Хедвига навѣрно не е могла да се докосне до подобно подозрѣние. За това и всичкитѣ ѝ мѫчения на съвѣстьта ѝ се преобърнаха следъ внезапната смърть на мѫжа въ сѫщинско отчаяние. Това мрачно чувство я бѣше омотало като единъ черенъ конецъ и не се е изгубилъ догдѣ не замина за граница....

Ето описанието на растръсването ѝ при внезапното появявание на Галля на парахода, когато последния си пробиваше пѫть между ледоветѣ. Ето цѣлъ редъ отъ забелѣжки презъ онова време, когато се измѫчваха и двамата отъ съмнѣнията и недоразуменията . . . Сега той гледаше на всичко съ нейнитѣ очи и не разбираше постѫпкитѣ си! Изведнажъ забелѣжкитѣ се прекъсватъ за доста дълго време. Живота на бѣдната Хедвига, както се вижда, е станалъ много пъленъ, за да се появи желание да записва каквото и да е.

За презъ първитѣ двѣ години следъ брака имъ имаше само такива залебѣжки: «азъ живѣехъ!» Тѣзи думи бѣха написани съ твърда рѫка и напреки по страницата. По нататъкъ пакъ почватъ да се появяватъ дълги забелѣжки.

Пакъ се поражда въ нея впечатлението при първия ѝ бракъ. Днитѣ ѝ пакъ почнаха да ставатъ мрачни, а часоветѣ — да ѝ се виждатъ много дълги. Пакъ и стана необходимъ дневника, за да ѝ отлеква на душата. Това бѣха забелѣжкитѣ на една честна и великодушна жена; тя не обвиняваше никого за отсѫтствието на радоститѣ въ живота си. Тя разправяше за Галля съ неизмѣнната си и най-голѣма любовь, като незнаеше само, какъ може да го ободри и какъ да се изтръгне отъ това болѣзнено бездѣйствие, което се отразяваше тъй злѣ върху него . . .

Такива бѣха забелѣжкитѣ ѝ. Галль прекарваше по цели денонощия предъ малката си писменна маса на Хедвига, като изучваше дневника ѝ. Образа ѝ следъ прочитанието на дневника ѝ почна да става все по другъ и по ясенъ. Нима̀ такава бѣше жена му? Струваше му се, че сега се запознава съ нея. Какъ не можа той да се слѣе съ такава жена по душа! И именно тая сѫщата нова за него Хедвига той нѣмаше да види никога! Очитѣ му горѣха отъ сълзи, но той не можеше да плаче.

Него го мѫчеха нѣкакво си неопредѣлено спокойствие и единъ неограниченъ страхъ. И каква тѫга безисходна! Обичаше ли той Хедвига? Да, той обичаше много силно и не преставаше да я обича, а сега още по силно я обичаше. Той обича сега душата ѝ, която узна едва следъ като прочете забелѣжкитѣ въ дневника ѝ! Той цѣлъ се предаде на безумната си потрѣбность, както и да е, да се сближи съ нея. Смъртьта развърза по между имъ тъмната пропасть. Нѣмаше възможность да премине пропа-

стьта, безъ да губи възможностьта да се съедини съ умрѣлата.... ако тамъ, задъ мрака бѣше възможно съединението.

И все пакъ като четеше дневника ѝ, той осѣщаше, че се сближаваше съ нея, по нѣкога се случваше, че забравенъ той се обръщаше да ѝ каже нѣщо, — ето колко силно чувствуваше потрѣбностьта отъ присѫтствието ѝ. Той си бѣше изгубилъ вѣрванията отдавна; но сега му се струваше за невъзможно, щото душата, която разговаряше съ него отъ страницитѣ на дневника, би могла да бѫде унищожена, както и тѣлото.

Сега въпроса бѣше такъвъ: кадѣ можеше да бѫде душата ѝ?

Той мислѣше и мислѣше... Той искаше да намѣри нѣщо, което му би разяснило въпроса за душата, безъ да противоречи на възрѣнията му като позитивистъ. Той мислѣше денонощно, той се виждаше въ налучкванията за задгробния животъ и малко по малко пустотата, която осѣщаше, почна да се запълня и мъглата — да се разсѣйва.

Задгробния свѣтъ му се рисуваше въ нѣкакви си неопредѣлени очертавания, които не можеше да схване.

Както и да е, но това бѣше загробенъ животъ, т. е. сѫществувание на душата следъ смъртьта на тѣлото.

Той живѣеше много нередовно, малко ядеше и не спѣше почти. Въпреки това той се чувствуваше здравъ, по нѣкога даже — и много спокоенъ, следъ като прочетеше нѣкои писма на Хедвига, или нѣколко страници отъ дневника ѝ. Той се згрѣваше, като че ли при него се притискаше живо сѫщество; нервитѣ му се успокояваха, като че ли любимото си сѫщество го улавяше за рѫката и го утѣшаваше. Въ сѫщото време въображението му почваше да работи бърже и всичко, върху което мислеше, му се струваше като че му го казва нѣкой.

Той дойде до заключение, че можеше да си обясни всичко съ спиритизма. Тутакси се залови да чете върху спиритизма и после почна да се опитва да извиква духоветѣ. Опититѣ му сполучиха и той сполучи да се убѣди въ възможностьта да се появяватъ духове.... Но той не получаваше отговоръ на питанията си. Тогава той почна да търси по внимателно изъ библиотеката между книгитѣ на мистическитѣ учения и съ особенъ интересъ се спря върху учението на будиститѣ съ приложенията на съвременнитѣ теософи. Преселението на душитѣ въ постепенно усъвършенствующи се сѫщества му се понрави. Той почна да приправя това учение, както си мислѣше, и да търси доказателства, които да потвърдятъ вѣрностьта на учението. Той си казваше, че както споредъ биологията, тканитѣ на човѣшкото тѣло се унищожаватъ постоянно и се замѣняватъ съ нови, тъй щото въ извѣстно число години цѣлото тѣло бива подновено. Значи, и душата презъ течението на живота си мѣни по нѣколко пѫти обвивката. Защо да не се допусне сѫщото и следъ смъртьта? Той имаше неясни въспоминания за нѣкакво си друго сѫществувание. Всичко, което виждаме за пръвъ пѫть, не го поразяваше, като че ли му бѣше познато отъ преди; често пѫти даже се питаше, кѫдѣ съмъ виждалъ това нѣщо? — макаръ и да виждаше предмѣта за пръвъ пѫть. Сега той си обясняваше, защо полярната природа го очуди съвсѣмъ малко, защо въ Америка не го очуди нищо и защо навсѣкадѣ презъ време на пѫтешествията той винаги изпитваше, такъво чувство, като че ли не вижда нищо ново, а си спомня само миналото и познатото...

Размишленията му по това направление отиваха все по надалече и по надалече. Като се съсредоточаваше въ себе си и като се мжчеше да си припомни нѣщо си неопредѣлено, той се мжчеше да си обясни миналото на различнитѣ си сжществувания, въ които вѣрваше сега. Предъ прозореца на едно клонче бѣше се сгушило едно врабче. То мръзнеше на студа и си криеше главицата между крилѣтѣ, за да се стопли. Изведнажъ като го забелѣза Галль си припомни, че нѣкога си, преди много столѣтия, той самъ е билъ такова врабче и тъй сжщо страдалъ отъ студа презъ дългитѣ студени нощи, като нѣмаше сила да прехвръкна другадѣ, когато се спусна единъ прилѣпъ и го одуши въ ногтѣтѣ си.

Той като сега си припомни, че по късно induced сталъ на куче, което загинало отъ милость за господарката си. Въ сжщия градъ, въ който си бѣше прекаралъ дѣтинскитѣ си години, имаше на гробищата единъ паметникъ, направенъ отъ мряморъ. Отъ едната страна на паметника бѣше издѣлано едно куче, за което казваха, че умрѣло тамъ, когато заровили една млада мома. Сега Галль знаѣше вече, че това куче бѣше той . . . .

Наскоро той си припомни и друго нѣщо, когато бѣше индиецъ и когато живѣеше въ дѣвственнитѣ гори на Новия Свѣтъ. Той си припомни най-малкитѣ подробности на смъртьта си, която го постигна отъ «огнената вода», съ която го бѣха снабдили бѣлолицитѣ. Той умрѣлъ на брѣга на Атапаска въ една кола покрита съ звѣрска кожа. Въ понататъшното си сжществувание, се покланяше на великия духъ Брама. Той си спомняше много добрѣ цвѣта на лотоса, който плаваше бавно по повърхностьта на водата, когато умираше като факиръ на брѣга на рѣката . . . . Много други нѣща не можеше да си спомни ясно. Значи, той не бѣше достигналъ още високитѣ форми и му предстояха още много сжществувания . . . . . Той си представяваше неясно по нататъшната сждба на душата си. Разбира се, че за да бжде следующето му сжществувание уравновѣсено, той ще обича безумно жена си . . . разбира се, че бждащата жена ще бжде въплъщение на Хедвигината душа, но тя ще бжде студена спрямо него и ще го измжчва постоянно съ стремленията си да го напустне . . . Това ще му бжде възнаграждението. За да смекчи престоящата си участь, оставаше му само да прекара последнитѣ си дни въ пость и молитва, за да си изплати грѣховетѣ. Трѣбваше да прави и добрини. Но какъ да ги прави и какъ да живѣе? Той тъй много мислѣше върху това, че главата му се пукаше отъ болки . . . .

По нѣкога той забравяше да мисли върху преселението на душитѣ. Тогава той забелѣзваше, че главата му почваше да гори като огънь, а гърдитѣ му туптяха силно. Не се ли разлага мозъка ми . . . Или сърдцето ми? Се питаше той огрижено.

Той не обичаше да се срѣща съ хората; той не можеше да търпи, когато го гледаха дълго време. Той пренасяше най-напредъ търпѣливо грижитѣ на леля Виви. Но щомъ забелѣза, че съ тия си грижи тя се мжчеше да го отстрани отъ сериознитѣ му разсжждения, виждаше се, че тя искаше да ограничи свободата му! — той почна да се отнася подозрително спрямо нея. Най-вече отъ всичко му бѣше скжпа свободата му. Той намираше за ненужднн и даже вредителни всѣкакви връзки и ограничения, защото му биха попречили въ реализирането на нѣкои свои

идеи, ако потрѣбваше това. Още по-опасенъ му се виждаше инженера Вибель. Въ погледа на тоя имаше нѣщо си подозрително, не напраздно се събираше постоянно съ леля Виви. Той трѣбва да се варди отъ него като отъ свой врагъ. Галль почна да се заключва: обикновенно той прекарваше или долѣ въ своитѣ си стаи, или горѣ въ оная на жена си. Ако не биваше въ кѫщи, той ходѣше по цѣлъ день да се плъзга. Когато го срѣщаха хора, той се отбиваше отъ пѫтя. Тъй той биваше увѣренъ, че не ще му попрѣчатъ да разсѫждава. Нощя, както видяхме, прекарваше при водопада. Много го привличаха ония гласове, които се чуваха, споредъ него, отъ пропастьта. Когато наближеше време да отиде при водопада, той забравяше разсѫжденията си и за това не можеше да бѫде съблазненъ отъ виковетѣ. Той бѣше твърдъ и не се поддаваше на изкушенията. Когато се разхождаше, той не можеше да намѣри никадѣ спокойствие.

Той не преставаше да испитва чувство подобно на забравяние нѣщо си; но никога не сполучваше да си припомни и за това безпокойството му ставаше непоносимо. После отведнажъ си спомняше: нали трѣбваше да се съедини съ Хедвига! Но кадѣ и какъ? Трѣбваше да си обясни това добрѣ, за да не продължава ненавистния си животъ, както му скимни, па може би и напраздно.

Веднажъ въ Берне пристигна единъ докторъ и изяви желание, че желае да го посѣти. Галль се осѣти, че му готвятъ нѣкаква пакость, че това е нарочно и т. н. Той повѣрва, че го е издалъ нѣкой на доктора, иначе какъ щеше той да пожелае да го посѣти? Както и да е, той намѣри за по-благоразумно да го посрѣщне колкото е възможно по-любезно и да не му покаже, че подозира подготовката на работата. И наистина, той посрѣщна доктора много весело, отговаряше му много любезно и бѣше необикновенно учтивъ.

Само че отговоритѣ му бѣха истински противоположни на дѣйствителностьта и той се радваше вѫтрѣшно за смайванието на доктора.

Когато си отиде доктора, Галль се спусна ядосано върху леля Виви:

— Ти ли прати да викатъ слугата на Ескулапа? Я се опитай да се заключишъ!

Старата бѣше изтръпнала отъ страхъ.

— Милий Томасе, — бърбореше тя, — азъ . . . азъ мислихъ . . . азъ искахъ . . .

— Предупреждавамъ те, па ако се случи още веднажъ подобно нѣщо, работата ще вземе лошъ край! — я прекъсна той Азъ искамъ да ме оставите спокоенъ!

Отъ тогава тя не му се бъркаше вече въ нищо. Тя почна да избѣгва да се срѣща съ него.

Въпрѣки това, Галль не се чувствуваше вече безопасно въ Берне, па и мислитѣ не тѣчаха, както преди.

Той реши да се отдалечи въ гората, за да посвяти живота си тамъ далече отъ свѣтскитѣ дреболии и да се съсредоточва въ размишленията си. Веднажъ въ време на една отъ далекитѣ си расходки той намѣри една колибка, въ която не живѣеше никой; тя бѣше срѣдъ гората и много му се понрави. Той се разпореди за поправката и се пресели да живѣе въ нея по строго опредѣленитѣ правила на Буда.

Веднажъ кадѣ края на м-цъ май, той се прости съ леля Виви и отиде да живѣе въ гората. Тя го гледаше отзадѣ и си клатѣше главата. Тя не смѣеше да го спре и за това испълни всичко, каквото ѝ бѣше заповѣдалъ. Трѣбваше всѣка сѫббота да му праща по едно парче черенъ хлѣбъ . . . Тя се надѣваше, че горския въздухъ и тишината ще въсползуватъ Томаса и той скоро ще се върне.

Мина се лѣтото, а той все не се връщаше още. Леля Виви му написа писмо, но не получи никакъвъ отговоръ. Като не знаяше, какво да прави и като не искаше да остави болния въ гората, тя се обърна за съвѣтъ къмъ свещенника.

Той бѣше единъ младъ човѣкъ, когото току що бѣха назначили вмѣсто стария, който не можеше да продължава по-вече да служи. За младия казваха, че можалъ добрѣ да влияе на хората. Леля Виви сама бѣше се убѣдила въ това, защото слуша веднажъ проповѣдьта му въ църква: той внушаваше необикновенно спокойствие на духа, а думитѣ му — дѣтинско довѣрие къмъ источника на живота. Той бѣше синъ на единъ селенинъ; бѣше страдалъ много отъ дѣте и за това знаяше, какъ трѣбва да говори съ страдалцитѣ. При това той бѣше образованъ човѣкъ, знаяше теченията на времето и нѣщата и знаяше да ги разяснява.

Леля Виви го помоли да посѣти болния въ гората и да се опита да му внуши, че трѣбва да се върне въ кѫщи. Тя не можеше да разбере душевното състояние на Томаса; но инстинкта на грижливата ѝ и добра натура ѝ подсказваше, че по-скоро може да помогне на болния священника, отколкото доктора.

XIV.

Избата, въ която живѣеше Галль, се намираше всрѣдъ спящата гора, се състоеше отъ една стаичка. Вѫтрѣ имаше една маса и два дървени стола. Креватъ нѣмаше: за лѣгло му служеше една пейка безъ постилки.

Галль седѣше винаги предъ прозореца на стола, подпрянъ на масата. И сега той се бѣше замислилъ, коситѣ, които бѣха израстнали много, се спущаха съвсѣмъ бѣли до раменѣтѣ му: брадата му тъй сѫщо бѣше побѣляла и порастнала. На лавицата до масата се търкаляше една кора черъ хлѣбъ; а до нея имаше едно гърне пълно съ вода.

Галль се бѣше загледалъ презъ прозореца съ очи, обърнати къмъ небето. Деня бѣше ясенъ, единъ отъ оныя есенни дни, когато въздуха е много прѣсенъ и приятенъ, а по небето плаватъ освѣтенитѣ отъ слънцето облаци. Презъ тая сутрина Галль за първъ пѫть се любуваше на първата паднала роса. По високитѣ клонища на елховитѣ и дѫбови дървета блѣщѣше, като сребро; слънцето изгря и росата се изгуби; деня заприлича на лѣтенъ.

Наоколо бѣше съвсѣмъ тихо. Само тукъ-тамѣ прескачаше нѣкоя врана. Една чучулига прескочи отъ едно дърво на друго, после се спря и почна да се услушва. Навремени се навеждаше и се вглеждаше въ гората, като си разтваряше широко очуденитѣ си очи. Вижда се, че се исплаши отъ приближаванието на нѣкой човѣкъ.

Галль я видя и си помръдна недоволно устнитѣ.

Почука се на вратата. Той не се обади; вратата се отвори сама и единъ непознатъ човѣкъ влѣзе.

— Да бъде благословено името Божие! — произнесе младия човѣкъ споредъ мѣстния селски обичай.

Галль не отговори нищо.

Но когато осѣти, че до рамото му се допря една ржка, той, безъ да ще, се обърна и видя устремения върху му погледъ на свѣтло-сини, но честни очи.

— Далú ще ми позволите да си отпочина тукъ и ми дадете една чаша вода? — каза полека непознатия.

Галль стана и му подаде гърнето.

— Ето ви, ако не се гнжсите. Нѣмамъ чаша.

Младия човѣкъ сѣдна на стола и съ удоволствие се напи. Следъ това му подаде гърнето и изгледа избата.

Той нѣмаше още нито мустаци нито брада; въпрѣки това, лицето му носѣше отпечатъка на страданията, тежкитѣ разсжждения и постоянни лишения. Погледа му при все това бѣше ясенъ и спокоенъ.

Като противоположность на това спокойно лице бѣше изражението на лицето на Галля, — то бѣше нервно, тревожно и подозрително.

— Какъ се казвате?

— Ренмаркъ. Азъ съмъ свещеникъ.

— Защо сте дошълъ?

— Азъ ви бихъ излъгалъ, ако ви кажахъ, че съмъ дошелъ случайно . . .

— Аха! Вий искате да ме изневѣрвате. Предупреждавамъ ви, че напраздно ще си изгубите времето.

— Азъ съмъ чувалъ много за васъ, Галль, и много желаяхъ да се запозная съ васъ. Азъ бихъ желалъ да размѣня съ васъ нѣкои мисли ... Но ако не искате, азъ ще си отида, безъ да кажа една дума за това, което ми е най скжпо отъ всичко.

Галль сѣдна и се замисли, защото не знаяше на какво да се реши. Три месѣца се бѣха изминали вече, отъ какъ не бѣше чувалъ човѣшки гласъ и не бѣше произнасялъ дума ...

Сега му бѣше приятно да поговори съ тоя младъ свещеникъ.

— Защо не, азъ ще ви изслушамъ, кажете, каквото искате да ми кажите, — каза той най-после.

Свещеникътъ помълча малко, после каза:

— Това, което имамъ да ви кажа, е стара истина, стара истина! — почна той тихо. Тази истина ви е извѣстна тъй, както е извѣстно и това, че азъ служа на Бога.

— Азъ не вѣрвамъ въ вашия Богъ! — възрази мрачно Галль.

— Вий се лъжите. Я си турете ржката на сърдцето и ми кажете по съвѣсть, далú не е останало въ душата ви нѣщо, което да противоречи на думитѣ ви?

— Вий загатвате за мжтната ми потрѣбность да вѣрвамъ въ задгробния животъ ли?

— Да, ако обичате ... Азъ бихъ нарекалъ това по-скоро потрѣбность отъ религиозни вѣрвания ...

Галль се намуси и махна съ глава.

— Да; това е истина, въ мене съществува такава потрѣбность... Но пътя за при вашия Богъ ми е затворенъ. Отдавно ми се разбиха религиознитѣ ми вѣрвания срѣдъ свѣтовнитѣ бури.

Азъ си изгубихъ илюзиитѣ вече; азъ отвикнахъ вече да допущамъ свърхестественното. Не мога да допустна съществуването на Бога като личность.

— Кажете ми, какво ви кара да живѣете тукъ въ тая пустиня? — го попита свещенника.

— Азъ се уединихъ тукъ, за да нѣма какво да пречи на разсъжденията ми. Азъ живѣя съгласно предписанията на мъдрия Будда. Азъ се мъча да не лъжа, да не крадя, да не купувамъ, да не продавамъ, да не употрѣбявамъ грубитѣ изражения и да не бъда посредникъ между хората. Азъ не виждамъ жена, не си помрачавамъ ума съ спиртни питиета, не ямъ, за да се наслаждавамъ и не си украсявамъ леглото... Азъ посвещавамъ всичкото си време на размишленията си върху загадката на живота и се старая да си обясна истината...

— Вѣрвайте ме, че на всичкитѣ ви питания ще намѣрите отговоритѣ въ Евангелието...

Галль си поклати главата.

— Не, не. Вашата религия представлява едно културно учреждение, което си е отживѣло вече вѣкътъ. Много ли християни ще намѣрите, които да бъдатъ хора на работата, а не хора само на думитѣ?

— Да, по-много, отколкото предполагате.

— Азъ се съмнявамъ въ това. Вѣкътъ е на свършване и хората сѫ доста измъчени вече отъ съмнѣнията.

Може би, новото столѣтие ще ни донесе и нови вѣрвания... Но ние, старитѣ хора отъ стария вѣкъ. тъй и ще си умремъ съ недоумѣнията си...

Галль стана и почна да се разхожда изъ избата. Той говореше горѣщо и съ всестранни движения. Бѣше се минало много време, отъ какъ не се бѣше горещилъ.

— За какво ли да тълкуваме, — продължи той. — Азъ не вѣрвамъ въ съществуванието на истинската смърть, защото азъ не виждамъ въ живота и смъртьта нищо друго, освѣнъ постоянно подновяване. Цвѣтята умиратъ всѣка есень и всѣка пролѣть пакъ се разцъвтяватъ.

Азъ признавамъ душа въ всичко... Когато осѣщамъ миризмата на цвѣтята, струва ми се, че и тѣ иматъ душа... Чакай, ами вие имате ли цвѣтя въ вашия рай?

Той се спря предъ гостенина си и го изгледа разсѣяно.

Свещенника стана. Той заговори съ гласъ треперящъ отъ искреность.

— Вие много сте страдали... Но ако искате, азъ ще ви покажа пътя на утѣшението...

— Нѣма подобенъ пъть!

— Има, увѣрявамъ ви. Вий напраздно мислите, че християнството е само културно учреждение и че е отживѣло вѣка си... Напротивъ! Сега именно, когато борбата за съществуване почна да става по-остра, то и стремлението къмъ религиозни утѣшения стана по-силно въ хората.

Съдете самъ по себе си! Вие не можите нито да живѣете спокойно, нито пъкъ да умрѣте отъ съмнѣнията си.

Вий пипате и се лутате изъ тъмнината и си въобразявате, че сте изнамѣрили нѣщо си цѣнно въ старитѣ индийски вѣрвания. Нима̀ това ви показа пѫтя, който търсяхте? Кажете ми, загубихте ли надѣждата за задгробния животъ и оная за съединението на душитѣ ни съ оная на мъртвитѣ?

Галль помълча малко. Изведнажъ му потекоха сълзитѣ.

— Не искамъ ... не мога да се откажа отъ тая си надѣжда! — извика той отчаянъ.

— Оставете ми я ... дайте ми я. Безъ нея не мога да живѣя, страхъ ме е. Чувайте, можите ли да ме научите тъй да вѣрвамъ, както вѣрвахъ презъ дѣтинскитѣ си години?

Лицето на свещенника свѣтна.

— Мога, ако желаете! — каза той увѣрено.

— Да, да азъ искамъ да вѣрвамъ ...

Но вие имате нужда отъ грижливо гледание. Вий сте боленъ не само по духъ, но и по тѣло. Хайде да тръгнемъ отъ тука ...

— Кадѣ?

— Ще идемъ въ кѫщата ви. Галль си поклати главата. Зѣницитѣ му се разширочиха; погледа му прие оплашено изражение.

— Въ кѫщата ми ли! — каза той като потрепера. Азъ нѣмамъ кѫща!

— Ами въ Берне?

— Не, не ... само не тамъ! Азъ се страхувамъ да отида тамъ, Не мога да живѣя съ нея макарь и да я обичамъ!

— Съ кого?

— Съ Венера! Азъ много я обичамъ, разбирате ли?

Гласа му толкова се сниши, щото почна да шепне, но думитѣ бѣха ясно-различими, като че приличаха звуковетѣ на тракането на една кость о друга.

— Азъ я обичамъ страстно. Но това е само огънь ... огънь ... огънь, който изгори всичко, каквото имаше въ мене! Изгоря, ви казвамъ. — повтори той, като си сложи рѫката на гърдитѣ си.

— Тукъ е праздно. И въ тая празднота има гарванъ, който пѣе!... Хо, хо! Той пѣе тъй печално, щото не мога да си здържа сълзитѣ ...

Младия свещенникъ го улови полека за рѫката.

— Вие сте боленъ. Хайде да тръгнемъ.

— Добрѣ, азъ ще дойда съ васъ, ако не искате да ме оставите! Когато бѣхъ врабче, прилѣпа си заби ноктитѣ въ гърдитѣ ми, въ сърдцето ми ... разбирате ли?

Свещенника му тури шапката и го улови подъ рѫка.

— Хайде да тръгнемъ.

— Да, да ... Да тръгнемъ!

Тѣ излѣзоха двамата подъ рѫка и тръгнаха по горския пѫть за къмъ долината.

Превела: Н. Д-ва.

Край.

СОЦИАЛНАТА ДИФЕРЕНЦИАЦИЯ И ЛИЧНОСТЬТА

С. Штейнбергъ.

I.

Въ социалната еволюция ние забелѣзваме двѣ течения, които на пръвъ погледъ се намиратъ въ непримиримо противоречие: отъ една страна върви непрекъснатия прогресъ на социалната диференциация, отъ друга — растението на социалното равенство; отъ една страна — подчинението на личностьта на обществото, нейното превръщание въ простъ органъ, а нейната дѣятелность въ проста функция на общественния организмъ, отъ друга — непрекъснатото растене на индивидуалностьта, нейната разновидность, богатство, независимость.

Едва ли има нужда да привеждаме факти за потвърждение първата половина на антитезата. Като почнемъ отъ Спенсера, социолозитѣ събрали едно грамадно число явления за потвърждение на мисъльта, че развитието на обществото, подобно развитието на организма, се извършва посредствомъ прогресивната диференциация на неговитѣ органи и функции. И наистина, достатъчно е даже единъ повръхностенъ погледъ да хвърлимъ върху устройството и живота на първобитната община, както ни я рисува етнографията, и върху съвременното цивилизовано общество, за да ни бие на очи колосалния прогресъ, направенъ отъ общественото раздѣление на труда. Погледнемъ ли ние на економическата дѣятелность, насочена къмъ удовлетворението на материялнитѣ потрѣбности, или на дѣятелностьта, задачата на която е вътрѣшното и външното управление на обществото — правото и политиката — или, най сетнѣ, на чисто умственната дѣятелность — религията, науката и искуството — навсѣкадѣ ние забелѣзваме, че дѣятелностьта, която по-рано се испълнявала отъ едно лице или поне отъ едно семейство, сега дава разнообразни занятия на хиляди и милионни хора, които се допълнятъ единъ други. Всѣкой единъ отъ тѣхъ испълнява само една ничтожна часть отъ общия трудъ, и дѣятелностьта на всѣкиго е необходима, като съставна часть, за добиванието на общия резултатъ Въ производството на нѣкакъвъ си ничтоженъ продуктъ, напр. на кърфицата или на иглата, сътрудничатъ хиляди и по-вече работници, безусловно необходими единъ за другиго. Това сѫщото е вѣрно относително правовия или политически животъ. Едно време всѣкой гражданинъ съвмѣстявалъ въ себе си законодателя, сѫдията, войника и стражара, или законодателната, сѫдебната и изпълнителната власти; сега даже на всѣкой ученикъ е извѣстно, че тия власти въ едно добрѣ устроено господарство трѣбва да бѫдатъ раздѣлени. а тѣхното съединение се разглежда като несъвършенство, което води къмъ деспотизмъ. Въ всѣка една отъ тия власти се извършилъ този сѫщия центробѣженъ процесъ, който все по-

вече и по-вече раздѣлялъ функциитѣ, които едно време били заедно съединени. Така, напр., въ законодателната дѣятелность на съвременото господарство ние виждаме парламентъ, който се състои отъ изборни депутати; (кàмари) министерство, комисии и пр.; цѣлата тази сложна система е замѣстила постановлението на едно лице, ржковидимо въ най добрия случай отъ съвѣтници изъ старейшитѣ и знатнитѣ. Благодарение на тази диференциация и специализация, устройството на обществото се е радикално измѣнило. Съставеното нѣкога отъ по-вече или по-малко сходни единъ на другиго индивидууми, съединени въ общество именно съ общностьта на тѣхната дѣятелность, традициитѣ и вѣрванията, то се преобърнало въ сложенъ агрегатъ — организмъ, образуванъ отъ лица и групи, испълняющи специални функции и свързани единъ съ други и съ сложната кооперация изъ взаимнитѣ услуги. Ако преди хората ги е свързвало тѣхното сходство, то сега ги съединява именно тѣхното различие и основаната на това различие кооперация. По такъвъ начинъ, отъ еднороденъ агрегатъ обществото се превърнало въ разнородно сътрудничество, което напомнюва по свойто устройство организма.

Но паралелно съ процеса на социалната диференциация се извършва другъ процесъ — отдѣлянието на индивидуалностьта отъ социалната група, растението на нейната независимость и разнородность. Първобитното общество едва ли знае индивидуалность, като такава. За него сжществува само, родъ, семейство, племе; по-кжсно — каста, съсловие, господарство, но не индивидуалность. Да веземемъ, напримѣръ, правото на родовата община: индивидуалната собственость сжществува само въ твърдѣ ограничени размѣри; ней подлежатъ само нѣкои издѣлия, облека, украшения; каста се отнася до земята, или по важнитѣ оржадия за производство, то тѣ принадлѣжатъ на цѣлата община или на семейството, Отдѣлнитѣ членове на общината не могатъ да се располагатъ съ нея: нито да я отчуждатъ, да я завѣщаватъ по наследство, но могатъ сами да се ползуватъ отъ нея. Ако се обърнемъ ние къмъ углавното право, то и тука ще видимъ, че личностьта е малко извѣстна на нисшитѣ стъпени на цивилизацията. Престжпникъ се явява тукъ не отдѣлната личность, извършила преслъплението, а цѣлия нейнъ родъ или семейство, съ една дума, цѣлата социална група, къмъ която той принадлежи. Така сжщо за оскърбленъ се чувствува не само този, комуто непосредственно е нанесена врѣда, но цѣлата социална група; последнята пъкъ се явява като наказвалъ. Престъплението се счита за отмъстено, ако е убитъ нѣкой отъ членоветѣ на социалната група, къмъ която принадлежи престжпника. Първобитната нравственость така сжщо малко познава личностьта, както и първобитното право. Семейството, общината — ето нейнитѣ обекти. Нравствено-задължително не е това, което се отнася до отдѣлното лице, но до рода, до прадѣдитѣ на култа. Престжплението противъ мъртвитѣ се наказва отъ общественото

мнение съ по-голѣма суровость, отколкото престжплението противъ живитѣ.*)

Историята на правото представлява постепенно разлагание на тия колективни образования и отдѣлянието принципа на личностьта. За типиченъ и на всѣкого извѣстенъ примѣръ може да послужи разлаганието колективното право на собственость и образувание на съвременото индивидуалистическо владение. Този процесъ е миналъ презъ нѣколко стадии. Първоначално правото на общината било пълно и непосрѣдствено; принудителната сила на общината се е распространявала не само върху владението на земята, но така сжщо и върху самата дѣятелность на хората: обработванието на земята било общинно; по-кжсно ползуванието отъ земята станало индивидуално, по вѣрно, премина къмъ семейството, което се отдѣлило отъ родовата, много по-широка група; последнята пъкъ е запазила за себе си само владението, което се изражавало въ периодическото раздѣление на земята, въ принудителната система на обработванието. Малко по малко това вмешателство на общината ставало сѐ по-незначително. Първоначално този процесъ на индивидуализацията се е распространилъ върху посѣвнитѣ земи, върху градинитѣ, конопнището, орнитѣ земи, а общинно останали да се владѣятъ ливадитѣ и горитѣ, които така сжщо постепенно били раздѣлени между отдѣлнитѣ дворове. Собственостьта върху капитали се образувала много по-рано, отколкото собственостьта върху земята. Обаче, въ срѣдневѣковния градъ процеса на индивидуализация съвсѣмъ не е завършенъ. Макаръ орждията на труда и да принадлежатъ на отдѣлни лица, ползуванието обаче съ тѣхъ не подлежи на пълна лична свобода, но се ограничава отъ редъ цехови постановления. Тия постановления опредѣляли качеството на материала, числото на калфитѣ, чирацитѣ и пр. Само постепенно тия постановления, които ограничавали ползуванието съ капитала и, следователно, които ограничавали правото на лична собственость, били отмѣнени подъ давлението, главно, на търговския капиталъ и едрото производство. Неограниченото право върху капитала се явява като продуктъ исключително на новото време и не е било познато ни на една отъ предишнитѣ епохи.

Такива сж фактитѣ, които испъкватъ предъ насъ при първия общъ погледъ върху историческотото течение и които се отдѣлятъ врѣдъ пъстрата мрежа отъ шарени събития. Явява се, обаче, въпроса, — този въпросъ се истъква, както е извѣстно въ редъ трудове отъ Михаиловски, — не се ли намиратъ тия два реда факти въ явно противоречие по между си? Социалната диференциация води следъ себе си специализация: личностьта, която порано е испълнявала цѣлъ редъ дѣятелности, сега ограничава себе си или е принудена да се ограничава само съ нѣкакво си едно

*) Гл., напр., Lanesson, „La morale des philosophes chinaises, а така сжщо и Мэнъ, „Древнее Право“.

дѣйствие. Това вече причинява едностранчиво развитие и, след., обѣднение на личностьта; но освѣнъ това, всѣка специалность прави личностьта само часть отъ нѣкое цѣло, безъ което тя не може да се мине, и съ което тя е необходимо свързана. Това цѣло става господствующа величина: само то може да сѫществува, като независима единица, личностьта пъкъ необходимо се унижава до степеньта на подчинена часть, става органъ на това цѣло. Не означава ли това, че социалната диференциация трѣбва да повлече следъ себе си стѣснението на личностьта, ограничението на нейната автономия, на независимостьта на свободата, да я превърне отъ господствующа единица въ простъ органъ на обществения организмъ, който се подига надъ нея?

Биологическата еволюция ни дава примѣръ отъ подобно превръщание независимостьта на единицата въ служебна часть на цѣлото. Процеса, посрѣдствомъ който простата клетка, която е сѫществувала независило, се е превърнала въ сложенъ организмъ, представлява този сѫщия процесъ на диференциация на частитѣ, тѣхната прогресивна специализация. Тукъ ние можемъ да видимъ какъ една независима клетка, напр. амебата, която извършва самостоятелно всичкитѣ свои отправления — хранението, размножаването движението — и която има извѣстна раздразнителность, се замѣства въ процеса на биологическата еволюция отъ единъ многоклеточенъ организмъ, въ който извѣстна група отъ клетки завеждатъ изключително функцията на размножаването и раздразнението Паралелно съ това клетката, която е превърната сега въ органъ на цѣлото, изгубва способностьта на самостоятелно сѫществувание: отдѣлена отъ организма, тя скоро умира. Тя може да сѫществува само като часть отъ цѣлото.

Така че, — такъвъ е логическия изводъ, направенъ отъ Михайловски, — социалната диференциация би трѣбвало да понижи личностьта до степеньта на простъ органъ на обществото, да я лиши отъ нейната индивидуалность, да ограничи нейната свобода, подобно на това, както биологическата еволюция е постигнала съ клетката. Обаче, ние наблюдаваме едно право противоположно явление: именно въ съвременното диференцирано общество ние срѣщаме най много развита и свободна личность, каквато ни е извѣстна на недиференцираната първобитна община. Характерно е това, че отбелѣзанитѣ по-горѣ два процеса, т. е. процеса на социалната диференциация и индивидуализация, се намиратъ въ нѣкаква си вѫтрѣшна свръзка, защото тѣ се извършватъ паралелно. Епохата на най-голѣмото раздѣление на труда се явява така сѫщо и епоха на най-голѣмото развитие на индивидуалностьта. Това явление е до толкова важно, че не е злѣ да се спремъ на него

Съвременното колосално развитие на промишленото раздѣление на труда, както вѫтрѣ въ фабриката, така сѫщо и въ обществото, раздѣление, което превърна цѣлия цивилизованъ свѣтъ въ една обширна кооперация. е, както е извѣстно, явление на новото време. То се е почнало съ отдѣлянието на града съ него-

вия промишленъ и търговски капиталъ отъ селото; следующата крачка бѣ организацията на манифактурата, гдѣто подъ ръководството на единъ капиталистъ биде въведено по-вече детално раздѣление на труда. Най-сетнѣ, машината и парната сила дадоха основата на съвременната фабрика, въ която раздѣлението на труда получи, материяленъ фундаментъ. Като външно изражение на раздѣлението на обществения трудъ се явява колосалния ръстъ на размѣната, на търговията, развитието на парнитѣ пѫтища за съобщение.

Едновременно съ това растение на социалната диференциация се извърши развитието на индивидуализма, отъ една страна, изискване на социално равенство или, което е все едно, протестъ противъ социалното неравенство, а отъ друга, противъ несвободата. Най-рано това движение се появи въ най-много развититѣ въ економическо отношение страни — вь градоветѣ на сѣверна Италия, въ Фландрия, следъ тѣхъ тръгна Англия, която извърши двѣ революции — една кървава, друга мирна; най-сетнѣ иде французската буржуазия, и просвѣтителната философия провъзгласява теорията на естественото право и свободата на хората. Французската революция се опита да осѫществи на практика исканията на философията Тя уничтожи феодалнитѣ и цеховитѣ привилегии и провъзгласи свободата на собственостьта и личностьта. Този индивидуализмъ не остана само на думи, а така сѫщо не се ограничи, както предполагатъ нѣкои, само съ привилегированния слой, паричната и промишлената аристокрация. Той обхвана постепенно цѣлото общество отъ горѣ надолу и се явява характеренъ както за буржуата, така и за пролетария, колкото и дълбока да е пропастьта между тия два полюса на съвременото общество, тя не уничтожава общия печатъ, който ги свързва наедно и ги прави дѣца на една и сѫща епоха. Съвремения работникъ е дълбокъ индивидуалистъ.

Той се отнася недовѣрчиво къмъ всичко, което посяга на неговата лична свобода и което носи печатъ на авторитетъ, — въ това отношение той се явява вѣренъ наследникъ на буржуазията. Той е рационалистъ и утилитаристъ, подобно на последната. Само като се подчинява на суровата необходимость, той съзнателно ограничава своята свобода съ класовата и партийна организация и дисциплина. Фактътъ, че сѫществува социално движение, никакъ не противоречи на нашето твърдение за растението на индивидуализма всрѣдъ работницитѣ.

II.

Какъ да примиримъ тия двѣ течения, които, струва се, би трѣбвало да се исключатъ едно друго? Отъ една страна — несъмнено растение на социалната диференциация, отъ друга — сѫщо тъй несъмнено растение на социалното равенство; отъ една страна, растението на социалнитѣ връзки, които произтичатъ отъ раздѣлението на труда, отъ друга — развитието на индивидуализма.

Това противоречие обаче губи своята очевидность, ако дадемъ ние по-точно опредѣление на двата процеса. Социалната диференциация се отнася не толкова до хората, колкото до учрежденията; развитието пъкъ на индивидуализма до личноситѣ. Учрежденията сé повече и повече се диференциратъ — ето единъ фактъ, който най-много бие на очи, но хората ставатъ, отъ една страна повече сходни, отъ друга — повече индивидуални.

Ще се постараемъ да разяснимъ тази мисъль съ исторически примѣри.

Първоначално социалната диференциация се появи въ форма на диференциация на хората. Отъ първобитното, сравнително еднородно, родово общество се отдѣляли социални групи, които монополизирвали извѣстна социална дѣятелность и поставяли тази особена дѣятелность като условие за своето господство и подчинение на останалото население. Тъй, въ стара Индия и Египетъ ние намираме заключена въ себе си клета отъ жреци, които монополизиратъ първитѣ зачатаци на пробуждающата и интелектуална дѣятелность на человѣка и правятъ своята специалность основа на своето господство. Жрецитѣ на Индия не сѫ били само прости испълнители на култа: тѣ били първитѣ учени, тѣ знаели свещенитѣ книги, обучавали и въспитавали младото поколение; тѣ сѫ били първитѣ кодификатори и тълкователи на обичайното право и първитѣ законодатели; всичко това ги поставяло въ особенно привилигировано положение; тѣ не можели да бѫдатъ подвъргнати на обикновенно наказание, и даже властьта на краля не се е распростирала надъ членоветѣ на свещената каста; жрецитѣ вадели своето происхождение непсрѣдственно отъ Брама и се поставяли редомъ — ако не и по-горѣ — съ краля. Още въ срѣдневѣковното общество ние виждаме ученитѣ, отдѣлени въ особенна корпорация съ особенни традиции и съ особенна съсловна честь. Науката е била тѣсно съединена съ религията; първитѣ учени били монаси, а първитѣ университети — мънастири. Какво виждаме ние въ съвременото общество? Ученитѣ не представляватъ нито особена свещена каста, нито особено заключено въ себе си и противоположно на останалия свѣтъ съсловие. Но едва ли може да се каже, че тѣ притежаватъ особени съсловни традиции и особени представления за честьта; ако ли пъкъ сѫ се запазили такива, то тѣ се ограничаватъ съ тѣсната и исключителна область на специалната дѣятелность. Ученията физикъ, биологъ, или философъ — се явява преди всичко членъ на обществото и се подчинява не на съсловната, а на общата за цѣлото общество етика. Ако, по такъвъ начинъ, е изчезнала кастата на ученитѣ, то отъ тука не следва, че е изчезнала учената дѣятелность. Напротивъ, едва ли въ нѣкоя друга епоха специализацията на научната дѣятелность е отишла тъй надалеко, както въ съвременото общество. Науката е отдѣлена и отъ религията и отъ политиката, съ които тя по-преди е била съединена. Вънъ отъ това, въ самата наука специализацията е достигнала до крайни предѣли. Още въ

миналото столѣтие професоритѣ при нѣмскитѣ университети били длъжни да четатъ лекции по най-различни предмети, които сѫ нѣмали нищо общо помежду си. Сега такова съвмѣщение би се показало твърдѣ нелѣпо. Освѣнъ туй, въ предѣлитѣ на всѣка отдѣлна наука ние намираме десетки специалности, които даватъ занятие на стотини учени. И така, диференциацията на науката не само не се е намалила, но е достигнала до небивали до сега размѣри; ако е изчезнало нѣщо, то е диференциацията на хората, които се занимаватъ съ науката. Нека забелѣжимъ още, че заедно съ прогреса на специализацията на научната дѣятелность увеличава се въ нея ролята на индивидуалностьта. Стария индуски жрецъ билъ подчиненъ на суровата дисциплина на своята каста; неговата задача се е състояла въ изучванието свещенитѣ книги, по надалечъ отъ които тѣхната мисъль не е можала да отиде. Срѣдневѣковния учеиъ — монахъ — се е ограничавалъ съ тълкуванието на текста на писанието и на аристотеловата философия. Необходимо е било преди всичко отдѣлянието на науката отъ религията и церквата, за да бѫде личностьта подтикната къмъ изследвание. Ето защо Декартъ — този баща на новата философия — е поставилъ на чело на своята философия пълното *съмнение*. Съ това той се освободилъ отъ авторитета на религията и предоставилъ на собствения си разумъ да строи науката тъй, както той намира за най-добрѣ. Той е провъзгласилъ принципа на индиви дуализма. И съвремения ученъ специалистъ се рѫководи единствено отъ опита и логиката, безъ да признава никакъвъ другъ критерий.

Аналогиченъ процесъ е преживѣла друга една специална дѣятелность — военната. И тука ние наблюдаваме, какъ диференциацията се явила първоначално въ формата на отдѣлянието на особна военна каста, произходяща обикновено отъ потомцитѣ на завоевателитѣ. И тука ние виждаме, че тая каста е поставила своята особена дѣятелность като условие за привилегированото положение въ обществото. Още въ срѣдневѣковния строй съ неговото раздѣление на три съсловия, всѣкое отъ които имало свои особени права, длъжности и традиции, ние се срѣщаме съ сѫщото явление: диференциацията на ооциалната дѣятелность се превръща въ диференциация на хората.. Въ съвременото общество ние срѣщаме и военни и армия; вънъ отъ това, военната дѣятелность, като такава, е крайно специализирана, както по отно шение къмъ другитѣ дѣятелности, така сѫщо и въ самата нея. Обаче, безъ да се гледа на такава крайна диференциация на военнитѣ учреждения — или, по-ѓѣрно, благодарение на особено воено съсловие, като такова, безъ да говоримъ вече за заключена въ себе си военна каста, изчезва.

Нека се обърнемъ, най-сетнѣ, къмъ една проста и най-много важна дѣятелность, именно социално-економическата. Тука диференциацията се е появила първоначално въ сѫщата тази форма, както въ научната и военната дѣятелность, т. е. въ форма на диференциация на хората. Това е на всички извѣстното робство.

Първата — най-много сѫществената економическа диференциация е била между робитѣ и господаритѣ. Безъ съмнение, сѫществували сѫ въ старо време и свободни и полусвободни занаятчии-специалисти, — ковачи, леячи и артисти — но тѣ съставлявали едно ничтожно меншинство*). Главния пъкъ стопанственъ трудъ — обработванието на земята, водението на домашното стопанство се извършвалъ или отъ робитѣ, или отъ зависимитѣ крепостници. Така е било въ стара Гърция, така сѫщо е било и въ стария Римъ, най-сетнѣ, така е било въ течение на срѣднитѣ вѣкове. Ето к къ, напр, единъ отъ най-новитѣ историци на економическия битъ рисува социалния строй на Гърция въ епохата на Хомера: „На една страна ние виждаме благороднитѣ, голѣми землевладѣлци, които живѣятъ отъ труда на своитѣ подчинени и за това ги защищаватъ, отъ друга -- многочислената, отчасти крепостна, отчасти макаръ и свободна, но въ политическо отношение съвършенно зависима маса отъ селени, арендатори, надничари, бѣдни. Въ стопанството на знатния участвува едно множество работници, които работятъ нс territoriesовитѣ владѣния: пасятъ говитѣ стада и испълняватъ всичко, което е необходимо въ домашното стопанство — тѫчатъ, предатъ, пекатъ хлѣбъ, закалятъ добитъка и т. н. Наистина, купени роби въ Хомеровата епоха нѣма още много, но толкосъ по-вече има крепостни слуги, плѣнници, заробени, купени робини“**). Ние приведохме това мѣсто, защото то е типично не само за Гърция: по сѫщия типъ е била организирана римската робска община съ нейното раздѣление на роби, които обработватъ полетата, пасятъ добитъка, и роби, които се занимаватъ съ домашното стопанство***). Най-сетнѣ, близо къмъ този типъ стопанство се намира срѣдневѣковната крепостна община съ нейната ангария и натурална повиность Въ основата на всичкитѣ тия стопанствени системи лежи принудителното раздѣление на труда. Физическия трудъ се явявалъ не просто като извѣстна специалность, но той е билъ унизителенъ социаленъ печатъ, тъй като се явявалъ като признакъ на несвободно състояние; работникътъ, който испълнявалъ отъ чисто економическа гледна точка извѣстна специална дѣятелность, билъ така сѫщо робъ или крепостникъ, т. е. не свободенъ. Той е билъ съвършенно особенъ човѣкъ, който нѣмалъ нито граждански, нито политически права, който е живѣялъ вънъ отъ религията и семейството. Между робътъ и господаря е лѣжала дълбока пропасть, която се е увеличавала още и съ това, че често въ съзнанието на самитѣ роби господарьтъ се явявалъ, като човѣкъ съвършенно особенъ, отъ висша порода. Това е било времето, когато обществото по своето строение съвършенно се е приближавало къмъ организма. Въ него, наистина, ние забелѣзваме групи отъ

*) Гл. Мейеръ, Экономическое развитіе древняго міра, — стр. 27.
**) Пакъ тамъ, стр. 25.
***) Гл. Bucher, „Die Entstehung der Volkswirtschaft“.

хора, превърнати въ извѣстенъ органъ: тѣ испълняватъ извѣстна функция, която ги е съвършенно подчинила на себе си. На една страна само физически трудъ, който съотвѣтствува на дѣятелностьта на хранителнитѣ органи, на друга — съсрѣдоточение на политическата и интелектуална дѣятелность; това е главата на обществото.

Обаче, по-нататъшното развитие се е състояло именно въ отдалечаването на тази органическа структура на обществото, макаръ че социалната диференциация не само не се е спрѣла, но е продължавала да се развива: тя е приела само особенни своеобразни форми. Ако погледнемъ на самата економическа дѣятелность, то процеса на диференциацията се е извършвалъ непрекжснато. Отъ една страна, самата економика е приемала се по-вече и повече обособленъ характеръ по отношение къмъ другитѣ области на социалната дѣятелность, отъ друга — вжтрѣ въ самата економическа дѣятелность се забелѣзва се по-голѣмо и по-голѣмо раздѣление на труда, се по-голѣма специализация. Въ първобитното общество трудно е да се отдѣли стопанствената дѣятелность отъ цѣлата съвокупна социална дѣятелность. Економиката е тѣсно преплетена, като че ли е сраснала съ отношенията на родството, съ религиознитѣ и битови традиции. Дѣйствията на хората, насочвани къмъ удовлетворението материалнитѣ потрѣбности, не сж се диференцирали отъ дѣйствията, насочвани къмъ удовлетворение потрѣбноститѣ отъ вжтрѣшна и външна защита на обществото или отъ религиознитѣ представления. Ние не можемъ да говоримъ за „економически мотивъ", когато думата е за дивака. Първа значителна крачка въ пжтя на економическата диференциация е било отдѣлянието на стоката. и, следователно, на търговията. Изъ общата маса отъ натурални продукти на производството се отдѣля извѣстна часть, която получава форма на стока. И по-рано продуктитѣ не се употрѣбявали направо отъ непосредствения производитель, но вжтрѣ въ самото общество правѣли извѣстенъ пжть отъ производителя къмъ потрѣбителя. Но по-преди това движение не се е обличало въ никаква специална форма или пъкъ се уреждало отъ родството, традициитѣ или религиознитѣ представления. Сега се отдѣля особенъ економически актъ — размѣна на продуктитѣ, които ставатъ стоки. Следующа крачка въ пжтя на економическата диференциация е било отдѣлянието отъ масата стоки особенъ видъ, който приема формата на пари. Отдѣля се стока, която получава специалната функция да служи за всеобщъ размѣнненъ еквивалентъ на стокитѣ. И по-рано въ всѣки отдѣленъ по актъ на размѣна една стока е играела ролята на размѣнненъ еквивалентъ за друга. Но преди размѣнния еквивалентъ не е приемалъ особенна форма на пари. Заедно съ появяването на паритѣ размѣната на стокитѣ е приела, ако можемъ така да се изразимъ, по-вече отдѣлно-економически характеръ, тъй като тя още по-вече се [illegible]рала отъ останалитѣ области на социалната д[illegible]

паритѣ получили нова форма на капиталъ. Паритѣ служатъ вече не като простъ размѣнненъ еквивалентъ, но като източникъ на печалба. Повтаряме пакъ, че и преди всѣкой, който отдавалъ пари за стоки. очаквалъ извѣстна изгода: той отдавалъ субективно по-малка цѣнность за по-голѣма. Но сега тази субективна цѣнность има форма на стойность. Всѣкой, който разнася своя капиталъ, очаква по-голѣма стойность или печалба. Паритѣ почнали да раждатъ пари.

Съобразно съ това прогресивно отдѣляние на економическитѣ учреждения се извършвало развитието на економическата наука. Политическата економия е наука на най-новото време. Старитѣ знаели само домашно стопанство и економиката на Аристотеля съставлява това, което ние сега бихме нарекли къщовничество. Само въ срѣднитѣ вѣкове, съ отдѣлянието на търговията и паричното обращение, се зарежда съвремената политическа еьономия. Но при все туй тя още се смѣсва съ господарственитѣ финансии. Само съ образуванието и прогреса на манифактурата, т. е. на капиталистическото производство, се появява съвремената политическа економия, т. е. науката за общественното стопанство, като отдѣлно, своеобразно явление, отдѣлено и отъ домашното стопанство, и отъ господарственитѣ финансии.

Въ това време, когато економическитѣ учреждения се повече и повече се диференцирали и специализирали, хората, занимающи се съ економическата дѣятелность, се по-вече влизали въ състава на обществото. Стѣната, която отдѣляла хората на физическия трудъ отъ хората на войната и умствения трудъ, все се е понижавала, и може би наближава деньтъ, когато тя съвършено ще бжде съборена Крепостника вече, въ сравнение съ роба, се явява по вече човѣкъ. Той има свое семейство, земя, която той обработва. Неговитѣ повинности по-вече или по-малко сж уредени и, въ всѣки случай, се по-вече и по-вече се подчинявали на опредѣлени норми отначало на обичайности, а после на писаното право. Нова крачка въ прогреса на промишленото население бѣ отдѣлянието на градоветѣ — тия огнища на свободата. Задъ стѣнитѣ на града се размножава и въспитава ново предприемчиво население, надъхано съ духа на независимостьта. То първо подига знамето на въстанието противъ феодалния гнетъ и се стреми, щото да го допуснатъ, редомъ съ дворянството и духовенството на съсловнитѣ събрания и подига гласътъ си противъ привилегиитѣ на висшитѣ съсловия.

Ние нѣма тука да се спираме на тази еволюция, която повече или по-малко на всички е извѣстна. Ние знаемъ, че буржуазията отъ презираема и угнетена класа стана пълноправенъ членъ на обществото и даже зае господствующе мѣсто. Занимаванието съ търговия и промишленость престана да бжде унизително за човѣка, както е било въ старото общество; то престана вече да бжде позоренъ печатъ, признакъ на несвобода и робство. Промишлената дѣятелность се ползува почти съ сжщото уважение

дава сжщитѣ тия права, както, напр., дѣятелностьта на учения. Това е забелѣзалъ единъ отъ гениалнитѣ основатели на съвременната социална наука, Сенъ Симонъ, девиза, на когото е билъ „всичко за промишленостьта и чрезъ промишленостьта“*). Най-сетнѣ, предъ нашитѣ очи се извършва движението на четвъртото съсловие, цельта на което се явява премахването на последнитѣ прегради, които още отдѣлятъ въ социалнитѣ отношения хората на физическия трудъ отъ хората, занимающи се съ друга социална дѣятелность.

III.

По такъвъ начинъ, двата процеса, отбелѣзани отъ насъ въ началото на белѣжката, се отнасятъ къмъ различни обекти, т. е. къмъ учрежденията и хората, и затова противоречието губи своята остра форма; обаче, само на пръвъ погледъ. Учрежденията така сжщо при последенъ резултатъ се разлагатъ на отношения на хората и не сжществуватъ вънъ отъ тѣхъ. Тази противоположность, която ние отбелѣзахме по-горѣ между диференциацията на учрежденията и диференциацията на хората, губи своето значение или, въ всѣки случай, своята абсолютность.

Какво е това социално учреждение? Ние навикнахме да говоримъ за правото, господарството, економиката, паритѣ, капитала и пр., като за нѣкакви си обективни, независими нѣща: обаче, когато вникваме въ сжщностьта на тия нѣща или, просто, когато четемъ историята, то виждаме, че тия нѣща не сжществуватъ извънъ хората и тѣхната дѣятелность, че тѣ се явяватъ, като резултатъ отъ работата на много поколения, които предавали по традиции своитѣ малки придобивки. Безъ съмнение, въ тази работа е нѣмало нито общъ планъ, нито съзнателность; хората се борѣли за най-близки цели, безъ да помислятъ за по-отдалеченитѣ резултати на своята дѣятелность. Но не по-малко хората създали историята, правото, ступанството, именно, обикновенитѣ хора, а не героитѣ, ролята на които е била много по-скромна.

Ако разгледаме едно отъ социалнитѣ здания: правото, религията, езика, науката, ступанството, то ние ще останемъ поразени отъ тѣхната грандиозность, сложность на тѣхния планъ и отъ нашето нищожество предъ тѣхъ, и ние не ще можемъ да повѣрваме, че тия здания сж построени отъ такива нищожни хора, като насъ. Обаче, ако разгледаме по-внимателно всѣка една тухла, всѣка една криволица на това строение, ще намѣримъ, че въ всѣка една отъ тѣхъ се е криела и се крие въ настояще време извѣстна потрѣбность, стълкновение на интереси, вѣковна борба на хората съ природата и помежду си. Всѣки параграфъ отъ кодекса на законитѣ се явява само като външна форма на всѣкидневни отношения на хората, които опредѣлятъ тѣхнитѣ

*) Не трѣбва да се забравя, че Сенъ-Симонъ причислявалъ къмъ промишленицитѣ—работници, ученитѣ, инженеритѣ и артиститѣ.

като освободили всѣкидневната дѣятелность на личностьта отъ подчинението на волята на другиго, тѣ съ това ѝ предоставили собствена. Но освѣнъ това, паричнатв размѣна, като очистила економическитѣ връзки на хората отъ всѣкакви психологически нарастъци, предоставила ги на личния интересъ, ржководенъ отъ интелекта. Личностьта, предоставена сама на себе си, изработила въ себе си способностьта да провѣрява всичко съ собствения си умъ Отъ тука — развитието на рационализма и скептическото отношение къмъ религията и авторитета.

Социалната диференциация може, следователно, да се разгледа отъ извѣстна гледна точка, като начинъ, посрѣдствомъ който личностьта, като опредѣля точно своитѣ отношения къмъ обществото, съ това сжщото запазва себе си отъ посягателствата отъ страна на последното. Тя казва: „Ето ти това, което ти дължа, но остави ме на спокойствие“. Отъ тука произлиза нѣкаква си двойственость, свойствена на съвремения человѣкъ, на члена на нашето разнообразно диференцирано общество. Всички ние, отъ една страна, сме членове на обществото, испълняющи извѣстна специална функция: докторъ, свещеникъ, черноработникъ, ученъ, войникъ и, като такива, се подчиняваме на извѣстни опредѣлени, не отъ насъ изработени правила за дѣятелность: тука ние се явяваме само като единъ отъ многото отпечатъци на общия моделъ Отъ друга страна, ние сме частни хора, които притежаваме свой добъръ или лошъ характеръ, свои вкусове и каприси, свой особенъ вжтрѣшенъ свѣтъ, съ една дума, своя индивидуалность. Нѣма да кажа, че такъвъ редъ на работитѣ, който ни напомнюва въ извѣстна степень двуликия Янусъ, може да се нарече съвършенъ, но какво да се прави: ние живѣемъ въ историческа обстановка . . .

Защо социалната диференциация не е тръгнала по пжтя, на който тя е встжпила отъ начало? Защо обществото не се е разцѣпило, подобно на организма, на редъ органи, които испълняватъ само една специална функция и които сжществуватк само като часть отъ цѣлото? Защо, напр., работитѣ не продължавали да се развиватъ въ веднажъ приетото направление и не се превърнали въ особенна нисша порода хора, чиито функции да бждатъ испълнението на физическия трудъ, необходимъ за удовлетворението потребноститѣ на обществото. Защо плебеитѣ не сж си останали за винаги плебеи, а се слѣли постепенно съ патрициитѣ, робитѣ не сж си останали за винаги роби, а се превърнали въ колони, крепостници и, най-сетнѣ, въ свободни работници? Съ една дума, защо социалната диференциация не е приела тази форма, въ която се е излѣла биологическата диференциация, ами е тръгнала по съвсѣмъ другъ пжть? Ето единъ отъ най-важнитѣ социологически въпроси, правиленъ отговоръ на които може да се даде само следъ анализа на сжществующитѣ особенности отъ вжтрѣшния животъ на обществото и неговитѣ закони.

Ние нѣма да се заемемъ тукъ да решаваме този въпросъ, на който, до колкото ни е извѣстно, съвремената социология още не е отговорьла удовлетворително; впрочемъ, това и не влиза въ поставената отъ насъ задача, която се опредѣля отъ противоречието между социалната диференциация и индивидуалностьта. Това противоречие се разрешава съ туй, че социалната диференциация приема нѣкаква си друга форма, сравнително съ биологическата. Тя расте по-вече екстенсивно, отколкото интенсивно, по-вече въ широчина, отколко въ дълбочина. Диференцира се не цѣлата личность, но само една нейна часть, именно тази, съ която тя е обърната къмъ обществото. Като отдава,—ако можемъ така да се изразимъ,—една часть отъ своята личность на социалната диференциация, индивидуума съ това сѫщото запазва пълнотата и независимостьта на останалата часть, и при това най скъпата и най-важната за него. Като въстава противъ биологическия методъ въ социологията, Михайловски самъ твърдѣ успѣшно пренесе понятието за биологическото раздѣление на труда и индивидуума на обществото, като излиза отъ тази гледна точка, нему нищо не му остава, освенъ да се откаже отъ диференциацията и да провъзгласи своята на всички извѣстна парадоксална форма на прогреса, която се намира въ очевидно противоречие съ фактитѣ. Между това антитезата между разнородностьта на обществото и личностьта губи своята абсолютность, щомъ като оставимъ на страна всѣкакви биологически аналогии, се обърнемъ къмъ анализа на раздѣлението на труда въ обществото, въ неговитѣ реални исторически форми. Ние ще узнаемъ тогава, че социалната диференциация въ извѣстни исторически условия не само се помирява съ развитието на индивидуалностьта, но даже се явява като нейно необходимо основание.

Отъ това, безсъмнение, не следва, че свремениятъ типъ на обществото се явява единственно благоприятенъ за развитието на личностьта. Въ извѣстни исторически условия раздѣлението на труда се появило като могѫщъ факторъ за личното развитие; но можемъ да си представимъ общество, основано на проста кооперация и допускающа широко развитие на индивидуалностьта. Ние не можемъ да се съгласимъ съ Дюркхеймъ, който твърди, че сѫществуватъ само два типа отъ обществена солидарность: единъ основанъ на сходството на индивидуумитѣ, а другъ на тѣхното различие, т. е. на простата кооперация и на раздѣлението на труда, и че въ първия типъ общество сѫществува само родово съзнание, а въ втория—индивидуално. По поводъ на подобенъ родъ исторически детерминизмъ още Фурие е забелѣзалъ, че ученитѣ не могатъ да си представатъ другъ редъ на нѣщата, освѣнъ този, който тѣ намиратъ предъ очитѣ си. Първия и най-важенъ урокъ, преподаванъ отъ историята, е необикновената пластичность и измѣнчивость на общественитѣ учреждения. Тѣ се измѣняватъ и приспособяватъ, съобразно потрѣбноститѣ и вѣрванията на хората, и, ако настанатъ такива условия, при които интереситѣ на

хората ще се осѫществляватъ по-добрѣ въ общество, основано на проста коопервция, то тѣ рано или късно ще се върнатъ къмъ тоя типъ. Ние дохождаме, по такъвъ начинъ, неочаквано за самитѣ насъ, до извода, че еволюцията на человѣчеството може да се заключи въ форма на Хегелевата триада: отначало теза, т. е. проста кооперация и отсѫствие на личностьта, после антитеза— простата кооперация се замѣнява отъ раздѣлението на труда, но за това се развива индивидуалностьта; най-сетнѣ настѫпва благодѣтелния синтезъ, въ който противоречията се примиряватъ: възвръща се отъ ново простата кооперация, но основана не на отрицанието, а на пълното и всестранно развитие на личностьта. Съ това тържество на Хегелевата диалектика ние и свършваме нашата белѣжка.

Прев. Н. Р—овъ.

По религиозното възпитание.

(По поводъ статията на г-нъ Стоянъ Чакжровъ въ сп. „Учитель“, кн. VIII, IX и X, 1900 г.)

Най-важното въ едно дѣло, въ едно предприятие е неговата цель. Цельта дава тона и направлението на всѣко нѣщо. Всичко друго трѣбва да я подкрѣпя, обяснява и да ѝ не противоречи. Така е съ новия законопроектъ за училищата, гдѣто за цель на народното училище, между другото, се поставя и нравствено-религиозното възпитание. Да; не нравственно и религиозно възпитание, а нравственно-религиозно. Тука е ясна тенденцията на законодателя да ограничи нравственностьта въ религията, а така сѫщо испъква мисъльта, че вънъ отъ ралигиозния моралъ нѣма нравственность. Това е признакъ за пробужданието на духовенството и въ насъ. До сега поповщината се застѫпяше за вѣрицата до толкова, до колкото това го изискаха дълбокитѣ джобовци на божитѣ служители. Тя не се замислюваше за своето бѫдѫще. Но ето вече, че тя и въ насъ се уплаши отъ грозния признакъ на свободната мисъль. А развиващата се българска буржуазия я подкрѣпя да стѫпи на своитѣ нозѣ. Нѣщо повече, — младата българска буржуазия буди и потиква заспалото още българско духовенство. Това буржуазията прави за свой собственъ интересъ. Въ висша степень е необходимо за буржоазията да държи въ невѣжество и заблуждение работната маса, защото самото нейно (на бур.) сѫществувание е основано на експлоатацията на тая маса, а това е необходимо да се не узнае, да се

забули и прикрие; инакъ нейното сѫществувание е расклатено. А най-добро срѣдство — по край другитѣ, като разнитѣ национални и шовинистически маски, — е и религиозното заблуждение, още повече, че съ него се засѣга едно традиционно чувство на масата народъ. Когато пъкъ работната маса узнае истинскитѣ причини за доволното сѫществувание на своитѣ господари и заблуждението вече не е въ сила да задържи въ покорность тая маса, то мѣстото на «божия служитель» се заема отъ «пазителя на реда». Днесь полицията и религията вървятъ рѫка за рѫка. Ето защо буржуазията съ болки на сърдце си спомня доброто старо време, когато никой не се усъмняваше въ това, че богатствата се даватъ въ рѫцѣтѣ на нѣколцина избраници отъ Бога. А сега тя съ дивъ ужасъ гледа, какъ се раскриватъ срамнитѣ ѝ мѣста. И, безсилна да се прекрие, тя се хвърля въ пригръдкитѣ на насилието. И тогава благоуханния димъ на темяна се смѣсва съ смъртоносния барутенъ пушилекъ.

Та казвамъ, че буржуазията и духовенството у насъ отрѣзвяватъ вече. Тѣ настървено се нахвърлятъ на угрозяющата ги свободна мисъль. Заприщаватъ ѝ пѫтя, като, вмѣсто нея, турятъ за цель на народното училище религиозното заблуждение, а отъ друга страна я ограничаватъ, като закриватъ обще образователнитѣ институти. Силното стремление, изникнало напоследъкъ у насъ, къмъ професионалното учение има причинитѣ си пакъ тука, — да се държи въ невѣжество работната маса и да се приготвятъ за буржуазията сили, отъ които да може да извлече по голѣми печалби за нищожна работническа плата.

Да, въ новия законопроектъ явно личи съзнателното прокарвание на горнитѣ тенденции.

Научно да се оборва религиозното възпитание е работа излишна и безполезна, — толкова е явна неговата несъстоятелность.

Поводъ да изкажемъ горнитѣ мисли ни даде статията «Религиозно възпитание»? въ сп. «Учитель». Не би обърнало толкова нашето внимание тази статия, ако не ѝ бѣ дадено мѣсто въ едно педагогическо списание. Автора ѝ, г-нъ Чакѫровъ, държи царския пѫть на самото списание, — златната срѣда. Той самъ казва: «Може би разликата между насъ и противницитѣ на религиозното възпитание (г-нъ Чакѫровъ не е отъ тѣхъ) не е тъй голѣма, слѣдъ като отстранимъ нѣкои недоразумения и съ нѣколко думи посочимъ въ какъвъ духъ трѣбва да се обработва религиозното обучение». Преди всичко, нека кажемъ, че не нѣкакви «недоразумения» сѫществуватъ между защитницитѣ и противницитѣ на религиозното въз-

питание, а цѣла пропасть. Да се казва, че отстраненнето на нѣкакви недоразумения би изравнило въпроса за религиозното възпитание, значи да се приказватъ празни приказки и съвсѣмъ повърхностно да се гледа на въпроса. По нататъкъ г-нъ Чакжровъ бърза да покаже, че и самъ той не е съгласенъ съ много пунктове отъ религията: „ние искаме, казва той, тукъ да не се разбира подъ думата религия церемонии и мистерии, догми и обряди, да не се разбира и срѣдневѣковната църква“ . . . . и т. н.; а на друго мѣсто: „религиозното обучение трѣбва да бжде учението на Исуса Христа, ала не догматическиятъ, а историческия Христосъ“. А, за да се разберело истински учението Христово, «то трѣбва и ние съ нашитѣ възпитаници въ кратки черти да пропжтуваме тия моменти отъ Вѣхтия Завѣтъ, които спомагатъ и подготвятъ това разбиране». Най-после цельта на религиозното възпитание, споредъ автора, е да си изработи ученика *„собственно религиозно убѣждение“* (подчеркнато отъ г-нъ Ч.).

Както се вижда отъ горнитѣ цитати, автора не е съгласенъ напълно съ защитницитѣ на рел. възпит., но сжщо така не е и за пълното изхвърляние на рел. обучение изъ училищата, — да се поостави отъ него нѣщо. И то трѣбва да се изхвърлятъ изъ него разнитѣ «церемонии и мистерии, догми и обряди». Но автора, види се усѣща, че стои на хлъзгава почва, че като се изхвърлятъ посоченитѣ работи изъ религиозното обучение, то губи вече своята религиозность, защото религията се състои именно въ тия «церемонии и мистерии, догми и обрѣди», че за това бърза да посочи «величественитѣ образи» изъ религиозната история, като се провиква: „Но само историята на Иосифа ли е? — Ами личностьта на Аврама, огненитѣ проповѣди на пророцитѣ . . . ., ами най-послѣ личностьта на Христа!“ — Въ изхвърлянието на религиознитѣ разкази автора вижда «осиромашаванпе на нашето възпитателно училище». Но въ по-вечето отъ тия разкази се съдържатъ тѣзи «мистерии и догми», въ тѣхъ се расправя за разни „церемонии“, тѣ проповѣдватъ разни „обрѣди“, а като се окастри всичко това въ тѣхъ, вече не остава нищо религиозно. Така окастрено религиозното обучение надали би задоволило и самия г-нъ Чакжровъ, който е съ «собственно религиозно убѣждение». Пъкъ и за самия моралъ на християнската религия, който така високо се превъзнася отъ автора, би могло нѣщо да се каже. Въ «себеотричанието», достигнало до никому не нуждния аскетизмъ и безумни постжпки, автора вижда «нравственната сила», която щѣла да бжде «цѣла благодатъ за нашата младежь». Искаме

да кажемъ, че този моралъ, който така горѣщо се препоржчва отъ автора, не може да задоволи възпитания въ съвременния духъ и наука човѣкъ. Автора, който самъ казва, че трѣбва да се разглежда Христосъ, а следователно християнската религия, исторически, съвсѣмъ малко се ползува отъ препоржчания отъ него методъ. Ние не отричаме, че би могло да се почерпне нѣщо изъ религиозната история (и то не само отъ християнската), но да се възвежда религията въ цель на възпитанието, като „се помогне на ученика самъ да си образува едно собствено религиозно убѣждение", това е вече много казано, толкова много, колкото и въ законопроекта. — Излишни сж били всѣкакви оговорки отъ страна на автора, това е можало на право да се каже. Не може инакъ и да се разбере, какъ е възможно да се образува религиозно убѣждение безъ пълно религиозно възпитание.

Въ цѣлата статия на г-нъ Чакжровъ прозира тая нерешителность на автора да се искаже ясно върху религията. Той дава на мѣсто да се разбира, че самъ гледа на религията, като на исторически фактъ, но не е до край последователенъ на себе си. А за съвременното разбирание на въпроса автора е съвсѣмъ чуждъ, или пъкъ не иска да се искаже. И едното и другото не говори за въ негова полза. Автора не разбира, отъ гдѣ се е породило въ извѣстни хора желанието да турятъ за цель на училището религиозно-нравствено възпитание. Нека погледа г-нъ Чакжровъ, какво става въ околнитѣ държави, какви претенции изявява духовенството, каква борба се води между защитницитѣ на религията и тѣзи на научната и свободна мисъль. Нека автора, когато сѣда да пише по такива «важни нравственно-религиозни проблеми», да поизучи по хубаво въпроса, който ще третира и «да дониса по-често главата си въ сърдцето». Ние свършваме, като пожелаваме още и по-вечко решителность на г-нъ Чакжрова.

Ив. Георгиевъ.

Искуството отъ материалистическа гледна точка.

(Писма безъ адресъ)

отъ

А. Кирсановъ.

(Продължение отъ кн. V).

Ако моето убѣждение е основателно, — а мене се струва, че то е твърдѣ основателно, — то можемъ да предположимъ, че нашитѣ *естетически вкусове* също се свършватъ отъ части подъ неговото влияние. Фактитѣ потвърждаватъ ли това твърдение? Азъ мисля, че потвърждаватъ.

Въ Сенегамбия богатитѣ негритянки носятъ обуща, които сѫ толкова малки, че кракътъ не може да влѣзе цѣлъ въ тѣхъ и поради туй тѣзи дами се отличаватъ съ твърдѣ мѫченъ ходъ. Но този ходъ се счита крайно привлекателенъ [1]).

По какъвъ начинъ този ходъ е могалъ да стане привлекателенъ?

За да разберемъ туй, трѣбва предварително да кажемъ, че бѣднитѣ и трудящи се негритянки не носятъ такива обуща и заради туй тѣ иматъ обикновенъ ходъ. Тѣ не могатъ да ходятъ тъй, както ходятъ богатитѣ кокетки, защото туй би довело следъ себе си толѣмо губение на време. И мѫчниятъ ходъ на богатитѣ жени имъ се струва привлекателенъ, тъй като тѣ сѫ избавени отъ необходимостьта да работятъ. Само по себе си този ходъ нѣма ни най-малкъ смисъл и *само въ противоположностьта въ хода на отруденитѣ (и следователно бѣдни) жени* той има значение.

Дѣйствието на «принципа на антитезата» тукъ е очевидно. Но забелѣжете, че то е извикано отъ *обществени причини:* сѫществующето имуществено неравенство между негритѣ на Сенегамбия.

Като си припомните казаното по-горѣ за нравитѣ на английското придворно дворянство въ времето на реставрацията на Стюартитѣ вий, надѣвамъ се, безъ трудъ ще се съгласите, че откриващето се въ тѣхъ стремление къмъ противоречие представлява отъ себе си частиченъ случай въ дѣйствието на *Дарвиновия принципъ на антитеза въ обществената психология.*

Такива добродѣтели, като трудолюбие, търпение, трезвость, пестеливость, строгость въ семейнитѣ нрави и пр. сѫ били твърдѣ полезни за английската буржуазия, която се е стремела да си завоюва по-високо положение въ обществото. Но пороцитѣ, противоположни на буржуазнитѣ добродѣтели, сѫ били въ по-малка стъпень безполезни за английското дворянство въ борбата му за своето сѫществуване съ буржуазията. Тѣ не сѫ му давали нови средства за тази борба и сѫ се явили само като нейнъ психологически резултатъ. За английското дворянство е било полезно не неговото стремление къмъ пороци, противоположни на буржуазнитѣ

---

[1]) L. I. Bérenger — Ferand. Les peuplades de la Sénégambie. Paris 1879, p. 11.

добродѣтели, а чувството, което е извикало това стремление, т. е. ненависть къмъ тази класа, пълното тържество на която е означавало пълното разрушение на цѣлата привилегирована аристокрация. Стремлението къмъ пороци се е явило само като *съотносително измѣнение* (ако може тукъ да се употрѣби този терминъ, заимствуванъ отъ Дарвина). Въ обществената психология твърдѣ често се извършватъ подобни *съотносителни* измѣнения. Тѣхъ е необходимо да ги имаме въ внимание. Но тъй сѫщо е необходимо да помнимъ при туй, че въ *последня смѣтка* и тѣ се извикватъ отъ обществени причини.

Отъ историята на английската литература е извѣстно, какъ силно се е отразило казаното отъ менъ и извикано отъ класовитѣ борби психологическо дѣйствие на принципа на антитезата въ естетическитѣ понятия на висшата класа. Английскитѣ аристократи, като живѣли въ времето на своето изгнание въ Франция, запознали се тамъ съ французската литература и францускня театръ, който е билъ образцовъ, единствения отъ своя родъ продуктъ на истънченото аристократическо общество и заради туй много повече е съотвѣтствувала на тѣхнитѣ собствени тенденции, нежели английския театръ и английската литература въ вѣка на Елисавета. После реставрацията се начевало господарството на французскитѣ вкусове на английската сцена и литература. Шекспиръ сѫ разглеждали тъй, както сѫ го разглеждали и по-подиръ, когато се запознали съ него французитѣ, които твърдо се държали въ класическитѣ тенденции, — т. е. като *„пиянъ дивакъ“*. Неговата *„Ромео и Жулиета“* се е считала тогава за *„лоша“*, а *„Сънь въ лѣтна нощь“* — за *«глупава и смѣшна пиеса»;* Хенрихъ VIII — *„наивна“*, а «Отело» — *„посредственъ“* [1]). Такова отношение къмъ него не е изчезнало напълно даже и въ следующитѣ столѣтия. *Юмъ* мислилъ, че преувеличаватъ драматическия гений на Шекспиръ обикновено по тази причина, по която ни се струватъ твърдѣ голѣми всичкитѣ чудовищни и непропорционални сложни тѣла. Той упрекава великия драматургъ въ пълно незнание правилата на театралното искуство (total ignorance of ale theatrical ard and conduct). *Попъ* съставлявалъ за туй, което Шекспиръ е писалъ за народа (to the people) и миналъ безъ покровителството на двора, безъ поддържката на придворнитѣ. Даже горѣщия поклонникъ на Шекспира, знаменития *Гаррикъ* се е стараелъ да *облагороди* своя «идолъ». Въ своето представление на «Хамлетъ» той испусналъ, като твърдѣ груба, сцената съ гробоветѣ. Но за това пъкъ *демократическата* часть отъ публиката на английския театръ е продължавала да храни най-горѣща привързаность къмъ Шекспира. Гаррикъ е съзнавалъ, че като преработи неговитѣ пиеси, той ще предизвика буренъ протестъ отъ страна на тази часть отъ публиката. Францускитѣ му приятели въ своитѣ писма сѫ му правили комплименти по поводъ на «мѫжеството», съ което той е срѣщналъ тази опастность: «car je connais le populace anglaise», прибавялъ единъ отъ тѣхъ [2]).

Распустнатостьта на дворянскитѣ нрави въ втората половина на седемнадесетото столѣтие се е отразила, както е извѣстно, и на англий-

---

[1]) Бельжамъ, Ibid. p. p. 40—41, Ср. Тена, L. C. P. p. p. 508—512.

[2]) За това гл. въ интереснитѣ изследвания на J. J. Jusserand: Shakespeare en France sous l' ancien regime. Paris 1898, p. p. 247—248.

ската сцена, гдѣто тя е приела невѣроятни размѣри. Комедиитѣ, написани въ Англия, между 1660 и 1690 години, всичкитѣ почти безъ изключение, по думитѣ на Едуарда Енгеля, принадлежать къмъ областьта на порнографията [1]).

Като имаме туй предъ видъ, можемъ а priori да кажемъ, че рано или късно въ Англия е трѣбвало да се яватъ, споредъ принципа на антитезата, такъвъ родъ драматически произведения, главната цель на които да е изобразяване и превъзнасяние на домашнитѣ добродѣтели и гражданската чистота на нравитѣ. И такъвъ родъ дѣйствително е билъ създаденъ после отъ умственитѣ представители на английската буржуазия. Но на този родъ драматически произведения азъ ще се спра, когато стане дума за французската *„сълзлива комедия»*.

До колкото ми е извѣстно, Иполитъ Тенъ по-вече и по-остроумно отъ другиго е забелѣжилъ значението на принципа на антитезата въ историята на естетическитѣ понятия [2]).

Въ остроумната и интересна книга: «Voyage aux Pyrénées» той предава разговора си съ своя събесѣдникъ господинъ Поль, който, както това е извѣстно на всѣкиго, изразява възгледа на самия авторъ: «Вие ядете въ Верайлъ, — говори г-нъ Поль, — и вие се възмущавате отъ вкуса на 17 вѣкъ. Но за минутка престанете да сѫдите отъ гледна точка на вашитѣ собствени привички ... Ние сме прави, когато се въсхищаваме отъ нѣкой дивъ пейзажъ, но и тѣ сѫщо сѫ прави, когато такъвъ пейзажъ имъ навѣвва мѫка. За хората отъ 17 в. не е имало нищо по-некрасиво отъ нещастието. То е извиквало въ тѣхъ множество най-неприятни представления. Хора, току що преживѣли епохата на гражданскитѣ войни и полуварварства, при мисъльта за него сѫ си спомняли за глада, за дългитѣ пѫтувания по дъждъ или снѣгъ, за лошия черенъ хлѣбъ, който имъ давали въ мръснитѣ, пълни съ паразити гостилници. Тѣ сѫ били измѫчени отъ варварството, както ние сме измѫчени отъ цивилизацията ... Тѣзи нещастия ни даватъ възможность да отдъхнемъ отъ нашитѣ третуари, бюра и лавки. Само по тази причина намъ се харесва дивия пейзажъ. И ако то не би сѫществувало, той ни се би показалъ тъй сѫщо отвратителенъ, както той е билъ нѣкога за мадамъ Ментенонъ» [3]).

Дивия пейзажъ ни се харесва, поради контраста му съ омрьзналия ни градски изгледъ. Градскитѣ изгледи и подстриганитѣ градини сѫ се харесвали на хората отъ 17 в. поради контраста имъ съ дивитѣ мѣстности. Дѣйствието на «принципа на антитезата» и тукъ е несъмненъ. Но за това именно, че е несъмненъ, той нагледно ни показва, въ какъвъ размѣръ психологическитѣ закони могатъ да служатъ за ключъ въ обя-

---

[1]) Geschichte der englischen Litteratur. 3 Auflage, Leipzig. 1897. S. 264.

[2]) На Тардъ се е представилъ прекрасенъ случай да изследва *психологическото* дѣйствие на това начало въ книгата „L'opposition universelle, essai d'une Théorie des Contraires", излѣзала въ 1897 г. Но защо той не се е възползувалъ отъ този случай, а се е ограничилъ само съ много малки забелѣжки за казаното дѣйствие. Наистина, Тардъ говори (стр. 245), че тази книга не е социологически трактатъ. Въ трактатъ, специално посветенъ на социологията, той, навѣрно, не би се занималъ съ тѣзи предмети, ако не хвърли своята материалистическа гледна точка.

[3]) Да не забравяме, че разговора се води въ пиренейскитѣ планини.

сненнето историята на идеологията въобще и частно — историята на искуствата.

Принципа на антитезата е игралъ такава роль въ психологията на хората отъ 17 в., каквато и въ психологията на нашитѣ съвременници. Защо нашитѣ естетически вкусове сж противоположни на вкусоветѣ на хората отъ 17 в.?

Защото ние се намираме въ съвършенно друго положение. Ние пакъ се връщаме къмъ познатия ни вече изводъ: психологическата природа на човѣка е причина, щото въ него да сжществуватъ естетически понятия и че Дарвиновия *принципъ на антитезата* (Хегелевото «противоречие») играе твърдѣ важна, но недостатъчно оцѣнена роль въ механизма на тѣзи понятия. Но защо даденъ общественъ човѣкъ има тѣзи именно, а не други понятия — туй зависи отъ окржжающитѣ го условия. Приведения отъ Тенъ примѣръ прекрасно ни показва сжщо, какъвъ е и характера на тѣзи условия: отъ него ясно става. че тѣзи условия сж обществени, отъ съвокупностьта на които се опредѣля ходътъ на развитието на човѣшката култура.[1])

Тукъ азъ предвиждамъ възражение отъ васъ. Вие ще кажете: «да предположимъ, че примѣра, който привежда Тенъ, указва на *общественитѣ* условия, като на причина, която привежда въ дѣйствие основнитѣ закони на нашата психология; да предположимъ сжщо, че на туй указватъ и примѣритѣ, които вие сами приведохте. Но нима не могатъ се приведе примѣри, които да докажатъ съвсѣмъ противното? Нима сж неизвѣстни примѣри, които показватъ, че законитѣ на нашата психология дохождатъ въ движение подъ влиянието на *окржжающата ни природа?*

[1]) Вече на низкитѣ културни степени дѣйствието на психологическото начало на противоречието извиква раздѣление на трудътъ между мжжътъ и жената. Споредъ думитѣ на В. И. Иохельсона, „типичнитѣ за първобитниятъ строй юкахири се явяватъ като противоположение между мжжътъ и жената, като двѣ отдѣлни групи. Това се забелѣзва и въ игритѣ, въ които мжжетѣ и женитѣ съставляватъ двѣ отдѣлни партии; въ езика, нѣкои отъ звуковетѣ на които отъ женитѣ се произнасятъ не така, както отъ мжжетѣ, за туй че за женитѣ родството по майка е по важно, а за мжжетѣ, -- родството по баща и въ тази специализация между половетѣ, която е създала за всѣкой отъ тѣхъ особенна самостойна срѣда на дѣйность. (По рѣкамъ Ясочной и Кокордону, древній юкагирскій бытъ и письменность, Спб. 1898, стр. 5).

Г. Иохельсонъ като че ли не забелѣзва тукъ, че специализацията на занятията между половетѣ е била причина за указаното между тѣхъ противоречие, а не обратно.

За туй, че противоположностьта се отражава на украшенията на различнитѣ полове, свидѣтелствуватъ много пжтешественици. Напримѣръ: Тукъ, както и на всѣкадѣ, силниятъ полъ внимателно се старае да се отличава отъ женскиятъ. (Schweinfurth, An coeur de l'Afrique I, p. 281) и мжжетѣ (въ племето Niam Niam) губятъ много трудъ за накичване на коситѣ си, между туй, когато прическата на женитѣ е съвършено проста и скромна (ibid II, p. 5). За влиянието на раздѣлението на трудътъ между мжжътъ и жената върху *танцоветѣ* гл. Фонъ-денъ-Щейнена: Unter den Naturvölkern Zentral — Brasiliens. Berlin 1894, s. 298. Съ увѣреность може да се каже, че стремлението въ мжжетѣ къмъ противополагане на себе си *женитѣ* е по-рано отъ стремлението къмъ противопоставяние на себе си *нисшитѣ животни*. Не е ли истина, че въ този случай основното свойство на психологическата природа на човѣка получава твърдѣ парадоксално изражение?

— Разбира се, извѣстни сж, ще отговоря азъ, и въ примѣритѣ, приведени отъ Тенъ, става дума за отношенията ни къмъ впечатленията, произведени на насъ отъ *природата*. Но тамъ е работата, че влиянието врѣхъ насъ отъ такива впечатления се измѣнява въ зависимость отъ туй, какъ се измѣнява нашето собствено отношение къмъ природата, а това последното се опредѣля отъ ходътъ на развитието на нашата, т. е. обществената култура.

Въ примѣра, даденъ отъ Тенъ, се говори за *пейзажа*. Забелѣжете, че въ историята на живописьта пейзажа заема въобще съвсѣмъ не постоянно мѣсто. Микелъ Анжело и съвременницитѣ му сж го пренебрегвали. Той се расцъвтява въ Италия само въ края на епохата на Възраждането, момента на упадъка.

Той не е ималъ самостоятелно значение сжщо и за французскитѣ художници отъ 17 в., па даже и отъ 18 в. Въ 19 в. работата съвсѣмъ се измѣнява; пейзажа захващатъ да го скъпятъ зарадъ пейзажа и младитѣ живописци, Фледъ, Каба, Теодоръ Русо, търсятъ въ лоното на природата, въ предградията на Парижъ, Фонтенебло и Медонъ, такива вдъхновения, голѣмата възможность на които не сж подозирали художницитѣ отъ времето на Ле-Брена и Буше. Защо това! Защото сж се измѣнили обществениттѣ отношения въ Франция, а следъ тѣхъ сжщо и психологията на французитѣ сж е измѣнила. И тъй, въ различнитѣ периоди на общественото развитие, човѣка получава отъ природата различни впечатления, защото той гледа на нея отъ различни гледни точки.

Дѣйствието на общитѣ закони въ психическата природа на човѣка не се измѣнява, разбира се, нито въ една отъ тѣзи епохи. Но тъй като въ разнитѣ епохи, следствие различието въ обществениттѣ отношения, въ човѣшкитѣ глави попада съвсѣмъ нееднаквъ материалъ, никакъ не е чудно, че и резултатитѣ отъ неговата обработка ще бждатъ сжщо тъй нееднакви.

Още единъ примѣръ. Нѣкои писатели исказватъ мисъльта, че въ външностьта на човѣка намъ се струва за некрасиво всичко туй, което ни напомнюва черти изъ нисшитѣ животни. Това е възможно за цивилизованитѣ народи, макаръ че и тукъ да има немалко исключения: лъвската глава на никого отъ насъ нѣма да се покаже грозна. Обаче, безъ да се гледа на такива исключения, тукъ все пакъ може да се твърди, че човѣкъ, като се съзнава за несравнено най-висше сжщество въ сравнение съ всичкитѣ си родственици въ житното царство, бои се да се оприличи натѣхъ и даже се старае да се отлжчи, да преувеличи своето несходство съ тѣхъ.[1])

---

[1]) Въ тази идеализация на натурата скулптурата се водеше отъ указанията на самата натура; тя даваше преувеличено значение главно на признацитѣ, които отличаватъ човѣка отъ животното. Изправеното положение водеше къмъ по-голѣма тънкость и дължина на краката; уголѣмяющата се перпендикулярность на личниятъ жгълъ въ царството на животнитѣ къмъ гръцкиятъ профилъ, — общото, още отъ Winkelmann изказано правило (положение), че натурата, гдѣто прекъсва равнини, това тя прави не тъпо, ами съ решителность, направи да се предпочитатъ остритѣ краища на очнитѣ и носни жгли, сжщо както и остроограничениятъ изрѣзъ на линиитѣ". Lotze. Geschichte der Aesthetik in Deutschland, München. 1868. S. 568.

Но въ първобитнитѣ народи това е положително невѣрно. Знайно е, че едни отъ тѣхъ изваждатъ горнитѣ си рѣзци, за да приличатъ на преживнитѣ животни, други пъкъ ги подпилявать за да приличатъ на хищнитѣ звѣрове, трети си сплитатъ коситѣ тъй, щото тѣ да образуватъ рога и т. н. до безкрайность почти [1]).

Често това стремление да се подражава на животнитѣ е свързано съ религиознитѣ вѣрвания на първобитнитѣ народи [2]).

Но това никакъ не измѣнява работата.

Ако първобитниятъ човѣкъ е гледалъ на низшитѣ животни съ *нашитѣ* очи, то тѣ, навѣрно, не биха имали мѣсто въ неговитѣ религиозни представления. Но той е гледалъ на тѣхъ другояче. Отъ що пъкъ другояче? Отъ туй, *че той стои на друга степень на културата.* Значи, ако въ единъ случай човѣкъ се старае да се оприличи на низшитѣ животни, а въ другъ—да се противопостави на тѣхъ, то това зависи отъ състоянието на неговата култура, т. е. пакъ отъ тѣзи *обществени* условия, за които азъ говорихъ по-горѣ. Впрочемъ, тукъ азъ мога да се изкажа по-точно. Ще кажа: туй зависи отъ степеньта на развитието на неговитѣ производителни сили, отъ неговия *начинъ на производство.* А за да ме не обвинятъ въ преувеличаване и «едностранчивость», азъ ще оставя да говори намѣсто менъ цитираниятъ вече отъ мене ученъ нѣмски пѫтешественикъ—фонъ-денъ-Щейненъ. «Ние само тогава ще разберемъ тѣзи хора,—говори той за бразилскитѣ индийци,—когато ги разгледаме, като създание на ловджийския битъ. Най-важната часть отъ всичкитѣ тѣхни опити е свързана съ животното царство и на основание на тѣзи опити се изработило тѣхното свѣтогледище. Съотвѣтно съ туй и тѣхнитѣ художествени мотиви съ еднообразие се замѣствуватъ изъ царството на животнитѣ. Може да се каже, цѣлото тѣхно удивително богато искуство се корени въ ловджийския животъ».

Чернишевски писа нѣкога въ своята дисертация: Естетическитѣ отношения на искуството къмъ дѣйствителността: «Въ растенията ни се харесва прѣснотата на цвѣта и раскошътъ, богатството на форми, които показватъ богатиятъ съ сили прѣсенъ животъ. Увѣхналото растение не е хубаво; растение съ малко жизнени сокове — сѫщо». Дисертацията на Чер-

---

[1]) Мисионера Хекевелодеръ, разказва, какъ веднажъ, като отишелъ при единъ познатъ нему индиецъ, накаралъ го е да се приготви за хоро, което, както е извѣстно, въ първобитнитѣ народи има важно обществено значение. Индиеца си изрисува лицето по следниятъ оригиналенъ начинъ: „когато го погледнахъ въ профилъ отъ едната страна, носътъ му представлвваше отъ себе си много хубаво изработенъ орловъ клюнъ. Когато го погледнахъ отъ другата страна, този сѫщиятъ носъ приличаше на свинска зурла. Индиеца изглеждаше да е много доволенъ отъ тази работа и като взе огледало, той се вгледа въ него съ удоволствие, съ нѣкаква радость“. Histoir, moeur et coutumes des nations indiennes, qui habitaient autrefois la Pensylvanie et les etats voisins, par le reverend Jean Hecheweldег, missionair morave, trad. de l'anglais par le chevalier Du Ponceau. A Paris 1822, p. 324. Азъ написахъ цѣлото заглавие на тази книга затуй, че тя съдържа множество интересни сведения и мене се иска да я препорѫчамъ на читателя. Не единъ пѫть още азъ ще се осланямъ на нея.

[2]) Ср. J. O. Frazer, „Le Totémisme“, Paris 1898, p. 39 и след.; Schweinfurth. Au coeur de l'Afrique, I p. 381.

нишевски е извънредно интересна и единственъ по родътъ си примѣръ за прилагание общитѣ принципи на Фейрбахова материализмъ къмъ въпроса за естетиката. Но историята е била всѣкога слабо мѣсто въ този материализмъ и това се хубаво вижда отъ туко-що цитиранитѣ отъ менъ редове: «Въ растенията намъ се харесва» .....

Кои сме тѣзи «ние»? Нали вкусоветѣ на хората извънредно се мѣнятъ, както самъ Чернишевски не единъ пжтъ е показалъ туй въ това си съчинение. Знайно е, че първобитнитѣ племена, — бушменитѣ и австралийцитѣ, напримѣръ, — никога не сж се украсявали съ цвѣтя, макаръ и да сж живѣли въ страна, много богата съ тѣхъ. Казватъ, че тасманцитѣ въ туй отношение правятъ изключение, но сега не можемъ да провѣримъ справедливостьта на това твърдение: тасманцитѣ сж измрѣли вече. Въ всѣкой случай, много добрѣ е извѣстно, че въ *орнаментитѣ* на първобитнитѣ, — или по-добрѣ на ловджийскитѣ народи, които сж зимали своитѣ мотиви отъ *животното* царство; растенията съвършено отсжтствуватъ. Съвременната наука и туй обяснява, ни по вече, ни по-малко, съ състоянието на производителнитѣ сили.

«Мотивитѣ на орнаментитѣ, зимани отъ ловджийскитѣ племена изъ природата, сж изключително изъ животническитѣ и човѣшки форми — говори Ернстъ Гроссе. Тѣ избиратъ тѣзи именно явления, които иматъ за тѣхъ най-голѣмъ практически интересъ. Събиранне на растения, което, разбира се, сжщо е необходимо за него, първобитниятъ ловджия оставя, като занятие отъ нисъкъ родъ, на жената и самъ съвсѣмъ се не интересува отъ тѣхъ. Това се обяснява съ туй, че въ неговиятъ орнаментъ ние не срѣщаме даже и слѣда отъ растителни мотиви, които тъй богато сж се развили въ декоративното искуство на първобитнитѣ народи. Въ дѣйствителность прехода отъ животния орнаментъ къмъ растителния е символъ на голѣмъ прогресъ въ историята на културата — прехода отъ ловджийския къмъ земледѣлческиятъ битъ»[1]).

Ако всичко това е справедливо, то сега по слѣдующиятъ начинъ можемъ да видоизмѣнимъ изводитѣ, направени отъ насъ по-горѣ, отъ думитѣ на Дарвина: психологическата природа на първобитния ловецъ се обусловя само отъ туй, че той въобще може да има естетически вкусове и понятия, а състоянието на неговитѣ производителни сили, на неговия ловджийски битъ показватъ туй, че въ него сж събрани именно тѣзи естетически вкусове и понятия, а не други. Този изводъ, който пролива ярка свѣтлина връхъ искуството на ловджийскитѣ племена, е въ сжщото време лишенъ доводъ въ полза на материалистическия възгледъ на историята.

Преминавамъ на другъ психологически законъ, който сжщо е игралъ голѣма роля въ историята на искуството и на който сжщо не е обърнато това внимание, което той заслужва.

Бертонъ казва, че въ извѣстнитѣ нему африкански негри музикалниятъ слухъ е слабо развитъ, но за това пъкъ тѣ сж удивително чувствителни къмъ ритмата: «гребеца пѣе въ тактъ съ движенията на греб-

[1]) L. c. S. 201.
[1]) Die Anfänge der Kunst: S. 149.

лата си, хамалина пѣе споредъ туй какъ върви, хазяйката тананика, когато мѣли зърна[1]).

Сжщото казва и Казалисъ за добрѣ изученото отъ него племе *Басуто:* «женитѣ отъ туй племе носятъ на ржцѣтѣ си металически гривни, които звънятъ при всѣко тѣхно движение. За да си смѣлятъ храна на ржчни мѣлници, тѣ често се събиратъ заедно и размѣрнитѣ движения на ржцѣтѣ си придружаватъ съ пѣние, което строго съотвѣтствува на кадансированиятъ звукъ, издаваемъ отъ тѣхнитѣ гривни[2]) Мжжетѣ отъ сжщото това племе, когато имъ се случи да мачкатъ кожи, при всѣко свое движение издаватъ, — казва Казалисъ, — страненъ звукъ, значението на който азъ не можахъ да си обясня[3]). И на туй племе въ музиката особенно се харесва ритмата, и колкото по-силна е тя въ даденъ напѣвъ, толкозъ по-приятенъ имъ е той[4]). Въ време на игри Басутитѣ тактуватъ съ ржцѣ и крака, а за усилване на произвежданитѣ по такъвъ начинъ звукове тѣ кичатъ тѣлото си съ особенъ родъ звънчета[5]). Въ музиката и бразилскитѣ индийци сжщо се показватъ твърдѣ чувствителни къмъ *ритмата*, между туй, когато тѣ сж много слаби въ *мелодията* и нѣматъ, повидимому, ни най-малко понятие за *хармония*[6]). Сжщо трѣбва да се каже и за туземцитѣ на Австралия[7]). Съ една дума за всичкитѣ първобитни народи *ритмата* има колосално значение. Чувствителността къмъ ритмата, както въобще и музикалната способность, съставлява, очевидно, едно отъ основнитѣ свойства на психофизическата природа на човѣка. И не само на човѣка. «Способността ако не да се наслаждава отъ музикалността на закона и ритмата, то поне да я забелѣжи, е свойствена, повидимому, на всичкитѣ животни, — казва Дарвинъ, — и безъ сѫмнение зависи отъ общата физиологическа природа на тѣхнитѣ нервни системи»[8]).

Предъ видъ туй може да се предполага, че когато се проявява тази способность, обща и за човѣка съ другитѣ животни, то нейното проявление не зависи отъ условията на неговия специаленъ животъ въобще и въ особности отъ състоянието на неговитѣ производителни сили. Но макаръ на пръвъ погледъ такова предположение да се вижда твърдѣ естествено, то не издържа критиката на фактитѣ. Науката е показала, че такава свръзка сжществува. И забелѣжете, че науката е направила това въ лицето на единъ отъ най-виднитѣ *економисти*: *Карла Бюхера*.

Както това се вижда отъ фактитѣ, които приведохъ по-горѣ, способността на човѣка да забелѣзва ритмитѣ и да имъ се наслаждава води къмъ туй, че първобитниятъ производитель съ удоволствие се подчинява въ процеса на своя трудъ подъ извѣстенъ тактъ и придружава производителнитѣ си тѣлодвижения съ размѣрни звукове на гласа или съ кадан-

[1]) L. C., p. 602. Тукъ се разбира ржчна мѣлница.
[2]) Les Bassoutos, par E. Casalis, ancien missionaire, Paris, 1863, p. 150.
[3]) Ibid. p. 141.
[4]) Ibid. p. 157.
[5]) Ibid. p. 158.
[6]) Von den Steinen, L. c., S. 326.
[7]) Гл. E. J. Eyre: Manners and customs of the aborigenes of Australia, in Jurnal of Expeditions of Discovery into Central Australia and overland. London. 1847 t. II, p. 229. Гл. сжщо Гроссе, Anfänge der Kunst, S. 271.
[8]) Происхожeніе человѣка, т. II стр. 252.

сировани звукове на различни накити. Но отъ що зависи такта, на който се подчинява първобитниятъ производитель? Защо въ неговитѣ производителни тѣлодвижения се спадва тази именно, а не друга мѣра? Това зависи отъ *технологическия характеръ на даденъ производителенъ процесъ, отъ техниката на дадено производство*. Въ първобитнитѣ племена всѣкой родъ трудъ има своя пѣсень, напѣвъ, който винаги много точно е приспособенъ къмъ ритмата на свойствения за този родъ трудъ производителни движения [1]). Съ развитието на производителнитѣ сили отслабва и значението на ритмическата дѣятелность въ производителния процесъ. Но даже и въ цивилизованитѣ народи, напримѣръ нѣмскитѣ селяни, за всѣкое годишно време, споредъ както казва Бюхеръ, иматъ свои особенни работнически викове и за всѣкоя работа своя собствена музика [2]).

Трѣбва да забелѣжимъ сѫщо, че въ зависимость отъ туй, *какъ се* извършва работата отъ единъ производитель или отъ цѣла група, възникватъ и пѣсни за единъ пѣвецъ или за цѣлъ хоръ, при което тѣзи последнитѣ сѫщо се подраздѣлятъ на нѣколко разреди. И въ всичкитѣ тѣзи случаи ритмата на пѣснитѣ всѣкога строго се опредѣля отъ ритмата на производителния процесъ. Но туй е малко. Технологическиятъ характеръ на този процесъ има решающе влияние сѫщо и на *съдържанието* на съпровождающата работата пѣсень. Изучванието взаимната връзка между работата, музиката и поезията е довело Бюхера до този изводъ, че на първата степень на своето развитие работата, музиката и поезията сѫ били по най-тѣсенъ начинъ свързани една съ друга, но че основниятъ елементъ на тази тройца е била работата, а останалитѣ елементи сѫ имали само подчинено значение [3]).

Тъй като звуковетѣ, които сѫ придружавали много производителни процеси, сами по себе иматъ вече музикално дѣйствие; тъй като за първобитнитѣ народи, освѣнъ това, главно нѣщо въ музиката е *ритмата*, то не е трудно да се разбере, по какъвъ начинъ тѣхнитѣ музикални произведения сѫ израсли изъ звукове, извикани отъ съприкосновението на *орѫдията* на труда съ тѣхнитѣ *предмети*. Това се е извършвало посредствомъ внисанието извѣстно разнообразие въ тѣхния ритмъ и въобще, посредствомъ приспособлението имъ къмъ изказвание на човѣшкитѣ чувства. Но за това е трѣбвало да се видоизмѣнатъ първоначалнитѣ *орѫдия на труда*, които по такъвъ начинъ сѫ се превръщали въ музикални инструменти.

Други по-рано трѣбвало да испитатъ подобно превръщание на такива орѫдия, съ помощьта на които производителя просто е билъ по предмета на своя трудъ. Извѣстно е, че барабана е извънредно разпространенъ въ първобитнитѣ народи, а въ нѣкои отъ тѣхъ и до сега е осталъ единственъ музикаленъ инструментъ. Струннитѣ инструменти принадлежатъ къмъ тази категория, тъй като първитѣ музиканти като свиратъ, биятъ по струнитѣ. Духовитѣ пъкъ инструменти съвършенно отстѫпятъ на за-

---

[1]) К. Бюхеръ: Arbeit und Rhythmus, Leipzig. 1896, SS. 21, 22, 23, 35, 50, 53, 54; Bücher, l. e. p. 641.

[2]) Bücher, ibid. S. 29.

[3]) Ibid. S, 78.

[4]) Ibid. S. 91.

день планъ: често се срѣща флейта, свиренето на която често придружава съ нѣкои съвмѣстни работи, — за да имъ се съобщи ритмическа правилность [1]). Азъ тукъ не мога подробно да говоря за възгледитѣ на Бюхера върху произхождението на поезията; това по ми е удобно да го направя въ едно отъ следующитѣ писма. Ще кажа на кратко: Бюхеръ е убѣденъ, че произхождението ѝ сѫ докарали енергичнитѣ ритмически тѣлодвижения, особенно тѣлодвиженията, които наричаме работа и че туй е вѣрно не само въ отношение на поетическата *форма*, но тъй сѫщо и въ отношение на *съдържанието* [2]).

Ако сѫ вѣрни забелѣжителнитѣ изводи на Бюхера, то ние имаме право да кажемъ, че природата на човѣка (физиологическата природа на неговата нервна система) му е дала способность да забелѣжи музикалностьта на ритмата и да се наслаждава отъ нея, а тѣхниката на неговото производство е опредѣлила понататъшната сѫдба на тази способность.

Изследователитѣ отдавна вече сѫ забелѣзали тѣсната връзка между състоянието на производителнитѣ сили на тъй нареченитѣ първобитни народи и тѣхното искуство. Но тъй като тѣ въ повечето случаи сѫ стоели на идеалистическа гледна точка, то сѫ признавали сѫществуванието на тази връзка като че ли противъ волята си и сѫ ѝ давали неправилно обяснение. Тъй напримѣръ, извѣстниятъ историкъ на искуствата Вилхелмъ Любке казва, че въ първобитнитѣ народи художественитѣ произведения носятъ печата на *естествената необходимость*, между туй когато и цивилизованитѣ нации сѫ проникнати отъ *духовно съзнание*. Подобно противопоставяне не съдържа нищо, освѣнъ идеалистически предрасъдъкъ. Но въ сѫщность художественото творчество на цивилизованитѣ народи — не по-малко отъ първобитното е подчинено на необходимость. Разликата се състои само въ туй, че въ цивилизованитѣ народи изчезва *непосредствената зависимость* на искуството отъ техниката и начинитѣ на производството. Азъ зная, разбира се, че това е твърдѣ голѣма разлика. Но азъ зная сѫщо, че тя се причинява отъ нищо друго, а отъ развитието на общественитѣ производителни сили, които водятъ къмъ раздѣление на производителния трудъ между различни класи. Тя не опровергава материалистическия възгледъ на историята на искуството, а напротивъ, дава ново и убѣдително свидѣтелство въ негова полза.

Ще посоча още на „закона за симетрията“. Неговото значение е голѣмо и несъмнено. Въ какво се то корени? Вѣроятно въ строението на собственото тѣло на човѣка, сѫщо както и въ тѣлата на животнитѣ: несиметрично е тѣлото на сакатъ и на изрóдъ, които всѣкога могатъ да произведатъ неприятно впечатление на физически нормалния човѣкъ. По такъвъ начинъ способностьта да се наслаждаваме отъ симетрията сѫщо ни се дава отъ природата. Но не е извѣстно, въ каква мѣра би се развила тази способность, ако тя би се не укрѣпвала и не възпитавала отъ самия начинъ на животъ у първобитнитѣ хора. Ние знаемъ, че първобитниятъ човѣкъ е ловецъ по преимущество. Този начинъ на животъ води, както ни е вече извѣстно, къмъ господство въ неговия орнаментъ на

[1]) Ibid. SS. 91—92.
[2]) Ibid. S. 80.

мотиви, заимствувани изъ животното царство. А това принуждава първобитниятъ художникъ — вече отъ много ранна възрасть, — внимателно да се отнася съ закона за симетрията [1]).

Че свойственото за човѣка чувство на симпатия се възпитава по такива именно начини се вижда отъ това, че въ орнаментитѣ си дивацитѣ (па не само дивацитѣ) скъпятъ голѣма *хоризонтална* симетрия, отъ колкото *вертикална* [2]): вгледайте се въ фигурата на първия срѣщнатъ човѣкъ или животно (не изродъ, разбира се) и вие ще видите, че му е свойствена симетрията именно отъ първия, а не отъ втория родъ. Освѣнъ това, трѣбва да имаме предъ видъ, че орѫжието и накита често сѫ искали симетрична форма просто по самия свой характеръ и назначение. Най-после, ако, споредъ както справедливо забелѣзва Гроссе, австралийскиятъ дивакъ, който украшава щита си, въ такава сѫща степень признава значението на симетрията, въ каквато сѫ я признавали и високоцивилизованитѣ строители на Пантеона. Отъ туй е ясно, че чувството за симетрия само по себе още нищо не обяснява въ историята на искуството и, че въ този случай трѣбва да се каже, както и въ всички други, че природата дава на човѣка способность, а упражнението и практическото приложение на тази способность се опредѣля отъ хода на развитието на неговата култура.

Азъ умишлено употрѣбявамъ тукъ пакъ неопредѣленото изражение: *култура*. Като прочетете туй, вие съ жаръ ще извикате. «Та кой и кога е отричалъ това? Ние говоримъ само, че развитието на културата се обусловя не само отъ развитието на производителнитѣ сили и не само отъ економиката!»

Уви! Азъ твърдѣ добрѣ съмъ запознатъ съ такива възражения. И признавамъ се, азъ никога не мога да разбера, па даже нѣкои умни хора не могатъ да забелѣжатъ това странно логическо противоречие, що лѣжи въ самата имъ основа.

Въ сѫщность, вие искате, почитаемий господине, щото ходътъ на културата да се опредѣля сѫщо и отъ други «фактори». Азъ ви питамъ: къмъ тѣзи «фактори» принадлежи ли и искуството? Вие, разбира се, отговаряте «да» и тогава ние ще имаме следующето положение: ходътъ на развитието на човѣшката култура се опредѣля, между прочемъ и отъ развитието на искуството, а развитието на искуството се опредѣля отъ ходътъ на развитието на човѣшката култура. Тукъ вие трѣбва да поменѣте и

---

[1]) Казвамъ — отъ много млада възрасть, защото въ първобитнитѣ народи дѣтскитѣ игри служатъ сѫщевременно и за школи, които възпитаватъ въ тѣхъ художествени таланти. Тъй напримѣръ, по думитѣ на мисионера Кристоля (Au sud de l' Afrique, p. 95 и след.) дѣцата отъ племето Бассуто сами си приготовляватъ отъ глина волове, коне и т. н. за игра. Разбира се, отъ тази дѣтска скулптура има още много да се желае, но цивилизованитѣ дѣца все-пакъ не могатъ да се сравнатъ въ това отношение съ малкитѣ африкански „дивачета". Въ първобитното общество игритѣ на дѣцата сѫ тѣсно свързани съ производителнитѣ занятия на възрастнитѣ. Това обстоятелство разлива силна свѣтлина върху въпроса за отношенията на игритѣ къмъ обществения животъ, нѣщо което азъ ще покажа въ едно отъ следующитѣ писма.

[2]) Гл. рисункитѣ на австралийскитѣ щитове у Гроссе, Anfänge der Kunst, В' 145.

за всичкитѣ други «фактори»: економиката, гражданското право, политическитѣ учреждения, морала и т. н. Какво излиза отъ туй? Излиза следующето: ходътъ на развитието на човѣшката култура се опредѣля отъ дѣйствието на всичкитѣ посочени фактори, а отъ развитието на всичкитѣ показани фактори се опредѣля ходътъ на развитието на културата. Та това е старъ логически грѣхъ, тъй много правенъ нѣкога отъ нашитѣ прадѣди: — На що стои земята? — На кита. — А кита? — На водата. — А водата? — На земята. — А земята? — На кита и т. н. въ такъвъ удивителенъ редъ.

Съгласете се, че при изследвание на сериозни въпроси отъ общественото развитие трѣбва да се разсѫждава по-сериозно.

Азъ дълбоко съмъ убѣденъ, че днесь критиката (по-точно: научната теория за естетиката) може да се повдигне напредъ, само като се опираме на материалистическото разбиране на историята. Азъ мисля сѫщо, че и въ своето развитие критиката е имала толкова по-здрава основа, колкото по-вече нейнитѣ представители сѫ я приближавали къмъ материалистическия възгледъ на историята. За примѣръ, ще приведа еволюцията на критиката въ Франция.

Тази еволюция е тѣсно свързана съ развитието на общитѣ исторически идеи. Просвѣтителитѣ отъ осемнадесетия вѣкъ, както вече казахъ, сѫ гледали на историята отъ идеалистическа гледна точка. Въ натрупванията и распространението на знанията тѣ сѫ виждали най-главна и най-дълбоколежаща причина, отъ всички други, за историческото движение на човѣчеството. Но ако успѣхитѣ на науката и въобще на човѣшката мисъль представлява въ сѫщность отъ себе си важна и дълбока причина за историческото движение, то естествено явява се въпроса: отъ що се обусловя самото движение на мисъльта? Отъ гледна точка на осемнадесетия вѣкъ на този въпросъ може да се даде *само единъ отговоръ*: природата на човѣка, иманентнитѣ закони за развитиете на неговитѣ мисли. Но ако природата на човѣка сама обусловя *цѣлото* развитие на неговитѣ мисли, то ясно е, тя обусловя и *развитието на литературата и искуството*. Следва, че природата на човѣка, — и само тя, — може и трѣбва да ни даде ключа за разбиране развитието на литературата и искуствата въ цивилизования свѣтъ. Свойствата на човѣшката природа водятъ тамъ, че човѣкъ преживѣва различни възрасти: дѣтинство, юношество, зрѣлость и тъй нататъкъ. Литературата и искуството сѫщо въ своето развитие преминаватъ презъ тѣзи възрасти.

«Кой народъ не е билъ първо поетъ, а послѣ мислитель?» пита Гриммъ въ своята «Correspondance Littéraire», като искатъ да кажатъ съ туй, че разцвѣта на поезията съотвѣтствува на дѣтството и юношеството на народитѣ, а успѣхитѣ на философията — на зрѣлата възрасть. Този възгледъ на осемнадесетия вѣкъ е наследенъ и отъ деветнадесетия. Ние го срѣщаме даже въ знаменитата книга на г-жа Сталь: De la littérature dans ses rapports avec les institution sociales», гдѣто въ сѫщото време има твърдѣ значителни наченки отъ съвсѣмъ друго възрение. «Като изучаваме три различни епохи отъ развитието на гръцката литература, — казва г-жа Сталь, — ние наблюдаваме въ тѣхъ естествения ходъ на човѣшкия умъ. Съ Хомеръ се характеризира първата епоха; въ времето

на Перикла блѣскаво се развива драматическото искуство, красноречието и морала, а сѫщо и философията е направила първитѣ си стѫпки. Въ времето на Александра по-дълбокото изучвание на философскитѣ науки съставлява главно занятие на хора, предадени на литературното поприще. Разбира се, необходимо е за това извѣстна степень развитие на човѣшкия умъ, за да се достигнатъ най-високитѣ върхове на поезията; но тази часть на литературата трѣбва толкозъ по-малко да изгуби нѣкои отъ своитѣ блѣстящи чърти въ туй време, когато, благодарение на прогреса, цивилизацията и философията, се поправятъ нѣкои лъжливи въображения.[1]).

Това значи, че ако даденъ народъ е излѣзалъ изъ епохата на юношеството, то поезията непремено трѣбва да дойде въ нѣкакъвъ упадъкъ.

Г-жа Сталь е знаела, че новитѣ поети, безъ да се гледа на успѣхитѣ на тѣхния разумъ, не сѫ дали нито едно поетическо произведение, което да би могло да се постави по-горѣ отъ «Илиадата» или «Одисеята». Това обстоятелство е заплашвало да разклати увѣренностьта ѝ въ постоянното и неуклонно осъвършенствувание на човѣчеството и заради туй тя не е искала да се раздѣли съ теорията, която е наследила отъ XVIII в. за различнитѣ възрасти, която теория ѝ е давала възможность лесно да се разбере въ показанитѣ затруднения.

Въ сѫщность, както ние ще видимъ, че отъ гледна точка на тази теория, упадъкътъ на поезията е признакъ за умствената възмѫжелость на цивилизованитѣ народи отъ новия свѣтъ. Но когато г-жа Сталь, като остави тѣзи сравнения, премине къмъ историята на литературата на новитѣ народи, тя знае да погледне на нея отъ съвършенно друга гледна точка. Въ този смисълъ особенно интересни сѫ тѣзи глави отъ нейната книга, въ която се говори за французската литература. «Французската веселость, французкиятъ вкусъ сѫ станали поговорка въ всичкитѣ европейски страни, белѣжи тя въ една изъ тѣзи глави, — този вкусъ и тази веселость се приписватъ обикновенно на националния характеръ; но какво нѣщо е характеръ на даденъ народъ, ако не резултатъ отъ учрежденията и условията, които влияятъ на неговото благосъстояние, на неговитѣ интереси и на неговитѣ привички? Въ течение на последнитѣ десеть години, даже въ моментъ на най крайно революционо затишие, най-пикантнитѣ контрасти не сѫ послужили като поводъ ни за една епиграма, ни за една остроумна шега. Много хора, които сѫ имали голѣмо влияние върху сѫдбата на Франция, съвършенно не сѫ имали ни изящество въ израженията, ни блѣскавъ умъ; много е възможно даже, че часть отъ тѣхнитѣ влияния да се дължи въ своето происхождение на тѣхната мрачность, мълчаливость и студена жестокость»[1]). За насъ тукъ не е важно ни туй на какво загатватъ тѣзи редове, ни туй въ каква степень съдържащето се въ тѣхъ загатвание съответствува на дѣйствителностьта. Намъ е нужно да забелѣжимъ само това, че споредъ мнението на г-жа Сталь, *националниятъ характеръ е създание на историческитѣ условия*. Но какво нѣщо е националенъ характеръ, ако не природата на човѣка, както тя се проявява въ духовнитѣ свойства *на дадена нация?*

---

[1]) De la littérature etc, Paris, an VIII, p. 8.
[1]) De la littérature, II, pp. 1—2.

И ако природата на дадена нация е *създадена* отъ нейното историческо развитие, то, очевидно е, че тя не може да бжде *първъ двигатель* на това развитие. А отъ тукъ следва, че *литературата* е отражение на националната духовна природа, — че е продуктъ на *сжщитѣ тѣзи* исторически условия, които сж създали тази природа. Значи, не природата на човѣка, не характера на даденъ народъ, а неговата история и неговото обществено устройство ни обясняватъ неговата литература. Отъ тази гледна точка гледа г-жа Сталь на литературата на Франция. Главата, посветена отъ нея на французката литература въ седемнадесетиятъ вѣкъ, представлява отъ себе си извънредно интересенъ опитъ да обясни преобладающиятъ характеръ на тази литератара съ обществено-политическитѣ отношения на тогавашна Франция и съ психологията на французкото дворянство, разгледано въ неговитѣ отношения къмъ монархическата власть.

Тукъ се подава на много тънки забелѣжки, касающи се до психологията на господствующата тогава класса и на нѣколко доста на мѣсто съображения за смѣтка на бждащата французка литература. «При новиятъ политически строй на Франция, както и да се сложи той, ние нѣма да видимъ вече нищо подобно (литературата на седемнадесетиятъ вѣкъ), — казва г-жа Сталь, — и туй блѣстяще се доказва съ това, че така нареченото французко остроумие и французко изящество сж били само непосрѣдствении и необходими продукти отъ монархическитѣ учреждения и нрави, които сжществували въ Франция въ течение на много вѣкове»[1]). Този новъ възгледъ, съгласно който литературата е продуктъ на обществения строй, е сталъ малко-по-малко господствующъ въ европейската критика на деветнадесетия вѣкъ.

Въ Франция него го повтаря Гизо въ литературнитѣ си статии[2]). Изказва го и Сентъ-Бйовъ, който, наистина, го приема, но не безъ оговорка. Най-сетнѣ, той намира пълно и блѣстяще развитие въ трудоветѣ на Тенъ.

Тенъ се държи твърдо въ туй убѣждение, че всѣко измѣнение въ положението на хората води следъ себе си и измѣнение въ тѣхната «психика». Но литературата на всѣко дадено общество и неговото искуство се обясняватъ именно съ неговата психика, защото «произведенията на живата природа се обясняватъ само съ тѣхната срѣда». Следва, че, за да се раз-

---

[1]) Ibid, II, p 15.

[2]) Литературнитѣ възгледи на Гизо проливатъ такава свѣтлина върху развитието на историческитѣ идеи въ Франция, че за тѣхъ струва да се каже нѣщо, макаръ и мимоходомъ. Въ книгата си: Vies des poetes francais du siécle Louis XIV, Paris 1813, Гизо казва, че литератора отражава въ своята история естествення ходъ на развитието на човѣшкия умъ, между туй, когато въ новитѣ народи работата е много по-сложна: тукъ необходимо се следатъ „цѣлъ редъ второстепенни причини". Когато той преминава къмъ историята на литературата въ Франция и захваща да изследва тѣзи второстепенни причини, то излиза, че тѣ всички се коренятъ въ общественнитѣ отношения въ Франция, подъ влиянието на които сж се образували вкусоветѣ и привичкитѣ на различнитѣ нейни общественни класи и слоеве. Въ своитѣ „Essai sur Shakespeare" Гизо разглежда французката трагедия, като отражение на класовата психология. Сждбата на драмата, споредъ него, въобще е тѣсно свързана съ развитието на общественнитѣ отношения. Но възгледа за гръцката литература, като продуктъ на „естественото" развитие на човѣшкия умъ,

бере историята на искуството и литературата въ тази или онази страна, трѣбва да изучимъ историята на тѣхнитѣ измѣнения, станали въ положението на нейнитѣ жители. Това е несъмнена истина и достатъчно е да се прочетатъ «Philosophie de l'art», Histoire de la litterature anglaise» или «Voyageen Italie», за да се намѣрятъ множество най-ярки и талантливи нейни илюстрации. Но Тенъ, сѫщо както и г-жа Сталь и други свои предшественници, все пакъ се държалъ въ идеалистическиятъ възгледъ на историята и това имъ е побъркало да извлѣкатъ изъ свѣтло и талантливо илюстрованата отъ тѣхъ несъмнена истина всичката тази полза, която историка на литературата и искуствата може да извлече изъ нея.

Тъй като идеалиста гледа на успѣхитѣ на човѣшкиятъ умъ като на последна причина на историческитѣ движения, то въ Тенъ срѣщаме, че *психиката* на хората се опредѣля отъ *тѣхното положение*, а тѣхното *положение* се опредѣля отъ *тѣхната психика*. Отъ тукъ цѣлъ редъ противоречия и затруднения, изъ които Тенъ, подобно на философитѣ отъ осемнадесетиятъ вѣкъ, излиза съ помощьта на апелация къмъ *човѣшката природа*, являюща се отъ него въ видъ на *каса*. Какви врата му отваря този ключъ, хубаво се вижда отъ следующитѣ примѣри. Извѣстно е, че възражданнето се начнало въ Италия по-рано отъ всѣко друго мѣсто и, че въобще Италия по-рано отъ другитѣ страни се раздѣлила съ срѣдновѣковниятъ битъ. Съ какво е било предизвикано това *измѣнение въ положението* на италиянцитѣ? Съ свойствата на италиянската раса, отговаря Тенъ [3]). Азъ оставямъ на васъ да сѫдите, колко е удовлетворително такова обяснение и ще премина къмъ другъ примѣръ. Въ Римъ, въ палацо на Шигра, Тенъ вижда пейзажа на Пуссена и бележи по този поводъ, че италиянцитѣ, въ силата на особеннитѣ свойства на своята раса, по осо-

---

Гизо не напуща и епохата на изданията „Опитъ за Шекспиръ". Напротивъ този възгледъ намира своя pendant и въ неговитѣ *общественно-исторически* възгледи. Въ своитѣ: „Essais sur l'histoire de France, излѣзли въ 1821 г. Гизо изказва мисъльта, че политическиятъ строй на дадена страна се опредѣля отъ нейниятъ *граждански битъ*, а гражданскиятъ битъ — *поне въ народитѣ на новия свѣтъ* — е свързанъ съ землевладението, като следствие съ причина. Това „поне" е извънредно забелѣжително. То показва, че гражданскиятъ битъ въ античнитѣ народи въ противоположность на сѫщия този битъ въ народитѣ на нови свѣтъ, се е представлявалъ за Гизо не като продуктъ на „естественно развитие на човѣшкия умъ", а резултатъ отъ историята на землевладението и въобще на економическитѣ отношения. Тукъ е пълна аналогия съ възгледитѣ на изключителното развитие на гръцката литература. Ако прибавимъ къмъ това, че въ епохата на своитѣ издания „Essais sur l'histoire de France" Гизо много по горещо и решително е изказалъ въ публицистическитѣ си статии тази мисъль, че Франция е „създадена отъ класовата борба", то не остава ни най-малко съмнѣние въ туй, че класовата борба въ недрата на новото общество по-рано се е хвърлила въ очитѣ на новитѣ историци, отколкото сѫщата борба въ античнитѣ държави. Интересно е, че старитѣ историци, като Тукидитъ и Полибий гледатъ на класовата борба въ съвременното на тѣхъ общество, като на нѣщо съвършенно естественно и само по себе се разбира, приблизително тъй, както нашитѣ селяни-общинници гледатъ на борбата между многоземнитѣ и малкоземнитѣ членове на общината.

[3]) „Comme en Italie la race est précoce et que la croûte germanique ne l'a racouverte qu'a demi, l'âge moderne s'y développe plutôtqu, ailleurs" и т. н. Voyage en Italie, Paris, 1872, t I, p. 273.

бенъ начинъ разбиратъ пейзажа, че за тѣхъ той е сжщата вилла, само че вилла въ увеличенъ размѣръ, между туй пъкъ, когато германската раса обича природата заради самата природа[1]). На друго мѣсто сжщиятъ Тенъ, по поводъ пейзажитѣ на сжщия Тусенъ, казва: «За да можемъ да се наслаждаваае отъ тѣхъ, трѣбва да обичаме трагедията (класическата), класическиятъ стихъ, надутостьта на етиката и аристократическата или монархическата величавость. Такива чувства сж безкрайно далечъ отъ чувствата на нашитѣ съвременници[2]). Защо, обаче, чувствата на нашитѣ съвременници тъй не приличатъ на чувствата на хората, които обичатъ надутиятъ етикетъ, класическата трагедия и александрийскиятъ стихъ? Заради туй, че французитѣ отъ времето на «краля слънце» сж били хора отъ *друга нация*, отъ французитѣ на деветнадесетия вѣкъ? Страненъ въпросъ! Нали самъ Тенъ убѣдително и настойчиво ни повтаря, че психиката на хората се измѣнява вследствие измѣнението на тѣхното положение. Ние не забравяме това и повтаряме следъ него: положението на хората отъ наше време е совсѣмъ различно отъ положението на хората отъ седемнадесетиятъ вѣкъ и заради туй тѣхнитѣ чувства съвсѣмъ не приличатъ на чувствата на съвременницитѣ на Буало и Расина. Остава да узнаемъ, отъ що е измѣнило положението, т. е. защо ancіem régim е отстжпилъ мѣсто на днешния буржуазенъ строй и защо буржуазията управлява днесь въ сжщата страна, гдѣто Людовикъ XIV е могалъ почти безъ преувеличение да каже: «държавата — туй съмъ азъ!» А на това напълно удовлетворително отговаря економическата история на тази страна.

Извѣстно ви е, че на Тена сж възразявали писатели отъ много различни гледни точки. Азъ не зная, какво мислите вие за тѣзи възражения, но азъ ще кажа, че на никой отъ критицитѣ на Тена не е сполучилъ да поколебае туй положение, въ което се свежда почти всичко вѣрно вь неговата естетическа теория и което гласи, че искуството се създава отъ психиката на хората, а психиката на хората се измѣнява вследствие тѣхното положение. И сжщо тъй никой оть тѣхъ не е забелѣзалъ коренното противоречие, което е направило невъзможно по-нататъшното плодотворно развитие на възгледитѣ на Тена, никой оть тѣхъ не е забелѣзалъ туй, че по смисъла на неговия възгледъ на историята, психиката на хората, която опредѣля тѣхното положение, сама се явява като последна причина на туй положение. Защо никой оть тѣхъ не е забелѣзалъ това? Защото това противоречие отъ край до край прониква тѣхнитѣ собствени исторически възгледи. Но какво е това противоречие? Отъ какви елементи се състои то? То се състои отъ два елемента, отъ които единъ се казва *идеалистически* възгледъ на историята, а другия *материалистически* възгледъ на нея. Когато Тенъ говори, че психиката на хората се измѣнява следствие измѣнение на тѣхното положение, той е материалистъ, а когато този сжщиятъ Тенъ говори, че положението на хората се опредѣля отъ тѣхната психика, той повтаря историческиятъ възгледъ на XVIII в. Едва-ли е нуждно да прибавимъ, че не отъ този последниятъ възгледъ сж му били подсказани най-удачнитѣ съображения върху историята на литературата и искуството.

---

[1]) Ibid. I, p. 330.
[2]) Ibid. I, p. 331.

Какво следва отъ туй? Ето що: да се избави отъ посоченото противоречие, което е бъркало за плодотворното развитие на остроумнитѣ и дълбоки възгледи на французкитѣ критици на изкуството, може само този човѣкъ, който си каже: изкуството на всѣкой даденъ народъ се опредѣля отъ неговата психика; неговата психика се създава отъ неговото положение, а неговото положение се обусловя въ последна смѣтка отъ състоянието на неговитѣ производителни сили и неговитѣ отношения къмъ производството. Но човѣкъ, който ще каже туй, съ туй сжщото ще изкаже и материалистическиятъ възгледъ на историята.

Обаче, ще забелѣжите, че азъ отдавна трѣбваше да свърша. До следующето писмо! Простѣте ме, ако ми се е случило да ви разсърдя съ «тѣснотата» на моитѣ възгледи. Идущиятъ пжть азъ ще говоря върху изкуството у първобитнитѣ народи и се надѣвамъ тамъ вече да покажа, че моитѣ възгледи не сж тъй тѣсни, както ви се е струвало и, вѣроятно, още ви се струва.

Превежда: А. Анковъ.

По бегликъ

(разказъ)

Слънцето се скриваше вече задъ синия балканъ. То хвърляше умирающитѣ си лжчи на истокъ. Едно малко облаче се изпрѣчи предъ кървавото свѣтило и като че го прорѣза на двѣ половини. Кърваво и огненно, то, като че погледна за последенъ пжть на грѣшната земя, тая грѣшна земя, на която се вършатъ толкова пакости!

Обитателитѣ на селото К. се прибраха вече отъ селото: уморени, убити, съ сухи и испити лица; очитѣ имъ хлътнали въ орбитата си — тѣзи клѣтници, тѣзи черноработници, приличатъ повече на сѣнки, отколкото на хора!... Човѣку става тежко на душата, когато гледа тѣзи пионери на труда, тѣзи изгорѣли лица, тѣзи попукани ржцѣ, да ходятъ окжсани, боси, гладни....

— Стояне, чакай бе братко, да си ходимъ заедно, каза единъ старецъ прегърбенъ почти отъ тежкия товаръ на годинитѣ си, който пжтуваше за село. Охъ, уморихъ се вече, каза стареца, утрепахъ се вече отъ тази тежка работа, говорѣше стареца и се мжчеше да върви по-скоро, за да стигне човѣка, когото назова съ името Стоянъ.

— Ти ли си бе Стойо? Хайде по-скоро, че се стъмни!

Двамата хора тръгнаха единъ до другъ и започнаха да говорятъ за дневната жега, за слабитѣ храни. Следъ малко обаче, тѣ преминаха на друга по интересна тема, впрочемъ не интересна, но тема, която имъ се налагаше, и върху която говорѣха не само тѣзи старци, но почти всичкитѣ селяни.

Гладъ! Ужасната тази мисъль изпъкваше на всѣка крачка въ тѣхното съзнание. Върху тази ужасна тема: «гладътъ вързува» говорѣха тѣзи двама старци.

— Тежки години настанаха, Стояне, каза дѣдо Стойо и тежко въздъхна! Изминаха се онѣзи времена, когато въ житницитѣ имаше и за продань, и за ядение, и за всичко. Изминаха се добритѣ години! А сега? Сега всичко тръгнало наопаки, сега всичко на злѣ отива! лошо, много лошо... и старецътъ въздъхна тежко. Тази дълбока въздишка излизаше отъ дъното на неговото старческо сърдце!

— Завърна се вечерь у дома и слушамъ малкитѣ си внучета... Горкиятъ Петръ умрѣ да не гледа дѣцата си да ходятъ гладни! Тукъ старецътъ не може да удържи сълзитѣ си и заплака, зарида като дѣте.

— Мълчи Стойо, мълчи, добъръ е Господь. Ако е рекълъ горния, пакъ ще се върнатъ онѣзи години, както бѣха по-напредъ!

— Какъ да не плача, когато, като си ида у дома, ще заваря четири малки, рошави главички, които искатъ да ядатъ... Да ядатъ, но какво?! Става два дни клѣтитѣ дѣца се хранятъ съ корици, остатъци отъ сухъ хлѣбъ! Гледашъ горкитѣ дѣца, става ми жално, мжчно и сълзитѣ неволно капятъ отъ очитѣ ми... Старецътъ се задави отъ сълзи, които бликаха отъ почервенѣлитѣ му очи! Гледамъ ги, продължи старецътъ, исъхналитѣ имъ личица, боситѣ имъ крачка, окжсани ризици и ни корица хлѣбецъ... О, Боже мой, извика стареца и се обърна къмъ небето! Боже, Боже мой, има ли у тебе сърдце? Има ли у тебе милость, съжаление? Съжаление надъ горкитѣ дѣца...

Старецътъ заплака още по-силно. Тѣ вървѣха мълкомъ и не говорѣха, раздѣлиха се, като си казаха «лека нощь».

***

При зори, на истокъ на хоризонта се появи червенина, предвѣстница на слънцето. Жителитѣ на селото пакъ се размърдаха, както обикновенно всѣка утрина. Тѣ бързаха да изминатъ слънцето, да идатъ на полето и тамъ царьтъ на дена да имъ каже «добро утро» и тогава да започне еднообразния си пжть по небесния ширъ. Сърповетѣ, коситѣ дрънчаха. Тукъ видишъ нѣкой селянинъ яхналъ мършава кранта и тъй силно я удря, щото горкото животно отъ голѣми усилия е готово да падне, тамъ виждашъ нѣкой селянинъ турилъ товара на гърба си и той бърза. Следъ нѣколко време селскитѣ сокаци се изчистиха. Слънцето се показа вече на хоризонта сé така червено, както бѣше снощи. Сега то изглеждаше сѣкашъ нѣкакъ по-бодро, по-засмѣно и като че искаше да каже на работницитѣ, че днесь ще испълне по-акуратно длъжностьта си.

Сега идѣше редъ на дѣцата да излѣзатъ и тѣ отъ село —да искаратъ добитъкътъ на паша, за да остане селото съвършенно пусто. Добитъкътъ започна да излиза отъ село. Боси дѣца съ изпокжсани баджаци, съ торбички презъ рамо, въ които имаше по едно сухо комаче хлѣбъ и нѣкоя глава лукъ, вървѣха подиръ добитъка. Видишъ нѣкое хленче, не иска да иде съ воловитѣ. Майка му или баба му го придумватъ да иде, инакъ баща му ще се кара довечера, па нѣма да му купи и царвули, а ще ходи босо . .

Слънцето се издигна доста високо на небесния сводъ и горещината силно взе да се чувствува. Всичко въ селото утихна, като че нѣма жива душа въ него. Останали само старитѣ баби и тѣ се прибрали на сѣнка въ кжщи и прекърпватъ вѣхти дрѣхи. Нищо се не чува. Само негдѣ изъ село ще чуешъ дрезгавия гласъ на нѣкоя баба, която вика на нѣкой орелъ, виещецъ се на окржжность горѣ на високо въ въздуха, но винаги готовъ да нападне малкитѣ пилци, които съ толкова мжки е отхранила горката жена.

Слънцето е достигнало зенита. Горещината бѣше много голѣма. Единъ цивиленъ господинъ и единъ стражарь влѣзоха въ село и се упжтиха къмъ общинското управление. Това бѣше бирника, който идѣше да събира данъкътъ «бегликъ». Селскиятъ кекая посрѣщна гоститѣ и имъ взе конетѣ. Бирникътъ и стражарътъ влѣзоха въ канцеларията на общинското управление. Кмета се разпореди още въ сжщото време да намѣрятъ едно агне и да го приготвятъ за вечерьта. Следъ това тѣ легнаха да поспятъ.

Слънцето вече бѣше залѣзло. Една компания отъ четирипеть души стоеше въ отдѣлната стаичка на селския бакалинъ и се приготвяше за вечерята, като му хвърляше по една мастика. А въ сжщото време изъ село се разнасяше дрезгавия гласъ на селския кехая, който съобщаваше, че бирника е дошелъ да бере «бегликъ» и че трѣбва всѣки утрѣ да внесе паритѣ, които има да дължи на държавата.

Това извѣстие порази всички селяни. Коситѣ имъ се изправяха на главитѣ, като си помислять, че нѣма «петь пари отъ гдѣ да се вземе». Гледашъ тукъ се събрали нѣколко души и си шушнатъ, окайватъ се, мислятъ, какъ ще се разправятъ съ бирника.

«Нѣма отъ кждѣ да се вземе. Нѣма храна, градъ ни би миналата година, а пъкъ сега суша, никой те ни вѣрва. Овце никой не иска . . . »

На другата утрина предъ общинското управление стояха нѣколко селяни, по-заможнитѣ въ село, за да си внесатъ данъка. Всички други селяни се въртѣха изъ домоветѣ си и не отиваха на работа, като че ли бѣше праздникъ, но никой не идѣше кадѣ канцеларията.

Не идатъ, каза държавниятъ служитель намусено!

— «Стражарь, единъ по единъ да се докарватъ тукъ!»

Стражарътъ и двама членове на общинския съвѣтъ излѣзоха. Следъ малко тѣ докараха трима селяни.

— Защо не дохождате да си плащате данъка бе, а?

— Отъ кадѣ да вземемъ пари, господинъ бирникъ? Нѣма... То да има... ние нали си знаемъ, ще ги донесемъ. Ето босъ ходя, нѣмамъ цървули да си купя...

— Ископай, не искамъ да зпая!

— Смилѣте се, господинъ бирникъ, каза другиятъ отъ селянитѣ, съ треперящъ гласъ! Смилѣте се надъ бѣднитѣ ми дѣца! Става два дни не сѫ яли.... Азъ съмъ боленъ.... Не мога... Отъ кадѣ да взема?!

— Азъ не съмъ докторъ да ми се оплаквашъ, че си боленъ! Нѣма ли? Азъ ще намѣря!

До като се водѣше този разговоръ, дѣдо Стойо и той бѣше дошелъ да види, какъ отива работата.

Дѣдо Стойо имаше шесть овце, и той трѣбваше да плаща данъкъ на «царщината». Шесть овце не е голѣма работа, но нали нѣма пари. Трѣбваше да плати четири лева, но... но дѣдо Стойо нѣмаше четири пари.

Клѣтий дѣдо Стойо! като гледа, като слуша, какво приказва бирника, свѣтъ му се зави, причерня му на очитѣ и той залитна да падне, но се опрѣ у стѣната!

— Какво правишъ ти тамъ бе, пиянъ ли си?

— Не, г-нъ бирникъ, промълви дѣдо Стою презъ зѫби, лошо ми стана!

— Като ти е лошо, какво да ти правя? Казахъ ви, че не съмъ докторъ. Пари искамъ азъ, пари!

— Имамъ четири внучета, г-нъ бирникъ, малки, слаби, некадърни за работа, всичкитѣ гледатъ на мене, на единъ прегърбенъ старецъ, неспособенъ вече за работа! Гледатъ на двѣ треперящи рѫцѣ... Баща имъ умрѣ, защо не умрѣхъ азъ...

Старецътъ не можеше вече да проговори отъ сълзи.

— Ще ви науча азъ вази, каза бирника и излѣзе.

— Кмете, извика той, съдѣйствие ми дайте, ще екзекутирамъ! Кола и волове за вѣщитѣ на тѣзи вироглавци!

Скоро дойде една кола и бирника тръгна отъ кѫща на кѫща да взема каквото намѣри. Плачътъ на женитѣ, сърдцераздирателнитѣ писаци на дѣцата не трогнаха този испълнитель на закона!

Стигнаха до дѣдовата Стойова кѫща, влѣзоха вѫтрѣ и видѣха една отрита веде черга, съ която се завиваше цѣлото сѣмейство. Бирника заповѣда и чергата се взе. Дѣдо Стойо се молеше и плачеше!

— Господине, нѣмашъ ли дѣца? помисли, че тѣ оставатъ безъ покривка, какъ ще гледашъ ти? Смили се, господинъ бирникъ!»

— Синко, обади се баба Стойовица, съжали тѣзи сирачета! Господь ги наказа, като взе тетя имъ ... клѣтия Петръ...

Баба Стойовица заплака. Дѣцата се бѣха сгушили въ едно кюше и отъ тамъ гледаха уплашено на бирника и стражара.

Вземай, каза бирника и чергата отиде на колата!

Дѣдо Стойо не можа да истърпи. Притъмнѣ му, и свѣтъ му се зави и той падна безъ съзнание! Дѣцата пищѣха, а баба Стойовица плачеше и нареждаше, като изнисаха мъртвецъ изъ двора!

Следъ два деня барабанътъ тупаше срѣщу градското управление на гр. С., гдѣто се продаваше на мсзатъ чергата на клѣтитѣ сираци!

М.

Стихотворения въ проза.

отъ

И. С. Тургеневъ.

I.

Просекъ.

Вървѣхъ по улицата ... спрѣ ме просекъ, смазанъ старецъ.

Зачервени, слъзливи очи, посинѣли устни, мръсни дрипи, нечисти рани ... О, какъ безобразно бѣдностьта е обхванала това нещастно сѫщество!

Той ми протяга червена, подута, кална рѫка ... Той стене, той се моли за помощь.

Взѣхъ да диря въ всичкитѣ си джебове ... Ни кисия, ни часовникъ, ни дори кърпа ... Нищо не бѣхъ взелъ съ себе си.

А просека сѐ чакаше ... и протегнатата му рѫка слабо трепереше.

Смутенъ, засраменъ, азъ силно стиснахъ тази кална, трепереща рѫка ... «Прощавай, братко; нищо нѣмамъ у себе си, братко».

Просека обърна на мене зачервенитѣ си очи; синитѣ му устни се усмихнаха — и той ми отвърна на стисканието съ стискание на замръзналитѣ ми пръсти.

— Е, че какво, братко, — пробъбра той: — и на туй благодаря. Туй е сѫщо милостиня, братко.

Разбрахъ, че и азъ получихъ милостиня отъ моя братъ.

II.

Доволенъ човѣкъ.

По столичната улица бързаше и подприпкваше младежь. — Движенията му сѫ весели; очитѣ му сияятъ; устнитѣ му се усмихватъ; умиленото му лице приятно се е зачервило . . . Той цѣлъ е доволство и радость.

Какво му се е случило? Наследство ли е получилъ? Въ службата ли сѫ го повишили? На любовно ли свижданье бърза? Или просто той е хубавичко похапналъ — и чувството на здраве, чувството на сита сила се е разиграло въ всичкитѣ му членове? Да не би пъкъ да сѫ окачили на шията му красивия осможгъленъ кръсть на полския краль Станиславъ!

Не! Той е съчинилъ клевета за единъ познатъ, грижливо я е разпространилъ, чулъ е сѫщата тази клевета отъ устата на другъ познатъ — и *самъ ѝ е повѣрвалъ.*

О, какъ е доволенъ, пакъ е дори добъръ въ тази минута този милъ, многообѣщающъ младежь.

III.

Житейско правило.

Ако искашъ хубавичко да насолишъ и дори да напакостишъ на противника си — казваше ми единъ дъртъ калпазанинъ: — то упрѣкавай го въ сѫщия оня недостатъкъ или порокъ, който чувствувашъ у себе си. Негодувай . . . и упрѣкавай!

Преди всичко, туй ще накара другитѣ да мислятъ, че ти нѣмашъ този порокъ.

Сетнѣ — негодуванието ти може да бѫде искренно . . . Ти можешъ да умиришъ собствената си съвѣсть съ тѣзи укори.

Ако си, напримѣръ, ренегатъ — укорявай противника си, че нѣма убѣждения!

Ако самъ си лакей въ душата си — говори му съ ўпрѣкъ, че той е лакей . . . лакей па цивилизацията, лакей на Европа, лакей на социализма!

— Може дори да се каже: лакей на безлакейството! —

— И тò може, — каже калпазанина.

IV.

Работникъ и Господинъ.

Разговоръ.

Работника. Какво диришъ при насъ? Какво искашъ? Ти не си нашъ . . . Върви си!

Господина. Азъ съмъ вашъ, братя!

Работника. Ами какъ: нашъ! Ей го е! Я виждь ржцѣтѣ ми. Виждашъ ли какви сж мрьсни? И миришатъ на торъ и катранъ, — а твоитѣ, я виждь, бѣлички. И на какво миришатъ тѣ?

Господина (подавайки си ржцѣтѣ). Помириши ги!

Работника (миришейки ги). Я виждь я! Сѣкашъ на желѣзо удрятъ.

Господина. На желѣзо. Цѣли шесть години белекчета съмъ носилъ азъ на тѣхъ.

Работника. Че защо?

Господина. Затуй, защото за вашето добро съмъ се грижилъ; искахъ да ви освободя, васъ, слѣпитѣ, тъмни хора; въставахъ противъ вашитѣ притѣснители, бунтувахъ . . . Затуй ме и затвориха.

Работника. Затвориха? Отъ слободия си бунтувалъ!

Подиръ двѣ години.

Сжщия работникъ (на други работникъ). Чуй, Петре! , . . Помнишъ ли по-лани единъ господинъ съ тебе приказваше?

Другия работникъ. Помня . . . е, що?

Първия работникъ. Днеска, казватъ, ще го обѣсятъ; таквазъ заповѣдь излѣзла.

Втория работникъ. Се е бунтувалъ?

Първия работникъ. Се бунтувалъ.

Втория работникъ. Да . . . Знаешъ какво, братко Митйо: не можемъ ли да накълцаме вжжето, съ което ще го бѣсятъ? Казватъ, гу-улямо щастие докарва това!

Първия работникъ. Харно кажешъ. Трѣбва да се опитаме, братко Петре.

Прев. **Надежда Христовна.**

На ***

Не се отчайвай! Грѣйна-ще зората
На новъ животъ — на щастье дó-щжтъ дни;—
Не се отчайвай, а борбата свята
Ти съ нови сили пакъ я започни.

Не виждашъ ли, какъ всичко въ тебъ убива,
Какъ всичко немощѝ недѣйностьта?
Не сѣщашъ ли, че горко се умира,
Кога се мине въ праздность младостьта?...

Прекара ти години във праздеиства,
Остави идеали и мечти
И съсъ жени, въвъ пирове, въ пиянства
Прахосваше младенчески нощи.

«Борба за правда, щастье! Вѣтъръ туй е,
Глупешки увлеченья, димъ!» — казваше ти —
«Народътъ въ мракъ и въ робство нека плуе —
Нимà ще може нявга се свѣсти?

«Нимà ще може лжчь отъ щастье грѣйна
Въ тазъ нископробна зганъ, въвъ тозъ изрóдъ?—
Безумецъ само въ масата бездѣйна
Намира вѣра за честитъ животъ...»

И въ оргиѝ и въвъ безумства днитѣ
На младостьта си пусна да текатъ...
И днесь, катъ сепнатъ, търсишъ въ мъглитѣ
На миналото нѣкой свѣтълъ кжтъ —

На дѣйность, що ти й пълнила душата
Съсъ сладостьта на чистъ, правдивъ животъ!
Ти търсишъ и намирашъ, че борбата,
Що водеше за тозъ заспалъ народъ

Катъ оазисче е въ пустиня бѣдна...
Тогасъ ти вѣрваше въвъ клѣтий робъ,
Че ще познай мощьта си непобѣдна
Единъ день — и ще грѣйне новъ животъ.

И сълзи бликватъ ти сега въ очитѣ
И отчаяние испълва ти гърди; —
Но чуй! Ти още любишъ робътъ клѣти
И тазъ любовь във тебъ я събуди!

Тѣзъ сълзи казватъ, че не сѫ убити
Въвъ тебе съвѣсть, честность, доброта,
Че можешъ още да имашъ дни честити
Въвъ истинска, въсторженна борба!

Не се отчайвай! Грѣйна-ще зората
На новъ животъ — на щастье дѹ-щѫтъ дни; —
Ти съ нови сили пакъ почни борбата
И въ нея гордъ, доволенъ почини . . .

Вускасие.

Ст. София.

НОВИ КНИГИ

Основитѣ на общедостѫпната психология и *приложението й къмъ въспитанието* отъ *Джемсъ Съли*. Превелъ отъ руски *В. Тодоровъ*. Часть I. Цѣна 2·50 л. Габрово 1900. Библиотека на спис. «Право Дѣло» № 3.

Не може да се каже, че отъ тази «общедостѫпна психология» може да се запознае всѣки читатель съ интелектуалнитѣ способности на субиекта, когото въспитава, толкова необходимо при сложната задача на въспитанието. Но за туй практическитѣ опѫтвания по въспитанието въ тая книга иматъ голѣма стойность, защото сѫ основани, както казва самия авторъ, на опита. Ако се сравни тази нова книга по психологията съ оная на Басаричекъ, толкова позната на нашитѣ педагози, то трѣбва да признаемъ, че първата съставлява богатъ приносъ въ нашата литература. Тя е и по-пълна и научна книга, дѣйствително тѣзи научни данни по искуството за въспитание на човѣка сѫ изложени тъй ясно, щото сѫ общедостѫпни за учители и родители.

Макаръ съчинението не е цѣло, само една часть е издадена, която съставлява единъ внушителенъ томъ, при все това отъ тази часть може да си състави читателя понятие за цѣлото съчинение. На късо ще кажемъ за него, че е добро рѫководство по въспитанието. Езикътъ е простъ и се отличава съ ясно изложение.

В. А.

Временитѣ връзки и бракътъ отъ *Л. А. Золотаревъ.* Превелъ отъ руски и издава *Михаилъ Х. Христовъ.* Цѣна 40 ст. Сливенъ 1900 г.

Авторътъ на брошурата «Временнитѣ връзки и бракътъ» въстава противъ добрачнитѣ сношения между мѫжа и жената, защото следствието на такава свободна любовь при сегашния общественъ строй сѫ много плачевни както за единия тъй и за другия. Но особно плачевно е положението на момиче или жена, напусната и оставена съ плодъ отъ своето увлечение.

Такова естественно увлечение се счита най-голѣмо прeстѫпление за жената, когато за мѫжътъ то е геройство. При все това хора учени като Бьорнсонъ доказватъ, че ако и да се отнася обществото снисходително къмъ вънбрачнитѣ връзки на мѫжа, тѣ силно се отразяватъ надъ физическото и психическо състояние на брачния съюзъ и на потомството. За това автора казва, че сега за сега по-добро отъ бракътъ нѣма, защото нравственното задлъжение на мѫжътъ и жената въ временнитѣ връзки не гарантиратъ обезпечението на дѣцата отъ такива временни вънбрачни сношения между мѫжъ и жена, толкова распространени въ наше време. Тѣ сѫ причина сѫщо за най-голѣми престѫпления, които автора изброява доста много. Ние всички позивваме въ живота много такива печални факти, но за да се избѣгнатъ жестокосърдието и престѫпностьта даже при най-искреннитѣ увлечения и отъ двѣтѣ страни не стига само едно средство — умственното повдигание на жената, което препорѫчва автора. Несъмнѣнно, че ако жената има едно солидно образование, една специалность на рѫцѣ, тя нѣма тъй лесно да се поддаде на първото увлечение, нѣма да лови мѫже по всѣки начинъ, за да може да сѫществува съзнанието; на нейното човѣшко достоинство нѣма да ѝ позволи да доде до падение, тя ще се грижи и за дѣцата си тъй добрѣ, както и оная жена, която се намира въ законенъ бракъ. Но да ли това единственно средство — образованието ще исуши порои сълзи, които се леятъ въ брака и вънъ отъ брака, да ли ще избави жената отъ страдания и ще обезпечи наистина дѣцата?

Ние видимъ много жени и въ брака тъй злочести, както и оставенитѣ, поругани дѣвици и вдовици; много жени и съ образование търпятъ лишения и най-голѣми унижения. Дѣ е причината на това обществено зло? — Намъ се чини, че главната причина на страданията на цѣлата полвина отъ човѣчеството е именно този лекъ, който препорѫчва автора — бракътъ.

Самия авторъ признава, че съвременния бракъ става по смѣтка, не естественно. А временнитѣ връзки повечето пѫти сѫ именно най-естественнитѣ, основани на любовьта. Това чувство обаче не е вѣчно, не може да се прави контрактъ съ човѣшкото сърдце, то се измѣнява и най-горѣщата любовь

изчезва. Тогава именно се начева сѫщинската драма. И при все това страданията на една оставена жена не сѫ тъй ужасни, както на тази, която се намира въ законенъ бракъ и не може да се откъсне отъ бащата на дѣцата си, защото той има извѣстни права надъ нея и надъ тѣхъ. Не по-честити сѫ и дѣцата отъ подобенъ бракъ. Тѣ в419ематъ страната на единия или на другия отъ страдалцитѣ въ брачния гнетъ — тѣхното възпитание не е по-добро отъ ония оставени, призрѣни дѣца, които наричатъ незаконно родени.

Ако наистина държавата се грижи за тѣзи свои бѫдѫщи членове на обществото, не трѣбваше да пъддържа бракътъ, основанъ на интересъ и развратъ, а по-разумно щѣше да бѫде дѣйствително да наложи единъ данъкъ на родителитѣ, който обезпеча образование на дѣцата имъ до извѣстна възрасть и тя сама (държавата) да дава това образование еднакво на момичета и на момчета до тѣхното пълнолѣтие безплатно.

А за чистота на нравитѣ ако се грижаше пакъ държавата, то трѣбва да се допусне свободенъ разводъ, тъй щото и жената и мѫжътъ да могатъ безпрѣпятствия да се раздѣлятъ, ако тѣхния характеръ, тихнитѣ интереси и убѣждения не си приличатъ. Свободата въ тоя случай е най-добрата гаранция за чистотата на нравитѣ. **Б-а.**

Сборникъ „Екатерина Симитчиева“. Издава Пловдивския «Женски Клубъ». Цѣна 1 левъ. Пловдивъ 1900 г.

Сборникътъ, посветенъ на македонската патриотка, се издава въ полза на фонда за паметникъ на героинята. Въ наше време, когато материялнитѣ лични облаги парализиратъ отвагата и гражданската доблесть у личностьта, такава смѣлость, като тази, що показа Екатерина Симитчиева срѣщу щиковетѣ на турскитѣ низами, напълно заслужва да се почте съ единъ паметникъ. За съжаление е само едно, а именно, че тази смѣла гражданка стана жертва на една неразбрана борба, отъ която въ никой случай не може да се очаква освобождение на Македония, а нейното заробвание. Нейната паметь заслужава почитъ само за гражданската доблесть, която е рѣдка у българина, а още повече у нашата българка.

Както се вижда, Пловдивскиятъ „Женски Клубъ“ съ този сборникъ гони цельта—да повдигне духа на смазания робъ въ Македония.

Споредъ предговора на книжката, авторкитѣ ва сборника сѫ имали предвидъ неговото распространение въ Македония, Съ това само може да се обясни твърдѣ „легалното“ съдържание на книжката.

Първата статия която ни обръща внимание, е статията на извѣстния български писатель Василъ Кънчевъ. Отъ нея читательтъ може да се запознае, въ какво се е състояла бор-

бата на Кумановци, на която стана жертва българската учителка Екатерина Симитчиева.

Разказитѣ въ сборника иматъ дидактически характеръ; други и не можаха тѣ да бѫдатъ, за да стане книгата интересна за мѫже и жени, за млади и стари читатели. Отъ научнитѣ статии на сборника заслужаватъ внимание: «Римскитѣ жени», «Женския трудъ» и «Българската литература до покорението на българското царство отъ турцитѣ».

Всичкитѣ сѫ оригинални статии, наистина повечето сѫ женска работа, но, надѣваме се, не такава, както сѫ привикнали у насъ да гледатъ на женския трудъ.

Стихотворенията помѣстени въ сборника отъ нашитѣ млади поети: М. Теофиловъ и Церковски нѣматъ онова обаяние, което придаватъ на книгата имената на авторитети. Ние, обаче, не се прекланяме предъ авторитети, за това не считаме за недостатъкъ на книгата отсѫтствието на такива. Може и редакционния комитетъ на сборника да не е придавалъ значение на имената, за това не е поканилъ българскитѣ свѣтила въ нашата литература да взематъ участие. Пожелаваме на книжката да намѣри повече читатели, главно въ Македония и дано надеждитѣ на авторкитѣ ѝ, щото тя да повдигне „духа на смазания робъ", се оправдаятъ.

Н-на.

Училищенъ Алманахъ. *Година първа. Нарежда и издава Хр. Д. Максимовъ.* Цѣна 5 л. София, 1900 г.

Училищенъ алманахъ съдържа: 1) «Исторически отдѣлъ, материяли по учебното и общепросвѣтително дѣло въ България до 1877 год.» 2) «Съвремененъ отдѣлъ», който почва отъ 1898/98 учебна година. Въ тоя отдѣлъ влизатъ и дебати по народното просвѣщение въ III редовна сесия на IX обикновенно народно събрание. Неизвѣстно защо сѫ толкова интересни тѣзи дебати, че да се помѣстятъ въ алманаха, мигаръ по това да се отбелѣжи, колко реакционно направление взема нашето народно просвѣщение. За тази цель трѣбваше да се съпоставятъ други течения преди това време за сравнение, които сѫ много по-прогресивни; или само за това сѫ помѣстени тия разговори, защото трѣбва да стане алманаха голѣмъ? Но и безъ тѣзи дебати между г. Папанчевъ и г. Вазовъ книгата е много голѣма. Тя съдържа всички училищни закони, распореждания и окрѫжни. Тѣзи последнитѣ, както и инструкциитѣ, правилници за испити сѫ много нужни за интересующитѣ се. Отдѣлътъ—„Общепросвѣтителното дѣло въ Княжество България презъ 1898/99 год." сѫщо е интересенъ за всички българи, на които е мило просвѣщението, но и той е непъленъ, както и първия—исторически отдѣлъ. Този недостатъкъ признава и самата редакция на алманаха. Нека се надѣваме, прочее, че въ следующитѣ издания Алманахътъ ще бѫде подобренъ.

К-ръ.

Комунистически манифестъ отъ *Карлъ Марксъ и Фридрихъ Енгелсъ.* Превелъ отъ нѣмски *Г. Бакаловъ.* Популярно-научна библиотека № 12. Варна, 1900 год. Цѣна 0·50 л.

Манифеста на Марксъ-Енгелса у насъ претърпява два превода, което ще рече, той издържа двѣ издания. Онзи отъ 1891 год. е библиографическа рѣдкость, — чувствуваше се нужда отъ ново издание, нѣщо, което сторва редакцията на «Популярно-научната библиотека», която и ни го поднася въ преводъ отъ Г. Бакаловъ като № 12 отъ сѫщата. По самото си съдържание Манифеста е едно строго-научно съчинение, въ което сѫ включени, така да се каже, принципитѣ на научния социализмъ. Комунистическия Манифестъ на Маркса-Енгелса (исключая Капитала) е въ миниатюръ концепцията на новѣйшата работническа религия: — по него стѫпка по стѫпка, въ своитѣ теоретични и практични обослувания, вървать модернитѣ социалисти отъ двата свѣта, — Манифеста отъ 48-та година насамъ стана международно произведение, следователно, той има вече *своя* история. Малко сѫ онези съчинения, по които, като се възпитава пролетарията, въ едно най-кратко време да сѫ могли да издържатъ по нѣколко издания *почти* на всички европейски и нѣкои задокеански езици. Манифеста претърпя тая сѫдба и навѣрно нѣма да се избави отъ нея, до като не се осѫществатъ включенитѣ въ него идеи на пролетарията.

Да се говори за Манифеста ще рече да се пише историята на работническото движение. Отъ неговото появявание се започва онова научно обусловено течение въ раб. движение, което тъй крѣпко е обхванало по настоящемъ цѣлото земно кълбо. Не се съмняваме, че произведението на Марксъ-Енгелса не се нуждае отъ много реклами. Като нѣмаме за цель да обобщаваме наново всички ония въпроси, които третира то въ общи думи, но доста дълбокомисленно, ние ще се задоволимъ покрай другото да дадемъ неговата кратка история.

Манифеста дължи своята поява презъ бурната 1848 г. Европейския пролетариятъ току що бѣ започналъ да отърсва отъ себе си пасивностьта, която го душеше; той бѣ започналъ да чувствува всичката тяжесть на съвременния строй, за да може не следъ много време да прояви своята систематически водена за собственното му освобождение борба. До 1848 год. въ редоветѣ на работническата класа нѣмаше никакво единство; работническитѣ организации, които се срѣщаха тукъ тамѣ и идеалитѣ на които при това бѣха доста смѫтни, дори утопични, не проявяваха никаква систематична борба; тѣ приличаха на отдѣлни групи поставени на различни полюси и отъ тамъ несъзнателно стрѣлятъ на своя неприятель безъ да улучатъ. Вѣроятно, това се дължи на двѣ обстоятелства: 1-во, на неразвититѣ икономически условия и 2-ро, на

ония объркани теоретични утопии, които повече замотаваха борящия се пролетариятъ, отколкото да го насочатъ въ неговитѣ устреми... Социалиститѣ отъ онова време нѣмаха никакъвъ наученъ идеалъ; тѣ се блъскаха въ ефирнитѣ фантазии на още по-ефимернитѣ мечти на фантастичната си мисъль. Съ една дума, социалиститѣ отъ онази епоха — прудонисти, фуриеристи, оуенисти, кабенисти и др. — бѣха утописти отъ най-чисто естество. Тѣхнитѣ мъгляви теории не можеха да подкрепатъ пролетариата добрѣ, защото тѣ се задоволяваха да константиратъ само повръхностната пѣна въ социалнитѣ движения. Едничкото нѣщо, което утопиститѣ препоръчваха на раб. класа, бѣше или само економически или само политически искания. По-сетнѣ работническото движение изразено въ *Международна работн. асоциация* съзна недостатъчностьта на тѣзи искания и ние виждаме, какъ въ лицето на Маркса, който бѣше натоваренъ да напише програма на асоциацията, тя, като поставя въ своята основа економическа преорганизация на съвременното общество, не се отказва и отъ политическата борба. Но това бѣше по-късно. По-рано «Комунистическия съюзъ» презъ 1847 година (Ноември) бѣ натоварилъ двамата теоретици на научния социализмъ Марксъ и Енгелсъ «да съставатъ за обнародвание една подробна теоретическа и практическа програма на партията», обстоятелството на което се дължи и появяванието на Манифеста. — Като теоретично изражение на модерното раб. движение Манифеста, както казахме и по-горѣ, не може да бъде друго освѣнъ катахизисъ на пролетарията. Но и по своята научна стойность той е забелѣжителенъ, — *Манифеста*, наредъ съ *Капитала* на Маркса, произведе цѣла революция, както въ съзнанието на хората, така също и въ историческата наука. Въ него за пръвъ пѫть се чуха много забелѣжителнитѣ думи: «Историята на всички досегашни общества е история на класовата борба». Това, казано наредъ съ не по-малко цѣнитѣ думи на Маркса — «анатомията на съвременитѣ общества трѣбва да се търси въ економиката на последнитѣ»*), думи казани много по-късно, презъ 1869 година, върху които главно и се съзижда съвременното материалистическо разбиране на историята, не може освѣнъ да санкционира заслугитѣ на Марксъ-Енгелса въ историческата наука. «Прокараната въ Манифеста основна мисъль: че економическото производство и общественното разчленение на всѣка една историческа епоха, което неизбѣжно следва отъ първото, е основата за политическата и умствена история на тази епоха; че вследствие на това (отъ разлаганието на първобитното общо притежание на земята насамъ) цѣлата история е била история на класовитѣ борби, борби между експлоататори и експлоатирани, господствующи и подчинени класи при

---

*) Гл. *К. Марксъ* — **„Критика на Политическата економия“** предговора.

различни стжпала на общественното развитие; но че тази борба е достигнала въ днешно време до такава степень, при която ограбваната и притѣснена класа (буржуазията), безъ да освободи въ сжщото време веднажъ за винаги цѣлото общество отъ експлоатация, притѣснение и класова борба, — тази основна мисъль, казва Енгелсъ къмъ предговора на Манифеста отъ 83 год., принадлежи единствено и исключително на Маркса». Енгелсъ тука прави една забелѣжка, като указва на обстоятелството, че до сжщитѣ положения по-рано е дошелъ и той. Това колкото скромно и откровенно да е казано отъ страната на единъ Енгелсъ, не намалява заслугитѣ нито на едина, нито на другия: — напротивъ, то по-ясно показва каква е била тѣсна връзката между двамата учени едно; второ, влиянието, което сж си указвали единъ върху други и трето — не по маловажно, — като сж били крайно скромни, за да признаватъ заслугитѣ си единъ другиму*), па и на онѣзи учени, които не сж мислели като тѣхъ, но които сж се отличавали съ своята безподобна честность, — каква стройна само система сж създали, система, която, тъй да се каже, е алфата и омегата въ дѣйствията на революционния пролетариятъ.

Но да прошаримъ страницитѣ на Комунистическия Манифестъ.

Първата статия е озаглавена «Буржуа и пролетарий». Изъ нея, както и изъ следующитѣ, ние ще направимъ нѣколко цитата, за да стане още по-ясно съдържанието на цѣлата книга, въ която накъсо се разясняватъ множество въпроси, като въпроса за унищожението на частната собственность, капитала, цѣната на стокитѣ, работническата заплата, образованието, унищожение на семейството и мн. др.

Първи цитатъ: «Буржуазията не може да сжществува, ако не предизвиква постоянни преврати на производството, значи — въ отношенията на производството, а следователно и въ всички обществени отношения. Неизмѣнното спазвание на старитѣ начини за производство, напротивъ, бѣ първото условие за сжществуването на всички по-предищни промишлени класи. Постоянни преврати въ производството, непрекъснато расклащание на всички обществени положения, вѣчна несигурность и вѣчно движение отличаватъ буржуазната епоха отъ всички минали епохи. Всички яки, вкаменѣни отношения, съ съотвѣтственитѣ имъ отъ по-рано установени възгледи и представления, се събарятъ; всички новообразувани устарѣватъ, преди да се затвърдятъ. Всичко съсловно и неподвижно изчезва, всичко священно се осквернява и хората най-сетнѣ дохождатъ до необходимостьта да погледнатъ съ трѣзви очи на своето жизнено положение и на взаимнитѣ си отношения.

...Оржжието, което буржуазията нанесе на феодализма, сега се насочва противъ самата буржуазия.

*) Гл. забелѣж. къмъ стр. 6 на Манифеста.

Но тя не само искова оржжието, съ което ще й нанесе смъртния ударъ; тя породи и хората, които ще насочатъ това оржжие — съвременитѣ работници, *пролетариитѣ*.

Въ сжщата степень, въ която се развива буржуазията, т. е. капиталътъ, развива се и пролетариата, класата на съвременитѣ работници, които само тогава могатъ да сжществуватъ, когато намирамъ работа, а я намиратъ само до тогава, до като тѣхния трудъ увеличава капитала» (стр. 20—25).

Втори цитатъ. «Срѣднитѣ слоеве, дребния промишленикъ, дребния търговецъ, занаятчията, селенинътъ, — всички тѣ се борятъ противъ буржуазията, за да завардятъ своето сжществувание, като срѣдни слоеве. Следователно, тѣ не сж революционни, а консервативни. Още повече, тѣ сж реакционни, тѣ се стрѣмятъ да обърнатъ назадъ колелото на историята. Ако тѣ иматъ революционно значение, то е само до толкова, до колкото преминаватъ въ редоветѣ на пролетарията, до колкото защищаватъ не съвременнитѣ, но бждащитѣ си интереси, до колкото тѣ напущатъ своето гледище и стжпватъ върху гледището на пролетариата». Като отбелѣжва факта, че всѣка една отъ по-предишнитѣ класи, като е «достигала господство» гледала е преди всичко да заякчи «веднажъ придобитото си положение» и пр., Маниф. продължава: «А пролетариитѣ могатъ да завладѣятъ общес. производ. сили само тогава, когато уничтожатъ собствения си, а заедно съ него и всички съвремени начини на присвояване. Пролетариитѣ нѣма за какво да заякчаватъ — тѣ трѣбва да съборятъ всички заякчени начини за частно забогатяване и частно подсигуряване» (стр. 31—32).

Въ втората часть: „Пролетарии и Комунисти“ авторитѣ на Манифеста отговарятъ на въпроса: Въ какво отношение се намиратъ комуниститѣ къмъ пролетариитѣ изобщо“ „Отговора на този въпросъ не може да бжде другъ освѣнъ: 1-во, това, че комуниститѣ защищаватъ общитѣ интереси на цѣлия пролетариятъ и 2-ро, «че при различнитѣ степени на развитието, презъ които преминава борбата между пролетарията и буржуазията, тѣ винаги защищаватъ общитѣ интереси на движението, въ неговото цѣло“. Въ края на тази часть се предлагатъ 10 точки, 10 мѣрки за преуреждание на съвременната наредба, които сж вложени и въ програмитѣ ва всички почти сегашни работнически соц.-демократически партии.

Третата часть разглежда „Социалистическата и комунистическа литератури“, а въ IV-та — „Отношението на комуниститѣ къмъ разнитѣ опозиционни партии“.

За да исчерпимъ всичко въ разгледваното съчинение, би трѣбвало да се каже нѣщо повече. Ние съ право можемъ да кажемъ, че върху всѣка мисъль отъ Манифеста би трѣбвало да се напише цѣли страници коментарии, а върху цѣла негова страница би трѣбвало цѣли печатни листове обяснения». И това, защото Комунист. Манифестъ е неисчерпаемъ по бога-

титѣ мисли, които сѫ вложени въ него. Ако *Капиталътъ* на Маркса не безъ основание го наричатъ библия на модернитѣ социалисти, то Комун. Манифестъ трѣбва да се нарече тѣхно евангелие. Ни по-вече, ни по-малко.

Ние ще завършимъ, като туримъ точка съ последнитѣ редове на двамата гениални автори: «Нека господствующитѣ класи треперятъ предъ комунистическата революция. Пролетариитѣ нищо не могатъ да изгубатъ въ нея, освѣнъ своитѣ вериги. А ще спечелатъ цѣлия свѣтъ.

Пролетарии отъ всички страни, съединявайте се!»

И. К.

Скитнишки пѣсни — нови лирически стихотворения отъ *Ив. Вазовъ.*

Каквото и да се говори за творенията на г-на Вазова, трѣбва и най-голѣмия му привърженикъ да признае, че неговия творчески похватъ отслабва. Ако у нѣкои таланти историята е могла да константира, при тѣхната възмѫжалость и извѣстна устойчивость, извѣстна бистрота и енергия при всевъзможнитѣ похвати, то, напротивъ, у Вазова се забелѣзва съвсѣмъ обратното: — къмъ края на своя физически животъ неговия духовенъ миръ все повече отпада и като ли че клони да се изроди въ единъ дребничакъ писецъ или простъ композиторъ на легки и съвсѣмъ шеговити стихчета. Отъ наше гледище, ни най-малко можемъ да съчувствуваме, изобщо, на Вазовата лира. Защото, пътьомъ казано, елементитѣ на Вазовата поезия поне тъй, както се израждатъ въ последно време, не сѫ отъ естество да задоволатъ и съвременнитѣ ламтежи на публиката. Единъ К. Христовъ, съ своитѣ баналности, съ своитѣ отвратителни любови, е, вѣроятно, по-популяренъ като лириченъ поетъ, отколкото Вазовъ. На какво се дължи това и второ, какви сѫ елементитѣ на Вазовата поезия, въ настоящитѣ редове нѣма да бѫде казано; то ще бѫде предметъ на специална статия. Трѣбва, обаче, пакъ да се намекне, че Вазовъ, въпреки положението, което си е заелъ въ съвременната ни литература; остава, или по-добрѣ, продължава да заглъхва и като че ли той ще да има само едно историческо значение, безъ да има подобно по настоящемъ. Най-добрѣ това може да се види отъ неговитѣ «Скитнишки пѣсни», които се появиха миналата година. Отъ тѣхъ най-добрѣ може да се види, колко именно г. В. е *изгубилъ*, както отъ къмъ страна на съдържанието, така сѫщо и отъ къмъ чисто техническата страна на стиха. Този, който е челъ лирическитѣ стихотв. «Италия», както и «Епопея на забравенитѣ», сбирки, които сѫ и най-добритѣ, каквито е могла да ни даде музата на поета — а тука ние говоримъ само за последната —, повтаряме, този, който е челъ горнитѣ двѣ сбирки, въ които има парчета прелестни, не може да не се разочарове отъ Вазовата муза, ако,

разбира се, не е билъ разочарованъ отъ по-рано. Навѣрно, за едни животъ и младость, а за други старость. Последното трѣбва да е вѣрно за г. В. И, въ такъвъ случай, ние съ право можемъ да кажемъ: живота е старъ за Вазова, но и той (г. В.) не е плодъ на него, — нѣщо по-вече, той е по-старъ, отколкото е.

Характеристичното за Вазова е и това, че той по нѣкога пѣе, безъ да мисли за смисъла на пѣтото, или ако има въ нѣкои пѣсни смисъль, то навѣрно той ще е повечето случаенъ. Нѣколкото извадки ще могатъ да подтвърдатъ нашитѣ думи. На стр. 54 въ сбирката е помѣстено стихотв. «Хрупатъ козицитѣ!» То започва, продължава и свършва:

Хрупатъ козицитѣ шумица млада,
Вѣхнатъ дръвчетата, гинатъ горицитѣ,
Извори съхнатъ, изчезва прохлада...
Хрупатъ козицитѣ!

Губятъ се сѣнчици, нѣма зелено!
Пѣсни замлъкватъ, избѣгали птицитѣ!
Кавъкъ озжбва се, дѣ бѣ засмѣно.
Хрупатъ козицитѣ.

Сички гнѣвимъ се — крѣщимъ гръмогласно:
«Дайте да пазимъ отъ смрътъ планиницитѣ!...»
Слѣдва злодѣйство вѣковно, ужасно:
Хрупатъ козицитѣ!

По всичко изглежда, че стихотв. «Хруп. коз.» не е нищо друго освѣнъ единъ случаенъ изблик на поетовитѣ чувства, както случайно и стихотв. «Овчаръ македонецъ» на стр. 57 и др. п. Изъ последното стих. даваме на читателитѣ за образецъ само нѣколко куплета:

1) **Старъ овчаръ въ гората свири,**
И свирня му е на жаль:
Бѣлъ орелъ въ небе се шири,
Слуша дѣдовий кавалъ.

4) **...Та да фръкна презъ години,**
Да се върна въ млади дни —
Въ мойте бащни долини,
Въ мойтѣ силни младини.

5) **Да пошетамъ съ дълга пушка,**
Както нявга сьмъ шеталъ,
Тамъ дѣ буки вѣтъръ люшка
Дѣ ми ризицата вялъ и пр.

Въ края на тѣзи белѣжки трѣбва да кажемъ и друго· Ако лирическата поезия служи да изрази «чувството» на поета, то мислимъ, че това чувство трѣбва да е едно отъ найискреннитѣ. Лиризма не може да бжде лицемѣренъ, притворенъ, защото и това би му отнело много отъ достоинствата. Най-голѣма неискренность, обаче, забелѣжваме въ Вазовата сбирка. Ние сме съвременници на поета и не можемъ да му простимъ онази неоткровеность, съ която сж прошарени неговитѣ стихове, За това ще говоримъ следъ време, а за сега обрѣщаме вниманието на нашитѣ читатели върху следующитѣ крайно лицемѣрни — да не кажемъ нахални — стихотворения: «Какво ли каза тя», «Горска скитница», «Елате ни вижте», «Той не умира» и мн. др. За да излѣе г. Вазовъ тѣзи чувства, които сж излѣти въ насоченитѣ стихотворения, трѣбва непременно да е забравилъ за сжществуванието на читающата

публика. По нашето скромно разбирание нравственостьта на поета и човѣка, това не можемъ да наречемъ друго нищо освѣнъ едно престжпление отъ най-долна проба. Може би това неискренно чувство у поета и да е една отъ причинитѣ, що накърнява и малкото онуй достоинство на сбирката, поне като просто поетическо произведение. **И. К.**

НОВИ КНИГИ ПОСТЖПИЛИ ВЪ РЕДАКЦИЯТА:

Социализмътъ и интелектуалнитѣ, отъ *Полъ Лафаргъ.* Превелъ *Г. Стефановъ.* Т.-Пазарджикъ, 1900 год. *Цѣна 30 стотинки.*

Социализмътъ и работническиятъ въпросъ въ България (Къмъ оборванията на социализма у насъ), отъ *Д. Благоевъ.* Издание на Пловдивския Мѣстенъ Комитетъ на Работническата Социалъ-демократическа Партия. Пловдивъ 1900 год. *Цѣна 1 левъ.*

Уставъ на работническото читалище „Христо Ботевъ" въ *гр. Варна.* Варна 1900 година.

Произхождението и значението на музиката въ природата. *Биологически очеркъ* отъ *В. В. Битнера.* Превелъ *В. Братоевъ.* Издава пѣвческата дружба «Звукове» въ гр. Сливенъ. Сливенъ 1900 год. *Цѣна 25 стотинки.*

Трескага и нейното лѣкувание, отъ *Д-ра С. М. Вишневски.* Воленъ преводъ отъ руски. Библиотека «Здраве», № 4. Добричъ 1900 год. *Цѣна 15 стотинки.*

Прилѣпчивитѣ болести, отъ *Д-ра С. М. Вишневски.* Преводъ отъ руски. Библиотека «Здраве» № 3. Добричъ 1900 год. *Цѣна 20 стотинки.*

Хайдути, *петь-актна драматическа поема,* отъ *Ив. Димитровъ.* Ловечъ 1900 год. *Цѣна 1 левъ.*

Библиотека за икономически, комерчески и финансови науки. Брой 1-й. **Търговски курсъ** или *теоретически и практически испитани, отбрани — стари и нововъведени — познания, правила и упражения, за най-лесно, разумително, бързо и комплектно самоизучвание търговското книговодство по усъвършенствуваната до най-висока степень Двойна Система и всички други науки, досѫжно търговията.* Излиза периодически всѣки мѣсецъ въ брошури отъ 32 стр. всѣка in 8-о. Отъ *Ив. Костовъ.* Пловдивъ 1900 год. *Цѣна 7.50 лева годишно.*

Налогътъ върху сольта въ България. *Финансово-исторически етюдъ,* отъ *Юрданъ Ивановъ.* София 1900 год.

Училищенъ Алманахъ. *Година първа.* Нарежда и издава: *Хр. Д. Максимовъ.* София 1900 год. *Цѣна 5 лева*

Учебникъ по Български езикъ *(читанка и граматика) за втори класъ на срѣдни училища.* Съставили: *Хр. Матеевъ* и *В. Симовъ* (учители въ Пловдивската Държ. Гимназия *„Александръ I-й"*). Издава книжарницата на Ив. Г. Игнатовъ. Пловдивъ 1900 год. *Цѣна 2 лева.*

НАУЧЕНЪ ПРЕГЛЕДЪ.

Предсказване времето по облацитѣ.

Облацитѣ сѫ отъ голѣма важность при предсказването на времето; тѣ така добрѣ допълнятъ показанията на барометра, че е невъзможно да се пренебрегнатъ сведенията, които ни даватъ.

Нѣколко деня преди настѫпването на бурята, преди да почне да се понижава барометрътъ, на небето се забелѣзва появяването въ видъ на тънки снѣжно бѣли влакна, прозрачни за свѣтлитѣ и отчасти за топлитѣ лѫчи, тънки облачета, които почватъ да се разполагатъ отъ *Ю.-З.* къмъ *С.-И.* на неправилни дългнести влакна, често завити, или мрѣжообразни — това сѫ първитѣ предвѣстници на наближаващото се лошо време. Тѣзи облаци ги наричатъ *перести* (cirrus). Тѣ иматъ особено значение за предсказването на времето. Още отъ много отдавна е забелѣзано, че появяването на переститѣ облаци показва настѫпването на дъждъ, и въобще на циклонъ, а колкото по-бързо се движатъ, толкова по-вѣрно показватъ, че настѫпва лошо време.

Переститѣ облаци се състоятъ отъ малки ледни кристалчета, и се намиратъ на височина отъ 10 до 14 k.m. Отъ начало биватъ много бѣли, и се отличаватъ съ пречудливитѣ си завити форми. Появяватъ се всѣкога после продължително добро време, и до когато оставатъ тънки и нѣжни, нѣма защо да се боимъ за измѣнението на времето. Но ако тѣзи облаци се увеличатъ и по число и по голѣмина, то това ще ни покаже, че настѫпва промѣна въ времето. Малко по малко небето приема белѣзникаво-млѣченъ цвѣтъ, който благоприятствува за появяването крѫгове около слънцето и луната. Следъ това се явяватъ много отдѣлни снѣжно-бѣли окрѫглени облачета, наречени *пересто-хълмести или агънца* (cirro cumulus). Скоро тѣзи облаци достигатъ голѣма плътность и голѣма величина; тѣ се преобръщатъ въ *хълмести* (cumulus), полукълбообразни облаци съ жълтеникавъ цвѣтъ и дебели отъ 300—500 метра. Постепено почватъ да се увеличаватъ, като се спущатъ все по-ниско и по-ниско и достигатъ до една височина отъ около *1500* метра. Тогава небето приема този особенъ видъ, който служи за признакъ на приближаещъ дъждъ.

Умножението и развитието на тѣзи облаци се обяснява съ изстудяването на горнитѣ въздушни слоеве, вследствие на което съдържащата се въ тѣхъ пáра се сгъстява, а горниятъ изстуденъ въздухъ може да се спустне на долу и да докара буря и дъждъ. Това е толкова по-вѣроятно, колкото сѫ по-студени горнитѣ въздушни слоеве, а това бива особено тогава, когато облацитѣ идатъ отъ сѣверъ. Тѣзи различни явления се наблюдаватъ въ първата часть на бурята и въ това сѫщо време вече ясно се забелѣзва понижаването на барометра.

Когато центрътъ на циклона мине и налягането почва да се увеличава, небето постепено се изяснява; редовното изясняване на небето и покриването му отново съ облаци, придружени съ кратковремененъ дъждъ, сѫ явления, които ставатъ въ последната часть на циклона.

При това барометрътъ продължава да се повишава, облацитѣ малко по малко изчезватъ и времето отново става хубаво. Това се продължава до като циклонътъ не повлече съ себе си всички явления, които го придружаватъ.

Въобще дъждовнитѣ облаци никога не се образуватъ внезапно; появяването на переститѣ облаци всѣкога предшествува това, макаръ тѣхъ и не всѣкога можемъ да различимъ.

Когато небесниятъ сводъ почне да се замрѣжва, т. е. да става по-малко лазуренъ, това ще ни покаже присѫтствието на переститѣ облаци. Тѣхъ можемъ да забелѣжимъ въ време на утреното и вечерното слънце по този розовъ цвѣтъ, което приема, благодарение на тѣхъ, небето. Нейдѣ тѣхното присѫтствие се познава по това, че малкитѣ звѣзди оставатъ невидими, макаръ небето нагледъ да остава ясно, и всички останали звѣзди не свѣтятъ така добрѣ, както при съвършено ясно небе.

По-горѣ забелѣзахме, че при такива облаци се появяватъ кржгове около слънцето и луната. Най-голѣмитѣ отъ тѣзи кржгове показватъ присѫтствието само на най-високитѣ перести облаци, но тѣзи кржгове сѫ сѫщо така свѣтли, както тѣзи, които се образуватъ при преходнитѣ форми на переститѣ облаци — *пересто-хълместитѣ* (cirrocumulus) и *пересто-слоиститѣ* (cirro-stratus). Появяването на тѣзи кржгове служи почти за несъмненъ признакъ на лошо време.

Понѣкога переститѣ облаци приематъ особена форма и покриватъ небето като съ мрѣжа; такава тѣхна форма, както вече отдавна е забелѣзано, предшествува появяването на буря. Ако переститѣ облаци преминаватъ въ много малки бѣли облачета, то това е признакъ на твърдѣ близъкъ дъждъ, който настжпва толкова по-бързо, колкото по-ниско стоятъ тѣзи облачета.

Споредъ изследванията на *Лея* облацитѣ отъ срѣдня височина се появяватъ слодъ *6—12* часа после появяванието на переститѣ, а низкитѣ облаци се образуватъ следъ *12—19* часа после появяването на переститѣ облаци.

Освѣнъ переститѣ облаци трѣбва да обръщаме внимание и на хълместитѣ. Ако надвечерь тѣ не изчезватъ, а стоятъ у самия хоризонтъ, при което изгубватъ своя видъ, и преминаватъ въ слоисти, то може скоро да очакваме дъждъ или вѣтъръ.

Ако облацитѣ се разкъсватъ и бързо се носятъ по небето къмъ коя и да е страна на хоризонта, като при това стоятъ много низко, то трѣбва да очакваме буря отъ тази страна. Достатъчно е лѣтно време значително понижение на налягането, за да се почне образуването на бурята. Понѣкога бурята се явява частно само въ нѣкои мѣста, но въ повечето случаи се пренася отъ мѣсто на мѣсто, както и самия циклонъ.

По такъвъ начинъ можемъ да предвидимъ промѣната на времето, като следимъ внимателно наблюденията си. *Плюмандонъ* дава въ това отношение твърдѣ просто правило: «Ако се забелѣжи въ какво направление се движатъ облацитѣ, то можемъ отъ това да заключимъ, при всѣкаква височина на барометра, че центра на циклона се намира на лѣво отъ този облаченъ потокъ и, почти въ перпендикулярно къмъ него направление».

Леко е да се ползуваме отъ това правило: ако облакътъ иде отъ западъ, то барометрическия minimum ще бжде на сѣверъ; ако пъкъ облацитѣ идатъ отъ югъ, той ще се намира на западъ, и т. н.

Тѣзи правила могатъ да се оправдаятъ съвършено, и тогава предсказването на времето ще окаже важни услуги, както на земледѣлцитѣ, така и на всички други.

Но отъ горѣказаното не трѣбва да се разбира, че въпросътъ относително предсказване времето е въ свръзка само съ облацитѣ, и, следователно, не сѫ нужни никакви други метеорологически наблюдения. Напротивъ, този въпросъ до висша степень е сложенъ. Тази сложность още повече се увеличава отъ обстоятелството, че метеорологическитѣ елементи не се представятъ за независими, но напротивъ, всички се влиятъ едни съ други. Най-близката причина на промѣната на времето е *вѣтъра*. Но ние знаемъ, че направлението на вѣтъра зависи отъ разпредѣлението на щобаритѣ, а тѣзи последнитѣ отъ разпредѣлението на температурата — слънчевата радиация. Отъ друга страна вѣтрътъ, като пренася въздуха отъ едно мѣсто на друго, измѣнява налягането. Повишението на температурата усилва испарението и облачностьта и намалява слънчевата радиация. Радиацията пъкъ е въ зависимость отъ родътъ на електрическитѣ и магнитнитѣ явления. Съ една дума, всички метеорологически елементи сѫ тѣсно свързани помежду си. Ето защо въпросътъ относително предсказване времето, е така сложенъ, че не може да бѫде подведенъ къмъ никакви правила.

Съобщава: **Н—въ.**

ИЗЪ ЖИВОТА И ЛИТЕРАТУРАТА.

Учителя въ училището и обществото. Какъ гледатъ на него: два вида публицисти. Песимизма на еднитѣ и оптимизма на другитѣ. Сравнение между учителя преди освобождението и на този следъ освобождението въ свръзка съ кривото разбиране дѣятелностьта и на двамата. Сравнението а) въ интелктуално отношение, б) въ училището, в) въ обществото. Идеалитѣ на единия и другия, отношенията на единия и другия къмъ общественитѣ елементи. Нравствения ликъ и на двамата. Заключение.

Не еднажъ въпросътъ за училищната и най главно — общественната дѣятелностьта на учителя е бивалъ злоба на деня и причинявалъ дълги и широки полемики, надъ които е висѣлъ ореола на крайностьта и котешката неотстъпчивость; не еднажъ е билъ подиганъ въ сума учителски събрания и конгреси и въ мрѣжата на принципалнитѣ прѣния сѫ сплитали печаленъ край за сѫдбинитѣ на много енергични учители, но все пакъ и до днешенъ день не се дохожда до еднакво разрешение, и до днесь съставлява злоба на деня и вълнува, горѣщи́, ядосва сума публицисти, които боравятъ въ просвѣтителното поле. Отъ една страна, предъ васъ стоятъ публицисти, които гледатъ на социално-политическия и економическия ни животъ презъ смъртни очила, които вѣрватъ, че независимо отъ историческия вървежъ на събитията, училището притежава магическа сила да реформира, преобразува и да влива нови, благодатни струи въ живота, безъ да гледаме, да ли не правимъ крачка назадъ или скокъ напредъ,

— за които не сѫществуватъ никакви класови противоречия, въ името на които се разигравитъ ожесточени борби; тѣ поставятъ учителя въ нѣкакво ефирно пространство, далечъ отъ земното зловоние и му предписватъ рецепти да помирява противоречията и чрезъ въдворение «съгласие» и магарешка търпимость да отстранява жестоката борба за сѫществувание, да сѣе истини, присѫщи на всички времена, на всички народи, на всички класи, които ви проглушаватъ ушитѣ, че върху плещитѣ на учителя трѣбва да тѣжи «чисто-образователна дѣятелность», които искатъ да реформиратъ живота, безъ да излизатъ извънъ миниатюрния крѫгъ, който официалната власть е начъртала, за да гарантира свободното удовлетворение на партийнитѣ си интереситѣ сѫ готови горѣщо да стиснатъ въ обятията си всѣки фразьоръ, който казва, че трѣбва да просвѣщаваме народа, а си запушва ушитѣ предъ писъцитѣ на Дуранъ—Кулакъ, за да не нагазва въ партизанската тиня; тѣхния девизъ е: легално просвѣщавай, убодрявай народа, да търпи и се моли, когато му смъкатъ кожата отъ гърбътъ, учи го, че за всѣко нѣщо ще му дойде редътъ и за него единъ день ще огрѣе щастието, моли експлоататора, крадеца, държавния престѫпникъ да се смили надъ народа, та да не нарушава съгласието, което се покои върху «идеалното» имъ просвѣщение.

Отъ друга страна, стоятъ публицисти, които знаятъ, че вълчата жестокость не се унищожава съ молба, а съ отпоръ, които искатъ да възбудятъ самосъзнание въ угнетения, за да сломи ярема си; тѣ не чупятъ кръсть предъ политическитѣ фалшификатори, макаръ и да рискуватъ съ положението си, а превръщать прагътъ на обществената арена и безукоризнено сѣятъ научнитѣ и политически доктрини; тѣ вѣрватъ, дълбоко вѣрватъ въ предстоящата историческа роль на работническия народъ и не се церемонятъ да му поднесатъ скромната си лепта.

Независимо отъ голѣмитѣ преимущества, които иматъ възрѣнията на вторитѣ прѣдъ тѣзи на първитѣ, пакъ ще кажемъ, че и тѣ иматъ своитѣ слабости, които обаче не намаляватъ стойностьта имъ. По нѣкога тѣ до толкова се увличатъ отъ обществено-политическата дѣйность, че оставятъ ва втори планъ училищната. Но това сѫ случаи, по които нѣма да се отклонявамъ. Азъ искахъ само да констатирамъ сѫществующитѣ учения по занимающия ни въпросъ, да посоча, какъ гледатъ еднитѣ и какъ другитѣ. Последното споменахъ, за да се не взематъ всички хора отъ втората група за светци.

Публициститѣ отъ първата група гледатъ безотрадно върху дѣятелностьта на днешния учитель, който не изпълнява олимпийското имъ предписание. Тѣ гледатъ скептически, даже нѣщо повече — песимистически на тази дѣятелность; тѣ не могатъ да разбиратъ, що за хора сѫ тѣзи учители, които не могатъ да цѣнятъ прашасалия и загнилия си бѣлъ дробъ, та го хвърлятъ въ „политическото блато". И когато виждатъ, че бащинскитѣ имъ съвѣти се следватъ отъ малцина учители, които перспективата на бѫдащето имъ се представила и неутѣшителна, тѣ се повръщатъ въ епохата преди едно двадесетилѣтие и въ идеалитѣ и дѣйностьта на една умрѣла епоха черпятъ морална сила и се възхищаватъ отъ дѣлата на тогавашнитѣ учители; тѣ се възхищаватъ не за туй, че обичатъ възвишеното и идеалитѣ, тъй като, ако бѣха живѣли тогава, тактиката имъ

спрямо тѣхъ не щѣше да бѫде по-добра отъ сегашната, а защото това е било нѣкога и сега не засѣга тѣхната черга; дѣятелността на тогавашнитѣ учители е не по-малко революционна, отколкото тази на сегашнитѣ, отъ която се боятъ.

Останалитѣ публицисти отиватъ изъ другъ друмъ. Тѣ обръщатъ погледитѣ си къмъ миналото и черпятъ примѣри на велика народна любовь и самоотверженость; тѣ възкресяватъ миналото, за да съживяватъ настоящето; тѣ дирятъ формитѣ на величието, не за да черпятъ храна на фантазията, а на характера. Еднитѣ дирятъ приключенията, други борбата.

Сега ще се спремъ върху първитѣ. Поводъ на това ни даде една статия на Г. Кѫрджиевъ*). Първо ще забелѣжа, че по единъ такъвъ важенъ и обширенъ въпросъ Г. К. си е скъпилъ думитѣ. Той не е засѣгналъ всички страни на въпроса. А отъ туй изрича не добра присѫда върху сегашното учителство. Като оставимъ на страна исключителното малцинство, което не засѣгатъ думитѣ на Г. К., трѣбва да признаемъ, споредъ него — че сегашнитѣ учители сравнени съ тѣзи отъ преди освобождението сѫ слаби сѣнки, които се мѣркатъ около гранатни колоси. — Такива ли сѫ наистина? Ще видимъ сега, като направимъ сравнение.

Независимо отъ неутомимата жажда къмъ образование, която е сѫществувала у предишния учитель, той не е могалъ да достигне на този умственъ зенитъ, до който достига днешния. Исключение правятъ само рѣдкитѣ личности, които сѫ имали възможность да посѣтятъ нѣкоя руска гимназия или университетъ, да посѣтятъ нѣкаква цариградска колегия. Основния учитель не е ималъ възможность да получи извѣстно солидно образование въ подходяще срѣдньо учебно заведение. Своитѣ познания и вѣщина е черпялъ въ меланхоличната келия при нѣкой тогавашенъ енциклопедистъ калугеръ или гражданинъ. Освѣнъ тайнитѣ политически вѣстници и брошури и цариградскитѣ миниатурни литературни и огромни религиозни издания той не е ималъ други литературни богатства. Литературнитѣ му интереси сѫ биле ограничени. За него е билъ непознатъ чуждестранния животъ, не му е било познато тогавашното умствено положение. Освѣнъ тѣзи неудобства, той не е ималъ материалва възможность и време да си достави и прочете необходимитѣ съчинения. По приятно впечатление правятъ учителитѣ, които сѫ получили по завършено образование. Въ тѣхъ не ще срѣщните пълна научна ерудиция или развита специалность, но пъкъ туй се замѣстя съ общо образование, което е давало възможность на учителя да борави въ кой да е клонъ. Той не е мълчалъ, не се е червѣлъ, когато нуждата го е заставяла да мине отъ една научна сфера въ друга. Най-после общественитѣ условия сѫ отнемали възможностьта на учителитѣ да се събиратъ на конференции, а това имъ е прѣчило да размѣняватъ мислитѣ си. И ако днесь има учители, които поставятъ по-долу отъ предишнитѣ, то причината да дойдатъ до това положение се крие въ тѣхната индивидуалность, а не вънъ; тѣ сѫ профанатори на учителското значение, не защото не могатъ да се усъвършенствуватъ и развиватъ, а защото не искатъ, защото сѫ роби на апа-

---

*) Учитель кн. IX. — Г. А. Кѫрджиевъ. *Сольта блудкавѣе.*

тията. Ние можемъ да се утѣшаваме само съ туй обстоятелство, че учителскитѣ редове се чистятъ отъ този сортъ учители.

Пита се сега: до колко тѣзи сили се оползотворяватъ, т. е. какъ тѣ работятъ въ училището и обществото? Въ свръзка съ тѣхната работа ще разгледаме и отношенията имъ къмъ едното и другото.

Колкото и да гледаме скептически на училищната дѣятелность на днешния учитель трѣбва да се съгласимъ, че въ качественно отношение не стои нито по-долу, нито на равно по работата на предишния учитель. Трѣбва да се съгласимъ, че работата на днешния учитель е много по-интенсивна, отколкото работата на предишния, независимо отъ туй, че предишния е харчилъ много повече енергия. Обстоятелството, което ни привежда Г. Кърджиевъ, че предишния учитель е билъ нераздѣлимъ отъ училището, че работѣлъ много съ ученицитѣ, никакъ не доказва, че плодоветѣ на неговата работа сж биле цѣнни, тъй като безмѣрната работа преуморява умственитѣ сили, тя игнорира всѣкакви психически закони. И сега виждамъ подобенъ екземпляръ, който работи съ ученицитѣ не по-малко отъ 8—9 часа на день, обаче туй обстоятелство не говори за въ негова полза, а че той или не се е срѣщалъ още съ съвременната педагогика, или пъкъ се е скаралъ съ нея и отъ капризъ отбѣгва нейнитѣ съвѣти. Не е все едно да развиешъ методически урока въ 40—45 минути, не е все едно да го заучишъ механически въ 2—3 часа. Не е все едно да съблюдавашъ психическитѣ закони, да призовавашъ неволно вниманието на ученика, да разбуждашъ интересъ у него и не е все едно да поставишъ до стената дълга дървена педагогика, подъ страхъ на която ученика се задължава да учи механически, иначе синитѣ пѣтна ще украшаватъ тѣлото му.

Не можемъ да отричаме туй обстоятелство, че болшинството отъ нашитѣ учители — особено основни — сж младежи, които отчасти поне ако не напълно — знаятъ що е разумно преподаване и следватъ него; не може — разбира се — да се отрече и туй, че има и учители, особено въ срѣднитѣ учебни заведения, които не се срамятъ да дирятъ причинитѣ за успѣха на ученицитѣ въ последнитѣ, когато често подлежи на съмнѣние, дали тѣхното преподавание е било разбрано, когато тѣ нито еднажъ не сж си задали въпроса, дали причинитѣ за неуспѣха не се криятъ извънъ ученицитѣ и не могатъ ли да се унищожатъ тѣ, та да си не изгубватъ златното време да повтарятъ класа, на които сърдцето не трѣпва, когато въ единъ класъ една малка часть не получава слабъ успѣхъ по предмета имъ, — види се, тѣ не знаятъ и не се боятъ отъ старото педагогическо начало, че причинитѣ за неуспѣха на училището най-напредъ трѣбва да се дирятъ у самия учитель. Това е неотраденъ фактъ, но то никакъ не намалява значението на това твърдѣние, че изобщо днешния учитель е направилъ крачка къмъ прогреса въ учебного дѣло. Ние не трѣбва да отричаме това негово право; ние можемъ да дадемъ зовъ и другитѣ да налучкатъ истинския пжть. Като призвавамъ това, азъ ще добавя — което, разбира се, никой не ще отрича — че днешния учитель има още неизхарчена енергия, че той може да направи много повече отъ туй

Нарастванието на научнитѣ богатства е гигантско. Вчера единъ изобрѣтатель ни очудва съ едно изобрѣтиние, днесь други съ двѣ или три;

вчера единъ кабинетенъ ученъ спира погледа си презъ нѣкоя научна или обществена проблема, днесь я подчинява на елементарни природни или социални закони и съ невидима скорость обикаля цѣлото земно кълбо. И тукъ и тамъ — наврѣдъ съзираме движения, гигантски крачки.

Учителя не може да се задоволи само съ туй, което е здобилъ въ училището, или съ елементарнитѣ познания, които получава отъ после. Той трѣбва да работи, но трѣбва сѫщевременно да следи и прогресивния потокъ.

Ето защо отъ негова страна е необходимо да усили средствата за усъвършенствуванието си, като създаде подходящи учреждения, събори и пр. Ако единъ учитель иска да изпълнява акуратно своитѣ учителски задължения, то той трѣбва да се оплаква отъ нѣмане свободно време, а не да нѣма какъ да прекарва времето си.

Когато заговорва за обществената дѣятелность на учителя, г. К. съ съкрушено сърдце пакъ се отдалечава въ недавнашното минало и плѣте лаврови вѣнци на училищното му величие. Но ако той се вдълбочеше въ въпроса, като не напуща сегашното си гледище, той трѣбваше да признае, че ликътъ на тогавашния учитель по отношение на политическитѣ и обществениитѣ борби не е тъй свѣтълъ, не е тъй идеаленъ, както ни го представя той. Отъ негово гледище трѣбва да признаемъ, че тогавашния учитель нито на косъмъ не е работѣлъ въ този духъ, когото му предписва г. К. Той е горѣщо обичалъ своя народъ, но не този народъ, който е палѣлъ изъ голѣмитѣ конаци чобуцитѣ на разнитѣ паши-дерибеевци, не този, който е трупалъ алчно злато върху коститѣ на свѣтлитѣ революционери, а народа върху когото тѣжеше политическо и обществено иго, той е обичалъ оголѣния, окървавения, съсипания простъ народъ, обичалъ е вдовицата, обичалъ е сирацитѣ. Той въставаше противъ цариградскитѣ фанариоти, защото виждаше, че отъ черковния амвонъ пѣеха хвалебни химни на палата, че тѣ не бѣха по-долни отъ него въ грабежитѣ. Ако бѣ живъ и сега би въстаналъ противъ сегашнитѣ имъ замѣстници, които сѫ обърнали цръквата на блато, за да грабятъ, които сѫ въздигнали рушвета въ принципъ и не се срамуватъ да присвояватъ обществени земи, които най-после приглашатъ на реакционния мотивъ.

Той искаше самостоятелна църква, но не и вълкъ пакъ подъ друга кожа. Той виждаше, че политическото робство, правото да разполагашъ съ сѫдбинитѣ на милиони хора, нѣма никакво божествено или юридическо обоснование, затова подготвяше почвата на въстанието. Безъ да е изучавалъ теориитѣ на философитѣ отъ XVIII в., той разпространяваше принципитѣ на индивидуализма. Той виждаше, че върху народния трупъ не тѣжи само фанариотското и политическото иго, а и това на разнитѣ чорбаджии, които не бѣха по-малки негови душмани отъ първитѣ, и затова въставаше противъ тѣхнитѣ произволи. Той работѣше съ присърдце, като вѣрваше, че за народа ще настане щастливъ день, безъ да подозираше, че изъ този народъ ще се метаморфозиратъ личности, които да създаватъ Садина, Бѣла-Слатина и Тръстеникъ, безъ да знаеше, че този имотъ, тази честь, която той спасява, ще ги продаватъ на европейскитѣ тържища за фиктивни благоволения. Съ една дума — неговата дѣятелность бѣ революционна — въ пълната смисълъ на думата. И всичкитѣ му дѣйствия

сж били мѣрени съ два аршина: съ народната гордость и тъмницата. Властьта, чорбаджиитѣ и тѣмъ подобни мекерета сж хвърляли безъ милость учителя въ грознитѣ зандани, а народа е разтварялъ обятията си и съ искренна, болѣзненна въздишка му е благодарѣлъ за самопожертвованието. И днесь вий ще срѣщните много личности, които благоговѣять фарисейски предъ дѣлата на Хаджи Иванчо или попъ Кръстьо. Тогасъ и тѣ сж му чели нотаци и, да не се бърка въ политическитѣ и общественитѣ борби.

Съ горнитѣ разсжждения имамъ за цель да докажа, че предишния учитель не е билъ отъ този калъпъ, какъвто нѣкои искатъ да нахлузятъ на днешния учитель, че той е билъ обичанъ и преследванъ, че той не е държалъ помирително положение и не е служилъ и Богу и Мамону.

Като имаме предъ себе си подобенъ анализъ на обществената дѣйность на прежния учитель, като имаме предъ видъ въсхищението, което тя възбужда у г. К., питаме: има ли право да натяква, че днешния учитель не заслужава тази похвала, че неговата работа стои на низка степень?

Преди да отговоря на това, азъ ще направя нѣкои разяснения, безъ които много души сж идвали до невѣрни заключения, а отъ тукъ и безотрадната присжда надъ нещастния днешенъ учитель.

Значението на учителевата дѣйность, била тя въ училището, или вънъ отъ него, зависи отъ туй, до колко тя способствува за прогресивния вървежъ на събитията. Не искамъ да кажа, че това значение се опредѣля отъ обстоятелството да създава такива или онакива събития, а отъ помощьта, която тя указва на историческото развитие. Учителя не може да създава тези или онези идеи и да ги присажда въ обществото, той неможе да иска и налага това или онова управление, не може да въвежда тези или онези традиции, но той може да *схване*, *формулира* и съобщи идеитѣ, които се зараждатъ вследствие економическото развитие, да подготви общественото съзнание, за да възприеме тѣзи идеи и да бждатъ реализирани. Съ една дума, до когато учителя се явява като средство при предявленията на економическата динамика, до тогава той е прогресивенъ елементъ.

Въ разнитѣ исторически епохи се зараждатъ и разни идеи, които представляватъ еволюционна стълба. Учителя трѣбва да се качва отъ едно стъпало на друго.

Той изпълнява добросъвѣстно работата си, когато се качва, а не кога се спира или слиза. Ето защо ние не можемъ да искаме отъ днешния учитель това, което нѣвга е правѣлъ предишния: ний не можемъ да искаме отъ него да работи въ сжщия духъ, въ сжщото направление, да се бори противъ фанариотското коварство и грабежа или противъ турската свирепость и произвола; ние можемъ да измѣримъ и оцѣнимъ интенсивностьта на работата му въ свръзка съ епохалнитѣ нужди и следъ туй да сравнимъ съ интенсивностьта на работата съ днешния учитель, но пакъ въ свръзка съ съвременостьта. Ние можемъ да кажемъ: предишния учитель трѣбваше туй и туй да работи, той изработи онуй, днешния — туй и туй, — пъкъ изработва онуй. Ние можемъ да съставимъ пропорция между сътношението на изискванията отъ първия и работата му и между тѣзи, на втория. Ако пропорцията е права — факта е отраденъ; не е ли отрадна—това показва, че учителя се е отклонилъ отъ пжтя си. Никакво

отношение не може да се съставя между работата на първия и на втория по отдѣлно.

Вѣянията, които причини францускатa революция, се разпространиха почти изъ всички европейски кжтове; тѣ не можѣха да не засѣгнатъ, макаръ и по-късно и поробената България, тъй като политически гнетъ я бѣше докаралъ въ предсмъртна агония. Политическото робство не само че не гарантираше нѣкакво завидно положение на личностьта, но даже събаряше условията на сжществуването ѝ. Търговската обмѣна, която се водѣше съ нѣкои близкосъсѣдни и освободени държави, даваше възможность да виждатъ приятната гледка, която представлява личната независимость. Въ общественото съзнание се заражда стремление за свобода на личностьта. Народния учитель се явява формуляторъ на това учение. Отъ една страна народното брожение къмъ свобода и отъ друга — стеклитѣ се политически събития на европейския контигентъ — освободиха България. До освобождението учителя имаше единъ идеалъ: «*Свободата*». — Това бѣше ядрото, около което се концентрираше всичката му работа. Той учеше, пишеше, проповѣдваше, за да изведе народа на пжтя, който води къмъ политическа свобода, и той испълняваше добросъвѣстно своята задача.

Когато разпокжсаната България доби право на независима политическа единица, ней предстоеше да уреди живота си. Предишната економическа затвореность сега вече бѣше унищожена; на сцената се явява новъ економически животъ, испъкватъ нови отношения между производителнитѣ сили, а отъ туй се явяватъ и нови форми на живота. Старитѣ идеи губятъ своето значение и вмѣсто тѣхъ се явяватъ нови. Учителя отъ новото време трѣбва да служи тѣмъ.

Благодарение на силния жизненъ преломъ, който претърпѣ България и сплитанията на чуждестраннитѣ интереси, нейното развитие не тръгна правилно; вѣковнитѣ рохки традиции не ѝ позволяваха да почувствува аномалностьта. Отъ день на денъ тази аномалность се усилва, но пъкъ и по-силно се чувствува, а толкова по-злѣ за нейнитѣ причинители.

Държавното управление се дава въ ржцѣтѣ на разни тѣсногръди и кжсогледи политикани, или пъкъ на такива, които да могатъ по-коварно да изиграятъ възложенитѣ имъ роли. И единъ криминаленъ престжпникъ или придворенъ лакей, достойни да украшаватъ колекцията на Ламброзо съ едно невинно замахване на перото проливатъ кръвьта на стотини жертви, безсрамно се подиграва съ свещенния трудъ на хората, съ китайска жестокость оковава свободата на печата; суспендира нашата конституция, на която всѣки членъ е направенъ отъ кристализирана мжченическа кръвь. Тѣзи джуджета се гаврятъ съ историята, тъй като економическото развитие диктува поне конституционно управление, а не монархия, тѣ сж престжпници предъ правото; тѣхната жестокость и коварство сж много необходими на средневѣковнитѣ папски ордени — жалко, че не сж родени тогава!

Азъ не ще изследвамъ причинитѣ на това, защото туй не е цельта на статията ми, а само ще констатирамъ, че политическия животъ на България е неправиленъ, неумѣстенъ, вреденъ. Той представлява едно зло, противъ което всѣки свѣстенъ човѣкъ трѣбва да се бори.

Не по-добъръ е економическия ни животъ. Въ това отношение ние преживѣваме тежки минути: отъ една страна старитѣ форми на производството — ржчния трудъ, занаятитѣ — се разлагатъ, изчезватъ, отъ друга — заражда се капиталистическото производство. Минутитѣ сж тежки, казватъ за туй, защото разлагането на дребното производство отнема залъка на много души, отъ друга пъкъ фабричното проозводство не е тъй нарасло, че да ги погълне и, най-после, новата форма на производството не е тъй добрѣ урегулирана, тя е още мжтна вода, въ която «хитритѣ хорица» ловятъ риба. Земледѣлческия трудъ сжщо така се намира въ плачевно положение. Заложенитѣ на разнитѣ банки и каси ниви губятъ отъ день на день своята жизнеспособность, пъкъ и туй, което даватъ на ржцѣтѣ на селянина, се изпарява. Ако тѣжкитѣ лихви сж неспособни да ограбятъ хубавичко селянина, то на помощь му се явяватъ данъцитѣ, па най-после и десятъка. Даже и хубавия Карлсбадъ си надига гордо главата и предявява своето право за по тлъстъ дѣлъ.

Това е грозната картина, която отъ днешенъ денъ се е получила, вмѣсто правилното економическо развитие, лекъ данъченъ товаръ и разуменъ политически животъ. Ако чуете отъ нѣкой старъ зевзекъ да ви казва, че днесь е отъ турско по лошо, то знайте, че ви казва една истина. Тръстеникшкия или Дуранъ—Кулакския герой конкурира съ Баташкия. Политическия режимъ е единъ и сжщъ, само че хората които го дирижиратъ носятъ шапки, а фесовитѣ си държатъ подъ мишницата. Злото, което днесь надвѣсва, се състои въ това, че народа сега е по-съсипанъ економически. Грабежитѣ, гешефтитѣ, присвояванията на държавни и общински земи и днесь се повтарятъ, но тѣ сж по тѣжки, тъй като следватъ кризиса, който търсятъ производителнитѣ форми. Промѣната на политическитѣ режими не ни носи нищо утѣшително. Парламентаризма, който проблѣсва между законитѣ ни, не е друго нищо освѣнъ калейдоскопъ, който мами нашето око.

Взрѣте се въ вътрѣшностьта на този калейдоскопъ и вие ще видите малки, безформени пѣтна, отъ разна голѣмина и боя, които се движатъ подъ въртѣнието на една ржка и правятъ най разнообразни картинки. Лицето, което гледа на окулятора, което не знае, каква измама на окото се крие задъ него, мисли, че вътрѣ е тъй хубаво, тъй прекрасно!

И този парламентаризмъ срѣщате на всѣка крачка. Въ името на него се прекриватъ нѣколкогодишнитѣ золумлуци на една прѣстъпническа банда и на тѣхно мѣсто възцарява законностьта и свободата, въ името на този парламентаризмъ се пропущатъ презъ мрѣжата на законитѣ криминални прѣстжпници и поставятъ на министерски кресла, а народното негодувание се счита за мятежъ, въ името на този парламентаризмъ единъ день при народното събрание ще се открие клонъ—училище, за да учи представителитѣ да пишатъ и четатъ, заради този парламентаризмъ по *„народна воля“* се обявява военно положение. Бѣдна логика! Този народъ който пролива кръвьта си, за да се избави отъ безправието, този народъ, който нищи кански, който протестира противъ военното положение, *иска го* и, неговитѣ управници, за да не нарушатъ принципитѣ на парламентаризмъ, веднага го обявяватъ!

Този парламентаризмъ, съ който политическитѣ шарлатани заблуждаватъ свѣтътъ, преведенъ на искренъ езикъ, се нарича безправие.

И до днесь това безправие виси надъ главитѣ ни, задушава народния гласъ и подготвя почва на монархизма.

За да постигне цельта си, това безправие е неразборчиво въ срѣдствата: то посѣга върху всѣка инициатива, върху всѣко учреждение, което подкопава почвата и осуетява плановетѣ му.

То знае, че колкото повече нараства успѣха на училището — разбирано въ най-широкия му смисълъ — толкова по мжчно може да удовлетворява грубия си егоизмъ и за това ограничава рамкитѣ на народното просвѣщение до тамъ, кждѣто се свършва невѣжеството и настъпва царството на съзнателната мисъль; то издава законъ за такситѣ, чрезъ който училищнитѣ врати се затварять за тѣзи, на шията на които виси мизерния хомотъ и ако тази мѣрка се укаже достатъчна да гарантира спокойствие на животинския му егоизмъ, би затворило съвсѣмъ вратата на нѣкои училища, предъ видъ на туй, че за ученитѣ нѣма мѣсто; то хвърля на съхранение въ мрачния занданъ всѣки свѣстенъ учитель, който си позволи да прекрачи означената преграда, безъ да обръща внимание на туй, че става презъ учебно време и страдатъ интереситѣ на училището.

Това е управлението, което и до днесь царува и се нарича безправие, това ся неговитѣ идеали, плодъ на които се явяватъ злинитѣ, които висятъ предъ нашитѣ очи и трѣбва да ги унищожимъ. Тѣхното унищожение и откриването пжть на свободното и прогресивното развитие сж три идеала тѣсно свързани по между си, които се налагатъ между друго и на народния учитель. — Тържество на парламентарнитѣ принципи, економическо подобрѣние, разширение кржга на учебното дѣло — това сж нужда на днешната епоха у насъ. Остава ни да видимъ, до колко народния учитель ратува за удовлетворението на тѣзи нужди.

Ако преселите погледа си въ дълбочинитѣ на мнимо-заглъхналата пръвинция и изучавате по дълго време нейния животъ, то оставате очудени отъ всичко туй, което виждаме, по отношение на учителевата работа. Вь низката, сложена на земята, кръчма стои скромния учитель, а около него зяпнали селени; но той не пие и пѣе, не принася скъпи жертви на Бахуса, а въсползванъ отъ тѣхното събиране, човърка болкитѣ имъ и изрича по нѣкоя утешителна думица; той взема политическия вѣстникъ и имъ тълкува писаното: поучава, какъ е било и какъ ще бжде и открива шашармитѣ, съ които разнитѣ шарлатане прикриватъ нечестнитѣ си дѣла; той подпитва за съсипаното имъ положение и открива причинитѣ на това; той се спира при умисления дюкенджия и му казва, защо нѣма алъшъверишъ, сѣда при занаятчията и му обяснява, защо отпадатъ занаятитѣ и какъ може да се помогне, не отбѣгва земледѣлеца и заедно съ него оплаква скъпия имотъ, който не следъ дълго време ще бжде изваденъ на търгъ, а заедно съ туй му обяснява, какъ да се възползова отъ туй, което има и какъ да обработва по-рационално земята; той отваря читалище, устроява въ празднични дни събрания и като имъ говори туй, което е тѣсно свързано съ нуждитѣ имъ, привлича и ги отстранява отъ кръчмитѣ, а съ туй нечели двойно и дѣйствува много повече въспитателно, отколкото ако ги морализираме съ кошъ думи; той се ползва съ тѣхното довѣрие и въ

време на избори или за други обществени работи искатъ неговитѣ съвѣти. Това е почивката му, това сѫ развлеченията му следъ училищния трудъ и това не сѫ исключителни факти, а обхващатъ цѣли провинциални области, особенно въ Сѣверна България.

Ни най-малко не ще се излъжа, ако кажа, че народното съзнание, което се прояви въ последното землядѣлческо движение, се дължи въ доста силна доза и на народния учитель. То се потвърдява още и съ факта, че колкото повече учителското тѣло е по-здушено, колкото повече учителитѣ сѫ активни елементи, толкосъ повече тамошнитѣ жители сѫ по-трезвени, по-събудени. Нима не забелѣзва това г. К.? — Може би. Столичната атмосфера е тъй ограничена и задушлива, отъ нея се дигатъ такива изпарения, че не позволяватъ на окото да вижда, какво става извънъ тази атмосфера.

Това нѣщо пречи на г. К. да вижда подигнатитѣ гонения кого най-много засѣгатъ, та затова ни казва, че „преслѣдватъ и гонятъ учители, но не проповѣдвани принципи, нито че сѫ се изложили за тѣхъ, ами защото угождаватъ на едни партизани, а сѫ противни на други, еднакво назадничави и мракобѣсни“. . . . Тъкмо противното е г. К.! Ако това не сте виждали очевидно, то поне трѣбваше да четете в. «Съзнание» и се увѣрите. Хората, които служатъ не на принципи, а на личности, не срѣщатъ голѣми трудности да се приспособяватъ къмъ този или онзи политически шарлатанинъ, да измѣнятъ своитѣ божества, стига да имъ обѣщаватъ облаги. Азъ познавамъ единъ учитель, който на времето си правѣше низки поклони предъ едно паднало свѣтило и заедно съ него, отъ висотата на своята наивность, плюеше на закона, но затова пъкъ «даваше просвѣта» въ класно училище, безъ да има нуждния цензъ, и днесь нищо не пречи на този господинъ чрезъ дописчици или донесения, да се подмилква предъ сегашнитѣ, да бѫде любимецъ и на нѣкое днешно свѣтило, никакъ не е чудно, ако отъ «гражданска и просвѣтителна доблесть, стане директоръ на класно училище. Таквато личности не сѫ малко; тѣ сѫ любимци на едни свѣтила, горещи поклонници на други, върли привърженици на трети; тѣ се движатъ отъ единъ голѣмецъ на други и все сѫ обичани и уважавани, защото имъ сѫ необходими.

Не мога да свърша, безъ да кажа нѣколко думи и за нравствения образъ на днешния учитель. Когато г. К. го оцѣнява, изпада пакъ въ мрачно настроение. Той го вижда прегърбенъ на комарджийската маса да играе по цѣли часове на карти или табла; той го вижда да бие безмилостно билярднитѣ топки, да посѣщава баловетѣ и танцоветѣ; най-после той го вижда въ задушливата кръчма, приравненъ къмъ простата тълпа, еднакво да пиянствува и руга. Той го вижда, но той не вижда българското учителство, а една часть отъ него. И, когато вижда само тѣзи картини, има право да се разочарова и да изрича грозни присѫди. Пишущия тия редове се присъединява къмъ неговитѣ осѫждания. Жалко е, че не вижда нравствения ликъ на другата часть, която е значителна по своитѣ размѣри и която отъ день на день нараства количествено. Той не вижда тази часть, какъ прегърбена подъ тѣжкия товаръ, мъкне учителския кръсть; той я не вижда, какъ тя гладува съ мѣсеци и срѣдъ стотини препятствия и нещастия просвѣщава младо и старо; той я не вижда, какъ

се скита отъ край на край, какъ самопожертвува своето спокойствие и животъ, даже и това на семейството, за да остане вѣрна и честна. Човѣкъ неволно склоня глава и благоговѣе предъ подобенъ мѫченикъ-страдалецъ, който се ражда, живѣе и умира срѣдъ лишения, но туря единъ камъкъ върху грандиозното здание на народното благоденствие.

Тѣзи примѣрни нравствени ликове не еднажъ сѫ били опетнявани, ала туй ни най-малко е накърнило тѣхното значение.

Но г. К. е много немилостивъ и къмъ своята часть, която е наблюдавалъ. Тѣхния нравственъ отпадъкъ всецѣло не зависи отъ тѣхъ; отчасти, а въ нѣкои случаи даже и напълно, зависи отъ официалнитѣ власти. Затова стрѣлитѣ му трѣбваше да бѫдатъ отправени и къмъ последнитѣ. Ти можешъ да бѫдешъ доносчикъ, нетолерантенъ, грубакъ, можешъ да бѫдешъ шантански възпитаникъ или лихваръ, но това ни най-малко не ти пречи да занимавашъ учителския постъ, стига да бѫдешъ послушенъ и изпълнителенъ къмъ официалната властъ; ти можешъ да бѫдешъ пияница, но щомъ си добъръ съ кръчмаря — селския кесаджия — твоето положение не може съ топъ да се разбие. Всичко, което се харесва на официалната власть е нравственно и обратно.

Сума честни, енергични младежи сѫ биле окичвани съ епитетитѣ: безнравственици, развалници на обичаитѣ или религията и пр. и пр., защото сѫ изпълнявали добросъвѣстно дългътъ си и сѫ разваляли спокойствието на мракобѣсницитѣ.

Пъкъ зная дружество, което брои съ стотина членове учители, чиято дѣятелность най-главно се изчерпва чрезъ развлеченията. Танцовални вечеринки, вечери съ напивки и веселби, даже разиграване на непристойни за учителското звание сцени — ето обществената дѣятелностъ на тѣзи г-да и г-ци. А властьта знае за това и нищо не имъ прави. Даже нѣщо повече: тя ги защищава и насърдчава, тъй като прѣдсѣдателя на това дружество е нейнъ органъ.

Повтарямъ пакъ: нравствената развала вѣе отгорѣ; намъ остава да апелираме и спомогнемъ на тѣзи личности, върху които докосва вѣението, та отъ тѣхъ да се създадатъ твърди характери, които да не се прегъватъ тъй лесно, остава ни и туй, да разрушимъ косвено този разсадникъ, който поддържа обществената смрадъ.

Въ заключение ще кажа, че азъ виждамъ въ учителската среда силно съживѣвание, виждамъ, какъ тѣ прегръщатъ идеалитѣ, които имъ диктуватъ: съсипване на интелектуалното, економическото и политическото робство и ратуватъ за народното благоденствие. И въпреки безмилостнитѣ уволнения, заплашвания и преследвания, тѣ гордо носятъ знамето на истинската наука, живѣятъ и дишатъ нераздѣлно отъ народа и сѣятъ семето, което ще пожънатъ потомствата.

X.

СОЦИАЛЕНЪ ПРЕГЛЕДЪ.

Значението на международния работнически праздникъ Първи Май отъ практична и научна точки зрения. Празднуването на Първи Май въ Брюкселъ и Белгия. Празднуването въ Франция, въ Англия, въ Швейцария, въ Италия, въ Испания, въ Германия, въ Австрия, въ Русия и пр.

Този е десетия пжть, гдѣто работницитѣ отъ двата свѣта подадоха братски кущилявитѣ си, заковани въ желѣза ржцѣ, и безъ страхъ исказаха на свойтѣ господари, правителства и царе, че деньтъ е близско, когато праздникътъ на трудътъ триумфално ще бжде отпразднуванъ съ пълна побѣда на робътъ; този е десетия пжть, гдѣто работницитѣ захвърлиха чуковетѣ и работническитѣ си блузи и на гъсти колони, подъ звуковетѣ на марселезата и при развѣвающето се червено знаме, отпразднуваха този свѣтълъ, радостенъ за тѣхъ праздникъ; този е десетия пжть, гдѣто отъ четиритѣ краища на земното кълбо се чуваше само единъ викъ, викъ изъ пресъхнали гърди, но викъ *мжжски*, викъ внушителенъ, викъ страшенъ... да живѣй Първий Май, да живѣй праздникътъ на трудътъ, да живѣй работническото освобождение!!!

По инициативата на американскитѣ делегати на международния работнически конгрессъ въ Парижъ презъ 1889 година, опредѣли се 1 Май, като общъ праздникъ на работницитѣ, независимо отъ тѣхната религия, народность и положение, въ който, единодушно и едновременно да заявятъ, че тѣ сж будни и здраво стоятъ на своитѣ постове, а отъ друга страна, високо да протестиратъ предъ *свѣтътъ* за своитѣ потжпкани, отъ капиталиста и неговитѣ покровители, права.

И ето, десеть години отъ тогава, на Първий Май се не слуша фабричната тржба, а при пукването на зората, *бжджщето* поздравлява работникътъ съ този знаменитъ день. Значението на Първий Май, като интернационаленъ праздникъ, както отъ практическа, тъй и отъ теоретически точки зрение, е много голѣмо.

Читательтъ знае, че едно отъ главнитѣ постановления на Парижския конгресъ, въ свръска съ Първий Май, е *осмочасовий работенъ день*. Само хората съ късъ погледъ или тѣзи, които на всѣко нововъведение, на всѣко подобрение живота на хората, гледатъ като на съсипване *нравственостьта*, само такива хора не сж въ състояние да видятъ добритѣ последствия на това постановление, които ще се отразятъ не само на отдѣлнитѣ индивидиуми, но и на цѣли общества.

Менъ не ми е възможно, да последя всичкитѣ злини на настоящето положени е на работитѣ, азъ ще се огранича да приведя думитѣ на двама знаменити Белгийски учени, отъ които единиятъ е придворенъ докторъ, а другиятъ редакторъ и професоръ въ Брюкселъ.

Докторъ Жюлъ Феликсъ на основание неопровержими хигиенически данни, доказва че най-голѣмата *язва*, най-голѣмото зло на человѣческото здравие и животъ е недоспиването, следъ силна физическа умора, необходимо следствие отъ настоящия економически строй. Като срѣдство за

искоренение на това зло, той препоръчва английското разпредѣление на деньтъ т. е. „осемь часа работа, осемь часа почивка, осемь часа спане“.*)

Г. де Грефъ, думитѣ на когото трѣбва да се вѣрватъ, като плодъ на четиредесетъ годишна научна дѣятелность, слѣдъ като опредѣля количеството на изхарчения трудъ отъ человѣка презъ деньтъ, и нуждното време за подновяване на силитѣ му, работи които той цитира отъ знаменития нѣмски физиологъ и физикъ Хелмолцъ (Helmoltz) завършва мисъльта си, че «тритѣ осморки» сѫ *необходими* на социалния организмъ. **)

Както вижда читательтъ, въ полза на осмочасовий работенъ день, се исказватъ не само хора „голтаци“, „социалисти“, „безбожници“, както се повтаря на всѣка крачка, но и хора, които въ тѣсенъ смисълъ на думата, не сѫ тъй близо до социализма, а—съвсемъ далеко отъ *агитационния социализмъ*, но хора, мненията на които сѫ подкрепени съ най-здрави факти — науката.

Отъ друга страна, при реализирането на осмочасовия работенъ день, това «натрупване на капиталитѣ», ако съвсемъ се не прекрати, то поне значително ще се ограничи, защото на сѫщото количество необходими продукти, при намаление на работния день, ще бѫдѫтъ посветени повече рѫцѣ, което ще измѣни смѣтката и ще намали доходитѣ на едритѣ производители. Въ такъвъ случай, безработицата значително ще се намали, отъ което непосредственно следва едно измѣнение въ нравственното отношение на хората. Това измѣнение ще се почувствува най-първо отъ господа прокурорите, тъй като 90% кражби и всѣкакъвъ родъ углавни престѫпления въ настоящия обществен строй сѫ благодарение материалното положение и нравствения уровенъ на престѫпницитѣ.

По такъвъ начинъ, осмочасовия работенъ день, се явява като факторъ на три велики измѣнения въ социалния животъ: спомагание въ економическото благосъстояние на обществото, въ неговото нравственно повдигание, и най-после просвѣщение на работницитѣ, които при настоящитѣ наредби по нѣмание свободно време, не сѫ въ състояние да го направятъ.

Читателю, преди да прочетешъ, какъ е празднуванъ този день отъ нашитѣ другари въ странство, присъедини слабия си гласъ къмъ гласътъ на стотѣ милиона работници въ Европа и Америка и заедно съ тѣхъ да извикаме:

Да живѣй осмочасовия работенъ день!

* * *

Първий Май въ Брюкселъ обещаваше единъ хубавъ пролѣтенъ день. Още отъ сутриньта, въ Брюкселскитѣ улици, не само на работническитѣ, но и на буржуазскитѣ квартали, се забелѣзваше едно оживление; работници и работнички, въ праздничнн облекла, съ засмѣни лица и червени лентички и цвѣтя, се движеха бавно, бавно: разговаряйки по между, или читающи местния вѣстникъ, своя органъ «Le Peuple», който специално за

*) Le D-r Jules Felix — La jurnée des trois huit's etude de Physiologie Sociale.

**) G. de Greeff — Le Rythme de l' activitè et mots de Maï.

този день бѣше излѣзалъ въ особенъ голѣмъ форматъ, съ много портрети и алогерически рисунки. Всички се отправляваха къмъ Народния Домъ; великолѣпно здание, съградено отъ желѣза и стъкла. Залитѣ на този великолѣпенъ дворецъ, площадьтъ предъ него и близкитѣ улици, буквално бѣха напълнени съ народъ. Въ 4 часа после обѣдъ, въ голѣмата зала на Народния Домъ, бѣше устроенъ блѣскавъ бзеплатенъ концертъ, гдѣто нѣколко хиляди работници и работнички, съ най-голѣмо удоволствие слушаха сполучливо испълняванитѣ парчета, повечето съ революционенъ духъ. Когато концерта се свърши, на площадьтъ предъ Н. Д. се бѣха вече наредили и съ нетърпение чакаха началото на манифестацията. Въ 8 часа Н. Д. бѣше освѣтенъ съ хиляди разноцвѣтни огньове пръснати между множество знамена; въ тази огнена, величествена пирамида, публиката съ восторгъ и при хиляди аплодисмента четеше: „да живѣй първий май"; огненъ надписъ, който предаваше още по-великолѣпенъ изгледъ на това величие.

Точно въ 9 часа, музикитѣ гръмнаха и 20.000 души въ най-голѣмъ порядъкъ се задвижиха.

Шествието се предшествуваше отъ единъ голѣмъ фенеръ, носенъ отъ 4 души, съ надписъ «Vive le premier Mai!», нѣколко десетки знамена и многобройна музика обкрѫжена въ единъ кордонъ отъ факели. Непосрѣдственно следъ тѣхъ още нѣколко десетки знамена и факели разна голѣмина и съ различни надписи: („Vive les trois huit", „Travailleures, brisez vos chaînes", „le suffrage universel nous donnera la journée de 8 heures!" и пр. *), следъ които — лигата на женитѣ. Следъ тѣхъ музики, знамена и дружества, музики, знамена и дружества — нескончаемо, до кать държатъ очитѣ. Въ срѣдата на шествието, единъ огроменъ розовъ букетъ, придаваше на манифестацията единъ милъ изгледъ, а въ края, единъ ацетелиновъ фенеръ, освѣтяваше пѫтя на манифестантитѣ. Като прибавимъ и раскошната майска природа; лунния, обсипанъ съ милиони звѣзди небосклонъ — картината пакъ не е пълна, защото нито перото, нито скицата сѫ въ състояние да предадатъ това, което окото на наблюдателя виждаше . . .

Около 11 часа, манифестацията бѣше пакъ на площада предъ Н. Д., гдѣто щеше да изслуша краткитѣ речи на своитѣ защитници. Пръвъ взе думата Елберсъ, който говори отъ името на централния комитетъ. После него, думата се даде на народний представитель Фурнеманъ. Нощьта, тъпата стойката на оратора, всичко това въ акордъ съ силния му гласъ и логическа мисъль, плюсъ личностьта на оратора, предаваше на нощната картината нечеловѣчески, - но вече божественъ изгледъ. Като посочваше на розовия букетъ, ораторътъ поздрави работницитѣ и пожела, щото на следующата година, този букетъ да бѫде носенъ съ слава отъ побѣдителитѣ... Третъ и последенъ, думата взе гражданинътъ Вандервелдъ, депутатъ отъ Шарлеруа. Още не бѣше успѣлъ да каже и слово, въздухътъ прогърмѣ отъ рѫкоплескание и «Vive». Вандервелдъ говори малко, но думитѣ бѣха искрени, речьта му пламена . . . и като посочваше на потъналото въ огънь здание, той каза: „какво бѣхме и какво сме сега! . . ." Въ тази минута

---

*) Да живѣятъ тритѣ осморки, Работници, строшете веригитѣ си, всеобщото избирателно право, ще ни даде осмочасовъ работенъ день и пр.

снопъ лъчи отъ ацетелиновия фенеръ, смѣсени съ усмивката на показвающа се задъ едно облаче луна, паднаха на развълнуваното му лице. Цѣла буря отъ удобрителни викове се понесе отъ единия до другия край на Брюкселъ. Петь минути бѣха малко, за да се въдвори тишината. Ораторътъ неподвиженъ, блѣденъ стоеше на мѣстото си. Личеше, че иска още нѣщо да каже, но често пжти въ такива минути, устата се отказва да слуша сърдцето. „Граждани — каза той на после — нека да завършимъ нашето тържество съ славната революциона пѣсень Марселезата. Другари, музиканти, марселеза!!... «и повече отъ двадесеть хиляди гласа въ акомпаниментъ на нѣколкото музики, запѣха «славната революциона пѣсень». Всички бѣха гологлави, а ораторитѣ стоеха на малкото балконче като статуи. Пѣсеньта бѣше испѣта и множеството се разотиде съ най-приятни чувства, за да си отпочине и приготви пакъ за чукътъ и синята блуза на следуюшия день...

— Въ Анверсъ, около 8.000 души взеха участие въ отпразднуването на първий Май. Въ 10 ч. сутрината на площата «la Commune» работницитѣ на чело съ своитѣ знамена и музика бѣха готови. После манифестацията, шествието се отправи въ една грамадна Анверска зала, гдѣто бѣше даденъ социалистически концертъ.

Много гости отъ близкитѣ градове и села, взеха участие въ Анверската манифестация.

— Въ Лиежъ и неговитѣ околности, независимо владѣющата безработици, Първий Май бѣше отпразднуванъ при най-голѣма тишина и спокойствие. На многолюдния метингъ, водителитѣ на Лиежската партия, между които гражданитѣ Будри и Троклеть, съ прочувствени речи поздравиха събравшитѣ сж работници, като имъ напомниха 27 Май, т. е. предстоящитѣ избори за двата белгийски парламента и всеобщото избирателно право (Suffrage Universel). Присжтствуваха повече оть 3.500 души.

— При всичко, че въ Шарлеруа, не бѣше устроена официална манифестация, но Първий Май не изгуби своето значение тамъ. Почти всичкитѣ работници отъ каменовъглищнапа минна и желѣзарски фабрики, бѣха напустнали работата си, по случай праздникътъ на труда. Сутриньта въ тамошния Народенъ Домъ, имаше митингъ, гдѣто работницитѣ изслушаха своитѣ другари — оратори.

Деньтъ мина най-тихо.

— Въ Лувиеръ, малъкъ градецъ въ Белгия съ около 35—36.000 души жители; 17—18 к. м. на юго западъ отъ Брюкселъ, общинското управление, бѣше освободило чиновницитѣ си по случай на праздникътъ, а въ училищата занятие нѣмаше. Великолѣпна манифестация отъ 4—5 хиляди души, на чело съ ученицитѣ съ червено знаме. Праздникътъ се свърши съ една сказска въ Народний Домъ.

И тукъ, както и другадѣ, най-голѣма тишина и нито едно стълкновение съ властьта.

— После Брюкселъ, най-славно бѣ отпразднуванъ Първий Май въ Гандъ, благодарение енергичностьта на тамошния водитель гражданинътъ Анселъ. Тъй като личностьта на този борецъ и стълбъ на Белгийското движение е тѣсно свързано съ успѣхитѣ на работническото дѣло въ Белгия, а малко познато у насъ, азъ искамъ да посветя нѣколко реда за Гандското социалистическо движение, гдѣто Анселъ играе най-голѣмата роля.

Презъ 1874 г. нѣколко работници тъкачи, предъ видъ експлоатацията отъ страна на буржуазскитѣ хлѣбарници, устроили кооперативна хлѣбарница, отъ името на работническата кооперация „Напредъ“. Първоначалниятъ капиталъ билъ около 200 лева, а членоветѣ на дружеството 60 души. Това дѣло било добрѣ посрѣщнато отъ страна на работницитѣ и гражданитѣ, дѣлата на дружеството се усилили до толкова, щото въ края на 1883 г, то могло да води конкуренция съ капиталистическитѣ фурни, а въ 1885 д. то почнало да издава вѣстникъ подъ сѫщото название т. е. «Напредъ» (Voruit). Основатель на всичко това се счита Ванъ-Бреверенъ-бояджия, а неговъ помощникъ Анселъ. Анселъ се е родилъ отъ прости и бѣдни родители; отъ начало билъ разсиленъ при Нотариусъ, после продавалъ вѣстници изъ улицитѣ на Гандъ и най-после станалъ словослагатель. Въ 1886 г. билъ арестуванъ за нарушение закона за печата. Това произшествие силно повлияло на кооперацията. Въсползували отъ отсѫтствието на Анселя, католицитѣ устроили друга хлѣбарница, гдѣто почнали да продаватъ хлѣбътъ на нѣколко сантима по-ефтино. Но 6-тѣ мѣсеца, на които билъ осѫденъ Анселъ, истѣкли и дѣлата на „Напредъ“ се пакъ поправили. Той билъ избранъ управитель на «Напредъ». Въ 1887 г. дружеството располагало съ шивачница, дрѣхопродавница, аптека, кафене, театръ и пр.

Въ 1895 г. Анселъ билъ избранъ народенъ представитель отъ Гандъ, гдѣто и до днесъ е такъвъ. Той се ползува съ уважение въ Белгийский парламентъ, при всичко, че не притежава качествата на ораторъ.

Следъ всичко казано, читательтъ лесно може да си представи, какъ е билъ отпразднуванъ Първий Май въ Гандъ.

Въ 9 часа, около 7500 души сѫ слушали, своя любимъ депутатъ, следъ което била устроена манифестация, а вечерьта блѣскавъ концертъ въ Народния Домъ.

Въобще, Първий Май въ Белгия се отпразднува на вевкѫдѣ блѣскаво и тихо, при участието на 250.000 души работници и съчувсвеници на работническото движение.

* * *

Въ Франция, Първий Май, съ исключение на нѣкокото градове между които и Хавръ е билъ празнуванъ блѣскаво.

До 1.000.000 работници сѫ взели участие въ манифестациитѣ.

— Въ Лиллъ, префекта на градътъ е поздравилъ работницитѣ съ праздникътъ, благодарилъ имъ за *тишината*, която *не нарушавали*, и имъ се обещалъ, да се застѫпи предъ правителството за тѣхъ.

— Въ Monceau-les-Mines, на 30 Априлий вечерьта, многобройна публика е слушала речьта на Жореса, за значението на 1 Май, въ свръзска съ подобрението живота на работницитѣ. На следующий день, голѣма манифестация отъ около 4.000 души, между които и Жоресъ.

— Въ Хавръ, около 1000 работници се бѣха сбрали въ залата Франклинъ на събрание. Следъ изслушанитѣ речи излѣзоха на улицата, но полицията произведе скандалъ, 22 души бѣха арестувани, а манифестантитѣ пръснати.

— Въ Монпелие, въ Нанси, въ Лионъ и по цѣла Франция, праздникътъ на трудътъ бѣше добрѣ отпразднуванъ.

*
* *

Английскитѣ другари отпразднуваха 1 Май повечето семейно. Въ Лондонъ, по случай този праздникъ, въ Кристалний Палатъ, бѣше устроено блѣскаво зрелище. Едно окрасено дърво, което представляваше «дърво на трудътъ», отговаряше на миналогодишнитѣ шесть трибуни въ Айтъ Паркъ. Дѣцата играха хоро около „дървото на трудътъ“ въ присѫтствието на повече отъ сто хиляди лондончани отъ всички слоеве на обществото. Имаше и речи. Праздникътъ се свърши съ едно блѣскаво освѣтление.

*
* *

Въ Швейцария и Италия, почти всеобща работническа стачка по случай 1 Май. Италиянското правителство се побоя този пѫть да произведе скандалъ, както това направи преди петь години въ Венеция и другитѣ градове. Както въ Швейцария, тъй и въ Италия, улични манифестаций имаше малко; Първий Май се посрѣщна и испрати или въ конференси или на полето.

Въ двѣтѣ държави заедно, числото на манифестантитѣ надминава двѣстѣ хиляди.

*
* *

Въ Испания и Португалия, единственитѣ страни въ свѣтътъ, останали толкова назадъ, благодарение силния натискъ отъ страна на църквата, но работницитѣ въ тѣзи двѣ страни, успѣха да докажатъ на свѣтътъ, че ако въ Италия и Испания мракътъ е популярна работа — то тѣ сѫ вече съзнали тази срѣдновѣковна болесть и бързатъ да постигнатъ изгубеното. Въ Порто (Португалия), грандиозна манифестация, устроена отъ името на социалистическата работническа партия. Около 40 музики и 78 знамена придружавали кортежътъ.

Въ Валадолидъ (Испания) и почти въ цѣла Каталония митинги и манифестции. Ораторитѣ, между другото, т. е между значението на Първий Май и осмочасовия работенъ день, говориха противъ църквата и държавата.

*
* *

Германската социалистическа партия въ манифестациитѣ на Първи Май, доказа на нѣмската буржуазия, че въ продължение на една година, за слава и честь на великитѣ учители и създатели на социализма се е почти удвоила.

Въ Берлинъ, голѣма манефистация, управлявана отъ депутатитѣ Фишеръ, Шлоссеръ и Зонбеинъ. Анархиститѣ се опитаха да говорятъ.

Цѣлия день мина тихо и спокойно.

По случай на праздникътъ, «Vorwaerts» (Напредъ) бѣше опубликувалъ специалнитѣ статии по този случай на Гедъ, Вандервелдъ и др.

*
* *

Славно се отпразднува Първий Май въ Австрия, особенно въ Виена. Въ числото на манифестирующитѣ-работници се забелѣзваше едно доста голѣмо количество дребни буржуа, а нѣкои търговци затвориха и магазинитѣ си после обѣдъ.

* * *

При всичкитѣ гонения отъ страна на русското правителство Първий Май (18 Априлъ) се отпразднуна гдѣ тайно, гдѣ официално, почти въ всичкитѣ градове на Русия.

Майската манифестация въ Варшава, е била два пѫти по многобройна отъ миналата година. Около 25.000 души работници съ червени знамена и музики, взеха участие въ манифест., обаче за позоръ на двадесетия вѣкъ, полицията не закъсне да покажи своята възпитаность. По подстрѣкванието на Варшавския Генералъ-Губернаторъ Имаретински, единъ ескадронъ жандармерия придружавани отъ многобройна тълпа казаци, произведе скандалътъ. Манифестацията бѣше растурена и манифестантитѣ разгонени, като оставиха въ жертва *още* нѣколко десетки свои другари, и нѣколко стотинъ арестувани.

Русkитѣ вѣстници нищо не писаха, но единъ Парижки вѣстникъ, бѣше помѣстилъ частна кореспонденция изъ Варшава, гдѣто се споменваше, че около сто души биле отправени на каторжна работа, между които осемъ души на вѣчна . . .

* * *

По такъвъ начинъ биде отпразднуванъ Първий Май отъ З.-Европейскитѣ другари, нека господаритѣ после това кажатъ, че нѣма работническа социалистическа партия, а шайка *разбойници.*

С. Ст.

Мнѣние по законопроекта за училищата.

Отъ Д. Благоевъ

Министерството на Народното Просвѣщение, съ писмо подъ № 4783, отъ 19 Априлий 1900 год., поиска ми мнѣнието по законопроекта за училищата. При всичко че занятията и времето не ми позволяваха да се залавямъ за такава работа, обаче не можахъ да му откажа, толкосъ повече, че въпросътъ за училищата е единъ отъ важнитѣ. Министерството иска мнѣнието ми главно по принципиалнитѣ въпроси на законопроекта. Азъ се ограничихъ съ тѣхъ само. Като не ми се вѣрва, че господата отъ Министерството ще четатъ мнѣнието ми, решихъ да го публикувамъ. Мнѣнието ми е следующето:

I

Единъ отъ принципиалнитѣ въпроси въ законопроекта съставлява въпросътъ за типа на училищата: какви трѣбва да бѫдѫтъ училищата? Нѣма съмнѣние, че при разрешаванието на тоя въпросъ трѣбва винаги да се иматъ предъ видъ нуждитѣ на народа и времето, въ което той живѣе. Обаче една отъ първитѣ нужди на всѣки съвременѣнъ народъ е нуждата му отъ единъ минимумъ отъ общо образование. Добрѣ разбранитѣ интереси на една съвремена държава изискватъ, щото преди всичко да удовлетвори тая нужда на народа, или по-вѣрно, да не туря искуствени прегради на стремлението му да я удовлетвори.

У нашия народъ напоследъкъ съществува силно стремление къмъ общо образование. Това се потвърдява отъ училищната статистика, която констатира голѣмо увеличение на ученицитѣ въ срѣднитѣ училища. Отъ тоя фактъ, нѣкои, особенно ония около министерствата, правятъ много криви заключения. Споредъ тѣхъ, трѣбва да се турятъ прегради на стремлението къмъ срѣднитѣ училища. Другояче, споредъ тѣхъ, срѣднитѣ училища ставали фабрики за «чиновнишки пролетариатъ». Излиза, споредъ тѣхната логика, че стремлението къмъ срѣднитѣ училища се явява, защото има срѣдни училища,—тѣ сѫ които създавали у нашия народъ това стремление. Ако нѣма срѣдни училища, или ако се турятъ прегради на достѫпа имъ, тогава нѣма да има «чиновнишки пролетариатъ», нѣма да има стремление къмъ общо образование, а синоветѣ на земледѣлеца и занаятчията щѣли да си останатъ при бащитѣ си и да работятъ тѣхния занаятъ. Други мислятъ, че намѣсто срѣдни училища нужни биле практически училища, които да дадатъ на ученицитѣ практически знания за въ живота, т. е. да ги направятъ искусни работници, занаятчии и земледѣлци. По тоя начинъ, споредъ тѣзи, нѣма да се създава «чиновнишки пролетариатъ», младото поколение ще се залови за работа, намѣсто да дири прехрана въ службитѣ.

Всичко това показва голѣмо неразбиране на туй, що се върши у насъ. Преди всичко, причината на стремлението у насъ къмъ срѣднитѣ училища не е въ сѫществуванието на последнитѣ, а въ оня економически процесъ, който се извършва напоследъкъ и който разклати положението на дребната и срѣдната класи. Тука не му е мѣстото да се простирамъ върху тоя процесъ. Обръщамъ вниманието върху туй, че стремлението у нашия народъ къмъ срѣдното образование е неизбѣжно следствие отъ него. Съ затварянието на срѣднитѣ училища, или съ препречванието достѫпа къмъ тѣхъ, опасностьта отъ «чиновнишки пролетариатъ» не се избѣгва. Той може да се яви и безъ всѣкакви училища, както е, напримѣръ, въ Турция. Сѫщо така съ отварянието на практически училища увеличението на «чиновнишки пролетариатъ» нѣма да се прекрати. Една страна, въ която не се извършва економически прогресъ, не се замѣстватъ старитѣ форми на поминъкъ съ нови, какъвто типъ училища да създаваме, все ще има «чиновнишки пролетариатъ», ще има една армия отъ службогонци. Опитътъ до сега ни показа, че отъ практическитѣ училища излизатъ пакъ кандидати за служби. Малцина сѫ отъ свършившитѣ тия училища, които сѫ намѣрили приложение въ живота на практическитѣ си знания.

Така че, заключенията, които се правятъ отъ факта за прилива на учащи се въ срѣднитѣ училища, сѫ съвършенно не основателни. Стремлението на нашата младежь къмъ срѣдно образование е една нужда, която се диктува отъ дълбоки економически и социални причини. Желанието искуственно да се прегради пѫтя къмъ него, нѣма никакви разумни основания. Не виждамь никакви положително причини, по които, при днешното економическо състояние на страната ни, държавата да пречи на свободния достѫпъ до срѣдно образование. Срѣдното образование за сега е една нужда за нашия народъ. При днешното економическо състояние на страната ни нуждата отъ професионални училища не е толкова голѣма;

тя ще расте заедно съ економическото развитие, ако то напредне, безъ, обаче, нѣкога да измѣсти нуждата отъ срѣдно образование. Впрочемъ, срѣдното образование улеснява придобиването на професионални знания. По тази причина за нашата държава първа длъжность съставлява да не туря искуствени прѣчки на младото поколение къмъ общо образование.

Съставителитѣ на законопроекта, обаче, сж исхождали, както се вижда, отъ горѣказанитѣ невѣрни заключения за значението на срѣдното образование и «за нуждитѣ на времето и на народа ни», та затуй си турили за задача да преградятъ пжтя за голѣмото множество младежи къмъ срѣднитѣ училища. Въ законопроекта се достига това съ така нареченитѣ «главни училища». Тѣзи училища по курса, предвиденъ отъ законопроекта, се различаватъ отъ долния курсъ на гимназиитѣ. Свършилитѣ въ тѣхъ ученици не могатъ да постжпатъ въ гимназиитѣ. За да постжпатъ въ последнитѣ трѣбва да се приготвятъ и да държатъ испитъ по ония предмети, които се минаватъ въ долния курсъ на гимназиитѣ. А тъй като най-голѣмата часть отъ ученицитѣ въ тия училища сж синове на бѣдната и срѣдната класи, които най-малка възможность иматъ вънъ отъ училището да ги приготвятъ за испитъ, то излиза, че съ «главнитѣ училища» се създаватъ искуственни прѣчки къмъ срѣднитѣ училища. Отъ друга страна, тѣ не сж и професионални училища. Така че, тия училища нито професионални знания ще даватъ, нито ще приготвятъ ученицитѣ за погоренъ курсъ отъ срѣдно образование. Изобщо, «главнитѣ училища», както всички училища отъ смѣсения типъ, съ неопредѣленъ характеръ, се явяватъ съвършено безполезни. Тѣ, очевидно, нарочно сж създадени за искуственна прѣчка къмъ срѣдно образование.

Моето мнѣние е, намѣсто «главни училища» да има *прогимназии*. При тѣхъ, споредъ нуждата и условията на околията, да се отварятъ и специални курсове, едногодишни или двѣгодишни. Относително последнитѣ моето мнѣние е, да се отварятъ въ окржжнитѣ центрове, съгласно нуждитѣ на окржга. Въ такъвъ случай, държавата испълва първата си длъжность, като дава свободенъ достжпъ къмъ срѣдното образование и въ сжщото време за желающитѣ създава и професионални училища.

II

Другъ принципиаленъ въпросъ въ единъ законъ за училищата съставлява въпросътъ за цельта имъ: каква трѣбва да бжде цельта на училището? Моето мнѣние по тоя въпросъ е, цельта на училището е да дава положителни знания, да развива гражданственость, духъ на умствена и гражданска полезна инициатива. Тѣзи сж качествата, които трѣбва да развиватъ общественитѣ или «народнитѣ» училища и въ които се заключава источникътъ на положителния моралъ. Споредъ законопроекта, цельта на нашитѣ училища била нравственно-религиозното въспитание. Обаче, нашето училище не само че не може да достигне тая цель, но тя води къмъ противоположни резултати. Въ основнитѣ училища ученицитѣ сж много млади, за да могатъ да разбератъ смисъла на религиозния моралъ, а безъ такова разбиране не е възможно да се образува религиозенъ моралъ, като разбираме религия въ най-добрия смисълъ. Но ако въ основното училище слабитѣ умственни сили на дѣцата никакъвъ моралъ не

могатъ да извлекатъ, то въ по-горнитѣ класове «вѣроучението» служи тъкмо за подриване на религиозния моралъ. Самата учебна система у насъ е основана на реалнитѣ познания, а тѣзи познания сѫ въ явно противоречие съ «вѣроучението», толкосъ повече, че самиятъ общественъ животъ представлява пъленъ контрастъ съ догмитѣ на «вѣрата». Моето мнѣние е, щото религиозното възпитание да се предостави на семейството, на родителитѣ, като се исхвърли изъ училището, особенно изъ гимназиитѣ. Инъкъ нашитѣ училища, намѣсто да даватъ «нравствено-религиозно» възпитание, учатъ дѣцата на лицемѣрие, лъжа и изобщо исхабяватъ характера.

III

Трети принципиаленъ въпросъ е въпросътъ за съвмѣстното учение на двата пола.

Законопроектътъ допуща съвмѣстното обучение на дѣцата отъ двата пола за основнитѣ училища и за главнитѣ, въ ония мѣста, гдѣто нѣма отдѣлни дѣвически; въ последния случай съ разрешението на Министерството. Моето мнѣние е, обучението въ нашитѣ училища да бѫде съвмѣстно. Не виждамъ никакви положителни причини да не се приема принципа за съвмѣстното обучение, особенно въ прогимназиитѣ. Съгласно законопроекта, прогимназия трѣбва да свършватъ дѣцата до 14 годишна възрасть. Тая е възрасть, която никакви положително опасности не представлява за младежитѣ. А пъкъ съвмѣстното учение може да окаже найдобро влияние, както върху успѣха на учащитѣ се, тъй и върху нравитѣ на младежьта. Запознаването още отъ ранята възрасть и съвмѣстното учение на дѣцата отъ двата пола ще послужи бездруго за развитието у насъ на по-добри обществении, граждански и семейни нрави. Приеманието на принципа за съвмѣстното обучение въ прогимназиитѣ ще бѫде една крачка напредъ къмъ въвеждането му и въ по-горнитѣ учебни заведения. Впрочемъ, съ въвеждането института за надзиратели и надзирателки при гимназиитѣ, азъ не виждамъ основания, защо принципътъ за съвмѣстното обучение да не се въведе веднага и въ гимназиитѣ. Страхътъ у рѫководителитѣ на народното просвѣщение отъ съвмѣстното обучение е съвършенно неоснователенъ. Той, както съмъ убѣденъ, проистича не отъ опитъ и факти, а отъ развалената фантазия, въ полово отношение, на възрастнитѣ мѫже, макаръ и съ грънкото име педагози.

Съвмѣстното обучение, особенно въ прогимназиитѣ, има и една много важна практическа страна. То ще позволи да се направятъ голѣми икономии въ бюджетитѣ на общинитѣ. Както е извѣстно, въ класнитѣ училища, въ мѫжкитѣ и дѣвическитѣ, особенно въ последнитѣ, и особенно въ II и III класове, постѫпватъ много малко ученици и ученички. При всичко това, общинитѣ харчатъ за поддържанието на двѣ училища, и държавата често имъ помага затова, когато съ по-малка сума могатъ да иматъ само по едно училище за двата пола и много по-добрѣ уредено. Инъкъ у насъ ще се харчатъ, както сѫ се харчили, обществениитѣ срѣдства съвършенно непроизводително, безумно, като една нелѣпа дань на грубитѣ предразсѫдъци.

IV

Четвърти принципиаленъ въпросъ въ законопроекта е въпроса за старитѣ езици — гръцки и латински. Понеже по тоя въпросъ дадохъ про

странно мнение преди три години, когато Министерството поиска да се произнесатъ по него учителскитѣ съвѣти, то тука нѣма да говоря по този въпросъ. Въ програмата на дѣвическитѣ гимназии законопроектътъ исхвърля старитѣ езици, като остава само латински, и то незадължителенъ. Моето мнѣние е, старитѣ езици да бѫдѫтъ незадължителни, и нашитѣ гимназии да бѫдѫтъ единъ типъ — *реални*. При незадължителностьта имъ старитѣ езици пакъ ще се изучватъ отъ онѣзи, на които имъ сѫ нужни, или на които родителитѣ имъ ще искатъ да се изучватъ, предъ видъ на практически съображения.

Y

Единъ отъ важнитѣ принципиални въпроси въ учебното дѣло съставлява въпросътъ за испитнитѣ системи. Ако у насъ системата на преподаването съставлява не просвѣщение на младежьта, а мѫчение, то испитната система се явява последня степень на истощение младитѣ сили на учащитѣ се. У насъ има испити при преминаванието отъ класъ въ класъ, испити при свършванието на срѣдно учебно заведение, испити като учители, за степенуванието имъ,испити следъ испититѣ-при висшитѣ училища (колоквиуми), конкурсни испити и т. н. и т. н. Въ другитѣ страни съзнаватъ вече, даже и въ такива страни, като Русия, въ основата на управлението на която лѣжи реакционниятъ духъ, че системата на испититѣ е най-убийственна за младото учащо се поколѣние. Моето мнѣние по тоя въпросъ е, Господинъ Министре, следующето. Да се приеме въведената напоследъкъ испитна система, а именно преминаванието отъ единъ класъ въ други да е безъ испитъ за ученици съ удовлетворителенъ успѣхъ, като се допусне *провѣроченъ испитъ* само за ученици съ съмнителенъ или слабъ успѣхъ по колкото и да било предмети. Матуритетниятъ испитъ да се исхвърли, като се подлагатъ свършвавшитѣ на провѣроченъ испитъ само ученици, които иматъ годишенъ успѣхъ подоленъ отъ удовлетворителенъ Матуритетниятъ испитъ при другитѣ испити, на които се подлагатъ учениците вънъ отъ гимназията, следъ свършванието на срѣдно образование, се явява положително безъ смисълъ, като въ сѫщото време служи за измѫчвание и даже убивание на младежьта.

Yl

Въ законопроекта е допусната една голѣма, споредъ мене, несправедливость прѣмо учителкитѣ. Трудътъ имъ се оцѣнява съ 10% по долу отъ оня на учителитѣ. Истина е, че въ днешното общество женскиятъ трудъ изобщо се цѣни по-низко отъ мѫжкия, но за туй пъкъ това и съставлява една отъ неговитѣ голѣми несправедливости, на които то почива. Азъ мисля, че едно учреждение, каквото е Министерството на Народното Просвѣщение, не може да приема и узаконява една обществена несправедливость. Независимо отъ това, че на мнозина учители труда може да се оцѣни много по низко отъ 10% предъ женския, но крайно несправедливо е да се възнаграждава труда на учителката по-низко, когато се изисква сѫщия цензъ отъ нея, както и отъ учителя. Моето мнѣние е, възнаграждението трѣбва дя бѫде еднакво и за учителкитѣ и за учителитѣ.

Друга несправедливость въ законопроекта е исключванието на омѫженитѣ учителки изъ училището. Съ това се получаватъ тъкмо противо-

положни отъ очакванитѣ резултати. Неомѫженитѣ учителки, които нуждата кара да ненапущатъ учителството, се принуждаватъ да се не омѫжватъ, обстоятелство, което може много злѣ да влияе, отъ гледна точка на приетия моралъ, както върху живота на самитѣ учителки, тъй и върху училището. Отъ друга страна, съ изключването на омѫженитѣ жени изъ учителството, лишава се училището отъ по-опитнитѣ сили въ преподаването. Това обстоятелство ще държи нашитѣ училища постоянно на една по-низка степень, или тѣ извънредно бавно ще прогресиратъ, понеже при постоянното замѣстуване на по-опитнитѣ омѫжени учителки съ нови неопитни другояче не може да бѫде. Мотивитѣ, по които се иска изключването на омѫженитѣ учителки, не съдържатъ нищо основателно. Тѣ се базиратъ на измислици и преувеличения. При туй трѣбва да се има предъ видъ, че процентътъ на омѫженитѣ учителки винаги не е много голѣмъ, защото сегашнитѣ мѫже обикновенно, щомъ се оженатъ, преграждатъ пѫтя на жената къмъ учителството. Като е така, нѣма нужда въ законопроекта да се озаконява тази явна несправедливость и насилие на единъ полъ върху други. Моето мнѣние, Господине Министре, е да се махне чл. 52 отъ законопроекта, който на никой министръ на Просвѣщението не прави честь. Той може да удовлетвори само злобата и грубитѣ предразсѫдъци на развалени мѫже.

VII

Общи белѣжки.

При гимназиитѣ бѣше се въвелъ обичая да се държатъ по празднинитѣ *„ученически бесѣди“*, подъ рѫководството на учителитѣ. Тоя обичай е прекрасенъ. Безъ да се простирамъ, ще кажа, че «ученическитѣ бесѣди», умѣло и свободолюбиво рѫководени, могатъ да иматъ най-благотворно влияние върху умственното развитие на ученицитѣ и върху характера имъ. Обаче въ законопроекта нищо не се спомѣнува по този важенъ въпросъ.

Сѫщо тъй законопроектътъ нищо не спомѣнува за другъ единъ важенъ въпросъ. Законопроектътъ изисква отъ общинитѣ да спомагатъ на бѣднитѣ ученици. При гимназиитѣ сѫществуватъ учителски дружества за спомагание бѣдни ученици. Единъ законъ за училищата трѣбва не само да задължава общинитѣ съ помагание на бѣдни ученици, но и да покаже по-сигурни начини за испълнението на тия задължения, както и да узакони дружествата за помагание на бѣдни ученици при гимназиитѣ. Най-добра помощь на ученицитѣ може да се даде чрезъ организирането на *ученически трапезарии*. Тоя въпросъ често пѫти се е третиралъ въ учителскитѣ съвѣти; направени сѫ опити въ нѣкои градове, както въ Стара-Загора и въ София и тѣ показватъ, че организирането имъ не е мѫчно и съ успѣхъ функциониратъ. А пъкъ доброто влияние на училищнитѣ трапезарии върху ученицитѣ е несъмненно. Най-малкото, което вдъхватъ тѣ на ученицитѣ, то е духътъ на общественность. Необходимо е, споредъ мене, да се узакони тѣхното организирание. Тогава спомагането на бѣдни ученици отъ общинитѣ и учителскитѣ дружества ще има дѣйствително значение.

Наказанията на учителитѣ споредъ проекта ставатъ отъ училищнитѣ власти и въ предвиденитѣ случаи. Обаче тѣ никога нѣма да се прилагатъ съгласно закона и справедливо, ако при опредѣлянието имъ не участвува и учителската корпорация. По мое мнѣние, необходимо е, щото да се признае началото на учителската корпорация, което дава сѫществующиятъ Учителски Съюзъ и да се узакони, щото само следъ възраженията на рѫководящия органъ на корпорацията да се прилагатъ наказанията, особенно исключванията на учителитѣ. Само въ туй виждамъ гаранция противъ голѣмитѣ злоупотребления съ наказанията на учителитѣ отъ училищнитѣ власти.

Относително исплащанието на учителитѣ, споредъ мене, трѣбва да става отъ държавата за всички учители безъ исключение.

Хроника.

(Изъ нашата журналистика)

Главниятъ дневенъ въпросъ. — Какво да се прави? — Заплитанието на въпроса. — Различнитѣ мнѣния. — Мнѣнието на в. „Свѣтъ." — Една нова партия отъ неизвѣстенъ „легионъ безкористни борци." — Най-близката задача на съединената опозиция. — Гдѣ е цѣрьтъ? — в. „Защита" и неговиятъ новъ цѣръ. — Дѣйствителенъ ли е той? — Възможенъ ли е компромисъ между буржуазнитѣ партии и работническата социалъ-демократическа партия? — Гдѣ е гаранцията за конституционно управление. — Предстоящиятъ конгресъ на работнич. соц. демократическа партия и задачата на делегатитѣ. — Ученическата стачка. — Причинитѣ й. — Социализмътъ и социалиститѣ. — Учителитѣ и Министерството на Просвѣщението за ученическата стачка.

Голѣмиятъ дневенъ въпросъ въ нашата журналистика е въпросътъ: какво да се прави? Още отъ началото на «либералния режимъ» тоя въпросъ се подига; обаче, и до днесъ той остава не решенъ въ нашата журналистика. Въ сѫщность въпросътъ се състои въ това: какво да се прави, за да се установи у насъ конституционно управление, за да се тури край на дворцовитѣ режими и незачитанието волята на народа? Такава е сѫщностьта на въпроса, понеже всички сѫ съгласни, поне на видъ, че само при едно управление напълно съгласно съ писаната конституция ще може да се махне финансовата и економическа криза въ страната. Много е писано по тоя въпросъ и, на вѣрно, още много ще пишатъ по него. Но отъ писаното до сега нищо положително не излѣзе. Въпросътъ даже не се обясни, а още повече се заплете. Мнѣнията, исказани до сега, сѫ най-разнообразни и противоречиви. Както видѣхме въ миналитѣ хроники, редакцията на шуменския в. «Защита» предложи да се съединятъ прогресивно-либералната и демократическата партии и съ общи сили да се борятъ за възтържествуванието на «народния суверенитетъ»; Ризовъ отъ своя страна въ в. «Христо Ботевъ» предлагаше да се съединятъ всички опозиционни партии и съ общи сили да извоюватъ конституционно управление. Напоследъкъ, органътъ на прогресивно-либералната партия в. „България» прави апелъ къмъ патриотизма на всички опозиционни елементи

да се съединятъ за борба противъ днешното правителство и изваждането на страната отъ днешното положение. Обаче, споменатиятъ шуменски вѣстникъ, който сѫщо е органъ на прогресивно-либералната партия, не сподѣля, очевидно, взглядоветѣ на софийскитѣ си съпартизани и подържа само съединението или компромиса между двѣтѣ партии. Въ последния си брой, впрочемъ, въ статията, подписана отъ нѣкой си Ив. Коларовъ, подъ названието — «Какво да се прави», в. «Защита» къмъ двойния съюзъ или компромисъ присъединява и социалъ-демократическата партия. Столичниятъ в. «Свѣтъ,» издаванъ отъ г. Дико Йовевъ, подържа съвсѣмъ пъкъ друго. Този вѣстникъ, или по-добрѣ г. Дико Йовевъ се обявява противъ всички досегашни партии. Той иска да се организира нова партия отъ млади, «честни и добродѣтелни» сили. Най-напредъ тоя вѣстникъ предлагаше, щото князьтъ да свали днешното правителство и да повика «млади, нови неопятнени сили,» които да съставили министерство. Въ сѫщото време той продължаваше да пише въ такава форма върху нашия политически животъ, че всѣкой дохождаше неволно до заключението, какво задъ нерешадата на г. Дико Йовевъ се криятъ ноктитѣ на дворцовитѣ реакционери подъ булото на подмладяванне на България. Той пишеше въ общи фрази за партийната деморализация, противъ всички партии, противъ всички учреждения, които биле дискредитирани отъ партизанитѣ, противъ партизанството, неизбѣжно въ всѣка конституционна страна, и т. н. Въ писаното отъ в. «Свѣтъ», разбира се, има много истина, обаче той тъй исказваше тая истина, че дѣйствително нѣкои съ право видѣха въ лицето на тоя вѣстникъ единъ много прикритъ дворцовъ планъ да приготви почва за едно coup d'etat, за унищожението на конституцията и провъзглашението на монархия. Но отъ като нѣкои вѣстници, главно «Работническия вѣстникъ» посочи на тоя характеръ на статиитѣ въ него, отъ тогава г. Дико Йовевъ зе да пише малко по-другояче. Отъ тогава той зе да пише за образуванието на нова партия отъ «млади, нови и неопятнени сили,» за «*дѣйствие*,» за борбата на тия сили съ «злото» и за «реформиранието на всички институции, като се поставятъ не върху лични, а върху принципни основи». Прочее, каква е формата, въ която той сега говори по сѫщия въпросъ, можемъ да сѫдимъ отъ следующитѣ думи, които срѣщаме въ 23 му брой: «Ако политическитѣ партийни нрави — четемъ тамъ, въ третята му статия — у насъ сѫ развалени и лоши, ние ще трѣбва да ги поправимъ, да изкоренимъ злото рѣшително. Вмѣсто подчиненость, което ни се е проповѣдвало, ние прокламираме необходимостьта за *дѣйствие*, за сдружена работа на честни, нови и никогашъ неопятнени сили. Идеята за една честна борба нараства въ сърдцата на всички безкористни и изоставени вънъ отъ всѣкаква сѫществующа политическа фракция у насъ; на едно младо поколение, което утрѣ ще срине злото въ краката си, щомъ се намѣри кой да издигне знамето на истинската свобода, на честностьта, на общото (а не, както е било до сега партийно и лично) благосъстояние! Идеята е озрѣла, великата борба е въ своето зазоряванне, очаква се само съединението на всички сили подъ единъ вождъ, който да повѣде цѣлиятъ този легионъ отъ честни борци противъ гибелната политическа разтлѣнность, противъ несправедливостьта». Както виждаме, тука ни се говори за «честна борба,» идеята за която нараствала «въ сърдцата на всички без-

користни и изоставени вънъ отъ всѣкаква сѫществующа политическа фракция», за «истинската свобода», за честность, за общо благосъстояние, знамето на които, обаче, не се е намѣрило още кой да издигне, говори се за «съединението на всички сили подъ единъ вождъ» и за «великата борба,» която се зазорявала! Всички ужъ принципиални статии въ тоя вѣстникъ все въ тоя духъ се пишатъ. Тѣ, наистина, представляватъ сборъ отъ гръмки безсмислени фрази, които сѫ далечъ отъ дѣйствителностьта, но, очевидно е, че г. Дико Йовевъ иска да се образува нова партия. Кои сѫ тия «честни борци», които само вождъ очаквали да ги съедини, гдѣ е тоя «легионъ,» който до сега не можа да намѣри човѣкътъ, който да издигне «знамето на истинската свобода, на честностьта и на общото благосъстояние» и кои сѫ, най-сетнѣ, тия «всички безкористни и *изоставени* (забелѣжете!) вънъ отъ всѣкаква сѫществующа политическа фракция у насъ» — ето кое е интересно да знаемъ. И възможно ли е отъ такива *хайплювци*, да извинявате за думата, които ужъ сѫ „легионъ,“ пъкъ се не виждатъ и чакатъ „вождъ,“ чакатъ кой да издигне знамето, да се очаква нѣкаква «велика борба», нѣкаква «идея за честна борба да нараства въ сърдцата имъ?» Праздни приказки! Че може да се формира въ бѫдѫще нѣкоя нова партия и че тя може да бѫде повикана отъ княза на власть, това е твърдѣ възможно, но да се очаква отъ такава партия „истинска свобода“ и «общо благосъстояние,» безъ да говоримъ за честность, това е нелѣпость.

Както и да е, но виждаме, че срѣдствата, за да се излѣзе отъ днешното положение, сѫ различни. Когато едни искатъ съединението на всички партии за борба противъ днешния режимъ, други искатъ съединението само на близкитѣ ужъ по между си партии, а трети предлагатъ образуванието на нова партия. До колко по такъвъ начинъ може да се достигне нѣщо, азъ вече говорихъ въ предидущитѣ си хроники. Но понеже въпроса пакъ се разисква, ще направя още нѣколко белѣжки. Нека предположимъ, че комбинациитѣ, които се предлагатъ, наистина се осѫществиха. Пита се: каква трѣбва да бѫде най-близката цель на съединената борба? На това питание, всички, които писаха върху съединението на партиитѣ, отговорътъ бѣше единъ, а именно: да се образува едно министерство, което да произведе абсолютно свободни избори, които и ще опредѣлятъ отъ кои партии ще се образува бѫдѫщето конституционно правителство. Сѫщата най-близка цель туря и в. «Свѣтъ» на новата партия отъ «легиона безкористни борци.» Но напоследъкъ, както трѣбваше и да се очаква, и по тоя въпросъ въ буржуазния лагеръ изниква разногласие. Споменатиятъ по-горѣ авторъ на статията — «Какво да се прави» — въ в. «Защита», г. Ив. Коларовъ, категорически се изказва, че свободнитѣ избори не сѫ срѣдството, което води къмъ цельта. Въ брой 34, стр. 3, той казва следното: «Ризовъ въ «Христо Ботьовъ» пише: дайте ми свободни избори и България е спасена» — Слѣдъ горното явно става, че не е тукъ цѣрътъ. Едно правителство може да даде единъ пѫть свободни избори, може да дойде единъ пѫть по народно довѣрие. Това не ще измѣни резултата.» За да разберемъ мисъльта на г. Коларовъ, трѣбва да видимъ предидущитѣ му разсѫждения. Въ сѫщата статия, малко по-нагорѣ той казва така: «Но и да не е правителството княжеско, и да има при

първитѣ избори народното довѣрие, то пакъ не би могло да се откаже отъ днешния начинъ на управление, щомъ иска да се задържи по-дълго време на власть.

«Още въ първитѣ дни следъ качването на едно правителство почвата подъ краката му започва да се разклаща.

«Не могло то да удовлетвори всички надѣжди, възлагани на променението режима, или пъкъ възлагани специално на неговото дохождание на власть.

«Не е удовлетворило и всички неудовлетворими обѣщания, които неговитѣ поддържатели сѫ давали на населението. Не сѫ могли да бѫдатъ удовлетворени и всички по занятие партизани, каквито вече всѣко село ги има по нѣколко.

«Въ такова едно положение, още не успѣло да направи първитѣ стѫпки за прокарване своята програма, ако наистина е имало желание за това, правителството бива нападнато отъ всички партии, а пъкъ то мисли, че която ще отъ тѣхъ да дойде на власть, не ще може да управлява по-добрѣ.

«Какво чудно тогава, че то прибѣгва до насилия. Ако то постѫпеше иначе, ако се не въсползуваше отъ грамаднитѣ срѣдства, съ които разполага, за да закрѣпи положението си, нѣмаше ли всички негови най-отчаянни партизани да го оставятъ и то посрѣдъ смѣха на менторитѣ отъ опозицията?»

И тъй, споредъ г. Коларовъ, свободнитѣ избори не измѣняватъ днешното положение. Единъ пѫть може едно правителство да дойде на власть по довѣрие на народа, но следъ като дойде на власть, то неизбѣжно, споредъ него, и по изброенитѣ отъ него причини, ще тръгне въ пѫтя на реакцията. Обаче, г. Коларовъ едно испуща изъ предъ видъ, а именно, че той взима нашитѣ „партии,“ които въ сѫщность не сѫ класови партии. а сбирщина отъ всевъзможни службогонци и голтаци, които искатъ да поживѣятъ и да си направятъ положение за смѣтка на държавата. Ако у насъ имаше партии съ опредѣлени класови стремления и ако имаше и такива класи, които сѫ заинтересувани въ създадения режимъ или въ изменението му въ по-прогресивенъ смисълъ, тогава ония причини, които той ни привежда за спускането на нашитѣ партии въ реакционния пѫть, нѣмаше да сѫществуватъ, или дѣйствието имъ щѣше да се парализира. Въ всички страни, които днесъ се ползуватъ съ едно гарантирано конституционно управление, когато сѫ били въ тази сѫщата преходна степень на економическото си и социално развитие, въ което се намира България, сѫ сѫществували сѫщитѣ политически управления, каквито ние днесъ преживяваме. Значи, не сѫ тѣзи причинитѣ на днешното положение у насъ, които ни изброява г. Коларовъ, а съвсѣмъ други.

Обаче, той, като излиза отъ цитираната гледна точка и като не намира цѣрътъ въ свободнитѣ избори, задачата на партиитѣ, които кани да влезнатъ въ компромисъ, вижда въ следното: «Задачата е, не правителството да *даде* свободни избори, ами да не може да ги не дава, да му се отнеме възможностьта да прави насилия при изборитѣ, и не само при тѣхъ. — Задачата, значи, на прѣдлагания компромисъ трѣбва да бѫде: прокарвание *закони, които напълно да гарантиратъ конституцион-*

ното управление въ България." Значи, споредъ г. Ив. Коларовъ, тука е цѣрътъ. Тоя цѣръ и преди него е предлаганъ, отъ сжщия вѣстникъ, въ който той пише, отъ в. «Свѣтъ,» който иска реформиране на институцинтѣ, така щото да гарантиратъ свободата и правата, а напоследъкъ и отъ главния органъ на прогресивнитѣ либерали, отъ в. «България.» Но вѣрно ли е, че цѣрътъ се заключава въ предлаганата задача? Отговарямъ: положително не! За да се обясня, ще взема единъ примѣръ. При всичкитѣ си недостатъци нашата конституция съдържа изрични постановления. Например тя казва: всѣки грамотенъ български гражданинъ може свободно да издава вѣстници, списания и книги. Какво по-добро отъ това? Обаче, какво става въ дѣйствителность? Конституцията е основниятъ законъ, въ съгласие съ който трѣбва да се издаватъ и другитѣ закони. Обаче у насъ се издаватъ закони за печата тъкмо противоположни на изричното ѝ постановление. Сега питамъ азъ: защо се тжпчи туй постановление? за това ли, че то не е ясно? Очевидно, не за това! Да предположимъ, че съ законъ се предава полицията въ ржцѣтѣ на народа, както казва г. Коларовъ. Питамъ: нѣма ли нашитѣ партии на власть да унищожатъ значението на тоя законъ? Нѣма ли тѣ да ни произведатъ единъ изборъ тъкъвъ, че полицията да бжде «*чрезъ народа,*» разбира се, пакъ въ ржцѣтѣ на правителството. Ако това днесъ става за изборитѣ на народни представители, на общински управления, защо да не може да стане и за избора на полицията? Не, очевидно е, че не въ законитѣ е въпроса. Най-добритѣ закони при днешното състояние на страната нѣма «напълно да гарантиратъ конституционното управление.» Ако у насъ конституцията е сведена на нула, то причината не е, че тя е най-лошата или че закони нѣма, които да гарантиратъ нейното сжществувание, а причината е, че нѣма обществении сили, заинтересувани въ нейното сжществувание и въ по-добри закони, че нѣма класи, че нѣма градска демокрация, достатъчно революционна по положение и развитие, която винаги да е на щрекъ противъ посѣгаенята на нейнитѣ правдини. А нѣма тѣзи сили, защото нашата страна е економически неразвита. И додѣто тя си остава въ днешното економическо, следователно, и обществено състояние, до тогава политическата реакция винаги ще има добра почва. Това не значи, че ние трѣбва да скръстимъ ржцѣ, да не работимъ, а означава да не се лъжемъ. Успѣхитѣ на нашата борба съ реакцията ще съотвѣтствуватъ на степеньта на развитието въ страната.

Като изхождамъ отъ казаното, намирамъ, че компромисътъ, който предлага г. Ив. Коларовъ, между двѣтѣ буржуазни партии и нашата, т. е. социалъ-демократическата, за насъ е положително не приемливъ. Тука нѣмамъ възможность да се простирамъ на дълго, за да доказвамъ безполезността и опасността за бждащето на работническата социалъ-демократическа партия. Ще кажа само, че влизанието на нашата партия въ тоя компромисъ и даже идванието ѝ на власть съ помощьта му, прокарванието на всички ония закони, които би гарантирали ужъ конституционно управление, не би привело къмъ нищо трайно. Отъ наша гледна точка гарантиранието на едно дѣйствително конституционно управление у насъ е възможно само при широки политически демократически реформи, които сж възможни при пълното прокарване на нашата политическа минимална

програмна. Но за прокарването ѝ е необходима една революционна сила. Двѣтѣ буржуазни партии, съ които ни се предлага да влѣземъ въ компромисъ, нито представляватъ такава сила, нито ще станатъ такава въ бѫдѫще. Тѣ никога нѣма да отидатъ по-нататъкъ отъ нѣколко закони въ духа на нашата конституция, но и прокарването на такива реформи е възможно само тогава, когато тѣ се опиратъ на една по-радикална буржуазна сила, но тази сила за сега тѣ я нѣматъ. При такива условия нашата партия нѣма какво да прави въ тоя компромисъ. За възпитанието на революционнитѣ елементи у насъ тя върши и ще върши всичко нужно. Влизането въ компромисъ при днешнитѣ условия би означавало само едно просто увеличение на народнитѣ представители на буржуазнитѣ партии, които, щомъ взематъ властьта, като не виждатъ обществени сили, които да ги удържатъ, ще се спуснатъ въ пѫтя на реакцията. Това ще означава едно безполезно компрометиране на партията и нищо друго. За насъ въ една буржуазна партия не важи, да-ли тя обѣщава политически реформи, а да-ли носи економически реформи, които ще създадать условия за политически прогресъ. Политическитѣ реформи нѣматъ значение, ако тѣ не се базиратъ на економически и съотвѣтнитѣ на тѣхъ социални условия. Партиитѣ ние трѣбва да ги цѣнимъ именно отъ тая гледна точка, а не отъ гледна точка, да-ли обѣщаватъ или турятъ въ програмата широки политически реформи. Споредъ мене, една буржуазна партия, която въ економическата си политика се явява революционна, а въ политическо отношение не обѣщава много, има по-голѣмо значение за страната, отколкото партии, които ни препорѫчватъ радикални политически реформи при днешнитѣ економически и социални условия.

Подиръ една седмица ще засѣдава конгресътъ на работническата социалъ-демократическа партия. Събитията напоследъкъ у насъ, както и различнитѣ мнѣния, които възбудиха въ нашия печатъ тия събития, навѣрно сѫ възбудили и у нашитѣ другари различни мисли, сѫждения и планове, които ще се искажатъ на конгреса отъ делегатитѣ на организациитѣ. Каквито и да сѫ тѣ, обаче, делегатитѣ, които ще бѫдѫтъ повикани да решаватъ важнитѣ въпроси, турени на дневенъ редъ, трѣбва да не се увличатъ отъ съблазнителнитѣ предложения на буржуазнитѣ партии, а да викватъ сериозно въ въпроситѣ и да не испускатъ главно изъ предъ видъ великитѣ принципи на научния социализъмъ, които до сега нито една отъ социалъ-демократическитѣ партии, рѫководени именно отъ тѣхъ, не сѫ накарали да се каятъ.

* * *

Тази хроника ще свърша съ нѣколко думи по единъ въпросъ, който презъ миналия мѣсецъ за кѫсо време занима нѣкои столични и Пловдивски вѣстници. Не бихъ говорилъ по него, ако той не засѣгаше и насъ социалиститѣ. Ето каква е работата. Въ Пловдивъ, както по-кѫсно и въ нѣкои други градове, презъ миналия мѣсецъ ученицитѣ отъ гимназиитѣ направили «стачка», т. е. напуснали занятията си. Причината била тази, че въ началото на учебната година Министерството издало една инструкция за годишнитѣ испити, отъ която се разбираше, че ученици, които иматъ слабъ или съмнителенъ успѣхъ, неопредѣлено по колко предмети, се подла-

гатъ между 15 и 20 юний на *провѣроченъ испитъ*. Учениците така и разбрали инструкцията, че по колкото предмети иматъ слабъ или съмнителенъ испитъ, ще бѫдатъ подложени на испитъ въ края на годината. Съ това разбиране тѣ прекарали цѣлата година. Обаче презъ Май мѣсецъ Министерството съ едно окрѫжно дало друго тълкувание на инструкцията, а именно, че на *провѣроченъ испитъ* се подлагатъ само ученици, които иматъ слабъ или съмнителенъ успѣхъ по два предмета. Учениците останали поразени отъ това ново тълкувание на инструкцията и то на края на годината. Споредъ това тълкувание $^2/_3$ отъ учениците на Пловдивската гимназия трѣбвало да останатъ въ сѫщия класъ. Това възбуди учениците и въ Пловдивската гимназия тѣ решили да направятъ «стачка», като обявили, че додѣто не се отмѣни новото окрѫжно нѣмало, да се върнатъ къмъ занятията си. «Стачката» на учениците, както и всички досегашни тѣхни бунтувания, свърши съ туй, че подиръ една недѣля тѣ пакъ се върнали въ гимназията.

Както виждаме, причината на стачката е много проста и за нея сѫ криви исключително, първо, Министерството, което не му е мислило, какви распореждания прави, и, второ, учителите, които нѣматъ нито капка доблесть да предупредятъ министерството за ненавременните му распореждания. Обаче, тѣзи дѣйствителни виновници на ученическите бунтувания винаги свалятъ своите грѣшки на другите. Така напримѣръ, за майската стачка на учениците при Пловдивската гимназия нѣкои отъ учителите ѝ си кривили устата, че виновници за стачката на учениците биле социалистите! Азъ съмъ положително увѣренъ, че учителите, които търсятъ причините на ученическите бунтове въ социализма и социалистите, сѫ отъ оная категория, които съ своите дебелашки обноски къмъ учениците ги предизвикватъ на бунтувание и които при ученическите безредия злобно се радватъ въ душата си, било защото въ тѣхъ виждатъ неприятности за началствата имъ, било че имъ се представлява случай да покажатъ предъ началствата си, колко сѫ строги педагози, като гласуватъ за най-жестоки наказания на «бунтовниците». Тази категория учители сѫ най-мизерните елементи въ нашите училища. И главното е, че тѣзи мизерници минаватъ и предъ Министерството и предъ прѣкото имъ началство за сериозни педагози и преподавателски сили. Предъ видъ на това, азъ никакъ не се очудвамъ, че се намѣрили учители, които да припишатъ на социалистически аспирации стачката на учениците въ Пловдивската гимназия.

Но чудното е, че и въ Министерството до сега даватъ вѣра на такива глупави измислици, че социалистите могатъ да се занимаватъ съ подобни безполезни работи, като да бунтуватъ учениците или да ги пропагандиратъ въ социализма. Отъ такава пропаганда социалистите не се нуждаятъ, като я предоставятъ на самото развитие на живота и на изникващите въ него литературни и обществени течения. И до сега хората отъ Министерството не могатъ да разбератъ тази проста истина! За това, както ни разказватъ, министерскиятъ пратеникъ за матуритетните испити при Пловдивската гимназия г. Пѣевъ билъ натоваренъ отъ Министерството и съ специалната мисия да изследва, да-ли «стачката» не била плодъ на социалистически аспирации. Едно отъ доказателствата било и «отвореното писмо» на учениците до гражданите! Обаче, само явно глупави хора

могатъ да приписватъ, че социалистъ е могалъ да напише това писмо. То е чисто ученическа работа. Авторитѣ му тъй неумѣло сж го написали, че нищо не казватъ даже за причинитѣ, които сж накарали ученицитѣ да напуснатъ занятията си, а сж наговорили въ него нѣща, които нѣматъ нищо общо съ цельта, която сж гонили. Впрочемъ, отъ името на социалиститѣ, особенно на Пловдивскитѣ, обявявамъ на всички клеветници, че тѣ даже не сж знаяли нищо нито за причинитѣ на стачката, нито кога тя се е обявила. Всичко това тѣ узнаха следъ нѣколко деня отъ обявяването ѝ и то чрезъ разпитване на учители и ученици. Но най-курйозното е, че следъ «стачката» Министерството, тъкмо при свършването на годината, дойде съ ново окржжно да истълкува инструкцията тъкмо тъй, както сж я тълкували ученицитѣ, т. е. че всички ученици съ слабъ или съмнителенъ успѣхъ да се допуснатъ до провѣроченъ испитъ, безъ да се гледа, по колко предмети иматъ слабъ или съмнителенъ успѣхъ. Този фактъ показва, че именно ржководителитѣ на народното просвѣщение не му мислятъ много, какво вършатъ. И когато отъ тѣхнитѣ лоши распореждания се явяватъ безредия, тѣ бързатъ, своитѣ грѣхове да свалятъ на хора, съвсѣмъ въ нищо не причастни! Такава е истината! Има много, какво да се говори за нашитѣ училища, но тука не му е мѣстото. Надѣвамъ, се прочее, че въ «Ново Време» ще се явятъ статии за язвитѣ въ нашето училище, особенно въ гимназиитѣ, въ които и системата на преподаването и отношенията между преподавателитѣ и ученицитѣ е источникъ на най-ненормални резултати.

Senex.

ОБЯВЛЕНИЯ.

Отъ Администрацията.

Въ администрацията на сп. „Ново Време“ останали сѫ още 100 екземпляра отъ I, II и III година отъ него. Редакцията ги отстѫпва на желающитѣ да си ги набавятъ:

I-а година за 6 лева
II-а „ „ 7 „
III-а „ „ 8 „

Въ сѫщата администрация се намиратъ и още нѣколко екземпляри отъ I и II год. на сп. „Дѣло“, което се отстѫпва по 5 лева годишнина.

Молимъ да се обрѫщатъ съ порѫчки до Администрацията на сп. „Ново Време“ въ Пловдивъ.

Порѫчки не предплатени не се испълнявалъ.

Г-нъ Никола Боевъ – чиновникъ

Юлий и Августъ. 1900 IV год.

НОВО ВРЕМЕ

МѢСЕЧЕНЪ ПРЕГЛЕДЪ НА УМСТВЕННИЯ И ОБЩЕСТВЕННИЯ ЖИВОТЪ

№ 7 и 8.

СЪДЪРЖАНИЕ:

(Следва на отвъдната страница).

Юлий и Августъ. 1900 IV год.

НОВО ВРЕМЕ

МѢСЕЧЕНЪ ПРЕГЛЕДЪ
НА
УМСТВЕННИЯ И ОБЩЕСТВЕННИЯ ЖИВОТЪ

№ 7 и 8.

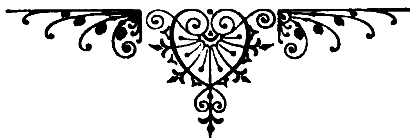

ПЛОВДИВЪ
Дружествена Печатница „Трудъ"
1900.

СЪДЪРЖАНИЕ:

Въ пжтя на гибельта.

Dolores nostra patientia non mitigabuntur.

Съ горчива охота ние ще се спремъ още веднажъ на наниза отъ золуми, извършени и постоянно вършени отъ „либералната партия“. И ако това правимъ, то не е за чернитѣ очи на нейния водитель, нито пъкъ че тя, като партия, заслужава тая честь. Ние се спираме въ първитѣ страници на списанието си на текущитѣ събития твърдо увѣрени, че тѣ сж проявление на времето, економически последствия, резултатъ на срѣдата и епохата, въ която живѣемъ:—първо и, второ, защото, като анализираме и бичуваме беззаконията на либералитѣ, съ това ние еднакво удряме на всичкитѣ нейни сестри—господствующи елементи въ нашия конституционенъ строй.

Естественно е, че заслугитѣ и преимуществата на една политическа партия ще се мѣрятъ по два критериума: първо, à priori, т. е. по програмата, която тя е проповѣдвала и принципитѣ проведени въ нея и, второ, à posteriori, по това, което тая партия е извършила, имайки браздитѣ на публичната власть въ ржцѣтѣ си.

I. По отношение на принципитѣ, които либералната партия ни проповѣдваше, ние ще се спремъ до толкова, до колкото е необходимо да увѣримъ нейнитѣ дебелокожи водители и поддържатели, че тѣ нѣматъ понятие отъ елементарна честность, като общественни дѣятели. Та кой ли, собственно, е убѣденъ „либералъ“? За това ще говоримъ по-нататъкъ. Съ принципитѣ си, казваме, либералната партия не ни носеше нѣщо модерно и по сжществото си различно отъ това, което се проповѣдва отъ другитѣ сжществуюши у насъ партии, съ исключение на социалистическата, която гледа, безъ да мига, всичкитѣ право въ очитѣ и стоически укрѣпва на постътъ си. Но, „когато нѣма риба и рацитѣ сж риба“: ако либералната партия, като ѝ се удаде случай, бѣше извършила и това, което обѣщаваше, всѣкиѝ щѣше да ѝ остане благодаренъ и, при удобенъ моментъ, даже би я поддържалъ. Разбира се, че отъ тринадесетьтѣ члена, въ които се заключаваха и, ако щете, заключаватъ всичкитѣ *desiderata* на партията първия и най-важния, и който собственно, липсва у другитѣ конгломерации, е тоя, който полага: „Поддържание конституцията, като при благоприятни времена бжде разширена въ по-либераленъ и демократически духъ“. Ние признаваме, че въ това положение се сьдържа борба, която, ако употрѣбеше либерал-

ната партия, щѣше да бжде поддържана отъ всѣкиго, защото днесъ, дѣйствително, е времето на прогреса. Още на пръвъ погледъ човѣкъ забелѣзва, че принципитѣ на либералната партия сж толкова еластични, колкото и либерални нейнитѣ дѣла. Тя искаше, по силата на горното постановление, да ратува за измѣнението на конституцията въ «по-либераленъ и по-демократически духъ», безъ собственно да ни обясни, какво разбира подъ тия думи и какви сж крайнитѣ ѝ цели. Като признаваме достоинството на политическата борба, ние полагаме, че за да се боришъ политически, трѣбва да имашъ ясно понятие за, социално-политическитѣ институти и факторитѣ, които ги създаватъ и крѣпятъ. Даже при господствующата политическо-юридическата наука сж проведени начала, които се игнориратъ отъ водителитѣ на партиитѣ у насъ и никой отъ тѣхъ — а колко повече членоветѣ на партията—не може да си даде ясна смѣтка за това, къмъ което се стреми и което иска. Всѣки си спомня за смжтнитѣ понятия, които днешния министръ-председатель излагаше миналата сессия въ народното събрание за народния суверенитетъ, а пъкъ бившитѣ и сегашни коллеги на шефа на партията, Радославовъ, справедливо упрекаваха последния въ недоученость, като го считатъ за най-глупавия общественъ случаенъ водитель. Макаръ че хърбела често се присмива на щърбела, обаче вѣрно е твърдението на другитѣ вѣстници, че „Н. Права", като партиенъ органъ, е най-безсъдржателния. Тъй неясно е редактиранъ и тоя членъ отъ программата, но съвсемъ ясно изпослѣ игнориранъ и захвърленъ, за да се потърси тогазъ чакъ, когато на ново брътвачитѣ-либерали, ритнати въ оппозиция, затръбятъ за народнитѣ болки. Все въ сжщия пжть на теоритическия анализъ, либералната партия ратуваше: за „пълното самоуправление на общинитѣ", безъ да обясни, въ що се състои то; за „намалението на данъцитѣ и расходния бюджетъ на държавата, равномѣрна, справедлива, сносна и опростотворена данъчна система", безъ да си даде трудъ да разбере, кой данъкъ е най-справедливия, най-сносния и най-равномѣрния; за «безплатна медицинска помощь, безплатно учение, хуманенъ наказателенъ кодексъ, реорганизирание на войската» (чл. чл. 2, 3, 4, 5, 10 и 11 отъ программата на либералната партия). И още по-нататъкъ? — Le reste ne vaut pas la peine d'ètre cité *) (Racine): другитѣ начала се поглъщатъ въ изброенитѣ. Общото заключение при отвлеченото разбирателство на основитѣ, върху което градятъ днесъ своята обществена дѣйность либералитѣ е, че между тѣхъ не сж се намѣрили въ цѣлъ единъ конгресъ хора, които да разбератъ, какво ис-

*) Остатъка и не заслужава да се цитира.

кать и защо го искать. Така, почивайки на булевардни общи фрази и подпомогната отъ обстоятелствата и свише, либералната партия сви своето гнѣздо въ нашия конституционенъ животъ и продължава да сжществува като гълта и приповтаря „Н. Права". все ония булевардни общи фрази, съ които на моменти могатъ да си служатъ политическитѣ шарлатани, но които така безразборно не трѣбва да лѣгатъ въ основитѣ на една партийна програма. И наистина, съ липсата само на здрави принципи и на солидни понятия за социалната сждба на народитѣ се обяснява оня зълченъ и варварски тонъ на либералнитѣ органи, съ когото тѣ си служатъ, като казватъ, че царски глави има да се търкалятъ изъ София при всѣки слухъ за министерско промѣнение. Ще забелѣжимъ най-сетнѣ, че както и у всичкитѣ други господствующи партии, които ратуватъ за своето ухранвание въ близко бждяще, така и у либералната партия нѣма нѣщо трайно, което да еволюира и се усъвършенствува, безъ да рухва, че всичко е гнило, отживѣло, смазано, недостойно, испито.

II. Има единъ видъ чалашкънъ хорица, които колкото повече сж бѣдни духомъ, толкова повече влачатъ безследно своето сжществувание, пригърбени отъ житейското бреме и безъ да разсжждаватъ за своето битие, защото нѣматъ за това ни време ни срѣдства и защото, заблуждавани още отъ малки въ различни безсолни вѣрвания, се считатъ доволни, когато, благодарение на физическата имъ мускулатура, могатъ да занесатъ кжшей хлѣбецъ въ огнището си. Такива хорица сж безврѣдни, и обществото, официалното общество въ днешно време трѣбва да се срами предъ тѣхнитѣ лица, че ги е оставило толкова назадѣ въ умствено и материално отношение, когато самата държава, съ своя сонмъ отъ служители се хрантути на тѣхния гръбъ и когато едно меншество ги скуби и ограбва безапелационно. Както и да е, такъва една пасмина, ако по независящи отъ нея причини не може да работи за настжпванието на социалната правда, поне не причинява зло ближному. Има и другъ единъ видъ невѣжи, психологични типове, които, привикнали да живѣятъ безъ трудъ и потъ, умѣятъ само да византийствуватъ и като люти звѣрове се втургатъ на всѣка беззащитна жертва, като прибѣгватъ до последнитѣ беззакония, за да я сандардисатъ. Отъ тая категория сж и днешнитѣ либерали. Лѣковѣрнитѣ би се помамили, когато партията бѣше въ опозиция, че тя ще направи нѣщо когато дойде на власть. Тия, които познаватъ основно ходътъ на нашитѣ работи, макаръ и да констатирваха тоя недостатъкъ на теоритически концепции, все можеха и имаха право да расчитватъ

че, ако не прокара нѣкои прогресивни нововъведения, поне либералитѣ не ще се опълчатъ противъ политическитѣ правдини на народа, които ако и смѫтно прокарани въ либералната програма, поне ясно сѫ изложени въ основния ни законъ. Тамъ, дѣто липсватъ понѣкога теоритически познания, изобилствуватъ полезни практически резултати. За зла честь либералната партия не попадна въ това исключение.

Нѣма съмнение, че, като синове на дадена епоха, ние трѣбва да плуваме въ водата, въ която сѫ ни хвърлили: трѣбва да приживяваме срѣдата, въ която живѣемъ съ завѣтния идеалъ да събудимъ заспалото, да ритнимъ кракъ на гнилото. Безъ да се отвличаме отъ цельта, която преследваме съ настоящата статия, защото въпроситѣ, които мимоходомъ зачекнахме заслужаватъ специално третиране, ние подчеркваме само факта, че юристи отъ първи редъ като Блунчли, отъ аристократическата срѣда по убѣждение, се хвалятъ че „коституционата монархия е вѣнецътъ на римо-германската република“ и притурятъ по-нататъкъ, за да не имъ се дразни буржуазното чувство, «т. е. вѣнецътъ на истинската политическа цивилизация въ Европа, защото тя, конституционната монархия, «est comme la reunion de toutes les autres formes» — е примѣсъ отъ всичкитѣ други форми на управление. И при тѣзъ лошевини ние не правимъ абстракция отъ настоящето — рекохме, че трѣбва да приживѣваме времето си — обръщаме другата страна на медала и признаваме, че конституционно-монархическото управление дава, макаръ и *броени*, права на народътъ, на нацията, защото и въ него то вижда единъ отъ факторитѣ му. Като е така, естественно е, че ни се влага въ обязаностъ да пазимъ строго правдинитѣ си, защото само като бдимъ надъ сѫществующето, особено у насъ, дѣто сѫ прокарани извѣстни принципи на самоуправление, само тогасъ бихме могли да извоюваме нѣщо по-добро. Нашата страна, бидѣйки подхвърляна отъ рѫцѣтѣ на князь Батемберга въ тия на Фердинанда, отъ стомаситѣ на консерваторитѣ въ тия на либералитѣ, отъ джебоветѣ на народно-либералитѣ въ тия на народняцитѣ и все тъй нататъкъ до скончание на това галено политическо дѣло — конституционната монархия — тя, нашата държава, казваме, все „за нейното благо и щастие“ се расклати въ основитѣ си. Хвърлѣте единъ ретроспективенъ погледъ на живота ни отъ освобождението до сега и сигуръ завчасъ ще се натъкнатъ мислитѣ ви на грозни деребеевски горчиви факти, вършени завчера отъ Каравелова, днесъ отъ Стамболова, други день отъ

Стоилова, по-после отъ Грекова, Радославова, всички отъ клоноветѣ на онова генеалогическо дърво, което е родило нашитѣ сѫществующи политически групи, всѣка отъ които се поохранва отъ година на година.

Естествено е, че при таквозъ едно ненормално положение всѣки, който милѣе за своитѣ правдини, не може да не бди надъ дѣлата на политическитѣ разбойници. Нинѣвластвующитѣ либерали обѣщаваха на първо мѣсто „поддържание на конституцията“ и трѣбваше да бѫде човѣкъ развалень и толкова ниско паднал, като тѣхъ, за да допустнеше, че една политическа партия—пази Боже!—ще лиже това, което едва вчера е плюла. И дѣйствително, вие, които ратувахте за конституцията и за нейното *деморализиранuе*, вие знаете ли нейнитѣ сѫществени положения? дѣ е гаранцията за правата на индивидуума като членъ на обществото и като поданникъ? Днешната държава не помислюва за гаранцията, за сѫществуванието на индивидуума отъ точкг зрѣние на економическитѣ и, въ днешното си устройство, тя не може да ни го даде. Та и ако не ни давате нѣщо «по-демократическо, нѣмате право да ни отнѣмате атрибутитѣ, които основния законъ ни дава, защото, щомъ посѣгнете на тѣхъ, ние ще съумѣемъ да ви се отплатимъ.»

Като положихме. че конституцията на първо мѣсто гарантира правата на личностьта—безъ последнята вие нѣмате *нация,* а безъ нацията липсва *държавата* — то нека набързо скицираме дѣлата на либералната партия, както подобава; нека разгледаме: *а*) отношенията ѝ спрямо неприкосновенностьта на личностята; *б)* отношенията ѝ спрямо материалнитѣ и интелектуални блага на личностьта и *в*) дѣйностьта на партията като общественъ факторъ.

А. Веднага нека забелѣжимъ, че по всѣко едно отъ нашитѣ подраздѣления ние бихме могли специално да кажемъ думата си — либералитѣ ни дадоха достатъчно и въ изобилие доста материалъ за това. Господствующето направление въ юридическата наука опрѣдѣля държавата, че тя е политически организираната нация въ извѣстна територия. Значи, признава се и при днешнитѣ условия, па и въ всичкитѣ страни, че сѫществения елементъ въ държавата е правоспособния народъ. Щомъ е така, безсъмнено е, че всичкитѣ институти трѣбва да гарантиратъ личната свобода и личната неприкосновенность. Най-после, следъ толкова дългата еволюция и следъ толкова лутания, человѣчеството справедливо трѣбваше да освѣти тоя принципъ. И дѣйствително, и нашата конституция въ чл. 75 полага, че «никому не може да се наложи наказание, което не е

установено отъ законитѣ», както и че «мжчения при какво и да е обвинение, сжщо и конфискувание на имоти се запрѣщаватъ». Принудителнитѣ мѣрки, прочее, и истезаванията спрямо физическия индивидуумъ сж забранени даже и тогава, когато се намираме предъ лицето на единъ престжпникъ, отъ когото обществото, посрѣдствомъ своитѣ органи, иска да достигне насилствено самопризнание (чл. 210 отъ Углавното Сждопроизводство). Естественно, че ако законитѣ — думата е за законитѣ при днешнитѣ условия—квалифициратъ за престжпници лица, които посягатъ на чужди материални блага, естественно е, казваме, че престжпница е сжщо и оная политическа група, която, за да сандардиса часть отъ народъ, му устроява искуствена сѣчь. Като исхождаме отъ тая точка, нѣма да се намѣри никой, който да не признае, че едно отъ голѣмитѣ лекета, които либералитѣ лепнаха на челото си, сж случкитѣ и кланетата въ Тръстеникъ и Дуранъ-Кулакъ. Отъ обвинителния актъ на военнитѣ прокурорски власти се установи вече по положителенъ начинъ, че българскитѣ граждани сж били провокирани къмъ стълкновение съ властитѣ — стълкновения, въ мотивитѣ на които почива горѣщото желание на съзнателнитѣ елементи да бранятъ политическитѣ си правдини. Значи, фактътъ си остава фактъ, именно, че администрацията на либералитѣ, състояща се все отъ върли бездарни крѣпители и стълбове на групировката, сж распасали пояситѣ си и хвърлятъ днесъ тукъ, а утрѣ тамъ ракавицитѣ си срѣщу конституционнитѣ прерогативи на българския данъкоплатецъ, говорено изобщо. Отъ друга страна, така сжщо по официаленъ редъ и съ автентични документи се установи както предъ военнитѣ власти, така и предъ очитѣ на общественното мнѣние, че Радославовата полиция е испаднала толкова ниско въ своята длъжность, като е дѣйствувала въ съюзъ съ разни Мантовци и пр. въ Руссе, да се истезаватъ тия отъ «бунтовницитѣ противъ общественния редъ», които сж се осмѣлили да признаятъ и деклариратъ, че развалениТѣ полицейски органи, макаръ и да се криятъ задъ шашката, куршума и сопата, пакъ нѣматъ право да распореждатъ съ сждбата на тая или оная община по комшийски начинъ. Като имате предъ видъ. че военния сждъ, отъ третя страна, произнесе една грозна присжда, която заслужава обстоятелственъ анализъ и съ която се осжждатъ българскитѣ войници на истезание, на тъмниченъ затворъ, че не сж се осмѣлили да вдигнатъ пушка срѣщу гжрдитѣ на своитѣ бащи, дѣца, братя и сестри, ще се дойде до заключение, че либералитѣ тълкуватъ чисто по либералски прокаранитѣ въ програмата имъ

принципи и че тѣ, по отношение неприкосновенностьта на човѣшката личность сѫ се показали и показватъ като вълци, които гълтатъ безнаказано беззащитното стадо. Когато, отъ една страна, проповѣдватъ поддържание на конституцията, а отъ друга подновяватъ мѫченията надъ невиннитѣ, за да сторятъ бѣлото на черно, това е знакъ, че културата въ партията е срѣдневѣковна и мѣркитѣ съвършенно крути. Още по́-нататъкъ. Все въ сѫщия пѫть на противоречия между думитѣ и дѣлата, либералитѣ като употрѣбиха административната власть исключително срѣщу правата на гражданитѣ, обявиха военно положение, което и до днесъ още царува, испопълниха затворитѣ съ «мятежници», биятъ, преследватъ. И днесъ за днесь отъ България има забѣгнали много български поданници въ странство, защото тѣхния животъ не е гарантиранъ. По тоя начинъ се въведе исключително положение въ страната по отношение на личната неприкосновенность, и това право, толкова скѫпо за всѣки поданникъ въ една конституционна страна, чиито крѣпители се явяватъ господствующитѣ партии, се обърна въ илюзорно. Въ това отношение, прочее, либералната партия се показа една звѣрска ордия, която не се спира предъ нищо, само и само да не испустне властьта, да граби безотчетни фондове и да поухрани своитѣ изгладняли крѣпители. Вмѣсто да зачитатъ личната неприкосновенность, тѣ по разбойнически начинъ се опълчиха срѣщу «носителитѣ на народния суверинитетъ», както би рекалъ нѣкой жарѫкъ конституционалистъ.

Б. Когато либералитѣ пиршествуваха въ София и полагаха принципитѣ на своята дѣятелность, тѣ тогава бѣха въ опозиция. Въ партийния си органъ тѣ ратуваха срѣщу гешефтарския режимъ на народняцитѣ, като осѫждаха, както економическата имъ съсипителна линия на поведение, така сѫщо и прекарванието на разни закончета, като Папанчевия, съ които се отнѣмаха гарантиранитѣ отъ основния законъ права. Не се мина много време и партията на сопаджиитѣ, която искаше «широко конституционно» управление въ страната, прогласи военна диктатура и съ единъ замахъ унищожи свободата на печата, на събранията, на убѣжденията. Либералитѣ, като тръбяха за „пълно самоуправление въ общинитѣ и окрѫзитѣ“ (чл. 2-й отъ програмата имъ, преди всичко посѣгнаха на нѣкои изборни длъжности, като окрѫжнитѣ комисии, растурваха и растурватъ по нѣколко пѫти общинскитѣ управления, въ които тѣхния пѣтелъ не пѣе, като за постиганието на цельта си служеха, гдѣто се явяваше нужда, толкова съ полицията,

колкото и съ кавалерията. Трѣбва човѣкъ да нѣма понятие отъ конституционио управление, трѣбва да е последенъ политически негодяй, за да се распорежда да ставатъ избори за общинскитѣ съвѣти въ мѣста, гдѣто е обявено военно положение. А либералитѣ правяха такива избори въ Търновската околия и то презъ време, когато всичко вече пъшкаше подъ гнетътъ на военната диктатура на «българското военно положение». Тамъ, гдѣто се запрѣщава издаванието на вѣстници, свикванието на събрания, издаванието на възвания и безпристрастното обективно разглеждание на текущитѣ събития, въ такива именно кѫтове либералитѣ за срамъ поднасяха указътъ за произвеждание на избори и за още по-голѣмъ позоръ, подобенъ указъ се обнародва и въ „Държавенъ Вѣстникъ" надлежно санкционирамъ; пъкъ то бѣше вече върха на политическитѣ беззакония, когато самитѣ избори се произведоха. Тая либерална партия, която воюваше за „безплатно учение въ всички учебни заведения" (чл. 4-й отъ програмата), увеличи учебнитѣ такси, затвори нѣколко училища и гимназии, намали училищния персоналъ, направи учителитѣ помощници на контрольоритѣ по десятъка, отвори хайка на гонения противъ всички учители, които не раболѣпствуваха и не раболѣпствуватъ предъ силнитѣ на деня, но самостоятелно се исказватъ и осѫждатъ всичкитѣ беззакония на съвременнитѣ кърджалийски времена. Училищнитѣ съвѣти по предложението и доклада на окрѫжнитѣ училищни инспектори, всички орѫдия на министерството и влачущи се по коремъ, защото безъ цензъ заематъ такива високи длъжности — училищнитѣ окрѫжни съвѣти уволниха по-голѣмата часть отъ учителитѣ съ мотиви срѣдневѣковни, варварски — затова, защото се произнесли, че цельта на народното училище не трѣбва да е религиозно-нравственото въспитание, а всестранното правилно душевно развитие, като ги квалифицираха за безнравственници и безбожници. Безобразното въ случая бѣ, че министерството само искаше мнѣнието на учителитѣ по въпроса, а пъкъ когато последнитѣ се произнесоха въ смисълъ различна отъ мнѣнието на министерскитѣ сановници, тогава взеха да ги уволняватъ, защото сѫ дали мнѣнието си. А още по-безобразното е, дѣто Министерството на Просвѣщението е распратило окрѫжно, съ което предписва на своитѣ мекерета — училищни инспектори, да не се назначаватъ еднажъ уволненитѣ учители въ никой учебенъ окрѫгъ. Въ Пловдивъ се е допустнало да засѣдава — както казватъ — въ училищния съвѣтъ единъ бездаренъ народенъ представитель, макаръ че въ закона сѫ изброени лицата, които съставляватъ училищнитѣ

окрѫжни съвѣти съ единственната мисия, разбира се, щото той да контролира и телефонира, кой за кого и противъ кого е дигналъ рѫка и да упражни въ последствие своето «сопаджийско влияние», гдѣто трѣбва и както трѣбва. Така като дѣйствуватъ либералитѣ искатъ да одушатъ всѣко съзнание на индивидуалнитѣ наши права.

По-нататъкъ. Въ чл. 10 отъ програмата си, либералитѣ, които „тържественно“ празнуваха тая година 29-й Юний, тѣхния годишенъ праздникъ, въ който изработваха и освѣщаваха програмата, въ чл. 10-й искаха „наказателенъ кодексъ, основанъ върху най-новитѣ хуманни и демократически принципи, приети и въ криминалната наука и практика“, а когато имъ се удаде случай да «демократизиратъ» както конституцията, така и наказателния законъ, тѣ въведоха „временнитѣ наредби по печата“, съ които се съвършенно омаскариха, защото не постигнаха, въпрѣки флагрантното престѫпление, което сториха спрямо едно освятено право на българскитѣ граждани отъ самата конституция, никакъвъ резултатъ. Признайте, че нахалностьта трѣбва да е твърдѣ голѣма, за да твърдишъ въ единъ докладъ до княза, че сегашното министерство се въодушевлявало „отъ твърдото желание да се рѫководи въ всичкитѣ си дѣла по установената отъ конституцията широка свобода“, когато поднася за подписвание едни „наредби“, които поробватъ и обявяватъ Дуранъ-Кулакската сѣчь противъ тоя членъ отъ конституцията, който полага, че «печата е свободенъ». Признайте така сѫщо, че и сѫдии, които, като знаятъ, какъ се вотиратъ, промулгиратъ и санкциониратъ у насъ законитѣ, не сѫ и не могатъ да бѫдатъ самостоятелни, ако накажатъ който и да е български гражданинъ и ратникъ на перото затова, защото билъ нарушилъ нѣкакви министерски или царски наредби, които, догдѣто не сѫ облѣчени—макаръ и съ своегороденъ, ако щете, либерълски начинъ съ законодателна сила, не могатъ да иматъ по-голѣмо значение отъ проста бѣла книга.

Колкото повече анализираме събитията, толкова повече изпъкватъ вършенитѣ беззакония на сегашното правителство. Въ опозиция либералитѣ проповѣдваха (чл. 12 отъ програмата) «преобразувание въ избирателната система, за запазвание общото избирателно право отъ всѣкакви злоупотрѣбения», тогасъ, когато при наближаването на избори, за да дадатъ предимство на своитѣ креатури, употрѣбиха сѫщи вандалски срѣдства. Така, избирателнитѣ карти не се раздаватъ, пращатъ се джандарми по изборитѣ безъ нумера съ специални инструкции, предизвикватъ се убийства и наранява-

ния, като тия въ Чирпанъ, Никополъ, Силистра и пр., арестуватъ се и интерниратъ учителитѣ. Въ камарата пъкъ тѣ касираха 24 опозиционни депутати, между които имаше и такива, каквито бѣха Ямболскитѣ, които не се утвърдиха, защото нѣмаше допустнато никакво беззаконие.

Ако до тукъ изброенитѣ факти могатъ да се отнесатъ прямо или косвено до интелектуалнитѣ и морални блага, гарантирани или, по-право очъртани отъ конституцията, сѫщото може да се каже и що се касае до отношенията на партията спрямо материалнитѣ блага на гражданитѣ. Понеже либералитѣ, за да се задържатъ на власть, трѣбва взаимно да се крѣпятъ, слушатъ и подпомагатъ, ние виждаме, че почти всичкитѣ институти се деморализираха. Така, за сѫдии, за административни и общински чиновници се назначиха лица бездарни, неотговаряющи на никакъвъ цензъ, а изгладняли улични скитници, които мразятъ да работятъ, които сѫ покорни раби на силнитѣ на деня и си играятъ просто съ материалнитѣ интереси на хората.—Въ заключение, какво остава отъ програмата на „грамадната либерална партия?“ Пухъ и прахъ. Тя е заприличала на Първана на г. Ст. Михаиловски, който

Колкото повече се храни съ идеалъ и слава
Толкова повече испусталява . . . .

В. Коя е причината на тозъ господствующъ буржуазенъ развратъ? Защо либералната партия, както и всичкитѣ нейни посестрими ударила о камъкъ? Защо, като общественни фактори, въ продължение на двадесеть и нѣколко години тѣ опропастиха страната? — Читателя знае, че при разискванието на обществениятѣ събития у насъ ние винаги наблѣгаме на преходния периодъ въ економическата еволюция, който преживяваме. Значи, економическо-социалния отпадъкъ ние нѣма да търсимъ исключително и главно въ господствующитѣ политически групи. Все пъкъ, при едно рационално прилагание на конституционнитѣ принципи, при едно съвѣстно употрѣбление на народната пара, ние не бихме испаднали до днешното състояние, а напротивъ бихме направили крачка напредъ къмъ прогресъ. Защо не стана това? Познато е, че социалистическата партия въ България излѣзе съ ясно изработена и очъртана програма, която лѣгна въ организацията на партията. По-после, когато и другитѣ конгломерации отъ разни убѣждения и вѣрвания заговориха за конгреси, всѣки се надѣваше да ги види съ принципи въ рѫцѣ, крайнитѣ економически преследвания и политически цели трѣбваше да станатъ извѣстни. Нуждата отъ опредѣленъ начинъ на дѣйствие се толкова

изостри, че ние видѣхме, какъ господствующитѣ партии се видѣха принудени сѫщо да свикватъ конгреси и нѣщо повече, да изработватъ ужъ програми. За една партия на бѫдащето, каквато е социалистическата, естествено много по-изнася да се срѣщне на бойното поле съ добрѣ организирани противници, съ проповѣдвани и добрѣ разбрани принципи, отколкото съ такава една тълпа, която не знае какво гони и единственната цель на която е ухранванието. И въ една конституционна страна, като нашата, всѣки би се радвалъ, ако буржуазнитѣ партии си зададяха за цель да основаватъ своята борба било на прокламиранитѣ конституционни, но ясно опредѣлени начала, било на каквито ще други социални и обществени факти. Тогазъ именно ние считаме, че по-нагледно ще можемъ да покажемъ нашето превъзходсгво, защото нашата борба нѣма за цель, като заблуждаваме хората съ повърхноститѣ на нѣщата, а пренебрегваме сѫщностьта, да се влачимъ предъ двореца и сдобиваме отъ тамъ благоволение и подкрѣпа. Освѣнъ това естествено е, че една партия, къмъ която прибѣгватъ интелигентнитѣ сили, на които сѫ се додѣли неправдитѣ на днешния общественъ строй, естествено е, че такава партия е единствената, която има право да расчитва на по-усъвършенствувана социална правда съ грядущитѣ поколѣния. Прочее, либералната партия не вирѣе, както нѣма да вирѣе и която и да е отъ другитѣ нейни облагодѣтелствувани свише сестри затова, защото отъ теоритическо гледище не е схванала еволюционния ходъ на събитията и въ програмитѣ имъ — колкото ги иматъ тия партии — не сѫ прокарани принципи, които да сѫ рожба на историческия процесусъ. Ние сме подчерквали и другъ пѫть фактътъ, че у насъ всичкитѣ политически групи сѫ плодове на едно генеалогическо дърво, които сѫ се раздѣлили помежду си не по нѣкакви основни различия въ преследванитѣ цели, а чисто и просто по лични недоразумения. Било е време, когато водителитѣ на господствующитѣ «партии» сѫ вървѣли рамо до рамо въ политическата борба и благодарение на случайни свадни, всѣки отъ тѣхъ е образувалъ съ времето своя крѫгъ отъ заинтересувани подражатели, като, при това, линията на поведение въ борбата си е оставяла винаги сѫщата — поддържанието на statu-quo-то, съ подмазвание предъ двореца, злоупотрѣбление съ властьта и партийното поухранвание. Въ своята опозиционна борба и съ свойственитѣ имъ булевардни фрази, либералитѣ бѣха съумѣли да подмамятъ нѣкои лековѣрни «младоидеалисти», съ които попълниха своя лагеръ, щомъ стѫпиха на власть. Така поласкани отъ блѣсъцитѣ на славата и временно-

то удоволствие, нѣколко добри сили се съвършенно изгубиха отъ полето на сѫщинската благородна борба — фактъ, който иде да ни докаже, че когато човѣкъ попада въ една партия, която не е изучила условията, въ които живѣемъ и не е сложила въ организацията си нѣщо по-далечно, но за това пъкъ по желателно, такава партия винаги ще бѫде играчка въ рѫцѣтѣ на власть-имеющитѣ. Прочее, либералната партия страда отъ съвременната историческа болесть, отъ тая економическа трѣска, отъ която ще изцѣлеятъ само ония елементи, които сѫ разбрали вървежътъ на господствующитѣ обществени правоотношения. У нея нѣма нищо трайно. Тя е партия на моментитѣ, съ които тя злоупотрѣбява толкова много, че се опълчи противъ елементарнитѣ положения на модернитѣ държави по закрилата на човѣшкитѣ правдини. Аслѫ и отъ едно такова невѣжественно схващание на общественнитѣ събития не може да се очаква нищо солидно.

Сега за моралътъ отъ баснята. Като се убѣдихме отъ горѣизложеното, че отъ либералната партия, както и отъ всичкитѣ нейни посестрими, не може да се очаква нищо добро, защото принципитѣ —, какви принципи!—на които почиватъ, сѫ отживѣли, у насъ се поражда младенческа енергия за позивъ къмъ борба, къмъ задружна и организирана борба, къмъ едно классово съзнание, щото всѣки да съзнае интереситѣ и се застѫпи за тѣхъ. И днесъ, когато всичкитѣ буржуазни партии се движатъ отъ временни економически интереси за ухранванието имъ, днесъ, казваме, тѣ игнориратъ економическия факторъ, на който се уповаватъ ограбенитѣ и оголѣлитѣ работници и се хилятъ надъ болшинството, о което ще си счупятъ главата. Пѫтьтъ, въ който вървятъ либералитѣ е пѫтьтъ на тѣхната погибель, защото колкото повече тѣ злорадствуватъ надъ народната сѫдба, толкова повече тѣ изострюватъ борбата. И когато голѣмото болшинство, движено отъ еднакви стремления и убѣждения и при една добра организация, съзнае собственнитѣ си права, тогава ще настѫпи социалната правда, за която днесъ толкова самоотверженни борци работятъ. Нека се утѣшаваме за сега съ моралната награда, че дѣлото, което преслѣдваме—рухванието на съвременния разбърканъ строй — е дѣло на истинското бѫдѫще благородство, помняйки това колкото старо, толкова и подмладено правило, че—Dolores nostra patientia non mitigabuntur—*че съ търпѣние само нашитѣ болки нѣма да се исцѣрятъ . . .*

В—нъ.

Изгубенъ животъ.

Повѣсть отъ **Густавъ Гайерстамъ***)

I.

Сѫдбата на нѣкои хора ни произвежда такова силно впечатление, щото ние се спираме неволно и се обръщаме съ молба къмъ невидимата сила за милость. Това чувство е много по-дълбоко отъ обикновенното състрадание — то е основано на съзнанието, че нашия животъ се е случилъ по-щастливъ и че между насъ и участьта на човѣка, за който става дума, все-таки сѫществува свръзка.

Колкото по-вече наблюдаваме и се научваме да разбираме хората и живота, толкова по-внимателно се спира погледа ни върху необяснимото въ човѣшката сѫдба. И въ водовъртежа на живота ние често сме принудени да се убѣждаваме, че именно въ това необяснимо се крие причината на нашитѣ нещастия.

Тия размишления испрѣчватъ въ въображението ми картина на мъгла, която се издига надъ морето и обгръща града съ свѣтло-сивия си покривъ. Самичъкъ се щурашъ напредъ, срѣщашъ фигури, които се носятъ край тебе, мѣркатъ се за минута на свѣтлината на уличния феноръ. Мъглата напълня улицитѣ до самитѣ покриви на кѫщитѣ и скрива всичко. Въ нея се чуватъ гласове, чуватъ се отъ всички страни. Но това сѫ сâмо откъслеци отъ предложения, разнизани странички изъ драмата на живота, която се разиграва около насъ, но е недостѫпна за погледа ни. Ние се движимъ на посоки и само малкото, което знаемъ и чувствуваме, ни бърка да се заблудимъ.

Живѣя ли между рибаритѣ, между горцитѣ на нѣкое планинско село или между градската глъчка и лутаница, азъ често съмъ принуденъ да си спомнямъ за това чувство, което испитвашъ, когато крачишъ въ мъглата

---

*) Една отъ най-виднитѣ литературни сили на съвременна Швеция е, безспорно, Густавъ Гайерстамъ, който се ползва съ популярность не само като беллетристъ, но и като драматургъ и публицистъ. Излѣзалъ на литературното поприще въ началото на 80-титѣ години съ цѣлъ редъ дребни разкази, той се причисли тутакси къмъ новата натуралистическа школа, на която въ скандинавската литература началото бѣха турили произведенията на Стринберга. Разказитѣ на Гайерстама сѫ събрани въ нѣколко сборници, по-първи отъ които сѫ: *Бѣдни хора* (Fattigt Folk, 1884 г.), *До време* (Tills vidare, 1885 г.) и *Борба за любовь* (Kampen am Kärlek, 1896 г.).

Все по това време, Густавъ Гайерстамъ почна и своята публицистическа дѣятелность. Той написа нѣколко брошури по работническия въпросъ и цѣлъ редъ критически статии. Въ тѣхъ той се явява горѣщъ защитникъ на натуралистическото направление и излага своитѣ основни възгледи на литературата и задачитѣ на съвременната беллетристика. Къмъ таквато произведения се отнасятъ *Спорнитѣ дневни въпроси* (Stridsfrägar for Dagen, 1888 г.) и *Най-новитѣ литературни кризиси* (Nya Brytningar, 1894 г.) и други.

и гледашъ наоколо си мѣркающитѣ се съ необяснимо изражение лица. Азъ зная, че мъглата ще изчезне, когато се издигне слънцето. Но слънцето, за което говоря азъ, не е видѣлъ още ни единъ земенъ житель и за това намъ ни оставатъ само еднитѣ догаждания, когато мозъка ни леденѣе предъ избухването на скрититѣ сили, които, като кървава молния пресичатъ сивия хоризонтъ на ежедневния животъ.

Азъ всѣкога съмъ чувствувалъ влечения къмъ хората, живота на които лѣжи вънъ отъ сферата на човѣшкитѣ наблюдения. Когато азъ надниквахъ въ сѫдбата имъ, ми се струваше, че стоя предъ завѣса, която скрива задъ себе си отговора на гатанката, на свинкса, за който ние заплащаме съ живота си. Прекарвайки презъ паметьта си такива хора, предъ участьта на които болшинството се отвръща съ неволно трѣпвание, като се мѫчи по-скоро да се освободи отъ тѣжкото впечатление,— азъ виждамъ самичъкъ човѣкъ, който се скита по една изъ широкитѣ напрѣчни улици на работническия кварталъ въ сѣверната часть на Стокхолмъ, борейки се съ снѣжната виелица и вѣтъра.

Този човѣкъ е облѣченъ съ работнически дрѣхи. Лицето му е блѣдно. На години ще трѣбва да има около тридесеть и петь, но той върви прѣгърбенъ, като че ли изнемощѣлъ подъ нѣкаква тѣжесть. Азъ виждамъ, какъ той се спира при уличния фенеръ и се обръща гърбомъ къмъ вѣтъра, за да си поеме дѫха. Очитѣ му сѫ хлътнали дълбоко и на цѣлото му лице, съ свѣтла брада и съ неопредѣлени чърти, лѣжи изражението на закритость, но не суравость. Той се обръща отново и продължава бавния си пѫть; после, фигурата му исчезва въ вратата на голѣмия камененъ домъ, по прозорцитѣ на който се виждатъ окъсани перденца.

Това дребно обстоятелство се е врѣзало въ памѣтьта ми съ силата и ясностьта на призракъ и, даже сега, когато зная цѣлия животъ на тоя човѣкъ, азъ едвамъ мога да вѣрвамъ, че всичко това е истина.

Той не е вече въ тоя свѣтъ, гдѣто нѣкога си той е живѣлъ; него го знаятъ само подъ нумера, съ който обществото заличва имената, предназначени за забрава.

Отъ по-голѣмитѣ произведения на Густавъ Гайерстама отъ скандинавската критика особенно одсбрително сѫ отбелѣжени следующитѣ: *Ерикъ Гране*, 1885 год. — романъ изъ студенческия животъ, *Медузина глава,* 1895 год. — романъ изъ живота на писателитѣ и *Изгубенъ животъ*, 1897 год. — повѣсть изъ живота на работницитѣ.

Всичкитѣ произведения на Густавъ Гайерстама дишатъ съ рѣзко пессимистическо настроение. Повечето пѫти той искарва лица, които мѫчно се приспособяватъ къмъ живота, обладающи болѣзненна изтънченость на нервната организация и богатство отъ духовенъ животъ. Но колкото исключителни и да сѫ геройтѣ на Гайерстамовитѣ повѣсти, той всѣкога умѣе да имъ придаде общечовѣшки чърти и съ такава правдивость раскрива предъ читателитѣ сложния имъ вѫтрѣшенъ свѣтъ, щото ставатъ всѣкиму напълно ясни и достѫпни за разбиране. Всѣко отъ неговитѣ дѣйствующи лица се явява въ пълния смисълъ на думата продуктъ на своята срѣда и исключителнитѣ условия на своя животъ.

Особенно сполучливи сѫ произведенията на Гайерстама изъ живота на работническата класса, съ които автора показва дълбокото си познавание на народния битъ и съ необикновенна релъефность прокарва свойтѣ основни свѣтогледи, изказани и въ публицистическитѣ му статии.

Най-зрѣло изъ такивато произведения е последнята повѣсть на Густавъ Гайерстама — *Изгубенъ животъ* (Vilse i Lifvet).

II.

Той принадлѣжеше къмъ числото на ония хора, цѣлиятъ животъ на които е пъленъ съ борбата на двѣ начала и, както се вижда, рано бѣше разбралъ това самичъкъ. Азъ ще се помжча да расkажа за тая борба, но не искайте да направя това спокойно и систематически. Азъ не мога — азъ ще разкажа, както зная и както слушахъ веднажъ самичъкъ.

Какъ узнахъ азъ това? Какво трѣбваше да преживѣя, за да попадна въ дирята на тоя животъ? Това е дълга и широка история, която може да се остави за другъ пжть. А сега азъ виждамъ предъ себе си уморени очи, които ме молятъ да разкажа това, което зная.

Нѣкои хора чувствуватъ презъ цѣлия си животъ, че задъ тоя човѣкъ, когото всички виждатъ, задъ тоя животъ, когото тѣ сами живѣятъ, има нѣщо невидимо, скрито. Това «нѣщо» заплашва да изскокне на вънъ и може да разбие цѣлиятъ имъ животъ. Такива хора постоянно чуватъ въ себе си единъ силенъ вжтрѣшенъ гласъ, който ги подбужда къмъ чудни постжпки. Тоя гласъ ги не плаши, понеже тѣ сж привикнали къмъ него, макаръ и да не слушатъ заповѣдитѣ му. Той не млъква въ тѣхъ ни на минута, той става все по-силенъ и по-силенъ, и най-подиръ . . . . .

Но азъ ще трѣбва да се върна много назадъ, за да захвана отъ начало. Азъ съмъ дълженъ да направя това, понеже зная, че намѣрението, което реши участьта на моя герой, е живѣло у него много преди това, когато той го тури́ въ изпълнение. Още отъ самото му раждание, на него лѣжеше печата на нещастието и едва ли има другиму нѣкому да подхожда тъй названието, съ коеторуситѣ наричатъ престжпника „нещастний!“ Когато преди нѣколко години прочетохъ това, азъ изведнажъ си спомнихъ за човѣка, за когото расказвамъ сега. Може би, щѣше да е утѣшение за него, да чуеше тая дума.

Мене ми се струва, че това се е почнало още въ тая вечерь, когато той дълго се е борилъ съ мислитѣ си, размишляйки за женидбата. Може би, то да се е почнало и много по-рано. Когато нещастието се струпа́ на главата му, нему се струваше, че само за това се е и родилъ, за да стане то. И когато то стана, живота му се свърши и той намѣри спокойствие. Но не това спокойствие, за което говори религията ни — това не е за него — това е спокойствието, което испитва човѣкъ, който знае, че сега вече повече нищо не може да се случи. Много време трѣбваше да мине, преди да доде той до това заключение и никой не знае и не може да си представи, какъ тоя човѣкъ го мжчеше страхътъ предъ настжпванието на неизбѣжния часъ. Да сторишъ престжпление — това е едно, но да знаешъ, че ще го сторишъ, и то тъй вѣрно, като че ли цѣлия ти животъ сочи на това — това е много по-лошо. Това е адъ на земята. Но за тоя адъ се не говори въ катехизиса.

III.

Отъ казаното, читателя може да си направи заключение, че човѣка, за когото се говори тукъ, си е изгубилъ ума. Но такова нѣщо нѣмаше. Въ обикновенния смисълъ на думата, негова разсждъкъ бѣше сжщо тъй здравъ, както и разсждъка на всѣки други. Единственния му, може би, недостатъкъ бѣше това, че той не можеше да разбере самъ себе си;

тая слабость той раздѣляше съ всичкитѣ почти хора, а отъ болшинството се отличаваше само съ туй, може би, че разбра най-подиръ себе си и трѣбваше да заплати съ живота си за малкото, което узна.

Но нека разкажа, какъ бѣше текалъ негова животъ. Той никога не знаеше баща си. Него го довели изъ столицата и една проста селенка му замѣнила майка. Своята сѫщинска майка той видѣлъ само единъ-единичъкъ пѫть, когато наречената му майка го повела пѣшкомъ въ Стокхолмъ да заяви, че сѫщинската майка не плаща за своето дѣте. Тогава той нѣмалъ повече отъ петь години и никакъ не могълъ да разбере, въ какво се състои работата. Но той слушалъ всичко, което се говорило тамъ, видѣлъ всичко, което се вършило и запазилъ това въ памѣтьта си до възрастьта, когато вече е могълъ да разбира.

Наречената му майка се видѣла съ жената, която се считала негова сѫщинска майка и тѣ се обяснили. Но нека читателя не помисли, че тая тъй наричана майка, която най-после накарали да отговаря за постѫпкитѣ си, е била нещастна, съблазнена и хвърлена на произвола на сѫдбата жена. Не, тя, отъ самото си раждание принадлѣжала къмъ числото на женитѣ, обречени на такъвъ край и момчето е било третьото ѝ дѣте отъ разни мѫже.

Момчето, както вече по-горѣ се каза, не могло да разбере всичко това. То виждало само голѣма маса, помнило какъ наречената му майка го грабнала въ негодование и поставила на масата, за да покаже, че до сега то не е търпѣло нужда и чуло, че молила другитѣ да ѝ помогнатъ да въспита дѣтето. Около масата сѣдѣли нѣкакви възрастни хора и разговаряли съ разсърдената жена. После влѣзла друга една жена, която момчето никога по-напредъ не виждало. Единъ старъ господинъ почналъ да ѝ крѣщи и удря съ юмрукъ по масата. Момчето знаяло, че тая друга жена е майка му; нему казали това още по-напредъ, преди тя да влѣзе. И дѣтето треперяло като листъ, при мисъльта, че тя може да го вземе при себе си; то не отдваяло очи отъ дебелата, отвратителна жена, която тъй спокойно приемала укоритѣ, като че ли всѣкаква съвѣсть е била заглъхнала у нея. И той никога не можеше да забрави, че най-неприятното впечатление, запазено въ дѣтинската му памѣть, е била срѣщата съ майка си, която той повече не видѣлъ.

Колкото и да е билъ малъкъ тогава, той запомнилъ още едно: жената, която е била негова майка, ни веднажъ не погледнала въ страната, въ която се намиралъ той. Той даже не видѣлъ очитѣ ѝ. Излизайки изъ стаята, той чувствувалъ страшна умора по цѣлото тѣло и горѣщи сълзи, сълзи отъ радость поронилъ, когато наречената му майка го хванала за рѫка и повела по улицата, и разбралъ, че ще остане у нея.

Такива бѣха неговитѣ дѣтински въспоминания, които никога не се забравятъ и, кой-знае, какви мисли сѫ се породили тогава въ главата на дѣтето, исхвърлено въ живота отъ жена, къмъ която то, ако бѣше чужда, не би могло да чувствува нищо друго, освѣнъ презрѣние. Чудно ли е, че мисленно той е ненавиждалъ тая жена, безсрамния кефъ на която бѣше причина на цѣлия му животъ и всичкитѣ му нещастия? Чудно ли е, че той я ненавиждаше отъ минутата, когато узна, що значи благословената дума, майка, ненавиждаше я тъй дълбоко, щото би билъ удовлетворенъ, ако би я уморилъ съ ражданието си.

IV.

Зная, че на мнозина тия думи ще се покажатъ жестоки. Тѣ рѣжатъ ухото, като неприятния звукъ изъ оня свѣтъ, който ние бихме искали да забравимъ. При все това, азъ не намирамъ нищо неестественно въ това, че ненавистьта къмъ тая майка би могла да се примѣси къмъ мислитѣ на момчето, когато то, още като дѣте, е играло въ брѣстовата корийка на ржтлината до селото, въ което живѣеше наречената му майка. То е обичало да мечтае, какъ ще срѣщне майка си и ще ѝ направи нѣщо неприятно. То самò не е знаяло, що именно, но е било увѣрено, че ще измисли, когато му доде времето. Нему щѣше да му е доста, ако би видѣло тая жена да плаче. Отъ самосебе си се разбира, че тия мисли момчето не е съобщавало никому.

Трѣбва да се забелѣжи, че майка му не произхождаше изъ работническата класса. Баща ѝ е билъ богатичъкъ занаятчия въ Стокхолмъ, а мжжа—кассиеръ въ банката и се оженилъ заради пари. Но той не е билъ бащата на дѣтето, израстнало въ село до края на брѣстовата горичка. Съвмѣстния имъ животъ се ограничилъ съ това, че сьпрузитѣ пръснали имота, който донесла у дома жената и понеже вече нѣмали срѣдства да поддържатъ тоя животъ, къмъ който били привикнали, то мжжа ограбилъ кассата на банката. Той побѣгналъ въ Америка, а жена му останала самичка, натрапила дѣцата си на своитѣ родители и побѣгнала съ единъ зидарь, въ когото се влюбила на улицата.

Не е ли истина, че всичко това прилича на приказка? Като че ли четешъ за тайнитѣ на нѣкой голѣмъ градъ, или за вавилонскитѣ хурии. Но всичко това ни на частичка не е по чудно отъ това, което въ дѣйствителность се върши. Градътъ, въ който има толкова много тъмни кжтчета, толкова богатства, блѣсъкъ и удоволствия и толкозъ викающа нужда, заставя своитѣ дѣца да се ядатъ взаимно и обратната страна на раскошнитѣ пирове се явява колоссалния развратъ, който съставлява тайната на живота на милиони хора. Нима мислите вие, че човѣкъ не може да разбере това само заради туй, че презъ цѣлия си животъ той не е билъ другъ, освѣнъ простъ работникъ? Мигаръ това е тъй трудно за разбиране?

Тази жена е излѣзла изъ богато, но необразовано семейство. Тя е привикнала да мисли, че да се «получва удоволствие», значи да се кисне въ стая пълна съ димъ, посрѣдъ бъбрения и смѣхъ, на свѣтлината на газовитѣ рогчета, освѣщающи разгорѣщени отъ спиртни напитки лица. Въ такава стая съмнителни жени пѣятъ неприлични пѣсни и въ погледитѣ, хвърляни въ кжтоветѣ на разврата, четатъ одобрѣние на двусмисленнитѣ си усмивки. Още млада мома, отивайки съ семейството си въ такива мѣста за развлечение, тя престоявала по цѣли нощи въ дима на тия удоволствия, като е считала за дългъ да се преструва, че нищо не вижда. Тукъ срѣщнала тя първи пжть мжжа си и, първото впечатление, което ѝ направилъ той презъ време на танца, е било като ѝ пошепналъ неприлична дума, която замъглила погледа ѝ. Първата радость, която тя очаквала отъ своя бракъ, е било, да влѣзе въ тоя безуменъ вихъръ, гдѣто наслаждението се не ограничава само съ едни думи и гдѣто може да се вкуси всичкото това, което тя знаяла и за което мечтала отъ дванадесеть годишната си възрасть.

Та кадѣ другадѣ, ако не въ живога, цъвтятъ такива бракове и кадѣ другадѣ, ако не въ златнитѣ кръчми се празднуватъ тѣ? И какво е трѣбвало да се случи въ деня, когато мжжътъ не е могълъ по-вече да ѝ предложи копринени дрѣхи, наеменъ екипажъ, шампанско, лакирани ботинки, капели съ перя, вечеря въ първокласенъ ресторанъ, драгоцѣнности, билетъ за въ театра? Когато срѣдствата се истощиха, мжжътъ трѣбваше да открадне това, безъ което не можеше да мине. Затова, защото главата му се замая въ тоя вихъръ, а жена му съ голитѣ си раменѣ го подбутваше къмъ това. А когато мжжа побѣгна и не е имало кой да плаща вече за нейния раскошъ, тя преминаваше отъ единъ у другъ, до като се не спрѣ на зидаря, единъ грубъ работникъ, който стана баща на дѣтето ѝ. Нему тя принадлѣжа двѣ години. Той я бжхташе, а бжхтанията, казватъ, распалватъ страстьта на такива жени.

Такава бѣше жената, стояща предъ голѣмата маса, около която сѣдѣха възрастнитѣ господа, и тая жена бѣше негова майка. Той постепенно разузнавалъ за всичко, което се е отнасяло за нея и се досѣтилъ за това, което не могълъ да узнае.

Твърдѣ е възможно, че въ него, отъ рождението е била посадена жаждата за по-добъръ животъ отъ тоя, който той всѣкога испитвалъ. Когато той се отбивалъ въ кръчмата и си поржчвалъ ракия, устнитѣ му се свивали въ гримаса, понеже му се искало по-добро питие. Когато той пригръщалъ просто момиче, нему му се искало да чувствува въ обятията си по гъвкава снага и да цѣлува ржцѣ не сгрубѣли отъ работа. Когато на улицатя покрай него минавалъ богатъ екипажъ, или когато виждалъ ярко освѣтени прозорци въ кжща, въ която имало балъ, той треперялъ отъ жажда за удоволствие, което никога не можеше да испита. И дома, той често си лѣгалъ на постѣлката и замижвалъ, за да не вижда сиромашията, въ която лекомислието на майка му го бѣше заставило да живѣе.

Вѣроятно той се е ржководилъ отъ това чувство, избирайки си благозвучното име Иваръ Литъ, което удържалъ за винаги. А, може би, не е искалъ да спази никакво въспоминание за своитѣ родители.

V.

По после у Ивара Лита не бѣха много причинитѣ, да се сѣща за майка си. Друго нѣщо наложи печата си на цѣлия му животъ.

Изглежда, като че ли нѣмаше защо да се чувствува той особенно нещастенъ, че тъй рано бѣше отишелъ въ село и заживѣй животъ, различенъ отъ живота на градскитѣ столични дѣца, играющи въ калнитѣ кжтчета на дълбокитѣ населени дворища, или около вонещитѣ сточни ями. Но сждбата се пошегува съ него. Едвамъ заминалъ деветьтѣ години, умрѣ наречената му майка и обществото, което трѣбваше да го вземе на свое попечение, го затвори отново въ града.

Тъй се бѣше сложилъ живота на човѣка, който не можá да избѣга отъ сждбата си и, кой знае, защо всичко се случи именно така, а не инъкъ.

Може би, въ него говореше тщеславието, но той не искаше да счита свои роднини семейството на зидаря. Роднинитѣ на майка си той считаше

за свои и по тѣхния пѫть му се случи да върви, макаръ и въ друго направление.

И тъй, скоро настѫпи деня, когато старата селянка лѣжеше на стария одъръ, а тя бѣше единствения човѣкъ въ свѣтътъ, който се грижеше за оставеното самичко дѣтенце. Предъ самата си смърть, тя погледна на момчето и заплака, а на Ивара стана нѣкакъ тѣжко на сърдцето. Тя лѣжеше върху пейка на срѣдъ стаята, а въ прозорцитѣ надвичаше бреста. Ако бѣше останала жива бабичката, може би, много нѣщо би било инъкъ. Но тя умрѣ, като остави момчето само самненичко и това чувство го обхвана, когато то излѣзе изъ стаята и разбра, че никой сега не се интересува за него.

Въ стаята влизаха нѣкакви хора, гледаха на покойната и излизаха, но никой не говорѣше съ момчето, което бѣше за всички чуждо. То сѣдѣше и не можеше да мисли за нищо. Нему му се струваше само, че той е652 станалъ вече годенъ и е длъженъ сега да се грижи за себе си самичъкъ.

Дълго време сѣдѣ момчето само съ покойната и най-после го достраше. Но колкото и да се страхуваше, то все пъкъ се приближи до покойната и я поглади съ рѫка по впадналата буза. Нѣкакво особенно чувство го обхвана, когато усѣти мъртвешката студенина. Той се взрѣ въ набръчканото съ затворени очи и впаднали уста лице и въ главата му ясно се подигна мисъльта: какъ смѣе възрастенъ човѣкъ да умира предъ очитѣ на дѣте!

То излѣзе изъ стаята, възкачи се на камъка около дървения сайванъ и дълго време сѣдѣ тамъ и си мислѣше, че то никому не е потрѣбно въ цѣлия божи свѣтъ. Птичкитѣ църкаха на слънце а тия звукове достигаха до слуха му. Мравкитѣ лазѣха между боситѣ му крачка, то сѣдѣше и ги гледаше, безъ да си махва погледа и, твърдѣ е възможно, въ тая минута да е желало да бѫде мравка, която може да се скрие въ земята и да не вижда нищо. Камъкътъ бѣше покритъ съ пластъ суха сива пръсть, намѣсти обраснала съ мъхъ, а наоколо растѣха храстчета съ жълти цвѣтове. Никога не може Иваръ Литъ да забрави тия подробности, които се струватъ такива нищожни, когато расказватъ за тѣхъ. Сърдцето му бѣше препълнено отъ грижа и скърбь и той съзнаваше само едно, че е самъ-самненичъкъ.

И той наистина бѣше самъ, защото никой се не сѣти за него. Мѫжътъ на умрѣлата замина покрай него, безъ да го забелѣжи, даже, че сѣди тука, а момата, която доде да дои кравата, не го погледна. Той сѣдѣ, до като зайде слънцето. Той бѣше гладенъ, но не смѣеше да каже това. Той се боеше, че тутакси ще го заведатъ на нѣкадѣ, щомъ се сѣтятъ за него.

Когато се стъмни, той незабелѣжено се домъкна до лѣглото си. Но дълго време той не спа, лѣжа и мисли за това, че сега вече никой нѣма да доде при него и да му каже «легка нощь». Когато той заспа, бѣше вече съвсѣмъ свѣтло. Той чуваше, какъ пѣеше петела. Но Иваръ не плачеше, — на това той се научи после.

VI.

Тъй дойде края на селския животъ и града си върна плячката. Иваръ Литъ попадна въ приюта за сирацитѣ. Той се запозна съ дисциплината и реда, научи се да работи, но тъй също се научи и да чувствува, какъ бѣше пусто всичко около него.

На Коледа въ приюта имаше праздникъ и богатитѣ идѣха да гледатъ, какъ добрѣ живѣятъ тукъ бѣднитѣ дѣца. Бѣднитѣ дѣца облѣкоха въ най-добритѣ дрѣхи, дадоха имъ кафе и кисель*) и тѣ танцуваха около елхата съ подаръцитѣ. Приюта се управляваше отъ една пълна и груба жена, жена на единъ столаръ, бивша слугиня въ единъ заможенъ домъ и отъ мѫжа ѝ, който четеше молитви и рѫководѣше учението.

Може би, съвсѣмъ не е тъй чудно, че повечето отъ дѣцата считаха това учреждение повече затворъ, отколкото свой домъ. У Ивара Лита отъ тоя праздникъ остана едно въспоминание: обущата, които му обуха, бѣха твърдѣ тѣсни.

Въ тѣзи мъничкн обуща той танцуваше заедно съ другитѣ дѣца; танцуваха и господаритѣ съ него. Столарьтъ заповѣда на дѣцата да се показватъ весели и да отговарятъ на господаритѣ, че тѣмъ имъ е добрѣ въ приюта. И дѣцата отговаряха съ не дѣтинска лъжа, свойственна на дѣца, които се въспитватъ сурово.

Но обущата бѣха тъй тѣсни на Ивара, щото отъ танцуването бѣха го заболѣли нозѣтѣ. Той стоеше въ ѫгъла и плачеше. Нѣкаква си дама го видѣ. Тя почна да распитва момчето, защо плаче. По всѣка вѣроятность, тя бѣше или по-добра или пъкъ по-далекогледа отъ другитѣ, защото клѣкна при момчето и му събу обущата. Столарьтъ забелѣжи това и нѣкои отъ дѣцата чуха, че дамата му каза нѣщо неприятно.

Вечерьта той си извади тая неприятность отъ Ивара и го наби тъй, щото да го научи да цѣни общественната благотворителность. Иваръ проплака цѣлата нощь и на следующия день избѣга изъ приюта.

Той прекара цѣла недѣля на улицата и спѣше по стълбитѣ на сайванитѣ. Чудното е, че можаха да го намѣрятъ, преди да успѣе да замръзне или умрѣ отъ гладъ. Но въ приюта, за голѣма своя радость, той не можеше да се върне, тъй като вратата му бѣха затворени за непокорнитѣ бѣглеци. По тая причина го настаняваха ту при единъ, ту при други.

Дадоха го въ народното училище. На момчето се подаваше учението, но то гладуваше и покрай ушитѣ му не преминаваше нищо, на което само може да се научи едно дѣте на улицата. Но чудно е, че знанията, придобити отъ момчето на улицата, не влияеха на него. Всичко, което привличаше неговитѣ връстници, като се започне отъ четиринадесеть-петнадесеть годишна възрасть и даже по-рано, като: тютюня, ракията и женитѣ — всичко това бѣше безразлично за него. Той като че ли живѣеше въ другъ свѣтъ и бѣше заетъ съ други мисли. Той не бѣше по-добъръ отъ другаритѣ си — той самъ, даже, и не мислеше за това — но той бѣше съвсѣмъ другъ.

---

*) Ѣстие, отъ млѣко и брашно, сготвено заедно.

Презъ тия години мнозина се грижеха за него. Въ наше време филантропията е тъй голѣма, че тѣзи, на които е орисано да се ползуватъ отъ нея почти, не могатъ да избѣгнатъ отъ нея. Но, ако биха знаяли богатитѣ, колко малко сѫ благодарни бѣднитѣ за туй, което тѣ имъ даватъ отъ своитѣ излишеци, тѣ, може би, биха давали по-малко. Бѣднитѣ не имъ благодарятъ за това, тѣ имъ се смѣятъ. Но естествено е, че болшинството все-таки се ползува отъ тия подаяния, макаръ даже и безъ благодарность, понеже, колкото и да е малко това, все пакъ е по-добро, отколкото нищо.

Може би, читательтъ ще се почуди, ако му кажа, че това момче никога не е испитвало толкова умраза, поне въ дѣтинство, каквото почувствува къмъ единъ пасторъ. Това бѣше презъ една зима, въ страшепъ студъ, отъ който, както казватъ, дърво и камъкъ се пука, четиредесеть или петдесеть дѣца бѣха поканени въ миссионерското попечителство въ южната часть на града, гдѣто ги чакаше обѣдъ и обяснение на Библията

Тѣ додоха измързнали и гладни и измежду всичкитѣ не се намѣриха поне двама или трима, които да сѫ обѣдвали, както трѣбва, презъ последнитѣ нѣколко недѣли. Отъ време на време, разбира се, тѣ сѫ преглътвали по нѣкое парче хлѣбецъ и чашка кафе, тъкмо толкова, колкото трѣбва, за да се поддържа искуственно живота. Когато тѣ почувствуваха миризмата на обѣда, главата имъ се замая. На Ивара тая трапеза подѣйствува така опиянѣюще, щото той презъ всичкото време се борѣше съ съня. Такова силно дѣйствие причинява ѣденнето, когато човѣку се удаде поне веднажъ да се нахрани добрѣ.

Тогава пасторътъ стана и почна да държи проповѣдъ на бѣднитѣ дѣца. Той живѣеше въ богата квартира, постлана съ килими, испълнена съ хубави мобили и никога не бѣше испитвалъ — освѣнъ може би на шега, — що значи да се не наѣде човѣкъ до ситость.

Той изгледа тълпата дѣца, усмихна се и почна да говори за благодарностьта къмъ Бога, — Той е источника на всички блага — после за благодарностьта къмъ хората, които правятъ добро, — тѣ сѫ соль на земята. Храната се спрѣ въ гърлото на момчето и то едвамъ се не задави. Срамътъ за своята сиромашия му притисна гърдитѣ и го задави съ плачъ. Въ тия думи той чуваше посрамяванние за себе си и за всичкитѣ бѣдни. Нему се искаше да стане и отговори на пастора. Но той не направи това. Той мълчеше, като че устременитѣ върху му погледи, заглушавэха въ него всички мисли. А когато пасторътъ се обърна най-после къмъ Ивара и почна да му задава въпроси, както това бѣше направилъ и съ другитѣ дѣца, за да се убѣди, да ли сѫ разбрали, — като че ли нѣкоя невидима сила побърка на момчето да говори това, което то искаше. Па остави това, но съ вѫтрѣшенъ гнѣвъ момчето отговори тъкмо тъй, както искаше самъ пасторътъ. Иваръ отговори тъй добрѣ, че пасторътъ го похвали и поглади по главэта. И момчето сѣдна почервенѣло отъ срамъ и въртяйки въ рѫцѣтѣ шапката си.

Тая въздържаность показва, какво може да направи дисциплината. Въ това време Иваръ бѣше тринадесеть годишенъ.

VII.

Азъ расказвамъ тъй, както съмъ слушалъ и както се е запазило въ паметьта ми. Като вървя напредъ, азъ виждамъ Иваръ Лита младъ момъкъ. Дѣтинскитѣ му години бѣха минали, като оставиха следъ себе си малко въспоминания.

Въ времето, за което става сега дума, младиятъ момъкъ ходѣше отъ фабрика на фабрика и никадѣ не намираше работа, на която би могалъ да се запрѣ. Колкото и да бѣше той бѣденъ и необразованъ, но нему, както се вече каза по-горѣ, всѣкога бѣха свойственни претенциитѣ на нѣщо по-добро. Той не само обладаваше жаждата за удоволствия, която е напълно законна и свойственна на болшинството, но тъй също и жаждата за знание. Затова, тия години, които мнозина употрѣбяватъ за удоволствие, той посвяти на четения.

Когато единъ обѣденъ работникъ бива обхванатъ отъ страстьта къмъ четение, той чете не само за това, за да дочете книгата до края — съвсѣмъ не тъй, както чете всѣки другъ, у когото винаги има време и комуто сж достжпни всички книги. Не, когато той захваща нѣкоя книга, нему се струва, че нищо не знае и колкото повече чете, толкова по-ясно съзнава, че той наистина нищо не знае. Той чете съ по-голѣмъ интересъ, отколкото всѣки други, за това именно, че той е длъженъ да си отворва всѣка минута, която той може да пожертвува на жаждата си за знания.

Работното време въ фабриката е продължително и още по-продължително бѣше то отнапредъ, а при усилена работа не се откъсва тъй лесно отъ часоветѣ на съня.

Иваръ Литъ бѣше въ туй време силенъ и младъ двадесеть и нѣколко годишенъ и за туй това бѣше още възможно. Въ наше време бѣдниятъ човѣкъ по-лесно може да намѣри книги, отколкото бѣше преди, когато мнозина мислѣха, че бѣднитѣ нѣма защо да четатъ. Вие бихте се зачудили, ако бихъ ви расказалъ, какъ много четеше Иваръ Литъ и какви книги прочете той. Но каква полза да се изброяватъ имена! Доста е да се каже, че той четеше почти всичко, което четатъ другитѣ образовани хора, т. е. всичко, за което той узнаваше отъ вѣстницитѣ. Това четение напълняше вжтрѣшната му праздинна и ако остана непродуктивно, то зависи отъ по-нататъшното стечение на обстоятелствата.

Чудно е, още, какъ можеше въ това време той да чете. Иваръ Литъ живѣеше, подобно на повечето отъ своитѣ неженени другари «у киражии» и нощѣмъ бѣше принуденъ да чете лѣжишкомъ на свѣтлината на газова ламба съ абажуръ, която едвамъ освѣщаваше книгата и хвърляше сѣнка на останалата часть на стаята.

Твърдѣ е възможно, че борбата, съ помощьта на която той си набавяше образование, усилваше енергията на момъка. Но трудно е да се издържи дълго време, ако случаятъ не помогне въ такава борба. И случаятъ му доде на помощь въ лицето на единъ младъ и образованъ момъкъ, който принадлежеше къмъ най-добритѣ кржгове и работеше съ перо и дума въ полза на бѣднитѣ.

Той бѣше нѣколко години по-старъ отъ любознателния работникъ и живѣеше осамотено въ мансарда, близо до мѣстото, гдѣто Иваръ Литъ заемаше жгълъ за нощуване.

Литъ се запозна съ тоя човѣкъ по такъвъ начинъ. Тѣ се срѣщнаха веднажъ въ библиотеката. Работникътъ си поиска книга. Щомъ чу назването на книгата, господинътъ се обърна и почна да го разгледва. А когато на Ивара отговориха, че тая книга нѣма, господинътъ се обърна къмъ него и си каза името. Той се представи на работника, като на равенъ и последниятъ бѣше тъй зачуденъ отъ това, че отъ начало не можеше да продума ни дума. Непознатиятъ прибави съвсѣмъ просто, че той има тая книга и съ удоволствие би я далъ, ако само Иваръ пожелае да го придружи до дома, за да я вземе.

Недовѣрчивиятъ работникъ мислѣше изъ цѣлия пжть, защо каза това господинътъ и какво иска отъ него. Тѣ вървѣха редомъ, най-подиръ непознатиятъ попита спжтника си, какъ го казватъ. На Ивара стана срамно, че той се не представи тутакси. Но непознатиятъ не даде да се забелѣжи нищо и тѣ продължаваха да вървятъ и работникътъ се дивѣше презъ всичкото време. Най-после тѣ приближиха до една малка кжщица въ една напречна уличка. Докторътъ отвори вратата и помоли спжтника си да влѣзе.

Работникътъ разбра, че той е срѣщналъ единъ необикновенъ човѣкъ, който не иска отъ него друго, освѣнъ да му помогне. Първата вечерь тѣ пресѣдѣха въ стаята на доктора и прекараха въ разговоръ повече отъ два часа.

Следъ това първо свиждание, последваха други и въ течение на двѣ години Иваръ Литъ испрочете изъ библиотеката на доктора всичкитѣ книги, които бѣха написани на шведския езикъ и изъ които би могалъ да почерпи нѣщо интересно.

Литъ често спохождаше новия си другарь и говорѣше съ него върху всичко, съ исключение на това, което се отнасяше за личния му животъ. Докторътъ често говорѣше на шега, че Иваръ Литъ има философски складъ на ума и въобще много размишляваше съ работника за наклонноститѣ, които не получватъ развитие. Никога Иваръ Литъ не бѣшепощастливъ, отколкото въ тия години. Когато сѣдѣше въ кабинета на доктора, той забравяше всичко, за което обикновенно мислѣше, а когато после стоеше до своя станъ, само мисъльта за вечерьта, която го чакаше, му доставяше утѣшение и радость, макаръ, и да бѣше гладенъ и да нѣмаше пари.

То се знае, че докторътъ не веднажъ питаше новия си познатъ, какъ живѣе той. Но този отговаряше уклончиво или прекъсваше въпроса, като даваше да се разбере, че не желае да говори лично за себе си. Веднажъ той тъй рѣзко отгори, че даже самъ се почуди, какъ се не разсърди докторътъ. Но докторътъ като че ли самъ се ядосваше, дѣто е такава закачка и тѣ дълго прекараха въ мълчание, безъ да знаятъ, какво да си кажатъ.

Работата бѣше такава, че докторътъ безъ всѣка задня мисъль попита Ивара за майка му и на нашия герой всичката кръвь удари въ главата.

Иваръ Литъ стисна зжби, за да не каже нѣщо, което би докачило твърдѣ много доктора. Въ тая минута той забелѣжи на масата на учения портрета на една млада мома. Това го поведе на мисъльта за любовьта, брака и дѣцата. Въ единъ мигъ се събуди въ паметьта му цѣлата скърбь, всичкитѣ мжки на дѣтинството и младостьта му и той извика:

— Азъ никога не бихъ могалъ да се оженя!

Той забелѣжи, че събесѣдника му се почуди отъ неволното внезапно всклицание. Но докторътъ имаше самообладание, което рѣдко му измѣняваше и само повтори:

— Не бихте могли да се ожените?

Гласътъ на доктора звучеше много по-спокойно, отколкото очакваше Иваръ Литъ и затова той продължи:

— Ако бихъ се оженилъ и бихъ ималъ дѣте, това би било най-страшното нѣщо, което само мога да си представя. Струва ми, че азъ бихъ го убилъ!

Докторътъ се поисправи въ креслото си и го поизгледа.

— Вие не говорите това сериозно.

Но това още повече само раздразни Ивара.

— Да, азъ зная, че бихъ направилъ това. Може би, не изведнажъ, може би, даже, следъ много години, но най-накрая, азъ бихъ го направилъ.

— Вие не бихте могли да не обичате своето дѣте! — извика докторътъ.

— Не, но именно за това и бихъ го убилъ. — отговори Иваръ Литъ.

Когато Иваръ Литъ произнасяше тия думи, той, разбира се, не имъ придаваше никакво значение. Или поне, не му идѣше на ума, че тѣ могатъ да иматъ нѣкакво значение. Тѣ неволно се изтърваха изъ устата му, като че ли другъ говорѣше презъ устата му. Той никога не бѣше мислилъ за подобно нѣщо и каза това, може би, само за туй, защото събесѣдникътъ му безъ всѣка задня мисъль отъ своя страна пробуди у него възпоминанията за майка му. Но въ гласа му, въ погледа му, въ цѣлото му сжщество имаше толкова ненависть и злоба, щото докторътъ неволно се запита, нима́ това е сжщиятъ този скроменъ и сдържанъ човѣкъ, който дохождаше при него, за да удивлетвори жаждата си за знание.

И двамата мълчаха. Иваръ Литъ си поглади челото съ ржка, като че ли му се виеше свѣсь. Той си представи ясно самата постжпка и въ тая сжщата минута, когато думата бѣше вече казана, го обзе ужасъ. Нему се стори, че, още нѣкога си, той като че ли сѣдѣше сжщо така, сжщо така нѣкой говорѣше съ него и това сжщото отговори той. Тия думи звучеха въ ушитѣ му, като че ли туряха вериги на бждащето му и го привързваха съ яки окови съ нѣщо, което още не бѣше се случило. И между това, когато погледа му се движеше по рафтоветѣ съ книгитѣ, той трепваше отъ страхъ, който тогава му се струваше съвършенно безсмисленъ.

VIII.

Тая сцена тъй силно подѣствува на Ивара Лита, че отъ тоя день той почна да избѣгва срѣщание съ човѣка, приятелството на когото за него бѣше по-скжпо отъ всичко. Той се представи на доктора въ всичката

си голота и сега се срамуваше отъ това. Той каза това, което е срамно даже да се помисли. Той се сърдѣше на себе си, сърдѣше се на този, който бѣше свидѣтель на слабостьта му и въ сжщото време усѣщаше безотчетенъ страхъ предъ бждащето, страхъ, който го овладѣваше въ течение на нѣколко дни, щомъ туку останеше самъ. Но малко по-малко страхътъ мина и той вече гледаше на това чувство като на игра на въображението. Но даже и когато овладѣ настроението си, той не можеше да накара себе си да поднови познанството си съ доктора.

Може би, Иваръ Литъ не би се отдалечилъ съвсѣмъ отъ доктора, ако едновременно съ това не бѣше се случило едно събитие, което преобърна цѣлия му животъ. Читательтъ помни, че Иваръ Литъ живѣеше «у киражии». Това значи, че той имаше жгълъ за пренощуване, въ сжщата тая стая, въ която живѣеше цѣлото семейство. Тоя жгълъ съставляваше всичкия домъ.

Испърво Иваръ Литъ бѣше единствениятъ киражия, живущъ въ една стая съ хазайското семейство. Но веднажъ презъ зимата, късно вечерьта, при тѣхъ доде една млада мома. Тя работеше въ сжщата фабрика, въ която работеше и той, и макаръ Литъ никога да не бѣше говорилъ съ нея, но тутакси я позна. Тя донесе съ себе си цѣлото си имущество, свързано въ шарена вълнена дрѣшка и молеше да ѝ дадатъ мѣсто само за тая нощь. Тя разказа, че въ семейството, гдѣто до сега живѣеше тя, квартирували двѣ развратни жени. Тѣ довлѣкли съ себе си отъ вънъ мжже и младата мома избѣгала изъ кжщата, за да не остане въ такова едно общество.

Иваръ Литъ сѣдѣше умисленъ на постѣлката си и се вслушваше въ разговорá на момата съ хазяитѣ. Той знаеше, че отъ него, най-подиръ, ще зависи, да ли ще я приематъ или не. Той плащаше на хазяитѣ съ това условие, че ще бжде единствениятъ киражия въ семейството имъ и нему не бѣше особенно добрѣ при мисъльта, че ще трѣбва да се пустне въ тѣсната стая още новъ човѣкъ.

Въ нерешителность гледаше той на момата и ясно чуваше, какъ вжтрѣ въ него нѣкой му шепнеше: „Кажи не, кажи не!“ И при това той знаеше, че когато доде работата до него, той за нищо на свѣта не ще каже не, макаръ и да искаше, даже. Въ тая минута той видѣ голѣмитѣ, уплашени очи на момата, като напомняха очитѣ на подгоненъ звѣрь.

Иваръ Литъ се отвърна. Той не можеше да издържи погледа на тия очи, не можеше да понесе мисъльта, че той ще бжде виновенъ, ако я испъдятъ нощеска изъ кжщи. Той неясно проломоти съгласието „за сега“. Момата дълбоко възджхна, сложи бохчичката си, сѣдна и подпрѣ глава съ ржцѣтѣ си.

Тая вечерь Иваръ Литъ не можа да чете. Той се разсъблѣче, отиде въ своя жгълъ и заспа. Но даже и въ сънь не го оставяше неопредѣленото чувство на безпокойство и, като се събуди, погледа му падна при самата врата. На вратата имаше доста голѣма пукнатина и Иваръ знаеше, че отъ тамъ духа. Той самъ спѣше тамъ, преди да сполучи да заеме по-добро мѣсто въ вжтрѣшностьта на стаята. Момата още спѣше, бѣше се събудилъ само Иваръ Литъ. Той можеше да я вижда отъ мѣстото си. безъ да става и нему доде на ума, че, може би, тя е сжщо тъй изоста-

вена сама-самненичка, както и той, и никой се не грижи за нея. Той самъ не разбираше, какъ можà да се зароди въ главата му тая мисъль при вида на момата, съ която той, даже, не бѣше проговорилъ ни дума. Тя имаше свѣтли коси, които падаха на хубавата й шия и съвсѣмъ дѣтински рамена. Очитѣ на младия момъкъ се насълзаха отъ жалость. Дълго лѣжа и гледá той на спящата мома, и колкото повече се вгледваше въ нея, толкова повече му се струваше тя самичка, безъ нийдѣ никого, захвърлена и безпомощна. Между туй тя почувствува презъ сънь, че нѣкой я гледа; тя изведнажъ отвори очи и опна върху раменѣтѣ си тънкото одѣяло. Когато Иваръ Литъ отиде на работа, тя все още продължаваше да лѣжи и се преструваше, че спи.

IX.

Цѣлия день Иваръ Литъ не можа да се освободи отъ усѣщането, че съ него се е случило нѣщо необикновенно и, заедно съ това, испитваше страхъ, като предъ страшна опасность. Той не можеше да си даде смѣтка, що възбуждаше това усѣщание, но то все растѣше и растѣше презъ деня и всичко, което той работѣше, мислѣше и чувствуваше, приемаше въ очитѣ му огромни размѣри. Безпокойството му достигна такива предѣли, щото вечерьта той позаобикали изъ други улици, а не изъ тия, които водеха по-преко къмъ дома, за да не се върне много рано.

Нему се струваше страшно важно, ще види ли той пакъ тия свѣтли коси и тия голѣми очи или не, като че ли това трѣбваше да има решающе значение за цѣлия му животъ. Той не искаше това. Той се стараеше съ всички сили да убѣди себе си, че страшно му се не исча това и гнѣвътъ му кипваше при мисъльта само, че хазяйката може дà наруши думата и да позволи на момата да остане повече.

Когато Иваръ Литъ се върна дома, момата вече сѣдѣше на мѣстото си, но при виждането й, той никакъ не испита това чувство, което тъй се стараеше да възбуди у себе си. Той чувствуваше само нѣкакво стѣснение, като че ли му не достигаше сила, да запази своето и безъ да се здрависва, промъква се къмъ постѣлята си.

Никой го не попита за мнѣнието му и Иваръ Литъ се стараеше отъ начало да се разгнѣви справедливо за това оскърбление. Той се стараеше всѣкакъ да възбуди себе си и мисленно се канеше да си събере имуществото и да си излѣзе. Той изгледа стаята и се вдълбочи въ мислитѣ си.

Не е мжчно да си представи човѣкъ, на какво прилича такава квартира, когато приближи времето за спане. Цѣлата стая е заета отъ мръсни постѣли, нѣма гдѣ да се обърне човѣкъ. Всѣки си сѣди на своето мѣсто, уморенъ, сбранъ на едно мѣсто, за да не бърка на другитѣ, Въ стаята гори газева ламба. Хазяина вече хърка на кревата, хазяйката се готви тоже за сънъ, разсъблача се и лѣга. Никой на никого не обръща внимание, никой се не срамува.

Много може да се разкаже за такова жилище, но, може би, на нѣкои отъ моитѣ читатели ще бжде неприятно да слушатъ това. Въ такава обстановка сѣдѣше Иваръ, като се мжчеше да възбуди въ себе си гнѣвъ къмъ хазяитѣ си, които си бѣха нарушили дадената нему дума. Но той

не можеше да не забелѣжи, че тоя гнѣвъ се свършваше тамъ, гдѣто се начеваха мислитѣ за младата мома

Тя бѣше заета съ нареждание своитѣ вещи. Като свърши това, тя извади игла и конецъ и почна да си кърпи дрѣхитѣ. Тя не пророни ни дума, като че ли бѣше самичка въ цѣлата стая. Но тя все пакъ забелѣжваше, че момъкътъ я гледа. А той никакъ не можеше да се разправи съ мислитѣ си. Изведнажъ му се стори, че презъ всичкото време разговаря съ момата. Той забелѣжи, че дрѣхитѣ ѝ сж износени и заключи, че тя живѣе честно. Тя имаше гжста свѣтла коса, сини очи и красиви розови устни; кожата ѝ бѣше по-нѣжна, отколкото бива обикновенно у работничкитѣ. Тя бѣше красива, но това не произведе впечатление на младия момъкъ. Мисъльта му работѣше въ съвсѣмъ друга посока. Цѣлото ѝ поведение и цѣлия ѝ външенъ видъ му говорѣха, че тя трѣбва да е нещастна и да си нѣма нийдѣ никого. Сжщо както въ първата вечерь, му доде въ главата тая мисъль и дощѣ му се да знае, какво мисли за него момата.

Между това хазяйката се мушна въ кревата и заспа. Иваръ Литъ седѣше все въ сжщото положение и мисъльта му продължаваше да работи безспирно. Струваше му се, че тѣ и двамата не спѣха, за да бждхтъ заедно и нему щѣше да го е драго, ако би му казала тя нѣщо. Но въ това сжщото време нему бѣше приятно, че тя мълчи. Нѣкакъ особенно топло му бѣше на сърдцето и, когато най-подиръ тя лѣгна, не можа да се удържи, обърна се и пожела на момата лека нощь.

Това бѣха първитѣ думи, които тѣ си размѣниха презъ всичкото това време.

— Легка нощь, — отговори тя.

И на Ивара се стори, че очитѣ ѝ се спрѣха ласкаво върху него. Това откритие му обричаше и радость и му притискаше гърдитѣ отъ страхъ. Неприятното чувство обхвана цѣлото му сжщество, нему стана тъй тѣжко, като че бѣше надникналъ вжтрѣ въ себе си и бѣше видѣлъ цѣлия си животъ. Него обзе такъвъ страхъ, като че ли бѣше се сгръмолясалъ въ пропасть, когато произнасяше тия прости думи „легка нощь". Струваше му се, че тѣ никога не могатъ се върна назадъ. Иваръ дълго не спа, размишлявайки, защо направи той това. Струваше му се, че въ тия думи той вижда началото на новъ животъ и че тѣ го свързватъ съ момата и нея съ него, макаръ, че тѣ не си знаятъ, даже, имената.

X.

Едно нѣщо въ тоя човѣкъ трѣбва особенно да очудва читателя: въ цѣлия си външенъ животъ и въ всичкитѣ му прояввления той бѣше всѣкога такъвъ, какъвто бива болшинството. Той незабелѣжено си вършеше работата въ фабриката и въ продължение на десеть години, до като бѣше жененъ, ни веднажъ не мѣни мѣстото си. Той употрѣбяваше спиртнитѣ пития не повече, отколкото другитѣ и нѣмаше хора, съ които да не можеше да живѣе добрѣ. Ако нѣкой го докачеше, той никога не отмъщаваше и всѣкога отстжпаше първи. Не да каже човѣкъ, че той бѣше по-миролюбивъ или по-добъръ отъ другитѣ, а просто той не можеше да постжпа иначе. Но злобата и ненависгьта само дремѣха въ тоя необикновенъ човѣкъ. Неговата злоба бѣше отъ съвършенно особенъ родъ. Тя ни-

кога не искачаше на вънъ, но бѣше тъй силна, щото се разболѣваше, когато тя закипѣваше у него. На очитѣ му тъмнѣеше и той често се страхуваше отъ себе си. Въобще, той принадлѣжеше къмъ числото на хората, на които живота е тѣжъкъ и никога не можеше да си даде, както трѣбва, смѣтка, да ли всичкитѣ му лоши мисли произлизатъ отъ това, че му е тѣжъкъ живота, или пъкъ, живота му е тъй тѣжъкъ, защото лошитѣ мисли му не даватъ мира. Струваше му се, че и едното и другото се редѣха.

Ни веднажъ въ живота си Иваръ Литъ не можа да каже, че е достигналъ най-подиръ цельта, къмъ която се е стремилъ и може, макарь за малко, да се успокои. Той никога не престана да чувствува въ себе си нѣкакъвъ чуждъ човѣкъ, който му бъркаше да живѣе такъвъ животъ, какъвто живѣятъ другитѣ хора и той осѣщаше това до тогава, до когато не се свърши вжтрѣшната му борба, т. е. до самия този донь, когато другиятъ човѣкъ свърши работата си и го притисна къмъ земята.

Тъй се чувствуваше нещастния Иваръ Литъ презъ цѣлия си животъ и, може би, бѣше правъ, като казваше, че всичкитѣ му постжпки е управлявалъ другиятъ човѣкъ, който само дремеше въ него, но никога го не испущаше изъ властьта си. Той му шепнеше въ тѣжкитѣ минути: «направи това», или «направи онова;» той всѣкога го подбутваше къмъ лошо. По едно време той престана да шепне и заговори, по-после престана да говори и започна да вика. Той извикваше тъй громко, че, когато Иваръ Литъ вървѣше по улицата, удивляваше се, какъ могатъ другитѣ да не чуватъ тоя гласъ. Тоя гласъ викаше надъ самото му ухо, когато около него въ фабриката тресваха тъкарскитѣ станове. Едвамъ що достигна Иваръ Литъ тоя пунктъ въ живота, когато всѣки човѣкъ търси щастие, гласътъ въ него почна да крѣщи страшно, неудържимо; но още по-неудържимо крѣщеше той, когато доде нещастието, което уби измжчения човѣкъ. Ни на минута, ама ни минута му не даваше спокойствие тоя ужасенъ другъ човѣкъ съ своя високъ гласъ и Иваръ Литъ отдавна вече знаеше, че не ще може да издържи.

Тъй се и случи, страшно е и да се помисли, но когато неговата сждба се испълни, нещастниятъ почувствува, че е достигналъ миръ. Той знаеше, че сега вече нѣма да чува въ себе си гласа на другия човѣкъ. Но, може би, той не разбра, че тоя другъ човѣкъ стана сега самъ той, а неговото предишно *азъ* вече не сжществуваше.

XI.

Минаха нѣколко дни. Иваръ Литъ не смѣеше да погледне на младата мома, не смѣеше да заговори съ нея. Едно нѣщо имаше, безъ което той не можеше да мине — да ѝ пожелава лека нощь. Тя отговаряше, както и първия пжть, просто, безъ да се мжчи да предаде на думата нѣкакво особенно изражение. Но нему се струваше, че погледа ѝ става все по ласкавъ, колкото повече тя привиква да си размѣня съ него единичкитѣ тия думи.

Тѣ се прощаваха всѣкога, когато другитѣ спѣха. За очудвание е, колко много може да си въобрази човѣкъ при такова незначително обстоятелство. Цѣлиятъ день, до като Литъ стоешѐ до своя станъ, въ ушитѣ

звучеше гласътъ на момата. Сутринь той съ нетърпѣние чакаше вечерьта, за да чуе пакъ това едничко здрависване, а вечерь дълго не заспиваше, като се боеше, че минутата, която той тъй чакаше цѣлия день, ще мине твърдѣ скоро. Но, следъ като произнасѣше тия думи и чуеше отговора й, той заставяше съ такова сладко и спокойно чувство, каквото не бѣше испитвалъ още отъ дѣтинството си, отъ времето, когато наречената му майка го оквтваше вечерь въ леглото.

Никога въ живота си Иваръ Литъ не бѣше тъй щастливъ, както въ това време. Ново и непривично му бѣше това състояние. Той *положително* се не догаждаше, какво именно се бѣше случило съ него и защо едно такова необикновенно чувство го испълня въ време на ежедневнитѣ ту работи. После той изведнажъ си спомняше за синеоката мома, спомняше си, че вечерьта ще чуе, какъ тя ще му пожелае лѣгка нощь и тая мисъль караше да примира сърдцето му отъ радость.

Твърдѣ е възможно, че Иваръ Литъ още дълго време не би се решилъ да заприказва съ нея и, даже на ума не би му дошло да помисли за подобно нѣщо, ако не бѣше го натъкналъ на това случая. Веднажъ, една вечерь, тя се не върна въ квартирата. Когато Иваръ Литъ си доде дома, нея я нѣмаше. Него го досрамѣ да попита за нея, но истѝна отъ страхъ и безъ да каже нѣкому ни дума, премина покрай постѣлката ѝ, за да се убѣди, тукъ ли е бохчичката ѝ. Бохчичката й бѣше на мѣстото и Иваръ Литъ се върна мълчишкомъ въ жгъла си.

Нему даже и на ума му не дохождаше, че нѣщо можеше да задържи момата, — той още отъ началото бѣше увѣренъ, че тя съвсѣмъ нѣма да доде тая вечерь. И все пакъ, той не можеше да се успокои съ тая мисъль. Той излѣзе на улицата да види, да ли не е тамъ, като ни на минута не губеше изъ очи вратата на кѫщата, въ която живѣеха тѣ. По нѣкога му се струваше, че малката ѝ фигурка се мѣрка на свѣтлината и го побиваха тръпки. Тя, може би, отъ далечъ е почувствувала неговата мисъль и доде само за туй, защото той я молѣше да направи това. Но скоро се убѣждаваше, че се е излъгалъ и тръгваше по-нататъкъ, безъ да губи надѣжда, че все ще я види най-после.

Когато той разбра, че тая надѣжда не е никакъ вѣроятна, разочарованието му се преобърна въ такова силно отмаляване, като че ли бѣше правилъ страшно напрѣгание. Той вървеше като въ мъгла, презъ която едва различаваше околнитѣ предмети и когато отново доближи до дома, тукъ му се стори, че тя непремѣнно се е върнала и сега преспокойно лѣжи въ постѣлката си. Иваръ Литъ бѣше тъй увѣренъ въ това, че почти се сърдѣше на глупостьта си, която го лиши отъ възможностьта да чуе нейния гласъ. Съ трескава бързина той отвори вратата. Първото, което видѣ, бѣше празднята ѝ постеля. Хазяйското дѣте се бѣше събудило и рѣвеше, колкото му гласъ държеше, тогава, когато родителитѣ му спѣха, ни най-малко не обезпокоени отъ негова ревъ.

Сега отмаляването се замѣни съ злоба и когато Иваръ Литъ се съблачаше, бѣше увѣренъ, че младата мома се отбила отъ правия пѫть. Какъ е посмѣяла тя? Какъ е могла да постѫпи тя така? Иваръ Литъ негодуваше, като човѣкъ, излъганъ отъ жена и жалѣше себе, обречения на вѣчни страдания. Той мисленно проклинаше и нея и всичкитѣ жени, кои-

то познаваше по преди. Той проклинаше себе си за своята слабость, за това, че е позволилъ да го излъжать, увлѣченъ отъ облитѣ раменѣ и приятнията гласъ. Той представляваше себе си, че говори съ нея и я обсипва мисленно съ най-лоши имена. Защо бѣше се вмъкнала тя въ мислитѣ му? Защо се преструва такава скромна и тиха? Защо му позволяваше да я гледа? Защо му казваше «лѣгка нощь» съ своя лъжливъ предателски гласъ, който го направи нещастенъ? А сега, сега, когато той нѣма друга помисъль, освѣнъ за нея, тя се отвърна отъ него. Достатъчно е да ѝ кимне нѣкой и тя вече ще търчи, за да се предаде на първия, когото срѣщне на улица. «Ти си бѣдна, ти, може би, си лѣгашъ гладна... Ами азъ? Мислишъ, че азъ често сполучвамъ да си лѣгамъ ситъ? Но чула ли си ти нѣкога, мъжъ да си продава любовьта? Това правите само вие, женитѣ, които напълняте свѣтътъ съ нещастни дѣца!»

Въ такова настроение заспа раздразнения влюбенъ момъкъ.

XII.

Когато Иваръ Литъ се събуди, настроението му се бѣше вече измѣнило. На сърдцето му бѣше по-леко и даже нѣколко пѫти му дохождаше мисъльта, че се излъгалъ. Но не! това не можеше да бѫде. Когато една мома излиза нощемъ изъ дома, само едно обяснение може да има. Далечъ всички мисли, далечъ слабостьта! Иваръ Литъ излѣзе на улицата и тръгна на работа.

Сутриньта бѣше студена, въ въздуха се бѣше спрѣла мразовита мъгла. Работникътъ вървеше бърже надолу изъ улицата. Изведнажъ, тъкмо на ѫгъла на улицата, той се срѣщна лице съ лице съ младата мома. Той почувствува, какъ цѣлата му кръвь прилѣ въ сърдцето. Тѣ се спрѣха. Той ѝ протягна рѫка и се рѫкува.

Тя отговори на поздрава му.

Иваръ Литъ си спомни изведнажъ, че още не ѝ знае името и съ единственната цель да каже нѣщо, попита, какъ я казватъ.

— Мария Янсонъ — отговори момата.

Говорейки това, тя се усмихна и прибави, че тя тврѣ добрѣ знае неговото име — научила се въ фабриката.

Момъкътъ нѣмаше какво да отговори на тая забелѣжка. Той си помисли само, че самъ за нищо на свѣта не би захваналъ никого да распитва и тѣ тръгнаха заедно.

Ивара смая, че гласа на младата мома сега на разсъмване, съвсѣмъ не приличаше на този, съ който тя му казваше обикновенно «лѣгка нощь». Той звучеше нѣкакъ по-добро и по-студено. Очитѣ ѝ бѣха сѫщо студени. Нему се стори, че тя изведнажъ стана такава, каквито сѫ всичкитѣ. Всичко, което той бѣше мислилъ, чувствувалъ и за което бѣше мечталъ — всичко това той само бѣше си самъ въобразилъ. Откадѣ можеше да се свръзката помежду имъ? Да ли бѣше тя дѣйствително тъй самичка и нещастна, както си я той представяваше? Той не можеше да си опредѣли чувствата, но щѣло би му се да отиде нѣкадѣ по на далечъ. Младата мома му бѣше чужда, тя нѣмаше никакво отношение къмъ неговия животъ и съ нея той нѣмаже нищо общо.

Той съзнаваше това тъй ясно и отчетливо, но не можеше да удържи тая мисъль. Всичко, което той премисли въ последнитѣ дни, бѣше още тъй силно въ него, щото преди всичко той трѣбваше да излѣе тия мисли, макаръ вече тѣ и да не докарваха въ него първитѣ чувства. Или, може би, той се сърдеше самъ на себе си за туй, че е мислилъ тъй добрѣ за мома, която при по нататъшно изучване се оказа такава незначителна, но той изведнажъ попита:

— Гдѣ бѣше ти, Марио, нощеска?

Въ сѫщата минута, когато произнесе тия думи, той се ядоса на себе си. Но бѣше вече късно. Момата вървеше редомъ съ него, безъ да си подигне очитѣ.

— Защо питате туй? — каза тя.

Какво да ѝ отговорѣше той? Какво би могалъ да ѝ отговори? Въ една минута исплува предъ него всичко, щото мислеше и чувствуваше въ последнитѣ дни, всичко, което бѣше преживѣлъ той въ последнята нощь. Той почти не съзнаваше, че говори съ други, нему се струваше, че е самичакъ и се разговаря съ себе си. Въ една минута ѝ расказа той, какъ му бѣше нему добрѣ, когато тя му казваше «лѣгка нощь». и какъ той всѣкога лѣжеше и гледаше на нея, до като се угаснеше ламбата.

Тя се усмихваше, сѫщо като че ли слушаше приятна приказка. Иваръ Литъ взе тая усмивка на своя смѣтка и расказа на Мария, че нито на минута я не подозира въ нѣщо лошо и я счита твърдѣ добра, за да може да предположи за нея такова нѣщо, но че нему все ще му бѫде доста мѫчно, ако тя се отбие отъ правия пѫть.

Когато тѣ приближиха до фабриката, той я помоли да го почака довечера, тъй като и на двамата имъ единъ пѫтя.

Мария обѣща тутакси, безъ двоумѣние. Тя се не докачи, че той допускаше мисъль за възможностьта да се сбърка въ пѫтя, такова подозрѣние ѝ се струваше съвсѣмъ естественно и тя обѣща да разкаже вечерьта, гдѣ е била.

Но чудно е, че това обѣщание не зарадва Ивара. Наопаки, той презъ всичкото време мислѣше за туй, че тя, разбира се, ще намѣри нѣкакъвъ предлогъ и ще се прикрие съ него. Цѣлъ день въ главата му шумѣше и му се струваше, като че ли слуша нѣкакъвъ гласъ, който се старае да го предварди и удържи. Но той отговаряше на тоя гласъ, че не може да наруши дадената си дума. Даже и да намѣрѣше той нѣкой уважителенъ предлогъ, тя все пакъ не щѣше да му повѣрва. Най-после, нему е необходимъ отговоръ на нетовия въпросъ. Ако се не срѣщне съ нея, той никога нѣма да узнае, гдѣ е била тя нощеска. Съ такова решение напустна той работата въ тая сѫщата минута, въ която голѣмиятъ часовникъ удари, и излѣзе на улицата.

На Ивара се случи да чака дълго. Той би успѣлъ нѣколко пѫти да изходи цѣлия пѫть до дома, безъ да ѝ даде поводъ да се оплаква, че не си е устоялъ на думата. Но Иваръ Литъ все пъкъ чакаше. Той чакаше като омагйосанъ. И когато тя доде, сърдцето му замрѣ въ гърдитѣ, но не отъ радость и не отъ любовь, но отъ нѣкакъвъ си необяснимъ страхъ, който го преследваше презъ цѣлия му животъ и изразби всичкия му вѫтрѣшенъ животъ.

Мария закъснѣ, защото се бѣше гиздила. Тя, даже, бѣше си накъдрила коситѣ. Иваръ Литъ тутакси забелѣжи това и кръвьта му, като горѣща вълна, се разлѣ по цѣлото му тѣло. Той я попита за прилчие, има ли намѣрение да си отива дома, макаръ че хубаво знаеше, че тя се надѣва да получи нѣкакво малко удоволствие. Следъ нѣколко думи тѣ влѣзоха въ едно малко кафене.

Иваръ Литъ седѣше и слушаше, какъ расказваше за себе си Мария. Думитѣ й минаваха покрай него и той ги чуваше, като че ли презъ сънь.

Мария расказваше за сестра си, слугиня въ една господарска кѫща и за майка си, която бѣше дошла да се повиди съ нея. Тя расказваше, какъ тя сама необмисленно бѣше оставила едно добро мѣсто, надѣвайки се да получи друго по-добро. Тя расказваше, какъ дълго е мѣнявала мѣстата и какъ най-подиръ се почувствувала щастлива, когато успѣла да се настани въ фабриката.

Той слушаше всичко това и гледаше на нейнитѣ ясни очи и малко личице, окрѫжено съ свѣтли коси. Колкото по-нататъкъ расказваше тя, толкова по-силно исплувваше у него предишното чувство. Затова ли, че приближаваше вечерь, или за това, че тя се оказа наистина нещастна, — въ гърдитѣ на младия работникъ се пробуди необикновенно чувство на състрадание. Нему се искаше да притѣгли главата й, да я цѣлуне и да ѝ пошепне: «бѣдната!» Но той не можеше да направи това. Той само седѣше и слушаше, а въ това време сълзи му задушваха гърлото при мисъльта, какъ ѝ е било тѣжко, изхвърлена отъ семейството си въ фабриката.

Той седѣше като очарованъ и съзнаваше само това, че е дълженъ да помогне на тая жена. Той не чувствуваше къмъ нея физическо влечение. Но мисъльта, че е дълженъ да ѝ помогне да живѣе по-добъръ животъ, все по-силно го обхващаше при всѣка нейна дума.

Нейниятъ расказъ само усилваше впечатлението му, че тя е захвърлена. Майка ѝ била вдовица на файтонджия и получвала срѣдства за живѣение въ едно господарско имущество на нѣколко мили отъ Стокхолмъ. Сестра ѝ служила у господари въ Остермалмъ, гдѣто получавала добра плата и тайничко подаръци отъ господаря си. Но за Мария никой се не грижилъ. Тя расказваще цѣлия си животъ и всичкитѣ си тѣглила на единъ чуждъ човѣкъ. Тя бѣше самичка, като загубило се дѣте и на Ивара се поиска да я носи презъ цѣлия животъ на здравитѣ си и силни рѫцѣ.

А сама тя се усмихваше, расказвайки това. Като че ли тя никакъ не мислѣше за това, че е нещастна и никакъ не испитваше сѫщитѣ чувства, които го бѣха овладѣли и пълнѣха цѣлата му душа.

И това чувство се усилваше съ туй, че младата мома бъбрѣше за всичко тъй весело и безгрижно, като че не подозираше, че може да се бои човѣкъ отъ нѣщо въ живота.

XIII.

Отъ тая минута сѫдбата помѫкна Ивара Лита нататъкъ, кадѣто той не искаше да върви. Той престана да взима дома книги и, даже, като че ли бѣше забравилъ, че нѣкога си той е жадувалъ за знания. Малко по малко нови конци се присъединиха къмъ тая мрѣжа, която отъ отдавна бѣше захванала да го омотава. Жребиятъ бѣше окончателно хвър-

ленъ, когато една нощь той забелѣжи, че Мария трепере въ постелята си, до вратата. Всички спѣха и като че ли мъгла обгърна съзнанието на младия момъкъ.

Той стана и се промъкна въ тъмнината до вратата. Гласътъ му треперѣше, когато той заговори:

— Марио, — каза той, — не искашъ ли да си размѣнимъ лѣглата? Азъ съмъ младъ и силенъ, менъ това нѣма да ми повърѣди.

Тя се отказваше, но той почна да ѝ се моли. Въ тая минута, той не мислѣше за нищо друго, нему бѣше просто жалко за нея. Той се възслони до вратата и прикри съ ръката си пукнатината. Отъ нея духаше силно и бравата на вратата бѣше покрита съ иней.

— Ти ще се простудишъ смъртно — продължаваше той.

И той я караше да бърза, понеже и на него самия бѣше студено.

Тогава тя стана отъ постѣлката. Въ собата още тлѣеха нѣколко въгленчета и младитѣ хора стоеха въ полумрака, единъ срѣщу другиго почти разсъблѣчени. Преди да успѣе Иваръ Литъ да си даде смѣтка, какво прави, той я пригърна и тръгна подиръ ѝ.

Тъй просто и изведнажъ завладѣва любовьта младия животъ. Въ тая обстановка отпразднуваха тѣ своя праздникъ на любовьта. Тѣхъ ги привличаше единъ къмъ другъ, защото тѣ бѣха млади и живѣеха заедно ежедневно; тѣ си говорѣха единъ другиму, жалѣеха се единъ други и си помагаха съ туй малко, което можеха. Въ тая нощь тѣ станаха мъжъ и жена.

Огъньтъ изгасна въ огнището и въ стаята се стъмни съвършенно. Мария не видѣ, какъ човѣка, на когото се тя предаде, си чупѣше ръцѣтѣ въ отчаяние отъ туй, което се случи. Като молния премина презъ натѣжнѣлата му глава съзнанието, че той е вече свързанъ, може би, за винаги, и мислитѣ му се върнаха по стария пътъ. Иваръ Литъ не искаше да свързва себе си съ жена, той се боеше отъ това, той не искаше да има отъ нея дѣте. Свой домъ, свое семейство — такива работи не бѣха за него. Сърдцето го болѣше, въ главата му не остана нищо. Той лѣжѣше, като че ли обезсиленъ отъ страха. Ужасъ го обвзе цѣлъ, времето за него се спрѣ, той вече отдавна забрави, че не е самичъкъ.

Той доде на себе си едвамъ тогава, когато чу, че Мария плаче. Тя плачеше тихо, плачътъ ѝ бѣше безгласенъ, тя даже не хълцаше. Но Иваръ Литъ чувствуваше, че сълзитѣ една по една се търкалятъ по бузитѣ ѝ. Въ една минута той забрави своята печаль при нейната. Той я взе на ръцѣ и ѝ говорѣше всичко, щото можѣше да измисли, за да я утѣши. Той говорѣше, че я обича и е щастливъ отъ това.

— Какво ще си помислишъ ти сега за мене! — прошепна тя въ отговоръ. — Какво трѣбва да си помислишъ? Азъ, като лекомисленна жена вървя подирѣ ти и ти се предадохъ, когато ти, даже, ми се и не моли за това. О, ти трѣбва да си мислишъ, че азъ съмъ безпътна, вѣтърничава и че не си ми ти първия. Но сега ти трѣбва да ме вѣрвашъ, Иваре, — казвамъ ти, че азъ никога за никого не съмъ мислила до тебе и съ никого нищо не съмъ имала, макаръ че бѣхъ тъй бѣдна и мнозина ме съблазняваха. Но още отъ първата минута, като те видѣхъ, — сама не знамъ защо, — като че ли нѣкой ми шепнеше, че азъ на тебе мога да

се довѣря. Сѫдбата ми е била да се срѣщна съ тебе и ако даже, сто пѫти бихъ ти говорила не, азъ все пакъ най-подиръ щѣхъ да бѫда твоя. Азъ знаехъ това още тогава, когато лѣжехъ тукъ и чувствувахъ, че ти ме гледашъ. Да, азъ знаехъ това, когато ти първия пѫть влѣзе въ стаята и отъ тебе зависѣше, ще остана ли азъ тукъ.

Тя говори още много. Тя тъй плачеше, щото гърдитѣ ѝ се късаха отъ плачъ. Тя плачеше за туй, че му е позволила да направи по неговому и за туй, че той ще я счита лекомислена, и за туй, че тя го обича и се чувствува щастлива. Литъ разбра всичко това и забрави своитѣ намѣрения, забрави своитѣ мрачни мисли, макаръ и да знаеше, че тѣ ще се върнатъ после пакъ. Той забрави страха си за бѫдѫщето и за живота и ѝ обѣща всичко, което само може да обѣщае на жена единъ мѫжъ.

XIV.

Когато азъ описвамъ живота на тоя човѣкъ, неговата участь ми се струва по нѣкога съвършенно проста и ясна, безъ да се гледа на всичката загадъчность.

Едвамъ сега се започна, собственно негова истински животъ. До сега той снѣше или несъзнателно се тътреше слѣдъ всичкитѣ. Всичко вървѣше тихичко, полекичка—дѣтинството, младостьта, възрастния животъ. На Ивара Лита биваше и добрѣ, биваше и тѣжко. Той постѫпваше и добрѣ, а постѫпваше и злѣ, но никога не правѣше нѣщо таквозъ, което би го свързало за всѣкога, би го потѣглило въ самия водовъртежъ на живота. Знаете ли вис, какво нѣщо е това водовъртежъ на живота? Виждали ли сте го отъ близо? Една черна бездна клокочи предъ очитѣ ви и вие чувствувате, че трѣбва да паднете въ нея. Вие знаете, че когато ще се случи това, вашия животъ е свършенъ и вие никога нѣма да излѣзете отъ тамъ. И при все това, вие не можете да се махнете отъ бездната, вие трѣбва да паднете тукъ на смъртъ и проклятия и у васъ нѣма никаква сила, която би могла да ви накара да се опирате.

Тъй, лишенъ отъ възможностьта да се върне назадъ, стоеше Иваръ Литъ надъ водовъртежа и, — може би, това ще се стори чудно, — все таки бѣше щастливъ, безъ да се гледа на туй, че нещастието го сграбчваше вече въ силнитѣ си нокти. Той пѫдѣше мислитѣ за нещастието и това му се удаваше. Всѣка нощь младитѣ хора се прегръщаха, всѣки день дѣлѣха заедно скърбитѣ и радостьта. Като че ли всичко това бѣше сънь и Иваръ Литъ се събуди само въ нощьта, когато Мария му съобщи, че той ще стане баща.

Това, което расказвамъ азъ, е доста обикновенно, но не трѣбва и да се спомѣнва, че на Ивара още отъ самото начало всичко това се показа съвършенно необикновенно. Нѣкаква непреодолима сила го тѣглѣше въ примката и караше да върви по пѫтя, по който той не искаше. Но заедно съ туй, той още отъ самото начало знаеше, че трѣбва да върви по тоя пѫть. Възраженията, които си правѣше самъ, той никому не казваше. И както Мария отъ първата минута се почувствува свързана съ него, сѫщо тъй знаеше и той, че е свързанъ съ нея. Разликата бѣше само въ това, че тя бѣше щастлива и задоволна, когато той проклинаше часътъ, който доде да ги свърже.

Но нито съ думица ѝ издаде той това недоволство, още отъ самото начало посѣяло въ душата му зародиша на умразата къмъ жената, която трѣбваше да му стане жена и стана такава. Нито думица ѝ не загатна той, че въ него живѣятъ всички тия чувства, които азъ се мжчихъ да изразя съ безсилни думи. Като че нѣщо го рѣзна цо цѣлото тѣло, когато тя каза, че ще бжде майка. Но той стисна зжби и притисна своята болка. И когато тя попита: «Нали ти нѣма да ме оставишъ?» — той почувствува, че никога, никога не може да направи това. Той я увѣри, че му е драго за всичко, което се случи и ѝ обѣща да се нареди така, както се нареждатъ повечето отъ хората.

Но него гризѣше вече тоя вжтрѣшенъ червей, който мирясва само тогава, когато въ сърдцето му и въ главата му се образува празнина.

XV.

Но семейството е само за богатитѣ, — е ималъ жестокостьта да каже нѣкой, — а бѣднитѣ не трѣбва да обичатъ. Отъ тогава, отъ когато Иваръ Литъ достигна възрастьта, когато почна да мисли по своему, той често се чудеше, защо нѣма такава сила, която би бъркала на калнитѣ, мръсни дѣца да испълнятъ работническитѣ квартали.

Нима щастието отъ любовьта къмъ жената е тъй голѣмо, че то искупва мжкитѣ на цѣлия животъ? Нима блаженството, което испитвашъ, когато държишъ въ ржцѣтѣ си дѣте, е тъй безмѣрно, че всички размишления, всѣко благоразумие млъква предъ тоя едничъкъ мигъ, къмъ който, поне у него, се примѣшваше неприятното чувство на страха?

Но заедно съ туй Иваръ Литъ намираше напълно естественно, че Мария, като жена, искаше колкото се може по-скоро да прикрие своя срамъ чрезъ омжжване. И отъ само себе си се разбира, че той, както и всѣки мжжъ, считаше за свой дългъ да защити нейната честь. Но какъ можеха тѣ да се вѣнчеятъ? Па и какъ, въобще, е възможно това въ повечето случаи? Иваръ Литъ заработваше въ това време четиринадесеть крони на недѣлята, а Мария — седемь. На тѣхъ това имъ се струваше повече отъ достатъчно; другитѣ мислѣха сжщото и Иваръ Литъ таеше въ себе си това, що знаеше, а именно, че заработъка на Мария е непродължителенъ. Впрочемъ тая мисъль му бѣше безразлична. Да търпи, да се подчинява на това, което е неизбѣжно, да страдае и да се труди, безъ да знае почивка, — отъ това ли ще се бои? Не бѣше това, което го испълнѣше съ страхъ предъ бждащето, а предчувствието, което не можеше да се накара да млъкне, че съ женидбата ще се почнатъ за него неиспитани отъ никого страдания. Той ще търпи това, което търпятъ всички, па още своитѣ собственни мжки. По-после Иваръ Литъ не можеше да разбере, какъ е ималъ куража да иде съ жена си при пастира.

Когато първия пжть заприказваха тѣ за това, нему му се струваше, че работата е решена вече отдавна. Като че нѣкой ги подгоняше и тикаше напредъ. Тѣ трѣбваше да се вѣнчеятъ, това бѣше неизбѣжно и ако додоха до такова заключение, то значи, че това трѣбваше да се случи, колкото се може по-скоро.

Тѣ почнаха да правятъ смѣтка, какво иматъ, струваше имъ се доста — мобилитѣ да купятъ съ разсрочка, да наематъ стая — и тѣ отидоха

да искатъ разрешение за вѣнчание. Иваръ Литъ не - успѣ да доде на себе си. когато малката станчка, която трѣбваше да стане тѣхенъ домъ, се напълни съ гости. Гоститѣ останаха, а той и Мария отидоха съ своитѣ свидѣтели при пастора.

Каква необикновенна бѣше тая минута, когато тѣ стоѣха въ стаята на пастора и чакаха! Това бѣше едно отъ тия мигновения, когато у Ивара Лита ясно работѣше съзнанието и той не можеше да разбере, каква сила го докара тука. И не е ли чудно това? Той все пакъ чувствуваше смжтно, че съ него се е случило нѣкакво си щастие.

Това бѣше въ сжббота вечерь и на другия день тѣ бѣха свободни отъ работа. Сега тѣ ще си иматъ своя стая. Никой нѣма да имъ бърка, никой нѣма да имъ прекъсва разговора, никой нѣма да гледа на тѣхъ, като си шепнатъ. Тѣ ще могатъ да се виждатъ въ време на ѣдение и ще си иматъ удобно кжтче, което ще могатъ да нарекатъ свое.

Вълнението, въ което се намираше той, бѣше тъй голѣмо. щото е трудно да се предаде съ думи. Но, безъ да се гледа на мжчителното недоумѣние предъ случившето се, него го обхвана нѣкакво тържественно чувство, когато пастора почна да чете думитѣ на брачния обрядъ. Турайки на пръста на невѣстата си пръстена, Иваръ мислѣше за туй, че той е отъ фалшивъ металъ и едно тихо и мирно настроение замѣни въ него туку що преживѣлитѣ осѣщания. Когато пастора имъ пожела щастие, Иваръ отново почувствува за минута безпокойство. Но то мина и когато тѣ изпратиха гоститѣ и останаха самички въ малката си станчка, Иваръ Литъ се приближи до прозореца и се загледа презъ него.

Тъй се помиряватъ въ човѣшкото сърдце противоречивитѣ чувства. Въ тая минута той знаеше само едно, че той се е приближилъ къмъ това, къмъ което се стремятъ всичкитѣ хора.

Чийто ржка се допрѣ до рамото му. Той си спомни, че не бѣше вече самичъкъ. Иваръ Литъ пригърна жена си и я цѣлуна съ продължителна цѣлувка. Той бѣше до толкова потърсенъ, щото сжщо тъй лесно можеше да се изсмѣе, колкото и да заплаче. Но бѣше тъмно и нему не му бѣше мжчно да скрие лицето си.

XVI.

Има хора, които всѣкога, когато останатъ сами, чуватъ нѣкакъвъ чуденъ шумъ, като че ли трѣсъкъ на параходъ или на нѣкоя друга машина. Тоя шумъ звучи нѣкакъ особенно. Той е необикновенно ясенъ и съ нищо не може да се заглуши. Той се чува, като че ли извжтрѣ. По нѣкога той затихва за малко. Ако почнешъ да си говоришъ самъ високо, за да го не чувашъ, то по нѣкога ти се струва, че той е млъкналъ съвсѣмъ. Но стига да млъкнешъ и шумътъ се подновява въ прежнята сила. Тоя звукъ не може да се сравни съ никой другъ звукъ въ свѣта.

Разсждъка, мисъльта и волята млъкватъ предъ него. Той подига цѣлъ водовъртежъ вжтрѣ въ човѣка и, струва ти се, като че ли самъ потъвашъ въ тоя водовъртежъ и слушашъ негова ревъ надъ главата си.

Познатъ ли е нѣкому тоя шумъ? Иваръ Литъ принадлѣжеше къмъ числото на тия хора, които го чуватъ. Той звучеше въ него, утихваше и отново се повтаряше съ по-голѣми или по малки промежутъци. На Ивара

се струваше, че въ него туй шуми нѣкаква скрита сила, която най-подиръ ще се окаже по-силна отъ самия него.

Едва ли нѣкой би се решилъ да расказва за такова състояние: страшно е, че другитѣ ще се смѣятъ или ще се исплашатъ и ще го оставятъ самъ. Иваръ Литъ не представляваше въ това отношение исключение. Когато той оставаше самъ, обхващаше го страхътъ. Той дълго не заспиваше, очаквайки, че ще чуе тоя шумъ, който всѣкога ставаше по-силенъ, колкото повече сънътъ омаломощаваше членоветѣ му. Но никога тоя страхъ го не мжчи́ тъй, както въ първитѣ дни следъ свадбата

За да избѣгне обществото на жена си и да бжде самъ, той единъ пжть, въ недѣля, излѣзе отъ дома. Въ тоя день той се срѣщна случайно съ човѣка, съ когото преди половинъ година прекъсна всѣкакви сношения. Докторътъ идеше насрѣщу му съ такъвъ видъ, като че ли нищо не бѣше се случило и се ржкува съ него пакъ сжщо тъй горещо, както винаги.

Иваръ Литъ никога не расказваше на доктора, гдѣ живѣе: той като че ли се срамуваше отъ туй, че живѣе въ чуждо семейство и не искаше, щото човѣка, съ когото той си размѣняваше мислитѣ, да види неговото жгълче. Затова докторътъ не можеше да намѣри прежния си другарь, за което побърза да заяви преди всичко и тутакси попита, не е ли докачилъ той съ нѣщо Ивара.

Иваръ Литъ отговори: не. Въ дълбочината на душата си той желаеше да се откачи отъ своя събесѣдникъ. Той бѣше тъй много преживѣлъ въ тия мѣсеци, щото даже бѣше забравилъ това време, когато тѣ се познаваха. Ни веднажъ си не спомни той за доктора и за туй, какъ едно време сѣдеше въ кабинета му, получвайки храна за живота, който сега бѣше сждено да заглъхне. Иваръ Литъ гледаше на доктора, като на дошелъ отъ оня свѣтъ и съзнаваше, че никога не ще съумѣе да обясни както трѣбва, какво му бърка да въстанови пакъ прекъснатитѣ отношения.

— Защо вече половинъ година не ви виждамъ? — попита между туй докторътъ.

Защо? Какво можеше Иваръ Литъ да отговори на туй? Нима знаеше самъ, защо?

— Азъ се ожених, — отговори сухо работникътъ.

Докторътъ отстжпи назадъ, и Иваръ Литъ моментално почувствува, че той си е спомнилъ последния имъ разговоръ. Въ една секунда изплуваха предъ него страшнитѣ думи, които той самъ каза, — той ги виждаше, като написани. Отново почувствува той неопредѣленото, неприятно осѣщание, че докторътъ го вижда цѣлъ-цѣлиничъкъ и го разбира по-добрѣ, отколкото той самъ.

Но докторътъ се престори, като че ли нищо не забелѣжва и продължаваше съ обикновенна, приятелска усмивка:

— Та вие сте се оженили, и не ми казахте ни дума?

— Тогава азъ не мислѣхъ за това, — отговори работникътъ.

— Не мислѣхте? — продължаваше шеговито докторътъ.

— Не, азъ не бѣхъ я видѣлъ, когато дохождахъ у васъ.

Лицето на доктора стана сериозно и на работника пакъ се стори, че събесѣдникътъ му мисли презъ всичкото време все за тия думи, които се изкопчаха веднажъ отъ него. Тѣ вървѣха редомъ и никой отъ тѣхъ

не пророни ни дума. Съ всѣки разкрачъ въ Ивара растѣше необяснимото чувство на озлобление и той щѣше да бжде благодаренъ да намѣреше поводъ да се разсърди и да излѣе злобата си. Изведнажъ докторътъ се обърна къмъ него и му протѣгна ржка.

Бракътъ е доста сериозно нѣщо, — каза той. — Азъ отъ все сърдце ви желая щастие, отъ което е възможно да се ползува човѣкъ въ нашия тѣжъкъ животъ.

Докторътъ се усмихна, произнасяйки последнитѣ думи. Иваръ Литъ разбра, че въ тая минута докторътъ се не шегуваше, — той просто не искаше, да звучатъ думитѣ му прекалено тържественно или натрапено любезно. За една минута работникътъ го досрамѣ за своитѣ лоши мисли. Той отъ все сърдце поблагодари на доктора, но не се реши да го погледне въ очитѣ. Навелъ глава, той чувствуваше, че очитѣ на доктора търсѣха погледа му.

Тъй продължаваха да вървятъ тѣ мълчешката напредъ. Най-подиръ докторътъ попита, може ли да посѣти младитѣ. Работникътъ не отговори ни да, ни не. Той мислѣше само за тия фатални думи, които той произнесе веднажъ и безъ да си дава смѣтка за туй, какво прави или защо прави това, прекъсна разговора.

— Вие, навѣрно, помните последнята ни срѣща? — попита той.

Докторътъ го погледна съ изумление, зачуденъ повечето отъ това, отколкото отъ самитѣ думи. Но Иваръ Литъ му не даде да каже нищо. Цѣлъ потокъ думи се полѣ изъ устата му. Нему се струваше, че той слуша, какъ говори други нѣкой. Думитѣ му се лѣеха тъй гладко, като че ли ги четеше по книга, а не говореше.

— Вие помните, — каза той, — азъ виждамъ, че помните. Азъ сѣдѣхъ въ креслото въ стаята ви. У васъ бѣше тъй топло и сгодно. Ние говорехме за нѣщо си . . . — за какво бѣше, сега не мога да си спомня. Но азъ помня, какъ ви казахъ, че никога не бихъ желалъ да имамъ дѣтенце и ако би ми се родило, азъ бихъ го убилъ. Да, азъ казахъ нѣщо подобно. После азъ често мислѣхъ, че трѣбваше да дойда при васъ и да ви обясня, че азъ не искахъ това да кажа. Вие разбирате, че честенъ човѣкъ не може да желае това. Азъ казахъ това само за туй, че не бѣхъ испиталъ това самъ и не знаехъ, какво се испитва въ такъвъ случай. Но нали не мислите вие, че азъ говорѣхъ сериозно?

Докторътъ, извънъ себе си отъ очудване, увѣри Ивара, че такова нѣщо никога не му е и дохождало на ума и той бѣше поразенъ само въ първата минута. После той взе тия думи за изражение на тия горчиви чувства, които Иваръ Литъ хранѣше къмъ своята собственна майка.

Работникътъ никога до сега не бѣше помислювалъ за възможностьта на такова обясненние, но въ тая минута, щомъ докторътъ каза това, му се стори, че и той искаше да каже това сжщото.

— Ха, именно! — извика распалено той: — именно! Ви сте добъръ човѣкъ и ме разбирате. За менъ бѣше думата, азъ трѣбваше да бжда убитъ, — азъ, а никой другъ. Ако азъ бѣхъ умрѣлъ още при ражданието, или по напредъ, преди да се родя, никой не би произнесалъ тия страшни думи.

Иваръ Литъ самъ не разбираше, какъ можа да каже той тия безумни думи, да чувствува, че сж безумни и да нѣма сила да имъ побърка да се откачатъ отъ езика му. Нѣма нищо по-страшно отъ такова състояние. И безъ да се гледа на вълнението му, той съзнаваше ясно, че всичко, което говори само забърква работата.

Той испрати доктора до края на улицата, за да му даде възможность да каже нѣщо за успокоение. Ядътъ му все растѣше; той бѣше вече тъй силенъ щото прие болѣзнени форми, заплашвайки да излѣзе на вънъ и го уморяваше. Една минута той се почувствува тъй отпадналъ, щото съ мжка продължаваше да върви. Но съ чудно самообладание — въ мозъка му се раздаваше шумъ, като че ли отъ хиляди бръмчащи колела — той хвана доктора за ржката и каза:

— Забравете това, което говоря азъ. Асъ съмъ боленъ днесъ и трѣбва да отида да си почина.

Иваръ Литъ се върна и си отиде. Въ тая минута му се струваше, че е близъкъ до побъркване. Може би, тогава би му било по-леко.

XVII.

Като се върна дома, той се хвърли тъй, както си бѣше облѣченъ, на лѣглото и замижа. Жена му нѣмаше дома. На Ивара бѣше приятно, че го не вижда никой и може да се захласне. Той лѣжеше неподвижно и му се струваше невѣроятно, че това е той, който лѣжи тукъ, — той, Иваръ Литъ, живущия между хората и обстоятелствата, които той не може да разбере.

Той чу стжпки по стълбата, нѣкой нѣколко пжти бутна вратата. Иваръ Литъ трѣпна и отвори очи, за да не помисли влѣзлиятъ, че той спи.

Това бѣше Мария и нему стана неприятно. Той се сърдеше, като че ли тя му бѣше побъркала въ нѣкоя важна работа. До като тя си снѣмаше дрѣхата, той я изгледа отъ горѣ до долу. Тя бѣше въ широка дрѣшка и той тутакси забелѣжи, какъ бѣше напълнѣла. Жена му улови погледа му и въздъхна.

— Не ще да е за дълго моята работа. — каза тя.

— Разбира се, — избърбори мжжътъ.

— Още двѣ недѣли ще може кое-какъ да се кара, — продължаваше тя, — а повече едва ли.

— Да, отговори късо той, — сега азъ ще работя самъ.

Нему стана неприятно за думитѣ си, когато ги каза вече. Мария не отговори, а отиде къмъ прозореца и сѣдна. Той чу, че тя плаче.

— Ти би желалъ да се откачишъ отъ мене, — каза тя.

Като че ли нѣкаква злобна сила заговори въ него, той се обърна, погледна на жена си и отговори:

— Да, желалъ бихъ.

Той произнесе това рѣзко и гласътъ му трепереше отъ гнѣвъ. Иваръ Литъ чуваше собственниятъ си гласъ съ чудна ясность и този гласъ му рѣжеше слуха. Думата бѣше вече казана: той лѣжеше неподвижно и можеше да погледне на жена си. Той чу, че Мария престана да плаче. Той

него самия. Всичко, разбира се, и самичъкъ той исчезва съ всѣка капка, която се стича по бузитѣ му. Той лѣжеше, не съзнавайки нищо наоколо си, до като не чу надъ себе си гласъ. Той трепна при тоя звукъ.

Единъ господинъ въ шуба и висока шапка стоеше предъ него.

— Вие пияни ли сте, драгий приятелю, или болни? — каза той.

— Азъ не съмъ пиянъ, — отговори работникътъ.

Но гласътъ му измѣни и, когато стана, нозѣтѣ му треперяха.

— Вижда се, че сте му дръпнали, — каза господинътъ съ шубата. — Не е ли ви срамъ всрѣдъ бѣлъ день.

У Ивара не достигише сила да се разсърди. Той се довлече, люлейки се, до вратата и тръгна низъ улицата.

Когато си доде дома, той подаде на жена си шишето съ сиропа и за пръвь пѫть погали дѣтето. Него като че ли го кълцна нѣщо въ сърдцето, когато една отъ женитѣ каза:

— Цѣло шише сиропъ! Имало на свѣта и такива добри мѫже!

(Следва).

За капитала*).

Май е дръзко отъ моя страна, дѣто се решавамъ да ви занимая съ въпроса за капитала, особно поради туй, че нарушавамъ спокойния, искамъ да кажа, кабинетния тонъ на досегашнитѣ реферати и особно, че въ замѣна на това не ще ви дамъ за него едно пълно и систематично изложение. Срѣдствата, съ които разполагахъ, и бързината, съ която бѣхъ принуденъ да приготвя тая работа, не ми позволяваха да направя това; та ето защо и азъ се доброволно отказахъ отъ тая мисъль, която първоначално ме блазнаше и си поставихъ пб друга ужъ по леко постижима цель. А тая цель се заключава въ това — да се направи единъ критиченъ ғавборъ на въпроса и понятието за капитала. Току-що казахъ, че тази цель е ужъ по-леко постижима. Да, това е само на пръвъ погледъ, само при едно повърхностно схващанье, тъй като на всинца ни е извѣстно, че всѣки критиченъ разборъ има сила и значение, когато се изучи всестранно зададения въпросъ и когато се опредѣлятъ, прецизиратъ поне основнитѣ понятия, съ които ще се оперира въ тоя критиченъ разборъ. Инъкъ човѣкъ рискува да испадне въ таквосъ положение, че да бѫде различно разбранъ, та по тоя начинъ, въ сѫщность, да не се разбере съ околнитѣ, съ които говори и размишлява, т. е. да испадне въ „смешеніе во языцѣхъ“, въ вавилония, а понѣкога то води и къмъ изводи, неотговорящи на посилкитѣ, именно защото тѣ не сѫ точно опредѣлени. Особно това има значение за така нареченитѣ обществении науки, къмъ които се числи и Пол. економия, а още повече и най-вече тб има значение

*) Рефератъ, четенъ въ семинара по Пол. икономия при В. Училище въ София.

по въпроса за капитала — въпросъ, разискванията на който подбуждатъ и ангажиратъ не само чисто умственнитѣ познавателни способности на човѣка, но които особно всѣкога докосватъ и възбуждатъ интереситѣ, страститѣ, и то не на отдѣлния човѣкъ, а на цѣли маси, обществени слоеве, класи.

Работата е въ това, че въпроса за капитала е твърдѣ тѣсно свързанъ съ интереситѣ, съ самото сѫществувание на членоветѣ на днешното тъй наречено «капиталистическо» общество: едни, на които това общество дава възможность да се ползуватъ на широко отъ неговитѣ блага, мислятъ и твърдятъ, че е напълно въ реда на нѣщата, законно и справедливо да се ползуватъ отъ доходитѣ на капитала, а други, за които това капиталистическо общество не е предоставило никакъвъ капиталъ, а е само опредѣлило мизерия и гладъ за вѣчния имъ трудъ, мислятъ и поддържатъ, че то е нетърпимо съ своя капиталъ и достойно за загинване наедно съ него.

Ясно е прочее, че въпросътъ за капитала интересува грамадното болшинство не като кабинетенъ и абстрактенъ въпросъ, а като въпросъ, който живо засяга живота, партийнитѣ борби и класовитѣ интереси. Именно поради това, за различнитѣ обществении слоеве не е сé едно, какъ ще се реши и какъ ще повлияе върху околния свѣтъ решението на тоя въпросъ. На капиталиста, напр., много би се щяло да мислятъ всинца като него, че капиталътъ е срѣдство напълно законно и справедливо и т. н. за добиванието на доходи, — когато за съвременния пъкъ пролетарий работата стои съвсѣмъ инъкъ: той не може и не иска дори да разбере тая законность и справедливость.

Впрочемъ, не желая да говори повече за това, тъй като то ни интересува като съвсѣмъ страниченъ въпросъ, — ще го кажа направо, — като въпросъ, най-много, който има значение за разбиранието непримиримостьта между противницитѣ по въпроса за капитала, на тѣхнитѣ необяснимии по безполодностьта си препирни и упорства.

Прочее, тая заплетеность на въпроса за капитала съ житейскитѣ интереси и страсти не трѣбва да ни плаши, — напротивъ, ние трѣбва да съзнаемъ, да се убѣдимъ, че наистина тоя въпросъ представлява и тази трудность. Еднажъ това добрѣ разбрано, намъ остава да повторимъ, че дѣйствително разискванията по въпроса за капитала трѣбва да се започнатъ внимателно и да се водятъ съ съотвѣтната логичность въ сѫжденията. Но казахъ, че ако се изпълнеше това искание, то би значило да се разгледа тоя въпросъ всестранно и да се напише едно доста пълно изложение за капитала, — нѣщо, което за мое съжаление не можехъ сега да направя.

Тъй че, като пристѫпвамъ къмъ въпроса така, безъ нуждната подготовителна работа, то се види, че изложението ми ще страда отъ нѣкои формални и други основни недостатъци; обаче, менъ ми се струва, че тѣ ще може да се заглядятъ за насъ съ това, дѣто ние горѣ-долу сме запознати съ различнитѣ мнения за капитала, па изобщо и съ различнитѣ направления—школи въ Пол. економия. Та и въ сѫщность моята работа е предизвикана именно отъ желанието, да се направятъ нѣкои критически разсъждения, поне, върху по-главнитѣ политико-економични въпроси, като въпроса за цѣнноста, системитѣ въ индустрията и землedѣлието, причини-

тѣ за развитието на ступанствата, собственостьта и т. н. Още повече би трѣбвало да се стори това, защото ползата, която може да принесе таквазъ една работа за уяснението и укрепванието на знанията е очевидна, и защото, най-после, Пол. економия не е онази щастлива область, въ която да нѣма мѣсто за съмнението и критиката.

По въпроса за капитала, ако и твърдѣ важенъ, нѣма едно общопризнато мнение въ науката. Има много мнения, които сѫ често пѫти право-противоположни и непримирими. Едни иматъ повече подържатели, други по-малко. Тука се предполага поне общото имъ познавание.

Отъ тѣхъ се издигатъ и биятъ на очи особно двѣ мнения: едното счита капитала за явление всеобщо, присѫще на всѣка ступанска или економична дѣйность, а другото е, така да се рече, исторично и приема, че капитала се е зародилъ при опредѣлени економични и обществени условия — при режима на частната собственость и т. н.

Първото гласи накратко така: «капиталъ се нарича всѣки продуктъ, предназначенъ за по-нататъшно производство». (Рошеръ). Подъ «продуктъ» се разбира всѣки предметъ съ полезность, който е приготвенъ, продуциранъ отъ човѣка, а подъ «производство» — дѣйнината на човѣка за добивание на такива «продукти» или, както ние казваме, ступански блага

И именно тѣзи предназначени за производство продукти образуватъ капитала. А такива предназначени за производство продукти е имало презъ всички ступански периоди, като се почне отъ времената, когато човѣкътъ си е служилъ съ каменни орѫдия, лъкове и т. н. и се доди до гигантски напредналото, въ това отношение, днескашно ступанство, въ което се употрѣбяватъ чудесни по сложноста си машини и грамадни фабрики. Но, по отношение на капитала, това има едно и сѫщо значение; тѣ, и еднитѣ и другитѣ, служатъ еднакво за производство, и това имъ предназначение, тази имъ функция ги прави да бѫдатъ «капиталъ», т. е, предназначени за производство продукти.

Нѣма съмнение, че тази школа прави разлика между лъкътъ на дивака и днешната машина; тя добрѣ разбира още, че за достиганието на машината е било потрѣбно многовѣковно развитие, че се е минавало отъ ловджийство и риболовство къмъ скотовъдство и земледѣлие, а отъ тѣхъ къмъ занаята и прамишленность, за да се дойде до днешното машинно производство. Да, тя много добрѣ разбира това и е готова да потвърди съ гордость, че презъ цѣлото това развитие капиталъ сѫ били предназначенитѣ за производство продукти. По тоя начинъ тя дава на това свое понятие за капитала единъ точно опредѣленъ критерий, като сѫщевременно му предоставя широкъ просторъ по време и мѣсто. Защото, ако днесъ въ Европа има «капиталъ», понеже има машини и др. продукти, предназначени за производство, то така сѫщо ще има капиталъ въ странитѣ на ескимоситѣ, бушменитѣ, кафритѣ и т. н., защото и тѣхнитѣ жители сѐ иматъ нѣкои продукти, предназначени за производство, а така сѫщо е имало «капиталъ» и въ онѣзи тъмни времена, когато прадѣдитѣ на днешнитѣ народи сѫ умеяли вече да изглаждатъ камъни и други предмети, та по тоя начинъ да ги преобразуватъ въ предназначени за производство

продукти, т. е. въ капиталъ. Ще си позволя да прибава още, че това понятие за капитала, както е конструирано, не страда отъ никакъвъ логически недостатъкъ.

Както е изложено, това възрение за капитала образува ядката, центъра, сѫщностьта на мненията на мнозина автори по капитала, които, обаче, въ стремлението си да го разработятъ, го коментиратъ по различни начини, отдаватъ по-голѣмо или по-малко значение ту на единъ, ту на други неговъ признакъ и т. н. Така, напр., извѣстенъ авторъ ще ви обърне вниманието върху това, че «продуктъ» сѫ само приготвенитѣ съ човѣшки трудъ предмети, че, след., земята и другитѣ естествени предмети, които сѫщо може да служатъ за производство, не сѫ капиталъ, — когато други пъкъ авторъ отъ сѫщето направление ще се старае да ви изброи поименно, кои «продукти» наистина служатъ за производство, та да могатъ, следов., да се нарекатъ „капиталъ". — Пр. Исаевъ, напр., формулира това мнение за капитала така: „За да се счита капиталъ, предметътъ трѣбва да има три признака: 1) да бѫде продуктъ на труда, 2) продуктъ на предварителенъ трудъ и 3) да служи като средство за по нататъшно производство". И прибавя за обяснение: «Съ тѣзи признаци се отличаватъ предметитѣ, които сѫ капиталъ, отъ всички останали. Земнитѣ парчета, макаръ и да служатъ като срѣдство за производство, не трѣбва да се отнасятъ къмъ капитала, тъй като тѣ не сѫ създадени отъ човѣшкия трудъ» (гл. VI *Капиталъ* отъ неговитѣ «Начала П. Э.»)

За да се види сега правотата на горнитѣ ми думи, стига да се сравни формулировката на г. Исаева съ оная на Рошера, която приведохъ отначало, която е по-стегната и твърде точна. Сѫщия възгледъ се показва малко по инъкъ и съ нѣкои оговорки отъ Смита, Вагнера и т. н. Но на пр. Исаева (като развивамъ горнята мисъль) може, мисля, да се забелѣжи съ основание, че нѣма нужда отъ неговата втора точка, тъй като, щомъ се каже „продуктъ, който да служи като средство за производство", то вече се разбира, че „продуктъ", за „да служи", трѣбва да е вече на лице, сѫществующъ, а, следов., и да е „продуктъ на предварителенъ трудъ".

Изложихъ последнитѣ мисли, за да стане още по ясно, кое е сѫщественното съдържание на тъй схванатото понятие за капитала и още да се види, че въ различнитѣ формулировки може и има понѣкога различия. Това не е нито чудно, нито не желателно дори: напротивъ, то ни говори, че мисъльта не е неподвижна, спяща, а движуща, развивающа се. Обаче, не всички различия иматъ сѫщия характеръ. Има различия отъ други родъ, и тѣ, макаръ да претендиратъ, че излазатъ сé отъ единъ принципъ, не може по никой начинъ да се примирятъ. Тѣ, колкото ги разчовъркватъ, толкова повече показватъ враждебностьта си по отношение на принципа; но за нѣкои отъ тѣхъ ще се спомене по нататъкъ, а сега ще се обърнемъ къмъ другото, второто възрение за капитала, което нарекохме «исторично».

Названието «исторично» едвали си има мѣстото за означение на това второ възрение за капитала, тъй както би си нѣмало мѣстото, ако нарекохме първото „универсално" или «класическо». Ето зашо и трѣбва да се обръща внимание на нѣщата, на сѫдържанието, на самото понятие, а не на думата или думитѣ, съ които се то исказва. И само това дори

ни говори вече направо и ясно, че трѣбва да разберемъ, да схванимъ най-първо съдържанието на онова, което се означава отъ това второ течение съ думата капиталъ, та че сетнѣ да видимъ, какъ да наречемъ това направление — да му туряме ли особно име, или не.

Ще забелѣжа преди всичко, че това направление не иска да се дава нѣкое произволно значение на думата капиталъ, но че се стреми да опредѣли, да изследва, какво тя означава сега и какво е означавала до сега отъ самото й появяванье, тъй като не подлежи на съмнение, че тая дума я е нѣмало нѣкога на свѣта, както е нѣмало и много други като нея.

Въ говоримия язикъ днесъ, като се каже «капиталъ», се разбира обикновенно парична сума: така, като се каже «той е добъръ, има си капиталъ», се разбира, че въпросния човѣкъ има пари, съ които може да си набавя всичко, да прави, каквото му се ще. Когато пъкъ се каже за нѣкого си: «той има капитали», то се разбира, че има имоти, кѫщя, стоки и т. н. Т. е., разбира се, че този човѣкъ владѣе едни такива особни обекти, които той може да обръща въ пари — тѣзи цѣнни, за всичко годни обекти — и посредствомъ тѣхъ вече да удовлетворява нуждитѣ си и т. н.

За нашия народъ може да се каже, че има живо представление само за една специална форма на капитала, — именно за лихварския капиталъ. Лихварлъкътъ е билъ отдавна распространенъ, народътъ си е служилъ и си служи съ него, ту като му се прикланя, ту като го проклина. Поради това въ езика ни има специални названия за него и особно силни фигуративни изрази за лихваритѣ (като «кърлежъ», «пиявица» и др.). Може сѫщо да се твърди, че банкитѣ и т. н. институти вече силно въздѣйствуватъ за пояснението на това, що е капиталъ.

Отъ казаното, колкото и малко да е то, за схващанието на капитала, мене ми се струва, че може да се отбелѣжи следующия признакъ: че се схващатъ като капиталъ, първо, паритѣ, а сетнѣ другитѣ обекти, които струватъ нѣщо, които може да се обръщатъ въ пари, т. е. които иматъ цѣна, и че такива обекти сѫ стокитѣ, кѫщята и т. н.

За хората е още повече отъ обикновенно, да не може да си въобразятъ дори лихварския капиталъ безъ доходъ, безъ процентъ. И всѣки би се питалъ, щò за лихварски капиталъ ще бѫде той, ако не донася лихва! Ако пъкъ нѣкой даде нѣкому пари така, само да си служи съ тѣхъ и сетнѣ да му ги повърне, то за всѣкиго ще е ясно, че тука има просто единъ заемъ. Едно по аналогия съ лихварския капиталъ, като най-простъ образецъ за схващанье, и друго по опитъ отъ живота, въ главитѣ на хората всѣки капиталъ е самъ до толкова капиталъ, до колкото донася доходи. По тоя начинъ популярното схващание на капитала може да се формулира така: (a) паритѣ и другитѣ имоти, стоки и т. н., които иматъ цѣна, сѫ капиталъ, (b) само ако донасятъ доходъ, както лихварския капиталъ донася проценти.

Ако е вѣрно, че днесъ на думата капиталъ се придава именно таквозъ значение, не може да се каже, че то не значи нищо, тъй като е възрение на масата, а не на привилегирани учени. Напротивъ! Споредъ мене: именно поради туй, това възрение за капитала има своя raison d'être, своята причина и смисълъ; защото въ масата, въ народа всѣкога ще

има достатъчно опитность и трезвость на чувствата, за да схване добрѣ дадено явление, и това още повече, когато работата се касае до нѣщо тѣмъ близки, до тѣхната кожа. После, тука става дума само за схващането, за възприемането на дадено явление чрезъ човѣшкитѣ органи, а не за обяснението на това явление. Но не трѣбва да се забравя, че това схващание на капитала е скорошно и че, следов., се изразява по особенъ начинъ и че се отнася до всички нѣща, обекти, които иматъ днесъ тоя характеръ, т. е. могатъ да се обръщатъ въ пари, защото иматъ цѣна, и и да донасятъ доходи. — Понеже тукъ не се излагатъ фазитѣ отъ развитието на капитала, то ще искамъ да си спомните, че първоначално думата капиталъ (т. е. понятието, което тя означава) въ старитѣ езици е означавала чисто и просто сума пари дадени съ лихва. Ние знаемъ отрицателното направление на древнитѣ законодатели къмъ лихвитѣ, които зак. обаче, въпреки това, не сѫ могли да ги обричатъ на остракизмъ, както сѫ правили това съ мнозина тогавашни велики мѫже, — нѣщо, което ни показва, че това явление е било силно и широко распространено. Въ този античенъ гърцки и римски свѣтъ, както знаемъ, е владало затвореното фамилно ступанство. Но въ това ступанство, ако и да го наричаме затворено, сé е имало вече размѣна, която е далечъ надминавала обичния тогавашенъ заемъ въ натура между различнитѣ, отдѣлнитѣ ступанства, които сѫ били близки и подобни едно на друго, а наедно съ тая размѣна сѫ се явили, разбира се, и необходимитѣ за нея срѣдства, форми, орѫдия, пари и т. н. Размѣната е служила да си набавятъ отдѣлнитѣ ступанства такива продукти, които тѣ сами не сѫ могли да произвеждатъ, — отъ дѣто си води началото тогавашната търговия съ рѣдки и цѣнни продукти, търговия, която е силно влияла за распространението и употрѣблението на паритѣ и паричнитѣ проценти. Това се ясно види отъ Юстинияновото законодателство, въ което има специални параграфи за търговскитѣ проценти.

Колкото за случайнитѣ, така да кажа, нужди на ступанскитѣ единици отъ мѣстни, произвождани отъ самитѣ тѣхъ, продукти, както се спомѣна, е сѫществувалъ испърво заемътъ въ натура, заемътъ за послужване и т. н. Но, съ напредъка на живота, и тукъ настѫпватъ промѣни; така, намъ е извѣстно, че по-бѣднитѣ свободни римски граждани сѫ правили парични съ лихва заеми, било за война, било за подобрение на разоренитѣ си ступанства, а така сѫщо е извѣстенъ лихварлъка между вишитѣ гърции съсловия. Струва ми се, че не ще збъркамъ, ако направя отъ горнето таквозъ заключение, че първата форма на капитала е била паричевъ лихварски и търговски капиталъ.

Азъ прекъснахъ изложението на мисъльта си, че днешното схващание на капитала обема нѣщата отъ съвременния животъ, за да покажа, че едновременшното, първоначалното схващание на капитала се е простирало върху по-тѣсенъ крѫгъ явления, и направихъ това, за да подчъртая мисъльта, че и капиталътъ и понятието за него сѫ се развивали, сѫ еволюирали. Но менъ ми се ще да се обърне внимание и на друга една страна отъ въпроса за капитала, но това съвсѣмъ бѣгло. Очевидно е, мисля, че нашия народъ, напр., има по-живо представление за лихварския капиталъ, отколкото за търговския и индустриялния, защото първия билъ и е широко распространенъ: сѫщо е ясно, защо други народи пъкъ иматъ

много по-съвършенно понятие за индустриалнитѣ, дружественнитѣ, капиталитѣ въ цѣнни книжя и т. н. Поради това може да се утвърди, че тѣзи повече или по-малко ясни понятия за капитала и неговитѣ различни форми сѫ се изработили само въ паралелъ съ ра.витието на индустрията, акционерството и т. н., — което значи, че само съ появяванието и развитието на нѣщата и явленията въ живота се зараждатъ и развиватъ съответни за тѣхъ понятия въ главитѣ на хората.

Сега ще направя единъ поврътъ къмъ казаното до тука за второто мнение, за да го обясня по-добрѣ, да го сравня съ първото възрение и да направя едно сравнение между тѣхъ, та по тоя начинъ да се разбере въ щó си тѣ приличатъ и по какво се различаватъ. Това ще бѫде повечето една анализа на понятията. — И така, популярното мнение, споредъ отбелѣзания въ I-та му точка характеристиченъ признакъ, казва, че капиталъ може да бѫдатъ всички обекти, които може да се обръщатъ въ пари, т. е. които иматъ цѣна, та може да се продаватъ и купуватъ, а споредъ Рошера, Исаева и т. н. капиталъ може да бѫдатъ само продуктитѣ, т. е. економическитѣ блага, които сѫ добити съ човѣшки трудъ. Ако формулираме още по-кратко условията, безъ които и споредъ двѣтѣ мнения, неможе да има капиталъ, то ще получимъ това:

Популярното схващание твърди, че, за да бѫде капиталъ, предметътъ трѣбва да има „цѣна" въ живота, а мнението на Рошера и К-я, че предметътъ трѣбва да е добитъ съ „човѣшки трудъ", т. е. да съдържа, да заключава въ себе си човѣшки трудъ.

Тѣзи двѣ схващания на капитала, като формулиратъ единъ неговъ признакъ съ различни думи, въ сѫщность, се зближаватъ много и твърдятъ едно и сѫщо нѣщо. За да се разбере това, стига да искажемъ смисъла на едното и другото по по́-другъ начинъ. — Популярното схващание, като си служи съ свой особенъ езикъ, казва, че онѣзи предмети, които сѫ капиталъ, иматъ или притежаватъ „цѣна". Но какво значи това? Що се „цѣни" въ тѣзи предмети? Кое придава, напр., „цѣна" на онази вода, която се донася отъ близката рѣка въ града, и защо тая сѫщата вода нѣма „цѣна", когато се взема направо отъ рѣката? — Тъй поставенъ въпроса, струва ми се да е ясно, че тѣзи предмети иматъ цѣна въ живота, именно защото се употрѣбява за тѣхното добивание трудъ, т. е. сѫщо такъвъ човѣшки трудъ, който трѣбва да се съдържа въ онѣзи предмети, които само, по другото мнение, могатъ да бѫдатъ капиталъ, и които поради това, че се добиватъ чрезъ човѣшки трудъ, се наричатъ вече нé просто продукти, обекти, а „продукти", т. е. предмети на човѣшкия трудъ, на човѣка.

Постарахъ се да зближа въ тая точка тѣзи двѣ възрения по татъкъ околенъ пѫть, защото тука именно трѣбваше да си послужа съ едно понятие, установяването и разбиранието на което би трѣбвало да предшествува самия въпросъ за капитала. То е понятието за цѣнностьта. Не мисля, че съмъ съвсѣмъ избѣгналъ чрезъ своя околенъ пѫть сѫщинского затруднение, та не мисля, както казахъ и въ самото начало, да мина безъ нѣкои важни недостатъци, — какъвто е споредъ мене, на първо мѣсто, въпроса за цѣнностьта, когато се той приема като предварително решенъ, безъ да е това решение добрѣ обосновано и пояснено. Прочее, тукъ се

приема, че тоя въпросъ е предварително установенъ и то ето въ какъвъ смисълъ: че трудътъ създава цѣнностьта на продуктитѣ, която пъкъ отъ своя страна се проявява въ форма на цѣни. Отъ туй е ясно, че когато популярното мнение изисква «цѣна», а другото «човѣшки трудъ», — то е ясно, казвамъ, че тѣ и двѣтѣ изискватъ, като необходимо условие за капитала, едно и сѫщо нѣщо, а именно това, което, въ речника на Пол. Економия се исказва съ думата «цѣнность».

Въведемъ ли сега това понятие «цѣнность» въ двѣтѣ формулировки на капитала, то тѣ ще приематъ следния видъ:

а) Рошеръ и К-я: «капиталъ се нарича всѣка цѣнность (намѣсто «продуктъ»), предназначена за по-нататъшно производство».

б) Популярното възрение: Всички цѣнности, или всѣка цѣнность (намѣсто: предмети, стоки, които иматъ „цѣна“), ако донесятъ доходъ, сѫ капиталъ.

До тука, като разглеждахъ тѣзи двѣ течения по въпроса за капитала само въ общи чърти, т. е. по сѫщностьта имъ, а не по нѣкои второстепенни отличия, менъ ми се чини, че можахъ да покажа онова главно, което тѣ и двѣтѣ притежаватъ, а именно, дѣто и двѣтѣ приематъ, че капитала е преди всичко цѣнность. По това тѣ си приличатъ, а отъ тука нататъкъ ще видимъ, по какво се различаватъ. Обаче необходимо е преди това да се направятъ една-двѣ забелѣжки. Първата е обяснителна. Тя се състои въ това, да кажа изрично, че, чрезъ току-щó свършения критиченъ разборъ на двѣтѣ мнения, популярното мнение се исказа, изрази вече въ по-точнитѣ термини на Пол. Економия и че то, поради това, може да ни послужи като изразъ на второто течение по въпроса за капитала. Разбира се, то не е изказано тука въ нѣкоя конкретна формула, която му е дадеца отъ нѣкой ученъ поддръжникъ на това течение, но това ми се види и не нуждно, тъй като е достатъчно да се изкаже то въ общи чърти, т. е. да се даде неговия общъ смисълъ, неговото съдържание, взето като понятие. Втората белѣжка е по-обща; тя се отнася и до двѣтѣ течения. Както видѣхме, тѣ приематъ, че не всѣка цѣнность е капиталъ, защото първото изисква, тая цѣнностъ да е предназначена за производство, а второто, щото тя да донася доходъ. Значи, споредъ службата, функцията на цѣнностьта, тя бива капиталъ, или не. Прочее, споредъ Рошеровското възрение, ако има цѣнность, която не служи за производство, а за хранение, обличание и т. н., то тя нѣма да е капиталъ, а споредъ второто, ако дадена цѣнность не донася доходъ, то тя не е капиталъ, както, напр., споменатитѣ по горѣ цѣнности, които утоляватъ глада или запазватъ тѣлото отъ студа, но не донасятъ доходъ. На това именно искамъ да се обърне внимание, че и двѣтѣ течения различаватъ, характеризиратъ капитала по функцията, по службата, която върши неговото тѣло, субстракта му, материяла му, т. е. цѣнностьта. Но пита се, важенъ ли е той признакъ, заслужава ли той внимание? — Да, несъмнено! ще кажа азъ. Аристотель, ако помня добрѣ, въ една отъ първитѣ глави на своята «Политика», — развива мисъльта, че, изобщо, функцията на нѣкои нѣща, органи и т. н. е толкова важна, че безъ нея «понятието» за тия нѣща и органи се упразва, остава безъ съдържание, унищожава се. Така, той взема за примѣръ „рѫката“, която, ако не върши работата си, е само на дума

«ржка», колкото е ржка, напр.. ржката на нѣкоя статуя. Признаването на роба за не равенъ на тогавашния свободенъ гръцки гражданинъ, а следв. и на човѣка изобщо, е само една развита и добрѣ обоснована форма на тая мисъль. И нищо по-просто отъ това! Аристотель приема, че само свободния гръцки гражданинъ е напълно съвършенъ човѣкъ; отъ друга страна, за него е било фактъ несъмненъ, че робътъ нѣма качества и умъ да управлява, а има само една способность да разбира, че му се даватъ заповѣди и да ги испълнява, и отъ тука заключението на Аристотеля, че робътъ е по-долно сжщество отъ напълно развития гражданинъ който само достойно носи името човѣкъ. Тая мисъль, ако и несъстоятелна относително обстрактното зоологично понятие «човѣкъ», съдържа — уви! — истината, че въ обществото дѣйствително робътъ е билъ по-долно сжщество отъ господаря и ни посочва великия принципъ, който можемъ да искажемъ, като се ограничаваме въ кржгътъ на общественнитѣ явления, — че лицата и нѣщата се различаватъ много, споредъ функциитѣ, службитѣ, които тѣ испълняватъ въ обществого. Робъ и патриций, плебей и сенаторъ, калфа и майсторъ, пролетарий и буржуа — това е сѐ сжщия абстрактенъ «човѣкъ», но въ различни положения, отъ различни общества, съ различни предназначения. Сжщо е и съ нѣщата въ обществото. И тѣ се различаватъ твърдѣ много, споредъ ролята, която играятъ въ общежитието на хората: така, ако единъ продуктъ се изработи и консумира отъ извѣстенъ производитель, то имаме просто продуктъ, економично благо, но ако тоя производитель продаде своя продуктъ, за да си набави други продукти, то имаме тъй наречената «стока». Втората бележка стана дълга. но дано да съмъ сполучилъ поне да искажа добрѣ мисъльта, че, споредъ функциитѣ си въ обществото, нѣщата биватъ различни, едни съ единъ характеръ, по важни и т. н., а други съ другъ характеръ, по-маловажни и т. н.

Сега да минемъ къмъ въпроса, който ни интересува. Едното течение по въпроса за капитала го характеризира съ това, че служи за производство, т. е. че всички предназначени за производство продукти сж капиталъ. Нѣма съмнение, че тая функция е много важна. Ето, има продукти, които наистина сж предназначени за тая цель и само за нея, като напр. машинитѣ, плуговетѣ и т. н. Животътъ на обществото, неговитѣ дневни работи, занаятитѣ му и т. н. зависятъ въ голѣма степень отъ родътъ, отъ количеството и качеството на тѣзи орждия. Съ тѣзи предназначени за производство продукти си служи човѣкътъ-производитель; чрезъ тѣхъ той прави това, което инакъ не би могълъ да помисли; тѣ олесняватъ работата му, правятъ я по-производителна. Но, като говоримъ за производство, ние сѣкога имаме предъ видъ, че то служи за приготовление, изработване на продукти, които да удовлетворяватъ нуждитѣ на човѣка, т. е. за консомация. Тѣзи продукти, които сж предназначени за консумация, се противопоставятъ на онѣзи, които сж предназначени за производство; но не трѣбва да се забравя, че има нѣкои продукти, които могатъ да служатъ и за едната и за другата цель, като напр. житото, което може да се посѣе, или да се обърне на брашно и консумира. За опростяване на работата този родъ продукти ще се оставятъ безъ внимание, т. е. тѣ ще стоятъ нѣкакъ въ «неутрално» положение при решението на споровете.

Ясно е, че машинитѣ, сечивата, ралата и т. н. служатъ, сж предназначени за производство; ясно е сжщо, че зданието на фабриката, ма-

каръ и да е зграда, служи за производство, както ковачницата, дърводѣлницата и т. н. Въ противоположносгь на тѣхъ идатъ всички приготвени, изработени, за да се консумиратъ, продукти, каквито сж: хлѣба, обущата, дрѣхитѣ и т. н., а сжщо и зградитѣ за живѣенье.

Споредъ Рошеровското схващание на капитала, именно първата група продукти, като предназначени за производство, сж капиталъ и само тѣ. Въ миналитѣ епохи тѣ сж били малко, а днесь сж твърдѣ много и образуватъ една искуствена, приготвена отъ самия човѣкъ основа на обществото. Понеже тая днешна економична наредба се нарича «капитализмъ», то проф. Исаевъ обяснява това по следния начинъ: «За да постигнемъ по-голѣма простота въ обяснението на работата, ние противопоставяме производството, което се извършва почти безъ участието на капиталъ, на този процесъ, гдѣто има на лице твърдѣ грамаденъ капиталъ. Дѣйствителния животъ представлява друга картина: тукъ ние намираме дългъ редъ отъ степени въ развитието на капитализма — отъ занаятчията, който приготвя, напр., пушка съ помощьта на първобитни орждия, до заводитѣ за оржжия, гдѣто хиляди работници произвеждатъ пушки, съ помощьта на сложни и скъпи машини». Това обяснение за наричането на днешната економична епоха съ името «капитализмъ» е логически съгласно съ този общъ възгледъ за капитала. То не страда отъ вътрѣшенъ недостатъкъ, но отъ фактична погрѣшка. Ако днешната епоха се нарича «капитализмъ», то е защото хората страдатъ отъ капитала — едни отъ паричния, лихварския и търговския, други отъ индустриалния, а може би най-вече, защото богатството е натрупано въ малко ржцѣ и защото, може би, масата народъ е лишена отъ всѣкакъвъ «капиталъ», но съвсѣмъ нé затова, че се подобрили и усъвършенствували орждията за производство. Впрочемъ, тука само пжтьемъ се прави тая белѣжка, тъй като цельта бѣше, да се изложи обяснението, което дава тая школа на обстоятелството, на факта, че днесь царува така наречения капитализмъ.

Ако би било наложително, необходимо да се обясни непременно отъ това гледище на капитала, защо днешната економична епоха се нарича «капитализмъ», то обяснението на пр. Исаева е много добро. То се свежда, въ малко думи, къмъ това: защото днесь има сложни машини, орждия и фабрики, — което въ по-предишнитѣ епохи е липсвало, — затова именно днешната епоха носи името «капитализмъ». Вѣрно е, че родътъ и видътъ на орждията, на инструментитѣ, съ които човѣкъ си служи въ производството, може и наистина служатъ за разпознавание на епохи въ економичния дългъ и непрекъсванъ животъ, и отъ това гледище нѣкои автори наистина говорятъ за епоха на камънни орждия, за епоха на лъкъ и стрѣла, т. е. за ловджийство, за епоха на плугъ и рало и т. н. и т н.; но тѣзи автори, па и всѣки, който поиска да характеризира днешната епоха отъ това гледище, е принуденъ да признае, че най-характерното въ нея е това, че навсѣкадѣ се работи съ машини, че тѣ събарятъ старитѣ форми на производството, и че тая епоха трѣбва да се нарече, ако не искаме да измѣняме на логиката на нѣщата, епоха на машинизма. И тая дума «машинизмъ» наистина отговаря на това, което Рошеръ, Исаевъ и К-я искатъ да означатъ съ думата «капитализмъ», като ѝ придаватъ по той начинъ едно съвсѣмъ особно, своеобразно, произволно съдържание, —

на което най-подходящия и почти общеупотрѣбителенъ терминъ е думата машинизмъ.

Но оставяме на страна тая погрѣшка или произволность въ названието, за да покажемъ другъ единъ недостатъкъ, който съдържа въ себе си това схващание на капитала.

Каза се, че има продукти, — като взетото за примѣръ жито, — които служатъ или могатъ поне да служатъ, безразлично, за производство или консумация. Тѣ може да се оставятъ на страна и да се обърне внимание само на ония продукти, които се противопоставятъ направо на предназначенитѣ за производство, т. е. да се обърне внимание на продуктитѣ, предназначени за употрѣбление, за консумация. А тѣзи продукти се отличаватъ, — да изкажемъ това на по-точенъ езикъ, — съ туй, че тѣхната функция въ обществото е да удовлетворяватъ нуждитѣ на човѣка. И за примѣръ трѣбва да се вематъ най-несъмненнитѣ въ това отношение, като дрѣхи, жилища, готови хранителни артикули и т. н.; защото е най-леко за познавание и разбиране, че тѣ сж предназначени именно за консумация.

Но тъкмо тукъ не могатъ да се спогодятъ поддържницитѣ на Рошеровското разбиране на капитала. Изобщо, всички тѣ сж съгласни, че непредназначенитѣ за производство продукти не сж капиталъ, т. е. тѣ повтарятъ неуспоримата отъ никого истина, че продуктитѣ, които употрѣбва човѣкъ да живѣе, не сж предназначени за производство, а за консумация. Обаче, това съгласие въ теория между подръжницитѣ на Рошеровския възгледъ за капитала се губи, щомъ тѣ стжпятъ на практическа почва, т. е. щомъ почнатъ да разглеждатъ реалностьта, фактитѣ отъ живота. Работата е тука, че нѣкои отъ тѣхъ по никой начинъ не искатъ да признаятъ, че продуктитѣ, които се консумиратъ отъ днешнитѣ работници, не сж капиталъ, — нѣщо, което тѣ би трѣбвало да сторятъ, ако искатъ да останатъ вѣрни на възгледа си за капитала и да го поддържатъ до край при обяснението на фактитѣ отъ живота. Самитѣ тѣ твърдѣ лесно се съгласяватъ, че не сж капиталъ продуктитѣ, които се консумиратъ отъ фабриканта, чиновника, занаятчията, земледѣлеца и т. н., тъй като е ясно, че тѣзи продукти не сж предназначени за производство; но това тѣ по никой начинъ не искатъ да признаятъ, както се каза, за онѣзи продукти, които се консумиратъ отъ чисто работническата класа, отъ пролетарията. А въпроса въ тоя случай съвсѣмъ не се касае до нѣкой съ малка важность обектъ, дори отъ сметкаджийска гледна точка, тъй като пролетариатската класа, ако и бѣдна, може би да консумира днесъ, поради подавляющата си численость, повече отъ половината на консумативнитѣ продукти. Сжденията, въ смисълъ, че днесъ работническата класа е самà предназначена за производство, че, следв., и продуктитѣ, които тя консумира, сж направо или косвенно предназначени за производство, не издържатъ и най-снисходителна критика; тѣ напомнятъ и възпроизвеждатъ въ нова форма Аристотеловото умозаключение, че робътъ не е човѣкъ, тъй като не е свободенъ гражданинъ, не въ еднакво положение съ патриция. Струва ми се, че тука отклонението, напущането на разглежданото възрение за капитала е очевидно. Обаче тѣзи, които правятъ това отклонение, сé иматъ причина за туй. Тѣзи причини се свеждатъ къмъ твърдѣнието, че днесъ капита-

листътъ употрѣбява въ производството, т. е. предназначава за производство капиталитѣ си, вложени не само въ машини, сурови продукти, но и за работни ржцѣ, и че, най-после, неговитѣ капитали често пжти се покоятъ нé само въ форма на орждия и срѣдства за производство, но и въ видъ на продукти, като облѣкла, хранителни артикули и т. н., които той, нерѣдко, предназначава за предназначенитѣ, въ неговитѣ очи, за производство работници. Истината тука е, че действително капиталистътъ гледа така на нѣщата, т. е. че за него сж капиталъ всички срѣдства за производство, които се преобрѫщатъ отсетнѣ въ продукти, които за него сж тоже една осезателна форма на капитала му, както и паритѣ, които той получава следъ тѣхната (на прод.) продажба; не трѣбва да се забравя, че за капиталиста работникътъ е сжщо само едно средство за производство. Прочее, освѣнъ че е ясно отклонението, което се прави отъ тѣзи подрѫжници на Рошеровското мнение за капитала, ясно е сжщо, че тѣхното отклонение се състои въ това, че тѣ се просто поставятъ на гледището на днешния едъръ производитель-капиталистъ и приематъ, може би, несъзнателно негова възгледъ за капитала. Това е единъ поразителенъ примѣръ за безцеремонната намѣса на реалностьта, на фактитѣ въ теориитѣ чрезъ главитѣ на ученитѣ, и тука не е чудно, че нѣкои учени измѣнятъ на основния си принципъ, но е важно, че тѣ съ това именно се приближаватъ по околенъ пжть и чрезъ лутаници до истината. И днесъ, наистина, за капиталиститѣ всичкитѣ продукти, които тѣ «произвеждатъ» за работницитѣ, за народа, за куповачитѣ си, сж капиталъ. По-нататъкъ, за тѣхъ не важи, кой е взелъ, — чрезъ купуванье, разбира се, — консумативнитѣ продукти, които сж тѣ «произвели», т. е. въ които сж били ангажирани тѣхнитѣ капитали: за тѣхъ е сé едно, дали продуктитѣ имъ (стокитѣ сж купени и употрѣбени отъ работника, селенина, или бюрократа. По тоя начинъ, като се излиза отъ гледището на днешния капиталистъ, не е мжчно да се разбере, че днесь за него сж капиталъ всичкитѣ консумативни продукти, които «произвежда» за печалба, като ги продава, безразлично, на работникъ или господаръ, на европеецъ или дивакъ. Но това значи да се събори окончателно Рошеровското схващание на капитала; защото, ако се придържаме о него, ние губимъ всѣка подпорка въ реалностьта, въ смисълъ, че тъй скомбинираното възрение за капитала, не отговаря на реалнитѣ явления, които то претендира да обхваща и обяснява, — нѣщо, което довежда самитѣ негови подрѫжници до противоречия или нелепости, щомъ тѣ стжпятъ на реална почва и искатъ да се придържатъ о началото си, че само предназначенитѣ за производство продукти сж капиталъ.

По-нататъкъ, ако искаме да направимъ експериментъ върху паритѣ, за да видимъ, дали сж тѣ капиталъ или не, то ще трѣбва, въ сжщность, да видимъ, дали сж тѣ продукти предназначени за производство или не. Че сж продукти, т. е. изработени отъ човѣка, нѣма съмнение. Но дали сж тѣ предназначени за производство? — Прямъ отговоръ на тоя въпросъ е трудно да се даде, тъй като, изобщо, паритѣ не сж предназначени за производство и само за него и тъй като се види пъкъ отъ друга страна, че въ нѣкои случаи тѣ наистина сж необходими за оня, който произвежда, който управлява и нарежда производството, както е наприимѣръ случая съ

всѣки фабрикантъ или едъръ производитель, комуто сѫ необходими паритѣ, като орѫдие за доставка на сурови материали, машини и работна сила, — нѣщо, което сѐ би ни дало основание да твърдимъ, че паритѣ иматъ назначение въ производството. Обаче, ясно е отъ друга страна, че паритѣ на търговцитѣ и всички посредници не служатъ за «производство». Но, ако приемемъ да отождествимъ «производство» съ «производство и размѣна», то пакъ едвали би могло да се каже за лихварския капиталъ, че той служи, се предназначава само за «производство и размѣна». Знае се, че гладния селякъ взема тѣзи пари, този капиталъ не за производство; а знае се сѫщо, че лихваринътъ дава паритѣ си нѐ поради нужда за „размѣна“, тъй като въ повечето случаи, ако не изключително, той взема обратно паритѣ пакъ въ пари, само че съ прибавка, т. е. съ процентъ. Отъ тука се види, че това, което се е наричало и нарича лихварски капиталъ, споредъ Рошеровското възрение за капитала, не е капиталъ, тъй като не е продуктъ, предназначенъ за производство, па дори и за размѣна. — Виждатъ ми се доста тѣзи съпоставления на това възрение за капитала съ реалностьта, съ разнитѣ конкретни форми на капитала, които всѣкога се схващатъ по-лесно отъ хората, и мисля, че може да се мине вече къмъ обяснението на втория характеренъ признакъ за капитала, както се той схваща отъ другото, второто възрение, което гласи, че всички цѣнности сѫ капиталъ, ако донасятъ доходъ.

Тукъ трѣбва да се забелѣжи най-първо, че става дума за доходъ, който се принася отъ самата цѣнность на нейния владѣтель, безъ той да е употрѣбилъ самъ усилия за произвежданието на тая доходъ-цѣнность. Така, очевидно е, че разнитѣ капитали, вложени въ различни акционерни дружества и банки принасятъ доходи на собственницитѣ си, безъ тѣзи последнитѣ да сѫ взели участие въ предприятията, отъ дѣто сѫ добити тѣхнитѣ доходи, дивиденти. Въ противоположностъ на тѣзи — да ги наречемъ съ едно общо име — капитални доходи стоятъ онѣзи доходи, които се добиватъ съ труда на оня, който си ги присвоява, — каквито сѫ доходитѣ, напр., на оня самостоятеленъ земледѣлецъ, който работи съ свои орѫдия и добива извѣстенъ доходъ, а такъвъ е дохода, особно, на земледѣлеца, който си изработва самъ всичко и не върши никаква размѣна, т. е. идеалния образецъ на такъвъ доходъ е дохода на производителя отъ затвореното селско ступанство; къмъ него се приближава, изобщо, дохода на селенина, занаятчията, който работи самъ и т. н.

Между тѣзи типични форми на доходъ стоятъ доходитѣ на предприемача, търговеца и т. н. Въ тѣхъ сѫ смѣсени чистия капиталенъ доходъ съ дохода отъ личния трудъ подъ най-различни форми, въ най-различни вариации. Въ тѣзи доходи наистина има личенъ трудъ, но той, е капка въ морето; обаче, въпрѣки това, отъ тукъ сѫ черпили доводи морализаторитѣ, когато проповѣдватъ, че собственностьта е света.

Понеже това възрение за капитала счита за неговъ сѫщественъ признакъ дохода безъ (личенъ) трудъ, т. е. капиталния доходъ, затова именно се спрѣхъ по-горѣ върху него. Важно и много важно е да се изучи, кога се е появилъ тоя видъ доходъ, какъ е расалъ той по обемъ и т. н. Това ѐ фактичната страна на въпроса, тя трѣбва да покаже не само зараждането и распространието на тоя доходъ, но сѫщо да констатира условията,

обстоятелствата, причинитѣ, които сж го породили и съпровождали при развитието му. Това би било много полезно и поучително, но то не влиза въ кржгътъ на работата, която иска да даде само критиченъ разборъ на понятието «капиталъ». — Прочее, като се говори за капиталенъ доходъ, това предполага лица или ступанства, които ще получаватъ тоя доходъ и такива, които ще го даватъ, — което значи, че трѣбва да е развита частната собственность, за да може да сжществува капиталния доходъ. За Римъ и Гърция казахме вече, че сж имали паричемъ лихварски и търговски капиталъ, съ неговитѣ проценти, разбира се; а днесь, освѣнъ тѣхъ, въ много по развита форма, има и сума други видове капитални доходи, които сж обилния изворъ на богатствата на съвременнитѣ представители на капитала — фабриканти, индустриалци, акционери и т. н., които достигатъ до милионерство и милиардерство. Но, както се каза, въпросътъ за ръста и видоветѣ на капитала не ни интересува тука направо, та ето зашо ще трѣбва да се ограничимъ съ малкото, което ще се каже за него, при разглеждането на въпроса: защо днешната економична епоха, споредъ това възрение за капитала, се нарича «капитализмъ». И въ сжщность, защо наистина само днешната економична (ступанска) епоха се нарича „капитализмъ", споредъ обясненията на тоя възгледъ, — когато се знае, както видѣхме, че дори въ Гърция и Римъ е имало капитални доходи, макаръ и само отъ лихварски и търговски капитали? — Обясненията, които ни се даватъ отъ тоя възгледъ за капитала върху този твърдѣ важенъ въпросъ отъ теоритично гледище, се свеждатъ къмъ следното:

Макаръ че е имало капиталъ презъ предишнитѣ епохи, но той се е движилъ повечето въ размѣната, търговията, която при това е била тогава твърдѣ слаба спрямо днешната, и е испълнявалъ само една помощническа роля за нуждающитѣ се, по една или друга причина, ступанства, нѣщо, което е било извънредно, изключително, тъй като правилото е било: самостоятелно, затворено, удовлетворяще се само ступанство. Значи, изобщо, економичния животъ, ступанство въ широкъ смисълъ на думата и самото производство сж се покоили, сж били поставени на други основи — било робство, крепостничество, или независимо дребно и едро (фамилно) земледѣлско ступанство, занаятчийство, и т. н., но, въ всѣки случай, не ступанство, въ което капиталътъ да е господаръ. Понататъкъ това възрение твърди, че въ Европа вече въ 16 и 17 вѣкъ капиталътъ е билъ нараствалъ и достигналъ до степень на организаторъ и заповѣдникъ въ мануфактурата, промишленностьта, и че съ течението на времето, отъ тогава на самъ, той е постепенно, но неотклонно вземалъ орждията и срѣдствата за производство, че е уреждалъ това производство, споредъ своитѣ желания и цели и че по тоя начинъ е наистина завладалъ производството, цѣлия ступански животъ, поради което и тая економична епоха се нарича «капитализмъ». Това върховенство на капитала въ производството, — по-точно, въ процеса на създаването на економичнитѣ блага, — се е съпровождало съ появяването на цѣла една класа хора, които да му служатъ, — тъй като капиталътъ, както трѣбва вече да се знае, дава доходи, безъ участие на владѣтеля му — и тая класа е работническата или пролетарията. Струва ни се, че това накратко и въ други думи значи: откато орждията и средствата за производство почнаха да служатъ на владѣтелитѣ си да имъ до-

насятъ доходъ, създаденъ отъ приложения къмъ тѣхъ наеменъ трудъ, оттогава той, т. е. оръдията и срѣдствата за производство се обърнаха въ «капиталъ» и оттогава економичния животъ носи името «капитализмъ».

Сега, ако бихме искали да сравнимъ въ тоя пунктъ последното твърдение съ първия възгледъ за капитала, който гласеше, че всички пред. назначени за производство продукти сѫ капиталъ, — то ще видимъ, че тѣ, освѣнъ по критерия си за капитала, се отличаватъ, както трѣбва да се очаква, твърдѣ много и по заключенията, до които дохождатъ, по отношение оръдията и срѣдствата за производството: именно по Рошеровското възрение, всички оръдия и срѣдства за производство, на всѣкадѣ и презъ всички ступански епохи сѫ капиталъ, защото сѫ предназначени за производство продукти, когато, споредъ противното възрение, капиталъ сѫ само оръдията и срѣдствата за производство, които (когато и гдѣто) служатъ, чрезъ прилагание къмъ тѣхъ на наеменъ трудъ, да даватъ доходъ на владѣтелитѣ си,

Би било, разбира се, много полезно да се изучатъ причинитѣ, които сѫ докарали до това положение или отношение на лицата и нѣщата въ обществото, при което едни владатъ оръдията и срѣдствата за производство, а други само възможностьта, да продаватъ труда си, за да живѣятъ: но това е работа сложна и дълга, а при това не е прямо свързана съ преследваната тука цель. Сѫщо така стои работата и съ въпроса, дали предавительтъ или владѣльтъ на капитала има право, както се казва обикновонно, да взема доходъ, поради „участието“ му въ производството, което сáмо единственно създава економичнитѣ блага, които отсетнѣ се разпредѣлятъ, по единъ или другъ начинъ, въ обществото и образуватъ разновиднитѣ дивиденти, доходи и т. н. Тѣзи въпроси, па и много други, които биха могли да се зачекнатъ, оставямъ на страна, като вѣрвамъ, че нѣкои отъ тѣхъ може да се подигнатъ и обяснятъ при разискванията по реферата, за каквито мисля, че съмъ далъ доста поводи.

Н. С. Д.

Съвременното положение на Италия *).

(Писмо отъ Италия)

отъ Артуръ Лабриола

Както трѣбваше и да се очаква, първото усмиряване на майскитѣ смутове, презъ 1898 год., не разреши (пъкъ и не можеше да разреши) ония важни и сложни въпроси, които правятъ толкова критическо сегашното положение на Италия. Избухнаха на всѣкадѣ бунтове: въ най-богатата земледѣлческа часть на Италия — Пуния и въ най бѣдната нейна часть — Капитаната. Отъ друга страна, и буржуазията съвсѣмъ не е доволна отъ онова положение, въ което тя турга държавата, търсейки нови извори за доходъ. Въ Неаполъ и Туринъ се организуваха, отъ «съюза на данъкоплатцитѣ», редъ митинги, противъ фискалнитѣ проекти на правителството и като оратори на тия митинги излизаха умѣрени, даже консервативни депутати, фабриканти и едри землевладѣлци. Като поводъ за образуванието на подобни съюзи и митинги, послужи законопроекта за прогрессивно-подоходния данъкъ, съ който се гонѣше цельта да се попълне бюджета, злѣ расклатенъ за разноски по усмиряванието на бунтоветѣ.

Макаръ буржуазията и да не се отнася твърдѣ съчувственно къмъ новитѣ фискални проекти на правителството, но честитѣ възстания на работническото население, ѝ се показватъ много повече опасни, отколкото, каквито и да сѫ фискални системи. Расчитайки на това именно чувство, правителството внесе въ парламента редъ законопроекти, относително свободата на печата и на асоциациитѣ, която до това време бѣше неограничена. По тоя начинъ правителството смѣта да спечели гласоветѣ на умѣренитѣ и консервативни депутати, даже, въ полза на своитѣ фискални проекти. Нашето правителство, както виждате, практикува принципътъ: «do ut des»: то се завзема да защищава, съ всички срѣдства, буржуазията противъ социализма, но иска, въ замѣна на това, щото последнята да приеме проекта за данъцитѣ. Твърдѣ е вѣроятно, че двѣтѣ страни ще дойдатъ до едно съглашение; отъ него, наистина, ще пострада, отчасти, политическата свобода на страната, но, за това, ще се намалятъ доходитѣ на едритѣ производители. Не може да се каже, че италиянскитѣ собственници много сѫ научили отъ Маккиавелли!

Всичко това може да се покаже, до нѣкадѣ, доста чудно. Каква е тази италиянска държава, която не представлява интереситѣ нито на единъ отъ господствующитѣ обществении класи и която стои вънъ отъ всѣкакви класови интереси, — държава, която създава противното на това, което държавата е длъжна да прави — не общото щастие, а общото нещастие? И, наистина, въ Италия всички се оплакватъ: собственници, бюрократи и т. н.; всѣки има свое болно мѣсто, и всички сѫ съгласни, че положението, отъ день на день, се влошава. Установения, въ 1860 год.,

---

*) Тая статия е писана презъ 1899 год. **В. на Пр.**

либераленъ режимъ излъга всички очаквания и либералнитѣ вѣстници утвърдяватъ, че презъ последнитѣ неаполитански смутове се чували викове: «да живѣе Франциск II» (последниятъ абсолютенъ краль на Неаполъ). Бързаме да прибавимъ, че у насъ нѣма легитимистска партия, и сваленитѣ династии нѣматъ явни привърженици.

У насъ не е имало индустриална буржуазия, както сѫ навикнали, въобще, да я разбиратъ; когато пъкъ, съ течение на времето, тя почна да се развива, властьта се намираше въ рѫцѣтѣ на извънредно разнообразна група отъ всевъзможни професионални политикани: учени безъ катедра; пълни съ остроумие, но лишени отъ всѣкакво нравствено чувство вѣстникари; фабриканти, желающи, съ помощьта на правителството, да съсипятъ своитѣ конкуренти, или пъкъ, да пустнатъ въ ходъ по сложни начини на промишленната конкуренция; но главния контингентъ професионални политикани бѣха бюрократитѣ и военнитѣ. Ползувайки се отъ безредицата, тѣ взеха въ рѫцѣ държавния механизмъ, а имайки въ разположение организуваната сила на държавата, тѣ станаха почти непобѣдими. Парламента, общественното мнение, самоуправлението — всичко бѣше нагодено къмъ тѣхнитѣ нужди, и резултатитѣ, отъ това, не закъснѣха да се покажатъ. Способнитѣ хора почнаха да се отвръщатъ отъ своитѣ занаяти, като предпочитаха да отиватъ въ столицата, за да се помѫчатъ да спечелятъ симпатиитѣ на правителството и се настанятъ по-добрѣ. Отъ друга страна, буржуазията, като не намира работа за своитѣ дѣца въ економическото производство, иска правителството да ги поддържа на смѣтка на хазната. И услужливата държава, наистина, прави всичко възможно, за да достави на влиятелнитѣ избиратели, колкото се може по-голѣмо количество топли мѣста. Когато пристѫпиха къмъ намаление числото на служащитѣ, въ неаполитанската банка, последнитѣ бѣха три пѫти повече отколкото трѣбва, всѣкой италиянски градъ има много повече чиновници, отколкото даже десеть пѫти по-голѣмъ градъ въ Англия. Това сѫщото може да се каже и за колониитѣ. Въ Аденъ (търговска колония на Англия), напр., има два пѫти по-малко чиновници, отколкото въ Масевъ, военна колония, безъ всѣкакво значение.

Работата е въ това, че нито индустриалната, нито поземелната буржуазия, нито, най после, феодалната аристокрация (която у насъ никога не е заемала такова положение, каквото тя е имала въ Франция и Германия) не играятъ у насъ, по отдѣлно, господствующа роля. Напълно естественно е, че характеризуваната, по горѣ, отъ менъ, въ груби черти, група профессионални политикани, се мѫчи да се опира на най силнитѣ, економически, класси, отъ населението и поддържа тѣхнитѣ интереси. Даже и като не се вдълбочаваме въ анализа на съвременната история на Италия, лесно е да видимъ, че нашето правителство, подъ редъ, се е опирало, ту на класата на поземелнитѣ собственници, ту на индустриалнитѣ и търговски класси. И на тия, и на другитѣ то даде покровителственни тарифи. Благодарение на митническитѣ тарифи, живота стана по скѫпъ; а тъй като (следствие на причинитѣ, за които азъ сега ще говоря) индустрията не можеше да погълне всички свободни работнически сили, то все по-силна ставаше народната сиромашия. За мѣрка на посоченото положение, може да служи намалението на националното потрѣбление.

Сенаторътъ Boccardo — азъ нарочно цитувамъ само представителъ отъ дѣсницата, или приятели на правителството — сенаторътъ Boccardo въ своя докладъ до сената подробно разглежда намалението на потрѣблението, — фактъ, който е единъ отъ белѣзитѣ за упадъка и сиромашията на страната. Презъ 1883 год., потрѣблението на месото въ Римъ дохождало, срѣдно, до 50 kgr. на човѣкъ; въ 1886 г. то достигна 52 krg. въ 1887 се повдигна до 56, но тутакси подиръ окончателната побѣда на протекционизма (1887). т. е. после скъсвание търговскитѣ сношения съ Франция, то отново се понижи до 50 kgr. въ 1888 г., до 46, въ 1890; до 42 въ 1891; до 39 въ 1892 и до 40 въ 1893. За цѣла Италия срѣдното потрѣбление на пшеницата се равнявало на 135 kgr. на човѣкъ, въ периода 1870—1887; то пада до 123, въ периода 1888—1890*).

Естественно е, че при такива условия всѣко повдигание на хлѣбнитѣ цѣни трѣбваше да докара безредици, което и наистина стана; и когато, въ нѣкои градове на Южна Италия, тия цѣни достигнаха до 60 ст. за кило, то нейнитѣ граждани се разбунтуваха, и искаха незабавното унищожение на хлѣбнитѣ мита; но съ това още не се разреши въпроса, за туй, защото истинската причина на безредицитѣ и въстанията въ Италия лежеше въ принудителната безработица. Наистина, хлѣба бѣше скѫпъ; но и да бѣше по-евтенъ, пакъ не можеше да се купува. И това не е характерно само за миналата година, защото сѫщото ние виждаме и въ тая год. Положението на Италия е, въобще, ненормално. Нека видимъ защо.

* * *

Отъ економическо становище, не е вѣрно, че само ония страни, които иматъ желѣзни руди и каменни въглища, могатъ да развиятъ едра индустрия. Съ исключение на механическитѣ производства, които сѫ възможни само тамъ, гдѣто се намиратъ тия цѣнни материали, всички други производства могатъ да се развиятъ и въ страни, въ които тѣ липсуватъ. Въ разноскитѣ на производството, въглищата заематъ назначително мѣсто — всичко 3%, така щото страни, които внасятъ отъ вънъ въглища, лесно могатъ да наваксатъ по-голѣмата цѣна на въглищата съ други технически предимства. Способноститѣ на италиянскитѣ работници се цѣнятъ на всѣкадѣ, но като сѫ малки тѣхнитѣ потрѣби, тѣ се съгласяватъ на такава работна заплата, съ каквато не могатъ да се задоволятъ работницитѣ отъ други страни. За това, ако работническата заплата бѣше даже по-висока, отколкото сега, италиянскитѣ капиталисти лесно можеха да се възнаградятъ за скъпотията на въглищата. Италия може да развие, свързанитѣ съ земледѣлието, клонове на производството, и да има, по тоя начинъ, предимства, недостѫпни за капиталиститѣ на другитѣ страни. Така щото, причинитѣ за индустриалната закъснѣлость на Италия трѣбва да се търсятъ не въ материалнитѣ условия на производството. У насъ, всички единодушно мислятъ, че главни причини за бѣдствията на страната сѫ безгрижното невежество на господствующитѣ класи, тѣхнитѣ заблуждения

---

*) По подробни посочвания гл. въ „Annuario Statistico Italiano", прекрасно статистическо официално издание.

и погрѣшки, липсата на нравственность и справедливость у тѣхъ. И до като сѫществуватъ тия причини, нѣма да исчезнатъ и тѣхнитѣ последици.

Адамъ Смитъ казва, че всѣка страна може да премине отъ варварството къмъ цвѣтущата цивилизация при наличностьта на три условия въ нея: пълна свобода на търговията, малъкъ данъкъ на богатствата и справедливо правосѫдие. Може би, това е преувеличено, но несъмнено е, че страна, въ която сѫ реализирани тия три условия е страна богата цъвтеща, която се наслаждава отъ социаленъ миръ. Италия не е отъ тѣхъ: нейнитѣ данъци сѫ тежки, протекционизма подкопава всичкитѣ сили на страната, а правосѫдието стои много ниско. Тия, на които е добрѣ, при това положение на нѣщата, сѫ малцина, тѣхното благосъстояние не може да се смѣта за благосъстояние на страната; напротивъ, злото, което тѣ причиняватъ на страната, никакъ не се изкупва съ ползата, която принася митническото опекунство и политическата защита на държавата. И макаръ сѫщото да се срѣща въ много други страни, не трѣбва да забравяме, че Италия е една отъ най бѣднитѣ страни на Европа, и, ако една богата страна може да понесе, свързанитѣ съ тия злини, економически загуби, безъ да дойде до сиромашията, то единъ бѣденъ народъ не може да понесе това*).

При сегашното положение на паричния пазаръ, чуждитѣ капитали, на драго сърдце, нахлуватъ тамъ, гдѣто тѣ могатъ да донесатъ по голѣмъ процентъ и, ако тѣ не охотно идатъ въ Италия, това се обяснява съ двѣ причини: първо, съ голѣмитѣ данъци, и второ, съ голѣмата бавность и даже подкупность на гражданския сѫдъ. Но, каквото особенно отблъсва чуждитѣ капиталисти, е нетрайностьта на италиянската данъчна система. Данъчната система постоянно «се преглежда», т. е. влошава. Нито единъ капиталистъ не може да съобрази своитѣ смѣтки съ сѫществуващата данъчна норма, за това, защото тази норма днесь или утрѣ може да се измѣни; и въ това именно се крие истинската причина на индустриялната закъснялость на Италия. Националнитѣ спестявания на драго сърдце се влагатъ въ държавнитѣ цѣнни книжа, тъй като тия последнитѣ се ползуватъ съ такива привилегии, каквито нѣматъ другитѣ форми на капитала. Финансовата политика на държавата, въ последнитѣ години, може да се характеризува, главно, като организувана експлоатация на цѣлата страна, въ полза на управляющата класса.

Италиянския народъ плаща най-голѣми данъци отъ всѣки другъ европейски народъ. Професоръ Флора пресмѣта, каква часть отъ богатствата на страната се пада, въ различнитѣ страни на Европа, на всѣки житель и колко плаща всѣкой за държавнитѣ расходи. Ето цифритѣ на проф. Флора *):

---

*) Богатството на различнитѣ страни на Европа се смѣта въ милиарди фр.

Англия (Гиференъ)	251
Франция (Фовилъ)	221
Прусия (Сотберъ)	85
Белгия (Гро)	34
Австрия (Щернеггъ)	61
Италия (Пантелеоне)	54

*) F. Flora. Le nostro sistema tributano въ Riforma Social 15 Апр. 1898 г.

държави	часть отъ богатствата на всѣки жител	часть на държ. разноски	Отнош.
Англия	6.430	83	1/77
Франция	5.922	87	1/68
Пруссия	2.832	71	1/40
Австрия	2.642	39	1/45
Белгия	5.600	57	1/98
Италия	1.760	54	1/32

Италия заема първо мѣсто. Държавнитѣ разноски сѫ въ нея 1/32 отъ частьта на богатството, и на страната която се пада на всѣки житель, тогава, когато въ Прусия тѣ сѫ 1/40, въ Франция 1/68, въ Англия 1/77 и въ малката Белгия 1/98: Белгия, споредъ тая таблица, е най малко натоварена съ данъци страна. Съ това се обяснява бавното натрупване на капиталитѣ въ Италия. Щомъ като държавата види, че се образува, какъвто и да е, източникъ на богатства, тя се намиса и го подкопава, ту съ данъци, или по какъвто и да е начинъ. За това, нѣкои италиянски економисти намирать, че италиянската държава е злѣ приготвена за защита на обществото отъ социализма, тъй като сама тя е най лошъ социалисть. Когато, подъ маската на протекционизма, държавата ограбва страната, а въ банкитѣ, както това се случи съ нѣкои италиянски политикани, забравятъ за «мое» и «твое», тогава едва ли иматъ право да се показватъ защитници на собственностьта. Отъ народа се взема известна сумма, за да я распредѣлятъ сетнѣ между «запазванитѣ» отъ протекционизма, или да я прахосатъ за безполезни работи; и защитата на това пагубно положение на нѣщата наричатъ защита на обществото и частната собственность!... А пъкъ работата е за защита на грабежа и фискалния натискъ. Нима буржуазний економистъ г. Бастиа не утвърждаваше, че протекционизма е една отъ формитѣ на комунизма? По неговото мнение, едното струва другото, разликата тукъ е само въ външната форма, но никакъ не въ подробноститѣ. Съ това се обяснява и единъ фактъ, който стана въ Италия и който съвсѣмъ е непонятенъ за чужденцитѣ — фактъ на временния съюзъ на либералнитѣ и индивидуалистически економисти. (Парето, Панталеоне, Маццола, Нитти и т. н.) съ социалиститѣ. Работата е въ това, че социалиститѣ всѣкога сѫ се борили противъ индустриалния и поземелния протекционизъмъ, тъй, както и противъ милитаризма и тази сѫщата борба сѫ водили всѣкога и либералнитѣ економисти. Економиститѣ — теоритици намиратъ практическа поддръжка само въ лагера на социалиститѣ и, за това, когато правителството почна да преследва последнитѣ, либералнитѣ екеномисти (между които се намиратъ учени отъ такова всесвѣтско значение, като Парето и Панталеоне), явно излѣзоха да ги защищаватъ. Не трѣбва да се забравя, че между тѣхъ се намиратъ професори, които получаватъ заплата отъ правителството, но има и такива силни личности, които предпочели да се откажатъ отъ катедрата поофициалното преподавание, за да иматъ възможность свободно да нападатъ правителственнитѣ злоупотрѣби.

* * *

Всичко до тукъ ни накарва да кажемъ нѣколко думи за работническото движение въ Италия, при което азъ никакъ не искамъ да утвърждавамъ, че това движение е социалистическо.

Италия, една отъ странитѣ съ най-голѣма рождаемость, располага съ многобройна работническа армия, която постоянно се уголѣмява отъ испаднанитѣ отъ село работници, които не намиратъ приложение на своя трудъ, тъй и отъ пропадналитѣ занаятчии. Ако въ нашата страна би се развила обработвателната промишленность, ние би разполагали, наистина, съ много важни продукти; но, за съжаление, индустрията въ Италия не се е развила и не може да се развие, до като сѫществуватъ фискалнитѣ наредби, които задържатъ нейното развитие. Массата не може да е, по тоя начинъ, дисциплинирана отъ капитала и, за да поддържа своето сѫществувание, принудена е да взема, каквато и да е, работа. И за това, въ много градове на Южна Италия процъвтѣватъ цѣлъ редъ такива домашни производства, каквито мѫчно се срѣщатъ въ другитѣ страни. Тия работници силно конкуриратъ своитѣ, засти на фабрикитѣ, другари, и пазаря на работницитѣ всѣкога е пъленъ съ предлагания. Безработицата е явление хроническо за много работници, но, ако тѣ сѫ още въ състояние, както и да е, да преживѣятъ, съ своята нищожна заплата, то най-малкото поскѫпняване на хлѣба, макаръ и на нѣколко само стотинки, отнема имъ възможностьта да поддържатъ своето сѫществувание. *Непостоянството въ тѣхното положение* прави ги всѣкога готови за въстание.

Но, както лесно може да се види, тия вълнения сѫ насочени не противъ капитала; напротивъ, работницитѣ не искатъ нищо друго, освѣнъ да бѫдатъ заети отъ самия този капиталъ. И ако тѣ се бунтуватъ, то не е отъ желание да унищожатъ *привилегиитѣ* на капитала, а за да протестуватъ противъ своята вѣчна сиромашия; тази имъ сиромашия се поражда не отъ капитализма, а наопаки, отъ *липсата на капитализма*. Когато тия сѫщитѣ, които се бунтуватъ въ Италия, работници, емигриратъ въ Швейцария, Франция или Германия, тѣ ставатъ най-покорни, мирни и трудолюбави работници. Да мислимъ, като Италиянското правителство, че тия работници се стремятъ да свалятъ съвременната обществена наредба, т. е. режима на частната собственность, е най-голѣма грѣшка. Тѣ само протестуватъ противъ принудителната безработица и фискалнитѣ тегоби, които всѣки день намаляватъ тѣхното, и безъ това, оскѫдно парче хлѣбъ. Нито въ една страна работника не е натоваренъ съ такива тежки данъци, както въ Италия. Проф. Парето пресмѣта, до колко плаща, благодарение на митнишкитѣ данъци, едно занаятчийско семейство въ Флоренция, при годишна заплата 2.380. Той дошелъ до следующия изводъ:

	франка.	0/0 отнош. къмъ общия год. расходъ
На държавата	346,74	14.7
« града . . . . . , ...	119,22	5.0
« провинцията	10,37	0.4
« г. г. национал. производ.	89,30	3·0
всичко	565,63	23.9

Той сравнилъ тия цифри съ това, което плащатъ занаятчийскитѣ семейства, въ странитѣ съ свободна търговия, напр., въ Англия. Миссъ Миранда Хиллъ дава въ Nineteenth Century бюджета на сѫщо подобно семейство; г. Крофтевъ съобщава на Парето свѣдения досежно данъцитѣ. Излиза, че семейство, което искарва и харчи 1.915 фр., на година, плаща:

На правителството (Imperialtaxes)	32,98
За мѣстни данъци (Locale rates)	60,00
всичко	92,97 фр.

т. е. не повече овъ 4·85% отъ своя доходъ.

Вълненията на италиянскитѣ работници сѫ, ще рече, протестъ противъ извънреднитѣ правителствени данъци, които причиняватъ сиромашия на работницитѣ и, въ сѫщото време, съсипватъ капиталиститѣ. Грамадни суми се харчатъ всѣка година съвсѣмъ непроизводително, което не позволява на народнитѣ спестявания да се превръщатъ въ производителенъ индустрияленъ капиталъ. Като не съзнавали сами това миналогодишнитѣ бунтовници, протестували само противъ тая грабителска система на държавното ступанство. Въ този бунтъ, както виждате, нѣма и дума за социализмъ, защото това не е реакция противъ натиска на капитализма, който не сѫществува. Въ сѫщность, това движение е чисто политическо. Отъ него могатъ да пострадатъ не капиталиститѣ, не собственицитѣ, а ония профессионални политикани, въ рѫцѣтѣ на които се намира сѫдбата на народа, който има такова славно минало и би могалъ да бѫде тъй щастливъ.

За това, именно, на социализма въ Италия трѣбва да се гледа поинъкъ, отколкото на социалистическото движение въ другитѣ страни.*) Италиянскитѣ социалисти се видѣха въ твърдѣ чудновато положение: отъ свое становище, тѣ критикуватъ едно зло, отъ което работницитѣ, въ сѫщность, съвсѣмъ не страдатъ. Работницитѣ стоварятъ своитѣ дѣйствителни бѣди на капитализма, като вѣрватъ, че тия бѣди сѫ резултатъ отъ капиталистическата наредба, когато тѣхната причина е съвсѣмъ другадѣ. На почвата на това недоразумение е изникналъ италиянския социализмъ. Всички декласирани, съсипани, недоволни се наредиха подъ знамето на социализма, и му усигуриха успѣхи въ изборитѣ. По злата ирония на историята, тъкмо тия, които трѣбваше да чакатъ отъ капитализма развитието, нападнаха тоя сѫщия капитализмъ, капиталистическата форма на собственостьта, съвсѣмъ не виновна въ ония престѫпления, които ѝ преписватъ италиянскитѣ социалисти. И, въ сѫщото време, когато тълкувателитѣ на капиталистическия строй, либералнитѣ економисти, нападатъ на протекционизма, като на отричание на частната собственость, италиянскитѣ социалисти приписватъ на частната собственость тъкмо онова зло, което, по мнението на либералнитѣ економисти, се явява нейно отричание. Неотдавна още, въ официалния органъ на социалистическата партия

*) Ние не сме съгласни както съ мнѣнието на почтенния авторъ за произхождението на социализма въ Италия, тъй и съ оцѣнката на социалистическата дѣятелность. Колкото до качествата на италианската буржуазия, очевидно е, че тѣ зависятъ и отъ нейното интелектуално развитие, а не само страха предъ социализма и клерикалитѣ. В. на Ред.

«Avanti» се появи статията на социалистическия депутатъ Моргари за плачевното положение, въ което се намира Пулия: «толкосъ по-добрѣ? — това ще ускори настъпването на социалистическия строй!» А Пулия бѣше съсипана само отъ протекционнизма.

* * *

Ако се съгласимъ съ изложения възгледъ за съвременното положение на Италия, може да се види, че съвсѣмъ не е тъй трудно да се намѣри исходъ, както това се показва, на пръвъ погледъ. Напълно естественно би било, ако правителството, докарано до положението на простъ органъ на партията на професионалнитѣ политикани, бѣше, отведнажъ, изоставено отъ всичкитѣ обществении класси, и замѣстено съ друго правителство, повече съотвѣтно на нуждитѣ на страната. Но тоя исходъ, който се показва толкова простъ, като не смѣтаме още и това, че въ ржцѣтѣ на правителството се намира властьта, срѣща много пречки.

Ненормалното положение на Италия благоприятствува на бързия ръстъ, не само на крайно опозициоонната партия, но, още повече, и на политико-католическата, т. е. клерикалната партия. Ако силитѣ на последнята сж многобройни и прекрасно организувани, вънъ отъ Италия, въ самата Италия, тѣ наистина, сж ужасни. Може да си представимъ, съ какви срѣдства располага католическата партия въ страната, въ която се намира резиденцията на самия папа! Нейната организация, която има, въ едно и сжщо време, економически и политически характеръ, е, наистина образцова. Тя е устроила, особенно въ севѣрна Италия, многобройни народни банки, земледѣлчески асоциации, комитети за народното образование, общества за развлечение, често посѣщавани даже и отъ военнитѣ *), дружества за взаимни помощи и т. н., които набиратъ своитѣ членове изъ срѣдата на дребнитѣ поземелни собственници, многочисленитѣ въ Италия занаятчии, селско-ступански работници и др. т. Но, наредъ съ економическата, сжществува и силно политическа организация на тая партия, която функционира, посрѣдствомъ епархиалнитѣ съвѣти, съ епископитѣ на чело. И тъй като законодателството въ Италия не ограничава свободата на асоциациитѣ, то клерикалитѣ могатъ да правятъ всичко, каквото искатъ, и тѣхната избирателна сила расте отъ день на день.

И тая партия, която на всѣкадѣ, въ наше време се явява консервативна и реокционна, въ Италия — такава е ирониятa на историята—тя е единственната револющионна партия, защото не признава самия базисъ на държавната конституция — националното единство. Въ това време, когато всички партии, въ това число и социалистическата, като исхождатъ изъ посочената гледна точка, искатъ само по-широкото развитие на положенитѣ въ основата на Италиянската конституция демократически принципи, католицитѣ отричатъ тоя базисъ като се стремятъ, ако не да се върнатъ къмъ стария режимъ, то, най малко, да введатъ такъвъ единъ режимъ, който да получи удобрението на папата. За това, съюза на всички останали партии, противъ клерикализма, е напълно естественъ, защото всички тѣ сж еднакво заинтересувани въ това, щото да запазятъ тия нѣколко права, които тѣ сж можле да си извоюватъ. И, ако клерикализма не е въ

*) Правителството бѣше принудено съ не отдавна издадения декретъ да забрани на военнитѣ посѣщението на общества отъ подобенъ родъ.

сила да върне историята назадъ, той, за съжаление, може, значително да задържи, въ Италия, по-нататъшното развитие на демокрацията и свободата. И ето защо.

Оная часть отъ буржуазията, която, въ всички страни, изработва и изразява буржуазното обществено мнение, т. е. представителитѣ на свободнитѣ професии, не е увѣрена въ това, че революцията нѣма да доведе до тържеството на клерикалната партия. Въ днешно време, никой не се съмнява, че политическата революция може да принесе полза само на клерикалната партия, като най многобройна и най силна, економически и интелектуално. Но въ тоя день, когато властьта ще премине въ ржцѣтѣ на клерикалитѣ Италия. ще бжде докарана до положението на Испания, и за демокрацията не ще има мѣсто въ нашата страна. Ето защо, оная интелигентна буржуазия, която формулува, распространява и почти създава официалното обществено мнение на буржуазията, така малко е расположена къмъ всѣко насилствено измѣнение сегашното положение на работитѣ. Тя се помирява съ стоящитѣ на власть профессионални политикани, и възстава противъ всѣко опитвание да се свалятъ тѣ. И, по тоя начинъ, властьта на развратнитѣ политикани се поддържа въ Италия отъ сжществуването на клерикалната партия.

Но, ако интелигентната буржуазия се противи на всѣко революционно движение, отъ страхъ предъ клерикалитѣ, то индустриалната и капиталистическа буржуазия, му се противи отъ страхъ предъ социалиститѣ. А тъй като хората могатъ да живѣятъ само въ общества, а последнето не може да сжществува безъ нѣкое правителствено покровителство, то твърдѣ е естественно, че всѣкога сжществува извѣстна потрѣба отъ подобно покровителство. Болшинството отъ хората всѣкога сж намирали, че най лошото правителство е по-добро отъ липса на каквото и да е, правителство. Историята ни показва, че хората сж готови да дадатъ най голѣмитѣ жертви и да понесатъ най тежкото иго, стига това да имъ усигорява порядъка и вжтрѣшното спокойствие. За това не трѣбва да се чудимъ, че италиянската буржуазия търпи своето правителство. Постояннитѣ успѣхи на социализма ѝ внушаватъ страха, че свалянието, отъ властьта, профессионалнитѣ политикани ще докара побѣда на социализма, т. е. унищожението на частната собственность. Италиянската буржуазия, въ сжщность, е проникната отъ републикански духъ: нейнитѣ традиции сж републикански, всичкитѣ ѝ видни дѣйци сж били републиканци; даже и сега тя не е чужда на широкитѣ либерални възгледи. Тя не е и не може да бжде реакционна, и на драго сърдце би се съгласила на едно републиканско управление, ако не се страхуваше, че тогава социалиститѣ ще взематъ властьта въ ржцѣтѣ си...

* * *

И, като последня последица отъ постоянния растежъ на населението и недостатъка отъ работа, ние имаме други двѣ явления: емиграцията и, така наречената, работническа политика на правителството. Италиянската статистика не може да ни даде точенъ отчетъ за емигранцията, за туй, защото много емигранти, за да избѣгнатъ взетитѣ мѣрки отъ правителството, противъ емиграцията, често заявяватъ, че отиватъ да търсятъ ра-

бота въ съсѣднитѣ страни, въ Франция, напр., а отъ тукъ вече се преселяватъ въ Америка. Но статистическитѣ данни на Сѣверо-Американскитѣ Съединени Щати, Бразилия и Аргентинската република, даватъ следующитѣ тамъ италиянски емигранти *)

число на емигрантитѣ.		число на емигрантитѣ.	
1883	88,722	1887	158,944
1884	59,773	1888	233,909
1885	105,380	1889	170,056
1886	93,739	1890	141,639

И това сѫ само цифритѣ на окончателно заселенитѣ емигранти! Такъвъ контингентъ отъ хора всѣка година напуща Италия и това е една отъ главнитѣ мѣрки, за економическото положение на нашата страна. Какъвъ могѫщъ запасъ отъ работни сили се губи всѣка година за Италия!

Не трѣбва да се забравя, че емигрантитѣ се вербуватъ, не изъ срѣдата на най бѣдното население: тѣ трѣбва да иматъ извѣстна сумма за покривание на тѣхнитѣ разноски и за преживявание, на първо време въ новата страна. Италиянскитѣ емигранти, въ повечето случаи, сѫ дребни собственици, които сѫ продали своето парче земя и отиватъ да търсятъ щастие въ чужда страна, работницитѣ пъкъ, голацитѣ, неимеющитѣ работа занаятчии сѫ принудени да стоятъ въ кѫщи и да обременяватъ, и безъ това, тежкото положение на работническия пазаръ, но тъй като тѣ не всѣкога сѫ съгласни търпеливо да чакатъ и тъй като практиката довела политиканитѣ до необходимостьта да дѣлятъ своитѣ печалби съ тълпата, то въ Италия измислили, тъй наречената, *нова работническа политика*. Народътъ нѣма работа, — длъжность на правителството е да му достави такава, съ помощьта на данъчнитѣ постѫпвания, а, ако не достигатъ данъцитѣ, то прибѣгва къмъ заемъ. Въ сегашно време, тази политика е много популярна въ Италия. Субсидиранитѣ отъ правителството вѣстници не преставатъ да говорятъ за нея и макаръ, отъ политико-економическо становище, тя да не издържя критика, за нея сѫ се исказали даже социалистическитѣ депутати.

Правителството е длъжно да дава работа на работницитѣ въ обществениитѣ предприятия: но, за мотивъ на подобни расходи никакъ не служи общественната полза отъ тия работи; напротивъ, работата е именно въ това, щото да се създаде занятие за хората, които нѣматъ такова. А италиянскитѣ политици претендиратъ за защита на обществото отъ опасноститѣ на социализма!

Цѣлъ томъ би ни потрѣбвало за написвание историята на ежегоднитѣ нараствания на расходитѣ за обществении работи. Въ силата на горѣуказанитѣ съображения, а тъй сѫщо съображенията отъ избирателенъ характеръ, държавата е построила не малко желѣзници, които даже не покриватъ расходитѣ. Кога правителството строи гари, морски портове, които частната индустрия никога не би построила, то взема и съвършенно непроизводително распилява живия националенъ капиталъ. А тъй като тия пари се вcovered ematъ отъ данъкоплатцитѣ и тъй като италиянската данъчна система е основана, главно, на косвеннитѣ данъци, то, въ резултатъ,

*) Boclio: Indici misuratori del movemento ekonomico in Italia.

излиза, че самитѣ работници заплащатъ сами на себе си тази работна заплата, която тѣ получаватъ отъ правителството. Въпреки това, тази система постепенно подкопава националното богатство. Така че, като взема отъ гражданитѣ 100 фр., за да даде работа на работницитѣ, правителството, въ дѣйствителность, употрѣбява за това не 100 фр. а по-малко. Административния механизмъ е страшенъ разрушитель на богатството. Той струва твърдѣ скѫпо даже при честната администрация, а когато администрацията не се отличава съ честность, то може да си представимъ, какъ се ограбватъ общественнитѣ пари!

Когато частнитѣ предприемачи пущатъ въ ходъ своитѣ капитали, тѣ расширяватъ производството и съ това повишаватъ търсението на труда; но когато на тѣхното мѣсто идва държавата и разграбва богатствата на страната, *тя намалява общото търсение на труда.* Политиката за намиране на работа е безсмисленно, защото тя се превръща на своя противоположность — политика на безработицата. Ако държавата не би исхарчила такива грамадни суми въ Африка за безумно предприятие; вѫтрѣ въ страната, за безполѣзни общественни работи; ако тя не държеше грамадна армия; ако за всичко това не истеглѣше изъ националното богатство такива огромни суми — Италия не би се прегъвала сега подъ тяжестьта на жестокия кризисъ.

При туй положение на нѣщата, нѣма нищо чудновато въ това, че социализма е направилъ такива успѣхи въ последнитѣ години. Напротивъ, може даже да се очудваме, че той не се е развилъ въ още по-голѣма степень.

* * *

Сега ние би трѣбвало да си зададемъ въпроса, какъ се е сложило исторически, това положение на работитѣ въ Италия. Очевидно е че, ако правителството притеснява страната съ тежката данъчна система, то причината на такава финансова политика не може да лежи въ сѫщата тази политика. Ние вече споменахме, че расходитѣ за поддържание на армията значително превишаватъ средствата на страната. Но, отъ друга страна, трѣбва да посочимъ, че милитаризма е введенъ въ Италия едва неотдавна, а именно, отъ време на скл̂ючванието троиственния съюзъ (1887). За да разберемъ добрѣ съвременното положение на Италия, тактиката и направлението на нейнитѣ партии, *направление, въ което има естественната тенденция да се разрешатъ сѫществующитѣ конфликти*, отношението между монархията и народа и др. т., — необходимо е да обяснимъ тая роля, която троиственния съюзъ играе въ историята на съвременна Италия. Но това излиза изъ рамкитѣ на тази статия. Нека кажемъ само, че въ нѣкои мѣста на Италия, напр., Миланъ, агитацията противъ данъчната система, противъ военната и колониялна политика и бюрократическата централизация, приема формата на антединастическа и антимонархическа агитация. Миланъ е центъра на най-интенсивния животъ въ Италия и неговото гражданско развитие далеко надминало останалитѣ италиянски градове. Въ това време, когато обвзетата отъ страха предъ социализма буржуазия на южна и централна Италия, покорно търпи правителственната политика и, ако протестува, то бърза да обясни, че нейната опозиция има чисто економически, а не политически характеръ, —

буржуазията отъ северна Италия, а именно въ Миланъ и Туринъ вече има републиканска боя.

Миланъ е силно развито промишленно общество; той остро се явява противъ милитаризма и бюрократическата централизация. Въ неговитѣ очи, работника е по важенъ отъ войника; фабриката — отъ крепостьта, отъ морския портъ, отъ стратегически желѣзния пѫть; машината е по-полезна отъ топа. За това Миланъ, още отдавна, е билъ центръ на политическата опозиция на правителството. Той е билъ сборния пунктъ на централнитѣ комитети на социалистическата и републиканска партия и съюза на мира, който въ Италия носи дѣйствително антимилитаристиченъ характеръ. Въ Миланъ, всички сѫ убѣдени, че италиянския милитаризмъ дължи своята сила на волята на държавния глава и че на краля пада всичката отговорность за нещастния африкански походъ. Миланъ всѣкога е билъ на чело, даже и въ епохата на австрийското господство! Антидинастическото движение се опира главно на Миланъ и, въобще, на севѣрна Италия.

Благодарение на нравственното влияние, съ което се ползува Миланъ въ цѣла Италия и на посоченото негово положение, той скоро стана важенъ центъръ на общественното мнение, което тури монархическитѣ институти въ права свръска съ дѣйностьта на профессионалнитѣ политикани, особенно следъ фалирането на римската и тритѣ турински банки. Не малка роль е играло, въ туй отношение, и това покровителство, което краля указваше на бившия министръ Криспи, за когото Каволоти много пѫти заявява, че той продалъ за 50000 фр. италиянския орденъ — кръстъ на Св. Маврикия и Лазара — на авантюриста Корнелий Херцъ. Кавалоти узналъ за това чрезъ своитѣ французски другари, отъ следствията по Панамската афера.

Да резюмираме съвременното положение на Италия. Отъ една страна, буржуазията, смазана отъ данъцитѣ и съзнающа настоятелностьта отъ политически реформи, но опасающа се отъ социализма; на редъ съ нея, друга, буржуазия интелигентна, подвижна, активна, готова да предизвика политически превратъ, но която не прави нищо, отъ страхъ предъ клерикалитѣ; отъ друга страна — массата pezzenti (голацитѣ), работници безъ занятие, революционери по инстинктъ, масса, която лесно се поддава на експлоатацията на демагозитѣ, масса, распредѣлена между тритѣ крайни партии на Италия: клерикалната, републиканската и социалистическата. Надъ всички тия се възвишаватъ завладѣлитѣ държавата профессионални политикани, съ грамадна армия войници, граждански чиновници, подкупни вѣстникари и промишленници, покровителствувани отъ митническитѣ тарифи. Достатъчно е, да си представимъ всичко това, за да разберемъ, че Италия постоянно се намира въ състоянието на *нетрайно равновѣсие* и че най-малкия тласъкъ може съвършенно да измѣни сѫществующето положение на работитѣ. Миналата година за такъвъ тласъкъ послужиха хлѣбнитѣ цѣни — ами утрѣ?... Несъмнено е, че приведенитѣ отъ менъ, въ началото на статията, думи за онова *всеобщо недовѣрие*, което господствува въ Италия, недовѣрие къмъ правителството, недовѣрие решително къмъ всички партии, сѫ вѣрни въ буквalенъ смисълъ. Дълбокото убѣждение, че така не може да се продължава, е распространено въ официалнитѣ сфери и това отнема на жестокитѣ репресалии, всѣкакъвъ харак-

теръ на защита на съвременното положение на работитѣ. Тия репресалии се предизвикватъ, по-скоро, отъ чувството на отмъщение, което, впрочемъ, твърдѣ скоро сетнѣ се притжпява. И дѣйствително, следъ осемь мѣсеца подиръ осжжданието на Турати, Де-Андреасъ и други, на десеть и петнадесеть год. тъмниченъ затворъ, правителството се вече готви да обнародва амнистия.

И това, тъй лошо разбирано задъ границa, движение, въ полза на амнистията, служи като истинска мѣрка за чудноватото положение на Италия. Съ исключение на малка една група милански реакционери, всички сж съгласни, че наказанитѣ отъ военния сждъ лица трѣбва да бждатъ освободени. Причинитѣ на това сж двѣ: първо, италиянския народъ, по своя характеръ, не обича политическитѣ преследвания; а сетнѣ, съзнанието, че събитията, презъ миналата година, се явиха, като неизбѣжно и фатално следствие на положението на работитѣ въ страната. Подадената до Парламента петиция за амнистията бѣше подписана почти отъ 500,000 *избиратели*; почти всичкитѣ общински съвѣти взеха резолюции въ полза на амнистията макаръ и тѣ да знаеха, че краля е противъ нея. Този фактъ показва, че, като не съзнава сама това и, може би, даже безъ да желае, страната стжпила въ пжтя на *антидинастическата опозиция* и въ това сжщото време, все отъ тоя пакъ страхъ отъ клерикалитѣ и социалиститѣ, парламента удобрява отправенитѣ противъ свободата на печата и асоциацинтѣ проекти на правителството. Всичко това би било твърдѣ странно, ако ние не знаехме, че историята е именно игра на противоречията, които търсятъ, но не всѣкога намиратъ разрешение.

Прев. Г. **Рашевъ.**

Физиологически беседи.

от проф. **А. Херценъ.**

II.

Условия и начало на живота.

Очевидно е, че явленията, що съставляватъ изедно живота, могатъ да произлизатъ само при извѣстни условия; какви сж тѣзи условия? Тѣ сж донегдѣ вътрѣшни, донегдѣ външни. Първитѣ сж длъжни да съдѣйствуватъ за поддържанието на химическата и структурна цѣлость на организма и неговитѣ отдѣлни части. Тази роль я играе храненето. Външнитѣ условия на живота сж тѣзи, които трѣбва да господствуватъ въ околната среда, за да бжде възможно сжществуванието на организма и за да може да се извършва храненето. Ний ще изследваме тука външнитѣ условия на живота.

Отъ минутата, когато живото вещество захваща непрекъснато да се распада и потрѣбява, тогава необходимо е, щото околната среда да съдържа извѣстни химически елементи или извѣстни, по-вече или по-малко устойчиви съединения въ такава форма, която да позволява на организма да ги

оползотворява за възстановяване на своитѣ загуби. Необходимитѣ за живитѣ сѫщества газове се съдържатъ въ атмосферния въздухъ, или пъкъ сѫ растворени въ водата; тѣ сѫ три: два прости — азотъ и кислородъ и единъ сложенъ — въглена киселина. Макаръ всѣка жива протоплазма да съдържа азотисти вещества, и макаръ азота за туй да е необходима съставна часть на протоплазмата, сé пакъ, свободния газообразенъ азотъ, що се намира въ въздуха, като съставлява три четвърти отъ него, е безполезенъ за живитѣ сѫщества; тѣ прекрасно могатъ да минатъ безъ него и да продължаватъ да живѣятъ въ атмосфера, гдѣто азота е замѣненъ съ водородъ; тѣ не могатъ да поглъщатъ и ассимилиратъ свободния азотъ тъй, както ако имъ се предлага въ видъ на извѣстни съединения, къмъ които ние ще се върнемъ по-сетнѣ. Само нѣкои растителни микроорганизми или микроби правятъ исключение и могатъ непосредствено да усвояватъ атмосферния азотъ.

Съвсѣмъ друго трѣбва да се каже за кислорода; неговото присѫтствие въ свободно състояние, заедно съ азота въ въздуха или пъкъ въ водата, е абсолютно необходимо за живитѣ сѫщества; тѣ извличатъ кислородъ направо отъ газообразната или пъкъ течната среда, въ която живѣятъ, като по такъвъ единъ начинъ непрекъснато замѣстватъ кислорода, когото отдѣлятъ отъ себе си, заедно съ въглерода, въ видъ на въглена киселина. Ала кислорода не трѣбва да се намира въ околната среда въ твърдѣ сгъстено състояние; въ въздуха той съставлява приблизително четвъртъ часть отъ общата смѣсь. Значителното увеличаване процентното отношение на кислорода въ кръвьта или въ тъканитѣ на животното причинява конвулсии и бърза смърть. Едничкитѣ живи сѫщества, относително които твърдятъ, че правятъ исключение, — въ смисълъ, че могатъ да минатъ безъ свободенъ кислородъ при храненето, — анаеробнитѣ микроби. Предполагатъ, че тѣ извличатъ необходимия имъ кислородъ отъ течнитѣ вещества, въ които живѣятъ, като ги разлагатъ; пъкъ и възможно е, щото за тѣхъ да е потребно не пълното отсѫтствие на свободенъ кислородъ, а неговото присѫтствие въ извънредно малко количество; най-малкото увеличаване на това количество би било за тѣхъ вредно и тѣ скоро биха погинали отъ токсическото дѣйствие. На излишния кислородъ, даже и въ такъвъ случай, ако този излишъкъ би билъ много по-малъкъ отъ този, който е вреденъ за другитѣ живи сѫщества.

Да се възползуваме отъ този случай, за да напомнимъ, че обмѣната на газоветѣ, *дишанието* на растенията е тождественно съ сѫщия този процесъ у животнитѣ: тѣ така сѫщо издишатъ въглена киселина и поглъщатъ кислородъ; обаче, у растенията тази обмѣна е замаскирана и сѣкашъ изопачена отъ обратнитѣ явления на *храненето* на растенията, явления, придружавани съ отдѣляне на кислорода и задържане на въглената киселена; но тѣзи последнитѣ явления настъпватъ само денемъ, подъ влиянието на слънчевитѣ лъчи; въ тъмнината, нощѣ, обмѣната на газоветѣ у растенията е сѫщо таквазъ, каквато е и у животнитѣ.

Въглената киселина, която се намира въ атмосферния въздухъ въ твърдѣ малко количество, не принася никаква полза на животнитѣ; тя непрестанно се произвежда вътрѣ въ веществата, които образуватъ животното и необходимо е, щото непрестанно да се отстранява отъ тѣхъ, за-

щото въ противенъ случай тя отровя животното и го убива въ едно най-непродължително време. Тя се отстранява отъ организма посрѣдствомъ дифузията. Ето защо околната среда трѣбва да съдържа отъ този газъ едно твърдѣ малко количество: всѣко превишавание процентото количество на въглената киселина би било препятствие за нейното отстраняване посрѣдствомъ дифузията; а нейното натрупване по скоро или по-полека би повлякло слѣдъ себе си смъртьта отъ асфиксия (задушване). При все туй, нейното присжтствие въ въздуха е едно отъ условията за живота на земното кълбо, защото отъ въздуха именно растенията извличатъ въглена киселина, а отъ тази последнята, като я поглъщатъ и ассимилиратъ, получаватъ всичкия въглеродъ, що влиза въ тѣхния съставъ. Именно по такъвъ начинъ растенията произвеждатъ органическитѣ вещества, що образуватъ тѣхната масса. Но тъй като животния организмъ не е способенъ да образува органически вещества, то той, за да се храни, трѣбва да извлича тѣзи вещества въ готовъ видъ изъ околната ереда; тъй щото излиза, че всѣко животно, на право или косвенно, е трѣвопасно; наистина хищното животно се храни съ други животни, но пъкъ тѣзи последнитѣ се хранятъ съ растения, и отъ тази гледна точка излиза, че цѣлото животно царство е паразитъ на растителното царство. Безъ растенията не биха сжществували и животнитѣ, би се прѣкратилъ всѣки животъ; и ето въ какъвъ смисълъ въглената киселина на въздуха се явява като необходимо условие за живота.

Най-необходимото за живота и най- много распространеното химическо вѣщество е водата; всичко живо е влажно, полутечно, защото молекулярната подвижность, която е безусловно необходима за испълнението на физико-химическитѣ явления, чийто мѣстонахождение е живото вещество, е възможна само при полутечното състояние. Всички тѣзи явления биха се спрѣли въ твърдото тѣло; втърдяване може да се получи по два различни способи; или посрѣдствомъ исушаване, или посредствомъ замръзване; даже най-неустойчивитѣ органически вещества се запазватъ за неопредѣлено дълго време, ако тѣ сж исушени или пъкъ замръзени. Извѣстно е, че нашитѣ организми даже и животни съ доста сложна организация (като напр. кржговращалката), могатъ да се намиратъ и да се запазятъ дълго време отъ влиянето на влагата; стига тѣхното вещество отново да се напои съ нуждното количество вода, за да въскръснатъ и да се възобнови пр:късната животъ. Сжщия результатъ може да се достигне и посредствомъ замръзването. Рацъ Пикте доказа по експерименталенъ пжть факта, който отдавна се твърдѣше, но безъ достатъчни доказателства, а именно че риби, извадени изъ ледоветѣ и съвсѣмъ замръзнали, могатъ да оживѣятъ, но ако растопяването става твърдѣ бавно. Организма постоянно отстранява вода посредствомъ отдѣляне или посредствомъ испарение. Тази вода трѣбва постоянно да се замѣства. Ще рече, необходимо е, щото околната среда да съдържа вода, и то въ течно състояние, защото въ видъ на ледъ или пара, тя не може да бжде уползотворена ни отъ едно живо сжщество, освѣнъ отъ нѣколко растения. Въ туй се състои и нейната непосрѣдственна полза; но освѣнъ това тя принася и косвенна полза: тя растваря и носи всички други химически съединения, били тѣ минерални или пъкъ органически, отъ които иматъ нужда живитѣ сжщества при храненнето.

Непрекъснатата обмѣна на вътрѣшнитѣ молекули съ външнитѣ се явява като условие за поддържането химическата цѣлость на организма, — цѣлость, която отъ своя страна пъкъ се явява като необходимо условие за живота; извѣстни минерални и органически вещества, смѣсени помежду си по хиляди различни начини, образуватъ храната на живитѣ сѫщества; тѣзи вещества, за да служатъ за храна, трѣбва да бѫдатъ съставени по такъвъ начинъ, щото като се разлагатъ въ организма или поне като видоизмѣнятъ състава си, да могатъ да доставятъ на организма това, което той е изгубилъ, и да попълватъ недостатъцитѣ на храненето. Има растения, които намиратъ въ въздуха всичко, що имъ е необходимо—водни пáри, въглена киселина и извѣстно количество амониакъ; но по-голѣмата часть отъ растенията намиратъ достатъчна храна само въ водата, която се просмуква отъ почвата. Растенията могатъ, както казахме, да живѣятъ съ помощьта на минерална храна; но минералнитѣ вещества сѫ устойчиви и за да се разложатъ на съставнитѣ имъ части необходима е една много по голѣма сила отъ химическото сродство, що свързва тѣхнитѣ съставни части; това се достига отъ свѣтлината и лѫчавата топлина на слънчевитѣ лѫчи; но и тази енергия не може да испълни работата на разединението елементитѣ и новата имъ групировка въ органически вещества по другъ начинъ, освѣнъ като дѣйствува на зеленитѣ части на растението, които съдържатъ клѣтки съ хлорофилъ; исхарчената по такъвъ начинъ енергия остава си, тъй да се каже, затворена въ органическитѣ вещества, що възникватъ подъ нейното влияние — тя се преобръща въ потенциална енергия. По такъвъ именно начинъ растенията произвеждатъ и натрупватъ органически вещества и въ сѫщото време капитализиратъ скрита сила; а всичко това, както ще видимъ, е въ полза на животното царство.

Ние видѣхме, че животнитѣ не произвеждатъ органически вещества и могатъ да се хранятъ само подъ условието да намѣрятъ тѣзи вещества въ готовъ видъ. Има и растения, които се намиратъ въ туй сѫщото положение. Тѣ сѫ тѣзи, които не притежаватъ зелени части, които нѣматъ хлорофилни зърна; тѣзи растения, както и животнитѣ, сѫ принудени да търсятъ вънъ отъ себе си органически хранителни вещества, отъ които иматъ нужда. Тѣ могатъ да живѣятъ само тамъ, гдѣто има натрупано значително количество органически вещества, които по-рано сѫ принадлежали на други живи сѫщества; такива сѫ напр. гъбитѣ. Или пъкъ тѣзи растения могатъ да извличатъ хранителни вещества непосредственно отъ соковетѣ на други живи сѫщества; такива сѫ паразитнитѣ растения, които сѫ лишени отъ хлорофилъ, като напр. нѣкои салепови (перунинни) и чумови (Orobanche). Всички животни се намиратъ въ туй сѫщото положение, съ исключение, може би, на нѣкои мѣшасти (Coelenterata), у които вътрѣшната ивица е постлана съ единъ слой зелени клѣтки; тѣзи животни могатъ да живѣятъ дълго време въ среда, лишена отъ органически вещества и която може да имъ достави само минерална храна. Пъкъ и възможно é, щото разглежданитѣ клѣтки да не сѫ въ дѣйствителность части отъ организма на тѣзи животни, а да сѫ само растителни клѣтки, живущи на смѣтка на животнитѣ като паразити, ала този пѫть полезни, тъй като тѣ доставятъ на хазяина органически вещества, безъ които той не би могалъ да сѫществува и които той не е способенъ да намѣри

самостоятелно. На късо казано, това би било случай отъ ассоциация или пъкъ симбиозъ.

Както и да е, процеса на *храненето* у животнитѣ представлява тъкмо обратното на това, което ние виждаме у растенията; у растенията ние виждаме синтезъ, когато у животнитѣ пъкъ напротивъ — анализъ; животнитѣ, като поглъщатъ органическитѣ вещества, образувани отъ растенията; и като ги разлагатъ, не само разрушаватъ тѣзи сложни съединения, но и освобождаватъ скритата потенциална енергия, като я отдѣлятъ въ видъ на топлина и механическа работа. Такъвъ е источника на енергията, расходвана отъ животнитѣ.

Да изследваме сега на кратко физическитѣ условия на живота.

Първото отъ тѣзи условия се състои въ имането на лице средня температура, която да се колебае въ много тѣсни предѣли, по-горѣ и подолу отъ които живота е невъзможенъ. Като се захване отъ нула градусъ надолу, всѣкакъвъ животъ се прекратява — временно или окончателно; единственнитѣ организми, способни да противостоятъ на температура подолу отъ нулата, сѫ тѣзи, които произвеждатъ вътрѣ въ себе си достатъчно количество топлина за поддържане организма въ нормална температура. Й дѣйствително, зимно време ние виждаме, че около насъ се движатъ исключително топлокръвни животни, птици и млѣкопитающи; всичката останала часть отъ животинското царство и цѣлото растително царство ни се представлява като мъртво или като коченясало, т. е. живота у тѣхъ дохажда до такъвъ минимумъ, щото всичкитѣ му проявления за извѣстно време сѫ задушени. Даже топлокръвнитѣ животни могатъ да противостоятъ на студа само въ продължение на извѣстенъ промежутакъ време, което е обратно пропорционално на напряжението на студа и на бързината, съ която околната среда имъ отнема топлината, що произвеждатъ тѣ. Птицитѣ и млѣкопитающитѣ по единъ твърдѣ дѣйствителенъ начинъ сѫ защитени отъ излишната загуба на топлина, като сѫ покрити съ перушина или пъкъ съ козина; температурата на обръснатъ питоменъ заекъ се понижава по-бърже или по-полека, и той най-сетнѣ загинва отъ студъ. Човѣка съ сѫщата тази цель, т. е. за да се защити отъ студа, прибѣгва къмъ облѣклото и къмъ утоплянането; но казанитѣ животни и особенно човѣка освѣнъ това сѫ снабдени съ механизмъ, който се съпротивлява на понижаването температурата имъ по следнитѣ два начина: или съ свиване на кожнитѣ кръвоносни сѫдове, при което се умалява повърхностната кръвна мрежа, следователно, намалява се и загубата на топлина посредствомъ съприкосновението и лѫчеиспусканието; или като се увеличава органическото окисление въ вътрешнитѣ органи, ще рече, като се увеличава и производството на топлина. Тѣзи два начина дѣйствуватъ изедно; но тѣ могатъ да се укажатъ достатъчни само въ такъвъ случай, когато загубата на топлина не е твърдѣ значителна и не е твърдѣ продължителна. Щомъ тѣ престанатъ да уравновѣсяватъ загубата, тѣлото на животното захваща да истива; колкото повече то истива, толкова повече химическитѣ явления, които доставятъ топлината и които сѫ основа на храненето, — а следователно и на самия животъ — отъ своя страна захващатъ да закъсняватъ; температурата на животното все повече и по-

вече се понижава и щомъ тя достигне приблизително до 20° С, животното загинва.

Единъ английски лѣкарь направилъ следующия опитъ: той поставилъ единъ човѣкъ въ ванна при 4° С; загубата на топлина въ водата — сравнително добъръ проводникъ — била до толкова рѣзка и значителна, щото механизма на съпротивлението нѣмалъ време да дойде въ дѣйствие; явила се внезапна загуба отъ 9°, като се смѣта отъ нормалната температура на човѣка, подхвърленъ на опита (37° С). Докторъ Керри току що се тъкмѣлъ да изведе човѣка изъ ваната, като се страхувалъ отъ смъртоносенъ исходъ, когато изведнъжъ забелѣзалъ, че понижаването на температурата се забавило; следъ единъ мигъ температурата захванала да се повишава; механизма на съпротивлението билъ докаранъ въ дѣйствие и следъ 15 минути температурата достигнала 33°; ала това повдигане е било максимума, който можалъ да достигне организма: явило се ново падане, бързо и заплашително; човѣка билъ бързо изваденъ изъ ваната и не тъй лесно сполучила да го докаратъ въ нормално състояние.

По-високата температура е благоприятна на всичкитѣ жизненни явления; но скоро се достига «оптималния» (най-високия) предѣлъ; по-горѣ отъ този предѣлъ, всѣко ново придаване на температура става вредно, като пречи на жизненнитѣ явления, и, най-сетнѣ, бързо като ги задушава. Отклонението е много повече ограничено въ посока на повишението, отколкото на понижението; и дѣйствително, ако млѣкопитающитѣ, у които средната температура се заключава между 37 и 39 градуса С., сж способни да истраятъ едно понижение на 20°, то повишаването на 5° за тѣхъ обикновенно се оказва сждбоносно; само въ малко исключителни случаи, при трескавитѣ болки, като напр. въ скарлатината, максимума 45° С се достига по нѣкога за едно късо време, безъ да загинватъ болнитѣ; при тѣзи болѣсти пациентитѣ често загинватъ отъ твърдѣ високата температура. И наистина, извѣстни сж случаи, кога съвършенно здрави субекти загиватъ отъ таковато повишаване на температурата, именно при слънчевия ударъ. Ако ние, обаче, сме способни въ продължение на извѣстно време да се съпротивляваме на дѣйствието на вънкашната температура, много по-висока отъ тази, която е нуждна, за да задържи часть или пъкъ всичката топлина, що се освобождава въ нашия организмъ, то това става единственно благодарение на механизма на съпротивлението, противоположенъ на този, за който ние току що говорихме и който се състои въ това, че увеличава загубата на топлина посредствомъ испарението на обиленъ потъ, а така сжщо и посредствомъ едновременното умаляване екзотермическитѣ реакции вътрѣ въ тъканитѣ. Обаче и този механизмъ не може да функционира неопредѣлено: кръвьта толкова по вече се сгъстява, колкото повече обиленъ потъ доставлява, а това доставяне се простира до извѣстенъ предѣлъ, задъ който не може да се мине; щомъ количеството на произвеждания потъ, а следователно и на потреблението топлината, що съпровожда неговото испаряване, стане недостатъчно, температурата се уголѣмява и организма се намира въ опасность. Ето защо лѣтѣ, особенно въ горѣщъ климатъ, необходимо е да попречваме на ослабването на кожното испарение, като испиваме значително количество вода; по сжщата тази причина много по-лесно се истрайва сравнително високата температура въ

сухъ въздухъ (въ Африка, въ Южна Америка), отколкото въ влаженъ (въ Япония); колкото повече е наситенъ въздуха съ водни пари, толкова по-трудно се изпарява потътъ, и невъзможно е да истърпимъ въ вода на една температура, която въ въздуха понасяме; има хора, които стоятъ отъ 5 до 10 минути въ пещи, нагрѣти до 90, 100 даже и 110 градуса С., като не осѣщатъ ни най-малко растройство; наопаки въ ванна отъ 40° невъзможно е да се истърпи повече отъ една или двѣ минута.

Гръбначнитѣ съ студена кръвь още по-скоро загиватъ отъ много по-малко повишаване на външната температура; само нѣкои живущи въ въздуха безгръбначни, наопаки, истърпяватъ най-високата температура, която се е наблюдавала на земната повърхнина. Много растения прекрасно преживѣватъ въ висока температура; необходимо е само, щото тѣ да располагатъ съ достатъченъ запасъ вода, за да замѣстятъ тази, която исхарчватъ посредствомъ испарението.

Като заключение ние можемъ казá, че живота на земната повърхнина, — може би съ нѣкои рѣдки исключения, що се срѣщатъ въ най нисшитѣ организми повече устойчиви или специално преспособени, — е възможенъ само подъ условието, щото средната температура да бѫде почти такава, каквато е въ сегашно време. Повишаването и понижаването, на което се подхвърля земята, по размѣра и продължителностьта си не трѣбва да надминаватъ крайнитѣ предѣли, що достигатъ тѣ въ сегашно време въ различнитѣ области на земното кълбо въ разнитѣ годишни времена.

Свѣтлината така сѫщо е необходима за поддържането на живота; всички зелени растения биха загинали безъ свѣтлина, а безъ растения, знаемъ, че не би имало и животни.

Друго, въ висша степень важно условие е барометрическото налягание. За благосъстоянието на живитѣ сѫщества, поне на такивато, каквито ни сѫ извѣстни въ сегашно време, недостатъчно е само въздухъ да има; освѣнъ туй необходимо е, щото извѣстно количество въздухъ да се намира въ извѣстно пространство, т. е., необходимо е, щото въздуха да има извѣстно напряжение, а именно такова, каквото той дѣйствителнo има. Постояннитѣ колебания на атмосферното налягане сѫ незначителни и сами по себе си не оказватъ никакво дѣствие на живитѣ сѫщества; но ако това налягане се спреше на единъ уровенъ, много по-високъ или по-низъкъ, отъ сегашния среденъ уровенъ, то отъ това щѣха да произлѣзатъ сѫдбоносни последствия за дадени сѫщества. Силното увеличаване налягането въ нѣкоя газова смѣсь е равносилно съ пропорционалното увеличаване частното налягане на всѣки газъ поотдѣлно; ако думата е за атмосферния въздухъ, то таковато усилено налягане неизбѣжно би повлѣкло следъ себе си проникването на много по-голѣмо количество азотъ и кислородъ въ организма. Азота е индеферентенъ газъ и неговото присътствие въ по-голѣмо количество не би принесло врѣда; ала кислорода има токсическо дѣйствие, и ако количеството му въ течноститѣ на организма се увеличеше само на два пѫти, то организма би се отровилъ. Колкото се отнася до въглената киселина, то увеличаването на налѣгането ѝ би било благо, приятно за растенията, а за животнитѣ, не ще и дума, врѣдно. И наистина, въгленната киселина е най-постоянния продуктъ на разлагането и трѣб-

ва непрекъснато да се отстранява посредствомъ дифузията; ала тази последнята е възможна само, защото напряжението или налягането на този газъ е много по-силно въ венозната кръвь, отколкото въ въздуха; колкото повече въглена киселина има въздуха, толкова повече ще се забавя излазянието ѝ изъ организма. Отъ тукъ произлиза и задържането отъ организма на една по-голѣма или по-малка часть отъ въглената киселина, която би трѣбвало да се отдѣли; ако този остатъкъ надмине извѣстно количество, животното умира отъ асфиксия (задушване), особенно, ако думата е за топлокръвнитѣ животни, тъй като у тѣхъ именно физиологическия процессъ на горѣнието е много по- дѣятеленъ и произвежда много повече топлина. Но отдѣлянето на топлина се придружава и съ пропорционално произвеждане на въглена киселина, тъй че студенокръвнитѣ животни много по-рѣдко страдатъ отъ асфиксия, отколкото топлокръвнитѣ и могатъ да траятъ на нечистъ въздухъ много повече отъ последнитѣ.

Ние можемъ да увеличимъ частното напрежение на нѣкой газъ, или като увеличаваме налягането на газовата смѣсь, или като увеличаваме пропорцията на извѣстенъ газъ въ смѣсьта. Тъй че, ако процентното количество на кислорода се удвоеше, но това би било все едно, като да се е увеличило пълното налягане на два пѫти; следствията щѣха да сѫ все еднакви.

Така сѫщо и голѣмото намаляване на налягането би било гибелно за повечето живи сѫщества, а може би и за всичкитѣ; налягането на кислорода щеше да е недостатъчно, за да може да проникне той въ организма въ нуждното количество. Най напредъ животнитѣ биха загинали отъ тази липса на кислородъ. Сѫщото нѣщо би произлѣзло, разбира се, и, ако процента на кислорода въ въздуха се намалеше твърдѣ много. Колкото се отнася до азота, ние вече казахме, че въ свободно състояние той е безполезенъ, — той принася само косвенна полза: разредява кислорода. Следователно, даже съвършенното му липсване не щеше да е сѫдбоносно за живитѣ сѫщества, разбира се, ако мѣстото му въ газовата смѣсь се заемеше отъ другъ индеферентенъ газъ. И наистина, много хубаво може да се диша съ искуственъ въздухъ, съставенъ отъ четвъртъ часть кислородъ и три четвърти водородъ.

Най сетнѣ и значителното намаляване пропорцията на въглената киселина въ въздуха, макаръ и да не оказва никакво непосредственно влияние на животнитѣ, а така сѫщо и на дишането на растителната протоплазма, би лишило растителното царство отъ главния му въглероденъ източникъ, та по такъвъ начинъ би било твърдѣ неблагоприятно за производството на органически вещества, толкова необходими за животнитѣ.

Отъ всички горни съображения излиза, че живота на растенията и животнитѣ е възможенъ на земната повърхнина само подъ условието, щото атмосферата на нашата планета да има почти този сѫщия съставъ и налягане, каквито има сега. Като заключение ще кажемъ, че сегашното космическо равновѣсие, взето изцѣло, е необходимо условие на това, което ни е извѣстно подъ името животъ, и че ние не знаемъ друго космическо състояние, което би се съгласувало съ сѫществуването на органическитѣ вещества, съ самитѣ организми и явленията, които ставатъ въ организмитѣ.

Това заключение ни довежда до следния изводъ:

Понеже живота е свързанъ съ извѣстни физически и химически условия, вънъ отъ които той е невъзможенъ, и тъй като тѣзи условия не всѣкога сѫ сѫществували на земната повърхнина, по-ясно е, че той — живота — е могълъ да възникне само следъ създаването на тѣзи условия.

Следъ туй се явява новъ въпросъ:

И така, какво е било происхождението на животя?

Ето единъ въпросъ, който въ всички времена е билъ заобиколенъ съ предразсѫдъци отъ всѣкакъвъ родъ, съ предразсѫдъци на тълпата, съ предразсѫдъци научни, философски, па даже и религиозни. Древнитѣ вѣрвали безусловно въ самопроизволното зараждание на живитѣ сѫщества, т. е. въ внезапното имъ появяване, вънъ отъ произлизанието имъ отъ други подобни на тѣхъ сѫщества; напр. тѣ допускали, че змиоркитѣ произлизатъ отъ влажния илъ (тинята), въ който тѣ живѣятъ, лъвоветѣ — отъ пѣсъка на пустинята, сгорѣщяванъ отъ слънцето, трупнитѣ червеи — отъ разлагающитѣ се трупове. Такъвъ е народния предразсѫдъкъ. Въ XVII столѣтие флорентийския лѣкарь Реди направи първия наученъ опитъ по този предметъ. Сега този опитъ ни се струва твърдѣ дѣтински, ала той има това достоинство, че тукъ за пръвъ пѫть въпроса е поставенъ на научна почва. Реди взелъ два къса месо, отъ които едина оставилъ откритъ за мухитѣ, а другия прикрилъ съ нѣщо като тюлбентъ, за да го запази отъ насѣкомитѣ; и двата къса взели да гниятъ, но очервивѣлъ само този, въ когото мухитѣ сложили яйцата си. Реди заключилъ отъ тукъ, че ако самопроизволното зараждане е възможно, то въ всѣки случай е допустимо само за организми, много по-дребни, и много по-прости отъ насѣкомитѣ. Въпроса по такъвъ начинъ е билъ ограниченъ съ нисшитѣ организми. Относително тѣзи последнитѣ въ XVIII вѣкъ се установиха двѣ противоположни мнѣния, защитници на които бѣха италиянеца Спалланцани и англичанина Нидгемъ. Този последния доказваше, че вай-проститѣ организми, невидимитѣ съ просто око, могѫтъ да се зараждатъ само произволно и че нѣма защо да произлизатъ отъ прадѣди, на тѣхъ прилични: Спалланцани, наопаки, доказваше, че даже и тѣзи сѫщества произлизатъ отъ зародиши или пъкъ спори, на всѣкадѣ распространени и въ въздуха, и въ водата, — способни да си оставатъ въ инертно състояние за неопредѣлено дълго време, способни да се развиватъ и размножаватъ, само ако случайно попаднатъ въ благоприятна среда. Съвременницитѣ имъ се присъединяваха къмъ едното или къмъ другото отъ тѣзи двѣ противоположни мнѣния. Еднитѣ твърдѣха, че самопроизволното зараждане е логическа необходимость, до колкото то се явява като единственно средство за да се обясни появяването на новитѣ сѫщества въ извѣстенъ моментъ на земната повърхнина. Споредъ тѣхъ, напълно естественно е да се допустне, че молекулитѣ на извѣстни вещества при извѣстни условия могѫтъ да се групиратъ въ малки агрегари, способни да станатъ мѣсто за обмѣна на веществата, обмѣна, съ която се характеризира живота. Другитѣ пъкъ не искаха и да слушатъ за това; споредъ тѣхното мнѣние, жизнения принципъ е нѣщо, което сѫщественно се различава отъ физико-химическитѣ сили и което е неспособно да произлезе отъ тѣзи последнитѣ; всѣко сѫщество надарено съ него — жизненния принципъ — трѣб-

вало по необходимость да го получи отъ друго сѫщество, което вече го има, т. е. отъ себеподобнитѣ си родители.

Тукъ ние виждаме научния и философски предразсѫдъкъ, който и до день днешенъ не се е още напълно распръсналъ, благодарение на подръжката, що му дава религиозния предразсѫдъкъ, който отъ своя страна се исказва за или противъ самопроизволното зараждание.

И наистина лицата, които вѣрватъ въ отдѣлното създаване на всѣки растителенъ или животински видъ, и които за тази цель се основаватъ на библейската традиция, смѣтатъ теорията за самопроизволното зараждане на първитѣ най-прости организми, а така сѫщо и теорията за постепенното развитие на виспитѣ организми, за неприлична спрѣмо творческата сила; затуй тѣ слѣпо отхвърлятъ всички доказателства, които мѣза да потвърдятъ тѣзи идеи Други пъкъ, наопаки, мислятъ, че такивато идеи прекрасно се съгласяватъ съ по-възвишеното понятие за творческото могѫщество; представителитѣ на туй направление, вмѣсто да допуснатъ, че творческата сила е правѣла последователни опити, отначало несполучливи, отпослѣ. въ течение на геологическитѣ епохи, все повече и повече усъвършенствувани, твърдятъ че тя е могла отъ самото начало, съ единичекъ само актъ на своя разумъ и импулсъ на своята воля, да създаде посредствомъ непрекъснатото развитие органическото отъ неорганическото, сложното отъ простото, до като, най-сетнѣ, се достигне до съвършенство, каквото ние даже не сме способни да предвидимъ, защото ние сами съставляваме едвамъ първитѣ му степени.

Въ сегашно време само една е мѣрката за въпроси отъ такъвъ родъ, именно фактътъ.

Честьта за създаване на достатъчно строги методи се пада на нашето столѣтие.

Отначало още спорѣха относително почти като следнитѣ: ако изложимъ на въздуха три режорти пълни съ течность, способна да храни организми, каквито се срѣщатъ при такивато наблюдения, при което състава на течностьта въ ретортитѣ да не бѫде съвсѣмъ еднакъвъ (напр., едната течность да има средня реакция, другата — слабо кисела, а третята — слаба основна), то и въ тритѣ реторти ще се появятъ много нови сѫщества; ала не всички видове, що се намиратъ въ всѣка реторта, ще си мѣзатъ. За партизанитѣ на самопроизволното зараждане това е доказателство, че организмитѣ сѫ се развили отново въ различнитѣ течности, но тѣзи последнитѣ, поради своето различие, различно се «организовали»; за противницитѣ пъкъ, този фактъ е доказателство, че зародишитѣ сѫ проникнали изотвънъ и въ тритѣ реторти, но не намѣрили среда, еднакво благоприятна за развитието имъ.

По сетнѣшния фазисъ на въпроса има за исходна точка опититѣ на Шванна и Шулце. Тѣзи учени, като незабравятъ да взематъ всички мѣрки за предпазване, толкова необходими за всѣки сериозенъ наученъ опитъ, си поставятъ за цель да удостовѣрятъ, първо, че не сѫществуватъ живи сѫщества или зародиши въ точноститѣ, съ които се прави опита, и друго, че ни единъ зародишъ или организмъ не може да проникне изотвънъ въ тѣзи течности. Тѣ затворили тѣзи течности въ дългогърлести стъклени кълба и ги нагрѣвали до като възврятъ; освѣнъ туй, пре-

чистили и въздуха, който трѣбвало да влезе въ стъкленното кълбо, следъ като паритѣ, които сѫ го изгонили, се згъстятъ; за тази цель тѣ здраво запушвали гърлото на кълбата съ голѣма тапа отъ вата или пъкъ херметически го запушвали, като му прибавѣли една нажежена металическа трѫба, презъ която трѣбвало да преминава въздуха, или пъкъ най-сетнѣ, накарвали въздуха да преминава презъ пласть концентрирана сѣрна киселина; при първия начинъ въздуха се излагалъ на проста филтрация, при която всѣка частица, всѣки зародишъ се задържалъ отъ ватата; съ другитѣ два начина пъкъ всѣко организовано тѣло, даже всѣко органическо вещество, що се намирало въ въздуха, непременно трѣбвало да се разруши. Като работѣли по такъвъ единъ начинъ, Шваннъ и Шулце видѣли, че въ повечето случаи течностьта, затворена въ кълбото, си остава съвсѣмъ неоплодотворена, т. е. въ нея не се появяватъ живи сѫщества. Оттукъ дохаждатъ до извода, който отхвърля самопроизволното зараждане.

Тѣзи опити бѣха отново предприети и повторени отъ други наблюдатели, които не всѣкога получаваха резолтатитѣ, до които дойдоха Шваннъ и Шулце. Тѣ работѣха тъкмо тъй, както и казанитѣ учени, даже исхвърлиха съвсѣмъ и повръщането на въздуха въ кълбата, като имъ запушвать херметически гърлата, чрезъ растопяването имъ въ момента на врението. При все това тѣ често пѫти константирвали, че сѫ се появили много живи сѫщества въ употрѣбяванитѣ течности, даже твърдѣ често за туй, за да признаятъ таквизато факти за следствие на грѣшка или на несъвършенство въ експерименталнитѣ похвати. Ала единъ въпросъ оставалъ съмнителенъ: вѣрно ли е, че всѣки живъ зародишъ непременно загива при температурата, на врението на водата? Коммиссията, назначена отъ Парижкото Биологическо Общество, изследвала този въпросъ и дошла до положителенъ резултатъ. Като че ли вѣзнитѣ надтежавали въ полза на самопроизволното зараждане.

Обаче, въпроса бѣ отново прегледанъ отъ Пастьора, който удостовѣри, че течности, нагрѣти до 100° С и следъ туй запазени отъ проникването на зародиши, оставатъ си неоплодотворени за неопредѣлено дълго време само подъ условието, щото да иматъ всѣкога кисела реакция, когато пъкъ, ако иматъ нейтрална или едвамъ забелѣзано-основна реакция тѣ въ всѣки случай се насѣляватъ съ организми; некиселата течностп за да се стетилизира (обезплоди), трѣбва да се нагрѣе до 110° и тази температура да се поддържа 10 минути. Отъ тука Пастьоръ заключава, че зародишитѣ, за които е дума, умиратъ при 100° само въ такъвъ случай, ако течностьта, която ги съдържа, има кисела реакция, въ противенъ случай зародишитѣ на нѣкои видове утрайватъ при температурата на врѣнието, развиватъ се и отпослѣ се размножаватъ, като по такъвъ начинъ ни даватъ лъжливо представление за образованието на живи сѫщества безъ съдѣйсвието на родители. Пастьоръ мисли, че ако всички въобще зародиши се умъртвѣха както трѣбва и че ако вземѣха всички необходими предпазителни мѣрки, за да се попрѣчи на проникването нови зародиши въ кълбата и въ течноститѣ, съ които се прави опита, то — течноститѣ — щѣха да си останатъ съвсѣмъ неоплодотворени; противното това само тогасъ, когато нѣкой зародишъ не умрѣ или пъкъ проникне отвънъ.

Този пжть, като че ли бѣ нанесенъ смъртоносенъ ударъ на самопроизволното зараждание; и наистина, изводитѣ на Пастьора бѣха разбрани и приети като последня дума на науката по този въпросъ почти отъ всички учени и почти безъ всѣкакво възражение; това бѣ пълно повръщане къмъ панспермизма на Спалланцани къмъ теорията за вездѣсжщностьта на зародишитѣ. Ала скоро се яви първокласенъ борецъ, който се зае да защищава дѣлото, що бѣ на загинване.

Чарлтонъ Бастианъ — ученъ английски невролог, който много се е занимавалъ и съ разгледвания отъ насъ въпросъ, ала, за нещастие, въ една епоха, когато асептическитѣ методи бѣха много далечъ отъ днешното усъвършенствуване, излѣзе срѣщо взглядоветѣ на Пастьора. Въпреки твърденията на последния, той — Бастианъ — смѣта, че всички зародиши умиратъ при 100°, все едно, за кисела течность ли е думата, или за друга нѣкоя; ако ли течностьта, която нѣма кисела реакция, се населява съ организми, когато киселата пъкъ си остава неоплодотворена, то това става не защото зародишитѣ не сж измрѣли въ първата, а защото киселитѣ течности сж изгубили способностьта си да се организоватъ; изгубването на тази способность пъкъ произлиза отъ вътрѣшното молекулярно превръщане, произведено отъ самото тѣхно кисело състояние. И наистина, кислотата сама по себе си е неблагоприятна за способностьта на каквато и да е течность да служи като среда за развитието на живи сжщества, било то за самопроизволно зараждане или за друго нѣкое. Ако една течность съ средня реакция я раздѣлимъ на двѣ части, и едната отъ тѣхъ подкиселимъ, то тѣзи двѣ смѣси, — които, вънъ отъ кислотата сж еднакви по състава си, — при излагането на въздуха не ще се населятъ еднакво: киселата часть ще се насели по-късно, по-бавно и по-малко отъ неутралната; нагрѣваме ли тѣзи течности, ние още повече усилваме разликата въ врѣда на киселата часть, благодарение дружното влияние на кислотата и топлината. Тъй че, споредъ Бастиана, херметически затворената въ кълбото кисела течность, следъ като преври, се намира въ състояние, което не й позволява да се организова; ето защо течностьта си остава непременно неоплодотворена. Ала, такова едно разсжждение, колкото и да е логично, не е доказателство; въ днешно време не можемъ да се задоволяваме само съ препирни; никой не се съгласява съ едно разсжждение само: всички искатъ факти. Експерименталното доказване правотата на Бастиановитѣ обяснения, нагледъ, не е мжчно. Следъ като се увѣримъ въ неоплодотвореното състояние на дадена течность, стига само да премахнемъ пречката, т. е. кислотата, като неутрализираме тази течность и тогава да видимъ не ще ли се насели тя съ организми. Разбира се че тъй; но въпроса е какъ да неутрализира течностьта? Нали не трѣбва нищо да се вкарва презъ стъклото, въ което се намира течностьта, а направимъ ли отворъ, колкото малъкъ и да е той, ние съ туй заедно отваряме достъпъ са организмитѣ, що гъмжатъ изъ въздуха; заедно съ въздуха тѣ се промъкватъ въ вътрѣшностьта на кълбото, премесватъ се наедно съ неутрализующата течность въ съдържанието му, развиватъ се тамъ, размножаватъ се и правятъ невъзможенъ всѣкакъвъ изводъ. Трѣбва какъ, какъ да се неутрализира съдържанието, безъ да се повреди цѣлостьта на кълбото. Бастианъ сполучва да направи това по единъ твърдѣ остроу-

менъ начинъ: той приготвя извѣстно количество твърдѣ малки кълбенца отъ тънко стъкло, съ проточени като конецъ гърла, предназначението на които е да съдържатъ основенъ костьоръ; всички кълбенца се отбелѣзватъ и внимателно притеглюватъ, послѣ всѣко отъ тѣхъ се нагрѣва въ пламъка на спиртната лампа тъй, че, при малко едно прѣмистане, да може да излѣзе отъ пламъка и въ сѫщото време нишкообразното гърло да може да се потопи въ растворъ отъ възврѣла калиена основа; съ истиванието си заедно кълбенцето просмуква калиенъ растворъ, и когато погълне извѣстно количество течность, края на гърлото му се вкарва въ пламъка, гдѣто се заварява и раствора става хермегически затворенъ. Така напълненитѣ малки кълбенца се притеглюватъ отново, за да се опредѣли точната доза на основния растворъ, що съдържатъ; следъ това предпазливо ги турятъ въ голѣми кълба по опредѣлено число; тогава въ всѣко едно отъ тѣзи голѣми кълба се туря тъкмо толкова кисела течность, колкото е потрѣбна, за да може да се нейтрализира калиената основа като се намира въ малкитѣ кълбенца; следъ туй кълбата се нагрѣватъ. Когато течностьта възври, дългото гърло на кълбото се заварява, като се растопява стъклото. Ние имаме работа съ сѫдъ, чийто съдържание трѣбва да е абсолютно неоплодотворено. Течностьта, що съдържа той, е стетилизирана (обезплодена) въ кисело състояние, като е нагрѣта до като възври; тази течность при врението си, е измила и обезплодила вътрѣшната повърхнина на голѣмото кълбо и вънкашната — на малкото. Колкото се отнася до съдържанието на последнето, надали нѣкой ще предположи, че нѣкое живо сѫщество, или нѣкой зародишъ може оживѣе следъ като е врѣлъ въ раствора на калиената основа. Гдѣто ще се каже, нѣма вече никакви живи сѫщества въ съдържанието на кълбата, съдържание, което, споредъ опититѣ на Пастьора, трѣбваше да си остане неоплодотворено дълго време; но вътрѣ въ него има запасъ отъ основа, която може да нейтрализова течностьта въ даденъ моментъ, безъ да даде и най-малка възможность на зародишитѣ да проникнатъ отодвънъ: стига да се раздруса силно нѣколко пѫти голѣмото кълбо и малкото кълбенце ще се счупи; калиената основа се смѣсва съ киселата течность и я нейтрализова. По-нататъкъ? Бастиянъ твърди, че всѣкога, кога е постъпвалъ така, съдържанието на кълбата му бързо се населявало отъ много живи сѫщества.

Ако този опитъ излѣзеше вѣренъ, ако въ рѫцѣтѣ на други компетентни експерементатори дадеше всѣкога еднакви резултати, то той самичекъ щеше да е достатъчно доказателство въ полза на самопроизволното зараждание.

Този опитъ не се повторилъ; течението на идеитѣ, що противоречатъ на самопроизволното зараждане, е до толкова голѣмо въ съвършенната наука, щото опита, който се стрѣми да докаже, че е възможно такова зараждание, се признава a priori за непремено погрѣшенъ. Въ замѣна на това на Бастиана се направиха следнитѣ възражения: твърдѣха, че той не е запушилъ както трѣбва своитѣ сѫдове; че нѣколко зародиши, скрити въ дълбочината на дребнитѣ и невидими грапавини на стъклото, запазени отъ докосване съ възврѣлата кисела течность, сѫ могли да уцѣлѣятъ и да се развиятъ следъ нейтрализацията на тази течность. Бастианъ отговаря, че той е запушилъ своитѣ сѫдове тъкмо тъй, както обикновен-

но се постжпва при такива опити. Твърдѣха, че той не нагрѣвалъ колкото трѣбва своята кисела течность, че не я държалъ колкото трѣбва на висока температура, че, за да докаже пълното обезплодяване, не пазелъ, колкото трѣбва своитѣ кълба преди да счупи малкото кълбенце съ калиената основа. На всички тѣзи възражения Бастионъ отговаря че той не само е испълнилъ всички условия, които споредъ Пастора сж достатъчни за да се стерилизира (обезплоди) киселата течность, но даже е направилъ и нѣщо повече: той е изложилъ своитѣ течности на много по-голѣма температура или е държалъ въ това състояние много повече, отколкото е строго необходимо; отъ гдѣ накадѣ отъ него искатъ още повече? — Впрочемъ, много високата температура, както и много дългото време и пазение преди нейтрализацията би повредило състава на течностьта и би лишило опита отъ всѣко значение.

Ето въ какво положение се намира въпроса за самопроизволното зараждане въ днескашно време. Ние нѣмаме никакво необоримо експериментално доказателство въ полза на неговото сжществувание. Тъкмо противното: презъ настоящия вѣкъ партизанитѣ на тази теория отстжпиха по всички линии предъ безчисленнитѣ легиони панспермисти; теорията на самопроизволното зараждане, сега затворена въ окопитѣ, или по-право въ кълбото на Бастиена, не е нищо друго освѣнъ една абстрактна възможность, може би логическа необходимость, но навѣрно не е фактъ, установенъ отъ науката. Тъй щото намъ още не ни е извѣстно началото на живота и по-добрѣ е сто пжти да се признаемъ въ това, отколкото да се задоволяваме отъ невѣрни и мними познания. Най-сетнѣ възможно е, щото въпроса да е неправилно поставенъ и щото най-проститѣ отъ извѣстнитѣ организми да сж вече въ голѣма стъпень сложни; даже възможно е, щото протоплазмата да има направа, съставена отъ твърдѣ сложни молекулярни групи, и щото самитѣ протеинови тѣла да сж съзвѣздия, отъ съзвѣздия атоми, които могатъ да произлѣзатъ само при извѣстни особенни условия, още неизследвани отъ насъ; би трѣбвало да се захване съ констатирването происхождението на тѣзи вещества; а отъ тази гледна точка най остроумна идея е исказана, безъ съмнение, отъ Пфлюгера.

Живото вѣщество непрестанно се разлага не посрѣдствомъ окисление, а посрѣдствомъ отцѣпване; и наистина организмитѣ, органитѣ, тканитѣ сѐ продължаватъ да отдѣлятъ въглениа киселина, макаръ и да не получаватъ кислородъ — въ пусто пространство или въ атмосфера отъ азотъ или водородъ; крайнитѣ продукти отъ това разлагане сж устойчивитѣ съединения съ наситено химическо срѣдство: вода, въгленна киселина и амониякъ. Не тукъ трѣбва да се търси началото на живота, а въ вѣщество съ многочисленни ненаситени сродства, — въ синерода (кианъ) радикало-циона, т. е. въ съединенията на въглерода съ азота; това вѣщество по своитѣ физико-химически свойства, е поразително аналогично съ свойството на живото вѣщество, именно протеиновото тѣло. И наистина, благодарение способностьта къмъ понеперизация, то образува групи монекули, които взаимно се притѣглятъ и фиксиратъ: съ водата то се разлага на въгленна киселина и амониякъ; циновата соль на амониязова пикочь не посредствомъ окисление, но посредствомъ вътрѣшно-молекулярно атомно

премѣстване [1]). Ционовата киселина е стъкловидна и течна при низка температура; при по-висока температура тя се съсирва и става мътна, като бълтъка; най сетнѣ, групата на циона съдържа, както органическитѣ вѣщества голѣмъ запасъ отъ скрита енергия. Пфлюгеръ нарича молекулитѣ на циона „полуживи". Въглерода направо се съединява съ азота само при температура до бѣло нажежаване. Таквозъ, може би, ще да е първото начало на протеиновитѣ вѣщества, които само при съвременнитѣ условия на нашата планета могатъ да се образуватъ въ живи сѫщества.

«Огъня е источникъ на живота».

За забелѣзвание е, че такова е било мнението и на индийскитѣ жреци, които сѫ обожавали слънцето петь хиляди години преди Р. Христово.

Прев. С-рь Т-въ.

Първа речь.

Отъ Вилхелмъ Либкнехтъ

(Изъ Worwärts отъ 8 августъ 1900 год.)

. . . Искамъ да расправя за една първа речь, която самъ азъ държѣхъ, за щайстие не въ Райстага. на който парламентарната атмосфера моята непарламентарна душа нѣкога къмъ една първа речь не би подбудилъ. Двадесеть години прѣди да почнатъ да се отварятъ вратата на сѣверния нѣмски Райстагъ се случи то, едно непарламентарно испълнепие и почти въ непарламентарно врѣме — 1848 година.

Бѣхъ въ Цюрихъ, 22 годишенъ. Февруарската революция бѣ задъ мене, Хервегъ-Путше и Некеръ бѣха застрѣляни, остатъкътъ отъ Мартенската революция се разнищваше. Първитѣ тъмни облаци на Юнската революция се събираха на небосклона — разединението на духоветѣ се започна въ Германия. Бѣжанци се завърволиха въ Швейцария. Та и азъ бѣхъ единъ отъ тѣхъ.

Преди избухванието на февруарската революция, после побѣждаванието на особения съюзъ, срещу който да се боря като доброволецъ, искахъ, но за жалость, не ми се позволи,

---

[1]) Състава на ционо амонийчната соль, както и на пикочьта (корамбида) е единъ и сѫщъ: единъ отомъ въглеродъ, единъ кислородъ, два азотъ и четири водородъ. Но въ ционоамони, соль единъ атомъ азотъ образува съ въглерода групата на циона, другия съ 4-тѣхъ атоми водородъ — групата на аммония, когато въ пикочьта (корамбида) въглерода е свързанъ съ кислорода и съ двѣ амидни групи (амидната група съдържа единъ атомъ азотъ отъ 2 водородъ). Велеръ въ 1828 г. показа, че ционоамонийчната соль, при слабо нагрѣване се превръща въ пикочь.

заловихъ се за мисъльта, да остана швейцарски поданникъ и се хвърлихъ покрай журналистиката на юриспруденцията и си кроехъ да добия адвокатура или пъкъ професура. А ,имахъ добри и влиятелни приятели: Лохеръ, който по-после игра такава шумна роля, Дубсъ (Дивъ), който дори до швейцарско съюзническо президенство я докара, Хотцъ, виспи държавенъ чиновникъ, Трайхлеръ, да се не забравя, нѣкогашенъ комунистъ, сега имотенъ държавенъ съвѣтникъ, и мн. др. Съ една дума, имахъ много добри «намѣрения»; кой можеше на мое мѣсто да мисли отъ едно избухвание на пожаръ въ назначението на живота си и да се занимава съ частни желания? А тука бѣ единъ свѣтовенъ пожаръ, въ който самъ азъ бѣхъ не отъ намѣсенитѣ. Ехъ, вие хубави планове! Азъ трѣбва гдѣ-гдѣ, но въ Германия да дѣйствувамъ. Въ една редакция, чрезъ Юлиусъ Фрьобелъ, икономистъ, преди малко умрѣлъ нѣкадѣ като германски консулъ, въ Маннхаймъ можехъ да се настана и запозная. Азъ бихъ отишалъ на драго сърдце, но не можехъ да отпжтувамъ за Баденъ. Какво да правя? Най-послѣ въ отечеството си, разбира се, мога да бжда по-полезенъ. И въ това врѣме, като че ли се представи случая.

Въ Цюрихъ живѣяха, освѣнъ ний бѣжанцитѣ, малко или много «червени» републиканци, нѣкои и други патриотични нѣмци, които чувствуваха нужда «патриотизма» имъ да блѣщи, да поддържатъ въ Германия реакционеритѣ, както обикновенно бива, обличатъ реакционнитѣ си планове въ патриотическа коже, а съ това да заслужатъ една червена дрешка.

Въ Германия тѣ се явяваха противници на Републиката; основаваха коституционни, национални и отечественни дружества, които ги противопоставяха на демократичнитѣ. Изведнажъ испъкна между цюрихскитѣ нѣмско-патриотични крѫгове планътъ да се основе «нѣмско национално дружество» (а може би и отечественно?) На чело на предприятието се яви нѣкой си професоръ Бобрикъ, който въ университета не знамъ какво си челъ и въ многочисленнитѣ си свободни часове написалъ дебела книга за нѣмската флота.

Този чилякъ притежаваше единъ малъкъ корабъ, съ който, придружаванъ отъ жена и помощника си (Famulus), правѣше открития въ свѣтското море при Цюрихъ и различни, за щастие, не тъй трагични корабокрушения бѣ претърпѣлъ. Въ едно отъ тѣзи морски пѫтувания неговото сърдечно флотилско сърдце откри, че брѣгътъ на зеленото цюрихско езеро изведнажъ се изгубило отъ предъ очитѣ му, смарагдното езерно огледало, което даваше на Клопщока толкова вдъхновения за оди — разшири се като океанъ — после това Бобрикъ Великий откри сърдцето си, откри и нѣмската флота, а единъ се испречи предъ ума му небрѣженъ флотилски планъ, сгъсти се и се сплете въ дебела книга. Грамадни бѣха тѣзи нѣща, кои-

то цюрихския морски професоръ бѣ измислилъ за нѣмската флота. Англия трѣбваше да сгъне платната на корабитѣ си предъ грамадната нѣмска флота, всичкитѣ народи на земята лежаха предъ краката ни, и ако би ми възможно било да намѣря единъ екземпляръ отъ книгата и да го испратя на новия представитель на германската флота, азъ съмъ убѣденъ, че Тирпитцъ би се смирилъ предъ този гений и би се поклонилъ на безбрѣжнитѣ му флотски планове. Но, ахъ! нито единъ екземпляръ не се е запазилъ! Както у Майера, той и у Брокхауза азъ не намѣрихъ името Бобрикъ—забравенъ—забравенъ! тъй скоро и още по-скоро ще бѫдатъ забравени името Тирпитцъ, неговитѣ безбрѣжни флотски планове и приятели. Не му остава друго да направи, за Тирпитцъ е думата, освѣнъ да попретърси веднажъ да открие нѣкоя следа отъ неговия предшественникъ; той има повече средства, може би, ще бѫде пощастливъ отъ мене.

Така че, както трѣбваше и да бѫде, предишния Тирпитцъ отъ цюрихското езеро бѣше предначерталъ да основе едно «патриотическо» дружество и това ни силно раздвижи. Следъ нѣколко разговори въ малки кружоци, бѣ наредено отъ нѣмскитѣ бѣжанци и републиканци да се свика едно събрание и работата тръгна бърже. Отъ разни мѣста бѣ забелѣзано, че (да си го кажѫ отъ рано) патриотическото събрание трѣбва да се растрои и намѣсто патриотическо дружество да се основе едно «безотечествено» дружество. Спомнювамъ си, че се бѣхъ исправилъ на единъ столъ и съ рѫцѣтѣ си твърдѣ живо махахъ по въздуха, но тѣ бѣха заловени отъ приятели и усмирени. Като се мина углушителния шумъ, узнахъ, че е било екзалтация — въодушевление отъ мисията да се окачи на котката звънче отъ дружеството, като представитель на безотечественитѣ. Това за следующата вечерь. Азъ не бѣхъ никога държалъ «речь» и онова чувство на излияние бѣ безсъзнателно. Вънъ отъ философията на безсъзнанието, като че ли има и една риторика не безсъзнанието или една безсъзнателна риторика. Първата «речь!» Азъ усѣщахъ, или ми се струваше, че стоя предъ единъ великъ моментъ, а грамадния духъ на възхищението не дохождаше, но като не дохождаше, гледахъ и безъ него да се свърши работата. Задачата ми представяше и тъй проста, че азъ почти никакви препятствия не виждахъ. Каквото трѣбваше да говоря ми бѣше вече ясно; въ кѫщи, бѣ вече кѫсна вечерь, надраскахъ нѣколко мисли на парче хартия и заспахъ като праведенъ.

На другия день — деньтъ на борба, първия погледъ падна на снощнитѣ ми белѣжки и зехъ да откривамъ, че тази работа не ще да е тъй лесна. Между това, искаше ми се да се боря и не се съмнявахъ, че ще да излеза читавъ изъ борбата. Размислихъ сериозно и написахъ речьта си, както ми се струваше, че трѣбва да бѫде. Попоизгладихъ я, после приба-

вихъ нѣколко остри боеви слова и едно всесъкрушающе заключение.

Е, укротихъ се! До после обѣдъ! На обѣдъ срѣщнахъ приятели. Приказваше се за събранието, за «речьта». Всѣкакви мнѣния и вгглядове се исказаха, за които азъ не бѣхъ и помислювалъ. Решихъ да преработя речьта си; следъ като я преработихъ основателно, бѣхъ рекалъ да прочета новото пълно съчинение, но ме задигнаха въ събранието. Сега за пръвъ пжть почувствувахъ азъ сериозностьта на ситуацията. Ами ако я уцапамъ — какъвъ позоръ! Колко смѣшенъ бѣхъ! . . . . . . Опитвамъ се да ораторствувамъ (въ себе си) — ама всичко наопаки върви. Като се доближавахме до събранието испитахъ още веднажъ — ай да го дяволъ земе — още по-злѣ! Перподитѣ единъ презъ други прескачатъ. Бѣхме въ дома, качихме се на първия етажъ, дочувахъ вече шумъ: предъ менъ, задъ менъ — плъзналъ свѣтъ —: «Всички желаятъ да чуятъ речьта ти!» — Моята речь? Ами какъ да почна? Какъ?? Какъ??? Цѣлъ хаосъ отъ периоди се въртеше и мотолевеше въ главата ми. Въ залата съмъ вече! Хора, свѣтъ! Да ли си не въображавамъ или е истина? Всичкитѣ погледи сж устремени на мене.

Направиха ми мѣсто до една голѣма маса — напротивъ менъ седналия ми го прѣдставиха — професоръ Бобрикъ. Поздравлявамъ машинално — усмихвамъ се машинално на приятелитѣ, когато ме заприказватъ. Неистърпимо горещо — потъ се показа по челото ми, не отъ страхъ — разбира се, че не. Машинално погледвамъ полюлея надъ голѣмата маса, броя свѣщитѣ, броя стъкленитѣ по него накачени кристали, и се мжча да вържа двата края на моята речь. Ту тази мисъль уловя, ту онази — и ако тъзи заловя, то другата исплъхнала и ако нѣкакъ си пакъ я измъкна изъ въртопа, то другата вече офейкала.

Събранието ще се отвори! Въ залата нѣма яйце дѣ да падне и тъй тихо — чувамъ тупанието на сърдцето си и всѣко мое джхание. Професоръ Бобрикъ взе думата. Отъ началото следяхъ: „Патриотическия дългъ“, „ние нѣмцитѣ въ странство не трѣбва да стоимъ съ скрѣстосани ржцѣ, когато нашия народъ въ отечеството ни . . . “ и т. н. Знаяхъ азъ тази пѣсень, знаяхъ съдържанието ѝ, па и самия г-нъ автора познавахъ. Мислитѣ ми се разбъркаха — не мога вече да го следя; азъ бѣхъ вече на сѣкадѣ, но само не гдѣто седѣхъ; въ това врѣме отъ единъ ненадѣянъ драженъ викъ бѣхъ върнатъ въ дѣйствителностпта: «азъ се надѣвамъ, моята покана не ще мине като вопиющъ гласъ презъ пустиня и вие ще приемете основаванието на дружество, както азъ го очъртахъ!» Затихна за секунда. «Браво!» избухна около мене, гдѣто «патриотитѣ» бѣха се събрали да се възхищаватъ отъ тѣхния си «морски професоръ». Ужасна подсвирканица отъ другата часть на събранието.

Настжпи важния моментъ.

„Моята очарователна речь"! Какъ да я почна. Ами ако се разбия, като оня Тонко, на пухъ и прахъ? . . . Окуражихъ се: «Моля, да ми се даде думата!»

«Господинъ Либкнехтъ има думата!» извика председателя· «Гражданина Либкнехтъ има думата! — поправяше ехото на събранието. Станахъ. Въ това време се случи нѣщо необикновено. До като азъ треперѣхъ и се чудихъ, отъ гдѣ да почна, полюлея взе да се върти и свѣщитѣ, които азъ тъй точно бѣхъ преброилъ, и тѣ се завъртѣха около полюлея.

«Г-да граждани!» ала съвсѣмъ не прилича на «граждани» — почна и масата да се върти и хората около масата да се въртятъ, като свѣщитѣ около полюлея. А въртението става сé по-силно! Ужасно скоро! „Браво" викатъ нѣкой одобрително. Сé по-силно се върти полюлея съ свѣщитѣ около него, масата съ хората около масата. Отчаянъ въ този моментъ, азъ се поокуражихъ и викнахъ още веднажъ: «Граждани! Гра-а-ждани!»

Изведнажъ падна погледа ми на едно лице между растанцувалитѣ се — разигралитѣ се рицари около кржглата маса — на стъклъно-голата глава на Бобрика. Бобрикъ — стъклената глава — това бѣ моето избавление. Него да гледамъ — на магията краката бѣха счупени! А моята тъй трудолюбиво изработена речь бѣ забравена — всичко забравено, като изъ коренъ истръгнато. Но азъ видѣхъ Земя! Имахъ земя подъ краката си, заловихъ се за главата на Бобрика — стъклената глава и речьта взе да се лѣе . . . лѣе! Дълго ли съмъ говорилъ — не знамъ. Какво съмъ приказвалъ — не знамъ! Но когато азъ съ гръмовни думи завършихъ, намѣсто нѣщо патриотическо да се сглоби, основа се «Републиканско напрѣдничава дружество», а ржкоплѣсканията и шумътъ нѣмаха край! Републиканско напредничавото дружество бѣ прието съ нечувано болшинство, а бѣдния морски професоръ напусна залата огорченъ, придруженъ отъ не по-малко огорченитѣ си патриоти. А азъ бѣхъ, за мое не малко удивление, за моята «очудна речь» поздравенъ, отъ която азъ толкова малко понятие имахъ тогава, колкото и днесъ. Сжщото почти трѣбва да испитва войника, който въ сражението отъ страхъ да не попадне въ ржцѣтѣ на неприятеля, съ такова ожесточение се хвърля въ редоветѣ му, поваля нѣколко души на земята и избѣгва. За това му геройство после му окачватъ кръстъ за «храбрость».

Отъ онзи страшенъ часъ ме трогва всѣкой, който ще държи първа речь, защото като всѣкой, ще се провали на мѣстото си. Казвамъ като «всѣкой». Азъ разбирамъ всѣкой, който не е глупава глава, защото ако има глупави глави, които не правятъ никакви глупости, то пъкъ има глупави глави, които още първи пжть много «хубави» речи държжтъ. Тѣ сж такива хора, които като зазубрятъ прекрасно речьта си, послѣ поч-

ватъ дори да декламиратъ. Но тѣ сж всѣкога «калпави» оратори, отъ които никога нищо нѣма да излезе. Имамъ цѣла сбирка отъ такива примѣри, ама не ще ми се да бжда злобенъ

Азъ свършвамъ.

Какво стана съ нашето дружество? Въпросителенъ знакъ. Нѣколко седмици по-кжсно се испукаха сапуненитѣ мехурчета на бждащитѣ бленове, които азъ бълнувахъ. Не станахъ нито швейцарски гражданинъ, нито швейцарски чиновникъ, нито пъкъ швейцарски управитель. Тогава ми се чинеше това да е великото предназначение на човѣка, но азъ не станахъ дори швейцарски редакторъ, за какъвто моитѣ другари ме тъкмѣха.

Пакъ цолетѣхъ — следъ нѣколко седмици, а, може би, и следъ нѣколко мѣсеци, — кой гледа времето въ такова време? — и се настанихъ въ Зикингенъ — въ тогавашния замъкъ на маркграфа, разбира се, не доброволно — като държавенъ гость и изливахъ горѣстьта си, или по-вѣрно азъ не изливахъ, защото да изливамъ, да пѣя, да свиркамъ и да танцувамъ не можахъ никога да се науча — една грѣшка на природата, на която азъ благодаря, че никога не се научихъ да играя тъй, както ми свирятъ. Но азъ пѣхъ въ замъка, като момата на Хайне играюща на арфа: «съ истинско чувство и фалшивъ гласъ». Азъ се боя даже да не съмъ пѣлъ пѣсни собственно произведение. Но въ всѣкой случай на да ли ще сж били като това напримѣръ:

«B'hüt Di Gott, es war'so schön gewesen
B'hüt Di Gott, es hat nicht sollon sein!»

(«Пази ме Боже, то би тъй хубаво било
Пази ме Боже, по-хубаво на да ли могло би да бжде!»)

«Тъпъмаря отъ Зикингенъ» е съчинено 10 или 20 години по-сетнѣ, по всѣка вѣроятность подъ сжщия покривъ, подъ който азъ намѣрихъ подслонъ за нѣколко мѣсеци, до като взводъ войници ме поведе въ Фрайбургъ въ нова тъмница.

Прев. Ф.

Стихотворение.

Напредъ!

Не падай — дръжъ се! Некъ живота тежъкъ
Безъ жалъ да мѫчи твоето сърдце —
Но ти върви съсъ сѫщий пламъкъ жежъкъ
И гордо вдигай своитѣ рѫцѣ!

Некъ хули те тълпата — зганъ дребнава, —
Но сили ти скрепявай за борба
И винаги върви — (недѣй остава)
Бори се смѣло съ своята сѫдба!

И всредъ прегракналий ѝ шумъ несвѣстни
Развѣвай гордо кървавий байрякъ
И нивга ти отъ своя пѫть чудесни
Недѣй отстѫпя никакъ — нито кракъ!

Така! Ти съ мисъль нова, прояснена
Върви безъ страхъ въ житейското море
И салъ тогазъ тълпата упоена
Ничтожеството си ще разбере!

Напредъ! И вдигай фокелада свѣти,
Да пръска вредъ лѫчи въ вѣковний мракъ —
И вѣрвай, слънце ново ще просвѣти
Надъ клетата земя — желанний брѣгъ!

Хр. Вѣнковски.

По въпроса за нашата дѣятелность.

(Едно мнение).

Смѣтаме за полезно да изнесемъ въ печата единъ споръ, който отдавна сѫществува между мнозина наши другари, като съ това се надяваме, че той ще получи толкова по-пълно освѣтление, толкова по-правилно разрешение, колкото по на открито и отъ повече другари се разисква. Всѣки отъ насъ е чувалъ оплаквания, какво недоразвитостьта на нашата страна свързвала рѫцѣтѣ на мнозина способни и убѣдени социалисти, че бездѣятелностьта на последнитѣ има своитѣ причини не въ отсѫтствие на добра воля и самоотверженность у тѣхъ; а въ слабото развитие на капиталистическитѣ отношения у насъ. Безъ съмнение, въ това твърдение има много истини, но намъ се струва, че ако закъснѣлостьта на нашия животъ може да обясни изобщо отстѫпничество на мнозина интелигентни отъ социалистическия лагеръ, той не може съ нищо да оправдае тия отъ тѣхъ, които претендиратъ да седатъ по-горѣ отъ слѣпото влияние на средата, да разбиратъ основно работническото движение и да желаятъ да работятъ искренно за него. Нашата цель е да се постараемъ да докажемъ, колко по-широка и систематическа може и трѣбва да бѫде социалистическата пропаганда, като бѫдемъ последователни на научния социализмъ и оставаме вѣрни на неговия методъ на анализиране на обществения животъ при разглеждането на новитѣ сили що се пораждатъ въ недрата на нашето общество. Следъ като се отговори на въпроса за сѫществуването у насъ на капитал. отношения, намъ се налага въпросътъ за степеньта на тѣхното сегашно и бѫдѫще развитие, а следователно и за широчината и трайностьта на соц. движение, за средата, гдѣто то може и трѣбва да има мѣсто сега и за тактиката, която се налага на соц. партия предъ видъ на слабото развитие на капитализма и другитѣ влияния на закъснѣлото ни обществено развитие. Следъ като се съгласимъ, че у насъ индустрията е още слабо развита, ще трѣбва да се попитаме за значението на нейнитѣ успѣхи за насъ и дали подпадането на нашето дребно ступанство подъ влиянието и общитѣ закони на кап. развитие не е единъ несъмненъ фактъ. И най-добрѣ това е доказано въ страницитѣ на това сѫщото списание; остава да видимъ, какъвъ ще бѫде отговора на противницитѣ ни, които твърдятъ, че социализмътъ нѣма почва у насъ, зощото нашата страна е чужда на капиталистическото развитие. Понеже тоя въпросъ е много напълно и съ всички данни развитъ, ние ще го приемемъ за разрешенъ, върху който спорътъ на нашитѣ другари не може и вече да се спира. Да не се забравя, че степеньта на развитието на капиталистическитѣ отношения въ една страна не се опредѣля само отъ количеството на фабрикитѣ или отъ степеньта на развитието на нейната втрѣшна индустрия. При съвременното развитие на чуждостраната промишленость, много отъ закъснѣлитѣ страни ще испитать всичкото влияние на капитализма и ще подпадне подъ общитѣ закони на неговото развитие безъ самитѣ тѣ да могать да се издигнатъ до една висока степень на промишленно развитие.

Това се обяснява съ много причини, а между другото и съ това вътрѣшно противоречие на капиталистическата еволюция, че тя не развива пропорционално на своя напредъкъ и потребителностьта, вътрѣшния позоръ на обществото. Съвременната политическа организация на последното съ своитѣ косвенни и прями данъци, съ грамаднитѣ си военни бюджети и пр., препятствува за развитието на самата тая индустрия, за охранението на която е тя, полезна организация, всецѣло нагласена. Европейския капитализъмъ е принуденъ да търси другадѣ тържища на своитѣ продукти и неговата силна конкуренция често убива вътрѣшния економически животъ на невапредналитѣ страни, безъ да може да насади въ тѣхъ семената за едно правилно и бързо капиталистическо развитие. Единъ прекрасенъ примѣръ за осжжданието на тая истина представлява нашата страна. Никой не ще отрече, че нашето домашно стопанство е вече съвършено разрушено и замѣнено отъ паричното, ненатурено, стопанство. У насъ се произвежда все по най примитивенъ начинъ, но вече не за собствено употребление въ кръгътъ на фамилията или обшината, а за всеобщия пазаръ, гдѣто продуктитѣ ни се срещатъ съ тия на всички индустриални страни. Нашето производство е вече стоково производство, нашето стопанство е патилно стопанство и за насъ може да сжществува не въпросътъ за „почвата на капитализма у насъ“, защото тая е разрушена вече отъ самия животъ по най очевиденъ начинъ, а за степеньта на неговото близско и бждяще развитие. Но все пъкъ най-важното е да се констатира, че у насъ капиталистическитѣ отнашения сж господствующитѣ и че старитѣ форми на живота до толкова сж жизнени и представляющи основа на бждащето ни развитие, до колкото се тѣ приспособяватъ къмъ тия отношения. До колко това приспособление, т. е. постепенно замѣнения на дребното занаятчийство и земледѣлие съ капиталистическото, машинното производство, до колко то е възможно и каква роля ще играятъ въ нея митническитѣ тарифи, насърдчение на индустрията съ субсидии, влагание на чужди капитали и пр., това сж редъ въпроси, които соц. литература ще има своевременно на дълго да изучава, разисква, спори.

Нека се спремъ върху възражението, което се прави отъ некои другари, че социалистическата дѣятелность макаръ и възможна, необходимо е и трѣбва да бжде ограничена и като следствие, че бездѣятелностьта на тия другари се обеснява съ чисто външни причини. Преди всичко даже чистия промишленъ-работнически елементъ, колкото го има у насъ, не е организиранъ и спечеленъ отъ социалистическата партия, за да се уплакваме отъ отсжтствие на работа. Това най добрѣ се доказва отъ състоянието на социалистическитѣ организации въ индустриални градове, като Габрово, Сливенъ, София и др. Но има и нѣщо повече. Щомъ се съгласимъ, че капиталистическото развитие не всѣкога се придружава съ правилно и бързо замѣнение на дребнитѣ производители съ фабрични работници, ще приемемъ, че обществено-политическитѣ институтии, както и економическитѣ отношения могатъ да подпаднатъ подъ пълното влияние на капитализма безъ едно интензивно развитие на индустрията — естественно е да се попитаме: дали извънъ рѣката на социалистическото движение, нѣма нийдѣ другадѣ среда, гдѣто нашата дѣятелность може да бжде полезна, безъ да е въ вреда и противоречие съ общитѣ интереси на пролетарията. Вечъ

отъ името на малкото съзнателни работнаци, въ интересъ на всички такива у насъ. може да се води една много по-широка и по-систематична дѣятелность. Ние знаемъ, колко тѣсно сж свързани всичкитѣ страни на едно капиталистическо общество. Стоковото, паричното стопанство, придружавано отъ ново и все по-силно раздѣление на труда, туря своя отпечатъкъ върху отношенията на новосъздаденитѣ съсловия и класи, върху развитието на търговията, върху разпредѣлението на натрупанитѣ богатства, върху устройството и дѣятелностьта на общинитѣ, окрзитѣ, държавитѣ и пр. и пр., както и върху тѣхнитѣ взаимни отношения. Да се обяснимъ съ единъ примѣръ. Съ пропаданието на дребнитѣ землевладѣлци, величината и силата на лихварския капиталъ у насъ се усили. Често виждаме цѣли села заробени отъ единъ или повече лихвари, които биха могли да заематъ всичкитѣ имущества на селенитѣ за тѣхнитѣ дългове. И не само села, но и цѣли окржзи, както това се констатирва отъ «Отчетитѣ на окржжнитѣ управители» сж заробени отъ лихваритѣ, които си докарватъ такъвъ приходъ съ своя капиталъ, какъвто едвали биха докарали каквато и да било производителна работа, поради което тѣ и не бързатъ твърдѣ, да продаватъ имотитѣ на задлъжнѣлитѣ селени. Така лихварския капиталъ става една огромна економическа сила при отсжтствието на добри държавни кредитни учреждения, като следствие — и обществена, политическа сила, която има въ своитѣ ржцѣ общинскитѣ съвѣти, а чрезъ тѣхъ и народното представителство. Силнитѣ съ своето богатство, съ своето привилигировано общественно положение повѣряватъ управлението на общинитѣ, окржзитѣ и държаната въ ржцѣтѣ на разни политически шайки, които ограбватъ населението съ условието да не пречатъ на сжщия занаятъ на тѣхнитѣ събратя, едри лихвари, търговци, предприемачи. Очевидно, капитализиранието на економическитѣ отношения измѣня малко или много всички общественни институции и на социалистическата пропаганда предстои да насочи своитѣ стрѣли не само на личната, съсловната борба между трудящитѣ се и капитала, но и изобщо на капиталистическото общество въ неговата цѣлость. Та и въобще подъ „борба на трудътъ и капитала“ се именно това разбира, като при туй борбата на работницитѣ приема толкова по-обективенъ, по-класовъ характеръ, колкото по-съзнателни сж тѣ, колкото повече сж можели тѣ да се издигнатъ надъ своитѣ лични интереси и ги съединятъ съ тия на своята класа, изобщо, колкото по-систематична и цѣлна е борбата на социалистическата партия противъ капиталистическия режимъ. Следователно, като излизаме даже изъ гледището че соц. дѣятелность трѣбва исключително да се прилага въ средата на промишленитѣ работници, предъ насъ испъква въпросътъ за нашето отношение къмъ разнитѣ форми на обществения ни животъ. И ние казахме, че въ средата на работническитѣ организации и чрезъ тѣхъ социалистическата дѣятелность може да бжде много по-широка, защото мислимъ, че борбата, колкото ограничена и слаба, нѣма значение за прогресътъ на соц. дѣло, ако тя още отъ самото начало постепенно и систематически, не води къмъ всестраната класова борба на пролетарията съ буржуазията. Распокжсаната економическа борба (стачки и пр.) даже въ страни, гдѣто има голѣми натрупвания на работници и гдѣто работнич. организация сж вече доста силни, даже тамъ тя е често безъ последствия, или само истощава

и така бѣднитѣ работници, ако не се свърже съ общата обществена-политическа дѣятелность на социалистическата партия. Ние не критикуваме значението на стачкитѣ, дѣятелностьта на синдикатитѣ и пр., не, нашата цель е да покажемъ, какъ тѣсно и едностранчиво се разбира работническото движение у насъ отъ нѣкои другари, които чакатъ да се зароди изобиленъ пролетариятъ, за да поематъ широката социалистическа критика противъ цѣлото съвременно общество. И така, като се съгласимъ че ядката на социалистическото движение, работническия фабриченъ елементъ трѣбва да бѫде главния предметъ на нашата дѣятелность, логически ще да приемемъ по-нататъкъ, че тази ни дѣятелность трѣбва далеко да се простре задъ рамкитѣ на работ. организации. Какъ разбираме ние тая по-широка дѣятелность, ще кажемъ по-долу, а тукъ ще се спрѣмъ на други причини, които трѣбва да заставятъ социалистическата партия у насъ да излези, тъй да се каже, вънъ отъ своитѣ собствени, естествени граници.

Споменахме по-горѣ, какъ капитализмътъ може да укаже грамадно влияние върху животътъ на една закъснѣла страна, да зграбчи нейното развитие въ общата система на своитѣ отношения, да я подчини на своитѣ закони, безъ да й даде възможность да се доразвие индустриално. Конкуренцията съсипва дребнитѣ производители, но ти не всѣкога ги замѣня на мѣстото съ едри, и обезимотенитѣ по тоя начинъ производители оставатъ безъ работа, следъ като сѫ останали безъ средства за производство. Това е, може би, една отъ най-нелѣпитѣ злини на недоразвититѣ капиталистически страни, които страдатъ не сапо отъ противоречията на кап. режимъ, но и отъ мизерията, която докарва неговото недоразвитие. Чуждия капитализмъ непрестанно се развива и само отчасти намира пазаръ на увеличенитѣ продукти въ своята собствена среда, макаръ и индустриалното развитие да докарва едно извънмѣрно вътрѣшно раздѣление на труда, подигание на много нови производства и пр. Въ страни, като Съединенитѣ Американски Щати, гдѣто индустрията не срѣща никакви обществени спънки, гдѣто цѣлата обществена организация е нагласена въ съгласие съ нуждитѣ на капитал. развитие, вътрѣшното потрѣбление расте и растело много по-бърже и е давало нови сили на напредващата индустрия, която все повече и повече се развѣтлява и осложнява. Когато въ други страни, като Франция, Италия и др., потрѣбителната способность на населението е много ниска, вследствие на огромнитѣ средства, що се вẑематъ отъ неговия гърбъ за подържание на войската и хиляди други безполезни и вредни институции за развитието на индустрията. Правителствата прибѣгватъ до косвенитѣ данъци, които не само обременяватъ потребителитѣ, но и спиратъ развитието, прилаганието на най-усъвършенствувания машинизмъ. Съмнително е, дали косвенитѣ данъци сѫ отъ нѣкаква полезность даже за страни, въ които индустрията днесъ едва почва да се развива, като нашата, гдѣто вънкашния капитализмъ може да намали процентитѣ на печалбата си или да усъвършенствува средствата за производството и пакъ да конкурира вътрѣшнитѣ, мѣстнитѣ продукти. Но при това въ нашия случай вътрѣшното производство е много слабо, за да може да прави каквито и да било жертви въ една война съ вънкашнитѣ продукти. Средствата на държавата се поглъщатъ отъ непроизводителни предприятия, и при днешната западналость на земледѣлието и занаятчийството

(главнитѣ извори на нашитѣ богатства), тия средства даже при една по-планомѣрна класова, буржуазна политика на правителството едвали биха били въ състояние да влѣятъ голѣми нови сили въ още немощната ни индустрия. Прегледайте нашия бюджетъ и вие ще се убедите, колко малко се прави у насъ за промишленото развитие на страната. Правятъ се грамадни заеми за желѣзници, но голѣмата часть отъ тѣхъ се прахосва днесъ за изплащанието лихвитѣ на дълговетѣ; дълговетѣ и военния бюджетъ поглъщатъ голѣмата часть отъ годишнитѣ приходи на държавата. Така ние виждаме, какъ цѣлъ редъ условия, що препятствуватъ развитието на индустрията, даже въ страни, гдѣто тя вече е достигнала висока степень на развитие, се прибавятъ къмъ нашитѣ мѣстни неблагоприятни условия и по тоя начинъ правятъ процесътъ на капитализиранието много по-бавенъ и по-труденъ. Разбира се, тукъ само нахвърляме въпроситѣ, които ни се представятъ, а за тѣхното пълно и правилно разрешение се иска специялна и дълга работа. Несъмнено е едно, че държавата ни не ще може при днешнитѣ обстоятелства да помогне много на индустрията и че акциза и субсидиитѣ тукъ не могатъ почти нищо поправи.

Справедливо забелѣзватъ нѣкои наши компетентни по економическитѣ въпроси другари, че спасението на нашето индустриално, както и въобще културно развитие е въ вливанието на новъ животъ въ нашето мѣстно, след., въ голѣмата си часть дребно производство. То е изворътъ, който даваше двайсеть години средства на държавата и общината, и само то е, което би могло да ги дава още. Но справедливо ли е да мислимъ, че подиганието или поне задържанието на дребното производство извѣстно време, и после постепеното негово замѣнение съ едрото, е възможно при днешната държава и особено специално при нашата ограбена и заложена въ банкитѣ държавна машина? Въ пропаданието на дребното производство и крайното осиромашаване на производителнитѣ средства у насъ, сж взели участие външната конкуренция, вжтрѣшния економически животъ и още единъ доста важенъ факторъ, то е вътрѣшното ни политическо положение. И даже днешната криза е толкова економическа, колкото и финансова, или даже тя е по-скоро чисто финансова криза. Или което значи, че у насъ цѣлъ редъ исторически причини сж обърнали политическия ни животъ въ история на грабежи и расписвание народнитѣ ни богатства. Никой не се е погрижвалъ да уреди економическото ни развитие така располагающитѣ средства, щото капитализиранието на производството да стане бързо, правилно и безъ съсипванието на цѣлъ единъ народъ. А никой не се е погрижилъ безъ съмнение за това, защото у насъ е нѣмало и нѣма едно обществено съсловие, една обществена класа, която да е била достатъчно развита и самоопредѣлена, достатъчно силна и съзнателна, за да прокара своя опредѣлена, систематична държавна политика.

Сега е естественно да се попитаме, дали сме въ периода на образуванието, формиранието на тази класа, на едно съсловие, което ще тури редъ и смисълъ въ държавното управление и което, между другото, ще се залови съ избавлението на нашето слабо производство отъ ударитѣ на чуждата конкуренция? Безъ съмнение отъ разложението на старитѣ съсловия едничкото ново, що се е малко или много опредѣлило, като самостоя-

телно, това е нашата буржуазия, като тукъ разбираме собственно капиталиститѣ, едритѣ търговци, предприемачи, лихвари и пр., интереситѣ на които сж въ много отношения свързани; при тѣхъ трѣбва да се прибави и висшата наша бюрокрация, която обира каймака на народнитѣ ни богатства. Но тая ни буржуазия отъ всичката нейна политическа и економическа дѣятелность дава да се разбере, че не само не може да тури нашия економ. животъ въ правъ пжть, но че даже своитѣ собственни интереси тя още малко умѣе да охранява съ една целесъобразна и последователна политика. А най-малко може да се предполага, че тя ще распредѣли харченнето на държавнитѣ средства така, щото тия, що ги даватъ, дребнитѣ производители, да се видятъ за време закрепени и постепено потиквани къмъ по-културенъ економ. и обществен животъ. Първитѣ двѣ-три години отъ Стоиловото министерствувание доказаха, че даже доста доброжелании намѣрения въ това направление ще оставатъ безъ последствие още дълго време. Това се обеснява съ противоречието между капиталистическитѣ отношения и тия на дребното производство, съ тѣхнитѣ взаимни и вътрѣшни противоречия, както и съ нѣкои мѣстни условия на нашия политически животъ.

Но ако не е буржуазията, която ще избави нашето мѣстно производство отъ окончателно съсипвание, ако не е тя даже обществената сила, която ще може бърже и правилно да замѣни дребното производство съ машинно, тогава на кое съсловие мислятъ да се опиратъ тия наши другари, които считатъ за възможна такава една политика, която ще схване вѣрно економическото положение и ще го потикне нанапредъ? Защото кога се говори за дълготрайна и систематична политика, трѣбва естественно да се избира политиката на една обществена класа, която се е развила или е въ процеса на пораждането си. Мѣроприятията на частнитѣ лица, па биле тѣ и най-искренитѣ, нѣмать значение въ прокарването на цѣлъ редъ обществении реформи, освенъ ако тия реформи не разчистятъ пжтьтъ на единъ новъ, жизнеспособенъ слой отъ обществото. Вънъ отъ буржуазията, у насъ има занаятчии и дребни землевладѣлци отъ една страна и работници, безимотни — отъ друга. Но първитѣ не представляватъ нищо хомогенно (еднородно), капиталистическата конкуренция и вътрѣшната политика сж направили отъ тѣхъ почти развалини. Какъ безвъзвратно дребното производство у насъ е нагазило въ пжтя на своето разложение, е доказвано много пжти въ соц. литература, особено напоследъкъ въ многоцѣнатя книга на др. Благоевъ «Социализмътъ и работническия въпросъ у насъ», — ние не ще се спираме върху тоя въпросъ. Това, що ни занимава, то е въпросътъ, дали дребнитѣ производители още представляватъ едно доста точно обособено, самостоятелно, еднородно обществено съсловие, което да застави държавата да му помогне да излезе изъ своя отпадъкъ посредствомъ постепенното си приспособление къмъ нуждитѣ на капит. производство. Въ по-напредналитѣ страни дребната буржуазия е играла извѣстна роля, макаръ и никога да не е достигала до едно самостоятелно полит.-обществено значение, — но днесъ тя така е вече изгубила всѣко значение, или по-добрѣ, нейната роля се опредѣля отъ отношенията на буржуазията и пролетарията, къмъ едната или другия отъ които тя се присламчи въ важнитѣ обществении въпроси. Въ Швейцария, гдѣто тя е била доста силна, гдѣто

недоразвитостьта на капитализма е правилъ отъ цѣлия народъ една демокрация, водена отъ дребната и радикална буржуазия, даже тамъ днесъ разложението е очевидно, и работническото движение се все повече и повече очистя отъ буржуазнитѣ елементи и влияния, като при това въ противния лагеръ се групирватъ представителитѣ на едрата промишленость.

Ако въ индустриалнитѣ страни дребната буржуазия днесъ не играе една сѫществена обществена роля, въ закъснѣлитѣ, като нашата, страни, тя едва ли може да се издигне до самостоятеленъ политически факторъ, по простата причина че въ пѫтя на разложението си и нейното вѫтрѣшно економическо положение е испълнено съ непримирими противоречия. Една голѣма часть отъ нашитѣ дребни землевладѣлци сѫ фиктивни собственици прикрепени къмъ земята отъ държавата и лихваря, за да бѫде експлоатиранъ още дълго тѣхния трудъ; друга часть има още своята собственость, но отсѫтствуватъ средства за подобрение на почвата (добитакътъ и др.), както и за усъвършенствувание на средствата за производство, и тѣ предъ чуждата конкуренция постепенно, но сигурно, вървятъ къмъ заборчляванне и пропадание. А безъ една систематична намѣса отъ страна на държавата, при дребното землелѣлие прилаганието на машинитѣ е решително невъзможно. Не е по-добро и състоянието на нашето занаятчийство. Гдѣ трѣбва да търсимъ, следователно, оная самостоятелна дребна буржуазия, която споредъ нѣкои другари могла да бѫде основата на една радикална партия? Въ дребнитѣ бакали и кръчмари ли? Но и тукъ ние се срещаме съ една отъ формитѣ на едрата търговия, защото продавачитѣ на дребно сѫ зависими отъ едритѣ търговци, които имъ доставятъ стоката или просто сѫ наемници въ рѫцѣтѣ на нѣкои предприемачи, като тия, що иматъ много работници и ги заставятъ да се хранятъ и обличатъ отъ опредѣлени дюкени. Та и въобще дребнитѣ търговци, като посредници между производителитѣ и потребителитѣ, иматъ интереси общи съ първитѣ (до колкото тѣ получаватъ стоката си направо, или, отъ едритѣ търговци въ повечето случаи), но иматъ сѫщо интереси общи съ интереситѣ на последнитѣ, защото колкото по-бѣдни сѫ потребителитѣ, толкова по малко купуватъ. Потребителитѣ, това сѫ нашитѣ мѣстни производители, земледѣлци и занаятчии въ болшинство, които се съсипватъ отъ агентитѣ на чуждата конкуренция, едритѣ търговци, сѫщитѣ тия търговци, съ които сѫ тѣсно свързани продавачитѣ на дребно и пр. и пр. Независимо отъ несамостоятелностьта на дребнитѣ търговци като съсловие, не трѣбва да се забравя, че тѣ въобще могатъ да виреятъ до толкова, до колкото мѣстното производство цъвти и се развива, въ противенъ случай тѣ сподѣлятъ общата участь на економическия и културенъ отпадъкъ.

Гдѣ е, прочее, силата, която ще поеми въ рѫцѣтѣ си въпросното подигание на мѣстното ни производство? Намъ остава да видимъ, до колко работническата класа се е увеличила и развила, като такъва у насъ, за да може да поемне испълнението на тая задача. Но тукъ се пораждатъ редъ въпроси: дали интереситѣ на дребнитѣ производители и безимотнитѣ работници съвпадатъ, дали степеньта на класовото развитие на последнитѣ у насъ ще имъ позволи да изиграятъ тая роля при обществениитѣ ни условия, дали въобще такова едно съзнателно и мирно замѣнение на дребното производство въ модерно, безъ широкото пролетаризиранне и осиро-

машяванне на производителитѣ е възможно въ капиталистическото общество?

— Общность въ интереситѣ между работницитѣ и дребнитѣ производители безъ съмнѣние има въ много отношения, но има и основни противоречия между тѣхъ. Преди всичко стремлението на съзнателния работникъ е винаги къмъ развитието на индустрията, защото той не може да се надява да заеми мѣстото на капиталиста, или занаятчията, а промишления прогресъ облегчава неговото положение, както това доказва цѣлата промишлена история на най-напредналитѣ страни (думата е тукъ, разбира се, за абсолютното увеличаване на работн. заплата, защото относително общия капиталъ и неговитѣ печалби ще се намалява). Цѣлата борба на съзнателния работникъ е насочена къмъ замѣнението на едрата капиталистическа собственость, чрезъ нейното усъвършенствувание, съ колективна, когато естественитѣ тенденции на дребния производитель сж къмъ увѣковѣчаване на разпокжсаната, дребна собственость. Условията, въ които живѣятъ работницитѣ скоро раскжсватъ у тѣхъ булото на предразсждацитѣ и умствения застой, тѣ влизатъ въ политическия животъ, организиратъ се, следятъ всички обществени въпроси, що засѣгатъ тѣхното положение. Напротивъ дребнитѣ земледѣлци и занаятчии желаятъ своитѣ взаимно унищожения, тѣ не влизатъ въ обща организация, защото така нареченитѣ еснафски и земледѣлчески сдружавания не могатъ въ нищо имъ помогна, тѣ намаляватъ до минимумъ своитѣ потребности, за да устоятъ на конкуренцията, издребняватъ умствено и въ своята агония тѣ ставатъ слѣпи орждия въ ржцѣтѣ на собственитѣ си противници, въ ржцѣтѣ на едрата буржуазия. Значи, противоречията между тия двѣ съсловия сж основни, обществени; тѣ принадлежатъ на двѣ различни форми на производството, на двѣ различни епохи. Все пъкъ може да има и има временни съвпадения въ интереситѣ имъ и, след., е възможна взаимна работа за постигането на опредѣлени цели, но върху това ще поговоримъ по-нататъкъ.

Но ако даже предположимъ, че работническата класа има защо да се бори за временото задържание на дребното производство и неговото систематично преобразувание въ капиталистическо, тя не е тъй силна у насъ (та и не само у насъ), за да може въ съюзъ съ немощната дребна буржуазия да реализира такива реформи. Сжщия въпросъ бѣ разглежданъ преди нѣколко години отъ нѣмската социалъ демокрация и тя трѣбваше да се убѣди, че, вънъ отъ противоречията на пролетарията и дреб. буржуазия, има още редъ причини, които би направили ялови всички нейни усилия въ това направление. Особено нашата соц. партия може много малко да се надява на такова политическо могжщество, което би ѝ позволило да се намѣси въ живота на едно друго съсловие за своя полза, както и въобще за въ полза на прогреса. Покрай организиранието на работницитѣ ние имаме още много работа изобщо средъ нашия работнически народъ, дребни производители на пропадание, но не трѣбва да си поставяме задачи, които, при слабостьта на соц. движение, ще си останатъ всѣкога неиспълнени.

Но даже и най-силното соц. движение едва ли би сполучило въ цѣлъ редъ отъ подобни реформи, защото въ рамкитѣ на днешното общество, смазано подъ тѣжестьта на милитаризма, е невъзможно да се намѣрать още достатъчно доходи за подобрението на цѣлото дребно производ-

ство, а буржуазията не ще се откаже отъ милитаризма, своята подпора, нито ще се съгласи да понесе голѣми тяжести за това сжщото дребно производство, на което смъртьта тя желае преди всичко. Само пълното господство на пролетарията ще му развърже ржцѣтѣ и той съ експроприиранието на едрата собственость ще преобърне постепено и дребната въ колективистическа.

Що излиза отъ всичко това? Просто на просто, че ако е логически въобще да се търсатъ срѣдствата за подигание на мѣстното производство въ самата негова среда, ние мислимъ, че отсжтствуватъ всичкитѣ материални, обществении условия за реализиранието на тая логическа възможность. Или, казано другояче, идеята за подобрението на дребното производство е една утопия, която не издържа критика при съпоставянне съ днешната капиталистическа дѣйствителность. Но ще се попита читательтъ, нима не това говорятъ и другаритѣ, които се оплаквать отъ недоразвитостьта на нашата страна, нима не страха отъ изражданието на соц. партия ги заставя да ограничавать полето на своята работа? Противоречието е само външно. Трѣбваше да се опредѣли главната среда, гдѣто соц. движение може да се развива, за да бждемъ съгласни върху основитѣ на нашата пропаганда, а сега вече можемъ да повторимъ още веднажъ, че чрезъ работническитѣ организации намъ предстои да подложимъ на подробна критика цѣлото съвременно общесво, като съ това печелимъ въ важнитѣ политически въпроси и обществении манифестации симпатиитѣ на всички недоволни отъ днешния редъ елементи, на всички тия, които не ще има що да изгубятъ отъ социалистическитѣ реформи и които сами нѣматъ значение като самостоятеленъ обществеиъ факторъ. Т. е. че социалистическата партия има своитѣ собствени позиции, движението на промишленитѣ работници, трѣбва въ името на своитѣ собственни, сигурни и постоянни сили да се бори за подобрение участьта на всички експлоатирани съсловия въ днешното общество. Това ние разбираме подъ разширочаванне на пропагандата вънъ изъ рамкитѣ на чисто-работническата среда. Нашата економическа закжснѣлость не пречи, щото всичкитѣ хубости на капиталистическия режимъ да цъвтятъ, щото класовия характеръ на съвременото общество да испъква все повече и повече въ всичкитѣ ни институции и проявления на живота. Така ние мислимъ, че закжснѣлостьта ни, вмѣсто да бжде една причина за нашата бездѣйность, е, напротивъ, единъ силенъ мотивъ за усилвание на дѣятелностьта ни. Въ другитѣ страни буржуазията е много по-достойно изиграла своята историческа роля; тя е внесла редъ реформи и подобрения въ живота, литературата, искуството и пр., когато у насъ е отсжтствувала и отсжтствува една радикална буржуазия, която да расчисти въ политиката, както и въ другитѣ области на общ. животъ, пжтя на социалистическата партия. Ние имаме свободи, но тѣхното историческо происхождение е по-друго, и днесъ виждаме, какъ нахално ни се тѣ отнематъ отъ управляющитѣ. А кой ще ги извоюва наново? Буржуазията ли? Но тя най-малко нужда има отъ тѣхъ сега, защото тѣ служатъ въ ржцѣтѣ на «неблагонадеджнитѣ елементи» да «събарятъ основитѣ», да учатъ проститѣ да се ползуватъ отъ труда си, отъ правата си, отъ свободата си. Но така е то, свободата, дадена отъ горѣ, не е свобода, тя е замѣнение на веригитѣ съ окови. Народътъ сега ще има да си извоюва на ново своитѣ

правдини и тогава той вѣроятно ще умѣе да ги цѣни повече. И както справедливо пишеше «Работнически Вѣстникъ» и манифеста на партията, сега именно социалиститѣ трѣбва да застанатъ на постоветѣ си и при отсѫтствието на други защитници на народнитѣ правдини да се мѫжки застѫпятъ за тѣхъ. Но да минемъ на предмета си.

Ние се съгласихме вече, че социалистическата пропаганда трѣбва преди всичко да е насочена къмъ организирането на работническата класа, класовото съзнание на която ще ни служи за мѣрка на нашитѣ успѣхи. Но за правилното развитие на работническото движение се изискватъ редъ условия, между които най-напредъ гражданскитѣ свободи. И вече тукъ задачата на соц. партия се осложнява. Щомъ соц. организации сѫ до извѣстна степень закрепнали,—за тѣхното закрепване не е направено още всичко,—тѣ могатъ да прострать своята работа вънъ отъ рамкитѣ си. Затова се изисква, разбира се, извѣстенъ тактъ и умение, но защо сѫ нашитѣ конгреси и литература, ако не за да се изучаватъ всички спънки, всички въпроси, които могатъ да се породятъ въ течение на работата ни? И цельта ни е именно да обърнемъ вниманието на цѣлъ редъ въпроси, що трѣбва добрѣ да изучимъ, намѣсто постоянно да се оплакваме отъ отсѫтствието на условия и да се представляваме като съзнателни и нещастни роби на средата. Роби, да, може да сме и сме всички, що понисаме слѣпишката грубото влияние на условията, но нека се признаемъ за такива, а не да се красимъ съ обективно, съзнателно отношение къмъ обществениτѣ явления.

Достатъчно е да се спремъ по наотдѣлно и по-надлъжко върху всѣки пунктъ на социалистическата програма (минимална и максимална), за да се убѣдимъ, колко много и разнообразни страни отъ живота тя засѣга, колко далече и дълбоко се простира нейната критика. И дѣйствително, коя общ. институция днесъ може да се посочи, като чужда на класовата политика на господствующитѣ класи? Цѣлия общ. организмъ е една огромна машина, която, съзнателно или не, служи въ рѫцѣтѣ на господствующитѣ да експлоатиратъ подчиненитѣ. Това ще се види малко догматично и силно казано на скептическия читатель, но нека той ни посочи, кога именно сѫ се имали предъ видъ интереситѣ на едно учреждение или създаването на единъ законъ? Нашитѣ училища израстнали на плещитѣ на цѣлия народъ, днесъ се ограничаватъ отъ тия, които, следъ като се издигнаха искатъ да държатъ останалата часть отъ народа въ невежество. Войската, създадена да пази «народната ни независимость», днесъ се е обърнала на средство за потъпкване на тая независимость и подъ нейното крило много тлъсти плъхове се облизватъ на усигорената мазна плячка и пр. и пр. Въобще нѣма нищо въ днешното общество, което въ малка или голѣма степень да може да истърпи соц. критика, ако това не сѫ обществении явления отъ не всеобщъ характеръ и малко значение. Ето защо социалистическата критика трѣбва да засѣга всички общ. злини, които непосредственно или посредственно влияятъ върху положението на експлоатиранитѣ съсловия. Разбира се, колкото по-голѣмо е числото на организиранитѣ и съзнателни работници, толкова повече сили ще могатъ да се отдѣлятъ за тая критика и за печелене симпатии въ средата на всички онеправдани отъ днешния редъ. Но слабостьта на социалистическитѣ организации не може

да оправдае бездѣятелността въ това отношение, защото ето ние говоримъ за другари, които се уплакватъ отъ отсѫтствие на широка почва за соц. пропаганда. Съ старание и умѣлость ние можемъ да направимъ много и много още, безъ да испаднимъ въ противоречивото положение на дребно-буржуазно-социалистическа партия. Още повече че ако чакаме нараждането на изобиленъ пролетариятъ, съмнително е, дали нѣ ще имаме да се прозяваме още много години въ очакване. По надолу ще се спремъ върху нѣкои точки отъ соц. програма, за да видимъ, какъ трѣбва да се изучава и развива тя, за да бѫде ползотворна пропагандата ни въ средата на работницитѣ, както и въобще въ тая на работната маса, а сега ще направимъ нѣкои общи расѫждения по соц. дѣятелность въ културнитѣ страни.

Мнозина у насъ схващатъ работническото движение, като таково, което трѣбва да става по единъ опредѣленъ отрано планъ въ всичкитѣ страни, въ всѣко време и при всѣкакви условия. Предполага се, че е достатъчно да се констатира присѫтствието на капиталистически отношения въ една среда, за да се приложатъ приемитѣ и тактиката на работническото движение произлезло въ класическитѣ страни на капитализма. Първата соц. литература е подлежела на дълбокъ анализъ, економ. животъ на тия страни и е дало теоретическа основа на научния социализмъ, както и е освѣтила пѫтьтъ на пораждающето се движение. Но следва ли отъ тукъ, че ние трѣбва да търсимъ на всѣкадѣ съвършенно еднакво развитие на работническото движение, днесъ когато капиталистическитѣ отношения сѫ наложили въ различна степень своя отпечатъкъ върху всички страни, като сѫ се малко или много изменили споредъ условията на всѣка една отъ тѣхъ? Достатъчно е да сме следили непрекъснато работнич. движение въ западъ въ последнитѣ десетина години, за да се убѣдимъ, че даже тамъ вследствие развитието на капитализма и всичкитѣ економ. и политически влияния, то работническо движение въ много е измѣнило своята тактика. Разбира се, то не престава да бѫде насочено къмъ коренното преобразувание на днешния строй, но самия последния го е увлѣкло въ много по-широка и всеобща дѣятелность. Буржуазията въ своитѣ политически борби си служи съ пролетарията, но тукъ именно той се въспитава и израства като класа и после за свой собственъ интересъ и самостоятелно се намиса не само въ всички конфликти на буржуазнитѣ фракции, но и въобще не пропуска явление отъ колко годѣ широко обществено-политическо значение, въ което той да не приложи своята сила и критика. Социалистическата мисъль днесъ освѣтлява всички кѫтове на бурж. общество, тя пръска мъглата, що покрива отношенията на хората, и работническото движение се развива, крепне, за да замени днешния хаосъ съ всеобща хармония, като за това все повече и повече прониква въ всичкитѣ противоречия, изучава ги и се старае да извлече всичката възможна полза. Ако е така, може ли соц. движение да става въ всички страни по строго опредѣленъ отъ рано начинъ?

Това, което е постоянно, неизменo, окончателно установено въ соц. мисъль, то е нейния методъ, деалектическо-материалистически, на разглеждание явленията и това освѣтление на обществениtѣ явления, което тя до сега е можела да даде. Но ето че тия обществени явления не сѫ всѣ-

кога едни и сѫщи, че тѣ се развиватъ, изменятъ подъ влиянието на специалнитѣ економически и исторически условия на всѣка страна и всѣко време. Инъкъ и не-би имали смисълъ постояннитѣ конгреси и литературни разисквания на социалната-демокрация, гдѣто безъ съмнение не се повтаря и вѣчно освѣтява една система отъ догми, а гдѣто соц. критика се старае да проникне въ цѣлъ новъ редъ на явления, що се представятъ на пѫтьтъ на соц. партия. Ако работническото движение ставаше по общъ предписанъ планъ, защо се то тогава тъй различава въ Германия отъ това въ Англия, въ Франция отъ това въ Русия и пр.? Не затова ли, че обществено-политическитѣ условия на Германия вкарватъ работническата класа въ решителна борба съ остатъцитѣ отъ феодализма и хиледитѣ пречки на своето свободно развитие, а въ Аглия тия сѫщитѣ условия, при досегашното разцъвтяване на тамошната индустрия, е посочела пѫтьтъ на економическата борба на работническата класа? Но и въ Англия работническото движение имаше своята бурна епоха (Чъртиското движение) и днесъ всичко ни убѣждава, че голѣмитѣ работн. организации наскоро ще прегърнатъ наново политическо-революционата дѣятелность покрай економическото си времено охранение. Вътрѣшнитѣ свободи на Франция позволиха на соц. партия да извлече всички възможни ползи отъ извѣстното Драйфусово дѣло, когато въ Русия много по-голѣми скандали оставатъ и дълго ще оставатъ безъ последствие за въспитанието на работническата класа, както и за неговата борба противъ капит. общество. Въобще общото между борбата на работницитѣ въ всички страни е преди всичко въ това, че тая борба е класова, борба основна, принципиална, непримирима противъ буржуазното общество; следъ това идватъ цѣлъ редъ други общности споредъ културното равнище на разнитѣ народи.

Даже въ средата на единъ народъ, на една страна работническото движение взима съвършено не еднообразенъ характеръ вследствие на различието въ положението на работницитѣ въ различнитѣ области на производството (разнитѣ индустрии, строителнитѣ занятия, машиното земледѣлие, желѣзнопѫтяия преносъ и пр. и пр.). Отъ тукъ виждаме, колко мъчно се обединява движението на пролетарията въ страни, като Франция, Германия, гдѣто се присъединяватъ често още чисто исторически и политически влияния . . .

И така, работн. движение не е неподвижно, нито пъкъ то се развива по отрано опредѣленъ планъ; работн. движение е класовото развитие на пролетарията подъ влиянието на непрестанного развитие на капиталистическото общество. Социалистическата мисъль трѣбва само да освѣтлява това развитие, да върши въ съзнанието на хората това, което обективното общ. развитие прави въ тѣхнитѣ отношения, да диференцира понятията тамъ, гдѣто основни противоречия раздѣлятъ положенията и пр. и пр. Тукъ му е мѣстото да споменемъ, че не трѣбва винаги да разглеждаме ползата и стойностьта на соц. критика отъ гледна точка на непосредственнитѣ практически резултати за работн. движение. Нашата работа може да бѫде не само положителна, а така да кажемъ и отрицателна, т. е. че ние можемъ да обезсилваме пропагандата на буржуазнитѣ политически партии, безъ непременно да печелимъ на наша страна всички тѣхни партизани (изъ работния народъ). Или по-добрѣ, ние тогава ще печелимъ много не-

доволни елементи въ изборитѣ (общи и общински), въ манифестациитѣ, ще подготвяме съ това понататъшната наша работа и ще държимъ въ респектъ буржуазнитѣ партии. Справедливо отбелѣзваше «Работнически Вѣстникъ», че нашата дѣятелность е турила вече малко редъ въ политическия животъ на партиитѣ ни, че тѣхнитѣ конгреси, програми и пр. сж просто подражания, макаръ и смѣшни, на нашитѣ конгреси, на нашата систематична и последователна работа. Когато предъ работната маса се намира само буржуазния агитаторъ, той може да заблуждава, да употрѣбява своята обществена сила или просто да мълчи и не казва истината. Но щомъ ний излеземъ на срѣща, щомъ той се срѣщне съ соц. пропаганда, той вече ще трѣбва да ни оборва и зависи отъ дълбочината и вѣрностьта на нашата работа, за да бжде принуденъ да се покаже въ своя истински колоритъ; тогава буржуазнитѣ пионери обикновено прибѣгватъ до населението, до помощьта на общински съвѣтъ, училищното настоятелство, полицията и пр. и пр. А намъ това и трѣбва, нашитѣ противници ще сполучатъ, ние ще спечелимъ, малко при усилена дѣятелность, преследвани и притиснати отъ всичкитѣ сили на днешното общество, но ние сме посочили вече на едно основно противоречие между положението на работната класа и нейнитѣ прикрити грабители. Ето защо насъ обвиняватъ, че възбуждаме умразата между мирното население, учимъ го на непокорство и пр. Да, умразата на думбазитѣ ние я подигаме и малко ни струва това, но туй което правимъ въ срѣдата на безпомощната и невежествена маса, то не е възбуждение на умраза, а почитание къмъ собственото си човѣшко достойнство, съзнание за правото надъ своя трудъ, съзнание за постепенната борба, която ще го направи господарь на своя собственъ животъ.

Ако социализма е една жива, постояно развивающа се наука, която освѣтлява класовата борба на съвременото общество въ процесътъ на нейното развитие, естествено ние социалиститѣ, особено въ недоразвититѣ страни, трѣбва да се срѣщнемъ съ тая наука, да не преставаме да следимъ постоянното пораждание на тоя въпросъ при борбата на пролетарията и неговото разрешение. Живота на културнитѣ народи е пъленъ съ поучителни примѣри за насъ, понеже тѣ въ една или друга форма сж преживѣли нашитѣ състояния. Особено практиката на западнитѣ социалистически партии може да ни бжде много полезна, вънъ отъ това, че чрезъ нейното непрекъснато следение само ние можемъ да останемъ вѣрни на социалистическата мисъль при недоразвитостьта, недоопредѣленостьта на нашитѣ обществени форми, при многостраннитѣ и различни вътрѣшни и чужди економически и чисто исторически влияния, които затъмняватъ общ. явления. Колкото въ по чиста форма се развиватъ капиталистическитѣ отношения, толкова по лесно може пролетарията да се освободи отъ заблужденията и отъ пречкитѣ на неговия класовъ прогресъ. Напротивъ въ страни, като нашата, гдѣто се сплитатъ економическитѣ и политически интереси на много капиталистически държави, гдѣто вътрѣшното положение се опредѣля въ голѣма степень отъ положението на другитѣ балкански народи, отъ династически интереси, отъ влияние на банкитѣ, отъ отсжтствие на миналъ исторически животъ въ страната и пр. и пр., тамъ живота на една соц. партия се вижда задушенъ отъ хиляди спънки и тя трѣбва внимателно да се отнася къмъ всѣко явление, що се докосва до нейната

дѣятелность. А ето че ние до сега сме усвоявали по-скоро общитѣ теоретически основи на социализма, даже често сме ги слѣпо пренасяли въ нашата дѣйствителность, безъ да се спремъ по внимателно къмъ последнята, безъ да изучимъ пространо и надълбоко економическия и обществения ни животъ. Това, което има да направи най-много нашата соц. литература, то не е разширочаванме на неговитѣ общи теоретически основи, колкото освѣтлението на нашето капиталистическото развитие отъ гледна точка на интереситѣ на работн. движение, отъ гледна точка на соц. мисъль.

Въпреки дезертирството на мнозина интелигентни изъ лагера на социалиститѣ трѣбва да се признае, че социалистическата партия е направила значителни успѣхи въ разбирането на своитѣ практически и теоретически задачи. Та и нѣма друга партия, която тъй методично и безпристрастно да подлага на критика своята собствена дѣятелность, като социалистическата. Нашитѣ бележки се отнасятъ до тия наши другари, които се виждатъ постоянно все повече заглушени отъ непосредственнитѣ влияния на срѣдата и които по необходимость ще останатъ за винаги да се движатъ «изъ крайщата на буржуазнитѣ партии». Ако лично може всѣки отъ тѣхъ да бѫде обвиняванъ, като се основава човѣкъ на претенциитѣ имъ и на специалнитѣ условия на живота, изцѣло прехода на увлѣклата се изпърво интелигенция отново въ лоното на буржуазията се обеснява просто съ това, че не социализма ще имъ даде днесъ едно изгодно, съответствующе на тѣхния умственъ трудъ и по-високи нужди, сѫществувание, но самата тая буржуазия. И ако има съсловия отъ срѣдата на интелигенцията, като учителското и др., които да ни симпатизиратъ, то е защото положението имъ не е твърдѣ весело и ако то се подобри, ние не можемъ да разсчитаме на тѣхъ, освѣнъ когато станемъ достатъчно силни, за да могатъ и тѣ де иматъ облаги отъ съюзътъ си съ нази. Това се най-ясно доказва отъ положението на учителитѣ въ Италия, Белгия, Австрия и другадѣ, гдѣто тѣ въ голѣма часть сѫ на страна на социализма въ важнитѣ моменти на обществения-политически животъ, защото социализма е тамъ едничкия силенъ факторъ, който защищава интереситѣ на ограбенитѣ и онеправданитѣ.

Сега ни остава да направимъ нѣколко бележки собствено за пропагандата, която изцѣло, въ печатнитѣ социалистически органи и отъ близскитѣ другари около тѣхъ, се води много добрѣ, но която се занимарява или просто криво тълкува и подсѣща отъ мнозина души. Нѣма нужда да се привежда тука общата и общинска програми на соц. партия, тѣ сѫ извѣстни всѣкиму и, споредъ нея, тѣ почти всецѣло изчерпватъ всички въпроси, върху които може да се опре нашата пропаганда. Касае се само, да се умѣе да се подхващатъ и развиватъ въпроситѣ така, щото, безъ да напущаме нито минута дѣйствителностьта, чрезъ аргументи вадени изъ самата нея да доказваме нейнитѣ противоречия, нейната, несъстоятелность. Чували сме мнозина да говорятъ, че у насъ не липсватъ пропагандатори, а по-скоро слушатели. Първо, слушателитѣ не ще дойдатъ на краката ни, второ, ние трѣбва да умѣемъ и малцината, що привлечемъ, да ги задържимъ за винаги. А заради това е нуждно, не вѣчно да повтаряме набързо нашата политическа и економическа история и изъ законитѣ на капиталистическото общество да заключаваме за нашата близка, бѫдѫща история,

като представяме за едничка рецепта соц. програма. Пропагандаторътъ все̂кога би се исчерпалъ скоро и би умрързналъ, ако той остава въ задоблачнитѣ сфери на чистата теория, ако той не умѣе всѣка минута да съживява, да придава релефни образи на своята мисъль посредствомъ дѣйствителностьта, що ни заобикаля. Да не забравяме, че нашитѣ слушатели въ повечето случаи не само нѣматъ образование, но тѣ крият̀ъ неговото отсжтствие и не могатъ тъй лесно да се убѣдатъ въ логическата сила на общитѣ ни исторически и научни основания; защото, както казва Русо, занятието да се мисли едвали не е най-мъчно отъ всички други, за да предлагаме дълбоки мислителни способности у всички хора. Социалистическата критика само тогава има значение за слушатели изъ работната маса, когато тя систематически схваща отъ разнитѣ страни нейното положение, разкрива всичката негова мизерность, посочва на срѣдствата (непосредствени) и възможностьта на господствущата класа да прави отстжпки. Постепенно, самия животъ окрѣпява у работника вѣрата въ социалистическата критика, днешния общественъ редъ, нагласенъ за неговата експлоатация, му дава непосредствено да почувствува всичката логика и справедливость на нашата пропаганда, която трѣбва само систематически да не пропуща нито единъ случай да закрѣпи и закржгли социалистическитѣ му убѣждения. Въ всѣкидневната си борба, глуха и неопредѣлена испърво, работника се издига постепено до убѣждението за необходимостьта на всеобща борба на неговата класа съ капиталистическия режимъ. Соц. мисъль нѣма да работи надъ отвлечени, общи и постоянни обекти, тя се намира въ своята собствена среда само посрѣдъ разнообразието и непрестаното движение на капиталистическитѣ отношения и тукъ, само тукъ тя може да бжде плодотворна за работническото движение. Социалистическия ораторъ трѣбва да излѣе въ живи, плътни образи своята мисъль, за да може слушателя изъ работната маса да погледне по-дълбоко на явленията, които сж го заобиколили и които ще го заобикалятъ. Следъ като раскриемъ предъ нашия слушатель всичката мизерность на днешния редъ, служейки си съ неговитѣ собствени недостатъци, а не съ умозаключения, намъ предстои още по-мжчната работа, да му посочимъ на сжществующитѣ средства за реализирането на предлагаемитѣ реформи. Не трѣбва следъ бързото и плитко разкритикувание да противопоставимъ нашата програма изцѣло, не разработена, не проникната, не оживотворена съ сжществующитѣ практически средства за подобрения; защото тогава ние оставаме въ хорскитѣ очи като мечтающи доброжелатели съ много добри намѣрения, но малко средства да ги приведемъ въ изпълнение. Ще трѣбва да покажемъ, че ние, или по-добрѣ самитѣ хора, иматъ тия средства и че тѣ се различаватъ по това отъ тия на буржуазнитѣ партии, че вмѣсто да бждатъ заблуждението, фондоветѣ, полицията, насилието и пр. и пр., тѣ сж просвѣщението, трудътъ, модернитѣ демократически учреждения, народоуправлението. Следъ като сте показали грамаднитѣ средства, що поглъща днесъ войската въ богатство и хора, на хиледитѣ злоупотребления въ нея, на експлоатирането на нейната сила противъ народнитѣ правдини и пр., посочете на постепенитѣ реформи, които могатъ безъ ущърбъ на народната ни охрана да замѣнятъ постоянната войска съ народната милиция; посочете, какъ испърво трѣбва да се начене съ намаление на двѣ годишната

служба, съ въвеждание на военното обучение и образование въ училищата, съ реорганизиранie на военната администрация и намаление на нейнитѣ разноски съ поставяние войската подъ прямия, непосредственъ капиталъ на самия народъ, на гражданскитѣ институции, съ отваряние на стрелбища въ всѣко село или община, тѣхното уреждание и пр. и пр. — заради тая работа се изисква да изучимъ средствата сега употребявани за разнитѣ клонове на воен. администрация, какъ тѣ трѣбва да се измѣнятъ, какъ трѣбва подробно да се устрои народното въоръжаванie, какъ трѣбва да се измѣни и попълни първоначалното и срѣдно образование и пр. Въобще, ние трѣбва да докажемъ всичката възможность на реформитѣ, следъ като сме доказали всичката тѣхна неизбѣжность и преимущество. Така, впрочемъ, се и води соц. пропаганда въ напредналитѣ страни. Неотдавно единъ французски социалистъ, бивши офицеръ, Poston Mosi, написа цѣло едно съчинение, за да докаже несъстоятелностьта на днешно въоржжение на Франция, преимуществата на това въ Швейцария, и цѣлия редъ реформи, които могатъ да доведатъ до гарантиранie външната свобода на французския народъ, безъ да бжде изложенъ повече на грамаднитѣ тия расипилявания на богатствата си подиръ днешния милитаризмъ. И соц. преса, както и устна пропаганда, подхванаха въ парламента и вънъ отъ него една оживѣна и широка агитация въ полза на народната милиция, агитация на която буржуазията естествено не може да отговаря съ никакви мотиви, защото соц. критика обхваща предмета си въ неговата цѣлость и не пропуща нито едно възражение, нито една пречка, безъ да посочи отрано своитѣ аргументи извадени изъ самия предметъ, изъ самата дѣйствителность. Така че, само развитето на единъ пунктъ отъ нашата програма, би ни дало работа за много изследвания и устна и писмена пропаганда и ние не бихме се оплаквали тогава отъ бързо «изчерпвание» или отъ «индиферентность» на слушателитѣ.

Съ другъ примѣръ ще дообяснимъ нашата мисъль. Да вземемъ възможната соц. пропаганда въ общината, гдѣто тя може да заеми голѣми размѣри. Следъ като се изучатъ сегашнитѣ средства на една община (или окржгъ) и тѣхното харчение, трѣбва подробно да се посочатъ всички излишни или врѣдни разноски, както и всички нови средства, които общината може да има при планомѣрно уреждание на нѣкои производства, облаганието на нѣкои имоти и пр. Ние ще посочваме на всѣки недостатъкъ на общинската администрация и средствата за неговотото премахване въ полза на населението, и що ще може тогава да ни се възрази отъ газнитѣ профессионални крадци и загнѣздени въ общинскитѣ управления? Колко средства се ограбватъ отъ населението при общинитѣ, се вижда отъ нѣкои анкети следъ паданието на Стамболовия режимъ, гдѣто само за нѣколко случаи кражбитѣ достигаха на много стотини хиляди левове и, даже, милиони. И колко по-уредени и хигиенични градове бихме имали ние, ако се харчатъ всички средства за тѣхното подобрение, за поправяние улицитѣ, канализация, освѣтление, обществении заведения и градини, общински работилници, общински контролъ надъ произвождание и продавание съѣстнитѣ продукти, за постепенното заемание на много общински предприятия отъ ржцѣтѣ на предприемачитѣ, за преобръщание въ общински важнитѣ имоти (земи, гори) и пр. и пр.... Понеже всичко това е

възможно въ цѣлъ редъ реформи, ние трѣбва да го докажемъ, да го направимъ очевидно за работното население, за да може то полека-лека да заеми общинското управление въ ржцѣтѣ си. Разбира се, че така нареченият «общински социализмъ» (socialisme municipale) има своитѣ предѣли въ рамкитѣ на съвременото капиталистическо общество, на съвременната централизована администрация и политика на държавата, но все пакъ може много да се направи въ това отношение, а въ всѣки случай тая наша пропаганда ще унищожи много отъ злоупотрѣбленията на буржуазията и ще я застави да смѣта и съ нуждитѣ на работното население въ общинитѣ. Чрезъ пропагандата си въ общината, ние ще печелимъ привърженици за нашата обща дѣятелность и въ време на бърза и усилена агитация (малко въпроси, но сжществени, разисквани отъ голѣмо множество), като тая при депутатскитѣ избори, ние сигурно ще разчитаме на много по-голѣма подрьжка.

Ето що ние разбираме подъ расширочаванне на пропагандата; не се касае да напустнемъ работническата срѣда и да отидемъ на ловъ за избиратели между занаятчии или селени, не, касае се да задълбочимъ първо пропагандата си въ самата тая срѣда (което иска още много работа, за да се оплакваме отъ «отсжствие на работа»), и второ, да простремъ пропагандата си върху цѣлото работно население, като не напущаме началата на класовата борба.

Ето защо, сжщо, ние не трѣбва да се самообольщаваме отъ политическитѣ си успѣхи, а да принесемъ всичкитѣ наши сили въ срѣдата на самия работнически народъ, да го възпитаваме класово, като критикуваме всестранно капиталистическото общество и нашитѣ успѣхи ще бждатъ пропорционални на растението на социалистическото съзнание въ масата. Съмнително е, дали днесъ ние можемъ да спечелимъ много чрезъ парламентарната дѣятелность, като чисти практически резултати (подобрения), това е съмнително днесъ, даже за много по-силни соц. партии, но това, що е несъмнено, споредъ насъ, това, което не може да се отрече отъ никого, то е, че пропагандата чрезъ парламентарната дѣятелность, както и безъ нейното посредство, широката, всестранната, непрекъснатата пропаганда на социалистическата мисъль е лостьта, която ще размърда основитѣ на днешното общество и посредствомъ цѣлъ редъ обществено-политически реформи и революции ще го замѣсти съ новото, съ социалистическото общество.

Хр. Николовъ.

Редакцията на драго сърдце ще дава мѣсто на всички наши другари, които желаятъ да се изкажатъ по въпроса, който зачеква друг. автора на тази статия, както и по всички други принципиални въпроси, които очакватъ разискване и решение въ бждщитѣ конгреси на Бълг. Работническа Социалъ-Демократическа партия. Правимъ тази забелѣжка, защото въ тази годишния партиенъ конгресъ направиха се предложения на конгреса, щото партията да издава и притурка къмъ „Работнич. вѣстникъ“ специално за разискване принципиални въпроси, които интересуватъ партийнитѣ другари, когато „Ново Време“ никога не е затваряло страницитѣ си комуто и да било отъ нашитѣ другари да подигатъ и разискватъ такива въпроси. А пъкъ сп. „Ново Време“, при всичко че IV конгресъ на партията се отказа да го издава, не е преставало да изказва възгледитѣ на партията, та да се смѣта, че не служи на нейното дѣло.

Бел. на Ред.

ИСКУСТВОТО ОТЪ МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКА ГЛЕДНА ТОЧКА.

(писма безъ адресъ)

А. Кирсановъ.

Искуството у първобитнитѣ народи.

Искуството у всѣки народъ, споредъ мене, винаги е въ най-тѣсна свръзка съ неговата економика. Затуй, пристжпвайки къмъ изучванието на искуството у първобитнитѣ народи, азъ трѣбва най-напредъ да посоча на най-голѣмитѣ отличителни черти на първобитната економика.

За *„економическия“* материалистъ изобщо е твърдѣ естествено, по фигуралния изразъ на единъ писатель, да захваща съ *„економическата струна“*. А въ дадения случай особенно и твърдѣ важно обстоятелство ме кара да взимамъ за изходна точка тази «струна».

До скоро между социолозитѣ и економиститѣ, запознати съ етнологията, бѣше распространено твърдото убѣждение, че хазяйството на първобитното общество е било хазяйство *коммунистическо до крайна степень.* «Историкътъ етнографъ, захващайки днесь да изучва първобитната култура — писа въ 1879 г. М. М. Ковалевски — знае, че обектитѣ на изследванието му се явяватъ не отдѣлнитѣ индивидууми, които ужъ се съгласяватъ по между си да живѣятъ наедно подъ началството на отъ тѣхъ пакъ установени власти, и не отдѣлнитѣ семейства, отъ вѣкове сжществующи и постепенно порастнали до родовия съюзъ, — а стаднитѣ групи отъ индивидууми отъ разни полове, групи, всрѣдъ които се извършва бавния и самопроизволния процесъ на раздѣлата, вследствие на което се явяватъ частнитѣ семейства и индивидуалната собственность, която най-напредъ се простира само върху движимата собственность»[1]).

Най-напредъ, дори храната, този «най-важенъ и необходимъ видъ движимо имущество», съставлява обща собственность на членоветѣ отъ стадната група; и раздѣлата на плячката между отдѣлнитѣ сѣмейства се явява едва у пламена, сравнително по-високо развитие[2]).

Сжщо тъй гледа на първобитния домакински строй и покойния Н. П. Зиберъ, познатата книга на когото: *„Очерки по първобитнита економическа култура“* е посветена на критическа провѣрка на «онуй положение . . . че общиннитѣ страни на домакинството въ различнитѣ си стадии представляватъ общи форми на економическата дѣятелность при раннитѣ степени на развитието». На основание обширенъ фактически материялъ — обработванието на който, наистина, не може да не се признае като строго систематическо — Зиберъ доде до заключението, че «простата кооперация на труда при риболовството, ловътъ, нападенията и защитата отглеждането на добитъка, изсичането на горитѣ заниви, посеването, обработванието на земята, постройката на кжщи и голѣми орждия като

[1]) Общинното землевладѣние, причинитѣ, хода и следствията отъ развитието му, стр. 26—27.

[2]) *Пакъ тамъ*, стр. 29.

мрѣжи, лодки и т. н., естественно изисква и съвмѣстно потрѣбление на всичко произведено, и съ туй и общата собственность върху недвижимия и дори движимъ имотъ, до колкото тази собственность може да се пази отъ съсѣднитѣ групи»[3]).

Бихъ могалъ да процитирамъ мнозина други, не по-малко авторитетни, изследователи. Но вие, разбира се, и сами ги знаете. Затуй азъ нѣма да трупамъ цитатитѣ, а направо ще посоча, че сега теорията за *„първобитния коммунизмъ“* захваща да се подхвърга на оспорвание. Както вече цитирахъ въ първото си писмо, Карлъ Бюхеръ я смѣта като несъгласна съ фактитѣ. Споредъ него, народитѣ, които наистина могатъ да се нарекатъ първобитни, сѫ много далече отъ *коммунизма*: Домакинството имъ по-вѣрно би било да се нарече *индивидуалистическо*, но и туй название не е правилно, понеже на тѣхния битъ изобщо сѫ чужди най-сѫщественнитѣ признаци на «хазяйството».

«Подъ думата «домакинство» ние всѣкога разбираме съвмѣстната дѣятелность на хора, насочена за добивание на нѣкакви блага», — казва той въ очерка си «Первобытный хозяйственный строй». «Домакинството предполага грижа не само за сегашната минута, но и за бѫдѫщето, грижливо ползувание съ времето и целесъобразното му разпредѣление; домакинството опредѣля труда, оцѣнява нѣщата, урежда тѣхното употрѣбление, придава културнитѣ придобивки отъ родъ на родъ»[4]). Но въ бита на низкитѣ племена се срѣщатъ само най-слаби зачатъци на такива признаци. «Ако отъ живота на бушменътъ и веддътъ се отмахне употрѣблението на огъня, лѫкътъ и стрѣлитѣ, то цѣлия му животъ ще се сведе къмъ индивидуалното търсение на храна. Всѣки отдѣленъ бушменъ трѣбва да се храни досущъ самостоятелно. Голъ и безъ орѫжие се скита той, като звѣръ, съ другаритѣ си въ тѣснитѣ предѣли на опредѣленъ районъ..... Всѣки, както мѫжътъ, тъй и жената, изяда сурово онуй, което му се удаде да хване съ рѫцѣ или да изтръгне отъ земята съ ногти — животни, корени, плодове. Тѣ или се събиратъ въ мъничка групи или голѣми стада, или пъкъ отново се пръскатъ, споредъ това, дали мѣстностьта е богата съ растителна храна или дивечъ, но такивато групи не се преобръщатъ въ сѫщински общества. Тѣ не облекчаватъ сѫществуванието на отдѣлното лице. Тази картина, може би, не особенно ще се хареса на днешния носитель на културата; обаче емпирически събрания материялъ ни принуждава да я изобразимъ именно по такъвъ начинъ. Въ нея нѣма ни една измислена черта, ние премахнахме отъ живота на низшитѣ ловци само онуй, което, съгласно общеприетия възгледъ, е вече признакъ на култура: употрѣблението на орѫжието и огъня».[5]).

Трѣбва да се признае, че тази картина никакъ не прилича на онуй изображение на първобитното коммунистическо домакинство, което се рису-

[3]) „Очерки“. стр. 5—6 отъ първото издание.

[4]) Гл. Четыре очерка изъ области народнаго хозяйства. Статии изъ книгата му: „Происхожденіе народнаго хозяйства“. С. П. Б. 1898 г. стр. 91.

[5]) Пакъ тамъ, стр. 91—92.

ваше нъ ума ни подъ влиянието на трудоветѣ на М. М. Ковалевски и Н. И. Зибера. Азъ не знамъ, коя отъ двѣтѣ картини Ви се «харесва».

Но туй е малко интересенъ въпросъ. Работата не е въ туй, какво се *харесва* Вамъ, менъ или комуто и да било, а въ туй, *вѣрно ли е* нарисуваното отъ Бюхера изображение, съгласно ли е съ дѣйствителностьта, оттоваря ли на събрания отъ науката емпирически материялъ. Тѣзи въпроси сж важни не само за историята на економическото развитие; тѣ иматъ огромно значение за всѣкиго, който изследва тази или онази страна на първобитната култура. И наистина, не туку тъй искуството го наричатъ отражение на живота. Ако «дивакътъ» е наистина такъвъ индивидуалистъ, какъвто го изобразява Бюхеръ, то неговото искуство непременно трѣбва да възпроизвежда свойственитѣ му черти на индивидуализма. При туй, искуството се явява отражение най-вече на *обществения* животъ; и ако вие гледате на дивака съ очитѣ на Бюхера, то ще бждете досущъ последователни, ако ми забелѣжите, че не може да се говори за искуството тамъ, дѣто преобладава *„индивидуално търсенье на храна“* и дѣто между хората нѣма почти никаква съвмѣстна дѣятелность.

Къмъ всичко това трѣбва да се прибави и туй, че Бюхеръ несъмнено принадлежи къмъ числото на онѣзи *мислящи* учени, числото на които, за жалость, не е толкозъ голѣмо, както би трѣбвало да се желае, и затуй неговитѣ възгледи заслужватъ сериозно внимание дори и тогазъ, ако той грѣши.

Да разгледаме по отъ близо нарисуваната отъ него картина на дивия животъ.

Бюхеръ е писалъ, основавайки се на данни, които се отнасятъ до живота на тъй нареченитѣ низши ловджийски племена и като е премахналъ отъ тѣзи данни само признацитѣ на културата: употрѣблението на оржжието и огъня. Съ туй той самъ ни посоча оня пжть, по който сме длъжни да вървимъ при разбора на картината му. Именно, ние трѣбва най-напредъ да провѣримъ, т. е. да видимъ какъ, наистина *живѣятъ* низшитѣ ловджийски племена, а следъ туй да изберемъ най-вѣроятното пред положение относително това, какъ *сж живѣли* въ онуй отдалечено време, когато не имъ е било познато употрѣблението на огъня и оржжието. Понапредъ фактитѣ, сетнѣ — хипотезата.

Бюхеръ се обръща къмъ бюшменитѣ и къмъ цейлонскитѣ ведди. Пита се, може ли да се каже, че животътъ на тѣзи племена, които безъ съмнѣние принадлежатъ къмъ най-низшитѣ ловджийски племена, е лишенъ отъ всичкитѣ признаци на домакинството и че индивидуума у тѣхъ напълно е изоставенъ на собственитѣ си сили? Азъ твърдя, че не може.

Да вземемъ най-напредъ бюшменитѣ. Знае се, че тѣ се събиратъ на партии отъ 200—300 души за общъ ловъ. Такъвъ ловъ, явявайки се като най-несъмнѣнно сдружванье на хората за производителни цели, «предполага» въ сжщото време и трудъ, и целесъобразно разпредѣление на времето, понеже въ такива случаи бюшменитѣ трѣбва да строять плетища, които се простиратъ по нѣкога на нѣколко мили, да копаятъ дълбоки ро-

рове, да постилатъ дъното имъ съ заострени колове и т. н. т. [6]). Не иска и дума, че всичко това се прави не само за удовлетворение потребноститѣ за извѣстно време, но и въ интересъ на бѫдѫщето.

«Нѣкои отричатъ у тѣхъ сѫществуванието на всѣкакви економически смисълъ — казва Теофилъ Ханъ, — и когато стане въ книгитѣ дума за тѣхъ, то единъ авторъ преписва грѣшкитѣ на други. То се знае, че бушменитѣ не разбиратъ политическа економия и държавно домакинство, но туй не имъ бърка да мислятъ за черенъ день» [7]).

И наистина, отъ месото на убититѣ животни тѣ приготовляватъ запаси и ги криятъ въ пещеритѣ, или ги оставятъ по-добрѣ въ запазени канари подъ надзора на старцитѣ, които сѫ вече неспособни да взиматъ непосрегствено участие въ лова [8]). Приготовляватъ се сѫщо за запасъ луковицитѣ на нѣкои растения. Тѣзи луковици, събиратъ въ грамадно количество, бушменитѣ ги криятъ въ птичитѣ гнѣзда [9]). Най сетнѣ, извѣстни сѫ сѫщо и запаситѣ отъ *скакалци*, за лова на които тѣ сѫщо тъй копаятъ дълбоки и дълги трапища [10]).

Туй показва колко силно грѣши Бюхеръ, като твърди, заедно съ Липперта, че у низшитѣ ловджийски племена никой не мисли за събиране на запаси [11]).

Следъ свършване на общия ловъ, голѣмитѣ ловджийски партии на бушменитѣ, наистина, се пръскатъ на малки групи. Но, преди всичко, друго е да бѫдешъ членъ на малка группа, а друго е да си оставенъ на собственнитѣ си сили. Сетнѣ, дори и когато се пръскатъ на разни страни, бушменитѣ не скъсватъ взаимната си свръзка. Бещанитѣ казвали на Лихтенщайнъ, че бушменитѣ постоянно си подаватъ сигнали съ огънъ и, благодарение на това, знаятъ всичко, каквото става на около на много голѣмо растояние, и много по-добрѣ, отколкото всичкитѣ други съсѣдни тѣмъ племена, които стоятъ въ културно отношение много по-високо отъ тѣхъ [12]). Азъ мисля, че подобни обичаи не би могли да се появятъ у бушменитѣ, ако индивидуумитѣ сѫ били оставени на *собственнитѣ си сили*, и ако въ тѣхната срѣда преобладаваше *„индивидуалното дирение на храната"*.

Пристѫпвамъ къмъ веддитѣ. Тѣзи ловци (думата ми е за съвсѣмъ дивитѣ, тъй нарича нитѣ отъ англичанитѣ rock veddahs) живѣятъ като бушменитѣ на малки кръвни съюзи, и «търсенето на храна» става съ общи сили. Вѣрно е, че нѣмскитѣ изследователи Паулъ и Фрицъ Зарязинъ, автори на най-новото и въ много отношения най-пълно съчинение за веддитѣ [13]), ги искарватъ добри индивидуалисти. Тѣ казватъ, че ко-

[6]) Ср. Die Buschmänner. Ein Beitrag zur südafrikanischen Völkerkunde von Theophil Hahn. Globus, 1870. № 7.

[7]) Ibid. № 8, стр. 120.

[8]) Ibid. № 8, стр. 120 и 130.

[9]) Ibid. № 8, стр. 130

[10]) Г. Лихтенщайнъ, Reise in südlichen Afrika in den Iahren 1803, 1804, 1805 und 1806, Zweiter Theil, стр. 74.

[11]) Четыре очерка, стр. 75, белѣжката.

[12]) Ibid. T. II, стр. 472. Знае се, че огнеземцитѣ сѫщо се съобщаватъ помежду си съ помощьта на огньове; гл., Darwin, Journal of Researches etc: London, 1839, стр.

[13]) Sarrasin, Die Weddahs von Ceylon und die sie umgebenden Völkerschaften. Wiesbaden 1892—1893 г.

гато още първобитнитѣ обществени отношения на веддитѣ не сж били разрушени отъ влиянието на съсѣднитѣ народи, които стоятъ на по-висока степень въ културното развитие, цѣлата имъ ловджийска територия е била раздѣлена между отдѣлнитѣ семейства.

Но туй мнѣние е досущъ погрѣшно. Свидѣтелствата, върху които братя Заразинъ строятъ догадката си за първобитния общественъ строй на веддитѣ, говорятъ не това, което виждатъ въ тѣхъ тѣзи изследователи. Така Заразинъ привождатъ свидѣтелството на нѣкого си Фанъ-Хунсъ, който е билъ управитель на о-въ Цейлонъ въ XVII в. Но отъ разказа на Фанъ-Хунсъ се вижда само туй, че населената отъ веддитѣ земя е била раздѣлена на отдѣлни участъци, а не че тѣзи участъци сж принадлежали на *отдѣлни семейства*. Другъ писатель отъ седемнадесетий вѣкъ, Ноксъ (Knox), казва, че горитѣ на веддитѣ «иматъ граници, които отдѣлятъ една отъ друга партиитѣ» и че «тѣзи партии не бива да престжпватъ тия граници въ време на ловъ и събиране на плодове».

Тукъ е думата за *партии*, а не за *отдѣлни семейства* и за туй ние трѣбва да предположимъ, че Ноксъ е ималъ предъ очи границитѣ на участъци, принадлежащи на по-голѣми или по-малки кръвни съюзи, а не на отдѣлни семейства. Но какво казва Тиннентъ? Той казва, че територията на веддитѣ е раздѣлена *между клановетѣ* (clans or families associated by relationshib) [14]).

Кланъ и отдѣлно семейство — не е едно и сжщо нѣщо. Разбира се клановетѣ на веддитѣ не сж голѣми: Тиннентъ направо ги нарича малки; small Clans. Па и лесно се разбира това. Кръвнитѣ съюзи *не могатъ да бждатъ голѣми* при онази ниска степень на развитието на производителнитѣ сили, на която стоятъ веддитѣ. Но не е тамъ работа. Важно е да знаемъ не голѣмината на клана у веддитѣ, а ролята, която той играе при сжществуванието на отдѣлнитѣ индивидууми у това племе. Може ли да се каже, че тази роля е равна на нула, че кланътъ не облекчава сжществуванието на отдѣлнитѣ лица? Досущъ не! Знае се, че кръвнитѣ съюзи на веддитѣ се скитатъ подъ началството на своитѣ главатари. Знае се сжщо, че нощемъ дѣцата и младежитѣ лѣгатъ около главатаря, а възрастнитѣ членове на клана се разполагатъ около тѣхъ и по този начинъ образуватъ жива верига, готова да ги защити отъ неприятелското нападение [15]). Съ този обичай, безъ съмнѣние, много се облекчава сжществуванието както на отдѣлното лице, така и на цѣлото племе. Не по-малко се облекчава то и съ други проявления на солидарностьта. Така напримѣръ, вдовицитѣ продължаватъ да си получаватъ дѣла отъ всичко, което попада въ ржцѣтѣ на клана [16]). Ако нѣмаха никакъвъ общественъ съюзъ и ако у тѣхъ владѣеше «индивидуалното търсене на храната», то женитѣ, лишени отъ поддържката на мжжетѣ си, би ги очаквала, разбира се, съвсѣмъ друга участь.

---

[14]) Ceylone, an acconnt of the Island etc. London, 1880 г. Т. II, стр. 440.
[15]) *Тиннентъ*, пакъ тамъ II, 441.
[16]) Tennent, пакъ тамъ II, 445. Известно е, че у веддитѣ сжществува единоженството.

За да свършимъ съ веддитѣ, ще притуря още, че тѣ, както и бушменитѣ, *си правятъ запаси отъ месо и отъ други продукти на лова*, както за собственно употрѣбление, така и за размѣнна търговия съ съсѣднитѣ племена [17]). Капитанъ Рибейро дори твърди, че веддитѣ никакъ не ядатъ сурово месо, а го нарѣзватъ на парчета и го пазятъ въ хралупитѣ и употрѣбяватъ запаса си чакъ следъ година [18]). Туй навѣрно е преувеличено, но въ всѣки случай азъ още веднажъ Ви моля да забелѣжите, че веддитѣ, както и бушменитѣ, решително опровергаватъ съ примѣра си мнѣнието на Бюхера, че диващитѣ не си събиратъ запаси. А пъкъ, споредъ Бюхера, приготовляванието на запаси е единъ отъ несъмнѣннитѣ признаци на домакинството.

Жителитѣ на Андаманскитѣ острови, минкопитѣ [19]), по културното си развитие надминаватъ малко веддитѣ, но и тѣ живѣятъ въ кланове и предприематъ общественъ ловъ. Всичко, което добие неженения младежъ, съставлява *обща собственность* и се се распредѣля по волята на главатаря. Лицата, които не участвуватъ въ лова, и тѣ получаватъ своя дѣлъ, понеже се предполага, че не сѫ могли да идатъ на ловъ, задържани отъ нѣкаква работа въ интереса на цѣлата община. Като се върнатъ, въ лагера, ловцитѣ се нареждатъ около огъня и тогазъ се започватъ пируванията, пѣснитѣ и хората. Въ пира вселатъ участие и такива некадърници, които рѣдко убиватъ що-годѣ на ловъ и дори просто лѣнивитѣ, които предпочитатъ да прекарватъ времето си напусто [20]). Прилича ли това на «индивидуално дирене на храната» и може ли възъ основа на всичко това да се каже, че у минкопитѣ кръвнитѣ съюзи не облекчаватъ сѫществуването на отдѣлнитѣ лица? Не! Трѣбва, наопаки, да се каже, че относящия се къмъ бита на минкопитѣ емпирически материялъ досущъ не отсоваря на извѣстната намъ Бюхерова «картина».

За да характеризира бита на низшитѣ ловджийски племена, Бюхеръ заема отъ Шаденберга описанието живота на негритоситѣ отъ Филипинскитѣ острови. Но който прочете внимателно статията на Шаденбергъ [21]), ще се убѣди, че и негритоситѣ се борятъ за сѫществуванието си *не по отдѣлно, а въ съединени сили на кръвни съюзи*. Единъ испански попъ, свидѣтелството на когото привежда Шаденбергъ, казва, че у негритоситѣ «бащата, майката и дѣцата сѫ въоръжени всѣки съ свои стрѣли и ходятъ наедно на ловъ». На туй основание би могло да се помисли, че тѣ живѣятъ ако не по отдѣлно, то въ малки семейства. Но и туй не е вѣрно. «Семейството» на негритоситѣ е кръвенъ съюзъ, въ който влизатъ отъ 20 до 80 души [22]). Членоветѣ на такъвъ съюзъ се борятъ

---

[17]) Tinnent, ibid., II, стр. 440.

[18]) Historie de l' Isle de Ceylon, écrite par le capitaine J. Ribeiro et présentés an roi de Portugal en 1685, trad par M-r l' abbé Legrand, Amsterdam 1719, стр. 179.

[19]) Въ лондонското списание Nature веднажъ имаше една бележка, въ която се твърдѣше, че името минкопи, давано нѣкога на андаманцитѣ, нѣма никакво основание и не се употрѣбява ни отъ туземцитѣ, ни отъ съсѣдитѣ имъ.

[20]) C. H. Man. Onthe Aboriginal Inhabrtants of the Andaman Islands.

[21]) Ueber die Negritos der Philippinen, въ Zeitschrift für Ethnologie, кн. XII.

[22]) По думитѣ на Шаденбергъ отъ 20 до 30, по думитѣ на de la Жиронверъ — отъ 60 до 80. (вж. George Windsor Earle: The native races of the Indian Archipelago, London, 1853, стр. 133).

наедно подъ ржководството на началника, който избира мѣстата за почивка, назначава времето за походъ и т. н. т. Денемъ старцитѣ, болнитѣ и дѣцата сѣдятъ около голѣмъ огънь, а здравитѣ и възрастни членове на клана отиватъ на ловъ по гората. Нощемъ всички спятъ около сжщия огънь [23]).

Често, обаче, и дѣцата отиватъ на ловъ, а сжщо — на което трѣбва да се обърне голѣмо внимание — и женитѣ. Въ такива случаи всички вървятъ наедно, «като стадо отъ орангъ-утанги, които отиватъ на плячка» [24]). Тука азъ пакъ не виждамъ «индивидуалното дирене на храната»!

На сжщата степень на развитие стоятъ и пигмеитѣ на централна Африка, която сравнително не много отдавна стана предметъ на колкогодѣ достовѣрни наблюдения. Цѣлия относящъ се до тѣхъ, «емпирически материалъ», събранъ отъ най новитѣ изследватели, решително опровергава теорията за «индивидуалното дирене на храната». Тѣ наедно ходятъ на ловъ за дивечъ и наедно грабятъ полетата на съсѣднитѣ тѣмъ земледѣлци. «Мжжетѣ образуватъ авангварда и въ случай на нужда влизатъ въ борба съ собственицитѣ на опустошаванитѣ полета, а пъкъ женитѣ заграбватъ плячката, правятъ снопи и ги завличатъ у тѣхъ си [25]). Тука се вижда не *индивидуализмъ*, а *кооперация* и дори *раздѣление на труда*.

Нѣма да се спирамъ ни на бразилскитѣ ботокуди, ни на туземцитѣ на Австралия, защото ще бжда принуденъ да повторя за тѣхъ туй, което казахъ по-горѣ за другитѣ низши ловци. По-полезно ще бжде да се хвърли единъ погледъ върху живота на онѣзи първобитни народи, които сж достигнали до по-високо развитие на производителнитѣ сили. Такива народи има много въ Америка.

Червенокожитѣ на сѣверна Америка живѣятъ *въ родове* и изпъждането отъ рода у тѣхъ се смѣта за страшно наказание, налагано само за най-тежки престжпления. Само туй ясно показва, до колко сж тѣ чужди на индивидуализма, който, по мнѣнието на Бюхера, съставлява отличителната черта на първобитнитѣ племена. Рода у тѣхъ се явява и землевладѣлецъ, и законодатель, и отмъстител за нарушенитѣ права на индивидуума, и — въ много случаи — неговъ наследникъ. Цѣлата сила, цѣлата жизнеспособность на рода зависи отъ числото на членоветѣ му и затуй загубата на всѣки отдѣленъ членъ се явява тежка загуба за всичкитѣ останали. Родътъ се стреми да допълни таквато загуби, като приема въ срѣдата си нови членове. *Усиновяването* е много распространено между червенокожитѣ на сѣверна Америка [26]); то служи като показатель на онуй важно значение, като има у тѣхъ борбата за животъ съ общи сили на извѣстна група, а пъкъ Бюхеръ, заблуденъ отъ своя предвзетъ възгледъ,

---

[23]) Earle, ibid., стр. 131.
[24]) Earle, ibid,, стр. 134.
[25]) *Gaetano Casati*. Dix années en Equatoria. Paris 1892 г., стр. 116.
[26]) Ср. Lafitau, Les moeurs aes Sauvages américains, т. II стр. 163; ср. сжщо Поуелль. За усиновяването у ескимоситѣ вж. Franz Boas, The Central Eskimo sixth annual Report of the Bureau of Ethnology, стр. 580.

вижда въ него само доказателство за слабото развитие на родителскитѣ чувства у първобитнитѣ народи [27]).

Важното значение за тѣхъ отъ таквазъ борба за животъ съ общи сили се доказва още и отъ голѣмото распространение между тѣхъ на обществения ловъ и риболовство [28]). Но както изглежда, още повече е распространенъ такъвъ ловъ у индийцитѣ на южна Америка. За примѣръ ще посоча на бразилскитѣ *бороро*, сѫществуванието на които се поддържало, по думитѣ на фонъ-денъ-Щайненъ, само съ постоянното сгрупирване на мѫжеската половина на племето, която предприема често твърдѣ продължителенъ съвмѣстенъ ловъ. И би направилъ голѣма грѣшка оня, който би казалъ, че туй извънредно важно значение на обществения ловъ въ живота на американцитѣ индийци тѣ сѫ го придобили чакъ следъ като сѫ излѣзли отъ низшата степень на ловджийския битъ. Една отъ най-важнитѣ придобивки, направена отъ туземцитѣ на Новия Свѣтъ, трѣбва да се признае, разбира се, *земледѣлието*, съ което съ по-голѣмо или по-малко усърдие и постоянство сѫ се занимавали много отъ тѣхнитѣ племена. Но земледѣлието е могло само *да ослаби* значението въ живота имъ на лова въобще, а следов., въ частность, и на лова съ съединенитѣ сили на много отъ членоветѣ на племето. Затуй, обществения ловъ на индийцитѣ трѣбва да се разгледва като естествено и твърдѣ характерно дѣло именно на ловджийския битъ.

Но и земледѣлието не е стѣснило кооперацията въ живота на първобитнитѣ племена на Америка. Съвсѣмъ не! Ако съ появяванието на земледѣлието, обществения ловъ е изгубилъ до извѣстна степень важностьта си, то обработванието на полетата е създала нова и твърдѣ широка область за кооперацията: у американскитѣ индийци полетата се обработватъ (или поне сѫ се обработвали) *съ общитѣ сили* на женитѣ, на плещитѣ на които пада земледѣлческия трудъ. Още у Лафито срѣщаме подобни факти [29]). А съвременната американска етнология не оставя никакво съмнѣние по този въпросъ: обръщамъ се къмъ цитираната горѣ книга на Поуелля — «The Wyandot governement» «Обработванието на полетата у тѣхъ е обществено — казва Поуелль: — т. е. всичкитѣ способни за трудъ жени взиматъ участие при обработванието на всѣки отдѣленъ семеенъ участъкъ» [30]). Бихъ могалъ да приведя много примѣри, кои-

---

[27]) М. М. Ковалевски, посачайки на едва слабо развитото усиновяване у сванетитѣ, забелѣжва, че туй се обяснява съ силата на родовия имъ строй. (Законъ и обичай на Кавказъ, т. II, стр. 4—5). Но у червенокожитѣ на сѣв. Америка и у ескимоситѣ несъмнѣнната сила на родовия съюзъ не бърка на силното развитие на усиновяванието. (За ескимоситѣ вж. Iohn Mordoch: Ethnological Results of the Point Barrow Expedetion in Ninth annual Report of the Bureau of Ethnology, стр. 417). Отъ тукъ следва, че ако сванетитѣ рѣдко практикуватъ усиновяванието, то обяснението му трѣбва да сѐ дири другадѣ нѣкадѣ, а не въ силата на рода.

[28]) Ср. описанието на обществения ловъ за бизони у О. Ж. Кетлинъ: Letters of the North American Indians, London, 1842 г., t. II стр. 199 и след.

[29]) Moeurs de Sauvages, II, 77. Ср. Гекевелдеръ — Histoire des Indiens ets., стр. 238.

[30]) Почти излишно е да се прибавя, че участъцитѣ не съставляватъ собственность на отдѣлнитѣ семейства, а само имъ служатъ за ползувание и имъ се отдѣлятъ отъ родовия съвѣтъ, който, ще забелѣжа пѫтйомъ, състои *отъ жени*. Powell, ibid., p. 65.

то показватъ важното значение на обществения трудъ въ живота на първобитнитѣ народи въ другитѣ части на свѣта, но мѣстото ме заставя да се огранича само съ общественното риболовство у *новозеландцитѣ.*

Кръвния съюзъ на новозеландцитѣ съ съединени сили приготовлявалъ мрѣжи, *дълги нѣколко хиляди фута* и се е ползувалъ отъ тѣхъ за интереситѣ на всичкитѣ членове на рода. Тази система на взаимна помощь — казва Полякъ — се е основавала, както се вижда, върху цѣлия имъ първобитенъ общественъ строй и е сѫществувала отъ създание на свѣта (from the creation) чакъ до наши дни» [31]). Казаното, мисля, стига за критическо оцѣняване на нарисуваната отъ Бюхера картина на дивашкия битъ. Фактитѣ съ достатъчна убѣдителность показватъ, че у дивацитѣ преобладава не индивидуалното дирене на храната, за което говори Бюхеръ, а онази борба за животъ съ съединени сили на по голѣмия или по-малкия кръвенъ съюзъ, за който говорѣха писатели, които имаха за исходна точка възгледитѣ на Н. И. Зибера или М. М. Ковалевски. Този изводъ ще ни послужи извънредно много въ нашето изследване за искуството. Трѣбва хубавичко да го запомнимъ.

А сега да ида по-нататъкъ. Отъ начина на живота естественно и неизбѣжно се опредѣля цѣлия характеръ на хората. Ако у дивацитѣ владѣеше «индивидуалното дирене на храната», то тѣ, разбира се, трѣбваше да станатъ най-съвършенни индивидуалисти и егоисти, представлявайки олицетворение на извѣстния Максъ Щирнеровъ идеалъ. Таквизъ ги и смѣта Бюхеръ. „Поддържане на сѫществуванието, което рѫководи животнитѣ — казва той, — се явява сѫщо главно инстинктивно стремление у дивака. Дѣйствието на този инстинктъ по отношение пространството се ограничава отъ отдѣлнитѣ индивидууми, а по отношение на времето — отъ момента, въ който се усѣща потрѣбность. Съ други думи: дивака мисли *само за себе си* и *само за настоящето* [32])".

Азъ и тука нѣма да ви питамъ, дали ви се харесва тази картина, а ще попитамъ само, далѝ фактитѣ не ѝ противоречатъ. Споредъ мене — фактитѣ ѝ досущъ противоречатъ.

Преди всичко, ние вече знаемъ, че раздѣлата на запаситѣ е познато дори на най-нисшитѣ ловджийски племена. Туй показва, че и тѣ не сѫ съвсѣмъ чужди на грижитѣ за бѫдѫщето. Па и ако не си правѣха запаси, то още не следва, че тѣ мислятъ само за настоящето. Защо дивацитѣ запазватъ орѫжието си следъ свършванието на добъръ ловъ? Затуй, защото тѣ мислятъ за бѫдѫщъ ловъ и за бѫдѫщи сблъсквания съ неприятелитѣ. А чювалитѣ, които женитѣ мъкнатъ на гърба си въ време на непрестаннитѣ мѣстения отъ едно мѣсто на друго! Стига само да погледнешъ въ тѣзи чювали, за да си съставишъ достатъчно високо мнѣние за домакинската предвидливость на дивака. Какво нѣма тамъ! Ще намѣришъ и плоски камъни за растриване на хранителни корени, и парчета кремъкъ за рѣзане, и връви, направени отъ сухожилията на кенгурото, и вълна отъ опоссумъ, и разноцвѣтни глини, и дървени кори, и парче лой, и събрани по пѫтя плодове и корени [33]). Туй е цѣло домакинство! Ако ди-

[31]) Manners and Customs of the New-Zealanders, т. II, p. 107.
[32]) Четыре очерка, стр. 79.
[33]) Ср. Ratzel. Völkerkunde, т. I, стр. 320—321.

вакътъ не мислѣше за утрѣ, то защо би каралъ жена си да търпи всички тѣзи нѣща? Разбира се, отъ гледището на европееца, домакинството на австралийската жена е твърдѣ жалко. Но всичко е относително, както въ историята изобщо, тъй и въ историята на економиката въ частность.

Но мене ме интересува тука повече психологическата страна на въпроса.

Понеже индивидуалното търсене на храната далечъ не се явява владѣющо въ първобитното общество, то не е чудно, че дивакътъ никакъ не е такъвъ индивидуалистъ и егоистъ, какъвто се представлява на Бюхера. Туй много хубаво се вижда отъ най-недвусмисленнитѣ свидѣтелства на най-достовѣрни наблюдатели. Ето нѣколко ярки примѣри.

«Колкото се отнася до храната — казва Еренрайхъ за ботокудитѣ, — у тѣхъ владѣе най-строгъ комунизмъ. Плячката се дѣли между всичкитѣ членове на ордата, сжщо както и подаръцитѣ, макарь и да се пада най-незначителна часть на всѣки отдѣленъ членъ» [34]). Сжщото виждаме и у ескимоситѣ, у които, по думитѣ на Ключакъ, запаситѣ отъ храна и другитѣ движимости като че съставляватъ обща собственность. «До като въ лагера се намира макаръ едно кжсче месо, то принадлежи на всички и при дѣлежа му се взиматъ предъ очи всички, а особенно болнитѣ и бездѣтнитѣ вдовици» [35]). Туй свидѣтелство на Ключакъ напълно се съгласява съ по-ранното свидѣтелство на другъ познавачъ на ескимоситѣ, Кранцъ, който сжщо характеризира бита на ескимоситѣ като твърдѣ близъкъ до комунизма. Ловецътъ, който се връща въ кжщи съ хубава плячка, непременно ще я раздѣли съ другитѣ; а преди всичко съ беднитѣ вдовици [36]). Обикновенно всѣки ескимосъ добрѣ знае генеалогията си и туй принася голѣма полза на бѣднитѣ, «защото никой не се срамува отъ бѣднитѣ си роднини и стига нѣкой да докаже дори и далечното си родство съ нѣкой богаташъ, за да не се лишава вече отъ храна» [37]).

На сжщата характерна черта у ескимосеца посочватъ и най-новитѣ американски етнолози, напримѣръ Боасъ [38]).

Австралийцитѣ, които по-напрежнитѣ изследователи представяха като голѣми индивидуалисти, при по-близко запознаване съ тѣхъ, се явяватъ съвсѣмъ други. Летурно казва, че у тѣхъ, — въ предѣлитѣ на кръвния съюзъ, — *всичко принадлежи на всички* [39]). Този изводъ, разбира се, трѣбва да се признае само cum grano salis (въ общи черти), защото у австралийцитѣ вече сжществува несъмнѣнни зачатъци отъ частна собственность. Но отъ *зачатъцитѣ* на частната собственность много е далече до оня индивидуализмъ, за който расправя Бюхеръ.

---

[34]) Ueber die Botocudos der Brasilischen Provinzen Espiritu Santo und Monos Leraes. Zeitschrift für Ethnologie. T, XIX, стр. 31.

[35]) Als Eskimo unter den Eskimos von H. Klutschak. Wien, Pest, Leipzig 1881, p. 233.

[36]) Kranz. Histoire von Grönland, 1770, T. I, p. 222.

[37]) Ibid. стр. 291.

[38]) Boas. The central Eskimo. стр. 564 и 582.

[39]) L' Evolution de la proprieté. Paris 1889, p. 36 и 49.

И сжщия Летурно подробно описва, основавайки се на Файзъна и Хоцитта, правилата, които сжществуватъ у нѣкои австралийски племена при раздѣлата на плячката [40]).

Тѣзи правила, — най-тѣсно свързани съ системата на родството, — само съ сжществуването си доказватъ, че плячката на отдѣлнитѣ членове на австралийския кръвенъ съюзъ не съставлява частна собственность. А плячката непременно би станала неограничена частна собственность на отдѣлнитѣ членове, ако австралийцитѣ бѣха индивидуалисти, изключително заети съ «индивидуално дирене на храната».

Общественнитѣ инстинкти у нисшитѣ ловци довеждатъ по нѣкога до досущъ неочаквани отъ европееца последствия. Така, когато на бушмена се удаде да открадне една или нѣколко глави добитъкъ отъ нѣкой ферморъ или скотовъдецъ, то всичкитѣ останали бушмени се смѣтатъ въ правото си да вгематъ участие въ пира, който обикновено придружава такивато геройски подвизи [41]).

Първобитнитѣ коммунистически инстинкти твърдѣ дълго се запазватъ и у по-високитѣ степени на културното развитие. Съвременнитѣ американски етнолози представятъ червенокожитѣ като сжщински коммунисти. Цитиранниятъ вече Поуелъ, директоръ на сѣверо-американското етнологическо бюро, категорически казва, че у червенокожитѣ цѣлата собственность, (all property) принадлежи на рода или клана (gens or clan), и найважната собственность, *храната*, въ никой случай (by no means) не може да бжде въ изключително разпореждание на отдѣлнитѣ лица или семействата. Месото на убититѣ на ловъ животни, въ различнитѣ племена се разпредѣля по различни правила, но на практика всичкитѣ тѣзи различни правила довеждатъ до равно разпредѣление на плячката.

«Гладующиятъ индиецъ стига да поиска, за да получи туй, което му трѣбва, колкото и запаса на този, който дава, и да е малъкъ и колкото и слаби да сж надѣждитѣ за бждащето» [42]). И забелѣжете, че туй право на просека не се ограничава тука въ предѣлитѣ само на кръвния сжюзъ или племето. „Туй, което най-напредъ е било право, основано на родството, е приело по-после по-широки размѣри и е преминало въ съвършенно неограничено гостоприемство“ [43]). Дорсей ни казва, че когато индийското племе Омега имало много жито, а пъкъ племето Понка или племето Пауни нѣмали достатъчно, то първитѣ дѣлили запаситѣ си съ вторитѣ; и сжщото правѣли Пауни и Понка, когато недостигало жито на Омега [44]). Похвалниятъ този обичай ни се посочва още отъ Лафито, който съ право забелѣзва, че европейцитѣ не постжпватъ така [45]).

---

[40]) Ibid. стр. 41—46.

[41]) Lichtenstein, Reisen II, 338.

[42]) Indian Linguistic Families, seventh annual of the bureau of Ethnology, p. 34. Ще забелѣжа тука, че по белѣжката на Матилда Стевенсонъ, у американскитѣ индийци, при раздѣлата на плячката, силниятъ нѣма никакви преимущества предъ слабия. (The Sion by Matilda Coxe Stevenson, Creventh Annual Report, p. 12).

[43]) Powell, loc. cit., стр. 34.

[44]) Omaha Sociology, by Owen Dorsey, Third annual of the Bureau ot Ethnology, p. 247.

[45]) Lafitau, Moeurs des Sauvages, T. II, p. 91.

Колкото до южно-американскитѣ индийци, то достатъчно е да посочимъ на Марциусъ и на фонъ-денъ-Щайнена. По думитѣ на първия, у бразилскитѣ индийци, произведенитѣ съ съединения трудъ на много членове отъ общината предмети се оставяли за обща собственность на тѣзи членове, а по думитѣ на втория — добрѣ изученитѣ отъ него бразилски *бакаири* живѣели, като едно семейство, като постоянно си дѣлѣли лова и рибата [46]). У племето Бороро ловецътъ, който убие ягуаръ, повиква другитѣ ловци и изядатъ наедно месото на убития звѣръ, *а кожата и зѫбитѣ даватъ на тогози или тая, който или която е най-близки роднина съ последния умрѣлъ членъ на общината* [47]).

У кафритѣ въ южна Африка ловецътъ нѣма право да се разпорежда както си ще съ своя ловъ, а е длъженъ да го подѣли съ другитѣ [48]). Когато нѣкой коли бикъ, то му дохождатъ на гости всички съсѣди и стоятъ до тогасъ, до катъ не изядатъ всичкото месо. Дори и „кральтъ“ се подчинява на този обичай и търпеливо гощава подданницитѣ си [49]). — Европейцитѣ не правятъ така! — ще кажа съ думитѣ на Лафито.

Ние вече знаемъ отъ Еренрайхъ, че когато ботокудътъ получи нѣкой подаръкъ, той го сподѣля съ всичкитѣ други членове на рода си. Сѫщото разправя и Дарвинъ за огнеземцитѣ [50]) и Лихтенщайнъ за първобитнитѣ народи на южна Африка. По думитѣ на последния, оня, който не подѣли съ другитѣ получения подаръкъ, подхвърля се на най-обидни насмѣшки [51]). Когато братята Заразинъ давали на нѣкой веддъ срѣбърна монета, той взималъ брадвата си и правилъ движение, че ужъ я насича на части, а следъ този изразителенъ жестъ молилъ да му дадатъ други монети, за да може да отдѣли и на другитѣ [52]). Бечуанскиятъ краль, Мулигавангъ, молилъ единъ отъ Лихтенщайновитѣ спѫтници да му дава *тайно* подаръци, защото инакъ негово тъмнокожо величество било принудено да ги дѣли съ подданницитѣ си [53]). Норденшелдъ расправя, че когато посѣщавалъ чукчитѣ, ако дадѣлъ на нѣкое дѣте отъ туй племе кѫсче захарь, то този дессертъ преминавалъ отъ уста въ уста [54])

Стига толкозъ. Бюхеръ прави голѣма грѣшка, като казва, че диваkътъ мисли само за себе си. Емпирическиятъ материалъ на съвременния етнологъ, който имаме на расположение, не оставя ни най-малко съмнѣние по този въпросъ. Затуй, ние трѣбва сега да преминемъ отъ фактитѣ къмъ хипотезата и да се попитаме: какъ трѣбва да си представляваме взаимнитѣ отношения на нашитѣ диви прадѣди въ онуй крайне далечно отъ насъ време, когато не имъ е било познато употрѣблението на огъня и орѫжията. Имаме ли ние нѣкакво основание да мислимъ, че то време е било ца-

---

[46]) *Von den Steinen.* Uuter den Natnr Völkern Zentral-Brasiliens, p. 67—68. *Marzius.* Von dem Rechtszustande unter den Ureinwohnern Brasiliens, p. 35.

[47]) Von den Steinen, ibid., p. 491.

[48]) H. Lichtenstein, Reisen I, 444.

[49]) Ibid., I, p. 450.

[50]) Journal of Researches etc., p. 242.

[51]) Reisen, I, p. 450.

[52]) Die Weddas vn Ceylon, d. 560.

[53]) Лихтенщайнъ, ibid, II, 479—480.

[54]) Die Unsegelung Asiens und Europas auf der Vega. Leipzig 1882. II Band, p. 139.

руването на индивидуума, и че съществуването на отдѣлнитѣ личности не е могло никакъ да се облекчава отъ обществена солидарность?

Менъ ми се чини, че ние нѣмаме и най-малкото основание да мислимъ така. Всичко, което знамъ за нравитѣ на маймунитѣ отъ Стария Свѣтъ, ме кара да мисля, че нашитѣ прадѣди сѫ били обществени животни още тогазъ, когато сѫ били само *„подобни“* на човѣка. Еспинасъ казва: «Маймунскитѣ стада се отличаватъ отъ стадата на другитѣ животни, първо, по взаимната помощь на индивидуумитѣ или по *солидарностьта* на членоветѣ си, второ — по субординацията или *подчинението* отъ всички, дори и мѫжкитѣ, на водителя, който се грижи за общото благосъстояние [55]). Както виждаме, туй е вече общественъ съюзъ въ пълната смисълъ на думата.

Наистина, голѣмитѣ человѣкоподобни маймуни не сѫ наклонни твърдѣ, както се вижда, къмъ общественъ животъ. Но и тѣхъ не можемъ да наречемъ съвършени индивидуалисти. Нѣкои отъ тѣхъ често се събиратъ наедно и пѣятъ, блъскайки хралупатитѣ дървета. Дю-Шалю срѣщалъ групи горилли отъ 8—10 глави; виждани сѫ стада отъ гиббони отъ сто и дори сто и петдесеть глави. Ако урангъ-утангитѣ живѣятъ на отдѣлни малки семейства, то ние трѣбва да вземемъ предъ очи исключителнитѣ условия, при които живѣятъ тѣзи животни. Человѣкоподобнитѣ маймуни сега не сѫ вече въ състояние да продължаватъ борбата за съществувание. Тѣ се израждатъ, намалятъ на брой и затуй — както много добрѣ забелѣзва Топинаръ — сегашниятъ начинъ на живота имъ не може да ни даде ни най-малкото понятие, какъ сѫ живѣли тѣ по-рано [56])

Както и да е, Дарвинъ бѣше убѣденъ, че нашитѣ человѣкоподобни прадѣди сѫ живѣли въ общества [57]), и азъ не знамъ ни единъ доводъ, който би ни накаралъ да признаемъ туй убѣждение за погрѣшно. А ако нашитѣ человѣкоподобни прадѣди сѫ живѣли въ общество, то, пита се, *кога*, въ кой моментъ на по-нататъшното зоологическо развитие, *и защо* тѣхнитѣ обществени инстинкти трѣбвало да отстѫпятъ мѣсто на индивидуализма, който ужъ билъ свойственъ на първобитния човѣкъ? Азъ незнамъ. Не знае и Бюхеръ. Поне той нищо не ни казва за туй.

Виждаме, значи, че възгледътъ му сѫщо тъй малко се потвърждава отъ *хипотетическитѣ* съображения, както и фактическия материялъ.

(Следва).

Прев. отъ руски:
Д. Очковъ.

55) Les societis animales, deuxième edition, Paris, 1878, стр. 502.
56) L' Anthropologie et la science coliale, Paris, 1900, p. 122—123.
57) The Descent of Man, 1883, p. 502.

ИЗЪ СТИХОТВОРНИТѢ МИ МОТИВИ.

I.

Буря.

Нощь

Гѫсти, напоени облаци сѫ запластили небето. Единъ легкъ вѣтрецъ, — предизвѣститель на бурята лѫха остро. Всичко спи. Отъ време на време салъ истраква негдѣ полузатворена врата. Какъвъ гробовенъ мракъ царува на врѣдъ! А тамъ скалитѣ . . . печална гледка. Бурята дойде. Отчаяниятъ ѝ ревъ разбуди всичко: събаря, троши, поваля . . . Не мина много — утихна.

День

Небето се разведри. Пурпурнитѣ слънчеви лѫчи се цалунаха съ земята и разпръснаха мрака. Всичко свѣтна, заигра, раздвижи се, заживѣ . . . Тъй ще стане и въ живота: — Ще дойде бурята, ще разруши, събори всичко старо, изгнило, и тогасъ . . . тогасъ ще заблѣскатъ истинскитѣ свѣтливи лѫчи, за да стоплятъ нараненитѣ гѫрди на бѣдняка . . .

II.

Неволника.

> По ночью всѣ улицы пусты,
> Мнѣ легче не видѣть людей, —
> Спокойно и молча брожу я
> Со спутниуей — тѣнью моей . . .
> *Хайне.*

Той крачеше по кривия друмъ. Какви ли мисли го вълнуваха? Какви ли скръбни чувства потискаха неговитѣ болни гѫрди? Изглеждаше, че нѣшо го душѝ . . . Дали нѣкаква зла помисъль, или нѣщо страшно бѣ извършилъ?

Стигна широкий мость,—надвѣси се и впи погледъ въ далѣчний фонъ. Вълнитѣ се събарятъ, повдигатъ,—блъскатъ се съ дивъ ревъ и пакъ на ново се разливатъ. Да ли имаше нѣщо общо между неговиятъ животъ и борящитѣ се талази, та тѣ приковаха вниманието му? Той започна да прелиства страницитѣ на своятъ животъ . . . А какви бѣха тѣ?—Скѫрби, унижения, гладъ, и . . . и пакъ гладь, унижения, скѫрби . . . Не намѣри поне една свѣтла струйка въ цѣлиятъ си животъ . . .

«Неволникъ! Ахъ, колко е тежко!», промълви той и конвулсивни тръпки го побиха . . . Дръпна се назадъ . . . Потегли напредъ и . . . изчезна въ вълнитѣ . . .

Умрѣ той незабелѣзано, както и незабелѣзано живѣ! . . .

А. Г.

Ние златокрилитѣ.

О, виждамъ азъ — въ гърди ни млади
Свѣтликъ на правдата гори;
Той никога не знай прегради
На свойтѣ чуднитѣ зари . . .

Не знай — на слово! А въ борбата,
Щомъ влѣземъ въ истия животъ,
Пакъ малодушно на тъмата
Влѣчемъ позорния хомотъ:

Свѣтовно благо, цель свещена
Захвърляме ги надалечъ
И съсъ нахалность непростена
Презираме ги ние вечъ! —

Да, користътъ гърди ни млади
Пояда още въ първий день . . .
И ний не гледаме назади,
Накъмъ свѣтлика угасенъ . . .

НОВИ КНИГИ.

Социализмътъ и интелектуалнитѣ, отъ *Полъ Лафаргъ*. Прѣвелъ отъ френски: *Г. Стефановъ*. Т.-Пазарджикъ 1900 год. *Цѣна 30 ст.*

Тази брошурка е една сказка, държана отъ извѣстния френски марксистъ Полъ Лафаргъ на 23 Мартъ тая година, предъ едно събрание, свикано отъ групата студенти колективисти, привърженци на френската работническа партия. Нашиятъ другарь Георги Стефановъ е превелъ заглавието на сказката буквално: *Социализмътъ и интелектуалнитѣ*. Подъ думата „интелектуални" Полъ Лафаргъ разбира ония интелигентни личности, които продаватъ своитѣ умствени сили на буржуазията, или умственнитѣ способности на които последната експлоатира за поддържание на буржуазното капиталистическо общество. Къмъ категорията на «интелектуалнитѣ» Лафаргъ отнася академицитѣ и професоритѣ, философитѣ и

политицитѣ, литераторитѣ и художницитѣ и т. н. Въ българската литература, както въ руската и германската, всички тѣзи „интелектуални“ се наричатъ съ името «интелигенция». Защо е предпочетено първото название предъ последното, нашиятъ другарь Стефановъ не ни обяснява въ предговора си. Както се види, то е предпочетено, като по-отговоряще на съдържанието на брошурката и като по-специално понятие отъ понятието «интелигенция». Последното е по-общо понятие, когато подъ думата «интелектуални» Лафаргъ е ималъ предъ видъ опредѣлена категория отъ интелигенцията. Прочее, ако думата «интелектуални» бѣше замѣстена съ общеприетата у насъ дума «интелигенция», някаква грѣшка не щѣше да съставлява и въ сѫщото време за читателя, за когото думата „интелектуални“ не е позната, изведнажъ щѣше да бѫде ясно, какво ще бѫде съдържанието на брошюрката.

Лафаргъ е избралъ за тема на своята сказка интелектуалнитѣ спрямо социализма не случайно. Напоследъкъ има едно нахлуване на интелигенти къмъ социализма въ Франция, които, впрочемъ, се отдѣлятъ отъ социалисдическата партия въ отдѣлна група, подъ името «независими». Тази група, която се съставлява въ сѫщность отъ най-различно схващащи социализма и неопредѣлени по възгледитѣ си личности, подигна въ Франция оня шумъ, който стана извѣстенъ и у насъ подъ името „криза въ социалистическата партия“, и «криза на научния социализмъ». Тѣзи интелектуални именно дадоха поводъ на Лафарга да напише редъ духовити, пълни съ остръ сарказмъ и основани на исторически факти и на живата дѣйствителность полемики. Сказката, за която е думата, е продължение отъ тѣзи полемики. Читательтъ трѣбва да прочете самъ брошюрата на Лафарга, за да види, съ какъвъ безпощаденъ сарказмъ и съ каква историческа правда описва Лафаргъ низката роля, която играе въ днешното общество тъй наречената интелигенция, особенно интелектуалнитѣ отъ висшия редъ, цвѣтътъ, аристокрацията на интелигенцията и особенно спрямо социализма. Между другото, ето какво казва Лафаргъ за економиститѣ: „Економиститѣ като иматъ предъ видъ, че за да заслужатъ благоволенията на капиталиститѣ, не е достатъчно да се фалшифициратъ економическитѣ факти, унищожаватъ економическата наука, защото става опасна за господарствуването на капитала: слѣдъ Адамъ Смита и Рикардо тѣ се ограничаватъ въ преповтарянието на сѫщитѣ грѣшки върху стойностьта, върху производителностьта на лѣниеца и крадеца капиталистъ, въ подбиранието на факти и съставянието на статистики, които позволяватъ на капиталиститѣ да управляватъ своитѣ спекулации: но тѣ не смѣятъ да теглятъ заключения и да съграждатъ системи съ материалитѣ които са натрупали. Когато пишеше Рикардо, явленията на съврѣменното производство почваха своята еволюция, тѣхнитѣ ко-

мунистически тенденции не можеха да се съзрать, та можаха следователно да се изучвать безпристрастно, можеше човѣкъ да се занимава съ науката безъ да се бои че ще докачи интереситѣ на капитала; но сега, когато достигнали до своето пълно развитие, тѣ открито показвать своитѣ комунистически тенденции, економиститѣ си закриватъ очитѣ за да ги не виждатъ и се опълчаватъ противъ принципитѣ на Рикардо, които, следъ като послужиха за основа на старата буржуазна економия, са станали исходна точка на марксистската економия. Да се хвъргать срѣщу социалистическитѣ теории и да служатъ на капиталиститѣ като копои на тѣхнитѣ заграбвания —ето интелектуалнитѣ функции на економиститѣ; напослѣдъкъ притѣжателитѣ на срѣбърнитѣ рудници ги распореждаха да възпѣватъ прѣлеститѣ на биметаризма, а пъкъ Сесилъ Родъ, Барнато, Белъ, крадци и компания ги опълчаваха, за да исхвърлятъ златнитѣ мини отъ Трансваалъ».

Колкото до «интелектуалнитѣ,» които нахлуватъ въ социализма подъ комодното име «независими», Лафаргъ казва: «Ние съ радость поздравихме дохождането на Жореса къмъ социализма; ние мислехме, че новата форма, която той носеше на пропагандата, ще му позволи да проникне въ срѣдитѣ, които ние не сме могли да зачекниме. Той расклати наистина университетската срѣда и благодарение на него възпитаницитѣ отъ нормалното училище иматъ върху социалното движение идеи не тъй смѣшни и безформенни като тѣзи, съ които тѣхната наука и разсъдъкъ се задоволяваха до тогава. Напослѣдъкъ заедно съ радикалнитѣ политици, които бѣха изгубили своитѣ работнически войски, тѣ на тълпи нахлуха въ социалистическата партия. Душата имъ е препълнена отъ най-чисти намѣрения: ако тѣхнитѣ кротки нрави имъ пречатъ, за да се хвърлятъ въ борбата и ако тѣхното занятие имъ не позволява да бѫдатъ въ редоветѣ на другаритѣ, тѣ скланятъ впрочемъ да ни предаватъ моралъ, да ни очистватъ отъ невѣжеството, да ни учатъ, да ни съобщаватъ трохицитѣ на науката, които можемъ да смелемъ и да ни рѫководятъ; тѣ скромно ни се предлагатъ за шефове (водители) и учители».

Тѣзи интелектуални, които „дълго време е трѣбвало да изтриватъ университетскитѣ чинове, за да станатъ силни въ съчиняванието, углаждачи на фразитѣ, философи или медици», —както казва Лафаргъ, — никога не сѫ изучвали теорията на социализма, който «изучватъ» на бърза рѫка по нѣкоя брошура или по нѣкоя конференция. Но тѣзи именно интелектуални се явяватъ въ социалистическата партия съ голѣмата претенция да бѫдатъ непремѣнно водители, които носятъ нова метода за дѣйствие и нова теория по социализма! И ето че тѣ захващатъ на дѣсно и на лѣво да предлагатъ своята «нова теория»: «Борбата на креситѣ — туй е излѣзло изъ модата, заявяватъ тѣзи професори по социализма. Може ли да се уста-

нови погранична линия между класитѣ? Лема работници не притежаватъ спестовни книжки за по 100, 200 и 500 фр., които имъ донасятъ лихва по 3, 6 и 15 франка годишно? Лема директори и администратори на мини, желѣзници и финансови дружества не са наемници, имащи акции и облигации въ предприятията, които управляватъ за смѣтка на капиталиститѣ»? Сѫщо тъй: „Концентрацията на капитала — стара пѣсень отъ 1850 год. Дружествата съ акции и облигации раздробяватъ собственостьта и я разпредѣлятъ между всичкитѣ граждане". Къмъ тая „нова теория" на интелектуалнитѣ по социализма Лафаргъ прибавя следующето: «Колко сме били заслѣпени отъ нашия сектаризмъ ние, които мислехме, че тази нова форма собственость, сѫществено капиталистическа, позволявала на капиталиститѣ да вмъкнатъ крадливитѣ си рѫцѣ и въ наймалкитѣ кесии, за да измъкнатъ отъ тѣхъ и послѣднитѣ петолевки.» Но «новата теория» отива по-нататъкъ и казва: „Работническата мизерия—но тя се намалява и на скоро ще изчезне чрѣзъ постоянното покачвание надницитѣ, когато пъкъ лихвата на паритѣ се намалява; единъ прѣкрасенъ день тя ще спадне до нула и буржуата ще бѫдатъ щастливи да прѣдложатъ на олтаря на социализма своитѣ любезни капитали. Капиталистътъ, утрѣ или други день ще бѫде принуденъ да работи, както го предсказа г. Валдекъ—Русо».

Естествено е, че на тази «нова социалистическа теория» трѣбва да отговаря и „нова метода на дѣйствие". «Тѣзи интелектуални, — казва Лафаргъ, — искатъ да видоизмѣнятъ както тактиката така и теориитѣ на социалистическата партия; тѣ искатъ да ѝ наложатъ една нова метода на дѣйствие. Не е вече завладѣванието на общественнятѣ власти съ борба, легална или революционна, което трѣбва, а да сме се оставили да ни завладѣятъ министерствата на републиканската концентрация; не вече противопоставянието на социалистическата партия на всичкитѣ буржуазни партии, е потрѣбно, а да я дадемъ въ услуга на либералната партия; не вече да я организираме за класова борба, е нужно, а да я направимъ готова за всичкитѣ политически компромиси. И за да възтържествува новата метода на дѣйствие, ще имъ се да дезорганизира социалистическата партия, да сломатъ старитѣ ѝ кадри и да разрушатъ организациитѣ, които отъ 20 години работятъ, за да дадатъ на работницитѣ съзнание за тѣхнитѣ класови интереси и да ги сгрупиратъ въ партия за борба економическа и политическа.—Но интелектуалнитѣ криво си правятъ смѣткитѣ, до сега тѣ сполучили само да стегнатъ връзкитѣ които съединяваха различнитѣ социалистически организации и да станатъ смѣшни».

Съ тѣзи извадки свършваме своитѣ белѣжки по брошюрата: *Социализмътъ и интелектуалнитѣ*, като я препорѫчваме на ония, които не сѫ я чели, да я прочетатъ. Лафаргъ исто-

рически и съ факти разгледва ролята на интелектуалнитѣ въ миналото, отъ единъ вѣкъ насамъ и до днесъ, като анализира тази категория отъ буржуазното общество на съставнитѣ ѝ части и показва, кои отъ тѣхъ иматъ еднакъвъ интересъ съ пролетарията да се борятъ противъ днешнитѣ обществени наредби и кои иматъ еднакъвъ съ капиталиститѣ интересъ да се борятъ противъ социализма. А пъкъ това е много важно да знаемъ. **Н-въ.**

На кждѣ ни води живота или научнитѣ основи на социалната демокрация, отъ *Карлъ Кауцки*. Превелъ *Янко Сакжзовъ*. Издава книжарницита на Вл. Дамяновъ и Гр. Пасковъ. Хасково 1900 г. *Цѣна 50 ст.*

Книжката, превода на която ни даде друг. Сакжзовъ, е единъ цѣненъ вкладъ въ нашата популярна социалистическа литература. На нѣмски тя е издадена отъ германската социалъ-демократическа партия въ стотини хиляди екземпляри. Нейното съдържание представлява кратко, но точно и забелѣжително ясно изложение сжщностьта на научния социализмъ и *основитѣ* на социалната демокрация. Независимо отъ това, че тя, както и всички произведения на Карлъ Кауцки, се чете съ голѣмо удоволствие, благодарение на научностьта и точното логическо изложение на предмета, но книжката може да бжде еднакво полезна на работници и на всѣки социалистъ.

Тази малка по страници, но много цѣнна по съдържание книжка, се раздѣля на петь глави: *I. Дребно производство и едро производство*, *II. Капиталистъ и Пролетарий*, *III. Частенъ монополъ и държавенъ монополъ*, *IV. Повдиганието на пролетариата* и *V. Социализмътъ*.

Кауцки въ тази книжка си е турилъ за цель да отговори на въпроса: *Какво искатъ социалъ-демократитѣ?* Той, разбира се, че не отговаря на въпроса направо, а следъ едно изследвание, или като захваща издалече. Не е мжчно, разбира се, да се отговори на въпроса и направо, но, очевидно е, че съ такъвъ отговоръ не би се постигнала цельта. Най-важното е, че съ такъвъ отговоръ не би се показала научностьта на социализма, или научнитѣ основи на социалната демокрация. Не е работата само да се даде единъ отговоръ на въпраса, а работата е да бжде той научно обясненъ. Такъвъ именно отговоръ дава Кауцки.

За да даде наученъ отговоръ на въпроса, Кауцки изследва развитието на економическия животъ. Това изследвание и дава отговорътъ на въпроса. «Крайната цѣль на развитието, еднжжъ пролетариатътъ завземи държавната власть, е, — казва Кауцки на 57 стр., — съединението на всички производства въ едно грамадно държавно производство, т. е. *въ прѣобръщанието на държавата въ едно економическо сдружение*. Капиталис-

тическото производство престава да съществува и се започва развитието на единъ новъ производственъ начинъ, основанъ върху общото владѣние на производственнитѣ срѣдства. Или, ако искате, старото комунистическо производство се съживява, въ нова, сѫотвѣтна на развитието на производственнитѣ срѣдства форма. Стоковото производство и частното владѣние на производственнитѣ срѣдства сѫ вече прѣвъзмогнати и напуснати: новото економическо сдружение, което се поражда отъ държавата притежава само̀ всички производственни срѣдства, които му сѫ потрѣбни и произвожда само̀ всичко сѫществено необходимо за себе си и за своитѣ членове.

«Такова едно економическо сдружение е едно социалистическо общество. *То е цѣльта на социалната демокрация.*

«Това е значи, което социалъ-демократитѣ искатъ.»

Въ сѫщность, книжката на Кауцки е развитие на принципиалната часть на програмата на германската социална демокрация отъ 1891 година. Кауцки е написалъ това обяснение къмъ програмата, за да обясни главно на пролетариата и изобщо на работния народъ, какво искатъ социалъ-демократитѣ, а съ това да покаже неоснователностьта на клеветитѣ и измислицитѣ на противницитѣ на социалната демокрация. Както казахъ и както читательтъ може да се убѣди, като прочете книжката, Кауцки дава едно напълно научно обяснение основитѣ на социалната демокрация. Не мога да се откажа отъ удоволствието да цитирамъ следнитѣ редове: „Ний бѣхме принудени да започнемъ издалечь, за да можемъ отговори на въпроса, който ний поставихме при началото на тази брошура. Но читательтъ сега ще разумѣе, защо ний не побързахме съ наший отговоръ.

«Цѣльта на социалната демокрация не е произволно поставена, тя не е резултатъ на благи пожелания и распустнати мечти, както нашитѣ противници твърдятъ. Нейната цѣль е признатата отъ нейнитѣ мислители крайна цѣль на извършващето се предъ нашитѣ очи економическо развитие. Само който разбере това послѣдното, ще разбере и социалната демокрация. Не въ облацитѣ се намиратъ нейнитѣ основи, а въ твърдата почва на настоящето. Който иска да обори социалната демокрация, длъженъ е да обори днешната дѣйствителность. Понеже нашитѣ противници не могатъ да направятъ това, тѣ предпочитатъ да се борятъ съ измислици, и клевѣти, хиляди пѫти отхвърлени и оборвани

«Този който разумѣлъ нашата гледна точка, за него е ясно, че е невъзможно да се предскаже, какъ ще изгледва социалистическото економическо сдружение. То не ще се появи готово като пиле изъ яйце на другия день подиръ революцията, и ще бѫде продуктъ на едно развитие. Самото то ще се намира въ постоянно развитие и ще поражда отъ себе си нови въпроси и нови задачи. Върху него могатъ да си блъскатъ

главата нашитѣ дѣца и дѣцата на нашитѣ дѣца — и вдѣтиненитѣ днесь наши противници.

«Задачата на социалната демокрация се състои въ това да предписва пжтьтъ на развитието. Тя има за цѣль само да премахва прѣчкитѣ на развитието, тя има за цѣль да очисти пжтя за развитието на социалистическото общество, а не искуственно да го фабрикува.

«Пролетариатътъ ще бжде лостътъ, които (който?) ще отмѣсти старото общество отъ досегашний му пжть и които (който?) ще премахне най главната прѣчка за всѣко понататашно обществено развитие, а именно: политическата власть на владѣющитѣ класи. Да се повдигне пролетариата, да се поддържи той въ неговитѣ класови борби, да се увеличи неговата сила и неговото разбиране, но сжщо тъй да се освѣтляватъ и близо-стоящитѣ до него работнически класи, занаятчии и селени, върху тѣхнитѣ истинни интереси, като се задружно борятъ противъ всѣка експлотация и всѣко потжпкване: това, а не изработванието на планове за бждящата държава, е задачата на социалната демокрация.

«Социалната демокрация е само съзнавшата своитѣ задачи *работническа партия*. Работническата партия на всѣка една страна трѣбва толкова повече да се препълва отъ социалистически духъ, колкото нейния кржгозоръ става по-широкъ, колкото повече нараства нейното разбиране въвежа на економическото развитие. Германската работническа партия е била отъ самото си начало социалъ-демократическа партия, благогарение на научната любознателность на нѣмската работническа класа и на научното значение на нейнитѣ учители.

«Гдѣто работническата партия се е развила въ социална демокраци, тамъ работническата класа престава да се води отъ минутни впечатления: тя ясно, самосъзнава своята цѣль и съгласво съ нея изработва своитѣ близки задачи и искания. Тя престава да се лута и блуждае изъ неопредѣленостьта, да прахосва време и сила въ безосъзнателно дирение своята цѣль, тя се стреми направо къмъ нея безъ спиръ, безъ ненужно хабение сила и по най късий отъпканъ пжть. Тя не се мжчи да пробива стѣни съ главата си, при все, че това би могло да се покаже като най късия пжть.»

Отъ цитираното се вижда, че книжката съдържа и отговоръ на въпроса, който за нѣкои наши другари не е ясенъ, а именно отговоръ: какви трѣбва да бждатъ отношенията на социалъ-демократическата партия къмъ другитѣ работнически класи, къмъ селенитѣ и занаятчиитѣ. Изобщо книжката: „*На кждѣ ни води живота или научнитѣ основи на социалната демокрация*“ е многоцѣнна за пропагандата на социалистическитѣ идеи у насъ.

Книжката е преведена на хубавъ и приятенъ за четение езикъ. Единъ само недостатъкъ има въ превода, а именно: на

много мѣста запетаетѣ сѫ излишни, турени не на мѣсто, а на други мѣста, гдѣто трѣбва да ги има, липсватъ. Ще забѣлежа още, че думата «ступанство» не на всѣкадѣ въ книжката се пише еднакво; ту «стопанство», ту «ступанство» се пише, когато правилно е да се пише «ступанство», отъ *ступвамъ*, т. е. събирамъ въ едно, прибирамъ и т. н. Най-сетнѣ, въ заглавието една граматическа погрѣшка. Трѣбвало би да бѫде: На кадѣ ни води *животътъ*, намѣсто: На кѫдѣ ни води *живота*. На нѣмски книгата, ако се не лъжа, носи названието: Was willen die sozialdemokraten? — Какво искатъ социалъ-демократитѣ? Обаче даденото на българския преводъ заглавие е по-хубаво, повече посочва на съдържанието.

Д-ъ

Научни бесѣди *отъ пр. Тимирязевъ. Прев. отъ руски Г. Б. Популярно-научна библиотекка № 12, Варна, 1900 г. Цѣна 90 ст. ст. 116.*

Горнята брошура е сборникъ отъ три публични скаски, които проф. Тимирязевъ е държалъ предъ разни събрания въ Русия. Въ първата отъ тѣхъ автора разглежда въпроса, дали Дарвинъ и дарвиниститѣ, като преувеличили значението на естествения отборъ, „не сѫ придали нуждното значение на фактори не по малко важни и особно на влиянието на срѣдата", въ което ги обвиняватъ нѣкои натурфилософи, като Спенсеръ, Хартманъ, Копъ и др..

Организмитѣ се отличаватъ отъ неорганизмитѣ по това, че тѣ сѫ тѣла орѫдни, а «понятието за орѫдие предполага понятието за употребление... или за цѣль». Понеже дарвинизма е учение, което изяснява дѣйствието на законитѣ въ *органическия* свѣтъ, то неговия характеръ се напълно опредѣля отъ това специално свойство на организмитѣ. Да търси въ всѣка най-малка часть отъ организма целесъобразно нагодяване за извѣстна функция, за извѣстно употребление — това стана задача на преобразуваната отъ Дарвина биология. А целесъобразностьта на органитѣ се обяснява не съ ония *физически причини*, които пораждатъ подхващанитѣ отъ отбора измѣнения, а съ самия естественъ отборъ, който задържа тия отъ измѣненията, които по-вече отговарятъ на цельта. Споредъ нѣкои биолози, Дарвинъ, като обяснилъ, „какъ сѫ се *спавили* найсъвършеннитѣ сѫщества", не обяснилъ, «какъ сѫ *произлѣзли* тия съвършенни сѫщества» или какъ сѫ се появили така нареченитѣ случайни измѣнения, които подхваща естествения отборъ. Тимирязевъ показва, че, макаръ Дарвинъ да не е решилъ тоя, по всѣка вѣроятность твърдѣ сложенъ и окончателно, отъ никого още не решенъ въпросъ, все пакъ отъ него е извършено най-сѫщественото въ науката за живота. Автора въ дългъ редъ примѣри посочва голѣмитѣ успѣхи, които естествознанието е направило благодарение *именно* на Дарвина.

Що се отнася до причинитѣ на измѣненията, то автора забелѣзва, че, ако «искатъ по-надълбоко да се анализира тоя изходенъ фактъ, исканието е законно, но се заявява не тамъ, гдѣто трѣбва. Отъ всѣка теория може да се иска само онова, което тя ни дава." Тия причини сѫ физически, както се показва отъ многото опити, правени надъ растителни форми. „Разбира се, ние нѣмаме право да заключаваме, казва автора, че организмитѣ сѫ се образували изключително подъ влиянието на тия физически фактори, безъ участието на други фактори и това окончателно ни повръща къмъ нашия основенъ въпросъ — къмъ оцѣняванието ролята на различнитѣ фактори на еволюцията и тѣхното отношение къмъ изтъквания отъ дарвинизма факторъ т. е. къмъ отбора".

Втората сказска, озаглавена „физиология на растенията» (нейнитѣ основни задачи), представлява изложение на нѣкои важни новопридобития на ученитѣ върху разнитѣ въпроси изъ тая область. Като посочва безплодността на всички опитвания, да се прокара граница между жизненната и безжизненна материя, автора заключава, че не сѫществува никаква специфична «жизненна сила», и оставя да се замѣни последната съ взаимодѣйствието на прости физически сили. Имащъ всѣкога предъ видъ двата основни природни закона, — закона на Лавуазие: «нищо не се губи и не сътворява», т. е. закона за вѣчността на материята и закона на Хелмхолца за вѣчността на енергията или силата — автора по-нататъкъ разглежда нѣкои въпроси отъ голѣмъ интересъ и отъ голѣма важность, като нпр. въпроса за обмѣна на веществото и храненето на растението, въпроса за ролята на хлорофила, когото автора сполучливо вове „посрѣдникъ между слънцето и живота върху нашата планета", и пр.. Автора забелѣзва, че ония чудесни приспособления на растителнитѣ форми къмъ условията на живота не ще бѫдатъ изяснени, ако не се въведе дарвиновата теория; той наистина въвежда тая теория и тукъ.

Между другото, тукъ автора зачеква въпроса за самозараждането на живота. Той признава, че логически е необходимо да се приеме, какво органическия свѣтъ е произлѣзълъ отъ мъртвата материя. Но той прави забѣлѣжката, че „и друго разрѣшение на въпроса е мислимо." Това «друго разрѣшение» излиза въ сѫщность твърдѣ безлогично. Като признава зараждането на живата материя отъ неживата, автора допълва, че, «ние еднакво можемъ да допустнемъ, че условията на този преходъ могатъ да сѫществуватъ, но могатъ и да не сѫществуватъ въ тази минута върху нашата планета». Тимирязевъ е по-наклоненъ да допустне, че тия условия днесъ не сѫществуватъ, и съ това да обясни несполукитѣ на тия, които вѣрваха въ произволното зараждане. „Сѫществуванието на произволното зараждане, споредъ него, въ днешната биологическа епоха, а слѣдователно и въ всички минали епохи, би

било почти непреодолима спънка на дарвиновата теория". Споредъ тая теория, всички организми сѫ произлѣзли отъ *единъ* общъ прадѣдъ, споредъ учението за самозараждането, такива прадѣди е имало нѣколко пѫти. — Въ края на сказката си автора указва на „тритѣ вида причини", по които ставатъ *всички* явления: химически, физически и исторически — причини, които ни напомнятъ безсмъртнитѣ имена на Лавуазие, Хелмхолца и Дарвина.

Третата сказка е полемика противъ неовиталиститѣ, т. е. тия, които искатъ на ново да възкресятъ предполагоемата «жизненна сила» или, по-точно, противъ проф. Бородина. Последния, като изтъква нѣколко факти, които съвременната наука, при недостатъчностьта на своитѣ методи и средства за изследване, не е добрѣ обяснила отъ гледището на физическитѣ сили, заключава за сѫществуванието на нѣкаква особенна сила, присѫща само на жизненния свѣтъ. Проф. Тимирязевъ умѣло показва всичкитѣ противоречия, които съпровождатъ у проф. Бородина това възкресяване на жизнената сила и показва неумѣстностьта на последнята при явления, които ставатъ връзъ основа на физически и химически закони.

Следъ всичко на кратко изложено, автора на тая заслужваща всѣка препорѫка книжка свършва съ надѣжди въ бѫдащитѣ успѣхи на науката: «Съ каква бодрость на духа, казва той, само подбужданъ къмъ борба отъ растящитѣ мѫчнотии, звучатъ тия думи: каква смѣла увѣренность, че науката ще се разправи утрѣ съ своитѣ по-сложни задачи, *защото нейното минало е гаранция за бѫдащето ѝ*».

А. Ц. Ц.

Нравственость, Право и Държава. Отъ *Д-ръ М. Поповилиевъ*, Доцентъ въ Висшето Училище. Търново. 1900 г.

Въ отбелѣзаната тукъ книга твърдѣ младия ни доцентъ въ Висшето Училище прокарва доста устарели идеи. Наистина, че е било излишно автора въ предговора си да предупредява читателя, какво той е билъ добросъвѣстенъ при съставянието на своя трудъ, защото е достатъчно да се прочете книгата му, за да се види, че той съ най голѣма акуратность се е старалъ да бѫде навредъ официаленъ и нигдѣ не е направилъ ни най-малко отклонение отъ официалната наука. Още отъ началото авторътъ ни обажда, че си поставя за цель да докаже сѫществуванието на естественното право, наречено отъ други и свещенно право. За доказвание сѫществуванието на естественното право авторътъ си служи съ дедуктивния методъ, а оставя на страна индуктивния, който е обшо признатъ за единственно годенъ методъ въ научнитѣ иследвания. Посрѣдствомъ дедуктивния методъ добитото за естественното право понятие у различнитѣ автори е най-различно, но това

не отчайва нащиятъ авторъ и той непрестава да твърди, че естественното право сѫществува, макаръ още не успѣлъ да го проумѣе. Вижда се, че правната философия е доста забавно занятие за нѣкои философи и безъ работа професори, но тя е далечъ отъ да бѫде сериозенъ трудъ съ научна стойность. Когато говори за нравственостьта, авторътъ прави едно малко насилие надъ себе, че нравственностьта между другото се е състояла и въ задължения къмъ Бога. Казваме, че прави едно насилие надъ себе си, защото не вѣрваме единъ образованъ человѣкъ да има еднакви възгледи върху нравственностьта съ единъ теологъ. Отъ нравственостьта авторътъ преминава къмъ Приватното право, за началото и происхождението на което ни излага една теория, основана върху свободата и собственостьта и наречена отъ него *либерална* и *благородна*. Третята часть на книгата: *Държава*, като че е искуствено присъединена къмъ първитѣ двѣ части: *Нравственость* и *право*, или е погрѣшно озаглавена *Държава*, вмѣсто *публично право*. Интересно е, че това побъркано заглавие бѣше турнало въ възторгъ единъ нашъ вѣстникаръ, който написа цѣлъ подлистникъ върху него.

Авторътъ е положилъ доста трудъ, за да развие своитѣ възгледи върху нѣкои въпроси отъ правната философия, но при всичко това не може да не се съжелява, че отъ висотата на катедрата, която той занимава въ Висшето Училище, се изваждатъ на свѣта отдавна потънали въ прахъ изъ библиотекитѣ увехтѣли учения. Отъ това и авторътъ не печели нищо, защото той остава чуждъ и неразбранъ отъ нашето студенчество.

С. С-въ.

НАУЧЕНЪ ПРЕГЛЕДЪ.

Алуминий.

Отъ най-старитѣ времена човѣкъ се е стремилъ да употрѣбява природнитѣ предмети въ борбата си за сѫществувание. Отначало той си е служилъ, съ камъкъ тъй, както го е намиралъ въ природата, било за замѣрвание на животнитѣ, птицитѣ, плодоветѣ по дърветата и пр. Тоягата му е служила, като другарь въ постояннитѣ му скитания. Но съ неговото развитие той употрѣбява камъка за рѣзане, сѣчене, копане и т. н. После той изнамира различни метали, отъ които прави необходимитѣ си инструменти. Така човѣчеството е преминало въ своя периодъ на развитие каменния, бронзовия и желѣзния периоди, последниятъ отъ които и сега продължава.

Ние днесъ строимъ отъ желѣзото машини, кораби, желѣзници и т. н. Всичкитѣ средства за сѫществувание сѫ направени главно отъ тоя благо-

роденъ металъ. — Но какво би станало, ако желѣзото не притежаваше поне едно отъ свойствата си, които сега има? Напр., ако то се топеше не при повече отъ 1100°, а само при 60° или 100°; или ако бѣше толкова меко, колкото напр., калая? Не ще съмнение, че нашата индустрия не шеше да сѫществува, защото отъ калай и отъ метали, топими при 60°, не могатъ се строи никакви машини. Но какъ?! Мигаръ нашата индустрия, съ която толкова много се гордѣемъ, дължи своето развитие на една чиста случайность, че желѣзото не е мегко, като калая?! Мигаръ нашата тъй истьнчена цивилизация сѫществува само благодарение на туй свойство на желѣзото да се топи при повече отъ 1100°, а не при 60°? — Да! Нашиятъ напредъкъ нѣмаше да го има, ако желѣзото притежаваше казанитѣ свойства, които биха могли да се използватъ въ живота.

Но ако нашата култура зависяше отъ извѣстнитѣ свойства на желѣзото, тогава не можемъ ли ние да замѣнимъ желѣзото съ другъ металъ, който да притежава много повече приложими въ живота свойства? Ето, ние имаме до сега повече отъ 90 елемента, не може ли поне единъ отъ тѣхъ да замѣни и даже съ полза желѣзото? И да, и не. Наистина намъ сѫ извѣстни метали, които биха могли съ успѣхъ да служатъ вмѣсто желѣзото, но на тѣхъ липсва главното свойство на желѣзото: изобилностьта. Ние имаме грамадни и изобилни желѣзни рудници, обаче нѣмаме такива отъ тѣзи метали. Една машина, построена отъ тѣхъ би струвала едва ли не колкото една цѣла фабрика съ всичкитѣ ѝ машини, направени отъ желѣзо. Обаче отъ десетина години на насамъ между учения свѣтъ, па даже и между неучения, захвана да се чува единъ викъ, който въ последнитѣ 2—3 години особенно се усили, че желѣзния вѣкъ се свършва и почва . . . . вѣкътъ на *Алуминия.*

Алуминия е единъ отъ най-распространенитѣ елементи въ природата. Той е главната съставна часть на гранита, слюдата, глината, фелчината и т. н., които сѫ извънредно много распространени. Но най-важни алуминиеви руди сѫ Бокситътъ ($Al_2O_3 . 2H_2O$) и Криолитътъ ($Al_3 . 3NaFl$). Бокситътъ е много распространенъ въ Франция, особено въ мѣстностьта Боксъ, отъ гдѣто си е получилъ и името. Криолитътъ е намѣренъ до сега въ голѣмо количество само въ Гренландия и то съвсѣмъ случайно. Този рудникъ е билъ откритъ още въ 1816 г. отъ единъ пѫтешественникъ, но се експлоатира нѣщо отъ преди 20 год. отъ едно дружество, съставено отъ американски капиталисти. Рудата се прекарва въ Америка за по нататъшно преработвание. Въ рудника работятъ зимно време около 60 души, а лѣтно — до 170, които сѫ единственнитѣ обитатели на тази часть на Гренландия.

За пръвъ пѫть Алуминия е полученъ въ видъ на сивъ прахъ отъ Вьелера въ 1822 год., като е дѣйствувалъ на Алуминиевия хлоридъ ($AlCl_3$) съ елемента калий (K)

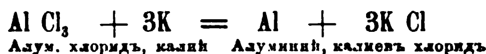

Но по-късно, въ 1845 г., той е успѣлъ да го получи въ видъ на парчета съ хубавъ бѣлъ цвѣтъ. Грамадното распространение на рудитѣ му е карало химицитѣ да търсятъ начинъ за добиванието му въ голѣми размѣри.

И наистина, въ 1854 г. знаменитиятъ химикъ Хенрихъ Сенъ-Клери-Девилъ е сполучилъ да открие тѣхнически начинъ, който се заключава въ разлаганието на двойния Натриево-Алуминиевъ хлоридъ отъ металическия Натрий. Смѣстьта отъ двѣтѣ тѣла нагрѣватъ въ особени пѣщи при малъкъ достъпъ на въздуха. Натрий (Na) отнема Хлора (Cl) отъ Алуминия и се получава Натриевъ хлоридъ и Алуминий.

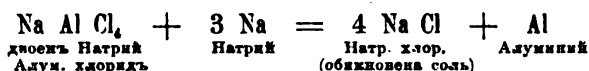

$$Na\,Al\,Cl_4 + 3\,Na = 4\,Na\,Cl + Al$$

двоенъ Натрий Алум. хлоридъ; Натрий; Натр. хлор. (обикновена соль); Алуминий

Освенъ по-горния начинъ Алуминий сега се получава въ голѣми размѣри по електрически начинъ и по начинитѣ на Херула, Килиани, Хала и пр. Всичкитѣ начини иматъ за цель да добиятъ по възможность най-много Алуминия съ най-долна цѣна.

Алуминий има прекрасенъ бѣлъ цвѣтъ, сжщо както калая и малко по сивъ отъ среброто. Блѣсъкътъ му напомня слабия матовъ блѣсъкъ на калая, но сравнително съ калая и чистото срѣбро Алуминия е по твърдъ. Той е почти 4 пжти по-лекъ отъ среброто, 3·26 — отъ медьта и почти 3 пжти по-лекъ отъ желѣзото. Топи се при 625° и при това толкова малко се окислява, че може да се излива въ форми. Извѣстно е, че при стопяванието на оловото (куршума), повръхностьта на стопената маса се покрива съ тънка сива корица, която е съединение на оловото съ кислорода отъ въздуха; подобна маса на корици при стопения Алуминий не се образува (или се образува съвършенно малка), значи той не се съединява съ кислорода; съ други думи, не се окислява. Не се окислява на студено ни въ сухъ, ни въ влаженъ въздухъ, когато желѣзото и бакъра се окисляватъ (ръждясватъ). Сярната и Азотната киселини го растварятъ малко; сѣроводорода (има мирисъ на развалени яйца) не му дѣйствува, когато срѣброто почернява. Разреденитѣ оцетни и лимонена киселини не го разяждатъ, което дава възможность да се употрѣбява за сждини въ домакинството. Чистиятъ Алуминий има якость отъ 10—12 kg. (якостьта се мѣри съ kgr. като направятъ телъ съ диаметръ единъ квадратенъ милиметръ, и отъ колкото килограма се скъса тоя телъ, толкова kgr. е якостьта на метала) за излѣтъ телъ, а за исчуканъ телъ якостьта е 20—25—27 kgr. Якостьта ослабва съ покачванието на температурата, а се увеличава съ прибавянието къмъ метала малко бакъръ или срѣбро, но при това се намалява неговата ковкость. Напр. при смѣсь 8% бакъръ, якостьта достига до 39·5 kgr. И при това тѣзи съединения сж ковки, яки и лесно се работятъ, а което е много важно, запазватъ хубавия бѣлъ цвѣтъ на Алуминия. Отъ съединението на бакъръ съ Алуминий въ отношение 6: 100, направенъ телъ дългъ 13 километра съ еднакъвъ диаметъръ на всѣкадѣ и обѣсенъ вертикално нѣма да се скъса. Не е ли това идеалния металъ за съединяванието съ телеграфно съобщение единъ аеростатъ (въздухоплавателна машина) съ земята?

Бѣлия цвѣтъ на Алуминий и хубавото му и лесно работение е накарало практицитѣ да го опитатъ за правяние на различни домакински сждини. Но явява се въпросътъ: може ли Алуминий да служи за сждини? Защото не е достатъчно единъ металъ да се работи добрѣ и да има хубавъ изгледъ, но е необходимо, щото този металъ, да не разваля тѣлата,

които биха се турили въ него. Медьта (бакъръ), напр., не може да се употрѣбява въ домакинството, ако не се покрия съ калай. И ако по нѣкаква причина, калаятъ не се намираше на земното кълбо, то ние никога нѣмаше да употрѣбяваме меднитѣ сѫдини, защото тѣ не калаисани развалятъ (утравятъ) ястията и питията. Та въпросътъ е, алуминиевитѣ сѫдини развалятъ ли, утравятъ ли яс͡тиетата и питиетата?

— Този въпросъ е изследванъ отъ много химици. И по него, както и по всѣко нововъведение, което има важно значение въ практическия животъ, сѫ се изказали крайно противоположни мнѣния. Едни сѫ искали отъ Алуминия идеално съвършенство, а другитѣ сѫ превъзнасяли или игнорирали неговитѣ недостатъци; едни сѫ виждали въ най-малкитѣ му недостатъци прѣчки за практическото му приложение, когато други сѫ го прокламирали като металъ, който ще играе първостепенна роля въ живота и ще измѣни всички употрѣбявани до сега метали. Така напр., споредъ изследванията на Roy излиза, че Алуминий се раствора даже на студено отъ сѣрната и азотна киселини, били тѣ чисти или търговски и толкосъ го разтварятъ, че правятъ употрѣбението му невъзможно за правяние апарати при фабрикацията на тѣзи киселини, когато се знае, че тѣ го не разтварятъ или пъкъ го разтварятъ съвършено малко. Споредъ опититѣ на Люберта или Кошера излиза, че матеркитѣ, направени отъ Алуминий, за войската и домашнитѣ сѫдини не могатъ да се употрѣбяватъ, защото оцета, лимонената киселина (лимонъ-тозу), виното, чая, кафето го разяждатъ. Споредъ тѣхъ пакъ Алуминий се разяжда отъ фенола, салициловата и боровата киселини, затова не може да се употрѣбява и за направата на химически апарати.

Но споредъ изследванията на Баланда, Алуминия може да се употрѣбява съ успѣхъ за домашни сѫдове, защото въздуха, водата, виното, бирата, лимона, кафето, чая, захарьта, маслото, лойта така сѫщо дѣйствуватъ върху Алуминия, както и върху обикновено употрѣбяванитѣ метали, каквито сѫ желѣзото, медьта, оловото и цинка. Оцетътъ и морската соль наистина го разтварятъ, но въ такова малко количество, което не може да компрометира неговото употрѣбение.

Заедно съ развитието индустрията на Алуминия, се развива и неговото приложение. Сега той се употрѣбява много за правение на телеграфни жици. Отъ единъ килограмъ Алуминий се приготовлява телъ съ сѫщитѣ качества и дължини, както и отъ 2 килограма и 80 гр. медь. Алуминий измѣства медьта изъ телеграфнитѣ съобщения, защото той е поефтинъ сравнително и много по-лекъ, така че освѣнъ цѣната, прави се економия отъ телеграфнитѣ дървета, а заедно съ тѣхъ отъ чаши и желѣза, защото алуминиева телъ, като по-лекъ не изисква часто телеграфни стълбове. Алуминиевиятъ тель е много по-практиченъ и за подморскитѣ телеграфи предъ медьта. Освѣнъ това цѣната на медьта постоянно се качва, а на Алуминия спада. Така презъ 1898 год. единъ kgr. медь струваше 1·20 лева, 1899—1·98 л., а сега—повече отъ 2 лева.

Алуминия измѣства желѣзото отъ корабостроителното дѣло. Напр. въ 1894 г. била построена въ Франция една яхта отъ алуминия, която тежѣла 2600 kgr., когато сѫщата яхта, направена отъ желѣзо, тежи 4500 kgr. Но корабитѣ, построени отъ Алуминия, сѫ по-евтини, защото той се работи

по-лесно и по економично отъ желѣзото и стоманати. Но най-цѣнна е неговата неокислителность; алуминиевитѣ кораби запазватъ всѣкога хубавия си бѣлъ цвѣтъ, а желѣзнитѣ ръждясватъ. Освѣнъ това, правенитѣ миналата година опити въ Франция сж указали, че алуминиевитѣ кораби взиматъ по-голѣмо растояние въ часъ отъ желѣзнитѣ. Сега имаме много и грамадни кораби построени отъ алуминий, почти въ всичкитѣ морски държави.

Вагони направени отъ алуминия, съ исключение оситѣ и колелетата имъ, сж много по-хубави и леки отъ желѣзнитѣ. Тѣ сж съ 1500 kgr. по-леки отъ другитѣ, така че единъ обикновенъ тренъ може да економише 30,000 kgr. Сега въ много държави и желѣзнопжтни дружества се изучава въпроса за замѣняването досегашнитѣ вагони съ алуминиеви. Сега има на много мѣста алуминиеви транваи и различни кола.

Напоследъкъ алуминия намира приложение въ правението на искуствени части отъ човѣшкото тѣло. Такива части правятъ отъ тънки алуминиеви плочи, на които даватъ формата на частьта, извжтрѣ испълнена съ каучукъ, на който сжщо даватъ формата на частьта, която замѣства. Каучукътъ предпазва алуминия отъ счупвание. Такива искуствени части сж леки, здрави и много по-удобни отъ всѣкаква друга материя. — Алуминия се употрѣбява сжщо и за визитни картички. Тѣ сж леки, тънки, гъвкави, съ металически блѣстящъ цвѣтъ, съ чудесна лекость. Отпечатването на буквитѣ е тъй сжщо чисто и хубаво, както и на книга. Тънкитѣ алуминиеви плочици намиратъ блѣстяще приложение въ индустрията. Сега скжпоцѣнни книжа, документи и пр. на много мѣста пишатъ на алуминиеви листа, а не на книга, защото нѣма никаква опасность отъ водата и пожара. Правятъ сждове за ястия и принадлежности за ядене; части на велосипеди, дамски гребени; употрѣбява се въ часовникарството; за правение на очила; за входни билети ни желѣзнопжтнитѣ станции; за правение подкови за конетѣ и добитъка, които сж три пжти по-леки отъ желѣзнитѣ и три пжти по-трайни; правятъ ключове, които сж чисти и извънредно леки, брави, резета, врати, пирони, оржжия; алуминий провожда гласа съ скорость 4950 метра въ секунда, затова се употрѣбява за правение на различни музикални инструменти, за звънци и т. н.

Но още по-голѣмо значение за индустрията иматъ съединенията на алуминия съ другитѣ метали (сплавитѣ). Така отъ магнезий и алуминий стопени при 800°, се получава едно набито и извънредно леко съединение, наречено магналиумъ, което се работи лесно, истегля се на жици, може да се излива въ калъпъ, да се рѣже. Употрѣбява се сега за правение на разни оптически и електрически инструменти. Сплавьта отъ медь и алуминий може да се употрѣбява вмѣсто меднитѣ пари, които много лесно позеленяватъ на въздуха; алуминиевитѣ пари сж извънредно много леки, което е много важно за търговията. Сплавьта отъ медь и алуминий ще има грамадно значение въ въздухоплавателното дѣло, защото тя е извънредно яка и лека, което има грамадна важность въ въздухоплаванието. Сега всичкитѣ въздухоплавателни машини, които се правятъ за опитъ, а такива постоянно се правятъ, сж направени главно отъ алуминий или алуминиеви сплави. И ако нѣкога, което надали ще бжде много далече, въздухоплаванието стане свършенъ фактъ, това много ще се дължи на алуминия.

Англичанитѣ Austen и Hunt сж успѣли да получатъ едно съединение отъ 78% алуминий и 22% злато, което има пурпуренъ цвѣтъ и може да се употрѣбява въ бюжетарнитѣ, също и за златни пари, защото този характеренъ цвѣтъ се получава само отъ показаната пропорция, а въ всѣка друга — цвѣтътъ се измѣня. 82% никелъ съ 18% алуминий даватъ прекрасно съединение съ лимонепо-жълтъ цвѣтъ, което се работи лесно и хубаво, добрѣ се полира и си запазва цвѣта за дълго. Също такива съединения се получаватъ и съ паладия, кобалта и пр.

Професора отъ женевския университетъ Марго е сполучилъ да покрие алуминиева дъска съ медь. Така покрития алуминий ще може да измѣсти на много мѣста употрѣбението на медьта. Сполучено е сжщо да се получи посрѣбренъ и позлатенъ алуминий, който има важно практическо значение.

Алуминия притежава забелѣжителното свойство да остава дири, особено по стъклото и порцелана. Тѣзи следи не могатъ да се заличатъ даже следъ най-продължително търкание, нито пъкъ да се унищожатъ съ нѣкакво химическо срѣдство. Достатъчно е, истърканата повръхность да се намокри или надъха, както се покрива стъклото, когато го надъхваме и да се рисува после съ алуминиево парче. Влажностьта не е непремѣнно необходима, но безъ нея трѣбва да се дращи съ голѣмо налягание; тя само спомага. По такъвъ начинъ може да се отпечататъ различни образи, напр. цвѣтя, птици и пр., които излизатъ прекрасни, както върху безцвѣтни, така и върху цвѣтни стъкла, и иматъ хубавъ металически блѣсъкъ. Ако се дѣйствува върху имъ съ солна киселина и поташъ, трѣбвало би да се изгубать рисункитѣ, но тѣ се запазватъ, а се губи само металичския имъ цвѣтъ, защото се разтваря алуминия. Върху стъкло и порцеланъ се рисува прекрасно, цвѣтътъ се запазва дълго време и не му дѣйствуватъ разнитѣ атмосферни агенти.

Заедно съ развитието на грамадното приложение на алуминия е вървѣло и развитието на индустриалното му добивание, а заедно съ него и прогресивното му поевтиняване. Преди 15 години алуминий се смѣташе като металъ рѣдъкъ и безъ бждаще. Производството му въ цѣлия свѣтъ не надминаваше 13,000 kgr. Само Германия произвождаше повече; Англия, Франция и Съединенитѣ Щати заедно не произвождаха повечъ отъ 3000 kgr. А въ 1898 год. е добито въ цѣлия свѣтъ 4,000,000 kgr. Главнитѣ производители на алуминий сега сж Съединенитѣ Щати, Швейцария, Франция и Англия, а Германия е минала на пето мѣсто, тя внася алуминий вмѣсто да изнася. Въ 1899 г. въ цѣлия свѣтъ е добито повече отъ 12,000,000 kgr. За Франция прогресътъ въ производството на алуминия е вървѣлъ по следующия начинъ: Въ 1884 год. е било произведено всичко 68 kgr.; 1887 г.—8154 kgr.; 1889—22,215; 1891—67,950; 1893—153,932; 1898 г. достига 600,000 kgr., а 1899 г. заминава 1,000,000 kgr.

А цѣната на всесвѣтския пазаръ е вървяла така:

Година	Цѣната на 1 kgr. Алуминий
1835 повече отъ	3,000 лева
1854	3,000 „
1856	375 „

Година	Цѣната на 1 kgr. Алуминий
1857	300 л.
1863	140 „
1885	125 „
1886	88 „
1890	19 „
1891	15 „
1892	8 „
1894	5 „
1897	3·52 л.
1898	2·70 „
1899	2·50 „

Сега, когато пишемъ тѣзи редове, цѣната му е около 2·30 лева килограма.

Заедно съ развитието производството на Алуминия, заедно съ намаление цѣната му се разширява и полето на неговото приложение. Сега алуминий се употрѣбява за сѫдини, ножове, вилици, разни сѣчива; за телеграфни и телефонни жици; въ войската: за лафети (подножие на топовете), за покриване на блиндажитѣ, сѫндѫци за барута, за други войскови материали, за гилзи (фишеци), ножници за сабитѣ, дръжки за копията, за шлемове, брони, зенгии и разни материали за лагеръ; за направата на велосипеди; за трѫби при ацетиленовото и газовото освѣтление; за постройка на кѫщи; за разни музикални инструменти; за всичкитѣ хирургически инструменти; за кутии на часовницитѣ; кутии за конфети, мангали, кошници за хлѣбъ; за различни оптически уредби и пр., безъ да смѣтаме приложението му въ съобщенията по сухо и море и постройкитѣ на разни машини.

Изобщо, производството на алуминия отъ една страна има стремление да се развие до такава степень, щото да може да удовлетвори належащитѣ нужди, а отъ друга страна, новитѣ приложения на алуминия се увеличаватъ и всѣки день практиката ни донася едно ново приложение.

И ние, основани на всичко това, което се върши предъ насъ, съ чиста съвѣсть можемъ да се присъединимъ къмъ ентусиазиститѣ и да кажемъ заедно съ тѣхъ: «Вѣкътъ на желѣзото се свършва, господа, алуминий заема неговото мѣсто!»

Ир-овъ.

ИЗЪ ЖИВОТА И ЛИТЕРАТУРАТА.

Отговоръ на в. „Съзнание“. — Една справна върху тактиката на редакторитѣ му. — Цельта на съюза и неговитѣ срѣдства за достигването ѝ. — Учительтъ, държавата, общината и съюзътъ. — Противоречията на съюзническия органъ „Съзнание“. — Професионална ли организация или политическа? — Какво казва г. Е. М. за съюза и неговото бѫдѫще. — Бѫдѫщето и настоящето на съюза.

Чуденъ свѣтъ! Представете си: туку-гледате изъ нѣкой незнаенъ кѫтъ изкочила «разбъркана» дребна главичка да нарушава спокойствието на *умоветѣ!* Види се, тази главица не знае, че разрешението на великитѣ проблеми предстои само на последнитѣ, че за нея би било по-хубаво да си налѣга парцалитѣ и да чака олимпийскитѣ имъ наставления. Още по-чудно е, че умоветѣ сѫ трѣпнали отъ тази дребна главица и се хвърлятъ съ излишна енергия да я смажатъ. Моля ви се, защо е туй излишно исхабяване на енергия, тѣзи гръмовити фрази, които за други случаи щѣха да бѫдатъ готови, та да нѣма упрекавания, че статиитѣ били написани съ мекъ тонъ; защо е туй проливане на мастило и испълване на колонитѣ на вѣстника, когато и безъ туй г. Х. си е дребенъ, разбърканъ и безврѣденъ?

Както и да е, но върху главата на нещастния г. Х. тѣжи грозна присѫда. Отъ «разбърканата глава» до «мъгливата философия», отъ невежественното разбиране до безполезното джавкане г. М. въ бр. 45 и 46 на в. «Съзнание» въ отговоръ на белѣжкитѣ ми *) сплита обвинителния си актъ, съ който иска да нанесе гръмовенъ ударъ на г. Х., та вече да се не залавя за работи, които — споредъ г. М. — не разбира. Въ случая падна ми се да играя ролята на лисицата, която се уплашила, щомъ видѣла за пръвъ пѫть лъва, ала отъ после не ѝ се виждалъ тъй страшенъ, че даже се решила да си поговори съ него. На първо прочитание стат. на Е. М. ми се показа поразителна; на второ прочитане —

*) Гл. „Ново Време“ год. IV, кн. V. „Изъ живота и литературата“.

Нашето списание се изказа по въпроса за Учителския Съюзъ нѣколко пѫти, и които сѫ чели статиитѣ му и тѣзи на нашия другарь Х., виждатъ, че редакцията на списанието малко по-другояче схваща въпроситѣ, които зачеква той. Разбира́ се, че ние не сме затворили страницитѣ на списанието за членове на съюза и въ сѫщото време наши другари по идеи да се изказватъ по сѫщия въпросъ, толкосъ повече, че той не е свършенъ. Затова дадохме мѣсто на статиитѣ на Х. безъ забелѣжка. Предполагахме, че поне за редакторитѣ на в. „Съзнание“, особенно на Е. М., тя не е нужна, но се излъгахме. Именно Е. М., отговора си на Х. озаглави: „Скептическитѣ погледи на Ново Време“, когато тѣзи погледи носятъ подписа на Х. Както се вижда, Е. М. спада къмъ оная категория личности, които наети да защищаватъ едно дѣло, се оказватъ презъ мѣра ревностни. На белѣжки, съвършенно справедливи и напълно обективни, той се нахвърля на авторитѣ имъ съ жарь, достоенъ за по-други дѣла. „Работническиятъ вѣстникъ“ му направи една справедлива белѣжка, Е. М. обвини единого отъ редакторитѣ му безъ основания и му отговари, че той не разбиралъ нищо въ дѣлата на съюза; Х. прави нѣколко белѣжки, а Е. М. отговаря: Х. нищо не разбира, Х. е „забъркана и мъглива глава“. На такива отговори можело би да се каже само: Сарпъ редакторъ билъ Е. М. Впрочемъ, интересно е да ни обади Е. М., отъ кога е станалъ толкова вѣщъ въ дѣлата на учителския съюзъ, та не дава дори и на членове на съюза да иматъ свое мнѣние?

В. на Р.

не тъй страшна; а на третьо — не тъй олимпийска, даже и съ нѣкои слаби странички — споредъ мене — та азъ рѣшихъ да издамъ повторно слабия си гласъ и защитя резбитата си глава. Право да си кажа, отъ възпитания авторъ не очаквахъ да ми хвърля такова страшно текме по главата, а да извади на явѣ моитѣ заблуждения — щомъ има такива — — та и азъ да се повъзпитамъ.

Азъ не ще се спирамъ върху обикновено вѣсникарскитѣ изражения, които любезниятъ приятель г. М. е употрѣбилъ, да съсипе изеднажъ и съвършенно г. Х., нѣма да се спирамъ да обмислямъ, защо е аджеба този остъръ тонъ, който бѣше забравенъ, когато се критикуваха административнитѣ произволи; нѣма да се спирамъ и питамъ, подходяща ли е тази нетолерантность, съ която г. М. се нахвърля върху единъ човѣкъ, който има смѣлостьта да се искаже по единъ въпросъ и гдѣ останаха следнитѣ думи, подъ които личатъ имената на редакторитѣ на в. «С»: «Мислимъ, че мѣрата за държанието на единъ вѣстникъ не се дава толкова отъ качествата на противницитѣ, колкото отъ степеньта на уважение, което редакторитѣ питаятъ къмъ себе си. И именно защото сме считали, че подобно едно поведение нѐвъзможно за хора съ достоинство, ограничавали сме до минимумъ критиката на личноститѣ, като сме прехвърляли цѣлата тяжесть върху принципалнитѣ питания...» Ще забелѣжа, че азъ излизамъ печатно и се изказвамъ искрено, какъ мисля по извѣстенъ въпросъ и ако моето мнѣние да е чисто заблуждение, длъжность бѣше на гръмовния Е. М. да извади на явѣ приципалнитѣ разногласия, да освѣти въпроса отъ свое гледище, по-добрѣ, по-аргументно, като не забравя, че всѣки човѣкъ има свое достойство — макаръ да бѫде то и най-скромно — и въ принципалнитѣ полемики това достойнство не трѣбва да се накърнява. Но за неумѣстнитѣ си изрази, нека самъ г. М. да се черви.

Е. М. ме обвинява, че съмъ искалъ да кажа нѣщо, а въ сѫщность нищо не съмъ казалъ. Азъ се съмнѣвамъ въ туй негово твърдение. Когато прочетохъ хубавичко отговора му, узнахъ, че той ме е разбралъ, какво съмъ искалъ да кажа; обаче казаното отъ менъ не било вѣрно. Когато писахъ върху цельта на съюза, азъ обѣщахъ че ще се повърна пакъ да довърша белѣжкитѣ си и тогава отговорътъ на в. «Съзнание» щѣше да бѫде по умѣстенъ. Обнародвания отговоръ ме принуди да слѣя отговора си и продължението въ едно.

Българския учителски съюзъ като професионална организация има своя цель. Пита се: тази цель *добра ли е и може ли да се реализира* съ срѣдствата, които е избралъ? Въ белѣжкитѣ си азъ споменахъ, че българския учит. съюзъ е прогресивна организация, която има за цель да добави туй, което не дава съотвѣтствующата училищна власть, да удовлетвори — до колкото може — епохалнитѣ предявления. Азъ не се спрѣхъ на дълго, защото бѣше безполезно. Естествено е, че земледѣлецътъ много по-добрѣ разбира въ занятието си, отколкото кундураджиятъ или кебапчиятъ и когато на последния се усмихне добрата урисница и той усѣти подъ себе си министерското кресло на земледѣлието и търговията, то, ако иска да направи нѣкакви сѫществени подобрения въ туй занятие, трѣбва да пита първиятъ. Ако на земледѣлеца се представи случай да обсѫжда туй или онуй нововъведение въ занаята му, то той ще го обсѫжда не

съ кундураджията или кебепчията, а съ своитѣ другари земледѣлци. Колкото по-охотно и по-дълго време се занимава единъ човѣкъ съ своята професия, толкова по добрѣ той вниква въ нейнитѣ тънки гънки, толкосъ повече се специализира и е способенъ да укаже, каква е и каква би трѣбвало да бжде тази професия, той би ни посочилъ, при какви условия ще се развие най-успѣшно тази професия и да даде добри резултати. Изхождайки отъ тукъ, като признавамъ компетентностьта на учителя да се произнася при подходящитѣ случаи за добрия или лошия вървежъ на учебното дѣло, да указва на сжществующитѣ условия и нововведенията, необходими за прогресивното развитие на туй дѣло, азъ казвамъ, че учителя е способенъ да указва на «новитѣ струи», които трѣбва да се влѣятъ въ просвѣтителното дѣло. Би било безсмислено да отрича нѣкой тази компетентность на учителя, тъй както е безсмислено, ако последния иска да убѣди шивача, че по-хубаво и по-бърже отъ машина се шие чрезъ ржка. А подъ думитѣ «вливане нови струи въ учебното дѣло» разбирамъ да се прави туй което диктуватъ интереситѣ на времето: днесъ да се иска разумното прилагане на педагогическитѣ принципи, а не да се прибѣгва до механическото зазубрюване на безсмислени фрази чрезъ тѣлесното наказание, да се дава на дѣтето туй, което ще го ползува, а не туй, което е отживѣло своя вѣкъ, да се раздухва народния политически огънь, но не противъ феса, а противъ политическитѣ шарлатания, устарѣлитѣ шовинистически традиции да отстжпятъ мѣсто на най-широкия космополитизмъ и пр. пр. Тази е едната точка отъ цельта на съюза. И той разбира, че колкото повече глави се бъхтятъ надъ належащитѣ въпроси въ туй отношение, толкозъ повече съвѣтитѣ ще бждатъ добри. Останалата часть отъ цельта е още по-скромна и може да се сведе въ тѣзи думи: искаме отъ властьта да съблюдава законитѣ. — Много просто нѣщо за разбиране. Отъ несъблюдаването на сжществующитѣ закони учительтъ страда въ двѣ отношения: въ материално и правово. Да се обяснимъ. Ако прегледате законитѣ и правилницитѣ по изплащанията на учителскитѣ заплати, то ще дойдете до заключение, че учителя се възнаграждава. Много или малко справедливо, но той си взема напълно възнаграждението: двѣ трети отъ държавата, а една трета отъ общината. Държавата се издължава напълно; другъ е въпроса, ако нѣкога си забърка смѣткитѣ и стане нередовна въ изплащанието. Пъкъ и общината повидимому си плаща редовно. Има си бюджетъ, въ който е предвидена напълно сумата за издържането на училището, като се подразбира подъ туй заплатитѣ на учителитѣ и домакинскитѣ разходи. Минаватъ се 2—3 или 4 мѣсеца, а учителитѣ се оплакватъ, че не получили нито стотинка отъ общината? Моля ви се, има бюджетъ, предвидена сума, защо да се не изплаща на учителитѣ? Питатъ кмета, а той отговаря, че нѣма пари. Когато поизучишъ изтънко тази работа, намирашъ, че кмета извършилъ хубавичка кражба; паритѣ, предвидени за училището, изразходвалъ по други бюджетенъ параграфъ, гдѣто е направилъ «своеобразна економия», а на края — учителитѣ гладуватъ. Тѣ се оплакватъ противъ кметскитѣ незаконности на по-висшето началство, а то се прави на заспало, защото, ако поиска да вземе радикални мѣрки противъ злото, значи да насочи ножа противъ своитѣ ржцѣ. По този начинъ закона се тъпче, заобикали,

началството мълчи, а учительтъ гладува. Нерѣдкитѣ случаи, когато общинскитѣ управления сѫ падали въ ржцѣтѣ на съвѣстни хора, ни убѣждаватъ, че при добросъвѣстното съблюдаване на законитѣ, изплащанията сѫ редовни. Отъ тукъ заключавамъ, че калпавата система на управление, вследствие на което общинскитѣ съвѣти се повѣряватъ въ ржцѣтѣ на недостойни хора, избрани повече пѫти чрезъ насилия, безочливостьта на голѣмитѣ предъ беззаконията на малкитѣ, е причината на тази аномалия въ училищния животъ, вследствие на което се създава спънка за успѣшната работа на учителя. Това нѣщо се прави отъ общинитѣ, почна да се прави отъ постояннитѣ комисии, па ако единъ день напр. управницитѣ ни забъркатъ държавнитѣ смѣтки — което не е чудно нѣщо въ наша България — то учителитѣ ще почнатъ да се оплакватъ и противъ държавата.

Но учителя страда и въ правово отношение. Какъ? — Конституцията дава право на всѣки български гражданинъ да се изказва печатно или устно по разни обществени, политически или економически въпроси. Конституцията не предвижда нѣкаква цензура било на печата или словото въ кржга на обществената безопасность; ако напр. днесь сѫществуватъ «времени» окови за печата и интернирвания за агитатора и оратора, то тѣ не сѫществуватъ, защото ги иска конституцията, а защото ги диктува системата на безправието. Понеже конституцията не отнема правото на учителя да бжде гражданинъ и общественъ дѣятель, и понеже такива времена сѫ настанали, че ако нѣкой учитель посочи на народа правата му, които не разбира, или потъпкватъ, ако обърне неговото внимание върху нѣкое административно беззаконие или напише статия въ такъвъ духъ, бива изпъжданъ, малтретиранъ, интернирванъ, то съюза казва: гражданскитѣ и политическитѣ права на учителя се игнориратъ, а съ туй се ритатъ законитѣ; обръщамъ ви вниманието, г-да управници, съблюдавайте закона!

И така, българския учителски съюзъ работи за прогресивното развитие на учебното дѣло и иска да се взема подъ внимание компетентностьта на учителитѣ при разрешаванието на училищнитѣ въпроси и да се съблюдаватъ сѫществующитѣ закони, тъй като безъ туй учительтъ се съсипва материално, като не му се дава и туй, което сѫ му обѣщали и му се отнема правото да дѣйствува като гражданинъ и общественъ дѣецъ. Нали прекрасни и скромни искания?

Следва да видимъ, какви срѣдства сѫ приети за постиганието на тѣзи искания и до колко ще бждатъ постигнати.

Въ предишнитѣ си белѣжки допустнахъ една неволна грѣшка, като приехъ за срѣдства — условия-срѣдства, като изпустнахъ да говоря по туй, което стои въ устава, а говорихъ по туй, което ни казватъ двѣтѣ течения: едното представлявано отъ г. Т. Г. Вл., а другото отъ сп. «Право дѣло».

Азъ ще се повърна и върху тѣхъ, но по-рано ще се вслушамъ въ съюзния уставъ.

Срѣдства на съюза. За постигане на цельта си съюза си служи съ следнитѣ срѣдства: 1) Застъпва се за онеправданитѣ и неправилно уволненитѣ учители-членове на съюза и подпомага имъ материално, тълкува печатно установенитѣ законоположения за правата и длъжноститѣ на учителя и за дисциплинарнитѣ му наказания; б) прави апели или про-

тести къмъ респективнитѣ власти или къмъ общественото мнѣние; в) учреждава съюзна каса. 2) Съдѣйствува за умственото и педагогическото усъвършенствуване и нравствено подигане на учителя; 3) Разглежда всички закони, правилници и разпореждания, които се отнасятъ до учебното дѣло въ страната ни и изказва мнѣния върху налѣжащитѣ реформи по него; 4) Дѣйствува за съставяне на учит. дружества въ околии, дѣто нѣма такива и за присъединяването имъ къмъ съюза.

Да се спра на точката, която говори за прогресивното и правилното развитие на учебното дѣло. Срѣдствата, чрезъ които съюза се стреми да постигне тази точка отъ цельта — предвидени въ устава му — споредъ менъ сѫ целесъобразни. Тѣ сѫ: умственото и нравственото подигане на учителя, издаване научни и педагогически книги — били за учителя специално или за обществото изобщо — разглеждане всички закони, правилници и разпореждания, които се отнасятъ до нашето учебно дѣло и изказване мнѣния върху налѣжащитѣ училищни реформи. Благородна цель, прекрасни срѣдства! Ако туй да не се отнасяше за нашата България, а за нѣкоя по-културна държава, биха се получили добри резултати. Но при сѫществующето положение на нашитѣ работи тази часть отъ цельта ми се вижда мрътва. Ако проследимъ политическия ни животъ, ще видимъ, че кабинетнитѣ промѣни не сѫ били нѣкакво народно изражение, а дворцова смѣна, въ която се преплитатъ два вида интереси: интереситѣ на едно вмъкнато въ държавния ни животъ монархическо вѣяние и тѣзи на партиитѣ, които идатъ да служатъ на двореца. До когато еднитѣ се стремятъ да съсипятъ народния суверенитетъ и да създадатъ почва на своя егоизмъ, другитѣ се надпреварватъ въ своето пълзение и да създадать върху народния трупъ добра охрана на тази или онази партия. Тѣзи интереси не могатъ да вирѣятъ тамъ, гдѣто просвѣщението е запалило своитѣ фитили, гдѣто се заражда и развива народното самосъзнание. И ако необходимото условие за тѣхното вирѣние се явява мрака, невѣжеството, то тѣ трѣбва да съдѣйствуватъ за тѣхното по-дълго царуване. И тѣ не се срамятъ да затварятъ вратитѣ на срѣднитѣ учебни заведения чрезъ ограничение числото на ученицитѣ, чрезъ такси, не се срамуватъ да ограничаватъ курса на задължителното обучение на четире години — колкото да не оставатъ дѣцата съвсѣмъ безграмотни, не се срамуватъ по околниченъ пѫть — възползувани отъ материалното съсипване на общинитѣ да искатъ закриването на класнитѣ училища, не се срамуватъ да издаватъ окрѫжни за възпитанието на младежитѣ въ монархически духъ и да прибѣгватъ чрезъ ангажменти къмъ поповетѣ, които най-акуратно биха съдѣйствували за народното заблуждение, въ което и тѣ сѫ не малко заинтересовани. Като вземамъ предъ видъ туй реакционно вѣяние, казвамъ, че държавата ще се яви противна на туй съюзно искание. Ако въ миналитѣ си бележки казахъ, че азъ ще нарека най-глупаво туй правителство, което удовлетвори това искание на съюза, азъ не искахъ да кажа, че то не трѣбва да го удовлетворява — значи да му давамъ съвѣти — а че ако то бѫде последователно въ своя пѫть, то не ще да го удовлетворява; когато пъкъ народната воля надтѣгне, то трѣбва да се отстрани отъ държавното кормило. Като изтъквамъ на лице тази печална фаталность, азъ не искамъ съ туй да кажа, че учительтъ трѣбва да скръсти рѫцѣ и да бездѣйствува.

Той пакъ може да работи по тая часть отъ цельта на съюза, съ сѫщитѣ срѣдства; чрезъ туй той ще постигне други нѣща, които единъ день пакъ ще го изведатъ на сѫщия пѫть: той ще се усъвършенствува, ще работи за подигане на общественото съзнание и чрезъ критика на законоположенията и разпорежданията, ще посочва несъстоятелностьта на еднитѣ за урокъ на други. Азъ свеждамъ въпроса къмъ туй: *и нововъведенията въ крѫга на прогресивното развитие на учебното дѣло да не се просятъ отъ горѣ, отъ хората, които се надсмиватъ, а да се подготвятъ отъ долу*; *да се схващатъ тенденциитѣ, които обществено-икономическитѣ условия пораждатъ и като се подготвя общественото съзнание за тѣхното възприемане, съ туй се създава неизбѣжность отъ нововъведения.* И когато виждамъ, че въ силата на общественото економическо развитие следва редъ да се яви на сцената работническия народъ, казвамъ, че той самъ ще си реализира исканията, за които сега съюзътъ апелира къмъ властвующитѣ политически акробати или тѣхни братя паднали, за да ги замѣстятъ пакъ. Тази часть отъ цельта е постоянна. Ще се минуватъ години, вѣкове, новитѣ времена ще предявяватъ нови нужди въ учебното дѣло и съюзътъ все ще се стреми косвено къмъ удовлетвьрението на тѣзи нужди.

Отпосле пакъ ще се повърна върху тази часть отъ цельта, за да я разгледамъ като цель на професионална организация; сега ще мина понататъкъ.

Останалата часть отъ цельта на съюза е временна.

Несносното правово положение на учителя най-добрѣ изпъкна въ последнйо време въ земледѣлческото движение. Удовлетворение на грубия инстинктъ е било рѫководящата нишка, по която е вървѣло държавното управление. Като почнемъ отъ комшийскитѣ търгове до крупнитѣ концесии, отъ тлъститѣ гешефти до присвояването на общински или държавни земи, отъ закононарушенията до насилията и изтезанията — държавния животъ представлява анормалность, която подяжда сѫществуването на народа. Въ насъ всичко друго се е слушало, освѣнъ народния гласъ, всичко друго изпълнявало, освѣнъ народната воля. Когато се суспандиратъ най-главнитѣ членове отъ конституцията, азъ казвамъ, че тази конституция се е обърнала на жалка сѣнка, която почива изъ страницитѣ на прашасалитѣ кодекси. Този животъ е вреденъ. Той е още по-опасенъ тогава, когато се причинява съзнателно отъ управницитѣ. Моитѣ думи не се отнасятъ само за днесъ-властвующитѣ. Въ пъстрата смѣна владѣе единъ и сѫщи духъ на беззаконие; тукъ-тамѣ само ще забелѣжите дребнаво съблюдаване на конституцията, което пъкъ, ако е сѫшествувало отъ «горѣ», нарушавало се е отъ долу. Пакъ повтарямъ, злото е толкова по голѣмо, че се върши съзнателно. Когато изтощенитѣ държавни срѣдства не сѫ въ сила да нахранятъ животинскитѣ инстинкти, правятъ се заеми съ тежки лихви, а щомъ и тѣ се изпарятъ, дохожда редъ на десятъка. Десятъка билъ тѣжъкъ — лъжа е! Кой пита «миличкия» народъ, че протестира противъ него и иска отмѣнението му? Народътъ протестира, защото е простъ, защото не може да оцѣни патриотическата мисия на правителството. Най-после, ако този народъ не иска да разбере тази мисия и се противи, то той е мятежникъ и насрѣща му праща куршуми и кавалерия.

И когато ревътъ на дунавскитѣ и черноморскитѣ вълни се оказва слабъ да заглуши писъцитѣ на нещастнитѣ «мятежници», ранени и изгнаници, патриотитѣ устрояватъ праздникъ въ столицата: тракането на пѣливитѣ чаши и живитѣ напивки приспиватъ мятежницитѣ, които въ съня си слушатъ проглушителната имъ пѣсень. «Почивай, народе, правителството е съ тебе»!

Тази е въ общи чърти характеристиката на нашето държавно управление. То засѣга гражданскитѣ и политическитѣ интереси и на учителя, въ качеството му на гражданинъ. На учителя гражданинъ се отнема възможность да издигне своя гласъ за въ полза на угнетенитѣ. Осланящъ се на правата, които му гарантира конституцията, той илюстрира предъ очитѣ на народа несносното му положение, неговитѣ причини и следствия и мѣрки за избавление, а за възнаграждение на туй го диплониратъ съ уволняване; заедно съ многолюдния народъ той протестира — властьта го раскарва по участъцитѣ и малтретира като разбойникъ. Учительтъ иска да живѣе между самия народъ, да го насърдчава и утѣшава, а «любезнейшитѣ народни доброжелатели» го затварятъ въ училищния дворъ, за да не нагазѣ партизанската тиня. И представете си: това го правятъ съ благородна цель! Каква вълча наивность! А въ туй време възмутения отъ дъното на душата си учитель кжса маската на мнимитѣ благодѣтели и казва: правата, правата ми дайте! Чрезъ съюзната организация той усилва своя гласъ. Човѣкъ неволно склоня глава и благоговѣе предъ самопожертвованостьта и искрения тонъ, когато чете следующето признание: «... лично за менъ си, азъ бихъ казалъ: давайте ми стражарска заплата, но само ме оставете свободно да изказвамъ мнѣнието си по въпроси, които интересуватъ всѣки съзнателенъ гражданинъ». *) Какви прекрасни думи, каква благородна душа, която ги изказва! Съюзенитѣ учители разбиратъ значението на тѣзи права въ дѣлото на народното просвѣщение и тѣ поставятъ за цель (временно) тѣхното гарантиране. Принципално въпросътъ за обществената дѣятелность на учителя е разрешенъ въ благоприятенъ смисълъ и мисля ще бжда баналенъ, ако се отклонявамъ по него. Когато изказвамъ горнитѣ думи, азъ земамъ разрешението като чиста монета. Еднажъ призната обществената дѣятелность на учителя за необходима, остава да се даде на последния и съотвѣтствующитѣ права. Тукъ въпросътъ не се касае до това, да се извоюватъ наново тѣзи права, а да се осигурятъ отъ посѣгателствата; тѣзи права се съдържатъ въ конституционитѣ законоположения, а се игнориратъ отъ заинтерисованитѣ управници. Така че, съюзътъ има пълно право да иска подобна независимость на учителя. Той иска еднажъ за винаги да се отдѣли учителя отъ бюрократическата мрѣжа, въ която искатъ да го вкаратъ; нейната атмосфера е тѣсна, задушлива и личностьта не намира просторъ на своитѣ полети, а толкозъ повече е убийствена за учителя, върху плѣщитѣ на когото лежи необходимость отъ обществена дѣятелность.

Срѣдствата, съ които съюзътъ иска да гарантира въпроснитѣ права, сж тѣзи: 1) Застжпва се за онеправданитѣ и неправилно уволненитѣ учи-

*) в. „Съзнание" г. I, бр. 50. Ив. Мошевъ. „По работитѣ на предстоящия конгресъ.

тели — членове на съюза и имъ подпомага материално, като а) тълкува печатно установенитѣ законоположения за правата и длъжноститѣ на учителя и дисциплинарнитѣ му наказания; б) прави апели и протести къмъ респективнитѣ власти или къмъ общественото мнѣние; в) учреждава съюзна каса.

Горнитѣ срѣдства могатъ да се подраздѣлятъ на двѣ главни групи: 1) апели и протести къмъ респективнитѣ власти, когато тѣ го преслѣдватъ като гражданинъ и общественъ дѣятель и 2) апели къмъ общественното мнѣние. Материалното подпомагание вземамъ като второстепено срѣдство. Въ сила ли сж тѣзи срѣдства да ни доведатъ до постигане на горнята цель? По-рано азъ казахъ, че игнорирането на учителя, като гражданинъ и общественъ дѣецъ, е беззаконие. Могатъ ли тѣзи срѣдства да махнатъ това беззаконие? Въ това азъ се съмнѣвамъ и отричането, което прокарахъ въ миналитѣ си бележки, мисля, че е основателно.

Предъ насъ стоятъ груби интереси, удовлетворението на които стои извънъ закона. Тѣзи груби интереси срѣщатъ отпоръ, изразенъ въ общественната дѣятелность на учителя; между тѣхъ се завързва борба, въ която побѣждаватъ първитѣ, тъй като на тѣхна страна е силата. Тази сила изтезава не само учителя, а и всѣки съзнателенъ общественъ елементъ, който ѝ се изпрѣчва. И азъ мисля, че е безполезно даже и смѣшно да се апелира къмъ извѣстни хора, за да съблюдаватъ законнитѣ предписания, когато ги съзнателно тъпчатъ. Сжщо за такива ми се представляватъ и протеститѣ срѣщу хора, които отдавна сж забравили, що е срамъ. Ето защо азъ виждамъ, че не сж горнитѣ срѣдства *дѣйствителни* за постигане цельта. Е, тогава не може ли да се апелира къмъ общественото мнѣние? Като изключавамъ мнѣнието на партизанствующитѣ личности, на които ролята е да се явяватъ периодически, за да изпълняватъ държавния концертъ, азъ абстрахирамъ и вземамъ мнѣнието само на работническия народъ; азъ признавамъ, че то е заинтерисовано въ разрешението на общественитѣ и политическитѣ задачи, ала то е още слабо; то ще се отнесе съчувствено къмъ учителския гласъ за помощь, тъй като ще бжде за въ полза на неговитѣ елементи, ала то е още слабо, сега се развива затова — както забелѣжва г. A. S.—*) въ България всичко друго се слуша освѣнъ общественото мнѣние.

Другояче щѣше да стои работата, ако закононарушенията се вършатъ безсъзнателно или по заблуждение. Тогазъ критиката на учителския съюзъ и гласътъ на общественото мнѣние, протеститѣ и апелитѣ щѣха да иматъ значение. Много полесно е да се расправяшъ съ единъ консервативенъ или заблуденъ противникъ, но който изповѣдва убѣжденията си искрено, отколкото съ шарлатанинъ, който умишлено изопачава истината. Ако искатъ още по добрѣ да се увѣрите въ думитѣ ми, надникнете надъ книжовния ни буламачъ, какъ вулгарно, какъ безсъвѣстно, какъ цинично профинирать истината. Вчерашнитѣ ужъ моралисти днесь деморализиратъ, вчерашнитѣ шарлатани днесь морализиратъ. Като че ли пресата се е раздѣлила на два враждебни лагера и отъ време на време хората си промѣнятъ мѣстата, а въ сжщность всички си оставатъ шарлатани.

*) Право дѣло год. III кн. VI. A. S. *„Днесь и утрѣ“*.

Ако чрезъ срѣдствата, които сега имаме на ръцѣ, не можемъ да постигнемъ цельта и положението повидимому ни се представлява безисходно, то туй ни най малко не намалява цѣната на еднажъ-признатото искание. Малодушие ще бъде отъ наша страна, ако захвърлимъ на купището искането си, щомъ сме претърпѣли поражение, когато сме се въоружили съ едно срѣдство. Опитътъ ни учи да се заловимъ за друго срѣдство. Ако не помага едно срѣдство, то да се опита друго; ако не и то — третйо.

Щомъ доказвамъ несъстоятелностьта на едни срѣдства, трѣбва да посоча други. Това азъ ще направя малко по после; сега ще поговоря и върху материалното гарантиране на учителя.

Въ миналитѣ си бележки азъ казахъ, че при днешнитѣ условия не може и дума да става за справедливо възнаграждение на учителския трудъ, тъй като властвующитѣ партии преди всичко гледатъ да охранятъ своитѣ интереси, па следъ туй — отъ кумовъ срамъ, както казватъ проститѣ хора — ще възнаградятъ и тѣзи, на които се пада, но имъ мътятъ водата; въ началото на статията си казахъ, че и туй, което се следва да се изплати на учителя, не се плаща напълно, понеже общината на повечето мѣста се явява нечестна. До колкото съмъ ималъ случай да наблюдавамъ подобни случаи, виждалъ съмъ двѣ причини, които пакъ се свеждатъ въ една, разстроеното финансово положение на общината, докарано до такава степень отъ злоупотрѣбенията на бившитѣ кметове и безраслъдно замѣняване пари отъ единъ параграфъ на бюджета въ други и то пакъ да се прикриватъ злоупотрѣбения. Злоупотрѣбенията сѫ неуловими отъ мрѣжата на законитѣ, защото нѣма кой да я прострѣ: началството е забатачено въ още по-голѣми злоупотрѣбения и не иска да безпокои орѫдията си, благодарение на които вирѣе неговия организмъ. Кажете ми: може ли да се протестира или апелира къмъ безсрамни хора? Може ли да се апелира къмъ хора, у които не само че нѣма капка състрадание, но чувството на човѣшко достойнство е съвършено претъпено? Хиляди случаи вече се наброяватъ какъ учителя, изложенъ на ужасни лишения, моли, крѣщи, протестира за несносното си положение, а тѣзи, къмъ които сѫ отправени думитѣ му, устрояватъ веселби, били тѣ подъ форма на гуляй или банкети... Кое човѣшко сърдце не би трѣпнало да гледашъ единъ човѣкъ, изложенъ на морални и материални несгоди, да работи и за своя трудъ да иска, щото му се пада, а вмѣсто туй получава подигравки?

Като имамъ предъ видъ, че предъ подобни хора гласътъ на учителя остава гласъ вопиющъ въ пустиня, азъ и тукъ намирамъ срѣдствата на съюза за слаби.

Повтарямъ: указанитѣ срѣдства на съюза сѫ слаби да гарантиратъ учителя въ материално и правово отношение. Мисля, че тази е причината да се даватъ разни мнѣния по реализиранието на цельта, които по нѣкога отиватъ до противоречие. За да не бъда голословенъ, т. е. „да искамъ да кажа нѣщо, а нищо да не казвамъ", четете цитати, земени изъ «Съзнание»: «Съюзътъ не е и нѣма да бъде никаква политическа или партийна организация, която да приравнява учителя съ обикновенитѣ нашенски партизани и да го истудява съ това предъ обществото». *) Така гово-

*) Съзнание, год. I брой 37, Т. Г. Влайковъ „Върху задачитѣ на учителския съюзъ".

ри единъ отъ тогавашнитѣ редактори. Г-нъ Е. М. ни казва следующто: « . . . . исканията на съюза въ областьта на тѣхната (учителската) професия сж искания и на най-прогресивната партия и че учителя, за да ги окончателно осжществи, *трѣбва да се нареди като войникъ въ редоветѣ* на тая партия, която отговаря и защищава неговитѣ интереси».*) Напраздно си ровихъ главата изъ съюзния уставъ: никдѣ не намѣрихъ, че съюзната цель ще се осжществи чрезъ нѣкоя партия. — А знаете ли, кога ни казва туй г. М.? Следъ като ни четаше въ бр. 43 и 44 следующитѣ поучения: «трѣбва да признаемъ, че *партиитѣ въ насъ не само не се изказватъ като какви имъ сж исканията за учебното дѣло*, но и не си опредѣлятъ изобщо даже отношенията спрямо каквато и да е била професионална организация.» Бѣдна логика! Ами коя е тази артисала партия, която ще прегърне съюзното дѣло?

Азъ нѣма да разгледвамъ, кой говори право и кой криво; като излагамъ своето мнѣние по реализирането цельта на съюза, оставамъ читателя самъ да си прави заключение.

Върху реализиранието на едната часть отъ цельта (прогресивното развитие на учеб. дѣло . . .) азъ се изказахъ, какъ би могло да стане. Остава ми да дамъ заключението си и върху втората часть.

За да бжде негарантиранъ учителя материално и като гражданинъ и общественъ дѣецъ, не сж криви личноститѣ, не Иванъ или Драганъ, а калпавата система на управление. Понеже личноститѣ, които дирижиратъ управлението, тъпчатъ законитѣ не отъ заблуждение или незнаение, а умишлено, то азъ мисля, че тѣхното мѣсто е въ тюрмата, а на тѣхно мѣсто да дойдатъ съвѣстни хора. Добрѣ, тогава що трѣбва да прави той? — Понеже борбата трѣбва да се води противъ калпавото управление, то тя добива политически характеръ. Самъ учительтъ, самъ съюзътъ не може тъй добрѣ да се бори политически; колкото повече сж елементитѣ, които водятъ борбата, толкова повече има шансъ за успѣхъ. За учителя става необходимо да се причисли къмъ една политическа група. Така поне азъ схващамъ начина, по който може да се реализира цельта. Въ една своя статия (въ в. «Съзнание») г. Т. Г. Вл. пише: «Ний желаемъ, щото нашия съюзъ да сдобие такъвъ авторитетъ, такъво значение и такъва морална сила — както предъ обществото, така и предъ правителството — щото подъ неговото охранително крило всѣки единъ членъ на съюза да може дѣйствително да черпи мощь и нравственна подкрѣпа въ своята дѣятелность и да намира гаранция на своето материално положение». Когато виждамъ предъ себе си двѣ непримирими страни, азъ не мога да повѣрвавъ, че една организация ще сдобие авторитетъ и предъ двѣтѣ, а отъ тукъ следва и невъзможностьта на такова условие-срѣдство за реализиране на цельта; и думитѣ, които г. М. ми подмѣта, — кой ли аджеба ми е прошепналъ това срѣдство — губятъ почвата си да бждатъ ирония, защото този нѣкой е самъ редакторъ на сжщия вѣстникъ, гдѣто пише и г. М.

Другото условие-срѣдство, за което спомѣнахъ въ миналитѣ си бележки, не е пакъ прошепнато отъ нѣкого, а е писано въ страницитѣ на

*) Съзнание бр. 45 и 46. Е. М. „Скептически погледи на „Ново Време.“

сп. «Право дѣло». Моля четете г. М.: « . . . ний никога не ще забравяме, че пълното освобождение на учителя, споредъ насъ, е дѣло на всички угнетени и онеправдани и че несигурностьта на учителя коренно зависи отъ цѣлия държавенъ строй, отъ общитѣ социално-економически условия на нашата дѣйствителность и особено отъ степеньта на развитието въ обществото съзнание за полезностьта и необходимостьта отъ учителския трудъ, като прогресивно-цивилизующъ факторъ».[1]) По-нататъкъ: «Общото и пълно материално и морално подобрение на учителя е тѣсно свързано съ подобрението на цѣлия народъ, на всички угнетени».[2]) Но и г. М. се съгласява съ това мнѣние. Той не осланя реализирането на съюзната цель само върху съюзнитѣ членове, а на една партия, само че нѣма смѣлостьта или не иска да ни каже, коя е тази партия.

Понеже азъ сведохъ разрешението на въпроса върху политическа почва, то мисля, че работата на учителя ще бѫде да дѣйствува посредственно. Азъ не се спирамъ тукъ, а отивамъ по-нататъкъ; азъ указахъ, че въ прогресивното развитие на учебното дѣло е заинтересована една класа и тя е работническата; указахъ, че негарантираното материално и правово положение е вследствие на несъблюдаванието на законитѣ.

Обаче, *трѣбва да признаемъ, че отъ това несъблюдаване на законитѣ страдатъ и другитѣ граждане — най-много работническия народъ.* Тогава защо да не работятъ заедно за съкрушение на беззаконието? Нели колкото повече сили, толкова по-голѣмъ шансъ за успѣхъ? А като докараме въпроса до тамъ, че за сваляние на „вироглавитѣ“ глави да е заинтересуванъ и работническия народъ, прогресивното развитие на учебното дѣло и искане съблюдаването на законитѣ не може да се ограничава въ рамкитѣ на професионална организация; професионалната организация губи своята почва и на нейно мѣсто се явява политическа. Г-нъ М. не забелѣзва това изгубване на почвата, защото въ сѫщото време, когато ни говори за учителския съюзъ, че билъ професионална организация, отсланя постиганието на цельта му върху плѣщитѣ на нѣкоя партия. Щомъ за постиганието на една цель на нѣкоя професионална организация се прибѣгва до помощьта на хора съ други професии, тя не е професионална. Когато кундураджиитѣ се организиратъ и съставятъ дружество за усъвършенствуване и защита на занаята си, тѣ съставляватъ професион. организация; но кога се организиратъ съ хлѣбари, шивачи, касапи и пр., за да извоюватъ — косвено — правата, които имъ сѫ нарушили, тѣ дѣйствуватъ като класа. Това малко отклонение бѣше за сведение на храбрия и смѣлия приятель Е. М.

Г-нъ Е. М. казва, че Х. си нѣма хаберъ отъ професионалнитѣ организации. Това трѣбваше да се каже друго-яче: че Х. не мисли по тѣзи организации тъй, както и г. Е. М. И наистина, никога простиятъ ми умъ не е помислювалъ, че една професионална организация може да е такава и тогава, когато въ нея влизатъ лица и отъ други професии.

Споредъ мене, г. Е. М. грѣши въ двѣ нѣща: 1) той излиза извънъ рамкитѣ на съюзния уставъ, който сѫществува поне за сега, и се сърди

[1]) Право дѣло, год. I, стр. 3.
[2]) Право дѣло, год. I, стр. 23.

на Х., гдѣто не знае, какъ мисли самъ М., а критикува туй, което намира въ съюзния уставъ и 2) той твърди, че учителскиятъ съюзъ е професионална организация, безъ да се сѣща, че вмъква въ нея или обратно разнородни професионали. Може би, тази „економическа динамика“, която го е довела до този пѫть, да е по-добра!

Понеже признавамъ, че силата за реализиране се крие въ партията, която се явява на историческата сцена — работническата партия — то трѣбва да опредѣля и ролята на учителя въ този случай; тъй като въпросната партия е еднакво заинтересувана въ разрешението на тѣзи задачи, то тя изключва професионалния характеръ на дѣйствие и му дава класовъ; *на учителя остава да схваща и формулира зараждающитѣ се тенденции, специално за училището и въобще за живота и да ги дава на изпълнителната сила — работническата класа. Въ името на формулировката на специално училищнитѣ тенденции учителитѣ могатъ да образуватъ професионална организация.* Тогава фурнаджията или хлѣбарьтъ нѣма да се яви и каже и азъ ще влѣза между васъ, защото мога ви помогна и съмь заинтересуванъ.

И ако загатнахъ въ миналитѣ си бележки, че съюзътъ би могалъ успѣшно, безъ разцѣпление — както днешното — да се грижи за самия учитель, като разбирамъ да спомага за научното и специалното му образование, въ най-широкъ смисълъ, азъ не съмь казалъ туй голословно. Това усъвършенствуване на учителя разбирамъ:

1) въ научно отношение,
2) по специалността и
3) въ практическо и морално отношение.

Такъвъ учитель ще бѫде и добъръ учитель въ училището и добъръ общественъ дѣецъ. Моя планъ, може би, да не е пъленъ, може да се прибавятъ и други пояснителни точки: азъ указахъ само на общия духъ. Тази организация, разбира се, ще взема решения, тя ще се докосва и до училищнитѣ реформи, които предявяватъ нуждитѣ. Ако не съмъ поставилъ въ цельта и «прогресивното развитие на учебното дѣло», то е за туй, че въ него и други сѫ заинтересувани, обаче, това ни най-малко не го отнема отъ плѣщитѣ на учителя.

Е, добрѣ, споредъ тебе, за реализирането на съюзната цель учительтъ трѣбва да се нареди въ нѣкоя партия? ще ми каже нѣкой. Да. Въ коя? — Въ която ще. Е, ами кадѣ ти остава «динамиката», която отдава преимущество на работническата партия? — Споредъ менъ днесъ учителитѣ дѣйствително сѫ конгломератъ по политическитѣ убѣждения и това сѫ признавали и признаватъ въ «Съзнание», само г. М. не го признава, защото *обществено-економическитѣ условия щѣли да наложатъ на всички еднакви убѣждения.* Въпросътъ не е, какво ще бѫде времето утрѣ, а какво е днесъ. Вѣрвамъ, че самъ г. Е. М. не ще има смѣлостьта да отрича днешния конгломератъ. А този конгломератъ не можемъ да пратимъ къмъ една партия, макаръ и да виждаме, че тамъ трѣбва да идатъ.

Азъ допущамъ тѣхното разцѣпване къмъ подходящата си партия, като ще нагласяватъ обществената си дѣятелность споредъ тѣхнитѣ идеали. Когато времето покаже ефимерностьта на тази или онази партия, когато

обществено-економическото развитие имъ посочи пѫтя на спасението, тѣ ще намѣрятъ работническата партия.

Азъ допущамъ и туй, че съ нарастването на работническата партия, което е безспирно, нейнитѣ елементи ще искатъ само такива учители, които ще защищаватъ нейнитѣ интереси.

По такъвъ начинъ става подборъ въ учителската срѣдá, по такъвъ начинъ ще се създадатъ еднакви убѣждения. Мимоходомъ въ миналитѣ си бележки азъ загатнахъ, че въ името на днешната цель и тѣзи срѣдства и отъ «биологическо гледище» не допущамъ обединението на всички учители, безъ да ми е минало презъ главата, че г. М. ще създаде отъ туй ирония. Г-нъ М. не допуща приспособлението на личностьта, тогава, когато не намира гаранцйя! Азъ пъкъ допущамъ, като се рѫководя отъ туй, не какъвъ трѣбва да бѫде учителя, а какъвъ е, като земамъ въ съображение, че калпавитѣ економически условия прелomяватъ или заглъхватъ личноститѣ. Когато азъ отнемамъ учителя изъ охраната на съюза и го предавамъ на обществото, азъ разбирамъ това: учительтъ работи въ обществото по една строго опредѣлена програма и тактически, чрезъ което си създава срѣда за сѫществувание. *Така гаранцията се получава отъ долу, а не отъ горѣ.*

Това е отговора на „мъгливата глава“, о, гръмовержче, г-не К. М.!

Х.

СОЦИАЛЕНЪ ПРЕГЛЕДЪ.

Сегашното настроение на Европа. — Причинитѣ за военитѣ дѣйствия въ Китай. — Нѣколко думи за Китай и „юмручната партия“. — Началото на европейскитѣ домогвания. — Варварствата на европейцитѣ, потвърдени въ официални речи. — Мнѣнието на Adel Ramusat за европ. влияние въ Китай. — Атила отъ V в. и Атила отъ края на XIX в. — Заключение.

Годишнината на царския конгресъ за мира, — както и трѣбваше да бѫде, тъй като това е царска работа, а царскитѣ работи обичатъ да има барутна миризма — се празднува въ водитѣ на Китай и на китайска територия, при топовни гърмежи.

Миръ! мирно развитие на народитѣ! Третейски сѫдилища за разрешаванието на международнитѣ конфликти! — трѫбѣха преди *една само* година всички буржуазни и пълзливи европейски вѣстници.

Война! война въ името на цивилизацията, въ името на хуманостьта, въ името на християнството!? — трѫбятъ сега сѫщитѣ тѣзи органи.

Ето какво е общото или по вѣрно настроението на управляющитѣ крѫгове и на тѣхнитѣ креатюри въ «цивилизована» и «хуманна» Европа.

Да разгледаме сега кои сѫ причинитѣ, които сѫ накарали „цивилизованитѣ“ дипломати да пращатъ войскитѣ си въ Китай. Най-напредъ ще се запремъ върху тѣхнитѣ доводи, или по вѣрно върху измислицитѣ, които пущатъ, за да заблуждаватъ народитѣ. Ето какво ни казватъ тѣ: въ Китай сѫ възстанали нѣколко шайки подъ името «юмручна партия» «boxers, «болшой кулакъ», както ги наричатъ), които искатъ да избиятъ

всички живущи тамъ европейци и туземци християни, а тъй като китайското правителство не е въ състояние да потуши този бунтъ, или поправо не иска, тъй като споредъ нашитѣ (на дипломатитѣ) сведения то имъ помага тайно, тъй като съ това страдатъ нашитѣ интереси въ Китай, тъй като ние искаме, щото свѣтлината (?), която дава християнската религия да проникне въ най-затънтенитѣ кранища на свѣта, то ние сме длъжни да защитимъ всичко това, което ни е дала нашата «цивилизация» и «хуманость» съ помощьта на нашето оржжие.

Въ тъкъвъ почти смисълъ се исказаха всички оффициозни вѣстници, въ такъвъ смисълъ говориха почти всички държавни глави.

Не следъ дълго тѣ допълниха своитѣ обяснения съ факта, че всички консули въ Пекингъ сж биле избити, по-после поправенъ, че ще бждатъ избити . . . .

Ето какви сж официялнитѣ причини, съ които се обяснява испращанието на нѣколко стотинъ хиляди войска въ Китай; или по право, ето какъ иска «хуманата» европейска дипломация да оправдае проливанието на толкова невинна кръвь, избиванието на нѣколко хиляди работнически синове![1]) Ето какъ иска, съ помощьта на християнството, да омие кървавитѣ си ржцѣ, да исчисти съвѣстьта си, при утрѣшната гледка на толковато останали вдовици и сирачета, ето какъ магьосва очитѣ на народа . . . . хуманость! . . . .

Следъ като видяхме дипломатическитѣ *хуманни*, обяснения за войната — при всичко, че тя се нарича оффициално „безпорядъци“ или „вълнения“, но въ нашитѣ очи това дѣйствие на «цивилизованитѣ» държави е чисто военно — съ Китай, да разгледаме и ние отъ своя страна причинитѣ, тъй като ние ги разбираме, които сж подбудили нашитѣ «цивилизатори» да раздвижатъ флотитѣ и пълчищата си къмъ тъй наречения Далеченъ Истокъ.

Преди да пристжпимъ къмъ разглеждванието имъ, ние искаме да кажемъ нѣколко думи за Китайцитѣ и особенно за «юмручната партия». Ние ще се ограничимъ съ едно *съвсѣмъ* повърхностно разглеждание, защото мѣстото, гдѣто пишемъ, е много малко, едно, и второ, ние мислимъ въобще да посветимъ отдѣлна статия върху Китай и европейскитѣ домогвания, щомъ се освободимъ малко отъ неизбѣжната си работа. На думата си. Споредъ сведенията, които сме събрали излиза, че Китай съвсѣмъ не е тъй варварска и тъй не цивилизована страна, както искатъ да ни я представятъ нашитѣ цивилизатори, между прочемъ, всѣкой би дошелъ до такова заключение, като си припомни, че китайската култура е много по стара отъ нашата, че тамъ барутътъ и порцеланътъ сж биле много по отдавна въ употрѣбление, отколкото въ нашитѣ страни и т. н. Ние мислимъ, че тѣзи индустрии предполагатъ горѣ-долѣ по напреднала култура, отколкото тази на «варваритѣ». Малко това. Въ единъ второстепененъ въ държавна, а не промишленно-индустриялна степень, градъ като Шангхай, се издаватъ нѣколко списания и ежедневни вѣстници, между които има

[1]) Въ Китай се испращатъ за сега само войници, които иматъ да служатъ още най малко 9 мѣсеца, отъ това става ясно отъ кой клонъ на обществото въ Китай се излагатъ на явна смърть.

едно спис. и два вѣстника, които се занимаватъ съ женския въпросъ, на китайски езикъ. Навѣрно тѣзи вѣстници се пишатъ и четатъ отъ китайцитѣ, а не отъ «цивилизаторитѣ». Споредъ думитѣ на извѣстни ориенталисти и пжтешественици, Китайцитѣ сж народъ, който не храни враждебность къмъ другитѣ раси; тѣ сж много любопитни, любознателни и трудолюбиви. Малко това: тѣ се отнасятъ много добрѣ съ женитѣ — тѣ уважаватъ жената. Въ Китай многобрачието се наказва най-строго. Друго, което показва, че Китайцитѣ не стоятъ по долѣ отъ псевдо-цивилизаторитѣ — ще мѣримъ съ тѣхенъ аршинъ — е и това, че и въ Китай експлуатацията и мизерията на работническата класса е сжщо тъй развита, както и у насъ въ Европа, нѣща несрѣщани при варваритѣ. Китайскитѣ дипломати сжщо тъй съ успѣхъ могатъ да въртятъ свѣта, както и тѣхнитѣ «цивилизовани» братя, което между прочемъ се доказва отъ последнитѣ събития, и което самитѣ европейци признаватъ, като наричатъ извѣстния Ли-Ху-Чангъ китайски Бисмаркъ. Единственното въ което, може би, Китай отстжпва на «цивилизована» Европа, то е туй, че тамъ милитаризмътъ и нѣговитѣ постоянни спжтници: проституцията и развратътъ не сж тъй развити, както би трѣбвало да бждатъ развити въ една истински цивилизована, споредъ понятията на нашитѣ цивилизатори, страна. И наистина, споредъ думитѣ на знающитѣ Китай, излиза, че и тѣзи продукти на «цивилизацията» сж почнали да се развиватъ заедно съ европейското влияние. Ето, каква цивилизация не достига, споредъ европ. дипломати, на Китай! Ето какъ трѣбва, споредъ тѣхъ, да се цивилизира той!

Да видимъ сега, каква е тази «юмручна партия?»

«Юмручната партия» не е нова; тя е сжществувала отдавна, като е носела разни названия, но по сжщностьта на програмата си е оставала винаги еднаква: социално-политическото преобразувание на Китай. Съ нахлуването на европейцитѣ въ Китай се почва безбожната експлоатация, безобразното малтретирание на Китайцитѣ, както това ще видимъ по-долѣ и тази партия прибавя въ програмата си параграфъ за освобождението на Китай отъ европейцитѣ, а за девизъ си поставя «Китай за Китайцитѣ». Нарича се «юмручна», защото членоветѣ ѝ сж биле задължени да правятъ гимнастически упражнения, «тъй като, казватъ тѣ, за да се освободимъ отъ европейцитѣ, нужни ни сж физически силни хора». Дѣятелностьта имъ, на членоветѣ, се е състояла: пропагандирание на идеята за освобождавание отъ европейцитѣ и развивание другитѣ точки на програмата си; тѣ сж покровителствували бѣднитѣ и сж помагали на вдовицитѣ и сирачетата. Партията на боксеритѣ е съставлявала сила, съ която често пжти трѣбвало да се считатъ както подъ-кралетѣ, тъй и самото китайско правителство. Ето какво е расказалъ единъ китаецъ не боксеръ за тѣхъ на единъ кореспондентъ: «Ако нѣкой подъ-краль си е превишавалъ твърдѣ много властьта, то боксеритѣ най-напредъ сж го предупреждавали, а следъ това сж правели мѣстенъ бунтъ, който е траелъ до тогава, до като пекингското правителство не смѣни ненавистния подъ-краль». Общата китайска черта е сжществувала сжщо и въ боксеритѣ; нѣщо по-вече: партията имъ се нарича «народна» още. Ето какви сж боксеритѣ.

Навѣрно, читательтъ, ще се зачуди следъ това и ще си зададе въпросътъ: ако китайцитѣ сж такъвъ миролюбивъ, такъвъ миренъ народъ,

защо напоследъкъ сѫ заприличали на диви звѣрове? защо убиватъ на дѣсно и на лѣво европейцитѣ? защо прокламацинтѣ на боксеритѣ се свършватъ съ думитѣ: *„Смърть на европейцитѣ?“* защо... Почакай, любезний читателю, и ние да ти зададемъ единъ въпросъ: ако те нападне една глутница отъ бѣсни вълци, ти ще си кръстишъ ли рѫцѣтѣ? Ето, такава глутница е нападнала Китай. Но, ти, може би, ще ни възразишъ, че Китайцитѣ най-напредъ почнаха да убиватъ европейцитѣ! Ако е такава работата, то ни позволи да ти разкажемъ на късо историята на европейскитѣ домогвания и после ще видимъ, какъвъ въпросъ ще ни поставишъ...

Най-напредъ въ Китай сѫ биле испращани европейскитѣ миссионери. Първитѣ миссионери сѫ ходели още преди три вѣка, въ времето на Лудовикъ XIV. Ето какво пише за Китай единъ езуитинъ: «Китайския народъ е познавалъ истинския Богъ преди 2000 години; той е принасалъ жертва на създательтъ въ най-стария храмъ, който нѣкогашъ е сѫществувалъ; Китайцитѣ винаги сѫ дѣйствували, движили отъ най-чисти морални правила, когато Европа бѣше потѫнала въ грѣхъ и развала». Това е мнѣнието на единъ езуитинъ, който е билъ отъ първитѣ миссионери, за Китай, но такива по-после сѫ се явили малцина, за да не кажемъ никакъ[1]). Следъ това църквата е почнала да праща постоянно миссионери за да проповедватъ на китайцитѣ философията и идиотизмитѣ на оффициалното християнство, въ които вече въ Европа почнаха да не вѣрватъ.

Въ време на тържеството на Езуитския и Доминикански ордени се е разглеждалъ въпросътъ: да се позволи ли на Китайцитѣ да се покланятъ на Конфуция и Брама или не? Тѣзи разисквания сѫ отишле до тамъ, че папа Климентъ XI е испратилъ нѣкое си кюре Thomas Maillard въ Пекингъ, съ титлата патриархъ на Антиопия и съ мисия да каже на китайския императоръ, че Римския намѣстникъ на Христа осѫжда религията на прадѣдитѣ му и подозира китайцитѣ въ атеизмъ...

Следъ католическитѣ попове сѫ тръгнали тѣзи отъ протестантскитѣ церкви, които, между прочемъ, могатъ се наброи по-вече отъ 100 секти съ разни догми, за да конкуриратъ на своитѣ противници по религиозенъ гешефтъ. Всѣкой може да си представи, каква галиматия е представлявала тази пропаганда за китайцитѣ, когато ние тукъ въ Европа не можемъ я разбра. Всѣкой отъ тѣзи благородни пастери се е стремилъ да покръства колкото по-вече може китайци, като се е водилъ отъ правилото: цельта оправдава срѣдствата. Навѣрно, китайцитѣ се питали, сѫщо както мексиканцитѣ: има ли европейци въ райн?...

Най напредъ миссионеритѣ сѫ биле подъ защитата само на церквата, но после съ развитието на европейската колониялна политика и като сѫ видѣли европейскитѣ дипломати, че тѣ могатъ да прокарватъ своитѣ коварни планове подъ булото на кюлюмявката, тѣ (миссионеритѣ) сѫ преминали подъ покровителството на великитѣ държави. Веднажъ преминали подъ покровителството на великитѣ държави, тѣзи, последнитѣ, сѫ почнали да испращатъ свои консули, ужъ да покровителствуватъ поданицитѣ

[1]) Ние привеждаме този фактъ тукъ, а не при описанието на Китай, защото искаме да запазимъ единъ редъ въ развитието на миссионерската дѣятелность въ Китай, която отъ начало, наистина, е била идеално честна, въ сравнение съ по-подирнята.

си, а въ сѫщность да развиватъ по отблизо интригитѣ на «цивилизаторитѣ». Веднажъ почувствували такава силна подпора, мисионеритѣ усилватъ степеньта на безобразнитѣ си дѣйствия. Официални документи доказватъ насилията на мисионеритѣ върху китайцитѣ. Мисионеритѣ сѫ пропагандирали християнството не съ смирение и любовь, а съ огънь и мечъ! Ето напр. какво е казалъ английския прьвъ министръ лордъ Салсбури въ едно мисионерско събрание при изпращането на мисионери въ Китай: «гледайте съ постѫпкитѣ си да не предизвикате безредици *сега* въ Китай, защото Англия е заната съ патриотически дѣла». (Ако помнимъ добрѣ, това е било въ надвечерието на войната съ Трансваалъ).

Заедно съ консулитѣ и мисионеритѣ въ Китай сѫ се отправили и капиталиститѣ или по-право авантюристи съ цель да ставатъ такива, при каквито и да било срѣдства. Тѣзи псевдоцивилизатори сѫ почнали да експлоатиратъ китайскитѣ работници въ много по-безобразна форма отколкото тѣхнитѣ братя въ Европа. Споредъ сведенията, които имаме, излиза, че въ Китай срѣдно се е плащалъ работническия трудъ отъ 20 — 25 ст. въ день, при единъ невмовѣренъ трудъ, при едно варварско обращение съ тѣхъ и при едно хранение само съ оризъ и вода...

За да се убѣдимъ още повече въ варварството на «цивилизаторитѣ», ние ще ти процитираме единъ пасажъ отъ съчинението «Melanges asiatiques» на извѣстния въ началото на нашия вѣкъ и уважаемъ отъ всички знатокъ-ориенталистъ Adel-Remusat. Ето какво пише той за европейското влияние въ Китай:

«... Азъ зная само нѣколко мѣстности, пише той, гдѣто человѣкъ нищо не уважава, гдѣто мирнитѣ съглашения сѫ неизвѣстни и гдѣто силата владѣе безпрепятственно: тѣзи мѣстности сѫ тамъ, гдѣто слабостьта и непредвидливостьта на добродушнитѣ азиятци оставиха да се заселятъ хора, дошли отъ най-далечни страни и съ единственното желание да събиратъ богатства въ най кьсъ срокъ..., *хора, безъ жалость къмъ племена отъ друга раса, хора безъ никакво чувство на симпатии къмъ туземцитѣ!*»

«Дѣйствително, между насъ казано, чудна е тази европейска раса! Опленена отъ своитѣ неотдавнашни усъвършенствувания *и особенно отъ своето надмощие въ военото искуство*, съ презрение гледа тя другитѣ фамилии на человѣческия родъ, като че ли последнитѣ сѫ създадени само да ѝ служатъ и я величаятъ...»

„Трѣбва всички да мислятъ като нея (евр. раса) и да работятъ за нея. Нейнитѣ дѣца се расхождатъ по земното кълбо, като показватъ на низшитѣ народи (nations humiliées) лицата си, като типъ на красотата, идеитѣ си, като основа на разума, въображенията си, като nec plus ultra на интелигентностьта... *Между себе си тѣ съблюдаватъ още нѣкои условия: въ международнитѣ си расприи тѣ сѫ установили нѣкои начала, споредъ които тѣ могатъ да се избиватъ методично и правилно; но всичко това исчезва задъ предѣлитѣ на Европа и международното право е излишно, когато работата се отнася до Малези, Американци* [1]) *или Тонгузи...*"

---

[1]) Тукъ се говори за туземцитѣ Американци, които благодарение на успѣхитѣ на цивилизаторитѣ сѫ останали сега около 2000000 всичко.

«Вѣрващи въ бързитѣ успѣхи на солдатитѣ си, които сѫ въоръжени съ прекрасни пушки, европейцитѣ, при все това, не пренебрегвать ползитѣ и отъ една коварна политика. *Завоеватели безъ слава и побѣдители безъ щедрость*, тѣ атакуватъ ориенталцитѣ, като хора, отъ които нѣма защо да се страхуватъ».

«Цивилизацията за азиятцитѣ се състои: въ усърдното обработвание на земята, за да могатъ европейцитѣ си набави памукъ, захаръ и др., въ плащанието правилно данъцитѣ, за да не закъсняватъ дивидентитѣ на европейцитѣ, въ измѣнение на закони, привички и обичаи, въпрѣки преданията и климатитѣ.

«Нашитѣ пѫтешественици съ удоволствие сѫ видѣли напоследъкъ, че единъ принцъ отъ Сандвичевитѣ о-ви да раздава правосѫдие облеченъ въ червена дрѣха и съ жилетка; и тѣ само сѫ съжелявали, че извънмерната горѣщина имъ е пречила да допълнятъ костюмътъ си; но малко важи, че тѣзи подражания сѫ несъвършени, груби, не последователни и смѣшни, но, при все това, тѣ трѣбва да се укуражаватъ, заради следствията, които могатъ да иматъ . . .»

«Само когато индустрията на тѣзи народи отстѫпва предъ европейската, когато тѣ се отказватъ въ наша полза отъ идеитѣ си, отъ литературата си, отъ езикътъ си, съ една дума, отъ всичко, което съставлява тѣхната национална индивидуалность, когато тѣ се приучатъ да мислятъ, чувствуватъ и говорятъ като насъ, когато тѣ плащатъ тѣзи полезни уроци съ отстѫпвание на територията и независимостьта си, когато тѣ услужватъ въ всичко на нашитѣ академици, когато сѫ предадени на интереситѣ на нашитѣ търговци, когато сѫ тихи и подчинени, само тогава европейцитѣ ще признаятъ, че тѣ сѫ направили нѣколко стѫпки къмъ прогреса и ще имъ позволятъ да заематъ едно мѣсто, по растояние, разбира се, далечно, следъ привилегирования народъ, тъй като само съвършенната раса има право да притежава, да владей, да познава и да обучава . . .»

Ето какво пише единъ католически мисионеринъ *Ние* въ книгата си l'Empire Chinois за Китайцитѣ: «Китайцитѣ, казва той, виждатъ, че европейцитѣ ставатъ господари на всичко, гдѣто веднажъ имъ е стѫпилъ кракътъ, и виждатъ себе си подчинени на едно владичество, което има малко сходство съ законитѣ на евангелието и на тази религия, която искатъ да распространяватъ между тѣхъ».

«Человѣкъ е принуденъ да признае, че завладѣната раса почти винаги е третирана нахално и безочливо отъ тѣзи хора именно, които се хвалятъ съ своята цивилизация и християнство . . ,»

И следъ това, следъ толкова истезания, разбира се, че китайцитѣ най-после, които иматъ извѣстно понятие, за какъ трѣбва да се отнасятъ хората спрямо своитѣ равни, ще искать да защитятъ *съ сила* правата си, да живѣятъ по хорски, и, следователно, тѣ сѫ почнали да избиватъ тѣзи, които въ тѣхнитѣ очи сѫ най-близскитѣ виновници за тѣхнитѣ страдания — мисионери, експлуататори и т. н. —, а това е цельта на нашитѣ цивилизатори, това имъ дава претекстъ да отмъщаватъ за *справедливото* убивание на единъ притѣснитель съ убиванието на хиляди мирни китайци и вземанието въ видъ на удовлетворение грамадни пространства ки-

тайска територия... Не е ли прѣсенъ примѣрътъ отъ новомодната германска колонизация: вземанието въ видъ на аренда за 99 години китайска територия? Не е ли прѣсенъ фактътъ за неотдавнашното распокжсвание на китайскитѣ земи между Германия, Франция, Русия и Англия? Малко ли земя заграбиха «цивилизаторитѣ» отъ 1860 г. — първитѣ сериозни вълнения въ Китай противъ европейцитѣ — насамъ? И слѣдъ всичко това нѣматъ ли право китайцитѣ да възставатъ противъ всичко, което носи отпечатъкътъ на фалшивата европейска цивилизация? Добрѣ е казалъ единъ китаецъ за европейската колониялна политика: «Европа, казва той, ни праща най напредъ своитѣ миссионери, за да ни прати после консулитѣ и генералитѣ си».

Казватъ ни, че коалицията противъ Китай нѣма за цель териториални завладявания, а друга по-хуманна и двояка: да освободи европейскитѣ консули (между прочемъ тамъ се намиратъ и Японския и Американския, но тъй като тѣ дѣйствуватъ заедно съ нашитѣ цивилизатори, то ние всички ще ги наричаме «европейци») и второ да введе хуманостьта и цивилизацията въ Китай.

Да разгледаме тѣзи цели, като почнемъ отъ последнята. Ще въеждатъ хуманность. Благородна цель! Но кой? *Англия ли?* Тази която, за да усмири вълненията на гладующето индийско население, генералитѣ ѝ сж заповѣдвали да връзватъ пленницитѣ предъ гърлата на топоветѣ и сж стреляли презъ тѣхъ? Тя ли, генералитѣ на която, като заградиха дервишитѣ въ Африка, сж стрѣляли върху тѣхъ съ картечъ? Тя ли, която води вече една година война съ единъ народъ, който иска свободно да живѣе, като употрѣблява осжденитѣ отъ всички хора патрони dum-dum! *Русия ли?* Тази страна съ азиятско управление въ Европа, която праща своитѣ най-добри синове въ снѣжнитѣ Сибирски полета и Сахалинска скали! Тя ли, която всячески се старае да задуши хуманитѣ пориви на своитѣ поданици, която *ненавижда* хуманостьта и цивилизацията! *Франция ли?* Тази република съ монархическа подкладка, която неотдавна праща войскитѣ си да стрѣлятъ върху работницитѣ, за туй, защото сж искали да живѣятъ по-человѣчески! Тя ли, лицето на която е зацапано още отъ кръвьта на комунаритѣ, избити презъ 1871 г.! Тя ли, която подстрекава избиванието и малтретиранието въ колониялнитѣ си владения! *Америка ли?* Тази, която презъ 1889 ч. испрати на бесилкитѣ въ Чикаго деветь души, само заради туй, че тѣ не сж мислели тъй както буржуазнитѣ Янки! Тя ли, която убива вече отъ 3 години насамъ нещастнитѣ Филипинци, само за туй, защото тѣ искатъ да живѣятъ свободно! *Германия ли,* която истезанията и мъченията въ колониитѣ ѝ сж придобили право на гражданственость!

Втората причина е съвсѣмъ не състоятелна. Че наистина европейската коалиция има завоевателна цель, а не както твърдятъ защитницитѣ ѝ, става ясно отъ съпоставянието на тѣзи нѣколко оффициялни факти: всѣка една отъ участвующитѣ държави се бои отъ дѣйствията на другитѣ. Всѣка една иска да вземе палмата на хегемония, а Русия въсползувана отъ този безпорядъкъ е почнала походи въ Манджурия, за да осигури територия за трансибирската си линия. После, посланицитѣ и повечето европейци въ Пекингъ сж здрави и живи, съ исключение на германския, който

е пострадалъ между прочемъ благодарение на дръзкото си поведение. Нѣщо повече: китайското правителство имъ доставя храна и е поставило войска да ги пази. Друго, което е важенъ фактъ, китайското правителство предлага да достави всички европейци заедно съ посланицитѣ въ мѣстность заета отъ европейцитѣ, тъй като, ако европейска войска влезе въ Пекинъ, ще предизвика по-голѣми безпорядъци и тогава животътъ на обсаденитѣ е не сигуренъ, но европейцитѣ не се съгласиха на това, а продължаватъ да пращатъ подкрепления.

Пита се следъ всичко това: защо сѫ тѣзи дѣйствия на Европа, когато главната цель (освобождението на посланицитѣ и европейцитѣ) не сѫществува? Ако Европа е въ нѣщо оскърбена, не можеше ли да иска удовлетворение по дипломатически редъ, вмѣсто да испраща въ китайската касапница толкова хиляди невинни жертви? Всичко това е тъй, но главната цель на Европа не е голо удовлетворение, *а раздѣлението на Китай и осигуряване на китайскитѣ пазарища за себе си.*

Кажи следъ всичко това, любезни читателю, като вземешъ подъ внимание приведенитѣ по-горѣ факти отъ хуманностьта на нашитѣ правителства и прибавете при тѣхъ думитѣ на толкова хуманния германски императоръ Вилхелмъ II, казани при испращанието на войскитѣ си въ Китай: — *„Не правете плѣници“*, сир. всички убивайте! — Кой е варваринъ?

Ние не можемъ да схванемъ добрѣ: кой е билъ по-голѣмъ варваръ Атила отъ V в. ли или единъ цивилизованъ монархъ отъ края на XIX в., който испраща пълчищата си съ думитѣ: *„не правете плѣници“*. Иматъ думата защитницитѣ на «цивилизацията».

По тъй наречения въпросъ на Далечния Истокъ или просто китайски въпросъ може да се напишатъ томове, но ние свършваме, като кажемъ нѣколко заключителни думи по поводъ на последнитѣ събития.

Китай ще бѫде раздѣленъ между европейскитѣ хищници и тѣхнитѣ помощници, ако не цѣлия, то най-развититѣ и най-плодороднитѣ му провинции — това е въпросъ отъ единъ късъ срокъ на време. Но какви ще бѫдѫтъ следствията? Ще ли иматъ облага отъ това раздѣление тѣзи, които проливатъ кръвьта си на брѣговетѣ на желтото море? Ще ли се подобри тѣхното положение? Не, и хиляди пѫти не! Както казахме, мимоходомъ, работническия трудъ въ Китай е много евтинъ, а съдържанието на работницитѣ е почти нищожно, то следствието е такова, че китайскитѣ работници ще почнатъ да конкуриратъ много силно на нашитѣ, а отъ това е извѣстно кой ще се възползува! Безработицата ще се увеличи, кризисътъ ще се изостри и това ще бѫдѫтъ най-близкитѣ следствия въ економическо отношение. А въ политическо. Усилване на нѣкой хищникъ, разваляние не колониялното равновѣсие и ... война, като следствие отъ миналогодишния миренъ царски конгресъ.

Radix.

P. S. На 8 Августъ (н. ст.) телеграфътъ ни донесе печалната новина, че германския социалъ-демократъ и депутатъ въ Райхстагътъ Вилхелмъ Либкнехтъ умрѣлъ. Съ неговата смърть Германската Социалъ-Демокрация губи единъ виденъ борецъ, а всемирната — единъ виденъ учитель.

R.

Хроника.

(Изъ нашата журналистика).

Следъ врявата за съединението на буржуазната опозиция. — Взаимно изобличение. — Ползата отъ него за работната масса. — Поводътъ на изобличението. — Демократическиятъ „Прѣпорецъ“ и Каравеловъ. — Анкетатата на неговитѣ противници. — Гениалното финансово управление на П. Каравеловъ. — На г. Н. Цановъ. — Пертурбация въ „демократическата партия“. — Измѣната на подпредсѣдателя ѝ. — Смисълътъ на нападкитѣ на в. „Прѣпорецъ“. — Едно „апранти“ или в. „Свѣтъ“. — Tristan — овцитѣ. — Кой се крие задъ „легиона безкористни дѣйци“.—Личноститѣ и принципитѣ.—Д-ръ Пасманикъ и „Мисъль“.— Патриотическото въспаление у насъ и въ Ромъния. — Храбростьта на буржуазията отъ двѣтѣ страни на Дунава.

Както видѣхме въ миналата хроника, нашитѣ буржуазни вѣстници доста се занимаваха съ въпроса за съединението на буржуазнитѣ партии противъ днешното правителство. По едно време вѣстницитѣ, особенно правителственнитѣ, съобщаваха, че шефоветѣ на буржуазнитѣ партии, дори по инициативата на «умния» и «честния» Грековъ, се съгласили върху една обща постѫпка, — само не извѣстно предъ кого, навѣрно предъ князя, — за сваляннето на „либералитѣ“. Обаче, намѣсто съединение, излѣзе тъкмо противното. Тъкмо тогава, когато врявата на буржуазнитѣ вѣстници по тоя въпросъ бѣше най-голѣма, тъкмо тогава тѣ почнаха съ още по-голѣма буйность да изкарватъ на пазарь кирливитѣ ризи на водителитѣ отъ тѣхнитѣ противни «партии«. Това тѣ правятъ, разбира се, не за пръвь пѫть. Дори туй е имъ постоянно занятие. Но колкото по-здравата тѣ се улавятъ за коситѣ, колкото повече се каратъ за властьта, толкова съ по-голѣма буйность си изказватъ работитѣ. Туй не е лошо; напротивъ, то е много полезно за самосъзнанието на работната маса у насъ, за чергата на която е кавгата между буржуазнитѣ партии. Изкарваннето на кирливитѣ ризи на разнитѣ водители на буржуазията е необходимо за въспитанието на масата. Ние трѣбва винаги да се ползуваме отъ кавгата на буржуазнитѣ водители, за да ѝ покажемъ, какви сѫ тѣ и въ дѣйствителность къмъ какво се стремятъ.

Поводъ за новото изкарвание на кирлитѣ ризи на нашитѣ буржуазни дѣйци даде пакъ органътъ на прекръстената Каравеловщина въ «демократическа партия», в. «Прѣпорецъ». Този „демократически“ вѣстникъ напоследъкъ стана доста мекъ къмъ властвующитѣ «либерали», което даде поводъ на Каравеловитѣ противници злъчно да забелѣжатъ, че между «демократитѣ» и «либералитѣ» било възстановено старото имъ духовно родство. Но колкото повече органътъ на Каравеловия «демократизмъ» ставаше по-мекъ къмъ «либералитѣ», толкова повече той трѣбваше да напада на другитѣ буржуазни партии. И наистина, Каравеловиятъ «Прѣпорецъ» я подкара наредъ, — водителитѣ на всички други буржуазни партии ги напъха въ единъ кошъ. И съсѣчениятъ «великъ българинъ» Стамболовъ, и Стоиловъ, и Грековъ, и Цанковъ, всички, споредъ в. «Прѣпорецъ», сѫ крадци, прахосници на държавното съкровище, ограбвачи на тайнитѣ фондове. Въ такъвъ случай, кой отъ буржуазнитѣ водители на партии е чистъ? — Само Каравеловъ! Да, всичката врява на «демократи-

ческия» в. «Прѣпорецъ» е, да истъкне, че едничкиятъ, чистъ отъ тѣзи грѣхове политически мѫжъ, е Каравеловъ. Но ето че се подигатъ вѣстниците на другитѣ буржуазни партии и викатъ: «Чакайте! Не е тъй! Не само нашитѣ водители сѫ грѣшни, а и шефътъ на «демократическата» Каравеловъ. Анкета! Анкета!» И почнаха анкета, която показва, че опашката на бай Петка не по-малко е оцапана отъ оная на другитѣ водители на буржуазнитѣ партии. Относително политическото управление на Каравеловъ въ миналото ние доста добрѣ го знаемъ. «Либералитѣ», а напоследъкъ и новоиспеченитѣ «прогресивни либерали» отъ категорията на хората съ «високитѣ и гранитни понятия за моралъ», т. е. на Величковци и Велчевци, съ документи оффициални показаха, че на Каравеловиятъ политически режимъ не е липсвало буквално нищо отъ онова, което характеризира режимитѣ, които преживя и преживява днесъ нашата страна. А пъкъ колкото до въпроса, какъ ще ни управляватъ Каравеловитѣ «демократи» утрѣ, въ бѫдѫще, когато дойдатъ на власть, можемъ да сѫдимъ и отъ днешнитѣ имъ проповѣди и дѣла. Ние видѣхме вече, че «демократитѣ» отъ Каравеловия щабъ подиръ 15 години съ «удоволствие» четатъ извѣстното Каравелово окрѫжно противъ митингитѣ, отъ което «либералътъ» Радославовъ тъй майсторски се въсползува и го оползотвори противъ митингитѣ днесъ. И не само съ «удоволствие» го четатъ, но и го препорѫчватъ за «образцовъ документъ» за зачитание «народния суверенитетъ!» Видѣхме сѫщо, че Варненскитѣ «демократи» още отъ сега обявяватъ всички, които не сподѣлятъ тѣхнитѣ мнѣния, за бездѣлници, а Габровскитѣ, щомъ заловиха общинската власть, почнаха да истребяватъ всички учители и учителки съ «вредни идеи». Всичко това потвърдява старата пословица, че вълцитѣ си мѣняватъ козината, но не и нравитѣ. При такова политическо минало на шефа на «демократитѣ» отъ Каравеловия калъпъ можемъ лесно да предвидимъ, какво може да бѫде бѫдѫщето поведение на «демократитѣ» подъ «прѣпореца» на г. Петко Каравеловъ.

Но силата на Каравеловия «демократизмъ» не се състои въ политическото управление, а въ неговото финансово управление, което, споредъ «демократа» Ляпчевъ, излиза гениално. Обаче и тука дѣйствителностьта показва съвсѣмъ друго. Въ една отъ миналитѣ хроники азъ показахъ, какъ г. А. Ляпчевъ самъ констатира, че Каравеловото финансово управление е било за времето си сѫщо тъй разсипническо, както и онова на другитѣ буржуазни партии, само че «демократътъ» Ляпчевъ за тоя грѣхъ на «великия финансистъ» Каравеловъ обвини «патриотитѣ-депутати». Сега пъкъ анкетата на неговитѣ противници изважда на явѣ цѣлата Каравелова финансова система, която е буквално родоначалница на всички «гениални» финансови управления отъ Каравелова до Радославова, дори отъ началото на освобождението до 1900 година. Споредъ анкетата на в. «Новъ Вѣкъ», органътъ на Грековитѣ наемници, бившитѣ Стамболови атове, когато днешниятъ «демократъ» Каравеловъ въ 1884 е дошелъ на власть, располагалъ е съ повече отъ 35 милиона лева готови пари и недобори, а когато е напуствалъ властьта въ 1886 година, оставилъ е висящи дългове на държавата повече отъ 47 милиона лева. При това, Каравеловъ пръвъ въведе откупуването на гнили желѣзници за неимовѣрни цѣни; той купи гни-

лата Русе—Варненска желѣзница за 50 милиона лева! Но главното е, че «великиятъ финансистъ» Каравеловъ първи е въвелъ батакчийския начинъ на финансово управление съ съкровищни бонове. Нека при това незабравяме, че тайнитѣ фондове благополучно сѫществували и при Каравелова.

Бившитѣ Стамболови сподвижници, като изваждатъ горнитѣ цифри изъ официални документи, съ радость се провикватъ, че прахосникъ е билъ Каравеловъ, а не Стамболовъ. Излиза, споредъ Грековитѣ наемници, че Стамболовъ нито е кралъ, нито е прахосвалъ държавното съкровище! Стамболовото управление, споредъ тѣхъ, било най-идеалното въ България. Горкитѣ Стамболисти, утѣшаватъ се! Но, — уви! — колкото и да търкатъ съ чужди грѣхове гнусотиитѣ на своя «патриотически» режимъ, никога не ще ги истриятъ. Стамболовиятъ режимъ България дълго време ще го помни. Толкосъ той е билъ за нея спасителенъ и благодѣтеленъ! При всичко туй, обаче, ясно е, че финансовото управление на Каравелова е било толкова «гениално», колкото и политическото му, колкото сѫ „гениални“ изобщо всички управления отъ 22 години насамъ.

Обаче миналото на г. Петко Каравеловъ не му побърка да се яви шефъ на една партия, както и миналото на всички водители на буржуазнитѣ партии, не имъ побърка да си останатъ такива, макаръ и подъ ново було. Г-нъ Петко Каравеловъ днесъ е шефъ на тъй наречената «демократическа партия». Неговитѣ «демократи» днесъ се мѫчатъ съ всички сили да ни го представятъ за спаситель на България. Превъзнасятъ неговото политическо минало, въсхваляватъ неговитѣ финансови способности, които въ сѫщность не съдържатъ нищо нито за превъзнасяние, нито за похваляване. Както и другъ пѫть съмъ го казвалъ, г. П. Каравеловъ е човѣкъ така сѫщо безъ всѣкаква опредѣлена политико-економическа система. Той е човѣкъ съ голѣмо самомнѣние, но безъ полети политически и обществени, като не смѣтаме за такива неговия шовинистически екстазъ за «мегали идеи». Като финансистъ г. П. Каравеловъ при днешнитѣ условия на България не само че нищо не е способенъ да направи, но той сигуръ би тласналъ страната въ още по-безисходно положение. Отъ всичко, което се писа въ неговитѣ вѣстници отъ 6 години насамъ, се вижда, че г. Каравеловъ нѣма намѣрение, нито една клѣчка да махне отъ днешната държавна машина. А щомъ е така, то положително ще бѫде крайно лековѣрие да се очаква, че отъ едно Каравелово управление може да се яви нѣкакво подобрение за нашата страна, макарь то и да се нарича „демократическо“.

* * *

Като стана дума пакъ за «демократизмъ» и «демократическа партия», си припомнихъ писаното отъ г. Найчо Цановъ, единъ отъ радакторитѣ на видинския демократически вѣстникъ „Народенъ Листъ“. Г-нъ Найчо Цановъ е билъ въ Пловдивъ и, споредъ думитѣ му, търсилъ Д. Благоевъ съ цель да го пита, да-ли подържалъ, че «демократическата партия» се състояла отъ адвокати и испѫдени чиновници, които очакватъ съ нетърпѣние да поживѣятъ и поправятъ положението си на гърба на народа, отъ селски кръчмари и лихвари, които сѫ селски демагози, бѫдѫщи кметове и съвѣтници, изобщо народни кърлежи. Понеже азъ писахъ тѣзи

редове, то мене се и пада да отговоря на г. Н. Цановъ. Прочее, той трѣбва да знае, че това не е само мое мнѣние, а, както съмъ убѣденъ, такова е мнѣнието на всѣки социалъ демократъ. Пъкъ и може ли другояче да бѫде? Ако г. Н. Цановъ е следилъ това, що писахъ не веднажъ върху «демократизма» на Каравеловия щабъ и върху «демократическата партия», трѣбва да знае мотивитѣ ми, защо тъй мисля. Намѣсто да повтарямъ и сега казаното вече, ще приведа единъ фактъ, който най-добрѣ ще илюстрира, че «демократитѣ» по нищо не се отличаватъ отъ всички други буржуазни дѣйци. Недавна срѣди «демократическата партия» се случи една малка пертурбация, която я характеризира. Работата ето каква е. Споредъ органътъ на Каравеловия «демократически щабъ» въ София, т. е. споредъ в. «Прѣпорецъ», подпредсѣдательтъ на главното бюро на «демократическата», а именно софийскиятъ адвокатъ г. Хр. Филиповъ, поканенъ отъ правителството да защищава интереситѣ на държавата предъ арбитрарния сѫдъ по Хадженовото дѣло, приелъ, като получилъ дори 12,000 лева предварително възнаграждение. Нѣма да влизамъ въ подробно изследвание, до колко подпредсѣдательтъ на «демократическата» добрѣ или злѣ е направилъ, дѣто е приелъ да бѫде адвокатъ на правителството предъ арбитрарния сѫдъ. Но тоя фактъ е поучителенъ отъ друга страна. Най-първо той ясно ни изтъква, че «демократитѣ» сѫ готови винаги да си правятъ положение, да живѣятъ отъ гърба на «милия народъ». Второ, когато, по неособенно хитри смѣтки на Каравеловия щабъ, в. «Прѣпорецъ» излѣзе съ едно обвинително антрефиле противъ своя подпредсѣдатель, всички адвокати «демократи» били възмутени отъ дъното на душата си и, както знамъ, Каравеловиятъ щабъ билъ добрѣ нацапанъ отъ тѣхъ съ писма. Този фактъ насмалко останало да разнебити огромната «демократическа партия», но пертурбацията за сега по-утихнала до бѫдѫщия ѝ конгресъ, гдѣто щѣлъ да се разгледа въпроса. Каквото и да стане, обаче, този фактъ най-ясно ни доказва, какви «демократически» чувства и стремежи въодушевляватъ нашитѣ «демократи». Този фактъ, мисля, може за сега да служи за отговоръ на запитванията на г. Н. Цановъ, да-ли е истина, че «демократитѣ» иматъ за цель да поживѣятъ на гърба на народа. За сега толкова. Ако г. Н. Цановъ иска по-добрѣ да се разберемъ, то ще направи добрѣ, ако чете редовно това, което пишемъ и ни възрази по всички точки, които се касаемъ въ хроникитѣ си отъ нѣколко години върху демократизма на «демократическата партия».

* * *

Въ миналата хроника, както знаятъ читателитѣ ни, казахъ нѣколко думи за това, което пише софийскиятъ в. «Свѣтъ». Като посочихъ, какво проповѣдва този вѣстникъ, казахъ, че той говори праздни приказки, когато ни увѣрява, че имало нѣкакъвъ си «легионъ отъ безкористни дѣйци», които стояли вънъ отъ всички партии, но които очаквали само вождъ, който да издигнѣлъ знамето «на истинската свобода, на честностьта и благосъстоянието», като прибавихъ, че тоя «легионъ» трѣбва да състои отъ *поплювковци*, отъ които нищо добро не може да се очаква. Ред. на в. «Свѣтъ» за тѣзи ми бележки злѣ ме нападна. Нѣкой си Tristan, очевидно отъ редоветѣ на «легиона безкористни дѣйци», се провиква: „нѣкое си

апранти, излѣзло въ «Ново Време» съ голѣмото си невѣжество да говори за нашитѣ работи!“ Подиръ тази убийствена за мене присѫда, многоученията Tristan говори такава билиберда, такъвъ баламачъ отъ безсмислени фрази, че едва-ли той самъ може да ни обясни, какво е писалъ. Главната работа на този ученъ мѫжъ бѣше, както се вижда, да ме нарече невѣжа. Добрѣ! Азъ трѣбва да се призная, макаръ и да нѣмаше върху какво да изкажа своето невѣжество, че съмъ голѣмъ невѣжа предъ голѣмата ученость на г. Tristan и изобщо на редакторитѣ на в. «Свѣтъ». Доказателство за това служи неговия отговоръ на моитѣ бележки. Смиреномѫдрено прекланямъ глава предъ ученостьта на великия мѫжъ Tristan, толкосъ повече, че сега вече е извѣстно, кои се криятъ задъ този «легионъ безкористни дѣйци», т. е. Tristan — овци.

Не би обърналъ внимание на нападението на Tristan — овцитѣ около в. „Свѣтъ“, ако съ въпроса за тѣхъ не се свърза другъ единъ важенъ въпросъ. Буржуазнитѣ вѣстници нѣколко пѫти запитваха Tristan — овцитѣ да обадятъ, кои сѫ тѣ и отъ името на кого тѣ осѫждатъ и партии. и институции и при туй се наричатъ «легионъ отъ безкористни дѣйци», въ сърдцата на които горѣла «велика идея»? Обаче, по тоя въпросъ тѣзи «честни и съ нищо неопятнени» герои, старателно мълчаха, додѣто Каравеловиятъ «Прѣпорецъ» прямо имъ каза, че «легионътъ» се състои отъ Рачо Петровъ, бившия „царь Рачо“, днесъ генералъ въ отставка и предприемачъ милионистъ, а знаменосецъ на тоя „легионъ“ се оказва г. Дико Йовевъ, който преди нѣколко години очуди швейцарското филистерство съ своята храбрость, да унищожава хорскитѣ мобили, а учения свѣтъ — съ крадена дисертация. Единъ отъ многоученитѣ „апранти“ около в. „Свѣтъ“, въ отговоръ на тия раскрития, дойде да подтвърди, че «легионътъ“ дѣйствително състои сé отъ „безкористни дѣйци“ отъ рода на „царь Рачо“, на Д. Йовевъ и подобнитѣ имъ. Единъ отъ Tristan — овцитѣ се провиква по поводъ на това: какво има, че г. Рачо Петровъ или г. Дико Йовевъ иматъ пръстъ въ в. „Свѣтъ“? Не е важно, кой пише, не сѫ важни личноститѣ, а „принципитѣ“, идеитѣ, които се предлагатъ. И на тази тема Tristan — овцитѣ пишатъ дълги иеремиади за лошитѣ навици на нашитѣ вѣстникари да смѣсватъ личноститѣ съ идеитѣ. По такъвъ начинъ ученитѣ „апранти“ отъ в. „Свѣтъ“ свеждатъ въпроса на по-принципиална почва: трѣбва ли да се закачатъ личноститѣ, които проповѣдватъ извѣстни принципи, или личноститѣ трѣбва да се оставятъ на страна, а да се разгледватъ само принципитѣ? Въ дадения случай въ сѫщность за никакви принципи не може да става и дума. До сега в. „Свѣтъ“ никакви „принципи“ не извади, а предъвква само едни общи, безсъдържателни фрази, които и най-учения „апранти“ може да ги дъвче безпрестанно и съ апломба на всички Tristan — овци въ свѣта. Подирѣ, защо да не бива да се знаятъ и личноститѣ, които проповѣдватъ принципи? Понеже по тоя въпросъ срѣщаме да се изказватъ аналогични мнѣния съ ония на Tristan — овци и въ нѣкои списания, то ще се спра на него.

Въ «Ново Време», въ една отъ миналитѣ статии, въ отдѣла «Изъ Живота и Литературата», по поводъ статията на Д-ръ Пасманика, помѣстена въ сп. «Мисъль», подъ названието «Социализмъ и демокрация» се извадиха на явѣ шарлатанствата на този сътрудникъ на „Мисъль“.

Редакцията на последното по поводъ раскритията шарлатанствата на Д-ръ Пасманика, въ последнята си книга, въ една забелѣжка най-накрая. намѣсто да опровергава раскритията, иде противъ сп. „Ново. Време“ съ стария си истритъ аргументъ, че нашето списание „псувало“ и то вече улично! По-рано отъ много щепетилнитѣ и скруполйознитѣ редактори на сп. «Мисъль», друго едно списанийце, а именно «Звѣзда», оплака доста елегически не моралностьта на сп. «Ново Време» за сжщитѣ раскрития. Въ сжщность тия еремияди на тѣзи буржуазни списания се свеждатъ къмъ въпроса: бива ли да се нападатъ личноститѣ на авторитѣ на извѣстни статии, или трѣбва само да се гледа на съдържанието на последнитѣ? На тоя въпросъ азъ отговорихъ и по преди утвърдително. Когато въпросътъ се касае до оборванието на извѣстни принципи, — думата е за принципи, отнсящи се до человѣческото общество, — необходимо е да знаемъ, кой ги оборва, — да-ли отъ любовь къмъ истината или отъ други съображения, като съображения за „хлѣба“ и за угодничество на силнитѣ на деня. Въ такъвъ случай не само трѣбва да се изобличи шарлатанството, което се крие подъ булото на истината, подъ маската на нови политически идеали, но е длъжность на публициста да истъква шарлатанството на личноститѣ, истинскитѣ имъ побуждения. Въ такъвъ случай длъжность на публициста е да покаже, какво представлява личностьта, която критикува извѣстни принципи, и предлага други. Само нечисти съвѣсти могатъ да видятъ въ тази длъжность «улични псувни» или просто желание да се напада съ псувни. Псувня е, когато безвсѣкакво основание нѣкому се приписватъ постжпки, които той не е вършилъ и поведение, не свойственно на неговата личность. Но когато съ факти неопровержими доказвашъ мизерностьта на личности, които критикуватъ принципитѣ на другитѣ, учения, които сж плодъ на дългогодишни научни издирвания, съ съображения, които нѣматъ нищо съ истината, тогава не значи, че псувашъ. Може ли редакцията на „Мисъль“ да докаже, че направенитѣ отъ «Ново Време» раскрития за Д-ръ Пасманика сж невѣрни? Когато тя докаже това, тогава ще има пълно право да нарича тия раскрития улична. псувня. Впрочемъ, нѣкои отъ сътрудницитѣ на сп. «Мисъль», иматъ право да се сърдятъ на «Ново Време», защото сж безсилни да опровергаятъ нито едно отъ раскритията, направени за неговия фамозенъ сътрудникъ. Едно е нелогично въ редакцията на това списание. Именно, другъ единъ подобенъ на Дра Пасманика шарлатанинъ, — т. е. Минцесъ, който не по-малко отъ тѣхния сътрудникъ и отъ тѣхна гледна точка е билъ „полезенъ“ на българската литература, нито еднъжъ не намѣри защита въ страницитѣ му за сжщо такива раскрития за него въ нашата журналистика. Напротивъ, може да се подозира, че всичко писано по адресъ на Минцеса, е писано отъ нѣкой редакторъ или сътрудникъ на сп. «Мисъль». Така че, у редакторитѣ на това списание има два аршина за мѣрение на хората! Чудно ли е подиръ това, че сп. „Мисъль“ ни нарича псувачи. О, да! Ние сме «псувачи» и смѣтаме, че наша длъжность е да бждемъ такива за заслужващитѣ нашитѣ «псувни».

Отъ казаното е ясно, че не само трѣбва да знаемъ, кой се крие задъ «легиона безкористни дѣйци», но е длъжность наша да знаемъ, кои сж личноститѣ, които искатъ да повдигнатъ знамето на „истината сво-

бода, честность и благосъстояние“. Представете си, че г. „царь Рачо“ ни говори за «идея», за «борба» и пр. принципи, подъ храбритѣ мишци на знаменосеца г. Дико Йовевъ! Не е ли важно да знаемъ, кои и какви сѫ тѣзи личности? И мигаръ не трѣбва да се говори за тѣхнитѣ „принципи“ въ свързка съ тѣхнитѣ личности? — Ще кажа пакъ само нечисти съвѣсти могатъ да виждатъ въ това нѣщо за осѫждание. За насъ е много ясно, че тамъ, дѣто има единъ Рачо Петровъ и ни се говори за нова партия отъ «идеални, честни и неопятнени личности», тамъ има ново политическо шарлатанство, което тъй и трѣбва да се нарича. Мнимо скруполйознитѣ редактори на «Мисъль» и тѣмъ подобнитѣ, заедно съ г. Дико Йовевъ, могатъ въ ужасъ да пишатъ плаксиви елегии за деморализацията въ нашия печатъ, но тѣзи плаксиви елегии, наричани още и «толерантность», нѣматъ нищо общо съ длъжноститѣ на публициста.

* * *

През последнитѣ една-двѣ седмици голѣма храна даде на нашитѣ буржуазни вѣстници тъй нареченията Ромѫно-български конфликтъ. Едно екзалтирано македонче убило въ Букурещъ учителя Михаилеяну,—македонски ромѫнски патриотъ, редакторъ на в. «Peninsula Balcanica» (Балкански Полуостровъ), защото той, като ромѫнски патриотъ, не пишелъ тъй, както е разбирало македончето Димитровъ. Това убийство, авторътъ на което е въ рѫцѣтѣ на ромѫнската полиция, послужи за поводъ на ромѫнската буржуазия да достигне до оня патриотически екстазъ, който влудява буржуазната тълпа. Въ убиванието на Михайлеану толкосъ е крива България, колкото и Ромѫния, защото то е безсъмнѣние плодъ отъ оная взаимо-истребителна национална война, арена на която е нещастната Македония, която война съ еднаква ревность се поддържа и отъ ромѫнската буржуазия и отъ българската, отъ сръбската както и отъ гръцката. Намѣрило се едно македонче, което екзалтирано отъ междунационалната вражда въ Македония, отишло и убило единъ ромѫнски пропагандистъ. Нѣма съмнѣние, че съ такива убийства не печели македонската кауза и въ всѣкой случай тѣ само отсрочватъ освобождението на Македония, като въ сѫщото време се явяватъ опасни и за сѫществуванието на самитѣ балкански държавици. Съ убиванието на единъ Михайлеану не се постига нищо. Ромѫнската пропаганда въ Македония се поддържа не отъ отдѣлнитѣ личности, а отъ цѣлата ромѫнска буржуазия. Обаче последнята отговорностьта за убийството на Михайлеану отъ едно македонче хвърля върху България. Съ остри ноти тя се обърна къмъ правителството ѝ и тъй надъха буржуазната тълпа, че тя въ кѫсо време заприлича на пияна буйна тълпа, която изригва само псувни. Всички буржуазни ромѫнски вѣстници се надпреварваха въ псувнитѣ по адреса на българския народъ, когото нарекоха дори „диваци оттатъкъ Дунава“.

Ако ромѫнската буржуазия счита за най-високо проявление на патриотизма оклевѣтяванието на цѣлъ народъ въ разни пороци и недостатъци, българската буржуазия сѫщо тъй не по-другояче разбира патриотизма. На патриотическитѣ бѣснувания на буржуазната ромѫнска тълпа нашата отговори по сѫщия начинъ. Тя окичи съ хиляди оскърбителни епитети ромѫнския народъ и особенно онова грамадно болшинство, което и

въ Ромѫния, както и у насъ, съставлява работната класа. Въ туй отношение най-много се отличиха «демократическия» в. „Прѣпорецъ“ и правителствения в. «Народни Права». А пъкъ ромѫнския работенъ народъ толкосъ е кривъ въ бѣснуванията на ромѫнската буржуазия, колкото нашия въ ония на нашата буржуазия. Ромѫнската социалистическа партия, която е естествения представитель на ромѫнския работенъ народъ, чрезъ своя органъ «Lumea Noua» не само осѫди поведението на ромѫнската буржуазия, но тя посочи, че за балканскитѣ народи е необходима не взаимна вражда, а взаимно споразумѣние за една балканска федерация. Прочее, очевидно е, че нито ромѫнския, нито българския работенъ народъ сѫ криви въ буржуазнитѣ взаимни кавги. Но взаимното дразнение на буржуазнитѣ патриоти отсамъ и оттактъкъ Дунава бѣше взѣло такива размѣри, щото, ако зависѣше само отъ тѣхъ, българскиятъ и ромѫнскиятъ народъ днесъ щѣха да се трепятъ съ орѫжие въ рѫка, въ една съсипителна за тѣхъ война. Нашата и ромѫнската буржуазия съ еднакво ожесточение употрѣбяватъ всичко, за да я предизвикатъ. И защо да не я предизвикатъ? Мигаръ буржуазията, особенно оная часть, която въ минутата е на власть, ще се бие? Не! тя отдалече ще дирижира избиването на работния народъ, а на чуждъ гръбъ и сто тояги сѫ малко. Такава е буржуазната философия, такъвъ е нейния патриотизмъ. Конфликтътъ още не е изравненъ, и съ какво ще се свърши, види-щемъ.

Както казахъ, поводъ за испъкването на ромѫнобългарския конфликтъ послужи убиването на Михайлеану. Обаче, явно е, че то е било само поводъ. Много по-дълбоки причини има, които приведоха двѣтѣ страни къмъ него. На кѫсо ще кажа, че ромѫнската буржуазия се чувствува стѣснена въ днешнитѣ граници на Кралевството, както Балгария, Сърбия и Гърция се чувствуватъ стѣснени въ своитѣ граници. Ромѫнското правителство, като се осланя на тройния съюзъ, особенно на Австро-Унгария, като вижда днешното отчаяно положение на България и крайната непопулярность на нейното правителство, най-сетнѣ, като расчита на събитията въ далечния истокъ, си въобрази, че намѣри най сгодното време да разшири своя вѫтрѣшенъ и външенъ пазаръ за смѣтка на България. Ако ромѫнската буржуазия за сега не сполучи въ всичко, въ едно тя несъмнено е сполучила. Тя, въсползувана отъ убиването на Михайлеану, очиства сега вѫтрѣшния пазаръ отъ българската конкуренция. Отъ това очистване ромѫнския работенъ народъ нѣма нищо друго да спечели, освѣнъ да яде, — ако, разбира се, има съ какво да купува — по-скѫпи продукти. Ромѫнската буржуазия, обаче, безъ друго ще увеличи приходитѣ си за смѣтка на работното население. Тука, именно, трѣбва да диримъ обяснението на патриотическия бѣсъ на ромѫнската буржуазия. Обаче, това нѣма да я спаси отъ онова стѣснено положение, въ което тя вкарва Ромѫния, както и българската буржуазия нѣма да спаси България отъ безисходното положение, въ което все повече я вкарва, съ ония шовинистически „народни задачи“, въ името на които тя продава патриотизмъ. Спасението на балканскитѣ народи отъ днешното безисходно положение не е въ взаимното имъ дразнение, което тъй леко предизвикватъ буржуазнитѣ патриоти, а въ взаимното имъ съединение за великитѣ културни цели. Но нито ромѫнската, нито българската буржуазия, нито пъкъ сърбската или гръцката

показватъ интересъ къмъ подобно разрешение на «народнитѣ задачи». Туй, именно, обезсилва и балканскитѣ народи и ги тласка къмъ погинването имъ, като самостоятелни политически единици. Печалното е, че отъ егоизма на буржуазията страда балканския работенъ народъ. Както се вижда отъ всичко, разцѣплението на балканската буржуазия и нейната истребителна вражда ще омаломощава все повече балканскитѣ народи. Така че, тѣзи народи не могатъ да очакватъ едно по-добро бѫдѫще отъ другадѣ, освѣнъ отъ възтържествуването на социализма. Ние социалиститѣ, като протестираме високо противъ лудото взаимно дразнение отъ буржуазията на двата братски народи отсамъ и оттатъкъ Дунава, длъжни сме да употрѣбимъ всички усилия, за да имъ покажемъ, че тѣхното спасение не е въ шовинистическото бѣснувание на буржуазнитѣ партии, а въ борбата имъ за възтържествуването на социалистическия идеалъ, т. е. на международното братство, на международния миръ и благоденствието на народитѣ.

Senex.

Г-нъ Никола Боевъ-чиновникъ

Септемврий. 1900 IV год.

НОВО ВРЕМЕ

МѢСЕЧЕНЪ ПРЕГЛЕДЪ
НА
УМСТВЕННИЯ И ОБЩЕСТВЕННИЯ ЖИВОТЪ

№ 9.

СЪДѢРЖАНИЕ:

(Следва на отвъдната страница).

Септемврий. 1900 IV год.

НОВО ВРЕМЕ

МѢСЕЧЕНЪ ПРЕГЛЕДЪ

НА

УМСТВЕННИЯ И ОБЩЕСТВЕННИЯ ЖИВОТЪ

№ 9.

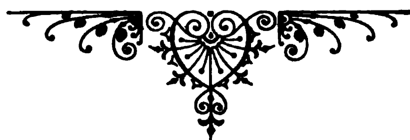

ПЛОВДИВЪ
Дружествена Печатница „Трудъ“
1900.

Септемврий. 1900 IV год.

НОВО ВРЕМЕ

МѢСЕЧЕНЪ ПРЕГЛЕДЪ

НА

УМСТВЕНИЯ И ОБЩЕСТВЕНИЯ ЖИВОТЪ

№ 9.

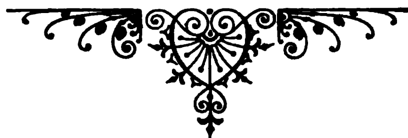

ПЛОВДИВЪ
Дружествена Печатница „Трудъ“
1900.

СЪДЪРЖАНИЕ:

Въ страната
на
политическитѣ пигмеи.

Шумната игра по ромжно-българския конфликтъ е най-сетнѣ свършена. Тя бѣше една отъ онѣзи дипломатически игри, които често взиматъ съвсѣмъ другъ край и развръзката имъ става на бойното поле. Ако управницитѣ, банкеритѣ, предприемачитѣ и буржуазнитѣ вѣстникари, които раздухваха тъй грижливо тая разпра, бѣха въ сжщо време и тъй готови сами да нарамятъ пушкитѣ и лице съ лице да си разчистятъ смѣткитѣ, тогава всѣки би ималъ основание, да се понарадва на такава гледка. Но тъй като за тѣхнитѣ кавги доброкачественностьта на магазиннитѣ пушки и новитѣ топове трѣбваше да се изпитва по гърдитѣ на работнитѣ маси, то сега, когато шовинистическата буря по улегна, редътъ е на самитѣ народи да си дадатъ смѣтка, защо хората, които лѣкуватъ финансовата криза съ тежки данъци или военно положение, се канеха да ги свикатъ въ казармитѣ, дали между самитѣ тѣхъ има нѣщо да ги дѣли и за какво трѣбваше тѣ да се биятъ.

Както е извѣстно, конфликтътъ между Ромжния и България се изостри следъ прочутитѣ ноти на ромжнското правителство, съ което последното по единъ предизвикателенъ начинъ поиска удовлетворение за убийството на Михаилеяну, — единъ обикновенъ шантаженъ вѣстникарь. Само по себе се разбира, че личностьта на тоя вѣстникарь послужи само да се дигне врѣвата, убиването му не можеше да бжде причина за онова изостряване на отношенията, което дойде до приготовления за война. И дѣйствителнитѣ причини скоро заличаха. Въ своитѣ ноти ромжнското правителство целеше въ самия Македоно-Одрински комитетъ, то се обяви противъ организацията на македонското движение; а това бѣше достатъчно, да се засѣгне най-болното мѣсто на българската буржуазия. Тя пое ржкавицата, нейния печатъ вдигна врѣвата за „българскитѣ" връзки, които я свързваха съ македонския народъ и за пъкленитѣ планове на Ромжния. Ние знамъ, колко тая буржуазия милѣе за македонския робъ. Като праща синоветѣ даже на „свободния" българинъ да го стрѣлятъ въ Дуранъ-Кулакъ, тя не

може да храни по добри чувства и къмъ „неосвободения", но тя ламти за земята на македонеца и за това стана войнствена, показа се готова да задигне оржжието — разбира се, съ ржцѣтѣ на работния данъкоплатецъ — да защити „нашата Македония". По тоя начинъ на сцената излѣзоха пехливанитѣ на велико-ромжнскитѣ и велико-българскитѣ стремежи. Ромжнитѣ отъ „приятелски" народъ изведнажъ станаха на „мамалигари" и „коварни съсѣди", а българитѣ — на „варвари" и „неблагодарници". Отъ двѣтѣ страни се размѣниха всичкитѣ псувни, измислици и оскърбления, които разгорѣщената шовинистическа фантазия може да роди, а между това ромжнското правителство, подкрѣпено отъ буржуазния печатъ, започна и масови гонения противъ живущитѣ въ Ромжния българи. Съ тези именно гонения то вля вода за воденицата на българската буржуазия; съ тѣхъ нашитѣ буржуазни партии най-много експлоатиратъ, за да раздухватъ националната вражда противъ ромжнския народъ; стамболовисти, народняци, демократи, радослависти—всички отведнажъ станаха особно нѣжни къмъ българското население въ Ромжния и почнаха да го оплакватъ за craналитѣ изтезания, екстернирвания и разорения, но като премълчаватъ факта, че тия «вандалщини» не сж дѣла на самия народъ, а на ромжнската полиция и, главното, че тия сжщи «вандалщини» у насъ се наричатъ «отечествоспасителни» и «лѣчащи финансовата криза» мѣрки, че въ България тѣ сж възведени въ система на управление, на тѣхъ се градятъ цѣли дворцови режими и че, най-сетнѣ, всѣки единъ отъ тези режими, билъ той либералски или народняшки е грабналъ несравнено повече жертви, докаралъ е несравнено повече загуби на цѣлото българско отечество, отколкото произволитѣ на ромжнската власть върху нѣколко стотинъ българи. Ние осждаме най-строго ромжнската полиция, за дѣто тя тъй ревностно пресажда въ своитѣ участъци програмата на българскитѣ либерали, и то пакъ върху гърбоветѣ на българи, — осждане, което отдавна сж исказали самитѣ ромжнски социалдемократи, но тука за насъ е важно преди всичко това обстоятелство, че патриотическитѣ крѣсъци на нашитѣ буржуазни политици въ защита на преследванитѣ въ Ромжния българи се диктува отъ желанието имъ още повече да подигнатъ съ нищо неоправданата умраза между двата съсѣдни народа. Това желание се оправдава само съ едно основание — стремлението на нашата буржуазия да увлече и цѣлия народъ въ разправиитѣ, които има тя съ владѣтелнитѣ класи и управницитѣ на Ромжния. И въ цѣлия конфликтъ убийството на Михаилеяну даже съвсѣмъ се заб-

равяше, но толкова по ясно изпъкваше антонолизмътъ на Ромѫния и България, като отдѣлни държави, противоположностьта на интереситѣ на владѣтелнитѣ класи въ тия страни, което главно и поражда стълкновенията между тѣхъ. Но онова, което хвърля още повече свѣтлина върху дѣйствителнитѣ причини на конфликта, е обстоятелството, че тия сѫщи класи, като исхождатъ отъ своитѣ противоположни интереси, въ своитѣ сблъсквания служатъ не на себе си, а на интересисѣ на могѫщитѣ имъ съсѣди, на тѣхнитѣ «покровители».

Ние не веднажъ сме посочвали на това противоречие, на което сѫ осѫдени изобщо балканскитѣ държавици. То се създава отъ самото имъ международно положение. Като се намиратъ на кръстопѫтя, дѣто се срѣщатъ интереситѣ на западно-европейския капитализмъ и завоевателнитѣ планове на руската дипломация, тѣ естествено подпадатъ подъ тѣхното влияние. А отъ друга страна, да защищаватъ интереситѣ на своята търговия, да разширяватъ своитѣ пазарища и земи тѣ могатъ само за смѣтка една на друга, и това ги прави сами да търсятъ чуждото влияние. Самитѣ европейски сили направиха много, за да ги докаратъ въ такова положение. Когато България биде «освободена», първата грижа на «освободителката» ѝ бѣ, да отцѣпи отъ Ромѫния една богата область и да ѝ придаде Добруджа, съ което, първо, хвърли една ябълка на раздора между България и Ромѫния, и, второ, естествено насочи вниманието на последнята къмъ българския черноморски брѣгъ. Друга причина за раздоръ стана Македония, дѣто самата руска дипломация ревностно насърдчава разнитѣ пропаганди. Следствието на тая политика на «раздѣляй и владѣй» ние виждаме днесъ: балканскитѣ държавици се опълчиха една противъ друга и тѣхнитѣ управници станаха толкова по-лесно играчка въ рѫцѣтѣ на великитѣ сили. До скоро тая вражда между България и Ромѫния почти не се забелѣжваше, но последнитѣ събития дойдоха да я раздухатъ до толкова, щото тѣ отведнажъ се намѣриха предъ възможностьта на една война.*) Конфликтътъ може вече да се счита за изравненъ, ала той остави нѣщо, което не може тъй скоро да се изглади — Ромѫния и България се явяватъ вече като явни врагове. А това ново положение не ще закѫснѣе да се отрази на вѫтрѣшната политика у насъ. На първо мѣсто не ще бѫде никакъ чудно, ако нашиятъ военenъ министръ поиска въ скоро време нови увеличения, на военния бюджетъ, тъй като подиръ Сърбия нашитѣ далекогледи поли-

*) Твърди се за положително, че българското правителство е получило дори военни припаси отъ Русия.

тици успѣха да спечелятъ още единъ опасенъ врагъ на границитѣ. Усилването пъкъ на милитаризма влече не само нови данъци, но и ново ограбване политическитѣ правдини на данъкоплатеца. И това всички наши буржуазни партии пакъ ще продължаватъ да оправдаватъ съ великитѣ «национали идеали» — «освобождаването на Македония». Тѣ не виждатъ, какъ отъ день на день тази Македония бѣга все по-далечъ отъ тѣхъ; до като преди десеть години тѣ смѣтаха, че ще има да се расправятъ само съ Турция, днесъ тѣхната политика на скитане по чуждитѣ дворове имъ изпрѣчи на срѣща още сръбскитѣ и ромънскитѣ топове. Русия щѣла да имъ даде Македония, но, вижда се, когато тѣ съвсѣмъ се откажатъ отъ България.

Тази е била винаги и най-комичната черта на българскитѣ дипломати, че като вѣрватъ да въртятъ мъдра политика за създаванието на „велика България“, въ сѫщность тѣ никога не сѫ преставали да бѫдатъ като кукли, движени отъ чуждитѣ дипломати, като провъзгласяватъ, че ключътъ на тѣхната политика се намира — днесъ въ Цариградъ, утрѣ — въ Петербургъ, други пѫть — въ Виена, най-накрай излиза, че ключътъ на тѣхната политика е билъ въ орденитѣ и гощавкитѣ, които имъ сѫ давали; като пилѣятъ грамадни суми за сватовщини и посрѣщания, полученитѣ отъ това „двойни“ и „тройни“ побѣди се изразяватъ най-сетнѣ въ полицейски терорь и военна диктатура. Дори и сега по конфликта съ Ромѫния тѣ се ухитриха, въ лицето почти на цѣлото министерство, да отидатъ въ Цариградъ на поклонение: съ цѣлувание рѫката на султана и пожелаване дълго царуване, за да доживѣе още единъ 25 годишенъ юбилей, тѣ поискаха да нанесатъ поражение на Ромѫния. До колко ромѫнскитѣ управници се чувствуватъ злѣ отъ това поражение, показва факта, че тѣ поне успѣха да издѣйствуватъ отъ турското правителство, да вдигне стѣснителната митническа тарифа за ромѫнскитѣ стоки и да направи нови отстѫпки за пропагандата имъ въ Македония, когато пъкъ българскитѣ министри си донесоха само единъ далекогледъ отъ Цариградъ. Най-после, като измолиха посѣщението на персийския шахъ, нашитѣ политици смѣтатъ, че играятъ важна историческа роля на Балканския Полуостровъ.

Съвсѣмъ инакъ стои работата съ ромѫнскитѣ политици; въ сравнение съ нашитѣ ние далечъ не можемъ да ги наречемъ политически пигмеи: това сѫ опитни и способни политически дѣйци, но на една малка и слаба държава; макаръ и тѣхната сѫдба е, да се въртятъ въ чужда „сфера на влияние“, но тѣ не допущатъ чуж-

дитѣ консули да се бъркатъ дори въ домашнитѣ имъ работи, когато нашата страна преставлява днесъ едва ли не руска провинция; тѣ не учатъ ромѫнското население, че руската дипломация е безкористна към ,,освободенитѣ" отъ нея народи и не затварятъ очи предъ завоевателнитѣ ѝ стремежи, а напротивъ, като държатъ политиката на западно-европейскитѣ държави, тѣ се борятъ противъ разпространението на азиатския деспотизмъ, на варварщината. Макаръ нашиятъ буржуазенъ печатъ и да осмива ромѫнскитѣ ,,културтрегери", но тѣ се явяватъ дѣйствителни представители на съвременната култура въ Балканския Полуостровъ, въ сравнение съ ония български чомагаши, на които случаятъ е помогналъ да заематъ мѣстото на политици.

Нашето сравнение става още по-поучително, ако ние преминемъ отъ външната къмъ вътрѣшната политика, ако погледнемъ, какъ ромѫнскитѣ и българскитѣ политици работятъ у дома си. Тука на първо мѣсто ние трѣбва да споменемъ, че отношенията на първитѣ къмъ короната сѫ много по-достойни и самостоятелни отъ ония на българскитѣ; първитѣ се явяватъ предъ ромѫнския краль като представители на политически партии въ конституционна страна, когато пъкъ нашитѣ сѫ нѣщо като билярдни топки подъ щеката на играча; въ българския дворецъ тѣ се явяватъ не като представители на партии, а наопаки, искарватъ на пазарлѫкъ партиитѣ си, и ако отговарятъ на всичкитѣ условия, добиватъ властьта. Първитѣ не стѣсняватъ свободата на печата и събранията, за да запазятъ отъ критика дѣлата на краля, когато пъкъ нашитѣ, въпреки всѣки законъ, издаватъ ,,временни правила по печата" и налагатъ военно положение. Ромѫнското правителство по твърдѣ понятни съображения налага диктатура само на българитѣ въ Добруджа, но и нашитѣ управници съвсѣмъ не биха се поколебали да направятъ това съ ромѫнитѣ въ България, ако последнитѣ не носеха тъй безропотно данъчния товаръ. Ние, разбира се, далечъ сме отъ мисъльта да представляваме ромѫнскитѣ политици за такива, каквито не сѫ; като хора на буржуазнитѣ партии, тѣ хранятъ къмъ работния народъ сѫщитѣ чувства, каквито храни буржуазията на всѣкадѣ. Но все пъкъ тѣ представляватъ интереситѣ на едно по-високо културно и политическо развитие, когато нашитѣ представляватъ само своитѣ господари и своитѣ лакомежи къмъ държавната хазна. Ние строго осѫждаме ромѫнския шовинизмъ за укоритѣ, които прави на българския работенъ народъ, но не можемъ да премълчимъ и факта, че въ Ромѫния, ако самия народъ не може още да се ползува отъ

правата си, има поне по-напреднали владѣтелни класи, които стѣгатъ юздитѣ на монархическата власть, когато за нашата буржуазия е съвсѣмъ безразлично, кои хора стоятъ на чело на управлението, стига тѣ да не ѝ бъркатъ да се обогатява по всички способи. Ето защо, ако вчера на министерското крѣсло се тури писаря на г. Стоилова, днесъ — избранникътъ на брѣзнишката полиция, утрѣ можемъ да очакваме, че управлението на страната може да се повѣри на нѣкои отъ Радославовитѣ контрольори по десятъка.

Ние, обаче, бихме заели много мѣсто, ако продължехме нашето сравнение съ нови примѣри. За да пояснимъ още по-добрѣ за обезличеностьта и безпринципностьта на българ. буржуазни политици, ние ще се ограничимъ съ «политиката» на днешнитѣ либерали и то въ оная область, дѣто най-ясно изпъква характерътъ на тѣхния либерализъмъ. а именно въ областьта на народната просвѣта. До като бѣха въ опозиция, либералитѣ бѣха излѣзли съ редъ прогресивни искания, между които и широкъ, безплатенъ достжпъ въ училищата, както и разширението на конституцията въ по-демократически духъ. Но бѣха достатъчно само два мѣсеца властвуване, за да се види, че програмата за тѣхъ бѣше само единъ политически фарсъ. Тѣ не само ограничиха и поскжпиха достжпа въ училищата, но подигнаха цѣлъ походъ противъ народната просвѣта, втурнаха се да коренатъ демократическитѣ течения въ страната. Тѣ, демократствующитѣ въ опозиция, първи открито оповѣстиха, че за цель на народното училище искатъ да прокаратъ „религиозно-нравственно“ възпитание, — онова възпитание, което изхожда отъ началата на срѣдневѣковния абсолютизмъ, а съ това гласно исказаха своето желание да турятъ училищата подъ контролата на духовенството. Споредъ началата на «религиозно-нравственото» възпитание, дѣцата на народа ще се учатъ, че всѣка власть е отъ Бога, че безропотното пренасяне на дворцовитѣ режими у насъ е най-голѣмата добродѣтель на гражданина; учителитѣ ще трѣбва да се простятъ съ всичкитѣ цѣнни приообивки на съвременната педагогия, тѣ не ще трѣбва да слушатъ гласа на науката и своята съвѣсть, а упжтванията на монархизма въ пжтя на безправието и заблуждението. Тайно такова е сърдечното желание на всичкитѣ буржуазни партии, ала днесъ, въ вѣка на съмненията и всестранната научна критика, само властвующитѣ днесъ либерали имаха дързостьта да провъзгласятъ, че най-доброто възпитание почива на принципитѣ, почерпани изъ мухлясалитѣ пергаменти на нѣкогашното блаженно за царетѣ време. Но тая дързость на либе-

ралитѣ не трѣбва да ни очудва, защото тѣ намиратъ пълна поддръжка въ монархическата власть и духовенството, а другитѣ буржуазни партии, колкото инакъ и да ги намиратъ за глупави, намѣриха ги твърдѣ умни за «религиозно-нравственното» имъ възпитание. До колко либералитѣ сѫ увѣрени въ своето дѣло се вижда вече отъ това, че преди още да заговорятъ за попско-монархическата цель на възпитанието, тѣ, по-ревностно отъ народняци и стамболисти, се заловиха да подготвятъ почвата за неговото прокарване. Тѣ предприеха систематично и всеобщо премахване отъ училищата на всички по-събудени учители, и особно на социалиститѣ. Цельта имъ е да отстранятъ отъ училищата всички представители на научната мисъль, на демократическото възпитание. По числото на уволненитѣ учители тѣ надминаха своитѣ предшественници. Дали тѣ ще успѣятъ повече отъ т. г. Вазовъ и Величковъ, това бѫдѫщето ще покаже; но онова, което на последнитѣ и на умъ не е идвало, е не отдавна разпратеното окрѫжно до училищнитѣ инспектори, съ което либералитѣ се мѫчатъ да издигнатъ единъ видъ китайска стѣна за веднажъ уволненитѣ учители. Смисълътъ на това окрѫжно е този, че учителитѣ за напредъ трѣбва да даватъ клѣтва за вѣрность на княза, на правителственнитѣ разпореждания, т. е. на самото правителство, и на народа. Да искатъ такова нѣщо могатъ само два рода хора: крайно нахалнитѣ и крайно глупавитѣ. Либералитѣ, обаче, спадатъ и къмъ първитѣ и къмъ вторитѣ. Само крайно нахалнитѣ могатъ да искатъ отъ народния учитель, който е преди всичко общински служитель, да се кълне за вѣрность на самитѣ тѣхъ, да се кълне, че не ще осѫжда, а дори ще подържа тѣхнитѣ произволи, и само крайно глупавитѣ могатъ да искатъ отъ сѫщия учитель да се заклѣва, че ще служи «честно и вѣрно» едновременно на монархическитѣ режими и на народа. Ако той служи добросъвѣстно на народната просвѣта, тогава той не може да затваря очитѣ на народа предъ вънющитѣ неправди, които управницитѣ вършатъ надъ него, и наопаки: ако той се закълне, че ще поддържа едно противоконституционно правителство и ще удобрява неговитѣ разпореждания, тогава той въобще престава да бѫде народенъ учитель. Какъ се смила това противоречие въ главитѣ на либералитѣ? Много просто: като изключите логиката отъ тѣхнитѣ глави; пъкъ и тамъ дѣто на всички въпроси отговаря сопата, за логика, естественно, не може да има мѣсто. Следъ това остава ни да кажемъ, че като принудятъ учителя да се закълне по такъвъ «либералски» начинъ, очевидно, той нѣма да нарушава клѣтвата си, само когато пѣе въ черква.

Така либералитѣ искоренявать демократическитѣ течения въ нашата страна. Обстоятелството, че тѣ тъй грубо издаватъ своитѣ намѣрения, иде само да покаже, че хората сѫ ги повикали на власть съвсѣмъ не за тѣхната политическа съобразителность и далекогледость, а по-скоро за отсѫтствието у тѣхъ на тия качества. Тѣхното дохождане на власть ни напомнятъ «религиозно-нравственнитѣ» подвизи на срѐдневѣковнитѣ феодали, които сѫ набирали наемни войски отъ окѫсанитѣ скитници изъ околностьта и сѫ имъ плащали толкова по-щедро, колкото повече тѣ сѫ успѣвали, подъ водителството на своитѣ благородни воеводи, да награбятъ и разорятъ. За щастие, срѣднитѣ вѣкове не могатъ се върна, колкото и да се желае това у насъ, и ние живѣемъ въ такова общество, което само създава почва за новитѣ течения. До като трае това общество, насилието, живѣнието отъ чуждъ трудъ и всичкитѣ неправди, които крѣпятъ неговитѣ основи, сѫ въ сѫщо време и храната на демократическитѣ движения. Могатъ ли нашитѣ либерали да се опълчатъ противъ самия днешенъ общественъ редъ? Но въ такъвъ случай, преди да успѣятъ да искоренятъ тия движения, тѣ сами ще бѫдатъ затрупани подъ зданието, което се мѫчатъ да крѣпятъ. А сега за сега тѣ могатъ, като мустакати баби, да заплашватъ учителитѣ съ клѣтва и да ги оплитатъ въ паяжината на «религиозно-нравственото» възпитание; въ тая си «народо-просвѣтителна» политика тѣ могатъ да бѫдатъ увѣрени, че другитѣ буржуазни партии ще продължаватъ да имъ рѫкоплѣскатъ, монархическата власть — да ги удобрява и отъ русkото консулато да имъ се усмихватъ, ала най-на край тѣ ще бѫдатъ пакъ изхвърлени на политическото бунище. Тамъ тѣ ще иматъ поне утѣшението на своитѣ предшественици, че като сѫ боравили изъ «голѣмата» политика, тѣ сѫ биле достатъчно малки, за да се «ухранятъ».

Г. Г.

Стихотворения

въ проза

Отъ Ив. С. Тургеневъ.

VI

Утрѣ! Утрѣ!

Какъ пустъ, извѣхналъ и нищоженъ е почти всѣки преживѣнъ день! Колко малко следи остава той следъ себе си! Какъ безмисленно-глупаво бѣгатъ тези часове следъ часове!

А пъкъ човѣкъ иска да живѣе; той трепери надъ живота, той се надѣва на него, на себе си, на бѫдѫщето .... О, какви блага той чака отъ бѫдѫщето!

Но защо пъкъ си въобража̀ва той, че идѫщитѣ дни нѣма да приличатъ на този едва-що преживѣнъ день?

Та той и не си въображава това. Той изобщо и не обича да размишлява — и добрѣ прави.

«Ето, утрѣ! утрѣ!» — утѣшава се той, до като това утрѣ не го събори въ гроба.

А пъкъ щомъ веднажъ си въ гроба — щешъ-нещешъ ще престанешъ да размишлявашъ.

VII

Последнйо свижданье.

Ние бѣхме едно време добри, близки приятели .... Но доде лоша минута — и ние се раздѣлихме като врагове.

Минаха много години .... Минавайки презъ града, дѣто живѣеше той, азъ се научихъ, че той е безнадѣжно боленъ— и пожелахъ да го видя.

Запѫтихъ се, влѣзохъ въ стаята му .... Погледитѣ ни се срѣщнаха.

Азъ едвамъ го познахъ. Боже! колко го е промѣнила болѣстьта!

Жълтъ, измършавелъ, окапали му коситѣ, малка бѣла брада, той стоеше въ нарочно изрѣзана риза .... Той не можеше да понася натиска и на най-леката дрѣха. Бърже ми протегна той страшно сухата си, сѣкашъ угризена, рѫка, съ мѫка продума нѣколко неразбрани думи — поздравъ ли бѣ това, укоръ ли — кой знае? Измѫченитѣ му гърди се повдигнаха и отъ загорѣлитѣ му очи се потъркулиха двѣ страдалчески сълзи.

Сърдцето ми замръзна .... Азъ сѣднахъ на столъ до него и, навождайки си очитѣ предъ този ужасъ и тази безформеность, също му протегнахъ ржка.

Но менъ ми се стори, че не неговата ржка хвана моята.

Стори ми се, че между насъ стои висока, тиха, бѣла жена. Дълга роба я покрива отъ главата до краката. Нийдѣ не гледатъ нейнитѣ дълбоки, блѣдни очи; нищо не говорятъ нейнитѣ блѣдни, строги устни...

Тази жена съедини нашитѣ ржцѣ.... Тя ни примири за винаги.

Да .... Смъртьта ни примири ....

VIII

Природа.

Сънувахъ, че съмъ влѣзалъ въ огроменъ подземенъ храмъ съ високи сводове. Нѣкаква си също подземна, равна свѣтлина изпълваше този храмъ.

По срѣдата на храма сѣдѣше величава жена въ вълнени зелени дрѣхи. Съ опрѣна на ржката си глава, тя изглеждаше дълбоко замислена.

Отведнажъ разбрахъ, че тази жена е Природата, и като мъгновенъ студъ се втурна въ душата ми благоговѣенъ страхъ.

Приближихъ се до сѣдящата жена и съ почтителенъ поклонъ, извикахъ: «О, наша обща майко! Върху какво мислишъ? Не за бждящитѣ сждби на човѣчеството ли размиляваш ти? Не за туй ли, какъ това човѣчество да доде до възможното съвършенство и щастие?

Жената бавно обърна на мене тъмнитѣ си страшни очи. Устнитѣ ѝ пошавнаха и се раздаде остъръ гласъ, приличенъ на желѣзно скърбуцанье.

— Азъ мисля какъ да придамъ по-голѣма сила на мускулитѣ на краката у бълхата, за да може по-удобно да се спасява отъ враговетѣ си. Равновѣсието между нападението и противостоението е нарушено .... Трѣбва да се възстанови.

— Какъ? пробъбрахъ азъ въ отговоръ. — Ти мислишъ за туй? Но нима ний, хората, не сме твоитѣ любими дѣца?

Жената едвамъ си намръщи вѣждитѣ: — Всички твари сж мои дѣца, — промълви тя: — и азъ еднакво се грижа за тѣхъ — и еднакво ги изтрѣбявамъ.

— Но доброто .... разума .... справедливостьта .... — пробъбрихъ азъ отъ ново.

— Това сж човѣшки думи, — раздаде се желѣзния гласъ: — азъ не познавамъ ни добро, ни зло .... Разума не ми е

законъ — а какво нѣщо е справедливость? — Азъ съмъ ти дала живота — азъ ще го отнема и ще го дамъ другиму, на червъ ли или на човѣкъ — сѐ ми е едно.... А пъкъ ти, защищавай се — и не ми бъркай!

Искаше ми се да възразя.... но земята на около глухо застена и потрепери — и азъ се събудихъ.

Прев. отъ руски: **Надѣжда Христовина.**

Егоистъ.

(И С. Тургеневъ)

Нищо му не липсваше, за да стане бичъ на семейството си.

Роди се здравъ, роди се богатъ — и, като богатъ и здравъ, въ течение на цѣлия дългъ свой животъ — не стори ни една лоша постѫпка, не сгрѣши въ нишо, не се опятни и ни единъ пѫть не се излъга.

Той е безукоризненно честенъ!... И гордъ отъ съзнанието на своята честность, — мѫчи съ него всички: роднини, другари, познати.

Честностьта е неговъ капиталъ.... отъ когото той зима лихоимски проценти.

Честностьта му дава право да бѫде немилостивъ и да не прави добро «не изискано;» — и той е немилостивъ и не прави добро.... защото аслѫ добро «по заржкъ»—не е добро.

Никога и за никого той се не грижи, само — за собствената си — толкозъ примѣрната особа, и искренно се съзмущава, ако и другитѣ съ усърдие не се грижатъ за него!

И въ сѫщото време той не се счита за егоистъ — а повече отъ всичко порицава и преследва егоиститѣ и егоизма! — И още! Чуждиятъ егоизмъ бърка на неговия.

Като не съглежда въ себе си ни най-малката слабость, той не допуща слабость у никого. Той въобще никого и нищо не разбира, тъй като цѣлъ, отъ всички страни, отдолу и отгорѣ, отзадъ и отпредъ — е заобиколенъ отъ самия себе си.

Той даже не разбира: какво значи прошка! Па и нему да прощаватъ — не се е случвало.... Та и защо пъкъ той да прощава на другитѣ?

Предъ сѫдътъ на собственната си съвѣсть, предъ лицето на своя Богъ — той, туй чудо, този извергъ на добродѣтельта, съ дигнати нагорѣ очи и съ твърдъ и ясенъ гласъ произнася: «Да, азъ съмъ достоенъ, азъ съмъ нравственъ човѣкъ!».

Той ще повтори тия слова на смъртния си одъръ — и нищо не ще даже и тогава да трепне въ неговото каменно сърдце — въ туй сърдце безъ пятненца и безъ преломъ.

О, безобразна, самодоволна непреклонна, ефтино спечелена добродѣтель — ти едва-ли не си по-отвратителна отъ явното безобразие на порока!

Прев.: **Максимовъ.**

Тогазъ въ гнѣвъ . . .

„O schöne Welt, du bist abscheulich!“*)
Heine.

Всрѣдъ шумъ, радость и наслада,
Всрѣдъ безгрижний людски смѣхъ,
Мисля щастье вредъ че влада
И забравямъ свѣтский грѣхъ.

Но будно зърне ли окото
Въ охолъ лѣнивата тълпа,
Дѣ подъ було на златото
Гори злоба и страсть слѣпа,

Какъ тлѣй плъть и умъ човѣшки
Отъ гладъ, скотство и развратъ,
А въ подлость и мисли адски
Чезне поривъ воленъ, святъ —:

Тогазъ въ гнѣвъ трепти душата.
Предъ грозния ликъ свѣтовенъ
Крѣпнатъ сили за борбата
Съ позоръ, злость и гнетъ вѣковенъ!

Ст. Мал.

*) О, свѣте красенъ, ти си ужасенъ! — (Хайне)

Изгубенъ животъ.

Повѣсть отъ **Густавъ Гайерстамъ.**

(Продължение отъ № 7 и 8.

XIX.

Нека читательтъ си представи, що значи да се намира цѣла недѣля човѣкъ въ такова душевно състояние. Само едничкото това е въ състояние да измжчи човѣка съвсѣмъ. У Иваръ Литъ такова състояние се продължава десеть години. През това време той не бѣше нито веднъжъ боленъ и никога не бѣше здравъ. Той не можеше да си отджхне и стане другъ. По нѣкога му се струваше, че въ главата му почва да се избибистрюва, но той нѣмаше време да си даде смѣтка за мислитѣ си. Та и можеше ли да стане другъ човѣкъ той — още е въпросъ, на който, разбира се, никой не може да отговори.

Мжчно е да се предаде всичко, което испитваше той презъ тия години. Работата бѣше тъй, че той трѣбваше да работи за хора, които зависѣха отъ него. Той бѣше дълженъ да имъ даде подслонъ и хлѣбъ. И при всичко това, той трѣбваше да наблюдава себе си, за да не би могълъ никой да види, какво е състоянието му и какво преживѣва той. Той трѣбваше да лази дивия звѣръ и да го държи за юздата, между туй, когато презъ всичкото време чувствуваше, че тоя звѣръ впива ногтитѣ си въ тѣлото му.

Петь пжти преживѣ той тая сжщата история, която ние туку що описахме, и два пжти носи на гробищата дѣте. Само три останаха живи, а останалитѣ умрѣха, едва видѣли свѣта. Жена му се състари и исъхна безъ време, както се състаряватъ женитѣ на бѣднитѣ. Да я видѣше сега човѣкъ, мжчно можеше да повѣрва, че тя нѣкога е имала хубави сини очи и раскошно свѣтли коси. Комуто не бѣше извѣстно желанието на Ивара, той би могълъ да я упрекне, може би, че не отива пакъ въ фабриката да работи. Иваръ Литъ работѣше за нея. Той я проклинаше въ ума си, че стовари всичкото бреме върху него. Но той работѣше, съзнавайки въ дълбочината на душата си, че тя не можеше нищо да помогне на туй и че и тя си имаше свой товаръ. Тя бѣше само по-щастлива отъ туй, че нейния товаръ не ѝ тѣжеше тъй много.

Тѣ имаха три дѣца и Мария не можа вече да се поправи следъ последното дѣте. Знае ли читательтъ, какъ става въ една бѣдна кжща, когато жената е болна, а мжжа никакъ не може да искара повече, отъ колкото е необходимо, за да може нѣкакъ си да сбере двата крайща наедно? Азъ съмъ виждалъ това отъ близу и твърдя, че да си представи човѣкъ отдалече, какъ се струпва такъвъ животъ, не може. Може би, вие сжщо сте били въ бѣдни кжщи и можете да разкажете, какво сте видѣли тамъ и

какъ живѣятъ тамъ сиромаситѣ. Но вие никога не ще си представите и не ще съумѣете да предадете и малка часть отъ тая тѣжина, която лѣга на душата, когато тъй се протакатъ годинитѣ и минава живота. Когато нѣма подобрѣние, влошеванието е неизбѣжно. Ако не се качвашъ нагорѣ, неизбѣжно ще се сгрътолясашъ надолу. Свършва се съ туй, че цѣлия имотъ е заложенъ и всѣка вещь пѫтува безъ спиръ между дома и ломбарда.*) Нѣма думи, съ които би могло да се опише тая картина.

Иваръ имаше стѣненъ часовникъ. Това бѣше първата вещь, купена на жената отъ него слѣдъ свадбата и той даде за него паритѣ, които бѣше отдѣлялъ въ кутийката въ течението на много мѣсеци. Той бѣше новъ и красивъ, когато Иваръ го купи. Какъ приятно тъкаше той, когато съпрузитѣ първи пѫть го чуха въ квартирата си! Ако бѣхте го видѣли сега, не бихте повѣрвали, че това бѣше само десеть години назадъ. Той вървѣше невѣрно и чукаше тъй неравно, като че ли бѣше цѣлъ испочупенъ.

Старият часовникъ не веднъжъ се бѣше расхождалъ по обикновенния пѫть на сиромаситѣ и Иваръ Литъ мислѣше често за туй, какъ ще отиде този пѫть за последенъ пѫть и той вече нѣма да го види.

Когато Иваръ Литъ се вслушваше въ неговото тъкане, струваше му се по нѣкога ясно, че и часовника е развалило това, което и него. Времето го испосакати и го испосакати тъй силно за това, защото вещьта бѣше ефтина и никога не висѣше на едно мѣсто. Него самия живота люшкаше отъ една страна на друга. Въ живота му нѣмаше ни една точка, на която би могълъ да си поотдъхне и, страхувамъ се да кажа, но той, може да се каже, никога не бѣше, както трѣбва примиренъ. Това може да се земе за острота, но ние се не шегуваме, та и едва ли нѣкаква шега би си имала мѣстото.

Старият часовникъ го нѣма вече въ квартирата на Ивара Лита. Той го занесе у ломбарда нѣколко недѣли преди да се случи последното нещастие. Но той и до сега чува неговото тъкане.

Какъ му се иска по нѣкога да погледне още веднъжъ на него! Часовника бѣше най-добрата вещь, която видѣ въ живота си неговото най-голѣмо момченце.

XX.

Най-голѣмия синъ на Ивара Литъ нарекоха Феликсъ. Но не бащата избра това име. Тъй искаше майката.

— Колкото и да бѫде човѣкъ бѣденъ, — говореше тя, все може да кръсти дѣтето си съ хубаво име. — Иваръ Литъ се противѣше: той бѣше челъ много и знаеше, че феликсъ значи «щастливъ». Но жена му успѣ да отклони и тоя доводъ. — Толкова по-добрѣ, — каза тя. — Защо пъкъ да не може да бѫде щастливъ?

Чудно чувство испитва човѣкъ, слушайки за пръвъ пѫть слабия, тънъкъ писъкъ, който извѣстява за появяването на бѣлъ свѣтъ новъ животъ. Можеше да се очаква, че Иваръ Литъ, като таеше въ себе си толкова мрачни мисли до раждането на дѣтето, ще питае към него недобро-

*) Кредитно учреждение, гдѣто даватъ пари срѣщу разни залози.
Прев.

желателни чувства. Но въ човѣшката натура има много, което не може да се разбере, и често се случва да срѣщашъ съвсѣмъ не това, което очаквашъ. Иваръ Литъ положително боготвореше своя първенецъ и това чувство истика въ него тѣжкитѣ мисли и душевнитѣ мжки, които бъркаха на Ивара да живѣе като другитѣ хора. Мжчно е да се каже, отъ що бѣше предизвикано това, но още въ първата минута, щомъ погледна Феликсъ на баща си, Иваръ Литъ почувствува, че тоя погледъ го прониза цѣлъ. Дѣтето не бѣше още почнало да ломоти, а бащата по цѣли часове прекарваше около него, гледащъ въ тия оченца, които, както му се струваше, говорѣха на единъ съвършенно особенъ милъ езикъ. Като че ли своята собственна душа виждаше, когато сѣдѣше самъ съ дѣтето. Когато момченцето се галеше около него, на душата на бащата ставаше нѣкакъ тихо и спокойно. И Иваръ Литъ започна вече самъ да вѣрва, че ще стане найподиръ такъвъ, каквито сж другитѣ.

Любовьта къмъ синътъ би могла да послужи на Ивара Лита, като свръзка съ живота, но, за нещастие, това чувство буквално исключаваше всичко груго. Иваръ Литъ мислѣше, че Феликсъ и той сжществуватъ само единъ за другъ. Останалото му се струваше незначително. По-младитѣ дѣца, които следъ време се появиха на свѣтъ, като че ли не сжществуваха, поне за Ивара тѣ не сжществуваха. Възвръщайки се дома, той забравяше да се здрависва съ другитѣ, — той виждаше само Феликса и отиваше право при него, като че ли бързаше да се увѣри, че момчето е живо. Въ време на работа той мислѣше за Феликса по цѣли часове непрекъснато и азъ съмъ увѣренъ, че ни една майка не е обичала дѣтето си по-силно, отъ колкото Иваръ Литъ сина си, когото той проклинаше въ дълбочината на душата си още преди дѣтето да види бѣлъ свѣтъ.

Привързанностьта на нашия нещастенъ герой бѣше толкова по-силна, че нему още отъ самото начало му се струваше, като че дѣтето разбира всичкитѣ му мисли, но не може само да ги искаже.

На други това може да се струва невѣроятно, но Иваръ Литъ бѣше твърдо увѣренъ въ това. Струваше му се, че той чете това въ очитѣ на дѣтето и той често говореше: «На никого не гледа Феликсъ тъй, както на мене». — Всѣки пжть, когато майката вземаше Феликса отъ ржцѣтѣ на баща му, дѣтето ревѣше, а когато Феликсъ сѣдѣше у майка си и влизаше баща му, дѣтето протѣгаше къмъ него ржчичкитѣ си.

Щомъ Феликсъ се попридигна, той почна да придружава всѣка сутринъ баща си до фабриката, а когато настжпѣше пладнѣ, Феликсъ го вече чакаше и си отиваха заедно дома. Ако би могълъ Иваръ Литъ да разскаже, какво чувствуваше той въ такива минути, когато синчето му тичаше насрѣща му, хващаше съ малкитѣ си ржчички неговата голѣма ржка и вървѣше редомъ съ него, успѣвайки да направи нѣколко раскрачета, до като бащата правѣше само единъ, — ние, безъ друго, бихме чули много необикновенни работи.

Мнозина отъ работницитѣ клатѣха глава и говорѣха, че момчето ще се състари скоро, ако винаги бжде въ обществото на възрастенъ човѣкъ. И май туку речи, тѣ имаха право. Живота на това дѣте действително не приличаше на живота на обикновеннитѣ дѣца. Феликсъ никога не играеше, както играятъ другитѣ дѣца. Още съвсѣмъ малъкъ, той сѣдѣше повечето

мълчеливо на пода, като че ли размишляваше надъ играчката, която държеше въ ржцѣтѣ си, а когато почна да ходи и говори, той всѣкога си намираше нѣкакво занимание, но никога не играеше. Той ходѣше мълчишкомъ и се вглеждаше, какво правятъ възрастнитѣ, съ такъвъ видъ, като че ли имаше свои собствени мисли за живота; и бащата никога не говорѣше съ него, като съ малъкъ. Ни веднъжъ Иваръ Литъ не можá да се реши да го накаже или да му каже нѣкоя рѣзка дума. Та и дѣтето не даваше поводъ за това. Мария често упрекаваше Ивара за отношенията му къмъ Феликса, но той си правѣше оглушки и като че ли не чуваше, що му говорѣше тя. Феликсъ и другитѣ дѣца! Какъ можеше Иваръ Литъ да го сравнява съ нѣкого на свѣта.

Въ праздницитѣ Иваръ Литъ излизаше съ жената и сина на разходка. Лѣтѣ ли бѣше то, или есень и даже зимѣ — безразлично. Ако времето бѣше поне отъ малко-малко добро, тѣ излизаха далечъ отвънъ града. И никадѣ Иваръ Литъ не се чувствуваше тъй добрѣ, както отвънъ града. Но съ течение на годинитѣ, той почна да търси поводъ да остави Мария дома. Работата бѣше въ туй, че той се чувствуваше най-щастливъ тогава, когато оставаше на самѣ съ момчето. Малко по малко работата доде до тамъ, че той и Феликсъ тръгваха повечето сами. Никой отъ тѣхъ не настояваше на туй, — отъ само себе си така си излизаше, безъ какво-то и да е споразумѣние. Въ сжбота вечерь Феликсъ дохождаше при баща си и му шепнеше на ухото: «Утрѣ ще идемъ на разходка. — Да, — шепнишкомъ му отговаряше Иваръ. — Ти и азъ? — Да, ти и азъ».

Иваръ Литъ черпеше нѣкакво си особенно утѣшение въ тая любовь. Да бжде на самѣ съ сина си, стана за него най-голѣма радость. Той се научи да играе съ дѣтето, и дѣтето се научи да играе съ баща си. Най-свободно отъ всѣки другъ пжть тѣ играѣха, когато излизаха извънъ града на широко и никой не ги стѣснява. Зимѣ тѣ сѣ пързаляха или правѣха ледени кжщички, лѣтѣ късаха цвѣтя и трева и градѣха колибки отъ клони.

Но въобще тѣ представляваха необикновенна пáра. Човѣкътъ и дѣтето вървѣха заедно, сериозно разговаряйки помежду си, като възрастни. Иваръ Литъ, винаги такъвъ затворенъ въ себе си и мълчаливъ, разговаряше съ сина си за себе си. Той разказваше на дѣтето за своя ужасъ предъ живота, за страшнитѣ привидѣния и за свойтѣ забъркани фантазии, за които той никога никому не говорѣше.

Съ широко отворени очи слушаше всичко туй момчето, а когато стана по голѣмо, почна да разбира. Семето, паднало въ дѣтинската му душа, се разрастна въ тѣжки мисли, които го състарихя скоро. И колкото повече му разказваше баща му, толкова по-якги ставаха връзкитѣ, които ги съединяваха.

— Защо, — каза веднъжъ Феликсъ, — когато си съ мене, ти си всѣкога веселъ и добъръ, а когато си съ другитѣ, ти си такъвъ мълчаливъ и печаленъ. Отъ какво е това?

— Отъ това, че ти ме обичашъ, — каза Иваръ Литъ.

— А нимá другитѣ не те обичатъ? — попита момчето.

— Нимá ти знаешъ нѣкого, който ме обича?

— Па дѣцата, — твърдѣше момчето.

— Тѣ сж още тъй малки, — отговори уклончиво бащата.

Феликсъ кимна съ глава и дълго време не говори ни дума. Той само по-силно хвана ржката на баща си и отъ време на време я притискаше до устнитѣ си. Иваръ Литъ бѣше щастливъ или почти щастливъ въ тая минута. Той забрави всичко на свѣта и виждаше само пролѣтното слънце, което сияеше около тѣхъ. Какъ ясно помни Иваръ Литъ това мѣсто въ горичката, гдѣто тогава тѣ стоѣха. Въ далечината, като тѣсна ивица, се синѣеха водитѣ на Брунсвика, наоколо по дърветата и храститѣ се разпукваха пжпкитѣ. Подъ нозѣтѣ пращѣха минжлогодишнитѣ сиво-ржждяви листа, на голѣмитѣ джбови клони чуруликаха кадхнчета.

Иваръ Литъ вървѣше и мислѣше върху туй, което каза момчето и защо не спомѣна то ни дума за майка си, а говорѣше само за по-малкитѣ братче и сестриче. Той се очудваше, до колко много може да разбира дѣтето и презъ всичкото време се надѣваше, че Феликсъ ще каже още нѣщо.

Съ течение на годинитѣ въ семейството на съпрузитѣ не сжществуваше вече миръ и любовь. Може би това произлизаше отчасти и отъ туй, че бѣденъ човѣкъ мжчно преживѣва съ жена, когато нѣкога си е живѣла по-добрѣ. Намъ рѣдко ни се случва да се замислимъ върху туй, какъвъ превратъ става въ живота на една мома изъ работническата класа, когато се случи да стане горнична въ нѣкоя богата кжща, да ѣде три пжти на день вкусно ѣстие, да се облача въ хубави дрѣхи и да спи въ отдѣлна стая. Такова бѣше мѣстото, което заемаше нѣкога и Мария. Тя живѣ тамъ четири години и си състави свои привички. Тя напустна това мѣсто въ ядъ и промежутъка време, презъ който тя бѣше въ фабриката, бѣше доста кратъкъ. Когато вече имаше свой собственъ домъ, тя бѣше щастлива отъ начало. Нали ѝ бѣше дошло до глава да търпи нужда, а у мжжа ѝ бѣше ѝ до нейдѣ все по-добрѣ. Но съ течение на времето тя си припомняше, какъ добрѣ е живѣла по напредъ. Тя винаги страдаше отъ необикновеното настроение на мжжа си и, разбира се, не бѣше тя крива въ туй, че го не разбираше, или че живота, който живѣеха съпрузитѣ, не можеше да я накара да забрави миналото.

Не е мжчно да си представи човѣкъ, какъ могатъ да си омръзнатъ такива хора, които, като тѣхъ, сж свързани за цѣлъ животъ. Мария презираше мжжа си за туй, че той бѣше слабъ човѣкъ и не можеше да ѝ даде по-добъръ животъ. Тя го корѣше, че той само мечтае и тѣ никога не могатъ да живѣятъ тъй, както живѣятъ другитѣ. Тя, впрочемъ, говорѣше истината асли и Иваръ Литъ никога не отказваше това. Но, слушайки я, той се замисляше и въ въображението му ясно звучеше гласътъ на младата мома, която нѣкога си го направи щастливъ, като му пожела лѣгка нощь.

Той сѣдѣше и си мислѣше за туй, какъ може да измѣни човѣка животътъ. Ние всички, разбира се, се мѣняваме, но има хора, които се измѣняватъ по скоро отъ другитѣ, а има и хора, които се мѣняватъ съвършенно друго-яче, рѣзко и опредѣлено. Тази промѣня се състои често пжти въ туй, че въ тѣхъ исчезва всѣка следа отъ по предишната имъ привлекателность. Мария бѣше миниатюрно и крѣхко момиче, когато я видѣ Иваръ Литъ. Сега тя се бѣше распуснала и огрубѣла. Бузитѣ ѝ бѣха набраздени съ бръчки и нѣкогашния такъвъ мекъ гласъ бѣше станалъ рѣзкъ и крѣсливъ. Тя плашеше дѣцата, когато крѣскаше въ тишината.

Не само годинитѣ бѣха причината на тая промѣна, но всичко това, което тѣ донесоха съ себе си; всичко лошо, което бѣше между мжжа и жената, — всичко, покрай което не може да се мине, или което не може да се забрави, — всичко, което тя бѣше изтърпѣла, всичкото това зло, което ѝ причиняваха другитѣ и всичкото това зло, което правеше тя сама.

Често, често я гледаше мжжа и мислѣше върху туй. Скърбь бѣше избраздила съ бръчки бузитѣ ѝ; лишенията бѣха изострили брадата ѝ; тѣжката работа, нуждата и дѣцата бѣха турили грубъ отпечатъкъ на лицето и бѣха придали зло изражение на очитѣ ѝ.

— Това, — говорѣше си Иваръ Литъ, — произлѣзе отъ туй, че азъ я не обичахъ. Задъ тѣзи впаднали уста дрѣматъ зли думи. Тамъ сж скрити разочарованията отъ живота. Всичко това ме плаши и въ сжщото време ме боде съ укоръ. И по погледа ѝ виждамъ, че и тя забелѣжва сжщата промѣна въ мене.

Но заради туй именно, че въ тѣхния животъ бѣше тъй много лошо и страшно, момчето би могло да бжде напълно откровенно съ бащата, когато му държеше ржката въ своитѣ ржцѣ и му повѣряваше мислитѣ си. Мълчешкомъ вървѣха тѣ редомъ. И дѣтето и възрастния мислѣха върху едно и сжщо, но всѣки по своему. И тоя пжть дѣтето знаеше повече, но мълчеше, мислейки, че е грѣхота да се каже на баща най-лошото нѣщо.

А Иваръ Литъ бѣше цѣлъ погълнатъ отъ своитѣ собственни мисли и даже, не подозираше, що ставаше у дома му.

Веднъжъ, въ една сжбботна вечерь, той случайно донесе двѣ крони по-малко, отъ колкото искарваше обикновенно за всѣка недѣля. Като даваше паритѣ на жена си, той забелѣжи, че тя искаше да каже нѣщо, но премълча.

— Що е то? — попита съ удивление той.

— Така, — отговори Мария, — нищо.

Иваръ я погледна недовѣрчиво. Той чу сълзи въ гласа на жена си и не можеше да разбере причината. И въ това време него го доядѣ. Той взе недоказанитѣ ѝ думи за натякване. Иваръ Литъ си спомни, колко пжти си бѣха говорили тѣ единъ другиму рѣзки думи, когато нуждата ги раздразваше и докарваше до озлобление единъ срѣщу други и срѣщу своята сждба. Въ душата му шавна подозрение, че тя иска да скрие нѣщо.

— Що е то? — почти викна той.

Мария се уплаши отъ рѣзкостьта на мжжа си и заприказва бързо и трѣскаво. Тя би искала да си купи единъ чифтъ ржкавици. Иваръ, разбира се, не можá да разбере това, защото той е мжжъ, но жената трѣбва да се грижи да бжде по-прилична. Тя цѣлъ мѣсецъ вече мечтаеше за тия ржкавици, но си мълчи.

Мария се вълнуваше цѣла, като говорѣше това. Иваръ Литъ се вслушваше въ думитѣ ѝ и познаваше, че тя лъже. Но защо лъже тя? Защо се преструва? Ржкавици? Ней? Ами нали тя никадѣ даже не ходи и никакъ се не грижи, съ какви парцали е облѣчена? Иваръ Литъ не си даваше самъ смѣтка, отъ гдѣ се взе подозрението му. Той мисленно повтаряше нейнитѣ думи, старайки се да намѣри въ тѣхъ свързка.

— По-добрѣ щѣше да сторишъ, да купеше на Феликса пантофи, — каза той и въ очитѣ му се появи недовѣрчиво въпросително изражение, когато погледна на жена си.

Щомъ само Мария чу името на момчето, съвсѣмъ излѣзе изъ кожата си.

— На Феликса ли? — бръмна тя съ такъвъ рѣзъкъ гласъ, като да искаше да добие повече съ думитѣ си. — Все на Феликса и на Феликса! Друго асль и не чувамъ. У него е и така повече отъ другитѣ. Ти мислишъ, азъ не зная, че ти му купувашъ тайно всичко. Ти мислишъ, че не зная, какво има той? Но ти трѣбва най-после да разберешъ, че крадешъ отъ насъ туй, което давашъ нему.

Иваръ Литъ не отговори. Неговитѣ мисли бѣха заети съ въпроса, какво се крие задъ това избухвание. Той се обърна и излѣзе. Изведнъжъ му блѣсна мисъльта, че може би Феликсъ разбира повече, отъ колкото самъ той. Феликсъ стоеше на прозореца и се преструваше, че гледа на улицата, но Иваръ Литъ запомни изражението на лицето му. Момчето изглеждаше страшно наплашено и заедно съ туй усилено се мѫчеше да си придаде равнодушенъ изгледъ. Иваръ Литъ самъ не разбираше, какъ му доде тая мисъль, но тя го мѫчеше, като че ли готвеше нещастие на дѣтето му. Той мисли върху туй цѣлата вечерь и когато Феликсъ се готвеше да лѣга да спи, той слѣдѣше за всѣко негово движение. Но момчето се прощаваше съ баща си тъй, като че ли нищо не бѣше се случило. Следъ часъ Иваръ Литъ чуваше вече по дишанието на Феликса, че той спи.

Въ следующитѣ подиръ това дни Иваръ Литъ не може да намѣри разрѣшение на гатанката и Феликсъ не показа ни съ една дума, че е забелѣжилъ избухванието между майката и бащата. Но както и да бѫдеше Иваръ Литъ не можеше да забрави тая сцена. Не за туй, че спрѣчкванията бѣха рѣдки въ тѣхната кѫща — наопаки, достатъченъ бѣше и най-дребния поводъ, за да избухне съ ясенъ пламъкъ несъгласието между съпрузитѣ. Но Мария никога до сега не бѣше вмѣшвала Феликса въ кавгата имъ и Ивару се струваше, че тоя пѫть той забелѣжи въ нея безотчетна ненависть къмъ сина. За това именно, той не можеше никакъ да забрави случившето се и нѣколко дена се намираше въ такова тревожно състояние, като че ли чакаше, че нѣщо трѣбва да се случи и че то тъй или инакъ ще се косне до Феликса и него самия.

Чудно нѣщо сѫ това предчувствията. Не може да се отрича, че тѣ сѫществуватъ и понѣкога ни искарватъ на вѣрна диря. Може би това би се случвало и по-често, ако ние бѣхме внимателни къмъ себе си и, може би, такова едно внимание би ни научило туй-онуй. Трѣбваше да се почака само до следующата недѣля, за да се потвърдятъ предчувствията на Ивара Лита.

Бѣше прекрасенъ есенъ день. Слънцето свѣтеше тъй ярко и топло, като че ли искаше хубаво да се прости за цѣлата дълга зима. Иваръ Литъ, както обикновенно, взе съ себе си Феликса и заедно съ него се отправиха къмъ горичката, която се простираше покрай пѫтя на кралица Христина.

Иваръ Литъ се намираше въ възбудено състояние. Когато тѣ отиваха, нему му се стори, че жена му се вълнува доста. Това го разсърди и той ѝ забелѣжи, че тѣ не мислятъ да харчатъ пари презъ разходката. При тия думи, Феликсъ се притисна по близо до баща си. Иваръ Литъ дълго време не можа да забрави туй и за това бѣше особенно мълчаливъ. Той крадишкомъ наблюдаваше дѣтето и му се стори, че момчето е по

блѣдно отъ обикновенно. Иваръ Литъ захвана да си припомня. Може би Феликсъ е побледнѣлъ още отдавна. Може би само той единя не забелѣжва нищо. Безпокойството на Ивара все растѣше и сърдцето му биеше тъй силно, щото той трѣбваше да спрѣ нѣколко пжти, за да си поеме духа. Когато тѣ навлѣзоха въ горичката, момчето се обърна къмъ баща си и каза:

— Тате, може ли да ти кажа нѣщо?

Ивару се стори, че той вече знае, що иска да каже Феликсъ. Той бѣше готовъ да извика отъ ужасъ, но той взе момчето за ржка и попита, безъ да повиши гласъ:

— Какво има?

Феликсъ дигна глава. Цѣлото му лице се подързпваше отъ вълнение. Той погледна баща си право въ очитѣ и тържествено произнесе:

— Обѣщай ми се, че ти никога нѣма да кажешъ никому ни дума, даже на мама.

— На мама? — извика той. — Защо пъкъ даже на мама?

На Ивара се стори, че той изведнъжъ разбра всичко, макаръ и да не бѣше чулъ нищо. Той сѣдна на земята и привлѣче сина си при себе.

— Какво има? — прошепна той. — Но кажи ми де! Бие ли те?

Феликсъ се освободи отъ обятията на баща си и отново го погледна въ очитѣ. На лицето му се появи пакъ това сжщото изражение, на безотчетенъ страхъ, което късаше сърдцето на бащата.

— Ако ще ме гледашъ така, то азъ не мога нищо да кажа, — продължаваше дѣтето.

— Но защо да се не говори на мама?

— Затуй, защото тогава тя ще ни научи и двама ни.

Настжпи мълчание. Най-подиръ бащата трѣбваше да се закълне въ всичкитѣ святини и даже въ любовьта си къмъ сина си, че ще се престори, като че ли нищо не знае. Чакъ тогава започна момчето да разсказва.

— Ти не знаешъ, що става у насъ дома. Мама пие ракия. Тя не пие всѣки день, ама често. Какъ така ти нищо не забелѣжи! Цѣлата кжща знае. Това е за туй, че ти все мислишъ. Ето що искахъ да ти кажа.

То млъкна, но, като погледна баща си въ лицето, викна:

— Само ти не казвай, че знаешъ. Не казвай. Помни, ти ми се обѣща.

Бащата хвана момчето за ржцѣтѣ и него го овладѣ неизразимо чувство на срамъ. Какъвъ ли бѣше той нещастенъ и жалъкъ, ако даже не вижда, че жена му е пияна! Той даже не може да защити своето дѣте, не може съ нищо да бжде полезенъ.

— Па тя те бие? — издума най-подиръ той и лицето му се изкриви отъ гнѣвъ.

— Да. — отговори Феликсъ. — Само не дипъ много. За право само . . . . Когато е . . . . пияна.

Той съ мжка изговори последнята дума и отново бащата заключи дѣтето въ своитѣ безсилни обятия. И така сѣдѣха тѣ двамата чакъ до вечерьта, когато гладътъ ги накара най-подиръ да се върнатъ дома. Дома Иваръ Литъ пакъ забелѣжи, че жена му внимателно се вглѣдва въ него. Но той се здрависа съ нея съ такъвъ видъ, като че ли нищо не бѣше се случило и видѣ, че дѣтето разбра и му благодарѣше въ дълбочината на душата си.

XXI.

Не е никакъ чудно, че Мария почна да пие. Тя почна да пие, когато очакваше дѣте и въ нейния окаянъ животъ имаше доста причини, които я подбуждаха да търси забравяние. Може би тя не стоеше по високо отъ участьта си, а може би тя и много бѣше страдала, преди да доде до такова падание. Рамо до рамо живеѣха съпрузитѣ и всѣки отъ тѣхъ доживѣ до паданието, при което ни единъ отъ тѣхъ не подозираше страданията на другия. Сега Ивара занимаваше друга мисъль, какъ можеше той да не вижда нищо.

Тая мисъль като че бѣше го притиснала дðземя и той се мжчеше да се придигне, съзнавайки необходимостьта отъ вземание решителни мѣрки, за ча спаси поне дѣтето.

Но на нещастния човѣкъ не оставаше нищо, освѣнъ размишления и самъ той не веднъжъ се бѣше очудвалъ следъ туй, че тогава не си изгуби ума. Мълчаливъ и затворенъ въ себе си, прекаря той цѣлия си животъ, но сега той още по-силно, отъ когато и да бѣше другъ пжть, се затвори въ себе си. Той никога и по преди не дирѣше обществото на приятели, а сеґа положително ги избѣгваше. На фабриката той по прежнему продължаваше да ходи и работеше, както всѣкога. Но той съ никого не говореше ни дума. Той мълчешкомъ правеше това, което му казваха. Но той не може да мисли за нищо друго, освѣнъ за своя позоръ, който допълни чашата на страданията на нещастния човѣкъ и го направи още повече боязливъ, отъ колкото бѣше по преди.

Жена му пие. Туй знае цѣлата кжща. Тъй каза Феликсъ. Значи, туй знаеха и въ фабриката. Всички знаеха, освѣнъ самия той.

Отъ страхъ да се не издаде, Иваръ Литъ почти се не решаваше да говори съ момчето и избѣгваше да го ласкае. Жената забелѣжи туй. Той се страхуваше даже да го вземе явно съ себе си на разходка. Нему му се струваше, че Феликсъ се расплаща после за това и когато додеше недѣля, бащата и сина се наговаряха да се срѣщнатъ нейдѣ на улицата. Иваръ Литъ си въобразяваше, че Мария се не досѣща и считаше себе си доста хитъръ, като нагласваше работата тъй.

По преди той никога не говорѣше съ Феликса за майка му. Сега това стана постоянна тема за разговори. Щомъ туку Иваръ Литъ се срѣщаше съ сина си на улица, въ която нѣмаше никой да ги слуша, той всѣкога се обрѫщаше къмъ него съ единъ и сжщъ въпросъ. Той искаше да знае, наказвала ли го е майка му отъ последната имъ срѣща. Бащата чакаше отговора, като въ трѣска, и всѣки пжть когато Феликсъ отговаряше утвърдително, Иваръ Литъ дохаждаше въ такава свирѣпость, която плашеше дѣтето много повече, отъ колкото самото наказание.

Иваръ Литъ строеше всевъзможни планове за отмъщение. Той замисляше да вземе сина си и да бѣга. Той мислѣше да отиде при пастора и поиска разводъ. Той имаше хиляди планове, но всичкитѣ се ограничаваха само съ мисли и думи. Той не можеше да дѣйствува. Като че ли у тоя човѣкъ бѣше атрофиралъ нерва, който служи за проводникъ между желанието и дѣйствието. И самъ той страдаше при мисъльта, че никога не ще излѣзе изъ това състояние, — никога, никога, до като смъртьта се не смили надъ него.

— Ахъ, ако бихъ умрѣлъ! — Каза той веднъжъ Феликсу. — Ако бихъ само умрѣлъ!

Дѣтето погледна на баща си съ широко отворени очи и попита:

— Ами какво би станало тогава съ мене?

— И ти би умрѣлъ съ мене, — отговори Иваръ Литъ.

Момчето отскочи отъ баща си уплашено.

— Азъ не искамъ да умирамъ! Мене ли е страхъ да умра!

Твърдѣ е възможно, мисъльта, за туй, което трѣбваше да се случи, тъкмо въ туй време да се зароди въ главата на нещастния. Но тя не бѣше още озрѣла до толкова, щото да може да я тури въ испълнение. Иваръ Литъ бѣше неспособенъ да дѣйствува на бързо. Той трѣбваше дълго и дълго да мисли върху нѣщо, — тъй дълго, щото вече самата мисъль да го повлече тамъ, кадѣто той не искаше да иде — само тогава той можеше да се реши да я тури въ испълнение. Кой знае, не става ли човѣкъ способенъ за извършвание престѫпления само отъ туй, че много време мисли върху едно и сѫщо нѣщо. Нѣкои хора сѫ създадени тъй, че вече едната мисъль за искушението, имъ бърка да му се противятъ. Тая мисъль се развива у тѣхъ тъй дълго, че успѣва да пустне корене и истиква всичко останало. Ако не бѣше това така, живота би билъ много по простъ.

Но сега за сега Иваръ Литъ мислѣше само, какъ да защити Феликса. Той си въобразяваше, че ако сполучи да види пияна жена си, тъй щото да нѣма вече никакво съмнѣние въ това, ако той я намѣри на мѣстото на престѫплението, ще се приближи къмъ нея и ще каже: «Какво правишъ ти? Я се погледни!» — съ това той ще я накара да се подчинява; ще получи надъ нея власть, която ще ги спаси всичкитѣ, — съ едното си само появявание ще я наплаши тъй, щото тя ще напустне порока, който погубва цѣлото семейство.

Главното затруднение за испълнението на тая безумна мисъль се заключаваше въ туй, че Иваръ бѣше заетъ на фабриката цѣлия день и се виждаше свободенъ само на обѣдъ. Веднъжъ той рече да опита, като каза на излизание, че нѣма да си доде на обѣдъ. Цѣлата тая сутринъ Иваръ Литъ се намираше въ страшно възбудено състояние и едва удари часа за обѣдъ, той вече се упѫти бързо за дома. Той позабиколи малко, за да го не види нѣкой изъ прозорцитѣ, — макаръ че нѣмаше защо да се бои, понеже квартирата се намираше на четвъртия етажъ, — и мина презъ задния дворъ. Но дома той не забелѣжи нищо особенно. Жена му хвърли върху му студенъ погледъ и на Ивара се показа, че тя се изсмѣ въ себе си, слушайки неговото обяснение, какъ се бѣше случило всичко.

Иваръ Литъ бѣше смазанъ отъ тая несполука. Сѫщо тъй не го сполете щастие, когато той, подиръ нѣколко време, прибѣгна повторно къмъ тая маневра, като заяви, че въ фабриката има малко повече работа, та ще се върне нѣколко часа по късно отъ обикновенното време.

Тия несполуки още повече усилиха безпокойството му. Около това време Иваръ Литъ доде вече до такова състояние, щото всѣко движение се отразяваше въ него съ вѫтрѣшна болѣжъ. Той като че ли стѫпваше босъ по тръне. Нѣмаше ни едно мѣстенце, кадѣто той да стѫпеше и да

не го заболѣше. У такъвъ човѣкъ не може да има енергия и правиленъ вървѣжъ на мислитѣ.

Между туй случая му доде на помощь. Въ фабриката се развали машината. Въ такива случаи всички работници, които не помагатъ да се тури въ редъ, си отиватъ дома. Въ тая сжщата минута, когато Иваръ Литъ разбра, че е свободенъ, него го обхвана чувството на побѣда. Спокойно и безъ да бърза се приготви за дома той и спокойно тръгна по улицата. Той не заобиколи, като разбираше, че е невъзможно да го видятъ отъ най-горнитѣ прозорци на четириетажната кжща. Той премина бавно презъ калния коридоръ покрай отворенитѣ врата, изъ които излизаше пушекъ, промъкна се презъ дѣцата, които играеха по калнитѣ стжпала на стълбата и се спрѣ предъ своята врата. Иваръ Литъ се спотаи и почна да се ослушва. Всичко бѣше тихо, само отъ по долната квартира се дочуваше далечното тъкание на часовника. Иваръ Литъ чакаше съ напряжение и най-разбъркани мисли му минаваха презъ ума. Нему му се струваше за невѣрвание, че задъ тая затворена врата, не става нищо особенно. Той хвана скобката, но дълго се не рѣшаваше да натисне дръжката на ключалката.

Вниманието му бѣше потрѣснато въ крайность. Най-подиръ той наистина чу звукъ, който се донасяше ясно изъ собствената му квартира. Но звука бѣше тъй слабъ, щото изпърво Иваръ Литъ не можеше да разбере никакъ, що е това. Изведнажъ той трѣпна; стори му се, че узна гласътъ на Феликса. Това, което той чу, не бѣше ни плачъ, ни викъ, — то бѣше тихо, притиснато стенание, но то рѣжеше слуха, като най-страшния вопълъ. Внимателно натисна Иваръ Литъ дръжката на ключалката. Той стори това тъй тихо, щото даже самъ не чу и най-малкото скърцване и поотвори вратата. Да, Феликсъ стоеше. Сега Иваръ Литъ чуваше ясно гласътъ. Въ тая минута той съзнаваше само едно — неговото дѣте докачатъ, мжчатъ, може би, биятъ. Нему е нуждна помощь и, може би, такава помощь, следъ която и двамата ще станатъ свободни. Само по себе си се разбира, Иваръ Литъ си не даваше смѣтка за това, що мислѣше, та и той не мислѣше за нищо. Него го овладѣ безсъзнателна енергия и, като лунатикъ, доде той право до килера, изъ който идеше стенанието.

Тамъ сѣдѣше Феликсъ, опренъ до тъмната стѣна.

— Излизай! — викна Иваръ Литъ, — излизай!

Феликсъ излѣзе. Той бѣше поблѣднѣлъ цѣлъ отъ страхъ.

— Защо сѣдишъ ти тукъ?

Момчето погледна въ лицето баща си и почувствува, че работата е сериозна.

— Счупихъ една чиния, — прошепна той, — и мама ме затвори.

Иваръ Литъ се обърна и погледна на жена си. За пръвъ пжть той видя, че тя е пияна. Изъ гърдитѣ му се изтръгна пресипнало стѣнание.

— Истина ли е това, — почти крѣсна той.

— Не, — дръзко отговори Мария. — Той все ще излъже.

— Защо си го затворила?

— Изкараме изъ търпение. Па и твоя работа не е, какъ възпитавамъ своитѣ дѣца.

На Ивара Лита притъмнѣ предъ очитѣ. Той нищо не виждаше и не чуваше, освѣнъ гласа на Феликса:

— Не бий я, не бий я, тате, моля ти се!

Но яростьта го обзѣ и той удари съ юмрукъ Мария право въ лицето. Изъ носа ѝ потече кръвь. При вида на кръвьта Иваръ Литъ съвсѣмъ обезумѣ. Той хвана жена си съ двѣтѣ ржцѣ за раменѣтѣ и я повали на земята. Тя високо крѣщѣше и викаше на помощь. Но развиреппия човѣкъ не бѣше вече възможно да се спрѣ. Той я биеше съ юмрукъ, безъ да гледа, кадѣ се сгаждатъ ударитѣ, като че ли желаеше да излѣе въ боя всичката неволя, всичкитѣ мжки и всичкия позоръ на живота си. Дѣцата избѣгаха изъ стаята. Но Феликсъ остана и молѣше баща си да спрѣ.

Когато Иваръ Литъ се умори отъ удряние и спрѣ, Мария се дигна и съпрузитѣ се измѣриха съ погледи, пълни съ ненависть. Боя отрѣзви Мария, тя стана и посочи на вратата.

— Ти се осмѣли да ме биешъ! — крѣсна тя. — Вие сте свидѣтели, че той ме испотрепа отъ бой.

Иваръ Литъ се обърна и видѣ, че бѣше забравилъ да заключи вратата. На прага стоеха три съсѣдки и съ отвращение го гледаха.

Силитѣ измѣниха на Ивара, той бѣше вече беззащитенъ като дѣте. Той сѣдна гърбомъ къмъ вратата. Той чувствуваше, че правото не е вече на негова страна и че всичкитѣ преимущества сж на страна на жена му. Той искаше да излѣзе, но не можеше да се мръдне.

Иваръ Литъ седѣше неподвижно и слушаше, какъ женитѣ още дълго стояха на вратата и разговаряха, но какво говорѣха тѣ, той не чу. Той разбираше само едно — сега той по малко отъ всѣки другъ пжть можеше да защити Феликса. Сега той е низъкъ човѣкъ, който не можеше да брани ни себе си, ни другиго.

Жена му тоже разбра това. Тя не сѣдна да се расправя на широко съ съсѣдкитѣ.

— Та, вие видѣхте, какво е у насъ, — викна тя. — Идете и разкажете по цѣлата кжща.

Съ тия думи тя затвори вратата и се върна къмъ своитѣ работи. На Ивара тя не каза ни дума, но отъ това време, кадѣто и да отидеше, той никакъ не можеше да се избави оотъ внимателния погледъ на нейнитѣ очи.

XXII.

Не забравяйте, че това стана презъ зимата и че зимата е дълга за тѣзи, които непрестанно работятъ и често си лѣгатъ гладни. А съ тѣхъ това се случваше не веднъжъ. Жена му и по преди купуваше ракия, а сега тя даже нѣмаше поводъ да се мжчи да скрие своя порокъ.

Презъ тая зима малко такива нѣща се случиха, които би могли да се запечататъ въ паметьта на Ивара Лита. Стояйки при работата си, той не отдѣляше очитѣ си отъ едно малко колелце въ машината. Той самъ не можеше да разбѣре, защо го бѣше забелѣжилъ. Нали то не бѣше едно отъ тия огромни колела, които изведнъжъ ударятъ въ очи. То се намираше между двѣ голѣми колела и Иваръ Литъ не знаеше добрѣ, защо е то тамъ.

Кадѣто и да отидеше въ своята голѣма мастерска, той отвсѣкадѣ виждаше това колело. По нѣкога на работника се струваше, че самъ той

чувствува умора, гледайки, какъ то се върти и върти, безъ да спира нито една минута.

То се въртѣше вече много, много години, като единъ пжть изведнъжъ Иваръ Литъ извика:

— Ами та нали това съмъ азъ самъ!

Той каза това тъй високо, щото може би щѣха да го чуятъ всички, ако трѣсъка на машинитѣ не бѣше му заглушилъ гласа. Тая мисъль му хрумна въ главата и хубаво се загнѣзди тамъ.

Дълго време се вгледваше Иваръ Литъ въ колелото, преди да разбере, че самичъкъ той се върти сжщо тъй, както и то. Но едвамъ що разбра това, нему изведнъжъ му стана всичко ясно. Нему му стана ясно, защо бѣше изхвърленъ отъ село, гдѣто той можеше спокойно да си спи, безъ да слуша ни единъ звукъ подъ прозореца и защо попадна въ града, гдѣто е такъвъ шумъ, че никой никого не може да чуе. Той разбра, че неговата сждба е да живѣе тамъ, гдѣто гинатъ всички слаби и гдѣто има толкова хора, щото тѣ сж длъжни да се убиватъ единъ други. Той разбра, че е свързанъ съ жена, която му роди дѣте, което нѣкога ще стане сжщо такова нещастно, като самия него. Той разбра, че малкия му Феликсъ е длъженъ да страда дѣте, за да продължава да страда и като порастне. Той разбра, че тѣ всичкитѣ сж длъжни да гладуватъ, да мръзнатъ и да ненавиждатъ единъ други само за туй, за да не спрѣ голѣмата машина. Трѣбва да се въртишъ — dss . . . . dss . . . .

Колко дълги години газеше той безъ пжть! Нима само за туй, за да разбере, че нѣма за него сжщински пжть? И защо въ живота има толкова дълги и толкова много мжчни околни пжтища?

Тъй мислѣше той и пакъ и пакъ погледваше на малкото колелце. Кадѣто и да отидѣше, той винаги го виждаше предъ очитѣ си и той забелѣзваше внимателнитѣ лица на другаритѣ си, които го наблюдаваха. Въ последно време всички захванаха да забелѣжватъ, че Иваръ Литъ по дълго стои предъ колелото съ такова чудно изражение на лицето.

А той стоеше и не виждаше никого, освенъ себе си и машината, около която той трѣбваше да ходи и която той напустна само тогава, когато се счупи винта и се случи нещастие.

Малкото колело се върти и до сега, макаръ Иваръ Литъ и да не е вече въ фабриката. Но той все мисли и мисли за туй колело и често пита, както по преди: «Нимá ти нѣма да се умиришъ нѣкога, нимá никога нѣма да спрешъ?

XXIII.

Тъй мина зимата и настжпи пролѣтьта. Тая година пролѣтьта настжпи рано. Иваръ Литъ я не чакаше, даже не мислѣше, че тя дойде. Всичко му стана безразлично. Той, ако щете, се чувствуваше най-добрѣ въ фабриката, гдѣто шума и трѣсъка на колелата и машинитѣ заглушваше звуковетѣ отъ другия свѣтъ, който живѣеше извънъ дебелитѣ тухлени стѣни. Той работѣше, поемаше въ себе си влакната, които се носѣха изъ въздуха и не искаше нищо.

Около това време съ него се не случи нищо такова, което да можеше да измѣни положението му, така или инъкъ да повлияе на тога-

вашния му животъ. Той виждаше само, че слънцето свѣти все по силно, но то бѣше безсилно да го съживи. Живота си вървѣше самъ, като че ли той не земаше никакво участие въ него. Иваръ Литъ само чувствоваше, че него го влачи нѣщо противъ волята му срѣщу нѣщо неизбѣжно, което рано или късно трѣбва да се случи и което той нѣма сила да спрѣ.

Следъ избухването, което стана между него и Мария, съпрузитѣ престанаха на първо време да си говорятъ. Но следъ изминуването на нѣколко деня всичко тръгна пакъ по старому. Единствената разлика се състоеше въ това, че Иваръ Литъ сега виждаше и разбираше всичко, което ставаше дома у него. Между мжжа и жената все пакъ си остана глухата вражда, която по нѣкога чувствуваха и по малкитѣ дѣца. Веднъжъ, връщайки се дома, Иваръ Литъ чу на стълбата, какъ по малката му дъщеря каза на брата си:

— Тате е лошъ, той бие мама.

Той се спрѣ, като не желаеше да се показва, че е слушалъ тѣхния разговоръ.

— Тато не може никога да бие,—отговори Феликсъ,—той нѣма сила.

Иваръ Литъ се замисли, да ли ще има за това сила или не. Той си премисля за това презъ всичкото време, до като си лѣгна да спи. Той дълго не можа да заспи и се прислушваше къмъ дишането на дѣцата и жената. Нему му се струваше, че тѣ поглъщатъ всичкия въздухъ и за него самия не оставаше нищо за дишание. Той почна да имъ брои въздишкитѣ, достигна до десеть или дванадесеть, сбърка се и почна пакъ отъ начало. Но после се умори да брои и се замисли пакъ.

Изведнажъ нему му се стори, че вижда кжщичката, въ която той живѣеше, още когато бѣше дѣте и старата селенка, която му замѣняваше майка. Бабата се приближи до лѣглото му. Макаръ Иваръ Литъ и да съзнаваше, че това е въображение, той ясно чувствуваше, какъ го погладя тя по главата и чуваше, какъ убѣждаваше да заспи.

— Не мога, — прошепна той.

Бабата му кимна съ глава.

— Помжчи се, може би, ще заспишъ.

— Не,—отговори Иваръ Литъ,—не мога. Азъ никакъ не мога да спя.

— Отъ що? — попита бабата.

— Не знамъ.

Бабата се наведе и му пошепна на ухото, че той трѣбва да престане да мисли. Инакъ нищо нѣма да излѣзе.

— Не мога, — испъшка той въ отчаяние. — Не мога.

Иваръ Литъ самъ чувствуваше, какъ му се искриви лицето отъ болка. Нему му се стори, че лицето на бабата стана тоже огрижено, мрачно и почна да изчезва. Иваръ Литъ не можеше да го спре. Него го обхвана неизказуемъ страхъ при мисъльта, че то ще изчезне и той пакъ ще остане самичъкъ въ тъмнината. Като че съ него трѣбваше да се случи такова нещастие, каквото той никога до сега не бѣше виждалъ. Да стане, той се не решаваше, той само протѣгна ржцѣ. Но призрака нѣмаше вече. Въ гжстия мракъ се чуваха само тѣжкитѣ въздишки на жената и дѣцата.

Иваръ Литъ се придигна и сѣдна. Цѣлото му тѣло потръпаше отъ плачъ, който той не можеше да спре. Сълзитѣ тѣчаха по бузитѣ му и

като че ли нѣкаква тежина се дигна отъ гърдитѣ му. Той си легна тихичко, бояйки се да го не притисне тя пакъ. Изведнажъ той чу около себе си гласъ.

— Що ти е?

Той не можеше да проговори ни дума и жена му повтори въпроса.

— Нищо, — прошепна Иваръ Литъ.

— Боленъ ли си? — попита пакъ тя.

— Не знамъ, — избърбори той въ отговоръ.

Мария искаше да стане, за да запали лампата, но Иваръ я спрѣ. Той я прегърна силно и заговори шепнишкомъ, за да не разбуди дѣцата.

— Дай ми да си сложа до тебе главата. Обхвани ме, — каза той, треперайки съ цѣлото си тѣло.

Кой знае, какво мислеше жената. Но безъ да каже ни дума, тя направи тъй, както искаше мжжа. И той забрави, че я ненавижда и презира, и открито, и въ свойтѣ тайни мисли, забрави, че не можеше да види безъ трепетъ нейнитѣ очи, — той си сложи главата върху гърдитѣ ѝ и, като дѣте, заспа въ обятията ѝ. Когато той се събуди, главата му още лежеше на рамото на жена му.

XXIV.

Иваръ Литъ се събуди съ такова чувство, като да бѣше се случило нѣщо тѣжко и той побърза да излѣзе по-рано отъ дома. За пръвъ пжть отъ много години насамъ, заяви той на надзирателя въ фабриката, че е боленъ и ще отиде при доктора. После той излѣзе на улицата и дълго ходи изъ града, като не знаеше, кадѣ да се дѣне.

Изведнъжъ той си спомни, че ступанитѣ му бѣха заявили да си търси друга кжща и че въ Априлъ той трѣбваше да си излѣзе. Оставаше всичко мѣсецъ и той се зарадва, че се сѣти за туй. Иваръ Литъ си купи едно листче обявления и цѣлъ день ходи и гледа стаи. Той търси въ различни мѣста, но никадѣ не можá да намѣри това, което му трѣбваше. Или квартирата бѣше твърдѣ скжпа, или пъкъ бѣше вече дадена. Но повечето му заявяваха направо, че не му даватъ стая. Защо? Затова, защото той има три дѣца, а ступанинътъ не иска да пуска киражии съ дѣца. Иваръ Литъ така често чувá тоя отговоръ, щото най-подиръ почна самъ да си отговаря на въпроса «защо?»: Ступанинътъ не иска да пуска киражии съ дѣца.

Значи, той несъзнателно бѣше извършилъ вече престжпление съ това, че бѣше баща на тия дѣца и искаше да имъ даде покривъ. И за това престжпление той е лишенъ отъ правата на другитѣ хора. Нему му доде на ума, да ли не е съвсѣмъ злѣ облѣченъ и дали се не забелѣжва тутакси по неговата външность, че той не е такъвъ, както всичкитѣ. Той почна да се държи още по скромно, хвалѣше безъ всѣкакво основание квартиритѣ, които му показваха и намираше, че цѣнитѣ имъ не сж скжпи. Но все пакъ него го отпращаха съ празни ржцѣ. Когато исходи най-после всичкитѣ кжщи, въ които се даваха стаи, бѣше вечерь и той се чувствуваше капналъ отъ умора.

Иваръ Литъ имаше въ джеба си нѣколко крони и влѣзе въ единъ скроменъ ресторанъ, гдѣто, впрочемъ, обѣдваха не само работници, но и нѣкои отъ господата. Задъ голѣмата стая имаше още една по хубава стая,

въ която имаше вѣстници и висѣше телефонъ. Сѣдѣйки до масата, работникътъ забелѣжи, че въ другата стая сѣди нѣкакъвъ господинъ и чете вѣстникъ.

Иваръ Литъ не можеше да го види въ лицето, но въ тоя господинъ му се стори нѣщо познато. После той го забрави, като се залиса съ своята бира. Работникътъ бѣше тъй уморенъ, че питието завчасъ го удари въ главата. То смѣни за малко мислитѣ му, и вълнението, произлѣзло отъ несполуката, се слѣгна. Иваръ си поржча втора бутилка. Едвамъ що си налѣ чашата, господинътъ остави на страна вѣстника и Иваръ Литъ видѣ лицето му.

Това бѣше тоя самия човѣкъ, който нѣкога се заинтересува отъ любознателния работникъ и го снабдяваше съ книги и вѣстници. Иваръ Литъ тутакси забелѣжи, че и докторътъ го позна. И не успѣ още той да доде въ себе си, когато тоя вече доде при него. Тѣ се поздравиха. Доктора сѣдна при стария си познатъ и започна разговоръ съ него.

Още отъ самото начало Иваръ Литъ бѣше въ доста възбудено настроение и презъ всичкото време противоречеше на доктора. Той се дърпаше даже и тогава, когато тоя се мжчеше да му искаже дружба. Той се стараеше да убѣди себе си, че докторътъ се натрапва и е високомѣренъ и само нарочно се показва такъвъ снисходителенъ, за да се почувствува Иваръ Литъ униженъ. Той погледна доктора въ очитѣ. Нему му се стори, че тѣ бѣха станали по сериозни, отъ колкото бѣха по рано. Той забелѣжи, че дрѣхитѣ на доктора сж износени и не модни. Въпросътъ, какъ бѣше попадналъ докторътъ въ такъвъ ресторанъ, бѣше подъ езика му. Но той се не реши да попита и, следъ малко мълчание, стана да плати, за да си върви дома. На доктора, както се виждаше, не се искаше да се раздѣля тъй скоро. Той помоли Ивара Лита да посѣди още нѣколко минути.

— Азъ би трѣбвало да ви поканя у дома си, — каза той, — но сега азъ не живѣя, както по преди.

Иваръ Литъ не отговори нищо. Докторътъ продължи.

— Азъ съмъ женекъ и жена ми туку-що роди. Инакъ непременно бихъ помолилъ да ме придружите, както ставаше едно време.

Иваръ Литъ още не можеше да се откачи отъ мрачнитѣ мисли и това тѣжко настроение, което го бѣше обхванало презъ последното денонощие.

— Не може вече да бжде това, което бѣше едно време, каза той.

Той каза това повече на себе си. Но едвамъ произнесе той тия думи и забелѣжи, че лицето на доктора се помрачи.

— Да, имате право. Нѣма да се върне това, което бѣше едно време, — отговори той.

При тия думи, неизвѣстно защо, Иваръ Литъ си спомни за колелото въ фабриката. То се въртѣше вече съвършенно ясно предъ очитѣ му и работникътъ чуваше тракането на цѣлата машина.

— Никога нѣма да се върне това, което е било, — повтори докторътъ.—Но въ всички разочарования и въ всички грижи има едно утѣшение: то е семейството и дѣцата.

— Да, — каза Иваръ Литъ, — разбира се.

— Наистина, — продължаваше доктора, усмихнатъ, — вие имахте по преди другъ възглядъ на това. Но всичко се измѣнява съ годинитѣ; само тогава ще и да узнаешъ, що значи семейство, когато го имашъ.

Иваръ Литъ се чудѣше, какъ можеше да не вижда доктора, като презъ джамъ неговитѣ мисли. Нали парѣха тѣ въ главата му, като насвѣтлѣно желѣзо. Но доктора, разбира се, нищо не виждаше и не разбираше. Той продължаваше да говори съ работника съ сжщия дружелюбенъ и ласкавъ тонъ, който той запази всѣкога и гледаше на Ивара все съ такъвъ добъръ и искренъ погледъ, както и по преди.

Нѣкога си доктора говорѣше съ Ивара винаги за такива нѣща, които се кассаеха до работника, или особенно го интересоваха. Сега, наопаки, той говорѣше за себе си. Той изглеждаше такъвъ щастливъ и не можеше да удържи при себе си щастието си. Той не испустна случая да сподѣли това свое щастие и съ бѣдния работникъ, когото не бѣше виждалъ много години. Доктора бѣше добъръ човѣкъ и се отнасяше къмъ Ивара Лита съ участие. Той разсказа всичкия свой животъ презъ последнитѣ години и говореше съ работника съвсѣмъ просто, като съ равенъ.

Но въ такова състояние, въ каквото се намираше Иваръ Литъ, последния не можеше да вижда и разбира нищо друго, освѣнъ туй, което гореше и пламтеше въ самия него. Отъ думитѣ на доктора той заключи само едно, че докторътъ е жененъ, има дѣте и е щастливъ, безъ да се гледа на всички злочестини. Иваръ Литъ напраздно се мжчеше да сдържи раздразнението, което го овладѣваше. Всичко истина вжтрѣ въ него. Като се въсползува отъ минутната пауза, той се наведе къмъ доктора и безъ забикалки попита:

— Вие се подигравате съ менъ?

Докторътъ се не разсърди, той само бѣше доста изуменъ и каза следъ минутно мълчание:

— Защо пъкъ ще се подигравамъ съ васъ?

Иваръ Литъ вече не знаеше самъ, що говори. Всичката му кръвь прелѣ въ главата му, той се задъхваше.

— Защо? — тихо повтори той, за да го не чуватъ отъ тезгяха. Колкото и да бѣше раздразненъ, той разбираше, че не трѣбва да се дига скандалъ.

— Защо? И вие ме питате, защо? Вие сте отъ друга каста и друга раса. Вие носите скжпи дрѣхи, вие сте образовани, вие ядете вкусни ястия.

Докторътъ прекъсна съ усмивка разгорѣщилия се човѣкъ. Но неговото въздържано спокойствие само усили вълнението на озлобения работникъ.

— Вие поне знаете, азъ нали туку що ви разказахъ, какъ трудно живѣя. Може би, даже, много по-трудно, отколкото вие.

— Вие живѣете трудно?

Иваръ Литъ се засмѣ съ неестественъ смѣхъ, който рѣжеше собственния му слухъ. Той продължаваше:

— Вие много добрѣ разбирате, какво искамъ да кажа азъ. Сития на гладния вѣра не хваща. А по отношение къмъ менъ, вие сте ситъ. Вие само се стараете да покажете, че азъ съмъ ви равенъ. Вие много добрѣ знаете сами, че това не е тъй. Ние съ васъ, господинъ докторе, и по рождение и по култура и още по нам-каква си тамъ дяволска сила, която създава нашия животъ, сме обречени да бждемъ смъртни врагове. Да, и ние, и нашитѣ дѣца, и дѣцата на нашитѣ дѣца. Ние сме наследили тая вражда отъ нашитѣ бащи. Вашитѣ дѣди заробиха моитѣ. Вашитѣ

дѣди заграбиха богатството, уважението и властьта. Моитѣ дѣди, господинъ докторе, трѣбваше да се задоволяватъ съ останалитѣ трохи. Но нашата вражда е по-силна отъ враждата на нашитѣ бащи. Затова, защото вие и азъ — ние нищо не сме направили, ние само получихме туй. което ни завѣщаха. Единиятъ отъ насъ благодарѣше Бога за това благословение, което бѣше наследилъ. Другиятъ проклинаше своята участь, затова, защото проклятието бѣше неговото жребие. Едната чаша бѣше чаша на почеститѣ, а другата, господинъ докторе — на позора. И изведнажъ синоветѣ на отдавна умрѣлитѣ бащи се срѣщатъ и се стараятъ да си докажатъ, че желаятъ единъ другиму добро. Единиятъ се бои, че не ще успѣе да упази цѣло своето богато наследство. Другиятъ е тъй жалъкъ, че се надѣва да се ползува отъ трошичкитѣ, които случайно падатъ отъ софрата на богатия наследникъ. И тѣ вървятъ редомъ, говорятъ си единъ другиму любезности и се мжчатъ да се убѣдятъ и сами и другитѣ, че е настаналъ деня на примирението и че богатитѣ и бѣднитѣ отдавна вече сж си подали ржка. Но въ наши дни, господинъ докторе, това не ще може да стане. Защото още е жива враждата, която нѣма да умре, до като земята ще ражда нещастия, а нещастията престжпления. До колкото ви азъ зная, вие ми показвахте тъй наречената доброта. Но намъ това не чини. Затова, че въ дълбодината на душата си азъ всѣкога ви ненавиждахъ. Говоря ви това, макаръ да сте вие господинъ и докторъ.

Докторътъ мълчеше. Той не разбираше ни дума отъ цѣлото кипвание. Той смжтно угаждаше, че задъ тия думи и тая рѣзкость е скрита неизвѣстна нему причина. Но той бѣше поразенъ отъ хода на мислитѣ на своя събесѣдникъ. Той се замисли подъ впечатлението на Иваръ Литовитѣ думи.

— Па, значи, всичкия мой животъ е билъ илюзия, каза той, като помълча. съ такъвъ тонъ, всичката горѣсть на който работника не можеше да разбере

Докторътъ бѣше приятель на работницитѣ и единъ рѣдъкъ ентузиастъ. Иваръ Литъ разбра, че бѣше несправедливъ. Но той вече не владѣеше себе си.

— Вие имате семейство, — каза той съ насмѣшка; вие имате синъ. Идете си дома и се радвайте, че той ще продължава това, което вие тъй прекрасно почнахте.

Безъ да каже ни дума, докторътъ стана и излѣзе, като затвори подирѣ си вратата. На Ивара Лита се стори, че нѣкаква сѣнка излѣзе изъ вратата.

Когато остана самичъкъ, работникътъ поиска ракия за последнитѣ си пари. Той взе въ ржцѣ вѣстникъ, но буквитѣ скачаха предъ очитѣ му. Най-после отжпението му почна да минава и той започна да различава рубрикитѣ и текста. Предъ очитѣ му се изясни и при слабата свѣтлина, която на мрьквание падаше изъ прозореца, къмъ който Иваръ Литъ сѣдеше гърбомъ, той прочете между другитѣ забелѣжки, следующето:

«*Уморенъ отъ живота.* Въ срѣда, късно вечерьта, е намѣренъ трупа на единъ мжжъ, който се обѣсилъ въ Розендалския лѣсъ, близу до Зоологическата градина. Самоубиецътъ се оказа зидарь, живущъ въ улица Фрей. Поводъ за самоубийството, вижда се, да е била нуждата».

Умореня отъ живота човѣкъ написалъ въ памятната си книжка следующето:

«Азъ ходихъ на петдесеть мѣста да търся стая за себе си и семейството си, и не можахъ нищо да сполуча. Мене ми е тежко, че не мога да дамъ покривъ на своето семейство. На самия мене той не е потрѣбенъ, защото азъ мога да си го намѣря въ една минута».

И на парче книга:

«Прощавамъ се съ враговетѣ, защото другари азъ нѣмамъ!»

Бавно прочете Иваръ Литъ нѣколко пѫти по редъ последнитѣ думи. Той прочете още веднажъ цѣлата записка, той чете до тогава, до когато я не изучи на изустъ и дълго време си повтаряше думитѣ: «другари азъ нѣмамъ».

Когато той се изкачваше, капналъ отъ умора, по стълбата на казармата, въ която живѣеше, нему му се струваше, че той всѣкога знаеше тия думи: «другари азъ нѣмамъ». *(Следва края)*

ЕКОНОМИЧЕСКАТА ПОЛИТИКА НА НАШАТА ДЪРЖАВА.

Статия втора.

Читательтъ трѣбва да си припомни писаното по тоя предметъ въ първата книга. Тамъ показахъ, какъ естественото развитие на нѣщата въ нашата държава доведе ония, които я рѫководѣха, до въпроса за економическата ѝ политика и че прьвъ отъ нашитѣ буржуазни економисти, който набелѣза тая политика, е г. Ив. Ев. Гешовъ. Каква е набелѣзаната отъ него економическа политика на държавата, до колко вѣрно е схваналъ той тая политика и какъ той въ качеството на министръ я приложи, показахъ въ статията въ първата книга отъ т. г. и въ една статия, помѣстена въ седма книга отъ миналата година. Забелѣжително е, обаче, обстоятелсвото че въ това време, когато г. Ив. Ев. Гешовъ прилагаше провъзгласената отъ него економическа политика, хората, на които бѣше повѣрено рѫководенето на учрежденията, управлявани отъ него, като министръ на търговията и земледѣлието, се обявиха противъ нея и поддържаха една економическа политика, противоположна на неговата. Отъ една страна, единъ отъ главнитѣ чиновници въ Министерството на Търговията и Земледѣлието, а именно г. Германовъ, въ своето произведение: ***Статистически изслѣдвания върху богатствата на європейскитѣ народи*** се изказва за една твърдѣ примитивна и, въ всѣкой случай, диаметрално противоположна на поддържаната отъ г. Гешова политика. Отъ друга страна, секретаритѣ на създаденитѣ отъ него търговски камари въ докладитѣ си до Министерството явно говорятъ противъ неговата економическа политика. Това показва, че неговитѣ подвѣдомственни чиновници, отъ които г. Ив. Ев. Гешовъ е очаквалъ несъмнено съдѣйствие за прилаганието на неговата политико-економическа програма, не виждаха полза за нашата страна отъ прилаганието ѝ. За това интересно е да се запознаемъ

съ економическата политика, която препоржчватъ спомѣнатитѣ бивши чиновници въ противоположность на оная, която провъзгласи г. Ив. Ев. Гешовъ. Защото, ако у насъ има извѣстни лутания въ въпроса за економическата политика на нашата държава и ако на развитието на нашата страна се турятъ прѣчки, причината трѣбва да се дири и въ поддържанитѣ отъ ржководителитѣ на казанитѣ учреждения мнѣния. Въ всѣкой случай, мнѣнията на хора, макаръ и второстепенни въ държавната машина, на които е повѣрено ржководството на важни учреждения, не могатъ да не влияятъ на самитѣ ржководители на държавата.

Най-рѣзка противоположность на економическата политика на г. Гешова съставляватъ възгледитѣ, които се изказватъ въ доклада на Варненската Търговска Камара до Министерството. Възгледитѣ, които срѣщаме въ тоя докладъ, сж най-типично изражение на оная економическа политика у насъ, която можемъ да наречемъ *антииндустриална* и *противупротекционна* и която има най-много съчувственници, защото тя е съгласна съ вулгарнитѣ представления на болшинството за економическитѣ явления. Да се запознаемъ съ тѣзи възгледи, значи да се запознаемъ съ най-распространенитѣ и — нека го кажемъ още тука — най-непровѣренитѣ мнѣния у насъ за економическата политика на нашата държава. За това именно, следъ като се запознахме съ економическата политика, която провъзгласи г. Гешовъ, най-напредъ се спираме на тая, която представлява докладътъ на Варненската Търговска Камара.

Любопитното въ тоя докладъ е това, че той се захваща съ такива разсжждения: „До скоро се мислѣше, че политическитѣ трѣбвания на разнитѣ слоеве на нашето общество трѣбва да предшедствуватъ економичеститѣ, обаче днесъ за всѣкиго става ясно, че до като ний не заздравимъ економически населението, всички желания за правиленъ конституционенъ животъ ще бждатъ пусти. На всѣкждѣ е било тъй, тъй ще бжде и у насъ — *економиката предшествува политиката, макаръ и да се въздѣйствува отъ тази послѣднатa*“[1]). Отъ тѣзи разсжждения, особенно отъ курсиранитѣ въ самия докладъ думи, може човѣкъ да си помисли, че авторътъ на доклада сподѣля материалистическата концепция. Но като вникнемъ въ смисъла имъ, както и въ цѣлото съдържание на доклада, се убѣждаваме, че неговата „економика“ се свежда къмъ „заздравяване економически положението на населението“ и къмъ „повдигиаие материалното благосъстояние на населението“. Разбира се, че тая „економика“ нѣма нищо общо съ материалистическата концепция. Тая економика напълно съотвѣтствуга на разбиранието на болшинството буржуазни умове у насъ. Съ други думи, тя е изражение на най-обикновенитѣ, на вулгарнитѣ понятия за економическитѣ явления. И естествено е, че, ако изхождаме отъ нея, логически ще дойдемъ до оная економи-

[1]) Докладъ на Варненската Търговска Камара. Варна 1897, стр. 4.

ческа политика, която авторътъ на доклада препоржчва за най-разумна за България.

Авторътъ на доклада, преди да изложи економическата политика, която препоржчва на нашата държава, подхвърля на критика економическата политика, провъзгласена отъ г. Ив. Ев. Гешова. Критиката си той захваща съ една ирония върху последнята, доста смѣла за единъ докладъ до единъ министръ. Напримѣръ, авторътъ на доклада пуска следующата ирония по адресъ на економическата политика на своето началство:

„Като че безсъзнателно, емпозантностьта на едрата машинна индустрия прѣлъсти мнозина отъ нашитѣ общественни дѣятели и идеята, по-добрѣ желанието, да си имаме и ние у насъ величествени фабрики, завладя умоветѣ на ржководящитѣ кржгове. „Безъ индустрия не можемъ да сжществуваме" се разнесе по цѣлата България — „трѣбва да се повдигне индустрията"! Разни закони и правилници се появиха като градъ. Личеше ясно, че „индустрията се повдига", „индустрията се насърдчава". Основаха се даже нови институции, съ една рѣчь кипяща работа виждаме предъ насъ. Надѣждитѣ бѣха голѣми. Мислѣше се, па се мисли още отъ нѣкои, че създадената индустрия ще даде хлѣбъ на пропадналитѣ занаятчии, ще пребере и осиромашелитѣ селяни; нѣкои отиваха до тамъ, щото си предполагаха че съ „наша" индустрия, ний ще можемъ да си живѣемъ съвършенно независимо економически отъ другитѣ окржжающи насъ страни. Просто на просто ще си имаме индустрия, имаме си и земледѣлие — какво по друго ще ни трѣбва — ще си живѣемъ сами, безъ никой да не ни се смѣсва"[2]).

Така иронизира авторътъ на доклада по адреса на економическата политика, която г. Гешовъ провъзгласи. По-нататъкъ авторътъ на доклада „констатирва", че „българския *„разсждливъ"* умъ е прѣбързалъ и тука», както и въ много други случаи — негово собствено изражение. Защото, споредъ него, предприела се „една трудна и проблематична по своята полезность дѣятелность", безъ предварително изучвание на положението, безъ старателно изучвание условията за развитие и разцъвтявание индустрията въ коя и да е страна, а особенно въ България"[3]). Естественно, подиръ това авторътъ си задава въпросътъ: *трѣбваше ли да се прѣдприеме тоя родъ дѣятелность?* На тоя въпросъ той отговаря отрицателно. „Малкиятъ опитъ" ни разубѣждавалъ вече. Била настжпила една реакция, защото се явили мнѣния, „происходящи отъ наши видни общественни дѣятели, които съвършенно не се съгласяватъ съ общеприетото за сега начало у насъ, че нашето економическо развитие се отражава, се олицетворява, въ развитието на индустрията". Почнало да прониква мисъльта, че «въ земледѣлие-

[2]) Докладъ, стр. 5.

[3]) Докладътъ е написанъ на единъ доста безграмотенъ езикъ и твърдѣ небрѣжно, което може би, е произлѣзло отъ бързината, съ която е нагласенъ.

то, че въ модернизирането на нашето земледѣлие ще намѣримъ ний нашето спасение".

Нѣма съмнѣние, че иронията, която пуска докладътъ по адреса на *индустриалната економическа политика*, съвършенно е неумѣстна. Тая политика най-добрѣ се изказа въ економическитѣ студии и въ практическитѣ дѣла на г. Ив. Ев. Гешовъ Въ нашата книжнина, както и въ практическия животъ г. Гешовъ си остава дори едничкиятъ представитель на тая политика. Но именно за това иронията на доклада е неумѣстна, дори безсмисленна. Както видѣхме въ прежната статия, г. Гешовъ въ тая политика не можа да се издигне по-високо отъ вулгарнитѣ понятия и отъ най посрѣдственнитѣ обществени реформатори. Той, както и авторътъ на доклада, намира, че голѣма индустрия, каквато има въ другитѣ напреднали страни, не може да се развие у насъ, и изобщо той не се изказа за една голѣма индустрия у насъ. Единственното нѣщо, което той добрѣ е схваналъ, то е въпросътъ за развитието на производителнитѣ сили на нашата страна, безъ което дѣйствително България не може да сѫществува. Истина е, че г. Ив. Ев. Гешовъ е авторътъ на закона за „насърдчение на индустрията". Но така сѫщо е истина, че той подъ индустрия не е разбиралъ „да си имаме и ние у насъ величественни фабрики". Въ своитѣ мисли и желания г. Ив. Ев Гешовъ е билъ по-скроменъ отъ всѣки скроменъ реформаторъ. Идеята за „величественни фабрики" е далечъ отъ г. Гешова. Поне ние не знаемъ да се е изказвалъ той нейдѣ въ тоя смисълъ. Та изобщо, до колкото ни е извѣстно, въ нашата книжнина не е имало въпросъ, „величественни фабрики" ли сѫ възможни у насъ или «невеличественни». Въпросътъ е за индустриалното развитие на България, или по-точно за развитието на фабричната система за производство, на капиталистическото производство въ нашата страна. Авторътъ на доклада си представлява тая система въ видъ на „величественни фабрики", каквито ги има Англия, Франция, Германия. Очевидно е, обаче, че въ малки страни, като нашата, не може да се говори за такива «величественни фабрики». Въ малкитѣ страни фабрикитѣ сѫ толкова „величественни", колкото сѫ «величествени» самитѣ страни. Белгия, напримѣръ, е една отъ първитѣ индустриални страни и въ нея господарствува фабричната система на производство. Обаче, въ нея нѣма такива «величествени фабрики», както въ голѣмитѣ страни. Но ако г. Гешовъ е билъ далечъ отъ „желанието да си имаме и ний у насъ величествени фабрики", затова пъкъ неговата кратковременна дѣятелность, като министръ, „малкиятъ опитъ" ни убѣждава тъкмо въ противното утвърждение на доклада, а именно въ това, че приложението на економическата политика на г. Гешовъ създаде доста „величественни фабрики". Така че, иронията на доклада положително е безсмисленна. Тя никого не засѣга.

Когато у насъ се говори за економическо развитие, т. е. за развитието или „модернизирането" на земледѣлието и индустрията, смѣсватъ два различни въпроса, а именно въпросътъ за само-

то економическо развитие съ въпроса за „заздравяване економически положението на населението". Съ други думи у насъ си мислятъ, че да модернизираме земледѣлието, ще рече да подобримъ положението на земледѣлческата класа, т. е. да я запазимъ отъ изгубване на собственностьта и дори да ѝ дадемъ срѣдства, да добива по-голѣми приходи отъ нея. Сѫщо тъй се мисли у насъ и за индустрията. Да повдигнемъ индустрията, ще рече, си мислятъ, да подобримъ положението на дребнитѣ занаятчии, т. е. да ги запазимъ като собственници и да имъ дадемъ възможность да получаватъ по-добри приходи, отколкото сега. Така мисли и Варненската Търговска Камара, или по-вѣрно, нейниятъ секретарь. Обаче да модернизираме земледѣлието и индустрията не значи да запазимъ като собственници дребнитѣ земледѣлци и занаятчии. Говоря, разбира се, за масата на това население. Историята на другитѣ народи много ясно ни показва, че повдиганието на земледѣлието и индустрията винаги се е придружавало и се придружава съ експроприиране срѣдствата за производство и орѫдията на труда у голѣмата маса отъ народа. Това ще рече, че модернизирането на земледѣлието и индустрията не „заздравява економически положението на населението", като разбираме подъ население голѣмото множество дребни земледѣлци и занаятчии. Напротивъ, модернизирането на земледѣлието и индустрията систематически расклатва економически положението имъ, влошава го, додѣто, най-сетнѣ, окончателно ги лиши отъ срѣдства за сѫществувание и отъ орѫдията на труда. Който признава, че модернизирането на земледѣлието и индустрията е необходимостъ, която се налага насилствено, той трѣбва безъ друго да признае, че то носи не заздравяване положението на населението, а неизбѣжно систематическо влошавание, расклатвание на положението. Обаче у насъ въ България всички, съ исключение на г. Германовъ, както ще видимъ, признаватъ необходимостьта отъ модернизиране начинитѣ на производството, но не всички признаватъ следствията отъ него. Едни не ги признаватъ, защото не съзнаватъ, а други съзнаватъ, но не искатъ да признаятъ. По такъвъ начинъ у насъ се явява едно голѣмо смѣшение на понятията.

Докладътъ на Варненската Търговска Камара иронизира надъ „желанието" да се повдигне индустрията, да се развие фабрична система, съ цель да се оползотвори чрезъ нея труда, който вече не може да се поддържа отъ старитѣ поминъци. Той очаква „заздравяване економически положението на населението" отъ модернизирането на земледѣлието. Както ще видимъ по-долу, съ модернизирането на земледѣлието авторътъ на доклада свързва едно такова идилическо положение на населението, примѣръ на което надали се намира днесъ нѣйдѣ въ свѣта. На друго мѣсто показахъ съ достатъчно данни, че у насъ въ България модернизирането, заедно съ други причини, които сѫ тѣсно свързани, се придружава съ систематическо пропадание и пролетаризиране

на земледѣлческото население[4]). По-нататъшното модернизиране на земледѣлието, при тѣзи условия, при които то се извършва,—а други условия не могатъ да се явятъ въ България — още повече ще съсипи и пролетаризира населението. А пъкъ туй е едно отъ условията за развитието на фабричната система, на модерната индустрия. Ако признаемъ. че модернизирането на земледѣлието е възможно независимо отъ модернизирането на индустрията, тогава трѣбва да признаемъ и туй, че първото ще влоши още повече положението на населението и въ сѫщото време една добра часть отъ него ще пролетаризира и ще я изхвърли вънъ отъ земледѣлческото производство. Ако, отъ друга страна, допустнемъ, че въ България нѣма условия за развитието на индустрията, въ която изхвърлената часть вънъ отъ земледѣлието да намира извѣстенъ изходъ, тогава ще се създаде у насъ не само едно опасно економическо положение, но и «всички желания за правиленъ конституционенъ животъ“ у насъ, както казва докладътъ, «ще бѫдѫтъ пусти». Но тука вече сме на въпроса, който наймного ни занимава.

Както спомѣнахъ по-горѣ, авторътъ на доклада е противъ „желанието“, да се насърдчава индустрията. Той е противъ такава дѣятелность, защото споредъ него, тя е безполезна, дори врѣдна за България дѣятелность. Споредъ него индустрията нѣма и нѣма да има значение въ общото национално производство. „Ясно е и, струва ми се, — казва той, — че у насъ индустрията не може да се развие освѣнъ до колкото помагатъ реалнитѣ условия вънъ отъ всѣкакви искусни подпомагания, поради което тя не може да има и грандиознитѣ размѣри, каквито е придобила въ другитѣ страни. Тя не може освѣнъ да съставлява твърдѣ ничтожна часть отъ общото национално производство. Нѣщо повече даже, всѣко наше желание, всѣка мѣрка, прилагането на която ще има за цѣль да издига високо индустрията, ще се отразява въ своитѣ послѣдствия злѣ връзъ това национално производство, значи ще бѫде противъ интереситѣ на голѣмата часть отъ нашето население“[5]). Но защо, наистина, не може у насъ да се развие индустрия, каквато има въ другитѣ страни? Защо тя «не може да съставлява освѣнъ ничтожна часть въ общото национално производство? Защо най-сетнѣ, повдигането на индустрията ще има лоши последствия за националното производство? Тѣзи сѫ въпроситѣ, на които авторътъ на доклада дава оригинални отговори. Да разгледаме тѣзи негови отговори.

Преди всичко авторътъ счита всѣко «наше желание» да повдигаме индустрията за безполезно, защото, споредъ него, въ България нѣма условия за развитието на една индустрия. Споредъ

[4]) Гл. „Социализмътъ и работническиятъ въпросъ въ България“. Пловдивъ, 1900 год. Издание на Мѣстния Комитетъ на Работническата Социалъ-Демократическа Партия.

[5]) Докладъ, стр. 15.

него, три биле условията, необходими за развитието на индустрията. А именно: 1) евтини похватни работнически ржцѣ, 2) пространно тържище и 3) свободни капитали. Тѣзи именно три условия България не притѣжавала и не можела да притежава. Докладътъ въ сжщность не доказва своитѣ твърдения съ нѣкакви данни изъ бългирския животъ; той не изследва економическия животъ на България, а само голословно говори и говори много смѣло. Впрочемъ, за потвържение на своитѣ голословни разсжждения авторътъ на доклада взима историята за развитието на английската индустрия. Но тая история той я предава съвършенно превратно. Така, споредъ него, «зараждането на индустрията въ Англия» било заварило «една грамадна армия отъ земледѣлчески пролетариятъ», който ужъ при всѣки случай „тичалъ въ градоветѣ да дири прѣхрана». Отъ друга страна, «селенитѣ работници сж се прѣселвали постоянно въ градоветѣ и сж се култивирвали». Капиталитѣ сжщо тъй се „концентрирали постепенно съобразно нуждитѣ“. Индустрията била се явила „като едно благодѣяние за бѣдната земледѣлческа маса“. Независимо отъ туй, Англия е имала широкъ външенъ пазаръ, който „подхранвалъ“ развитието на индустрията въ нея. Въ такъвъ видъ авторътъ на доклада ни предава историята на английския капитализмъ. Който, обаче, е челъ I т. отъ *Капиталътъ* на Карлъ Марксъ, отдѣла му за първоначалната аккумулация (натрупване) на капитала, или произведението на проф. Янжула за *Свободната търговия въ Англия*, той знае друго-яче тая история. Зараждането на капитализма, т. е. на индустрията въ Англия се е придружавало съ едно такова „покровителство“ или „насърдчение“ на мѣстната индустрия, което е достигало до най-груба тирания надъ личностьта, надъ вкусоветѣ и стремежитѣ на хората [6]). Появлението на английския капитализмъ на свѣтъ се ознаменува съ най-строгъ протекционизъмъ, съ „насърдчения“ чрезъ най-широки концесии и правителственни субсидии. За понататъшния му ръстъ стана нужда за насилственно и масово испъждание на селската маса изъ земята и преобръщението ѝ въ пролетарии, „свободни като птици“. Английскитѣ капиталисти преобърнаха земята отъ ниви на грандиозни пасбища и намѣсто хора по полетата се виждаха само рунести овци. Всичко това стана нужда, за да се „подхрани“ английската индустрия. Испъдената селска маса сетнѣ съ кръвь и огънь я вмъкнаха въ фабрикитѣ и работилницитѣ. Изобщо, натрупването на първоначалния капиталъ въ Англия, зараждането и растението на английската индустрия представлява история на неимовѣрни жестокости и варварства, извършени надъ работното население, на найбезсрамно ограбвание народнитѣ имоти отъ една капиталистическа шайка. Такава е историята на английската индустрия, на капитализма въ Англия. Не трѣбва да се забравя, че Англия не извед-

[6]) Гл. Янжулъ: О свободѣ търговли въ Англіи и моята стат. „Покровителственната система или протекционизмътъ“, въ „Ново Време“, год. II.

нажъ завладѣ господствующа роля въ всесвѣтното тържище. Преди нея господствуваше на него Холандия, и Англия отнѣ у последната хегемонията въ международното тържище следъ дълга, строга покровителствена система и много усилия. Относително работническия елементъ, необходимъ за развитието на индустрията въ Англия, тя съ масовото испъждание на селенитѣ отъ земята разполагаше съ една армия, която експлоатираше по найбезбоженъ, по най-мискински начинъ. Значи, английскитѣ индустриаци имаха не само евтини работнически ржцѣ, но токуречи безплатни ржцѣ. Обаче „похватни", т. е. искустни ржцѣ тя нѣмаше. И тѣзи ржцѣ ги създаде не само дългата желѣзна фабрична дисциплина, но главно усилията на английскитѣ буржуазни правителства. Последнитѣ не скжпяха срѣдствата на цѣлото население, да викатъ отъ другитѣ страни, особенно отъ Холандия, „похватни" работнически ржцѣ, скжпо възнаграждавани въ Англия и обсипвани съ различни привилегии. Сжщото трѣбва да кажемъ и относително капиталитѣ. Англия намираше готови, евтини капитали въ Холандия, които ги привличаше съ всички възможни начини. Така че, историята на английския капитализмъ ни казва тъкмо противното на онова, което иска да каже докладътъ на Варненската Индустриална Камара. Условията за развитието на капитализма въ Англия не сж били готови, нито се създали тъй „тихо и мирно", т. е. постепенно, както иска да ни представи докладътъ, а искуственно, съ усилия, които струватъ много скжпо на английския народъ. Сжщото ние виждаме да става и въ другитѣ индустриални страни.

Обаче е несъмнѣнно, че условията, необходими за развитието на индустрията въ всѣка страна, трѣбва да ги има. България — ще кажа съ думитѣ на доклада — не съставлява исключение. То есть, България, ако ги нѣма, трѣбва предварително да създаде тѣзи условия „искуственно". Но докладътъ отрича, че е възможно да се създадатъ тѣ въ България. Ние, разбира се, можемъ да отричаме каквото искаме и колкото искаме; важно е да се знае, до колко нашето отричание се потвърдява отъ дѣйствителността. Въ моитѣ статии: „Социализмътъ и работническиятъ въпросъ въ България" показахъ, че у насъ се извършва една концентрация на капиталитѣ по всички начини, извѣстни въ развитието на капитализма въ другитѣ страни, както нѣкога и въ Англия — отъ ограбванието на държавната хазна въ видъ на субсидии, привилегии и простъ грабежъ на народнитѣ имоти до варварската експлоатация на народния трудъ и че благодарение на това у насъ вече сжществува едно голѣмо количество свободни работнически сили, които изискватъ приложение. За забелѣзвание сж следнитѣ два факта. Отъ 1894 год. насамъ се откриха до 70 нови фабрики и индустриални заведения и нито едно отъ тѣхъ не се оплаквало, че не намира работнически сили. Отъ друга страна, всички наши фабриканти намиратъ пазари за своитѣ стоки. Тѣзи факти и показватъ, че условията, необходими

за развитието на индустрията у насъ, вече ги има и се създаватъ, а при извѣстна опредѣлена икономическа политика тия условия може да се заздравятъ. Но тъй като докладътъ отрича тази възможность и тъй като възгледитѣ му се сподѣлятъ отъ мнозина, необходимо е да се спремъ на тѣхъ и да ги разгледаме едно по едно.

Относително първото условие нѣма нужда отъ много доказвание. Независимо отъ това, че бързото нараствание на населението отдѣля отъ земледѣлието и занаятчийството постоянно излишекъ свободни работнически ржцѣ, но все по-голѣмото пропадание на старитѣ поминъци, — фактъ, който не може по никой начинъ да се отрича, — създаде и създава все по-голѣмо количество свободни работнически ржцѣ. Още въ 1886 год. се почувствува „освобождението" на работническитѣ ржцѣ, което се яви въ видъ на „чиновнишки пролетариатъ". Отъ 1886 год. до сега економическиятъ процесъ, който създаде този „пролетариатъ", се увеличи. При такова положение на работитѣ, очевидно е, че работническитѣ ржцѣ трѣбваше да станатъ отъ евтини по-евтини. Въ нашитѣ фабрики и работилници обикновенната цѣна на работническиятъ трудъ е отъ 15 ст. до 1 левъ най-много. Най-голѣмата часть отъ работницитѣ получаватъ такава заплата. Една нищожна сравнително часть отъ тѣхъ получава 1 50 — 2 лева. Отъ самия докладъ на Варненската Търговска Камара може да се види това, при всичко че той, както и всички изобщо доклади, не ни даватъ таблица за разпредѣлението на работническата плата. Докладътъ на Софийската Търговска Камара отъ сжщата година, като говори за индустриитѣ, които иматъ бждяще въ България, констатира, че работническитѣ ржцѣ въ тия индустрии сж евтини и дори „много лошо" се плащатъ[7]). Другъ е въпросътъ за „похватнитѣ" ржцѣ. „Похватни" или искустни ржцѣ не располага България, при всичко че тя и въ туй отношение стои въ много по-благоприятни условия, отколкото Англия при „зараждането на индустрията" въ нея и отколкото други по-голѣми страни, както напр. Русия. България, нѣма съмнѣние, не може да се сравнява нито съ Англия, нито съ Русия. Обаче България започва своето индустриално развитие при едно условие, което нито Англия го имала, нито Русия го има. Това условие е общото задължително първоначално образование. Колкото и да е било недостатъчно то у насъ, но то е създавало и създава по-развито население, способно лесно да стане „похватенъ" работнически елементъ. Но независимо отъ туй, „младитѣ" въ индустриалното си развитие страни иматъ едно сигурно срѣдство за наваксването недостатъка отъ искустни ржцѣ, къмъ което и прибѣгватъ. Това срѣдство е исписването на готови „похватни" ржцѣ отъ „по-старитѣ" индустриални страни. Англия е исписвала такива ржцѣ отъ Холандия, Русия днесъ исписва отъ Германия, Англия, Белгия, Фран-

---

[7]) Гл. Докладътъ, стр. 72, 73, 77.

ция. Сжщо правать и ония наши индустриалци, които не очакватъ, щото капиталитѣ, а главно порастванието имъ, да имъ падне отъ небето. Въ нашитѣ текстилни фабрики първоначално работници искусни сж взимали отъ странство. Единъ такъвъ примѣръ ни привежда и докладътъ на Софийската Търговска Камара. Нѣкой си Богосиянъ е открилъ въ Панагюрище фабрика за килими и, за да се сдобие съ „похватни" ржцѣ, той си исписалъ такива отъ странство По такъвъ начинъ той въ едно кжсо време се снабдилъ съ български „похватни" ржцѣ. За българскитѣ индустриалци това е много лесно да направятъ, защото отъ една страна, разполагатъ съ елементи, подготвени отъ училището, за да станатъ въ кжсо време „похватни"; отъ друга страна, лесно могатъ си достави отъ странство *учители* за това; най-сетнѣ това имъ е по-износно, отколкото да поддържатъ професионални училища и много по-скоро се достига цельта. Така че, България не само че притежава първото условие, необходимо, споредъ доклада, за развитието на индустрията, но тя го притѣжава въ много по-благоприятна степень, отколкото други, по голѣми отъ нея, страни.

Ония, които поддържатъ, че въ България за индустрията*) нѣма почва, се основаватъ главно на туй, че за развитието на индустрията биле необходими широки, пространни външни пазари. Тѣ мислятъ, че безъ външни пазари не било възможно да се развие индустрия въ една страна. За България тѣ разсжждаватъ приблизително така: България е малка страна; външнитѣ пазари вече сж завладѣни отъ други народи; следователно, България не може да намѣри външни пазари, а безъ тѣхъ тя не може да стане индустриална. Ето, впрочемъ, какъ разсжждава авторътъ на доклада на Варненската Търговска Камара: «Азъ подчъртавамъ значението на външнитѣ пазари, защото всѣкога когато индустрията не располага освѣнъ съ вжтрѣшното тържище, и ако страната не е обширна за да поддържа прогреса на земледѣлческото и индустриално производство, индустрията въ такава една страна при всичкитѣ покровителства отъ политическата власть на страната, *завършва скоро своя цикълъ на развитие*. А туй е много просто да се разбере. Никога не се казва, че бждащето на една страна е въ индустрията, *ако безспирния прогресъ на индустрията не е осигоренъ за тази страна*. Ако обаче страната не е голѣма, значи *потрѣблението е ограничено и липсватъ външни пазари, едно релативно доста ниско развитие на индустрията ще бжде достатъчно да удовлетворява потрѣбителнитѣ способности на населението*"[8]) Въ цитираното цѣлата сжщность на въпроса се заключава въ подчертанитѣ отъ мене думи. Отъ тия думи виждаме, че авторътъ на доклада, а така сжщо и общото мнѣние, свързва развитието

*) Употрѣбнвамъ думата индустрия, понеже всички я употрѣбяватъ. Въ сжщность въпросътъ е за капитализма, да-ли той има почва въ България. За това читательтъ винаги подъ индустрия трѣбва да разбира капитализмъ.

[8]) Докладъ на Варненската Търгов. Камара, стр. 7.

на индустрията съ външнитѣ пазари, като условие sine qua non. Това е голѣмо заблуждение, заблуждение фатално, което показва, че въ главата на ония, на които се повѣрява ржководението на нашата страна, липсватъ най-елементарнитѣ политико-економически познания. Въпросътъ за пазаритѣ при капиталистическото производство представлява голѣмъ наученъ интересъ и другъ пжть ще се повърна специално върху него.*) Тука ще се ограніча съ малко думи.

За развитието на индустрията въ една страна външниятъ пазарь нѣма значение, поне нѣма такова, каквото му дава авторътъ на доклада. Първостепенно значение има вжтрѣшниятъ пазарь. А пъкъ тоя пазарь се създава отъ самото развитие на индустрията. Колкото повече въ страната се развива последнята, толкова по-широкъ става вжтрѣшниятъ пазарь. Това се обяснява съ законитѣ, по които се развива индустрията. Развитието на индустрията унищожава натуралното ступанство и създава размѣнното. Тоя превратъ въ производството преобръща производителитѣ въ стокопроизводители, сжществуването и ступанската дѣятелность на които се опредѣля отъ размѣнната. Колкото повече се развива индустрията въ една страна, толкова повече производители ставатъ стокопроизводители, толкова повече хора придобиватъ средствата за сжществуване не чрезъ производство за лично потребление, а чрезъ размѣнната. По такъвъ начинъ, съ развитието на индустрията въ една страна, вжтрѣшниятъ пазарь все повече расте, все по широкъ става. При натуралното ступанство вжтрѣшниятъ пазарь е крайно ограниченъ; при индустриалното, напротивъ, все повече се разширява. Нѣма съмнѣние, че това разширение на вжтрѣшния пазарь не е безгранично: то си има своитѣ предѣли. Капиталистическото производство на извѣстна степень отъ своето развитие развива напълно всички противоречия и до такава степень, щото единственъ исходъ му остава колониалната система, външния пазарь. Но до тоя стадиумъ отъ своето развитие то се „подхранва" главно отъ създадения и разширения отъ него вжтрѣшенъ пазарь. Нито въ една страна на свѣта развитието на индустрията не се е „подхранвало" отъ външнитѣ пазари; развитието е ставало преимуществено чрезъ собствения вжтрѣшенъ пазарь. Единъ фактъ още по-добрѣ ще илюстрира, ще освѣтли нашето твърдение. Професоръ Зомбартъ въ една своя миналогодишна статия, като изследва двѣ статистики за износа на Германия, показва, че износътъ ѝ въ сравнение съ ръста на германската индустрия остава много назадъ.⁹) Това значи, че германската индустрия се развива много бърже, когато износътъ не расте въ сжщата степень. Съ други думи, германскиятъ вжтрѣшенъ пазарь повече стоки потребява, а потреблението на външния не се увеличило съразмѣрно съ прогреса на индустрията. Обаче, това последното

*) Които отъ читателитѣ искатъ да изучатъ тоя въпросъ трѣбва да четатъ „Капиталътъ" отъ К. Маркса, особенно II т.

⁹) Гл. „Научное Обозрѣніе", № 12, 1899 год. забелѣжка къмъ статията „Товарный Фетишизмъ" въ текста.

обстоятелство никакъ не е спрѣло ръста на германската индустрия, а напротивъ, той се увеличилъ. Казаното е вѣрно за всѣка една страна, голѣма или малка. Благодарение на него (при другитѣ условия) и такива малки страни, като Белгия, и такива страни, като Япония, обиколени отъ всички страни съ голѣми индустриални държави, сѫ напреднали економически и до сега не сѫ пропаднали отъ конкуренцията на съсѣдитѣ имъ, нито „цикла на развитието“ имъ е вече завършенъ. Така че, „безспирния прогресъ на индустрията“ въ всѣка страна е осигуренъ преди всичко отъ самото развитие на индустрията до извѣстенъ стадиумъ, следъ който захващатъ да се изострюватъ противоречията, създавани отъ нея. Въ България не може и дума да става за скоро свършване „цикла на развитието“, когато той още не е почнатъ и че до свършванието на „цикла“ България е много, неизмѣримо далечъ. Въ всѣкой случай България може да дойде до „цикла“ въ покѫсо време, отколкото другитѣ страни, но въ никой случай не по-рано отъ тѣхъ. До тогава тя има време и възможность да развие индустрията си.

Относително външния пазарь, то въ него участвува и България. Защото въ международниятъ пазарь участвуватъ страни отъ най-различни степени на развитие. По-горѣ споменахъ, че България, при всичката аларма, че нѣмала външни пазари, изнася своитѣ стоки на външния пазарь. Ако участието на България въ международния пазарь не е голѣмо, причината е, че тя нѣма нуждитѣ условия, които могатъ да ѝ дадатъ по-голѣмъ достѫпъ въ него. Отсѫтствието на добри пѫтни съобщения, на усъвършенствувани начини на производство, скѫпотията на капиталитѣ — всичко това съставлява причината, дѣто българскитѣ стоки не могатъ да намѣрятъ нужното мѣсто въ международния пазарь. Обаче, тая причина България може да отстрани; тя може да създаде тѣзи условия. За съобщенията, сухопѫтни и водни, както и за усъвършенствуванитѣ начини на производство, нѣма да говоря. Че България може да има тия условия, въ това нѣма съмнѣние. Друга е работата за *свободнитѣ капитали*. По-нататъкъ ще имаме случай да се повърнемъ на тоя въпросъ. Но, както видѣхме, авторътъ на доклада счита за едно отъ необходимитѣ условия за развитието на индустрията свободнитѣ капитали. А понеже България нѣма такива капитали, то отъ тукъ той вади заключението, че България не може да стане индустриална. При всичко че въ България въ едно кѫсо време се извърши една сравнително голѣма концентрация на капиталитѣ и се извършва постоянно, обаче е несъмнѣнно, че у нея нѣма свободни капитали или, по вѣрно, притежателитѣ имъ предпочитатъ да ги влагатъ другадѣ, отколкото въ индустриални предприятия. Дори нѣщо повече трѣбва да кажемъ. Ако България очаква отъ домашнитѣ „патриоти“ капиталисти да развиятъ индустрия, ще трѣбва да прекара единъ твърдѣ дълъгъ периодъ отъ мѫчения. Има си причини за това, които се криятъ въ условията на страната и въ некултурностьта, въ

невѣжеството на нашата буржуазия, но за които тука нѣма да говоря. Като се съгласявамъ съ автора на доклада, че за сега нѣма въ България нужнитѣ за развитието иа индустрията свободни капитали, обаче не мога да се съгласи съ твърдението му, че България не може да има такива капитали. България въ това отношение може да последва примѣра на Русия, пъкъ и на други страни, като Япония, развитието на индустрията въ които се извършва почти при сжщитѣ условия, както и въ България. Русия така сжщо осѣщаше нужда отъ свободни капитали. За да се сдобие съ такива, тя даде широкъ достжпъ у себе си на чуждитѣ капитали, особено на белгийскитѣ. Благодарение на това, днесъ Русия бърже прогресира економически и нейнитѣ ,,национални богатства" растатъ все повече.[10]) Ако България последва примѣра на Русия, тогава тя ще привлече, несъмнѣнно, у себе си външнитѣ свободни капитали. Впрочемъ, тя вече прави това и е принудена да го прави, защото нашата държава не може да намѣри исходъ, ако иска да създаде нови източници за своето поддържание, вънъ отъ пропадналитѣ и исмукани данъкоплатци — земледѣлци и занаятчии. Въ привличанието на чуждестраннитѣ външни капитали вече сж направени първитѣ крачки и най-солиднитѣ индустриални предприятия у насъ сж основани отъ тия капитали именно. Привличанието на чуждестранни капитали въ България ще създаде всичко онова, което липсва за развитието на всички производителни сили на страната, за увеличението на „националното богатство" и за издиганието ѝ на по-висока културна степень[11]). Чуждестраннитѣ капитали въ България ще донесатъ нужднитѣ „похватни" ржцѣ, усъвършенствувани начини на

---

[10]) Сътрудникътъ на „Научное Обозрѣніе" П. Берлинъ, въ № 6 отъ т. г. като разгледва интересната книга на Б. Брандта: „Иностранные капиталы. Ихъ вліяніе на экономическое развитіе страны", казва: „Преди да говори за значението на металургическата индустрия въ Русия, авторътъ напълно основателно счита за нуждно да даде обща характеристика за положението на тая индустрия до появлението на чуждестраннитѣ капитали. Това положение е било крайне печално. Безъ да се гледа на енергичната помощь на правителството, тая индустрия се е развивала мжчно и само следъ появлението на чуждестраннитѣ капитали и чуждестраннитѣ техници захваща нейното бързо развитие . . . Грамадното влияние на чуждестраннитѣ заведения върху усъвършенствуванието на техниката не подлежи нито на най-малко съмнѣние . . ."

[11]) Въ горѣцитираната рецензия на сътрудника на „Науч. Обозр." четемъ: „Като се спира на най-едритѣ чуждостранни предприятия въ Русия, на „Новоросийското дружество" и „Южно-днѣпровското дружество", авторътъ показва, че въ първото дружество 81,7% отъ чистия приходъ, а въ второто 77,8% — останали се вжтрѣ въ самата Русия, като сж се распредѣлили между нейнитѣ различни ступанственни групи. Но и отъ останалата часть на чистия приходъ една часть е отишла за по-нататъшно расширение на предприятията и фактически въ полза на чуждестранцитѣ-акционери на новоросийския заводъ се падало само 10,3%, а на днѣпровския само 14,5% отъ цѣлата сума на създаденитѣ стойности".

Малко по-надолу сжщиятъ сътрудникъ на „Научное Обозрѣніе", говори на основание сжщото изследвание на Брандта, следующето: „Г. Брандтъ твърдѣ старателно изследва положението на работницитѣ въ чуждестраннитѣ предприятия. Възъ основа на лични наблюдения и статистически данни, г. Брандтъ дошелъ до заключение, че работническата плата въ чуждестраннитѣ предприятия

производство, широкъ вжтрѣшенъ пазаръ и въ сжщото време стокитѣ на българската индустрия ще намѣрятъ по-широко мѣсто въ международния пазаръ. Нѣма съмнѣние, че такава економическа политика ще повдигне шовинистическия бѣсъ на нашитѣ «патриоти», на нашитѣ домашни ограбвачи на държавата, съблеквачи на работното население и потосмукачи на работническия трудъ. Но когато е въпросътъ за развитието на „националното производство“, на тоя бѣсъ могатъ да обрѫщатъ внимание и да го възвеждатъ въ принципъ и идеалъ само демагозитѣ отъ рода на нашитѣ гламави „демократи“ и „либерали“.

И тъй нашата страна едни отъ условията, необходими за развитието на индустрията, ги има, други може да ги създаде. Изобщо, въ развитието на капиталистическото производство България не прави исключение, и както всички други напреднали страни тя има възможность да създаде всички условия, които ѝ липсватъ. Ако въ България не е направено нищо или е направено много малко въ това отношение, една отъ причинитѣ е тая, че тия, които сж ржководили и ржководятъ нейната сждба, освѣнъ за заграбванието на властьта, като срѣдство да живѣятъ паразитенъ животъ, за нищо друго не сж мислили сериозно. Въ най-жизненитѣ въпроси за страната тѣ се задоволяватъ съ общораспространени непровѣрени отъ знанието мнѣния, идеологическо изражение на които представлява съдържанието на доклада на Варненската Търговска Камара.

Като излиза отъ общоразпространенното заблуждение за условията, необходими за развитието на индустрията, авторътъ на доклада дохожда до една своеобразна економическа политика на нашата държава. Понеже тя се приближава въ едно отношение къмъ економическата политика, която предлага докладътъ на Софийската Търговска Камара, а въ друго — къмъ оная, която предлага бившиятъ началникъ отдѣление въ М-вото на Търговията и Земледѣлието г. Германовъ, то ще бжде по-добрѣ да ги разгледаме заедно. Това ще направимъ въ идущата статия.

е много по-висока, (изобщо) отколкото въ рускитѣ. Причината на това е, отъ една страна, обичното въ странство по-високо възнаграждение на работника, а второ, распространеното между чуждестранцитѣ съзнание, че въ сжщность скжпо плащанния трудъ на работника въ резултатъ се оказва по-евтинъ и износенъ за капиталиститѣ. Освѣнъ туй, чуждестраннитѣ предприемачи старaятъ се да направятъ отъ своитѣ руски работници професионална група, която се занимава исключително съ фабриченъ трудъ и за тая цель тѣ се стараятъ да задържатъ работницитѣ съ висока работническа плата. Чуждостранцитѣ, отгоръ това, турятъ работническия трудъ въ много по-хигиенични условия, отколкото рускитѣ фабриканти, у които работницитѣ живѣятъ често при най-примитивни условия на сжществувание... Примѣрътъ на чуждостранцитѣ кара, разбира се, и рускитѣ фабриканти да подражаватъ. Все по-често и рускитѣ капиталисти захващатъ да усвояватъ оная несложна истина, че подобрение положението на работницитѣ не е благотворителность, а е просто износно дѣло. Авторътъ показва, че откато се появили чуждостранцитѣ на югъ, рускитѣ заведения захващатъ все повече да се преобразуватъ на маниеръ на европейскитѣ и положението на работницитѣ доста се е подобрило“.

Д. Благоевъ.

Мозъкъ и мисъль.

Взаимодѣйството между душата и тѣлото отъ ново гледище.

Отъ *М. Генчевъ.*

„Въпросътъ за дѣствителностьта и недѣйствителностьта на човѣшкото познание, отдѣленъ отъ практиката, е схоластически въпросъ“.

Марксъ.

1. Критика на ученията за взаимодѣйствието между душата и тѣлото.

Въ своята забележителна лекция, четена на 22 Мартъ 1878 год. въ Виена[1]) извѣстния естествоиспитатель: Ернестъ Хекелъ, захваща така: „Въ цѣлата область на човѣшкото познание, нѣма мѣсто, гдѣто нашитѣ възгледове още отъ най-стари времена и до сега да се различаватъ така много, както въ областьта на душевния животъ. Какво нѣщо е душата? Отъ кадѣ е тя и кадѣ отива? Само човѣкъ ли има душа или и животнитѣ и гдѣ сж границитѣ, отъ които се почва душевния животъ у животнитѣ? — Предъ тия и подобни въпроси ние и днесъ стоимъ на туй сжщото мѣсто, гдѣто и преди хиляди или двѣ хиляди години, безъ да сме въ състояние да имъ дадемъ нѣкакъвъ удовлетворителенъ отговоръ, или пъкъ такъвъ, който би заслужавалъ всеобщо научно признание“.

Да, ние не знаемъ наистина друга область въ човѣшкото знание, гдѣто да сжществува такъвъ хаосъ, както по въпроса за душата, нито пъкъ въпросъ, който да е далъ лозунга на толкова много и велики философски системи, както въпросътъ за душата. Въпросътъ за душата бѣ, който застави Декарта да тури въ основата на свѣта двѣ основни сжщности, — духа и материята. Той бѣ, който накара Лайбница да провъзгласи своята стройна метафизическа система за предостановената хармония, — Спиноза да дойде до учението за тождеството на духа и материята; Берклн — до своя пантеистически идеализъмъ; той бѣ причината за появяването на цѣлъ редъ грандиозни монистически и дуалистически системи съ материалистически и идеалистически характеръ, най-после ако щете, той бѣ причината, той бѣ лозунгътъ, отъ името на който срѣдневѣковната инквизиция разиграваше своитѣ гнусни кървави трагедии.

Наистина грандиозенъ въпросъ: много работа е похарчило човѣчеството подиря му, да го разреши, но и днесъ, споредъ думитѣ на ученитѣ, той си остава една гатанка, що още чака своето разгадаване; и днесъ по него ние знаемъ толкова, колкото и преди хиляда или двѣ хиляди години, както ни казва професоръ Хекелъ.

Но наистина ли днесъ науката се оказва неспособна да разреши въпроса за душата? И ако тя дѣйствително се оказва неспособна за тая работа, кое е причината на това? Може ли да се намѣри нѣкой удовлетворителенъ способъ за разрешение на тоя въпросъ?

---

[1]) „Клеточна душа и душевни клетки“.

— Да, отговарямъ на тия въпроси, тази ще е цельта на настоящата ми работа.

Но нека видимъ най-напредъ, наистина ли науката се оказва неспособна да разреши въпроса за душата.

Преди да пристжпимъ къмъ въпроса, нека предварително направимъ едно малко обяснение.

Ние виждаме единъ камъкъ, че лети; потърсваме причината на това и намираме, че еди-кой си човѣкъ го хвърлилъ съ ржката си. Вземаме пушката и замѣрваме едно дърво, гръмваме, следъ туй отиваме и намираме дървото пробито. Коя бѣ причината на това физическо явление? —Коршумътъ, който изблъсканъ отъ барутнитѣ газове, отиде и проби дървото; гледаме билярдната топка, какъ тича и се блъска по шпонтоветѣ. Защо тя прави това, защо се движи? — Защото играча я блъсна съ щеката и т. н. и т. н. Какво имаме тукъ предъ себе си? — Цѣлъ редъ физически явления, т. е. явления въ физическия свѣтъ, — движението на камъка, пробиването на дървото, и играньето на билярдната топка, съ тѣхнитѣ сжщо тъй физически причини: ржката на човѣка, коршума изтласканъ отъ барутнитѣ газове, играча, който чрезъ щеката застави топката да се движи; или накратко казано, цѣлъ редъ физически явления съ своитѣ причини.

Но можемъ ли ние да допустнемъ, напр., че камъкътъ би можалъ отъ само себе си да се раздвижи? Можемъ ли да допустнемъ, че билярдната топка, безъ да я блъсне играчътъ, може да се помѣсти отъ мѣстото си? — Не. Нашиятъ всѣкидневенъ опитъ ни казва, че, за да се извършатъ всичкитѣ тия физически явления, е нуждна по една сила и че тая сила не може да бжде нищо друго, освѣнъ друго едно чисто физическо явление: ржката на човѣка и т. н.; значи, едно физическо явление може да има само физическа причина. Ако ли ние допустнехме, че това не е тъй, че не всички физически явления се извършватъ по силата на извѣстни физически причини, то въ такъвъ случай, ние никога не би можле да предвиждаме настжпването на дадено явление, винаги би били дѣца въ живота, безъ нѣкога да добиемъ нуждната опитность, защото какъ би можло да стане това, когато въ нашия расчетъ ще трѣбва да влиза и нѣщо такова, което ние никога не би можле да вземемъ подъ внимание, тъй като по самата си сжщность, като нѣщо не физическо е недостжпно на нашето разбиране? — Следователно, ако допустнемъ, че едно физическо явление може да има не физически причини, — ние не само че за винаги би останали дѣца, никога не би можле да предвиждаме настжпването ва дадено явление, но и не би можле научно да изследваме природнитѣ явления, защото тѣхнитѣ причини и условия ще оставатъ скрити за насъ, като не достжпни на нашето познание, (което може да има работа само съ физическитѣ явления и тѣхнитѣ физически причини).

Обаче тоя фактъ, че ние прекрасно можемъ да се ориентираме въ живота, да предвиждаме настжпването на явленията (значи да узнаваме тѣхнитѣ причини и условия) най-хубаво ни показва, че тѣхнитѣ причини могатъ да бждатъ само физически, едничкитѣ, които ние можемъ да вземаме въ расчетъ при подобни случаи.

Ето по коя причина още отъ времето на Декарта е твърдо установено въ науката, че причинно отношение може да сѫществува само между еднородни явления, т. е че всѣко физическо явление, напр. движението на камъка, може да има само физическа причина, а всѣко психическо само психическа; че нито физическитѣ явления могатъ да иматъ психически причини, нито психическитѣ — физически причини.

Сега нека читательтъ хубаво запомни това и да минемъ на въпроса си.

— Отъ предговора на втория номеръ на нашата психофизиологическа библиотека, както и отъ краткия очеркъ, който ни дава проф. Челпановъ, ние виждаме, че Декартъ за обяснението на свѣта допуща сѫществуването на двѣ основни сѫщности, — духа и материята, отъ които е направенъ цѣлия свѣтъ. Сѫщественниятъ признакъ на първата, духа, е мишлението, способностьта му да мисли; на втората, материята — протѣжностьта. По тая причина тия двѣ сѫщности се съвсѣмъ отличаватъ и нѣматъ нищо общо по между си.

Помежду тѣхъ не може да има никакво взаимодѣйствие, т. е. нито материята може да дѣйствува на духа, нито пъкъ духа на материята, защото съгласно казаното по-горѣ, причинно отношение може да има само между еднородни явления.

Тая бѣ причината, че Декартъ отричаше взаимодѣйствието между духа и тѣлото, като едното и другото считаше за съвсѣмъ самостоятелни области; тая методологическа потрѣбность го застави да провъзгласи тѣлото за единъ видъ машина, гдѣто всичко се извършва по чисто механически закони, а душата да постави въ друга отдѣлна область, гдѣто тия закони не могатъ да иматъ никакво значение и гдѣто всички явления се извършватъ по закони специално присѫщи за тая область, а именно по специално психически закони, съвсѣмъ различни отъ механическитѣ.

Но ако Декартъ отричаше взаимодѣйствието между душата и тѣлото, то отъ това не следваше още, че то не сѫществува. Напротивъ фактитѣ ясно показваха, че то сѫществува. „Съръ Хенрихъ Холландъ пише Бенъ, разказва, че презъ единъ день влѣзалъ въ двѣ много дълбоки рудници, като въ всѣка оставалъ по нѣколко часа. Въ втората рудница той до толкова се уморилъ и огладнялъ, че съвършенно си изгубилъ паметьта: той не можалъ да си припомни ни една дума отъ нѣмския езикъ. Но паметьта му тутакси се възвърнала, като се нахранилъ и пилъ вино“[1]). Друго, извѣстно е, че винаги при старость, паметьта на човѣка твърдѣ много отслабва. Извѣстно е сѫщо, че ударъ по главата временно може да прекрати съзнанието у човѣка, а ако е по-силенъ и за винаги да го прекрати, или пъкъ да остави продължително растройство на умственитѣ способности. Всички, които страдатъ отъ стомашни болѣсти, много хубаво знаятъ, въ какво мрачно душевно настроение се намиратъ, какъ у тѣхъ въ време на болката, волята е силно парализирана и се указва неспособна за работа. Извѣстно е освѣнъ туй, че когато човѣкъ препие спиртни питиета, той става твърдѣ веселъ, но подиръ захваща да не свързва мислитѣ и представленията си, а най-подиръ, ако много е препилъ, да настѫпи и почти пълно изчезване на съзнанието.

---

[1]) Алекс. Бенъ: „Душа и тѣло“, стр 15.

Наредъ съ тия факти има и други, които напротивъ ни показватъ, че и тѣлото се намира въ зависимость отъ душата. Ето напр. нѣколко. Въ една наша статия въ «Ново Време» ние приведохме единъ случай, гдѣто двама, мѫжъ и жена, ставатъ жертва на радостното чувство, което изпитватъ, като следъ тѣжка раздѣла, отново се събиратъ. Такива примѣри има много. Когато човѣкъ се оплаши, сърдцето му минутно престава да работи, той прежелтява, а следъ туй то отново почва твърдѣ силно да бие. Ако ли пъкъ получи нѣкое скръбно извѣстие, това така се отразява върху неговия организмъ, че той преди всичко изгубва апетита си, стомаха му престава да работи и ако ли това се продължава дълго време, то цѣлия му организмъ повѣхва и може да изгуби значителна часть отъ своето тѣгло. Също престава да работи стомаха и когато получимъ нѣкое неочаквано радостно съобщение, което познаваме по туй, че апетита също се изгубва.

Ето тия факти пъкъ не може да не ни убѣдятъ, че «душата» влияе върху тѣлото, а всичко заедно, — че между тѣлото и «душата» съществува взаимодѣйствие, че тѣ, *макаръ и да не сѫ еднородни явления, но по между имъ има причинно отношение, причинна зависимость.*

За обяснение на тия факти, оказионалиститѣ прибѣгватъ до вмѣшателството на Бога. Лайбницъ до предоустановената хармония, Спиноза — до учението за тождеството на психическитѣ и физически увления. Тия сѫщитѣ факти каратъ съвременнитѣ учени и философи да се раздѣлятъ на двѣ, или по-право, на три групи: функционалисти или собственно паралелисти, къмъ които принадлежи Авенариусъ; монисти — Вундтъ, Паулсенъ, Риль и дуалисти, къмъ която група спадатъ всички, които приематъ, че между фическитѣ и психически явления има коренна разлика, какъвто е напр. проф. Челпановъ.

Нашата работа сега ще бѫде да покажемъ, че ни едно отъ тия учения не е въ състояние да ни даде едно удовлетворително обяснение на взаимодѣйствието между «душата» и тѣлото.

Да започнемъ най-напредъ съ паралелиститѣ. Ние видѣхме, че тѣ никакъ не се интересуватъ отъ вѫтрѣшната връзка на психическото и физическото, а се задоволяватъ само, като констатиратъ, че между едното и другото има връзка. Обаче, тѣ макаръ и да игнорираха въпроса за сѫщностьта на вѫтрѣшната връзка на физическитѣ и «психическитѣ» явления; макаръ и да не се питаха *защо,* когато се извършва извѣстенъ физически процесъ. се извършва и другъ «психически» и обратното; макаръ, казваме, да си не задаваха тѣ тоя въпросъ, обаче, необходимостьта го изискваше и ученитѣ не сѫ могли да го игнориратъ; и ето монистиѣ и дуалиститѣ си турятъ за цель да му отговорятъ. За туй нека сега видимъ, преди всичко, какъ му отговарятъ монистиѣ.

Но преди да направимъ това, нека дадемъ обяснението на двѣ понятия, а именно, какво се разбира въ физиката[1]) подъ законъ за съхранение на енергията и подъ законъ за инерцията, разбирането на които е до нѣмай кадѣ необходимо, ако искаме да вникнемъ въ сѫщностьта на монистическото учение.

[1]) Да, само въ физиката, а не и въ отвлеченитѣ философски построения.

Веземамъ пушката, да кажемъ, и гръмвамъ срѣщу нѣкоя желѣзна плоча. Виждамъ, че коршума я удари и се спрѣ. Значи, *силата, енергията*, съ която той се движеше, се унищожи, прекрати се, по която именно причина го виждаме да лежи на земята. Обаче, истина ли е това? истина ли е, че силата, енергията, съ която се движеше коршума, се е унищожила? — Никакъ, даже: ако вземемъ и похванемъ коршума, ние ще видимъ, че той е топалъ; а отъ гдѣ се е взела тази негова топлина? — отъ тая сѫщата сила, която се унищожи; тя се *запази и превърна* въ друга сила, — въ топлина. Следъ малко виждаме, че коршума истива; това не ще рече, че неговата нова сила — топлината, се е унищожила; не, тя се е унищожила, но като е произвела друга нѣкоя нова работа, нова сила, която пъкъ може да се унищожи, но само като произведе друга нѣкоя работа и т. н. до безкрай. По тая именно причина законътъ за съхранението на енергията гласи, че нейното количество въ свѣта е постоянно, че то нито се увеличава, нито се намалява, че една физическа сила, едно движение, може да исчезне, но като произведе друга сила, друго движение.

Това нагледно можемъ да пояснимъ съ следующия примѣръ. Едната отъ билярднитѣ топки съ голѣма сила блъсва другата, а следъ туй я виждаме спрѣна на едно мѣсто, а другата обикаля и блъсва шпонтоветѣ. Както виждаме отъ тоя примѣръ, първата топка престана да се движи. *Значи, едно движение се прекрати, но само следъ като произведе друго движение.* А това, именно, гласи законътъ за съхранението на енергията.

Да видимъ сега пъкъ, какво трѣбва да разбираме подъ думата законъ за инерцията.

Когато пояснявахме, че причинно отношение може да има само между еднородни явления, ние собственно изложихме законътъ за инерцията, за това ние сега нѣма да се распростираме много, а ще кажемъ накратко, че подъ думата законъ за инерцията физиката разбира, че едно физическо явление може да има само физическа причина, че едно движение напримѣръ може да бѫде породено само отъ друго движение и отъ нищо друго.

Следъ тия обяснения нека дойдемъ на думата си и да видимъ, какъ мониститѣ отговаряха на въпроситѣ: *защо, какъ така*, когато се извършва единъ физически процесъ, да се извършва и другъ психически, или пъкъ обратното, — когато се извършва нѣкое психическо, заедно съ него да става и още единъ физически.

Ние видѣхме, че, споредъ Декарта, между душата и тѣлото сѫществува коренна разлика, че отличителния признакъ на първото е мишлението, на второто — протѣжението, — качество, отъ което съвсѣмъ е лишена душата. И сега, защото сѫществуваше тая разлика между тѣлото и душата, Декартъ не допущаше, че между тѣхъ може да има нѣкакво взаимодѣйствие; защото какъ можеше, напр., *непротѣжната* душа да дѣйствува на *протѣжното* тѣло? Въ причинна зависимость могатъ да бѫдатъ само еднороднитѣ явления. — Колкото основателни и да се виждаха доводитѣ на Декарта, взаимодѣйствието между душата и тѣлото сѫществуваше и искаше своето обяснение. Но какво? — ако допуснехме, че нервното раздражнение, като стигне въ главния мозъкъ, може да изчезне и да се превърне въ нѣщо психическо, нѣщо нематериално, то съ това би дошле въ

разрѣзъ съ първия основенъ законъ на физиката, а именно, съ закона за съхранението на енергията, който гласи, че едно физическо движение може да изчезне, но като породи друго физическо движение. Ако ли пъкъ допустнемъ, че душата може да произведе движение въ нашитѣ двигателни нерви, какъвто е случая напр. при извършването на нѣкой волевъ актъ, тогава ние пъкъ би дошле въ противоречие съ втория основенъ законъ на физиката, съ закона на инерцията, тъй като едно *материално* явление — движението на нервната система, — ще има за причина едно *нематериално явление*, каквото въ случая е съ нашата «душа».

За да се избѣгнатъ именно тия противоречия, Спиноза бѣ заставенъ да дойде до учението за тождеството на душевнитѣ и физическитѣ явления и съвременнитѣ монисти да кажатъ, че «*това, що се нарича душа, е само вѫтрѣшна сѫщность, вѫтрѣшно битие на тая сѫщата единица, която отъ външна страна ние наричаме тѣло*».[1]) Тая бѣ причината, що застави съвременнитѣ монисти да разглеждатъ душата и тѣлото, не като два рода съвсѣмъ различни явления, но като едно и сѫщо явление, разглеждано само отъ двѣ страни — вѫтрѣшна и външна.

Тукъ, казваха тѣ, законътъ за инерцията и законътъ за съхранението на енергията си оставатъ въ пълна сила, защото и дума не може да става за нѣкакво взаимодѣйствие между душата и тѣлото, защото тукъ не сѫ два процеса, а единъ, но само разглеждванъ отъ двѣ страни.

Разбира се, като поставяха така въпроса, мониститѣ оставяха незачекнати както закона за инерцията, така и закона за съхранението на енергията; като даваха еднакво право, както на изследванията въ психологията, така и на научното разработване на естественнитѣ явления; а разбира се, че това бѣ едно голѣмо преимущество на монизма.

Обаче, като е негово преимущество, то въ сѫщото време е и неговия най-голѣмъ недостатъкъ. Наистина, лесно е да кажемъ, че психическото и физическото сѫ двѣ страни на единъ и сѫщъ процесъ, но работата е, какъ да докажемъ това. Чисто гносеологическитѣ съображения, на които тукъ се опиратъ мониститѣ, не сѫ нищо повече отъ една хипотеза, толкова вѣроятна, колкото и тая за сѫществуванието на атомитѣ: тѣ казватъ, че между психическото и физическото нѣма разлика, че «външнитѣ обекти собственно сѫ представления, произлѣзли по силата на опредѣлени психически закони» (Вундтъ сѫщ. съчин. стр. 1010[2]); че парчето камъкъ напр. не е нищо друго освѣнъ сборъ отъ наши представления, че то е изтъкано отъ сѫщия материалъ, отъ който и нашия душевенъ животъ. — Но това се прави на чисто субективна почва и явно противоречи на нашия практически опитъ.[3])

Значи, за да се съгласимъ, че между тѣлото и душата нѣма взаимодѣйствие, ние трѣбва да допустнемъ, че физическото е сѫщо тъй психическо—както и психическото, да признаемъ за вѣроятна една хипотеза, отъ всички най-хипотетична. А това е именно, което отнема правото на

---

[1]) Вундтъ: „Основ. физiологич. психологiя" стр. 1020.

[2]) Това може да се види и въ съчинението на Паулсена „Введение въ философията", гдѣто той разгледва паралелистическата теория и провъзгласява идеалистическото свѣтовъзрѣние.

[3]) А науката има работа само съ практическия ни опитъ.

монизма да се явява като приемлива хипотеза за обяснение взаимодѣйствието между душата и тѣлото.

Тая именно недостатъчность на монистическото учение, застави ученитѣ, като Щумпфа, Зигварта, Джемса и др. да се заловятъ отново за обяснение взаимодѣйствието между «душата и тѣлото».

За философитѣ отъ това направление, казва проф. Челпановъ, психическото бѣ сѫщо тъй реално, както и физическото; при туй психическото и физическото за тѣхъ имаха сѫщитѣ атрибути, които имъ приписваше Декартъ. А въ такъвъ случай, да не дойдатъ въ противоречие съ закона на инерцията и закона за съхранение на енергията при обяснение на фактитѣ на взаимодѣйствието между душата и тѣлото, тѣ прибѣгнаха до едно особенно тълкувание на закона за съхранението на енергията и приеха сѫществуванието на особенна психическа енергия.

Споредъ мнѣнието на Кромана, принципътъ за съхранението на енергията ималъ предъ видъ само скоростьта, но не и направлението на движението; така щото, ние съ нищо не би му противоречили, ако приемемъ, че душата влияе на направлението, въ което се проявлява то. То хубаво, ако приемемъ, ала ако не приемемъ? Кой фактъ ни убѣждава, че «душата» влияе върху направлението на движението?—Абсолютно никой. Но защо тогава да допущаме една хипотеза, която съ нищо не може да бѫде оправдана.

Споредъ мнѣнието пъкъ на Щумпфа и Зигварта, законътъ за съхранението на енергията билъ въ сѫщность законъ за превръщанието. Или съ други думи казано, законътъ казва само, че енергията се *превръща*, но не и запазва. Така щото, ние никакъ не би му противоречили, ако допуснемъ, че нервната енергия, нервното движение, като стигне въ мозъка, може да изгуби своя физически характеръ, да престане да бѫде движение и да се превърне въ особенна психическа *енергия*, която отново да е способна да се *превръща* пакъ въ физическа енергия — напр. въ частично движение на двигателнитѣ нерви и мускули.

Хубава хипотеза наистина, но само че хипотеза. За енергията *научно* ний можемъ да говоримъ до толкова, до колкото я възприемаме, като нѣщо *физическо*. Излѣзе ли тя вънъ отъ границитѣ на физическото, тя тутакси преминава въ областьта на метафизиката и изгубва зарадъ насъ всѣко свое значение.

Ето защо хипотезата, която ни предлагатъ Щумпфъ и Зигвартъ, е не приемлива, както и тая на Кроманъ.

2. Постановка на въпроса.

Какво излиза отъ всичко до тукъ казано?— Нито паралелизма, нито монизма, нито пъкъ дуализма, както той тукъ се явява въ най-новата си форма, ни даватъ едно удовлетворително обяснение на взаимодѣйствието между «душата» и тѣлото. Като исключимъ паралелизма, който не си задава тоя въпросъ, и двѣтѣ останали учения, за да обяснатъ фактитѣ на взаимодѣйствието, *излизатъ вънъ отъ границитѣ на опита и то, разбира се*, както и видѣхме, безъ никаква полза за третирания въпросъ.

Ето защо ние сега сме принудени да отговоримъ на следующия въпросъ: можемъ ли, като се опираме на даннитѣ, които днесъ ни дава науката, безъ да излизаме вънъ отъ границитѣ на опита, да дадемъ едно удовлетворително разрешение на въпроса за взаимодѣйствието? При туй, можемъ ли да пристѫпимъ къмъ разглеждането на въпроса отъ едно чисто опитно гледище, безъ да сме ангажирани отъ нѣкоя философска партийность, безъ да излизаме съ нѣкакви отъ по-напредъ сформирани у насъ метафизически предположения или догмати? — Азъ отговарямъ, че можемъ, и намъ сега не остава друго нищо, освѣнъ да видимъ, какъ това е възможно.

3. Отговоръ на въпроса: практическиятъ опитъ и неговото приложение къмъ обяснение взаимодѣйствието.

а) Да си представимъ, че нѣмаме нито очи, нито уши, нито вкусъ, нито мирисъ, съ една речь, че сме лишени отъ всичкитѣ си чувствителни органи, въ такъвъ случай ще има ли у насъ нѣкаква идея, нѣкаква мисъль?—Нашия практически опитъ отговаря, че не.

Глухитѣ отъ дѣтинство нѣматъ никаквя идея за звуковетѣ; тия, които никога не сѫ можели да миришатъ, сѫщо нѣматъ никаква идея за миризмитѣ, ако другитѣ имъ чувствителни органи сѫ здрави, тѣмъ като имъ ее расправи, могатъ да си образуватъ нѣкаква идея за миризмитѣ; но тѣ ще могатъ да разберать само туй, че миризмитѣ сѫ особенно чувствувание, произведено отъ олетливитѣ масла напр. на цвѣтята или пъкъ отъ особенни лѫчи, както искатъ да кажатъ напоследъкъ, но непосрѣдственно да си образуватъ идея за нѣкаква миризма, за тѣхъ е невъзможно. Ако ли пъкъ си представимъ такъвъ единъ човѣкъ, който още отъ малъкъ се ражда глухъ и слѣпъ, и парализиранъ, го оставимъ да порастне, до колкото е възможно, на едно мѣсто, безъ да го помръдваме на нѣкадѣ, тоя човѣкъ не ще има никакво понятие за разтоянието, формитѣ, величинитѣ и цвѣтоветѣ на предметитѣ. Науката напълно потвърдява тия наши предположения.

Така щото, първото основно положение на нашия практически опитъ гласи, *че нашитѣ идеи, нашитѣ мисли неразривно сѫ свързани съ нашитѣ чувствителни органи.*

б) Какво е нуждно, за да мога да чуя нѣкой звукъ?

— Нуждно е да има трептения въ извѣстна *материална срѣда*, което трептение да дойде до ушитѣ ми. Какво азъ мога да виждамъ? — Само това, което има извѣстенъ цвѣтъ, извѣстна непроницаемость и извѣстна протѣжность. Но всички тия нѣща, които иматъ тия качества, ние възприемаме, като *материални предмети.* Друго, кога единъ човѣкъ може да восприема нѣкакви вкусови осѣщания? — Само тогава, когато до неговия езикъ се допратъ извѣстни *материални предмети.* Съ една речь, нашитѣ чувствителни органи могатъ да възприематъ впечатления само отъ материалнитѣ предмети.

По тая причина, второто основно положение на практическия ни опитъ гласи, *че ние можемъ да имаме идеи и мисли, можемъ да познаваме само материалнитѣ предмети*[1]).

Тъй като мога да бѫда криво разбранъ и обвиненъ въ метафизика, азъ считамъ за нуждно да дамъ едно обяснение.

Съгласно второто основно положение на практическия опитъ, ние можемъ да познаваме само материалнитѣ предмети, само материята. Но какво нѣщо е материята? Въ какво се състои нашето познание за нея?

Материята ние възприемаме, като нѣщо сложно, т. е. като нѣщо съставено отъ части. Но логически съображения изискватъ, щото тия части да бѫдатъ нѣщо просто, нѣщо недѣлимо. За да удовлетвори тия трѣбвания, науката днесь приема, че материата е съставена отъ едни много малки недѣлими частици, които тя нарича *атоми*. Но какво нѣщо сѫ атомитѣ? Иматъ ли тѣ непроницаемость, иматъ ли свойства, които има и туй, което ние наричаме материя? Макаръ и да иматъ основания да предполагаме, че атомитѣ не могатъ да иматъ сѫщитѣ свойства, каквито и материата, защото при всѣко сложно съединение се получаватъ и нови свойства, при все туй, ние не можемъ да допустнемъ, че тѣ сѫ безъ *протѣжность; защото какъ е възможно, нѣщо протѣжно, каквото е материата, да бѫде съставена отъ непротѣжни елементи?* Тия съображения заставятъ мнозина да признаятъ, че атомитѣ сѫ сѫщо тъй протѣжни, както и материата. Щомъ едно нѣщо е протѣжно, колкото малко и да е то, тогава не може то да бѫде недѣлимо. Атомитѣ сѫ дѣлими и нѣма граница, гдѣто да спира дѣлимостьта на материата. Туй кара ученитѣ да строятъ разни хипотези за нейното строение, въ резултатъ отъ които се получава, че ние не знаемъ, какво нѣщо е тя.

Даже за нейвата протѣжность, днесь вече казватъ, че това не е нѣкакво реално свойстно, а «изводи — неволно сѫждение и то такова, което се разлага на осѣщания, които за нищо друго не ни говорятъ, освѣнъ за енергия». А що се отнася до нейната непроницаемость, то тя никакъ не може да се счита за абсолютна, толкозъ повече, „че ако ние бихме могли да употрѣбимъ извънредни голѣми усилия, каквито до сега не е употрѣбявано, нищо не би можло да гарантира нейната тъй наречена непроницаемость“[2]).

Колкото основателни и да сѫ всичкитѣ тия възражения, но за нашия практически опитъ тѣ нѣматъ никакво значение. Енергия ли, материя ли, идея ли е основната сѫщность на свѣта, дѣйствително ли сѫществува нѣкакъвъ свѣтъ, или всичко е призрачность, за нашия практически опитъ това е безразлично. На нашитѣ чувства сѫ дадени извѣстни предметы, които тѣ въсприематъ съ цвѣтъ, вкусъ, протѣжность, непроницаемость. Тия предмети, тия обекти, тѣ наричатъ материя, безъ да имъ е нуждно, като нѣщо недостѫпно за тѣхъ, да влизатъ въ тѣхната основна сѫщность.

---

[1]). Като казваме „идеи“, ние тукъ нѣмаме предъ видъ идеитѣ на Канта. Отъ гледището на Канта, насъ може да ни се възрази. На това възражение азъ после ще отговоря. Сега само ще кажа, че възражения отъ Кантова гледна точка, може да ми се направи само тогава, ако нашитѣ знания бѣха сѫщитѣ, каквито въ епохата на Канта.

[2]) И. Н. Гюзелевъ: „Въображаемото сѫществувание на материата“. „Училищенъ прѣгледъ“ 1900 г., кн. 3, стр. 183 и 186.

Така разбирана материята, нѣма никакво основание да бѫда обвиненъ въ нѣкоя материалистическа метафизика.

Обаче, тукъ сега именно се появява въпроса: така разбирано нашето познание, като познание само на физическитѣ явления, а материята,—да се изразимъ съ думитѣ на Канта — като непосрѣдственъ предметъ на нашата емпирическа интуиция, въ всичкитѣ негови атрибути, — можемъ ли да дадемъ такова обяснение на фактитѣ, които ни дава взаимодѣйствието между «душата» и тѣлото, щото никакъ да не влизаме въ конфликтъ съ всички придобития на положителната наука; при туй обяснение, както съ своята простота, лекость и твърда гносеологическа основа, да надмине всички досегашни опитвания въ туй направление? — Споредъ насъ, това е напълно възможно, но до колко въ сѫщность ще е възможно, това ще покаже всичко, което тукъ ще изложимъ по-надолу.

в) — Серъ Астли расказва следния бележитъ случай. Единъ матросъ падналъ отъ мачтата въ парахода и отъ удара дошелъ въ несвѣсть. Въ такова положение го дигнали отъ мѣстото и го занесли въ болницата въ Гибралтаръ, гдѣто престоялъ нѣколко мѣсеца. Отъ тука го дигнали и го пренесли въ Дептфордъ, гдѣто го нагледвалъ мистеръ Деви. Ето вече нѣколко мѣсеца какъ този човѣкъ живѣе досущъ безсъзнателно; той лѣжи възнакъ съ много малки белѣзи за животъ; не ще дума, той дъха, пулсътъ му бие, забелѣзва се слабо движение въ пръститѣ, но при всичко това, той нѣма съзнание, воля и не осѣща нищо. Това накара хирурга Клайна да се заинтересува съ него. Подиръ 13 мѣсеца и два дни отъ падането болния билъ пренесенъ въ операционната стая, гдѣто Клайнъ трепаниралъ и исправилъ костьта, която била вгъната отъ удара. Презъ време на операцията, болникътъ лѣжалъ на масата и си мърдалъ само пръститѣ; щомъ изправили костьта, тѣзи мърдания се спрѣли. Три часа следъ операцията болникътъ можалъ да сѣдне на кревата, чувствителностьта и волята му малко по малко се възвърнали, а подиръ четири дена той вече започналъ да става отъ лѣглото си и да говори. Той помнилъ само това, което вършилъ до падането си, а отсетнѣ до операцията нищо не помнилъ. Физическитѣ и умственитѣ му сили като че били съвсѣмъ отмъртвѣли. Тѣ веднага се възвърнали, щомъ се махнала отъ черепа му онази кость, която притискала мозъка му.

По причина на тѣжко нараняване въ лѣвата челна кость, единъ войникъ останалъ безъ едно парче кость въ главата си, та лѣвата предня часть на голѣмия мозъкъ оставала открита: този случай давалъ възможность да се прави следньото интересно наблюдение: когато войникътъ приказвалъ, стигало само нѣкой легко да натисне тази открита мозъчна часть и речьта му веднага пресѣквала; войникътъ вече онемѣвалъ. Щомъ, обаче, се махвала рѫката и натискането се прекратявало, говорътъ отново се явявалъ.

— Единъ английски лѣкарь (Burarda) е възвърналъ нравственитѣ чувства на едно момче, следъ като е извадилъ едно парче отъ черепната кость, което притискало на едно мѣсто мозъка. Това повреждане на мозъка е станало отъ падане[1]).

---

[1]) Н. Станевъ и Ю. Трифоновъ: „Психологич. Христоматия“, стр. 2 и 3.

Презъ шестдесетѣхъ години на нашия вѣкъ бѣше за прьвъ пжть изучена една нервна болесть, наречена афазия. Тя се състои въ това, че болния изгубва способностьта си да говори, т. е. собственно да произнася думи. Езикътъ и гласовитѣ му органи сж съвсѣмъ здрави, нервитѣ свързани съ тѣхъ се инервиратъ досущъ нормално — и при все това, болниятъ не може да говори. Болниятъ, за когото най-напредъ се е заговорило въ литературата, можелъ да произнася само една дума „tan“. Питатъ го напр. „какъ се казвате“. Той отговаря: „tan“. „На колко сте години?, „tan“. «Гдѣ сте родени?» — сжщиятъ отговоръ. Не трѣбва обаче, да се мисли, че не е разбиралъ, какво го питатъ — напротивъ: той прекрасно разбиралъ и дори е можалъ да даде вѣрни отговори но писменно. Само да говори не можелъ.

Лѣкаритѣ предполагали, че причина на тая болесть трѣбва да е повреждането на нѣкоя часть отъ мозъка. И, наистина, когато следъ смъртьта на такива болни, разкривали и изследвали мозъцитѣ имъ, констатирвали, че третята лобна извивка (на лѣвото полушарие) е повредена. Това имъ ясно показвало, че тази часть на мозъка е сързана съ способностьта за говорене, поради което и била наречена «центръ» на речьта (Челпановъ: «Мѣстата на различнитѣ умствени способности», стр. 47 и 48).

Значи, нашиятъ практически опитъ ни казва още, че «душевния животъ на човѣка неразривно е свързанъ съ материята, а именно съ нервната система».

Това още по-ясно ще ни стане, като видимъ, какво трѣбва да разбираме подъ думата мисли и представления.

Да кажемъ, че за прьвъ пжть виждаме предмета роза. Той има такъвъ цвѣтъ, такава миризма, много листа и т. н.; съ тия качества тоя предметъ [1]) дѣйствува на нашитѣ чувствителни органи, които посрѣдствомъ чувствителнитѣ нерви пренасятъ раздразненията въ мозъка и ние забелѣзваме тия качества.

Минава се много време, ние отново виждаме тоя предметъ, но за насъ той вече не е новъ, а познатъ: ние *помнимъ*, че тоя предметъ и другъ пжть сме го виждали. За да обяснимъ тоя фактъ, въ старата психологии сж допущали сжществуването на особенна сжщность, подъ името душа, една отъ специалнитѣ функции на която е била именно *помнението* на впечатленията. Но това е една хипотеза, която и до днесъ не можела да бжде потвърдена отъ нашия практически опитъ. По тая причина науката, макаръ още и до днесъ да не се е освободила отъ много предразсждъци, захвърли това понятие за душата, като едно изтъркано построение на метафизиката и човѣшкото невѣжество. Но когато по такъвъ начинъ не е можалъ да бжде обясненъ тоя фактъ, може ли да ни помогне нашиятъ практически опитъ? — Да видимъ.

Вземамъ едно парче книга, свивамъ го въ видъ на цѣва и го оставамъ да стои въ туй положение нѣколко време. Следъ туй, оставямъ това парче книга пакъ свободно; обаче то не се възвръща пакъ въ първото си положение, а остава свито въ видъ на цѣва. Сжщото нѣщо ще стане,

[1]) Азъ пъкъ казвамъ, че за нашия практически опитъ е съвсѣмъ безразлично, материя ли е той, енергия ли, или пъкъ само чиста „идея“.

ако вмѣсто парче книга вземехме една тънка пръчка и я превияхме въ видъ на обръчъ. Но като най-добъръ примѣръ може да ни послужи случая съ «каляването» на желѣзото: то за винаги остава да помни състоянието, въ което е било, когато сж го «калявали».

Възъ основа на подобни факти, които може да се наброятъ съ хиляди, нашия практически опитъ ни казва, *че паметьта е обща функция не само на органическата, както ни казва Херингъ*[1]*), но и на цѣлата неорганическа материя.* Тукъ помненето е възможно само за туй, че става извѣстно *предразположение* на материалнитѣ частици, че раздразнението, което материята е изпитвала въ извѣстенъ моментъ, е оставало извѣстна слѣда върху нея.

Нашиятъ практически опитъ ни дава пълно право да заключимъ, че въ нашия мозъкъ ставатъ сжщо такива *предразположения*, когато той се намира подъ влиянието на извѣстни раздразнения, произведени отъ нѣкой предметъ; *че паметьта на човѣка не е нищо друго, освѣнъ материално предразположение на неговия мозъкъ*, «отъпкана пжтека», по която се движи нервната енергия.

Сега намъ остава да направимъ още една крачка и всичко да стане твърдѣ лесно обяснимо.

Психологията ни казва, че *представлението* за нѣкой предметъ не е нищо друго, освѣнъ *припомняние* за тоя предметъ, слѣдъ като се е изминало извѣстно време, отъ какъ сме го видѣли, или чули за него, а мислитѣ — асоциация на представленията.

Но какво нѣщо е припомнянието, познаванието на единъ предметъ? — Повторно преминавание на нервната енергия по пжтя, който този предметъ е направилъ въ нашия мозъкъ, когато той за първъ пжть е дѣйствувалъ на него (мозъка)[2]).

Значи, припомнянието е материаленъ процесъ, въ основата на който лѣжи предразположението на материята. *Слѣдователно, нашитѣ мисли и представления сж материални, физически процеси, а съвсѣмъ не нематериални, психически.* Това напълно потвърдяватъ и опититѣ на Шифа и други учени, които българския читатель ще намѣри накратко изложени въ книгата на Херцена «Обща физиология на душата».

Освѣнъ мислитѣ и представленията, като съставни части на нашия «душевенъ животъ», психологията причислява още: осѣщанията, чувственния тонъ на осѣщанията, чувствуванията и волята.

За осѣщанията ние ще говоримъ по-после; чувственията тонъ на осѣщанията може прекрасно да се обясни, като се разгледа цѣлия животъ, заедно съ принципа на жизнената самосъхранимость, *като необходимо следствие отъ условията, въ които се е намирала нашата планета при извѣстна епоха на своята космическа еволюция* (много съжелявамъ, че съмъ принуденъ да мина тоя въпросъ само съ тая забелѣжка), безъ да ни е нуждно да прибѣгваме до нѣкаква «душа». Чувствуванията пъкъ, или чувствата, съ които се съпровождатъ нашитѣ мисли и пред-

---

[1]) Вижъ за това неговата речь: „Паметьта, като обща функция на неорганическата материя“, произнесена презъ Май 1870 година.

[2]) Цигенъ „Физиологическа психология“. Стр. 107—108.

ставления, каквито сж напр. религиозното чувство, естетическитѣ, моралнитѣ и др. чувства, — тѣ сжщо може да се обяснятъ чрезъ принципа на жизнената самосъхранимость, поставени на чисто биологическа и физиологическа почва, и, разбира се, безъ пакъ да е нуждна намѣсата на нѣкаква душа.

Остава, значи, да видимъ, какво нѣщо е волята.

«Волята, казва Вундтъ, е сжщо тъй трудно да се опредѣли, както и съзнанието». Въ своето съчинение «Ведение въ философията», Паулсенъ, макаръ и да се мжчи да стои на научна почва, провъзгласява волята за единъ видъ метафизически принципъ, който по-скоро обяснява, отколкото е обяснимъ.

Тукъ Паулсенъ въздига волята, като самостоятеленъ, даже единственъ факторъ на биологическата еволюция [1]). Обаче, като самоволно проявление на енергия, тя може да се обясни, като излишно нейно струпвание, посрѣдствомъ храненнето въ нервнитѣ центрове; като дѣятелно начало въ организма, тя е санкциониранне на условията, що правятъ възможенъ живота на земята и *неговото продължение*; а ако ли, при туй, подробно анализираме единъ волевъ актъ, ние ще видимъ, че волята не сжществува вънъ отъ нашитѣ мисли и представления [2]).

Но нашитѣ мисли и представления сж материални процеси.—Следователно цѣлия нашъ «душевенъ свѣтъ», нашата душа е материаленъ процесъ.

г) Разгледана така нашата душа, — като материаленъ процесъ, законътъ за инерцията и съхраненнето на енергията, като закони за физическитѣ явления, — взаимодѣйствието между душата и тѣлото става напълно обяснимъ фактъ, безъ да е нуждно да прибѣгваме до нѣкакви хипотези и да дохождаме въ конфликтъ съ горнитѣ два закона.

Нервната енергия, като дохожда въ мозъка и се преобръща въ мисли и представления, тя тукъ вече не се изгубва, а запазва своя физически характеръ и като минава въ двигателнитѣ нерви, тя вече не се ражда отъ „психическата енергия“, както би трѣбвало да допустнемъ, ако се придържахме у хипотезата за сжществуването на нѣкаква психическа сжщность, а пакъ отъ физическа енергия.

Че нашитѣ мисли оказватъ влияние на тѣлото ни, това е фактъ на всѣкиго извѣстенъ: всичкитѣ наши постжпки се обусловатъ именно отъ мислитѣ ни. Фактътъ, значи, за влиянието на «душата» върху тѣлото е на всѣкиго очевиденъ. Обаче тукъ въ сжщность нѣма никаква душа, а има нервна система, която движи и управлява тѣлото. Тѣло влияние на тѣло [3]), а не тѣло върху душа и душа върху тѣло. Какво е това тѣло, каква е неговата сжщность?—тозъ въпросъ тука нѣма никакво значение.

д)—Остава да отговоримъ още на единъ въпросъ.

---

[1]) Паулсенъ стр. 187—200. Сжщото се мжчатъ да правятъ и Фаминцинъ въ съчинението си: „Современное естеств. и психологія“ отъ 1898 г. и Т. Салвьовъ въ „Теорія воловыхъ представленій и сьотношеніе къ специеціи и развитіи органическ. міра“.

[2]) Цигенъ, физиологическа психология стр. 182, 3, 4 и др.

[3]) Или по-право казано физически процесъ влияе върху физически.

Азъ спя. Бодватъ ме по ржката, азъ я дръпвамъ, но не осѣщамъ, че сж ме убоди. Буденъ съмъ. Пакъ ме бодватъ по ржката; азъ пакъ я дръпвамъ, но вече осѣщамъ, *съзнавамъ*, че сж ме убоди. Виждаме, че въ будното състояние, като ни убодоха, появи се едно ново нѣщо, което въ заспалото състояние го нѣмаме. *Това ново нѣщо, именно психологията нарича съзнание.*

Сега можемъ ли да гледаме на съзнанието, сжщо като на материаленъ процесъ, като на мислитѣ и представленията: можемъ ли да гледаме, като на предразположение на нашата нервна система?

Нѣма и не може да се приведе нито единъ фактъ, който би потвърдилъ това, макаръ нашитѣ мисли да възприемаме подъ формата на съзнание.

Ето защо ние строго трѣбва да разграничаваме мислитѣ и представленията, като предразположения на нервната система, по които «тече» нервната енергия, та движи тѣлото и съзнанието, *като необяснимъ координатъ на по-голѣмата часть отъ физическитѣ процеси, що се извършватъ въ мозъка.*

Разграничени така мислитѣ и съзнанието, ние можемъ да кажемъ, че мислитѣ и представленията сж, които влияятъ на тѣлото, когато съзнанието само съпровожда, координира процеситѣ въ мозъка, безъ да е способно да влияе върху тѣлото. Значи, съзнанието е една излишна вещь, която може съвсѣмъ да изчезне, безъ организмътъ да почувствува неговата загуба.

Обаче тукъ именно се появява Джемсъ и като се опира на Дарвиновото учение, прави следнето възражение.

Съгласно учението на Дарвина всѣка непотрѣбна часть за тѣлото на едно животно, вследствие неупражнението атрофира се и най-после изчезва.

Човѣкъ е живѣлъ хиляди, а може би, милиони години на земята; ако съзнанието не бѣ му нуждно, то отдавна би изчезнало; но тоя фактъ, че то сжществува и се развива (?), най-хубаво показва, че то никакъ не е нѣкаква излишна прибавка къмъ организма на човѣка, а една полезна и необходима принадлежность. «Но съзнанието може да е полезно, може да помага въ борбата за сжществуване, само като указва влияние върху тѣлото ни, въобще — върху организма на животнитѣ» — следователно, съзнанието влияе върху тѣлото ни, а не както твърдѣхме по-горѣ.

Основателно ли е това възражение на Джемса?

— Да видимъ.

Преди всичко, той съвсѣмъ неосновател̀но твърди, че съзнанието се развивало. Това си твърдение той основава върху разликата въ умствено отношение, която се забелѣзва между молюската и човѣка. Обаче, тоя фактъ нищо не говори въ полза на Джемсовото предположение. Развилъ се е ума въ човѣка, развила се е способностьта му да мисли, но не и неговото съзнание. Ние нѣмаме нито единъ фактъ, че съзнанието у човѣка е повече развито, отколкото въ молюската, или охлюва. Така щото факта, ужъ че съзнанието се развивало и това доказвало, че то влияело върху тѣлото, пада.

Обаче, щомъ то не е нуждна прибавка къмъ организма на животното, защо не е изчезнало до сега?

Малкото дѣте, когато се учи да чете, то съзнава всѣка буква отдѣлно, даже и отдѣлнитѣ ѝ части. Свирачътъ най-напредъ съзнава движението на всѣки свой пръстъ отдѣлно и т. н. Обаче, научи ли се дѣтето да чете, упражнява ли се дълго време свирачътъ — тѣхнитѣ движения вече изгубватъ своя съзнателенъ характеръ: дѣтето вече не съзнава отдѣлнитѣ букви, свирачътъ — отдѣлното движение на пръститѣ си. Какво показватъ тия факти? — Че съ съзнание се съпровождатъ само новитѣ движение. Обаче, тоя фактъ, че организацията на човѣка го е направилъ и постоянно прави да обхваща все по-голѣмъ кржгъ явления, — прави, щото неговитѣ движения да иматъ все новъ характеръ, а следователно и винаги да се съпровождатъ съ съзнание.

Ако човѣкъ, като се ражда, би можелъ да се поставя въ *абсолютно* сжщитѣ условия, въ които сж живѣли и неговитѣ родители, то съзнанието отдавна би изчезнало; абсолютно еднаквитѣ условия, като ще отнѣматъ възможностьта, постжпкитѣ на човѣка винаги да се явяватъ, като нови, ще ги преобърнатъ въ автоматични, а въ такъвъ случай, на съзнанието отдавна би била изпѣта последнята пѣсень.

Ето защо съзнанието не е изчезнало. Тоя фактъ пъкъ, че нервниятъ процесъ, като се почне отъ раздражението и се доде до извършването и най-правилнитѣ и най-нецѣлесъобразни движения, никадѣ не се прекъсва, че цѣлъ редъ движения въ тѣлото на човѣка, като свиването на стомаха, биението на сърдцето, движението на кръвьта, се извършватъ безъ участието на съзнанието, най-хубаво показватъ, че то е една нула въ неговия организъмъ, а тоя фактъ пъкъ, че едни движения само тогава дохождатъ до съвършенство, като изгубятъ съзнателния си характеръ, че най-съвършеннитѣ процеси въ тѣлото на човѣка се извършватъ безъ участието на съзнанието, най-убѣдително ни доказва, че съзнанието е една прибавка, която отъ всички други най-красноречиво говори за нашето несъвършенство.

е) — Това смѣсване на съзнанието, като нѣщо, което наистина никога не може да бжде нито движение на нервната система, нито пъкъ нѣкакво нейно предрасположение, съ мислитѣ и представленията и е докарвало и докарва тоя хаосъ въ мисъльта, за който спомѣнахме въ началото; това смѣсване, именно, е било причината, че днесь ние да знаемъ сé толкова по въпроса, колкото и преди хиляди години, както се изразява проф. Хекелъ.

Това, именно, смѣсване на съзнанието съ познанието[1]) застави мониститѣ да излѣзатъ вънъ отъ границитѣ на познаваемото за тождеството на физическитѣ и психически явления, то застави и дуалиститѣ сжщо да излѣзатъ вънъ отъ границитѣ на познаваемото и да строятъ разни хипотези върху законътъ за съхранението на енергията, да дойдатъ до най-шаткавата хипотеза за сжществуванието на нѣкаква психическа енергия, а въ резултатъ — дѣйствително сé толкова да знаемъ по въпроса за душата, колкото и преди хиляда години.

---

[1]) Още отъ втория брой на нашата психофизиологическа библиотека, читательтъ знае, че подъ познание, ние разбирахме мислитѣ и представленията и тѣхната асоциация.

Обаче, съ раздѣлянието на съзнанието и познанието, ние хвърляме една нова свѣтлина на въпроса, що тукъ ни интересува: взаимодѣйствието между «душата» и тѣлото става напълно обяснимъ фактъ, безъ да ни е нуждно да прибѣгваме до нѣкаква хипотеза и да противоречимъ на нѣкое отъ придобитията на положителната наука.

Вънъ отъ туй, разграничено съзнанието отъ познанието, гносеологията става наука, а не метафизика, както до сега[2]); най-отблизо се отдѣлятъ познаваемото отъ непознаваемото, а съ това първата крачка за отстранението на хаоса въ най трудната область на филофофията е направена... Ние ще продължимъ, а сега читательтъ да прости, че много мѣста въ статията ни оттанаха тъмни. Длъженъ съмъ да кажа, че това е само кратъкъ конспектъ на въпроситѣ, които по-после ще бждатъ развити.

И тъй сега свършихме.

ЕКОНОМИЧЕСКОТО ПОЛОЖЕНИЕ НА КИТАЙ.

Отъ Карлъ Кауцки.

Китай, като пазаръ за европейската промишленость, е несравнено много по-важно мѣсто отъ тѣзи африкански области, които се явяватъ като предметъ на най-новата фаза отъ колониалната политика. За тази промишленость източно-азиатскиятъ въпрозъ има съвършенно друго значение, въ сравнение съ африканскиятъ.

Вносътъ въ Китай за периода отъ 1886 г. до 1890 г., средно, достига до 551 милиона марки; презъ 1890 г. — до 672 милиона марки; презъ 1893 г. — до 608 милиона марки. Но исполинската държава, равна по население почти на цѣла Европа (числото на жителитѣ на Небесната Империя се наброява до 360 милиона, а въ Европа то е равно на 380 милиона) не е още съвсѣмъ, даже много малко е открита за внисание на чуждостранни произведения. Но безспорно е, обаче, че въ Китай се създава възможность за откривание на единъ голѣмъ пазарь.

Разбира се, не трѣбва и да преувеличаваме способностьтя за разширението на този пазарь. Ако вземемъ, напримѣръ Индия, гдѣто господствуватъ сжщитѣ социални отношения, каквито и въ Китай, но гдѣто средствата за съобщение сж добили най-голѣмо свободно развитие и гдѣто многочисленитѣ желѣзни пжтища (дължината на желѣзнитѣ пжтища въ 1853 г. е била 32, а 1897 — 30,000 километра) превъзходнитѣ шосета (250,000 к. м.) поощряватъ вжтрѣшната търговия, гдѣто, слѣдователно, въ отношение на съобщенията се забелѣзва такова състояние, до което Китай не може достигне по рано отъ едно-двѣ десетогодишнини, — то ще намѣримъ, противъ очакванията си, че вноса въ тази страна е равенъ приблизително на 1000 милиона марки (отъ 1886 до 1890 г., средно, — 1034 милиона, презъ 1892 г. — 954, 1893 — 1106, 1895 — 992 милиона марки).

---

[2]) Вижъ, за това предговора въ втория номеръ на психофизиологическата библиотека.

Народонаселението на Индия въ 1891 г. е достигало до 291 милиона, а въ Китай — до 360 милиона; значи, приблизително 70 милиона или 25% по-вече отколкото въ Индия. Ако сега, сътвѣтно съ това ние увеличимъ на $1/4$ величината на индийския вносъ, то ще получимъ всичко отъ 1200 до 1300 милиона марки, съотвѣтствующи на тази сума, за която биха се вкарали въ Китай стоки, ако въ него господствуваха индийскитѣ отношения.

Ако сега вземемъ въ внимание обстоятелството, на какво бързо расширение е способенъ сѫществующиятъ начинъ на производство (всесвѣтската търговия само за периода отъ 1879 — 1880 г. се е увеличила въ 4000 милиона марки, отъ 1888 — 1889 г. съ 4,700 милиона), то увеличението на 600 милиона за едно-двѣ десетогодишнини, не трѣбва, въ всѣкой случай, да се взима за голѣмо очакване.

Разбира се, да се сравнява Китай съ Индия така на право, безъ всѣкакви ограничения, не може и би било неподходно да се извеждатъ отъ числата, добити отъ тѣхното сравнение, каквито и да били по-нататъшни заключения. Но тѣ сѫ достатъчни, за да се погледне на откритието на Китай безъ екстазъ.

Къмъ казаното трѣбва да прибавимъ още и това, че левската часть отъ китайската търговия не се припада на Европа. Има страни, лежащи близо до Китай, като, напримѣръ, Калифорния, Австралия, а главно, Япония и Индия, въ които отъ прогресивното откритие на Китай преди всичко се усилватъ промишленото и комерческо развитие. Отъ Бремергафена до Хонконга параходитѣ идатъ за 43 дни, отъ Хамбургъ — за 50 дни, тогава когато отъ Санъ-Франциско — всичко за 22 дни; отъ Коломбо (по Цейлонъ) — за 11 дни. Австралия се намира на сѫщото растояние отъ Китай, на каквото и Остъ-Индия.

Тъй щото, не трѣбва да се чудимъ на това, че въ туй време, когато вноса изъ Германия въ Китай отъ 1890 г. до 1895 г. се е увеличилъ отъ 30 до 35,5 милиона, т. е. съ 18%, вноса изъ Япония е порастналъ отъ 90 до 96 г. съ 56%, а онзи изъ Остъ Индия — съ 123%.

Но не е далеко и това време, когато Китай самъ ще захване да произвежда индустриални стоки.

И сега вече се забелѣзва въ Китай твърдѣ развита и силна промишленость, която, обаче, се отрьсва отъ манифактурата, — следователно, още една крачка и тя ще е на прага на едрата машинна индустрия.

Китай сега, до нѣкадѣ, е още землелѣлческа страна. Въ него селското стопанство силно преобладава; при туй, то тукъ е още съвсѣмъ първобитно, свързано съ домашното производство за собствено потребление. Обаче, на редъ съ него, въ градоветѣ, а даже и въ селата сѫществува силно развита индустрия, която като се отдѣли отъ селското стопанство самостоятелно произвежда стоки. При това тамъ цъвтятъ отъ части и занаятитѣ, отъ части и специализирующето се домашно производство, а на нѣкои мѣста, въ големитѣ предприятия напр., вече и манифактурата, съ подробно подраздѣление на труда. Но последнята, най-голѣмата крачка къмъ машината, китайската промишленость още не е направила. Тя се е стърдила въ своята цехова организация и сега е неспособна къмъ никакво по-нататъшно саморазвитие. Различнитѣ начини за

обработване въ отдѣлнитѣ семейства се предаватъ по наследство, често пжти като тайна. Това нѣщо съдѣйствува за необикновенно голѣмата ловкость и внимателность, но също пъкъ и за неприхотливостьта и покорностьта на населението, въ което семейното възпитание върви ржка за ржка съ промишленната дисциплина. И то (населението) по такъвъ начинъ, вследствие стврърденостьта на общественитѣ отношения, се показва неспособно да разшири района на придобитията въ средствата за сжществуване.

Но Китай притежава не само многочислени обучени, трудолюбиви и дисциплинирани работни сили. Той има сжщо и огромни богатства отъ промишлени сурови материали, — т. е. всичкитѣ предварителни условия, необходими за незабавното, безъ продължителни преходни стадии, преминаване къмъ съвременната едра промишленость. Леговищата на каменнитѣ въглища въ Китай сж необикновенно грамадни. Рихтхофенъ ги изчислява до 1,260,000 милиона тона. Китай е богатъ сжщо и съ желѣзни руди. Особенно за провинцията Шанъ-зи Рихтхофенъ още преди двадесеть години е предсказалъ (въ книгата си «Китай». 1877 г.) богато капиталистическо бждаще. Той мисли, че природнитѣ богатства, като въглищата, желѣзнитѣ руди, грънчарската глина и др.; прокарването желѣзни пжтища, които биха могли да гарантиратъ на антрацитовата область отъ югоисточната часть на Шанъ-зи сж отъ такова значение въ бждаще, което надминава всѣкакви изчисления. «Това значение, казва Рихтхофенъ, че увеличава, ако даже не се взима во внимание, че по̀ вечето отъ руднтѣ се намиратъ едновременно на много мѣста, — и отъ това обстоятелство, че казанитѣ съкровища се намиратъ въ такава страна, която отъ всичкитѣ страни въ свѣта притежава най-голѣмъ запасъ отъ евтини, въ висша степень износни и смислени човѣшки работни сили . . . Нѣма нужда сжщо да се взима въ внимание какво множество промишлени отрасли, важни за цѣлосвѣтния пазаръ, малко по-малко се раскриватъ на китайската почва и реализиратъ тези работни сизи, намирящи се, сега като че ли въ скрито състояние. Самитѣ обитатели на Китай, на гледъ, малко показватъ инициатива къмъ това нѣщо. Но чуждестранния капиталъ нѣма да се невъзползува отъ случая за евтино произвеждание на стоки за цѣлосвѣтния пазаръ».

По такъвъ начинъ, отъ откритието на Китай, промишленното повдигание на Европа нѣма да бжде твърдѣ продължително. Китай скоро ще начене самъ да се превръща отъ купувачъ въ конкурентъ, — отъ надежда — въ отчаяние за европейската промишленость. И твърдѣ е вѣроятно, че китайската конкуренция тогава ще предизвика въ промишленостьта такова сжщо състояние, каквото вече е създала задморската конкуренция въ европейскитѣ селски ступанства. Но промишленостьта не може както селското ступанство да свали своята тяжесть на другитѣ клонове на производството. За благосъстоянието на цѣлото общество, *тя ще бжде* въ производството решающъ отрасълъ. Въ този моментъ, когато тя ще премине въ стадията на постояннитѣ кризиси, подобна на случилото се вече съ селскитѣ ступанства, капиталистическото стоково производство ще достигне края на своето сжществувание. По такъвъ начинъ, китайската конкуренция може да стане средство, ускоряюще гибельта на сжществующия начинъ на производство.

Обаче, тя може и да не способствува за ускоряването на социалното движение. Тя може сжщо и да го задържи, като стѣсни европейския пролетариятъ и вѣроятностьта за последното е по-голѣма отъ колкото за първото.

Рихтхофенъ характеризира китайския работникъ по следующия начинъ: «Механическиятъ талантъ на китаеца му облекчава възможностьта съ ловкость да прилага ржчнитѣ операции въ всичкитѣ области на техническата промишленость. При това неговия талантъ да усвоява, подкрепя, както упорното му постоянство и крайно търпение, така сжщо и произтекащитѣ изъ него въздържание и неприхотливость на чувството за съвършено удовлетворение въ случай, ако това въ течение на цѣлия си животъ, при неизменни еднакви условия, извършва всѣкой день една и сжща манипулация. *Той въ съвършенство осжществява идеала за човѣшката работна машина.*»

При това, китаеца не само търпеливо си позволява до безконечность да се изнурява отъ трудностьта на работата, но той за това иска незначително възнаграждение. Въ него отсжтствува потребностьта за висока култура, а благодарение на другарския си инстинктъ, той и съ незначителна работна заплата преминава по-добрѣ, отъ колкото европейския работникъ. Безъ да се гледа на сжществуванието на множеството голѣми градове, грамадното болшинство отъ населението живѣе още по селата, гдѣто селската община, макаръ и незнающа по-вече отъ общинната поземелна собственость, все още представлява отъ себе си корпорация, свързана въ тѣсна солидарность. Въ тази корпорация китаеца пораства съ привичката да се съединява съ другаритѣ си за съвмѣстна работа, — сжщо както правятъ и рускитѣ селяни въ своитѣ задруги.

Това облекчава съединението на китайцитѣ въ всѣкакъвъ родъ политически и економически организации. По всѣка вѣроятность, никакъ нѣма толкова много силни тайни съюзи, както въ Китай. По такъвъ начинъ, ако въ последния стане нужда да се образува движение, то въ привичката на китайцитѣ да се съединяватъ въ дружества движението намира силна подкрепа.

Разбира се, въ всичкитѣ мѣста, гдѣто китайскитѣ работници се явяватъ въ отношение къмъ европейскитѣ не приятели, а конкуренти, тази сжщата привичка докарва, вѣроятно, вреда за последния. Но това, не ще съмнение, не е единствената позиция, на която ние виждаме китаеца въ бждаще. Благодарение на този родъ «комунизмъ», китайцитѣ лесно се съединяватъ въ странство въ потребителни дружества и даже въ сжщински семейства, — тѣ живѣятъ, ядатъ заедно, на едно правятъ покупки и т. н.

Подобно дружественно единство ние намираме и въ нѣкои европейски работници, напримѣръ, въ странствующитѣ италиански работници, но не въ такава висока степень, не за такова продължително време и не при такова съвършенно отричане отъ сношение съ жена, въ каквото прекарватъ китайцитѣ, благодарение на нѣкои привички, принадлежащи къмъ сжщественитѣ черти на китайския характеръ.

Евтинията на китайскитѣ работнически сили се показва въ конкуренционната борба на китайската промишленость съ европейската, но тя сжщо така може да се почувствува и въ непосредственната конкуренция на

самия европейски работнически пазарь. Откритието на вѫтрѣшностьта на Китай, посредствомъ желѣзнитѣ пѫтища, ще има за следствие бързото изчезване на много закъснѣли отрасли на промишленостьта, сѫществующи до сега, благодарение на заключеностьта на държавата, която заключеность обуславя недостатъка на транспортни средства, вѫтрѣшни митници и всѣкакъвъ видъ шикани. Но даже натуралното селско ступанство нѣма сили да се бори съ европейскитѣ стоки. Едно отъ най-важнитѣ средства за създаване пазарь за капиталистическата едра индустрия е разрушението на тоя родъ първобитна промишленость. Както е изчезнала въ Русия и Индия, тя ще изчезне и въ Китай. Селянина ще стане простъ земледѣлецъ и ще купува необходимитѣ си промишленни продукти отъ пазаря. Това ще създаде въ него потребность отъ пари въ наличность, съ това най-неприятно явление ще настѫпи и държавната власть. Митнишкитѣ такси нѣма да се забаватъ; на селянина ще се наложатъ парични налози, което още повече ще увеличи неговата потребность за пари. Селянина тогава ще бѫде принуденъ да изниса на пазаря голѣми количества производими отъ него сурови материали и средства за сѫществувание. Сѫщо както въ въ всичкитѣ първобитни държави, изненадани отъ капиталистическото нашедствие, и въ Китай ще настѫпи голѣмъ износъ на земледѣлчески продукти. Иначе съ какво той ще заплати за своя вносъ? При това чая расте въ Китай само на 30° южна ширина, а и произвежданието на коприната цъвти сѫщо само въ южнитѣ части на държавата. На редъ съ туй Китай ще изниса селско-ступански произведения и отъ висока ширина, като: захарь, пшеница и др. т. Китайцитѣ, даже да измиратъ отъ гладъ, ще изкарватъ жизненитѣ си средства, както туй сѫ правили умирающитѣ отъ гладъ ирландци, а и сега още го правятъ рускитѣ индуски селяни. А Индия е сѫщо тъй много населена, както и Китай. Въ Китай, собствено, на единъ квадратенъ километръ се падатъ по 86,9 жители, а въ непосредствено британскитѣ владения въ Индия — 88,5, следователно малко повече. (Въ Германия — 99,7).

Тѣзи сѫщитѣ параходи и желѣзни пѫтища, които доставятъ на Китай и разнасятъ изъ него релси, локомотиви и всевъзможни машини, когато се връщатъ, ще взиматъ не само коприна, чай и вълнена книга, но сѫщо и всѣкакъвъ родъ хлѣбни продукти. Отъ туй положението на селскитѣ ступанства въ Европа никакъ нѣма да се подобри.

Но едновременно съ угнетението на европейскитѣ селски ступанства ще настѫпи бѣдствено положение и за самитѣ китайски селски ступани — Руси и Индия ни служатъ, въ туй отношение, за образецъ.

Паричното ступанство изхвърля на въздуха старата селска община, която охранява селянина. То неминуемо създава въ селото лихвари. Маса селски жители се откъсватъ отъ наследената отъ дѣди земя и се преселватъ въ градоветѣ, за да увеличатъ този пролетариатъ, съ когото едновременно се увеличава и гибельта на старата индустрия.

Тази еволюция отдавна вече се е начевала. Построяването на желѣзнитѣ пѫтища я ускорява и усилва произтекающитѣ изъ нея следствия. Откриването на нѣколко пристанища само ускори голѣмото изселвание на китайцитѣ и, ако нѣкога страната се кръстоса съ желѣзни пѫтища, това изселвание тогава ще вземе твърдѣ голѣми размѣри. И както въ четире-

десетитѣ години преселението на ирландцитѣ заплашваше да дезорганизира английската работническа класа и да парализира нейната класова борба, тъй и новото нашедствие на монголитѣ заплашва да приготви сѫщата участь за работническата класа отъ цѣла Европа.

Опасностьта е сериозна. Достатъчно е само да прочетемъ въ Карлейля и Енгелса онѣзи редове, въ които се расправя, колко силно сѫ били притиснати английскитѣ работници отъ преселението на ирландцитѣ, за да си представимъ лесно, какво значение би имало за съвременния пролетариатъ голѣмото преселение на китайцитѣ.

Но колкото и да е голѣма опасностьта, не трѣбва, обаче, да си съставяме за нея преувеличени представления. Европа не представлява отъ себе си тази страна, която я заплашва най-голѣма опасность отъ китайското изселвание. То повече отъ всички други ще наводнява тѣзи страни, въ които и сега се направлява: въ Индия, Зондскитѣ острови, Сибиръ и ако позволятъ законодателнитѣ препятствия, въ Австралия и Западна Америка.

Ако ли пъкъ това изселвание достигне до Европа и вземе голѣми размѣри, тогава то ще бѫде опасно не само за пролетарията. Твърдѣ поучително пояснение за това ни дава историята на китайското преселвание въ Съединенитѣ Щати. Китайцитѣ дохождатъ тукъ не само като наемници, но и като самостоятелни занаятчии и като селяни, земледѣлци и обработватели на земя. По такъвъ начинъ тѣ се явяватъ конкуренти сѫщо и на «средното съсловие». Но работата и съ туй не се свършва. Търговскиятъ и лихварскиятъ капитали сѫ вече твърдѣ развити въ Китай. Докладчици, които заслужватъ довѣрие, ни расправятъ за единъ китайски Ротшилдъ, който притежава имущества до 100 милиона франка и многочислени фирми съ по 10, 12 дори и съ по 25 и 30 милиона.

Ступанството на мандарина се явява като спънка за всѣко економическо развитие; то стѣснява сѫщо и търговеца въ свободното проявление на неговиятъ предприемателенъ духъ. Ето защо той съ удоволствие емигрира и тамъ, гдѣто той се заселя, скоро се явява опасенъ конкурентъ за европейския капиталисть. Тъй напримѣръ, сѫществуватъ дружества отъ Китайски търговци, които преди всичко се заели съ транспортирането на китайски работници въ Калифорния и щомъ като китаецътъ заеме твърда позиция въ страната, той вече не се задоволява съ експлоатирането на своитѣ сънотечественници въ време на превозванието имъ въ Новия Свѣтъ. Освѣнъ това, китаецътъ се опита да распространи експлоатацията и по този брѣгъ на океана и понеже по-добрѣ познава работника, неговъ сънотечественикъ, а този последния, въ повечето случай отъ рано още му е неисплатимъ дължникъ, то и въ туй китаецътъ е надминалъ твърдѣ много европейския си конкурентъ. Ако *въ начало китайцитѣ* измѣстваха *бѣлитѣ работници* изъ фабрикитѣ, скоро тѣ начеваха да измѣстватъ изъ тѣхъ сѫщо и предприематели.

Сартори Фонъ-Валтерсхаузенъ ето какъ описва този процесъ въ своето изследвание за «Китайцитѣ въ Съединенитѣ Американски Щати» (Tübinger Zeitschrift 1883):

«Да разгледаме фабрикацията на тютюна и папироситѣ. Въ петдесетѣхъ и въ началото на шестдесетѣхъ години въ Санъ-Франциско имаше

около петстотинъ бѣли работници, занимающи се съ обработването на растящиятъ въ Калифорния тютюнъ. После предприемателитѣ начената да наематъ китайци. Първото следствие отъ това бѣше, че петстотинтѣхъ бѣли работници, повечето нѣмци, се лишиха отъ занятията си. Въ 1876 г. тѣ останаха само сто. Второто следствие бѣше това, че китайцитѣ, като изучиха работата, преминаха въ дребната промишленость и съ стотини, като работѣха день и нощь въ подземнитѣ помѣщения на Чинатова, благодарение на малкитѣ си разходи за квартири, тѣ разориха малкитѣ американски предприематели. После китайскитѣ капиталисти начената да основаватъ по-голѣми едри производства, които въ края на седемдесетѣхъ години заплашваха да отнематъ хлѣба и на едритѣ американски предприематели.

«Сжщото се случи и съ производство на обуща, което въ 1874 г. бѣше поставено въ Санъ-Франциско на широка нога. Въ 1879 г. всичкитѣ пантофи, двѣ трети отъ всичкитѣ дамски и дѣтски обуща и толкова обикновенни за селското население се доставяха отъ китайскитѣ капиталисти.

«Такива опити бѣха направени и съ другитѣ видове облѣкла; тъй напримѣръ, въ фабрикитѣ за ризи, за вълнени и памучни долни дрѣхи, въ работилницитѣ за дебели платове, гдѣто се произвеждаше работа въ голѣми размѣри.

«Въ другитѣ отрасли на промишленостьта последва, благодарение на конкуренцията, сжщинско изгонвание на американцитѣ. Това стана, напримѣръ, въ предилницитѣ на вълна, въ тъкачницитѣ, въ фабрикитѣ за вжжя, въ работилницитѣ за цигарови кутии, въ сапунджийницитѣ, въ кибритенитѣ фабрики, въ пералнитѣ и въ много други».

Малкитѣ и голѣмитѣ търговци сжщо търпѣха конкуренция отъ китайцитѣ.

Първитѣ отъ търговията въ разнасяние, а вторитѣ отъ това, че китайскитѣ търговци начената да монополизиратъ все повече и повече търговията съ Китай. Тѣзи сж и причинитѣ, които подбудиха конгреса на Съединенитѣ Щати въ 1882 г. да запрети емиграцията на китайцитѣ съ законъ, който въ 1892 г. бѣше още повече усиленъ.

Подобни закони се издадоха сжщо и въ различни държави на Австралия.

Обаче, всичкитѣ тѣзи запрещения се оказаха дѣйствителни само по отношение къмъ емиграцията отъ къмъ море. Но Съединенитѣ Щати граничатъ съ Канада и Мексико, които пускатъ китийцитѣ. Тъй че, благодарение на дългата сухопжтна граница и въсприемчивостьта на американскитѣ чиновници къмъ «бакчишитѣ», тѣ лесно дохождаха отъ тука и въ Съединенитѣ Щати. Официалната статистика на последнитѣ изчислява само въ 1890 г. 107,000 китайци, но Тома Шарфъ, бивши китайски инспекторъ на Ню-Йорското пристанище, опредѣля тѣхното число въ 700,000 човѣка, и отъ тѣхъ 150,000 само въ Калифорния.

Подобни опити би трѣбвало да направи и Европа. Нѣма отъ що да се боимъ отъ силна китайска емиграция *по водни пжтища*. Но допиранието на Русия съ Китай и постройката на нейната сибирска желѣзница, открива за китайцитѣ *сухъ пжть* за Европа. И Р. Е. Мей съвършенно е правъ въ своя «Прегледъ на економическото развитие», когато казва:

«ще се начене съ откритието на Китай за Русия, а ще се свърши съ откритието на Русия за преселването на Китай.[1])

По такъвъ начинъ твърдѣ вѣроятно е, че китайската емиграция ще достигне до Европа. И ако въ последната тя дойде до тамъ, щото да се почувствува въ по-значителна степенъ, тогава тя ще се докосне не само до наемнитѣ работници, но също и до класитѣ, които образуватъ основата на държавата, запознаванието на която е особенно важно за държавнитѣ мѫже. Ето защо, за да се предварятъ тѣзи следствия на емиграцията, трѣбва да се вематъ мѣрки, като тѣзи, каквито сѫ вземени въ Съединенитѣ Щати и въ Австралия. Понататъкъ, ако се види, че всичкитѣ тѣзи ограничающи мѣрки сѫ недѣйствителни, то отъ китайското нашедствие най-вече ще пострадатъ дребнитѣ търговци, занаятчии и земледѣлци. Що се отнася до работническата класа, то въ нея това нашедствие би се отразило и въ най-консервативнитѣ ѝ части — дрѣбнитѣ занаятчии и селски работници и преди даже «желтия ужасъ» да покаже съ нѣщо своето дезорганизующе влияние, то би ги събудило отъ летаргията.

И тогава унищожението на конкуренционното ступанство и преобразуванието начина на производството би се показало на тѣзи членове отъ обществото като нѣщо най-необходимо, като единствено средство за спасение отъ конкуренционнитѣ удари.»

Когато въ края на седемдесетѣхъ години китайскиятъ въпросъ въ Калифорния стана особенно парливъ, той даде тласъкъ за бързото развитие на една работническа партия, която въ 1878 г. получи даже болшинство въ държавнитѣ избори, но благодарение, разбира се, на своя безпорядъченъ и дребнобуржуазенъ характеръ, тя неможа да се задържи за дълго.

При това, не трѣбва да се забравя, че появлението на капиталистическата промишленность въ Китай ще има като свое следствие появяванието на работническото движение въ него и пробужданието на «работническитѣ потрѣбности». Китаеца въ своето отечество не е всѣкога тъй търпеливъ, както го знаятъ вънъ отъ него. Впрочемъ и въ самитѣ Съединени Щати не липсватъ стачки отъ китайци. Въ отечеството си тѣ показватъ голѣма твърдость. Къмъ това трѣбва да прибавимъ поменатото по-горѣ другарско единство, което облекчава тѣхнитѣ организации.

Че дѣйствително колкото по-скоро се развива капиталистическото ступанство, толкова по-скоро се явява и съотвѣтната му класова борба се вижда отъ Япония, въ която вече сѫществува силно работническо движение.

Тъй че, ако вземемъ въ внимание сѫществующия редъ на нѣщата въ Китай, желѣзнитѣ пѫтища могатъ да създадатъ въ него силно работническо движение, преди даже да се е образувала силна армия и дисциплинирана бюрокрация.

Но колкото е по-силно работническото движение въ Китай, толкова по е незначителна опасностьта отъ монголското нашедствие въ Европа.

Разбира се, сега е невъзможно да се опредѣли окончателната форма, която ще вематъ тѣзи различни, едно друго прекъсващи се, тукъ —

---

[1]) Напомнюваме на читателя мнѣнието на г. Гарица въ неговия очеркъ „Карандашемъ съ натуры". Гл. „Міръ Божій", апрѣль, май 1899 г.

усилващи се, а тамъ — едно друго стѣсняющи се стремления. Върху сѫщностьта на тѣзи стремления, на тѣхната относителна сила и бързината на тѣхното развитие, колкото и ясно да си представяваме тѣзи нѣща, ние можемъ да правимъ само предположения.

Но ние съ опредѣленость можемъ да кажемъ следующето.

Не трѣбва да си съставяваме твърдѣ преувеличено мнение за този економически подьемъ, който последва следъ откритието на Китай. Този подьемъ не е толкова полезенъ за Европа, колкото младата, прогресирующа индустрия въ другитѣ части на свѣта. Но за туй пъкъ, той носи съ себе си сериозна опасность: усилвание на задокеанската конкуренция въ средствата за сѫществувание; едрата китайска индустрия ще има възможность да предлага на пазаря по малки цѣни, отъ колкото европейската и понижавание средствата за сѫществувание или поне намаливание силата на европейскитѣ работници, въ борбата имъ за повишавание на тѣзи средства, — както отъ конкуренцията на евтино производящата се китайска индустрия, тъй и отъ липсванието на потребность за по-висока култура и твърдость въ борбата въ китайскитѣ работници.

За величината и значението на тази опасность може да се спори. Но колкото и да се преувеличаватъ, тѣ нѣма да попречатъ за откритието на Китай. Това откритие е станало необходимо за капиталистическия начинъ на производството и класата на капиталиститѣ трѣбва да се стреми само къмъ откриванието на този величайши, още закритъ за нея пазаръ —и тя ще направи това.

Превелъ: А. А.

„Землището" и неговата роля въ селския животъ.

Да си поговоримъ по този въпросъ и да видимъ има ли той смисълъ при днешното развитие на земледѣлческия животъ.

Въ свободна България преди турското робство, така нареченитѣ болѣри сѫ държали въ подчинение цѣли околности съ съотвѣтствующитѣ села. Собственно болѣритѣ сѫ били господари на пространствата орна и пасбищна земя, а сѫщо и на горитѣ. Владовищата на единъ болѣръ се допирали о владовищата на другъ, на втори, на трети и т. н. Имало е извѣстенъ районъ земя, която е била като собственность на болѣра. — Личнитѣ нужди на селянитѣ, живущи въ района на болѣра, се удовлетворявали съобразно интереса на владѣлеца-болѣръ.

Тъй селата въ свободна преди турско България сѫ нѣмали това, що се зове *землище* днесъ. Имало е землище, но не на села, а на личности — болѣре.

Ала унищожението на България, завладѣванието ѝ отъ турцитѣ внесе сѫществено измѣнение въ това отношение: падна болѣрската власть: селата останаха наследници на болѣрскитѣ имоти, вследствие на което тѣ започнаха своето самостойно развитие. Българското население бѣ много малко сравнително пространството земя. Турското население попълваше тази празднота. Образуваха се съвсѣмъ нови села отъ чисто турско насе-

ление, а въ старитѣ български села населението се размѣси. Тъй, приблизително, селата се установиха и започнаха да живѣятъ всѣко за своитѣ нужди.

Следъ установлението, често интереситѣ на селата почватъ да дохождатъ въ разрѣзъ. Отначало, до като се ползували само отъ земята около селището, по-после нуждитѣ ги заставили все повече и повече да соравать и по-далечна дѣвственна земя. Тъй, постепенно, концентрическитѣ кръгове на орната земя на дадено село все расли на ширъ, до като дохождатъ въ съприкосновение съ орната земя на съсѣдно село. Между съсѣднитѣ села остава малки пространства дѣвственна почва — *бозалъкъ*, която служи за пасбища на скотоветѣ. Широкитѣ пасбища сѫ условие за вирѣние на голѣми стада овце, говеда и пр., но съ постепенното имъ намаляване, намаляватъ се и стадата Виждаме днесъ вече, че дребнитѣ ни земледѣлци се ограничаватъ въ развъждане само на необходимия за земледѣлеца добитъкъ, — два вола, една крава, единъ конъ — въ повечето случаи магаре — и 20—40 овце. А много селени нѣматъ ни единъ скотъ и не се занимаватъ вече съ земледѣлие.

При дребното земледѣлие се сорава все повече дѣвственната почва, споредъ нарастналитѣ земледѣлчески нужди. Най-после, орната земя между всички съсѣдни села се размѣсва, а на останалия бозалъкъ си пасатъ добитъка. И най-първото сблъскване на селскитѣ интереси става при така останалия бозалъкъ: дадено село се стреми да запази право на ползуване отъ единъ бозалъкъ, и друго съсѣдно село и то се стреми къмъ сѫщото. И ето единъ день сме свидѣтели на кървави схатки между съсѣдни села.

Навѣрно, така нарастналитѣ нужди сѫ заставили турското правителство твърдѣ отколѣ да уреди този въпросъ: да опредѣли районъ на всѣко село за право на ползуване, — да се опредѣли това, що се зове днесъ *землище*. За тази реформа на турското правителство не ми е извѣстно нѣщо по-сѫщественно. Жално е въ случая, че материалитѣ по това гниятъ негдѣ изъ Цариградскитѣ архиви, отгдѣто човѣкъ не може да се ползува.

Има основания да се предполага, че турското правителство съ въпроса по землищата е гледало да удовлетвори интереса на турскитѣ села, отколкото на българскитѣ, и че, на малкитѣ турски села, сравнително съ голѣмитѣ български села, се е опредѣляло много голѣми землища. Често турскитѣ села около българскитѣ сѫ включвали въ землището си почти всичката земя на последното.

Землището се затвърдило основно въ времето на царкия ашаръ. При купуването и събирането на ашара, понеже сѫ възможни твърдѣ голѣми злоупотрѣбения, при описване снопето и пр., то турското правителство точно е опредѣлило границитѣ на землището. Събирачитѣ на царския ашаръ дѣйствително се съобразявали съ землищата, но турското привилегировано население минаваше границитѣ на землището и се ползуваше отъ пасбищата и горитѣ въ землището на българскитѣ села. Турското население напоследъкъ не искаше землище: то се считаше въ правото си да се ползува отъ всички пасбища и гори, независимо отъ землищата.

Най-после дойде освобождението, което унищожи привилегиитѣ. Границитѣ на землището придобиха сила. Тѣ трѣбваше да се съблюдаватъ

отъ всички. Ала кой знаеше точно границитѣ на землищата, та да се съблюдаватъ? Селата почнаха едно на друго да оспорватъ границитѣ на землищата, възползвани отъ случая, че противницитѣ имъ нѣматъ възможность документално да докажатъ твърдението си и тикани отъ нуждата.

И друго. Голѣма часть отъ турского население се изсели. На мѣсто турскитѣ села се издигнаха малки български села, които пожелаха въ общата неразбория да се ползуватъ отъ въпроса за землищата съ привилегиитѣ на попреди турското село. Ето пакъ кървави схватки. Имаме сума дѣла отъ този характеръ по сѫдилищата, които и до днесъ се протакатъ. Решаватъ се въ полза на това или онова село, споредъ както докажатъ стари хора, т. е. въ чие землище се намира спорното мѣсто — пасбище, гора или друго. Ако дѣлото е между двѣ села, отъ които едното е закупило имотитѣ на близно турско село, на което е била спорната дѣвствена почва, а другото българско и което, за да получи спорното мѣсто, трѣбва да докаже, че е въ негово землище, но че турцитѣ сѫ си превишавали властьта и сѫ се ползували и тѣ отъ него. И не докаже ли това, то е явно, че не ще да получи право на ползуване отъ спорния бозалъкъ. Ала и първото, въ единния или другия случай, не спечелва, понеже държавата му казва: ти си купило нивитѣ само, но не и пастбището, за което не си броило ни стотинка. А като имотъ останалъ безъ ступанъ, то е мой. Следъ тази неочаквана присѫда двѣтѣ села опознаватъ глупостьта си, но късно. Държавата е онова дѣте, което изяло ядкитѣ на орѣха, а на другитѣ оставило черупкитѣ.

Спорещитѣ села сѫ имали настоятелна нужда отъ спорното мѣсто, — иначе спора не щеше да сѫществува, но държавата въпрѣки тази настоятелна нужда, превръща пасбището въ държавно, като съсипва скотовъдството и земледѣлието на спорещитѣ села. Държавата въ случая нѣма ни най-малко право да се явява като трети ступанъ.

Правителствата ни приеха въпроса за землищата тъй, както сѫществуваше въ турско време. Прие се и положението, че всѣки имотъ, останалъ безъ ступанъ, е държавенъ. Да видимъ сега врѣдата отъ тѣзи положения лично за ступанитѣ и за общината изобщо, произтекающа отъ горнитѣ положения.

Съ нарастванне нуждитѣ на селата, селенитѣ сѫ принудени да иматъ ниви и въ други землища; особенно голѣмитѣ села излѣзоха отъ тѣснитѣ граници на своето землище и накупиха много ниви въ землищата на околнитѣ села. Иматъ много добитъкъ, за прехраната на когото сѫ нужни пастбища. На което село землището е голѣмо, свободно се занимава съ скотовъдство, но което село нѣма голѣмо землище, не може да развъжда добитъкъ. Тъй, тукъ землището се явява прѣчка за свободното развитие на земледѣлието и скотовъдството. При дребното земледѣлие, като не вирѣе скотовъдството, спира се и земледѣлието, понеже първото е подпора на второто. При липсванието на пастбища земледѣлецътъ се принуждава да пасе скотоветѣ си изъ нивитѣ,—но не изъ собственнитѣ, а изъ чуждитѣ. Всичкитѣ селени почвать скришомъ да пасатъ скотоветѣ си въ нивитѣ и видишъ наполовина посѣвитѣ опасани.

Кметоветѣ въ края на м. Априлъ и въ началото на м. Май само актове съставятъ за поврѣда и половината имъ сѫдебни дѣла сѫ отъ този

характеръ. Земледѣлецътъ, като гледа посѣвитѣ си изядени и като се досѣща по себе си, кой е причината на това, овладава го омраза къмъ всички,—затваря се самъ въ себе си и Богъ знае какви нелѣпи мисли почнатъ да блазнятъ главата му.

Нашето дребно земледелие е дошло вече до тази степень, отъ която само фиктивно се продължава раздребяването му, фактически, обаче, то се групира все въ по-малко ржцѣ. Свидѣтели сме на два процеса, що едновременно се извършватъ: земледѣлческитѣ семейства, като се разпадватъ все на по нѣколко семейства по-малки, то тѣ и разпарчосватъ и притежаваната земя на съотвѣтствующе число групи ниви. И понеже пъкъ подобни семейства, като не могатъ да живѣятъ отъ собственнитѣ си срѣдства и като прибѣгватъ до помощьта на лихваря, спомагатъ да се върши задкулисно групиране на имотитѣ. Ако единъ день частнитѣ, или държавнитѣ лихвари разчистятъ смѣткитѣ си съ длъжницитѣ, ще стане явно, раздребнява ли се или се сконцентрирва земята. По книга фигурира имота върху земледѣлеца, а ако поискаме да оазнаемъ, за какво изразходва земледѣлецътъ прихода си, ще се увѣримъ въ печалната истина, че плаща лихвата лихварю, или часть отъ майката. Така неусѣтно дребния земледѣлецъ живѣе, труди се и съ произведението си трупа капитали другиму, като често не си дояда — отдѣля отъ залъка, за да изплати дългове. Сѣкакво подобрение въ положението на земледѣлеца е въ полза косвено и на лихваритѣ, които владѣятъ много движими и недвижими имоти. Отъ общинскитѣ пасбища и гори на дадено село ползуватъ се най-вече лихваритѣ. Въ време на сѣчение общинската гора, богатиятъ земледѣлецъ — лихварьтъ взема лъвската часть. Раздѣлятъ общинската гора по махли да се сѣче, която я раздѣлятъ на участъци. Въ всѣки участъкъ се шири между голтацитѣ селени по единъ по-заможенъ, добрѣ облѣченъ селенинъ, който и разпредѣля гората, както си ще: нѣкой може да не се съгласи съ чорбаджията, ала тежко му и горко! Ако има селенинътъ голѣма нужда, то той се заставя отъ лихваря да му продаде най-хубавата си частна гора—ако има такава, или лозе, или нива. Въобще, полека-лека лихваритѣ ставатъ, и вече станаха, почти фактически разпоредители съ сждбата на селенина.

Дребнитѣ земледѣлци сж роби на своя фиктивенъ имотъ, тѣ отиватъ въ политическитѣ борби тамъ, гдѣто ги водятъ, гдѣто въ сжщность отиватъ имотитѣ имъ. Отвлѣкохме се отъ въпроса.

Отъ липсата на пастбища и гори въ землѣлището на дадено село въ сжщность иматъ врѣда само ступанитѣ лихвари. Защото, при имание общинска гора и пастбище дребния земледѣлецъ може по-добрѣ да посрѣщне задълженията си. Сиромахътъ земледѣлецъ въ случая печели само морално — че е успѣлъ да изплати дълга си — а материално печели богатиятъ земледѣлецъ — лихварьтъ.

На друго мѣсто сиромахътъ земледѣлецъ търпи голѣми и чувствителни лишения, именно въ изплащане на общинскитѣ налози.

Земледѣлцитѣ плащатъ държавни данъци върху всичкитѣ си имоти: ниви, гори. лозя, ливади, сгради, движими имоти и пр. Върху държавнитѣ данъци се плащатъ разни проценти училищни, окржжни и общински. Да се спрѣмъ на последнитѣ.

Всѣко село, или група отъ села образува една община на чело съ властьта въ лицето на кмета, помощника и «всѣхъ и вся» — писаря. Всѣка община си има расходенъ бюджетъ отъ по нѣколко хиляди лева, който расходенъ бюджетъ се покрива главно отъ общинскитѣ връхнини. Тѣ се налагатъ върху «данъкъ върху занятията», данъкъ върху сградитѣ», «бегликъ», «поземленъ налогъ» и пр.

Да видимъ, какви общински връхнини се взематъ върху държавнитѣ данъци отъ данъкоплатцитѣ. Да веземемъ единъ примѣръ за по-нагледно да изучимъ прихода на една община.

I Примѣръ. 1) Бегликъ 3400 л. по 20% общ. връхнини . . . 680 л.
2) Данъкъ на занятията 100 л. по 20% « « . . . 20 л.
3) « « сградитѣ 1900 л. по 20% « « . . . 380 л.
Всичко общински връхнини . . 1080 л.

Сжщата тази община има 18,000 декара земя, притежавана отъ членоветѣ на общината. Отъ тѣзи декари само 8,000 сж въ тѣхно землище съ толкова хиляди още държавна гора. А 10,000 декара сж въ землищата на околнитѣ села, които имъ взематъ сътвѣтствующи процентъ общински връхнини. Тукъ дадената община налага общински връхнини само на 8,000 декари ниви, които сж въ землището ѝ.

Тази община има 5.000 лева разходенъ бюджетъ, а съ дълговетѣ ѝ къмъ частни лица възлиза на сума 7,000 лева.

Получихме ние по-горѣ приходъ 1080 лева. Предположено е въ бюджета да постжпятъ отъ такси по издаване свидѣтелства, отъ «интизапъ», и отъ други разни глоби, което е съвсѣмъ невѣроятно, сума 920 лева и 1080, та всичко 2000 лева. Като спаднемъ тѣзи двѣ хиляди отъ седемь хиляди лева, оставатъ 5000 лева, които трѣбва да се покриятъ отъ общинскитѣ връхнини върху поземления налогъ. Даденото село има въ землището си 8,000 декари ниви, по 0,60 лева на декаръ поземленъ налогъ — всичко 4800 лева. Да пресмѣтнемъ сега, читателю, какъвъ процентъ трѣбва да сж общинскитѣ връхнини върху 4800 лева поземленъ налогъ, за да се изплати 5000 лева разходъ. Явно е, че общинскитѣ връхнини трѣбва да сж 104%, за да покриятъ разхода. Ала отъ срамъ ли, отъ що ли, кметътъ предвидѣлъ 50% общ. връхнини — значи 2400 лева! като открилъ много фиктивни приходни параграфи за уравнение на недостига — 2600 лева. А пъкъ после нищо като не се получи, — кметътъ гледа да получи заплатата си съ помощника и писаря, а другитѣ служащи,—главно учителитѣ да мратъ гладни, да се прозяватъ на припекъ, да чакатъ октроя и други блага! . . . После да обаждатъ общината и следъ двѣ, три години като искаратъ изпълнителни листове да имъ се предвидатъ сумитѣ въ бюджета, но по много други искове влѣзли по-рано въ законна сила, изплащатъ се на тримѣсечие по 5—10 лева. Това е цѣлъ скандалъ!

Смѣло може да се заключи, че землището забатачва смѣткитѣ на тази община, понеже отнима единъ приходъ отъ 10000 декари ниви. Ако не сжществува това, що се зове землище, то общината щѣше да има право да налага общински връхнини и върху 10,000 декари, отъ които по 50% върху поземления налогъ 6,000 лева ще се получи 3000 лева общински

връхнини, които ще покриятъ расхода на общината и ще ѝ се оправятъ смѣткитѣ.

Расходитѣ на една община се опредѣлятъ отъ числото на живущитѣ земледѣлчески семейства въ общината. Всѣко земледѣлческо семейство, гдѣто и да му сѫ недвижимитѣ имоти, като увеличава расхода на общината, гдѣто живѣе, логично е да вземе участие въ посрѣщание на тѣзи разходи; т. е. всичкитѣ му имоти да се облагатъ съ общински връхнини за въ полза на тази община, гдѣто той е товаръ — гдѣ живѣе.

Тъй горната община, ако се унищожатъ границитѣ на землището ще исплати въ скоро време дълга си и най-после общинскитѣ връхнини ще се намалятъ. Тъй 18,000 декари ниви по 0,60 лева на декаръ поземленъ налогъ — 10,800 лева. Върху този поземленъ налогъ трѣбва да се наложи такъвъ процентъ общ. връхнини, който да исплати 3,000 лева отъ расходния бюджетъ, понеже 2,000 лева се погасяватъ отъ други приходи, както вече видѣхме. Процентътъ тукъ трѣбва да бѫде 28%. Сега да се сравни съ процента 104%!...

И най-много лишения търпятъ сиромаситѣ, които сѫ имали нещастието да иматъ ниви въ тѣхно землище, понеже нѣматъ съ какво да изплатятъ голѣмитѣ общ. връхнини.

II Примѣръ. — Друга една съсѣдна община има разходенъ бюджетъ 4,000 лева. Има общинска гора, отъ която само отъ такси за сѣчене дърва има приходъ 1,000. Тъй че прихода до тукъ възлиза на 6000 лева. Като го спаднемъ отъ 4000 лева, — остава 2400 лева.

Да изчислимъ и другитѣ приходи а именно:

1) Бегликъ . . . . , ...	1500 лева
2) Данъкъ върху сградитѣ	450 лева
3) Данъкъ върху занаятитѣ	50 лева
Всичко . . .	2000 лева
Членоветѣ на това село притежаватъ въ землището си 12,000 декари ниви и паракендоплатцитѣ 4000 декари, та всичко 16000 декари, които иматъ поземленъ налогъ по 0.60 лева	9600 лева
Държавни данъци всичко . . .	11,600 лева

Сега се пита: какъвъ процентъ общински връхнини да се разхвърли, та да се покриятъ 2400 лева.

Този процентъ трѣбва да бѫде 20% и кмета разхвърлилъ толкова, а недостига попълнилъ съ разни непредвидени. Така смѣтката на тази малка община е чиста. На подобна община, ако отнемемъ правото ѝ на землище на 4000 декари паракиндета, ще има следнята загуба: 4000 декара по 0.60 лева поземеленъ налогъ всичко 2400 лева, на които по 20% общински връхнини — всичко 480 лева. Тази загуба е съвсѣмъ слаба и тя ще увеличи процента на общинскитѣ на 22%. Това не е несправедливо, не е онеправдание, тъй като членоветѣ въ I-й случай плащатъ 28%, а тукъ 22% общ. връхнини.

III Примѣръ. Всѣкиму е извѣстно, че турцитѣ бѣха заели и се заселили въ най-хубавитѣ кѫтове на България. И повечето турски села следъ освобождението се изселиха, а на мѣстото имъ се издигнаха чисто

български села, които се ползуватъ съ всички права днесь съ каквито се ползуваха и турцитѣ преди. Такава една община е и настоящата, съ която ще се позанимаемъ.

Тази община има 6,000 разходъ. Въ землището ѝ ставатъ презъ годината два панаиря. Отъ първия напаиръ получава приходъ 500 лева «серги парасѫ», а отъ втория 3500 лева, отъ които 500 лева «серги парасѫ», а 3,000 лева отъ «интизапъ» — право на вземане налогъ върху продажната стойность на добитъка, продажбата на когото е извършена въ землището ѝ. Тъй, че всичкия приходъ отъ панаиритѣ е 4,000 лева. Иматъ и общ. гора 9,000 декара, която имъ донася годишно 3000 лева приходъ. Всичко приходъ 7000 лева. Тъй, видѣхме, че тази община има външни приходи, които посрѣщатъ и превишаватъ разхода ѝ. Като превишава приходътъ разхода, би трѣбвало да се натрупатъ доста суми като излишъкъ, ала това не виждаме: кметоветѣ и «горгоръ башиитѣ» — съвѣтницитѣ измислятъ разни несѫществующи разходи, не предвидени въ бюджета, та по такъвъ начинъ турятъ излишъка въ джоба си, а често и не достигва, та се намаляватъ разни параграфи за смѣтка на други. Така върви всичко наопъки у насъ. По такъвъ начинъ принципа на всеобщото гласоподавателно право, отговорностьта предъ законитѣ се грубо подиграватъ.

Тази община общински връхнини не плаща, понеже нѣма нужда. Даже разходниятъ бюджетъ е безъ особна нужда повишенъ на 6000 лева. Само многото приходи сѫ предизвикали увеличението му. Да видимъ сега, ако се унищожи землището и приходитѣ отъ панаиритѣ липсваха, какъ ще посрѣща разноскитѣ си.

Тази община плаща следнитѣ държавни данъци:

1) Бегликъ	3000 лева
2) Данъкъ върху зградитѣ	800 лева
3) Данъкъ върху занятията	200 лева
4) Поземеленъ налогъ	9600 лева
Всичко държавни данъци . . .	13,600 лева

Цѣлия разходенъ бюджетъ бѣ 6,000 лева, отъ които спадналъ 3,000 лева — прихода отъ гората, оставатъ още 3000 лева, които трѣбва да посрѣщнатъ отъ наложенитѣ общински връхнини върху 13,000 лева държавни данъци.

Този налогъ трѣбва да има 22%.

Да съпоставимъ сега тритѣ случаи и да видимъ, какво ще ни поучатъ.

Въ първия случай «землището» като постановява селенитѣ да плащатъ много общински, то тѣ се хвърлятъ по бърже въ обятията на лихваря, който, до като не имъ изцѣди душицата до капка, не ги отпуща. Общинскитѣ служащи — изключая кмета и С-ие — страдатъ, а общинскитѣ дѣла сѫ въ анархия. Въ подобна община честенъ човѣкъ не влиза въ управлението ѝ. Ако се унищожи землището, то се намаляватъ общинскитѣ връхнини, намалява се товара на селенитѣ, служащитѣ не страдатъ и има се шансъ да се вѣрва, че ще излѣзатъ начело на управлението по свѣстни и честни хора, които да държатъ общинскитѣ дѣла въ изправность.

Въ втория примѣръ отмахването на землището ни на йота измѣня положението на общината.

Сега да видимъ третия примѣръ. Ако се унищожи землището, то логично е и се следва, „интизапа“ и «серги парасж» да се вематъ за въ полза на общината, въ която живѣе продавача. Тъй 1000 лева «серги парасж» и 3000 лева «интизапъ» ще отидатъ за въ полза на онѣзи общини, отъ които сж продавачитѣ. Прекупвачътъ на «интизапа» отъ всѣко село присжтствува на панаиря и може да прибира припадающия се налогъ. По такъвъ начинъ ще се избѣгнатъ всички ония суйгонджилъци съ селенитѣ по панаиритѣ отъ прекупвачитѣ на «интизапа». Винаги се изжква двоенъ интизатъ. Продавачитѣ на дребни бакалии ще отиватъ свободно на панаиря, следъ като сж се снабдили съ разписка отъ общината, въ която живѣе, че какъ си е платилъ «серги парасж». Тъй прихода на всѣка община ще се увеличи. Съ унищожение на землището общината въ третия случай ще бжде принудена да посрѣща разхода си по сжщия начинъ, по който начинъ посрѣщатъ разхода си и другитѣ общини. Това ще бжде и логично и справедливо.

Отъ общинската гора (въ сжщность термина *общинската* не подхожда) да иматъ право да се ползуватъ всички бѣдни семейства, независимо отъ землището.

Държавата като е обсебила нѣкои пасбища или гори, дава ги подъ наемъ на богати скотовъдци въ ущърбъ на селскитѣ интереси на околнитѣ села. Тѣзи пастбища и гори сж попаднали въ ненаситнитѣ държавни уста благодарение на сжществующето землище. Ако се унищожатъ землищата, то и тѣ ще трѣбва да се повърнатъ въ ржцѣтѣ на селенитѣ, защото сж заграбени по смисъла на думата землище, — останала отъ преди вѣкове, а сега изгубила всѣки реаленъ смисълъ. Държавата нѣма право да увеличава приходитѣ си въ ущърбъ интереситѣ на членоветѣ си, както нѣма право да увеличава данъцитѣ въ процентъ, който съсипва членоветѣ. Тъй сжщо нѣма право да заграбва пасбища и гори, останали ужъ безъ ступани,

На конецъ! Понеже землището е една чувствителна причина за неравномѣрното разпредѣление на държававнитѣ берии, вследствие на което прѣчи както на частнитѣ земледѣлчески интереси, тъй и на общината, то трѣбва да се премахне. Не мисля да съмъ казалъ последня дума.

Азъ съмъ за свободното развитие на общинитѣ.

Т. Ловевъ.

Нашата дѣятелность въ село.

Работническата партия изхожда отъ интереситѣ на наемнитѣ работници, на пролетариатската класа. Исканията на тая класа се спадатъ съ тенденцията на общественното развитие, съ културния прогресъ. И социализмътъ не е нищо друго, освѣнъ ясно изражение интереситѣ на пролетариатската класа, следов. — изражение и на съвременния исторически прогресъ. Крайната цель на днешното социално движение, което се носи отъ организиранитѣ въ работническа партия пролетарии, е социализиране на производството — на срѣдствата за производство и на самото потрѣбление: Най-приближената и непосрѣдственно заинтересованата отъ тоя превратъ е пролетариатската класа, защото тя е скжсала вече всѣкакви връзки съ частната собственность, а следователно, и съ наредбата, която крепи тая собственность; тя нѣма защо да се обръща назадъ, защото всичко, което ѝ напомня частна собственность, е далекъ отъ нея. Нейнитѣ и материални, и духовни интереси се схождатъ съ социалното развитие; пролетариатската класа е глава на днешното социално движение.

Та наемната работническа класа не само по силата на своята мизерия се явява ржководителка на социалното движение; има класи въ днешното общество, които по своето мизерно положение, ако не по-горѣ, то на равна степень, стоятъ съ пролетариата. Но въ тѣхъ по силата на тѣхното положение, на тѣхното производство, се е парализиралъ революционния духъ, така свойственъ на пролетариата. — Това сж каситѣ на дребнитѣ собственници, на дребнитѣ буржуа. Въ случая ни занимава класата на дребнитѣ собственници и земледѣлци.

Нашата страна е преимущественно земледѣлческа; по-вече отъ тритѣ четвърти на населението ѝ се занимава съ земледѣлие. Господствующата форма на ступанство у насъ е дребната; на ступанинъ се пада срѣдно по 35 — 40 декара земя. Но отдавна вече земледѣлческото население почна да губи своята собственность. Подъ влиянието — отъ една страна — на силната задокеанска конкуренция, отъ друга — на тежката държавна машина, която е сложена всецѣло почти върху плѣщитѣ на земледѣлческия народъ, земледѣлческото население пропада. Благодарение на своята простотия, на своето невѣжество, труда на нашия земледѣлецъ се експлоатира още и отъ разнитѣ, отъ различенъ размѣръ, думбазя и дерибеевци. — Земледѣлческото неселение пропада и безвъзвратно пропада; каквито и мѣрки да се вематъ било отъ страна на държавата, било отъ страна на частната инициатива, толкова много проявявана на думи отъ нашитѣ многоучени агрономи, земледѣлеца не ще бжде истръгнатъ отъ гжстата мрѣжа, въ която е вплетенъ отъ лихвари и лихварски учреждения. Голѣма часть отъ тия земледѣлци сж вече само по име собственници; фактически тѣхната собственность принадлежи на лихваритѣ и разнитѣ кредитни учреждения. Ступанството на земледѣлеца вече става недостатъчно да изхрани и семейството му, и да изплаща дългове; и земледѣлеца е принуденъ да търси тоя недостигъ въ наемния трудъ. — Не рѣдко ще видите земледѣлецъ да дири своята прехрана въ постранични занятия, като арабаджийство, каманярство и т. н.; съ сжщата цель го

виждаме да праща своитѣ дѣца въ града за слуги въ кѫща или дюкянъ, или пъкъ «да ги дава на занаятъ» въ нѣкоя работилница. А отидатъ ли веднажъ въ града, тѣ и не помислюватъ вече за връщане въ село; тѣзи сили сѫ вече изгубени за земледѣлието.

Всѣкиму извѣстни сѫ още и така нареченитѣ скитающи се работници, които се отдалечаватъ често на стотини километри отъ родното си село. Тѣзи прости хорица сѫ изложени на страшна експлоатация; колкото плати чорбаджията, драгоманина, т. е. посредника, го вземе, до като отидатъ въ дома си съ нѣколко десетки гроша за цѣло лѣто трудъ. Нѣма да говоря за ужасната оная полова развала, която е неизбѣжно следствие на съвмѣстния и безконтроленъ животъ на двата пола.

Че земледѣлческото население пропада, се пролетаризира, това е несъмненъ фактъ, който отъ всички се признава. Наредъ съ дребното занаятчийско производство, и дребното земледѣлие пропада. Никакви райфайзенови, или каквито щете тамъ земледѣлчески дружества и каси, съ които ни проглушиха отъ нѣколко години насамъ жрецитѣ на българската земледѣлческа наука, не сѫ въ състояние да спратъ разрушающето влияние на едрото капиталистическо производство.

Въпреки това, че дребната собственность пропада и се концентрира въ рѫцѣтѣ на малцина лихвари, рационалното обработвание на земята върху основитѣ на едрото машинно производство още не е подвзето. Лихваря не иска туку така да испустне жертвата си; той остава земята на селянина и по такъвъ начинъ си осигурява една непрерывна експлоатация, нѣщо много сродно съ крѣпостническата зависимость. Освѣнъ материалната зависимость, лихваря, въ лицето на своитѣ крѣпостници — не зная, друго-яче какъ да ги нарека — си осигурява още и една постоянна армия отъ избиратели; по такъвъ начинъ той завладява и управлението на общината въ своитѣ рѫцѣ. Оть тука нататъкъ е вече всичко много лесно. — Ако другитѣ страни могатъ да се нарекатъ класически въ нѣкое отношение, то и нашата скѫпа България може да се нарече класическа страна на лихварството. Триста и четиристотинъ процента лихва е могла да изпита само нашата хубава татковина! А догдѣто може по единъ такъвъ лѣсевъ начинъ да се обогатява човѣкъ, що му трѣбва да се главоболи съ рационално ступанствуване, машини и не знамъ още какво. — Тука нашия лихваринъ може да се похвали съ християнски чувства къмъ своитѣ ближни; нерѣдко ще чуете отъ него да казва на нѣкои отъ многото си длъжници: «земята не искамъ да ти вземамъ; работи, та да ми се исплатишъ».

Та казвамъ, че още за дълго дребното земледѣлие, дребната форма на ступанствувание ще продължава да сѫществува, макаръ и въ рѫцѣтѣ на едри лихвари. Въпрѣки това, нашитѣ защитници на буржуазията могатъ пакъ да говорятъ, че за пролетариатъ, за работници и работнически въпросъ въ България и дума не може да става.

Но и нѣколкото декари земя, които оставатъ на земледѣлеца, не принасятъ нищо добро; а най-много прѣчи тая собственность на селянина да разбере истинското си положение, защото производството е, което налага на хората такъвъ или онакъвъ начинъ на мисление. Дребното земледѣлческо производство налага на селянина оня начинъ на мисление,

който толкова пжти му е пречилъ да разбере и най-простото явление. Селото е фокуса на всички и отъ всѣкакъвъ родъ суевѣрия. Малкото земледѣлческо ступанство, като че придава собствения си ограниченъ размѣръ на селския умъ. Въпреки това, земледѣлческата класа не може да се игнорира, защото тя въ закжснѣлитѣ, като нашата, страни, съставлява една значителна часть отъ обществото. Особено не може тя да се игнорира отъ една партия, която защищава работническитѣ интереси, която си поставя за цель освобождението на човѣчеството отъ веригитѣ на економическото робство. — А тия вериги не сковаватъ ли най много тая земледѣлческа класа? Социалистическото общество ще възкреси дребнитѣ собственници; то ще ги освободи не само отъ чуждата експлоатация, но и отъ веригитѣ на собствения имъ умъ. Пролетариатската класа, носителката на социализма, играе ролята на възпитатель спрямо другитѣ онеправдани класи и постоянно ги прибира въ редоветѣ си, въ редоветѣ на социалистическата партия.

А земледѣлческата класа, работната разбира се, се нуждае и заслужава най-голѣмата поддържка на пролетариата. Насъ ни викатъ въ селото — казваше Шипелъ — мизерията на земледѣлцитѣ работници, угнетенитѣ и поробенитѣ, — ние трѣбва да имъ се притечемъ на помощь. — Нашата дѣятелность засѣга и селото. Но въ що трѣбва да се състои нашата дѣятелность между земледѣлческото население? — Този въпросъ си задава социалистическата партия не само у насъ.

Преди да се отговоря на горния въпросъ, ще се спра върху характера на земледѣлческото производство, който накара мнозина дори социалисти да се разколебаятъ въ вѣрностьта на нашия взглядъ върху ходътъ и развитието на днешното общество.

Нашитѣ велики учители, Марксъ и Енгелсъ, въ своитѣ изследвания и изводи имаха повече предъ видъ градското индустриално производство и индустриалния пролетариатъ. И то, не, защото тѣ не обръщаха, или не искаха да обръщатъ внимание на земледѣлческото производство, а защото тѣ много вѣрно схващаха обществения животъ, защото тѣ знаеха, че пролетариата е, който ще играе първенствующа роля въ съвременнитѣ обществени борби и въ разрешението на съвременнитѣ социални проблеми. Разбира се, че при такъвъ взглядъ тѣхното внимание бѣше спрено най-напредъ и най-много върху пролетариата и градското производство, което най-рано се революционизира отъ днешнитѣ огромни орждия на труда. И тѣ, благодарение на правия си исторически методъ, така анализираха съвременното производство и отношенията на класитѣ вжтрѣ въ производството, щото тѣхнитѣ изследвания ще останатъ за винаги величественъ паметникъ на човѣческия умъ и воля. Достатъчно бѣше това, дѣто дадоха ключа за правилното разбиране на човѣшката история; но тѣ блѣскаво потвърдиха своя исторически взглядъ съ изследването на съвременното капиталистическо общество и посочването на тенденцията му. Никога изследванията не сж потвърдявали така блѣскаво нѣкоя теория! Нашитѣ учители бѣха си поставили много широката цель — да дадатъ правилно обяснение на съвременното общество отъ своето диалектико-материалистическо гледище, работа непосилна за обикновенитѣ човѣчески сили. И намиратъ се хора следъ това да казватъ, че Марксъ не

билъ обърналъ достатъчно внимание на земледѣлческото производство и на селскитѣ класи; дори намиратъ се хора, които инсинуиратъ, че тая область е била съзнателно испустната, като не потвърждающа формулираната отъ Маркса тенденция на съвременното общество. До колко е лъжовно това, показва Кауцки въ своя прекрасенъ трактатъ по аграрния въпросъ и азъ нѣма да се спирамъ на това, а ще покажа, какъ гледа по тоя въпросъ земледѣлческата наука и дори буржуазната стопанска економия.

Господствующата форма на стопанството у насъ, както казахъ вече, е дребната. Освѣнъ, че стопанина притежава малко земя, но последната и не е събрана на едно мѣсто, а при днешната наредба на частната собственность и не би трѣбвало да бѫде събрана, инакъ стопанина рискува, въ случай на мѣстни стихийни повреждания, да остане безъ зрънце храна.

Та казвамъ, че при сѫществующата раскѫсъатость на земитѣ, дори буржуазната стопанска наука признава, че е невъзможно рационално стопанствувание. — Първо, не е възможна никаква трайна мелиорация на почвата; второ, губи се много време и средства по обработванието на такива малки отдалечени едно отъ друго парчета земя; трето, най-важното, че е невъзможно приложението на модернитѣ орѫдия на труда въ едно парче земя отъ нѣколко ара или декари. Още едно много важно обстоятелство е необходимо въ земладѣлческото производство, — производителитѣ да бѫдатъ сами господари на производството. Земледѣлческото производство не търпи наеменъ трудъ, защото въ тая область работника, дори и при машинитѣ, още управлява производството: той туря въ движение много отъ земледѣлческитѣ машини и неговата работа се изпълзва отъ контролъ. Земледѣлческата работа, напр. ораньта, сѣенето и пр., ако въ времето на извършванието ѝ се не контролира, то следъ извършванието ѝ — не може се позна, какъ е работено, така както се познава въ обработвателната индустрия.

Та, въ интереса на самото производство е, не казвамъ въ интереса на нѣкоя класа или хора, централизацията, или — казано на езика на стопанската економия — комасацията на земята. Нѣма да говоря, че отъ начина на стопанствуванието зависятъ бѫдѫщитѣ реколти: ако се не стопанисва рационално, ако се не грижеме за равновѣсието въ почвата, ние съ това рискуваме да изтощимъ почвата за дълги години. — Има много нѣщо вѣрно въ мнѣнието, че Гърция е пропаднала и дължи днешното си лошо економическо положение на изтощената си почва.

Отъ казаното до тукъ се вижда, че самата земледѣлческа наука осѫжда частната собственность на земята. Земледѣлческата наука иска социализиранието на земледѣлческото производство, това, което иска и нашата партия; социалистическата партия и тукъ се явява носителка на културния прогресъ.

Следователно, не само отъ гледната точка на нѣкоя класа или партия, но и отъ научна гледна точка, обобществяванието на земята е необходимо и съставлява културния напредъкъ. Така че страхътъ на нѣкои и радостьта на други, че социалистическата идея била не приложима въ земледѣлческото производство, сѫ неоснователни.

За насъ социалиститѣ земледѣлческия въпросъ се свежда къмъ това: каква трѣбва да бѫде нашата дѣятелность между земледѣлческото население,

въ що да се състои социалистическата пропаганда срѣди работницитѣ-земледѣлци? — За разяснение на тоя въпросъ казахме горнитѣ нѣколко думи; сега да си отговоримъ на самия въпросъ.

Нѣколко депутатски мѣста въ Народното Събрание нашата партия дължи най-вече на работницитѣ-земледѣлци. Съ що е могла нашата партия да спечели на страната си тия земледѣлци? — Нека исповѣдаме една истина, — истината не е врѣдна, особено за насъ социалиститѣ, — повечето отъ тия земледѣлци не отъ съзнание на нашитѣ принципи сѫ дошли при насъ. Не искамъ да упреквамъ никого; ние не можемъ да отблъсваме хората отъ насъ за това, защото тѣ не били ни разбрали добрѣ, — констатирамъ само факта. Следъ това иде да си зададемъ въпроса: на какво дължимъ бързия си успѣхъ между работния земледѣлчески народъ? — Дължиме нашия успѣхъ по-малко на себе си, отколкото на корупцията, на развалата, която сѫществува въ нашитѣ буржуазни партии; още дължимъ нашия успѣхъ на безкористната си дѣятелность: въ очитѣ на селянина ние сме хора, които се не борятъ за нѣкакви лични облаги, за власть и богатство; и още хора, които работятъ между работния народъ и по-вече мислятъ за него. Малко сѫ измежду земледѣлцитѣ ония, които ни разбиратъ като социалисти.

Но ния нали не сме, като другитѣ партизани, които нарочно не искатъ да бѫдатъ разбрани отъ тѣхнитѣ тълпи? Ние трѣбва да дѣйствуваме така, щото да бѫдемъ разбирани напълно, такива каквито сме. А за тая цель, ние трѣбва да излизаме съ пълно развита програма, не само съ минималнитѣ, но и съ максималнитѣ искания на нашата партия между земледѣлцитѣ.

Мнозина мислятъ, че нашитѣ крайни искания нѣма да бѫдатъ разбрани между дребнитѣ собственници земледѣлци и за това виждатъ нужда отъ изработванието на особена — аграрна — програма за тѣхъ. Но какъ да ни разберать, когато ние съвсѣмъ малко правимъ за това. — До колкото зная, съвсѣмъ малко има писано за земледѣлцитѣ и землед. производство и колкото има, отъ него не могатъ разбра крайнитѣ искания на нашата партия, тия именно искания, които ни правятъ социалистическа партия. И въ тая агитационна литература за земледѣлцитѣ избѣгвало се е да се казва нѣщо по максималнитѣ ни искания и, ако се е казвало, то е било съ общи и мъгляви фрази. Ние се явяваме предъ селянитѣ по-вече, като критикующи съвремянното общество, — и то съ съвсѣмъ повръхностна критика,—а съвсѣмъ малко даваме да разберать, какво искаме ние.

Това двоеличие не е достойно за социалистическата партия. Да се не боимъ, че нѣма да бѫдемъ разбрани; пъкъ нека успѣваме по-бавно, но по-сигорно. Трѣбва въ пропагандата си, особенно писменната, да показваме изгодитѣ на социалистическото земледѣлческо производство предъ днешното; нека имъ покажемъ изгодитѣ на рационалното стопанствувание, което е възможно само при социалистическото владѣние на земята; нека социалистическата заря сгрѣе и работния земледѣлчески народъ. — Тогава нѣма да имаме последователи, които да питатъ, защо не сме се съединили съ демократитѣ.

За тази цель, е необходима специална земледѣлческа библиотека, въ която по-вече да се говори за нашитѣ максимални искания и тѣхното приложение въ земледѣлческото производство.

Една белѣжка — и свършвамъ.

Отъ нѣколко години насамъ нашитѣ другари на западъ искатъ изработванието на една особенна програма за работницитѣ-земледѣлци. Единъ отъ най-важнитѣ защитници на тая програма, Бебелъ, казваше въ единъ отъ конгреситѣ на нѣмската С. Д. Партия, че аграрната програма щѣла да служи, като ръководяща книга на социалистическитѣ агитатори, а сѫщо така и на партийнитѣ представители въ тѣхната практическа дѣятелность. Тия думи се разбиратъ така: трѣбва да се изработи една особена програма съ искания на дребнитѣ земледѣлци, та съ това да се ангажиратъ тия последнитѣ на своя страна. И дѣйствително, проектъ отъ такава програма се изработи и се представи на разглеждание въ Бреславския конгресъ на Нѣмската Социална Демокрация. Много отъ положенията ѝ се обориха, като такива, които пречатъ на правилното обществено развитие. Изработванието на особена програма за земледѣлцитѣ бѣ отхвърлено.

Нѣкои отъ членоветѣ на Българската Раб. Партия искатъ изработванието и въ насъ на такава програма. Отъ казаното по-горѣ става ясно, че не нѣкаква аграрна програма трѣбва да изработва нашата партия, но още по-вече да разшироча максималната си програма съ по-точното опредѣление тенденцията на земледѣлческото производство. Работническата социалистическа партия, като партия на културния прогресъ никога не трѣбва да жертва бѫдѫщето, своето велико бѫдѫще, предъ временнитѣ мимолѣтни успѣхи! — Тя трѣбва да възпитава своитѣ последователи отъ каквато ѝ класа да сѫ тѣ въ пролетариатски, въ социалистически духъ.

Ив. Г-евъ.

VII-ятъ националенъ конгресъ на Работническата Социалъ-Демократическа Партия.

На 9-й Юлий т. г. се откри 7-ия националенъ конгресъ на Работническата Социалъ-Демократическа Партия въ първия фабриченъ центръ на Южна България, въ гр. Сливенъ. Мисля, че за читателитѣ на «Ново Време» ще бѫде много интересно да се запознаятъ съ дѣлата му. Като се земе предъ видъ, че въпроситѣ, които се разглеждатъ въ конгреситѣ на Работническата Социалъ-Демокротическа Партия, макаръ и да произлизатъ отъ практическитѣ ѝ нужди, — винаги иматъ теоритически и обществень характеръ, то съ развитието на партията дѣлата ѝ ще иматъ все по-голѣмо теоритическо и обществено значение. Ония, които редовно сѫ следили конгреситѣ на Работническата Социалъ-Демократическа Партия, сѫ забелѣзали, безсъмнѣние, растението на теоретическия и общественъ елементъ въ дѣлата ѝ. Най-добрѣ се подтвърдява казаното отъ дѣлата на тази годишния ѝ конгресъ.

VII-ятъ националенъ конгресъ на Работническата Социалъ-Демократическа Партия е засѣдавалъ цѣла седмица въ хубавия, широкъ салонъ на Сливенското Градско Читалище «Зора». Салонътъ бѣ отпустнатъ благода-

рение на влиянието, съ което се ползуватъ нашитѣ другари въ Сливенъ и на това обстоятелство, че между членоветѣ на читалищното настоятелство влизатъ такива интелигентни граждани, като г. Гидиковъ и други, които макаръ и да не харесватъ «класовия характеръ» на социализма въ България и на партията, но не споделятъ дивата злоба, съ която се отличаватъ изобщо нашитѣ противници. Отварянието на конгреса се предшедствува отъ една грандиозна за България манифестация по града и съ едно публично събрание въ градската градина. Събранието е представлявало нѣщо не видѣно въ гр. Сливенъ. Споредъ общото мнѣние, на събранието е имало отъ 4000 до 5000 хиляди граждани. Въ всѣкой случай, то е било тъй внушително, че възбуди низката злоба на долнитѣ партизани отъ рода на Папанчева и великъ страхъ у сливенскитѣ фабриканти. Тая злоба и страхъ се изказаха въ два акта отъ тѣхна страна, които ги добрѣ характеризиратъ. Сѫщиятъ день полицията е уловила залѣпени по улицитѣ възвания съ бунтовническо-анархистическо съдържание, което ясно показваше, че то е дѣло на озлобени и оплашени долни партизани. Съ това глупаво възвание нашитѣ злобни противници въ Сливенъ мислиха, очевидно, да предизвикатъ полицията, за да не позволи конгреса. Но, разбира се, останаха си само съ позора. Отъ друга страна, Сливенскитѣ фабриканти строго забранили на работницитѣ отъ фабрикитѣ си да посѣщаватъ конгреса, като ги заплашвали съ испѫждание отъ фабрикитѣ. Всички тия злобни дѣйствия не попречиха, обаче, щото конгреса да бѫде презъ всичкото време на засѣданията му винаги най добрѣ посѣщаванъ отъ Сливенскитѣ граждани и гражданки отъ всички положения и съсловия, а найвече, разумѣва се, отъ работническото население на града, и да произведе съ своитѣ дѣла грамадно впечатление на посѣтителитѣ му. Следующето трогателно събитие показва, колко голѣмо е било впечатлението, което направи конгресътъ на работната маса въ Сливенъ, Въ тоя градъ живѣе единъ скроменъ занаятчия, по име и презиме Стефанъ Дучевъ, по занаятие часовникарь. Отчаянъ отъ общественнитѣ работи у насъ, отъ неискренността на хората, които безсъвѣстно лъжатъ народа, додѣто се качатъ на власть, той дълго време до конгреса живѣлъ осамотенъ, като е работилъ върху направата на една измисленна отъ него машина за изработвание на разни видове шнуръ. Следъ дълга работа и мисление този скроменъ, никому неизвѣстенъ работникъ, сполучилъ да състави такава машина. Къмъ времето на конгреса Дучевъ билъ свършилъ модела на изнамѣрената отъ него машина. Конгресътъ на Работническата Социалъ-Демократическа Партия обърналъ вниманието на тоя осамотенъ, вдаденъ само въ работата си работникъ. До конгреса той е чувалъ, разбира се, разно за социалиститѣ, обаче конгресътъ му даде възможность да се запознае направо съ социалиститѣ, да види, какво вършатъ тѣ и какво мислятъ. Дучевъ почналъ да посѣщава засѣданията му и презъ всичкото време той не е испущалъ нито едно засѣдание. Дѣлата на конгреса му направили толкова силно впечатление, тъй му се харесали работитѣ на Работническата Социалъ-Демократическа Партия, щото той решилъ къмъ привършвание засѣданията на конгреса да искаже своитѣ чувства по единъ много трогателенъ начинъ. На последното засѣдание конгресътъ и присѫтствующитѣ посѣтители бидоха приятно изненадани съ съобщението, че гражданинъ Дучевъ, въ знакъ

на голѣмо удоволствие отъ дѣлата на социалистическата партия, подарява й изнамѣрената отъ него машина за предѣние на шнурове. Трѣбваше човѣкъ да присѫтствува на това засѣдание, за да си представи трогателната картина, която последва подиръ съобщението. Залата екна отъ бурни рѫкоплескания, испълни се съ радостнитѣ викове: «браво!», «да видимъ гражданина Дучевъ!» Дучевъ се яви, трогнатъ крайно, което се виждаше по забърканностьта му, по приблѣднѣлото му лице и неловкостьта му. Нови бурни рѫкоплескания и въсхитени викове. Дучевъ повдигна кутията, въ която се намираше моделътъ, изящна работа, и завъртя двигателното колело. Петнадесеть вида разноцвѣтни макари завъртѣха се бърже, като бърже искарваха тънки разноцвѣтни шнурчета. Нови рѫкоплескания, рѫкопажатия, въсклицания. Дучевъ само мълчаливо се кланяше. На мнозина въ очитѣ се забелѣзваха сълзи. Този фактъ най-красноречиво говори, какво силно впечатление направи конгреса въ Сливенъ. Работническата Социалъ-Демократическа Партия при такива факти може да гледа съ пълна увѣренность, че срѣдствата, които тя расходва по конгреситѣ, се възнаграждаватъ съ грамадното въспитателно значение, които тѣ иматъ за работническата класа.

VII-ятъ националенъ конгресъ на Работническата Социалъ-Демократическа Партия, по числото на делегатитѣ бѣше много по-голѣмъ отъ всички до сега конгреси. Миналата година партията се представяваше отъ 46 делегати, тази година отъ 76; т. е. числото на делегатитѣ на конгреса тази година бѣше туку-речи двойно по-голѣмо въ сравнение съ миналогодишния конгресъ. Това не показва, че организациитѣ сѫ пратили тази година повече делегати, отколкото другъ пѫть; напротивъ, това показва, че организациитѣ се увеличиха двойно. И дѣйствително, миналата година организациитѣ на партията сѫ биле само 30, когато презъ тази партийна година (отъ 1-й Юлия 1899 до 1-й Юлия 1900 год.) тѣ се увеличиха на 64.

Много дебати станаха по въпроса, какъвъ трѣбва да бѫде принципътъ, отъ който ще се рѫководи конгресътъ при провѣрката пълномощията на делегатитѣ. Комисията по провѣрката на последнитѣ за такъвъ принципъ прие: делегатътъ да е билъ редовенъ членъ на организацията, която представлява, т. е. той да е испълнилъ всички задължения, предвидени въ организационния уставъ на партията и да притѣжава членска карта. Обаче конгресътъ не прие този принципъ и на съвършенно вѣрни основания. Може делегатътъ да е испълнилъ всички задължения, но пита се: испълнила ли е организацията задълженията, предписвани отъ устава на партията и ако не ги е испълнила, има ли тя право да се представлява въ конгреса? Отъ друга страна, не може да се допустне, щото редовни организации да се представляватъ отъ нередовни членове на партията. Следъ дълги разисквания по тия въпроси, конгресътъ прие следнята резолюция предложена отъ др. Бирковъ.

Конгресътъ приема за редовни делегати само ония, които сѫ изпратени отъ редовни организации, а само тогава прави изследвания, когато се породятъ съмнѣния.

Смисълътъ на тази резолюция е такъвъ, че делегати, испратени отъ редовни организации, се приематъ отъ конгреса за редовни; но ако въ

конгреса се изкаже сериозно съмнѣние за нѣкой делегатъ, т. е., че той не е билъ редовенъ членъ на партията, съ други думи, че не е билъ записанъ за членъ или че е билъ записанъ, но не е испълнилъ задълженията на устава, тогава конгресътъ, преди да го изхвърли или приеме за делегатъ, изследва, да ли сѫ вѣрни подигнатитѣ съмнѣния.

Следъ свършванието съ провѣрката на делегатскитѣ пълномощия и приеманието на вѫтрѣшния правилникъ, трѣбваше да следватъ отчетитѣ на Центр. Комитетъ за дѣятелностьта на партията и на парламентарната група за дѣятелностьта ѝ въ Народното Събрание. Най-подиръ трѣбваше да се държатъ рефератитѣ. Обаче конгресътъ следваше другъ редъ. Причината на това бѣше обстоятелството, че Центр. Комитетъ не можа да приготви на време отчета, защото мѣстнитѣ комитети не всички бѣха испратили на време отчетитѣ си за последното тримѣсечие отъ годината. Годината се свърши на 30-й Юния а на 9-й вече конгресътъ се отвори. Кѫсото разстояние между тѣзи двѣ дати стана причина, дѣто комитетитѣ закѫснѣли съ отчетитѣ си. Това обстоятелство накара секретарьтъ на партията да повдигне въпросъ за мѣсеца, въ който да се свикватъ конгреситѣ. По тоя въпросъ се изказаха три мнѣния. Едното бѣше, щото конгреситѣ да се свикватъ на 20-й Августъ, когато селскитѣ другари сѫ по-свободни, защото къмъ туй време привършвали харманя. Това мнѣние не се прие главно за туй, че презъ Августъ мѣсецъ ставатъ избори за градскитѣ и селскитѣ общини. Другото мнѣние бѣше, щото конгреситѣ да се свикватъ презъ великденскитѣ праздници. Но и то не се прие, защото презъ тия праздници бива още студено и конгресниятъ животъ би билъ твърдѣ мѫченъ за делегатитѣ, и конгреситѣ би стрували много по-скѫпо. Трето мнѣние бѣше, щото партийната година да се премѣсти и да се почнува тя отъ 1 Юния. Но и това мнѣние не се прие, понеже такова премѣстване на годината би предизвикало едно забъркване въ бюджетитѣ и въ другитѣ отчети. Предъ видъ на всичко това, конгресътъ реши, щото годината пакъ да се свършва на 30-й Юния, но конгреситѣ да се свикатъ на 20-й Юлия или около това число. Както казахъ, тази година конгресътъ се свика на 9-й Юлия и затова Центр. Комитетъ не може на време да приготви отчета, та стана нужда да се измѣни реда, въ който следва да се гледатъ дѣлата му. Подиръ приеманието на вѫтрѣшния правилникъ пристѫпи се къмъ четението на рефератитѣ. Ние ще изложимъ дѣлата на конгреса не въ този редъ, а ще почнемъ отъ отчетитѣ. Най-напредъ отчета на Ц. Ком. за дѣятелностьта и финансовото състояние на партията.

Може да се каже днесъ, че партията до сега не е познавала себе си. Колко активни членове тя има, догдѣ се простира влиянието ѝ въ масата, каква дѣятелность е развивала, какви срѣдства разполага — всичко това партията сама не знаеше, поне достовѣрно. Днесъ тя знае себе си благодарение на нейния секретарь-касиеръ, другарьтъ Константинъ Бозвелиевъ, благодарение на неговата преданность, умѣние и енергия. На тази годишния конгресъ той представи единъ такъвъ обстоятелственъ отчетъ, какъвто до сега ние не знаяхме и благодарение на който ние днесъ можемъ да кажемъ, какво сме и какви можемъ да бѫдемъ, като социалистическа партия.

Споредъ отчета, партията презъ истеклата партийна година е броила 1761 активни членове, т. е. такива, които сѫ взимали живо участие въ

всички партийни работи. Когато въ миналия конгресъ, въ Габрово, поискаха отъ бившия секретарь сведения за числото на партийнитѣ членове, той не можа да ги даде, като отговори, че членоветѣ били отъ 400 до 500. Това число, разбира се, не можеше да бѫде вѣрно. Ако землемъ предъ видъ, че презъ тази година партията брои двойно число организации и нарастването на членоветѣ по организациитѣ, което е сѫщо двойно тукоречи въ всички, съ изключение на габровската, членоветѣ на която двойно се намалили, то излиза, че миналата година партията е броила наймалко 800 члена. Така щото, презъ тази година членоветѣ на партията сѫ се удвоили, споредъ сведенията на отчета.

Интересно е распредѣлението на членоветѣ по възрасть, занятие, полъ и народность. Следующата таблица показва това:

години		занаятъ	
18—20	241 чл.	наемници	496
12—30	1187 „	занаятчии	430
30 на горѣ	333 „	земледѣлци	250
		разни занаяти	165
		интелигенти	420

Отъ тѣхъ 1738 сѫ мѫже и 23 жени и 1723 чл. сѫ българе, а 38 чл. други народности.

Противницитѣ ни, както се знае, често обичатъ да казватъ за нашата партия, че се състояла отъ дѣца. Обаче, както виждаме отъ цифритѣ, младежи отъ 18—20 год., т. е. още непридобили избирателно право, сѫ само 241 или 13·6%, когато членоветѣ съ избирателно право, т. е. отъ 21 година на горѣ, сѫ биле 1520 или 86·3%. При това отъ сѫщата таблица виждаме, че въ партията главенъ елементъ е работническиятъ и числото на наемницитѣ значително надминава числото на другитѣ елементи. Въ проценти първиятъ елементъ съставлява 76%, а другитѣ — 24% За забелѣзванне е, че женскиятъ елементъ, както и елементътъ отъ другитѣ народности, е нищоженъ. Това говори за недостатъчна пропаганда между тѣзи елементи отъ страна на организациитѣ и за 'това, че тѣзи елементи сѫ мѫчно податливи на пропагандата. Въ всѣкой случай, партията трѣбва да обърне сериозно внимание на тоя недостатъкъ въ пропагандата.

Като привеждаше статистическитѣ данни за членоветѣ на горѣ споменатитѣ категории, Секретарътъ на Партията каза следнитѣ думи: «Считамъ за нужно да направя една забелѣжка относително записванието членове въ организациитѣ. Би се излъгалъ този, който би помислилъ, че всичко на всичко сѫ само тѣзи членове, които сѫ записани. Отъ личенъ опитъ се знае, че има мѣста съ 100 души хора, които винаги работятъ съ насъ и ако имъ се каже, че работятъ за друга партия, би се оскърбили, но тѣ считатъ за нужно формално да не со записватъ за членове на организациитѣ, понеже отдаватъ малко значение на това и тѣ не жалятъ нито трудъ, нито материални помощи за партията, обаче тѣ не се записватъ членове поради недостатъчно съзнание за важностьта на организациитѣ. На нашитѣ записани другари остава да дѣйствуватъ на тѣхъ за записванието имъ въ организациитѣ». Тази забелѣжка е съвършенно вѣрна. Но вънъ отъ туй, показаното число на членоветѣ не е пълно и

по тази причина, че отчетътъ е съставенъ не́ по всички цѣлогодишни отчети на мѣстнитѣ комитети, а само по тритѣ тримѣсечия. Отъ повечето организации до момента на отчета не биле получени отчети за последното тримѣсечие. Така че, числото на активнитѣ записани членове трѣбва да е, несъмненно, по-голѣмо отъ показаното. Най-сетнѣ, вънъ отъ записанитѣ и незаписанитѣ активни членове на партията, стои едно голѣмо число граждани, което постоянно расте, които съчувствуватъ на партията и които въ най важнитѣ борби, както избирателната, се присъединяватъ къмъ нея. Така например, предъ изборитѣ, станали на 25/IV 1899 година, за кандидатитѣ на партията сѫ биле подадени общо 13815 гласа, при всичко че тогава числото на организациитѣ бѣше двойно по-малко, отколкото презъ истеклата партийна година. Не ще и дума, че най-голѣмата часть отъ тѣзи гласове сѫ селски. Но нека подчертаемъ този несъмненъ фактъ, че въ туй отношение партията стои най-добрѣ въ ония окрѫзи и околии, въ които има най-добрѣ организирани, силни и енергични градски партийни организации, които неизбѣжно влиятъ на селата и гдѣто тѣзи организации, както въ Казанлѫкъ, Хасково, Ямболъ, развиватъ въ селата пропагандаторска и организаторска дѣятелность. Този фактъ учи партията на двѣ важни нѣща, а именно: първо, че безъ силни градски организации тя не може да има траенъ успѣхъ въ селата и второ, че въ селата е необходима пропаганда на социалистическитѣ идеи и искания и организация, а не особенна селска програма, дребно-буржуазна демократическа агитация и компромиси съ другитѣ партии, къмъ каквато дѣятелность искатъ да сведатъ дѣятелностьта на партията въ селата нѣкои партийни членове.

Каква е била дѣятелностьта на партията презъ истеклата партийна година?

Освѣнъ литературната пропаганда и агитация, които залавяха единъ широкъ крѫгъ отъ читатели и граждани («Работнич. вѣстникъ» е ималъ 2500 абонати, а Червениятъ Народенъ Календаръ се е пръсналъ въ 15000 екземпляри и около 2000 порѫчки не можле да се удовлетворятъ), презъ истеклата година партията е държала 194 публични събрания и митинги, 458 партийни събрания, 102 вечеринки и 232 сказки. Тѣзи сведения секретарьтъ ги взелъ отъ отчетитѣ на мѣстнитѣ комитети, а пъкъ тѣ, както казахме, се отнасяха само до тритѣ тримѣсечия. Освѣнъ туй, мнозина делегати направиха белѣжки, че отчетитѣ на мѣстнитѣ комитети далечъ не биле пълни, понеже сказкитѣ, вечеринкитѣ и събранията, дадени отъ мѣстнитѣ организации, които тѣ сѫ представлявали, сѫ биле много повече, отколкото дава отчета на секретаря. Въ отчета за дѣятелностьта на партията имаше една доста важна празнина, за която, навѣрно, сѫ криви отчетитѣ на мѣстнитѣ комитети. Така, въ него нищо не се каза за економическитѣ работнически организации, принадлежащи къмъ партията или основани по инициатива на мѣстнитѣ партийни организации. Въ София, например, презъ истеклата година е имало организирани 4 работнически синдиката: дърводѣлски, желѣзарски, бояджийски и печатарски. Освѣнъ туй, въ София е имало и едно работническо училище, което презъ първата половина на годината се посѣщавало отъ 60 работника, а презъ втората отъ 30. Презъ сѫщата година се основаха три кооперативни работнически дружества: Пловдивско, Ямболско и Ново загорско. Най-

сетнѣ, въ отчета не е спомѣнато за майскитѣ манифестации и за числото на участвующитѣ въ тѣхъ работници. При всичко че тази година *Първий Май* се падна въ дѣлникъ, въ нѣколко града, като въ София, Пловдивъ, Казанлѫкъ и другадѣ станаха неочаквано многолюдни манифестации. То е единъ фактъ, който бездруго трѣбваше да се отбелѣжи, защото той показва много ясно, че ръстътъ, съзнанието и решителностьта на партийнитѣ членове се увеличаватъ отъ година на година. Той доказва, че боевата сила на партията расте.

При всичката непълнота на отчета, което Секретарьтъ на Партията отбелѣза още въ началото му, обаче, и отъ сведенията, които той ни дава, се вижда, че партията е развила една широка обществено-просвѣтителна и политико-въспитателна дѣятелность срѣди работническия народъ. Нѣма съмнѣние, че тази дѣятелность е, сравнително съ задачитѣ и цельта на партията, може да се каже, нищожна. Но питамъ: има ли у насъ друга партия, която да прави поне хилядната часть отъ това, което прави Работническата Социалъ-Демократическа Партия за общественното и политическо съзнание на българския народъ? Извѣстно е, какво сѫ направили и какво правятъ всички наши буржуазни партии, подъ каквото було и да се явяватъ тѣ. Нито една отъ тѣхъ днесъ и въ бѫдѫще не може да направи, нѣма да направи това, що може и прави Работническата Социалъ-Демократическа Партия. Това не е една преувеличена хвалба за нея и укоръ за другитѣ партии, а е следствие на задачитѣ и целитѣ, които си турятъ тя и буржуазнитѣ партии. Членоветѣ на Работническата Социалъ-Демократическа Партия могатъ съ горделива увѣренность да посочатъ на всѣкиго, че всѣка тѣхна капчица трудъ служи на великото дѣло, което съставлява историческа мисия на работническата класа.

Да видимъ сега, какво е финансовото състояние на партията.

Споредъ отчета, приходитѣ на партията тази година сѫ се увеличили двойно. Миналата партийна година, т. е. до 30-й Юния 1899, приходитѣ на партията достигаха до 2644 лева, въ изтеклата година тѣ сѫ достигнали до 4439·50 л. Приходитѣ на партията се получаватъ отъ членски вноски, отъ членски карти, отъ майски ленти, отъ партийни марки, отъ партийни издания, главно отъ Червения Народенъ Календарь, отъ унищожени пощенски марки (доброволни вноски) и отъ непредвидени. Въ тѣзи приходи не влиза, разбира се, сумата отъ *агитационния фондъ*, която е била 692 лева и която, споредъ едно решение на VI-я конгресъ, остава непокѫтната въ продължение на петь години. Освѣнъ туй, трѣбва да се има предъ видъ, че въ приходо-расходната сума 4439·50 л. влизатъ само сумитѣ, пращани въ централната каса. Тя е приходо-расходната сума на последнята. Обаче приходитѣ на партията сѫ много по-голѣми. За да знаемъ, съ какви приходи партията е располагала презъ изтеклата година, трѣбвало би да знаемъ, какви суми сѫ останали въ каситѣ на Мѣстнитѣ Комитети. Както е извѣстно, споредъ устава на партията, последнитѣ пращатъ въ Централната Каса само $^1/_3$ часть отъ приходитѣ си, или по-вѣрно, отъ членскитѣ вноски. Значи, $^2/_3$ отъ членскитѣ вноски оставатъ въ каситѣ на мѣстнитѣ организации. Какви суми сѫ останали въ тѣхъ къмъ 30-й Юния, отчетътъ не ни казва. Мисля, че това би трѣбвало да се посочва въ отчета за финансовото положение на

партията. Тогава ние ще знаемъ не само състоянието на централната каса, но и всички срѣдства, съ които располага партията въ всѣко дадено време. Тъй че, ако къмъ 4439·50 л. прибавимъ и сумитѣ останали въ каситѣ на Мѣст. Ком. и израсходвани отъ мѣстнитѣ организации презъ годината, ще получимъ една, може би, двойно по-голѣма приходна сума на партията. Но независимо отъ всичко това приходната сума, постѫпила въ Ц. Каса, ясно ни говори за едно голѣмо нарастванне силата на партията, и по поводъ на това съвършено право забелѣза Секретарьтъ: «Тазигодишния напредъкъ ни дава надежда за по-голѣмъ успѣхъ за въ бѫдѫще и ако нашитѣ мѣстни организации развиятъ по-голѣма дѣятелность, то не ще съмнение, че финансовата сила на партията ще порастне».

Заедно съ нарастванието на партията, естествено, нарастватъ и расходитѣ й. Цѣлиятъ приходъ е израсходванъ и дори повече отъ него е израсходвано, а именно 4643 лева. Разликата произлиза отъ това, че сѫ израсходвани канцелярски повече, отколкото е било предвидено. Биле сѫ предвидени 200, а сѫ израсходвани 428 лева. Въ сѫщность дѣйствителнитѣ расходи на партията не сѫ голѣми. Тя расходва за Секретарь-касиера 1500 лева годишно; сетнѣ за печатание календаря, канцелярски и други непредвидени. При този расходъ партията би имала въ Централната Каса единъ годишенъ излишекъ. Но партията, освѣнъ текущи разноски, има да исплаща единъ голѣмъ дългъ, осталалъ отдавна. На 1-й Юлия миналата година партията имала да дава 3747·50 л. Отъ този дългъ презъ изтеклата година било исплатено 1558·50 лева. Остава, значи, да се изплаща още 2385·60 лева. Дългътъ на партията се е распадалъ така: 175·60 л. на др. Е. Дабевъ, за редакторство, на др. Я. Сакѫзовъ 1331·20, отъ които за редакторство 414·20 лева и 917 лева лихвенъ дългъ, дългъ на Ц. К. къмъ мѣстни организации 985·40 лева и за печатание на в. „Другарь“ и сп. „День“ 975·20 лева. Отъ тѣзи дългове обрѫщатъ вниманието два дълга. Лихвениятъ дългъ отъ 917 лева е дългъ на бившия „Социалъ-Демократически Съюзъ“, направенъ за него отъ др. Я. Сакѫзовъ. Така се обясни происхождението на този дългъ въ Ѵ-ия конгресъ, въ Ямболъ. Но, както помнимъ, споредъ съглашението, станало между бившия „Съюзъ“ и бившата „Социалъ-Демократическа Партия“, тѣзи двѣ социалистически организации бѣха се задължили да влѣзатъ въ Работническата Социалъ-Демократическа Партия чисти отъ всѣкакви дългове. На IѴ-ия конгресъ, ако се не лъжа, бѣше избрана особена комисия, която да опредѣли дълга на бившия „Социалъ-Демократ. Съюзъ“ и на приходитѣ, които дава той на Работнич. Социалъ-Демократическа Партия срѣщу тоя дългъ. На Ѵ-ия конгресъ друг. Кирковъ докладва отъ страна на комисията, какъвъ дългъ тя е констатирала да има Съюза, но относително прихода комисията нищо не могла да установи. Ѵ-ия конгресъ прие да се прехвърли дълга на „Съюза“ върху Работнич. Социалъ-Демократическа Партия, обаче като натовари, струва ми се, Ц. Ком. да издири, какви сѫ приходитѣ, които дава бившиятъ „Съюзъ“ на Работн. Социалъ-Демократическа Партия, срѣщу голѣмия дългъ, който той прехвърли върху нея. Както се вижда отъ отчета за истеклата година, срѣщу този дългъ сѫ исплатени др. Я. Сакѫзову 670 и др. Дабеву 175·60 лева. Обаче, отчетътъ нищо не ни каза, да-ли срѣщу тѣзи дългове сѫ постѫпили нѣка-

кви приходи отъ бившия „Съюзъ“. Мисля, че длъжность на Ц. Комитетъ е, да обърне внимание на тоя вълросъ и да го урегулира. Друго: отъ отчета не стана ясно, какъ е задлъжнѣлъ Ц. К. на мѣстнитѣ организации 985·40 лева. Най-сетнѣ, единъ дългъ отъ 745·20 л. не било известно, кому сѫ дължели. Обаче очевидно е, че тѣ сѫ дължатъ нѣкому за печатание в. „Другарь“ и сп. „Девь“, но кому, било неизвѣстно. Ц. Комитетъ трѣбва да уреди и този въпросъ: или трѣбва да залички тѣзи 745·20 л. отъ дълговетѣ, или трѣбва да намѣри, кому дължи партията. Инъкъ нѣма смисълъ да се вписва тази сума всѣка година въ бюджета. Най-сетнѣ, дългътъ на Ц. Ком. къмъ организациитѣ би трѣбвало да не фигурира въ расходния бюджетъ. Ц. Комитетъ на партията дължи на мѣстнитѣ организации, то ще каже, че партията сама на себе си дължи 661 лева. По мое мнѣние, този дългъ не трѣбва и да сѫществува. Ц. Комитетъ е изразходвалъ тази сума за нуждитѣ на партията, следователно, нѣма защо да я повръща назадъ на партията. Да, вѣрно е, че въ удовлетворението нуждитѣ на партията трѣбва всички организации да зиматъ участие съразмѣрно, когато горната сума е зета само отъ нѣколко организации, отъ по-силнитѣ, очевидно. Но тоя дългъ пакъ се покрива отъ самитѣ организации. За покриването на този дългъ все се изисква по-голѣмъ напънъ отъ всички организации. Изобщо, излиза, че Ц. К. взима отъ една каса, за да ги тури въ друга каса, и нищо повече. Споредъ мене, този дългъ трѣбва да се залички. Отъ туй партията нищо не губи, финансовото ѝ положение се опростява. Въ сѫщото време никаква несправедливость нѣма да бѫде извършена, понеже дѣятелностьта на партията трѣбва да се основава на взаимната подържка на всички организации.

Отъ казаното по финансовия отчетъ излиза, че партията има да исплати единъ голѣмъ дългъ и че този дългъ погълна презъ изтеклата година една голѣма часть отъ приходитѣ на Централната Каса. Отъ друга страна, този дългъ извънредно много бърка на партията, за да развие по-широка дѣятелность. Партията трѣбва да употрѣби всички усилия, щото часъ по-скоро да очисти себе си отъ тѣзи дългове. Нека се надѣемъ, че Ц. Комитетъ ще употреби нужната енергия, за да се намѣрятъ източници за разчистванието на партията отъ дълговетѣ.

Пристѫпваме къмъ дебатитѣ по отчетитѣ.

Ир. Д-въ.

(*Следва*)

Изъ „стиховетѣ на единъ философъ“ *)

(М. Гюйо).

Въпросъ.

Да отмахнешъ всѣкакъвъ богъ, ще смалишъ съ това цѣлосвѣта? Небесата нима сж по-малко нѣжни и приятни за тоя, който ги счита пусти? Ако звѣздитѣ, описвайки въ въздуха своитѣ необятни орбити, ме увличатъ случайно въ неизвѣстния просторъ, ако самъ не зная, кадѣ отивамъ и отъ дѣ ида, ако страдамъ и умирамъ, азъ си казвамъ поне: — Никой не знае, никой не е желалъ моитѣ мжки; ако има нещастни, нѣма поне палачъ: природата убива беззлобно.

Прощавамъ ви, слънце, пространство, небеса бездънни звѣзди безпокойни . . .

— Тия велики сжщества не знаятъ, що правятъ.

Солидарность.

Двама испъвахме единъ стръменъ пжть. Обезлистени джбове отъ двѣтѣ страни простираха въ безпорядъкъ своитѣ огромни голи ржцѣ. Въ въздуха още се чувствуваше остатъкъ отъ буря, а облаци като луди сновѣха надъ насъ. Ние вървѣхме изнурени, изгърбени, носяйки съ усилие натегналитѣ си глави, въ които не спираше глухата и мжчителна работа на мисъльта. Далечъ предъ очитѣ ни се исправяше пжтътъ, неравенъ като живота и като него безъ край.

И сѐ испъвахме.

Ненадейно изъ между два облака падна лжчъ върху височинитѣ, и освѣти по тѣхъ пуститѣ ливади. Като че бѣ пад-

*) Авторътъ на „L'Art au point de vue sociologique“ е що-годѣ извѣстенъ у насъ, за да нѣма нужда да се простираме на дълго върху неговитѣ достоинства въ една забелѣжка. Нѣколко думи само. Д. Сюлли. като го характеризира, ето какъ се изразява: „Гюйо се стремеше да престрои философията, етиката и естетиката, прилагайки върху тѣхъ социологическата гледна точка; въ тоя свой опитъ той се намираше върху най-високата вълна на съвременната научна мисъль“. И това е, може да се каже, всеобщото мнѣние: всички го признаватъ — поклонници и критици — за мислитель отъ първа степень; неговитѣ съчинения, преведени почти на всички европейски езици, се ползуватъ съ грамаденъ успѣхъ, особенно въ Англия.

Но малцина сж, у насъ, тия, които знаятъ или поне подозиратъ, че Гюйо, освѣнъ оргиналенъ моралистъ, религиозенъ критикъ, и още по-оргиналенъ теоретикъ на искуството, бѣше и . . . поетъ. А неговото име, като такъвъ, ако не оставаше засѣнчено отъ славата му като дълбокъ мислитель, би стоело на равно съ най-оригиналнитѣ поети. Гюйо бѣ поетъ по природа: той не можеше да мисли иначе, освѣнъ съ „мозъка и сърдцето едновременно“. Четете неговата проза, и ще се убѣдите, че само ритми ѝ липсватъ, за да се превърне въ най-раскошна ода, елегия или епопея. И ако, за почивка, той пишеше своитѣ „Vers d'un philosophe“, то е защото това бѣ за него — който работеше дено-нощно — дѣйствително една почивка. Той не ги написа, за да получи отъ горѣ и титлата

това съгласна прищевката на нѣщата; трѣбва да се намѣри въ налъ въ нашитѣ сърдца тоя лжчъ: какъ мъгновенно минаватъ и най-малкитѣ тръпки отъ природата въ насъ, отъ нѣщата въ духа! Всичко се измѣни предъ очитѣ ни, всичко се усмихна, запѣ. Ние осѣщахме, какъ въ насъ се промъкваше нѣкаква благодать: човѣкъ би казалъ, че презъ облачното отвърстие бѣха отлетѣли всѣка грижа и страдание. Азъ се почувствувахъ по-силенъ и като че порастнахъ отъ нѣкаква надежда; и се питахъ: «каква странна сила ни държи въ ржцѣтѣ си? вижъ, единъ слънчевъ лжчъ може да измѣни едно сърдце! а човѣшката мисъль, случайно увлечена отъ външния свѣтъ, губи власть надъ сама себе си! Нашиятъ духъ е подобенъ на тия вѣчно трептящи дървета, които не знаятъ и не могатъ да сторатъ друго, освѣнъ да се отдадатъ цѣли и на най-слабия вѣтъръ. Моето сърдце е тъй подвижно, щото не мога даже да удържа въ него радостьта, ни страданието! Азъ не съмъ даже господарь на собственнитѣ си сълзи! За да бликне въ моитѣ очи сълза, за да заиграе по тѣхъ усмивка, трѣбва да е на

поетъ — той бѣ крайно скроменъ. — нито отъ желание да приложи своитѣ собственни теории върху искуството и стихотворството, сиречь да докаже на разнитѣ зараждающи се символисти и декаденти, че поезията може и трѣбва да черпи вдъхновение изъ дълбокия и вѣчно свѣжъ источникъ на философскитѣ и социални въпроси. Ето какъ той самъ говори по поводъ на своитѣ стихове. „Въ поезията има двѣ школи: едната търси истина въ мисъльта, искренность въ емоциитѣ, естественность и пълна точность въ изразътъ, — което прави да намираме въ автора единъ „човѣкъ“. За тая школа нѣма поезия безъ идея и чувство дѣствително мислени и чувствувани. За другата, напротивъ, истинната и стойностьта на идеитѣ сж нѣща второстепенни въ поезията: блѣскавата тъкань на нейнитѣ фикции нѣма нищо общо ни съ философията, ни съ науката; поезията тукъ не е повече отъ игра на въображението и на стила, очарователна лжжа, която естественно, никого не трѣбва да мами, а най-малко самия поетъ. Актьорътъ на сцената, за да произведе предъ зрителитѣ образа на истината, не е ли принуденъ да пристори гласа си, да усили жестоветѣ, да прекали всѣкога що-годѣ израза на своитѣ чувства? Сжщото е и съ артиста, споредъ тия, които мислятъ, че искуственностьта е сжщественно условие на искуството: тѣ искатъ отъ поета да бжде виртуозъ на собственното си сърдце. — Ние не можемъ да приемемъ тая втора теория, която ни изглежда да отнеме на искуството всичката негова сериозность. Напротивъ, ние мислимъ, че единственното срѣдство, за да може поезията да удържи своето мѣсто предъ науката, е да търсимъ чрезъ нея истината, както и въ науката, само че подъ друга форма и по други пжтища. Ако съ право е казано, че поезията често е повѣрна отъ историята, не може ли сжщата тя да бжде по нѣкога по-философска отъ самата философия?“

Що се касае до техниката, Гюйо е не по-малко майсторъ, но туй тукъ не може да ни занимава, толкозъ повече, че превеждаме въ бѣла всѣкидневна проза тия нѣколко изъ най-хубавитѣ негови стихотворения. А, това—ние сме първи да го признаемъ — отнима отъ тѣхната прелесть твърдѣ много, ако не всичко: ала и туй малко, което остава, вѣрваме, е достатъчно, за да видимъ поне силуета на Гюйо — поетъ. А докато нашитѣ най-талантливи поети продължаватъ да пѣятъ на четиритѣ вѣтра: „обичамъ, хей, хора! не слушате ли“, и търсятъ да пресаждатъ у насъ дѣ да си е „ново направление“, до тогазъ ние ще се очитаме въ правото си да се задоволяваме и съ малко.

Ц. В.

гърдитѣ на обширния свѣтъ една нѣма сълза, единъ лѫчъ, който да отговори на моитѣ страдания».

Азъ бѣхъ почти възмутенъ, за дѣто се чувствувахъ тъй слабо и за дѣто не можехъ да се затворя въ себе си, самъ съ своята мисъль и свободенъ, като богъ. — После си казахъ: — Защо тая гордость? Една вѣчна поема се разиграва и живѣе въ свѣта. Азъ, азъ съмъ въ нея единъ звукъ, една дума, и даже единъ стилъ; що най-сетнѣ отъ това, ако намирамъ очарование въ божествения ритмъ, който ме униса? Трептящъ заедно съ цѣлото, за какво ми служи да търся вcѫдѣ тая дума, тъй сладка за сърдцето и тъй скѫпа: Свобода? Азъ предпочитамъ друга една: Солидарность. Съдѣйствие, концертъ, — такъвъ е въ менъ живота. Хубаво е, наистина, да осѣщашъ, какъ въ необятната хармония всички сѫщества трептятъ въ съзвучие, подобно на туй да виждашъ, какъ въ единъ и сѫщъ лѫчъ се колебаятъ атоми, озарени отъ една и сѫща свѣтлина. Азъ не принадлежа на себе си, защото всѣко сѫщество не е нищо безъ всички, нищо само по себе си; а цѣлата природа има по едно ехо въ всѣко сѫщество и, върху нейнитѣ обширни гърди, ние сме всички съединени, равни и солидарни. Азъ осѣщамъ, какъ цъвтящата роза като че цъвти нѣйдѣ въ мене, заедно съ пеперудата менъ ми се струва че цалувамъ и азъ цвѣтето!

Може би, нѣма самотна мѫка, ни егоистична наслада: всичко се върза и се държи. Страданието и удоволствието бѣгатъ отъ едно сѫщество въ друго, вашето е мое, и наопаки... Нека моето щастие бѫде съградено отъ щастието на свѣта, азъ искамъ да нося въ своето сърдце — ако ще би и да се разбие отъ това — цѣлото человѣчество.

Тукъ на земята, радостьта е толкозъ по-дълбока, колкото е по-широка: ще дойде день, вѣрвамъ, когато никой не ще може самъ ни да се наслаждава, ни да страда, когато всичко ще се слѣе, удоволствия, мѫки, мисъль, когато въ душата ще пѣе едно вѣчно ехо. Всички хора тогазъ, рѫка въ рѫка, ще образуватъ една безкрайна верига, въ която всѣка брънка не ще може да остане безъ сътрѣсение, когато друга една е расклатена: страданието слабѣе, когато свързва много сърдца, и става сладко, подобно на състраданието.

Да се разширимъ; нека оставимъ сърдцата си открити за всѣки трѣпетъ въ обширния цѣлосвѣтъ. Да поискаме нашата часть отъ страданията, които тежатъ надъ въстаналитѣ сѫщества. Да поискаме всѣки своята часть отъ далечнисѣ свѣтящи надъ тѣхъ надежди. Да съборимъ, най-после, туй вѣчно препятствие — *азъ-тъ*, — нека отражаваме въ себе си всѣка свѣтлина, която се повдига отъ земята или която иде отъ небесата: та да станемъ, всѣки, око на цѣлата природа!

Предава въ проза Ц. Б.

Изъ „Вечерни пѣсни“.

(По мотивитѣ на „Агония“).

Виждали ли сте вий лжчътъ на свѣтлината,
Какъ блѣска, какъ свѣтлей въвъ пурпурни зори?
Какъ радватъ се тогазъ небето и земята —
Какъ небосклона синъ въвъ пламъци гори?

Виждали ли сте вий, въ зандана какъ прониква
Лжчътъ на дневний царь по-ясенъ, по-свѣтливъ?
И какъ тогазъ съсъ пламъ у робитѣ възниква
Въ гърдитѣ ураганъ — вълшебенъ стонъ, бурливъ?

Слушали ли сте вий тогава пѣснопѣнье
Отъ хиляди гърла въ общи — сдруженъ гласъ?
Не сте ли виждали, какъ всички съ вдъхновенье
Посрѣщатъ този день обзети отъ екстазъ? —

Тъй пръска вечъ лжчи и новото ученье
Въ колиби, въ села и въ шумни градове —
(Навредъ гдѣ плачъ ехти, гдѣ роба жалко стене
И всѣки часъ гради все нови гробове!)

И вѣе новъ животъ: на братство, на свобода,
На щастие и миръ по всичкитѣ страни;
Гдѣ царь ще бжде вечъ не други, а народа —
Остава салъ едно: *небето да смѣни*!

И о, тогазъ навредъ ще паднатъ вси изроди,
Убийственния вѣкъ далечъ ще отлети! . . .
И общия възгласъ на всичкитѣ народи:
— „*Живѣемъ ний сега!*“ ... Тогазъ ще заехти!

Хр. Вѣнковски.

НОВИ КНИГИ

Храна и характеръ отъ проф. *Александръ Данилевски*, превелъ отъ руски Д. Т. Бурилковъ, Библиотека «Четиво», отдѣлъ «*Биологически науки*» № 1. Попово, 1900 год. ц. 0·40 ст.

Хигиена на жената отъ *Д-ръ Мария Тило*, превела отъ второто руско издание Тона Т. Бурилкова, «Биологически науки» № 2. Попово. 1900 ц. 1 л.

Популуризирането на биологическитѣ знания у насъ има извѣстно значение и смисълъ. Главното, което се постига чрезъ подобна популяризация, е смъкването онази мъгла и онова пословично невѣжество, съ което ние обикновенно се отнасяме къмъ много собственни органически нужди. Жената у насъ, както и голѣмата маса отъ работния народъ, нѣматъ най-малкитѣ и елементарни понятия относително потрѣбноститѣ на своя организмъ. При крайно лошата обстановка, при крайно лошитѣ материални условия, прибавено и голѣмото неведение относително онѣзи клонове отъ медицинската наука, които, въ крайни случаи, могатъ да даватъ на всѣкиго извѣстни облекчителни съвѣти, — живота на нашата масса става ужасенъ товаръ. Чувствителна е следователно, нуждата отъ даване на ржка на българския читатель книги като горнитѣ.

«*Хигиена на жената*» е едно популярно изложение на самата наука *хигиена*. Въ нея, най-вече, майкитѣ и готвящитѣ се да стжпятъ въ браченъ съюзъ, могатъ да намѣрятъ найголѣми опжтвания за водение на единъ условно правиленъ животъ. Както е поставена за сега нашата жена, а и както ще бжде поставена за въ бждаще, липсата на знания, като какъ да държи себе си, много ѝ вреди, а това не по-малко може да се отрази и върху бждащето поколение. А да се намалятъ до нейдѣ тѣзи неудобства и опасности, могатъ да спомагатъ придобивкитѣ на знания, както изъ общата, така и изъ частната хигиена. «Хигиена на жената» попълва чувствуваната въ това отношение праздпота.

„*Храна и характеръ*“ е една сжщо такава популярна сказка на професоръ Данилевски, съ която автора се мжчи да докаже, «защо разнитѣ видови храни причиняватъ въ организмитѣ такова или онакова влияние върху тѣлесния и душевния характеръ». Изобщо взето, по третирания въпросъ автора изказва много трезви и приемливи мисли, ако и въ една скратена форма. Нѣщо повече — почтения професоръ доказва, че притѣжава богатъ запасъ отъ факти, които подтвърдяватъ неговитѣ заключения; за да бждатъ по убѣдителни неговитѣ думи, той постепенно доказва влиянието, че разновидната храна върху животното царство, като започва съ разнитѣ видове насѣкоми и дохожда до най-високостоящето млѣкопитающе — човѣка. «Сжществуватъ точни наблюдения, каз-

ва автора, които показватъ, че различенъ родъ храна предизвиква и въ хората различни качества тѣлесна направа, жизнедѣятелность, наклонности и различни степени на морално и умствено развитие». Тѣзи думи още по-голѣмо значение придобиватъ, когато ги сравнимъ съ статистиката, която ни дава да разберемъ реалното съотношение на употрѣбяванието отъ една личность количество храна, съ нейния физически, моралень и нравственъ уровенъ. Така напр., извѣстно е, че следното количество хлѣбъ въ центра на цивилизацията въ Европа — Парижъ — е спадалъ последователно: презъ 1637 год. е 540 гр., за 1770 год. — 462 гр., презъ 1810 год.—463, за 1856 —428, за 1864 спадналъ на 426 и т. н., до като презъ 1888 г. е достигналъ до 403 грама. Ако горнето положение на проф. Данилевски е вѣрно, естествено е отъ тука да се заключи, какво ще бѫде влиянието на мизерията върху умственното и морално развитие на единъ цѣлъ народъ и въ частности—на единъ само индивидъ.

Библиотека «Четиво» прави една голѣма услуга въ областьта на нашата естествѐнно научна литература съ своитѣ издания. Едно само да не забравя: — повече популярни, но капитални преводи изъ Биологията, естествознанието и др. клонове на науката и нейната услуга ще бѫде по-голѣма. Защото дѣтския преводъ въ преводната ни литература мина.

И. К.

Ив. Ст. Андрейчинъ: **Любовь и лѫжа,** случайни стихове. София 1898 г., 168 стр.

При редакцията на всѣко отъ нашитѣ списания има отреденъ по единъ кѫтъ (който се нарича още „кошъ", тъй добрѣ познатъ на стотини наши младежи), гдѣто се захвърлятъ неудобренитѣ за обнародване стихотворения. Тоя кѫтъ е особно богатъ при по-първитѣ отъ списанията ни: тия наши младежи пращатъ работитѣ си най-напредъ тѣмъ, а щомъ следъ нѣкое време разбератъ, кадѣ сѫ попаднали ненагледнитѣ имъ рожби, тѣ ги пращатъ на друго списание; ако пъкъ и тукъ ги сполети сѫщата участь, тѣ ги пращатъ на трето... Слава Богу, нашиятъ периодически печатъ е въ такова цвѣтущо състояние, че и най-бездарнитѣ стихотворения могатъ да видятъ чрезъ него бѣлъ свѣтъ. Вземете напримѣрь, което щете течение на «Свѣтлина»: покрай Вазова тамъ ще срѣщнете и нѣкого си *Илия Веновъ*, който, сѫдейки по обнародваното, изглежда да е човѣкъ съ много добро сърдце, но мисли, че за едно стихотворение е важна само неговата идея, а не и облѣклото, формата му. И ето че, когато напоследъкъ той издаде сборника си отъ пѣсни, критиката справедливо му казва, че «неговиятъ трудъ е единъ безполезенъ трудъ». Но той продължава и ще продължава да пише въ «Свѣтлина», може би убѣденъ, че у насъ нѣма кой да го «оцѣни», безъ

да си даде отчетъ, защо хора, излѣзли на нашето литературно поле много по-късно отъ него, до сега сѫ успѣли да заинтересуватъ съ работитѣ си нашето «безчувствено» общество.

Четецътъ не може да не види предимството на едно стихотворение съ прекрасна форма и слабѝ идея предъ друго съ силна идея и неиздържана форма. Стихотворения отъ първия родъ ще намѣримъ у Вазова; отъ втория родъ — у *Величкова*. Величковъ, авторътъ на «Писма отъ Римъ» и преводачътъ на «Божествена комедия», пише сонети, при четенето на които иска ни се да не вѣрваме, че сѫ отъ него. Ние се чудимъ, какъ Италия, неговата духовна родина, страната на найвеликитѣ сонетисти — Петрарка и Данте, — не е могла да го поучи въ тоя случай. Ние се чудимъ, какъ г. П. Славейковъ, който въ частнитѣ си разговори казва, че въ нашата литература до днесъ надали има повече отъ два-три сонета «за предъ хората», въ критиката си за «Цариградски сонети» така безумно го разхвали.

Единъ стихотворецъ съ дарба може да изнасилява формата, за да възсъздаде главнитѣ мисли на своето време и да остане четенъ. Единъ стихотворецъ безъ дарба въ тази работа е просто досаденъ. Величковъ е първиятъ, Веновъ — вториятъ.

Небрѣжното отнасяне къмъ външната форма при богатство откъмъ вѫтрѣшното имъ съдържание е характерна черта, освѣнъ въ сонетитѣ на Величкова, въ пѣснитѣ на г. *Андрейчина*. Но последниятъ има едно голѣмо предимство: той е много по-конкретенъ и може би затова по-любимъ отъ нашата публика. Нѣкои негови стихотворения (особено трогателната «Учителска пѣсень») се вече декламиратъ и упражняватъ, както разказитѣ на Влайкова, доста голѣмо влияние надъ новото ни поколѣние.

Интересно е обстоятелството, че много нѣща изъ «*Любовь и мѫка*» сѫ по-рано обнародвани въ тия сѫщия списания, които — двѣ години става — нито думица не сѫ казали за самата сбирка.

Социалистъ по убѣждения, Ив. Ст. Андрейчинъ въ стихотворенията си (вж. отъ него и «Първа стѫпка», разкази) се явява като отрицатель на днешния «редъ на нѣщата». Той съ пълно съзнание за своята задача като писатель взема перото, понеже

Не може той да понесе
Безгласно свѣтскитѣ несгоди. (Стих. „Несрѣтникъ", 149).

По епиложната пѣсень можемъ да сѫдимъ, че цѣлата книга, въ която авторътъ е турналъ «своитѣ нерви — нашарени съсъ кръвь», осѫжда «злинитѣ по свѣта», съдържа «думи ядовити» и «позивъ къмъ борба»; тя не е за ония, които безгрижно «вървятъ по свѣта», ами е за хората, «вериги

що влѣкатъ». Обаче, нашето сѫждение нѣма да бѫде вѣрно: повечето, между които и най-хубавитѣ, стихотворения иматъ друга, не социална подкладка.

Сбирката съдържа 60 нумера, отъ които нѣкои се подраздѣлятъ още на по нѣколко, та всичкитѣ ставатъ 105; въ това отношение тя стои на първо мѣсто между своитѣ сестри. По-голѣмата часть отъ тия нумера сѫ лирически пѣснички — оригинални и преводни; къмъ тѣхъ спадатъ и поемитѣ „Щастливецъ“ (7 кѫса) и „Скръбьта на Матарева“ (12 кѫса). За „Планинска легенда“, едничкото чисто епическо произведение на г. Андрейчина, ще кажемъ само това, че то по замисълъ и изпълнение е едно отъ най-хубавитѣ му голѣми стихотворения. Всичко друго е повече или по-малко люта сатира върху вѣчната тема за противоречието между мечтитѣ на поета и ужаситѣ на живота.

Да пристѫпимъ къмъ разглеждането на отдѣлни стихотворения.

«Учителска пѣсень» е сърдечно излияние на чувствата на единъ учитель, който се намира предъ прага на своя гробъ. Той е истински служитель на българския страдалчески народъ и въ последния си часъ може да каже следъ многото оплаквания и утѣшнитѣ думи:

Цѣлъ легионъ отъ млади сили
По правий пѫть оправихъ азъ.

Тука можемъ да посочимъ следнитѣ стихотворения, които — по чувство и изпълнение — нѣкога съ право биха влѣзли въ антологията на г. Андрейчина: IV, VII, IX, XIV, XVI, XVII, XXIV, XXXII, XXXVI, XXXVII, LII. Лирическата поема *«Щастливецъ»*, както изцѣло, така и въ отдѣлнитѣ си кѫсове, изглежда за нѣщо съвсѣмъ пресилено; четецътъ съ досада прегледжда последнитѣ нейни стихове и, за да види до колко тя е слаба и неиздържана, трѣбва да побърза да прочете другата лирическа поема — *«Скръбьта на Матарева»*, която е чудно хубава въ нумерата си III (ей сега ще го приведемъ), V, VI, VIII, XII.

Оставена.

Задрѣмамъ азъ, заспя отъ мѫки уморена.
И ти всъвъ сѫщий часъ,
Явишъ ми се на сънь — пробудя се безъ тебе —
Отъ болки плача съ гласъ.

На твоя образъ милъ погледна азъ злочеста,
Къмъ тебъ простна рѫце, —
Но срѣщамъ салъ бездушната хартия груба,
Безъ твоето сърдце.

Унесена се вслушвамъ въ славейската пѣсень
И спомнямъ си за мигъ
Азъ твойта сладка рѣчь — и викамъ те при мене
Съ болезненъ, страстенъ викъ.

А ехото безъ жаль повтори мойтѣ думи...
И моитѣ мечти
Се губятъ като димъ — и всичко мълкомъ казва:
«Оставена си ти!»

Нѣколко думи и за сатиритѣ.

„Нѣкога и сега“ бичува, ония, които говорятъ за „идеи святи“ до тогава, докато засѣднатъ «въ топълъ кѫтъ» и оставятъ други да гинатъ заради предишнитѣ «идеи святи;» тѣхното оправдание за това и жилото на сатирата е въ два саркастични стиха:

Сега сме ний мѫже разумни,
Сега не сме ний вечъ дѣца!

«Към доволнитѣ», «Къмъ нашитѣ противници», «Праздникъ», «Майска пѣсень», «Несрѣтникъ», «На едно погребение» говорятъ отъ една страна за богатитѣ, низкитѣ, тиранитѣ, отъ друга — за бѣднитѣ, благороднитѣ, притѣсненитѣ, чиято участь като дамоклевъ мечъ виси надъ главитѣ на първитѣ. Гнѣвнитѣ — а понѣкога тържествени, когато е думата за разрушаване на днешний редъ — куплети каратъ четеца сериозно да се замисли върху социалнитѣ язви.... Отъ сатирата «на единъ македонски патриотъ» ние даваме послѣднитѣ ѝ три куплета:

Ти тука плачешъ лицемѣрно,
Крещишъ за робскитѣ права,
Клеймишъ тиранитѣ жестоки
Съсъ буйни пламенни слова.

И търпѣливо ти очаквашъ,
Когато счупятъ тозъ хомотъ
И заживѣятъ тѣ честито
Свободенъ вечъ и новъ животъ, —

Тогазъ да идешъ на готово
Богати лаври да берешъ,
И — членъ въ държавното кърмило —
Вериги нови да ковешъ!

„Пѣсень на мундира“ заслужава да бѫде изучена отъ нашитѣ офицери, които проявяватъ своитѣ военни дарби при всевъзможнитѣ избори и тръстенишки случки, като казватъ:

Ний сме каста величава,
Мразимъ простия народъ:
Той роденъ е да ни храни,
Да ни дава своя потъ.

На всички ония, които много обичатъ да говорятъ за сждбинитѣ на тълпата, доста ще имъ допадне XXXIII-та пѣсень («По-малко шумъ, по-малко викъ»). Ние виждаме сардоническата усмивка, която играе по-устнитѣ на автора при написването на следнитѣ стихове отъ *„Праздннчни мисли“*:

Но хлѣбъ отдѣ ще взема?
Ехъ, другитѣ ядатъ! . . .
. . . .
Че азъ съмъ гладенъ билъ
И скитамъ се немилъ,
Свѣтътъ ли ще пропадне?

Не всичкитѣ отъ тия сатири сж еднакви добрѣ издържани.

Дарбата на г. Андрейчина за стихотворения се доказва отъ посоченитѣ по-горѣ целъ рѣдъ лирически стихотворения, отъ «Нѣкога и сега», отъ още други двѣ три сатири, кадѣто той е билъ по-внимателенъ къмъ външната форма. Като продължава да осакатява пѣснитѣ си съ рими като сълзи—пѣсни, замрѣжватъ — намѣрватъ, свърши — спи, смърть — свѣтътъ, сълза — слѣда, сънь — блянъ, мили — умрѣли, буйно — безкрайно, полета — залита, неволи — заспали, като нѣма образность или жарь въ своя стихъ, като изнасилва последния въ разни «Навеяни мисли» (които сж «отъ най-прозаиченъ характеръ» и на което авторътъ *„случайно“* — к. н.: за него, вж. заглавието, даже цѣлата сбирка е случайна — е далъ стихотворна форма), — той за винаги ще даде преднина на своитѣ събратия по професия. Не една отъ неговитѣ сатири има замисълъ като тия на Ботева, но ни една нѣма тѣхната висока литературна цѣна. Така е и за нѣколко други стихотворения отъ «Любовь и мжка»: ние сме увѣрени, че вжтрѣшното му чувство вече му е посочило, защо напримѣръ е слаба лирическата поема «Щастливецъ».

Една отъ злинитѣ, които създаватъ у насъ веновци, е тая, че величковци — хора, които сами не могатъ да оцѣнятъ своитѣ работи — ставатъ редактори на списания, които сж толкова много у насъ, че тѣхнитѣ постоянни отдѣли — особно отдѣлътъ на изящната литература — не могатъ да се изпълнуватъ отъ малцината «призвани». Пъкъ и тѣ, призванитѣ, за да услужатъ на редакторитѣ, неволно ставатъ търговци на перото. А поезията има единъ чуденъ капризъ: да се отвръща отъ тоя свой поклонникъ, който не се искрено упоява отъ нея. Тя ще каже Венову да се залови съ работа, която му прилята, Величкову — да се заеме съ достойно за автора на «Писма отъ Римъ» произведение, Андрейчину — да се подмлади (вж. безутѣшното му стихотворение «Пробуждане») и да дава на публиката всѣкога добрѣ обработени свои пѣсни.

Войчо Липовски.

Машината отъ *Д. Кольцовъ.* Превелъ отъ руски В. Нейчевъ, Библиотека *«Работническа дума»*. Издава книжарницата «Четиво», Попово. 1900 год.

Въ всички модерни държави, капитализма се развива съ бързината на електрически токъ. Това е толкова по безспорно, колкото и обстоятелството, че всѣки единъ политически превратъ или такъвъ единъ въ економическия битъ на една нация, съ силата на естественъ процесъ, изказва своето могжще влияние върху цѣлия животъ на една държава. Изхождайки изъ това, ние можемъ да докажемъ, че и дѣйствието на машината върху съвременното производство е обратно пропорционално съ нейната желѣзна сила, а отъ тука,—че и пагубнитѣ следствия, най-малко се проявяватъ въ такава степень. Собственно казано, сама по себе си, машината е достатъчно «благоразумна» да нанася бѣдствие, но тя не е така индефирентна въ непосрѣдственното проявление на мизерията, щомъ като нейното притѣснение е неминуемо,тѣсно свързано съ сжществуванието на съвременната държава. Би било голѣма невѣроятность, ако се кажеше обратното на това: тъй като, да се допусне противното на казаното, ще рече, да се провиняватъ едни систематизирани бездушни и несъзнающи себе си части, които могатъ да се движатъ само подъ прѣкото съдѣйствие на една челоѣческа ржка, или на купъ отъ човѣчески ржцѣ. Една невѣроятность отъ истини: едни систематезирани несъзнателни части, безъ да иматъ нѣкаква жизнена сила, подъ прѣкото съдѣйствие на купъ отъ човѣчески ржцѣ, които, като ли че ги оживотворяватъ, ставатъ способни да произведатъ революция въ съвременното производство, едничко печално следствие отъ което е увеличавание всѣкиминутно човѣческата мизерия. Не е ли това и невѣроятно и истина?! Именно отъ горния трудъ на Д. Кольцовъ това може и да се узнае. Но не е само това. Има и други по-важни нѣща, които ще отбелѣжиме: 1-во, прѣкото влияние, което указва машината върху семейството и върху неговата нравственна и физическа физиономия, 2-ро, непосрѣдственната поука, която може да извлече отъ това организиране и неорганизиране работнически партии и 3-то, крайния исходъ отъ цѣлото тѣхническо развитие.

Преди всичко, съвременното машинно производство, като нанася смъртоносенъ ударъ на дребното ржчно производство, съзижда върху неговитѣ развалини едрото производство, нуждитѣ на което значително сж измѣнени съ течението на времето. Съвременното едро или капиталистическо производство, като поглъща дребното производство, поглъща го до толкова, че то съвсѣмъ губи своята самостоятелность. Но по важното е следствието, което иде отъ всичко това. Едно следствие влече подирѣ си друго следствие, нагледъ по печално и по-сждбоносно. Съсипванието на дребното ржчно производство, въобще има за следствие пролетаризиранието на дребнитѣ соб-

ственници. Отъ тука логически иде и разлаганието на семейството, защото неговитѣ реални економически основи сѫ подкосени. И забелѣжително е, че всичко това, като става толкова очевидно, извършва се и съ силата и бързината на неизбѣжно-дѣйствующия економически процесъ. Капиталистическото едро производство е сложено така, че поглъщанието на повече, по-евтини работнически сили у него е станало необходимость. Необходимостьта у обеземления работникъ да продължава своето и това на семейството си земно сѫществувание се сблъсква съ необходимостьта на капитализма да го експлоатира все повече, като по единъ модерно-цивилизованъ начинъ поглъща неговитѣ жизнени сили. Последната необходимость пакъ се преобръща въ необходимость да изчезне семейството отъ своята затвореность, защото неговитѣ нужди сѫ нарастнали—едно, и друго, неговитѣ економически условия го поставятъ въ много лошо положение. Еднажъ разрушени економическитѣ основи, върху които е почивало и спокойно се е развивало съвременното семейство, то не може да не изчезне изъ досегашнитѣ си рамки и потърси срѣдство да ги разшири при постановката на нови условия. Откъсванието на жената отъ семейството, а следъ нея и на дѣтето и въвличанието имъ въ водовъртежа на капиталистическото производство е, може да се каже, първата и последна крачка къмъ разсипванието отъ една страна и отъ друга къмъ съзижданието нови форми на сѫщото. Пагубно е обаче това, че капитала до невѣроятность се ползува отъ евтинитѣ рѫцѣ на жената и дѣтето, вследствие на което той започва да изпъжда мѫжа изъ фабричния районъ. Това едничко е достатъчно да ни убѣди, какво анархичностьта въ съвременния начинъ на производството причинява аномалия въ всичко, следователно и въ оградата на патриархалното семейство. Независимо отъ това, че цѣли работнически армии сѫ готови всѣка минута да предложатъ на най-износни условия своитѣ рѫцѣ и даже цѣлото си семейство, но отъ день на день нахлуванието на женитѣ и дѣцата въ фабрикитѣ достига до невѣроятни размѣри. Въ „Машината“ има нѣколко таблици, които доста наглядно ни даватъ да разберемъ това. «Така числото на всички работнички е равно: въ Англия на 4·5 милиона, въ Франция на 3·75, Италия на 3·5 м., Германия—5 м., Австро-Унгария —3·5». Но следната таблица само за Англия е още по-характеристична: въ нея явно личи, до кадѣ е авансиралъ дѣтския и женски трудъ въ разнитѣ клонове на производството и до колко е изтиканъ и ще продължава да се изтиква мѫжкия:

	Памучно		Ленено		Сукнено производство	
мѫже	22·5		12·2		15·1	
момчета . . .	16·7	77·8	10·5	82·8	13·8	85·4
жени	40·7		55·4		58·8	
момичета . .	20·4		16·9		12·8	

Отъ тѣзи цифри виждаме, че на *22·5* мжже се падатъ *77·8* дѣца и жени въ памучното производство, въ лененото *12·2* на *82·8* и въ сукненото *15·1* на *85·4*. Вѣроятно, съ по нататъшното економическо развитие на Англия мжжкия трудъ съвсѣмъ ще бжде измѣстенъ отъ дѣтския и женския. А сжщото нѣщо се извършва не само въ Англия, но и въ другитѣ държави. «Въ Русия числото на женитѣ, които работятъ въ голѣмитѣ фабрики и работилници се смѣта около 300 хиляди при 1,200,000 работници мжже». И този невѣроятенъ напредъкъ на една държава, у която капитализма, въпреки всичкитѣ пречки що му се правать отъ официални и неофициални мѣста, датира отъ преди 20—30 години! Още по невѣроятна е експлоатацията на работническия трудъ: — защото жената, като избѣгва да работи въ фабричното производство, за да подпомага издържанието на своето семейство, тя неволя подбива, както цѣната на своя трудъ, така и тази на мжжкия. Ние за това ще преведемъ и следующата таблица само за тъкачната промишленность, отъ която се вижда, какво получава мжжа и жената за единъ работенъ часъ (стр. 9):

	Мжжетѣ:	Женитѣ:
Въ Англия	76 ст.	49·5 ст.
„ Франция	60 „	30 — „
„ Швейцария . . .	48 „	27 „
„ Германия. . . .	46·5 „	24 „
„ Белгия	39 „	24 „
„ Италия	27 „	13·5 „
„ Австрия	22·5 „	13·5 „

«Въ Русия, продължава автора, срѣдната работна заплата на мжжетѣ съставлява 41 л. 40 ст. т. е. по-малко отъ 12 ст. на часъ, ако работата се продължава 12 часа! Отъ тука се вижда, че въ всичкитѣ страни заплатата за женския трудъ е почти два пжти по-малка отъ тази за женския». У насъ липсватъ официални сведения, за да може да се констатира това, което отбелѣзваме на другитѣ европейски държави. Но, защото капиталистическото производство и у насъ намира широка и благоприятна почва на едно свободно развитие, не ще сбъркаме ако кажемъ, че резултатитѣ и тука не ще бждатъ по други. Даже нѣщо повече: — въ страни, у които капиталистическото едро производство е заживѣло по-късно, експлоатацията, както на женския и дѣтския трудъ, така и на мжжкия, е по безчеловѣчно. Въ нашата литература, която, между другото, следи и това, всѣки, който се интересува, може да намѣри поразителни цифри. Но като се откъсва отъ семейното огнище и отива въ желѣзнитѣ обятия на фабриката, жената се лишава отъ възможностьта да испълнява порядъчно своитѣ длъжности въ семейството: — това е повече отъ убийственно, защото дѣйствително, по такъвъ начинъ, семейството губи своето въз-

питателно значение. Жалко, наистина, но неизбѣжно. Иматъ думата тѣзи, които защитаватъ «неподатливитѣ» основи на буржуазното семейство.

Ние нѣма да говоримъ за всички следствия отъ прогреса въ машинното производство. Интересно би било да се изучи не само *експлоатацията* на работническия трудъ изобщо взето въ разнитѣ страни на производството, но също и следствията отъ всички ония економически кризиси и работнически безработици, които сѫ толкова чести, ако не и постоянни. И, като мисли човѣкъ по повръхностно, би помислилъ, че за всичко това не е виновато нищо друго, а това, което ние сами, съ собственнитѣ си мускули, управляваме. Така се е и мислило, но, съ течението на времето, самия пролетариятъ дойде да съзнае, че не орѫдията на происводство сѫ виновати въ нѣщо, а тѣхния начинъ на владѣние. И, когато кулминационната точка въ техническия прогресъ ще бѫде неминуемото социализираиие на срѣдствата за производство, работническия класъ, като съзнава това, не може още отъ сега да не върши потрѣбното за въ случая. «Машината» на Д. Кольцовъ, въ това отнощение, не е безполезна, — напротивъ, като дава възможность да се ориентираме въ много нагледъ забъркани въпроси, тя въ сѫщото време спомага и за самосъзнанието на «бѫдащата скала», както е казалъ Лассалъ.

И. К.

НОВИ КНИГИ, ПОСТѪПИЛИ ВЪ РЕДАКЦИЯТА:

Волтеръ и Русо, отъ *Евгений Ноелъ*. Полезна библиотека, Русе. Цѣна 1·50 л.

Що е изкуство? Отъ *Графъ Л. Толстой*. Превелъ отъ руски *Д. Димитровъ*. Варна 1900. Цѣна 1·70 л.

Що е възпитание? (Педагогически очеркъ), отъ *Емилъ*. София 1900. Цѣна 10 стот.

Годишенъ отчетъ на *Обществото за устрояване безплатни ученически трапезарии* за презъ учебната 1899 и 1900 год. София 1900.

Праволинейна тригонометрия за срѣднитѣ учебни заведения. Съставилъ *Г. А. Миндовъ*, учитель въ Пловдивската мѫжка държавна гимназия. Удобренъ отъ Министерството. Пловдивъ 1900. Цѣна 2 лева.

Учебникъ по френски езикъ (съ словарь). Съставилъ *Ж. И. Таджеръ*, учитель при Пловдивската държавна мѫжка гимназия. Пловдивъ 1900. Цѣна 1·50 л.

Коментаръ на учебника по френски езикъ. Година първа. Съставилъ *Ж. И. Таджеръ*, учитель при Пловдивската дър-

жавна мжжка гимназия. Удобренъ отъ Министерството. Пловдивъ 1899 година.

Кратко описание на Перонаспората и срѣдствата противъ нея. Отъ *Ив. П. Бързаковъ*, Варненски инспекторъ по лозарството и земледѣлието. Варна 1900. Цѣна 20 стот.

Най-добрия способъ за познаване и гледане на добритѣ млѣчни крави. Наредилъ *Иванъ Тюлевъ*. София 1900. Ц. 20 ст.

Пълно ржководство за изучване международний езикъ **Есперанто.** Съ много упражнения, христоматийка и два пълни рѣчници. Съ портрета на автора. Превели и наредили: *Хр. Поповъ* и *Г. П. Орѣшковъ*. Пловдивъ 1900. Цѣна 2.60 л., подвързана съ платно — 3 лева.

Налогътъ върху сольта въ България. Финансово-исторически етюдъ отъ *Юрданъ Ивановъ*. София 1900.

Хайдути. Петь-актна драматическа поема. Отъ *Ив. Димитровъ*. Ловечъ 1900. Цѣна 1 левъ.

Музикална библиотека: *Произхождението и значението на музиката въ природата.* Биологически очеркъ отъ *В. В. Битнера*. Превелъ *В. Братаевъ*. Сливенъ 1900. Книжка I. Цѣна 20 стот.

Шахтеры. *Драма въ трехъ дѣйствіяхъ изъ жизни углекоповъ* (Переводъ съ Польскаго). *Изданіе Союза русскихъ соціальдемократовъ.* Цѣна 20 сант. Женева. 1900.

Веходы. *Изъ жизни политическихъ ссыльныхъ* (повѣсть). *Изданіе Союза русскихъ социальдемократовъ.* Женева 1900. Цѣна 60 сант.

Юбилеенъ Сборникъ *по случай 25-годишнината отъ първия випускъ на Габровската Априловска Гимназия.* Габрово 29-й Юний 1900 година. Пловдивъ 1900. Цѣна 3 лева.

Трѣската и нейното лѣкуване. Отъ *Д-ра С. М. Вишневски*. Воленъ преводъ отъ руски. Добричъ 1900. Библиотека «Здраве» № 4. Цѣна 15 стот.

НАУЧЕНЪ ПРЕГЛЕДЪ

Течниятъ въздухъ.

Всѣки день Химията ни изненадва съ нови открития, нѣкои отъ които, трѣбва да се признае, сѫ съвсѣмъ невѣроятни.

Така, атмосферния въздухъ, който, още отъ времето на Lavoisier, Dumas и Boussingault, се смѣташе за най-добрѣ изучено тѣло, сега е, или бѣше преди нѣколко мѣсеца, най-непознатия газъ за химицитѣ.

Напоследъкъ се твърдѣше на всѣкадѣ, въ професорскитѣ лекции и въ книгитѣ, че въздуха се състои отъ два *неизмѣняеми* газа, такива, които не могатъ да се приведатъ въ течно състояние, кислородъ и азотъ. Но освѣнъ че нѣма постоянни газове, следъ опититѣ на Pictet отъ една страна и Cailletet отъ друга, установенъ въ 1877 година [1]), но и самия въздухъ биде превърнатъ въ течность преди двѣ години. Нѣщо повече: даже и химическия съставъ на въздуха, който дишаме, не ни бѣше добрѣ познатъ, понеже Ramsay въ 1895 година доказа, че, независимо отъ азота и кислорода, въздуха съдържа и едно трето непознато просто тѣло, *аргонъ*, което се намира въ размѣръ 0·94%.

Течния въздухъ, за който загатнахме по-горѣ и който Arsonval въ Collège de France постигна посрѣдством самъ направенъ сгъстителенъ и охладителенъ апаратъ, съ който може да се получи единъ литръ теченъ въздухъ въ газъ, този теченъ въздухъ не представлява вече едно лабораторно любопитство — той е единъ добръ и полезенъ индустриаленъ придобитъкъ, който се продава по единъ левъ, или 80 стотинки литъра, той има вече хиляди приложения.

Той представлява синкава течность, която ври и се испарява при —190°, като произвежда студъ до —200°, което не е малко нѣщо, като се знае, че най-силния студъ на полюситѣ не превишава —52°.

Отъ начало течния въздухъ е билъ употрѣбяванъ въ медицината за лѣкувание на разни кожни болести, особно разпилѣтъ (видъ кожна болесть) и гноясали рани; дѣйствувалъ е много силно като расхладитель и е далъ прекрасни резултати.

Така, между чудноватоститѣ, за които Химията ни дава толкова примѣри, течния въздухъ, следъ като биде употрѣбенъ като лечебно и полезно срѣдство, ще бѫде приложенъ, или, най-малко, испитанъ като печаленъ придобитъкъ, като разрушитель на човѣчеството. Изглежда, че динамитътъ и толкова други избухвателни вещества, ще бѫдатъ забравени. Многобройнитѣ, водени съ голѣма грижа, опити въ лабораторинтѣ, неот-

---

[1]) Pictet е оводнилъ оксигенътъ, като го истудявалъ до — 140°, при налѣгание до 320 атмосфери. Wroblewski и Olzewski сѫ дошли до сѫщия резултатъ при — 136° и 230 атмосфери. Азотътъ е бивалъ свободенъ при — 146° е 150 атмосфери налѣгание.

давна показаха, че течния въздухъ може съ успѣхъ да се употрѣби къмъ избухвающе (експлозивно) вещество. Единъ американски химикъ въ New-York, Tripler отказалъ това му свойство, като си служилъ само съ памукъ, напоенъ съ теченъ въздухъ; той е получилъ сѫщитѣ резултати, които дава и динамита, и е надминалъ всички други експлозиви.

Докторъ Lynde е испиталъ този новъ експлозивъ, който именувалъ oxylignite, въ минитѣ при Pennsburg близо до München. Служилъ си е съ патрони, приготвени отъ малко кремъчна пръсть (инфузорна пръсть) напоена съ извѣстно количество каменно масло. Преди употрѣблението, приготвената така каша се смѣсва съ теченъ въздухъ, и, като се запалятъ паритѣ на минералното масло, които се отдѣлятъ, постига се бързо избухвание отъ запълванието на течния въздухъ въ смѣсьта. Добититѣ резултати сѫ били твърдѣ достатъчни, но всичко това трѣбва да се прави отъ хора опитни, защото течния въздухъ въ патронитѣ се испарява много бързо и следъ 15—20 минути тѣзи патрони ставатъ негодни за употрѣбление. Това неудобство не предвѣщава, че течния въздухъ ще стане едно ново орѫжие на милитаризма; изглежда обаче, че сѫ на привършвание вече нови опити върху течния въздухъ. Работи се много дѣятелно за неговото получавание и, благодарение именно на тази дѣятелность, той ще почне да се продава по 0·25 лв. килограмътъ и тогава той ще стане найефтеното взривно вещество [2]).

Бѫдѫщето ще реши, защото не трѣбва да се отчайваме въ нищо, особно когато е работата за разрушителното искуство. Кой би могълъ нѣкога да предположи, че атмосферния въздухъ, който дишаме и който ни дава животъ, ще стане единъ день експлозивенъ дѣятель, способенъ да разрушава предметитѣ и хората? Въ този родъ открития трѣбва да се очаква много. Двадесетия вѣкъ ни готви още повече изненади!

Съобщава: **R-w.**

[2]) Тази ефтина цѣна е постигната отъ Hampson, англ. химикъ, много познатъ по трудоветѣ си върху оводняванието на газоветѣ. Въ Америка Franck Richards е понижилъ тази цѣна до 7 стотинки, която е, наистина, съвсѣмъ ничтожна.

ИЗЪ ЖИВОТА И ЛИТЕРАТУРАТА.

Литературната критика у насъ. — Сътрудникътъ на „Български Прегледъ" г. Б. Ц. за критиката. — Що е критика? — Литературата и критиката. — Целитѣ на критиката. — „Народното гледище" на г. Б. Ц. въ литературата. — Съвѣтитѣ му отъ това гледище къмъ българската критика. — Българскитѣ „млади" писатели. — За задкулиснитѣ истории.

Сътрудникътъ на сп. «Български Прегледъ» г. *Б. Ц.*, въ книга X отъ т. г., въ рецензията си за драмата на г. Миларовъ «Апостолъ», между другото говори за *литературната критика* и за нейнитѣ цели. Споредъ него, *литературната критика* се явява «на редъ съ литературата», т. е. съ развитието на литературата се развива и литературната критика и ако въ една страна нѣма литература, не може да има и литературна критика. Отъ тука логически следва, че въ една страна, за да има «литературна критика въ истинска смисълъ на тая дума», трѣбва да има развита литература. Ако подъ думата *литература* разбираме изобщо литература, т. е. писменность или книжовность, или другояче казано, разбираме подъ литература количеството на знанията, количеството на идеитѣ и признацитѣ което има въ една страна, тогава е съвършенно вѣрно, че развитието на литературната критика и качествата ѝ зависятъ отъ развитието на литературата. Защото, за да има критика, трѣбва да има преди всичко знания. И не само знания, но знания систематизирани, т. е. такива, които даватъ единъ общъ критерий, опредѣлено свѣтовъзрение ясни идеи и принципи. Какво е въ сѫщность критика, ако не приложение на опредѣленъ критерий, на опредѣлено философско свѣтовъзрение къмъ литературнитѣ явления? А пъкъ последното се образува само тогава, когато въ страната има нужнитѣ за тази работа знания.

Тъй че, като разбираме подъ думата литература изобщо *книжнина*, или, ако употрѣбимъ економическата терминология, опредѣлено количество натрупанъ умственъ трудъ, и като разсѫждаваме консеквентно, последователно, дохождаме до истината, че литературна критика не може да сѫществува тамъ, гдѣто у человѣцитѣ или у групи отъ тѣхъ нѣма опредѣлени свѣтовъзрѣния, ясни критерии. Тогава, развитието на литературната критика, очевидно, зависи отъ количеството на натрупания умственъ трудъ, отъ сумата на знанията, на идеята и принципитѣ. Колкото повече умственъ трудъ се трупа, толкова повече се развива литературната критика защото, въ такъвъ случай, критика означава приложение на опредѣленъ критерий не само къмъ единъ родъ литературни произведения, а изобщо къмъ литературата. Но ако подъ литература разбираме само единъ родъ произведения, напримѣръ, произведения на искуството или художествени литературни произведения, както това прави г. *Б. Ц.*, тогава въпросътъ е другъ. Тогава развитието на литературната критика не зависи само отъ туй, да-ли се явяватъ голѣми или малки и добри или лоши художественни произведения, нито зависи отъ туй, дали тия произведения сѫ много или малко по количество. Въ една страна може да има извѣстна художественна литература, но да нѣма литературна критика, да не се явяватъ критици. Напримѣръ, у насъ не

че отсѫтствуватъ литературни произведения изобщо и художествени произведения частно, къмъ които може да се приложи критиката; напротивъ, у насъ има единъ натрупанъ материалъ, който очаква критика. Обаче, споредъ г. *Б. Ц.*, както и споредъ „*литературното*“ сп. «Звѣзда» (курсивътъ и кавичкитѣ на думата «литературно» сѫ на г. Б. Ц.), у насъ нѣма никаква критика, коя е причината?

Тая причина, споредъ г. *Б. Ц.*, била една. Ето какво казва той въ «рецензии и книгописъ», стр. 102: «Тая важна роля изпълняватъ по други страни критици, нарочно за това призвани и приготвени. У насъ, дето целиятъ общественъ животъ се намира още въ неопределенъ хаосъ, дето нѣма речи нито писатели, а нито *критици* по звание, нѣма ни литературна критика въ истинска смисълъ на тая дума; тъй наречената критика се води въ нашите списания отъ хора отрупани съ други работи, а не изцяло посветени на тая задача». Смисълътъ на тия думи е ясенъ. У насъ нѣма критика, защото нѣма специално на нея посветени *критици*. Но защо у насъ ги нѣма и не се явяватъ тѣ? На тоя въпросъ г. *Б. Ц.* не може да даде отговоръ, понеже тука причинитѣ биле много и преплетени. «А пъкъ да търсимъ причините на това, — казва той, — тѣ са много и тъй преплетени една съ друга, щото не знаемъ, коя да вземемъ за първоначална, коя за последствена; ала едно е сигурно, че тѣ сичките се отразяватъ върху общия литературенъ вървежъ у насъ, та и върху критиката: затова и критичниятъ отдѣлъ у нашите списания стои тъй долу, за това има видъ на случайно струпани бележки — безъ редъ и безъ система». Обаче това не е отговоръ, и причинитѣ не сѫ тъй много и тъй преплетени, щото да се избѣгва отъ него. Ако г. *Б. Ц.* избѣгва да даде отговоръ, това значи, че за него причинитѣ не сѫ извѣстни. У насъ има мнозина, които постоянно пишатъ, има и *критици*, но нѣма критика по тая главна причина, че у тия писатели и критици нѣма знания, нѣма ръководящи принципи, безъ които не може да сѫществува критика.

Както видѣхме по-горѣ, г. *Б. Ц.* ни говори за «критика въ истинския смисълъ на тая дума». Тая фраза е отъ ония общи фрази, които не съдържатъ никакъвъ смисълъ, но които често се употрѣбляватъ, когато трѣбва да се замѣсти неразбирането на предмета. Истинска и не истинска критика нѣма; има само *критика*. Както вече казахме, критика — това е оцѣнка на литературнитѣ явления възъ основа на ръководящи принципи, на едно опредѣлено свѣтовъзрение. Критиката е една отъ най-полезнитѣ, но и отъ най-мъчнитѣ умствени работи; — тя е, може да се каже, най-високото проявление на човѣческото мишление. Затова именно критицитѣ сѫ по-рѣдко явление, отколкото другитѣ видове литературни дѣятели, и не винаги има критика. Биватъ дори моменти въ историята на умственото развитие на човѣчеството, когато видни критици и критика съвсѣмъ не сѫществуватъ. Обикновено такива моменти сѫ ония, когато обаянието на старитѣ принципи и вѣрата въ старата обществена организация сѫ изгубени, а новитѣ не сѫ оформирани. Въ такова преходно време се намира днесъ умственото развитие на цѣла Европа и затова именно днесъ въ нея критицитѣ и критиката сѫ много рѣдко явление. Въпросътъ е въ туй, че буржуазията, която до недавна ръководѣше ум-

ственното развитие на човѣчеството и на която дори и до сега не е окончателно отнето това ржководство, отдавна се отказа отъ провъзгласенитѣ отъ нея революционни принципи, които съставяваха ржководящъ факелъ на цѣлата й умствена дѣятелность до побѣдата й надъ стария свѣтъ и които будиха и електризираха народнитѣ маси. Принципитѣ за свободата на личностьта, за свободата на съвѣстьта и ума, на братството и равенството; принципитѣ за обществената хармония, за благоденствието на човѣцитѣ и за мира на народитѣ изгубиха всѣкакъвъ смисълъ за буржуазията. И не само изгубиха всѣкакъвъ смисълъ, но се обявиха отъ нея за опасни, противусоциални принципи. По такъвъ начинъ буржуазната мисъль днесъ блуждае безъ ржководяща нишка, безъ ржководящи принципи, безъ социални побудителни начала. Тя ту се поврьща назадъ въ мрачния периодъ на умственното развитие на човѣчеството, ту впада въ безисходния песимизмъ на Ницше, ту прегръща теоретическия анархизмъ на Спенсера. Възможно ли е, при тая безпристрастность на буржуазната мисъль да се яви силна критическа мисъль, да се яви пробудителна критика?

България и въ туй отношение, както и въ всѣко друго, не може да съставлява исключение. Когато г. *Б. Ц.* говори за развитието на литературата и за литературна критика, той, безъ всѣкакво съмнѣние, мисли за развитие и критика въ чисто буржуазенъ смисълъ. Това е естественно; той другояче не може да мисли. Но отъ горѣказаното е ясно, че отъ буржуазното направление въ литературата не може да се яви никаква критика, освѣнъ декадентската, т. е. оная критика, която нѣма нищо общо съ принципиалната критика, която винаги подновява мисъльта и се явява факелъ, освѣтляющъ пжтя на прогреса. Че това е така може да се види отъ «критическитѣ етюди» и «философскитѣ студии» на г. Кръстева, отъ «литературнитѣ критики» на г. П. Славейкова и отъ ония на г. К. Величкова и Вазова върху Л. Каравелова и Хр. Ботева, както и отъ други «критически опити». Едни отъ тѣхъ представляватъ една крайно мъглява, безъ всѣкакъвъ реаленъ смисълъ фразеология, каквито сж етюдитѣ на г. Кръстева; други — чисто декадентски критики. И повече отъ това не може да се очаква отъ буржуазното направление въ литературата у насъ. Въ този смисълъ у насъ дѣйствително нѣма литературна критика и нѣма да я има.

Но какви сж целитѣ на критиката?

Отъ само себе си се разбира, че критиката нѣма за цель да учи писателитѣ, какъ да пишатъ литературни произведения. Това зависи отъ дарбитѣ и знанията на писателя. Критиката има за цель главно да опредѣли основната идея на произведението или «тайната» му, както казва Брандесъ, да оцѣни тая идея, да истъкне стойностьта й. Подиръ това, цельта на критиката е да покаже, до колко идеята на произведението е турена въ сьотвѣстна форма и до колко тя е съгласна съ дѣйствителностьта. Съ цѣлата тая работа критиката гони най-сжщественната си цель, а именно да даде на читателитѣ си по-добро разбиране на явленията, по-голѣмо знание и да посочи на по високи принципи. Критиката нѣма да постигне своитѣ цели, ако тя не бжде ясна, строго опредѣлена, ако тя, по каквито и да било причини, тръгне по срѣдни пжтища, както препоржчва г. Б. Ц. «Менъ се струва, — казва той, — че именно въ крити-

ката, на която цельта е да обяснява, тряба да се върви по средень пѫть и да се представя не само *лошото* но и *доброто* въ едно дело, па и да се укаже пѫть, като какъ би могло да бѫде още по-добро». Тая критика, обаче, е чисто формална, или по-вѣрно, не е никаква критика. Отъ такава критика читательтъ нищо полезно за себе си не може да извади.

Впрочемъ, г. *Б. Ц.* има много своеобразни възгледи за критиката. Споредъ него, критиката трѣбвала да бѫде снисходителна, „блага" къмъ нашитѣ писатели, макаръ произведенията имъ и нищо да не струватъ. Така го изисквало „народното гледище"! За да види читательтъ, какъ своеобразно разсѫждава г. *Б. Ц.*, ще цитирамъ неговитѣ думи: «Кога се интересува нѣкой чужденецъ за нашата литература, няма да пита, какво се *превежда*, а ще пита, колко и какви съчинения излизатъ на *български* и по тяхъ ще сѫди за нашия литературенъ напредъкъ. Затова се казва, че литературата има двойно действие: външно и вътрешно; външно, че показва на външния святъ развитието на даденъ народъ, и вътрешно, че дѣйствува обратно върху същия народъ да му дава потикъ за по-нататъшенъ напредъкъ. И тъй изхождайки отъ народно гледище радваме се, като виждаме залягане да се произвеждатъ по-големи художествени дела, които можемъ вече по-сърчено да смятряме за плодъ на българския духъ, та и да ги посочваме по-смѣло на чуждия святъ». Както виждаме, „народното гледище" ни диктува, споредъ него, да се радваме, че у насъ се явяватъ по-голѣми художествени произведения, както произведението на г. Миларовъ «Апостолъ» или както романа на г. А. Страшимировъ «Смутно врѣме», защото съ тѣхъ ще се представимъ за напредналъ народъ предъ външния свѣтъ, а вѫтрѣ тѣ ще помагатъ за напредъка. Но ако тѣ нищо не струватъ? — Е, какво отъ туй? Нали е работата другитѣ да видятъ, че и ние имаме голѣми произведения, ще имъ «ги посочваме по-смѣло». Колкото за вѫтрѣшното имъ значение, то достатъчно ни е, че тѣ сѫ «плодъ на български духъ» и ще си въобразимъ, че тѣ даватъ на народа «потикъ за по-нататъшенъ напредъкъ». Така ни заповѣдва «народното гледище»! Мишуренъ напредъкъ, но напредъкъ! Но като излиза отъ такова «народно гледище», напомняще ни гледището на всеизвѣстния С. Бобчевъ, редактора на сп. «Бълг. Сбирка», споредъ което за «народна слава» трѣбвало да направимъ на князя палати въ всѣки градъ, г. *Б. Ц.* дава на българската критика следнитѣ съвѣти: «Повече отъ нашите писатели не са ли посредствени дарбици, дигнати малко по-горе отъ средното равнище, и приети по неволя въ храма на музите? — За това малко благость къмъ такива музини синове, у които виждашъ надеждна дарба и можешъ да очаквашъ нещо по-добро. Благость диктува на критиката ни и самото *литературно равнище*, на което стоятъ и писатели и публика у насъ и което, сравнено съ литературното образование другаде, е много по-ниско. Благость диктува и общото равнище на *изкуствата* въ България, между които първо място заема до сега пакъ *поезията* и по брой на авторите и по число на произведенията, до като другите художества чакатъ още своите жреци и поклоници».

Бѣдната българска мисъль! Ако критиката нѣкога се рѫководеше отъ «народното гледище» на г. *Б. Ц.* и отъ неговитѣ съвѣти, сигуръ никога не би сѫществувала тя, никога не би имало на свѣта критици.

Както виждаме, г. *Б. Ц.* иска отъ критиката, щото тя да слѣзе до *литературното равнище* на писатели и публика, или да не се дига по-високо отъ него. Той иска отъ критиката, щото тя да се приспособява къмъ вкусоветѣ на публиката. Изобщо, г. *Б. Ц.* съвѣтва на критиката да стане орждие на низки цели, на фалшиви «народни задачи», орждие на дребнавото буржуазно щеславие, на нейнитѣ егоистични цели. Критиката, отъ сждия, който трѣбва да стои високо надъ *литературното равнище* на писатели и читатели, надъ вкусоветѣ на публиката, отъ сждии строгъ, но справедливъ, трѣбва да стане, споредъ г. *Б. Ц.*, простъ посредникъ, търговски агентъ между писателя и читателя. Такава критика не е критика и ние никога не би желали, щото въ България тя да разцъвтява. Отъ такава критика никакъвъ литературенъ напредъкъ не може да се очаква. Ако цельта на критиката е да даде на читателя и писателя едно по-добро разбиране на явленията, по-голѣмо знание и да посочи по-високи принципи, то какъ може тя да достигне тая цель, ако се ржководи отъ «народно гледище»? Ржководейки се отъ «народното гледище» на г. *Б. Ц.*, критиката ще трѣбва да бжде «блага» къмъ писателитѣ. А да бжде критиката «блага», ще рече да бжде снисходителна, лицеприятна. Но такава критика е най-опасна въ една млада литература. Въпреки мнението на г. *Б. Ц.*, ние казваме, че «благата» критика не насърчава дарбитѣ, а напротивъ насърчава бездарноститѣ, и намѣсто сериозно отношение къмъ литературното творчество, създава литературното фанфаронство. Най-сетнѣ, възможно ли е, щото единъ критикъ, който честно мисли, който разбира задачитѣ на критиката, да бжде «благъ» къмъ произведения явно несъстоятелни, глупави, и за хатъра на фалшиви «народни гледища»? Това би значило критиката да служи за поддържането на фалша и на нечестни стремления. Благодарение именно на тая литературна критика у насъ, у нашитѣ «млади» писатели успѣха да се развиятъ всички отрицателни и пагубни въ литературно отношение качества: пустославието, жаждата къмъ реклама, къмъ «съставяние на име» безъ заслуги, безъ упоритъ трудъ, бездушието, безпринципноостьта. Нашитѣ «млади» писатели не се занимаватъ съ литературата, защото виждатъ въ нея велико средство да бждатъ полезни на обществото, на народа, да пръскатъ свѣтлина, да даватъ принципи, да служатъ на идеи, а за «да добиятъ име», за егоистични цели. Намѣсто скромностьта, която е качество на даровититѣ и талантливитѣ писатели, всѣкой отъ нашитѣ «млади» писатели въображава себе си за единъ «Парнаски богъ», и изисква поклонение, натрапва се нахално и се сърди, когато това недостига. Еднажъ ми се случи да попитамъ едного отъ нашитѣ «млади» писатели, защо той бърза да печати своитѣ произведения и ги дава въ редакциитѣ на всички списания безразборно? Не знамъ, да-ли той е съзнавалъ добрѣ значението на отговора, който ми даде, обаче той бѣше кратъкъ. Искамъ, ми отговори той, да си добия име въ литературата. А пъкъ тоя «младъ» нашъ писатель е отъ ония, които показватъ «надежна дарба». Привеждамъ тоя примѣръ, за да покажа още еднажъ, каква безпринципность владѣе въ нашитѣ «млади» писатели. Питамъ тогава: при това направление на нашитѣ «млади» писатели трѣбва ли критиката да бжде «блага», снисходителна? Не е ли отсжтствието на критика у насъ причина на това направление въ нашата

художествена литература? Дълбоко съмъ убѣденъ, че само критици, които никога сериозно не сѫ мислили за задачитѣ на литературата и целитѣ на критиката, които не се въодушевяватъ отъ никакви други принципи, освѣнъ отъ принципа, какъвто е «народното гледище» на г. *Б. Ц.*, които гледатъ «благо», т. е. равнодушно или бездушно на явленията въ нашия животъ и нашата литература, — че само такива критици могатъ да съвѣтватъ на българската критика да бѫде «блага» къмъ такива литературни направления, олицетворение на които намираме въ г. А. Страшимировия романъ «Смутно врѣме», едно литературно произведение фалшиво, несъстоятелно по художествена правда и не достолѣпно по замиселъ. Трѣбва человѣкъ никакъ да го не боли предъ факта, че една сила, преди време съ здрави литературни стремежи, се обърна да служи на егоистични цели, за да се отнесе «благо», равнодушно къмъ «новото направление» на г. А. Страшимировъ, плодъ на което му направление, — макарь и поголѣмъ плодъ, — е романътъ му «Смутно врѣме».

Когато въ една отъ миналитѣ книжки, на това мѣсто, се произнесохъ за ром. «Смутно врѣме», рѫководихъ се отъ тия сѫщитѣ мисли, които тука излагамъ и отъ ония, които изложихъ тамъ. При всичко че не причислявамъ себе си къмъ «призванитѣ критици», но еднажъ по публицистическа длъжность, трѣбваше да се произнеса за това произведение, счетохъ за недостолѣпно да бѫда «благъ», т. е. равнодушенъ къмъ неговия авторъ, както и къмъ неговото «ново направление». Толкова повече не можехъ да бѫдѫ «благъ», когато нашитѣ критици погледнаха на него отъ гледна точка, която нѣма нищо общо съ критиката и когато самъ авторътъ му никакъ не се стѣснява да прибѣгва до най-недостолѣпното срѣдство за «добивание на име» въ литературата—саморекламирането. Може би, моитѣ сѫждения за ром. «Смутно врѣме» да не сѫ вѣрни, и бихъ билъ крайно благодаренъ, ако ми се посочеше, въ какво сѫ невѣрни. Отъ своя страна заявявамъ, че до дѣто не се убѣдя въ противното, считамъ, че моитѣ сѫждения за литературнитѣ произведения на г. А. Страшимировъ и особенно за ром. «Смутно врѣме» сѫ плодъ на тия мотиви, които изказахъ открито. Обаче, г. *Б. Ц.*, като говори за отзивитѣ, които се появиха въ българскитѣ списания за «Смутно врѣме», въ това число и за моята статия за него, казва: «Да знаехме задкулисните нишки на тия редакции, можехме негли да си обяснимъ тия толкозъ резки противоречия; това оставаме на сетнешни издирвачи, а сега е доста, ако отбележимъ единъ върховенъ недостатъкъ и на тая критика, що я имаме: нашата критика или много хвали, или много кори — като че среденъ пътъ няма». Какъвъ е срѣдниятъ пѫть, който препорѫчва г. *Б. Ц.*, по-горѣ видѣхме. Въпросътъ не е, да-ли критиката много хвали или много кори, а въпросътъ е, справедливо ли хвали и кори. Обаче г. *Б. Ц.* намѣсто да покаже коя критика е справедлива, той препорѫчва «среденъ пѫть», който, като всѣки срѣденъ пътъ, никога къмъ добри резултати не води. Но г. *Б. Ц.*, както виждаме, не се задоволява само съ своя «среденъ пѫть», а, както виждаме отъ цитираното, смѣтна за нужно да прибѣгне до една инсунуация, която визира и редакцията на «Ново Време». Като има предъ видъ моята статия за «Смутно врѣме», той мисли, че тя е плодъ на «задкулисни нишки» и нѣма смѣлостьта да докаже тая си инсинуация, а

остава на «сетнешни издирвачи» да направятъ това. Не знамъ, какво ще издиратъ «сетнешните издирвачи» на г. *Б. Ц.*, но очевидно е, че г. *Б. Ц.* инсинуира на редакцията на «Ново Време» твърдѣ плоско. Никакви «задкулисни нишки» никога не е свързвала редакцията на нашето списание съ г. А. Страшимирова. Пишущиятъ тия редове лично къмъ него положително нищо не е имала и нѣма. Всичко, каквото сме имали къмъ г. Страшимирова, го изказахме открито. И очевидно е, че всичко казано по неговъ адресъ не е произлизало отъ никакви лични скрити нишки, а отъ чисто литературни и идейни побуждения. Насъ г. Сташимировъ интересува не като личность, като отдѣленъ индивидумъ, а като писатель, като представитель на едно направление, на извѣстни мнения. Следователно, никакви «задкулисни нишки» въ нашата редакция не могатъ да бѫдѫтъ. Ето защо казвамъ, че г. *Б. Ц.*, като приписва на «задкулисни нишки» моята статия за «Смутно врѣме», просто инсинуира плоско. Ако не е тъй нека г. *Б. Ц.* заповѣда да докаже противното. Чакаме!

Впрочемъ, нека го кажемъ откровенно, че малко искаме да знаемъ отъ инсинуациитѣ, които тъй изобилно се пускатъ отъ буржуазния лагерь по адресъ на нашето списание. За насъ е достатъчно, ако ние испълняваме своята задача, а именно да бѫдемъ полезни на читателя, да му помогнемъ да си състави по-вѣрни понятия за нѣщата. Инсинуациитѣ на буржуазния лагерь нито на йота нѣма да ни отклонятъ отъ главната ни задача, нито на косъмъ ще повредятъ на редакцията. Знае ли това г. *Б. Ц.*?

Д. Б.

СОЦИАЛЕНЪ ПРЕГЛЕДЪ

Международниятъ Социалистически конгресъ въ Парижъ

(кореспонденция отъ Парижъ).

Както е извѣстно на читателя, Лондонскиятъ Интернационаленъ Социалистически Конгресъ бѣ решилъ, щото бѫдащиятъ конгресъ да бѫде въ Германия презъ 1899 г. и въ случай на невъзможность той да бѫде въ Парижъ следующата година. По миналата година още нѣмскитѣ другари съобщиха, че пречкитѣ, които срѣщатъ за организирването на конгреса сѫ много и се намиратъ въ невъзможность да гарантиратъ сигурностьта на конгреса, за което предаватъ на французитѣ организирването му.

Комитетътъ на Франц. Соц. Партия бѣ свикалъ конгреса за 10/23 Септемврий 1900 год.

Конгреса засѣдава въ голѣмата зала въ продължение на петь дена, отъ 10 до 12 и отъ 2 до 6 часа.

На 23 Септемврий отъ 9 часа сутриньта салона почна да се испълня отъ делегатитѣ. Всички делегати носятъ червени панделки. Въ нѣколко минути салона се испълня отъ интернационалния пролетариатъ. Другарскитѣ поздравления се почватъ, интимни разговори между нѣмецъ и

френецъ, негъръ и русинъ, италиянецъ и белгиецъ. Интернационалътъ не познава граница, ни нация. всички се чувствуватъ, че една идея ги вълнува и че еднакви интереси ги събрали тукъ. Другари, които отъ 1396 г. не сѫ се виждали, си стискатъ горѣщо рѫцѣтѣ.

Но за всички бѣ лесно да се забелѣжи отсѫтствието на Вилхемъ Либкнехпа и Бебеля!

Голѣмиятъ салонъ, който побира около 4000 души, е окрасенъ съ червенитѣ знамена на разнитѣ нации и на много френски организации. Въ дъното на сцената единъ голѣмъ червенъ надписъ: «Пролетарии отъ всички страни, съединявате се!» подъ който е положенъ портрета на Карлъ Маркса.

Къмъ 10 часа всѣка нация заема означеното ѝ мѣсто. Всички делегати запѣватъ «Интернационалътъ» и прави всички свършватъ съ припѣва:

C' est la lutte finale
Groupons-nous, et demain
L' internationale,
Sera la guere humaine.

Жанъ Жоресъ заема председателското мѣсто и поканва всѣка нация да испрати по двама делегати, за да се състави бюрото. Бюрото се състави така:

Франция: Вайанъ и Рену; *Белгия*: Вандервелдъ и Фурнемонъ; *Германия:* Сингеръ и Давидъ; *Унгария*: Немекъ; *Италия:* Андрея Коста и Анрико Ферри; *Холандия:* Ванъ Коль и Троелетра; *Дания:* Кнюдсенъ и Борджергъ; *Англия:* Петъ Кюранъ и Келшъ; *Русия:* Плехановъ и Кричевски; *Полша*: Лючановски и Дашински; *Швейцария:* Фюрколцъ и Рапинъ; *Аржантинската република:* Кашвие; *Испания*: Пабло Иглесинъ; *Съединенитѣ Щати*: Люсиенъ Санналъ и Креловъ; *България*: Недѣвски и Марио Гедъ (синъ на Жюлъ Геда); *Австрия*: Адлеръ; *Швеция*: Манендеръ и Андерсонъ, и *Румания:* Николеско.

Особно зрѣлище представлява, когато Жоресъ покани всички делегати да станатъ на крака, за да почетатъ паметьта на Вилхемъ Либкнехтъ, ветерана на Германската Соц. Демокрация и П. Лавровъ руския революционеръ. Жоресъ съ нѣколко думи очерта дѣятелностьта на двамата дѣйци за еманципирането на пролетарията и тѣхнитѣ голѣми заслуги, които тѣ сѫ направили на интернационалния пролетариятъ.

Следъ Жореса, Сингеръ, Андрея Коста, Кюранъ, Адлеръ, Вандервелдъ, Плехановъ и пр. заявиха солидарностьта на социалиститѣ отъ цѣлия свѣтъ. Социализмътъ днесъ има много по-голѣма нужда отъ всѣки другъ пѫть да се солидаризира, защото колкото по нараства, толкова и борбата съ капитала става по-трудна, за който нѣма ни граница ни нация. На интернационалния капитализмъ трѣбва да се постави интернационалниятъ пролетариятъ.

Конгресътъ ще се председателствува всѣко заседание отъ по една нация. Гласуването ще става по нации, всѣка нация ще има по два гласа. Понеже конгресътъ има да разглежда 12 въпроса, то затова се назначиха 12 комисии, съставени отъ по двама делегати отъ всѣка нация; тия комисии ще изучатъ въпроситѣ и ще да докладватъ на конгреса. Всѣ-

ки делегатъ има право да говори по единъ пѫть по всѣки въпросъ и то десеть минути а рапортьеритѣ 20 минути. Ще се говори на френски, нѣмски и английски. Другарката Клара Цеткинъ и Шмитъ, които се ползуватъ добрѣ и съ тритѣ езика, сѫ назначени за преводчици. Речьта на всѣкиго е превождана и на тритѣ езика, за да иматъ възможность всички делегати да разбератъ, що се говори.

На следующето засѣдание се премина къмъ провѣряванне на мандатитѣ.

Франция е представена отъ 473 делегата; Германия отъ 57, между които двѣ жени; Италия 14; Англия — 95; Австрия — 10; Белгия—37; Русия — 23; Полша 27; Унгария — 2; Швейцария 11; Дания — 19; Холандия — 9; Испания — 4; Швеция — 3; Америка — 5; Аржантинската република — 1; България — 2; Норвегия — 1; Ирландия — 3; Румѫния — 1; Португалия — 1. Всичко = 799 делегата.

При това предсѣдательтъ прочете едно писмо отъ сръбския делегатъ другаря М М Поповичъ, който съобщава, че по независящи причини му е невъзможно да присѫтствува на конгреса.

Отъ Япония другаря Катоима, редакторъ на «Социалистически свѣтъ», и социалиститѣ отъ Австралия съобщаватъ, че по причина на голѣмитѣ расходи не могатъ тая година да присѫтствуватъ, но за идущия конгресъ ще да бѫдатъ и тѣ представени.

Пристѫпи се къмъ разглеждание на първия въпросъ: *Испълнение решенията на конгреса. Срѣдства за споразумение и организирвание на интернационалния пролетариятъ.*

Едно отъ най-важнитѣ решения на петия интернационаленъ конгресъ е възобновяванието на *Интернационала.*

Интернационалътъ, когото Жулъ Симонъ и буржуазнитѣ републиканци окуражаваха, за да го иматъ като едно добро орѫжие противъ монархията, стана въ 1871 год. «bête noire»; той стана ужасенъ, престѫпенъ, той организира комуната, той я защищава и по сетнѣ когато комунаритѣ бѣха побѣдени, бурзуазията го потопи въ кръвьта на побѣденитѣ.

Третата Република го постави вънъ отъ закона и Жюлъ Фавръ въ 1872 год. поиска съ една дипломатическа нота да измори интернационалиститѣ.

Жюлъ Гедъ и другаритѣ му протестираха, като свикаха интернационаленъ конгресъ въ 1878 г. Правителството ги прати да засѣдаватъ въ тъмницата.

Въ 1889 г. въ Парижъ интернационалниятъ конгресъ гласува праздника *1-й Май.* Франция и Германия си стискаха рѫцѣтѣ братски въ лицата на Вайана и Либкнехта.

Неимовѣрниятъ напредъкъ на индустрията, интернационалнитѣ пазарища, интернационалнитѣ изложения въ Парижъ и въ Лондонъ бѣха естественни създатели на интернационалния пролетариятъ.

Главниятъ съвѣтъ въ Лондонъ — съ главни членове Марксъ и Енгелсъ—постояненъ централенъ организмъ, си зададе за задача, да постави въ сношение пролетарията отъ всички страни и организира партия въ класова борба.

Избухванието на Комуната спрѣ дѣлото на Интернационала. Теоритическиятъ интернационалъ бѣше умрѣлъ.

Интернационалнитѣ конгреси отъ 1889 година сѫ имали за задача да униформиятъ дѣятелностьта на социалистическитѣ партии въ разнитѣ страни. Но тия конгреси никога не сѫ търсили нови принципи, а да обединятъ въ едно цѣло принципитѣ на разнитѣ соц. партии. Съмнителнитѣ въпроси винаги сѫ бивали отстранявани, да може всѣка нация свободно да го разреши.

Въ всѣка страна се образуватъ социалистически партии, силата на която всѣко правителство почувствува.

Всѣка отъ тия партии испраща извѣстно число делегати въ Интернационалния Конгресъ.

По тоя начинъ Интернационалниятъ Конгресъ стане парламентъ на пролетарията, който трѣбва да взема решения, които ще видятъ пролетарията къмъ неговото освобождение.

За да бѫдатъ тия решения резултатъ отъ интернационалното съгласие на пролетарията, рѣбва да бѫдатъ турени въ дѣйствие;

За това Интернационалниятъ Конгресъ реши да се създаде:

1. Единъ организационенъ комитетъ ще бѫде назначенъ, колкото се може по-скоро отъ социалистическитѣ организации на тая нация, гдѣто ще се държи бѫдащия конгресъ.

2. Единъ интернационаленъ постояненъ комитетъ, съставенъ отъ по единъ делегатъ отъ всѣка нация, който ще располага съ необходимия фондъ. Той ще дава дневния редъ на бѫдащитѣ конгреси и ще поиска рапорти отъ всички страни, които сѫ взели участие въ конгреса.

3. Тоя комитетъ ще назначи единъ главенъ секретарь заплатенъ, който ще бѫде натоваренъ:

a — Да дава нужнитѣ сведения;

b — Да издаде резолюциитѣ на всички предидущи конгреси.

c — Да распръсни рапорта върху социалистическото движение въ всѣка страна два мѣсеца преди конгреса.

d — Да раздаде едно кратко изложение на въпроситѣ, които ще бѫдѫтъ разгледвани въ конгреса.

e — Да публикува отъ време на време брошури и манифести върху въпроси отъ голѣма важность, върху важни реформи и въпроси, които живо интересуватъ политическия и економическия животъ.

f — Да взема необходими мѣрки които би благоприятствували на организирването на интернационалния пролетариятъ.

Основниятъ фондъ, съ който ще располага интернационала ще бѫде 10,000 лева. Осемтѣхъ добрѣ организирани нации ще дадатъ по 800 лева, а останалитѣ по 200 л. Сѣдалището му ще бѫде Брюкселъ, гдѣто „Народния Домъ“ на Белгийската Соц. Партия отпуща безплатно помѣщение и безплатно печатание въ соц. печатници.

Вандервелдъ всрѣдъ бурнитѣ рѫкоплескания зе думата: «отъ името на Белгийската Работническа Партия благодаря на конгреса за довѣрието, което ни дава. Интернационалътъ отдавна е билъ въ нашитѣ сърдца. За пръвъ пѫть отъ 1889 год. ние пристѫпваме къмъ практически решения. Ние ще напуснемъ конгреса съ убѣждението, че нашитѣ връзки ва симпатии ставатъ връзки на организация, на дѣйствие и увѣрявамъ конгреса, че на бѫдащия конгресъ ние ще донесемъ плодовити резултати достойни на нашитѣ резолюции».

За да могатъ всички парламентарни групи да дѣйствуватъ солидарно по всички важни въпроси, реши се да се основе *една интернационална парлиментарна комисия*, по тоя начинъ всички соц. депутати едно-

временно ще могатъ каза: «ни едно парче, ни единъ солдатинъ», при разискване на военния бюджетъ. Секретарьтъ на Интернационала се натоварва да създаде архивата на интернационалния социализмъ, като централизира книги, рапорти, документи, относящи се до работническото движение отъ всички страни.

Вторият въпросъ е на разглеждание: *Ограничение на работния день чрезъ законъ и възможностьта за установявание миниума на заплатитѣ.*

Всички предующи конгреси сж взимали решения, щото работния день да не надминава 8 часа. Но това не ще каже още, че представителитѣ не би трѣбвало днесъ да се съгласяватъ на закони, които би ограничили работния день на повече отъ 8 часа. Постиганието на осемь часовия работенъ день не е дѣло ни на политическата дѣятелность отдѣлно, ни на економическата, а и на двѣтѣхъ наедно.

Конгресътъ, съгласно съ решенията на предидущитѣ конгреси, счита, че ограничаванието на работния день трѣбва да бжде прицелната точка на всички работници, и работния день трѣбва да бжде максимумъ 8 часа и то временно и за работницитѣ отъ всички страни и отъ всички категории. А що се отнася до фиксирване минимума на заплатитѣ, конгресътъ, като има предъ видъ различнитѣ условия на живота въ различнитѣ страни, се намира въ невъзможность да се произнесе по тоя въпросъ. Въпросътъ може да бжде разрешенъ въ всѣка страна, гдѣто има силни синдиката, които ще фиксиратъ заплатитѣ съобразно живота въ страната.

Комисията назначена да разглежда третия въпросъ: *условията за улеснение на работата: а) организирване пролетарията въ класова борба, b) политическото и економическото експроприрание на буржуазията, с) социаливиранив на производителнитѣ срѣдства,* предложи следующата резолюция, която и се прие:

Модерниятъ пролетарият е неизбѣжно следствие на капиталистическия режимъ на производството, който изисква политическото и економическо експлоатирание на работата отъ капитала.

Еманципиранието на пролетарията не е възможно, освѣнъ като влезе въ антагонизмъ съ защитницитѣ на капитализма.

Следователно, на капиталистическата класа, пролетарията трѣбва да се противопостави въ войствующа класа.

Социализмътъ, който има за задача да образува арният на пролетарията въ тая класова борба. трѣбва да проникне пролетарията отъ неговитѣ интереси и неговата сила, за което трѣбва да си послужи съ всички оржжия, които днешното политическо и обществено положение му дава

Между тия срѣдства конгресътъ посочва на политическата дѣятелность, всеобщото избирателно право и организирванието работницитѣ на политически групи, синдикати кооперативи и пр. Ангажирва социалистическитѣ дѣятели да пропагандиратъ колкото се може по-вече тия срѣдства, съ което усилватъ работническата класа и правятъ по способна за економическото и политическото експроприрание на буржуазията.

Социалиститѣ отъ всички страни се ангажирватъ, щото всички чужденци да иматъ сжщитѣ права за организирвание въ тѣхнитѣ страни.

Съгражданката Роза Люксембургъ докладва четвъртия въпросъ: *интернационалниятъ миръ, милитаризмътъ и оничтожение на постоянната войска.*

Конгресътъ счита, че при днешнитѣ обстоятелства е необходимо да се удвои борбата противъ милитаризма, на буржуазнитѣ правителствени съюзи трѣбва да се противопостави съюза на работницитѣ отъ всички страни.

Конгресътъ посочва на следующитѣ срѣдства:

1. Всички социалистически партии трѣбва да възпитаватъ младежьта въ антимилитаристически духъ.

2. Социалистическитѣ депутати на всѣкадѣ трѣбва да вотиратъ винаги противъ военнитѣ бюджети, противъ всѣкакви расходи за флота и колониялни военни експедиции.

3. Бюрото на интернационала при всѣко важно събитие да уреди еднообразни протести въ всички страни противъ милитаризма.

4. Конгресътъ протестира противъ тъй нареченитѣ «конференции за мирътъ», каквато бѣше последнята въ Хага, и които не сж нищо друго освѣнъ една подигравка съ народитѣ. Следъ това конгресътъ прие още следующата резолюция:

I

Иинтернационалниятъ конгресъ въ Парижъ осжжда дивата политика на Руския царизмъ към Полския и Финлянския народъ и ангажирва всички пролетари, които страдатъ подъ игото на московския автократъ, да се обединяватъ въ едно противъ общия неприятенъ на демокрацията и социализма.

II

Конгресътъ осжжда ужаситѣ на Английското правителство спремо свободолюбивия южно-африкански народъ — Боерцитѣ.

III

Интернационалниятъ соц. конгресъ протестира противъ Арменскитѣ кланета, за които кланета разнитѣ буржоазни правителства сж съучастници и ангажирва всички парламентарни групи да интервениратъ при всѣкия удобенъ случай за това. Исказва своитѣ симпатии къмъ всички поробени народи.

Петия въпросъ: *колониялната политика:*

Буржуазнитѣ правителства подъ предлогъ да цивилизоватъ дивитѣ народи избиватъ съ хиляди човѣшки души и катадневно расипватъ паритѣ на бедния народъ. Белгия цивилизова Конго, като избива съ стотини негри; Русия цивилизова Финляндия, като ѝ отне и най-сжщественнитѣ права; Англия цивилизова Индия, гдѣто съ хиляди души измиратъ всѣка година отъ гладъ, следъ това цивилизова и Боерцитѣ; Франция цивилизова Мадагаскаръ и Дахомей, като потопи въ океана толкова невинни души; Италия пакъ, за да цивилизова Абесинцитѣ, ископа гробове на толкова трудолюбиви италиянци; Германия пакъ за цивилизиране истръгна изъ джоба на нѣмеца 150 милиона лева. Все за цивилизованиe тая дива колониялна политика, все за това всѣка година се пролива толкова кръвь и прахосватъ толкова пари. А последнитѣ ужасни сцѣни въ Китай? Не е ли причината пакъ жедностьта на капитала и фанатизма на католицизма?

Соц. Инт. Конгресъ като има предъ видъ, че нарастванието на капитализма фатално води къмъ колониялни завладѣвания, което пъкъ е причина на конфликтитѣ между правителствата;

Че царизма е следствие на шовинизма въ всички страни и е причина на извънредно голѣми военни расходи;

Счита, че буржуазната колониялна политика нѣма никаква друга цель, освѣнъ да увеличи ползитѣ на капиталистическата класа и да поддържа капиталистическата система, като изразходва паритѣ на производителния пролетариатъ и извършва най-безобразнитѣ престъпления надъ колониялнитѣ народи.

Конгресътъ декларира:

Че организираниятъ пролетариатъ трѣбва да си послужи съ всички срѣдства противъ колониалната буржуазна политика и осъжда всички тѣхни престъпления;

За това конгресътъ препоръчва следующитѣ мѣрки:

1. Всички Соц. Партии поставатъ на изучвание колониалния въпросъ, гдѣто условията го изискватъ;

2. Да благоприятствуватъ особно на образуванието колониални соц. партии.

3. Да създадатъ сношение на социалистическитѣ колониални партии.

Следующиятъ въпросъ е: *Организиране на работницитѣ по марината*, по които следующата резолюция се прие:

1. Уреждането на всѣкадѣ безплатни бюра за намиране мѣсто на работницитѣ.

2. Устройването на квартири подъ дирекцията на работническитѣ организации и общинскитѣ съвѣти.

3. Устройвание на съдилища, въ които работници да бъдатъ съдии за уреждание на въпроси, които могатъ да възникнатъ между работницитѣ и господаритѣ.

4. Опредѣление максимума на работния день.

5. Усигурявание живота на работницитѣ въ злощастни случай.

6. Опредѣление минимума на заплатата.

7. Устройвание на инспекторатъ.

8. Осигурявание хигиенически условия.

Седмата комисия престава следующата резолюция по въпроса за *всеобщото избирателно право:*

I.

Всеобщото избирателно право прѣмо и тайно е едно отъ най-добритѣ срѣдства за еманципирането на работническата класа.

II.

Всички страни трѣбва да се борятъ за сдобиването пълно избирателно право.

Борбата за избирателното право е едно отъ най-добритѣ срѣдства за възпитание на работническата класа къмъ обществения животъ.

III.

Избирателното право трѣбва да бъде еднакво и за двата пола.

IV.

Избирателното право трѣбва да бъде пропорционална система.

V.

На всѣкадѣ трѣбва да се веде правото на народната инициатива и референдума.

Осмиятъ въпросъ на разглеждание е: *Социализмътъ въ общинскитѣ съвѣти.*

Подъ общински социализмъ не може да се подразбира другъ социализмъ, а приспособление на социалистическитѣ принципи на една особна область отъ политическата дѣятелность.

Реформитѣ, които биха направени въ общинскитѣ съвѣти, не сѫ тия, които трѣбва да реализира колективното общество, но тия реформи сѫ, които ще улеснятъ и ускорятъ еманципирането на работната класа.

Общината е една прекрасна политическа крепость, която може да се противопостава на буржуазното болшинство.

Като се има предъ видъ това Интернационалниятъ Конгресъ отъ 1900 год. декларира:

Всички социалисти трѣбва, безъ да отричатъ важностьта на общата политика, да се проникнатъ и дадатъ най-голѣмо значение на общинскитѣ реформи — «ембриона на колективното общество». Да направятъ най-обширно приспособление на обществениитѣ нужди, съ което ще принесатъ най-голѣма полза на населението, като: медицинска помощь, болници, аптеки, освѣтление, доставяние на вода, училища, общински хлѣбарници и пр.;

Малкитѣ общини, които би били слаби сами да реализиратъ тия реформи, се згрупиратъ по нѣколко въ едно;

Въ страни, гдѣто общинитѣ не би имали право да правать подобни реформи, се борятъ съ всички средства за постигането имъ.

Единъ интернационаленъ конгресъ отъ общински социалисти съвѣтници се свиква, който да има за цель:

Да издаде всички реформи, които сѫ направени въ общинитѣ и моралната и финансова полза извлечена отъ тѣхъ.

Да създаде едно бюро въ всѣка страна и едно интернационално, което да централизира всички рапорти и документи относящи се до общинския животъ, което ще улесни изучаванието на разнитѣ въпроси отъ тоя видъ.

Тоя конгресъ ще бѫде свиканъ отъ бюрото на Интернационала.

Единъ отъ най-бурнитѣ въпроси въ конгреса бѣ деветия: *Заемание властьта и компромиситѣ съ буржуазнитѣ партии.* Въпросътъ преставляваше още по-голѣма важность поради исключителното положение на французската социалистическа партия. Както е извѣстно на читателя, поради тоя въпросъ отъ една година между французскитѣ социалисти имаше двѣ течения, които и не закъсняха да се явятъ въ всичка си сила въ всички тия годишни конгреси, държани въ Франция. Една нежелателна, но неизбѣжна борба се водеше между тѣхъ, която не тъй лесно може се разреши, като се има предъ и французския темпераментъ.

Въпросътъ бѣ раздѣленъ на двѣ части: I, компромиситѣ и II, участието на единъ социалистъ въ буржуазно министерство. По първата часть нѣмаше никакво разногласие, съ абсолютно болшинство се прие следующата резолюция:

Конгресътъ напомня, че класовата борба забранява всѣкакви компромиси съ капиталистическата класа.

Даже въ исключителни обстоятелства, които налагатъ необходими коалициитѣ (но разбира се, безъ да се размѣсватъ програмитѣ и тактикитѣ), тия коалиции партията трѣбва да намали до крайность, до съвършенното имъ избѣгване и тия коалиции ще бѫдатъ толерирани само тогава, когато необходимостьта имъ е призната отъ мѣстната или националната организация.

Обаче приеманието на втората часть отъ въпроса, т. е. може ли единъ социалистъ да влезе въ едно буржуазно министерство, не тъй лесно

се реши. Почти една пета отъ всичко време, презъ което засѣдава конгресътъ, се посвети за него. Всички знаменити социалисти взеха участие въ спора по тоя въпросъ. Жюлъ Гедъ, Жанъ Жоресъ, Вайанъ, Ферри, Вандервелдъ, Сингеръ, Ауеръ и пр. говориха *за* или *противъ*. Но всички оратори *за* или *противъ*, съ исключение на Жореса, осхждаха строго Миллерана, гдѣто е влѣзалъ въ министерството Валдекъ-Галифе, а още повече, гдѣто е още въ министерството. Двѣ предложения бѣха направени отъ комисията. Едното на болшинството, авторътъ на което е Карлъ Каутцки и другото на меншинството, авторътъ му Жюлъ Гедъ.

Предложението на меншинството, което се отхвърли и отъ конгреса, е следующето:

Петиятъ Интернационаленъ Конгресъ събранъ въ Парижъ, напомня, че подъ заеманието на властьта трѣбва да се разбира политическото експроприирание на капиталистическата класа, било то пасифично или чрезъ революция.

Следователно властьта може да бжде заета само тамъ, гдѣто тя се заема по избирателенъ пжть, т. е. да се заеме съ собственитѣ сили на организирания пролетариатъ и забранява всѣкакво участие на социалиститѣ въ буржуазното министерство, противъ което министерство социалиститѣ трѣбва да бждхтъ винаги въ опозиция.

Предложението на болшинството, което се и прие отъ конгреса съ едно голѣмо болшинство, е следующето.

Въ една демократическа страна заеманието на властьта не може да бжде резултатъ на едно повърхностно дѣло, а на една дълга и трескава дѣятелность на организирания пролетариятъ на економическа и политическа почва, на физическото и моралното прираждание на работната класа и постепенното заемание на общинскитѣ съвѣти и лежислативната власть (парламента).

Но въ страни, гдѣто властьта е централизирана, тя не може да бжде заета частично.

Влизанието на единъ социалистъ отдѣлно въ едно буржуазно правителство, не може да бжде считано като нормално заемание на политическата власть, а само като единъ принуденъ делегатъ, временно и исключително.

Ако въ единъ исключителенъ случай политическото състояние изисква тоя опасенъ опитъ, то това е единъ тактиченъ въпросъ, а не принципиаленъ; Интернационалниятъ Конгресъ по тоя въпросъ се не произнася; но въ всѣки случай, влизанието на единъ социалистъ въ едно буржуазно правителство, не позволява да се очакватъ добри резултати за пролетарията, освѣнъ ако тоя актъ е одобренъ и му е даденъ мандатъ отъ социалистическата партия съ едно голѣмо болшинство и ако министрътъ социалистъ остава социалистически представитель. Въ противния случай, когато министрътъ остава независящъ отъ своята партия или пъкъ представлява една часть само, неговото участие въ буржуазното министерство става дезорганизирующо и забърква войнствующия пролетариатъ; ослабва, намѣсто да усилва, борбата за заемание политическата власть.

Въ всѣкой случай, Конгресътъ е на мнѣние, че даже въ тия крайно исключителни обстоятелства, социалистътъ трѣбва да напустне министерството, когато организираната партия заяви, че тоя последниятъ е пристрастенъ въ борбата на капитала съ пролетарията.

Българската делегация вотира за мнѣнието на меншинството, което пропадна. Ние вотирахме противъ това на Каутски, защото това предло-

жение не е ясно. Най-добро доказателство е, че авторътъ на това предложение осжди Миллерана още отъ началото и днесь, когато той продължава да стои въ министерството, следъ застрелването на нѣколко работници гревисти. Следователно, естествено е да се мисли, че и неговото предложение ще осжжда строго Миллерана и тия, които го подържатъ. Обаче ние виждаме тъкмо обратното. Жоресъ и всички негови съмишленици не само, че приеха предложението на Кауцки, но и най-жарко защищаваха, като даже и доказваха raison d'être на Миллерановото стоение въ министерството. Не може да се приеме, че това предложение ще бжде горѣщо защищавано отъ тия, които най-строго осжждатъ поведението на Миллерана социалиста у Валдекъ-Руссо—кавалера на голѣмитѣ капиталисти и тия, които най-жарко го подържатъ. Е добрѣ, това ние видѣхме: Вандервелдъ и Жоресъ, Каутцки и Вивиани, Сингеръ и Анселъ гласуваха заедно.

Ние гласувахме за мнѣнието на меншинството, защото то не позволява, щото една парламентарна социалистическа група да вотирва военни бюджети, и суми за подържание на дипломатически агенти въ Ватикана, затуй защото това мнѣние ясно забранява на соц. групи да подържатъ министерства, които стрѣлятъ срѣщу работницитѣ. Единъ социалистъ въ буржуазно министерстто не може да не сподѣля прѣстъпленията на това министерство. И пролетариятътъ, на когото очитѣ ще се отворятъ отъ блѣсъка на саблитѣ и пушкитѣ, какво заключение ще си направи отъ тоя «опасенъ опитъ»? Не ще ли каже той тогава: социализмътъ ме измами? Представете си единъ Миллеранъ, въ Германия, Австрия, Англия, които вотиратъ за въоржжението, за експедицията въ Китай, тогава решенията на Интернационала?

Ето защо българската делегация вотира за предложението на Жюлъ Геда! Следъ вотирването на деветия въпросъ, който зае цѣли три заседания, всички делегати се чувствуваха облекчени и всички се преклониха предъ решението на болшинството. Въ идущия конгресъ, следъ като се видятъ резултатитѣ отъ тая резолюция, ще се види, кои сж имали право и да се подържа ли това решение за по нататъкъ или не.

Пристжпи се къмъ десетия въпросъ: *Първий Май.*

Отъ 1889 год. насамъ всички интернационални конгреси ги е занимавалъ въпроса за *Първий Май*. Коммисията която се занимава съ тоя въпросъ бѣше едногласно за подържането на решенията отъ Цюрихъ и Лондонъ, щото Първий Май да бжде празникъ на работата, даже едни отъ членоветѣ на коммисията сж искали, щото празнуването да бжде задължително, което не се е приело отъ цѣлата комисия, защото се изисква за задължителното празнувание, 1-о, силно синдикално организирание и 2-о, благоприятни економически условия. Но комиссията е приела едногласно, че трѣбва да се развие една силна пропаганда, за да се проникнатъ всички работници отъ важностьта на Майската манифестация. Следоющата резолюция се прие:

Интернационалниятъ Конгресъ въ Парижъ се присъединява къмъ решенията на предущитѣ соц. конгреси относително манифестацията на *1-й Май;* той счита, че Майската манифестация е една отъ най-силнитѣ демонстрации за въ полза на осемчасовия работенъ день; той счита, че празнуването на тоя день е една отъ най-добритѣ демонстрация.

Единадесетия въпросъ: *Трюстоветѣ.*

Личнитѣ трюстове сѫ сдружването на експлоатирующитѣ индустрията и търговията за тѣхна индивидуална полза.

Следствието отъ сдружване е за въ полза само на господаритѣ на производството.

Трюстоветѣ сѫ една по виша форма на производството, води намаление на производителнитѣ расходи, расходитѣ по преноса, реклами и изобщо економисване на посрѣдственитѣ расходи.

Но отъ друга страна, трюстоветѣ се стремятъ къмъ едно дълготрайно подигание на цѣнитѣ тамъ, гдѣто сдруженитѣ капиталисти го искатъ и пречатъ на спаданието на цѣнитѣ, което би било следствие отъ усъвършенствуванието на производството.

При това тѣ иматъ за цель да подържатъ мизерията на работницитѣ, като се противопоставятъ съединенитѣ господари на организацията на работницитѣ.

Последниятъ въпросъ е: *Всеобщата Стачка.*

Въпроса за всеобща грева не е още озрѣлъ, защото, за да се вземе едно такова решение, е необходимо да има твърдѣ силни организации. А синдикатитѣ не сѫ на всѣкъдѣ съставени и не тъй силни сѫ. За това конгрессътъ вотира следующата резолюция:

Интернационалниятъ Соц. Конгресъ въ Парижъ е съгласенъ съ решението на Лондонския конгрессъ отъ 1896 год., която гласси:

Конгресътъ е на мнѣние, че гревитѣ и бойкотажитѣ сѫ необходими срѣдства за реализиране на работническата задача, но не вижда възможностьта на една обща интернационална грева.

Това, което е сега необходимо, то е да се организира колкото се може по вече работническата класса, защото отъ организацитѣ зависи и всеобщата грева. Съ това конгресътъ исчерпи дневния си редъ.'

Конгресътъ реши, идущиятъ Интер. Соц. Конгресъ да бѫде следъ три години въ Амстердамъ (Холандия). Председательтъ — Ванъ Колъ, холандския делегатъ затвори конгресса съ тия думи:

Другари, петиятъ конгресъ на Социалната Демокрация се завършва.

Ние прекарахме много часове наедно, дълго спорихме, съ открити лица ние исказвахме високо нашитѣ убѣждения.

Колкото повече економическата еволюция напредва, толкова по цинична става буржуазията и толкова повече ние се свързоваме.

Следъ три години ние ще се срѣщнемъ пакъ въ Амстердамъ. Въ продължение на тия три години вие ще пропагандирате социализма подъ хубавото слънце въ Франция, а ние въ печалната, черната и мъглива Холандия, ние ще занесемъ отъ Франция хубавитѣ социялистически думи и решения да вървимъ напредъ къмъ социалистическата побѣда.

Следъ три години, ние ще се срѣщнемъ още по съединени, въпрѣки нашитѣ разногласия единъ викъ само ще се чува:

«Да живѣе Интернационалътъ!»

И всички делегати прави подематъ:

C' est la lutte finale,
Groupons-nous, et demain,
L' internationale,
Sera la guere humaine.

* * *

На следующия день, споредъ решението, което се взе въ конгресса, всички делегати въ 9 часа сутриньта бѣха предъ гробищата Pére-Lachaise, гдѣто се положи единъ венецъ на падналитѣ комунари въ 1871 год.

Както е извѣстно на читателя, Pére-Lachaise е най-последната позиция на комунаритѣ, следъ като бѣха разбити въ Парижъ отъ Версайлската войска. Тамъ всѣка година на 18 Мартъ социалиститѣ ходятъ да се поклонятъ на героитѣ отъ 71 год.

Въ 9 часа всички делегати бѣха се събрали. Събрана бѣ и полицията! 1500 социалисти, а 2000 стражари, почти по единъ и половина стражаринъ на единъ социалистъ! И съ надсмѣшка делегатитѣ се питаха, дали полицията не е испратена да представлява министерството на търговията — Миллеранъ-социалиста министръ? Стариятъ комунаръ Вайнъ казваше: «нека нашитѣ приятели отъ странство видятъ, съ каква свобода се ползуваме при министерството Валдекъ-Миллеранъ», а Сингеръ добавеше, «дѣйствително вашето министерство, което се интитулира на «defense republicaine» прилича по-скоро на министерство на «defense réactionnaire».

И още по смѣшно, полицията заяви, че позволява само на единъ чужденецъ да говори и само десеть минути.

Думата бѣ дадена на Сингера.

«Ние сме дошле да се поклонимъ предъ тия, които сж умрѣли преди 30 години за еманципирането на пролетарията. Както падналитѣ въ Комуната, ние всички сме готови да жертуваме живота си за човѣчеството.

Всички социалисти, въпрѣки разногласията, оставатъ винаги обединени, ржка за ржка въ борбата за крайната цель. Когато се завърнемъ у насъ си, ние ще занесемъ на нашитѣ другари чувството на солидарность, които ни събраха тукъ въ Парижъ и ние всички ще подемемъ борбата, за да съборимъ буржуазията, която е неспособна да введе еманципацията на пролетарията.

И всички съ него подематъ:

«Да живѣе Комуната, Да живѣе Интернационалътъ!»

Положи се единъ голѣмъ червенъ вѣнецъ съ надписъ «Интернационалниятъ Конгрессъ отъ 1900 г. на падналитѣ отъ Комуната».

И пакъ тихо делегатитѣ си разотидоха, съпровождани отъ полицията.

И защо ли бѣ тая полиция, когато се знаеше, че освѣнъ делегатитѣ много малко други манифестанти може да има, понеже деньтъ бѣ работенъ, и при това тъй рано? Но ние вѣрваме, че господинъ Лепинъ, командующиятъ на жандармерията, ще докладва за тишината и порядочностьта на манифестацията.

Напразно търсихме нѣкакъвъ отзивъ за социалистическитѣ конгреси, държани въ Парижъ, въ българската буржуазна пресса.

Повечето отъ западно-буржуазнитѣ вѣстници имаха кореспонденти въ конгреса, и почти всички вѣстници даваха катадневни отчети за работата на конгреситѣ и отдѣлно статии, гдѣто критикуваха конгресса въ тоя или оня смисълъ.

Ще ли престани да глупѣе българската буржувзна пресса?

П. С. Н.

Хроника

(Изъ нашата журналистика).

Още единъ пжть за в. „Свѣтъ“. — Новата могжща сила. — Долу маската! — Какво излиза отъ това? — Политическитѣ пигмеи и „дълготрайнитѣ аудиенции“. — Кое не трѣбва да забравятъ тѣ. — Една статия на в. „Реформи“. — Голѣмата способность на автора ѝ къмъ приспособлението. — Полемиката между в. в. „България“ и „Прѣпорецъ“—Програма и коментарий.— По провѣрката на изборитѣ. — Статията на г. Г. Т. Данаиловъ. — Условията за развитието на едра индустрия.—Практическата политика на г. Данаиловъ.—Възможна ли е тя?

Да прощаватъ читателитѣ, дѣто и този пжть ще ги занимая съ ученитѣ „апранти“ около в. «Свѣтъ», органа на «новата могжща сила», на бившия воененъ министръ Рачо Петровъ. Подиръ бележкитѣ ми въ миналата хроника Tristan—овцитѣ около тоя вѣстникъ окончателно ми се разсърдили и се заклели да не ми «правятъ честь» да обръщатъ внимание. Малко остана да заплача, когато получихъ съобщението имъ, че ме лишаватъ отъ високото си внимание. Но утѣшихъ се съ мисъльта, че азъ пишехъ и пиша не съ цель да обърна вниманието на Tristan — овцитѣ около «Свѣтъ», а да размѣня мислитѣ си съ читателитѣ на «Ново Време» по въпроси, които представляватъ извѣстенъ общественъ интересъ. Помислихъ си: „нищо не губя отъ това, че ученитѣ «апранти» около в. «Свѣтъ» не щѣли да обръщатъ внимание на моитѣ белѣжки» и бѣхъ решилъ да се задоволя съ казаното вече въ миналитѣ хроники. Ако и тоя пжть се занимавамъ съ тѣхъ, то причината е тамъ, че тѣ ни дадоха нови доказателства за потвърждение на казаното ми въ миналитѣ книжки. Сега вече маската е окончателно снѣта, и „легионътъ отъ безкористни борци“ за „истинска свобода, честность и благоденствие“ се оказва, че състои отъ разни дворцови лакеи, които дѣйствително, за това, че сж такива, стоятъ вънъ отъ всѣка политическа партия. И тоя «легионъ отъ безкористни борци», който е очаквалъ да се яви «могжщъ вождъ», за да пламни въ сърдцата имъ «зарята на великата идея», се оказва, си ималъ вече такъвъ вожъ „въ лицето на г. Рачо Петровъ“! Въ туй вече нѣма никакво съмнѣние. Въ бр. 35 на в. „Свѣтъ“ четемъ следующото радостно за България и страшно за партиитѣ ѝ съобщение: «Между разнитѣ партийни лагери царува смущение. Една *нова и могжща сила, въ лицето на г. Р. Петрова*, заплашва да развали всичкитѣ имъ смѣтки ..... Обзети отъ единъ дѣйствителенъ и за всѣкиго обяснимъ страхъ, партийнитѣ пигмеи откриватъ на г. Р. Петровъ война... за самосъхранение. Тѣ не сж доволни отъ факта, че г. Петровъ е билъ повиканъ да облѣче за нѣколко дни военна форма по случай посрѣщането на персийския шахъ и намиратъ, че това било неоправдано отъ гледна точка на военнитѣ закони! Онѣя, които умѣятъ да четатъ скрититѣ мисли на тоя родъ нападки, лѣсно разбиратъ, че сж плодъ на единъ сериозенъ и дѣйствителенъ страхъ отъ г. Петрова (бре! бре! бре!! . . .), *възгледитѣ на когото къмъ партиитѣ сж извѣстни вече на всѣкиго*“. Обръщамъ вниманието на читателя върху подчертанитѣ отъ мене редове. Както виждаме, „царь Рачо“ е „новата могжща сила“, т. е. могжщиятъ вождъ, когото „легионътъ отъ

безкористни борци“ очаквалъ да се яви и да го поведе къмъ „великата борба“! При това възгледитѣ на тая „нова могѫща сила“ къмъ партиитѣ били „*вече извѣстни на всѣкиго*“. Отъ гдѣ сѫ извѣстни? — Очевидно, отъ в. „Свѣтъ“. Както знаемъ, тоя вѣстникъ отъ като е почналъ да излиза и до тази минута има за главна задача, да осѫжда въ безпринципность и въ разни други грѣхове всички други партии, единствено за да истъкне необходимостьта отъ друга партия «отъ млади, неопятнени съвсѣмъ сили», вождъ на която е «новата могѫща сила», Рачо Петровъ! Така че „легионътъ отъ безкористни борци“ се състои отъ последния, отъ г. Дико Иовевъ и отъ подобни на тѣхъ «безкористни херои». И какъ, моля, да не царува смущение въ разнитѣ партийни лагери! Но какво излиза отъ всичко това? Читательтъ самъ вижда, че отъ всичката врява на Tristan-овцитѣ около «Свѣтъ» излиза едно най-долно политическо шарлатанство. Укоряватъ се партии, осѫждатъ се учреждения, говори се за безпринципность, за врѣдата отъ партизанството, за преобразованне на институциитѣ, за «истинска свобода, честность и благоденствие», за партия отъ „млади, неопятнени сили“, „за легионъ безкористни борци“, а пъкъ то било всичко за образуванието на «партия» отъ лакеи, отъ стари грабители на държавната хазна, отъ разни безчестници, съ цель да се премахнатъ всички днешни институции и да се замѣстятъ съ чисто монархически. Ето тази е тя „великата борба“ за „велика идея“, за „истинска свобода, честность и благоденствие“! Такива сѫ тѣ „младитѣ и неопятнени сили“ съ Рачо Петровъ на чело и Дико Йовевъ въ опашката му! Тѣзи «млади, неопятнени съвсѣмъ сили“ сѫщи вълци въ лисичеви кожи. И съ какво безподобно нахалство ни говорятъ за идеи, за принципи, за борба, за честность, за свобода и благоденствие! Съ каква дебела безочливость препорѫчватъ себе си за „безкористни борци“, за могѫщи сили, за реформатори. И тѣзи нахалници говорятъ за политическата деморализация, за растлѣвающето партизанство! И тѣзи дѣйствителни политически пигмеи, които очакватъ да проявятъ своята „могѫща сила“ отъ дълготрайнитѣ аудиенции на Рача Петровъ въ двореца, си мислятъ, че има кой въ България да се бои отъ тѣхъ. Каквото, обаче, и да си мислятъ дворцовитѣ лакеи за България, но тя не е сѫщата, каквато е била преди 15 години. Нека, прочее, помнятъ нашитѣ политически пигмеи отъ „легиона на безкористнитѣ борци“, че тѣхната „велика идея“, т. е. тѣхнитѣ планове „коренно да се реформиратъ институциитѣ“ у насъ, все ще срѣщнатъ една сериозна опасность за неканенитѣ реформатори, отъ рода на „новата могѫща сила“. Нека не забравятъ това и нека помнятъ, че нѣма кой да се оплаши нито отъ мустакитѣ на „царь Рача“, нито отъ неговитѣ генералски лампаси.

* * *

Презъ текущиятъ мѣсецъ въ нашитѣ политически вѣстници не се появиха нѣкакви особено важни въ принципално отношение въпроси, освѣнъ въ в. «Реформи», гдѣто г. А Страшимировъ въ една дълга статия си опитва перото въ нова область за него, въ политическитѣ теории. Понеже въпроситѣ, които той зачеква въ тази статия изискватъ едно по-дълго спиране и понеже статията му е дълга, а мѣстото за сега не ми позволява да се простирамъ, оставамъ да се повърна на нея другъ пѫть. Тука ще

се ограничa само съ следующитѣ забелѣжки. Отъ тази статия се вижда, че г. А. Страшимировъ не само лесно се приспособява къмъ мѣстото и обстоятелствата, при които пише, но и по единъ много своеобразенъ начинъ приспособява и чуждитѣ мнѣния, както напр. Ботевитѣ, къмъ своитѣ цѣли. Друго: статията е въ разрѣзъ съ нееднократнитѣ декларации, давани по отношение къмъ Македонския въпросъ отъ Върховния Македонски-Одрински Комитетъ. Другъ пѫть ще се обясня върху тѣзи въпроси.

Освѣнъ статията на г. А. Страшимировъ, заслужава да се поспрѣмъ и върху препирнята, която бѣше се почнала между в. в. «България» и «Прѣпорецъ». Тази препирня, както и всѣка препирня у тѣхъ, се свърши безъ нищо. Препирнята се почна по поводъ конгреса на демократическата партия, или по-вѣрно по поводъ програмата на тази партия, която, между другото да кажемъ, още я нѣма на свѣтъ и да-ли ще се яви, се съмнявамъ. Но по поводъ на програмата, която била се разгледвала въ конгреса, главниятъ органъ на демократическата партия в. «Прѣпорецъ» се похвали, че тя не приличала на програмитѣ на либералната и прогресивно-либералната партии, които програми биле само «редъ словесни предложения безъ реаленъ смисълъ». Програмата на демократическата партия представлявала, напротивъ, сѫщинска програма, т. е. редъ реформи, които щѣла да осѫществи и начинътъ, по който тя щѣла да ги осѫществи. Мене е много прискърбно, че демократическата партия отложи да се яви съ своята тъй «отлична» програма чакъ до година. Много е интересно, какво наистина ще даде тази партия следъ толкова маяние върху въпроса за програмата и следъ толкова хвалби за нейнитѣ превъсходства надъ програмитѣ на двѣтѣ други либерални партии. Но нѣма що! Ще почакаме! Обаче едната отъ последнитѣ двѣ парти, а именно прогресивно-либералната счете за нужно да защити своята програма. Споредъ в. «България» програма е едно, а друго е коментаръ, т. е. обяснение къмъ нея; споредъ в. «Прѣпорецъ» демократическата партия изработвала именно коментаръ, а не програма. Въ сѫщность препирнята между тѣхъ излиза безсмислена. Отъ само себе си се разбира, че е по-добрѣ, ако програмата се придружава и съ обяснения. Най-важното нѣщо въ програмния въпросъ сѫ основнитѣ принципи, отъ които произтичатъ логически програмнитѣ искания и обяснения. Въ препирнята и отъ двѣтѣ страни нищо не се каза по този именно найваженъ пунктъ. Прочее, прогресивно-либералната партия въ своя конгресъ се изказа отъ какво принципално гледище тя излиза. Въ свое време показахъ, какво е нейното принципално гледище и до колко то за нея е ясно. Но относително програмата на демократическата партия ние още нищо не знаемъ, особено за принципалната основа, отъ която тя и обясненията ѝ произтичатъ. Вследствие на туй препирнята между в. в. «България» и «Прѣпорецъ» не бѣше за принципи, а за думи и за разбирането имъ. А пъкъ такава препирня привежда къмъ никакви резултати.

Другиятъ въпросъ, по който полемизираха сѫщитѣ два вѣстника, е въпросътъ за провѣрката на изборитѣ. Този въпросъ най-напредъ биде подигнатъ отъ в. «Защита», но понеже Каравеловиятъ органъ в. «Прѣпорецъ» сведе полемиката на лични нападки върху редактора на в. «Защита», г. Хр. Тодорова, то полемиката подхвана в. «България». Споредъ последния, провѣрката на изборитѣ трѣбва да става отъ независимитѣ

сѫдилища, а не отъ Народното Събрание. Той е съгласенъ, че по принципъ правото за провѣряване на изборитѣ принадлежи на Народното Събрание, обаче практиката изисквала да се провѣряватъ тѣ отъ независимитѣ сѫдилища. Практиката показва, че болшинството въ Народното Събрание винаги се стреми да касира опозицията; съ други думи, винаги злоупотрѣбявало съ правата си. В. «Прѣпорецъ» най-напредъ поддържаше противното, а именно, че провѣрката на изборитѣ трѣбва да става само отъ Народното Събрание и никой другъ не може да отнеме това му право. Но като му посочиха, че въ Англия провѣрката се извършва отъ сѫдилищата, тогава в. «Прѣпорецъ» постави въпроса на друга почва. Като не отрича практичностьта на провѣрката изборитѣ отъ сѫдилищата, обаче в. «Прѣпорецъ» настоява, че и тогава последнята дума за правилностьта или неправилностьта на избора принадлежи на Народното Събрание. Отъ своя страна, в. «България» намира, че въ такъвъ случай нищо не се измѣнява, щомъ пакъ отъ Народното Събрание ще зависи заключителната дума по даденъ изборъ. И дѣйствително, безсмисленно е да се провѣряватъ изборитѣ отъ сѫдилищата, когато Народното Събрание може винаги да унищожи решенията на сѫда. Или Народното Събрание трѣбва да ги провѣрява, или сѫдътъ — едно отъ двѣтѣ.

Както виждаме отъ изложеното, полемиката не носи принципиаленъ характеръ; той и тука се върти около практически съображения, които лесно могатъ да се оборватъ и доказватъ. При туй доводътъ, че въ Англия тъй било, нищо не доказва. Като вземемъ предъ, че въ Англия конституцията ѝ е плодъ на дълга еволюция и на редъ сѫдебни решения, то можемъ да допуснемъ, че едно време и въ нея сѫ сѫществували сѫщитѣ политически нрави, каквито и у насъ. Пита се: да-ли и тогава въ Англия сѫдебнитѣ решения по изборитѣ сѫ биле тъй справедливи, както днесъ?, Ето кое би трѣбвало да ни се обясни отъ полемиката. Днесъ въ Англия както и въ другитѣ конституционни страни, провѣрката на изборитѣ и отъ парламентитѣ не представляватъ тия опасности, каквито се явяватъ у насъ. Причината на това е, че парламентитѣ се намиратъ подъ влиянието на страха предъ общественото мнѣние, което е по силно отъ всѣка сила на сѫда и на най-голѣмитѣ врагове на парламентаризма. Тамъ, гдѣто нѣма обществени сили, които да удържатъ партизанскитѣ страсти въ рамкитѣ на парламентаризма, тамъ злоупотрѣбленията на болшинствата винаги ще цъвтятъ. Това важно обстоятелство винаги се искуска изъ предъ видъ отъ двѣтѣ полемизирующи страни, за това полемиката имъ и по тоя въпросъ въ сѫщность нищо не обясни. Въ въпроса за парламентарнитѣ нрави извънредно голѣмо значение има днесъ влизането въ парламентитѣ на представителитѣ на Работническитѣ Социалистически Партии. Тѣ се явяватъ днесъ силата, която държи болшинстсата въ респектъ къмъ правата на гражданитѣ.

* * *

Въ Юнската книга на сп. «Мисъль» срѣщаме една статия отъ г. Г. Т. Данаиловъ, професоръ по Политическата Економия, подъ интересното заглавие: *„Защо у насъ не може да вирѣе сдра индустрия?“* Тя е една малка статия, но и отъ нея само двѣ страници се отнасятъ

прѣко до въпроса. Отъ осъмь и половина страници цицеро, въ шестѣ и половина се излага, какъсе появила «фабриката». Това се прави, за да се изтъкне, че за развитието на фабриката, т. е. на голѣмата индустрия, сѫ необходими сътвѣтни *социално економически* условия. Въ въпроса за развитието у насъ на едра индустрия, г. Г. Т. Данаиловъ вижда двѣ страни: едната търговска, другата социално-економическа. Той се занимава само съ последнята. Но какво разбира г. Данаиловъ подъ социално-економически условия? Следующитѣ му думи ще ни обяснятъ въпроса: «Отъ изложеното до тука става ясно, кѫдѣ трѣбва да се диркѫтъ условията за едра индустрия, и какви трѣбва да бѫдѫтъ началата на нашата практическа политика. Прѣди да прибѣгваме къмъ привличанье на чужди капитали, къмъ търсенье на изгодни тържища, ние трѣбва да съсрѣдоточимъ вниманието си за създавание на население съ еднообразни и еднакви занаяти». Ще се създаде такова население, споредъ него, чрезъ распространение на занаятитѣ между селското население, като се распространи професионалното образование «по практически начинъ». Тоя практически начинъ, споредъ г. Г. Т. Данаиловъ, състои въ заселванието между нашитѣ селски и градски работници на чужди занаятчии. За да ни убѣди въ своя «практически начинъ» за създаванние «на население съ еднообразни и еднакви занаяти», г. Данаиловъ ни привежда за примѣръ «кустарната промишленость» въ Русия, която се дължѣла на французскитѣ работници-занаятчии, останали отъ наполеоновитѣ войски въ 1812 година, и която ужъ се явила главно условие за развитието на едрата индустрия въ Русия, квто и въ другитѣ страни. Отъ всичко това заключавамъ, че за г. Данаиловъ не е ясенъ въпроса за условията, при които се развива едрата индустрия. Отъ това, което говори за развитието на *фабриката*, излиза, че въпросътъ е за създавание свободни работнически рѫцѣ, едно население, лишено отъ орѫдията на труда и отъ срѣдства за прѣхрана, като необходимо условие за вирѣението на едра индустрия. И дѣйствително, за развитието на едра индустрия, при другитѣ нужни условия, двѣ преди всичко сѫ необходими, а именно: *капиталъ* и *свободни работнически рѫцѣ*. Въ другитѣ страни тѣзи последнитѣ се създадоха чрезъ насилствено испъждание на селското население изъ земята, чрезъ експроприацията му. Нѣма да се простирамъ върху въпроса, какъ днесъ се експроира селското население и се създава отъ него свободни рѫцѣ за едрата индустрия. Важното е да се отбелѣжи, че най-голѣмия контингентъ отъ фабричнитѣ работници едрата индустрия ги намира въ експроприираната селска маса и най-малкия отъ занаятчиитѣ. Тъй е въ Русия, тъй е въ Германия и т. н. Нѣма съмнѣние, че едрата индустрия никакъ не иска да знае, да-ли експроприиранитѣ селени знаятъ занаяти или не. Едрата индустрия, съ своето *раздѣние на труда* въ фабриката, е най-добрата школа, която въ кѫсо време приготовлява отъ простата маса дисциплинирана и похватна работническа армия. Тя е, прочее, която може, въ случай на нужда, да привлече изъ други страни специализирани, искусни работнически сили. Така че, «практическата политика», която предлага г. Данаиловъ и която състои въ това, щото предварително да се създаде едно население съ еднообразни и еднакви занаяти, като условие за развитието на едра индустрия, не е съгласна съ дѣйствителното ѝ развитие. Предлаганата отъ него политика

е положително не практична. Практически тя не може да се осѫществи. Какъ, напримѣръ, практически ще заселишъ чужди работници-занаятчии въ селата? Примѣрътъ съ пренасянието на ряпицата отъ банатскитѣ българи, както и примѣрътъ съ преселванието на хугенотитѣ въ Германия нищо не доказватъ. Другъ единъ примѣръ съвсѣмъ друго ни показва. Руссия, напримѣръ, за да засели своитѣ обширни и праздни пространства е заселвала отъ Германия цѣли колонии земледѣлчески. При всичко че тѣ сѫ имали извѣстно културно влияние върху масата руско население около тия колонии, обаче тѣ не създадоха население съ еднообразни и еднакви занаяти. Освѣнъ това, днесъ чуждитѣ работници знаятъ много добрѣ, че безъ пари нѣма какво да правятъ въ село; тѣ въ всѣкой случай, като сѫ избѣгали отъ собственото си село, нѣма да ти дойдатъ да се заселятъ въ българско. Но, най-сетнѣ, да допуснемъ, че всичко, каквото ни говори г. Данаиловъ е вѣрно, практически осѫществимо. Пита се: какъвъ периодъ би трѣбвалъ, за да се дойде до цельта? А пъкъ за нашата страна е важно да мине къмъ по-високи економически форми въ по-кѫсъ периодъ, съ по-малки жертви. Ето върху кой въпросъ би трѣбвало да се упражнява българската мисъль.

Колкото до това, гдѣ какви индустриални окрѫзи имаме и могатъ да се развиятъ, то се разбира отъ само себе си, че трѣбва да ги знаемъ, както и условията, при които тѣ могатъ да се развиятъ. Въ всѣкой случай, прави честь на нашия професоръ по Политическа Економия, че подига тия важни, първостепенни въпроси у насъ, какъвто е въпросътъ за економическата политика на нашата държава.

Senex.

Октомврий. 1900 IV год.

НОВО ВРЕМЕ

МѢСЕЧЕНЪ ПРЕГЛЕДЪ НА УМСТВЕННИЯ И ОБЩЕСТВЕННИЯ ЖИВОТЪ

№ 10.

СЪДЪРЖАНИЕ:

(Следва на отвъдната страница).

Октомврий. 1900 IV год.

НОВО ВРЕМЕ

МѢСЕЧЕНЪ ПРЕГЛЕДЪ

НА

УМСТВЕННИЯ И ОБЩЕСТВЕННИЯ ЖИВОТЪ

№ 10.

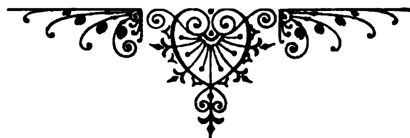

ПЛОВДИВЪ
Дружествена Печатница „Трудъ“
1900.

СЪДЪРЖАНИЕ:

Октомврий. 1900 IV год.

НОВО ВРЕМЕ

МѢСЕЧЕНЪ ПРЕГЛЕДЪ НА УМСТВЕННИЯ И ОБЩЕСТВЕННИЯ ЖИВОТЪ

№ 10.

СЪДЪРЖАНИЕ:

(Следва на отвъдната страница).

Октомврий. 1900 IV год.

НОВО ВРЕМЕ

МѢСЕЧЕНЪ ПРЕГЛЕДЪ НА УМСТВЕННИЯ И ОБЩЕСТВЕННИЯ ЖИВОТЪ

№ 10.

СЪДЪРЖАНИЕ:

(Следва на отвъдната страница).

Но тази имъ отговорность става още по-голѣма, когато преминемъ къмъ економическитѣ причини на кризата. Източницитѣ, отъ които една държава черпи своитѣ приходи, сж производителнитѣ сили на страната. Ако нейното производство е развито, богата е и самата държава. При една напреднала индустрия, бюджетъ отъ 100 милиона далечъ не би плашилъ хората. Ще рече, самата държава е заинтересувана въ насърдчението и развитието на производството, и буржуазнитѣ политици въ една културна страна насочватъ своето внимание най-много върху тази нужда. Ала какво сж направили въ туй отношение нашитѣ дворцови управници? За самото производство тѣ сж направили твърдѣ малко, но за това пъкъ сж направили много за искуствено създаване бждящи капиталисти. Въ сжщность едва ли нѣщо ги е интересувало толкова малко, колкото развитието производителнитѣ сили на страната. Отъ кадѣ е черпала и черпи нашата държава своитѣ приходи? Почти всичкитѣ си приходи тя извлича изъ джобоветѣ на дребнитѣ производители — селени и занаятчии. До като бюджетътъ бѣше малъкъ и процесътъ на разлагането между дребнитѣ производители не бѣше тъй изостренъ, товарътъ не се чувствуваше толкова силно. Тогава бѣше именно и времето да се поведе една свѣстна финансова и економическа политика за подготвяне условията за правилното и спокойно преминаване на производството въ неговитѣ по-висши форми. Но какво ние видѣхме на дѣло? Всѣка година маса селени и занаятчии дохождаха до положението на полупролетарии, или оставаха съвсѣмъ на улицата, а въ туй време индустрията не се развиваше тъй бързо, за да поеме тия незаети ржцѣ и ги направи производители; всѣка година настжпваше ново общо обѣдняване на данъкоплатското население, ала управницитѣ, намѣсто да се стрѣснатъ предъ тоя фактъ, продължаваха да отрупватъ това сжщо население съ новъ данъченъ товаръ. По такъвъ начинъ работитѣ дойдоха до тамъ, че данъкоплатската маса е вече изтощена и нѣма какво да плаща, а управницитѣ не знаятъ на кадѣ да се обърнатъ, да потърсятъ нови източници за държавнитѣ приходи.

Ето, следов., кадѣ лежи коренътъ на злото, което днесъ разяжда нашата страна. Истина, че нашата финансова криза не е само домашна, тя сжществува сега и въ другитѣ страни; безпаричието изъ вънъ безспорно влияе и на кризата у насъ, ала това е само една постранична причина, когато сжщественнитѣ причини се криятъ въ самата страна. Вината за нейното появяване пада върху нашитѣ дворцови режими, въ тѣхната разсипническа финан-

сова политика и въ незаинтересоваността на управляющитѣ партии къмъ производството на страната. А щомъ ние сме убѣдени въ това, то за насъ става много ясно, и какъвъ исходъ ще потърсятъ силнитѣ на деня отъ днешното положение.

Както казахме, досегашнитѣ източници за държавнитѣ приходи сж вече на пресъхване. За да намали финансовата криза, държавата би трѣбвало да се обърне къмъ по-имотнитѣ класи у насъ и да поиска отъ тѣхъ да бждатъ по-щедри къмъ хазната. До сега тя ги е облагодѣтелствувала твърдѣ богато, и поне сега тѣ би трѣбвало да развържатъ повече своитѣ кесии. Това го изисква справедливостьта, и тѣзи имотни класи иматъ прекрасенъ случай да покажатъ, до колко тѣ обичатъ своето отечество, за което се бѣха тъй разкрѣкали по неотдавнашния конфликтъ съ Ромжния. Ала колко сме далечъ ние отъ истината, ако мислимъ, че такъвъ именно исходъ ще потърсятъ и хората, които управляватъ държавната машина! Да мислимъ така, ще рече да се пренасяме въ царството на сънищата и да ги смѣсваме съ дѣйствителностьта. Наистина, селенитѣ и занаятчиитѣ сж изтощени, ала управницитѣ пакъ ще похлопатъ на тѣхнитѣ врати и то съ много по-голѣми торби на рамената; тѣ нѣматъ време да развалятъ своето приятелство съ богатитѣ слоеве, които съ такава готовность поддържатъ царедворскитѣ управления. Следов., презъ тая сесия на Народното Събрание ще поиска да прокара не само десятъка, но и нови съсипателни данъци. Отъ гърба на обѣднѣлото население то ще иска да избѣгне държавния фалитъ, виновници по който сж самитѣ управници и тѣхнитѣ предшественици. Но това ще бжде само едната страна на въпроса. Другата страна е още по-търнлива. Ние можемъ да бждемъ увѣрени, че населението нѣма да пренесе новия товаръ; то не е правило, борчоветѣ, които забатачиха държавата, то не може и да търпи да го товарятъ още по-тежко, за да изплаща чуждитѣ грѣхове. Още сега, на втория день подиръ военното положение, то вече започна своитѣ митинги и неговото недоволство ще порасте толкова повече, когато чуе, че не само нищо не е направено за облекчение на неговото положение, но че хората искатъ да му отнематъ и последния горчивъ залъкъ. Ала именно като иматъ това предъ видъ, силнитѣ на деня, едновременно съ своитѣ финансови мѣроприятия, ще взематъ и други мѣрки, за да задушаватъ още повече народното негодувание. Тия мѣрки могатъ да бждатъ отъ двоякъ характеръ: или като се повѣри властьта пакъ на хора, които не познаватъ другъ законъ, освѣнъ волята на своитѣ госпо-

дари, или като прокаратъ въ Събранието нови закони отъ рода на «временнитѣ наредби по печата», Въ единия и другия случай, обаче, ние ще имаме нова диктатура, явно или прикрито, каквато е била до сега. Голѣмцитѣ ще искатъ да овѣковѣчатъ дворцовитѣ режими, което ще каже ще искатъ да отнематъ отъ народа и последното право да защитява своитѣ интереси.

Ето, прочее, истинското зло, което виси надъ данъкоплатцитѣ, ето исходътъ, ето вѣроятния пжть, въ който силнитѣ искатъ да тикнатъ страната. Този е пжтьтъ на неограничената монархия, на прикритня или явния деспотизмъ. Отъ това, какъ ще се развиятъ близкитѣ събития у насъ, ще зависи, и кое отъ двѣтѣ ще бжде избрано. А щомъ е така, ние мислимъ, че предъ нашитѣ очи ясно изпъква истинното положение на нашата страна. Това положение е отъ естество да привлече вниманието на всѣки човѣкъ, който не иска да види своето отечество въ ржцѣтѣ на една палачъ, готова да изсмуче всичкитѣ му свободи. Всички трѣбва да бждатъ на позициитѣ си. Колкото за работническата партия, тя никога не е затваряла очи предъ дѣйствителностьта, тя и сега ще знае, какво да прави.

Г. Г.

Изъ Ада Негри.

1.

Защо?

I.

Единия е двадесеть годишенъ. Той е хубавецъ, влюбенъ и е майсторъ на сладкитѣ и хармонични пѣсни. Върху горещитѣ му и вдъхновени устни се виждатъ трепетни химни за мене.

Той, който великолѣпно описва сладоститѣ на любовьта въ своитѣ крилати стихове, той, побѣденъ, подчиненъ, покоренъ — той трепери като дѣте, предъ мене!

И въ нозѣтѣ ми той бъбри луди приказки: — „азъ ще дамъ славата си, за да чуя миличкия ти гласъ—за тебе, която едничка въ свѣта азъ обожавамъ и желая . . .“

Тайнственнитѣ хармонии на изкуството: мечтитѣ, бълнуваннята желанията, усмивкитѣ, поетическитѣ лудории — всичко той слага предъ нозѣтѣ ми. И при все туй . . . азъ не го обичамъ!

II.

Другия ходи съ издигната глава. Така дѫбътъ упорито стои срѣщу бурята. — Той мълчи, но азъ чета цѣлата тайна — поезията на една горда и неукротима душа.

Той не ми говори за любовь (може би, не смѣе?); но острия му погледъ, като запалена фъкля, като болѣзнепно милванье — мълчаливо ми казва, че той ме обича и че азъ съмъ хубавица.

Когато надвечерь минава край прозореца ми и погледа му се спира на блѣдното ми лице, и когато мисли и страдае — той не може да ми каже: азъ те любя.

И азн навеждамъ главата си въ сладко опиянение — и желание нѣкакво ме тика въ неговитѣ рѫцѣ, като побѣдената отъ магйосника птичка. . . .

Прев. **Надѣжда Христовна.**

Стихотворения.

I.

Орфей.

Когато седмострунна лира
Задрънкваше Орфей злочестъ,
Смълчаваше се и Зефиря
Във отихналий родопски лѣсъ;

Смирени, кротки и послушни
При него идеха тогазъ
И звѣроветѣ горски хищни
Да слушатъ сладкия му гласъ;

Да търси Евредика млада
Въ подземни, страшни тъмноти,
Съсъ своитѣ пѣсни той във ада
И дѣмонитѣ укроти . . .

Поета въ днешний вѣкъ нѣмѣе,
Ил' прави пѣсни за игри . . .
Орфей го нѣма да запѣе —
Човѣка звѣръ да усмири.

II.

Quousque tandem . . .

Роякъ стихоплетци запѣха у нази, —
А имаше даже отъ тѣхъ и съсъ даръ, —
Но вси за горитѣ, за морски талази,
За вѣчний любовенъ, божественъ жаръ . . .

Критици, обзети отъ «бѣсъ идеални»
(Отъ тѣхъ сѫ многознна поети у насъ!)
Съсъ глупости гръмки и пирамидални
Показватъ на всѣки софийский парнасъ.

«Соннети, поеми, квартети, баллади
Ний имаме вече на наши езикъ!
Съ такива таланти и гении млади
Ний скоро ще станемъ народъ най-великъ!»

Азъ гледамъ и слушамъ, и потъ ме избива
Отъ тази безсрамна, престѫпна хвалба
На блѣдна поезья, що мисъль приспива,
Кога сѫ потрѣбни пѣснѝ за борба!

И чакамъ да дойде поетъ вдъхновенни,
Народни незнайни да каже тегла
Във стихъ пламенити, във стихъ съвършенни,
Що пали сърдцата, огрява чела!

Д. И. Поляковъ.

Изгубенъ животъ.

Повѣсть отъ **Густавъ Гайерстамъ.**

(Продължение отъ № 9 и край).

XXV.

Минаха нѣколко дни. На Ивара Лита се струваше, че презъ това време положително нищо не се бѣше случило. Той, даже, не можеше да си припомни, мислѣше ли, говореше ли, или работеше ли въобще нѣщо презъ тия дни.

Веднъжъ, въ недѣля, той се събуди и видѣ отблѣсъка на слънцето на бѣлия брандмауеръ*), който се издигаше тъкмо срещу единствения прозорецъ на квартирата му. Яркото отражение на слънчевитѣ лъчи му заслѣпяваше очитѣ. Пръвъ пѫть сега въ живота си Иваръ Литъ знаеше, какво трѣбва да прави. Какъ непоносимъ бѣше неговия животъ! Какъ тѣжко неизразимо тѣжко е, даже, да се сѣти човѣкъ за него. День слѣдъ день, мѣсецъ слѣдъ мѣсецъ, година слѣдъ година!... Никаква промѣна, ни единъ свѣтълъ день, ни минута покой! Мислитѣ му се зараждаха една слѣдъ друга, удряйки се една въ друга, като морскитѣ вълни. Погледа му падна върху Феликса. Момчето спѣше дълбоко. Иваръ Литъ обърна внимание на неговитѣ хлътнали очи. То бѣше ослабнало. Каква мъничка, бѣла, прозрачна ръчичка лѣжеше на покривалото! Въ последне време бащата бѣше почти забравилъ за момчето, както бѣше забравилъ и за самия себе и за своя животъ, па и за всичко на свѣта.

Иваръ Литъ затвори очи, за да не вижда нищо. Той лѣжеше и мислеше, че ще мине нѣколко време и Феликсъ ще испитва сѫщото, което испитва и той. Негова синъ—свѣтлината на очитѣ му, най-скѫпото за него сѫщество на земята—ще се намѣри нѣкога въ тоя сѫщия омагйосанъ кръгъ, ще стане въртяще се колело на безкрайната машина. Феликсъ вече не е Феликсъ. Иваръ Литъ виждаше сина си почти въ своя образъ. Феликсъ е свързанъ съ жена, която му изсмуква силитѣ, поглъща цѣлия му животъ и губи дѣцата му. Може би тя сѫщо пие? Разбира се, пие,—иначе не може да бѫде. Всичкитѣ тия картини се пренасяха като вихъръ предъ затворенитѣ му очи.

Колко често го душеше това видѣние, като усилваше трѣската, въ която той живѣеше. Но тоя пѫть Иваръ Литъ видѣ тоя страшенъ призракъ по-ясно, отколкото когато и да е други пѫть. Всичкия страхъ, който той до сега бѣше испитвалъ, му се стори играчка предъ тоя неизразимъ ужасъ, който го потресе сега. Пакъ заговори въ него гласа, който му бъркаше да работи денемъ и да почива вечерь. Нему му се стори, че тоя гласъ се бѣше слѣлъ въ едно съ неговата душа. Сега Иваръ Литъ трѣбва да дѣйствува. Презъ цѣлия си животъ той позволяваше на другитѣ да го

---

*) Огнеупорна стѣна, за защита отъ пожаръ, между двѣ здания.

Прев.

водятъ, отиваше покорно и послушно тамъ, кждѣто го влачеше сждбата. Сега той трѣбва да дигне ржка за борба. Той ще се освободи самъ и ще спаси сина си. До Феликса не трѣбва да се докосва нещастие. Той нѣма да се покорява и търпи угнетения, нужда и мжка, както баща си. Иваръ Литъ чувствуваше, какъ неудържимо бликнаха изъ очитѣ му сълзи, и въ тѣхъ като че ли се излѣ мжката на цѣлия му животъ. На душата му сега отлекна. Може ли нѣкой да си представи това? Може ли нѣкой, освѣнъ нещастния, измжчения човѣкъ, да разбере всичкия ужасъ, скритъ въ тия думи: *сега той се успокои?*

Иваръ Литъ сѣдна на постелката. Всичкитѣ около него спѣха. Той разбра, какво трѣбваше да прави. Какъ така да не можеше да разбере той по-рано това? Нали това е тъй ясно и тъй просто! Нали е достатъчна само една постжпка и всичко ще бжде другояче.

Иваръ Литъ отдавна мислѣше за туй. Но сега той за пръвъ пжть следъ дълго време испитваше нѣщо прилично на миръ въ душата си. Нему не му трѣбва ни да обмислюва, ни да претѣгля това, което мисли да прави. Той вече прекара всичкитѣ си мисли и тѣ всичкитѣ го водѣха къмъ сжщия край, който не можеше да предвиди никой, освѣнъ самия той.

— Богъ ще ми прости! — шепнеше той, — Богъ ще ми прости! Той не може да ми отнеме единия-едничакъ мигъ въ живота, когато азъ съмъ свободенъ отъ съмнѣния и чувствувамъ себе си силенъ.

Нѣмаше никакъвъ външенъ ударъ, който би навелъ Ивара Лита на тия мисли. Той би могълъ да се реши на нѣщо друго. Той би могълъ... Но нѣма да отегчавамъ съ всичкитѣ тия ужаси, които бѣха въ неговата власть и биха го докарали до този сжщия край. Съвършенно нищо го и не подбуждаше въ тая минута къмъ дѣйствие. Той би могълъ да чака мѣсецъ или година. Той можеше тъй сжщо да направи това и много по-рано. Всичко туй, за което по-горѣ азъ вече разказахъ, като се събра въ едно, произведе въ душата му хаосъ. Сега всичко туй се излѣ на вънъ, като лава, когато раскъсва земната кора, която вече отдавна се тресе подъ напора на подземнитѣ сили.

Това бѣше още рано сутриньта. Всички спѣха. Иваръ Литъ ще стане и разбуди сина си. Тѣ ще отидатъ на разходка, тѣ трѣбва заедно да живѣятъ и заедно да умратъ. Тѣ ще се насладятъ отъ пролѣтьта, ще късатъ цвѣтя и слушатъ пѣението на птицитѣ. Отдавна, отдавна вече тѣ не сж ходили на разходка. Иваръ Литъ бѣше тъй притиснатъ отъ мислитѣ си, че, даже, не можеше да си припомни, какъ си играеха, едно време, съ момчето. Какъ скърбѣше той сега за туй! Какъвъ жестокъ се виждаше самъ той, че за толкова много време бѣше напустналъ сина си. Нали, една вечерь, — това бѣше преди двѣ недѣли, Феликсъ отиде при него и го попита:

— Защо ти никога вече ме не взимашъ съ себе си?

Иваръ Литъ почти не чу това, що му каза. Той отговори разсѣяно, че е уморенъ и не може. Какъ скърбѣше той за туй сега, когато бѣше вече много късно!

Иваръ Литъ отиде при лѣглото на момчето на пръсти, за да не разбуди никого.

— Тс . . . — каза той. — Ако можешъ да се облѣчешъ тъй тихо, щото да те не чуе никой, ти ще идешъ съ тато.

Да бѣхте видѣли, какъ се усмихваше момчето! Бащата го погледна и си помисли: само този, който не е видѣлъ неговитѣ усмивки, той не ще разбере, защо азъ нѣмамъ сила да го оставя да живѣе.

Феликсъ се радваше тъй много, щото съ мѫка сдържаше гласа си, когато прошепна въ отговоръ:

— Какъвъ си добъръ?

Облачайки се, той отиде на пръсти при баща си и пакъ заприказва съ него шепнишкомъ:

— Защо ми не каза ти вчера?

— Вчера?

— Да, азъ те питахъ, ще ме вземешъ ли на разходка.

Иваръ Литъ и не чу въпроса му, — до толкозъ той бѣше, по обикнтвенному, погълнатъ отъ своитѣ собствени мисли. Той даже не знаеше, че Феликсъ е говорилъ съ него. Сега той почти се зарадва отъ думитѣ му. Нему му се стори, че синътъ му безсъзнателно сподѣля плана му и самъ го подбужда на дѣйствие.

— Защо ти нищо не каза? — повтори Феликсъ.

— Искахъ да ти направя сюрпризъ. Феликсъ се кискаше тихичко. Като се приготви, той се наведе, взе въ рѫцѣ малкитѣ си обувки и направи на баща си знакъ да върви. Иваръ Литъ искаше да дигне падналата на земята шапка, но бутна случайно стола, който стоеше задъ него. Стола падна и неговия тропотъ събуди Мария. Тя сѣдна на постелята и очудено изгледа и двамата.

— Кадѣ тъй сте се накакили? — Попита тя.

Иваръ Литъ не отговори. Той мислеше, че жена му трѣбва да го вижда като презъ джамъ и сама ще разбере неговото намѣрение. Той тъй бѣше проникнатъ отъ това убѣждение, че въ първата минута не можа да ѝ отговори ни дума. Той погледна на Феликса. Момчето стоеше мълчишкомъ, държайки въ рѫцѣ обувкитѣ си. Въ цѣлата му фигура се отразяваше уплашване.

— Та нали можемъ да останемъ у дома, ако не иска мама,—каза той.

Мария погледна внимателно и на двамата и се засмѣ.

— Да ли не мислишъ вече да бѣгашъ, — подсмѣ се тя на мѫжа си, — да вземешъ съ себе си съкровището си? Опитай! — Нѣма да идешъ далечъ.

При тия думи Иваръ Литъ веднага доде на себе си. Той разбра, че жена му не може да му побърка.

— Върви, Филиксе, — каза той и го испрати до вратата.

Когато момчето излѣзе, Иваръ Литъ се обърна пакъ къмъ жена си:

— Да, — каза той, — азъ мисля да бѣгамъ. И мисля да взема съ себе си това, което ти наричашъ мое съкровище. Ти никога нѣма вече да ни видишъ. Това да го знаешъ!

— Добъръ ви пѫть, — отговори жена му.

Тя говореше, безъ да мисли, подъ влиянието на яда. Мѫжа разбра това и я погледна въ очитѣ.

— Утрѣ ще се раскаешъ за туй, което каза днесъ,—проговори той.

Съ тия думи той се обърна и излѣзе, като затвори подирѣ си вратата. Феликса нѣмаше въ коридора. Баща му го повика по име. Никой не се обади. Иваръ Литъ пакъ осѣти безсъзнателенъ страхъ. Той полекичка се спусна по стълбата, като че ли се боеше, че нѣщо ще го спрѣ. На улицата той забелѣжи Феликса. Момчето тутакси дотърча при него и го улови за ржката.

— Ахъ, какъ се боѣхъ, — каза той. — Азъ мислихъ, че ти съвсѣмъ нѣма да дойдешъ.

На Ивара Лита се сви сърдцето отъ болка отъ радостьта на дѣтето. Това спокойствие, което той усѣщаше, преди да излѣзе на улицата, като че ли не бѣше и сжществувало. Предишното му вълнение се върна съ удвоена сила. Пакъ почувствува той, че него го влѣче нѣкаква сила, която е по-властна отъ самия него, и която нѣма да го испустне, до като не изсмуче и последнята капка кръвь изъ жилитѣ му. И въ това сжщото време той бѣ обхванатъ отъ горяще състрадание къмъ дѣтето, което тъй довѣрчиво се държеше за ржката му. Това не бѣше онуй състрадание, което той испитваше всѣкога, а нѣщо съвсѣмъ ново за него — състрадание на обикновеннитѣ хора.

Феликсъ е още тъй младъ и тъй слабъ. Той е създаденъ за живота и за слънчевата свѣтлина. Той трѣбва да живѣе, трѣбва да бжде щастливъ, да порастне, заякне и си пробие по добъръ пжть, отколкото можа баща му. Иваръ Литъ чувствуваше, че сърдцето му омеква. Той стисна малката ржчичка и се отвърна. Едри сълзи се показаха на очитѣ му.

— Но той съзнаваше презъ всичкото време, че *това* трѣбва да стане. Той ще направи тъй, както бѣше решилъ. Той не ще има сила да се върне назадъ, да остави момчето дома и да отиде самичакъ по тоя пжть, отъ който нѣма връщание, дохождаше му на ума да попита Феликса. Нали е възможно, че момчето може да мисли това сжщото. То е такъво осамотено, такова нещастно и е по-старо отъ годинитѣ си. Но Иваръ Литъ не намираше думи. Той вървѣше напредъ, държайки дѣтето за ржката.

Дълго време тѣ се скитаха около Зоологическата градина. Слънцето се бѣше издигнало високо на небето, но никому отъ тѣхъ не идеше на ума, че е вече време да се отпочине.

Въ продължение на цѣлия тоя день Иваръ Литъ обръщаше особно внимание на всѣка Феликсова дума и нему му се струваше, че никога не бѣше го виждалъ такъвъ веселъ. Тѣ дълго време стояха и гледаха, какъ птичкитѣ летятъ нагорѣ-надолѣ и носятъ сламчици въ гнѣздицата си. Никога до сега не бѣше забелѣжилъ Иваръ Литъ, колко е уменъ и наблюдателенъ неговия синъ.

— Азъ се уморихъ, — каза Феликсъ, — ние ходимъ вече отдавна.

Тѣ сѣднаха. Феликсъ полази по трѣвата, къмъ едно гнѣздо, за да не уплаши птичкитѣ. После той се върна назадъ, разсказа на баща си, що бѣше видѣлъ и се замисли за нѣщо. Той се качи на колѣнетѣ на баща си и се притисна здраво до него, както той правѣше всѣкога, когато биваше наскърбенъ, или мислѣше за нѣщо. Иваръ Литъ чувствуваше, какъ туптѣше малкото му сърдчице и нему му се стори, че никога не бѣше той тъй самичакъ съ дѣтето. Како че цѣлия свѣтъ около тѣхъ умрѣ

и не остана нищо, освѣнъ тоя вѣченъ покой, който ги очакваше. На работника се струваше почти чудо, че тѣ още дишатъ. Какъ бѣше тихо всичко наоколо! Само птичкитѣ, които прилитаха надъ главитѣ имъ, слабо шумѣха съ крилата си и чуруликаха, викайки се една друга въ гнѣздото.

Иваръ Литъ чу, че Феликсъ говорѣше нѣщо, безъ да си исправя главата.

— Защо хората не сж такива, като птичкитѣ? Тѣ си помагатъ една на друга да виятъ гнѣздата. Тѣ се не кълватъ, не каратъ се за мѣсто.

Въ тая минута Иваръ Литъ никакъ се не учуди, че дѣтето можеше да зададе такъвъ въпросъ. Но той нѣкакъ си се почувствува злѣ и не го сдържаше на едно мѣсто.

— Да вървимъ, — каза той, — азъ искамъ да ходя.

Момчето го последва съ удивление. То не държеше вече баща си за ржка. Между тѣхъ като че нѣщо стана. Мълчешката вървѣше то следъ баща си.

— Да ли не си гладенъ ти? — попита най после Иваръ Литъ.

— О, да, — отговори разсѣяно Феликсъ.

На Ивара изведнъжъ се доще страшно да види сина си веселъ. Той поведе Феликса въ една малка сладкарница, която бѣше отворена и му позволи да си избира всичко, каквото поиска. Самъ той сѣдѣше и гледаше, съ какво удоволствие ѣде момчето. Той купи цѣлъ пакетъ сладки и му ги даде. Сърдцето му бѣше препълнено отъ любовь и той се стараеше по всѣкакъвъ начинъ да искаже това. После тѣ пакъ излѣзнаха и тръгнаха къмъ Брунсвикъ.

Дълго време вървѣха тѣ мълчишкомъ, най-подиръ Феликсъ пакъ заприказва. Но той не бѣше тъй веселъ, както по-преди. Той се не усмихваше и не гледаше по пжтя на нищо. Той пакъ улови ржката на баща си. Нѣщо трепна въ гърдитѣ на Ивара, когато той почувствува въ ржката си малката ржчичка на дѣтето. Той знаеше, че се приближаватъ къмъ мѣстото, което Иваръ Литъ презъ всичкото време виждаше предъ себе си. Той бѣше видѣлъ една стара развалена дъсчена скеля, която се спускаше къмъ рѣката, която протичаше надолу въ видъ на тъменъ бистъръ потокъ. Нѣкаква жена единъ пжть предъ очитѣ му бѣше гребла вода и той знаеше, че на това мѣсто рѣката е дълбока. Отъ тогава, отъ когато излѣзе отъ дома, той не преставаше да мисли за туй мѣсто, но отиваше въ друга посока. А сега той съвършенно безсъзнателно тръгна насамъ. Нему му стана неистърпимо да вижда при себе си момчето, което вървѣше спокойно напредъ и да чувствува въ ржката си неговата малка ржчичка. Той не може да скрие вълнението си. Страданията му превишаваха силитѣ на човѣка. Той видѣ, че Феликсъ забелѣжи неговото растревожвание.

— Какво искашъ да направишъ? — попита дѣтето.

Иваръ Литъ не отговори. Той не можеше да отговори. Той ускори само хода и по здраво хвана малката ржчичка.

Феликсъ се искубна и погледна на баща си. Рѣдко може да бжде такова изражение на лицето на дѣте.

— Ти искашъ да ме оставишъ, — каза той — Азъ виждамъ какво искашъ дя правишъ ти. Цѣла зима се догаждахъ азъ за туй и се молѣхъ Богу да те задържи. Ти не трѣбва да ме оставишъ самъ.

— Азъ никога нѣма да те оставя самъ, Феликсе, — отговори работникътъ. И нему му се стори, че ни веднажъ въ живота си той не е давалъ никому такава тържествена клѣтва.

Феликсъ се спрѣ и го изгледа съ старешки погледъ.

— Обѣщавашъ ли ми?

— Да, да, — отговори бащата, — обѣщавамъ.

Иваръ Литъ не можеше повече да владѣе себе си. Тѣ се приближиха до мѣстото. Тѣсна пжтечка водеше къмъ скелята, краищата на която се омиваха отъ тъмната вода. Иваръ Литъ се наведе, взе момчето на ржцѣ и затърча съ него надолу.

— Боже, смили се надъ насъ! прошепна той.

Изведнъжъ въ главата му като свѣткавица премина мисъльта, че ако се хвърли въ водата съ Феликса, може да испустне дѣтето и да отиде на дъното само той. Момчето може да спасятъ и, значи, то ще остане само. Иваръ Литъ погледна на Феликса. Той се бѣше притисналъ до гърдитѣ на баща си и замижалъ, като да разбираше всичко. Иваръ Литъ истърча на скелята. Той чуваше какъ затропаха голѣмитѣ му ботуши по дъскитѣ. Той притисна до себе си дѣтето и го обсипа съ цѣлувки, между които сълзитѣ се лѣяха по лицето му.

— Богъ да те благослови,—прошепна той—Богъ да те благослови!

Съ треперящи ржцѣ раствори той ржчичкитѣ на дѣтето, които му обхващаха шията и го издигна напредъ. Момчето отвори очи и съ ужасъ погледна на баща си.

— Какво правишъ? — извика то.

Иваръ Литъ едва не испустна Феликса. Той трепереше, бояйки се да му не побъркатъ да свърши работата до край.

Но, като събра всичкитѣ си сили, той гурна момчето въ водата. Той видѣ, какъ главичката му потъна, видѣ, какъ се заплацика водата надъ него, какъ измокри и неговитѣ собствени ржцѣ. Той чувствуваше, какъ се извива и боричка тѣлото на дѣтето. Ржчичкитѣ му се бѣха треперливо залепили за ржцѣтѣ на бащата и го щипяха отчаяно, борайки се за живота. Но нещастния чу въ себе си пакъ гласътъ на другия човѣкъ, който сега бѣше станалъ неговъ собственъ: «По-дълбоко, по-дълбоко, по-дълбоко»! И той гурна сина си по-дълбоко и го държа до тогава, докато се не прѣкрати всѣко съпротивление. Истиналата ржчичка бѣше треперливо стиснала неговата ржка. Тогава, като събра последнитѣ си сили, той подигна дѣтето на скелята и видѣ, че то бѣше мъртво.

Иваръ Литъ падна по очитѣ се и зарида, като си притисна главата до гърдитѣ на своя Феликсъ.

После той стана и дълго гледа на това, което бѣше извършилъ. Нему не му се вѣрваше, че той е направилъ това. Като че ли тутакси исчезна всичко, що мислѣше по преди той, всичко, което бѣше преживѣлъ той до сега. Иваръ Литъ, който стоеше сега на скелята, не бѣше тоя Иваръ Литъ, който тъй скоро носѣше въ себе си тия лоши мисли, които го направиха убиецъ.

Убиецъ!

Иваръ Литъ не вѣрваше, че той е убиецъ. Той не разбираше нищо. Той бѣше съвършенно лишенъ въ тая минута и отъ мисли и отъ чув-

ства. Той не осѣщаше нищо, нищо не мислѣше, нищо не виждаше. Ако би заминалъ случайно нѣкой отъ тамъ, той би се затекалъ на срѣща му и би казалъ:

— Гледай! Азъ, азъ убихъ своето дѣте. Ето го гдѣ лежи. Азъ го удавихъ.

Иваръ Литъ дълго време ходи насамъ-нататъкъ около трупа и високо си приказваше самичакъ. После него го достраша. Тѝй побѣгна, нищо не мислейки, въ гората. Но следъ нѣколко време той се спрѣ пакъ. За какво собствено той бѣга? И какво нѣщо бѣше направилъ? Нали никой не бѣше го видѣлъ? Та и зеръ се бѣше случило нѣщо особенно? Всичко случивше се бѣше се до толкова изгладило изъ паметьта му, щото той даже и не си спомни за своята постжпка.

Иваръ Литъ се върна по сжщия пжть и пакъ се озова на скелята около мъртвото дѣте. Той не дохождаше въ съзнание. Той даже и за минута не си спомни, че идѣше тука съ намѣрение да лиши *себе си* отъ живота. Такава бѣше отъ начало неговата цель. Но сега Феликсъ умрѣ, а той остана да живѣе. Значи, той все-таки наруши клѣтвата и хвърли сина си самичакъ. Иваръ Литъ дълго не съзнаваше още това. Сега той само стоеше неподвижно и гледаше на мъртвото тѣло, отъ което вече не течеше вода. Иваръ Литъ се не боеше; че може да бжде забелѣженъ. Напаки, той би се радвалъ, ако нѣкой дойдеше случайно тукъ. Той не би се защитявалъ. О, не! Сега той не е страшенъ вече никому. Всѣко дѣте би могло да го улови за ржка и поведе, кадѣто ще.

Нему му стана изведнъжъ неприятно да стои и гледа на изгасналия животъ. Нему му се стори, че на трупа не е мѣстото да лежи на дневната свѣтлина. Той подигна машинално тѣлото на дѣтето и го хвърли въ водата. Една минута той стоя неподвижно и глѣдá, какъ се разигра водата. После той се върна пакъ назадъ. Когато той се искачваше по тѣсната пжтечка къмъ голѣмия пжть, неговитѣ собственни стѣнания се донасяха до него отдалечъ, като че ли стѣнанията на ранено животно. Той пресече голѣмия пжть. Той изведнъжъ почувствува, че не иска да види никого. Той се задълбочи въ лѣса, вървѣше съвсѣмъ безъ пжтека, качваше се на купищата камъни, не съзнавайки, защо иде тука и вървѣше по натататъкъ.

Презъ нѣколко часове Иваръ Литъ съвсѣмъ изгуби съзнанието на туй, което върши. Вѣроятно той почувствува умора и легна. Затова, защото, когато доде на себе си, той лежѣше подъ единъ голѣмъ джбъ. Първото му движение бѣше да се обърне и погледне на Феликса. Иваръ Литъ дълго сѣдѣ на земята и гледá наоколо. Най после, той си припомни, какво се бѣше случило. Трудно е да си представи човѣкъ такова пробуждание. Иваръ Литъ се събуди въ такъвъ ужасъ, че самъ не можеше да разбере, какъ не е умрѣлъ на мѣстото. Той се чувствуваше просто капналъ отъ умора, като че ли следъ нѣкое невѣроятно напрегание. Ако да бѣше работилъ непрекъснато двѣ денонощия, той не можеше да бжде така изнуренъ. Той се катурна пакъ на сухата трѣва.

Слънцето почна да захожда. Когато той отново отвори очи, бѣше вече съвсѣмъ тъмно. Иваръ Литъ скочи, както може да скочи само човѣкъ, който спасява нещастния си животъ. Той знаеше само единъ пжть, знаеше само едно мѣсто на цѣлата земя и него го влачеше тамъ. Той отново се

искачи на скелята, наведе се и почна да тършува съ ржката си изъ водата. Притъмнѣ и той не можеше да вижда вече нищо. Но той напипа тѣлото на дѣтето. То се бѣше закачило за единъ отъ коловетѣ на скелята. Съ собственнитѣ си ржцѣ го откачи той отъ кола. Нему му се искаше да го отнесе водата по далече, да го не вижда никой. Водата отнесе тѣлото до толкова, щото Иваръ Литъ не можеше вече да го докачи съ ржка. После той хукна да бѣга, като че ли работата се отнасяше за живота или даже повече, отъ колкото за живота — трѣбваше да се бѣга отъ сждътъ и проклятията. И Иваръ Литъ тъй бѣгаше, като че ли следъ него летѣше цѣлия адъ. Ако нѣкой би срѣщналъ въ лѣса тоя обезумѣлъ отъ ужасъ човѣкъ, непременно би го спрелъ и би повикалъ полицията.

Иваръ Литъ дотърча въ града. Когато видѣ свѣтлината, той се успокои. Той почна да мисли и умътъ му захвана да работи бавно. Нему му се искаше тъмнина. Той тръгна на кждѣ му очи видятъ да се скита изъ улица въ улица. Той избираше най-глухитѣ и пусти мѣста и се притискаше къмъ стѣнитѣ на кжщитѣ, като се плашеше отъ всѣки, на когото се натъкваше въ тъмнината. Когато влизаше въ нѣкоя малка уличка и виждаше, че нѣма никой въ нея, той пакъ хукваше отчаянно да бѣга. Той чувствуваше допирането на дѣтски ржчички върху шията, върху киткитѣ на ржцѣтѣ и това го подгонваше напредъ. Той чувствуваше тия малки ржчички съ цѣлото си тѣло. Тѣ бѣха студени като ледъ и му се молѣха да имъ върне живота. На Ивара презъ всичкото време се струваше, че нѣкой върви по дирята му. Той чуваше следъ себе си стжпки — мънички, дребнички, легкички, гъсти стжпчици. Той се спре и почна да се вслушва, съ стиснати отъ ужасъ зжби. — Кой иде? Кой иде подирѣ ми? — Иваръ Литъ се отпусна на пейката, но не можеше да сѣди. Той непрестанно се обръщаше, чувайки все сжщитѣ мънички, лѣгки и таинственно идущи стжпчици. И въ ужасъ тръгваше той по нататъкъ. Той не мислѣше, кадѣ отива. Той все вървѣше и вървѣше, като че бѣше осжденъ да върви вѣчно безъ почивка.

Той измина аристократическитѣ квартали и вървѣше по тъмнитѣ улици на сѣверната часть на града, гдѣто подобно на мрачни тъмници, се бѣха протѣгнали казармитѣ, въ които се притискаше сиромашьта. Той се спрѣ предъ бѣлия брандмауеръ, като забелѣжи на него отражение на слабъ лжчъ свѣтлина. Той погледна нагорѣ и посредъ тъмния редъ прозорци, видѣ единъ, въ който свѣтеше.

Чакъ тука се пробуди той отъ своя сънь. За първъ пжть Иваръ Литъ ясно и отчетливо съзна, гдѣ се намираше. Дълго стоя той и гледа на освѣтления прозорецъ. Твърдѣ е за вѣрване, въ тая минута да му се е искало да се обърна и си отиде отъ тука, гдѣто нѣмаше вече свѣтлина. Но той самъ знае, че отъ тука май не ще може да си отиде. Тамъ, гдѣто е тая свѣтлина, тамъ трѣбва той да върви. Свѣтлината го привлѣгляше при себе си. Той бѣше виждалъ често тоя освѣтленъ прозорецъ и по преди, когато пжтя му бѣше тъй тѣжъкъ, но още не тъй престжпенъ. Иваръ Литъ се преви сжщо като подъ невѣроятенъ товаръ. Бавно, съ трудъ се искачваше той по стълбата къмъ квартирата, въ която нему му оставаше още своя постеля, но нѣмаше вече нищо, което той би искалъ да нарече свое.

XXVII.

Иваръ Литъ се искачи по стълбата, хвана дръжката на вратата и я отвори. Стаята бѣше свѣтла. Жена му бѣше облѣчена. Тя не бѣше си лѣгала и като че ли него чакаше. Нему му се стори, че тя знае всичко и той намираше това съвсѣмъ естественно. Той мина покрай нея, безъ да се здрависа и безъ да продума дума. Мария отвори вратата и погледна изъ стълбата.

— Гдѣ е Феликсъ? — попита тя.

— Нима̀ не знаешъ ти?

Иваръ Литъ бѣше убѣденъ, че Мария знае всичко. Той не искаше да я повѣрва, когато тя утвърждаваше противното. Мария се не задоволи съ отговора му и пакъ повтори, че тя не знае нищо. Тогава Иваръ Литъ произнесе студено и спокойно, като че ли нищо не бѣше се случило:

— Той умрѣ. Азъ го убихъ самичъкъ.

Иваръ Литъ каза на жена си мѣстото, гдѣ се бѣше това случило и гдѣ лежеше сега трупа на дѣтето.

— Иди утрѣ тамъ, — каза той, — и вижъ лъжа ли. Можешъ и да съобщишъ.

Всичко туй би се виждало съвсѣмъ необяснимо, ако се предполагаше, че Иваръ Литъ можеше да чувствува нѣщо прилично на състрадание. Той видѣ, какъ плачеше жена му, видѣ нейната жалость и страхътъ ѝ за него.

Но всичко туй мина покрай него и не остави никакво впечатление. Той възприемаше само съ външнитѣ органи на чувствата. Като че ли всичко, що бѣше въ него човѣшко, се покри съ нѣкаква чурупка. Нищо не проникваше въ душата му. Тя оцѣпенѣ въ пълно равнодушие. Безъ да се съблача, той се хвърли на леглото и заспа, между туй когато жената въ цѣлъ ужасъ отстѫпи отъ престѫпника.

XXVIII.

Иваръ Литъ не излиза́ изъ кѫщи, до като не доде полицията и не го откара въ затвора. Той мълчешкомъ сѣдѣше и чакаше туй. Нѣмаше никаква нужда да му турятъ желѣза. Той отиваше доброволно. Той желаеше само едно — да се прегъне тъй низко къмъ земята, както само може да се прегъне човѣкъ. Той самъ би почналъ да търси правосѫдие, ако би му се случило да чака още. Това очакване бѣше за него по-лошо отъ смъртьта, — той жаднѣеше за наказание. Той жаднѣеше да отиде тамъ, гдѣто никой нѣма да го вижда и никой нѣма да клати глава, гледайки на неговия позоръ. Когато той отиваше, жена му увисна на шията му и заплака. Малкитѣ дѣца, които бащата никога не бѣше галилъ и за които той почти съвсѣмъ не мислѣше, плачеха и се криеха отъ него.

Изведнъжъ нему му хрумна на ума, че може би нищо не би се и случило, ако той бѣше другъ. Но въ това се и състои всичкото, че той *не бѣше другъ*. И за това тъй *трѣбваше* да се случи.

После за първъ пѫть той се замисли върху туй, какъ става тъй, че той ненавиждаше жена си. Може би, тя не хранеше къмъ него това сѫщото чувство. Може би, всичко, израсло помежду имъ и сломивше найподиръ самия него, бѣше просто въображение? А туй, което той бѣше на-

правилъ, бѣше сжщо такава погрѣшка, каквато прави човѣкъ, който стрѣля въ мъгла и убива своя най-добъръ другарь? Може би, туй бѣше отъ бѣдность? Но нима отъ цѣлъ милионъ бѣдни поне единъ не би постжпилъ тъй, както Иваръ Литъ? Нима само той едничъкъ е клѣтникъ? Нима само той единия е лошъ и несправедливъ? Какъ тъй можеше той едновременно и да обича и да убива, да бжде неженъ и жестокъ, да страдае и да струва зло. Той мислѣше върху това, когато го закарваха, а мислѣше за туй и после, когато сѣдѣше осамотенъ и чакаше присждата си.

Но най-много мисли върху туй Иваръ Литъ, когато трѣбваше той да излѣзе и отговаря на въпроситѣ, които му задаваха чужди хора. Това бѣха все сжщитѣ тия въпроси, които постоянно си задаваше той самъ и на които по никой начинъ не можеше да си отговори. Какъ чудно звучеха тия въпроси въ устата на чужди хора! Иваръ Литъ никакъ не можеше да разбере, защо говорятъ тѣ съ него. Тѣ си говорятъ на своя езикъ, той на своя.

Сждебната зала бѣше вече пълна, когато въведоха Ивара Лита. Народа се блъскаше, всички се подигаха на пръсти, притискаха се, провираха си главитѣ напредъ, за да видятъ престжпника. Защо имъ е тѣмъ негова позоръ? Самъ той ги виждаше, като отъ далечъ. Той презъ всичкото време стоя предъ сждиитѣ, гледаше вжтрѣ въ себе си и се надѣваше, че сждиитѣ знаятъ повече отъ него и ще му помогнатъ да разбере туй, което всѣкога му се струваше необяснимо. Иваръ Литъ се вслушваше, трепериайки цѣлъ, въ всѣка дума, която произнасяше сждията. Той чуваше, какъ тѣ му казваха да се успокои, като мислѣха, че престжпникътъ се бои отъ наказанието. А Иваръ Литъ чакаше само наказание. Никога той не бѣше мислилъ, че законитѣ могатъ да бждатъ такива снисходителни и ще позволятъ да живѣе на единъ такъвъ престжпникъ, като него. Той тъй искаше да умрѣ! Той мислеше, че само съ кръвь ще може да искупи своя грѣхъ и той често слушаше дѣтински гласъ, който го викаше при себе си и следъ когото той искаше да върви.

Но колкото и да се вслушваше той въ думитѣ на тия, които знаеха повече отъ него, той не чу ни една дума, презъ която да отгатне, какъ бѣше induced станалъ такъвъ. Колко повече минуваше време, колкото повече го изследваха, толкова по-ясно ставаше на Ивара, че *никой нищо не знае*. Колкото и низко да бѣше падналъ той, колкото и да бѣше нищоженъ, но по едно той бѣше равенъ на всички тия, които го сждѣха и произнасяха присжда надъ неговото престжпление: никой отъ тѣхъ не знаеше нищо.

Това създаде още едно ново мжчение на клѣтия човѣкъ. Съ цѣлото си сжщество се стремеше той да чуе, че само той единия не знае туй, което е извѣстно на всички други хора. Той никога не бѣше желалъ нѣщо тъй страстно, както желаеше сега, щото тѣзи образовани господа, които говорятъ съ него и го распитватъ, какъ е станало всичко, — да му разрешатъ великата гатанка на цѣлия му животъ. Той плачеше въ затвора, когато почна да разбира, че живота му за него ще бжде на вѣки окржженъ съ мракъ.

Когато се свърши всичко и вратата на затвора се хлопнаха следъ него, на Ивара Лита се стори, че се успокои. Въ затвора го посѣти пастора и, въ разговора съ него, се раствори сърдцето на затворника. Той говореше съ пастора така, както никога съ никого въ живота си не бѣше

говорилъ. И пастора го слушаше, надѣвайки се, че той може да помогне на нещастната душа.

„Огледайте се наоколо, господинъ пасторе,—каза затворникътъ.—Много ли виждате вие тукъ? Само четири голи стѣни, маса, столъ и креватъ. Може би, вамъ ви е чудно, че човѣкъ може да се задоволи съ толкова малко. Но не повече имахъ азъ и по-преди.

— Може би, ако ви раскажа насамѣ всичко това, което азъ не можехъ да се накарамъ да кажа въ сѫдебната зала, когато върху ми се бѣха устремили толкова очи,—може би, ще се случи най-после туй, което толкова години азъ желаехъ. Когато азъ по нѣкога отъ преди лежахъ саничъкъ въ тъмницата, мене ми се струваше по нѣкога, че нѣщо захваща да се прояснява въ мене. Но това бѣше само заблуждение, което пакъ ме искарваше на лъжливия пѫть. Нали и сега азъ пакъ толкова малко зная, колкото и тогава, когато бѣхъ дѣте и стоехъ въ недоумѣние предъ смъртного легло на мойта наречена майка. А нали азъ съмъ преживѣлъ отъ тогава цѣлъ животъ? Нима́ пъкъ цѣлия ми животъ и всичкитѣ ми страдания сѫ останали безплодни, даже за самия мене?

„Азъ ви говоря, господинъ пасторе, това, което до сега не е чувалъ ни единъ човѣкъ. Азъ бѣхъ исхвърленъ на улицата, още когато бѣхъ дѣте. Отъ улицата азъ попаднахъ въ фабриката. Азъ се ожених и ми се роди дѣте. И мойта душевна мѫка все расна и расна, до като най-подиръ азъ додохъ тукъ, отъ гдѣто никога нѣма да се върна назадъ.

«Азъ ида при васъ, като човѣкъ, който се намира въ крайна нужда. Азъ ви питамъ, като си турите рѫката на сърдцето: можете ли да кажете вие туй, което не можа да каже никой другъ? Чувате ли въ себе си гласа на самия Богъ? Можете ли да преобърнете мракътъ въ свѣтлина? Можете ли ми показа пѫтя, по който трѣбва да вървя, за да достигна пѫтя на примирението? Можете ли вие да ми кажете, поне, *защо* извършихъ великия грѣхъ и съ собственнитѣ си рѫцѣ огасихъ живота на своето дѣте?

«Ако вие можете, то ми кажете, че знаете и азъ ще се преклоня предъ васъ тъй ниско, колкото само може да се преклони човѣкъ. Но ако вие не можете, то забравете за минута, кой съмъ азъ. Забравете, че азъ съмъ единъ нещастенъ затворникъ, а вие пасторъ. Погледнете ме право въ очитѣ и ми кажете; не знамъ.

«И азъ ще сѣда тука, до когато доде смъртьта и вѣчната нощь ме погълне.

«Моля ви въ паметьта на единственния въ свѣтътъ човѣкъ, когото азъ съмъ обичалъ. Азъ виждамъ мойто момченце, виждамъ туй мѣсто, гдѣто го удавихъ. То не остана тамъ, гдѣто го сложихъ азъ. Него сѫ го зарили въ калната земя и азъ даже не видѣхъ това. Но заради него азъ ви моля, господинъ пасторе, за туй ви и расказахъ азъ своя животъ.

„*Кажете ми истината*·“

—

Знае ли читательтъ, що можеше да отговори пасторътъ? Ако знае, нека каже. Азъ не зная.

Превелъ Г. В. Романски.

Скотовъдството въ България.

Съ това, което съмъ написалъ, съмъ се стремилъ да мога да ви дамъ, съ прочитанието му предъ васъ, едно общо представление, една обща идея за характера на нашето скотовъдство.

Мислилъ съмъ и мисля, че това може да се достигне достатъчно, като се вземе предъ видъ неговото по-предишно състояние и като се проследятъ промѣнитѣ, които сж ставали и ставатъ въ него, а това, като се погледне по-практически на работата, може да се сведе къмъ единъ общъ очеркъ на скотовъдството, въ неговата по-стара форма, въ каквато ни се то представлява преди освобождението на България, при тогавашния по-уравновѣсенъ ступански животъ, и още къмъ схващанието характера на онѣзи измѣнения въ него, които приемаме, макаръ и неточно, че сж настжпили оттогава на насамъ.

Поставилъ съмъ си за цель, както виждате, съвсѣмъ обща задача, а решението на подобни задачи, особно отъ областьта на ступанския животъ, както знаете, изисква обширни сведения, систематизирани дани и строго обмислени заключения. Именно поради това, азъ считамъ за необходимо да ви направя едно предупреждение, което, ако и да не измѣня сжщностьта на работата, сé пакъ ще ме отърве, поне, отъ отговорность и стоение предъ излъгани очаквания и надежди. Работата е въ това, че азъ не съмъ пристжпилъ дори както трѣбва къмъ решението на поставения въпросъ. Вмѣсто на статистически данни, на цифри, цитати и т. н., азъ ще се опирамъ, донегдѣ по необходимость, на лични наблюдения и, разбира се, на общи, усвоени отъ менъ мисли за ступанския животъ изобщо. При това, понеже не съмъ правилъ специални за тази цель наблюдения и понеже не съмъ пжтувалъ по голѣма часть отъ България, то може още отъ тука да разберете, че общото ми заключение ще бжде заключение отъ «часть», пренесено на «цѣлото». Но отъ това общо и, следов., не тъй добро поставяние на въпроса произлиза и друго едно неудобство, а именно, че не ще може да се спирамъ да говоря всестранно и върху личнитѣ си наблюдения по отдѣлни по-специални явления отъ областьта на скотовъдството. Тъй че, недостатъци, — признавамъ го, — ще има не малко. Но при все това, понеже въпросътъ е много важенъ, вѣрвамъ, че не ще ме лишите отъ благосклонното си и сериозно внимание, което може да възбуди умѣстни и цѣнни за общата ни работа допълнения и критики.

Преди нѣколко десетилѣтия България е представлявала на дължъ и на ширъ една земледѣлческо-скотовъдческа страна. Селскитѣ земледѣлчески ступанства сж били, изобщо, затворени за вънкашни влияния. Отношенията имъ съ ковачитѣ, желѣзаритѣ, коларитѣ (арабаджиитѣ) и въобще съ занаятчиитѣ и къмъ пазаритѣ сж биле по-ограничени отъ днешнитѣ и регламентирани почти по единъ обичаенъ начинъ. Взаимнитѣ услуги и размѣната на различни продукти сж се «исплащали» въ натура. Тѣзи

---

*) Рефератъ, четенъ въ Семинара по Пол. Економия при Вишето Училище въ София.

затворени селски ступанства сѫ били въ сѫщото време и производители на добитъкъ. И били сѫ такива съ двояка цель: I-во, били сѫ производители на добитъкъ като двигателна сила: за оране, впрегане, ездене и т. н., и II-ро, — производители на добитъкъ за хранителни и други артикули, като млѣко за ядене, сирене и масло, вълна и кожи за облѣкло, кожуси, царвули, калпаци, гащи, ржкавици и т. н., а сѫщо и за месото на тѣзи животни. При това положение всѣки членъ на земледѣлческата единица е билъ донейдѣ и скотовъдецъ; нѣщо повече дори — въ младитѣ си години той почти обязателно е такъвъ. Особено въ по-голѣмитѣ и задружнитѣ ступанства, говедата, конетѣ и стадата овце се пасятъ— наглеждатъ денонощно не само отъ единъ членъ на ступанството, а отъ всички, кому кога се случи, като се дава особно мѣсто на младото, подрастающе поколение. Последното се потвърдява и отъ обстоятелството, дѣто се цѣняватъ, главяватъ за пастири, повечето, млади момчета, почти още дѣца. — По тоя начинъ виждаме, че скотовъдството е вплетено и почти нераздѣлно, при това положение, съ земледѣлието; прочее, всѣко земледѣлческо ступанство е и скотовъдческа единица. Това е вѣрно до извѣстна степень и за тогавашнитѣ градове, съ населяющитѣ ги занаятчийски фамилии, които сѫщо така сѫ гледали да си иматъ добитъкъ: подвижния ковачъ се е вѣстявалъ отъ село на село съ свой конь или свое магаре; това му е необходимо, между друго, за събирането на кринитѣ жито, които сѫ «заплата» за негова трудъ, а сѫщо да си носи дърва зимѣ. По-богатитѣ отъ независимитѣ вече занаятчии сѫ имали било товарно животно, било крава или биволица за млѣко. Ето защо не е чудно, дѣто отъ нашитѣ старомодни градове и градчета всѣка сутринь сѫ се искарвали на паша сума добитъци. Впрочемъ, това се ясно вижда и отъ архитектурата, така да кажа, на тѣзи градове и градчета; защото къмъ съставляющитѣ ги домове, кѫщи, има обикновенно пристройки, спусватини и т. н. за дамчета и плѣвници.

Отъ това, разбира се, скотовъдството не престава да бѫде работа, главно, на селенина и селото, било като отдѣлна, специална работа — овчарство, говедарство и т. н., — или като странична, второстепенна работа, която е тѣсно свързана съ главното занятие—земледѣлието.

За характера на това скотовъдство, като се вземе предъ видъ, какъ се е то отглеждало, дори при най-бѣгълъ погледъ, може да се каже, че човѣкътъ е само наглеждалъ, предпазвалъ добитъка си, безъ прѣка и енергическа намѣса, било за подобрение на най подходяща раса за извѣстна ступанска цель (той се е задоволявалъ съ това, което му е било предавано отъ бащи и дѣди), било за подобрение ня условията, при които може да се развие добрѣ поне дадената, заварената мѣстна раса, т. е. скотовъдството е било въ едно устойчиво положение, развивало се е по единъ естественъ начинъ, почти само подъ влиянието на естествения подборъ. Най-многото, което е правилъ човѣкътъ, едва ли не се е ограничавало въ мѣненнето на мѣстата, пашитѣ и правенето огради, — ако не е могълъ да намѣри нѣкое праздно, завѣтно мѣсто или нѣкоя пещеря, — за предпазвание отъ студъ и за нощуване. Тѣзи чърти испъкватъ съ по-голѣма сила въ по-независимитѣ, по-отдѣленитѣ отъ земледѣлието форми на скотовъдството, т. е. въ самостоятелнитѣ форми на скотовъд-

ството, отдѣлени отъ земледѣлието, — за примѣръ на което може да ни послужатъ както предишното, така и сегашното овчарство, а сжщо и цѣлото планинско скотовъдство. Колкото за мѣстението, за мѣняванието на пашитѣ, добъръ примѣръ представляваха до преди 20 г. тъй нареченитѣ и извѣстни навредъ каракачане, които зимѣ сж стоели на едно мѣсто, а лѣтѣ на друго. Казвамъ «добъръ примѣръ», като искамъ да се обърне внимание на обстоятелството, че това мѣстение е ставало чрезъ минаванне на много дълъгъ пжть; колкото за обикновеннитѣ мѣстения е достатъчно да припомня постояннитѣ нахлувания и оттеглювания на скотовъдцитѣ въ планинскитѣ мѣста.

Горното, както казахъ, се отнася повече къмъ раздѣленитѣ отъ земледѣлието клонове на скотовъдството. Мене ми се чини, че е умѣстно да се потвърди горната мисъль, като се приведатъ случаи отъ различни мѣста и отъ различнитѣ отрасли на скотовъдството. Отъ туй ще се види, че този видъ скотовъдство е билъ явление едва ли не всеобщо и като че да е представлявалъ онзи чистъ изворъ, отъ който се е черпило, за да се попълватъ недостатъцитѣ на селското, тѣсно свързано съ земледѣлието скотовъдство. — Като пръвъ примѣръ ще взема така нареченитѣ «йозове», — стада говеда, отъ 50 — 100 до 200 и повече, които сж живѣли вѣчно на къра, ходящи наедно като стадо, плашливи, бързоноги, отъ които човѣкъ е могълъ само съ примка да улови нѣкой 5 — 6 годишенъ юнецъ, за да го приучи на впрѣгане. — Йозоветѣ — имамъ по-добри сведения за тия отъ Одринско — сж били или на отдѣлни лица (лице = фамилия = ступанство), или на нѣколко лица, или сж били «селски» йозове. Както казахъ, — били сж зимѣ-лѣтѣ на кърa; дамъ, плѣва и т. н. никога не виждатъ; най-много е това, дѣто имъ се прави по една проста ограда, «сая» и дѣто имъ се дава соль на пролѣть. Млѣкото на кравитѣ е служило само за доене кърмене на малкитѣ имъ. Така отгледвани, тѣ сж били, сравнително отвъжданитѣ въ село говеда, много по-едри и силни; ето защо селенитѣ сж гледали да иматъ по нѣколко крави на йоза.

Вторъ примѣръ. Отъ коневъдството може да се взематъ делиорманскитѣ «ергелета», т. е. стада отъ по 25—50 и повече коне, кобили и кончета, които изобщо всички наедно и по отдѣлно носятъ името «ергеле». Отъ тѣзи ергелета, изобщо, произлизатъ делиорманскитѣ и добружанскитѣ талигарски и яздачни коне. Тѣ сж служили и служатъ прямо за земледѣлческа цель само по харманъ и то отъ 10 до 25 дни; но тази имъ работа е особно благотворна за земледѣлието, защото вършидбата става крайно лека и много кратка. Инъкъ, презъ всичкото останало време на годината, ергелетата се скитатъ изъ полята и лѣсоветѣ. Ни вълкъ може да имъ напакости, ни човѣкъ може да ги раздѣли: тѣ сж нераздѣлни, бързи и се намиратъ подъ командата и защитата на много-почитания и обичанъ отъ турцитѣ, по гордия си изгледъ, по силата и гъвкавостьта на членоветѣ си, «айгъръ». Тъй блуждающи изъ поля и лѣсове, тѣзи ергелета напомнятъ рускитѣ степни коне.

Трети и последенъ примѣръ за този особенъ видъ отгледвание на добитъкъ у насъ може да послужатъ «сюриитѣ» свини, които се въдятъ въ Камчийската гора. Вѣчно изъ гората, хранени само съ желъдъ, корени и трѣви, тѣзи животни напомнятъ повече дивитѣ си прародители. И на-

каръ нашитѣ педагози да учатъ рошавчетата, че свинята била питомно и домашно животно, обаче, ако нѣкой отъ тѣхъ би испадналъ срѣдъ тая гора, при нѣкоя сюрия свини, то е твърдѣ за вѣрване, че едвали би могълъ самъ той да разбере, щó за питомно животно е свинята, като види, какъ, съ настръхнала четина и общъ грухотъ, е готова тая сюрия да раскъса не само всѣки дивечъ, вълкъ, но и самия човѣкъ. «Взаимната помощь» тука е крайно развита: доста е само квиканието на нѣкое малко свинче, за да прелетятъ изведнъжъ на помощь и то въ пъленъ боевъ редъ всички околни. Въ такъвъ безпокоенъ моментъ човѣкъ би билъ готовъ да прокълне тѣзи наистина бѣсни животни хиляди пѫти по-злѣ отъ Христа. На тѣзи свини, както ми е расказвано отъ стари свинари, дори и при най-голѣми студове, не се е давало храна; но сега работата, въ това отношение, е малко измѣнена, та отъ тукъ и жалбитѣ на мнозина, които обаче сѫ неумѣстни, ако и напълно обясними, защото днесъ тоя занаятъ е много подоходенъ, макаръ и придруженъ съ нѣкои разходи.

Съ упомѣнаванието по нѣколко думи за йозоветѣ, сюриитѣ свини и т. н. искахъ да се види по-добрѣ, какъвъ е начина на отглежданието имъ, а именно, че тѣ очакватъ храната си отъ природата, че намѣсата на човѣка е второстепенна, много малка. Ето защо, — което ми струва да се види ясно отъ горнитѣ примѣри, — всички тѣ носятъ мѣстенъ отпечатъкъ, искамъ да кажа, че всички се намиратъ въ една тѣсна свръзка съ извѣстни, опредѣлени природни условия, както сюриитѣ свини съ богатата на жельдъ гора и т. н. Значи, хранятъ се съ това, което имъ предоставя природата и размножението имъ става по единъ естественъ начинъ, а човѣкътъ дори и не помисля, че за неговитѣ специални ступански цели може да има други по-добри раси.

Казаното до тука се отнасяше до онѣзи клонове на скотовъдството, които сѫ били горѣ-долу отдѣлни, специални; тѣ представляватъ стада отъ говеда, коне, овце, свини и т. н. Това скотовъдство е, следв., отдѣлно по «вида» на животнитѣ: то е, така да кажа, специално и напомняще повече състоянието му у едновремешнитѣ скотовъдчески народи, отколкото днешното развито европейско скотовъдство. Неговото въдение, както видѣхме, е било отдѣлено отъ земледѣлието. Сега, като си припомнимъ, че ступанския животъ у насъ преди освобождението е билъ, повечето, натураленъ, — то ще може да го опредѣлимъ като *скотовъдство натурално и специално.*

Обаче, това натурално и специално скотовъвдство не обхваща цѣлото скотовъдство, именно, то не обхваща най-тѣсно свързаното съ земледѣлческата ступанска единица скотовъдство, което може да се нарече *смѣсено.* А може да се нарече така, защото то не представлява, освѣнъ сборъ, смѣсъ на всички видове селеко-ступански добитъци, като волове, крави, коне, биволици и т. н. Тѣ се искарватъ на паша наедно, смѣсени, като образуватъ онуй цѣло, което е извѣстно по селата подъ името «селски говеда» или просто „говеда", чярда и т. н. Разбира се, че да се прави раздѣление на скотовъдството възъ основа на това, дали ходятъ на паша само единъ видъ или нѣколко вида добитъци, не е толкова мѫчно, а още по-малко нужно; но и азъ не искамъ да правя само това, още повече, като зная самъ, че и тоя добитъкъ често пѫти се е отдѣлялъ въ нѣкои села

и се отдѣля още на групи по вида на животнитѣ, които групи се повѣряватъ на отдѣлни «биволари», «воловари», «коняри» и т. н. По тоя признакъ то се приближава къмъ специалното натурално скотовъдство. Обаче, тъй събрания добитъкъ всѣкога се разпръсва изъ селскитѣ домове, — което зависи отъ предназначението на тоя добитъкъ въ земледѣлческо-ступанскитѣ единици: той е волъ или конь и за впрѣгане, оранъ, яздене и т. н., или е крава, биволица, свине, товарно животно, което има прямо назначение (служба) въ домакинството на земледѣлеца. Именно въ това е отличителната черта на това скотовъдство. Какви последствия има въ тая негова тѣсна свръзка съ земледѣлието, ще се види по-нататъкъ. Къмъ него може да се отнасятъ всички добитъци, които ходятъ на паша като „селски“: говеда, свини, телци, воловари, коняри и т. н. Тѣ принадлежатъ на отдѣлнитѣ селски домове, прибиратъ се всѣка нощь въ селото; зимѣ за тѣхъ има домъ, плява, кърма, сѣно. Разбира се, че по-добрѣ се храни и гледа чифта волове и ездачния или талигарски конь, отколкото яловата крава или кобила. Най-после, ако бихме искали да имаме, нѣкакъ по-символически, контрастътъ между натуралното специално скотовъдство и натуралното смѣсено, то трѣбва да противопоставимъ на «ергелето» ездачния добрѣ огладенъ конь, на камчийското почти диво свине охранваното въ селската кочина клъсто прасе, на кравата отъ йоза дойната домашна крава и т. н. Тъй че, — менъ ми се струва да е ясно, — съществуването на това „смѣсено“ скотовъдство зависи въ много голѣма степень отъ самата земледѣлческо-ступанска единица, отъ земледѣлческата култура; до колкото, обаче, то приема фома на воловарство, селски йозове и т. н., до толкова то се приближава се́ повече и повече къмъ натуралното специално скотовъдство. Съ казаното до тука се старахъ да покажа, какъвъ е билъ, въ общи черти, начина за отглеждание на добитъка у насъ въ недавното минало; споредъ това го раздѣлихъ на двѣ групи и оказахъ на тѣхнитѣ расклонения. Това бѣ, така да река, описанието на факта. Но всѣки фактъ, както се знае, има и иска обяснение. Не бихъ дори помислювалъ да говоря за туй, ако не ме предизвикваше едно твърдѣ важно обстоятелство. То е, че у насъ, като се говори, или по-добрѣ, като се оплаква неразвитостьта на скотовъдството се напира най-много на неразбранщината, невежеството и т. н. на селяка-скотовъдъ. И на това се спиратъ; то остава като обяснение, разбирание на факта.

Разбира се, — обикновенно се говори, че мѣстнитѣ раси сѫ лоши, че нѣмаме пригоденъ добитъкъ за специални ступански цели, т. е., че нѣмаме, напр., много млѣчни крави, овце съ тънка и дълга вълна, коне съ голѣма издържливость при впрѣгане, яздене, бѣгъ и т. н. Но не трѣбва да се забравя, че това се прави винаги въ сравнение съ Европата, отъ дѣто се взема идеала, така да се каже, къмъ който трѣбва да се стремимъ. Туй, може би, е достатъчно за практи́ка, защото той често работи, безъ дори да помисли за нѣкакво обяснение на дѣятелностьта си. За теоретика, обаче, е вѣрно тъкмо обратното: то е неговата специална задача. — Ето защо, като се приеме горното, като се приеме още, че днешното ни скотовъдство е наследие отъ по-предишното, то едвали ще ни задоволи невежеството на селяка, като негово обяснение, и затуй изпъква пакъ, съ всичката си важность, въпросътъ — кои сѫ причинитѣ на това?

И, наистина, защо нашитѣ раси сж били такива — неспециализирани за нуждитѣ на човѣка, въ сравнение съ европейскитѣ? — Но, преди всичко, като се говори за добри раси отъ ступанско гледище, отъ гледището за полза и врѣда, — отъ гледището, което схваща като «добра раса» оная, която дава, напр., по-вече млѣко, вълна или месо, която е по-трайна на бѣгъ или въ талига и т. н., то трѣбва да се забелѣжи и разбере, че въ тоя случай думитѣ „добра" и т. н. раса означаватъ нѣщо по друго, нѣщо различно отъ онова, което разбиратъ ественитѣ-зоолози и което се обикновенно разбира. Въ устата на практика и въ мисъльта на утилитариста тѣзи думи „добра раса" и подобнитѣ тѣмъ означаватъ такава раса, която най-добрѣ служи за удовлетворение на човѣшкитѣ нужди. Отъ това гледище, добитъкътъ е машина за фабрикуванние на млѣко, месо и т. н. и той се различава отъ истинскитѣ машини само по това, може би, че не може да се измѣня и усъвършенствува съвсѣмъ произволно въ извѣстно направление; става само отборъ на по-пригоднитѣ за извѣстна цель, та добитъкътъ се подобрява, значи, само въ кржга на една възможность, чрезъ околни пжтища, въ продължението на времето.

Обаче, очевидно е, че тоя изборъ, че това искуствено подобрение, съ специални цели, ще става по-бърже, по-силно и по-настоятелно въ такива общества, въ които нуждитѣ сж силно развити или, както сега е на мода да се казва, диференцирани. Ето защо, като си представимъ едно европейско общество, съ неговитѣ голѣми градове, е лесно да си обяснимъ сжществуванието и необходимостьта на отдѣлни масларски, млѣкарски, месарски и т. н. производства, съ едно развъждание на добитъка, избиранъ най-внимателно, храненъ по най-целесъобразенъ начинъ, снабденъ съ ветеринарска помощь и т. н. Сега, като вземемъ предъ видъ това начало, че развититѣ обществении потрѣбности диктуватъ съотвѣтни развити специализирани производства и като си представимъ недавното економическо състояние на България, съ нейното натурално смѣсено и специално скотовъдство, тѣсно свързано съ затвореното земледѣлско ступанство, — то по какъвъ начинъ и съ какво може да си обяснимъ ниското състояние на това скотовъдство? — Мене ми се ще да вѣрвамъ, че самото това съпоставяние заключава едно посочвание, една вѣрна мисъль за решението на въпроса.

Ясно е и твърдѣ добрѣ се знае, че затвореното земледѣлско ступанство се е удовлетворявало отъ това ниско скотовъдство, че то не е давало потикъ за неговото развитие, или замѣняванието му съ външенъ добитъкъ, а сжщо така се знае, че тоя затворенъ селски поминъкъ, като е съсрѣдоточавалъ въ селата оня добитъкъ, който означихъ като „смѣсено" скотовъдство, го е поставялъ въ много неизгодни условия за животъ, а именно, въ село, при тежъкъ трудъ, въ недобра обстановска, лоша, често пжти недостатъчна храна и т. н., и всичко това при лишение отъ даровете на природата. Погледнато така, може да се твърди, че въ извѣстна смисълъ, „смѣсеното" скотовъдство е било и остава да бжде едно систематично понижение на завареиитѣ раси, които сж се съхранявали въ по-добро състояние чрезъ „специалното" скотовъдство, което сжщо така е служило, изобщо, на земледѣлческата култура, но не е било тъй тѣсно свързано съ нея.

Това може да се види като парадоксъ или поне като нѣщо противоречиво на по-преднитѣ ми съпоставления „ергелето“ на хранения конь, камчийското свине на охранваното въ домá клъсто прасе и т. н. Но това не е така; защото прасето ще бжде клъсто, коньтъ охраненъ, ако е пъленъ хамбара на селяка земледѣлецъ, т. е., ако е земледѣлието цвѣтуще, тó ще има добъръ добитъкъ и обратно. И, наистина, менъ ми се струва, че при по-старото, задружното земледѣлие, като имало по-голѣма възможность да сжществува и специалното скотовъдство, че е имало, изобщо, подобро скотовъдство, отколкото при по-послешното, т. е. това на дребното и западаще земледѣлие *). Именно дребниятъ земледѣлецъ по цѣла България взема да впряга телцú отъ 2 г., именно той нѣма добъръ дамъ и т. н., — но при все това той люшка най-много себе си и добитъка сú на работа. — Впрочемъ, азъ се отклонихъ много отъ прямата си цель, затова оставямъ тоя твърдѣ деликатенъ въпросъ, като се надѣя, че критиката ще го подеме и завие по-нататъкъ.

Следъ горното твърдѣ кратко и непълно очъртание на състоянието, въ което се намирало до неотдавна скотовъдството ни, и следъ направеното му, макаръ и твърдѣ общо обяснение, — трѣбва да се окаже посоката, тенденцията, по която сж ставали и ставатъ измѣненията въ нашето скотовъдство.

Безъ изрично да казвамъ, се разбира, че днешното ни скотовъдство запазва, изобщо, предишния си характеръ въ начина на отглеждането, разплодяванието и т. н. Именно за това, като говоря за измѣнения въ нашето скотовъдство, — разбирамъ нé изведнажъ станали навредъ, въ всичкитѣ му клонове, а измѣнения, които постепенно, но неотвратимо промѣнятъ и функциитѣ (службитѣ) и начинитѣ за отхранвание на добитъка.

Ще отбелѣжа тѣзи измѣнения, като ги събера около три пункта, и то ето какъ. Влияния и промѣни: a), отъ градищата, b), отъ измѣнението на натуралното ступанство и, c), частно отъ паричното-финансово държавно ступанство.

Влияния отъ градоветѣ. — Старитѣ градове, построени по старѣ типъ, съ занаятчийски поминъкъ и затворенъ фамиленъ животъ, особно следъ освобождението и то особно оныя отъ тѣхъ, които не удариха назадъ, поради пропаданието на занаятитѣ и особното си положение, се измѣниха въ много отношения, порастнаха значително и станаха доста важни консумативни центрове за у насъ. Въ това отношение особно яркъ примѣръ представляватъ Варна, София; разбира се, че се подигнаха и други градове, най-вече, които сж край Дунава и желѣзнитѣ пжтища. За насъ е особно важно да отбелѣжимъ това обстоятелство, че градоветѣ нé

*) Това важи и за днесъ, до колкото други причини, вънъ отъ селото не изискватъ и не подбуждатъ дори самото село къмъ едно ново скотовъдство на което праобраза може да се види въ Европа.

само че се уголѣмиха, но че измѣниха коренно живота си. Облеклото на днешния гражданинъ е съвсѣмъ отлично отъ едновремешното и то особно по начина на приготовлението му; сжщо за храната и т. н. Напредъ не само облеклото на селенина, но и това на гражданина, — билъ той ковачъ, коларъ, или други видъ занаятчия, или бакалинъ, — се е приготовлявало въ семейството му, когато днесъ се взема отъ пазаря. По специалнитѣ промѣни, като натрупването на военната, чиновническата и изобщо бездомната армии предизвикаха голѣма нужда отъ продаванието на дрѣхи и множество други производни нѣща (сурогати) отъ животински материали, — нѣщо, което е най-важно и първо условие за всѣко текстилно, масларо-сиренарско, месарско и т. н. по-съвършенни производства. Тѣзи явления сж интересни не само за поставената тукъ цель, но още и за това, че тѣхното разглеждание съставя въпросъ за образуванието (формиранието) на нашитѣ мѣстни пазари, въпросъ, който испъква съ голѣма сила, щомъ си спомнимъ, че ние сме отдѣлно политическо цѣло и още това, че мѣстнитѣ пазари сж най-близкитѣ, най-локално дѣйствующи влияния, за измѣнението на стопанството ни, тъй като е ясно, че собствената ни държава представлява мѣсто, по пазаритѣ на което най-лесно биха могли да циркулиратъ стокитѣ ни. За пояснение на тая мисъль ни представлява добъръ примѣръ извѣстниятъ абаджилъкъ, поради който до преди 25 г. българитѣ отъ копривщенско, калоферско и другадѣ сж имали само въ Цариградъ около 25 магазии за разпродажба и изработка на аби, но които къмъ 1893—94 г. били останали 3—4 и водили твърдѣ незавидень животъ. За бързото спадане на тоя цариградски абаджилъкъ е силно съдѣйствувало отдѣлванието на България отъ Турция. Бързамъ да прибавя, че неговото спадане не се дължи единственно на това, — нѣщо, което се види и отъ обстоятелството, че въ Турция абаджиитѣ биватъ спъвани отъ або-подобни платове, приготвяни по другъ начинъ, и още отъ това, че тоя занаятъ, абаджилъка, пропадна почти съвсѣмъ и изъ цѣла България, ако не се считатъ останкитѣ му въ Добричъ, а, може би, и въ нѣкои други градовце, имащи връзки съ Делиормана.

Следъ туй би трѣбвало да се спра на дълго и на широко върху важния въпросъ, какъ е влиялъ и влияе мѣстниятъ пазаръ за измѣнението на скотовъдството изобщо, и частно, за самото отглеждане на добитъка (т. е. върху техниката на скотовъдството). Обаче, за съкращение на работата си, ще се задоволя съ единъ примѣръ, а именно съ овцевъдството, на което ще опиша въ общи чърти миналото и ще проследя промѣнитѣ му само въ околоварненското овцевъдство. Тая работа ще извърша съвокупно, като взема за изходна точка и за първата й обща часть пакъ околоварненското овцевъдство. — Овце вѫдятъ около Варна българитѣ, мѣстни и преселенци, и съвсѣмъ малко турци. Самиятъ гр. Варна е билъ преди освобождението малъкъ, заграденъ съ стѣни градецътъ и като консумативенъ центръ е нѣмалъ значение. Околнитѣ овцевъди и скотовъдци изобщо сж имали добри, широки пасбища. Добитъкътъ, както почти и на сѣкадѣ, съ едно малко исключение се е употрѣбявалъ за нуждитѣ на селското стопанство. Размѣната му е ставала повече отъ цигани „джамбази", които въ вѣчнитѣ си скитания сж се занимавали съ «трампа» на добитъци, било добитъкъ за добитъкъ, било съ придатъкъ («йюсте»), било на доби-

тъци отъ единъ видъ или отъ разни видове и т. н. *) Самитѣ селяни, разбира се, — било като чисти скотовъди или земледѣлци — сѫ си трампявали добитъка за добитъкъ, или добитъкъ за нива, кѫща, лозе. Овцетѣ пъкъ сѫ минавали отъ баща на синъ, отъ домъ въ домъ, но да мине едно стадо овце чрезъ продажба въ чужди рѫцѣ е било нé въ реда на нѣщата. Стадата се завъждали отъ малко, отъ нѣколко овце, а не се сѫ събирали чрезъ покупка. Агнета не сѫ се продавали.

Овцетѣ сѫ били хранени зиме, въ голѣми студове, съ събрана трѣва отъ кърскитѣ поляни, съ листница и рѣдко съ ливадно сѣно и сѣти трѣви. За да се агнятъ овцетѣ, късно, къмъ края на Мартъ и въ Априлъ, на есень сѫ се отдѣляли кочоветѣ отъ стадата. Оня овчаръ, който не е извършвалъ добрѣ, съ всичката му строгость, тая работа се е считалъ лошъ, защото съ това е рискувалъ да изгуби много агнета и да се лиши отъ млѣкото на овцѣтѣ за презъ цѣлото лѣто, а това е било възможно, дори неизбѣжно, тъй като се е очаквало най-вече на даровѣтѣ на пашата. Тука се ясно вижда слабото въздѣйствие на човѣка върху овцевъдството. И, наистина, ако той не пази добрѣ кочъ, или ако попродължатъ студоветѣ, то той губи и агнетата и очакваното млѣко; по тая си чърта то напомня силно овцевъдството отъ епохата на пастирския периодъ.

Въ това отношение около-варненското овцевъдство не е представлявало нѣщо друго, особно. Но пита се, каква промѣна е станала въ него, подъ въздѣйствието на пазаря, на гр. Варна, отъ освобождението насамъ? — I-во, поради нуждата въ Варна за млѣко и агнешко месо, околнитѣ селски овцевъди не само че не пазятъ вече кочъ, но, напротивъ, оставятъ овцетѣ да пресушятъ млѣкото си много рано презъ есеньта, за да могатъ по-рано да се съединяватъ съ кочоветѣ, — тъй че агнетата се явяватъ още въ началото на Януарий, други по-рано, и се продаватъ презъ Февруарий и Мартъ. А това, разбира се, не е все едно съ онова, да се коли

*) Тука му е мѣстото, мисля, да се забелѣжи, макаръ това да е отклонение отъ прямата ни цель, че подвижническиятъ скитнически животъ на всеизвѣстнитѣ цигани се е поддържалъ и въ голѣма степень зависялъ отъ тѣхнитѣ занаяти: чилингирство (желѣзарство), ръщетарство, коритарство, кошничарство, трампаджилъкъ и т. н. до врачарството имъ, което е нѣщо срѣдно между гадание и лѣкувание. Тѣзи занаяти сѫ доставяли необходими за селското ни стопанство продукти и орѫдия; самитѣ селяни сѫ дирили често пѫти циганитѣ, като имъ сѫ обѣщавали гостоприемство, помѣщение за чилингиритѣ, плява и т. н. Но тѣзи временни посетители на селото и странични помагачи на селското затворено стопанство сѫ си доставяли храната обикновенно срѣщу вретена, скрипци, сита, гвоздеи, копани и др. изработени отъ тѣхъ нѣща; значи, тукъ се е вършило натурална размѣна. Обаче, особно при встѫпванието имъ въ селото, тѣ сѫ били като гостени, както и всѣки странникъ: тукъ се е проявявала славянската гостоприемливость. Понеже пъкъ тѣ сѫ „предлагали“ своитѣ продукти и сѫ правили това, въ нужда съ молби, то отъ тука и просията имъ. — Тука трѣбва да се подчеркне ролята въ тоя скитнически животъ на скотовъдството и трампаджийство. Азъ не мога да утвърдя, че именно тѣ сѫ причината му; напротивъ дори: ако циганинътъ е станалъ трампаджия, защото се е срѣщалъ съ нуждающитѣ се селени, то той е удовлетворявалъ нуждата имъ, защото е ималъ самъ добитъкъ, който му е билъ необходимъ за пренасяние отъ едно мѣсто на друго. Изобщо е ясно, че трампаджийството и скотовъдството сѫ поддържали скитничеството на циганитѣ, обаче, неговитѣ причини трѣбва да се търсятъ въ непрешната негова история.

първи пжтъ агне на Георговъ-день и да се счита, че е грѣхъ да се яде агнешко месо преди тоя день. [1])

Следствие на това успѣватъ най-добрѣ онѣзи овчари, които могатъ да се снабдятъ съ много ячменъ, сѣно и др. припаси. Тѣ, наистина, похарчватъ много повече, обаче, то имъ се възвръща съ още по-голѣми печалби. Ето защо овчарството се счита добъръ, изгоденъ занаятъ. Поради това нѣкои си купуватъ овце, а други гледатъ да замѣнятъ своитѣ съ по-добри, т. е. по-млѣчни и съ по-добра вълна. Успѣватъ, обаче, ония овчари, които иматъ доста овце, повече отъ 100—150, които сж самостоятелни, необвързани съ лихвари — кашкавалджии и др. Тѣ продаватъ агнетата си много износно, а сжщо и млѣкото. По-далечнитѣ отъ града овцевъди продаватъ млѣкото на кашкавалджии, или го обръщатъ на сирене, което отпосле продаватъ въ града.

Струва ми се да ясно отъ казаното, какъ полека-лека се мѣни натуралното овцевъдство и какъ то става по-интензивно. Овчарътъ, принуденъ отъ пазаря да удовлетворява нуждитѣ му, трупа припаси, избира овцетѣ си по вълна и млѣчность; за него е ясно, че не е сѐ едно, дали една овца дава 2 или 3 литра млѣко повече или по-малко презъ сезона на доенето; та ето защо той, като му е изгодно, — а днесъ това е и леко осжществимо, — продава своето, да речемъ недостатъчно млѣчно стадо, и го замѣнява съ друго, по-добро въ това отношение.

Но работата не е така само съ овчаря. Сжщото прави, напр., камчийския свинаръ. И той кара свинитѣ си на пазаря. За тая цель ги угоява, като похарчва извѣстна сума, която, разбира се, трѣбва да му се възвърне и му се възвръща при продажбата. Важното тукъ е, че и той влаза въ обръщанието на пазаря и че вече отъ тамъ ще черпи енергия за производството си; ако ли пъкъ нѣма печалба, разбира се, че ще трѣбва, по-рано или по-късно, да захвърли тоягата, да напусне занаята си. Подобни явления въ скотовъдството се забелѣзватъ въ всичкитѣ му отрасли и навредъ, разбира се, на едно мѣсто по-бързо развиващи се, а на друго по-слабо.

Като продължавамъ съ примѣра за овцевъдството, — и като съ това наедно влизамъ въ областьта на промѣнитѣ, причинявани отъ земледѣлието и държавнитѣ финансии, — трѣбва да кажа, че авторътъ не се принуждава да измѣня стария му начинъ за отглеждване, да приготвя искуствена срѣда за неговото сжществуване, само отъ горнята причина, пазаря.

Отпреди, злѣ-добрѣ, той е могалъ да искарва на паша и зимно време овцетѣ си; обаче днесъ, и да ги искарва, тѣ не намиратъ поляни, покрити съ засъхнала трѣва, едно, защото сж значително смалени и друго

[1]) Разбира се, нашитѣ добри овчаре и селене не си намѣнятъ много бърже мнението: тѣ по обичай, по традиция, искамъ да кажа, подъ влиянието на „идеалистически“ мотивъ (може би още и подъ влиянието на други причини и жизнени условия, които оставяме настрана) всé не ядатъ още „агнешко“ до Св. Георгия и сé считатъ това за „грѣхъ“. Влиянието на „идеалистическия фактъ“ тука е „фактъ“ и още по-важенъ, понеже влияе на цѣло население. Тоя „фактъ“, тоя „идеалистически“ мотивъ, обаче, намира своето обяснение и зараждание, само като се вземе предъ видъ предишното състояние на скотовъдството, т. е. така нар. „економически“ факторъ.

защото орнитѣ земи сж грижливо пречистени отъ всѣкакви трѣви. Ето защо нé само овчаритѣ, но и скотовъдцитѣ изобщо приготвюватъ днесъ за зимата повече припаси, храни, сѣно и т. н. Прочее, това поражда нужда за сѣене на фий и др. трѣвни растения, особно тамъ, дѣто нѣма достатъчно ливади. А пъкъ че орната земя се увеличава, че пашитѣ намаляватъ, че отглежданието на добитъка, изобщо, става по-трудно, може да се схване косвенно отъ многочисленнитѣ спорове за пасбища, мери, а така сжщо отъ преизобилнитѣ жалби на селянитѣ по тоя въпросъ. Разбира се, — селянинътъ ще се оплаква, че нѣмало, гдѣ да се пасатъ воловетѣ, говедата, че нѣмало, като преди, мери за селски воловари, коняри и т. н. Твърдѣ е естественно, щото тѣзи промѣни да се отразятъ въ главата на нашия селякъ като скръбни работи, най-първо, защото тѣ го силно засягатъ и, сетнѣ, защото той е човѣкъ, който сравнява всичко съ недавното свое минало, споредъ което той сжди за всички околни явления, тъй като това е за него обикновенность, добро мѣрило за идеалъ. Намалението на пашитѣ, което и относително и абсолютно, се отразява най-чувствително, най-много, върху ония скотовъдци, които нарекохъ специално натурални. Така «йозоветѣ» почти изчезнаха; въ нѣколко села отъ Одринския вилаетъ тѣ изчезнаха, главно, поради туй, че се направиха нови села въ незаселенитѣ гористи мѣста, отъ които сж искоренени цѣли пространства. Таквозъ пречистване е станало, напр. и въ Варненско, на истокъ, по направление на Девненското езеро. Въ такива мѣста не е добрѣ за онѣзи, които иматъ много добитъкъ и не искатъ да правятъ разходи за храненето му; дори ако не имъ се иска заплата за мерата, тѣ пакъ сж принудени да търсятъ по-добри мѣста, или да търсятъ срѣдства за поминъка си при новитѣ условия. Но дали ще успѣятъ и кои сж необходимитѣ за това условия, е другъ въпросъ.

Отъ друга страна и смѣсеното скотовъдство, ако и по-късно отъ специалното, е почнало силно да подпада подъ влиянието на паричното стопанство, което е вече не малко измѣнило характера на земледѣлието ни. Отпреди, или както за по-голѣма ясность приемаме, преди освобождението на България, смѣсеното скотовъдство е било тѣсно свързано съ земледѣлието; то е сжществувало почти само за отдѣлната ступанска единица, която го е произвеждала — да задоволява нейнитѣ нужди и т. н. Добитъкътъ е, значи, испълнявалъ една, ако е позволено така да кажа, естественна функция, като добитъкъ. Да, той е испълнявалъ своята работа именно «като добитъкъ», съ физическата си сила, съ месото си, млѣкото си и т. н., а нé като предметъ, който се продава и обръща въ пари, за да испълни отсетнѣ нѣкое, неопредѣлено отпреди, назначение въ селското ступанство. — Тогава наистина селенитѣ сé още рѣдко сж продавали за пари жито и добитъкъ. Паричната размѣна и самитѣ пари сж били рѣдкость. До самото освобождение данъцитѣ, изобщо, сж били натурални повинности. Обаче освобождението даде силенъ тласъкъ на паричното ступанство, понеже остави свободенъ входа за европейзацията, понеже направи радикални промѣни въ държавния и социалния строй за въ полза на бюрокрацията, милитаризма, промишленицитѣ, гешефтаритѣ и т. н. То обаче не даде лѣкъ на силно измъченото тѣло на земледѣлческа България. Наистина, въ първо време, тя се исправи съ остатъка отъ силитѣ си и отъ подирѣ-

пата на надѣждитѣ си; но това неможи да я поддържа дълго време. За земледѣлецътъ-скотовъдецъ има двойна и тройна неизгода: първо той купува повечко земя и по-скъпъ добитъкъ, а отсетнѣ се намали както цѣната на добитъка, така и тая на плодоветѣ отъ работената отъ него земя, а при това той трѣбваше да изплаща и не малкия държавно-финансовъ товаръ. Прочее, нуждата отъ пари за нашето дребно земледѣлие, негова продължителенъ кризисъ вършеше и върши своето дѣло въ тѣсно свързаното съ него скотовъдство: кредиторътъ на селяка, билъ той лихваръ или държавно учреждение, всѣкога бърза да заграби добитъка му, а че сетнѣ останалия му имотъ; това е вѣрно особно за бирницитѣ, които почватъ секвестра, макаръ за десятъкъ, пѫтна повинность или други данъкъ, отъ кравата на селяка, — до като лихваринътъ хвърля често пѫти окó на нивата му. Не може да се мисли, че това явление е случайно, или пъкъ, както претендиратъ нѣкои, че то сѫществува, поради особни законоположения у насъ. Не; защото и самиятъ земледѣлецъ прави сѫщото, ако само превари бирника, лихваря или длъжника си. Сѫщо така, ако му се случи нѣкоя странична нужда (напр., да прати пари на сина си солдатинъ, или при болесть) той нѣма да заложи кѫщата или нивата си, а ще продаде кравата или юницата си. Това, разбира се, не става току така; напротивъ, въ такива моменти жената, дѣцата на селяка наистина жалѣятъ, а самиятъ глава на семейството бива съ мраченъ изгледъ, мълчаливъ, почти отчаянъ, ако не се е вече отдалъ на пиянство, или други порокъ. Интересно е да се запита човѣкъ: отъ дѣ тая скръбь и обичь въ душата на тѣзи хора за една телица или крава? Очевидно, тѣ не могатъ да се отдѣлятъ лесно отъ добитъка, когото сѫ отглеждали за себе си; сѫщо така е обяснима скръбьта на селенчето, когато му се отнема неговата телица, която тó е кърмило и поило, съ която е живѣло наедно.., Тая скръбь я има навредъ, дѣто селякътъ бива принуденъ да отчуждава добитъка си: тя е единъ общественъ фактъ, причинитѣ на който сѫ, както се види отъ горното, чисто ступански, економически.

Азъ свършихъ съ отклонение. Затова искамъ искрена прошка, като вѣрвамъ, че тó не е попречило да се разбере онуй, което искахъ да ви кажа въ реферата си, макаръ въ необработена и недостатъчно развита форма за неотдавнашното състояние на нашето скотовъдство и за неговото измѣнение подъ влиянието на пазаря и паричното ступанство, следствие на което се мѣни характера и цельта на неговото отглеждание въ ступанския ни животъ.

Н. С. Д.

ИСКУСТВОТО ОТЪ МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКА ГЛЕДНА ТОЧКА

(Писма безъ адресъ)

Отъ *А. Кирсановъ.*

Искуството у първобитнитѣ народи.

(Продължение отъ № 7 и 8).

По какъвъ начинъ отъ индивидуалното търсене на храната се е развило ступанството? За това, по мнѣнието на Бюхера, ние не можемъ днесь да си съставимъ почти никакво понятие; азъ мисля, че ние ще си съставимъ такова понятие, ако вземемъ въ съображение, че *търсенето храна е било първоначално обществено, а не индивидуално.* Хората първоначално сѫ «търсѣли» храната си сѫщо тъй, както я «търсятъ» общественитѣ животни: сдруженитѣ сили на повече или по-малко голѣми групи сѫ се направлявали къмъ завладяването на *готовитѣ* природни дарове. Цитирания отъ мене въ миналото писмо Ерль, справедливо забелѣзва съ думитѣ на де-ль Жироньера, че когато негритоситѣ по цѣли кланове отиватъ на ловъ, тѣ ни напомнюватъ стадо орангъ-утани, което е предприело хищническо нападение. Подобно нападение ни напомнятъ и по-горѣ описанитѣ опустошения на полега, извършвани отъ съединенитѣ сили на пигмеитѣ отъ племето на Акка. Ако подъ ступанство трѣбва да се разбира задружната дѣятелность на хора, направлена къмъ придобиване на извѣстни блага, то подобни нападения необходимо трѣбва да се признаятъ за едни изъ най-първитѣ видове ступанска дѣятелность.

Първоначалния видъ на придобиване блага се явява *събирането на готовитѣ природни дарове.*[1] Разбира се, самото това събиране може да бѫде подраздѣлено на нѣкои разновидности, къмъ числото на които се отнася риболовството и ловджийството. Следъ *събирането* следва *производството*, понѣкога, — както това виждаме, напримѣръ, въ историята на първобитното земледѣлие — свързанъ съ него редъ почти незабелѣжими преходи. Земледѣлието, — даже най-първобитното, — има, разбира се, всичкитѣ признаци на ступанска дѣятелность.[2] А тъй като най-напредъ обработването на полетата много често се е извършвало съ общитѣ сили на кръвния съюзъ, то, ето ви вамъ нагледенъ примѣръ, който ясно ви показва по кой начинъ общественитѣ инстинкти, които първобитния че-

---

[1]) „Das Sammelvolk und nicht das Jägervolk müsste danach an dem unteren Ende einer wirtschaftlichen der Menschheit stehen", справедливо забелѣзва Панковъ въ „Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin, Band XXX, № 3, 5, 162". Така гледа и Заразини, по мнѣнието на когото ловджийството се явява важно средство за добиване храна само на сравнително по-висока степень на развитие. Die Weddas, s. 401.

[2]) Зачатки на ступанска дѣятелность може да се види така сѫщо въ нѣкои обичаи на австралийцитѣ, които излишенъ пѫть свидѣтелствуватъ за грижитѣ имъ относително бѫдѫщето. У тѣхъ е запретено да се изтръгватъ растенията съ коренитѣ, чийто плодове употребяватъ за храна, а сѫщо и да се развалятъ гнѣздата на птицитѣ, яйцата на които ядатъ и т. н. Ratzel, Antropo-Geographie I. 348.

ловѣкъ е получилъ отъ антропоморфнитѣ си прадѣди, сж могли да намѣрятъ широко приложение въ ступанската му дѣятелность. По послешната сждба на тѣзи инстинкти се е опредѣляла отъ тѣзи, — постоянно измѣняющи се, — взаимни отношения, въ които сж стжпали хората за тази дѣятелность, или както се изразява Марксъ въ процеса на производството. Всичко това е повече отъ естествено, и *азъ не разбирамъ, въ какво се заключава неразбираемата страна на този естественъ ходъ на развитие.*

Впрочемъ размислете.

Споредъ Бюхера затрудненнето е въ следующето: «Много естествено би било да предположимъ — говори той, — че този превратъ (преминуване отъ индивидуално търсене храна къмъ ступанство) се почва тогава, когато на мѣстото на простото присвояване природнитѣ дарове за незабавното имъ употребление, се появява производство направлено къмъ по-отдалечена цель и мѣстото на инстинктивната дѣятелность на органитѣ заема трудътъ, като промѣнение на физическата сила съ съзнателна цель. Но установяйки такова чисто теоретическо положение, ние не би спечелили много. *Трудътъ*, както се явява у първобитнитѣ народи, представлява отъ своя страна много неясно явление. Колкото по-близко дохождаме до тази точка, отъ която се почва развитието му, толкова повече той се приближава и по форма и по съдържание до *играта*.[3]) И тъй препятствието за разбиране прехода отъ простото търсене храна къмъ ступанска дѣятелность се заключава въ това, че не тъй леко може да се прекара граница между труда и играта.

Решаването въпроса за отношението на труда къмъ играта — или, ако искате, на играта къмъ труда, — е въ висша степень важно за изяснение *генезиса на искуството*. Затова азъ ви поканвамъ внимателно да изслушате и *старателно да претѣглите всичко*, което Бюхеръ говори по това. Нека той самъ излага взгляда си.

«За да излѣзе отъ предѣлитѣ на простото търсене на храната, човѣкъ вѣроятно се подбужда отъ инстинкти, подобни на тѣзи, които се наблюдаватъ у висшитѣ животни, особено инстинкта на подражание и инстинктивната склоность къмъ всѣкакви опити. Отхранването на домашни животни се почва, напримѣръ, не отъ полезнитѣ животни, а отъ тѣзи, които человѣкъ отглежда само за свое удоволствие. Развитието на обработвающата промишленость, както се види, на всѣкадѣ се почва съ шарание на тѣлото, татуирване, пробиване или друго обезобразяване на отдѣлнитѣ тѣлесни части, следъ това малко по малко се развива приготовляване на украшения, маски, рисунки на кора, иероглифи и т. п. занятия. По този начинъ, техническитѣ похвати се добиватъ при игритѣ, и само постепено получаватъ полезно приложение. А затова по-рано приетата последователность въ степенитѣ на развитие трѣбва да се замѣни съ права противоположность: играта е по стара отъ труда, а искуството е по-старо отъ производството на полезни предмети.[4])

Вий чувате: *играта е по-стара отъ труда, а искуството по-старо отъ производството на полезни предмети.*

---

[3]) Четыре очерки, стр. 92—93.
[4]) Четыре очерки, стр. 93—94.

Ясно ви е сега, защо азъ искахъ отъ васъ внимателно отнасяне къмъ думитѣ на Бюхера: тѣ иматъ много близко отношение къмъ защищаваната отъ менъ историческа теория. Ако дѣйствително играта е постара отъ труда, и ако искуството дѣйствително е по старо отъ производството на полезнитѣ предмети, то материалистическото обяснение на историята, — поне въ този видъ, въ какъвто е предадено отъ автора на *Капиталътъ*, — *не издържва критиката на фактитѣ* и всичкото мое разсѫждение ще бѫде поставено съ главата надолу: ще трѣбва да разсѫждавамъ за зависимостьта на економиката отъ искуството, а не за зависимостьта на искуството отъ економиката. Но правъ ли е Бюхеръ?

Да провѣримъ отначало казаното отъ него за играта. За искуството ще говоримъ по-долу.

Споредъ Спенсера, главниятъ отличителенъ признакъ на играта се явява обстоятелството, че тя непосредствено не помага въ процеса, необходимъ за поддържане живота. Дѣятелностьта на играющия не гони нѣкаква опредѣлена утилитарна цель. Наистина, упражнението на органитѣ, които се привождатъ въ движение въ време на играта, е полезно, както за играющия индивидуумъ, така и за цѣлия родъ въ последня смѣтка. Но упражняването не се исключава отъ дѣятелностьта преследующа утилитарни цели. Работата не е въ упражнението, а въ това, че утилитарната дѣятелность, освѣнъ упражненията, и получающитѣ се отъ тѣхъ удоволствия, води къмъ достигането на нѣкаква практическа цель, — напримѣръ, цель къмъ добиване храна, — когато пъкъ въ играта такава цель отсѫтствува. Когато котката лови мишка, то тя, освѣнъ удоволствието, което си доставлява съ упражнението на органитѣ си, получава още лакома храна, а когато сѫщата тази котка тича подиръ търкаляната по пода топка, то тя нищо друго не получава, освѣнъ удоволствие, доставляемо отъ играта. Но ако това е така, то по кой начинъ е могла да възникне такава безцелна дѣятелность?

Извѣстно е, какъ отговаря Спенсеръ на това. Всичкитѣ сили на организма у нисшитѣ животни се раздѣлятъ за изпълнение на отправленията, необходими за поддържане на живота. Нисшитѣ животни знаятъ само утилитарна дѣятелность. Но на висшитѣ стъпала на животинската стълба не така стои работата. Тука не всичкитѣ сили се поглъщатъ отъ утилитарната дѣятелность. Благодарение на доброто хранение въ организма се набира нѣкакъвъ излишъкъ отъ сили, които искатъ исходъ, и когато животното *играе* — то се подчинява именно на тази нужда. Играта е искуствено упражнение на силата.[5])

Такова е *происхождението* на игритѣ. А какво е нейното *съдържание?* Съ други думи: ако въ играта животното упражнява своитѣ сили, то защо едно животно ги упражнява тъй, а друго инакъ; защо на животнитѣ отъ различни породи сѫ свойствени различни игри?

По думитѣ на Спенсера, хищнитѣ животни ясно ни показватъ, че играта имъ се състои отъ въображаемъ ловъ и нападения. Цѣлата тя е «нищо друго, освѣнъ драматическо представление на преследване жертвата, т. е. идеално удовлетворение разрушителнитѣ инстинкти при отсѫтствието

---

[5]) Ср. Основанія психологіи. С.-Петербургъ, 1876, т. IV, стр. 330 и след.

на реалното удовлетворение».[6]) Какво означава това? Това означава, че съдържанието на игритѣ у животнитѣ се опредѣля отъ тази дѣятелность, съ помощьта на която се поддържа сѫществуването имъ. Кое предшествува: играта утилитарната дѣятелность ли, или утилитарната дѣятелность — играта? Ясно е, че *утилитарната дѣятелность предшествува играта*, че *първата е по-стара отъ втората*. А що виждаме у хората? Игритѣ на дѣцата: бавяне кукли, играта на гости и т. н. сѫ театрални представления отъ дѣятелностьта на възрастнитѣ.[7]) Но каква цель преследватъ възрастнитѣ хора въ своята дѣятелность? Въ най-многото случаи тѣ преследватъ *утилитарни цели*. Значи *и у хората, дѣятелностьта преследующа утилитарни цели*, инъкъ казано, — дѣятелностьта, която е необходима за поддържане живота, както на отдѣлнитѣ лица, тъй и на цѣлото общество, *предшедствува играта и отъ себе си опредѣля съдържанието* ѝ. Такъвъ е извода, който логически следва отъ това, което говори Спенсеръ за игритѣ.

Този логиченъ изводъ съвършено съвпада съ взглядоветѣ по тоя въпросъ на Вилхелма Вундта.

«Играта е рожба на труда — говори знаменития психо-физиологъ. Нѣма ни единъ видъ игра, която да не би имала своя образецъ въ това или друго сериозно занятие, и — както отъ само себе си се разбира, — което да я предшествува въ времето. Защото жизнената необходимость принуждава къмъ трудъ, а при труда човѣкъ малко по-малко се научва да гледа на употребената въ работа своя сила като на удоволствие».[8])

Играта се поражда отъ стремлението отново да се испита удоволствието, причиняемо отъ употребената въ работа сила. И колкото по е голѣмъ запаса отъ сили, толкова е по-голѣмо и стремлението къмъ игра, разбира се, при други равни условия. Нѣма нищо по-леко отъ твърдото убѣждение въ това.

Тука, както и на всѣкадѣ, ще трѣбва да доказвамъ и поясняваmъ мисъльта си съ примѣри.

Извѣстно е, че диващитѣ въ своитѣ игри често въспроизвеждатъ движенията на различни животни.[9]) Съ какво се обяснява това? Съ нищо друго, освѣнъ съ стремлението да се преживѣе удоволствието, причинено отъ употреблението силата при ловджийството. Погледайте, какъ ходи на ловъ за тюлени ескимоса: по коремъ той допълзява до него; старае се да държи главата си, както я държи тюленя; подражава на всичкитѣ негови движения, и само когато се приближи на близко растояние до него, решава се, най-после, да стреля върху му. Подражаването тѣлодвиженията на животното съставлява по този начинъ много сѫществена часть при ловджийството. Не е чудно следъ това, че когато у ловеца се появи желанието отново да изпита удоволствие, причиняемо отъ употребената на ловъ сила. Той отново се залавя да подражава на тѣлодвиженията на живот-

[6]) Ibid, стр. 305.
[7]) Ibid, сѫщата страница.
[8]) Ethik, Stuttgart, s. 145, 1886.
[9]) So sprachen sie von einem Affentanz, einem Faulthiertanz einem Vogeltanz u. s. w. Schomburgk, Reisen in Britisch-guiana, Leipzig 1847, erster Theil s. 154.

нитѣ и си създава своя оригинална ловджийска игра. Но отъ какво се опредѣля тукъ характера на *играта?* Отъ характера на сериозното занятие, т. е. *ловджийството.* Играта е рожба на труда, който необходимо я предшествува въ времето.

Другъ примѣръ. Фонъ-денъ Щейненъ видѣлъ у единъ човѣкъ отъ бразилско племе игра съ потрѣсающъ драматизмъ, изобразяюща смъртьта на раненъ войникъ. [10]) Какъ мислите вие, кое въ този случай е предшествувало: войната играта ли, или играта войната? Азъ мисля, че отначало е имало война, а отпосле сѫ се появили такива игри, които да изобразяватъ военни сцени; отначало у дивака се е появило впечатлението произведено отъ негова раненъ на войната другарь, а следъ това се е появило стрѣмлението, да въспроизвежда това впечатление чрезъ игранне. Ако съмъ правъ — пъкъ азъ съмъ увѣренъ въ това — то азъ и тукъ имамъ пълно основание да кажа, че дѣятелностьта, преследующа нѣкаква утилитарна цель, е по стара отъ играта, и че играта се явява нейна рожба.

Бюхеръ, може би, ще каже, че и войната и ловджийството представляватъ отъ себе си не толкова трудъ за първобитния человѣкъ, колкото забава, т. е. сѫща игра. Но да се говори така, значи да се играе съ думитѣ. На тази стадия на развитие, на която стоятъ нисши племена, ловътъ и войната се явяватъ, като дѣятелность, която е необходима за поддържанието сѫществуванието на ловджията, или за неговата самозащита. И тази, и другата преследватъ съвършенно опредѣлена утилитарна цель, и може да се отождествяватъ съ играта, характеризуема именно съ отсѫтствието на такава цель, само при голѣмо и почти съзнателно злоупотрѣбление съ терминитѣ. Изследователитѣ на дивашкия животъ говорятъ, че тѣ (дивацитѣ) никога не ходятъ на ловъ само за едно удоволствие [11]).

Впрочемъ, да вземемъ и трети примѣръ, който не оставя вече никакво съмнение, относително истиностьта на защищаемия ми възгледъ.

По рано азъ указахъ на важното значение на обществения трудъ въ живота на тѣзи първобитни народи, които редомъ съ ловджийството се занимаватъ сѫщо и съ земледѣлие. Сега азъ искамъ да обърна вниманието ви на това, *по кой начинъ* се извършва обществената обработка на полетата у *багобоситѣ* — едно отъ туземнитѣ племена на Южни Минданао. У тѣхъ съ земледѣлие се занимаватъ и двата пола. Въ деня, когато ще се засѣва оризътъ, мѫжетѣ и женитѣ се събиратъ заедно още рано сутриньта и се залавятъ за работа. Напредъ вървятъ мѫжетѣ и, *игращецъ*, забиватъ въ земята желѣзнитѣ търнакопи. Следъ тѣхъ вървятъ женитѣ, които хвърлятъ оризови зърна въ направенитѣ отъ мѫжетѣ раскопи и ги засипватъ съ пръсть. Всичко това се свършва тържествено и важно [12]).

---

[10]) Unter den Natur-Volkern Brasiliens, S. 324.

[11]) „The Indian never hunted game for spart“. Dorsey, Omaha — Sociology, Third annual Report, p. 267. Ср. у. Хелвальда: Die Jagd ist aber zugleich an und für sich Arbeit, eine Anspannung physischer Krafte, und dass sie als Arbeit nicht etwa als Vergnügen von wirklichen Jagdstammen aufgefasst wird darüber sind wir erst kürzlich belehrt worden. Kulturgeschichte, Augsburg, 1876, I, S, 109.

[12]) Die Bewohner von Süd Mindanao und der Insel Samoe von Al. Schadenberg. Zeitschrift für Fthnologie, Band XVII. S 19.

Тукъ виждаме съединение на *играта* съ *труда*. Но това съединение не закрива истинската свръзка на явленията. Ако вие не мислите, че багобоситѣ първоначално сж забивали своитѣ търнакопи въ земята и сж сѣяли оризъ просто за забава и само по после сж почнали да обработватъ земята за поддържание на своето сжществувание, то вие трѣбва да признаете, че труда въ този случай е по старъ отъ играта, и че играта се е *появила* отъ тѣзи особени условия, при които се извършватъ посѣвитѣ у багобоситѣ. Играта е рожба на труда, който я предшествува въ времето.

Забелѣжете, че самитѣ игри се явяватъ въ подобни случаи *прости въспроизвеждания тѣлодвиженията на работника*. Въ потвърждение на това ще наблѣгна на самия Бюхеръ, който въ книгата си «Arbeit und Rhythmus» сжщо говори, че «много отъ игритѣ на първобитнитѣ народи, представляватъ отъ себе си нищо друго, освѣнъ съзнателно подражание на извѣстни производителни дѣйствия. По този начинъ, при това мимическо изображение, труда необходимо трѣбва да предшествува играта».[13]) Азъ решително не разбирамъ, какъ може после това Бюхеръ да твърди, че играта е по стара отъ труда.

Вобще безъ всѣкакво преувеличение може да се каже, че книгата «Arbeit und Rhythmus» съ цѣлото си съдържание напълно и блѣстяще опровергава този възгледъ на Бюхера за отношението на играта и искуството къмъ труда, който азъ тукъ разбирамъ. Много чудно е, какъ Бюхеръ не забелѣзва това въпиюще и очевидно противоречие.

Очевидно, той е въведенъ въ заблуждение отъ тази теория на играта, която неотдавна хесенския професоръ Карлъ Гроосъ предложи на учения свѣтъ [14]). За това небезполезно ще бжде да се запознаемъ съ тази теория на Грооса.

По мнѣнието на Грооса, гледанието на играта, като на проявление на излишната сила, не напълно се потвърдявало отъ фактитѣ. Кученцата играятъ едно съ друго до пълно изнемощавание и възобновяватъ играта после много кратъкъ отдихъ, който имъ донася не избитъкъ отъ сили, а само такова количество, което едва е достатъчно за възобновлението на забавата. Подобно на това и нашитѣ дѣца, макаръ и да сж много уморени, напримѣръ, отъ продължителна разходка, много скоро забравятъ за отпадналостьта, щомъ като почнатъ да играятъ. Тѣ не се нуждаятъ отъ продължителенъ отдихъ и отъ събирание на сили: «инстинкта ги подбужда къмъ дѣятелность, не само тогава, когато, — да се изразя образно, — чашата е препълнена, но даже и тогава, когато тя съдържа не повече отъ една капка [15])». Избитъкътъ отъ сили не е conditio sine qua non за играта, а само много благоприятно за нея условие. Не, ако това и да не бѣше тъй, то все-таки теорията на Спенсера (Гроосъ я нарича теория на Шилера Спенсера) би била недостатъчна. Тя се старае да ни изясни *физиологическото* значение на играта, но не изяснява нейното *биологическо* значение. А това ѝ значение е много голѣмо. Игритѣ, особено игритѣ на младитѣ животни, иматъ съвършено опредѣлена биологическа цель. Както у

---

[13]) Arbeit und Rhythmus, S. 79.
[14]) Arbeit und Rhythmus, S. 79.
[15]) Въ книгата „Die Spiele der Thiere“ Iena 1896 g.

хората, тъй и у животнитѣ игритѣ на младитѣ индивидууми представляватъ упражнение на тѣзи свойства полезни за отдѣлнитѣ индивидууми или за цѣлия родъ [16]. Играта подготвя младото животно къмъ неговата житейска дѣятелность. Но именно за това, че тя подготвя младото животно къмъ неговата бѫдѫща дѣятелность, то тя *предшествува* тази дѣятелность, и затова Гроосъ не се съгласява да признае, че играта е рожба на труда. Той говори, обратно — че *трудътъ е рожба на играта* [17]).

Този е, както виждате, сѫщия възгледъ, съ който се срѣщнахме при Бюхера. За това къмъ него се отнася исцѣло всичко, което казахъ за истинското отношение на труда къмъ играта. Но Гроосъ дохожда до въпроса отъ друга страна: той има предъ видъ, преди всичко, игритѣ на дѣцата, а не на възрастнитѣ. [18]) Въ какъвъ видъ ще се представи тамъ работата, ако и ние, подобно на Грооса, погледнемъ на въпроса отъ тази точка зрѣние?

Да вземемъ пакъ примѣръ. Ейръ говори, че дѣцата на австралийскитѣ туземци играятъ на война, и че такава игра много се поощрява отъ възрастнитѣ, тъй като тя развива ловкость у бѫдѫщитѣ войници. Това сѫщото виждимъ у сѣверо-американскитѣ червенокожи, у които въ такава игра взематъ участие по нѣколко стотини дѣца подъ предводителството на опитни войници. По думитѣ на Кетлина, такъвъ родъ игри съставляватъ за червенокожитѣ материална основа на тѣхната система на възпитание [19]). Предъ насъ е единъ прекрасенъ случай отъ такова приготовление на младитѣ индивидууми въ тѣхната бѫдѫща жизнена дѣятелность, за която говори Гроосъ. Но потвърдава ли този случай неговата теория? И да, и не! Сѫществуващата «система на възпитание» у народитѣ, които по горѣ назнахъ, ни довожда до това, че *въ живота на индивидуума игранието* на война предшествува дѣйствителното участие въ нея. [20]) Би следвало, че Гроосъ е правъ: отъ точка зрѣние на отдѣлното лице играта дѣйствително е по стара отъ *утилитарната* дѣятелность. Но защо у изброенитѣ народи се е установила такава система на възпитание, въ която играянието на война да заема толкова голѣмо мѣсто? Понятно защо: затова, че за тѣхъ е много важно да иматъ добрѣ подготвени войници, които отъ дѣца да сѫ привикнали на разни военни упражнения, значи, отъ обществена точка зрѣние работата се представлява въ съвсѣмъ друга свѣтлина: отначало — войната и създаваемата се отъ нея потрѣбность отъ добри войници, а после вече — играние на война за удовлетворение на тази потрѣбность. Съ други думи, отъ обществена точка зрѣние се вижда, че утилитарната дѣятелность е по-стара отъ играта.

Другъ примѣръ. Австралийската жена изобразява въ игритѣ си, между другото и това, какъ тя изтръгва отъ земята хранителнитѣ корени на растенията [21]). Нейната дъщеря вижда тази игра и по свойственното на

[16]) Ibid. S. 18.
[17]) Ibid. S. 19 20.
[18]) Ibid. S. 125.
[19]) Manners and Customs of the aborigines of Australea, p. 118.
[20]) Geo Catlin, Letters and notes on the Manners customs and Condition of the North American Indians, I, 131.
[21]) Letaurneau, l' evolution littéraire dans les divers races humaines, Paris 1894 p. 340.

дѣцата стремление къмъ подражание, тя вьспроизвежда тѣлодвиженията на своята майка [22]). Това тя прави въ тази възрасть, когато още не се залавя сериозно съ събиране на храна. Като че ли, въ нейния животъ играннето на ваденнето корени, предшествува дѣйствителното имъ вадение; за нея играта е по стара отъ труда. Но въ живота на обществото дѣйствителното вадение на корени, разбира се, е предшествувало въспроизвеждането на този процесъ въ игритѣ на възрастнитѣ и забавленията на дѣцата. *Затова въ живота на обществата трудътъ е по-старъ отъ играта* [23]). Ми се струва, че това е съвършенно ясно. А ако това е ясно, то остава ни само да се попитаме, отъ коя точка зрѣние економистътъ и въобще человѣкъ, който се занимава съ обществената наука, отъ коя точка зрѣние трѣбва да гледа на въпроса за отношението на труда къмъ играта? Азъ мисля, че отговора и тука е ясенъ: человѣкъ, който се занимава съ обществената наука, не може да не гледа на тоя въпросъ — сѫщо и на всичкитѣ възникнали въпроси по тая наука — иначе, освѣнъ отъ обществена точка зрѣние. Затова — не може, защото като стоимъ на обществена точка зрѣние, ние съ голѣма легкость намираме причината, по която игритѣ се явяватъ въ живота на индивидуума по рано отъ труда; а ако не отидемъ по далечъ отъ индивидуална точка зрѣние, то не ще разберемъ нито защо играта се явява въ неговй животъ по рано отъ труда, нито — защо той се забавлява именно съ тия, а не съ други какви-да-е игри.

Това е вѣрно сѫщо и въ биологията; само вмѣсто понятието „общество", трѣбва да поставимъ тамъ „родъ" (по-вѣрно—видъ). Ако играта служи за подготовление на младитѣ индивидууми къмъ очакващата ги въ бѫдѫще жизнена задача, то очевидно е, че отначало развитието на вида ще представи предъ тѣхъ извѣстна задача, която изисква опредѣлена дѣятелность. Следъ това вече, като резултатъ отъ наличностьта на тази задача, се явява подбора на индивидуумитѣ, съответствено съ изискуемитѣ се отъ нея свойства и въспитаванието на тѣзи свойства въ дѣтинството. И тукъ играта не е повече, освѣнъ рожба на труда, функция на утилитарна дѣятелность.

Между човѣка и нисшитѣ животни въ такъвъ случай, разликата се заключава само въ това, че развитието на наследенитѣ инстинкти играе въ неговото въспитание много по малка роля, отколкото въ това на животнитѣ. Тигърътъ се ражда хищно животно, а человѣкъ не се ражда ни ловецъ, ни земледѣлецъ, ни войникъ или търговецъ: той става такъвъ или онакъвъ подъ влиянието на окрѫжающитѣ го условия. И това е вѣрно и за двата пола. Австралийското момиче не се ражда съ инстинктивно стрем-

---

[22]) „A nother favourite amusement among the children is to practise the dances and songs of the adulets." Eyere, Op. cit p. 227.

[23]) Les jeux des petits sont l'imitation du travail des grands. „Dernier journal du docteur David Livingston, t II, p. 267". Малкитѣ съ нищо друго тъй не се забавляватъ, както съ подражавание работата на майка си. За играчки на братята имъ служатъ . . . малки лѫкове и стрѣли. (Изследвание на Замбези отъ Давидъ и Чарлзъ Ливингстонови). „The amussement of the natives are various but tbey generally have a reference te their future occnpations", Ейръ, p. 227.

„Тѣзи игри се явяватъ точно подражание на по-послешната работа", Klutschak Op. cit. S. 222.

ление да изважда изъ земята корени или да испълнява други подобни на тая ступански работи. Това стремление се поражда въ нея отъ склоностьта къмъ подражание: въ своитѣ забавления тя се старае да въспроизведе работитѣ на своята майка. Но защо тя подражава на майка си, а не на баща си? За това, че въ обществото, къмъ което тя принадлежи, вече се е установило раздѣлението на труда между мжжа и жената. Тази причина, както виждате, лежи не въ инстинктитѣ на индивидуумитѣ, а въ окрж жающата ги обществена срѣда. Но колкото е по-голѣмо значението на обществената срѣда, толкова е по-малко позволително да се напуща обществената точка зрѣние и да се стжпа на индивидуална, както това прави Бюхеръ въ своитѣ разсжждения за отношението на играта къмъ труда.

Гроосъ говори, че теорията на Спенсера не взема предъ видъ *биологическото* значение на играта. Съ много по-голѣмо право може да се каже, че самъ Гроосъ не забелѣзва нейното *социологическо* значение. Впрочемъ, възможно е, щото това упущение да бжде поправено въ втората часть на съчинението му, която ще бжде посветена на играта у хората. Раздѣлението на труда между половетѣ става причина да се погледне на Бюхеровитѣ разсжждения отъ нова точка зрение. Той изобразява труда на възрастния дивакъ, като забавление. Това, разбира се, само по себе си е погрѣшно; за дивака лова не е спортъ, а сериозно занятие, необходимо за поддържане живота. Самъ Бюхеръ много вѣрно забелѣзва, че «диващитѣ често търпятъ ужасна нужда, и пояса — всичкото имъ облѣкло, служи имъ за това, което нѣмското простолюдие нарича «Schmachtriemen», съ който тѣ стягатъ стомаха си, за да ослабятъ мжченията на терзающия ги гладъ».[24]) Нима и въ тѣзи «части» (по признанието на самия Бюхеръ) случаи диващитѣ оставатъ спортсмени и ходятъ на ловъ за забава, а не отъ тѣжката необходимость? Отъ Лихтенщайна узнаваме, че се случва, бушменитѣ да оставатъ безъ храна въ течение на нѣколко дни. Периодитѣ на такива гладувания се явяватъ, разбира се, периоди на усилено търсение храна. Нима и това търсение е забавление? Сѣвероамериканскитѣ червенокожи играятъ «игри на бизони», въ това време, когато отдавна не имъ сж испадали бизони, и когато ги грози гладна смърть.[25]) Играта се продължава до тогава, до като не се появятъ бизони, чийто появление индийцитѣ свързватъ съ играта. Като оставимъ на страна въпроса, който тукъ не ни занимава: какъ е могло да възникне въ ума имъ представлението за такава свръзка, ние можемъ съ увѣреность да кажемъ, че въ подобни случаи, ни «играта на бизони», ни лова, който се започва при появяването на тѣзи животни, не могатъ да се разглеждатъ като забавление. Тукъ самата игра се оказва дѣятелность, която преследва утилитарна цель, и е тѣсно свързана съ главната, жизнена дѣятелность у червенокожитѣ.[26])

---

[24]) Четыре очерка, стр. 77.

[25]) Catlin, op. cit. I, 127.

[26]) Струва се на Бюхера, че първобитниятъ човѣкъ може да живѣе безъ трудъ. „Несъмнено, говори той, — че човѣкъ въ течение на много време е живѣлъ, безъ да работи и, ако е поисквалъ, то можалъ е да намѣри по земята много мѣстности, гдѣто саговата палма, пизанга, хлѣбното дърво, кокосовата и финикова палми, даже и сега му позволяватъ да сжществува при най-малки усилия отъ негова страна“ (Четыре очерка, стр. 72—73). Ако подъ „многото време“

По нататъкъ. Погледнете на жената на нашия мнимъ спортсменъ. Тя мъкне тяжести въ време на походъ, копае корени, строи колиби, распалва огънь, стърже кожи, плете кошници, а по-после обработва и полетата.[27]) Нима всичко това е игра, а не работа? По думитѣ на Ф. Прескотъ, у индийцитѣ мжжътъ работи лѣтѣ не повече отъ единъ часъ на день; това, ако обичате, можете да наречете забавление. Но у това сжщо племе и презъ сжщото време на годината жената се труди около *шесть* часа въ день; тука вече е по-трудно да се предположи, че имаме работа съ «игра». А зимѣ и мжжътъ и жената сж принудени да работятъ много повече, отколкото лѣтѣ: тогава мжжътъ работи около шесть часа, а жената около *десеть*.[28])

Тука вече прямо и решително невъзможно е да се говори за «игра». Тукъ вече имаме работа съ трудъ sans phrases, и макаръ този трудъ да е по-малко интенсивенъ и по-малко изнурителенъ, отколкото труда на работницитѣ въ цивилизованото общество, но отъ това той не престава да бжде *ступанска дѣятелность съ съвършено опредѣленъ видъ*.

И така, предложената отъ Грооса теория на играта не спасява разгледваното отъ мене Бюхерово положение. Трудътъ се оказва толкова по-старъ отъ играта, колкото родителитѣ отъ дѣцата, колкото обществото отъ отдѣлнитѣ си членове.

Но веднажъ заговорихъ за играта, длъженъ съмъ да обърна вниманието ви още на едно отчасти познато вече вамъ Бюхерово положение.

По неговото мнѣние въ най-раннитѣ степени на человѣческото развитие отсжтствува предаванието изъ родъ въ родъ на културнитѣ придобития[29]) и това обстоятелство лишавало дивака отъ една черта, съставляюща най-голѣмъ сжщественъ признакъ на ступанството.[30]) Но ако играта, даже споредъ Грооса, служи въ първобитното общество за подготовление на младитѣ индивидууми къмъ испълнение на бждащитѣ имъ житейски задачи,

---

Бюхеръ разбира тази епоха, когато „човѣкъ“ току що се е формиралъ като особенъ зоологически видъ (или родъ), то азъ ще кажа, че тогава нашитѣ прадѣди сж „работили“, вѣроятно, ни повече, ни по-малко, отколкото човѣкоподобнитѣ маймуни, за които ние нѣмаме никакво право да говоримъ, че въ живота имъ играта е заемала повече мѣсто, отколкото необходимата дѣятелность за поддържане живота имъ. А колкото се касае до нѣкои особени географически условия, които ужъ да обезпечаватъ сжществуването на човѣка при най-малки усилия, то и тука не трѣбва нищо да се преувеличава. Раскошната природа на топлитѣ страни иска отъ човѣка не по-малко усилия, отколкото природата на умѣрения поясъ. Еренрейхъ мисли даже, че сумата на такива усилия въ топлитѣ страни е по-голѣма, отколкото въ умѣренитѣ. (Ueber die Botocaudos. Zeitschrift für Ethnologie p. XIX s. 27).

Разбира се, когато се почва обработването на хранителнитѣ растения, богатата почва на топлитѣ страни може значително да облегчи труда на човѣка, но такова обработване се почва само въ сравнително висшитѣ степени на културно развитие.

[27]) „The principal occupation of the women in this village consists in procuring wood and water in cooking dressing robes and other scins, in drying meat and wild fruit, und raising coarn“. Catlin, op. cit. I, 121.

[28]) Вижъ у Скольрафта въ неговата Historical etc. Information part, III, p. 235.

[29]) Четыре очерка, стр. 87 и след.

[30]) Тамъ, стр. 91.

то ясно е, че тя съставлява една отъ свръзкитѣ, които съединяватъ различнитѣ поколения, и които служатъ именó за предаване културното развитие изъ родъ въ родъ.

Бюхеръ казва: «Разбира се, можемъ да признаемъ, че последния (т. е. първобитния човѣкъ) се отнася съ особена любовь къмъ каменната брадва, надъ която, той, може би, се е трудилъ въ течение на цѣла гододина, и която му струва грамадни условия, и че тази брадва му се струва, като часть отъ самия него; но погрѣшно е да се мисли, че това цѣнно имущество ще мине въ наследство на неговитѣ дѣца и внуци и ще послужи като лостъ за по натататъшния прогресъ. До колкото е вѣрно това, че подобни предмети пораждатъ появяване на първитѣ понятия за „мое" и «твое», до толкова и многочисленитѣ наблюдения, които указватъ, че тѣзи понятия се свързватъ само съ отдѣлнитѣ лица и исчезватъ заедно съ тѣхъ. *„Имуществото се заравя въ гроба, заедно съ владѣлеца* (курсива на Бюхера), комуто е било лична собственость при живота. Този обичай е распространенъ въ всички части на свѣта и остатъци се срѣщатъ у много народи даже въ културнитѣ имъ периоди на развитие". [31])

Разбира се, това е справедливо. Но исчезва ли заедно съ предмета и *умѣнието да се прави този предметъ отново?* Не, не исчезва. Вече у нисшитѣ ловджийски племена виждаме, какъ родителитѣ се стараятъ да предадатъ на дѣцата всичкитѣ технически знания, които могатъ сами да си придобиятъ. „Щомъ като синътъ на австралийския туземецъ почне да ходи, баща му го води съ себе си на ловъ и риболовство, учи го и му расказва разни предания" [32]). И австралийцитѣ въ този случай не правятъ исключение отъ общото правило. У севѣро-американскитѣ червенокожи родътъ (the clan) назначавалъ особни възпитатели, върху които лежала обязаностьта да покажатъ на младото поколѣние всички тѣзи практически знания, които би имъ потрѣбвали въ бѫдѫще [33]). У кафритѣ всичкитѣ дѣца по-голѣми отъ десеть години се въспитаватъ заедно подъ зоркия надзоръ на главатаря на племето, при което момчетата обучаватъ въ военото и ловджийско дѣло, а момичетата въ разни домашни работи [34]). Това ли не е жива свръска на поколѣнията? Това ли не е предаване на културнитѣ придобития изъ родъ въ родъ?

Макаръ предметитѣ, които принадлѣжатъ на умрѣлия, дѣйствително, много често да се истрѣбватъ въ негова гробъ, но умѣнието да се произвеждатъ се предава изъ родъ въ родъ, *а това е много по важно отъ предаванието на самитѣ вещи.* Разбира се, такова истрѣбване на иму-

---

[31]) Четыре очерка, стр. 88.

[32]) Ratsel Völkerkunde, zweite Ausgabe, I Band S. 339. Сѫщото говори и Шаденбергъ за негритоситѣ на Филипинскитѣ острови Zeitschrift für Ethnologie, B XII, S 136. За въспитанието на дѣцата у жителитѣ на андаманскитѣ острови вижъ у Мена въ Journal of the Anthropological institute, vol, XII, p. 94. Ако се вѣрва на Емилъ Дешанъ, то веддитѣ съставляватъ исключение изъ това общо правило: тѣ, като че ли, не обучаватъ дѣцата си въ искуството да владѣятъ орѫжие (Carnet d'un voygeur. Au pays des Veddas, Paris 1892, p. 369—370). Това е малко вѣроятно. Дешанъ, въобще, не прави впечатление на обстоятелственъ изследователь.

[33]) Pawel, Indian Linguistic Families annual Repart, p. 35.

[34]) Лихтенщейнъ, Reisen, I, 425.

ществата забавя натрупването на богатствата въ първобитното общество, но, първо, то не премахва, както виждаме, живата свръска на поколенията, и второ, при съществуването на обществено владение на твърдѣ много предмети, имуществото на отдѣлното обикновено е твърдѣ голѣмо. То се състои, преди всичко, въ оржжия, а оржжията на първобитния ловецъ—войникъ, тъй тѣсно се сраствать съ неговата личность, че съставляватъ, като че ли, нейно продължение и затова се явяватъ малко пригодни за другитѣ лица [35]). Ето защо заравянието имъ заедно съ умрѣлия тѣхенъ притѣжатель съставляватъ по-малка загуба за обществото, отколкото би се показало на пръвъ погледъ. Когато по-после, съ развитието на техниката и общественото богатство, унищожаванието на предметитѣ на умрѣлитѣ става сериозна загуба за неговитѣ близки, то това малко по-малко почва да се ограничава или даже съвсѣмъ да се превратява, като отстжпва мѣсто на простия символъ на истрѣбванието [36]).

Тъй като Бюхеръ отрича сжществуванието на жива свръска между поколенията на дивитѣ народи, то неудивително е, гдѣто той много скептически се отнася къмъ родителскитѣ имъ чувства.

«Най новитѣ етнографи, — говори той, — изгубиха не малко трудъ, за да докажатъ, че силата на материнската любовь е обща черта въ всичкитѣ степени на културно развитие. Дѣйствително, трудно ни е да се примиримъ съ това, че чувството, което въ толкова привлекателна форма и подъ много видове се проявява у животнитѣ, гдѣто и да бжде, че това чувство отсжтствува у хората. Обаче, сжществуватъ много наблюдения, които показватъ, че духовната свръска между родителитѣ и дѣцата е вече плодъ на културата, и че у най нискостоящитѣ поради грижата за запазвание сжществуванието на собственото *азъ* се указва по-силна отъ всички други духовни движения, или даже, че само тази грижа се има предъ видъ . . . Сжщата черта на безграниченъ егоизмъ се забелѣзва и въ безжалостностьта, съ която много първобитни народи, при мѣстенията си, хвърлятъ на произвола на сждбата или оставятъ въ уединенитѣ мѣста *болнитѣ* и *старцитѣ*, които би могли да оздравятъ» [37]).

За съжаление въ потвърдение на своята мисълъ Бюхеръ привежда съвсѣмъ малко факти, и ние оставаме почти въ пълна неизвѣстность, относително това: за какви наблюдения именно говори той. За това остава само да провѣря неговитѣ думи на основание на тѣзи наблюдения, които сж извѣстни на самия менъ.

Съ голѣмо основание отнасятъ Австралийцитѣ къмъ нисшитѣ ловджийски племена. Културното имъ развитие е ничтожно. Предъ видъ на това, трѣбва да очаквамъ, че тѣмъ още не е познато това «културно придобитие», което ние наричаме родителска любовь. Обаче дѣйствителностьта не оправдава такова очакване: *австралийцитѣ сж страстно привързани къмъ своитѣ дѣца; тѣ често играятъ съ тѣхъ и ги милватъ* [38]).

---

[35]) Единъ изъ твърдѣ многото примѣри: „Der Jäger darf sich keiner fremden Waffen bedienen; besonders behaupten diejenigen Wilden, die mit dem Blasrohr Schiessen, das dieses Geschoss durch den Gebrauch eines Fremden verderben werde und geben es nicht aus ihren Handen. Martius op. cit. 418 и след.

[36]) Вижъ у Летурно: L' évolution de la propriété, p. 418 и след.

[37]) Четыре очерка, стр. 81—82.

[38]) Eyre, op. cit, p. 241.

Цейлонскитѣ ведди сѫщо стоятъ на най-ниска степень на развитие. Бюхеръ ги привежда, заедно съ бушменитѣ, като примѣръ отъ крайна дивость. А между това и тѣ, по свидѣтелството на Теннента сѫ *„забелѣжително привързани къмъ своитѣ дѣца и роднини“.* [39])

Ескимоситѣ, — тѣзи представители на културата въ ледниковия периодъ, — сѫщо *„много силно любятъ дѣцата си“.* [40])

За голѣмата любовь на южно американскитѣ индийци къмъ дѣцата си говори още отецъ Гумилъ [41]). Вайцъ счита тази черта като най характеристична въ характера на американскитѣ туземци [42]).

Между чернокожитѣ Африкански племена, може да се покаже на не малко отъ тѣхъ, които сѫ обърнали върху си вниманието на пѫтешественицитѣ съ своята нѣжна грижливость къмъ дѣцата си [43]).

Съ една дума, емпирическия материалъ, който съвременния етнографъ има на расположение и въ този случай не потвърдява възгледа на Бюхера.

Отъ гдѣ произлиза неговата грѣшка? Той неправилно е истълкувалъ доста распространения между дивацитѣ обичай да убиватъ дѣца и старци. Разбира се, на пръвь погледъ умозаключението отъ такова убивание, като отсѫтствие на взаимна привързаность между дѣцата и родителитѣ, се струва твърдѣ логично. Но то само се *струва*, и то само *на пръвъ погледъ*.

Въ дѣйствителность дѣтоубийството е много распространено между туземцитѣ на Австралия. Въ 1860 година е била избита третята часть отъ новороденитѣ дѣца на племето Неринайери: убивали всѣко дѣтенце, което се родило въ семейството, гдѣто вече има малки дѣца; убивали сѫ всички съ лошо тѣлосложение дѣца; убивали сѫ близнацитѣ и т. н. Но това още не значи, че австралийцитѣ отъ реченото племе сѫ лишени отъ родителско чувство. Съвсѣмъ напротивъ, като решатъ, че еди кое си дѣте трѣбва да се остави живо, тѣ му пригодяватъ *„съ безгранично търпѣние“* [44]). Както виждате, работата стои не тъй просто, както се виждаше отначало; дѣтоубийството не бърка на австралийцитѣ да обичатъ своитѣ дѣца и търпѣливо да имъ пригодяватъ. И това не е само съ Австралийцитѣ. Дѣтоубийството е сѫществувало и въ древната Спарта, но следва ли отъ тука, че спартанцитѣ още не сѫ дошле до тази степень на културно развитие, на която възниква любовьта на родителитѣ къмъ дѣцата?

Колкото се касае до убийството на болнитѣ и старитѣ, то тука, преди всичко, трѣбва да вземемъ предъ видъ тѣзи исключителни обстоятелства, при които то може да сѫществува. Убийство се извършва само тогава, когато старцитѣ, изнемощѣли, не могатъ да следватъ своитѣ роднини въ

---

[39]) Tennant, Ceylon, II, 445 (op. Die Weddes von Ceylon, von P. U. F. Sarasin, S. 469.)

[40]) D. Cranz, Historie von Graenland, B. I. S. 213. Ср. Клучака: Als Eskimo unter den Eskimos, S, 234, и Боесъ, op. cit. p. 566.

[41]) Histoire naturelle, civile et geographique de l' Orénoque, T. I, p. 211.

[42]) Die Indianer Nordamericas. Leipzig, S. 101. Виж. работата на Матилда Стевенсонъ: *„The Sia“* въ единадесеть годишния отчетъ на американското етнологическо бюро на Смитсонианския институтъ. По думитѣ на Стевенсонъ, когато храната недостига, възрастнитѣ сами гладуватъ, но хранятъ дѣцата.

[43]) Вижъ, напр. какво говори Швейнфуртъ за диуритѣ: Au coeur Afrique, t. I. p. 210.

[44]) Ratzel Völkerkunde, I, 338—339.

походитѣ [45]). Тъй като срѣдствата за пренасяние, които иматъ дивацитѣ на. расположение сѫ недостатъчни за превозвание на такива изнемощѣли членове на рода, то необходимостьта ги принуждава дз ги оставятъ на произвола на сѫдбата и тогава смъртьта отъ другарската рѫка е за тѣхъ най малкото отъ всѣко възможно зло. Трѣбва да се помни при това, че оставянието старцитѣ на произвола на сѫдбата или убиванието имъ става следъ исчерпванието на последнята възможность, и затова се случва много рѣдко, даже и у тѣзи племена, които въ това отношение се ползуватъ съ голѣма извѣстность. Ратцель забелѣзва, че въпрѣки тъй често повтаряния расказъ на Дарвина за изяжданието у жителитѣ на Огнена земя старитѣ жени, старцитѣ и бабитѣ въ това племе се ползуватъ съ голѣмо уважение [46]). Сѫщото говори Ерль за негритоситѣ на Филипинскитѣ острови [47]) и Ерепрейхъ (съ думитѣ на Марциуса) забразилскитѣ ботокуди [48]).

Хекеведеръ нарича индийцитѣ на сѣверна Америка народъ, който най-много отъ всѣки други има почить къмъ старцитѣ. За африканскитѣ диури Швейфуртъ говори, че тѣ не само грижливо отхранватъ своитѣ дѣца, но и уважаватъ старцитѣ, което се хвърля на очи въ всѣко тѣхно село [50]). А по думитѣ на Стенлей почитанието на старцитѣ съставлява общо правило въ цѣла срѣдна Африка [51]).

Бюхеръ гледа отвлечено на явлението, което може да се обясни само, като се установимъ на напълно конкретна почва. До убиванието на старцитѣ, сѫщо и до дѣтоубийството, довождатъ не свойствата въ характера на първобитния человѣкъ, не неговия мнимъ индивидуализмъ и не отсѫтствието на жива свръзка между поколенията, а тѣзи условия, въ които дивакътъ трѣбва да води борба за своето сѫществувание. Въ първото писмо азъ ви напомнихъ тази мисъль на Дарвина, че ако хората живѣяха въ такива условия, въ каквито живѣятъ пчелитѣ, то тѣ безъ вгледвание въ съвѣстьта и даже съ приятно съзнание на испълненъ дългъ би истрѣбявали непроизвогителнитѣ членове на своето общество. Дивацитѣ живѣятъ до извѣстна степень имено въ такива условия, при които истрѣбванието на непроизводителнитѣ членове се явява нравствена обязаность предъ обществото. И до колкото тѣ попадатъ въ такива условия, до толкова тѣ биватъ *принудени* да убиватъ излишнитѣ дѣца и изнемощѣлитѣ старци. Но че тѣ не ставатъ отъ това такива егоисти и индивидуалисти, както

[45]) C. Lafitau, Moeurs des Sauvages, I, 490. Ср. сѫщо Кетлина, Letters and Notes, I 217. Кетлинъ утвърждава, че въ такива случаи старцитѣ, като напиратъ на своята старость, сами настояватъ да ги убиятъ. (Тамъ и на сѫщата страница). Признавамъ си, това последното обстоятелство дълго ми се струваше съмнително. Но кажете, моля, мислите ли вие, че грѣши противъ психологическата правда следующето мѣсто въ расказа на Толстоя „Хозяинъ и работникъ“: Никита умрѣ, истинно се радвамъ че избави съ своята смърть сина си и снаха си отъ товара на излишния хлѣбъ и т. н. Споредъ мене, никаква психологическа невѣрность тука нѣма. А ако нѣма, то нищо психологически невъзможно нѣма и въ приведеното утвърждение на Кетлина.

[46]) Völkerkunde, I 524.

[47]) Natives races of the Indiane Archipelago, p. 133.

[48]) Ueber die Botokudos etc. Zeitschrift für Ethnologie XIX, S 32.

[49]) Op. cit. p. 251.

[50]) Au coeur de l' Afrique T. I. 210.

[51]) Dans les Tenèbres de l' Afrique. II, 361.

ги изобразява Бюхеръ, това доказватъ много приведенитѣ отъ менъ примѣри. Сжщитѣ тѣзи условия на дивашкия животъ, които довеждатъ къмъ убиване на дѣцата и старцитѣ, водятъ сжщо и къмъ поддържание на тѣсната свръзка между останалитѣ живи членове на съюза. Съ това се обяснява този парадоксъ, гдѣто убиванието на дѣца и старци се извършва понѣкога у племена, отличающи се въ сжщо време съ силни развити родителски чувства и голѣмо уважение къмъ старитѣ. Работата не е въ *психологията* на дивака, а въ неговата *економика.*

Преди да свърша съ разсжжденията на Бюхера за характера на първобитния человѣкъ, азъ ще трѣбва, по поводъ на тѣхъ, да направя още двѣ забелѣжки.

Първо, — едно отъ най яркитѣ проявления на индивидуализма, който Бюхеръ преписва на дивака, се явява въ неговитѣ очи распространения у тѣхъ обичай по отдѣлно да се хранятъ.

Втората ми забелѣжка се състои ето въ що. У много първобитни народи всѣки членъ на семейството има своя движима собственость, върху която никой отъ останалитѣ членове на семейството нѣма никакво право, и не показва въобще никакви претенции. Не рѣдко се случва така, че отдѣлнитѣ членове на едно голѣмо семейство даже живѣятъ отдѣлно отъ другитѣ въ неголѣми колиби. Въ това Бюхеръ вижда проявление на крайния индивидуализмъ. Той би билъ на друго мнѣние, ако знаеше порядъка на голѣмитѣ селски семейства, нѣкога толкова многочислени въ нашата Великорусия. Въ такивато семейства основата на ступанството е била чисто коммунистическа; но това не е бъркало на отдѣлнитѣ ѝ членове, — напримѣрь, на *„бабитѣ“* и *„дѣвицитѣ“* — да иматъ своя собствена движимость, грижливо запазвана отъ посѣгателство отъ страна даже на най деспотическитѣ «ступани». За жененитѣ членове на такива голѣми семейства, нерѣдко сж се правѣли отдѣлни кжщи. (Въ Тамбовската губерния ги наричатъ *хатки).*

Твърдѣ е възможно отдавна да сж ви дотегнали тѣзи разсжждения за първобитното ступанство. Но вие не ще откажите да признаете обаче, че азъ решително не можахъ да мина безъ тѣхъ. Както вече забелѣзахъ по горѣ, искуството е обществено явление, и ако дѣйствително дивакътъ е съвършенъ индивидуалистъ, то напразно ние би се питали, какво е било неговото искуство, ние не би открили у него никакви признаци на художествена дѣятелность. Но тази дѣятелность не подлѣжи на най малко сънмѣние: първобитното искуство съвсѣмъ не е митъ. Само едина този фактъ може да служи за убѣдително, макарь и косвено опровержение на Бюхерова възгледъ на «първобитния ступански строй».

Бюхеръ често повтаря, че «при постояния скиталчески животъ грижата за прехрана — е съвършено поглъщала человѣка и не му е позволявала, щото редомъ съ нея да възникнатъ даже тѣзи чувства, които ние считаме за най естествени» [52]). И сжщия този Бюхеръ е твърдо убѣденъ, както вече знаете, че человѣкъ въ течение на неизмѣрими вѣкове е живѣлъ, безъ да работи, и че даже и въ настояще време има много мѣстности, чийто географически условия позволяватъ на человѣка да сжще-

---

[52]) Четыре очерка, стр. 82, ср. сжщо стр. 85.

ствува при минимални условия. Отъ това у нашия авторъ се явява убѣждението, че искуството е по старо отъ производството на полезни предмети, подобно на това, както играта е по стара отъ труда. Следва:

Първо, че първобитния човѣкъ е поддържалъ сѫществуването си съ най незначителни усилия;

Второ, че тѣзи незначителни усилия, при всичко това, съвършено сѫ поглъщали първобитния човѣкъ и не сѫ оставяли мѣсто за никаква друга дѣятелность и даже ни за едно изъ тия чувства, които ни се струватъ естествени;

Третьо, че човѣкъ, който за нищо друго не е мислилъ освѣнъ за своето прехранвание, е почналъ не съ производството на предмети, полезни даже за това прехранвание, а съ удовлетворение на своитѣ естетически потребности.

Това и крайно страно! Противоречието тукъ е очевидно; но какъ да се излѣзе изъ него?

Изъ него не може да се излѣзе иначе, освѣнъ като се убѣдимъ въ погрѣшностьта на Бюхеровия възгледъ за отношението на искуството къмъ производството на полезни предмети.

Бюхеръ много се мами, като говори, че развитието на обработвающата промишленность навсѣкадѣ се почва съ шарението на тѣлото. Той не е привелъ, разбира се, *и не може да приведе* — ни единъ фактъ, който би далъ поводъ да се мисли, че шарението на тѣлото или татуирванието предшествува изработванието на първобитнитѣ орѫжия и първобитнитѣ орѫдия на труда. У нѣкои ботокудски племена най главно изъ не многочисленитѣ украшения на тѣлото се явява знаменитата имъ *ботка*, т. е. парче дърво, което вкарватъ въ устната си [53]). Би било въ висша степень странно да се предполага, че това парче дърво е украсявало ботокуда по-рано, преди той да се научи на ловджийство или, поне, да изтръгва съ помощьта на заострена тояга коренитѣ на хранителнитѣ растения. Р. Земонъ говори, че много австралийски племена сѫ лишени отъ всѣкакви украшения. [54])

Това, вѣроятно съвсѣмъ не е тъй; въ дѣйствителность, навѣрно, всичкитѣ австралийски племена употрѣбяватъ такива или онакива макарь и най-несложни и немногочислени украшения. Но и тукъ не можемъ пакъ да предположимъ, че тѣзи несложни и немногочислени украшения сѫ се явили по-рано у австралиеца и заематъ въ неговата дѣятелность по-голѣмо мѣсто, отколкото грижитѣ за прехранвание и съотвѣтствующитѣ на тѣхъ орѫдия на труда, т. е. орѫжия и заострени тояги, които имъ служатъ за добивание на растителна храна. Заразини мисли, че у първобитнитѣ ведди, които още не сѫ испитали влиянието на чуждата тѣмъ култура, нито мѫжетѣ, нито женитѣ, нито дѣцата *знаятъ нѣкакви украшения* и че въ горististѣ мѣстности до сега се срѣщатъ ведди, които се отличаватъ съ пълно отсѫтствие на всѣкакви украшения. [55]) Тѣзи ведди даже ушитѣ си не пробиватъ, по между това и тѣ вече сѫ запознати, разбира

[53]) Waitz; Anthropologie der Naturvölker, dritter Theil, S. 449.
[54]) Im australischen Busche und an den Küsten des Korallenmeeres, Leipzig, 1896, S. 223.
[55]) Die Weddas von Ceylon, S. 395.

се, съ употрѣблението на оржжията, което тѣ вече си приготовляватъ. Очевидно, че у такива ведди обработващата промишленость, направлена къмъ изработванието на оржжия, е предшествувала обработващата промишленость, направлена къмъ приговление на украшения.

Наистина, даже много ниско стоящитѣ ловджии, — напримѣръ бушменитѣ и австралийцитѣ, — се занимаватъ съ живописа: у тѣхъ има настоящи картинни галерии, за които азъ ще говоря въ другитѣ писма [56]). Чукчитѣ и ескимоситѣ се отличаватъ съ своитѣ скулптури и произведения [57]). Не съ по малко художествени наклоности се отличаватъ племената, които сж населявали Европа въ епохата на мамонта [58]). Всичко това сж много важни факти, които не трѣбва да игнорира ни единъ историкъ на искуството. Но отъ гдѣ следва, че у австралийцитѣ, бушменитѣ, ескимоситѣ или у съвременницитѣ на мамонта, художествената дѣятелность е *предшествувала* производството на полезнитѣ предмети; че у тѣхъ искуството е било *„по старо"* отъ труда? Това отъ нигдѣ не следва. Съвсѣмъ обратно характера на художествената дѣятелность у първобитния ловджия съвършено недвусмислено свидѣтелствува, че производството на полезни предмети и въобще ступанската дѣятелность е предшествувала възникванието на искуството у него и е наложила върху искуството ясенъ отпечатъкъ. Какво изобразяватъ рисункитѣ на чукчитѣ? Различни сцени изъ ловджийския животъ [59]). Ясно е, че отначало чукчитѣ сж се занимавали съ ловджийство, а следъ това вече сж се заловили да възпроизвеждатъ своето ловджийство въ рисунки. Сжщо тъй, ако бушменитѣ изобразяватъ почти исключителни животни: пауни, слонове, бегемоти, страуси и т. н. [60]), то това става затова, защото животнитѣ играятъ огромна, решающа роль въ тѣхния ловджийски животъ. Отначало человѣкъ е влѣзналъ въ опредѣлени отношения къмъ животнитѣ (почналъ е да ги убива), а следъ това, — и именно за това, че той е встжпилъ къмъ тѣхъ въ такива отношения, — у него се е явило стремление, да рисува тѣзи животни. Кое е предшествувало: труда искуството ли или искуството труда?

Не, азъ съмъ твърдо убѣденъ въ това, че ние нищо не би разбрали въ историята на първобитното искуство, ако не се проникнемъ съ мисъльта, че *трудътъ е по старъ отъ искуството*, и че въобще *человѣкъ отначало гледа на предметитѣ и явленията отъ утилитарна*

---

[56]) За рисункитѣ на Австралийцитѣ вижъ у Вайца Anthropologie der Naturvölker, sechsten Theil S. 759 и след. Ср. сжщо интересната статия на Р. Г. Метьюса: „The hock Pictures of the Australian Aborigines" in „Proceedings and Transactions of the Queensland Branch of the Royal Geographical Society of Australia, VV. X, and XI. За живописьта у бушменитѣ вижъ сжщо цитираното отъ менъ съчинение на Фритша за туземцитѣ на южна Африка, томъ I, стр. 425—427.

[57]) Вижъ Die Unsegelung Asiens und Europas auf der Vega von A. E. Nordenskiold, Leipzig 1880, B. I. S. 463 и B. II, S. 125, 127, 129, 135, 141, 231.

[58]) Ср. Die Urgeschichte des Menschen nach dem heutigen Stande der Wissenschaft von D-r. M. Hörnes, erster Halbband, S. 191 и след.; 213 и след. Не малко, относящи се по това, факти сж указани отъ Martillet въ неговата „Le Préhistorique".

[59]) Nordenskiold, II Band, S. 132, 133, 135.

[60]) Frilch, die Eingeborene Süd-Afrikas, I 426.

точка зрѣние и само по-после, въ своитѣ отношения къмъ тѣхъ, стжпа на естетическа точка зрѣние.

Много, — по моето мнѣние съвършено убѣдителни, — доказателства на тази мисъль азъ ще приведа въ следующето писмо, което ще трѣбва, обаче, да почна съ разгледванне въпроса, до колко съотвѣтствува на днешното състояние на нашитѣ етнологически знания старата общеизвѣстна схема, която подраздѣля народитѣ на *ловджийски*, *овчарски* и *земледѣлчески*.

Пр. И-въ.

Историческиятъ, политическиятъ и економическиятъ животъ на Трансвалския народъ.

I.

Трансвалъ, или Южно-Африканската Республика, която е причината на днешнитѣ кървави сцени, представлява, споредъ Е. Реклю, едно пространство отъ 291.890 кв. километра, а споредъ Морисъ Блокъ—308.560 кв. км., т. е. приблизително три и половина пжти по-голѣмо отъ територията на България; съ едно население отъ 1.094.157 души, отъ които 345·398 бѣли и 748.759 черни.[1]) По такъвъ начинъ, на единъ квадратенъ километръ се падатъ по 3,5 души, когато въ Англия (презъ 1897 г.) сж се падали по 126 души на 1 кв. км.; въ Белгия (97 г.) — 224, а въ Саксония (95 год.) — 252 души. На Ю. единъ отъ притоцитѣ на р. Ваалъ (Vaal) дѣли Трансвалъ отъ *свободната Оранжева държава*; на З., между Трансвалъ и *Португалскитѣ владѣния*, се простиратъ върховетѣ Лобомбо; на С. и С.-И. рѣката Лимпопо, а най-после, течението на Buffaroriver, съставлява Ю.-И. граница на Трансвалъ, задъ която остава *Наталъ*.

Трансвалъ се издига на една височина отъ 1200 до 2100 метра надъ морското равнище, кръстосанъ съ множество рѣки и планини, отъ което следва, че и климатътъ, въ хигиенически смисълъ, е добъръ. Поради своето географическо расположение, лѣтото въ Трансвалъ почва отъ м. Ноемврий и се свършва презъ Априлъ, т. е. противоположно на Европа, презъ което време топлината често пжти достига до 40° С., обаче нощитѣ сж влажни. Зимата е доста чувствителна: обикновенната температура отъ Юний до Августъ е 0°С. Най-голѣмитѣ дъждове валятъ презъ Септемврий.

Расположението на градоветѣ и селата въ Трансвалъ е доста хигиеническо, особено на първитѣ. Около всѣки градъ, непремѣнно минаватъ наблизо голѣми плавателни рѣки, въ случай, ако той не е построенъ върху рѣка, каквито сж повечето отъ тѣхъ. По-главни градове въ Трансвалъ сж:

---

[1]) Staats Almanak, 1898.

Джонсбургъ, Претория, Лиденбургъ, Почерструмъ, Кругерсдорпъ, Клерксдорпъ и др. Джонсбургъ, най голѣмиятъ и най-населениятъ градъ въ Трансвалъ, центъра на търговията и индустрията, е основанъ въ 1887 година, следъ откритията на златнитѣ рудници въ Вайтвотерсрандъ (Witwatersrand) или Рандъ. Въ първата година той е ималъ всичко 3.000 жители, следъ три години тѣ се въскачили до 30.000; въ 1895 година Джонсбургъ е ималъ 60.000 души жители, а днесъ тѣ сж достигнали до 150.000. Споредъ описанието на 15 Юлий 1896 г. той е ималъ 102.068 души, отъ които 79.315 мжже и 22.763 жени, а именно: 51.225 европейци, 952 малайци, 4087 китайци и индуси, 42 533 черни и 2879 смѣсени (мелесъ). Между европейцитѣ, първо мѣсто държатъ англичанитѣ — 34.338, следъ тѣхъ руситѣ — 3335, после германцитѣ — 2262, и най-после холандци, белгийци, французи, американци, италиянци и пр. и пр. — 3351 души. Подиръ Джонсбургъ по населеность, иде Претория, столицата на Трансвалъ, основанъ около 1852—53 година, въ честь на Преториусъ, създательтъ на Трансвалската република. Претория има около 15.000 души жители.[2]) Кжщитѣ и въ двата града, както ги описва Реклю, сж повечето камъни, съ културна архитектура.[3])

Рѣкитѣ и планинитѣ, както казахъ по горѣ, не липсватъ въ Трансвалъ. Отъ рѣкитѣ повечето сж голѣми и плавателни, съ което въ висока степень се олеснява търговията. Въобще, природата е щедро надарила Трансвалъ въ всѣко отношение. Земята тукъ е благоприятна за всички отрасли на селско-стопанската промишленость: обширнитѣ раскошни пасбища, плодородната почва, тропическитѣ растения и умѣрениятъ климатъ, държатъ Трансвалъ на първо мѣсто между земледѣлческитѣ страни. На редъ съ разнитѣ видове жита отъ първо качество, тукъ се срѣщатъ: най-добриятъ ароматиченъ, познатъ на цѣла Африка, тютюнъ; най вкуснитѣ лимони и протокали и въ изобилно количество всевъзможни плодове, които, сравнително за Трансвалъ, съставляватъ единъ доста голѣмъ експортъ. Домашниятъ добитъкъ, пръснатъ въ многобройни стада, както ще видимъ подолу, е билъ единъ отъ най-важнитѣ поминаци на страната, до откриванието на златнитѣ рудници тамъ. Но съ откриванието на златнитѣ рудници, земледѣлието и скотовъдството почнаха много бързо да отпадватъ и ако не стане нѣкакво измѣнение въ работитѣ на Трансвалъ, скоро съвсѣмъ ще изчезне, а жителитѣ ще бждатъ принудени да си купуватъ храна отъ вънъ. Това се дължи главно на двѣ обстоятелства: първо, финансовата криза на правителството и бѣдността на населението, и второ, съсредоточаванието на частнитѣ капитали и работни ржцѣ въ златнитѣ мини. «Ако правителството би располагало съ пари, говори Кругеръ въ една публична речь, то би помогнало на земледѣлческото население, да си купи машини и въобще да му подобри положението. По такъвъ начинъ, както минната промишленность, тъй и земледѣлието, ще могатъ да принесатъ еднакви доходи на граждавитѣ и цѣлата страна ще процъвтява. Ако следъ истича-

[2]) Auguste Dewinne, Les Anglais et les Boers dans l'Afrique Australe. 1900, Bruxelles, стр. 70.

[3]) E. Reclus, La terre et les hommes. T. XIII. L'Afrique Meridionale. Paris 1888 г. Стр. стр. 593—615.

нието на срока, бургеритѣ не могатъ да си заплатятъ, правителството ще имъ направи отсрочка, ако и следъ тази отсрочка тѣ не заплатятъ, неговата собственость ще мине въ ржцѣтѣ на правителството, *не — на спекулаторитѣ.* Тогава правителството ще има възможность да даде подъ аренда тѣзи земи на бургеритѣ, подъ износни за тѣхъ условия; а ако тѣ не могатъ да заплатятъ контрактната сума, все пакъ *ние ще ги оставимъ въ тѣхно владѣние, стига тѣ да се грижатъ за доброто обработване на земята*" (к. м.). Много нѣщо може да се заключи отъ тази речь на Кругеръ. Първо, че той, съ истинско бащински чувства се грижи за участьта на своитѣ сънотечественници, като имъ даже отстжпва земята едва ли не даромъ; но главното, че той много вѣрно е схваналъ положението на работитѣ въ земята, за която е посветилъ не само младинитѣ си, но и старитѣ си кости. Трансвалъ за сега се намира въ ржцѣтѣ на тѣзи «спекулатори», алфата и омегата на които е, какъ повече богатства да се награбятъ изъ *полу-дивата* страна, както тѣ обикновенно я наричатъ.

Въ геологическо отношение Трансвалъ играе такава роля въ Африка, каквато роля играе Калифорния въ Америка. Между mинералитѣ и минералнитѣ руди, находящи се въ нескончаемитѣ ископи на Трансвалъ, на първо мѣсто стои златото, съ промиването на което е занято $^2/_3$ отъ цѣлото население. По тази именно причина, всички други руди и камънно-вѫглищни минни, които сж особенно много въ недрата на Трансвалъ, ги е постигнала сжщата участь, каквато е постигнало земледѣлието и скотовъдството.

За пръвъ пжть, въ 1867 година, геологътъ Mauch, откри сжществуванието на златото по течението на р. Тати. Четери години следъ това, т. е. 1871 година, Буттонъ откри сжществуванието на други златни рудници въ околноститѣ на Eersteling, на едно пространство до 200 км., простирающе се до предѣлитѣ на Претория. Въ 1873 година стана ново откритие въ планината Лайденбургъ и въ мѣстностьта Рандъ.

До 31 Декемврий 1886 година Трансвалъ е направилъ единъ *износъ* на злато за 16.009.575 лева, а въ първитѣ шесть мѣсеца отъ следующата година, изнесеното злато е струвало 2.004.825 лева.[4]) Презъ 1892 година, само отъ рудницитѣ на Ранда е било добито 1.110.868 унции злато;[5]) презъ 1893 година експортътъ се е увеличилъ до 136.924.925 лева; презъ 1894 година — до 184.251.380 лева; и презъ 1895 година износътъ е достигналъ до цифрата 204.481.500 лева, отъ които 196.010.475 лева се падатъ само на Рандъ. Презъ 1897 година, въ Трансвалъ ѐ било получено три милиона и половина унции злато, или $^1/_5$ отъ всичкото получено въ свѣта злато.[6]).

Уралъ, който се счита за най-богатъ източникъ на злато въ Европа, не е ималъ повече отъ 35.000.000 лева износъ; добитото злато въ цѣла

---

[4]) E. Reclus, La terre et les hommes etc.

[5]) Унция около 30 грама.

[6]) Mauric Block, Annuaire de l'Economie Politique et de la Statistique. T. 55, стр. 840; Staats Almanak for 1898 year; Д. Сатуринъ, Объ Англо-Трансвалскомъ конфликтѣ. „Жизнь". Томъ VIII, 1899 година; Auguste Dewinne, Les Anglais et les Boers dans l'Afrique Australe. Bruxelles 1900. Стр. 81.

Русия презъ 1897 г. едва е достигалъ до сумата 120.000.000 лева. До каква степень достигатъ, сравнително, богатствата въ Трансвалъ, може да се сѫди отъ обстоятелството, че златнитѣ рудници въ Калифорния, които се считатъ за най-богатитѣ рудници въ свѣта, даватъ ежегодно отъ 300 — 350 милиона лева злато. Въ най-голѣмо количество злато, както бѣ казано по-горѣ, се добива въ Рандъ, а главно въ околноститѣ на Иоханесбургъ.

Минитѣ сѫ предоставени въ рѫцѣтѣ на частни лица или акционерни общества, исключително английски, приходитѣ на които достигатъ до баснословни размѣри. Отъ начало, както това ще видимъ при диамантовитѣ мини, дирението на злато е било всеобщо достояние, съ исключение на чернитѣ, следъ като се заплати на правителството 625 лева, но отъ после, правото на експлоатация на златнитѣ мини се е концентрализирало въ капиталистическата срѣда. Споредъ единъ официаленъ отчетъ, презъ 1897 година, акционеритѣ сѫ получили дивидентъ на капиталътъ си, приблизително 85.000.000 лева, или *чиста печалба* отъ валовия приходъ 26.70%. «Dans son etat naturel la matière est toujaurs destituée de valeur», говори Макъ Кулохъ[7]), отъ което следва, че за достигание на една печалба отъ 85 милиона лева, нуженъ е капиталъ *най-малко*, въ три пѫти по-голѣмъ отъ получената (или предполагаема) печалба; но, за съжаление, този капиталъ го нѣма нито у Трансвалския народъ, нито пъкъ у неговото правителство. Ето защо, главнитѣ облаги на страната принадлежатъ само на английскитѣ капиталисти. Не е за очудвание следъ това, гдѣто при такива природни богатства, правителството на Трансвалската Република испитва, много често, най-голѣмитѣ финансови кризиси, а народътъ, казано въ резерва, гладува. Но най-голѣми следствия, въ отрицателенъ смисълъ, идатъ отъ искуственнитѣ *биржеви игри*: подигание и спадание цѣнитѣ на акциитѣ, отъ които само голѣмитѣ капиталисти извличатъ полза. Тѣзи boom'и сѫ толкова често въ Трансвалския финансовъ животъ, щото сѫ станали пословични на свѣта. Естественно е, че следъ всѣки boom, дѣлата на правителството още повече се объркватъ, като не говоря, че цѣнитѣ на най-необходимитѣ продукти се повишаватъ до максимумъ, и че съ хиляди семейства оставатъ безъ всѣкакви средства за сѫществувание . . .

Освѣнъ златнитѣ ископи въ Трансвалъ, презъ 1867 година биле открити и диамантови рудници, извѣстни още въ половината на XVIII столѣтие[8]). Експлоатацията на диамантовитѣ рудници е била свободна,

---

[7]) (Въ своята естественна форма, материята е лишена отъ стойность) — Mac Culloch, Discours sur l'origine de l'Economie Politique. Женева.

[8]) Единъ день, нѣкой си холандски търговецъ Van Nilwkerk, придруженъ отъ другъ ирландецъ O'Reslly, като пѫтували по Трансвалъ, отбили се да си починатъ въ една бурска кѫща. Van Nilwkerk забелѣзалъ, че дѣтето на хазяйна си играло съ единъ видъ кремъкъ, съ особенъ изгледъ. Той поискалъ да го купи, но хазяйна, като билъ увѣренъ, че този камъкъ не струва нищо, далъ му го даромъ. Обаче Van Nilwkerk. получилъ за него 12.500 лева. По-после, сѫщий Van Nilwkerk, купилъ отъ нѣкой си овчаръ единъ диамантъ 83 карата, за 10.000 лева, който билъ продаденъ за 250.000 лева. Диамантътъ, нареченъ „южната звѣзда“ въ 1870 година билъ оцѣненъ за 625.000 л. Днесъ изработенъ, той тежи 49½ карата и струва 1375000 лева. (A. Dewinne, Les Anglais et les Boers etc).

срѣщу една такса отъ 625 лева, но отъ после, отдѣлнитѣ търсачи почнали да се сгрупирватъ, отъ начало въ малки, а отъ после въ голѣми общества, до като цѣлата експлоатация се съсрѣдоточила въ ржцѣтѣ само на двѣ фирми, отъ които едната срѣщу едно възнаграждение отъ 165.000.000 лева била закрита и по такъвъ начинъ цѣлата експлоатация останала на една фирма, шефъ на която е Родесъ. Тази спекулативна машинация, не минала туку тъй даромъ за населението на Кемберли, въ околноститѣ на когото била закрита мината. Извѣстно е, че единъ отъ главнитѣ фактори на размѣнната стойность е търсението; или съ други думи, цѣната на единъ предметъ е толкова по-висока, колкото количеството му на пазара е по-малобройно. Съ закриванието на Кемберлийскитѣ диамантови рудници, населението било лишено отъ единственната си прехрана, но *цельта била постигната*; количеството на диамантитѣ останали по-малко на пазара и цѣната имъ се подигнала.

Освѣнъ злато и диаманти, въ Трансвалъ се обработва слоновата кость и пера, окрашающи дамскитѣ шапки. Но най главнитѣ стоки, разбира се, че слѣдъ златото и диамантитѣ, които Трансвалската република испраща на международния пазаръ сж: домашни животни, вълна, масло, обработени и сурови кожи и хлѣбни зърна; а така сжщо: плодове, тютюнъ и ракия.

Въ търговско отношение, Трансвалската република има свръзки почти съ цѣлия свѣтъ, а цифрата отъ стойностьта на изнесенитѣ артикули (обработени и сурови) отъ 15 милиона лева, презъ 1886 година, слѣдъ десеть години се е увеличилъ до 245½ милиона лева. Импорта въ Трансвалъ е почти свободенъ; стокитѣ, предназначени за Трансвалъ се облагатъ само съ 3% транзитно право на Португалската митница. За улеснение на търговнята, голѣма роля играять плавателнитѣ рѣки, и желѣзници, построени не отдавна. Презъ 1896 г. Трансвалъ е ималъ около 1000 к. м. желѣзенъ пжть. Оранжевата желѣзница, която минава презъ Джонсбуръ (на нѣколко километра), Претория, Миделбургъ и други градове, се свързва съ Индийския океанъ, посредствомъ малкия заливъ Делагуа, на който е построенъ градътъ Л. Маркесъ, най-развития търговски градъ въ Южна Африка. Ежегодно въ Л. Маркесъ, влизатъ по 200 кораби. Взаимната търговия между Трансвалъ и Маркесъ, възлиза до 7 милиона лева.

Телеграфни жици до 96' година е имало 3.500 километра.

Бюджетътъ на Трансвалската Република, като се вземе предъ видъ всичко горѣ казано и всички политически кризиси, които ще видимъ понататъкъ, не е голѣмъ. Презъ 1886 — 87 ф. година, той е билъ 8,635,550 лева приходъ и 6,511,275 лева разходъ: държавенъ дългъ, Трансвалъ е ималъ 9.906.375 лева, отъ които 6.250.000 лева обезщетение на Английското правителство, съгласно Лондонската конференция презъ 1884 година. Заедно съ увеличение на народонаселението и съ въвеждането на нови и нови измѣнения въ конституцията и бюджетътъ се повдигналъ. Презъ 1896 г. приходътъ е билъ 111.554.825 лева, разходътъ 120.416.425 л. и държавни дългове 67.264.475 лева*). Сега, т. е. преди да се почне войната, бюджетътъ се е колебаялъ между 123 — 125 милиона лева.

---

*) На Ротшилдъ 25.000.000 лева.

II.

Историята на Трансвалъ, не е много сложна.

Въ 1837 година, една група холандци, за пръвъ пхть, посѣтили Трансвалъ и се поселили въ мѣстностьта, гдѣто днесъ е градътъ Ротчеструмъ. Следъ дълги и кръвопролитни войни, *буритѣ* (т. е селянитѣ, тъй се наричали холандцитѣ) най-после побѣдили туземцитѣ; станали съвършенно господари на страната и турили основитѣ на Трансвалската Республика. Англия бѣше компетентната държава да реши сждбата на новата республика, защото около Трансвалъ бѣха расположени нейнитѣ колонии. Английското правителство, като не виждаше никакви материални облаги отъ нея, въ 1852 година призна независимостьта на Трансвалската Республика. Около това време се явяватъ Преториусъ[10]) и Павелъ Кругеръ, които се поставятъ на чело на появившата се партия въ полза на реформи. Около 1858 година, тѣ успѣватъ да изработятъ конституцията на страната (Grondwet) и Трансвалската Республика влиза въ кржга на политическитѣ независими господарства. До 1877 година, т. е. до датата, когато Британското правителство по такъвъ нахаленъ начинъ поиска да присвои Трансвалъ като свое владение въ Африка, наредбитѣ обѣщаваха, че въ едно близко бждяще, цивилизацията нѣма да остане глуха за Трансвалъ, при всичко, че нравитѣ, обичаитѣ и култътъ бѣха на съвършенно низко стжпало. Въ културно отношение, първитѣ жители на Трансвалската Республика стоеха много по-низко отъ жителитѣ на съсѣдната държава Оранжъ. На всѣко семейство, отъ пришелцитѣ, се е падало по 20 квадратни километри земя, гдѣто тѣ сж биле *независими* господари. Тѣ живѣли или въ колиби, или подъ открито небе, обличали се съ кожи, но кафе съ млѣко никогашъ не е липсвало отъ трапезата имъ. Единственното занятие на буритѣ е било пастирство, отъ което, исключително се е състоялъ поминъкътъ имъ. Но съ увеличение на населението и съ намаление размѣра на земното владѣние, естественно е, че материалнитѣ срѣдства се истощили; тогава жителитѣ потърсили другъ источникъ за прехрана. Плодородната почва дошла на помощь, и буритѣ се заели и съ земледѣлие, което било богато възнаграждавано. Цѣлото население, по туй време, не надминавало 200,000 души, отъ които 15—20.000 души бѣли. Въ продължение на нѣколко години, населението въ Трансвалъ се увеличило до 50.000 души; това нарастване се забелѣзва главно следъ 1867 година, т. е. отъ годината, въ която станаха откритията на златнитѣ рудници въ Трансвалъ. Презъ 1884 година, бѣлото население е наброявало 160.000 души, презъ 1896 се е увеличило още съ 20.000 души, а въ 1897 година, то е достигнало до 345.398 души[11]).

Бързото нарастване на населението, откритието на рудници съ благородни метали, и прогресътъ въ аграрно отношение за новата държава, не останаха чужди и незабелѣзани отъ английското правителство; и то, което преди 25 години, тъй щедро бѣше признало независимостьта

[10]) Основательтъ на Трансвалската Республика, въ честь на когото е наречена столицата на страната, *Претория*.

[11]) Staats Almanak; M. Block, Annuaire de l'Economie Politique et de la statistique и др.

на Трансвалъ, въ 1877 г. праща единъ английски комиссаръ, придруженъ отъ една рота войници, въ Претория и на 12 Априлий сжщата година провъзгласяватъ Трансвалъ за колония на Англия. Това нечувано въ новѣйшата история събитие възмутило жителитѣ на Трансвалъ; но работитѣ не би взели никакви лоши последствия, ако кабинетътъ на Лордъ Биконсфилдъ, тогава още Дизраели, би постжпило по единъ по-легаленъ начинъ съ новитѣ си поданници. Първата работа на английското правителство е била да англофицира Трансвалския народъ: холандския езикъ въ училищата, въ учрежденията и въ всички публични мѣста билъ замѣненъ съ английски, а грубото обрѫщание на английскитѣ чиновници спрямо населението превишавало всѣка мѣра. Вследствие на тѣзи работи, буритѣ испратили една депутация въ Лондонъ на чело съ Павелъ Кругеръ, която била много грубо приета, а положението на работитѣ оставали все сжщитѣ. Оскърбениятъ народъ, въ лицето на своитѣ делегати, съ оржжие въ ржка потърсилъ удовлетворение. Войната между Англия и Трансвалъ била обявена и никой се не съмнявалъ, че побѣдата ще бжде на страна на Англия; но за най-голѣмо очудване на свѣта, въ тритѣ сражения едно следъ друго англичанитѣ губѣха. Въ разгара на войната, кабинетътъ на лордъ Биконсфилдъ, отстжпи мѣстото си на Гладстонъ, който тури конецъ на тази чудовищна война. «Ние сме виновати предъ буритѣ, сключете миръ!» Такъво е било съдържанието на телеграмата, която английскитѣ генерали получиха въ Трансвалъ. Миръть бѣше сключенъ, а на 3 Августъ 1881 година, въ Претория, се подписа мирния договоръ. Споредъ него, английското правителство признава независимостьта на Трансвалската Республика и нейното самостоятелно управление, подъ сюзеренството на Англия. Преториусъ, Кругеръ и Жуберъ приеха условията на британското правителство, но народътъ и камарата, останаха недоволни. За да се избѣгнатъ по-нататъшнитѣ недоразумѣния и смутове, на 27 Февруарий 1884 година, въ Лондонъ, се събра нова конференция. Споредъ решението й, Трансвалското правителство се задължаваше да не търпи робството; да счита предъ закона равни, както буритѣ, тъй сжщо и чужденцитѣ; и трето, да нѣма право да сключва договори, политически или търговски, съ никоя държава безъ позволението на Англия. Исключение отъ това постановление правеше Оранжъ. Освѣнъ това, Трансвалското правителство трѣбваше да заплати на английското 6.250.000 обезщетение.

Но заедно съ смъртьта на Гладстона, умира и спокойствието на Трансвалъ: консервативнитѣ елементи въ Англия не можаха да понесатъ нанесения *ударъ* отъ человѣка, когото оплака цѣлъ свѣтъ, и търсиха сгодния моментъ да си отмъстятъ, а отъ друга страна, да завладѣятъ Трансвалъ, а заедно съ това и богатствата му. Тази идея намѣри силна подрържка въ кабинета на Чемберленъ. Характеренъ въ това отношение е бунтътъ въ Джонсбургъ презъ 1895 година на уйтлендеритѣ[12]). Главни инспоратори на този бунтъ сж Родесъ и докторъ Джемсонъ, подъ официалната защита на Чемберленъ. Комитетътъ, който представлявалъ нѣщо като «националенъ съюзъ», съ декретъ поискалъ отъ трансвалското пра-

[12]) Auguste Dewinne, Les Anglais et les Boers dans l'Afrique Australe. Bruxelles, 1900; — Hammond, A Woman's part in a revolution, London.

вителство, испълнение решенията на Лондонската конференция, т. е. да се дадатъ на уйтлендеритѣ такива права, съ които сж ползуватъ буритѣ, а въ сжщото време, решено било да се произведе бунтъ. Чемберленъ се обѣщалъ да испрати нѣколко полка на помощь на инсургентитѣ. Но бунтътъ не сполучилъ; началникътъ на мятежницитѣ докторъ Джемсонъ се предалъ. Заговорницитѣ биле арестувани, Чемберленъ се отказалъ отъ обѣщанието си да испрати помощь и по такъвъ начинъ свободата на републиката била запазена. Явява се въпросъ: какъвъ е билъ характерътъ на Джонсбурския бунтъ презъ 1895 година; дали нѣкакви политически потрѣбности сж накарали Родесъ да се заеме съ такова дѣло, или секретътъ е другадѣ? Този въпросъ може да се реши много лесно, достатъчно е да се знай, че общата сума отъ богатствата на арестуванитѣ е възлизала, според думитѣ на Мистисъ Хеймондъ[13]), на петстотинъ милиона лева! Естественно е, че човѣкътъ, който се решава да осжди на лишения и гладъ населението на цѣла една мѣстность, за своя *лична* облага, не може да има и дума, че у него е възможно нѣкакво си политическо чувство. Съ свалянието на правителството, както е била цельта на заговора, уйтлендеритѣ сж мечтаели да вземать властьта въ ржцѣтѣ си, отъ економически господари на страната да се преобърнатъ и въ политически, а отъ тука пжтьтъ къмъ още по-голѣмитѣ експлоатации става вече правъ и чистъ.

Такава е въ общи чърти историята на Трансвалъ, такъвъ е въобще и характера на днешната война, която отъ десетъ мѣсеца се води въ най-ожесточенъ видъ предъ равнодушнитѣ погледи на *щедритѣ носители на мира!*...

Вь социално отношение, Трансвалскиятъ народъ, говоря исключително за буритѣ, не стои на такава долня степень, както искатъ да го представятъ нѣкои пжтешественици. Както сж добри като пастири и земледѣлци, така сж добри и като войници и политикани. Дѣйствително, че въ нравитѣ на буритѣ човѣкъ не може да срѣщне тѣзи истънчености, както у Европейцитѣ; вь едно бурско жилище нѣма да се види тази обстановка, каквато е у насъ, но тѣхнитѣ кжщи сж винаги отворени, както за тамошнитѣ, тъй и за чужденцитѣ. Семейниятъ животъ на буритѣ е патриархаленъ, а отношенията между различнитѣ класи сж до толкова прости, щото всѣки бѣденъ буръ може да направи предложение на най-богатото момиче и обратно, безъ да се боятъ, че ще срѣщнатъ отказъ отъ страна на родителитѣ. Единъ богатъ буръ се не свѣнува да види на трапезата си нѣкой бѣденъ; напротивъ, най-голѣмото удоволствие на единъ буръ, когато сѣдне да се храни, да види около себе си цѣлото си семейство, въ това число и слугитѣ. «Тѣ обичатъ да живѣятъ, да иматъ приятели, да даватъ и да приематъ визити, да си пиятъ кафето и да пушятъ съ луличкитѣ си», тъй описватъ пжтешественницитѣ жителитѣ на Трансвалъ. Кжщитѣ, въ които живѣятъ буритѣ, сж прости, малки и до нейдѣ не хигиенични, като се има предъ видъ здравия климатъ въ Трансвалъ. Обикновеннитѣ мобили се състоятъ отъ една голѣма маса за ядение, друга по-малка маса за «дреболии», която служи и за тоалетна маса,

[13]) Hammond, A Woman's part in a revolution. Лондонъ.

нѣколко стола и «единъ фотейлъ за старата-майка или дѣдото». Въ повечето кѫщи, спалната се отдѣля отъ общата стая съ една проста завеса.

Облѣклото имъ е европейско, а женитѣ, особено момитѣ, се обличатъ доста красиво.

Бууритѣ работятъ заедно съ цѣлото си семейство. По впечатленията на Леонъ Катетъ, жената въ Трансвалъ е много по-заната, отколкото мѫжътъ, поради което умиратъ много по-млади отъ своитѣ мѫже; а по думитѣ на други очевидци, тѣ били и безстрашни, умѣли да управляватъ коне и да стрелятъ, което впрочемъ се обяснява съ факта, че въ последнитѣ сражения, особено при Дунди, между убититѣ имало и много жени.

По вѣроизповѣдание тѣ сѫ протестанти (калвинисти), поради тази причина библията е надстолна книга на всѣко бурско семейство. Вечерно време, следъ продължително уморителна работа, членоветѣ на цѣлото семейство се събиратъ около грамотнитѣ, които сѫ рѣдко, за да слушатъ чудесата на спаситeльтъ и ученията на светитѣ апостоли. Освѣнъ библията, много често се срѣщатъ кѫщи, които притежаватъ по единъ екземпляръ отъ конституцията. Женитѣ особено се интересуватъ отъ дѣлата на правителството. Тѣ искатъ да знаятъ всичко, що се говори и прави въ парламента.

За селското население, нѣколко пѫти въ годината се устрояватъ единъ видъ панаири, гдѣто ставатъ размѣнения на разни вѫтрѣшни произведения, и решение на нѣкои въпроси съ общественъ характеръ. Сѫщо, тукъ ставатъ свадби, годежи и кръщения.

Въ нравственно отношение, по увѣренията на Реклю, буритѣ стоятъ на висока степень. Проституцията и разводътъ сѫ чужди за жителитѣ на Трансвалъ. По всѣка вѣроятность съ това може да се обясни фактътъ за бързото увеличение на народонаселението. Буритѣ встѫпватъ въ бракъ сравнително много млади. Църквата може да даде благословията си на младоженнци, ако мѫжътъ е 18-годишенъ, а булката шестнадесеть; тѣ живѣятъ въ миръ и любовь и често пѫти оставятъ следъ себе си дузинно потомство. Най-малкото дѣца за една майка сѫ шесть.

На чернитѣ, а особено на брака съ чернитѣ, въ Трансвалъ се гледа съ много лошо око. Ожененъ или омѫжена за черни се ползуватъ съ всеобщо презрение.

Колкото се отнася до интелектуалното положение на буритѣ, тѣ стоятъ още на много низка степень. Образованието и възпитанието сѫ възложени на майката. Запознавание съ библията, кратки сведения по Аритметика, Историята на Трансвалъ и Законъ Божий, това е първоначалната подготовка и цѣлото знание на бѫдѫщитѣ трансвалски граждани.

III.

Управлението въ Трансвалъ е *конституционно Републиканско*, олицетворено отъ председателя на републиката, министерския или върховенъ съвѣтъ и два парламента (Volksraad), избрани непосредствено отъ народа.

Изборитѣ за президентъ на Республиката ставатъ презъ всѣки петь години, при участието на бургеритѣ отъ първата класа. Президентътъ на Республиката, е въ сѫщото време и предсѣдатель на върховния петочле-

ненъ държавенъ съвѣтъ, състоящъ се отъ държавния секретарь, военния комендантъ, министрътъ на минитѣ и двѣ лица, посочени отъ парламента.[14]) Представителитѣ за горната камара се избиратъ при участието на първата класа, а представителитѣ за долната камара — на двѣтѣ класи заедно. Изборитѣ за народни представители въ двѣтѣ камари ставатъ презъ всѣки четири години единъ пѫть. Числото на представителитѣ въ двѣтѣ камари заедно е 28 души, т. е. по единъ за въ всѣка камара отъ различнитѣ окрѫзи.[15])

Освѣнъ върховния съвѣтъ и двѣтѣ камари, всѣки окрѫгъ има свой отдѣленъ тричлененъ съвѣтъ, въ който се разискватъ въпроси съ мѣстенъ характеръ, а решенията постѫпватъ въ долната камара, после въ горната, а най-после въ В. Съвѣтъ.

Решенията на долната камара подлежатъ на касиране отъ горната, ако тази последнята ги намѣри въ вреда на населението, явление, което много често се случва въ Трансвалъ, тъй като въ долната камара се решава въ полза на *уйтландеритѣ*, които сѫ вѣчно въ враждебно отношение съ буритѣ. По такъвъ начинъ, първата камара, едничката по характера си въ цѣлия свѣтъ, се явява като защитница на народнитѣ интереси. Всѣки bill, за да се облече съ законна сила въ предѣлитѣ на републиката, непремѣнно трѣбва да бѫде удобренъ и приетъ отъ горната камара.

Въ случай, че отечеството се намира предъ прага на нѣкаква опасность, по решението на камаритѣ, управлението на страната се предава въ рѫцѣтѣ на тричлененъ съвѣтъ, *триумвиратъ*, какъвто е случаятъ на 13 Декемврий 1880 година, преди да се почне войната съ Англия, за която се вече говори по-горѣ.

Като първо условие за правото на участие въ изборитѣ въ ролята на избиратель или избираемъ е: тамошно подданство, протестанско вѣроизповѣдание и възрастьта, т. е. не по-младъ отъ 16 години за избиратель и 30 години за избираемъ.

Чернитѣ въ Трансвалъ се не ползуватъ съ никакви политически права, а споредъ единъ законъ отъ 25 Юний 1885 година, забранява имъ се да диратъ злато подъ наказание на затворъ или бой; китайцитѣ и индуситѣ се ползуватъ съ права въ Трансвалъ, но следъ като заплатятъ 625 лева, и следъ като сѫ преживѣли най-малко двѣ години.[16]) Утландеритѣ, отъ които по голѣмата часть принадлежатъ на втората класа, както видѣхме по-горѣ, сѫ лишени отъ много права. Тѣ нѣматъ право да участвуватъ нито въ президентскитѣ избори, нито въ избиране представители за първия парламентъ.

Лишени сѫ отъ всички граждански и политически права, подписавшитѣ се на петицията презъ 1881 година за присъединение Трансвалъ къмъ Англия, въ която взеха участие около 1,400 души, болшинство англичани, а останалитѣ чужденци.

Населението на Трансвалъ, като исключимъ чернитѣ, които се не ползуватъ съ никакви права, се дѣли на двѣ класи. Къмъ първата класа

---

[14]) Reclus, Ibid.
[15]) Д. Сатуринъ, Ibid.
[16]) Emmrich — Petermaun's Mittheclungen, 1887, и V.

се отнасятъ всички поселивши се въ Трансвалъ до 1867 година, принимавши участие въ войнитѣ за независимость и противъ чернитѣ и принимавшитѣ участие противъ бунта на докторъ Джемсонъ; а къмъ втората — всѣки новъ пришлецъ, следъ като преживѣе въ Трансвалъ най-малко двѣ години. Новородившитѣ се отъ втората класа, следъ шестнадесетата си годишна възрасть ставатъ трансвалски граждани, като по наследственость си оставатъ пакъ въ сѫщата класа. Обаче, следъ 12 годишно жителство, по решението на първата камара, тѣ преминаватъ въ първа класа. Споредъ единъ законъ отъ 1890 г. уйтлендеритѣ пришелци следъ 14 г. жителство по решението на парламента отъ втора класа, може да мине въ първа.

Чудното е, че въ Трансвалъ до сега не е имало финансовъ министръ, при всичко, че нуждата отъ такъвъ еднакво се чувствува отъ всички класи на населението. Преди да се почне войната, когато трансвалското правителство се нуждаеше отъ пари, Рандскитѣ капиталисти бѣха съгласни да си дадатъ услугитѣ, като порѫчители за сключване на заемъ, но ако правителството се съгласи да повѣри финансовитѣ дѣла на нѣкой по-сигуренъ човѣкъ; за такъвъ тѣ предлагатъ Лордъ Ротшилдъ, на когото правителството вече дължи 25 милиона лева. Кругеръ на това предложение не е съгласенъ, и до завръщането на Жуберъ, който изучавалъ ф. науки въ Европа, предлагалъ финанситѣ да се предадатъ на нѣкой посветенъ въ тази работа европеецъ. Войната се почна и въпросътъ остана не решенъ.

Такъва е въ общи черти историята на Трансвалската Республика, която въ последнитѣ двадесеть и петь години се явява като центъръ на най-голѣмитѣ национални раздори и партизански войни, която английското правителство се старае да отчужди по какъвто и да е начинъ; вмѣсто да ѝ помогне поне да стигне въ културно отношение съсѣднитѣ ѝ държавици.

Какъвъ и да бѫде резултатътъ отъ тази война, Трансвалъ винаги ще се счита за побѣдитель, по тази причина, че пропорцията е 1:40; а тази война ще остави едно незаличимо петно въ английската история . .

Ст. С.

ЕКОНОМИЧЕСКАТА ПОЛИТИКА НА НАШАТА ДЪРЖАВА.

Статия трета.

Каква е економическата политика, която Варненската Търговска Камара препоржчва на нашата държава?

Както видѣхме, тя е *противуиндустриална*. Едни отъ основанията на тая политика вече видѣхме. Тука ще видимъ другитѣ ѝ основания. Но като противуиндустриална, естествено, тя е и *противупротекционна*. Съ други думи, економическата политика, която докладътъ на Варненската Търговска Камара препоржчва, е политиката на *фритидерството*, на *либерешанжа*, т. е. политиката на *свободната търговия*. «Митарствената политика,—четемъ въ доклада, — трѣбва да почива главно на следующето начало: *българскитѣ тържища се отварятъ широко за всѣка страна, която отъ своя страна отваря тържищата си за земледѣлческитѣ продукти на страната.* Основата на вносното мито да се намали на 5% отъ стойностьта, а за нѣкои артикули и по-долу».[1]) Както виждаме, политиката, която препоржчва Варненската Търговска Камара, е политика на *широкоотворенитѣ врата*, т. е. на пълната свобода на търговията. Въ сжщность, ако приемемъ основанията на доклада за вѣрни и ако сждимъ логически, тогава би трѣбвало да се махнатъ всички вносни мита. Съвършенно непонятно е, защо авторътъ на доклада се ограничава само съ намаление на вносното мито, толкова повече, когато отъ подчертанитѣ му отъ мене думи, е ясно, че то се отнася само до продукти на индустрията, на която не дава никакво значение въ общото национално производство. Впрочемъ, нека не се забравя, че ние имаме работа не съ нѣкакви установени и провѣрени економически системи, а съ едни мнѣния найповърхностни и непровѣрени. Такива мнѣния, очевидно, не могатъ да се похвалятъ съ логичность.

Но като препоржчва своята економическа политика, авторътъ на доклада по-нататъкъ предлага, всичко, направено до сега за насърдчение на индустрията, да се унищожи и всичко да се прави за насърдчение износа на земледѣлческитѣ продукти и развитието на земледѣлието. Ето, впрочемъ, неговитѣ думи: «Всички пособия и концесии, които се даватъ на разнитѣ фабриканти да се уничтожатъ следъ истичането на тѣхния срокъ и да не се даватъ други нови. Да се предприеме едно изучване на заведената практика въ разнитѣ тържища на по-главнитѣ страни, като се поощрява и спомага по всѣкакъвъ начинъ износа на земледѣлческитѣ продукти; и цѣлъ редъ други подобни мѣрки въ туй направление би могли да се предприематъ. Обаче, най-голѣмо усърдие и внимание трѣбва да погълне *устройството на земледѣлческий кредитъ, и прокарвание идеята за земледѣлческитѣ сдружавания*».[2]) При всичко че да «се поощрява и спомага *по всѣкакъвъ начинъ* износа на земледѣлческитѣ продукти» означава

---

[1]) Докладъ на Варненската Търговско-Индустриална Камара, 1897, стр. 19.
[2]) Докладъ, стр. 19.

протекционизмъ, покровителство на земледѣлческитѣ предприятия, противъ който авторътъ на доклада въстава най-енергично, както въ цитираното, тъй и въ други мѣста въ него, но ясно е, че политиката, която препоръчва докладътъ е правопротивоположна на индустриалната политика и особенно на оная, провъзгласена отъ г. Ив. Ев. Гешовъ. Политиката, предлагана отъ Варненската Търговска Камара е политика, противъ каквито и да било «насърдчения» на индустрията, или по-добрѣ, на *индустриалния капитализмъ*, тъй да се каже, и политика за насърдчение «по всѣкакъвъ начинъ» на земледѣлието, или по-вѣрно, на *земледѣлческия капитализмъ*, или на капитализма въ земледѣлието. Защото, както видѣхме вече, и както ще видимъ, насърдчение «*по всѣкакъвъ начинъ*» на земледѣлческитѣ предприятия ще рече модернизирание на земледѣлието, а пъкъ то е възможно само при концентрацията на земята и изобщо на капитала и, следователно, при расклащание положението на селското население, ако не при пълното му пролетаризирание. Съ други думи, да «се поощрява и спомага по всѣкакъвъ начинъ» земледѣлческото производство ще рече, да се «поощрява» капитализма въ земледѣлието. Въ всѣкой случай, политиката на Варненската Търговска Камара може да се нарече *аграрна*, или земледѣлческа, и *търговско-износна* политика.

Интересно е да се забелѣжи голѣмото противоречие, въ което впада докладътъ на Варненската Търговска Камара. Като говори за индустрията, той отрича възможностьта да се развие тя у насъ до степень «на важна часть отъ националното производство». Както видѣхме, той намира три необходими условия за развитието на индустрията, и понеже България не притѣжавала тѣзи условия, той намира, че за индустрия въ България нѣмало почва. Тѣзи три условия бѣха: *евтини и искусни работнически ржцѣ*, *пространни тържища и свободни капитали*. Обаче, когато е думата за модернизирание на земледѣлието или да «се поощрява и спомага по всѣкакъвъ начинъ» то, авторътъ на доклада забравя, че и за него сж необходими сжщитѣ условия. Не трѣбва да се забравя, че когато се говори за модернизирание или просто развитие на земледѣлието, вънросътъ е за развитието или създаванието на *модерно земледѣлие*. А пъкъ то може да се създаде само на капиталистически основи, независимо отъ това, дали земята ще бжде притежание на частни капиталисти или на капиталистически синдикати, на *земледѣлчески сдружавания*. Но щомъ е тъй, тогава е очевидно, че за създаванието на *модерно земледѣлие* сж необходими тритѣ условия, които докладътъ смѣта необходими за създаванието на *модерна индустрия*. За създаванието и развитието на модерно земледѣлие необходими сж евтини, а така сжщо и искусни ржцѣ, широкъ пазарь и свободни капитали. Но да се създадатъ тѣзи условия съ политиката, която предлага Варненската Търговска Камара, е невъзможно нѣщо. Тя иска отъ една страна *модерно земледѣлие*, а отъ друга запазвание на селското население, което е невъзможно. За да се създадатъ евтини ржцѣ, трѣбва една голѣма часть отъ самото население да се освободи отъ средства за прехрана и отъ орждията на трудa, на първо мѣсто да се освободи отъ земята, или поне да се доведе до онова положение, гдѣто тя не може да сжществува отъ своята земя и е принудена да работи на господаритѣ на модернитѣ чифлици, т. е. да се доведе до положението на земледѣлческия

пролетарнятъ. За да се създаде пазарь за земледѣлческитѣ продукти, ще трѣбва, очевидно, при политиката на Варненската Търговска Камара, да се търси той вънъ отъ България, въ цѣлосвѣтния пазарь. Обаче на тоя пазарь нашитѣ земледѣлчески продукти се срѣщатъ съ сѫщата конкуренция, ако не и съ по-голѣма, каквато срѣщатъ и индустриалнитѣ продукти. На цѣлосвѣтния пазарь тѣ ще срѣщнатъ конкуренцията на земледѣлческитѣ продукти отъ модерното земледѣлие на Холандия, Дания, Швеция, Белгия, Швейцария, Германия, Русия, Унгария, Австралия и т. н. За да се създадатъ свободни капитали, ще трѣбва или да се оголи окончателно селското население, или да се създаде предварително една доста «величествена» индустрия, развитието на която ще създаде капитали и една часть отъ тѣхъ ще отдѣли за развитието на модерното земледѣлие. Когато авторътъ на доклада говори за модернизирането на нашето земледѣлие, като спасение на нашата страна, както, изобщо, когато говорятъ у насъ за развитието на земледѣлието, изглежда, че тѣ не знаятъ нищо за свързката, която сѫществува между модерното земледѣлие и развитието на индустрията. Обикновенно у насъ взиматъ за примѣръ развитието на модерното земледѣлие въ другитѣ страни и особенно въ по-малкитѣ, като Холандия, Дания, Швейцария и т. н., и си мислятъ, че то у тѣхъ се е развило и се развива независимо отъ индустрията. Обаче това е друго едно голѣмо заблуждение, което е распространено у насъ. Преди всичко ще напомнимъ, че въ развитието на модерното земледѣлие въ спомѣнатитѣ малки страни, голѣмо значение има развитието на голѣмитѣ търговско индустриални градове, които се явяватъ голѣми консумативни центрове за земледѣлческитѣ продукти. Развитието на индустрията и търговията въ тия центрове отдѣля свободни капитали, които отиватъ въ земледѣлието. Сетнѣ, въ тия страни модерното земледѣлие е чисто капиталистическо. Това значи, че тамъ отдавна една голѣма часть отъ земята е била концентрирана, или като остатъкъ отъ феодалния режимъ, или вследствие индустриализирането имъ, и, следователно, една часть отъ селското население е отдавна пролетаризирана, а другата му часть притѣжава едно *пролетариатско стопанство*, отъ което не може да се прехранва и затова е принудена да търси прехрана въ индустрията или въ капиталистическитѣ земледѣлчески експлоатации. Въпросътъ за сѫществуването у тѣхъ на *земледѣлчески кооперации* или *синдикати* никакъ не измѣнява сѫщностьта на работата. Въ всѣкой случай тѣзи последнитѣ сѫ само една модерна капиталистическа форма за експлоатация на всички народни производителни средства.[3]) У насъ, обаче, условията за модернизирането на земледѣлието сѫ по-други. У насъ нѣма голѣми консумативни центрове, т. е. нѣма голѣми градове. А понеже земледѣлческитѣ продукти на едно модерно земледѣлие у насъ не могатъ да намѣрятъ нуждното мѣсто въ цѣлосвѣтния пазарь по сѫщитѣ причини, за които говорихъ въ миналата статия, то отсѫтствието на голѣми консумативни центрове у насъ се явява една отъ главнитѣ причини, дѣто модерното земледѣлие не може да се развие. А пъкъ голѣмитѣ градове се създаватъ съ развитието на индустрията. И само съ развитието на индустрията, а заедно съ нея на голѣмитѣ градове, ще се създаде почва за модерно земледѣлие у насъ.

---

[3]) Гл. Земледѣлческитѣ кооперации въ Европа, отъ Л. Кржививцки и земледѣлческитѣ синдикати въ Франция, отъ Е. Смирновъ, въ „Ново Време“ III год.

Обаче, политиката, която докладътъ на Варненската Търговска Камара предлага, е тъкмо противъ това развитие и е, следователно, неспособна да приведе къмъ модернизирането на земледѣлието у насъ.

Но независимо отъ казаното, политиката, препоржчвана отъ Варненската Търговска Камара не е нова за България; тази политика България испита въ продължение на двайсетъ години и дори днесъ я испитва. Както показахъ въ първата статия, въ България отъ освобождението дори и до последно време е господствувала исключително системата на свободната търговия[1]). Тя се наложи на България и първо време дори бѣше необходима за нея. Но благодарение на нея и въ свързка съ други причини се яви необходимостьта отъ «насърчение» най-първо на индустрията. Естественно е, че най-първо тая необходимость се почувствува отъ държавата, или по-вѣрно, отъ ония, които я управляватъ. Подъ влиянието на системата на свободната търговия двата главни клона отъ производството, — земледѣлието и занаятитѣ, — отъ приходитѣ на които се поддържаше държавата, се оказаха не въ състояние да ѝ даватъ вече нужнитѣ приходи. Системата на свободната търговия при сжществующитѣ условия въ България — а други, пакъ ще кажа, тѣ не сж могле да бждхтъ и не могатъ да бждхтъ, — докара въ пъленъ упадъкъ старитѣ форми на производство, като отдѣли новата класа — търговската, отъ която се образува индустриалната. Съ други думи, системата на свободната търговия у насъ направи вече всичко, каквото е могла да направи, и понататъкъ тя, очевидно, нищо повече не може да направи, освѣнъ да разруши още повече старитѣ форми на производството, безъ, обаче, да създава нѣщо ново. Значи, първоначалниятъ периодъ на системата на свободната търговия, необходимъ за тѣзи условия, при които България се намираше въ началото следъ освобождението, мина, свърши своята мисия. Въ сжщность появяването на въпроса за замѣстването системата на свободната търговия съ протекционна показва именно, че въ България развитието е стигнало до оная степень, при която се отдѣля индустриалната класа съ своитѣ самостоятелни интереси и при която за тия интереси става необходима протекционата система. Другъ е въпросътъ, да-ли тази класа е въ състояние да защити своитѣ интереси и да наложи своята политика. Върху тоя въпросъ ще говоря по-нататъкъ. На което обръщамъ вниманието тука, то е туй, че господството на системата за свободната търговия или на протекционизма зависи отъ степеньта на економическото развитие, и че буржуазната класа споредъ това развитие е защищавала ту едната, ту другата. При първитѣ крачки на своето развитие тя е винаги апостолъ на протекционизма; напротивъ, когато тя се осѣща напълно заякнала, става апостолъ на свободната търговия. Изобщо, тамъ гдѣто нейнитѣ интереси изискватъ протекционизмъ, тя е за тая система; въ противенъ случай тя е за свободната търговия. Ако у насъ има течение противъ свободната търговия и за протекционната, това показва, че у насъ вече сжществува ново течение, създадено отъ развитието на нови сили въ страната. Да се отива противъ тия нови сили не само е съвсѣмъ безсмисленно, но дори, — ако допуснемъ, че е възможно да ги

[1]) Гл. „Ново Време“, 1900 год. № 3 и „Протекционизмътъ и пр.“ въ VIII кн., год. II на сжщото списание.

унищожимъ, — това ще бжде крайне гибелно, или, поне, нищо добро не може да излѣзе. Политиката да се унищожи или да се спрѣ развитието на новитѣ сили въ една страна е политика реакционна, която винаги се стреми да повърне колелото на историята назадъ. Като такава тя или строшава главитѣ на авторитѣ ѝ или заедно съ тѣхъ опропастява народитѣ, на които се прилага. Тъй че, политиката, която препоржчва докладътъ на Варненската Търговска Камара, независимо отъ това, че тя нищо ново не е въ състояние да създаде въ България, но, ако дори може да се приложи, тя би била крайно реакционна, като несъгласна съ развитието на новитѣ економически сили въ страната.

Но интересно е да изследваме, какви разсжждения докарватъ автора на доклада до тая политика, която той ни препоржчва.

Всички разсжждения на доклада се свеждатъ къмъ идеята, или къмъ «желанието да се заздрави економически положението на населението». Авторътъ на доклада разсжждава приблизително така. Развитието на индустрията съсипва, пролетаризира селското население, което съставлява най-голѣма часть отъ българския народъ. Отъ тука следва, споредъ него, че развитието на индустрията ще бжде полезно само за една нищожна часть отъ българския народъ. Дори нѣщо повече. Понеже индустрията не може, споредъ него, да се развие у насъ, то «всѣко наше желание, всѣка мѣрка, прилаганието на която ще има за цѣль да издига високо индустрията», освѣнъ дѣто ще се отрази злѣ на националното производство, но ще бжде главно противъ интереситѣ на голѣмата часть отъ населението. Държавата взима срѣдствата на народа и ги пилѣе за създаванието на индустрия, която у насъ не може да се създаде, а съ туй тя съсипва «всичкитѣ слоеве на нашето население». Всички тия разсжждения се резюмиратъ въ следующитѣ думи на доклада: «Естествено туй положение на работитѣ ще трѣбва да се измѣни. Сега за сега ний имаме едно бѣдно не културно население, а ако искаме да заздравимъ економически страната ще трѣбва да повдигнемъ и благосъстоянието на населението. При това повдигание, по моето скромно мнѣние, ще трѣбва да се има за прицѣлна точка исключително земледѣлческото производство на страната. Доводитѣ които подкрѣпятъ едно такова поведение сж, че ний имаме 75% земледѣлческо население, а при това не притежаваме нужнитѣ условия за създавание мѣстна индустрия, която слѣдъ като заеме празднитѣ работни ржцѣ, да повдигне и благосъстоянието на населението въ разнитѣ негови слоеве»[5]). Та ето защо ние не трѣбва да «повдигаме високо индустрията», а «за прицѣлна точка» трѣбва да си туримъ «исключително земледѣлческото производство на страната», съ което ще «заздравимъ економически страната», понеже тогава ще «повдигнемъ и благосъстоянието на населението»! Обаче, като оставимъ на страна всичко друго, за което говорихъ вече въ миналата статия и тука по-горѣ, ясно е, че авторътъ на доклада не прави и тукъ никаква разлика между «заздравяванието економически страната» и «благосъстоянието на населението». Една страна може економически да стои много здраво, обаче благосъстоянието на населението да бжде сравнително крайне долно. За примѣри нѣма нужда да отиваме далече. Всѣка културна страна е и единъ най-ефикасенъ примѣръ въ туй

[5]) Докладъ, стр. 15.

отношение. Но авторътъ на доклада, като смѣсва тия двѣ различни понятия, рисува ни една безподобна идилическа картина за бѫдащето на България, създадена отъ политиката му. Ето тая картина: «Подобрение благосъстоянието на земледѣлческото население указва благотворно влияние връзъ всички други слоеве на населението. Туй не е мѫчно да се покаже. — Земледѣлческий слой отъ нашето население стои твърдѣ низко въ културно отношение. Колкото неговото материално състояние се повдига, колкото срѣдствата му за живѣение се увеличаватъ, толкова повече ще увеличава и той своитѣ потрѣбителни способности. Естествено увеличението на неговитѣ потрѣбности ще върви по всички направления като почнемъ съ избора на храната и свършимъ съ музиката и искуствата. Тукъ ще бѫде и залога за повдигането на нашия занаятчия, занаята на който има жизнена сила. Единъ примѣръ само. Щомъ се подобри състоянието на земледѣлеца естествено той ще хвърли опинцитѣ и калевритѣ и ще ги замѣни съ кундури. И когато 75% отъ нашето население почне да потрѣблява кундуритѣ, нѣма съмнѣние, кундураджийски занаятъ ще бѫде много по добрѣ отъ колкото сега съ закона за задължителното носение на мѣстни дрѣхи и обуща отъ чиновницитѣ. Сѫщото ще бѫде и съ шивачитѣ и много други още занаяти»[6]). Както виждате, безподобна идилия! Стига нашата държава да пригърне политиката, която ѝ препорѫчва докладътъ на Варненската Търговска Камара, за да се намери предъ тази идилия. Благосъстоянието на земледѣлческото население ще донесе благосъстояние за »всички други слоеве на населението», а пъкъ това общо благосъстояние ще донесе разцъвтяване на занаятитѣ, които иматъ «жизнена сила»! И дѣйствително, представете си, че 75% отъ българския народъ махне опинцитѣ и калевритѣ, потуритѣ и кълпацитѣ, поясите и антеритѣ, и почне да носи кундури, панталони и капели, пардесюта и палта, изобщо да се носи по европейски, — представете си, какво, наистина, повдигание на занаятитѣ може да се яви! «По този начинъ, — продължава той на сѫщата страница, — ний ще имаме даже и една индустрия — но не грандиозната едра европейска индустрия, но индустрия, която ще удовлетворява развиващитѣ се особени потрѣбности на населението. Тази индустрия нѣма да бѫде основата на нашия икономически животъ но една твърдѣ слаба подпорка, която обстоятелствата ще изискатъ. За туй пъкъ търговията ще се развие въ всичката си пълнота и ширина. Отношенията и връзкитѣ между нашитѣ и чуждитѣ търговци ставатъ по голѣми. Увеличението на земледѣлческото производство ще направи необходимо дирението нови тържища и значително увеличение на износа».

Въ сѫщность всичко това би било възможно, ако дѣйствително бѣше възможно да се достигне такова общо благосъстояние на населението, за което ни говори авторътъ на доклада. Но при днешния общественъ режимъ да се мисли за общо благосъстояние е една дребно-буржуазна утопия. Самото модернизиране на земледѣлието е несъвмѣстимо нито съ благосъстоянието на земледѣлческото население, нито съ общото благосъстояние на «всички слоеве» на българския народъ. Авторътъ на доклада, като не разбира тѣзи толкова прости и ясни истини, впада въ невъо-

[6]) Докладъ, стр. 17.

бразима неразбория и своята дребно-буржуазна утопия препоръчва за спасителна политика на нашата държава. Обаче, въ всичката тази неразбория на автора една мисъль се прокарва, а именно, че нито земледѣлието ще може да се модернизира, нито индустрията ще може да се създаде у насъ, ако не се издигне благосъстоянието на земледѣлческото население. Защото, споредъ него, въ противенъ случай, това население не ще може да консумира земледѣлческитѣ и индустриалнитѣ продукти, и, следователно, нѣма да има почва за развитието на земледѣлческото производство и занаятитѣ. Тази мисъль я намираме по грамотно, т. е по-ясно изказана въ доклада на Софийската Търговска Камара.

Докладътъ на тази камара е напълно съгласенъ съ доклада на Варненската Търговска Камара по економическата политика на нашата държава, съ тази само разлика, че авторътъ му не е тъй категориченъ противъ индустрията у насъ, не възстава тъй енергично противъ «желанието да си имаме и ний у насъ величествени фабрики», както това прави авторътъ на доклада на Варненската Камара. Авторътъ на Софийската Търговска Камара е противъ «индустриалната протекция» и препоръчва като спасителна за България политиката «на търговската и износна протекция». Като говори за двѣтѣ течения, които имало у насъ по економическата политика на нашата държава, а именно за течението въ полза на *покровителственно-митната* политика и за течението въ полза на *търговско-износната*, той казва: «Ни една индустрия не може да расчита на едно сигурно бѫдѫще и на единъ по-силенъ махъ въ развитието си, която не би могла да расчита на *вѫтрѣшния пазаръ* и на *потрѣбителната способность на мѣстното население.* По тая причина послѣдньйото не само че не трѣбва да се истощава, но, напротивъ, трѣбва да се употрѣбятъ всички срѣдства за неговото укрѣвание». И по-надолѣ: «Не трѣбва никога да се забравя голѣмото значение на вѫтрѣшната консумация, на потрѣбителнитѣ сили на населението и свързаната съ тѣхъ платежна способность за него» [7]).

Безъ съмнѣние е вѣрно, че *вѫтрѣшниятъ пазарь* има първостепенно значение за развитието на индустрията. Но, както вече видѣхме, тоя пазарь го създава и разширява именно развитието на индустрията, като разрушава старитѣ начини на производство, старата економическа организация и създава нова. И само развитието на индустрията може да създаде и разшири вѫтрѣшния пазарь, да създаде нови потрѣбности и нови потрѣбителни способности. Обаче авторитѣ и на двата доклада мислятъ тькмо противно на дѣйствителното развитие на България и изобщо на всѣка страна. Тѣ мислятъ, че сигуренъ вѫтрѣшенъ пазарь за земледѣлческитѣ и индустриални продукти въ една страна може да сѫществува само тогава, когато въ страната има голѣмо множество отъ дребно земледѣлческо население съ добро благосъстояние. Тѣ си мислятъ, че безъ такова земледѣлческо население не може да сѫществува вѫтрѣшенъ пазарь, а безъ него «ни една индустрия не може да разчита на едно сигурно бѫдѫще и на единъ по силенъ махъ въ развитието си». Но дѣйствител-

[7]). Докладъ на Софийската Индустриално-Търговска Камара, 1898 год., страница 12.

ното развитие на индустрията ни говори друго. То на всѣкадѣ се придружава съ пролетаризиране на селската маса или съ намаление благосъстоянието й, значи, съ съсипванието на сѫществующия вжтрѣшенъ пазарь. Но намѣсто тоя пазарь модерното земледѣлие и индустрията създаватъ новъ пазарь, като концентриратъ пролетаризираното население въ голѣми градски и фабрично-търговски центрове и като се вмъкватъ въ новото производство въ видъ на негови орждия. По такъвъ начинъ вжтрѣшниятъ пазарь се преобразява, се разширява и се приспособява къмъ интереситѣ на капиталистическия начинъ на производство. Развитието на индустрията нито въ една страна не се е «подхранвало» отъ вжтрѣшния пазарь, който състои главно отъ дребно-земледѣлческо население, а отъ създавания отъ него новъ вжтрѣшенъ пазарь. Систематическото концентриране на населението въ голѣми консумативни центрове, коренното измѣнение потрѣбноститѣ на това население въ тия центрове, създаванието на нови потрѣбности въ него, — това именно създава новия пазарь. Ако това не бѣше тъй, ако развитието на индустрията и на модерното земледѣлие зависѣше само отъ благосъстоянието на селското население, отъ вжтрѣшния пазарь, който може да се образува отъ потрѣбителната способность на това население, тогава културнитѣ страни, въ които земледѣлческото население отдавна е пролетаризирано или е останало при едно *пролетариатско* стопанство, трѣбваше до сега да фалиратъ, трѣбваше да се спрѣ у тѣхъ всѣкакво по-нататъшно развитие. Обаче, както показахъ и въ миналата статия, такова нѣщо у тѣхъ не виждаме. Напротивъ, виждаме обратното. Пролетаризиранието на селското население, т. е. съсипванието на стария пазарь, се явява едно отъ условията за развитието на индустрията и на модерното земледѣлие, а заедно съ туй и за създаванието на новия пазарь. Сѫщото се потвърдява и отъ фактитѣ, които посочихъ въ „Социализмътъ и Работническиятъ въпросъ въ България“, за колосалната централизация на търговията съ първитѣ предмети за сѫществувание. Тази централизация най-добрѣ доказва, че съ развитието на индустрията не само се разширява пазаря, но че и потрѣбноститѣ на консуматоритѣ растятъ. Истина е, че при пълното развитие на капиталистическия режимъ платежнитѣ способности на работническото население, на пролетариата вече ослабватъ, а по тая причина ослабва и вжтрѣшниятъ пазарь. Но това вече съставлява въпросъ за *пролетариатската политика*, за политиката на работническата класа, която неизмѣримо се отличава отъ политиката, представлявана отъ двѣтѣ наши търговски камари, и за която ще говоримъ въ по-нататъшнитѣ статии. Тука цельта ни е да отбелѣжимъ мнѣнието на авторитѣ на двата доклада, споредъ което вжтрѣшенъ пазарь, като основа за развитието на индустрията и на модерното земледѣлие, може да сѫществува само при сѫществуванието на дребно-земледѣлческо население е съвсѣмъ невѣрно. Но независимо отъ всичко казано, България се намира предъ несъмнѣния фактъ, че земледѣлческото й население е съсипано и пролетаризирано. Авторитѣ на двата доклада ни казватъ, че трѣбвало да употрѣбимъ всички срѣдства, за да подобримъ положението на селското население, за да повдигнемъ неговото благосъстояние. Но това «желание», при днешнитѣ социални и политически условия у насъ, съставлява утопия. При днешнитѣ условия на

страната положително е невъзможно да се подобри положението на селското население, да се повдигне благосъстоянието му. За да се направи такова нѣщо, трѣбвало би да се извърши една политическа революция, която коренно да измѣни политическитѣ условия. Но да се очаква такава революция нѣма положително никакви основания. Въ такъвъ случай да се говори за повдигание благосъстоянието на нашето съсипано земледѣлческо население съ помощьта на политиката, каквато е препоръчваната отъ Търг. Камари, значи да хранимъ него и себе си съ чисти иллюзии, съ непростителни измами. Какво, тогава, остава да се прави? Ясно е, че исходътъ за нашата страна се заключава въ развитието на индустрията и само въ него, и че економическата политика на нашата държава се състои да повдига «високо индустрията» и преди всичко нея.

Още въ първата статия забелѣзахъ, че въ главитѣ на нашитѣ буржуазни економисти и дѣйци е засѣднала мисъльта, че развитието на индустрията води *само* къмъ съсипвание и пролетаризирание на населението, следователно, къмъ съсипванието на страната. Но, както видѣхме, индустрията носи *не само* пролетаризирание на населението, но и много други положителни нѣща. Пролетаризиранието на населението не е тъй опасно, когато то се придружава съ развитие на индустрията, или когато то е следствие отъ това развитие. Опасно социално зло съставлява пролетаризиранието на масата, когато тя цѣла е просто исхвърлена на улицата, когато въ сѫщото време не се развива индустрия, която да поглъща освободения отъ срѣдства за прехрана и отъ орѫдия на труда народъ. Положението на нашето селско и занаятчийско население днесъ е до такава степень долно, щото по никой начинъ не може да се сравнява съ положението на пролетарията, заетъ въ капиталистическото производство, който стои на много по-висока културна степень. Развитието на индустрията у насъ би дало, особно първо време, на една голѣма часть отъ нашето работническо население едно положение много по добро, отколкото това, въ което то днесъ се намира, а особенно при едно сносно работническо законодателство за покровителство на труда. Наистина, при пълното развитие на индустрията, при което численностьта на пролетарията надвишава възможностьта да намира въ нея прехрана, особенно при отсѫтствие на покровителственно работническо законодателство, положението на пролетарията се влошава. Но той, пакъ благодарение на своето положение като пролетариятъ, при туй централизиранъ въ голѣми центрове, въ градоветѣ и фабричнитѣ окрѫзи, винаги има много по-голѣма възможность да се бори за своитѣ права, за подобрение въ положението си и за своето освобождение отъ експлоатацията, отколкото едно распръснато население, слабо или съвсѣмъ не свързано съ еднакви интереси и положение, и при туй постоянно дезорганизирвано отъ такива могущи фактори, каквото е влиянието на законитѣ на капиталистическото производство и на неговитѣ орѫдия, каквато се явява днешната държава съ всички нейни учреждения. Въ културнитѣ страни най-голѣмата часть отъ населението е окончателно пролетаризирана; въ тѣхъ сѫществува една грамадна армия отъ пролетариятъ, обаче несъмнѣнно е, че тѣ се намиратъ на една неизмѣримо висока степень на култура, отколкото страни безъ индустрия. При всичкитѣ противоречия, които развива въ тѣхъ капиталистическиятъ режимъ, не само тѣ не сѫ съси-

пани страни, но въ тѣхъ имаме всички условия за минаванието къмъ една друга по-висока култура, къмъ освобождението на народа отъ днешното положение. Тъй щото, мисъльта, че индустрията носи само пролетаризиране на масата, и съ туй съсипване на страната, е положително невѣрна. Пълното развитие на националнитѣ богатства, издиганието на нашата страна до една по-висока култура, осигурението почвата за социаленъ прогресъ у насъ е невъзможно безъ развитието на индустрията. Нашето селско население е вече пролетаризирано, неговото стопанство е доведено до положението на пролетариатско стопанство, и затова да искаме да се продължава това положение или да го измѣняме въ смисълъ да го повърнемъ къмъ предишното му състояние е положително невъзможно. Да се създаде едно ново положение за населението — това е задачата. И тази задача може да я реши само развитието на индустрията, само подиганието ѝ «високо». Неразбиранието, обаче, на положението и на тази задача отъ нашитѣ буржуазни економисти и дѣйци ги бърка, плаши ги и ги кара да се лутатъ въ неосѫществими мечтания, да диратъ спасение за страната въ утопични днесъ дребно-буржуазни идеали.

Но като исхождатъ отъ горѣизложенитѣ разсѫждения, авторитѣ на двата доклада, се обявяватъ противъ протекционната, или покровителственно-митната система, и въсхваляватъ като спасителна, високо полезотворна системата на свободната търговия. Особено се отличава въ туй отношение авторътъ на доклада на Варненската Търговска Камара. Споредъ него, протекционната система щѣла реакционо да се отрази върху културното състояние на България, когато фритридерската щѣла да ни преради. Ето собственитѣ му думи: «Въвежданието протекционната митна система, и старателното запазвание мѣстното тържище за мѣстнитѣ производители ще съкратятъ,— четемъ тамъ, — и тъй слабия националенъ обмѣнъ, което ще се отрази по много причини реакционно врзъ културното състояние на България.... Понеже за насъ нѣма никакво значение, а слѣдователно не ще се придържаме о покровителственната политика, вноса ще се увеличи също значително. Туй е и необходимо. Връзкитѣ съ западно европейскитѣ страни ще ни преродятъ, като прѣсадятъ у насъ всички положителни качества на единъ напреднълъ въ културно отношение народъ.» [8]) Отъ друга страна, протекционната система, освенъ че е врѣдна, но е и крайно несправедлива. Споредъ автора, протекционната система ще бѫде полезна само за интеретѣ на 10% отъ българския народъ, а за 90% отъ него ще бѫде съсипателна. При туй, страхъ отъ конкуренцията можело да има само за занаятчийския слой на нашето население, но тоя занаятчийски слой «не е билъ никога, не е и сега основата на нашето национално производство». «Преди освобождението, — казва той, — ний сме имали приблизително около 90% земледѣлческо население, днесъ слѣдъ като държавната организация отне една порядъчна часть отъ нашето население, ний пакъ имаме около 75%, прехранванието на които дава пакъ земледѣлието. Е добрѣ, въ интереса на 10% отъ нашето население ний ще затворимъ нашитѣ граници за чуждитѣ произведения, което затваряние ще се отрази злѣ за всички други слоеве, съставляющи 90%.» [9]).

---

[8]) Докладъ на Варненската Камара, стр. 11 и 17.
[9]) Докладъ, стр. 11.

Преди всичко ще забележа и тука, както и по-горѣ забелѣзахъ, че нашата страна, въ продължение на двайсетъ години се намира подъ влиянието на политиката, която препоржчва авторътъ на доклада, обаче ние не видѣхме да се «прѣсждятъ у насъ всички положителни качества на единъ напреднълъ народъ». Тя наистина спомогна за съсипването на занаятитѣ и земледѣлието, отдѣли една нова класа — търговско-индустриалната, нанесе силенъ ударъ на земледѣлческото натурално стопанство, но повече отъ туй не можеше да направи. Да пресади у насъ «всички положителни качества» на напредналъ народъ и особенно въ културно отношение, това не виждаме. Това именно показва най-добрѣ, че тя нѣма тия качества, които ѝ приписва авторътъ на доклада на Варненската Търговска Камара. Сетнѣ, истина е, че протекционната система е противъ интереситѣ на едни и въ полза на други. Обаче тя не тъй злѣ ще се отрази върху земледѣлческото съсипано население, за което чуждитѣ произведения, съ много малки исключения, и тъй не сж достжпни. Най-злѣ ще се отрази тя на срѣдната класа и на непроизводителното множество. Последнитѣ при протекционната система ще плащатъ единъ видъ данъкъ за въ полза на индустриалната класа. Ще плаща за нейнитѣ произведения по скжпо, отколкото за чуждитѣ. Но не ли тя ще плаща на свои патриоти, не-ли ще плаща данъкъ за процъвтяването на националното богатство! Не ли искаме национални богатства? Така се създаватъ тѣ. Знаменитиятъ германски економистъ Фридрихъ Листъ, най-голѣмиятъ апологетъ на протекционната система въ XIX вѣкъ, който е принесалъ най-голѣма заслуга на индустриалното развитие на Германия, казва, че това, което губи отъ протекционната система днешното поколѣние, печелятъ го бждящитѣ поколѣния. Тия негови думи дѣйствително се напълно оправдаха въ развитието на Германия.[10]) Отъ друга страна, протекционната система не исключава свободата на търговията; тя само я ограничава въ предѣлитѣ на националния пазарь. Съ протекционната система буржуазната класа на дадена нация иска само да създава, както казва Марксъ, свобода на търговията и изобщо пълна свобода само за себе си. Така че, анатемосването, което хвърлятъ авторитѣ на двата доклада по адреса на протекционната система, е положително неоснователно. То показва голѣмо неразбиране смисъла на тази система въ економическото развитие на народитѣ. Но излизайки отъ това неразбиране, тѣ препоржчватъ на България едно положение на работитѣ, невъзможно при днешнитѣ условия. Въ всѣкой случай, тѣ препоржчватъ на нашата държава една политика, отъ която тя нищо добро не може да дочака? При нея, нѣма да помогнатъ нито всички други мѣрки, които авторитѣ на двата доклада препоржчватъ, нито отварянието на практически земледѣлчески училища, нито распредѣлението на населението въ разни ненаселени добрѣ мѣста, нито унищожението на всички косвенни данъци, нито земледѣлческия кредитъ, нито земледѣлческитѣ кооперации.

Много е любопитно да съпоставимъ цѣлата тази политика на двамата автори на докладитѣ съ политиката, която предлага г. Германовъ,

[10]) Гл. Народничество и Марксизмъ. стр.

[10]) Гл. Речь за свободата на търговията, отъ К. Марксъ. Преводъ отъ руски. Видинъ, 1893 год.

бившиятъ началникъ отдѣление въ Министерството на Търговията и Земледѣлието. Това съпоставяние ще изтъкне отъ една друга страна несъстоятелностьта на политиката, която предлагатъ авторитѣ на двата доклада. Но затова ще говоримъ въ идущата статия въ свързка съ земледѣлческия кредитъ и земледѣлческитѣ кооперации и всички други, споменати тука, и предлагани и отъ други общественни дѣйци, мѣрки, все съ цель, да се повдигне благосъстоянието на населението.

Д. Благоевъ.

Конгресътъ на демократическата партия и нейната програма.

I.

На 27 Августъ се състоя, най-сетнѣ, конгреса на демократическата партия. Не малко настоявания, уговаряния, дори заплашвания отъ страна на «младитѣ» и „новитѣ" бѣха нуждни, до като Каравеловъ се съгласи да отстѫпи и да се примири съ изработванието програма, по каквито, споредъ неговото мнѣние, само глупцитѣ се водятъ. Но това нѣщо не е важно. Често пѫти се случва човѣкъ да каже нѣкоя глупость, даже като мисли, че туй е най-неоспоримата истина, а сетнѣ да я разбере и да се откаже отъ нея. Ако познанието въ втория случай е наистина обосновано, следователно и решението не е тъй лекомислено взето, както предишното лекомислено казано, никой не може на тоя човѣкъ да намѣри кусуръ. Ние силно се съмнѣваме, че наистина Каравеловъ днесъ мисли много по иначе отъ преди. Но да оставимъ Каравеловъ и преминемъ на самия конгресъ.

Присѫтствуваха около 200 души. Голѣмото множество отъ тѣхъ бѣха дребни търговци, занаятчии и селяни, повечето отъ Видинско и Ломско. Вънъ отъ това, имаше около 20 адвокати, 3—4 учители и нѣколцина безъ опредѣлена професия. Отъ селянитѣ, търговцитѣ или занаятчиитѣ не стана нито единъ да каже поне петь думи. Освѣнъ нѣкои отъ централното бюро, ораторитѣ бѣха до единъ адвокати. Отъ това обаче не бива да се заключава, че особни приказки сѫ се говорили въ конгреса. Напротивъ, нашето впечатление отъ него, следъ изслушвание на почти всички говорители, бѣ, че въ цѣлия конгресъ едва ли имаше три четири мислящи глави и едва ли толковъ, които да разбиратъ добрѣ отъ демокрация и каква трѣбва да бѫде програмата на една демократическа партия и които сѫщо да схващатъ по дълбокото значение на исканията. И резултата бѣ такъвъ, че всичкитѣ фрази на г-да адвокатитѣ не можеха да прикриятъ тѣхната босота откъмъ мисли.

Първата речь въ конгреса бѣ тая на г-на *Бѣлинова* (Русе), отнасяща се до задачата на конгреса. «*Задача* на този първъ конгресъ на демократическата партия е да постави *началата*, по които партията ще се води въ своята дѣятелность. Напротивъ, окончателното приемание на подробноститѣ, отдѣлнитѣ искания, ще бѫде работа на единъ втори конгресъ». Подиръ туй следваше, естествено, критика на другитѣ партии, които приемали програмитѣ си съ «ура». Това добро. Ние сме напълно съгласни, че разкритикуванието на приетата програма въ печата и партийнитѣ дружини и събрания е по-вече отъ полезно. Но какъ човѣкъ да не казна, че всички тезъ приказки сѫ празни думи, когато дѣлата на тези хора ясно показватъ, че тѣ страхуватъ отъ критиката. Напечатаното по конгреса въ „Прѣпорецъ" е такова, че никой отъ него нищо не може да разбира. Що се е говорило, кой какъ и за какво се е изказалъ, какви мнѣния е имало, що е прието — всичко туй липсва тамъ. Както изглежда, простиятъ проектъ-програма нѣма да се напечата. Гдѣ и върху какво ще става тогава критиката, та да покаже тя своитѣ много-обѣщающи плодове?

Първия день, недѣля преди обѣдъ, освѣнъ Бѣлиновъ, говориха почти всички по главни представители на партията. Сѫщественото въ говора на всички бѣ: «не щемъ днешния личенъ княжески режимъ, искаме народоуправление». Искание, както виждаме, превъзходно, дори въпреки туй, че думата народоуправление търпи разтягания. Но ораторитѣ имаха важниятъ недостатъкъ, че не разбираха съдържанието на понятието народоуправление, както сѫщо не имъ бѣше ясно, по какъвъ начинъ и съ какви средства може да бѫде то осигурено.

Тъй че генералнитѣ дебати върху «началата» на партийната програма бѣха само предъвквания на горнята фраза (фраза за ораторитѣ, които не можеха да вникнатъ по дълбоко въ съдържанието на искането) плюсъ нѣкои особености. Напр. *Н. Цановъ* и тука успѣ да си каже урока за «какъ работятъ тѣ въ Видинско», *Такевъ* да каже, може би, за стотни пѫть, своята антидинастическа речь, когато единъ новоизпеченъ демократъ, *В. Милевъ* отъ Хасково, пое неблагодарната задача да обори упрека, че демократическата партия нѣмала до сега програма. «Ами Каравеловъ, ами Конституцията туй какво е»! — нѣколко пѫти повтори той. Ако демократизма на партията е прокарания въ конституцията, при сѫществуванието ни която българския народъ можа да бѫде лишенъ отъ по-голѣмата часть политически права, безъ тя да бѫде формално нарушена, и тоя на Каравелова, тогазъ добъръ демократизмъ е той! *Златановъ* (Видинъ) даде една добра присѫда на днешното управление, *Ив. Славейковъ* и *Малиновъ* (София) приказваха (безъ да бѫдатъ чути) за нуждата отъ организацията.

Съ това се свърши работата на първия день, безъ всѣкаква полза, безъ всѣко уяснение на въпроса, *какви начала трѣбва да легнатъ въ основата на демократическата програма.*

II.

Деньтъ се познава отъ сутриньта. Разискванията отъ първия день показаха, че възлаганитѣ отъ нѣкои страни надѣжди върху тъй нареченитѣ «млади», тѣ да се възползуватъ отъ случая и тикнатъ партията къмъ социални реформи, да направятъ отъ нея една на дѣла демократическа партия, сж били и отъ тая страна неоснователни. Отъ т. н. млади всичко единъ двама се опитаха да поработятъ на тая страна, но тѣхниятъ говоръ не направи никакво впечатление. Другитѣ, вижда се, и не виждаха нужда отъ подобна работа. Всичката гюролтия, която тѣ вдигаха, значи, била «да си имаме и ние програма». Какво ще съдържа тая програма, дали съдържанието на програмата ще отговаря на името на партията и въобще каква трѣбва да бжде програмата на една демократическа партия у насъ — тези въпроси тѣхъ не интересуваха и тѣ предоставляваха на Каравелова и Ляпчева да имъ предлагатъ, което тѣхнитѣ забъркани глави намѣратъ случайно за полезно да стои въ програмата.

Че такъвъ резултатъ се получи, не може освѣнъ да се съжелява. Защото макаръ ние и да не мислимъ, че политиката на една партия, представителка на дребното закъсняло занаятчийство и земледѣлие, може въ всички области на своята дѣятелность да бжде демократична, ние все пакъ вѣрваме, че има отдѣли, кадѣто въ неинъ интересъ лежи да бжде именно такава. Напримѣръ, до като нейната економическа програма ще преставлява искания на една закъсняла партия (исканията ще иматъ за цель да задържатъ стари начини на производство, които прогресътъ на развитието въ сжщото време събаря), тя може прекрасно да бжде за удобрявана отъ насъ *данъчна реформа* и да подържа искания относително *управлението*, които съставляватъ часть отъ нашата програма. Това се обяснява съ обстоятелството, че и тѣ сж принудени — ако искатъ да бждатъ модерна партия, че да дойдатъ на власть чрезъ народа — да се опиратъ на широкитѣ маси — дребнитѣ производители, сжщо както ние на работницитѣ. А пъкъ въ борбата ни за уредено, демократическо управление въ България все не е лишно да имаме помощници. Отъ конкуренцията на тези партии между работническото население — нашиятъ основанъ камъкъ — ние не се страхуваме, а пъкъ реформитѣ въ управлението, които при тѣхна помощь несъмнѣно би били по-скоро прокарани, ще бждатъ и за насъ като партия не отъ по-малка полза, отколкото за народа въобще.

Обаче демократическата партия даже и тукъ въ управлението, кадѣто за нея е естествено да се яви наистина демократична, не показа своята демокрация, то това я най-добрѣ характеризира като партия и прави да се не отличава по сжщностьта си отъ критикуванитѣ отъ нея Стамболовисти, Народ-

няци, Либерали или Прогресисти. Отъ последнитѣ тѣ въ всѣки случай не сѫ ни крачка напредъ, въ нѣкои отношения дори назадъ. Що се касае пъкъ до твърденията, какво партията е само на думи демократична, туй можемъ лесно показа на единъ два примѣра. Подробно разглеждане тукъ не е нито възможно, нито пъкъ необходимо за цельта. На г-да демократитѣ можемъ още отъ сега да имъ признаемъ, че иматъ нѣкои добри искания. Тѣзи обаче не сѫ достатъчни да харахтеризиратъ партията като демократична.

Въ понедѣлникъ преди обѣдъ г. Ляпчевъ чете тая часть отъ програмата, която се отнася до *централното управление*. Натрупанитѣ подробности бѣха толкозъ много, че да се запомнятъ всички бѣ невъзможно. Пъкъ и не заслужватъ. Нищо ново и важно не се предлага въ тѣхъ. Иска се спазване на конституцията, мѣрки, обаче, за да бѫде нейното изпълнение гарантирано, не се предлагатъ. За измѣнения въ избирателната система, най-важния въпросъ въ тоя отдѣлъ, ни дума не става. А знае се, че тоя въпросъ, избирателната система, е единъ отъ най-добритѣ пробни камъни за изпитване боята на партиитѣ.

Въ разискванията въпросътъ бѣ подхванатъ, но интересното е, какъ? Стана приказка за меншествата. Обаче не дѣйте се надѣва, че това се касае за тоя «въпросъ за меншествата», който е за сега въ срѣдата на разискванията въ всички държави и който е едно демократическо искание par exelens, въпросътъ за *представителство на меншествата*, не . . . въпросътъ за меншествата, който интересува демократическата партия, е тоя, какво да се прави съ *циганитѣ*, да имъ се отнеме ли избирателното право? Детрамаджиевъ отъ Сливенъ го иска. Духовити хора разправятъ, циганитѣ избрали Папанчева за царь. И понеже тѣ държатъ здраво съ тогови, то той, Доградмаджиевъ, не може да се избере за депутатъ. Затова иска, щото тѣ да не гласуватъ. Каравеловъ се съгласи веднага и намѣри, че «туй би могло най-лесно да стане, като се турятъ всички подъ рубриката *просѣци*". И вижъ, демократическитѣ сърдца отведнъжъ се отвориха и заговориха. Единъ казва, «ами че и турцитѣ бе», други споменва, че «у Румелия имало законъ, 15 години слѣдъ освобождението който не може да чете на официалния езикъ, да нѣма избирателно право», та санкимъ не ще е лошо и у насъ да стане такова нѣщо. Ако времето не беше кратко и ако единъ не бѣ срамежливо споменилъ, «не бива да отиваме до тамъ, че туку вижъ, враговетѣ взели да ни правятъ реакционери», сигурно щѣше да дойде реда и на *шопитѣ*, пъкъ и на нѣкои други. Отъ друга страна, предложената програма иска отнеманието избирателното право на жандаритѣ, градскитѣ метачи и др., като зависими. Намъ е чудно тогазъ, защо г-да депутатитѣ не искатъ да бѫдатъ последователни и решатъ отнеманието избирателното право на частнитѣ слуги, работницитѣ, чиновницитѣ, зеръ и тѣ сѫ за-

висими. Неспособници и чорбаджии за да отидатъ между *народа* и работятъ за *повдигание неговото политическо съзнание*, незнающи и нежелающи да потърсятъ средства за *гарантиране народното самоуправление*, консерватори достатъчно, за да не приематъ едно промѣнение на избирателната система въ смисълъ на увеждание *пропорционалната система*, *представителство на меншествата*, въпреки това че е повече отъ очевидно, какво само чрезъ нея при сегашнитѣ условия у насъ ние бѣхме могли да се сдобиемъ съ добри представителства въ общинитѣ, окрѫзитѣ и държавата, преминвающи безъ погледъ върху всичко това, тѣ намиратъ *лѣкъ*... *въ отнемание избирателни права!* И следъ такова флагрантно нарушение на всички принципи на демокрацията тѣ още смѣятъ да лъжатъ хората съ хубавото туй име, да се продаватъ за демократическа партия.

Казахме принципи. Но туй е то, че г-да демократитѣ относително принципитѣ сѫ на особно мнѣние. Туй особно мнѣние за всѣки случай тѣ добиха едва въ конгреса. Зеръ даже при отварянието Бѣлиновъ заяви, задачата на конгреса ще е, да постави *начала* на програма, окончателното приемание на които и на подробноститѣ ще бѫде работа на втория конгресъ. Че това е тъй, се забелѣзваше и въ живостьта, съ която нѣкои отъ младитѣ защищаваха туй ново положение, че програмата трѣбва да обема исканията на партията до въ подробности и че при съставянието ѝ не началата, а животътъ трѣбва да има надвѣсъ. Потурченитѣ българи сѫ по-ревностни турци. «Опитна политика искаме да водимъ ние», нѣколко пѫти повтори въ свойта конфузна речь адвокатътъ Чакаловъ отъ Плѣвенъ. Характеристично за хората въ конгреса е, че тѣ и тукъ тъй леко се подадоха на тая Каравелова и Ляпчева неразбранщина. И опитната политика, както я тѣ разбиратъ, показа своя резултатъ веднага при подигнатия въпросъ за циганитѣ. Циганитѣ пречатъ въ изборитѣ и дребно буржуазния акълъ на демократитѣ казва, да имъ се отнематъ избирателнитѣ права. Утрѣ ще пречатъ шопитѣ, нѣкога всички селяни, нѣкога работницитѣ. Ergo? Не. При съставяние програма се вематъ извѣстни отъ живота показани като добри и отговарющи на партията *начала*, обаче по-подробнитѣ искания, изкарвани отъ тѣхъ, трѣбва да бѫдатъ провѣрени съ живота, приспособени къмъ него.

Вардили ли сѫ партиитѣ туй второ условие, тѣ сѫ напълно защитени отъ критикитѣ на демократитѣ, когато тези съ нищо не могатъ оправда липсата на начала въ тѣхната програма. Не отдѣлнитѣ дреболии, а духътъ, който ги провѣва (той е пъкъ изразенъ въ началата), е сѫщественото на партийнитѣ програми. И ние отличаваме партиитѣ не по туй или онуй частично искание, което сѫщевремено може да се поддържа отъ нѣколко отъ тѣхъ, а по целитѣ, къмъ които се стремятъ тѣ. Каквато е сега програмата на демократическата партия, напълно вѣрна е белѣжката на единъ приятель, че

дойде ли Каравеловъ на власть, той ще трѣбва всѣка година да събира конгресъ съ специалната цель да прави нова програма, тъй като старата ще се изкълчва, и при туй трѣскаво работение, твърдѣ вѣроятно е, нищо свѣсно да не излѣзе, тъй като безъ ржководящи начала законодателната дѣятелность на партията по необходимость не ще върши друго, освѣнъ да се върти въ колело.

Но най-сетнѣ какви демократични начала може да се искатъ отъ една партия, която се кълне въ Каравелова и конституцията, демократичностьта на които сж у насъ достатъчно извѣстни? Която не иска да види вече явното и за дѣцата раздѣление въ обществото на класи, за да вземе и положение къмъ тѣхната борба? Която не може да разбира, какъ така можело да се приказва за демократизация на отдѣлни учреждения, като сждилищата (гл. «Прѣпорецъ» въ полемиката си съ «България») и пр. и пр.? Днесъ демократическата политика е политика въ полза на долнитѣ работни класи съ цель да ги повдигне умствено, материално и социално, политика, която се старае да използува по възможность най-пълно плодоветѣ на машинното производство за широкитѣ маси, която улеснява живота на дребнитѣ производители, отъ една страна, като повдига тоя на работническата класа, та че при влизание въ тѣхъ тѣ да не срѣщнатъ голѣма промѣна, а отъ друга, като се старае да направи по силнитѣ чрезъ срѣдството на сдружавание способни за конкуренция съ модерни срѣдства, най-сетнѣ, като приучва народа чрезъ поощрѣние всевъзможнитѣ видове сдружавания (синдикални, професионални, всевъзможни културни, взаимоспомагателни, производителни, потрѣбителни и др.) и чрезъ най-широко гарантирано презъ сждилища самоуправление къмъ самопомощь. Да спира економическото развитие на обществото, да игнорира диференцията, която се извършва въ него, е не само безполезна, но и врѣдна работа. Напротивъ истинската демокрация трѣбва да желае прогреса, прогреса въ всички направления на живота, да върви ржка за ржка съ него, да го поощрява и да подготвя маситѣ «за новия животъ», къмъ който тоя прогресъ води. Отъ тукъ ясно се вижда, че истинската демократическа партия у насъ е била, е и ще си остане социалдемократическата партия. Длъжность на другитѣ е това да разяснятъ на народа, да не се лъже той по думи безъ съдържание, да не вѣрва на консервативната «демократическа» партия. Тогава истинскитѣ демократи не ще се забавятъ да си намѣратъ мѣстото.

И. К.

Хамалинътъ Горанъ

(очеркъ)

Надъ високата тръстика въ блатото, край езерото, близо до желѣзно-пѫтната линия отъ нѣколко деня се вияха на голѣми орѣлеци гарвани и орли. Цѣлата околность се пълнѣше съ кресливитѣ гласове на тѣзи мършоеди, които ту се спущаха бързо въ гѫстата тръстика, ту отлѣтяваха високо, като задигваха въ човкитѣ си нѣкакви червообразни предмети.

Това бѣше презъ есеньта, въ единъ доста студенъ день. Нѣкой си като минавалъ случайно презъ тръстиката, кадѣто се вияха крилатитѣ хищници, забелѣжилъ единъ човѣшки трупъ, на когото цѣлата вѫтрѣшность, месата и всички меки части по тѣлото биле вече почти изедени. Властьта, като обходи мѣстото и намери трупа, по дрѣхитѣ и по нѣкои предмети, намерени въ тѣхъ, установи, че полу-изедения трупъ билъ на Хамалинътъ Горанъ.

Надъ оглозганитѣ кости и другитѣ останали части свещенникътъ прочете молитва и всичко, наедно съ дрѣхитѣ, закопаха въ единъ плитъкъ трапъ. Стражарьтъ тури съставениятъ актъ въ папката, закоцачитѣ нарамиха търнокопитѣ си и всички си заминаха; наскоро и привлеченитѣ любители очистиха мѣстото, тъй като нѣмаше вече нѣщо интересно. Само крилатитѣ мършоеди кръстосваха въ разни посоки изъ въздуха, като пълнѣха цѣлата околность на езерото съ неприятни крѣсъци; но и тѣ почнаха да ореднявать, догдѣто най после мѣстностьта съвършено опустѣ.

Тихичко вѣтърътъ люлѣеше остритѣ тръстикови листове, които съ удрянието си пълнѣха брѣговетѣ на езерото съ тайнственъ шумъ. Езерото, тихо, кристално, по повърхнината на което слабия вѣтрецъ образуваше малки къдрици, стоеше сѫщо мълчеливо всрѣдъ занѣмялата природа. Малки само дългички прибѣгваха къмъ брѣга, като се разбиваха о якитѣ стъбла на тръстиката.

Цѣлата околность следъ погребението като да излѣваше нѣкакъвъ химнъ надъ заритня вече мъртвецъ . . .

Едъръ, снаженъ, съ голѣми къдрави мустаци, съ лице, грубо, но приятно, почти гигантски крайници, малко прегърбенъ и почти всѣкога веселъ — това бѣше Хамалинътъ Горанъ. Гигантската му сила, веселия му нравъ и дългото пребивание на скелята го правѣха единъ отъ най извѣстнитѣ хамали. Поради голѣмия запасъ отъ физическа сила, която представляваше, той бѣ търсѣнъ най много на морската скеля; а неговата веселость и добродушие предразполагаха всѣкиго. Ето защо Горана всички обичаха — и стари, и млади. На малкитѣ той правѣше различни забавления: приказваше имъ приказки, пѣеше

имъ пѣсни, а пъкъ понѣкога маршаруваше по скелята, носящъ по 5—6 дѣца върху себе си, което особено забавляваше публиката. Пълнитѣ човали, които неговитѣ другари по професия носѣха гърбомъ, на самарчетата си, той носѣше на рамо и безъ особена мѫка. Всѣка часть отъ неговото тѣло бѣ извънредно солидна, безъ да се гледа на грамадния ѝ обемъ. Неговиятъ изпънатъ кракъ опрѣнъ съ стѫпалото о земята не бѣха въ състояние да отмѣстятъ двама здраванаци, а върху протѣгнатата му рѫка можеше свободно да се обѣси, който искаше; на превитъ на кръста си одържаше 300 k. g. тѣжесть.

Колкото и да е истина, че особеноститѣ привличатъ, пакъ грамадното тѣло на Горана, безъ неговата весела природа не би го направило толкова популяренъ. А дългото му пребиване на скелята, ангажиранъ съ тази тѣжка работа се обясняваше съ грамадния запасъ отъ енергия, която далечъ надминаваше тази у другитѣ хамали, кръстнитѣ прешлени на които за сравнително малко време се повреждаха, следъ което и равновѣсието въ тѣлата имъ се нарушава.

Отъ кадѣ бѣ дошълъ Горанъ, никой не знаеше; него го знаяха като хамалинъ, безъ жена и дѣца; но той и никому не повѣряваше миналото си. Неговитѣ другари избѣгваха да го питатъ за миналото му, за да не изгубватъ неговото весело настроение, тъй като всѣкога, при подобни въпроси, Горанъ ставаше мраченъ и мълчеливъ.

Нѣкогашенъ селенинъ, отъ срѣдня рѣка, Горанъ, следъ като изгуби имуществата си и остана безъ нищо на пѫтя съ жена и дѣца, тръгна отъ градъ на градъ да търси щастието си. Но напразно . . . Неговитѣ грамадни сили се конкурираха отъ много по слаби — отъ жени, че и отъ дѣца даже; най после спасение той намери тамъ, кадѣто не всѣкой можеше да конкурира — стана хамалинъ въ В.

Жена му следъ неговата раздѣла тръгнала изъ лошъ пѫть . . . макаръ, че той се стараеше да я поддържа, както и дѣцата си, като имъ пращаше часть отъ печалбата си.

При такива обстоятелства той се не връщаше въ село вече, ако и да продължаваше да праща сегисъ-тогисъ по малко пари на дѣцата си, за които му бѣ много мѫчно; той ги бѣ вече забравилъ, не знаеше какво е станало съ тѣхъ, пъкъ тѣ бѣха и далече — нейдѣ въ шопско . . .

Горанъ не бѣ толкова веселъ и за себе си, както можеше да се помисли.

И наистина, единъ веселякъ често пѫти излъгва тѣзи, които го заобикалятъ, като скрива своитѣ душевни страдания подъ маската на една безгрижна веселость. — Така страдатъ само героитѣ.

Горанъ имаше, за какво да скърби, но никой го не знаеше, тази скърбь той пазеше само за себе си. Не бѣше труд-

но да се забелѣжи измамата, въ която попадаше човѣкъ за пръвъ пжть, изправенъ предъ всѣкога веселото, но страдалческо лице на Горана. Голѣмитѣ мускули по лицето му бѣха загрубели, очитѣ хлътнали и бърнитѣ избърнати. Дълбоки бразди кръстосваха по всѣка посока лицето.

Честно изпълняваше 50 годишния Горанъ службата си, а пъкъ годинкитѣ бързаха, времето лѣтѣше... Силитѣ почваха да слабеятъ, косата бѣлѣеше, а ржцѣтѣ и краката губѣха първата си пъргавина. Горанъ почна да става малко полезенъ; той висеше, като нѣкое престарѣло куче по скелята, но сега... сега имаше други по снажни, по здрави, а той какво представляваше? — Жалъкъ споменъ на нѣкогашния масивенъ организмъ, за силата на нѣкогашния Горанъ.

Горанъ разбра, че и на това поприще стана безполезенъ, но кадѣ можеше да отиде сега, кадѣ можеше да се подслони? Отдавна вече той живѣеше и спеше кадѣто завърне, а ядѣше, когато намереше. Изнемощѣлъ, той причакваше параходитѣ или желѣзницата, за да вземе нѣкое куфарче, или снопче съ дрѣхи —товаръ по лекъ—, които да занесе до хотела и изкара нѣкоя стотинка за хлѣбъ. Малкитѣ чевръсти гаменчета и отъ тукъ го избутваха, и тукъ пжтя стана непроходимъ за сжществуванието . , .

Тѣжката болесть най после, която налегна Горана, го принуди да се отдѣли въ една барака, край езерото, кадѣто бѣха намерили убѣжище още двама негови другари, но които бѣха поне здрави.

Горанъ не получаваше въ новото си жилище храна отъ никадѣ, вода сжщо. Остатъцитѣ отъ вечерята си, съ които го даряваха неговитѣ съжители, пораздразваха само празднияя му стомахъ; а пъкъ за вода — той се привличаше пълзишкомъ вънъ отъ бараката до блатото, кадѣто разквасваше загорѣлитѣ си уста съ позеленялата, вонеща вода.

Мълчаливо Горанъ лежеше въ голата барака, безъ да издава нѣкакъвъ стонъ, макаръ че този трупъ, нѣкога толкова здравъ, сега да огасваше. Денемъ, възползуванъ отъ отсжствието на другаритѣ си, той полѣгваше на тѣхнитѣ легла, а нощемъ прекарваше върху голитѣ дъски.

Нещастния Горанъ! въ тази минута, когато той имаше нужда отъ цѣлия свѣтъ, никой даже не помисляваше за него, но... близко е... скоро ще се свържатъ тѣзи два края на живота, за да престанатъ всички мжки...

Ето вече минаватъ се нѣколко деня, а другаритѣ на Горана се невазвръщаха, а колко имаше нужда отъ тѣхъ! Той не можеше да излиза вече до блатото, а устата му горѣха... Отъ нѣколко деня — отъ какъ го напустнаха съжителитѣ му —не бѣ хапвалъ нищо. Той се влачеше изъ бараката, за да намери нѣкое парче хлѣбъ или друго... да хапне — бѣше

гладенъ, стомахътъ го болѣше: очитѣ му бѣха изпъкнали, постоянно падаше, ако се повдигнеше и дълбоко дишаше . . .

Съ голѣмо усилие той се повдига на краката си, но изведнажъ нолита назадъ и пада възнакъ; не можеше и да пълзи вече; щомъ ако се опиташе да се издигне, главата му въ сѫщия моментъ се тръшва на голата земя. Той движаше главата си ту на лѣво, ту на дѣсно и биеше съ юмруци. При едно малко усилие Горанъ, като се пови къмъ лѣвата си страна докопа нѣщо съ дѣсната си рѫка, което моментално тикна въ устата си, то бѣше единъ мешинъ отъ вѣхта обувка; изнуренитѣ челюсти се прегъваха отъ усилието, съ което се натискаха върху мешинътъ, зѫбитѣ скърцаха и почваха да се кървавятъ, а отъ ѫглитѣ на устата почна да излиза пяна, размѣсена съ кръвь; кръвь почна да тече и отъ носътъ. Краката и главата се постоянно удряха о голата земя. — Очитѣ се за мигъ страшно изблещиха, но следъ нѣколко премигвания вече не мръднаха, устата се изкривиха, крайницитѣ изпъкнаха . . . всичко утихна — живота престана . . .

Като се завърнаха двамата квартиранти и забелѣзаха, че другарьтъ имъ е напустналъ свѣта, го взеха и изхвърлиха въ тръстиката . . .

С. С. Руневски.

Изъ „Стихове на единъ философъ“.

(М. Гюйо).

Луксъ.

Мѫжътъ се върна въ кѫщи надвечерь; въ рѫката си държеше труфилото, което тя бѣ искала сутриньта: той самъ ѝ турна гривната, и въ косата ѝ забоде изященъ браслетъ — чистъ блѣденъ сафиръ — отблѣсъкъ мелá.

Очитѣ на младата сѫпруга се разшириха отъ радость, усмихнаха се и заблещѣха отъ сафира по-силно; а сама тя, като пораскопча своя коприненъ корсажъ, турна си герданътъ отъ цейлонски бисери. После се огледа въ огледалото, расхубавѣла, мѣнѣше позитѣ, — и каква радость: искаше ѝ се да искрещи . . . Тя пипаше кутийкитѣ: „Quelle folie!“ каза тя, и нейнитѣ горди очи питаха за цѣната. Защото тукъ хубостьта се мѣри по цѣната. — Той, разсѣянъ, мълчеше. Презъ отворения прозорецъ влизаше отъ улицата глъчката на работящия градъ. Мѫже, запъхтени, около една наковалня дигаха и слагаха рѫцѣ; въ въздуха дюлгери се клатушкаха, ходяйки по

тѣснитѣ греди на скелята. — А нейнитѣ бисери замираха и засияваха на гърдитѣ ѝ. Той показа съ ржка на единъ опрашенъ младъ зидарь, който съ подгънати колѣне, подъ единъ голѣмъ камъкъ, искачваше се на горѣ, цѣлъ очертанъ върху фонътъ на чистото небо. „Гледай, той ще работи презъ цѣлия си животъ, всѣки день, и нѣма да спечели цѣната на твоитѣ играчки“.

Тя се зачерви ... отъ гордость. Така тя бѣ още по-красива. И усмивката, която се разлѣ по нейното лице, о, за таквазъ една усмивка можеше ли да се скжпи злато и потъ. Цѣлата вечерь тя бѣ обзета отъ единъ дѣтински капризъ: тя не искаше да снеме своитѣ браслети, нито герданътъ, и заспа тъй, на едно канапе, цѣла облѣчена.

— Тогазъ тя бѣ унесена отъ единъ страненъ сънъ: всички тия лъскави драгоцѣнности оживѣха, и върху нейнитѣ гърди бисеритѣ зашаваха, а златната гривна се усукваше около ржката ѝ и я стѣгаше.

После, ненадейно, тя се видѣ отнесена заедно съ тѣхъ въ тѣхното далеко отечество. Тя бѣ вече горе на севѣръ, въ бѣлия Сибиръ: подъ камшика работѣха нещастни, въ потъ и кръви. Тѣхнитѣ прибити пръсти бѣха изровили нѣщо, тя се взрѣ, това бѣше нейния сафиръ, отъ косата ... После, всичко се измѣни: подъ ясно, розово небо, море съгрѣто отъ топлото Источно слънце: Единъ човѣкъ се надвесе надъ пурпурната вода: морето не спираше да шава; той се гмурна съ единъ скокъ. Когато го издърпаха, кръвъ капѣше изъ ноздритѣ му; той хъркаше умирающъ: тогазъ тя съзрѣ, въ двѣтѣ му висящи ржцѣ, бисеритѣ на своя герданъ, — тоя на шията ѝ. После, всичко се слѣ въ едно, бученията на вълнитѣ и пъшканията на умирающия. Тя вече не чуваше освѣнъ единъ едничъкъ и силенъ шумъ, грозния гласъ на цѣлъ единъ народъ, бѣденъ и безъ хлѣбъ, който, за да насити чужди безмѣрни желания, хабѣше на празно живота си въ слѣпъ вѣковенъ трудъ.

„Ако можехме поне да оплодородимъ земята, да видѣхме, че пониква нѣщо отъ нашия трудъ и потъ! А то нашитѣ безплодни усилия само усилвать мизерията: защото, безъ да ни нахранятъ, тѣ ни само истощаватъ. Проклѣта да е тая работа, която като сжщи пламъкъ, руши нашия животъ и го пилѣе на вѣтроветѣ; проклѣтъ да бжде тоя раскошъ, тия женски прищевки, всѣкога готови да заплатятъ живота на тоя, който го продава!“

Тоя викъ излизаше изъ гърди безъ брой.

Тя се събуди, блѣдна, и съ своитѣ отслабнали пръсти тя раскопча гердана, снѣ го, погледа и, макаръ тъмно, стори ѝ се, че видѣ да блѣщукатъ кристализирани сълзи.

Лица и души.

Азъ виждамъ много очарователни лица, голѣми очи, понѣвга твърдѣ смѣли, и малки сини очички смирени до безкрайность и скромно наведени. Често виждамъ огромни валчести рамѣне, които се поразяватъ безъ съжаление, устни и по тѣхъ прѣсна и сладка усмивка придружава всѣка лекомислена дума ... И колко пѫти, вървяйки, нѣкой погледъ ме устрѣли и иска да ми каже съ умиление: „нали съмъ хубава . . . ?“

И всички тия видени и предвкусени красиви форми — сѫщи старци — населяватъ паметьта ми.

Но що ви липсва, о красавици! По нѣкога, признавамъ ви се, азъ се питамъ: живѣятъ ли?... Уви тѣ тъй малко и рѣдко мислятъ! Кой Пигмалионъ, мегки форми, ще може да ви вдѫхне отъ своята душа и да ви каже: Живѣйте, бѫдете жени, вмѣсто да бѫдете прелъстителни игралца.

— Оставете, гълѫбчета, на страна тия присторени лица, та да може човѣкъ да осѣти, че и у васъ тече кръвъ! Имайте за великитѣ идеи гърди, които да туптятъ, млади и открити! Всичко, което пуща коренъ въ вашето сърдце, линѣе, по нѣмание на солъ: науката става педантична, искуството съхне и жълтѣе. Вашитѣ вѣрвания ни възбуждатъ усмивка, защото, и когато се молите, вие богохулствувате; вашитѣ сърдца сѫ затворени за истинното, което ни привлича. Всичко въ живота ни дѣли, всичко ни разединява, освѣнъ любовьта, — тая верига, която ни ранява и ни връзва, безъ да ни сближи за повече отъ день.

Своята любовь, ти, която си, казватъ, силна като пламъка и като смъртьта даже, ще можешъ ли ти да испълнишъ съ моята душа жената, която единъ день азъ ще обичамъ? Ще можешъ ли да слѣешъ нашитѣ мисли, както ще слѣешъ тѣлата ни? и да ги унесешъ тъй въ опиянението на широкитѣ полѣти?

По нѣкоги, за минута забравяйки земята, ще отлитаме ли двама въ самотния безкрай, когото ще населимъ съ свои богове.

О, ти, която обичамъ, и която още не познавамъ, към която се отправятъ моитѣ стихове, — за тебе още нищо не зная, но искамъ ти едно само нѣщо, искамъ ти едно сърдце голѣмо, едно благородно сърдце, за което да е скѫпа всѣка свѣтлина, едно сърце право като слънчевия лѫчъ и като него трѣптящо и горещо!

Пред. въ проза Ц. Вр.

НОВИ КНИГИ

Вѣстникарь ли? Комедия въ едно дѣйствие, отъ *Иванъ Вазовъ.* София, 1900 год. Ц. 0·60 ст.

Най после г. Иванъ Вазовъ опита щастието си и въ другъ родъ поетически произведения — комедията. Г. Иванъ Вазовъ отъ всички български писатели, като най-старъ, писа, както по всевъзможнитѣ родове белетристики, така сѫщо той е на пѫть да изреди и тѣзи отъ поезията. Отъ белетристиката Вазовъ е писалъ повѣсти, расказн и романи. Отъ поезията, — лирически стихотворения, епически, драми, сега комедии и най-после остава му да си опита щастието и на «трагическия небосклонъ». До колко Вазовъ ще бѫде щастливъ и на него, ние не можемъ да знаемъ. Едно само е очевидно, и то е, че г. Вазовъ съ най-новото си произведение ни е далъ една отъ най-невъзможнитѣ комедии, каквато е и драмата на г. Илия Миларовъ «Апостолъ». Много се е измамилъ автора, като е нарекалъ своето произведение комедия; тя по-скоро заслужава да се нарече една проста игра и нищо повече. Комедия е едно доста сериозно название, което изисква и по-сериозно съдържание, макаръ и да се дава всичко въ комическа форма. Комедията, колкото по своето название и да изглежда лека или повръхностния читатель да я тъкми за не до тамъ сериозно поетическо творение, не е безъ значение, щомъ като въ нейнитѣ основи лежи една дълбоко преведена идея, която автора ще иска да ни истъкне. Ако нейната цель е да извади на яве нѣкакъвъ порокъ отъ обществено значение и го бичува по най-безпощаденъ начинъ, въ такъвъ случай комедията е извънредно сериозно поетическо произведение. *„Вѣстникарь ли?“* въ основитѣ си нѣма никаква идея, въ нея нѣма спазени проститѣ теоретически изисквания отъ къмъ чисто техническата страна на драматургията; тя по би заслужила да се нарече единъ чисто не добрѣ испълненъ хумористически разказъ или шега, приспособенъ за сцената. Казваме не добрѣ испълненъ, защото и хумора, който, като ли че прозира въ «комедията», не е доволно искусно приведенъ. Съ двѣ думи казано, «Вѣстникаръ ли?» е една искусна шега, която при цельта, която е гонила, остая безцѣнна.

Очевидно г. Вазовъ е искалъ да изведе на сцената българскитѣ вѣстникарски нрави. Но отъ друга страна е очевидно пакъ, че той е искалъ да направи сѫщото, сир. да изведе на сцената онова отвращение, което извѣстни хора питаятъ къмъ нашето вѣстникарство. Едно отъ двѣтѣ е гонилъ г. Вазовъ. Кое въ особенности — не може се цѣни, защото расказа е толкова размотанъ, толкова разнообразни моменти сѫ сплѣтени, щото, сама по себе си, «комедията» става безцѣнна. Бихме се съгласили и *сме съгласни* съ автора, че вѣстникарскитѣ нрави у насъ, каквито взеха особенно да се проявяватъ въ последно време, заслужаватъ осмивка и не само една осмивка. Нашето вѣстникарство въ последно време толкова падна ниско, щото нищо нѣма за очудване, ако извѣстни хора се отвращаватъ отъ него. Но нека всѣки се съгласи съ насъ, че това е бъ-

гарския буржуазенъ печатъ, който е падналъ и пада до невѣроятности ниско. Българския буржуазенъ печатъ е, който, като не служи за проводникъ на извѣстни идеи и принципи, занимава се съ съвсѣмъ плоски работи, гъделичка само не особенно добритѣ чувства на *своитѣ* читатели и, като така, губи своето значение и влияние. Този родъ вѣстникарство го има не само у насъ, но то особенно е развито въ Западна Европа, кадѣто си има и съотвѣтствующи читатели. У насъ, нека не ни очудва това, то ще се развива право пропорционално съ развитието и нарастването на българската буржуазия, която, като се нуждае само отъ леки забави, въ интереса ѝ е съ такива сѫщо нѣща да забавлява и работнитѣ маси. Ние молимъ читателя, който се интересува отъ тоя въпросъ, да се вгледа и прерови българската буржуазна дневна преса и нека заповѣда да си каже, ако забелѣжи, противното. Важното въ настоящия случай е да не се спира на повръхностьта, а да погледне надъ този анахронизмъ, който ние ще наречемъ развратна журналистика...

Погледнато така на въпроса, всѣки ще се съгласи, че комедия, която третира подобна материя, особенно трѣбва да е обмислена и завършена. Погледнато въ комедията на г. Вазовъ нищо завършено и нищо обмислено не може да се види. Въ нея нѣма нито отчетливи характеристики на нашитѣ вѣстникарски нрави, нито такава на лицата влизащи въ нея. Могатъ да се забелѣжатъ само едни контури, но и тѣ сѫ толкова блѣдни, толкова тъмни, щото по тѣхъ нищо абсолютно не може да се сѫди. На стр. 29, 30 и 31 происхожда следующия разговоръ между редактора Дерковичъ и Павелъ Мишеморовъ:

Павелъ (ухиленъ). Да си правятъ туршия ли?

Дерковичъ. Ето какво ниско понятие имате за печата. Но азъ ще ви докажа силата му. Утрѣ прочетете само.

Павелъ. Нѣма да чета!

Дерковичъ. Тогава позволете да ви прочета рѫкописа...

Павелъ. Да е просто.

Дерковичъ. Не, не! Позволете ми. Вие ще се убѣдите, че нѣмате право да ми отбивате двайсеть и петь лева. (Търси въ джоба си. Ниско): Нищо не съмъ написалъ, но нека да импровизирамъ... (Високо). Вие не цѣните, а други би далъ милионъ за такава блѣскава... препорѫка. (Чете на хартия): «Редакцията скърби дълбоко за неприличнитѣ редове, обнародвани въ вчерашния ни брой, безъ нейно съгласие, относително уважаемий столиченъ гражданинъ Павелъ Мишеморова...» Тая фамилия ви е по наслѣдство.

Павелъ. Отъ дѣди и предяди...

Дерковичъ. Хубава фамилия. Хѫ ж... (Чете): «Павелъ Мишеморовъ... тоестъ, господинъ Павелъ Мишеморовъ... който е единъ отъ нашитѣ постоянни абонати...»

Павелъ (Ниско). Зелъ те дяволътъ.

Дерковичъ. «Господинъ Мишеморовъ, който е човѣкъ съ възвишени чувства, и високия патриотизмъ... на господинъ Мишеморовъ, който стои по-горѣ отъ всѣка похвала, тъй като, господинъ Мишеморовъ...»

Павелъ. Много «Мишеморовъ!»

Дерковичъ (Чете). «Тъй като, госп. Мишеморовъ, нашъ горещъ читатель, въ чието лице литературата и изящнитѣ искуства намиратъ пламененъ насърдчитель . . .»

Павелъ. Тие може да ги оставите.

Дерковичъ. (Чете). «Нашия независимъ листъ, органъ на правдата и истината, счита за свещенна длъжность да искаже високо своитѣ чувства и съчувствия къмъ госп. Мишеморова . . . Къмъ госп. Мишеморова . . . който се отличава съ всичкитѣ граждански и семейни добродѣтели, въ частности и изобщо, който е не само съпругъ, тъй да се каже, но и баща . . . който . . . чисто горещо съчувствие на госп. Мишеморова къмъ храбритѣ бури е извѣстно на сѣкждѣ . . .»

Павелъ. Хж, отъ тука чакъ до фурната . . .

Дерк. (Чете). «И чиято благородна ревность къмъ распространение заритѣ на просвѣщението и вѣстницитѣ и въ най-долнитѣ класове на народа . . .»

Павелъ. Мигаръ за пайтонджийтѣ е това?

Дерк. (Чете). «Който . . . който . . .»

Павелъ. Приятелю, двайсеть и петь лева ли искашъ още? Земи ги! (Дава му паритѣ). Но тие лжжи да ги съдерешъ:

Дерк. Не желаете? Ваша воля. Тогава да ви не безпокоя повече. Сбогомъ! (ржкува се, зима картината и излазя).

Павелъ. (Самъ). Добрѣ, че го отпратихъ сдобромъ, на дявола свѣщь запалихъ въ черкова, да ми бжде мирна главата. (Влиза Лисавета) . . .

Въ този разговоръ на Павелъ Мишеморовъ съ редактора Дерковичъ има най-голѣма *неправдивость*, за което не искаме и да приказваме, както има и най-*изнасиленъ* комизмъ. Достатъчно ще бжде да се каже една най-характеристична черта у българина, тя е, че той повече е щедъръ къмъ хулитѣ, отколкото къмъ хвалбитѣ, за да се види всичката изнасиленость и неправдивость въ горния разговоръ. А най-важното условие при комедията, покрай спазванието на други нѣща е спазванието и това — естественното прокарвание на комическия елементъ. Такова нѣщо нѣма спазено въ „комедията“ на г. Иванъ Вазовъ, както, при всичкитѣ ни очаквания, не може и края на пиесата да възбуди у насъ никакво чувство, било просто да се смѣемъ. У Молиера ние намираме не само смѣхъ; у него намираме нѣщо повече отъ простия смѣхъ, обстоятелство, което искупува достоинствата на неговитѣ произведения. „Комедията“ на нашия комикъ не може и едното да даде. Ако при нѣкои сцени се смѣемъ — и то *само* смѣемъ — не е, защото комедията възбужда у насъ чувството смѣхъ, а защото ние си представляваме дѣйствителнитѣ наши вѣстникарски нрави, както и отдѣлни моменти и сцени на оригиналния вѣстникарски животъ.

За да покажемъ, до колко е слабо, отъ къмъ психологическа страна, новото произведение на г. Вазовъ, ще посочимъ, покрай горния разговоръ, що цитирахме, още на нѣколко мѣста.

На стр. 6 става разговора между Мишеморовъ и Лисавета — негова жена, която иска да му открие за нѣкаква годявка на своята дъщеря и за голѣмо очудвание тя (Лисавета) «на себе си» започва да говори: «Какъ

да зина да му кажа? Не смѣя... Като ще викне... Нека Божана (дъшеря му) сама да му каже. Азъ такова почитание не ща... Но що пъкъ да му не кажа? Куражь, мари сестро!» Лисавета хемъ иска да му каже, хемъ не смѣе, хемъ се засилва и вика „на себе си“: „Куражъ, мари сестро!“ Никакъвъ психологически моментъ не е това, освѣнъ една психологическа шаткавость, която нѣма никакво значение.

На стр. 7 е казано, за отвращението, което Мишеморовъ има къмъ вѣстницитѣ. Той толкова голѣмо отвращение има къмъ тѣхъ, щото не се решава да ги хваща и съ рѫцѣ, а ги исхвърля прѣзъ прозорцитѣ съ щипци. Отъ гдѣ това отвръщение у Мишеморова — не може да се узнае. Подобни пресилени мѣста се срѣщатъ на стр. 9, 5, 11, 26 и др.

Най-после ние не можемъ да разберемъ, защо сѫ онѣзи двѣ сцени съ Лазаровъ на стр. 63 — 70, 76, когато синътъ улеснява всичко, а сетнѣ (стр. 77 — 8) двамата млади изявяватъ своитѣ чувства предъ твърдоглавия Мишеморовъ.

Изобщо съ комедията „Вѣстникаръ ли“ г. Ив. Вазовъ ни е далъ едно най-слабо произведение, едно расхвърлено расказче, съ слабъ хумористически елементъ, което, както казахме и по-горѣ, не може да се нарече друго, освѣнъ шега. А всѣки ще признае, че подобни шеги струватъ много скѫпо на всѣки писатель.

И. К.

Библиотека за самообразование № 1. Габриелъ Девилъ. **Марксовиятъ „капиталъ“.** *Съкратено изложение.* Превелъ отъ френския оригиналъ *Г. Бакаловъ. Цѣна 2 л.* 1901 г.

Тази книга, предназначена за самообразование, може да се каже, че е най сполучливо избрана, като такава. Наистина мѫчно може да се намѣри едно популярно изложение по политическата економия по цѣнно отъ това на Девиля. Освенъ че самия предметъ, политическата економия не е твърдѣ достѫпенъ за обикновенния читатель; но «капиталътъ» на Маркса е още по-недостѫпенъ даже и за хора подготвени по социалнитѣ науки.

И наистина, за да вникне читателя въ материалистическото учение на К. Маркса, трѣбва малко-много да е запознатъ съ новата философия и историята; а за да може да схване оная силна необорима логика на автора на «капитала» която произлиза отъ неговата обширна ученость и математически гениаленъ умъ, ако можемъ тъй да се изразимъ, то трѣбва да наддѣлѣе оная сухость на математически исчисления, която е по силата само на ученитѣ. Ето защо казваме, че не е малка заслугата на Габриелъ Девиля въ това отношение: да направи недостъпното по силитѣ на читатели самоуки. Разбира се, че такъвъ единъ трудъ не може да даде ясно представление за една нова стройна система по политическата економия, каквато е Марксовата теория. При все това едно понятие поне читательтъ може да си състави за капитала и труда.

На първо мѣсто Девилъ разглежда стоката. Опредѣлението на стоката и нейната стойность е различна. Отъ анализа на стоката, т. е. предмета. предназначенъ отъ производителя не за употрѣбление, а за размѣна, проиэ-

-лява една мѣрка за стойностьта на този предметъ. Неговата стойность състои въ стойностьта на труда, който се харчи за този предметъ. Единъ предметъ може да бѫде полезенъ, а да нѣма стойность, напр. „водата, която тече въ рѣката е много полезна, но тя нѣма стойность. Ако тази вода се изнесе на петия етажъ на кѫщата съ кофи, тогава трудътъ, вложенъ за нейното пренасяние, ще съставлява стойностьта на водата". Съ такива прости примѣри популяризатора на Марксовата теория си служи за обяснение на отвлечени понятия, каквито сѫ цѣната на предмета за употрѣбление или за размѣна, за труда, вложенъ въ този предметъ, неговата полезность и стойностьта на работното време плюсъ припадената стойность. Цѣна на стоката ние наричаме монетното изражение на величината на стойностьта, «и наистина, величината на стойностьта изразява вѫтрѣшното отношение между една стока и обществено-необходимото работно време, което е нужно за нейното произвеждание, отъ като стойностьта се преобразува въ цѣна, това отношение се явява като размѣнно отношение на стоката съ монета. Но размѣнното отношение може да изрази или самата стойность на стоката, или каквото нейната размѣна, при дадени обстоятелства, случайно донася». Възможно е да има една количественна разлика между цѣната на една стока и величината на нейната стойность. Монетното изражение на стоката още не е свършенъ фактъ. „Цѣнитѣ сѫ любовни намигвания, които стокитѣ хвърлятъ къмъ паритѣ", следъ това куртизанство следва самия фактъ, който крие въ себе си тайната за курса на паритѣ. Ако курса на паритѣ се дига, то стокитѣ ще струвать по-малко, и обратно, ако паритѣ падатъ, то цѣнитѣ на стокитѣ се качватъ съразмѣрно съ курса на паритѣ. Друго: «бързия курсъ на монетата истъква врѫзката между продажбата и покупката», или съ други думи скоростьта на монетния курсъ отражава бързината, съ която циркулиратъ стокитѣ, т. е. тѣхното появление на пазарището и исчезванието имъ или замѣстение съ нови стоки.

И тъй паритѣ изразяватъ стойностьта на стокитѣ въ една страна, но ако се извадятъ отъ тази форма, тѣ се преобрѫщатъ пакъ на своята първоначална форма — простъ металъ, който нѣма никаква стойность. „Въ националния крѫгъ на обрѫщение само една стока може да служи за мѣрило на стойностьта", златото и среброто царуватъ въ всемирния пазарь за мѣрило на стойностьта; това е значението на всемирнитѣ монети. Да видимъ сега какъ се образува печалбата. Отъ продаванието и купуванието не се печели, а отъ принадената стойность на стоката. Тази принадена стойность най-очевидно испъква въ производството. Тя се заключава въ жизнената сила на работника, исхабена въ труда за производство на стоката, която жизнена сила присвоява капиталиста незабелѣзано. Нека си послужимъ съ примѣритѣ, които изобилуватъ въ книгата на Девиля, за да си поясннмъ понятието за принадената стойность, която на последне време възбуди живи прения между економиститѣ: «При продажбата на работната сила подразбира се, предполагамъ, че нейната дневна стойность е 4 л. — златна сума, която се равнява на 6 часа трудъ; следователно, трѣбваше да се работи 6 ч., за да се произведе каквото е необходимо за дневното издържание на работника. Нашия предачъ за 6 часа, половина работенъ день, преобърна 5 кил. памукъ въ 5 кил.

прежда, понеже за сжщото работно време е вложено една златна сума отъ 4 л., то той е прибавилъ къмъ памука една стойность отъ 4 л.» И тъй цѣлата стойность на 5 кил. прѣжда заедно съ памука, вретената и трудътъ, съставляватъ една стойность отъ $2^1/_2$ дни. Ако половина работенъ день струва 4 л., то $2^1/_2$ ще струватъ петь пжти повече т. е. 20 л. Но работникътъ, цѣненъ за 4 л., работи не половинъ день, а цѣлъ день, значи той влага трудъ два пжти по-вече, отъ колкото му се плаща. За останалитѣ 6 часа трудъ капиталиста нищо не плаща, защото той дава надница за 12 ч., а не за необходимото време, презъ което работника влага своята жизнена сила за поддържание на своето сжществувание. Ето този незаплатенъ трудъ и съставлява принадената стойность на стокитѣ, отъ нея капитала нарасва. Значи, припадената стойность и дава печалбата на капиталиста. «Всѣка принадена стойность, каквато и да бжде нейната отдѣлна форма (печалба, лихва, рента) е съ сжщность въплощение на единъ незаплатенъ трудъ». И тъй капиталиста располага съ чужди трудъ, който не заплаща, но какъ си го присвоява, това е неговъ секретъ. Той купува работната сила и я уползотворява съ различни средства. Колкото средствата на производството сж по-съвършенни, толкова по-вече капиталиста печели, а работникътъ рискува да изгуби и това парче хлѣбъ, което добива отъ своя трудъ, защото винаги може да бжде истиканъ на улицата, когато пазарището е препълнено съ стоки.

Освенъ това, съ усъвършенсвуванието на средствата за производството, работникътъ губи интересъ къмъ своя трудъ, той се обръща на простъ автоматъ, туренъ при машината. Отъ този автоматиченъ трудъ работника затъпява; жизненитѣ му сили отиватъ за полза на капиталиста; той нѣма пай въ усиленото производство на своя трудъ, нѣма свободно време за почивка; работника живѣе въ мизерия и страхъ, че сутра може да остане безъ работа, следователно, и безъ хлѣбъ, и безъ покривъ. А дѣ отива оползотворенното отъ неговата жизнена сила? Какво става съ продуктитѣ, които изобилватъ?

Отъ негова трудъ богатѣе капиталиста, който си не дава никакъвъ трудъ; неговитѣ жизнени сили расточава въ безумна раскошъ този сжщия общественъ търтей; излишека на производството отъ напрегнатостьта и продължителностьта на труда, се прахосва въ лудешка конкуренция. «Щомъ сж дадени напрегнатость и производителность на труда, то времето, което обществото трѣбва да употреби за материално производство, е толкова по-кратко и времето на свободното развитие на личноститѣ е толкова по-дълго, колкото по-равно е распредѣленъ трудътъ между всичкитѣ членове на обществото, а не една класа да има власть да слага върху друга тази наложена отъ обществото необходимость». Значи, машинитѣ и фабрикитѣ не сж криви въ заробванието на работника и за тази ужасна мизерия, която възмущава нашитѣ съвременици. Споредъ Марска излиза, че неравното распредѣление на труда поражда поробощението на една класа надъ друга. Ако трудътъ е задължителенъ за всички, то при днешнитѣ усъвършенствувания въ производството, ще има доста време и средства да живѣятъ всички охолно и да си почиватъ, защото съ по-малко трудъ ще добиватъ необходимото.

Освѣнъ това, фабричното производство има и други добри страни: то повдига индивидуалната сръчность, образува колективната сила на труда, дава ново направление на възпитанието и на семейството. Това последното най-много бие въ очи при своето разлагание въ съвремената си форма. Но не трѣбва да забравяме, че отъ разлаганието произлизатъ нови зародиши. Това разложение на семейството у фабричния народъ и трѣбва да преобразува семейството въ една по-нормална форма.

Тъй, както отъ феодалната наредба е произлѣзла капиталистическата следъ нейното разлагание, отъ разложението на съвременното семейство, ще възникне новото семейство.

Но да видимъ, какъ феодалната наредба се замѣстя съ капиталистическа. Ние обръщаме внимание на този исторически процесъ, защото въ него можемъ да забелѣжимъ материялистическото обяснение на историята.

Следъ освобождението на работния народъ отъ крепосничеството на феодализма, явяватъ се работни сили, които дирятъ приложение на своя трудъ. Капитализма поглъща тѣзи работни сили, за да завърши една много важна революционна дѣятелность: да разруши дребнитѣ собственици, еснафитѣ и пр., които, освѣнъ една жалка посредственость, нищо абсолютно не сѫ въ състояние да дадатъ на прогреса. Този процесъ на развитието на капитализма върви бавно подъ покровителството на колониалния режимъ, държавни дългове, покровителствена система и търговски войни, които се продължаватъ и до днесъ въ Трансвалъ и Китай. Тази бавность се обяснява съ многобройнитѣ препятствия, които капитализма срѣща у дребнитѣ собственици и самостоятелни занаятчии. Съ тѣхното премахване капитализма приготвя една нова форма на производството — колективизма. Преминаването къмъ тази последня форма трѣбва да стане много по-скоро и по-лесно, защото средствата на производството сѫ вече съсредоточени въ рѫцѣтѣ на малцина, колективния трудъ, създаденъ отъ механизма на машинитѣ, е готовъ, остава само да се премахнатъ една шепа смукачи на работнически трудъ и ние ще видимъ едно правилно распредѣление на труда и богатствата; последнята форма на робството (и най-ужасната), наемния трудъ съ неговитѣ последствия на мизерия и израждание у пролетарията ще исчезнатъ и слънцето на правдата ще изгрѣе съ всичкия блѣсъкъ на прогреса. Ние се намираме на прага на златния вѣкъ, стига едно само съзнание у работния народъ, за да осѫществи своя идеалъ на една по-справедлива обществена наредба, дѣто за всички ще стане достѫпно образованието, почивката и плодоветѣ на цивилизацията.

В. В.

Мѣстото на различнитѣ умствени способности въ мозъка. Отъ *проф. Челпановъ.* — Преведена отъ *М. Генчевъ. Цѣна 50 ст.* Русе, 1900 год.

Горната книжка почва съ единъ предговоръ отъ преводача, въ който, следъ като съ голѣма краткость се очертаватъ различнитѣ философски системи върху теорията на познанието, която по необходимость оставаше метафизическа (и, значи, нищо не обясняюща) до появяванието на еволюционната теория, се дохажда до заключението, че нѣкакво «обяснение на нашето *познание* е възможно само тогава, когато на него се гледа като

на физиологически процесъ», подчиненъ на биологическитѣ закони. Съ това се изтъква голѣмата важность на физиологията, безъ която теорията на познанието е една граничеща съ суевѣрието метафизика.

Учението за локализацията на умственитѣ способности — предмета на горната брошура — е било не веднъжъ тема за психофизиолозитѣ: па и то е пункта, въ който се допиратъ психологията и физиологията, пункта, «който има — по думитѣ на самия авторъ — грамадно значение, когато работата се отнася до взаимнитѣ отношения на психическитѣ и физическитѣ явления». Но това именно учение, не достигнало още до днесъ своята окончателна и съвършенна форма, е търпѣло дългъ редъ колебания, интересната история на които най-добрѣ ни сочи пжтя за правилното разрешение на спорния въпросъ: кадѣ пребиватъ различнитѣ умствени способности и иматъ ли тѣ въобще свои отдѣлни мѣстопребивания?

Още на най-древнитѣ мислители се е задалъ тоя въпросъ: дѣ е центра на душата. Различно като я класифицирали, старитѣ гърци искали, като на богини да открият по нѣкое олимпийско мѣсто въ човѣшкото тѣло за всѣки отдѣленъ видъ на душата, който тѣ считали за самостоятелна субстанция. Дълго схоластическата философия на среднитѣ вѣкове не е напускала тоя възгледъ върху нѣщата. Дори Декартъ, въ новитѣ времена, е търсѣлъ едно самостоятелно сѣдалище за душата. — Християнъ Волфъ е направилъ вече въ тоя отдѣлъ отъ *психологията* значителна крачка напредъ съ своята «психология на способноститѣ», споредъ която основнитѣ душевни способности, като паметьта, въображението, разума, разсждъка и др., иматъ свои самостоятелни центрове въ мозъка. — Отъ тукъ вече се заражда френологията на Фридрихъ Галь, която въ историята на въпроса представлява единъ важенъ повратенъ моментъ. Галъ, връзъ основа на дълги изследвания, раздѣлилъ мозъка на 27 части, сѣдалища на 27 самостоятелни душевни способности. Мозъка, тоя френологически глобусъ, опредѣля формата на черепа, поради което, по нѣкои външни белѣзи на последния можело да се сжди за «вжтрѣшностьта» на човѣка. «Главната грѣшка на Галя е била — да се изразимъ съ думитѣ на автора — тази, че въ основата на своето учение е положилъ невѣрна психологическа теория, теорията на способноститѣ». И наистина, тия способности сж сами твърдѣ сложни прояви, които сж далечъ отъ основнитѣ елементи на душевния животъ. — Съвсѣмъ противно разрешение на въпроса далъ Флурансъ, който, следъ цѣлъ редъ опити «заключилъ, че мозъка е единъ *еднороденъ органъ* и, че не сжществуватъ никакви отдѣлни мѣста, като сѣдалища на различнитѣ душевни способности и възприятия». — Но кой е правъ отъ двамата, отъ Галя и Флуранса? Ни едно отъ тия двѣ крайни учения не е давало пълното разбиране на истината.

Следъ много опити на ученитѣ отъ нашия вѣкъ въ областьта на физиологията и много наблюдения въ областьта на патологията, се доде до резултата, «че за двигателнитѣ функции сжществува съвършено опредѣлена часть отъ мозъка. Сжщо такива опредѣлени части отъ мозъка сжществуватъ и за *усѣщанията*». Сега вече «картата за функциитѣ на главния мозъкъ» взе новь видъ; тя ни показа, че и въ мозъка, като въ единъ доста съвършенъ органъ, има разпредѣление на труга между клѣткитѣ, но че строга локализация на способноститѣ не сжществува. Вѣроятно,

всѣка клѣтка въ мозъка локализира въ себе си една извѣстна способность, но тая е толкова елементарна, че е и неуловима, неопредѣлима. — Що се отнася до сложнитѣ психически актове, то най-вѣроятно е предположението, че тѣ сѫ комплицирани явления, именно комплицирани дѣйности на отдѣлнитѣ мозъчни клѣтки. Ето какво говори въ обяснение на това цитирания отъ автора Азуле: «По какъвъ начинъ може да става тази подвижность на комбинациитѣ? — Доста е да се предположи, че протоплазматическия израстъкъ (на клѣтката) се прекѫсва въ поменатия пунктъ, когато нѣма комбинация и, че отново се сраства, когато сѫществува комбинация. Всичко това става чрезъ амебоидно движение на края на протоплазматическия израстъкъ».

Твърдѣ схоластически се явява въпроса: «какво количество представления принадлежи на всѣка неврона или нервна клѣтка и . . . да ли всичкитѣ нервни клѣтки сѫ завзети отъ представления или има и такива клѣтки, които не сѫ завзети». Едно е само ясно тукъ, именно, че въ нашия мозъкъ има такива запаси отъ клѣтки за нови възприятия, че човѣческия духовенъ животъ е притежатель на едно неизмѣримо поле за дѣятелность.

На всѣкадѣ автора въ брошурата си държи едно странно поведение, като иска да запази автономия за психологическата наука, която нѣкои физиолози сѫ ужъ направили вспомагателна наука на физиологията, когато въ сѫщность физиологията е вспомагателна наука на психологията. Но въ това защищавание територията на психологията още не е злото. Работата е, че автора, като опровергава крайноститѣ на физиолозитѣ, самъ впада въ крайности. Никой свѣтълъ умъ не е мислилъ до сега «да отхвърля психологията въ името на физиологията». Само че, всички вече разбраха, че психологията безъ помощьта на физиологията (а значи и на анатомията) е една метафизическа наука, не положена върху реална почва. До като психологията ни дава факти изъ духовния животъ, физиологията ги обяснява; до като първата извлича общитѣ закони на духовния животъ, втората обяснява дѣйствието на тия закони . . . А изражения, като тия: «Анатомията на мозъка е часть отъ анатомическитѣ науки и като такава, нѣма нищо общо съ психиатрията. Психиатрията дължи своето развитие на лѣкаритѣ, които никога (!) не сѫ работили върху анатомията на мозъка . . . » сѫ твърдѣ парадоксални.

Въ заключение, книгата, вкратцѣ съдържанието на която и бележкитѣ относително която изложихме, заслужва единъ наученъ интересъ отъ страна на всѣкиго. Превода ѝ е добъръ. Правописанието обаче е занемарено — а това е не малко важно.

А. Ц. Ц.

НОВИ КНИГИ ПОСТЖПИЛИ ВЪ РЕДАКЦИЯТА:

Марксовиятъ „Капиталъ", съкратено изложение. Отъ *Габриелъ Девилъ.* Превелъ отъ френския оригиналъ **Г. Бакаловъ.** *Издава книжарницата на Георги Бакаловъ.* Варна, 1901. Цѣна 2 лева.

Умственния трудъ и умората, отъ *Д. Блекъ.* Превелъ отъ руски **Ст. Ст.** Дрѣново 1900 год. Цѣна 60 ст.

Русското обществено развитие и критиката на Бѣлински. *Историко-литературна студия.* Написалъ **Ил. Миларовъ.** София 1900. Цѣна 2 л. 40 ст.

Злото и цѣрътъ. *Политическа брошура.* Отъ **Даниилъ Юруковъ.** Пловдивъ 1900. Цѣна 40 ст.

Възпитание и обучение на войскитѣ. *Часть I. Доктрина,* споредъ *Михаила Ивановича* отъ *Лукиана Карловича, кубански казакъ.* Превелъ капитанъ **М. Георгиевъ.** Приложение на «Воененъ Журналъ». София 1900 год.

Ромжно-Българския конфликтъ. Пише **Д. Ризовъ.** София 1900. Цѣна 20 ст.

Годишенъ отчетъ *на обществото за устрояванпе безплатни ученически трапезарии за прѣзъ учебната 1899 и 1900 год.* София 1900 год.

Школа на театралното искуство. *Ржководитель и наставникъ за всѣки начинающъ актьоръ.* Издание на *Б. Г. Бойкиновъ. Универсална библиотека № 2—3.* Пловдивъ. Цѣна 50 ст.

Рабочее Дѣло. *Органъ Союза русскихъ соціальдемократовъ* № 7. Женева 1900 г. Цѣна 1 левъ.

Четвърти годишенъ отчетъ *за състоянието на учебното дѣло въ с. Чепеларе,* Пловдивски окржгъ, прѣзъ учебната 1899—1900 година. Пловдивъ 1900 год.

Изложения за състоянието прѣзъ 1899 — 1900 год. на окржзитѣ: *Сливенски, Хасковски, Кюстендилски, Търновски, Вратчансни, Пловдивски, Шуменски.*

Отчетъ за дѣятелностьта на Постоянната Комисия *при Търновското Окржжно Управление,* за време отъ 1-й Октомврий 1899 год. до 10-й Септемврий 1900 год. Търново 1900 год.

Розовото производство, отъ **Д. Маналовъ.** София 1900 г. Цѣна

Движимата собственность, отъ **Богазли.** София 1900 год. Цѣна

Влиянието на женитѣ върху успѣхитѣ на знанието. *Речь, произнесена отъ Х. Т. Бокля въ кралевския институтъ въ Лондонъ.* Универсална библиотека № 1. Издание на *Б. Г. Бойкиновъ.* Пловдивъ. Цѣна 25 ст.

НАУЧЕНЪ ПРЕГЛЕДЪ.

Изкуственъ дъждъ.

Засухата, която спира развитието на земледѣлието, и докарва бѣдствия на земледѣлцитѣ, вижда се, като не може до сега да се повлияе отъ различнитѣ свещеннически обряди и молебствия, почна да дири съвѣти отъ науката. Минали сѫ безвъзвратно ония баснословни времена, дѣто, чрезъ разни молитви и жертвоприношения, пророкъ Илия предсказвалъ промѣната на времето. Вниманието на всички днесъ е обърнато къмъ науката. Даже и самитѣ пó-образовани свещенници, на които не еднажъ се е падало да се молятъ на всевишния да ороси земята съ плодотворенъ дъждецъ, снели довѣрието си, както се види отъ божеството, та преди да излѣзатъ на молебствие, питатъ за състоянието на барометра. Инакъ не се решаватъ да излѣзатъ предъ паството, за да не разклатятъ религията.

На засухата гледали сѫ и гледатъ, като на природенъ бичъ, като на бѣдствие, пратено отъ Божеството, съ което човѣкъ е безсиленъ да се бори. Такъвъ възгледъ самъ по себе си е напълно естественъ, и произтича отъ обстоятелството, че никому още не е извѣстна причината за образуванието на дъжда. Наистина, има много теории, относително образуванието на дъжда, но нито една до сега не е могла да се приложи въ практика; на едни не сѫ правени достатъчно опити, а на други опититѣ ги довели до отрицателни резултати.

Образуванието на дъжда въ общи чърти е извѣстно, но пó-подробно, този въпросъ е загадоченъ. Ето какъ се обяснява образуванието на дъжда: малкитѣ капчици, които образуватъ дъждовнитѣ облаци, (cumilis nimbus) подъ влиянието на тѣжестьта се стрематъ да падатъ, и при това толкова по-бързо, колкото сѫ по-едри; дребнитѣ капки, подгонвани отъ по-едри, се сливатъ съ тѣхъ, следствие на което още по-вече наедряватъ, и по такъвъ начинъ продължаватъ падането си, като образуватъ дъждъ.

Тука трѣбва да се има предъ видъ, че дъждътъ не иде отъ всѣкакъвъ видъ облаци, а само отъ така нареченитѣ *дъждовни* cumulus-nimbus), гѫсти, тъмно черни, понѣкога тъмножълтеникави, които произвождатъ пълна тъмнина пресъ деня. Лѣтно време иматъ добри очертания, но зимѣ се простиратъ почти по цѣлото небе въ видъ на жълтеникава безформена пелена. Тѣ винаги се предшествуватъ отъ переститѣ облаци (cirrus) *). Преди да почне да вали, горнитѣ имъ пластове бързо измѣнятъ формата си, като изпущатъ нишковидни крайща (фалшиви перести облаци). Дебели сѫ отъ *5—6* к. м., и не отъ всѣкаква височина отъ земята изливатъ дъждъ. Най-високо се намиратъ на *1527* м.; обикновено сѫ на *3700* м. височина, но никога и по низко отъ *414* м. Отъ тѣхъ иде дъждъ, снѣгъ, градъ, често последвани отъ буря.

---

*) Подробно за тѣхъ виждъ въ сп. „Ново Време“ № 6, 1900 г.

Явленията, които придружаватъ дъжда, сж честитѣ електрически изпразвания между облацитѣ, по рѣдко между земята и облацитѣ, съпровождани отъ свѣткавица и грьмотевица, и обикновеното повишение на барометра въ началото на дъжда.

Отъ горѣизложената теория за образуванието на дъжда, виждаме да сжществуватъ нѣкакви си малко изследвани причини, които се пораждатъ не отъ простата кондензация на паритѣ, но отъ масовото съединение на мъглявитѣ частици въ едри капки. Но, ако сжществуватъ такива причини за образуванието на дъжда, не може ли изкуствено да се предизвикатъ тези условия, и по такъвъ начинъ на сила да докараме дъждъ, когато не иска да вали доброволно?

За решението на въпроса били направени много опити и били съставени много теории, на най-важни сж двѣ: *звукова* и *електрическа*.

Още отдавна е забелѣзано, че следъ голѣми сражения, като напр. при Ватерло, Аустрелицъ и др. се появявалъ дъждъ. Отъ подобни наблюдения нѣкои сж дошли до предположение, че въздушнитѣ колебания помагатъ за съединението на мъгливитѣ капчици въ едри капки. За провѣрката на това предположение, почнали да правятъ грандиозни опити, главно въ Сѣверна Америка, при което голѣми динамитни патрони се издигали, посрѣдствомъ балони, срѣдъ облацитѣ, дѣто се пукали съ помощьта на електрически токъ. Напоследъкъ даже, 1891 г. мѣсецъ Августъ, се разчуло, че нѣкой си Дайренфорсъ открилъ единъ много лесенъ начинъ за изкуственъ дъждъ. За потвърждение на думитѣ му били направени специални за това опити въ Техасъ, но резултата отъ всичкитѣ тѣзи опити е билъ напълно несполучливъ; не е могло да се забелѣжи никакво влияние на избухванията, и следователно звуковата теория не се е оправдала на практика. Наистина, отъ време на време се съобщавало, че опититѣ на еди-кой-си въ това отношение излѣзли сполучливи, но отъ наша страна би било съвършенно безосновательно да твърдимъ, че съобщенията за успѣха на нѣкои личности, достигнатъ чрезъ горѣпоменатия начинъ, сж дѣйствително вѣрни. Твърдѣ е възможно, щото неочакванията дъждъ и да падне, но да обясняваме това обстоятелство, изключително, посрѣдствомъ избухванията, едва-ли нѣма да сгрѣшимъ.

Съ сжщитѣ срѣдства мислятъ тѣ, че ще могатъ да подѣйствуватъ и на градушката, но последнитѣ работи на П. Н. Крицкимъ и др. показватъ, че теориитѣ имъ сж напълно фиктивни, и че ако сж успѣвали по нѣкога въ опититѣ си, всичко това се дължи на чистата случайность.

Привърженицитѣ на горнята теория не могатъ да ни обяснатъ основанията, които ги каратъ да дѣйствуватъ по този начинъ за решението на въпроса. Тогава тѣ се уповаватъ на простата случайность. По тѣзи причини звуковата теория не ни ползува съ нищо въ практика, а следователно и да се поддържа е безполезно.

Втората теория, основана на опититѣ на много авторитети, като Хелмхолцъ, Алткенъ, Лоджъ, Гвитархъ, Кларкъ и др. показва, че образуванието на дъжда се намира въ тѣсна свръзка съ атмосферното електричество. Бодуенъ дава особенъ проектъ въ това отношение при това твърдѣ простъ

Той предлага да се ползуваме съ аеростати или голѣми змеьове (учуртми)[1]) пуснати срѣдъ облацитѣ и съединени съ земята посрѣдствомъ връвь, за които е свързана металическа жица. Ето какъ обяснява самъ Бодуенъ дѣйствието на подобенъ уредъ: «облацитѣ и земята сж всѣкога наелектризирани съ противоположно електричество, и могатъ да се разглеждатъ, като подвиженъ електрофоръ. При влаженъ въздухъ между облацитѣ и земята става бавно изпразване. Напротивъ, ако въздуха е сухъ, облацитѣ запазватъ своя пълнежъ; впрочемъ и този случай може да стане изпразване, но за това трѣбва, щото облакътъ да срѣщне на пжтя си върха на нѣкоя планина, или же да е нѣкакъ искуствено съединена съ земята, посрѣдствомъ какъвъ да е проводникъ. Щомъ облакътъ се съедини съ земята, почва се изпразванието; воднитѣ мехурчета, отъ които се състои, ще се обърнатъ въ водни капки, които отъ дѣйствието на тежестьта, ще почнатъ да падатъ като образуватъ дъждъ. Въ време на силнитѣ горещини, облацитѣ се носятъ твърдѣ високо надъ земната повръхнина; тѣхъ могатъ да задържатъ само върховитѣ на планинитѣ. Ето защо въ такова време, низкитѣ мѣста страдатъ отъ засуха, когато високитѣ мѣста, често се оросяватъ отъ дъждецъ. Да накараме облака да се приближи до земята, това въ днешно време не можемъ да сторимъ, но можемъ да го съединимъ съ земята посрѣдствомъ какъвъ да е проводникъ, напр. съ балонъ или съ хвърчилото. Последнитѣ ще играятъ сжщата роль, както и върховетѣ на планината».

Че дѣйствително между елекрическото изпразване въ атмосферата и дъжда има нѣкаква свръзка, можемъ да се увѣримъ отъ опититѣ на Франклина и др. учени, които сж се занимавали съ изследването на атмосферното електричество; било забелѣзано, че щомъ змея достигалъ облачната срѣда, почвало да роси. За свръзката между електрическитѣ изпразвания и дъжда, указва и това обстоятелство, че следъ всѣка свѣткавица се забелѣзва усилване на дъжда.

Облацитѣ се състоятъ, както е извѣстно, отъ водни мехурчета, отъ които всѣко едно е пълно съ електричество. Когато въ време на дъждъ стотина такива мехурчета се съединатъ въ едно, за да образуватъ капка, то последнята ще съдържа пакъ това сжщото количество електричество, което се е заключавало въ всички по-предишни мехурчета, но напрежението на електричеството въ тази голѣма капка ще бжде несравнено голѣма, тъй като повръхностьта ѝ е много малка отъ сумата на повръхноститѣ на всички отдѣлни мехурчета. Съ това се обяснява и голѣмото напряжение на атмосферното електричество въ облачно време.*) Но въпросътъ е,

---

[1]) Напоследъкъ вниманието на всички почти е насочено къмъ тѣзи хвърчила, за направата и дѣйствието на които сж посвѣтени цѣли статии. Подробно вижъ: Инж. Журналъ кн. VI и VII 1898 год.

*) До какво напряжение достига атмосферното електричество, виждаме отъ следнитѣ опити на Ле-Каде, заведующъ Лионската обсерватория. Ле-Каде се е издигалъ съ балонъ на различни височини, и изследвалъ, че въ нискитѣ мѣста на атмосферата, напряжението на електричеството, при обикновено ясно небе, е *150* волта, на височина *1,400* метра — *36* волта, и на височина до *4,000* метра не повече отъ *13* волта. А при облачно небе, електрическото напряжение е доста голѣмо.

[illegible]

Къмъ тази сжща категория могатъ се отнесатъ и тѣзи опити отъ Лоджа още въ 1880 год. и наблюденията на Кларка и Джонса въ 1893 г. [illegible] Ако наелектризираме въздуха, който съдържа прахъ или димъ, то частицитѣ на дима или на праха бързо се съединяватъ въ групи и се [illegible] по стѣнитѣ на сжда, въ който се [illegible]. Подобно явление констатира Лоджъ при електризацията на водната пара въ видъ на мъгла: мъглата бързо се превръща въ роса. Отъ друга страна, Хелмхолцъ е показалъ, че струя водна пара, която въ въздуха се показва въ видъ на бѣли облачета, приема тъменъ цвѣтъ, [illegible], ако я наелектризираме посрѣдствомъ острия краищъ, съединенъ съ кондуктора на електрическата машина.

Ако наелектризираме облакътъ, т. е. нарушимъ по такъвъ начинъ електрическия му [illegible], то облакътъ ще даде дъждъ. Нека споменемъ още, че всѣки облакъ дава дъждъ (или по-добрѣ да се изразимъ, роса) постоянно и непрѣкъснато, съ изключение на переститѣ и преходнитѣ му форми. Че облацитѣ сж дѣйствително мокри, това е изпиталъ всѣки, комуто се е отдавало да се издига въ тѣхната область. Обаче, при обикновени условия, падающитѣ отъ тѣхъ частици вода, слѣдствие незначителната си величина, се удържатъ въ въздуха отъ възходещитѣ токове, или же ако падатъ, то толкова бавно, че се изпаряватъ преди да достигнатъ до земята. За да могатъ да достигнатъ, трѣбва само да ги заставимъ да падатъ по-бързо, за което е нужно да ги увеличимъ въ голѣмина, т. е. да ги накараме да се съединатъ на групи по нѣколко десятки въ едно, а това значи да преобърнемъ облацитѣ въ дъждовни, при което капкитѣ оставатъ въ неустойчиво състояние, слѣдствие на което и падатъ, като образуватъ дъждъ. Това можемъ да постигнемъ, като наелектризоваме нѣкоя часть отъ облака.*) Отъ тука се вижда, колко е голѣмо влиянието на електричеството. Нѣма нищо невъзможно, че съ помощьта на силни дина-

*) Не отдавна срѣщнахме една статийка въ сп. „Cosmos“, въ която се говори, че преди нѣколко години били предложени начини, какъ да се унищожи мъглата. На всѣкиму е извѣстно, колко много бърка мъглата, особено по морето, дѣто ставатъ много катастрофи, благодарение на това, че остава непрозрачна и мжчно звукопроводима. Въ 1892 г. нѣкой си Джонсъ отъ Питсбургъ направилъ опитъ съ електрически искри въ бостонското пристанище, дѣто съ пъленъ успѣхъ електричеството превръщало мъглата въ дъждъ. Това ще потвърди, че и отъ облацитѣ ще може да се излѣе дъждъ по сжщия начинъ, тъй като облацитѣ не сж нищо друго, освѣнъ гжста мъгла.

момашини, които даватъ токове съ високо напряжение, ще сме въ състояние, до извѣстна степень, да управляваме облацитѣ. По такъвъ начинъ, на извѣстно мѣсто, ще можемъ да докараме дъждъ, *ако само на небето има облаци.*

Другъ е въпросътъ, ако небето е съвсемъ чисто; въпроса тогава се свежда къмъ изкуственото образование на облацитѣ и следъ това вече за дъждъ. До сегашниятъ въпросъ горѣ-долѣ биваше решенъ, но да се изпълни изкуствено небето съ облаци, когато такива съвсемъ отсѫтствуватъ, е доста трудна работа. Споредъ най-новитѣ взглядове, образуванието на облацитѣ се обяснява по следния начинъ: при издиганиeто на маса въздухъ, наситенъ съ водна пáра, следствие възходещитѣ токове, топлината преминава въ механическа работа, разширение, следствие на което въздуха се охлаждава, а пáритѣ, като достигнать до точката на насищанието, се згъставятъ. Това згъстяване може да докара образуванието на тънка мъгла, въ зависимость отъ влажностьта на въздуха и носещитѣ се въ атмосферата микроскопически частички прахъ, които се покриватъ съ водна пара. Споредъ теорията на Алткена тези водни мехурчета се закачватъ само о прашеца, който се носи въ атмосферата. Той взелъ два стъклени сѫда, отъ които единия напълнилъ съ обикновенъ въздухъ, а другия — лишенъ отъ прахъ, и следъ това пущалъ въ всѣки единъ пáра. Първия сѫдъ веднага се напълнилъ съ гъсти облаци, а втория останалъ съвършено прозраченъ. Отъ тѣзи и други опити се вижда, че за да може пàрата да се сгъсти и да образува дъждовенъ облакъ, не е достатъчно само да се охлади въздуха, а необходимо е присѫтствието на прахъ, който да служи като центръ на сгѫстяванието на пáритѣ.

Ако тѣзи частици прахъ не сѫ много и влажностьта не е голѣма, то при сгѫстяванието на воднитѣ пáри, се образува тънка мъгла. Ако на всѣка частица се отлага голѣмо количество влага, то се образува това, което наричаме гѫста мъгла. Облацитѣ сѫ тази сѫщата гѫста мъгла, но само че плува на горѣ. Така щото, всички облаци представляватъ маса въздухъ, наситенъ съ водна пáра. А всичко което спомага на издиганието на маса въздухъ, наситенъ съ водна пáра, е причина за образуванието на метеорологическитѣ елементи (мъгла, дъждъ, снѣгъ и др,) Ако бихме могле въ време на силна засуха, когато на небето не се забелѣзва нито едно облаче, да издигнемъ въздухъ, наситенъ съ водна пáра, поне до *2000* метра, то веднага би последвало згъстяване на пáритѣ, и падане дъждъ. При силното нагрѣвание на въздуха, напр. отъ огъня, частицитѣ на въздуха отъ нагрѣвание се издигать на горѣ, така щото, при голѣмитѣ пожари се образуватъ вихри; така напр. задъ склоноветѣ на планината Шаркона въ Арскинъ се запалила цѣла гора. Отъ преди небето било съвсемъ чисто, но въ време на пожара сѫ се образували седемь пѫти облаци, които следъ малко се изгубвали. Но последнитѣ математически работи на Руселя доказватъ, че пожаритѣ нѣмать никакво влияние при образуванието на дъждътъ. Той изследвалъ, че за да се докара дъждъ, когато небето нѣма облаци, ежедневно трѣбва да горятъ за *100* милиона лева въглища, а отъ това следва, че такъвъ начинъ въ това направление не можемъ да достигнемъ. Но по този въпросъ ще се повърнемъ надълго, може би, другъ пѫть.

Отъ горѣ изложенитѣ опити на Хелмхолца, Лоджа, Алткена и др. дохождаме до заключение, че атмосферното електричество играе голѣма роль при образуванието на дъжда, и предполагаме, че изкуственъ дъждъ може да се предизвика, чрезъ остри върхове, които сѫ издигнати на една голѣма височина отъ земята, посрѣдствомъ балони или змеьове, и сѫ съединени съ голѣми електрически машини или динамомашини съ твърдѣ високо напрежение, но въ това направление не сѫ направени опити и за това въпроса за изкуственъ дъждъ остава откритъ.

Г. Н-въ.

СОЦИАЛЕНЪ ПРЕГЛЕДЪ

Социалистическитѣ конгреси въ Парижъ, предшествуващи Интернационалния. — Студенческиятъ социалистически конгресъ и неговитѣ решения. — Конгресътъ на Parti ouvrier français и неговитѣ резолюции. — Общиятъ французски социалистически конгресъ.—Новото расцепление и поведението на Жореса. — Заседанието на 1000 делегати отдѣлно и неговитѣ резолюции. — Милитаризмътъ въ Европа. — Една сравнителна таблица, която показва размѣритѣ на милитаризма и колко струва той въ всички страни. —

Всемирното изложение правеше Парижъ особно интересенъ въ последнитѣ шесть мѣсеца. Но за социалистическия свѣтъ той бѣше особно интересенъ въ последнитѣ дни на мѣсецъ Септемврий, презъ което време се държаха нѣколко социалистически конгреси: Студентчески соц. интернационаленъ конгресъ, на французската работническа партия, интернационаленъ социалистически конгресъ и най сетнѣ конгреса на всички социалистически фракции въ Франция.

Какво всѣки отъ тия конгреси е направилъ, читателя на «Ново Време» ще заключи отъ катадневната дѣятелность на всѣки единъ отъ тѣхъ.

* * *

Парижската социалистическа студентческа група бѣ взела инициативата да свика конгресъ отъ всички студенти социалисти. Както е извѣстно на читателя, преди тоя сѫ се държали два интернационални студентчески социал. конгреси, първия въ Брюкселъ и втория въ Женева презъ 93 година.

Конгресътъ бѣ отворенъ на 20 Септемврий въ Hotêl des Sociétés Savantes. Преставени бѣха Франция, Белгия, Германия, Дания, Холандия, Унгария, Полша, България, Италия, Руссия, Англия и Австрия, при това бѣха испратени рапорти отъ студентитѣ изъ Америка и Австралия (Брибанъ).

Присѫтствуваха на конгреса въ качеството си на професори Анрико Ферри, Е. Вандервелдъ и Ж. Жоресъ и председателството отъ първото заседание бѣ дадено на А. Ферри.

Първиятъ въпросъ, който се разглежда бѣ: *Срѣдствата, съ които трѣбва да се води социалистическата пропаганда въ университет-*

ската срѣда. Двѣ мнѣния бѣха подържани по тоя въпросъ. Споредъ еднитѣ тая дѣятелность трѣбва да има за основа исключително *економическитѣ интереси на интелектуалния пролетариятъ*, а споредъ другитѣ на *етическия, интелектуалния духъ*, за да се доведатъ до социализма. Резолюцията на вторитѣ се прие, т. е.:

Студентския соц. конгресъ, като се постава на класовия интересъ на интелектуалния пролетариятъ, трѣбва да прави апелъ къмъ студентитѣ, като се основа на тѣхния наученъ духъ, на тѣхнитѣ чувства къмъ солидарность и тѣхнитѣ демократически стремления.

Конгресътъ исказва желание, щото дѣятелността на соц. студенти да проникне и въ срѣдата на учителитѣ отъ основнитѣ училища, гимназиитѣ и специалнитѣ училища.

Относително пропагандата противъ милитаризма, конгресътъ реши, щото дѣятелностьта на студентитѣ да се съедини съ тоя на младитѣ социалисти, които иматъ сѫщата цель.

Следъ това конгресътъ разгледа въпроситѣ относително борбата противъ алкоолизма, тюберкулозата, проституцията и др. болести, които сѫ се обърнали въ обществени болести. Вандервелдъ направи едно хубаво изложение за дѣятелностьта, която е направена въ Белгия противъ алкоолизма.

Конгресътъ кани студентитѣ да се въздържатъ отъ спиртни питиета, като съ това дадатъ примѣръ на рѫчния пролетариятъ.

Конгресътъ протестира противъ законитѣ по проституцията. Нека буржуазията не създава такива чудовищни закони, а се погрижи да унищтожи условията, които създаватъ проституцията.

Конгресътъ кани студентитѣ да основатъ при всѣки университетъ бюра по медицината, правото и пр., които даватъ безплатно нужнитѣ наставления на работницитѣ.

Конгресътъ осѫжда ужаситѣ, които извършватъ правителствата надъ рускитѣ, полскитѣ и арменскитѣ студенти.

Журналътъ «Etudiant Socialiste», публикуванъ въ Брюкселъ, ще бѫде интернационаленъ органъ на студентитѣ социалисти и седалището на секретарята ще бѫде пакъ Брюкселъ.

Реши се да се направи предложение въ Соц. Инт. Конг. за създаване на социалистическа библиотека и социалистическа архива.

Вандервелдъ съ нѣколко думи напомни на студентитѣ, че участьта на умствения пролетариетъ не се отличава отъ тоя на рѫчния и че тѣ трѣбва да вървятъ рѫка за рѫка въ борбата противъ капитала и че тѣхното умствено положение, което ги постави по високо отъ рѫчния пролетариятъ, трѣбва да имъ служи като най добро орѫдие за распространение на социалистическитѣ идеи.

Съ това конгресътъ се закри.

* * *

Ако конгреса на студентитѣ, засѣдающъ въ залата на ученитѣ общества, не представлява особна живость и изглеждаше по скоро на едно университетско събрание; то въ кметството на Иври (предмѣстие на Парижъ) засѣданията на работническата партия представляваха една особна живость и драго бѣ на човѣка да се намира между представителитѣ на

пролетарията, дошли да донесатъ резултатитѣ отъ своята една годишна дѣятелность. Конгресътъ на Parti ouvriaire français, предшествованъ отъ много локални конгреси, тая година представляваше особенъ интересъ. Защото, работническата партия трѣбваше да се искажи официално по въпроса, който тъй много вълнува Франция отъ една година насамъ, т. е. по въпроса за участието на единъ социалистъ въ буржуазно министерство и особно по случая Миллеранъ. По тоя въпросъ, както ще изложимъ по поводъ на конгреса навсички френ. фракции, съществуватъ въ Франция двѣ течения, едното за, подържано и защищавано отъ Жанъ Жореса, и другото противъ, поддържано отъ Жюлъ Геда.

Въ Иври всички общински съвѣтници сѫ социалисти и болшинството принадлежатъ къмъ Parti uovriaire. Делегатитѣ бѣха приети официално отъ кмета и неговитѣ съвѣтници въ кметството. Салона бѣ окрасенъ съ знамената на разнитѣ организации и знамената на всички социалистически кметства. На срѣдата на два голѣми надписа написано на едина конгреситѣ и дѣлата на партията, а на другия градоветѣ и датитѣ, когато буржуазията е стрѣляла срѣщу работницитѣ.

Жюлъ Гедъ отъ страна на управителния комитетъ изложи състоянието на партията.

Презъ изтеклата година 345 сказки сѫ държани отъ партията въ 211 града.

143 нови групи сѫ се образували и 4 федерации. 23 локални конгреса сѫ държани и три нови вѣстника основани.

Въ тоя конгресъ (18-й) сѫ представени 830 групи отъ 282 делегати.

Конгресътъ испрати свои поздравления на нѣмскитѣ социалисти, които засѣдаваха въ сѫщо време въ Маиянсъ и сподѣля съ тѣхъ скрѫбьта, която постигна тая година съ загубата на Либкнехта.

Следъ това конгресътъ, като разгледа положението на Франция презъ едно годишното участие на единъ социалистъ въ буржуазното министерство, констатирва, че никога работническата класа не е бивала изнасилвана тъй много въ своитѣ права, както тая година. Никога толкова много административни, сѫдебни, полицейски и военни скандали не е имало, както тая година, които достигнаха чакъ до застрѣлване на работницитѣ въ Мартиникъ и Шалонъ. Тая година не само полицията и сухопѫтната войска е била на расположението на голѣмитѣ капиталисти, като Шнайдера, но и войницитѣ отъ флотилията.

При това никога скандалитѣ на голѣмитѣ капиталисти не сѫ имали съучастници вѣстници, които претендиратъ да сѫ социалистически.

Конгресътъ исказва своето довѣрие на Общия съвѣтъ на всички социалистически организации, който се държалъ на висотата си и не е отстъпилъ нито единъ пѫть, като въ сѫщо време е работилъ за обединението на социалистическа Франция.

Конгресътъ забранява на избраницитѣ отъ Parti ouvriaire да вземать участие въ каквато и да била правителствена манифестация.

Най сетнѣ, се разгледа дневния редъ на Интернационалния Конгресъ и се произнесоха върху всѣка една отъ точкитѣ му.

* * *

Колкото радостно явление бѣше конгресътъ на Parti ouvrier, толкова по прискърбно се свърши общиятъ конгресъ на французскитѣ социалисти. Както е извѣстно, въ Франция вънъ отъ силната Parti ouvrier сѫществуватъ и нѣколко други социалистически организации съ направление най-различно. Подробно за това читательтъ може да прочете въ миналогодишнитѣ течения на «Ново Време». Миналата година, както е извѣстно, биде свиканъ общъ социалистически конгресъ, въ който, следъ горѣщи препирни, бѣше се достигнало едно споразумѣние за обща дѣятелность на всички социалистически организации. Съединението имъ бѣше почти свършенъ фактъ и бѣше изработена една програма за общо рѫководство, въ основанието на която легнаха общитѣ начала на научния социализмъ. Обаче стоението на Милерана въ буржуазното министерство, избиванието на сума работници-гревисти отъ полицията и войската въ Шалонъ и Мартиникъ и многочисленнитѣ преследвания на работническата класа отъ буржуазнитѣ капиталисти, извършени при министра Милерана, възбудиха голѣмо възмущение въ съзнателния французски пролетариатъ, особенно въ организирания въ работническа партия, което и се изказа въ общия социалистически конгресъ тази година. Поводъ за това дадоха рапортитѣ на Парламентарната фракция и на Общия Съвѣтъ.

Парламентарната комисия въ рапорта си се е мѫчила да оправдае себе си и Милерана, като е мотивирала своето поведение съ туй, че тя се е водила отъ това, че републиката се намира въ опасность и съ това се оправдаватъ всички вотове на групата. Общиятъ съвѣтъ твърди обратното. Пристѫпи се къмъ гласуванието. Жоресъ и последователитѣ му, които държаха едно съвършено непристойно поведение презъ всичко време на конгреса, искаха да се вотира не по мандати, а по делегати, което съвършено е не справедливо *), а Гедъ, Вайянъ и съмишленницитѣ имъ искаха да се гласува по мандатъ. Французската работническа партия бѣ принудена, за да избѣгне всѣкакви гюрултии, да напусне залата. Делегатитѣ на повече отъ 1000 мандати засѣдаваха въ друга зала, гдѣто зеха следующето решение:

Трѣбва да се състави единъ новъ Общъ Съвѣтъ отъ всички организации, които почиватъ на класовата борба, които, следъ като земе мнѣнието на всички организации свика отново конгреса.

Останалитѣ въ първата зала вотираха следующата резолюция:

Обединението на социалиститѣ трѣбва да стане колкото се може по-скоро.

Въпрѣки разногласията, които се явиха социалистическата партия трѣбва да си остане една и единъ новъ Общъ Свѣтъ ще се състави съобразно организациитѣ.

Тоя общъ съвѣтъ ще приготви единъ проектъ за съединение на всички фракци и ще свика новъ конгресъ не по късно отъ 6 мѣсеца.

Общиятъ съвѣтъ ще консюлтира всички организации за начина на организирванието на партията и свикванието на конгреса.

Въпрѣки че въ тоя конгресъ франц. социалисти не довършиха започнато дѣло, обаче, съединението въ бѫдѫще може да стане само съ

*) „La Petite republique“ и „La Lantairne“ дадоха съвършено невѣрни отчети за конгреса.

очиствание на французския социализмъ отъ утопизма и дребно-буржуазния радикализмъ, който преобладава въ социалистическитѣ организации, стоящи вънъ отъ Parti ouvrier. А това неизбѣжно ще стане. Влиянието на последната е неотразимо голѣма.

* * *

Подъ названието «Pour le Desarmement» (Propagand indépendante) лигата противъ милитаризма напоследъкъ распръсва една малка книжчица въ хиляди екземпляра. Въ нея сѫ напечатани нѣколко писма по въпроса отъ Жюлъ Гедъ, Юрбенъ Гоне и пр.

Русския сатрапъ бѣ свикалъ всички коронвани глави на сборъ въ Хага, за да намалятъ всички военитѣ расходи, да уредатъ начинъ по който да се разрешаватъ спорнитѣ въпроси изникнали между двѣ държави. Идеята бѣ превъсходна, краятъ на безполезното проливание кръвь и харчанието на народната пара настава! И цѣлата буржуазна преса въ унисонъ не знаеше, по кой начинъ по добрѣ да въспѣе «Великодушието на Русския царь — Бащата на народитѣ».

Социалистическата пресса напротивъ въ дълги статии доказваше, че уничтожението на войнитѣ при капиталистическия строй е невъзможно, че войската е необходимъ служитель на буржуазията и че предложението за безурожаванието е една отъ хитритѣ политики на русския царь.

Че конференцията въ Хага бѣше една отъ безсрамнитѣ комедии на коронованитѣ глави и най жлъчна подигравка съ народитѣ, ни го показватъ долнитѣ статистики за военото състояние на Европа преди и следъ Хагския мезлишъ.

Военото положение на Европа въ 1891 година

Държави	Солдати		Всичко		бюджетъ въ левове
	сухопѫтна войска	морска	хора	коне	
Германия	511,492	34,122	546,122	93,650	998,822,859
Англия	225,912	69,190	295,102	25,744	815,793,100
Австро-Унгария	335,965	12,109	348,074	66,681	321,587,032
Белгия	45,284	—	45,284	9,055	46,834,732
България	35,804	336	36,143	6,000	23,918,121
Дания	26,169	1,371	27,306	5,000	22,038,606
Испания	118,753	19,286	138,039	15,000	178,309,128
Франция	570,603	58,804	629,407	138,900	883,424,111
Холандия	65,134	20,813	86,662	7,000	34,718,409
Италия	262,247	20,419	288,676	50,000	403,827,141
Португалия	34,752	3,809	38,561	4,361	42,014,165
Румания	51,450	1,551	53,001	8,124	36,417,134
Руссия	796,868	30,432	827,300	152,300	1,049,951,468
Сърбия	30,000	—	30,000	4,000	9,646,104
Швеция-Норвегия	56,942	7,184	64,126	8,683	50,605,368
Швейцария	21,000	—	21,000	3,800	24,003,169
Турция	182,400	40,972	222,972	30,000	250,000,000
Гърция	26,134	3,361	29,495	3,714	23,268,784

Военото положение на Европа въ 1899 година.

Държави	Солдати		Всичко		бюджетъ въ левове
	сухопжтна войска	морска	хора	коне	
Германия	596,465	27,728	624,193	101,165	1,050,232,902
Англия	258,010	188,919	446,929	30,781	1,101,700,000
Австро-Унгария	346,510	8,723	355,233	62,823	508,982,712
Белгия	51,502	—	51,502	10,853	52,897,770
България	43,055	—	43,055	7,400	22,465,500
Дания	30,791	1,622	32,413	6,200	23,802,860
Испания	138,140	1,594	139,734	15,650	212,649,339
Франция	573,743	53,708	627,451	122,373	1,117,705,673
Гърция	25,333	3,803	28,416	3,284	25,616,978
Холандия	28,858	8,743	37,601	5,755	94,602,957
Италия	257,615	24,621	282,236	47,066	381,341,131
Португалия	31,804	5,264	37,068	5,404	40,856,490
Румания	64,618	1,720	66,338	11,930	44,930,325
Руссия	893,900	46,621	940,521	220,000	1,683,443,214
Сърбия	22,448	—	22,448	4,846	15,754,613
Швеция Норвегия	39,124	4,885	44,009	6,891	75,714,759
Швейцария	25,785	—	25,789	4,368	26,498,658
Турция	350,000	14,389	364,389	43,600	705,125,512
Всичко . . .	3,777,701	391,620	4,169,321	710,342	7,184,321,093

Тъй щото, въ 1891 год. военния бюджетъ е билъ 5,174,465,149 лева, а въ 1899 година 7,184,321,093 лева, т. е. 2,009,855,944 лева повече.

Но не е само 7 милиарда които струва днесъ милитаризма.

Има 2,162,321 човѣка, които безполезно прекарватъ времето си въ казармитѣ! Ако всѣки единъ би произвеждалъ по 3 лева на день, то ще имаме 12,507,963 лева. Освѣнъ това 710,342 коня струватъ по 2 лева на день — 1,420,684 лева. Като се умножи всичко това на 300 за цѣлата година, прави 4,178,594,100 лева годишно, плюсъ първитѣ имаме 11,362,915,193 лева годишно се прахосватъ за военщина!

Това е резултата отъ Хагската конференция. Тия статистики показватъ най ясно, дали се бѣха събрали да намалятъ военитѣ расходи или да пушатъ хавански пури. Да, Хагската конференция роди Трансвалската война, Германската флота, изчезването на Финляндия и бъркотиитѣ въ Китай.

П. С. Н.

ИЗЪ ЖИВОТА И ЛИТЕРАТУРАТА.

Pro domo sua.

„Общо Дѣло“ и другарьтъ Я. Сакъзовъ. — Решенията на контреситѣ по печата и двунедѣлнитѣ „списания“. — Едно напускание почвата на Работническата Социалъ-Демократическа Партия и едно отдалечавание отъ принципитѣ й. — За терминологията на нашето учение. Въпросъ за тактика и формата му, въ която го подига „Общо Дѣло“. — Редъ въпроси, които искатъ обяснение. —

Главна теоретическа основа, изъ която произхождатъ принципитѣ на Социалната Демокрация, съставлява научниятъ социализмъ, или Марксовото философско-економическо учение. Сѫщностьта на това учение се състои, както се знае, въ туй, че економическата организация на обществото е основата, възъ която се издига правната му и политическа организации и че историята му е история на класовата борба. Отъ тука следва, че ако въ една страна сѫществува извѣстенъ политически режимъ, то сѫществуванието му се обусловва отъ економическата организация, която господствува въ тази страна и че неговото махвание зависи отъ измѣнението на основата му, на економическата организация. Знаменитиятъ социалистически агитаторъ Фердинандъ Ласаль изказа това научно положение въ своята речь—‹За сѫщностьта на конституцията› въ такива думи: Конституцията — това е кральтъ, който има топоветѣ и щиковетѣ. Съ това той казва, че конституцията, или политическата наредба, не е нищо друго, освѣнъ изражение на фактическитѣ отношения въ обществото. Ако въ една страна кральтъ, или царьтъ, може безгранично да се располага съ топоветѣ и щиковетѣ, то очевидно е, че това е възможно, защото сѫ такива дѣйствителнитѣ обществении отношения. А пъкъ тѣзи последнитѣ всецѣло се определятъ отъ економическата организация на обществото, или на даденъ народъ. Но економическата организация на обществото не е постоянна; тя съ развитието на производителнитѣ сили постоянно се измѣнява. Наредъ съ старата економическа организация изникватъ нови, създавани отъ развитието на производителнитѣ сили. Старата економическа организация винаги сама дава извѣстна възможность за развитието на нови производствении форми въ обществото. Но догдѣто тия нови форми не се развиятъ въ всичката възможность, която имъ дава старата организация, последната не погинва. Обаче сѫщо тъй и новитѣ, по-високитѣ производствении форми не се явяватъ на свѣтъ преди да назрѣятъ условията за тѣхното сѫществувание въ нѣдрата на старото общество. Отъ тука е ясно, че дѣйствителнитѣ обществении отношения сѫщо се мѣняватъ съ измѣнението на старата економическа организация. Съ изникванието на нови производителни сили и производствении форми, се явяватъ нови обществении от-

ношения, които неизбѣжно влизатъ въ борба съ старитѣ отношения. Борбата на старитѣ обществении отношения съ новитѣ и обратно се олицетворява, естественно, въ борбата на човѣцитѣ, която борба не е индивидуална, а обществена. Тя е борба на обществениитѣ групи, интереситѣ на които сж свързани съ старитѣ или съ новитѣ обществении производственни форми. Борбата на класитѣ неизбѣжно е *борба политическа*, е борба за политическата власть, понеже на старитѣ економически организации сж съотвѣтни обществении и политически наредби, които се явяватъ пречка за развитието на новитѣ, на по-високитѣ обществении производственни форми. Тази борба на последнитѣ съ първитѣ и на класитѣ, които я олицетворяватъ, винаги се води не отъ цѣлитѣ класи, а отъ политически групи, отъ *политически партии*. Класитѣ въ тази борба се явяватъ неизбѣжно въ видъ на политически партии.

Такава е общата тоеретическа основа, отъ която исхожда Социалната Демокрация. Отъ нея логически следва, че борбата не на всички класи е прогресивна. следователно, и борбата не на всички политически партии е прогресивна. Класата, която се бори, за да задържи старата економическа организация и да пречи на развитието на новитѣ обществении производственни форми, е реакционна класа; напротивъ, класата, която се бори за възтържествуванието на новитѣ обществении отношения, е революциона. Отъ тука следва че и политическитѣ партии биватъ реакционни, когато се борятъ, за да запазятъ интереситѣ на реакционитѣ класи, и обратно — тѣ сж прогресивни или революционни, когато се явяватъ представители на новитѣ производственни форми. Нищо не важи името, което си туря една политическа партия, както нищо не важатъ и широкообѣщателнитѣ програми съ „либерални“ и „демократически“ искания. Най-важното е, на коя класа стремежитѣ, ламтенията, интереситѣ представлява една политическа партия — да-ли тя се явява защитникъ на старитѣ обществении отношения или на новитѣ, па реакционнитѣ класи или на революционнитѣ.

Работническата Социалъ-Демократическа Партия у насъ стои на тази именно теоретическа основа и изхожда отъ принципитѣ, които проистичатъ отъ нея. Щомъ е така, то очевидно е, че тѣ сж задължителни за всѣки единъ неинъ членъ, или по вѣрно, че всѣки съзнателенъ неинъ членъ не може да не се придържа о тѣхъ и въ своята дѣятелность да не исхожда отъ тѣхъ. Обаче между членоветѣ на Работническата Социалъ-Демократическа Партия има, за съжаление, и такива, които ужъ признаватъ и теоретическата й основа, и принципитѣ, проистекающи отъ нея, а въ сжщность, тъй да кажа, на практика положително се отдалечаватъ отъ тѣхъ. По тази причина тѣ, въ своята дѣятелность, особенно въ литературната си дѣятелность, намѣсто — ще кажа съ думитѣ на Маркса — да обясняватъ съзнанието на човѣцитѣ съ формата на тѣхното обществено сжществувание, напротивъ, тѣ обясняватъ последното съ формитѣ на тѣхното съзнание. Намѣсто да обясняватъ сжще-

ствуването на безобразнитѣ политически режими у насъ съ материалнитѣ условия, които ги обусловватъ, тѣ, напротивъ, обясняватъ материалнитѣ условия съ сѫществуването на политическитѣ режими. Вследствие на това тѣ впадатъ въ утопии, несъвмѣстими съ принципитѣ на Работническата Социалъ-Демократическа Партия. Намѣсто да изследватъ материалнитѣ условия и на основание на това изследване да покажатъ свързката между тѣхъ и политическитѣ явления, тѣ се впускатъ да съставляватъ проекти за най-добритѣ политически реформи, които би махнали днешния политически строй, като изхождатъ, очевидно, изъ това утопично начало, че стига да изнамѣримъ най добрата политическа система, за да се получи най-доброто политическо управление за страната. По такъвъ съвършенно утопиченъ начинъ тѣ скъсватъ свръзката между економическата организация на дадена страна и нейнитѣ политически учреждения Такъвъ примѣръ на отдалечаване отъ принципитѣ на партията и на съвършенно утопиченъ начинъ на мисление ни дава напоследъкъ другарьтъ Я Сакѫзовъ въ своето «списание» *Общо Дѣло*, което ми даде поводъ да напиша тази статия.

Съ това «списание» надали бихъ занимавалъ читателитѣ, ако да не ме задължаваха двѣ обстоятелства. Първо, въ редакцията на „Ново Време“ постѫпиха нѣколко рецензии за „Трудъ“ и „Общо Дѣло“, въ които, като въ всѣка рецензия, въ общи бележки се одобрява първото, а се осѫжда второто. Това обстоятелство, че нѣколко рецензии въ едно кѫсо време се явяватъ за „Общо Дѣло“ и въ единъ духъ, показва, че е необходимо да се говори за него. Второ, и най-главното, което ме задължава да се занимая съ него, е обстоятелството, че неговъ главенъ редакторъ се явява единъ членъ на партията, и не само чл. на партията, но и чл. на Централния ѝ Комитетъ, който се избира отъ конгреситѣ да контролира принципиалното направление на партийнитѣ органи и учреждения, да испълнява нейнитѣ решения и да прилага нейнитѣ принципи. Другарьтъ Я. Сакѫзовъ е избранъ за чл. на Централния Комитетъ на Работническата Социалъ Демократическата Партия отъ последния контресъ въ Сливенъ, а два мѣсеца следъ това той почна да издава двунедѣлно „списание“ Както по въпроса за самото изд.ние, тъй и по въпроса за направлението му, другарьтъ Я. Сакѫзовъ никакъ не се съобрази съ качеството му чл. на Централния Комитетъ на Работническата Социалъ Демократическа Партия.

Преди всичко ще забележа, че др. Сакѫзовъ, като чл. на Ц. Комитетъ, преди да почне своето двунедѣлно „списание“, трѣбваше да се попита, дали той съ него не нарушава конгреснитѣ постановления на партията за печата. Споредъ тия постановления никой членъ на партията не може да издава вѣстникъ, безъ разрешение на конгреситѣ. Другарьтъ Сакѫзовъ знае тия постановления, тъй като и той вотира за тѣхъ на IV и V-ия конгреси и защищава ги въ партийния органъ преди V-ия конгресъ. Обаче

сега по единъ околенъ начинъ, по мое мнение, нарушава конгреснитѣ постановления. Наистина, той издава двунедѣлно „списание“, а не вѣстникъ. Но тука, очевидно, работата е само въ названието, но не и въ сѫщностьта. Едно двунедѣлно списание у насъ не може да бѫде друго. освѣнъ единъ по-голѣмъ вѣстникъ, който излиза еднажъ въ двѣтѣ недѣли. И дѣйствително, всѣка една статия отъ тия „списания“, особенно по текущитѣ вътрѣшни и външни въпроси, може да се помѣсти въ колонитѣ на всѣки български вѣстникъ, безъ всѣкакъвъ ущърбъ нито за голѣмината имъ, нито за съдържанието имъ. Та, изобщо, друго яче не може да бѫде у насъ Издаванието на двунедѣлно списание и дори на *седмично* предполага двѣ нѣща: много литературни и опитни сили и много материалъ по въпроси, разискванието на които не търпи отлагание по своята важность Въ такъвъ случай дори седмично списание става необходимо. Обаче у насъ нищо подобно нѣма. У насъ захващатъ да издаватъ двунедѣлни списания не за това, че има излишни и опитни литературни сили, нито за това че се осѣща нѣкаква обществена нужда отъ по-бързото разрешение на натрупани въпроси, или пъкъ защото не могатъ да намѣрятъ мѣсто, гдѣ да изкажатъ своитѣ мисли по сѫществуващитѣ въпроси. Най-обикновенно нѣщо е у насъ това, че захващатъ списания мѣсечни и двунедѣлни, просто за да се удовлетвори личната амбиция, да си имаме свои органи, въ които безъ стѣснение да можемъ да си кажемъ своето мнѣние. Съвършенно справедливо забелѣза партийния органъ „Работнически Вѣстникъ“, че тази мания сѫществува и у наши партийни другари, която отъ партийна гледна точка е не само безполезна, но и вредна Въ всѣкой случай съвършенно е ясно, че за сега у насъ двунедѣлнитѣ „списания“ сѫ просто двунедѣлни вѣстници. Такова е „Общо Дѣло“. Дори съ такъвъ характеръ ще бѫде и сп. „Трудъ“, макаръ и да е мѣсечно, ако друг. Дабевъ не обърне внимание да дава по малко статии, но съ по-теоретическо съдържание, отколко много, но които носятъ вѣстникарски характеръ, и статии съ забавително-образователенъ, тъй да се изразимъ, смисълъ. Но ако недостатъцитѣ на сп „Трудъ“ произлизатъ отъ обстоятелството, че др. Дабевъ се е заловилъ за едно съвсѣмъ ново и мѫчно за у насъ издание, то «Общо Дѣло» е вѣстникъ за това, защото не може да бѫде друго едно двунедѣлно списание у насъ. Но щомъ е тъй. тогава съ издаванието на двунедѣлно „списание“ получава се едно заобикаляние на конгреснитѣ постановления. Тѣ губятъ смисъла си. Конгреситѣ оставиха пълна свобода на членоветѣ на партията да издаватъ списания. Но съ туй, очевидно, се разбираше именно списания и мѣсечни. Друго-яче, всѣкой членъ на партията може да издава двунедѣлни и седмични вѣстници подъ названието «списание» и по такъвъ начинъ напълно да се суспендиратъ решенията на конгреситѣ. Другарьтъ Я. Сакѫзовъ, като е ималъ намѣрение да почне такова издание, трѣбваше да сондира конгреса, толкова повече, че той направи предложение на него, да разреши издаванието на

една двунедѣлна притурка къмъ „Работнически Вѣстникъ“, въ която да се разисквали принципиални въпроси. Понеже конгресътъ не му прие предложението, той имаше добъръ случай да го сондира за издаването ѝ отъ него, отъ др. Сакъзовъ. Обаче той не направи това. както не смѣтна за нуждно да сондира мнѣнието поне на Ц. Комитетъ. Това, споредъ мене, е една грѣшка отъ страна на др. Сакъзовъ и лошъ примѣръ по отношение къмъ партийната дисциплина.

Но независимо отъ казаното, др. Сакъзовъ въ «Общо Дѣло» допуска едно голѣмо отклонение отъ принципитѣ на партията и подига тактически въпроси въ такава една неопредѣлена, крайно мъглява форма, която внася голѣма бъркотия на понятията. Предъ мене сѫ тритѣ излѣзли броя отъ „Общо Дѣло“ и отъ тѣзи три броя, като оставямъ на страна третия, който не представлява нищо интересно въ принципиално отношение, въ двата други броя уводнитѣ статии, които за насъ иматъ принципиално значение, принадлежатъ на др. Сакъзовъ, несъмнѣнно. Въ тия именно двѣ статии др. Сакъзовъ, освѣнъ дѣто подига въпросъ за тактика въ крайна невъзможна и неопредѣлена форма, но, като чл. на партията и на Централния ѝ Комитетъ, се отдалечава отъ принципитѣ ѝ. Преди конгреса още др. Сакъзовъ въ своитѣ сказки въ разни мѣста презъ годината даде да се разбере неговата нова еволюция. Въ своитѣ сказки др Сакъзовъ систиматически е избѣгвалъ почвата, на която стои Работническата Социалъ Демократическа Партия Той на всѣкадѣ е говорилъ политически речи, които положително съ нищо не се различавали отъ единъ буржуазенъ, или по-вѣрно дребно-буржуазенъ демократъ. Събитията, които зачеквалъ той въ тия сказки, както и днешното положение, а тъй сѫщо и начинътъ, по който може да се излѣзе отъ това положение, — всичко това той го разгледвалъ независимо отъ общата теоретическа основа на Работническата Социалъ-Демократическа Партия и безъ всѣкакво съотношение къмъ социализма и къмъ партията. Систематично избѣгвание да споменува за социализмъ у насъ, както и за сѫществуването на социалистическа партия въ България — съ това ѐе отличавали всичкитѣ му речи, които на всички другари, съ които е ставало дума за тѣхъ, сѫ направили това впечатление, че др. Сакъзовъ се е отклонилъ отъ принципалната почва на Работническата Социалъ-Демократическа Партия и се спусналъ на почвата на дребно-буржуазния демократизмъ. Сѫщото нѣщо ние виждаме въ уводнитѣ статии на двата първи броя на „Общо Дѣло“, които статии сѫ опредѣляющи принципиалното направление на списанието и сѫ излѣзли изъ перото на др. Сакъзовъ. Тѣзи статии сѫ литературно изказвание на сѫщитѣ мисли, които др. Сакъзовъ е изказвалъ въ сказкитѣ си. Въ тѣхъ е забелѣжито сѫщото систематическо избѣгвание почвата, на която стои Работническата Социалъ-Демократическа Партия, на която той е членъ и сега чл. на Централния ѝ Комитетъ, сѫщото систематическо отдалечавание отъ главната ѝ теоритическа основа, сѫщото

избѣгване да се спомене за социализмъ и за социалистическа партия въ нашата страна. Другарьтъ Сакжзовъ въ „Общо Дѣло" говори за положението въ страната съвършенно безъ всѣкакво съотношение къмъ Работническата Социалъ-Демократическа Партия, — тази партия, която едничка въ България развива дѣйствително общественно-политическо самосъзнание въ работническата маса и дори, изобщо, въ българския народъ, тази партия значението на която въ нашия общественъ и политически животъ всѣкидневно расте. Като че за др. Сакжзовъ въ „Общо Дѣло" не сжществуа Работническа Социалъ-Демократическа Партия. Ако въ България не биха сжществували други литературни органи, освѣнъ «Общо Дѣло» и ако свѣтътъ бѣше останалъ да сжди за общественнитѣ движения у насъ само по „Общо Дѣло", то не щѣше никой да подозира, че въ България сжществува една социалистическа политическа организация, каквато е Работническата Социалъ-Демократическа Партия.

Това напускание почвата на Работническата Социалъ-Демократическа Партия отъ единъ членъ на Централния Комитетъ е неизбѣжно следствие на отдалечаванието му отъ главната теоретическа основа на Социалната Демокрация. И дѣйствително, общото заключение отъ статиитѣ на др. Сакжзовъ е тъкмо противоположно на теоретическитѣ положения на Работническата Социалъ-Демократическа Партия. Споредъ сжщностьта на тия статии излиза, че политическитѣ режими у насъ отъ 15 години насамъ не се опредѣлятъ отъ производственнитѣ общественни отношения, а напротивъ тия последнитѣ се опредѣлятъ отъ политическитѣ режими. Затова у др. Сакжзовъ се явява такъвъ въпросъ: какво може българскиятъ народъ да противопостави на политическия режимъ въ страната? На тоя въпросъ той отговаря въ брой 1-й на „Общо Дѣло", вь статията: „Положението". «И тъй, — четемъ тамъ, — какво има да противопостави страната на царствуващето у насъ *Насилие и Безправие?* — Тя има да противопостави **днесъ** отдѣлнитѣ жизнени интереси на своитѣ производещи слоеве, а **утрѣ**, като право следствие отъ това, съединенитѣ усилия за провъзгласяванието отъ самия народъ на една трайна ***Свобода* и *Законность***". Сжщностьта на тая мжчно смилаема цитата е, че ако утрѣ се съединятъ всички „производещи слоеве", съ цель да провъзгласятъ «една трайна *Свобода* и ***Законность***», тогава ще се тури край на царствующия въ страната политически режимъ Тъй що, излиза, че политическиятъ режимъ се опредѣля отъ такава една случайность, дѣто «производещитѣ слоеве» у насъ не сж съединени. Обаче, като исхождаме отъ нашето главно теоретическо свѣтовъзрѣние, отъ научния социализмъ, или Марксовото учение, се убѣждаваме, че дѣйствителностьта ни говори тъкмо противното. Ние тогава се убѣждаваме въ тая несъмнѣнна истина, че слабостьта на всички „производещи слоеве", или произвдителни класи, споредъ терминологията на Марксовото учение, която проистича отъ материалнитѣ условия на страната, опредѣля днешния поли-

тически режимъ. И наистина, всички „производещи слоеве“ на др. Сакѫзовъ се намиратъ едни въ процеса на разложението, а други — въ процеса на образуванието. Най-главниятъ отъ «производещитѣ слоеве», а именно земледѣлческата класа, въ която др. Сакѫзовъ съзира „могѫщъ лостъ“ за измѣнение на днешнитѣ политически наредби, е въ процеса на пълното си разложение. Една часть отъ нея отива въ едро-буржуазната класа, друга остава въ срѣдно положение, като все повече клони къмъ разложение, третята часть, най-голѣмата, е напълно съсипана, макарь и да живѣе още съ надѣждитѣ на дребната-буржуазия. Въ сѫщия процесъ на разложение се намиратъ занаятчийтѣ. Напротивъ, едро-буржуазната класа и работническата, които сѫ дѣйствително прогресивни класи, сѫ въ процеса на образуванието си. Естествено е, че на такова състояние на „производещитѣ слоеве“ отговаря и политическия строй. Единъ социалъ-демократъ, който се придържа о основното теоретическо гледище на Социалната Демокрация, не може другояче да обяснява сѫществующия политически режимъ. А щомъ той тъй обяснява политическитѣ явления, естествено, ще дойде до единственното заключение, което прави самата Работническа Социалъ-Демократическа Партия, безъ да се занимава съ дирението на дребно-буржуазни пѫтища за измѣнението на „цѣлъ държавенъ вървежъ“. Обаче, др. Сакѫзовъ въ статията си въ 1-й брой на «Общо Дѣло» разглежда положението и мѣркитѣ, които трѣбва да се употрѣбятъ за измѣнението му, не отъ гледна точка на Работническата Социалъ-Демократическа Партия.

Но освѣнъ туй. Като се отдалечава отъ гледната точка на Социалъ-Демокрацията, др. Я. Сакѫзовъ не прави вече никаква разлика между „производещитѣ слоеве“ отъ една страна, а отъ друга — не прави никаква разлика между идеологическитѣ имъ изражения, каквито сѫ политическитѣ групировки, партии и съюзи. Дори той положително нищо не говори за тѣхъ. Обаче отъ гледна точка на Работническата Социалъ-Демократическа Партия това е извънредно важно, има важенъ принципиаленъ характеръ. Отъ тая гледна точка у насъ прогресивни класи се явяватъ днесъ едро-буржуазната класа и работническата, когато всички други срѣдни между тѣхъ, сѫ дребно-буржуазни, следователно реакционни. Въ основата на тѣзи класи лежи желанието да запазятъ едни подолни обществении отношения, когато буржуазната класа, и особенно работническата, като продуктъ на по-високи и по-високи производственни форми се стремятъ къмъ по-високи обществении отношения. Отъ сѫщата гледна точка никакъ, при туй, не важи движението на първитѣ класи. Тѣ могатъ да дохождатъ въ бунтовническо състояние вследствие накърнявание на тѣхнитѣ интереси но тѣхното движение винаги се свършва съ бунтъ, който обикновенно въ резултатъ дава храна на реакцията въ страната и чрезъ нейнитѣ бунтовнически средства закрѣпява политическия реакционенъ режимъ, когато движението на другитѣ двѣ класи носи чисто революционенъ характеръ, характеръ на борба за про-

гресивни обществении форми. Обаче, др. Сакѫзовъ, въпреки това, що той истъкна, за голѣмо огорчение на нѣкои другари, въ рефе- рата си въ VII-я конгресъ, въ тази годишния конгресъ на Работнипеската Социалъ-Демократическа Партия, за земледѣлческото движение, въ първата си статия въ „Общо Дѣло" съзира най- прогресивна обществена сила въ „земледѣлческия слой", който той счита такава революционна сила, която може да се яви „могѫщъ лостъ за измѣняване на досегашния държавенъ вървежъ". Ето, впрочемъ, неговитѣ собственни думи: «И наистина, — четемъ въ 1 стр. на сѫщата статия, — ако не закриваме очи предъ това, що става наоколо, ние лесно ще издиримъ първоизточницитѣ на една обществена промѣна у насъ. — Още тъй не отдавна, презъ зимата и пролѣтьта, ние бѣхме свидѣтели на едно небивало до сега движение на селенитѣ. Нѣма нужда да бѫде човѣкъ опозиционеръ за да признае, че това движение не е дѣло на външни подклаждания, а се е родило въ самитѣ недра на простата земледѣлческа маса, която начева да съзира своята онеправданность, своята потиснатость въ политическо и економическо отношениѐ. Въ макаръ и неопредѣления стрѣмежъ къмъ честитость и гражданско равноправие на тѣзи некътнати, млади и буйни сили, не съзирате ли вие могѫщъ лостъ за измѣняване на досегашния държавенъ вървежъ? При една правилно насочена организация не може ли да се създаде тука една сила, която ще иска да тури скромность и спестливость въ общественнитѣ ни учреждения, равноправность въ държавнитѣ тегоби, демократичность въ учебното и военно дѣло, строга отговорность на всички обществени служители и т. н. и т. н.?»

Както виждаме, другарьтъ Сакѫзовъ очаква революционна инициатива отъ такава класа, или отъ такъвъ „производещи слой", както той се изразява, отъ която, отъ гледна точка на Марксовото учение, не може да се очаква такава инициатива. И наистина, тази класа, преди всичко, не е еднородна по положение и интереси. Разгледано отблизу така нареченото земледѣлческо движение, става ясно, че на чело на него стоятъ едри буржуа земле- владѣлци и земледѣлци, отъ рода на Холевичъ, на убития отъ земледѣлческа машина Учурмански, на русчушкитѣ Братоевци и т. н. Подиръ тѣхъ идатъ дребно-буржуазнитѣ селени собственници, въ числото на които влизатъ селенитѣ кръчмари и лихвари, и на които положението се расклаща и иматъ основание да се боятъ, че то ще бѫде окончателно расклатено, и, най сетнѣ, яде съсипаното земледѣлческо население, доведено вече до положението на селски пролетариатъ. Очевидно е, че първата категория земледѣлци теглятъ къмъ едробуржуазната класа. А пъкъ тя въ политическо отношение не отива и нѣма да отиде, поне за близко бѫдаще, по далече отъ либерализма на прогресивнитѣ либерали или по-далече отъ конституционализма, приправенъ съ почтенна доза отъ монархическо лакейство на народняцитѣ и народнитѣ либерали. Втората категория земледѣлци по самата си сѫщностъ е

реакционна, тъй като главниятъ ѝ стремежъ е да запази старитѣ обществени производствени форми, дребно-буржуазния си характеръ. Третата категория, макаръ и доведена до пролетариатско положение, но не зачекната отъ пролетариатското гледище, въ грамадното си болшинство живѣе съ дребно-буржуазнитѣ идеали. и додѣто тя живѣе съ тия идеали, ще си остане реакционна и материалъ за политически шарлатани за демагогствуване. Тъй че, отъ наша гледна точка земледѣлческиятъ «производещи слой», изцѣло взетъ, не представлява положително такава революционна сила, която да може да създаде такъвъ политически превратъ, какъвто очаква др. Сакжзовъ, щото да се яви единъ демократически буржуазенъ строй. Тоя „производещи слой“ по сжществото си е реакционенъ и да се очаква отъ него каквато и да била революционна инициатива не е нито съгласно съ принципитѣ на Работническата Социалъ Демократическа Партия, нито съ дѣйствителностьта и, ще рече, да строимъ за собственно утѣшение дребно-буржуазни утопии. До колко е вѣрно, че тоя «производещи слой“ е реакционенъ, най добрѣ се вижда отъ основоположенията и практическитѣ искания на нейнитѣ идеологически изражения, т е на политическитѣ партии, като тъй наречената „демократическа“ и на политическия съюзъ, нареченъ „земледѣлчески съюзъ“. Както е извѣстно, за тия партии най-високъ идеалъ се явява да повърнатъ страната къмъ дребно-буржуазнитѣ обществени производствени форми. Съ други думи, цельта на тѣхната борба е да повърнатъ колелото на историята къмъ старата, осждената на пропадание, економическа организация. Затова именно тѣ сж и реакционни и идеологическо изражение на борбата на реакционния земледѣлчески „производещи слой“, отъ който, пакъ ще кажа, отъ наша гледна точка, никаква революционна инициатива не може да се очаква. Обаче др. Сакжзовъ именно тоя «производещи слой» счита най-революционенъ и очаква революционна инициатива отъ него. Най-чудното е, че това го казва др. Сакжзовъ и подиръ предисловието на Кауцки къмъ българския преводъ на неговото съчинение „Земледѣлческий въпросъ“, III часть — «Политиката на Социалната Демокрация». Както е извѣстно, др. Сакжзовъ помоли Кауцки да се изкаже за земледѣлческия въпросъ въ България и Кауцки се изказва категорически, че отъ земледѣлческата класа не може да се очаква революционна инициатива, и че спасението на източнитѣ страни е въ развитието на градската демокрация. Кауцки, първиятъ теоритикъ на научния социалазмъ, не можеше друго-яче да погледне на бждащето на нашата страна. Но др. Сакжзовъ въ „Общо Дѣло“ положително забравя тоя съвѣтъ на компетентния Кауцки Повече нѣма да говоря за сега по принципалната страна на новата дѣятелность на др. Сакжзовъ.

И тъй, отъ всичко казано е ясно, и съмъ убѣденъ, че всѣкой ще се съгласи, че др. Сакжзовъ въ «Общо Дѣло», като не се поставя на почвата на Работническата Социалъ-Демократическа Партия, твърдѣ много се отдалечава отъ нейнитѣ принципи.

Да дойдемъ сега на тактичния въпросъ. Но преди туй считамъ за неизлишно да забелѣжа следующето. Другарьтъ Я Сакжзовъ, като се отдалечава отъ общата теоретическа основа на Социалната Демокрация, старателно отхвърля и общеприетата отъ нея терминология. Както видѣхме, той старателно избѣгва да споменува за класи, а намѣсто класи употрѣбява „производещи слоеве“, както старателно избѣгва да говори за класова борба. Може би др. Я. Сакжзовъ ще каже, че той не се отдалечава отъ принципитѣ на партията, нито избѣгва нейната класификация и терминология, а че той не иска да бжде „догматиченъ“ и „шаблоненъ“. Такова възражение нищо друго не би означавало, освѣнъ желание да се скрие колебливостьта въ принципитѣ подъ такива изтъркани думи, до които прибѣгватъ обикновенно или явни наши противници, или такива, за които нищо не важи изработванието на едно точно научно гледище за общественнитѣ явления, или за които принадлежностьта къмъ опредѣлена школа е несгодно за практическитѣ имъ цели. Не е нито догматизмъ, нито шаблонно, когато човѣкъ обяснява явленията по една естественно-научна метода и когато наричаме нѣщата съ имена, които характеризиратъ едно опредѣленно научно свѣтовъзрѣние. Въ противенъ случай, значи собственната си постоянна колебливость да я прекриваме съ оригиналничание, което нищо не характеризира, освѣнъ, че има хора, които обичатъ да оригиналничатъ безъ научна сжщественна цель. Да дойдемъ сега на въпроса.

Другарьтъ Я. Сакжзовъ въ двѣтѣ си статии подига въпросъ за тактика. Нѣма нужда да се говори, че всѣки членъ на партията има право да подига въпросъ за тактиката на Работническата Социалъ-Демократическа Партия, както и да критикува извѣстни конгресни решения. Но когато се подигатъ такива въпроси, се изисква да се подигатъ въ опредѣлена форма, ясно и открито. Обаче, др. Сакжзовъ подига въпросъ за тактика, за единъ времененъ компромисъ, но въ такава странна форма, която е въ състояние да забърка най яснитѣ понятия. Др. Сакжзовъ въ двѣтѣ си статии въ „Общо Дѣло“ говори за единъ времененъ компромисъ между всички «производещи слоеве»? Компромиси никога не ставатъ между класи; тѣ сж възможни само между партиитѣ на тия класи. Като взимамъ предъ видъ, че др. Сакжзовъ е членъ на Работническата Социалъ-Демократическа Партия и членъ на Централния й Комитетъ, то естественно е да направя заключение, че той подига въпросъ за тактиката на Работническата Социалъ-Демократическа Партия. Както е извѣстно, до сегашнитѣ конгреси на партията сж се произнесли противъ компромиситѣ съ другитѣ партии. Очевидно е, че др. Сакжзовъ подига въпросъ за отмѣнение на тия решения. Но въ такъвъ случай е чудно много, защо той не поставя въпроса ясно и открито. Както др. Сакжзовъ постави въпроса за компромиситѣ, положително е невъзможно да се разглежда. Като членъ на партията, и особно като членъ на Ц. Комитетъ той бѣше длъженъ да занимае и него, и партията съ мотивитѣ,

които го каратъ да иска измѣнение на конгреснитѣ решения по въпроса за компромиситѣ. Искренно съжелявамъ, че съмъ принуденъ да констатирамъ и тука едно невнимание на др. Сакъзовъ къмъ интереситѣ на партията и къмъ нейния ржководящъ органъ.

Изобщо, съвършенно е непонятно, какви сж причинитѣ, които каратъ др. Сакжзовъ да напуска почвата на Работническата Социалъ-Демократическа Партия и да се отдалечава отъ главната теоретическа основа на Социалната Демокрация и на произтекающитѣ отъ нея основа принципи на партията до тамъ, щото да слиза на дребно-буржуазнитѣ идеали и свѣтовъзрѣние. И да-ли другарьтъ Я. Сакжзовъ съзнава своето отдалечавание въ Общо Дѣло» отъ принципитѣ на партията? И не впада ли той като чл. на Централния Комитетъ въ явно противоречие съ задачитѣ на Комитета, една отъ които е да контролира принципиалното направление на партията, на нейнитѣ органи и учреждения? Такъвъ редъ отъ въпроси неволно възбужда др. Сакжзовъ съ своитѣ статии въ „Общо Дѣло". Интереситѣ на партията изискватъ разяснение на тия, както и на други въпроси. Работническата Социалъ-Демократическа Партия не се бои отъ критика, а особенно отъ критика, произходяща отъ нейнитѣ членове. Тая критика ще изясни още по-добрѣ основнитѣ ѝ принципи, ще обясни тактиката ѝ и съ туй ще увеличи силата ѝ. Ржководенъ отъ тия мисли, като членъ на партията и на Централния ѝ Комитетъ, обърнахъ вниманието на нашитѣ другари върху статиитѣ на др. Сакжзовъ въ „Общо Дѣло" и на въпроситѣ, които тѣ подигатъ. Мисля, че испълнихъ единъ дългъ къмъ Работническата Социалъ-Демократическа Партия, като неинъ членъ и като социалистически публицистъ.

Д. В.

Хроника.

(Изъ нашата журналистика).

За Каравеловитѣ демократи. — Провѣрката на изборитѣ. — „Прѣпорецъ“ изобличенъ отъ „България“.—„Демократически принципи“ въ в. „Прѣпорецъ“.— Смисълътъ имъ. — Великата задача на Каравеловия щабъ. — Видинскитѣ демократи и последния.—Демократическо филологическо-социологическо откритие.—За буржуазното ѣ. — Българскитѣ социалисти въ видинския демократически листъ. — Защо сме противъ демократитѣ? — Религиозното въспитание и буржуазната журналистика. — То, религията и науката въ страницитѣ на сп. „Мисъль“. — Нашиятъ „истински философъ“ г. Д-ръ В. Миролюбовъ и Бюхнеръ. — Буржуазната мисъль.

Въ миналата хроника направихъ нѣколко кѫси и съвсѣмъ общи бележки по полемиката между в. в. „България“ и „Прѣпорецъ“ върху провѣрката на изборитѣ. Колкото и невинни да бѣха моитѣ белѣжки, обаче тѣ тъй разсърдиха самия бае Петка Каравеловъ и неговия «демократически» щабъ, щото въ сърдията си не знаятъ, какво приказватъ. Толкосъ пѫти азъ писахъ върху „принципитѣ“ на демократитѣ у насъ, толкосъ пѫти говорихъ за тѣхното политическо шарлатанство, доказателствата за което често пѫти тѣ сами безсъзнателно ни даватъ, обаче Каравеловиятъ щабъ мълчеше като бука и се преструваше, че нищо не чува. Но ето сега по поводъ на моитѣ белѣжки по една полемика между него и прогресивнитѣ либерали отговаря чисто по демократически. «Надѣва ме се, — пише Каравеловиятъ вѣстникъ въ брой 45, — да сме достатъчно спомогнали да се освѣтли окаменелия умъ на Senex mentis. — Послѣ, не можемъ да не отбълѣжимъ и това, че почтенния Senex, който въ случая държи турската тактика, рано да остарява, трѣбва да си плюе въ брадата, когато се наема да пробива открити врата». Както виждате, чисто демократическа псувня ми дръпнаха домократитѣ отъ рода на нашитѣ Ляпчеви-Тяпчеви. Плюха ми и на брадата, и на ума. Интересно е да ми обадятъ Ляпчеви-Тяпчеви около Каравеловия щабъ, ако азъ съмъ се държалъ о турската тактика, тогава бае Петко, както и всички негови опашки, които представляватъ дѣйствителна окаменѣлость въ умствено отношение, понеже тѣхъ нито вѣковетѣ, ни недавнашното минало на нищо ново не сѫ ги научили и хранятъ българскитѣ демократи съ допотопни демагогически теории, — питамъ, бае Петко и тѣхъ, които отдавна сѫ остарѣли, о коя тактика се придържатъ? Да не би о китайската? Прочее, да ги оставимъ да плюятъ на хорскитѣ бради, колкото искатъ, — това е едничкото и главното срѣдство на нашитѣ демократи, когато се намѣрятъ на тѣсно. По-добрѣ да се обърнемъ къмъ сѫщностьта на работата.

Въ миналата хроника азъ не влѣзохъ въ подробноститѣ на полемиката между в. в. „България“ и „Прѣпорецъ“, като смѣтамъ за съвършенно излишно подробното излагание на една полемика, която, отъ наша гледна точка, никакви сѫщественни резултати не може да даде. Тамъ казахъ, че полемиката исхождаше не отъ принципална точка, а просто отъ практически съображения. Обаче, сега органътъ на Каравеловиятъ щабъ ни казва,

че той именно стоялъ на принципиална почва, понеже защищавалъ правото на народното представителство да провѣрява изборитѣ и понеже гаранция за незлоупотрѣблението му съ това право той виждалъ въ развитието на *народа*. Понеже азъ истъкнахъ, че болшинството у насъ злоупотрѣбява съ правото да провѣрява изборитѣ, защото нѣма *обществени сили*, които да удържатъ партизанскитѣ страсти въ рамкитѣ на парламентаризма, то отъ тука в. „Прѣпорецъ“ вади заключение, че той това именно и защищавалъ и че, затуй, азъ съмъ пробивалъ «отворени врата». Отъ гледна точка на Каравеловия демократизмъ, може би, това да е вѣрно, но отъ наша гледна точка излиза съвсѣмъ друго. Преди всичко, в. «Прѣпорецъ», както справедливо забелѣза в. «България» въ единъ отъ последнитѣ си броеве, говори за *народа*, като за едно метафизическо нѣщо, когато азъ говоря за *обществении сили*, като прибавямъ веднага следъ казаното ми, че една такава сила, която представлява най-голѣма гаранция за незлоупотрѣблението отъ болшинството съ правото да провѣрява изборитѣ, е работническата класа и нейното представителство въ парламентитѣ. Ние говоримъ за обществении сили, които сѫ революционни по своя духъ и положение и които затова именно и могатъ да държатъ въ респектъ буржуазнитѣ демогози и злоупотрѣбители. Напротивъ, в. «Прѣпорецъ» ни говори за *народъ*, който въ устата на нашитѣ демократи не е нищо друго освѣнъ сбирщина, слѣпа тълпа, която е развита само тогава, когато зяпа въ устата на Каравелова и търпи неговото демагогство, което у насъ минава за демократизмъ. Подирѣ, въ полемиката си в. «Прѣпорецъ» говори за „народа“ и неговото «развитие», като гаранция на парламентаризма, до толкова, до колкото му е нужно да скрие своето незнание на политическия животъ на другитѣ народи и особенно на Англия. Тука ще цитирамъ отъ в. България следующето, отъ което ясно се вижда, до каква степенъ достига извъртането или незнанието на фактитѣ у нашитѣ демократи. „Послѣдния доводъ на в. „Прѣпорецъ“ противъ принципа, поддържанъ отъ насъ е, — четемъ въ брой 93 на в. „България“, отъ 25 того, — че ни въ една отъ континенталнитѣ страни парламентитѣ не сѫ се отрѣкли отъ правото сами да се произнасятъ върху правилностьта на изборитѣ, освѣнъ въ Англия, дѣто собствено не провѣрката е прѣдоставена на сѫдилищата, а само анкетата по контестиранитѣ избори, върху които послѣдня дума има парламента. Нищо подобно. Въ континенталнитѣ страни ний повторно посочваме на Унгария, дѣто по контестиранитѣ избори думата има курията, и *Португалия*, гдѣто провѣрката е прѣдоставена на сѫдебната власть. Въ Англия работата стои малко по-другояче, отколкото я прѣдставлява «Прѣп.» По контестиранитѣ избори се произнася Върх. Сѫдъ, който засѣдава въ Англия, и на рѣшението на който се подчинява парламента. Туй, което «Прѣпорецъ» нарича «послѣдня дума», която ужъ принадлежала по тия избори на него и която по непълното придаване на демократическия органъ може да заблуди мнозина, като ги застави да мислятъ, че както и да рѣшаватъ сѫдилищата, парламента остава свободенъ въ своятъ вотъ, трѣбва да се разбира въ тоя само смисъль, че послѣдния *зарегистрира* въ аналитѣ си рѣшението на Върховния Сѫдъ, но *но не го отмѣнява*. Провѣрката на констетиранитѣ избори въ Англия слѣдователно става не отъ парламента, както увѣряваше „Прѣпорецъ“, а отъ сѫдебната власть, както утвърждаваше «България». Акта на Гренвили въ

1760 г., билътъ на Роберта Пиля въ 1839 год., закона отъ 1868 г., модифициранъ съ актоветѣ отъ 1873, 1879 и 1881 год. имаха за цѣль да повѣрятъ това право на сѫдилищата, които даватъ гаранция за справедливость и законность". Тази цитата привеждамъ я, само за да покажа, какъ безсъвѣстно лъже органътъ на Каравеловия демократизмъ българскитѣ читатели върху политическия животъ на другитѣ страни, и че Каравеловъ, както и неговитѣ Ляпчеви-Тяпчеви, говорятъ за народа и за неговото развитие, като гаранция за парламентаризма у насъ, само за да прикриятъ своето политическо шарлатанство. Тѣ говорятъ за народъ, това метафизическо понятие, и за народно развитие между другото, само споменуватъ за тѣхъ съ единствената цель да докажатъ, че тѣ сѫ прави, когато твърдятъ, че трѣбвало да се остави провѣрката на изборитѣ на народнитѣ представители, а не нѣкому другиму. Демократитѣ отъ Каравеловия лагерь може да иматъ интересъ, щото провѣрката на изборитѣ да става отъ Народното Събрание, но че при *народа* на г. Каравелова и при развитието му, което той желае на тоя народъ, никаква гаранция за парламентаризма у насъ нѣма да се получи, това е толкова очевидно, щото нѣма нужда и да се говори. Прочее, това много добрѣ обясни на Каравеловия щабъ в. «България» въ горѣцитирания му брой. Така че, има грамадна разлика между това, което в. «Прѣпорецъ» говори за *народъ* и онова, което азъ говоря за *обществении сили*. Значи, азъ не пробивамъ «открити врата», а съвършенно затворени за нашитѣ демагози, наричани демократи. До колко е вѣрно, че Каравеловъ и неговитѣ демократи подъ името народъ не разбиратъ друго, освѣнъ една тълпа неразбрана и лекомислена, която зяпа въ устата имъ, безъ да си дава смѣтка, и че за тѣхъ нищо не важи нито народъ, нито «народна воля», нито общественно мнѣние, можемъ да видимъ отъ следующитѣ думи, изказани отъ тѣхъ въ в. «Прѣпорецъ», които най-добрѣ ги характеризиратъ: «Като демократи,—казватъ тѣ въ бр. 37 отъ 13-й Септемврий т. г. — ние имаме първъ свой дългъ да се подчинимъ на колективната народна воля, ако щѣте и на общественното мнѣние, но *като хора съ характеръ и убѣждения, ние не можемъ допустна улицата да ни диктува програми, нито пакъ обществото да ни заповѣдва, нито пакъ народното представителство да ни управлява. Политическиятъ дѣятель само тогава има шанси да стане държавенъ мѫжъ, когато той съ политическата своя дѣятелность е успѣлъ да* **създаде** *едно общественно мнѣние въ подкрѣпа на своитѣ възгледи за доброто управление на страната*». Обърнете внимание на тоя пасажъ, особенно на подчертаното отъ мене! Както виждате, нашитѣ демократи сѫ готови да направятъ едно снисхождение предъ «народната воля» и дори предъ «общественното мнѣние» (види се, за нашитѣ демократи «общественното мнѣние» и «колективната народна воля» сѫ двѣ различни нѣща). Но . . . следва понататъкъ чисто каравеловско демагогство. Преди всичко, за каква «улица» е думата. Тази дума е казана по поводъ програмата на Прогресивно Либералната Партия. Каравеловитѣ демократи наричатъ «улица» партията, която съставлява програма. Защото, както е извѣстно, програмата винаги се съставлява отъ организирани граждани въ партия. Но за Каравеловия щабъ партията е улица. О, бѣдни български демократи! Вашиятъ шефъ и генераленъ щабъ ви плюе не само въ гърдитѣ, но и въ лицето! Вие сте една безмисленна

тълпа, една улица! Да ви е честито! Но Каравеловиятъ щабъ отива понататъкъ. Следъ като показва милостиво снисхождение къмъ «колективната народна воля» и «общественното мнѣние», той заявява, че «като съ характеръ и убѣждения», не щѣлъ да допустне нито «улицата да му диктува, нито обществото да му заповѣдва, нито народното представителство да го управлява». Но тогава, кого ще слуша, на чия воля ще се покорява? Мигаръ «улицата», обществото, народното представителство не съставляватъ заедно «колективната народня воля»? Не, Каравеловиятъ щабъ ще плюе на брадитѣ и на партия, и на общество, и на народно представителство. Той ще слуша само себе си. Великата задача на «политическиятъ дѣятель», който стана «държавенъ мжжъ», т. е. на Каравеловъ и на неговия щабъ е, «да си *създаде* едно общественно мнѣние въ подкрѣпа своитѣ възгледи за доброто управление на страната». Съ други думи, великата задача на Каравеловиятъ щабъ е *да си създаде* една партийка отъ слѣпи орждия, отъ една тълпа безсмисленна, която ще подкрѣпя него «за доброто управление на страната». Ако и тази тълпа не го подкрѣпя, Каравеловиятъ щабъ ще плюе на брадитѣ и суратитѣ, които я съставляватъ и за „доброто управление на страната“ ще залови *тетевенскитѣ криваци*. Такъвъ е смисълътъ на цитираното изъ в. «Прѣпорецъ» и другъ не може да бжде. Щомъ единъ „държавенъ мжжъ“ не мисли да се подчинява нито на „улицата“, нито на обществото, нито на народното предстявителство, изобщо на «колективната народна воля», тогава какъ другояче той може да управлява, ако не съ насилия, съ престжпления, съ щикове и полицейски шашки, съ сопа и «тетевенски криваци». Че тъй е управлявалъ Каравеловъ и неговия щабъ, това го знаемъ добрѣ и че той не може да управлява другояче и това го виждаме отъ неговитѣ проповѣди. Само *поплюковци*, за нищо некадърни, могатъ да виждатъ въ тѣзи проповѣди демократизмъ и при туй прогресивенъ и да очакватъ отъ Каравеловия щабъ «добро управление за страната». Но да управлява може и едно магаре по такъвъ начинъ, както проповѣдва Каравеловиятъ щабъ, както казва Кавура. Така че, когато Каравеловитѣ демократи говорятъ за *народъ* и за развитието му, както виждаме, се разбира съвсѣмъ друго, се разбира «да си създаде» една тълпа, готова по негова команда да плюе на всички въ лицето: на обществото, на „улицата“, на народното представителство, изобщо на всички, които не подкрѣпятъ Каравелова и неговитѣ демократи. Съ други думи, подъ думата народъ и развитие, «колективна народна воля» и «общественно мнѣние» може да се разбира, всичко що съставлява Каравеловско демогогство, но не и гаранция за парламентаризма у насъ.

Колкото се отнася до моето неразбиране, що е провѣрка на изборитѣ и анкета по изборитѣ, подиръ казаното ми вече нѣма нужда да се простирамъ. Азъ говорихъ изобщо за провѣрката на изборитѣ. Обаче, всѣкой ще се съгласи, че и анкетата по изборитѣ съставлява все провѣрка по изборитѣ. Следъ като показахъ, какъ в. «Прѣпорецъ» извърта фактитѣ по провѣрката на изборитѣ въ другитѣ страни, става съвършенно ясно, че Каравеловиятъ органъ иска просто да смутолеви въпроса съ едно обвинение по мой адресъ, че не съмъ разбиралъ, що било провѣрка на избори и що било анкета. Но напразно! Нищо не е въ състояние да прикрие босотата и демагогствата на Каравеловитѣ демократи.

*
* *

Като стана дума за демократитѣ, ще направя нѣколко бележки и върху статията на Видинския «Народенъ Листъ», помѣстена въ 35-ия му брой отъ т. г., подъ заглавие «Нашитѣ социалисти». Любопитното е, че тази статия се започва съ едно филологическо демократическо остроумие по адресъ на «Ново Време», като провъзгласява, че ѣ било буржуазно, понеже «време» пишемъ съ е! А понеже нашитѣ професори, които съставляватъ дружеството «Общи трудъ» и редактиратъ «Български Прегледъ» съвсѣмъ вече исхвърлятъ ѣ, като буржуазно, споредъ демократическото остроумие на видинския листъ, то излиза, че нашитѣ професори сѫ социалисти! Така ли, г-да демократи отъ Видинъ? Нѣмаме нищо противъ вашето велико филологическо-социологическо откритие! Поздравляваме ви съ новото откритие въ бѣдната българска наука!

Въ тази тъй остроумно почната статия на видинскитѣ демократи интересенъ е следниятъ пасажъ: «Чуденъ народъ сѫ това нашитѣ социалисти около «Работнически Вѣстникъ» и «Ново Време». Тѣ ни говорятъ, че голѣмото мнозинство отъ Българския народъ се тиранизира отъ едно нищожно меншество, че палатътъ е всичко въ държавата, че досегашнитѣ правителства не сѫ били израженне на истинската воля на голѣмото мнозинство отъ народа, т. е. на земледѣлцитѣ и занаятчиитѣ, и отведнъжъ това голѣмо мнозинство отъ народа се обръща на «тъмна маса», на невѣжественна тълпа, която щѣла да бѫде «прѣчка на обществено-економическото развитие на страната». Да, господа около «Работнически Вѣстникъ» и «Ново Време», демократическата партия ще бѫде прѣдставителка на земледѣлцитѣ и занаятчиитѣ, или, по вашему, на дребно-буржуазнитѣ собственници, които сѫ, както знаете, и голѣмото мнозинство на Българския народъ. Но знайте сѫщеврѣменно, че като прѣдставителка на земледѣлцитѣ и занаятчиитѣ, демократическата партия нѣма да се яви въ ролята на оная изтребителка, която, споредъ васъ, ще трѣбва да онищожи всичко друго, за да сѫществува тя». Сега, сравнете туй, съ онова, което цитирахъ по-горѣ отъ в. «Прѣпорецъ». Кой казва право: главниятъ ли органъ на демократическата или видинскиятъ листъ? За насъ, разбира се, е много по-важно да знаемъ, какво мисли първиятъ. А той, както видѣхме, проповѣдва демагогство; той обявява още отъ сега, че за него нѣма да струва нищо «колективната народна воля». Тогава видинскитѣ демократи или сѫ неискренни, затова криятъ истината, или тѣ не разбиратъ нищо отъ демократизма, на който се считатъ борци. Сетнѣ, ще забележа, че видинскитѣ демократи невѣрно предаватъ това, което казватъ социалиститѣ. Ние никога не сме казвали, че «невѣжественната тълпа» щѣла да бѫде прѣчка на обществено-економическото развитие на страната. Казваме съвсѣмъ друго и главно, че такива партии, като демократическата, искатъ да си иматъ една тълпа, на която, като сѐ явяватъ представители, да почнатъ да правятъ политически експерименти надъ страната, съ които ще прѣчи на обществено-економическото ѝ развитие. Освѣнъ туй, истина е, че ние наричаме «тъмна маса» ония земледѣлци и занаятчии, които се влѣкатъ подиръ демократитѣ, защото тя наистина е тъмна, безъ съзнание, безъ разбиране на сѫщинскитѣ причини за тѣхното положение. Не

[illegible]

[illegible]

понеже дѣйствията човѣшки, особенно у интелигенцията, трѣбва съ нѣщо да се мотивиратъ, то захващатъ да говорятъ за демократизмъ, като за найдостижимо нѣщо, а за социализма като за единъ далеченъ идеалъ. Всичката работа е тука.

* * *

Извѣстно е, какъ мискински постжпи днешното «либерално» министерство на просвѣщението съ българското учителство. То поиска мнѣнието на учителитѣ по законо-проекта за училищата. Учителитѣ, безъ да подозиратъ, че съ това министерството гони задни цели, си изказаха мнѣнието по него открито и особенно по чл. 11 отъ него, за цельта на основното училище. Както е извѣстно, въпрѣки опредѣлението цельта на училището въ досегашнитѣ закони, «либералното» министерство, въ своя законопроектъ измѣни тази цель, като му туря за такава нравственно-религиозното възпитание. Учителитѣ се изказаха противъ думата религиозно и туй послужи за поводъ на министерството и на неговитѣ „либерали“ да подигнатъ цѣла хайка противъ учителитѣ. Тази хайка подигна противъ учителството всичко реакционно въ страната и всичко, за което вѣрата и суевѣрията на невѣжественната маса се явяватъ доходна търговия за живѣние паразитенъ животъ. Най-много въ туй отношение се отличи поповщината у насъ, интереситѣ на която, естественно, най-много се заплашватъ отъ изчезванието на суевѣрията у масата.

Не по-добрѣ се държа буржуазната журналистика, която обича въ всичко друго да се представлява либерална и дори демократична и прогресивна. Като направиха и правятъ политика отъ хайката противъ учителитѣ и като осждиха заради нея либералното министерство, въ сжщото време буржуазнитѣ вѣстници или мълчаха по главния въпросъ, или насърдчаваха по него реакционния викъ противъ свободомислието на учителитѣ. Такъвъ именно смисълъ имаха статиитѣ, които тогава се появиха въ в. в. «Миръ» и «България». Отъ буржуазнитѣ списания само въ едно се появи една статия ужъ въ защита на свободата на убѣжденията, но въ сжщность и тя не малко може да насърдчи реакционния духъ. Думата ми е за статията, която срѣщаме въ кн. VII на сп. «Мисъль», подъ названието «Религиозно възпитание, религия, наука», отъ нѣкой си *Д-ръ В. Миролюбовъ*. По начина, по който е написана тя, авторътъ ѝ много прилича на Д-ръ Пасманикъ. Тя е написана така, щото и вълка остава ситъ и агнето цѣло. Отъ една страна, се възмущава отъ гоненията за убѣждения, въ случая за религиозни, а отъ друга страна, тъй се въсхищава отъ «мистицизма — тая дълбока и не съкрушима поезия на проститѣ души», че поповетѣ дѣйствително могатъ да дойдатъ въ въсхищение. «За насъ, — четемъ на 465 стр., — и вѣрваме, не само за насъ, а и за хиляди други — уволнението само на *единъ* отъ онии учители, които сж се изказали *противъ* религиозното възпитание, е една варварщина, недостойна за едно колко-годѣ културно общество и ний не можемъ да не изкажемъ тукъ своето съжаление, че м-вото на нар. просвѣщение не се е счело длъжно да предпази това, като напомни на своитѣ прѣ-ревностни органи, че въ България е осветена свободата на убѣжденията». На 467 стр. авторътъ на статията, като не вижда у съставителя на законо-проекта лоши мотиви

при опредѣлението цельта на основното училище, счита че *„отъ сега нататъкъ“* може да послужи «за изворъ и за помагало на гибелни и назадничави тенденции». Всичко това не му бърка да се възхищава отъ религиозния мистицизмъ. Като доказва, че въ българския народъ нѣма религиозность и за това училището не може да постигне цельта, която му туря законо-проектътъ, той на 468 стр. казва така: «За мистицизма — тая дълбока и несъкрушима поезия на проститѣ души — българската трѣзва и прозаична до нѣмай-кждѣ природа е малко, да не кажемъ съвсѣмъ недостжпна». А на стр. 469 четемъ за религиознитѣ чувства: «Но вмѣсто тия сочни и жизнени корени, въ нашата народна — искаме да кажемъ колективна — душа сж останали само сухи и безжизнени вѣйки». На стр. 471: «Не че не цѣнимъ ходеньето въ черква или постеньето, съвсѣмъ не! Напротивъ, ний мислимъ, че когато сж плодъ на вжтрѣшна потрѣбность и на искренна вѣра, тѣ сж безцѣнни». Авторътъ на статията признава, отъ една страна, че преследването на учителитѣ «безбожници» и замѣстването имъ съ «примѣрни християни» ще повлияе за развитието на лицемѣрието у първитѣ, а малко по-горѣ се възмущава тъй: «У насъ тая вражда (думата е за вражда между черквата и «безбожницитѣ») е, за съжаление, глуха и покрита, понеже и двѣтѣ страни правятъ «подли» компромиси: ний като извършваме обреди, които нашиятъ собственъ разумъ признава за абсурди; Черквата, като търпи въ своето лоно хиляди тѣ — извѣстни ней — невѣрующи нито въ едно отъ нейнитѣ таинства». Обаче това не му бърка, на стр. 468, въ забелѣжка да даде на учителитѣ следующия съвѣтъ: «Колкото за ходението въ черква, ний мислимъ, че въ селата и малкитѣ градчета *учительтъ трѣбва да се счита за джлженъ да го върши, ако не зарадъ своитѣ, то зарадъ чуждитѣ чувства и желания*. Съ това той може да бжде и много полезенъ, да отвлече десетки селени отъ кръчмата и да влияе върху духовната атмосфера на черквата противъ крайния формализъмъ. Най сетнѣ, чрѣзъ това учительтъ ще запази връзката съ масата, връзка, уви, тъй рано скжсана въ врѣда на двѣтѣ страни».

Както виждаме отъ цитираното, авторътъ на статията ужъ е за свободата на убѣжденията, въ случая на религиознитѣ и не вижда смисълъ да се туря за цель на основното училище религиозно въспитание, а въ сжщото време толкосъ въсхищения изказва за достоинствата на религиознитѣ души, щото тия въсхищения тъкмо могатъ да послужатъ за насърдчение на черната реакция. Отъ една страна, той се възмущава отъ „подлитѣ» компромиси, а пъкъ отъ друга — съвѣтва учителитѣ въ селата и градчетата да лицемѣрятъ, да ходятъ въ черква за хатъра на чуждитѣ суевѣрия. Но главното е, какъ той мотивира «ходението въ черква». То ужъ щѣло да бжде много полезно за селенитѣ, защото ужъ щѣло да ги отвлече отъ кръчмитѣ и да влияло върху духовната атмосфера на черквата противъ крайния формализмъ»! Но «най-сетнѣ» учительтъ чрезъ това щѣлъ да запази връзката съ масата която ужъ била скъсана тъй рано! Всичката тази глупейша мотивировка е тъкмо въ угодата на попската реакция, само може да я насърдчи въ «варварщината», противъ която авторътъ ужъ толкосъ се възмущава. Изобщо, статията на г. Д-ра прави впечатление на статия, насочена противъ свободомислието, но така

е написана, щото въ сжщото време да прави впечатление и на свободомислие. Още по-ясно испъква неговата умраза противъ свободомислието въ втората часть на статията му, въ «философската» му часть.

Въ тази часть на статията той захваща съ туй, че имало «псевдо-философи» (г. Д-рътъ, види се, е отъ истинскитѣ философи), които утвърждавали, че науката исключава религията. Нашиятъ истински философъ, г. Д-рътъ е на мнѣние, че науката и религията биле съвмѣстими. Всичката „философска" премждрость на г. Д-ра се състои въ това, че «Богъ е трансцендентно понятие», което не подлежало «нито на *доказванье*, нито на *оборванье*». «Ето защо, — казва ни той, на стр. 473, — трѣзви мислители и естественници казватъ само: Много отъ догмитѣ на положителнитѣ религии не сж въ съгласие съ извѣстни намъ физически закони. А това е нѣщо съвсѣмъ друго; то е просто констатиранье на единъ *фактъ*, върху който мжчно може да се спори, освѣнъ при недоразумѣние, и отъ него до онова дързко утвърждаванье има една пропасть». Азъ нѣма повече да утѣкчавамъ читателя съ тѣзи галиматии на г. Д-ра. Ще попитамъ негова милость само: а кои религиозни догми сж въ съгласие съ физиката и кои сж тия «положителни религии?» Кои сж тия трѣзви мислители и естественници, които казвали горнитѣ думи? — Не знамъ, да-ли г. Д-ра ще благоволи да отговори на тия въпроси. Но ще забелѣжа, че Спенсеръ е единъ отъ съвременнитѣ философи, който отрича сжществуванието на Богъ. Трѣзвенъ ли е той мислитель, или не? За забелѣзване е, че г. Д-рътъ нарича наука Метафизиката, когато сега и на гимназиститѣ е извѣстно, че наука се казватъ само знания, които се потвърждаватъ отъ факти, отъ опита и наблюдението. Но като говори за тая «наука», намира въ нея четири «възможни метафизически теории»: *Теизмъ, Деизмъ, Пантеизмъ* и *Атеизмъ*. Интересно е, че по поводъ на последния, който е върхътъ на свободомислието, г. Д-рътъ нарича Бюхнеровитѣ натур-филофски изследвания „философски галиматии"- Достатъчно е да кажемъ, че тия Бюхнерови «философски галиматии» сж едни отъ най-прекраснитѣ паметници въ защита на свободомислието и противъ суевѣрията и невѣжеството, което се поддържа у маситѣ отъ всички реакционери; достатъчно е да напомнимъ, че тѣ, както прочутото му съчинение „Сила и Материя", сж преведени буквално на всички европейски езици, а на нѣмски е претърпѣло 18 издания, за да видимъ, отъ какво долно и реакционно качество сж галиматиитѣ на нашия «истински философъ», т. е. на г. Д-ра, сътрудника на буржуазното сп. „Мисъль". Страшно безобразна по-нѣкога бива българската буржуазна мисъль! И най-често тя се явява такава въ страницитѣ на сп. „Мисъль" изъ подъ перото на разни Д-ри, отъ рода на Миролюбовци, Пасманиковци и similes.

Senex.

(Чиновникъ)

Ноемврий и Декемврий 1900 IV год.

НОВО ВРЕМЕ

МѢСЕЧЕНЪ ПРЕГЛЕДЪ
НА
УМСТВЕННИЯ И ОБЩЕСТВЕННИЯ ЖИВОТЪ

№ 11 и 12.

СЪДЪРЖАНИЕ:

(Следва на отвъдната страница).

Ноемврий и Декемврий 1900 IV год.

НОВО ВРЕМЕ

МѢСЕЧЕНЪ ПРЕГЛЕДЪ

НА

УМСТВЕННИЯ И ОБЩЕСТВЕННИЯ ЖИВОТЪ

№ 11 и 12.

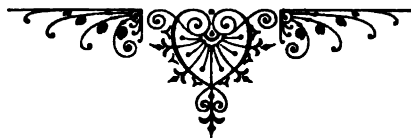

ПЛОВДИВЪ
Дружествена Печатница „Трудъ“
1900.

СЪДЪРЖАНИЕ:

Ноемврий и Декемврий 1900 IV год.

НОВО ВРЕМЕ

МѢСЕЧЕНЪ ПРЕГЛЕДЪ

НА

УМСТВЕНИЯ И ОБЩЕСТВЕНИЯ ЖИВОТЪ

№ 11 и 12.

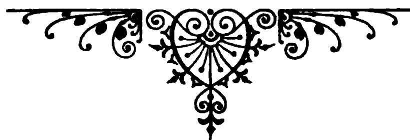

ПЛОВДИВЪ
Дружествена Печатница „Трудъ“
1900.

заявления обаче иматъ сила само за оногова, който може да дава вѣра на голитѣ обѣщания. Но ако ги съпоставимъ съ дѣйствителното положение на работитѣ, ясно се вижда. че тука не може и дума да става за «безпартийно» правителство. Преди всичко, какво ще каже «безпартийно» правителствб? При съвременното общество на класовитѣ борби това е една безсмислица. Повиканитѣ на власть могатъ да я добиятъ саме като представители на извѣстни класови и групови интереси, а следов. и на извѣстни политически течения. Ако подъ «безпартийностьта» на днешнитѣ управници трѣбва да разбираме, че тѣ нѣматъ своя опредѣлена партия, това никой нѣма да отрича. Но въпросътъ е за друга «безпартийность», за единъ „дѣлови кабинетъ“, незаинтересованъ въ политическитѣ борби на страната. А такова именно не е и не може да бѫде сегашното министерство. Неговия председатель г. Т. Иванчовъ е лице, което е познато въ обществото, като обикновенъ княжески агентъ. Въ своето окрѫжно до учителитѣ, въ което ги учеше да възпитаватъ дѣцата на народа въ монархически духъ, той вече се яви като откритъ подрѫжникъ и проповѣдникъ на монархическитѣ идеи, а така сѫщо и неговото министерствуване съ Радославова не бѣ друго, освѣнъ походъ противъ автономнитѣ учреждения на страната. Той заедно съ г. г. Тончева и Титорова бѣха най-довѣренитѣ хора на двореца въ бившето министерство. Колкото за г. Р. Петровъ, той е идейния представитель на висшето офицерство, което най-добрия лѣкъ за държавнитѣ болки намира въ една дворцова диктатура. Освѣнъ това, ние го виждаме като министръ въ *всичкитѣ* дворцови управления. Съ една дума, днешното правителство е чисто дворцово, то дължи властьта си *само* на княза и е повикано да работи преди всичко въ интереса на монархията, А това не е тъй „безпартийно“, както се представлява. Но то отива по-нататъкъ. Въ своитѣ печатни органи то обявява война на „партизанството“. Ако съ това то имаше за прицѣлна точка политическата развала, то ние все още бихме можали да говоримъ за „добри“ намѣрения у него. Ала подъ „партизанство“ то разбира *самата политическа борба* и се опълчава противъ партиитѣ изобщо. Но още по-интересното е това, че като се наема да лѣкува обществото отъ „партизанство“, то само прибѣгва до неговата помощь и постѫпва по-партизански отъ всички други. Така, Т. Иванчовъ заявява, че новиятъ кабинетъ се опира и служи на „либералната партия“. Каква е тази партия, и кога е избрала тя за свое най-довѣрено лице г. Т. Иванчовъ? Очевидно, тя се състои отъ ония прелѣтни птици,

които сѫ поддържали и г. Радославова, до като г. Радославовъ бѣ поддържанъ отъ двореца. Това сѫ вѣчнитѣ политически дезертйори, готови да съставятъ партия на всѣкиго, който е повиканъ на власть. По сѫщия пѫть върви и „генералската" половина въ новото министерство. Г-нъ Р. Петровъ стана галеното дѣте на в. в. *Миръ* и *Новъ Вѣкъ*, и голѣма часть отъ стамболовисти и народняци вече се е прибрала подъ неговото крило. Тѣ първи се отзоваха на в. „Свѣтъ", който отъ мѣсеци насамъ призовава всички „честни граждани" да се групиратъ около „силната рѫка" Р. Петровъ. Така новото правителство не само е дворцово, но и стреми се подъ обаянието на властьта да си създаде и „партия". А това отъ най-малка страна показва, че то е силно заинтересовано въ исхода на предстоящитѣ избори и, разбира се, ще иска безъ друго да си създаде едно „народно довѣрие".

И тъй, нѣколко дневната министерска криза, презъ времето на която на българскитѣ конституционалисти се даде не малка надежда, че хората искатъ да турятъ начало на едно конституционно управление, не донесе повече отъ това, което можеше да се очаква, а именно единъ дворцовъ кабинетъ, който при това, носи печатътъ на царевластието по-ясно отъ всички досегашни. „Шефоветѣ", които се привикваха въ двореца на „съвѣщание" върху положението, нито се усѣтиха, че сѫ жертва на една игра, чакъ сетнѣ тѣ разбраха, че ония, които се явяватъ да говорятъ въ името на народа, тамъ бѣха съвсѣмъ излишни. Монархическата власть трѣбваше да остане вѣрна преди всичко на себе си, а това тя и направи. Тя макаръ и да обѣща, че ще обезпечи народа отъ себе си, като го остави „свободно" да се изкаже въ изборитѣ, ала като повѣри властьта на свои хора, тя обезпечи по-напредъ себе си отъ народа. Така съставеното правителство може сега да дава най-тържествени обѣщания, че ще прилага законитѣ еднакво къмъ всички граждани, ала до колко то може да вдѫхва довѣрие показва фактътъ, че то вече *само по себе не представлява никаква гаранция за политическата свобода на страната*. То може дори да допустне и една сравнителна свобода на изборитѣ, — ще зависи отъ това, дали набързо сглобената му партия ще може тъй скоро да повлияе върху умоветѣ на избирателитѣ, както бързо си мѣнява знамето, но съ това въпросътъ още далечъ нѣма да бѫде рѣшенъ, опасностьта, която виси надъ главитѣ на българскитѣ данъкоплатци, съвсѣмъ нѣма да бѫде отстранена. Тогава, както и сега, ние ще имаме повече или по-малко прикрито дворцово управление.

Има обаче хора, и тѣ не сѫ малцина, които, въпреки поучението на грубитѣ факти, вѣрватъ, какво едни напълно свободни избори могатъ да иматъ чудотворно влияние върху политическия ни животъ, — чрезъ тѣхъ може да се тури край на дворцовитѣ режими. Така мислятъ почти всички идеолози на буржуазията, и особно ония между демократи и прогресисти. Тѣ още живѣятъ съ смѫтнитѣ идеали на миналото, когато се смѣташе, че е достатъчно да се даде свобода, за да бѫде народътъ господарь на своитѣ сѫдбини. «Свобода» и «народъ» отъ съчетанието на тия двѣ понятия въ тѣхнитѣ глави тѣ искарватъ едва ли не всичко, що би желали да видятъ на полето на политическитѣ борби. За тѣхъ дворцовитѣ режими сѫ едно временно, случайно зло, — една болка, която може да се изцѣри, щомъ на народа се допусне свободно да упражнява своитѣ правдини. Исхождайки отъ такова гледище, тѣ схващатъ неконституционнитѣ управления като плодъ на злата воля на една високопоставена особа, или на политическитѣ сбирщини, на които се повѣрява властьта, съ други думи тѣ стоварятъ всичката вина на отдѣлнитѣ личности, и, след., замѣстванието на последнитѣ съ други — «честни» и пр. — споредъ тѣхъ е достатъчна гаранция за единъ «правиленъ конституционенъ животъ». Дългогодишниятъ опитъ не е можалъ да ги убѣди, че тѣ правятъ една основна грѣшка въ своитѣ сѫждения, — че взиматъ следствието за причина. Обикновенно тѣ сѫ хора, които искренно желаятъ да се ограничи царевластието и не малцина отъ тѣхъ биха можали да услужатъ много на демокрацията, ала цѣлиятъ тѣхенъ начинъ на мислението, наследенъ още отъ бащи и дѣди, цѣлата тѣхна логика, съ която мѣрятъ нѣщата, не имъ позволява да си дадатъ ясна смѣтка за българската дѣйствитекность. А между това тази дѣйствителность ни учи, какво работитѣ съвсѣмъ не стоятъ така, както на тѣхъ се представлява.

Дворцовитѣ режими не сѫ едно временно зло, тѣ не сѫ плодъ на случайно стечение на обстоятелствата, дѣло на отдѣлнитѣ личности. Ние виждаме, че лицата на управлението дохождатъ и заминаватъ, но това ни най-малко не намалява грубото противоречие, което сѫществува между писаната конституция и дѣйствителното положение на работитѣ. Това противоречие не е изникнало само поради властническитѣ ламтежи на тази или онази високопоставена особа, то сѫществува въ по-малка или по-голѣма степень въ всичкитѣ страни, но бива толкова по-малко, колкото повече дѣйствителнитѣ отношения на силата въ една страна намиратъ изразъ въ

писаната конституция. У насъ то е голѣмо, а именно за това, че силата не е на страната на народа, а на монархическата власть. И обяснението на това могжщество, съ което последната се отличава, ние далечъ трѣбва да търсимъ само въ щиковетѣ и топоветѣ, които тя има задъ гърба си. То се корени дълбоко въ нашитѣ обществено-економически условия. Срѣщу себе си монархическата власть има едно множинство отъ дребни ступани, економически зависими отъ представителитѣ на лихварския и търговския капиталъ. А въ лицето на тия представители тя намѣри своя естественъ съюзникъ, защото дворцовитѣ режими се явиха у насъ въ такова време, когато нашата буржуазия преживява *грабителския* периодъ на своето развитие. Тѣ съставляватъ една такава форма на управление, която отговаря на сегашнитѣ ѝ нужди; като почива върху народното безправие, тя дава широка възможность за обогатяване чрезъ всички срѣдства. Презъ цѣли 15 години дворцовитѣ режими бѣха хвърлили едно дебело було надъ «героическитѣ» дѣла на нашата буржуазия, надъ нейнитѣ пладнешки грабежи и разбойничество, чрезъ които се създаваха бждащитѣ капиталисти, нашитѣ «млади» индустриалци. Тоя хищнически периодъ още не е завършенъ, и нашата пъстра буржуазия още дълго време ще има нужда отъ дворцовитѣ управления. Има мнѣние, че поне индустриалната буржуазия ще се обяви противъ тѣхъ и ще се тури на чело на едно движение въ полза на конституцията. Но и това е твърдѣ съмнително. Тая часть отъ буржуазията още отъ сега дава да се разбере, на кадѣ ще бждатъ нейнитѣ симпатии. Тя съвсѣмъ не се възхищава отъ идеята за политическата свобода. До като тя се награбваше, честитѣ сътресения въ политическия животъ не я безспокоеха, — тѣ ней благоприятствуваха; но сега, когато награбенитѣ богатства трѣбва да прилага въ индустрията, тя иска «стабилность» въ управлението, едно «тайно и силно» правителство, което да създаде гаранции за мирното и «законното» ѝ по-нататъшно обогатяване. Ако монархическата власть успѣе да ѝ създаде тия гаранции, то тя ще поддържа дворцовитѣ управления съ много по-голѣма готовность, отколкото едно управление, което почива на «свободно исказаната народна воля», защото въ първия случай държавата ще може да играе несравнено по-добрѣ ролята опекунка на зараждающия се капитализмъ, отколкото при втория. Доста е да се посочи за примѣръ на руския капитализмъ, който отлично се развива и подъ едно деспотическо управление.

Но освѣнъ буржуазията, дворцовитѣ режими се подържатъ и отъ всичкитѣ сили на реакцията, които при закжснѣлостьта на

страната иматъ толкова по-голѣмо влияние. Тукъ трѣбва да посочимъ на духовенството и особно на бюрокрацията, висшето военно и гражданско чиновничество, което има за идеалъ прекото обогатяване чрезъ държавната хазна и властьта, и за това намира въ дворцовитѣ режими непосредствено изражение на своитѣ интереси. Сетнѣ, ние трѣбва да посочимъ на трети общественъ елементъ, който, макаръ и не преко, е услужилъ много на дворцовитѣ режими. Това е нашия т. н. лумпенъ пролетариатъ, оная маса отъ бездомници, отъ хора безъ опредѣлено занятие и безъ срѣдства за прехрана, които нашето економическо развитие превърна на факторъ въ политическия животъ. Тѣзи хора сѫ бивши занаятчии и дребни землевладѣлци или дѣца на такива, които, поради разлаганието на старитѣ начини въ производството и нееднакво бързото развитие на индустрията, оставатъ на улицата, безъ да могатъ да бѫдатъ оползотворени за производителни цели. Броятъ на тоя пролетариатъ въ едно кѫсо време порастна до толкова, щото, самъ по себе не способенъ да се организува въ името на своитѣ интереси, стана сгодно орѫдие за нашитѣ буржуазни партии въ тѣхния стремежъ да се задържатъ на власть. Отъ тѣхъ тѣ набиратъ своитѣ шайки но време на избори и митинги, отъ тукъ тѣ попълнятъ съставътъ на полицията, за да тероризиратъ населението и да задушаватъ гласътъ на недоволството. А каква полза донесе това за дворцовитѣ режими, всѣкиму е известно.

Така погледнато, тия режими вече не само не се явяватъ като случайна форма на управление, а сѫ следствие на цѣло обществено-економическо развитие и следователно могатъ да бѫдатъ замѣстени съ «правилно конституционно управление» само постепенно, съ течението на туй развитие, когато изчезнатъ и самитѣ причини, които ги създаватъ. А това ни обяснява и защо опозицията противъ дворцовитѣ правителства е била до сега тъй ялова. Собствено у насъ още не е била водена принципиална, систематична борба противъ неконституционитѣ управления. Това, което буржуазнитѣ партии наричатъ опозиция, не бѣ и още не е опозиция, насочена противъ системата на управлението, макаръ и много пѫти тѣ сѫ поддържали илюзията, че иматъ за цель да «възстановятъ народния суверенитетъ». Всичко писано и говорено въ тоя смисълъ служеше повече за агитационни цели, отколкото да изразяваше едно сериозно желание. Такова желание буржуазнитѣ партии не сѫ можали да иматъ, защото то предполага да се поведе борбата въ името на една ясна и опредѣлена финансова и економическа политика, нала-

гана отъ нуждитѣ на економическото развитие. Ала ще мине още много време. докато подъ натиска на това развитие тѣ сами почувствуватъ нуждата отъ групиране въ името на такава политика и преминатъ къмъ една по-висока форма на политическа дѣйность. А сега за сега тѣхнитѣ борби приличатъ повече на караници между разни властнически групи, отколкото на политически борби. Тѣ самитѣ не сѫ порядъчни политически партии, а искуствено съединение на мѣстни политически групировки, които проливайки се отъ партия въ партия и враждувайки помежду си, обезсилватъ всѣка систематическа борба. Разноречивитѣ интереси на разнитѣ групи отъ буржуазията се е отразило въ раздробеностьта на партиитѣ и цѣлия политически животъ превърнала въ борби за твърдѣ временни успѣхи и безкрайно компромисчийство, — признаци на безсилие и нежизнеспособность. Ето защо чакъ когато економическото развитие намали тая разноречивость въ интереситѣ и разграничи по-ясно отдѣлнитѣ класи, само тогава ще внесе и по-голѣма ясность и опредѣленость въ политическитѣ борби, само тогава ще се създаде почва за появяване на силни партии. Ала и тогава отъ буржуазията мѫчно може да се очаква да се яви като непримиримъ противникъ на дворцовитѣ режими, — тя по-скоро ще избере пѫтя на компромиситѣ съ монархическата власть. Такива противници ще бѫдатъ партиитѣ на мнозинството отъ работнитѣ маси, които ще почувствуватъ нуждата отъ политическа свобода. Но извоюването на тая свобода ще се дължи най-много на оная класа, която не само чувствува нуждата, но и ще има силата да я обезпечи, а именно на индустриалния пролетариатъ. Пролетариатътъ днеска на вредъ стои на чело на борбитѣ за извоюване на широки политически и граждански права, и дори самата буржуазия въ своето революционно минало, когато се е борила да скъса веригитѣ на средневѣковния абсолютизмъ, най-мощна подрѫжка тя е намѣрила въ пролетариата: той е далъ най-много жертви за свободата. Така сѫщо и у насъ, Работническата Партия, която представлява интереситѣ на тая класа и се стреми да я организува едновременно съ нейното развитие, е едничката партия, която днесъ непрестанно подготвя съзнателни борци противъ царевластието. Съ усилването на тая партия, съ растението численностьта и съзнанието на пролетариата, ще расте и силата, която ще пренесе нашата конституция отъ книгата въ живота.

Г. Г.

Изъ Некрасова.

I.

Дни истичатъ. Бръчки мърщатъ лоба,
Чезнатъ сили въ жизнения бой;
Недочакахъ — близо съмъ до гроба —
Тебъ да зарна воленъ краю мой!
Но желалъ бихъ въ сѣтний часъ да зная,
Че стоишъ ти на правия пѫть,
И че вижда твоя синъ да грѣе
Лѫчь свѣтливъ надъ глухия му кѫть.
Родний вѣтръ въ своето шумене
Съ звукъ единъ да косне моя слухъ,
Непремѣсенъ съ кръвно шипѣне,
Съ плачь народенъ задавенъ и глухъ.

Ив. Радославовъ.

II.

Ти има още дълго да живѣешъ,
Аази бързамъ кълто своя край.
Не се чуди: азъ скоро ще загасна, —
Следъ менъ и мойта слава дълго не ще трай . . .

Помни дѣте: тазъ слава ще заглъхне
И всички ще забравятъ горкия пѣвецъ:
Борбата ми побърка поетъ да стана ази,
Пѣснитѣ ме отбиха да стана борецъ.

Помни: само оня, — кой на цель велика,
Нетленна, живота си отдава
В' борбата, — за брата — человѣка, —
Салъ той вѣка си преживѣва!

Кл. Павловъ.

Изъ „Пъстритѣ писма“

на

Щедрина.

Не естествено е, ако въ пъстритѣ писма не се спомене нѣщо за пъстритѣ хора, които сега сѫ изпълнили свѣта. Азъ ще напраня тази празднота въ това си писмо.

Пъстро време, пъстри хора. Затуй вече и мѫчно се живѣе, нѣма кому да се надѣвашъ, нѣма въ кого да вѣрвашъ; отъ когото хичъ не се надѣвашъ — той именно ще те чукне по главата. Лоши, забъркани времена. Изхайтиха се хорицата, и остатъка отъ съвѣстьта си изгубиха.

Общия признакъ, по който може да се познаятъ пъстритѣ хора, се състои въ туй, че тѣ сѫ износили съвѣстьта си до парцалъ. А пъкъ намѣсто това, въ устата имъ сѫ израснали по два езика, па и двата лъжатъ по отдѣлно, а по нѣкога — което е още пó срамно — и двата лъжатъ наведнажъ. Живота имъ представлява забъркана, несвързана и нестоплена съ вѫтрѣшенъ смисълъ театрална пиеса, съдържанието на която се изчерпва само съ преобличанье. Всичко сѫ били тѣ: и поборници на «таралежовата рѫкавица», и либерали, и западници, и народници, и «сицилисти» дори, както сега се приказва. Но никадѣ не сѫ оставили ни люспица отъ душата си, защото нѣма какво да оставятъ. Всичкото имъ искуство се състои да дочакатъ потрѣбния моментъ и колкото се може пó-грижливо да се преоблекатъ и да се замаскиратъ. Съ една дума, тѣ сѫ досущъ оголѣли въ нравственно отношение хора, у които всѣка дума е лъжа, всѣка крачка — вѣроломство, всѣка постѫпка — предателство и измѣна.

Ама сé пакъ трѣбва да се различаватъ три вида пъстри хора. Найнапредъ онѣзи, които самички сѫ си изработили пъстро сърдце и пъстъръ умъ и умишленно сѫ се освободили отъ всѣкакви стѣснения на съвѣстьта. Тѣ сѫ главитѣ и подбудителитѣ. Тѣ пишатъ уводни статии, скитатъ се по улицитѣ, пъхатъ се въ общественнитѣ мѣста, пишѫтъ доноси, проникватъ въ салонитѣ на власть имѣющитѣ — и всѣкадѣ крѣщатъ, всѣкадѣ докарватъ наказания. И въ либераленъ смисълъ крѣскатъ, и въ «таралежо-рѫкавична», макаръ че въ последния случай тѣ крѣщатъ пó-енергично, защото самата представа за таралежната рѫкавица необходимо се сплита съ представата за енергия. По външность, по нѣкога, можешъ да ги вземешъ за фанатици на убѣждението, но тѣ сѫ просто фанатици на правителственния или общественния бюрекъ. Тѣ сѫ прекомѣрно зли, защото макаръ и като потаенъ шопотъ, но все пакъ дохожда до тѣхъ напомнянието за предателство. И благодарение на тѣзи напомняния, редомъ съ

стремежа къмъ бюрека, у тѣхъ изпъква потрѣбностьта да си отмъстятъ за всичкитѣ пó-напрежни преобличания. А пъкъ има ли пó-сладко нѣщо отъ това, да излѣешъ отмъщението на отровената си душа именно върху бившитѣ си случайни единомишленици, свидѣтелитѣ на твоитѣ преобличания?

Сетнѣ, идатъ хóрата, които ставатъ пъстри, за да спасатъ кожата си. Собствено казанó, тѣхъ дори и не бива дá причисляваме къмъ категорията на пъстритѣ хора. Туй не е пъстрота, а изтезание, насилственъ отговоръ на пристрастно разпитванье. Страшно нещастни сѫ тѣзи хора. Помните ли, азъ веднажъ разказахъ, какъ една свиня дъвкала Правдата, а Правдата се конфузила, избръщала и бърборила предъ свинята. Тука имаме сѫщия процессъ. Отъ всичкитѣ изтезания, дъвканьето на живо тѣло е най-ужасното, и затуй хората, които се подхвъргатъ на него, придобиватъ смазанъ и сплатенъ видъ. Тѣ не пъстрѣятъ по собствена инициатива, а сѫ само «светчии». Но не дай Боже да бѫдешъ свидѣтель на това тѣхно «светъ».

Третия видъ «пъстри хора» сѫ ония, на които урисницата още при раждането имъ е сложила като даръ въ люлката имъ пъстрия занаятъ. Такива сѫ напримѣръ всичкитѣ Молчалиновци. Цѣлия си животъ тѣ прѣпятъ съ пъстри дѣла, но какво значи тази пъстрота, полезна ли е тя или вредна, и дори свързана ли е съ нѣкакво осезателно последствие и за кого именно — нищо не знаятъ. Повечето тъй си и умиратъ, безъ да се догадятъ. Жално е да гледашъ отъ страни тѣзи хора, но тѣ сами не съзнаватъ неудобствата на това сѫществувание. Тѣ по задължение приемать пъстротата и, като изпълнятъ каквото трѣбва по програмата, пакъ съ задължение предаватъ работата си на други безсъзнателни пъстри хора, а сами изчезватъ въ гроба.

Като първообразъ на първитѣ хора, разбира се, служи индивидуума отъ първата категория. Останалитѣ двѣ категории съставляватъ само естествена и неизбѣжна прибавка.

Този първообразъ затуй е най-мѫчителенъ и опасенъ, защото е билъ нѣкога нашъ съчувственникъ и следъ туй, извършилъ обряда на преобличането, промъкналъ се е неочаквано до насъ и тихичко е забилъ ноктитѣ си. Наистина, ние и по-рано забелѣзвахме у него наклонностьта къмъ преобличание, но добродушно се подсмивахме и не придавахме на този фактъ особенно значение. А пъкъ тази наклонность растяла и растяла и най-сетнѣ порастнала пълнолѣтна. А азъ съмъ увѣренъ, че той и сега, вглеждвайки се понѣкога въ бѫдѫщето, мисли си: ако «вѣтъра» се промѣни, то азъ ще успѣя отново да се преоблека и да се маскирамъ.

И той ще се маскира, и пакъ всичко ще се забрави, и пакъ ние ще му отдѣлимъ мѣсто между «нашитѣ». Ние сме хора на убѣжденията, хора на естественното и логическо преуспѣване, хора, които беззавѣтно сме отдали на страната си всичкитѣ си душевни помисли и сили. Азъ не веднажъ съмъ ратувалъ противъ тази отстѫпчивость; но моитѣ предупреждения нѣмаха успѣхъ. Туй, впрочемъ, се и разбира. На честнитѣ и убѣдени сърдца злия умисълъ и отмъщението сѫ толкозъ малко свойствени, колкото сѫ естественни за хората на преобличането. Както вече казахъ по-горѣ, последнитѣ отмъщаватъ не за обиди, които имъ е нане-

салъ нѣкой, а за собственната си душевна голота, затуй, че има живи свидѣтели на тази голота.

Азъ живо си спомвамъ времето, когато най-напредъ се породи идеята «хожденіе въ народъ». Въ основата на тази идея никакъ не лежеше пропагандата на «науката за прѣстѫпленията», както клевѣтеха тогазъ разсвирепѣлитѣ и пълни още съ жизненность крѣпостници (та не сѫ ли живи тѣ и сега?). а внасяние на лѫча свѣтлина въ омъртвѣлитѣ масси, подемъ на народния духъ. Разпространение на грамотность и здрави понятия за природнитѣ сили и отношението на човѣка къмъ тѣхъ — ето кое бѣше на първи планъ. Разправете на кой да е културенъ нѣмецъ епизодитѣ отъ тази печална история и подробноститѣ на паниката, която тя докара, — и вие ще видите, че на лицето му ще се появи само недоумѣние. Той ще си припомни добрата си младость, ще си припомни, какъ съ цѣла чета младежи, съ тояга въ рѫка, е изходилъ пѣшкомъ всичкитѣ ѫгли на Германия, посѣтилъ е гори и долини, изучвайки отечеството си и влизайки въ непосредствена близость съ народа. И непременно ще каже, че всичко това е послужило за полза на народа, за повдигание общото равнище на народното самосъзнание и за освѣжение на културната срѣда.

Навѣрно у насъ идеята «хожденіе въ народъ» е дошла отъ Германия. И всички тогазъ се сгрупираха около нея, всички горѣха отъ нетърпение и ентусиазъмъ, и ако не обявяваха намѣренията си по кръстопѫтищата, то единственно отъ привичката да се страхувашъ, че всѣки честенъ починъ отдавна у насъ се е смѣталъ подозрителенъ. Между ентусиазиститѣ имаше и «преоблечени», които наедно съ другитѣ се горещеха и рѫкоплѣскаха.

Азъ не взимахъ въ това движение непосрѣдственно участие — азъ имахъ и имамъ своя собственна работа, — но всѣкога съмъ се отнасялъ къмъ него съчувственно. Освѣнъ прѣка полза за народа и управляющитѣ класи, азъ не видѣхъ никакво заплашвание за бѫдѫщето. Намирайки по-чиста съвѣсть, че да се управлява единъ встѫпилъ въ периода на самосъзнанието народъ е много по-леко и славно, отколкото да се управлява една полудива, гонена отъ страхъ тълпа — азъ така и водѣхъ бесѣдитѣ си съ читателя. Никога не съмъ претендиралъ за роля на водитель; азъ се отклонявахъ отъ разговори за разпредѣлението на богатствата, оставайки решаванието на този въпросъ на бѫдѫщето; не съмъ говорилъ ни за нивелирание, ни за крамола и дори не съмъ се изказвалъ, че ние танцуваме върху вулканъ. Никакви вулкани не съмъ забелѣзвалъ, па и сега не виждамъ, макаръ че много време е минало отъ тогазъ. Викахъ къмъ справедливость — ето всичко.

И при все това, знае се, какъ бѣха посрѣщнати моитѣ бесѣди и какви срамни присмивки ми се отправиха отъ страна на тъй нареченитѣ пазители.

Но бодритѣ хора вървѣха и вървѣха. Между тѣхъ неочаквано, но сѣкашъ досущъ искренно, изпъкна и Семенъ Скорняковъ.

Скорняковъ бѣше мой връстникъ и другарь отъ училището. Въ училището повече не го обичаха, отколкото да го обичатъ; а не го обичаха, защото много ласкаво гледаше въ очитѣ на началството. Последното благоволеше къмъ него и го посочваше за примѣръ, съ изключение, впро-

чемъ, на учителя по латински езикъ, който кой знае защо наричаше го крокодилъ.

— Какво, крокодиле, само хленчешъ (наистина, когато го обидѣха, той не плачеше, а хленчеше?) — казваше той: — знаешъ, твоитѣ събратия отъ Нилъ завличатъ дѣцата, що се кѫпятъ, глождатъ имъ кокалитѣ и хленчатъ. И ти такъвъ ще станешъ. Ще гълташъ истината и ще хленчешъ.

И чудна работа! — когато учителя говорѣше така, то на всинца ни се чинѣше, че Скорняковъ хл-хл ще захленче. Но той само срамежливо си навеждаше главата, като че ли се моли на учителя да го прости, за дѣто го е огорчилъ.

Следъ училището, Скорняковъ, благодарение на скуднитѣ си срѣдства, не последва примѣра на другаритѣ си, които ставатъ жертва на шивачитѣ и файтонджиитѣ. Или и да е билъ молепсанъ отъ това, то скоро оздравѣлъ. Наопаки; той си изработи вкусъ къмъ книгата, постѫпи като слушатель въ университета и следъ двѣ години издържа кандидатски изпитъ.

Вкусътъ му къмъ книгата ни сближи, тъй щото ние живѣхме дори нѣколко време на едно. Азъ още тогазъ започнахъ да написвамъ, впрочемъ, дребни рецензийки само. И на Скорняковъ доставяхъ работа. То бѣше тъкмо по време на най-силната разпря между славянофилитѣ и западницитѣ. Разбира се, ние не бѣхме не само първостепенни, но и третостепенни дори дѣйци въ това движение, но сé пакъ вървѣхме по общия литературно-полемически потокъ. Азъ бѣхъ горещъ и искренъ поклонникъ на Бѣлински и Грановски, Скорняковъ сѫщо минаваше за западникъ, но съ оговорка и като че ли си оставяше аралъкъ за бѫдѫщето.

— А общината?! — казваше той, като си подигаше много значително показалеца.

Сега всичко това до толкозъ е изтъркано, щото и самитѣ названия станаха пусти изражения. Сега повечето отъ славянофилитѣ се убѣдиха, че има община и община; че общината, на която тѣ градѣха благополучието и силата на Русия не я запазва ни отъ пролетариата, ни отъ обиди, които идатъ отъ вънъ; че, най-сетнѣ, бѫдѫщата най-удобна за народа форма на обществото е още за всички загадка. Наопаки, по-чудна случайность, бившитѣ западници, застанали близо до кормилото, примириха се съ общината, защото съ нея е свързано плащанието на данъцитѣ! Не е потрѣбна много сложна мозъчна работа, за да се управлява.

Но тогазъ всичко кипѣше и се готвѣше да се сблъсне....

За Скорнякова, обаче, западническото книѣние доби бързъ, макаръ и случаенъ край. Умрѣ баща му и той бѣше принуденъ да се пресели въ Москва. Отъ тогазъ той изчезна за дълго време за мене. Навѣрно тукъ за прьвъ пѫть се е породила у него мисъльта за кариера. Въ Москва той сполучилъ да се промѫкне подъ крилото на една дама-патронесса, още твърдѣ интересна дама, и чрезъ нея се промъкналъ въ славянофилския крѫгъ. И тамъ той не намѣрилъ за себе си главна роля, а билъ само «отъ нашитѣ» — но и на туй слава Богу. Тогазъ славянофилитѣ бѣха богати, съ титли, имаха връзки и роднини въ Петербургъ, и живѣеха подъ сѣнката на митрополитското расо. На Скорнякова не се харесало

тѣхното лицемѣрие, надутость и семинарска надмѣнность, но се решилъ да търпи, въ името на бѫдѫщето, и скоро станалъ ревностенъ прозелитъ. Писалъ въ «Москвитянинъ» филиппики противъ западницитѣ и ги поражавалъ тука ли си. Хомяковъ му се усмивалъ, Юрий Самаринъ му подавалъ двата си пръста, Погодинъ му показалъ библиотеката си (намѣсто хонораръ за статиитѣ му), Константинъ Аксаковъ го цѣлувалъ. Най-сетнѣ патронессата го назначила чиновникъ «особыхъ порученій» при едно важно лице.

Тука той хаменъ че не сталалъ пакъ западникъ, защото важното лице не обичало славянофилитѣ и ги наричало чапкъни. Но то не обичало и западницитѣ, подозарайки ги въ намѣрение да съборятъ сѫществующая строй. Затуй Скорняковъ се решилъ да стане простъ здравъ руссинъ, сѫщо такъвъ, какъвто билъ и началника му. За тази цель той си изработилъ и особенно русско гледище, въ основата на което лежи изпълнение предписанията на началството.

Въ туй време сѫдбата ме запрати въ единъ далеченъ ѫгълъ на Руссия, дѣто прекарахъ, забравенъ и оставенъ, около осемь години. За Скорнякова, разбира се, нѣмахъ никакви сведения.

Въ 1856 г. ние пакъ се срѣщнахме. Пръскаха се слухове за освобождението на селянитѣ, и ние двама ликувахме, че най-сетнѣ се сравняваме съ Европа.

— Ще видите, каква роля ще играе общината! — възклицаваше той.

И менъ захващаше да ми се струва, че общината ще каже нѣщо ново: «Махнете крѣпостното право, и тозъ часъ на сцената ще излѣзе общината!» — така говорѣха всички и дори западницитѣ, които стояха тогазъ на чело на движението и вече проглеждаха удобствата на общинното плащане на данъцитѣ.

Когато всичко се свърши и новото „Положение“ (отмѣната на крѣпостничеството) биде издадено, Скорняковъ започна да се замисля. Той подуши хората, които бѣха готови да смѣнятъ дѣйцитѣ на «Положението», и започна да събира тайно сведения.

— Знаешъ ли какво? — казваше ми той: — не прибързахме ли ние? Тоесть, разбирашъ, азъ не въ тази смисълъ . . . Туй е свето дѣло, необходимо . . . но сѐ пакъ нѣкоя и друга година . . .

— Ей, Скорняковъ! Шавашъ си опашката ти! — възражавахъ азъ, безъ обаче да се сърдя.

— Не, не това. Азъ само казвамъ, че бѣднитѣ помѣщици . . . Както и да е, но тѣ представляваха нашата култура . . .

Отведнажъ той пакъ се изгуби отъ Петербургъ. Едновременно съ това изчезване, въ колонитѣ на единъ «уважаемъ» московски вѣстникъ започнаха да се появяватъ обширни статии, въ които се проливаше сълзи за бѣднитѣ помѣщици, а за мужицитѣ се разправяха смѣшни, дори възмутелни анекдоти. Обвиняваха се най-напредъ мировитѣ сѫдилища, а сетнѣ и всички изобще съчувственици на новосъздадения редъ. Направо се казваше, че тѣ сѫ нивелятори, революционери и че подкопаватъ основитѣ. Пръскаха се слухове, че въ съставянието на тѣзи статии — и не безъ странична подкрѣпа — взималъ дѣятелно участие Скорняковъ. Наистина, той бѣше тамъ. Пишеше и отпредъ и отзадъ; отпредъ — клеветѣше сериоз-

[illegible]

— [illegible] — [illegible] — [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] — [illegible] — [illegible]

[illegible] — [illegible]

— [illegible] — [illegible] — [illegible] — [illegible] — [illegible]

Сѫдебната реформа сѫщо неможа да мине безъ него; но, разбира се, той предпочете сѣдящата магистратура предъ стоящата.... Избралъ веднажъ вѫтрѣшната политика, той обвиняваше мълчаливо, макаръ и повече *силно*, отъ колкото съ доказателства. Намѣсто доказателства и разборъ на подбудителнитѣ причини, той си имаше въ запасъ завѣтни думи, които запушваха устата на защитата. И колкото по-често пущаше въ ходъ тѣзи думи, толкосъ по-успѣваше.

— И нищо друго не трѣбва! — повтаряха въ хоръ едномишленницитѣ му: — ако искашъ — заповѣдай, ако не — откажи. Безъ разговори....

Само единъ изкуфѣлъ членъ отъ английския клубъ, князь Селищевъ, който нищо не разбираше отъ успѣхитѣ на Скорнякова, казалъ веднашъ:

— Сегинка, кадѣто и да погледнешъ — на всѣкадѣ хамовци и трясъкъ. По-напредъ имаше Кочубейювци, Паниновци, Долгоруковци, Голициновци, а сега — Скорняковци и Боголѣповци. Хамъ е тозъ вашъ Скорняковъ, затуй и му върви! А скоро ще доде време — и санкюлоти ще се явятъ. Ça ira.... Азъ затуй вече десеть години не съмъ ходилъ въ село и дѣцата си съмъ изпратилъ по Европа....

Разбира се, Скорняковъ първъ се засмѣлъ, като чулъ за тази князова присѫда; обаче, за всѣки случай, забелѣжилъ си въ дневничето: «князь Селищевъ е изкуфѣлъ дъртакъ, но дѣцата му...“

Напоследъкъ Скорняковъ на гледъ се успокои. Дебѝ хубавичко (макаръ и не най-първото) служебно положение и дава мѫдри съвѣти. Но отъ всичкитѣ му съвѣти, най-ясния и най-точния се изразява въ двѣ думи: „да се изкорени, да се унищожи!“ И слушатъ го, и, може би, не е далече деня, когато той....

Той помни, че князь Селищевъ го нарече хамъ, и силно се надѣваше, че туй звание ще му послужи като препорѫчително писмо. Сегизъ-тогизъ очитѣ му изпускатъ блудящъ огънь, и той безсъзнателно си бъбри: «ще стана — нѣма да стана, ще стана — нѣма да стана....“

Ще бѫде?!

Втората категория пъстри хора — сѫ хора, измѫчени отъ живота. Живота ги е заловилъ като капанъ, отъ който тѣ ни умѣятъ, нито иматъ сиия да се отърватъ. Хванати сѫ тамъ и се блъскатъ насамъ, нататъкъ, безъ да продуматъ.

Напоследъкъ твърдѣ много се развъдиха такива хора. Всѣки пъстъръ човѣкъ отъ първата категория води слѣдъ себе си масса подчинени. Живѣятъ тѣ осамотено, и като срѣщнатъ стари познати, завчасъ изчезватъ. Но какво преживѣватъ тѣ, когато сѫ самички... какво преживѣватъ!!! Всѣки день имъ данася нова измѣна, и всѣки день тѣ трѣбва да изнесатъ тази измѣна на своитѣ плѣщи, знаейки, че това е измѣна, проклинайки я и все пакъ сѫ приковани къмъ нея съ здрави вериги. Свършвайки дневната си жизненна служба и давайки си смѣтка за нея, тѣ сѫ длъжни да съзнаватъ, че всичко, каквото сѫ направили, е чуждо на убѣжденията имъ, последнитѣ сѫ потънали въ калъта... какъ? защо?

А пъкъ тѣзи убѣждения несъмненно сѫ сѫществували и дори нѣкога сѫ съставлявали гордость и радость на живота. И като че ли нароч-

но, въ ония скръбни минути, когато миналото е вече затъмнено отъ настоящето, когато то е поругано и смазано, — паметливата съвѣсть най-вече е готова да се връща къмъ туй минало. Припомнять се едновременнитѣ думи, старитѣ образи . . . всичко се припомнюва, всичко.

Ходи пъстрия човѣкъ назадъ напредъ изъ стаята си, до уморяване, до отпадание. Звъни се. Дошелъ е „да посѣди“ единъ познатъ отъ „новитѣ“. Дошелъ е той, може би, да изпита човѣшкото сърдце, а сетнѣ и да пошушне нѣйдѣ.

— Е, ето ни наедно, — казва той: — нели е хубаво така?

— Да, да, и азъ . . . разбира се, то се знае . . . Трѣбва.

— А четохте ли записката, която подаде L.?

— Да, да, четохъ . . . прекрасно, прекрасно.

— И какъ тънко е дадепо да се почувствува! И въ сжщото време горещо, съ огънчецъ!

— Да! тънко и въ сжщото време наистина . . . но какво ни трѣбва намъ!

— Какъ какво? Ами че нели и ние ужъ сме въ сжщата талига! Значи, обща работа.

И тъй нататъкъ.

Поседи познатия, изпие чашка чай и си иде. А новообърнатия седи на работната си маса и захваща да готви работата си за утрѣ. Отъ всѣки редъ на тази работа явно капе една само дума: да се изкорени. По-напредъ той бѣше на страната и защитникъ на женското образование, сега, — измислюва спъвалки противъ него; по-напредъ той виждаше въ свободата най-голѣмото благо на човѣшкитѣ общества, сега — той нарича свободата не инакъ, освѣнъ разюзданость; по-напредъ той признаваше сждътъ на общественната съвѣсть като най-добро мѣрило за оцѣнка на човѣшкитѣ постжпки, сега — той твърди, че въ основата на този сждъ лежи само анархията. И той излага това просто, ясно, бързайки да свари за срока, защото знае, че утрѣ още тѣзи нови измислици трѣбва да се пуснатъ въ ходъ. Едно само улекчава срамътъ му — туй е нелѣпостьта на написаното и надѣждата, че живота самичекъ ще се отърси отъ нея.

По кой начинъ хората дохождатъ до таквазъ раздвоеность на мислитѣ и чувствата — всичко въ този въпросъ е смжтно и забъркано. Голѣма роля тука трѣбва да играе недостатъка на материалнитѣ срѣдства и произходящата отъ това зависимость. Мнозина не придаватъ на този фактъ никакво значение и дори съ презрѣние се отзоваватъ за него. И въ повечето случаи туй презрѣние се изказва отъ ония, които подъ вѣжди устремяватъ жеденъ погледъ на забелѣзвания далече бюрекъ. Но не трѣбва да се забравя, че бѣдностьта и недоволството отъ подхвърления отъ сждбата комать е фактъ до толкова безспоренъ, щото за него изпъкватъ по нѣкога не само частни престжпления, но дори и общественни каранпци, междуособия и всѣкакви безредици. А още по-малко трѣбва да се забравя, че повечето хора не сж герои, а прости смъртни. Тамъ, дѣто героя се въздига до самоотверженние, простия смъртенъ се ограничава съ едно просто съчувствие, задъ което експанзивната му сила не отива. Простия смъртенъ е най-вече зритель, и туй вече стига да му се признае за заслуга,

ако зрѣлището на самопожертвуването умилява и сгрѣва сърдцето му и му докарва обичь къмъ ближния.

Освѣнъ това, въ подчинената апостазия грамадно значение играятъ жизненитѣ погрешки. Служението на убѣждението не търпи суета. То е строго до неумолимость, и въ логиката си не се плаши отъ частни крайни заключения. Веднажъ допуснатото отклонение води човѣка сѐ по-далече и по-далечь отъ предначертаната линия, и връщането къмъ изходния пунктъ става не само мъченъ, но и немислимъ.

Онѣзи, които сж тръгнали едновременно, сж вече далечь единъ отъ други, па и пжтя назадъ е развалень и задръстенъ съ разни дрипи, тъй щото потрѣбни сж нечовѣшки усилия, за да се промжкнешъ презъ този адъ. Трѣбва или да се спрешъ на туй мѣсто, дѣто те е заварило самосъзнанието и горчиво да настояващъ на лекомислието си, или пъкъ да вървишъ по-нататъкъ, като се отклонявашъ се повече и повече и досущъ да се дадешъ въ жертва на мамона.

Най-сетнѣ има и третя причина: неочакваната паника, която обхваща обществото отъ всички страни. Законитѣ, които пораждатъ паниката и които я управляватъ, не сж познати до сега. Тя ни се представлява като обезумѣло куче, което се е откъснало отъ синджира си. Тя тича напредъ, исхвърляйки бѣсна пѣна отъ устата си и хапѣйки всѣкиго, който е на пжтя ѝ. Настава общо исплашване; отъ дъното на обществото се издигатъ чудовища. Мисли, идеали за бждащето, душевна чистота — всичко загинва въ този адски водовъртежъ, отстжпвайки мѣсто на бѣсния лай и безсрамния смѣхъ на озвѣренитѣ чудовища. И потрѣбна е грамадна сила на волята, за да устоишъ срѣдъ тази тържествующа душевна голота и да не станешъ понѣ неволенъ неинъ съучастникъ. Цѣла, осждена на робство, маса си слага оржжието и върви задъ колата на побѣдителитѣ. И ако историята не посочеше примѣри отъ събуждание отъ тази адска тъмнина, то свѣта би билъ даденъ въ жертва на безнадѣждностьта и отчаянието.

Разбира се, азъ посочихъ само най-характернитѣ черти на процеса на преобръщанието. Има още много други, второстепенни и третостепени, които сж присжщи на всѣки отдѣленъ индивидуумъ. Но главния двигатель сѐ пакъ е отсжтствието на героизма.

Пита се: какво нѣщо е героизмъ?

Позволявамъ си да мисля, че героизма е досущъ безспорно явление само въ приспособление къмъ откритията и изобрѣтенията, които оголватъ природнитѣ тайни и ги правятъ достжпни за человѣчеството. Хората, които се впускатъ въ полярни експедиции, които се промъкватъ въ непознати страни, хората, които разливатъ свѣтлина и благосъстояние въ тъмнитѣ народни маси — ето героитѣ, които, тъй да се каже, пишатъ историята на человѣчеството и правятъ въ неговата сждба истински преобразувания. Колкото пъкъ до политическия героизмъ, то туй е явление преходно, предизвикано отъ дадена минута. И може би, не е далече времето, когато нѣма да има вече нужда отъ политически героизмъ. Ще изчезнатъ изтѣзанията, ще замлъкнатъ плачоветѣ — и тогазъ наистина ще настжпи «времето, което освѣтлява всички».

Третята категория — това е plebs, или, както казватъ въ селското стўпанство, живъ работнически инвентарь. Туй е материялъ, който всѣки новъ вѣтъръ намира готовъ. Тѣзи хора се възхищаватъ особенно отъ стила на рапорти и доклади, и отъ остротата на перото. «Виждь, какъ цапа!» възклицаватъ тѣ въ възторгъ: «тука ли си, Пенкеле!» Пълнѣйки канцеларинтѣ, тѣ до толкозъ се сродяватъ съ атмосферата на „своето мѣсто“, щото преставатъ дори да различаватъ на какво мирише.

Грибоѣдовъ възпроизведе този типъ въ своя безсмъртенъ Молчалинъ. Той е човѣкъ, който отъ люлката още е позналъ натиска на сѫдбата и затуй е готовъ да се даде робъ комуто и да е и кадѣто и да е, готовъ е да се покланя и на истинския Богъ, и на простия идолъ, безъ да има ни способность, ни навикъ да прониква въ сѫщностьта на работитѣ. Едно качество, което до извѣстна степень смѣкчава грижливата му готовность — това е липсванието на злина у него. Всичко наистина у тѣзи хора е отбелѣзано съ разбиранне и съ твърдо решение да си завардятъ оня просешки комать, който имъ е подхвърлила сѫдбата. Туй неразбиранне, това вродено, несъзнавано колѣничение ги спасява отъ проклятия.

Обаче външнитѣ признаци, съ които се изражава тоя или оня вѣтъръ, тѣ ги отличаватъ прекрасно. Знаятъ, че Петъръ Иваничъ не е туй, което е Федоръ Семеничъ, че всѣки отъ тѣхъ „удря“ по своему, и че всѣки си има своя свита. Разбиратъ, че когато Петъръ Иваничъ е на мода, то трѣбва да се избѣгва Федоръ Семеничъ съ свитата му — и наопаки. Умѣятъ да навеждатъ очи при срѣща, да се преструватъ, че не познаватъ или незабелѣзватъ, съ усърдие се вслушватъ въ слуховетѣ и особенно се тревожатъ предъ празницитѣ, когато Петъръ Иваничовци смѣнятъ Федоръ Семеничовци, а Федоръ Семеничовцитѣ — Петъръ Иваничовци. Не че виждатъ отъ преде си нѣкаква буря — «безъ насъ не могатъ»! казватъ тѣ съ гордость, — но се́ трѣбва срѣщу празника да се поочистятъ и промѣнятъ ризитѣ си, за да се явятъ въ новъ образъ, понѣ вънкашно.

Тѣ не играятъ дѣятелна роля. Ставатъ отъ мѣстата си, кога влезе началството и сѣдатъ си, кога то́ излезе. Ако началника е бель-омъ (bel homme — добъръ човѣкъ), тѣ се радватъ; ако началника е дребниченъ и сърдливъ, тѣ пакъ не тѫжатъ, а казватъ: «мъничка птичка, има остри нокти». Всички началници сѫ добри и всичко върви прекрасно и по медъ и масло. Честичко имъ се случва да вършатъ просто вредни работи; но понеже сѫщностьта на нѣщата е закрита за тѣхъ, тѣ цѣлата си дѣятелность въобще прикупватъ съ думата: „мѣрка“, и следъ туй вече никакви душевни тревоги не чувствуватъ.

Не можешъ ги срѣщна ни въ общество, ни въ публичнитѣ мѣста, освѣнъ въ извѣстни улици, които въ опредѣлени часове просто гъмжатъ отъ тѣхъ Отъ далече се вижда, какъ въ тълпата отъ най-разнообразни хора, бърза мъничкия пъстъръ човѣкъ за «мѣстото си», за да пусне тъзи заранъ нѣкоя и друга стрела въ непознатото пространство. Кадѣ хвърчатъ тѣзи стрели, кого наранявать — туй е тайна, въ която той никога не прониква.

У дома си, той е щастливъ. Разправя нови канцеларски анекдоти и се възхищава отъ началството.

— Каква записка за либералитѣ ни доде днесна отъ Н. Н. — просто романъ! — съобщава той на жена си.

— Разпердушиха ги най-сетнѣ! — радва се жена му.

— Да, време е вече, а то.... Всичкото зло не е ли отъ тѣхъ!

И тъй нататъкъ.

По празницитѣ той режи баницата съ сѫщата оная рѫка, която кой знае кому сѫществуваньето е разбила. Ако има дѣца, той имъ се радва и пита, хубаво ли си учатъ уроцитѣ и доволни ли сѫ началницитѣ отъ тѣхъ. Никога не идва въ главата на тѣзи хора, че дѣцата могатъ съ ужасъ нѣкога да погледнатъ на оная срѣда и на ония разговори, срѣдъ които сѫ израсли. Изобщо тѣ нѣматъ никаква представа за оная мѫчителна есмейна болка, която ги очаква. Вървятъ безъ ясно опредѣлена цель до тогасъ, до като тази болка не доде и накара кръвьта да влезе въ сърдцата имъ. Заедно съ тази болка дофтасватъ и старческитѣ немощи и тѣ ще започнатъ да се превиватъ подъ тази двойна тежесть.... пакъ безъ да разбиратъ.

И блазѣ имъ, защото разбираньето не премахва и не утѣшава болкитѣ, а само по-мѫчително и по-мѫчително трови сърдечнитѣ рани.

Въ сѫщность, това сѫ вродени жертви на обществення темпераментъ. Обществото отъ начало още е възпитало въ себе си особенна срѣда и тогазъ още ги е обрѣкло на нея. Изхода отъ тази срѣда е рѣдка случайность, областьта на която се разшири едва напоследъкъ, благодарение на голѣмия достѫпъ на публичното образование. Въ сѫщото време се разшири и областьта на болнитѣ мѣста....

Повтарямъ: всичкитѣ три категории пъстри хора сѫ еднакво вредни, всѣки въ своята сфера; но хората отъ последнитѣ двѣ категории не могатъ да не докарватъ съжаление, ако ще би и само отъ гледището, че, като роби, тѣ носятъ само игото на апостазията, безъ да се ползуватъ отъ нейнитѣ осезаеми блага. За награда на тази отрицателна заслуга, сѫдътъ на историята ще ги мине мълчаливо.

Съ туй азъ свършвамъ «Пъстритѣ Писма».

Прев. отъ русски:
Д. Очковъ.

Спокойна съвѣсть.

Новелета

от Александъръ Л. Киландъ.

Предъ градинскитѣ врата въ вилата на адвоката Абелъ спрѣ една малка, елегантна каляска, предъ която бѣха впрегнати два хубави, добрѣ изчистени коня.

На конскитѣ хамути нѣмаше ни сребърни украшения, ни други нѣкой металъ; всичко бѣ тъмночерно, и всички замѣталки бѣха покрити. Лакировката на каляската показваше лека тъмнозелена отсѣнка; възглавничкитѣ имаха скромна, пепеляво-сива боя, и чакъ кога човѣкъ съвсѣмъ се приближеше, откриваше, че лицата имъ бѣха отъ тежка коприна. Кочияшътъ изглеждаше като английски свещеникъ — съ черенъ, тѣснозакопчанъ фракъ съ малка, висока яка и твърда, бѣла, вратовръзка.

Госпожа Варденъ, която сѣдѣше сама въ каляската се наведе напредъ и улови направената отъ слонова кость ржчка на вратата на каляската; тя бавно слѣзе, прибра задъ себе дългата си рокла и сетнѣ съ голѣма предпазливость затвори вратата.

Би могалъ нѣкой да се чуди, защо кочияшътъ не слѣзе, за да помогне на господарската си; тлъститѣ, добрѣ изхранени коне не изглеждаха, че ще почнатъ да лудѣятъ, ако той би пусналъ уздитѣ.

Ала погледнѣше ли човѣкъ това невъзмутено лице, съ достойни, сивопрошарени „whiskers", веднага разбираше, че това е човѣкъ, който знае, що върши и никога и по никой начинъ не пропуска да изпълни дължнотьта си.

Госпожа Варденъ мина презъ малката предградина и влѣзе въ градинската стая. Вратата къмъ съсѣдната стая бѣше полуотворена и презъ нея тя видѣ, че стопанката стои предъ една голѣма маса, която бѣ покрита съ много кжсове отъ свѣтли платове и различни броеве отъ «Пазаръ».

«А!—тъкмо на време идешъ — сладка Емилийо!» извика госпожа Абелъ, «азъ съмъ съвсѣмъ отчаяна отъ шивачката си. Тя не е въ състояние да изнамѣри нѣщо ново. И азъ сега сѣдя тукъ и търся въ «Пазаръ». Миличка, свали си шала и ела, та ми помогни; — искамъ да си направя една дрѣха за разходка»!

«Не съмъ достатъчно опитна, за да мога ти помогна, кога е работата за накитъ и туалетъ», отвърна госпожа Варденъ.

Добрата госпожа Варденъ вторачено я погледна; имаше нѣщо безпокоително въ тона, а тя хранѣше съвсѣмъ невѣроятно дори уважение къмъ богатата си приятелка.

«Ти навѣрно си спомняшъ, че азъ преди малко ти разправяхъ, какъ Варденъ ми е обѣщалъ — сиречь собствено» — поправи се госпожа Варденъ — «той ме бѣше молилъ да си поръчамъ една нова, копринена рокля».

«У madame Labiche — да, наистина!» — прекъсна я госпожа Абелъ — и сега ти вѣроятно си на пѫть за нея? — Ахъ, земи и мене съ себе си! — То е превесело!»

«Азъ не отивамъ у madame Лабишъ» — отвърна госпожа Варденъ почти тържествено.

«Но за бога, че защо?» попита приятелката ѝ и широко разтвори хубави, кестеневи очи отъ удивление.

«Да — азъ именно искамъ да ти кажа» — отговори госпожа Варденъ, азъ съмъ на мнѣние, че е невъзможно да харчимъ съ спокойна съвѣсть толкозъ пари за непотрѣбни накити и туалети, кога знаемъ, че въ отдалеченитѣ квартали на града — на сѫщия градъ, въ който ние живѣемъ — има стотини хора, които живѣятъ въ мизерия — *мизерия* въ буквалeнъ смисълъ!

«Да — но», възрази госпожа Абелъ и метна немчуренъ погледъ къмъ масата, «че така си е наредено на свѣта; ние знаемъ, че неравенството».

«Ние трѣбва да се пазимъ, да не подигаме неравенството и да вършимъ сичко, което ни е по силитѣ, за да го намаляваме», прекъсна я госпожа Варденъ. А на госпожа Абелъ се стори, че приятелката ѝ съ неодобрѣние погледна масата, платоветѣ и «Пазара».

«Че то е само алпака [1])», противоречеше тя страхливо.

«Боже упази — Каролино!» извика госпожа Варденъ, «не вѣрвай пъкъ, че азъ искамъ да те коря. Това сѫ работи, които изпълно зависятъ отъ схващанието на всѣкой отдѣленъ човѣкъ; — всѣкой може да постѫпва, както намира за добрѣ и тя както може да отговоря предъ собствената си съвѣсть».

Разговорътъ се продължи още малко време и госпожа Варденъ разправи, че намѣрението ѝ е да отиде въ едно отъ най-извѣстнитѣ съ лоша слава предградия, за да се увѣри съ собствени очи въ печалнитѣ условия, що владѣятъ между сиромаситѣ.

Единъ день преди това тя бѣ чела единъ годишенъ отчетъ на частно едно благотворително дружество, на което съпругътъ ѝ бѣ членъ. Тя нарочно не помоли полицията или надзирателството на беднитѣ за сведения, защото намѣрението ѝ бѣ, тъкмо сама лично да намѣри контоританѣ (бордеитѣ) на бѣдностьта, да опознае нуждаещитѣ се и да имъ помогне.

Дамитѣ се раздѣлиха малко по-хладно отъ обикновено. И двѣтѣ бѣха твърдѣ сериозно настроени.

---

[1]) Тънка вълнена материя.

Госпожа Абелъ остана въ градинската стая; ала тя не чувствуваше ни най-малко охота да работи пакъ за променадния си костюмъ, — макаръ че материята бѣ извънредно хубава. Тя чу глухия шумъ на колата, която се затъркаля по равния пѫть на вилкия кварталъ.

«Какво добро сърце има Емилия!» въздъхна тя.

Далечъ отъ добродушния характеръ на младата госпожа завистъ и недоброжелателство; и въпреки това — съ чувство отъ тоя видъ тя гледаше по леката кола. Дали за доброто сърце или за елегантната кола тя завиждаше сега на приятелката си — мѫчно би било да се опредѣли.

Кочияшътъ бѣ приелъ заповѣдьта, безъ да промѣни лице, и така караше сѐ по-дълбоко и по-дълбоко въ най-чуднитѣ улици на бѣдняшкия кварталъ съ лице, като че кара на придворенъ балъ.

Най-сетнѣ той получи заповѣдь да спрѣ, а то бѣ тъкмо на време. Защото улицата ставаше сѐ по-тѣсна и по-тѣсна и току речи изглеждаше, че добрѣ изхраненитѣ коне и изящната каляска ще се спратъ въ следния моментъ, като затикалка въ дирло на шише.

Неподвижниятъ не издаваше никакъвъ признакъ, че се страхува, ако и ситуацията бѣ въ дѣйствителность отчаяна. Единъ глумчо, който бѣ подалъ глава изъ едно прозорче на единъ покривъ, го съвѣтваше да заколи на мѣстото конетѣ, защото никога не ще могатъ да излѣзатъ живи отъ тамъ.

Госпожа Варденъ слѣзе и зави въ една още по-тѣсна улица; тя искаше веднага да види най-лошото.

На вратата стоеше една подѣвка (малко момиче). Госпожата попита: «Живѣятъ ли много бѣдни хора въ тая кѫща?»

Момичето се изсмѣ и отговори нѣщо, при което, като се промъкна близо покрай госпожата, тикна се въ тѣсната врата. Госпожа Варденъ не разбра, какво ѝ каза момичето, но чувствуваше, че ѝ бѣ казало нѣщо мръсно.

Тя влѣзе въ първата стая, що намѣри.

Не бѣ никакъ ново за госпожа Варденъ туй, че бѣднитѣ хора никакъ не провѣтряватъ достатъчно жилищата си. Между туй атмосферата, която тя почна да диша *тукъ*, ѝ докара такова виение свѣтъ, щото тя се зарадва, че ще сѣдне на лавицата при печката.

Въ движението на рѫката, съ която жената въ стаята хвърли на́земъ дрѣхитѣ, що бѣха на лавицата и въ усмивката, съ която тя покани изящната, хубава дама да сѣдне, имаше нѣщо, което се стори странно на госпожа Варденъ. То правѣше впечатление, че бѣдната жена нѣкога е живѣла по-добри дни; макаръ движенията ѝ бѣха повече плавни, нежели изящни, а и усмивката съвсѣмъ да не бѣше приятна.

Дългиятъ шлейфъ на бисерносивата визитна рокля на госпожата се простираше широко по черния подъ, и когато

тя се наведе да го прибере, сѣти за единъ Хайневски изразъ: «Тя изглеждаше като бонбонъ на слънце».

Разговорътъ почна и се водѣше натататъкъ, както обикновено всѣкога се водятъ подобни разговори. Ако сѣка отъ тия двѣ жени запазѣше своя езикъ и вървежъ на мислитѣ, никоя отъ тѣхъ не би разбрала ни думица отъ онова, що би казала другата.

Ала понеже бѣдниятъ познава богатия всѣкога по-добрѣ, отколкото богатиятъ бѣдния, тоя последниятъ се е приспособилъ къмъ единъ особенъ тонъ, който опитътъ го е научилъ да употрѣбява, кога има нужда да бѫде разбранъ — сир. до толкова разбранъ, че богатиятъ да добие охота да прави благодѣяния. *Повече* тѣ никога не могатъ се сближи.

Тоя езикъ бѣдната жена знаеше до съвършенство, и госпожа Варденъ имаше скоро очеркъ на мизерното ѝ сѫществуване. Тя имаше двѣ дѣца — едно момче на 4—5 години, което лежеше на пода и едно малко дѣте, що тя носѣше на гърди.

Госпожа Варденъ погледа малкото, сиво, безцвѣтно сѫщество и не можеше да разбере, че е вече на тринайсеть мѣсеца. Тя сама имаше дома въ люлка малъкъ колосъ на седемъ мѣсеца, който бѣ най-малко наполовина по-голѣмъ.

«Трѣбва да дадете на дѣтето нѣщо подкрѣпително» — каза тя; чинѣше ѝ се нѣщо като брашно за дѣца и апелсиновово желе.

При думитѣ «нѣщо подкрѣпително» се дигна отъ сламата на леглото една рошава глава, то бѣ единъ блѣденъ човѣкъ съ хлътнали очи и съ вързана около глава голѣма вълнения кърпа.

Госпожа Варденъ се уплаши. «Мѫжътъ ви ли?» попита тя.

Бѣдната жена отговори да — той е мѫжъ ѝ. Днесъ не отишълъ на работа, защото го болѣлъ зѫбъ.

Госпожа Варденъ сама бѣше страдала отъ зѫбни болки и знаеше, колко сѫ мѫчителни. Затуй му каза нѣколко думи на искрено съчувствие.

Човѣкътъ измъмра нѣщо изъ подъ носъ и пакъ легна; въ сѫщата минута госпожа Варденъ откри едно лице, което досега не бѣ забелѣзала.

То бѣ едно твърдѣ младо момиче, което сѣдѣше въ кѫта до противоположната страна на печката. Единъ мигъ това сѫщество вперено гледа изящната дама; ала веднага махна назадъ глава, наведе се напредъ и обърна гърбъ къмъ чужденката.

Госпожа Варденъ мислѣше, че младото момиче има въ полата нѣкоя рѫчна работа, която искаше да скрие; то, може би, е нѣкоя стара дрѣха, която то попълняше и кърпи.

«Ами защо голѣмото момче лежи на пода?» попита дамата.

«То е куцо» — отговори майката. И сега последваха много оплаквания и обстоятелно описание на бѣдното момче, което скарлатина окуцѣло.

«Трѣбва» — почна госпожа Варденъ — «да му купите столъ на колелца за возене», искаше тя да допълни. Ала изведнажъ ѝ хрумна, че би било по-добрѣ тя сама да му купи. Не съвѣтватъ да се даватъ въ ржцѣтѣ на бѣдния толкозъ много пари. Но сé пакъ госпожата искаше да даде и на жената нѣщо, защото тукъ тя искаше да помогне, тукъ имаше дѣйствително мизерия и стѣснение, и тя бръкна въ джебъ, за да извади портмонето си.

Въ джеба нѣмаше нищо. Туй бѣ предосадно — трѣбваше да е въ колата.

Тъкмо когато тя искаше да се пожали на жената за своето нещастие и да обѣщае да прати сетнѣ паритѣ, вратата се отвори и влѣзе единъ елегантно облѣченъ господинъ. Лицето му бѣ твърдѣ пълно и съ една особена, суха блѣдность, като че тоя човѣкъ яде много брашно.

«Госпожа Варденъ, както предполагамъ» — каза непознатиятъ господинъ; «намѣрихъ касата ви горѣ на улицата; и тукъ ви нося навѣрно вашето портмоне?»

Дамата го погледна — да, наистина, то бѣ нейното; на гладката плоскость отъ слонова кость бѣше гравирано едно черно E. W.

«Кога завивахъ около единъ жгълъ, видѣхъ го случайно въ ржцѣтѣ на едно развалено момиче — отъ най-лошитѣ въ цѣлия кварталъ», обясни непознатиятъ, — «азъ съмъ именно надзиратель на бѣднитѣ въ окржга» — прибави той.

Госпожа Варденъ поблагодари, макаръ че човѣкътъ ѝ не бѣ никакъ симпатиченъ. А кога се обърна пакъ къмъ стаята, тя силно се уплаши отъ промѣната, що бѣ станала съ хората въ нея.

Човѣкътъ въ леглото бѣше се изправилъ и ококорено гледаше дебелия господинъ; една безобразна, низка усмивка се забелѣзваше у жената, а бѣдното, малко куцо бѣше се дотътрало до вратата и подпрѣло на сухитѣ си ржцѣ, гледаше опулено нагорѣ като малко животно.

И въ всички тия очи личеше сжщата умраза, сжщото готово за борба упорство — и сега на госпожа Варденъ се стори, че грамадно пространство стои между нея и бѣдната жена, съ която тя току-що бѣше говорила тъй откровено и довѣрено.

»Какъ изглеждашъ днесъ пакъ — Мартине!» — каза господинътъ съ съвсѣмъ другъ гласъ, «азъ си мислѣхъ, че ти тая нощь си билъ тамъ. Да, да! — днесъ следъ обѣдъ ще те викатъ. Ще постоишь два мѣсеца въ затвора».

Изеднажъ забуча — като водопадъ! Мѫжъ и жена завикаха единъ презъ други, момичето излѣзе изъ задъ печката и пригласи, кучето викаше и се търкаляше — думитѣ не можеха да се различатъ, но хората, очитѣ, рѫцѣтѣ — изглеждаше сѣкашъ малката душна стая ще се разпръсне и дигне на възбогъ отъ страстьта, що издухна тукъ.

Госпожа Варденъ поблѣднѣ и се дигна. Господинътъ отвори вратата и двама хукнаха навънъ. Въ коридора тя чу задъ себе страшния смѣхъ на една жена. Трѣбваше да е жената, — сѫщата жена, която бѣ говорила тъй кротко и печално за бѣднитѣ дѣца.

Току речи съ досада тя следваше човѣка, що бѣ предизвикалъ тая поразителна промѣна, и когато заедно тръгнаха по улицата, тя го слушаше съ гордо, важно, студено държане.

Ала малко по малко тя промѣни израза на лицето си, защото имаше твърдѣ много истина въ всичко, което той говорѣше.

Надзирательтъ на бѣднитѣ говорѣше за туй, какъ му е приятно, като вижда, че една дама като госпожа Варденъ толкозъ състрадава достойнитѣ за оплакване бѣдни. Макаръ че трѣбва да се съжалява, дѣто дори и най-благонамѣрената помощь тъй често отива не на мѣсто, сé пакъ има нѣщо хубаво и утешително въ туй, че една дама като госпожа Варденъ . . .

«Но», прекѫсна го тя, «че нѣматъ ли тия хора нужда отъ помощь въ най-висока степень? — Мене ми се чини, че особено жената ще е живѣла нѣкого по-добри дни — и ако на време ѝ се даде помощь — твърдѣ е възможно, че би могло да ѝ се помогне да се подигне».

«Жално ми е, дѣто трѣбва да ви кажа — милостива госпожо — че тя е била една твърдѣ извѣстна публична жена», каза надзирательтъ на бѣднитѣ съ кротъкъ жаловитъ тонъ.

Тръпки побиха госпожа Варденъ.

Съ една такава жена тя бѣ говорила — говорила за *дѣца;* тя дори бѣ спомѣнала собственото си дѣте, което спѣше дома въ чиста люлка. Чинѣше ѝ се, речи, че трѣбва да тича дома, за да види, дали то е останало още здраво и чисто, както по-напредъ.

« Ами младото момиче?» попита тя страхливо.

«Да — милостива госпожо — не забелѣзахте ли състоянието му?»

«Не — какво мислите?»

Дебелиятъ господинъ измъмра нѣколко думи.

Госпожа Варденъ потрепера: «Съ мѫжа! — съ мѫжа въ кѫщата!»

«Да, милостива госпожо! жално ми е, дѣто трѣбва да ви разказвамъ това, но вие можете да си въобразите, че тия човѣци» — и той пакъ зашушна.

Това бѣ премного за благородната госпожа, свѣтъ ѝ се зави и тя благодарно прие предложената рѫка на господина. Сега тѣ бързо тръгнаха къмъ каляската, що бѣше се малко отдалечила отъ мѣстото, дѣто бѣше я тя оставила.

Защото непоклатниятъ бѣше изкаралъ една майстория, която дори и оня глумчо отъ покрива призна съ една енергична попръжня.

Именно, следъ като посѣдѣ малко на козлитѣ правъ и неподвиженъ като свѣщь, той покара тлъститѣ животни крачка по крачка да вървятъ назадъ, докъдъ стигнаха до едно незабелѣзвано разширение на улицата, което бѣ невидимо за всички други очи, само не и за очитѣ на единъ изученъ господарски кочияшъ.

Цѣлъ купъ палави окѫсани дѣца, заобиколиха колата и правѣха, каквото можеха, за да разсърдятъ тлъститѣ коне. Ала духътъ на непоклатния бѣ въ тѣхъ.

И следъ като измѣри съ спокоенъ погледъ разстоянието между двѣ стълби отъ двѣтѣ страни на улицата, той накара конетѣ бавно и крачка по крачка да се обърнатъ — тъй рѣзко, тъй съ мѫка, та изглеждаше, че изящната кола ще стане на парчета, но тъй акуратно, че ни единъ пръстъ повече или по-малко не остана отъ всѣка страна.

Сега той сѣдна пакъ правъ като свѣщь и измѣри още еднажъ съ очи разстоянието между стълбитѣ. Ала въ паметьта си той забелѣзваше нумера на полицейския стражаръ, който гледаше съ други майсторията, за да има свидѣтель, на когото би могалъ да се позива, ако дома въ конюшната не биха поискали да вѣрватъ на разказа му.

Надзирательтъ на бѣднитѣ помогна на госпожа Варденъ да се намѣсти въ колата. Тя го помоли да навърне на следния день у нея и му даде адреса си.

«Адвокатъ Абелъ!» — извика тя на кочияша; дебелиятъ господинъ сне шапка съ една брашнена усмивка и колата се затъркаля.

Колкото повече се отдалечава отъ бѣдняшката часть на града, толкозъ по-спокойни ставаха срѣщитѣ на колата и толкозъ по-бързо ставаше и карането. А когато излѣзоха на широкия посаденъ съ дървета пѫть, който води презъ високия кварталъ, дебелитѣ задишаха съ удоволствие чистия, прекрасенъ въздухъ, що идѣше отъ градинитѣ, а непоклатниятъ безъ всѣкаква нужда изплющѣ три пѫти съ камшика, та се чуха три истински прекрасни пукота.

И госпожа Варденъ чувствуваше, какъ ѝ ставаше приятно, като доде пакъ на прѣсенъ въздухъ. Това, що бѣ преживѣла, и още повече онуй, което бѣ чула отъ надзирателя на бѣднитѣ, бѣше сѣкашъ наркотически подѣйствувало на душата ѝ. Тя почна сама да разбира неизмѣримата пропасть, що стои между нея и ония хора.

Често ѝ се струваше претежка, па и дори престрога тая дума: много сж звани, малко избрани.

Сега тя разбра, че така *трѣбва* да бжде.

Че какъ би могли хора — въ такава степень развалени хора да се подигнатъ до една морална височина, на която сж могли да се утвърдятъ само нѣколко души! Какъ ще изглежда въ съвѣстьта на ония злочести! — и какъ би могли тѣ да противостоятъ на многото изкушения на живота!

Тя сама знаеше, що е искушение! — тя имаше да се бори не съ едно — може би, съ най-опасното отъ всички — съ богатството, за което сж написани толкозъ строги думи.

Трепетъ я обзе при мисъльта, какво би станало, ако това животно мжжъ и тая злочеста жена изеднажъ добиеха богатства.

Наистина, богатството не бѣ малко изпитание. Завчера мжжъ ѝ я вкарваше въ изкушение. Той искаше да ѝ натрапи единъ прекрасенъ малъкъ слуга, истински английски groom. Но тя се възпротиви и отговори:

«Не, Варденъ! — Не е право. Не искамъ да имамъ слуга на козлитѣ. Ние сме достатъчно богати, та можемъ да имаме, но нека се пазимъ отъ гордость. Азъ мога, слава Богу, и безъ помощь да се качвамъ и слизамъ, а и кочияшътъ нѣма защо да слиза заради мене».

Приятно ѝ бѣше да мисли сега за това, и очитѣ ѝ съ удоволствие гледаха праздното мѣсто до непоклатния.

Госпожа Абелъ, която ходѣше наоколо и дигаше отъ голѣмата маса «Базаря» и кжсчетата материи, бѣ твърдѣ изненадана, като видѣ пакъ толкозъ скоро приятелката си.

«Но, Емилийо, ти се върна вече! Азъ току що казахъ на шивачката, че може да си иде. Това, дѣто ти преди малко ми разказа, напълно ми отне охотата за нова дрѣха; азъ мога да прекарамъ и безъ нея», каза добрата, малка госпожа Абелъ; ала устнитѣ ѝ треперѣха отъ малко, когато говорѣше.

«Всѣкой трѣбва да постжпва споредъ съвѣстьта си» повърна госпожа Варденъ тихо, «но вѣрвамъ, че човѣкъ може да бжде и прескрупольозенъ».

Госпожа Абелъ погледна нагорѣ. Това тя не очакваше.

«Да, чакай да ти разкажа, какво преживѣхъ», каза госпожа Варденъ и почна да разказва.

Тя описа първото впечатление отъ душната стая и изгубенитѣ хора. Сетнѣ говори за открадването на портмонето.

«Да, мжжъ ми всѣкога твърди, че тоя видъ хора, не могатъ да оставятъ кражбата», каза госпожа Абелъ.

„Страхувамъ се, че мжжъ ти има повече право, нежели ние вѣрваме“, отговори госпожа Варденъ.

После тя разказа за надзирателя на бѣднитѣ и за неблагодарностьта, която тия хора показватъ спрѣмо *него*, който сѐ пакъ се грижи за тѣхъ.

Ала кога доде до това, що бѣ чула за миналото на бѣдната жена — още повече за младото развалено момиче — тогазъ на добрата госпожа Абелъ стана тъй злѣ, е госпожа Варденъ трѣбваше да заповѣда на слугинята да донесе портвайнъ.

Кога бѣ донесена шлифуваната винна стъкленица съ чаши, госпожа Абелъ прошушна на слугинята: «Нека почака шивачката».

«И сега можешъ да си представишъ,» продължи госпожа Варденъ, — «па едва ли е възможно да се разказва» — и тя зашушна.

«Що казвашъ! — въ едно легло? — всички заедно! Но то е възмутително!» — извика госпожа Абелъ и ужасно плѣсна съ ржцѣ.

«Да — преди часъ и азъ не бихъ смѣтала подобно нѣщо за възможно», отговори госпожа Варденъ, „но кога човѣкъ самъ е билъ на мѣстото и много се увѣрилъ . . .

«Боже! — и ти се осмѣли да отидешъ тамъ — Емилийо!»

«Азъ се радвамъ, че отидохъ, а още повече трѣбва да благодаря честитня случай, че надзирательтъ на бѣднитѣ доде тъкмо на време. Защото, както е утѣшително да се помага на добродѣтелната бѣдность, която въ всичката си мизерия и оскждность живѣе чиста и задоволна, — сжщо така възмутително би било, ако азъ дадѣхъ помощь, за да подкрепя лошитѣ наклоности на *такива* хора»,

«Да, имашъ, право — Емилийо!» — азъ не мога само да разбера, какъ хора въ една християнска държава — кръстени, конфирмирани хора—могатъ да бждатъ такива! Че тѣ всѣкой день—или поне всѣка недѣля иматъ случай да слушатъ силни, внушителни проповѣди; па и библия може — споредъ всичко, което съмъ слушала — да се купи за съвсѣмъ малка сума».

«Да — и ако сетнѣ земемъ предъ видъ», прибави госпожа Варденъ, «че дори и езичницитѣ, — които сж безъ всички тия блага — че дори тѣ нѣматъ никакво извинение, защото и тѣ иматъ своя съвѣсть».

«И тя наистина говори достатъчно високо за всѣкого, който *иска* да слуша» — прекъсна съ сила госпожа Абелъ.

«Да — Господъ знае, тя говори», отговори госпожа Варденъ и погледна предъ себе съ сериозна усмивка.

Когато приятелкитѣ се раздѣлиха, тѣ сърдечно се прегърнаха.

Госпожа Варденъ улови слоновокостната дръжка на вратата на каляската, влѣзе и потегли следъ себе си дългия шлейфъ. Сетнѣ тя затвори вратата не съ шумъ, а бавно и предпазливо.

«У madame Лабишъ!» викна тя на кочияша, и въ сжщата минута се обърна къмъ приятелката си, която я бѣ придружила до градинскитѣ врата и каза съ спокойна усмивка:

«Сега, хвала Богу, мога съ спокойна съвѣсть да поржчамъ копринената си рокля».

«Да, можешъ, Богъ знае!» отговори госпожа Абелъ и загледа по нея съ насълзени очи.

Сетнѣ тя бърже влезе въ кжщи.

Превелъ отъ нѣмски: С. М. К.

Александъръ Л. Киландъ, съвременень писатель, единъ отъ най-знаменититѣ норвежки романописци, е роденъ въ Ставангеръ на 18 Февруари 1849 год. Изначало той изучава правнитѣ науки въ Християния, сетнѣ живѣе въ Парижъ, а на 1891 год. става кметъ въ родния си градъ. Като студентъ участвувалъ въ журналистиката, а на 1879 год. издаде първата си сбирка Novelletter (новелети), сетнѣ на 1880 г. ром. „Гарманъ & Ворзе", друга сбирка Nye Novelletter (Нови новелети), [1]) на 1881 год. Arbeidsfolk (Работници), на 1882 г. Skipper Worse (Морякъ Ворзе), сетнѣ Giftas (отрова) на 1883., Fortuna на 1884., Sne (Снѣгъ) на 1886. По-късно написва нѣколко разказа и на 1891 год. излѣзе ром. „Jacob". Написалъ е Киландъ и нѣколко драматич. работи (напр. Bettys Vormynder (Бетинитѣ настойници), Professoren и др.). „На композицията на разказа му често не достига напрежение, идеята обаче е всѣкога сполучлива, а отдѣлнитѣ сцени сж прекрасно изпълнени. Драматич. му работи сж прекрасни новели въ диалогична форма". Хубава студийка за Киланда се чете въ съчин. на G. Brandes, а „Menscheu und Qerke, (2 изд. 1895 год. стр. 398—433.).

Речи всички негови произведения сж преведени на нѣмски; на български има само една новелета (На бала, Ballstimmung) въ „День", год. III.

(Белѣжка на прев.)

Какъ да се помогне на работническитѣ синдикати.

Въ София вече сж се създали и засилили три професионални работнически дружества: печатарско, желѣзарско и дърводѣлско. Това сж дружества за взаимно помагание и за защита на труда. Срѣщу редовни мѣсечни или седмични вноски, членоветѣ на тия дружества получаватъ отъ дружествената каса помощь, когато се разболѣятъ, или не по своя вина и желание останатъ безъ работа. Печатарското дружество е започнало отъ май т. г. да дава такива помощи, а желѣзарското ще почне отъ януари идещата година. Мрътви мѣсеци, когато най-вече работници оставатъ безъ работа, сж за печатаритѣ лѣтнитѣ, а за желѣзаритѣ зимнитѣ. Съ помощитѣ, които тия дружества сж наредили да даватъ, тѣ мѣркатъ да удовлетворятъ една несъмнѣна нужда на работника: да не дохожда той да стане безпомощенъ и отчаянъ, когато остане безъ работа, и да не се принуждава да работи за нищожна заплата. Съ тая страна отъ своята дѣятелность споменатитѣ дружества, обаче, не влиятъ, или пъкъ съвсѣмъ слабо влиятъ, да се

[1]) Изъ тая сбирка е преведена и горната новелета.

подобрятъ общитѣ условия на труда въ съотвѣтнитѣ занаяти. Като помагатъ на безработнитѣ си членове, тѣ, може би, съ това косвено прѣчатъ на ония господари, които биха искали да се възползуватъ отъ безработицата, за да намалятъ заплатитѣ на работницитѣ. И това косвено влияние е толкова по-голѣмо, колкото по-голѣмъ е броятъ на подпомогнатитѣ работници безъ работа, колкото, сиречъ, по-вече сѫ членоветѣ на дружеството. Но това е всичко! Ако дружеството се задоволява само съ такава дѣятелность, господарьтъ може да прави принудителни заеми отъ работницитѣ, като не имъ плаща редовно или имъ плаща на голѣми срокове; може да кара работницитѣ да работятъ въ извънредни часове и въ праздници, та, като продължава работния день, така да увеличи броятъ на безработнитѣ; може да приема въ работилницата си голѣмъ брой дѣца, които съ евтиния си трудъ да изтласкатъ на улицата възрастнитѣ и опитни работници, и т. н. На всички тия факти, които влошаватъ положението на работницитѣ въ единъ занаятъ, дружеството не би противопоставило речи нищо, ако се задоволеше само съ казанитѣ подпомагания. Съвокупното дѣйствие на казанитѣ фактори постоянно ще изхвърля предъ касата на дружеството все по-вече безработни, а дружеството съ християнска благость ще ги посрѣща и ще ги подпомага. Това, разбира се, не може да трае дълго. И най-ограниченитѣ работници ще разбиратъ. че трѣбва чрезъ дружеството да подобратъ положението си, не само като се опиратъ върху помощитѣ, които сѫ събрали въ една каса, отдѣляйки отъ оскѫдната си прехрана, ами като посегнатъ и върху безграничната експлоатация на господаря, като съ колективно настояване накаратъ господаря да направи всички възможни отстѫпки. Дружеството трѣбва да стане една организация за борба. Ако иска да нареди, да се плаща всѣка седмица, дружеството нѣма да пусне въ понедѣлникъ нито единъ работникъ при такъвъ господарь, който не е заплатилъ въ сѫбота вечерьта; то ще подържа отъ своята каса работницитѣ, до като не се сложи упоритията господарь. Това като се повтаря всѣкой пѫть съ една и сѫща строгость, скоро ще се вдоми обичая да се плаща редовно по седмици и съ време, никому на умъ нѣма да идва даже да го нарушава. Единъ господарь има твърдѣ голѣма слабость къмъ експлоатацията на дѣтинския трудъ. Дружеството нѣма да даде на тоя господарь възрастни работници (безъ каквото той все пакъ не може), до като не направи дѣцата да бѫдатъ такъвъ процентъ отъ възрастнитѣ, какъвто е установило дружеството за най-безопасенъ. Единъ господарь принуждава работницитѣ си да работятъ въ извънредни часове или въ недѣля. Дружеството знае, че отъ това ще се увеличи числото на безработнитѣ и нѣма да позволи на работницитѣ да испълнятъ исканието на господаря; ако чрезъ това тѣ останатъ безъ работа, дружеството ще ги подържа, до като се принуди господарьтъ да отстѫпи. Сѫщото може да се кажи за всички останали случаи, дѣто интереситѣ на работници и господари се сблъскватъ и дѣто работницитѣ съ колек-

тивно настояване могатъ да се сдобиватъ постепенно съ правдини и подобрения.

Обаче за да може едно дружество да бжде такава сила за работницитѣ въ дадена мѣстность, трѣбва негови членове да сж ако не всички, поне по-голѣмата часть отъ работницитѣ отъ даденъ занаятъ въ тая мѣстность и въ каситѣ на дружеството да има събрана голѣма сума като запасенъ капиталъ. Безъ тия двѣ нѣща дружествата нѣма да иматъ никакво значение предъ господаритѣ като работническа крѣпость. Тия двѣ нѣща пъкъ не дохаждатъ сами. Тѣ се създаватъ чрезъ дълга и упорита работа на много лица: най-напредъ на първитѣ агитатори за създаване на дружеството, а после и на самитѣ членове. Но отначало тая работа върви твърде мжчно и сами работницитѣ не сж въ състояние да я водятъ. Тѣ се израждатъ отъ нѣчие ржководство и дълго време единъ добъръ организаторъ трѣбва да наблюдава вървежа на дружественитѣ работи, да се намѣсва и да упжтва. Дѣто такива добри ржководители се намѣрятъ да насочатъ дружеството, както трѣбва, тамъ това дружество ще преуспѣва. Ние знамъ градове, дѣто работницитѣ по своя инициатива сж създавали дружества, но като не сж знаяли, какъ да наредатъ работитѣ си, дружеството имъ скоро се е развалило — често пжти само отъ неумѣние да се ржководятъ книгитѣ или отъ недовѣрие къмъ касиера.

Но и да се създаде въ единъ градъ добрѣ уредено дружество, пакъ това не е достатъчно. Въ всички почти наши индустрии работата се извършва съ много промѣнливъ темпъ: ту много работници се наематъ, ту се съкратява тѣхния брой до минимумъ. Това принуждава работницитѣ често да странствуватъ отъ градъ на градъ, да дирятъ работа. При такива условия много малко полза би имали работницитѣ отъ своето дружество. Ако отиде работникътъ въ другъ градъ, той престава да внася въ дружествената каса, не е вече членъ на дружеството, или, ако той би продължавалъ да бжде членъ, дружеството не може да контролира неговитѣ дѣйствия. Освѣнъ това, ако работницитѣ въ единъ градъ сж организирани, а работницитѣ въ останалата часть на страната не сж, то работницитѣ въ тоя градъ ще бждатъ безсилни срѣщу своитѣ господари, които могатъ да си послужатъ съ неорганизиранитѣ работници.

Ето защо, когато се пристжпя къмъ организирането на работницитѣ въ единъ поминъченъ клонъ, трѣбва организационното дѣло да се подхваща съ изгледи за разширочаване на организацията върху всички работници отъ този поминъченъ клонъ въ България. Но работницитѣ въ България сж изобщо толкова неразвити, че щастие е ако се намѣри единъ градъ дѣто изъ общото число може да се отдѣли една групичка работници, способни да ржководятъ дружествени работи. Въ такъвъ градъ, имедно може да се помѣщава централното дружество. Но какъ да се помогне на организационното дѣло въ другитѣ градове, дѣто работницитѣ сж по-малко на брой и по-неразвити?

Ние мислимъ, че Работническата Партия съ своитѣ готови вече политически организации може да услужи твърдѣ много на синдикалното движение на работницитѣ въ България и тия бележки сж написани, тъкмо за да посочатъ на тая възможность. Ако въ единъ градъ, дѣто сж струпани най-много и най-интелигентни работници въ даденъ поминъкъ, се е основало и закрѣпило едно професионално дружество за този поминъкъ, партийната организация изцѣло и партийнитѣ членове по отдѣлно, разбира се, ще дадатъ всичкото си съдѣйствие, щото тази организация да прибере колко може повече работници отъ тоя поминъкъ. Но понеже работницитѣ отъ сжщия поминъкъ изъ други градове сами не сж способни да направятъ друго дружество, или клонъ отъ това, работническата партия тукъ може да се яви съ мощната си подкрѣпа. Именно, подиръ едно споразумѣние съ централното дружество на работници отъ единъ занаятъ, работническата партия може да натовари свои членове въ другитѣ градове (може би и касиеритѣ на мѣстнитѣ партийни комитети) да станатъ единъ видъ агенти на това дружество. Тѣзи агенти ще обявяватъ въ своя градъ на работницитѣ отъ дадения занаятъ, че ако тѣ желаятъ да станатъ членове на еди-кое си централно дружество, нѣма нужда да се сношаватъ чакъ съ неговия касиеръ, а могатъ да внасятъ предвиденитѣ вноски и срѣщу това да се ползуватъ, пакъ чрезъ него, и съ защитата на дружеството. Този агентъ ще извършва надъ тия работници, които чрезъ негово посредничество ставатъ членове на дружеството, сжщо такъвъ надзоръ, на какъвто дружеството подлага и трѣбва да подлага своитѣ членове. Той ще праща до касиера на дружеството събранитѣ вноски, ще иска отъ касиера нужднитѣ суми за помощи и раздава такива помощи на повѣренитѣ нему работници. Чрезъ тая уредба и тамъ, дѣто има само 5 — 6 души работници, тѣзи работници могатъ да се организуватъ. А ако оставимъ работницитѣ да се сѣщатъ и да пристжпватъ за организация сами, тогава въ такива градове нѣма да има економически организувани работници, докато не се набере едно число отъ съзнателни работници, достатъчно да се образува клонъ или самостойно дружество — т. е. нѣма да ги има за дълго време. Съ тая уредба ние можемъ единъ видъ да изпреваримъ развитието и да създадемъ професионални работнически дружества за защита на труда преди още економическитѣ условия за тѣхното възникване да сж назрѣли както трѣбва. Нѣма защо да говоримъ, че единъ касиеръ на мѣстенъ партиенъ комитетъ, при малкото постоянна социалистическа работа въ провинцията, може да бжде агентъ на нѣколко професионални дружества. Така като туримъ на работа нашитѣ мѣстни партийни комитети, ние можемъ въ скоро време да реализираме три или четири работнически организации съ членове по цѣла България — печатарска, желѣзарска, дърводѣлска и може би табашка, — като помогнемъ на тия основани вече въ София организации да се разширяватъ изъ цѣлата страна. Печатаритѣ се опитаха съ свои сили и срѣдства

да основатъ въ по-голѣмитѣ градове дружества печатарски, та после отъ съединението на тия дружества да образуватъ общъ съюзъ на българскитѣ печатарски работници. Даже ако бѣше сполучилъ тоя опитъ, пакъ извънъ организацията щѣха да останатъ всички ония работници печатари, които работятъ въ малкитѣ градове въ малки работилници, често само по 4 — 5 души. Но този опитъ не сполучи и, както ние мислимъ, главно поради липса на опитъ и умѣние на работницитѣ. Тия, които сѫ начело на печатарското дружество въ София, сѫ хора възрастни — 25—35 годишни, — установени въ занаята, и съ дългъ опитъ. Освѣнъ това тѣ всѣкога сѫ се ползували съ помощь и съвѣтъ отъ страна на членове въ мѣстната партийна организация.

Това, което работницитѣ не сѫ въ състояние сами да направятъ, ще го направи Работническата Партия съ планомѣрно дѣйствие и като тури въ дѣйствие своитѣ организации. Нѣма да говоримъ до колко е важно дѣлото на синдикатитѣ и че тѣзи заслужватъ голѣмо внимание отъ страна на Работническата Партия. Който смѣта, че е твърдѣ важно за работническото движение и за цѣлата страна дори нашитѣ работници организувани да посрѣщатъ развиващия се капитализмъ, той ще се съгласи съ насъ, че вниманието на нашата партия трѣбва да се усрѣди главно върху работническитѣ синдикати. Съ това, което ние предлагаме, не се изчерпватъ всички срѣдства, които могатъ да развиятъ у насъ широко синдикално движение. Много срѣдства ще се намѣрятъ и ще започнатъ да се предлагатъ, ако ние започнемъ да мислимъ въ тая посока. И предъ видъ на това, че въпросътъ е важенъ, не ще бѫде злѣ, ако нашата партия изпрати нѣкой свой членъ основателно да изучи работническитѣ организации на западъ, да го снабди после съ литературата по предмѣта и да предостави нему да се грижи да създаде работнически дружества при мѣстнитѣ наши условия. Нашата партия тогава ще услужи на такъвъ организаторъ съ всички срѣдства и сили, които има на разположение, защото значението на работническата партия за живота не може да расте безъ съотвѣтенъ растъ на синдикалното движение между работницитѣ.

Ако изпращанието на нѣкой партиенъ членъ да изучи основно въпроса и тогава да се яви съ рефератъ предъ конгреса (а не следъ прочитане само на една-двѣ книжки) — ако това изпращане трѣбва да се реши отъ конгреса, опитътъ да се образуватъ клонове на сега сѫществующитѣ синдикати може, споредъ насъ, да се започне отъ централния комитетъ, като влезе той въ споразумение съ мѣстнитѣ комитети и съ настоятелствата на съотвѣтнитѣ синдикати.

Д. Д.

Социалната задача

отъ

Полъ Лафаргъ.

I.

Противницитѣ на социализма сж ужасни. Тѣ иматъ само два аргумента, но достатъчни, за да разрушатъ всичкитѣ комунистически теории, а тѣзи необорими аргументи сж два въпроса.

Начертайте ни и въ най-малкитѣ му подробности планътъ на комунистическото общество! Кажете ни точно, по кой напинъ ще става разпредѣлението на прогуктитѣ! Питатъ тѣ повелително смаянитѣ социалисти.

Но като ни полагатъ тѣзи два въпроса съ цель да ни смутятъ, нашитѣ противници несъзнателно заявяватъ високото мнение, което иматъ за нашата наука и нашия умъ. И наистина, човѣчеството още не е раждало човѣкътъ, който да е предсказвалъ въ всичкитѣ му дреболии обществото, което е трѣбвало да замѣсти онуй, въ което е той живѣлъ. Та и кой е предвиждалъ, даже и смътно, общественнитѣ резултати, които трѣбваше да докара унищожението на робството и крѣпостничеството? Или да дойдемъ по-наблизу, кой е економистътъ, ученията или държавниятъ мжжъ, който да е възвѣстилъ индустриалното и политическо преобразование, което трѣбваше да доведе употрѣбението на двигателната сила (force motrice) на пáрата и построяване на желѣзни пжтища?

Когато противницитѣ ни искатъ подробното описание на обществото, въ което наемния трудъ ще бжде замѣстенъ отъ общественния, а частната собственность отъ общественната, тѣ чисто и просто признаватъ, че ни считатъ за най-необикновеннитѣ пророчески гении на свѣта.

Благодаримъ. Но ние сме по-скромни, отколкото си мислятъ тѣзи господиновци за насъ: ние се отказваме да дадемъ описанието на Ерусалимъ, въ който наскоро ще влѣзе цивилизованото човѣчество, ние се ограничаваме съ теоретическото разрушаване на капиталистическия пъкълъ, до гдѣто смогнемъ да го унищожимъ и практически. Всѣко поколение си има и задачата: човѣцитѣ, които ще дойдатъ следъ насъ, ще построятъ комунистическото общество върху почвата, която ще сме почистили и на която ще сме поставили нѣколко реда камъне.

Трѣбва да си подпомагаме: това е естественъ законъ, казва баснописецътъ; за да не продължаватъ противницитѣ ни да ставатъ смешни, като ни считатъ за пророчески гении, азъ

ще си позволя да имъ укажа на друга мѫчна задача за разрешение, освенъ онази за разпредѣлението на богатствата, задачата за тѣхното произвеждание.

А тѣ иматъ право да ни искатъ решението на тази задача, и ако социалиститѣ бѣха неспособни да я разрешатъ теоретически и практически, всичкитѣ имъ обществении планове щѣха да изчезнатъ като сутренна мъгла предъ първитѣ лучи на слънцето и опититѣ имъ за обществено подновление не биха сполучили, както опититѣ на дѣцата да спратъ чрезъ пѣсъчни могилки издигващата се морска вода.

Тази задача е двойна:

1) Мѫжетѣ и женитѣ, призвани да съдѣйствуватъ за събарянието на капиталистическия режимъ и да се въсползуватъ отъ унищожението му, способни ли сѫ да продължаватъ общественото производство, таквозъ, каквото сѫществува.

Да.

Общественото производство се извършва и ръководи отъ наемни работници. Не може човѣкъ, ако ще би и економистъ, да бѫде толкозъ слѣпецъ, щото да не вижда, че въ желѣзницитѣ, рудницитѣ, работилницитѣ, фабрикитѣ и пр. не капиталиститѣ сѫ, които произвеждатъ и рѫководятъ, а рѫчнитѣ и умственни наемници. Съ отнеманието собственостьта отъ капиталистическата класа нито се унищожаватъ, нито се обезпокояватъ производителитѣ на общественното богатство, а напротивъ се насърдчаватъ, за да произвеждатъ повече, защото се избавятъ отъ паразититѣ, които заграбватъ една часть отъ плодоветѣ на трудътъ имъ и защото ставатъ съсобственици на всичкото обществено богатство.

2) Индустриалното и земледѣлческо производство е ли вече и ще продължава ли да бѫде въ състояние напълно да удовлетвори нормалнитѣ нужди на индивидумитѣ и на обществото?

Отговорътъ на този въпросъ изисква едно по-дълго развитие.

II.

Социалниятъ въпросъ, въпрѣки правдоподобнитѣ и справедливи ужъ лъжи, съ които сѫ го замотавали, е и винаги е билъ въпросъ на производството.

Човѣцитѣ почнали да се различаватъ и дѣлатъ на класи, отъ които еднитѣ натоварени съ защитата и спазванието на знанието и религиознитѣ традиции, другитѣ натоварени съ поддържанието на войницитѣ и жрецитѣ, само защото първобитнитѣ начини на производството сѫ били груби и сѫ изисквали втвърдяванието на занаятчията, презъ цѣлия му животъ и даже поколението му, въ единъ само занаятъ и защото производството не бѣше доста изобилно, за да удовле-

твърдѣ [illegible] нуждитѣ на всичкитѣ членове на обществото. Еднитѣ трѣбваше да живѣятъ въздържано, за да живѣе въ изобилие привилегированото малцинство; еднитѣ трѣбваше да бѫдатъ осѫдени на тежки ръчни трудове, за да иматъ другитѣ свободно време да се посветятъ на защитата и на умственния и артистически трудъ.

Туй дѣление на човѣцитѣ въ класи, което се продължава още отъ началото на историята, трѣбваше да трае до тогазъ, докато производството си остава трудно и неспособно, щедро да удовлетвори нормалнитѣ нужди на хората и обществото.

Днесъ задачата да се произвежда лесно и изобилно е разрешена.

Преди въвеждането на машината нужни бѣха цѣли години чиракликъ за изучването на единъ занаятъ и трѣбваше той да се упражнява постоянно, за да се не изгуби рѫчната ловкость. Днешния механикъ може следъ нѣколко мѣсечно упражнение да извършва най-разнитѣ занятия: да преде, да тъче, да шие съ машината, да върши и пр. Наскоро ще остане само едно занятие, занятието механикъ.

Механиката и химията до толкозъ увеличили силата на човѣшкия трудъ, щото нѣма вече нужди, които да не могатъ да бѫдатъ удовлетворени достатъчно и даже луксозно.

Ето два типически примѣра:

Въ втората половина на този вѣкъ имало е небивала нужда отъ желѣзо и стомана за постройката на желѣзни пѫтища и за разширението на индустриалнитѣ и земледѣлчески орѫдия. Капиталистическото производство се впрѣгна въ работата и удовлетвори всичкитѣ искания, даже ги надмина, защото въ желѣзарската индустрия е имало периодически кризи на свръхпроизводство, моменти, когато е било произведено толкось чугунъ и стомана, щото не е имало срѣдство, за да се оползотвори това, което е било произведено. А при туй, въ тѣзи петдесеть години земята се е покрила съ машини и метални постройки, набраздена е съ релси. Ако се натрупаха машинитѣ, релситѣ, всичкия металъ, изваденъ отъ рудницитѣ и излѣянъ въ работилницитѣ, биха се издигнали желѣзни планини, по-високи и отъ Алпитѣ.

Да се произвежда жито въ достатъчно количестве е първото условие за сѫществуване на цѣлото цивилизовано общество; тази задача е вече решена.

Въ департаментитѣ, въ които поземлената собственость е централизирана и въ които механическитѣ и научни начини на обработване сѫ приложени, зърненото производство достига до 25 и 30 хектолитра на хектаръ, а когато срѣдното количество въ страната е само отъ 15 хектолитра; преди тридесеть години това срѣдно количество е било отъ 13, 12 и даже 11 хектолитра.

Ако научното земледѣлие въ департаментитѣ на севѣро-източната область би било общо, Франция щѣше да прибира и 300 милиона хектолитра жито, намѣсто 100 и нѣколко

милиона, които пожънва всѣкигодишно, безъ при това да разширява повръхностьта на житнитѣ си полета, нито да увеличава земледѣлческия трудъ, а напротивъ би го намалила. Всички щѣха да ѣдатъ доволно и щѣше да артисва.

Азъ взехъ за примѣръ два необходими продукта, желѣзото и житото, но азъ можехъ да взема единъ следъ другъ всичкитѣ продукти и да покажа, че капиталистическото производство е тъй колосално, щото навсѫдѣ то надминава или може да надмине потрѣблението. Затова и грижата на интелектуалнитѣ не е вече: какъ да се произвежда? но какъ да се намѣратъ потребители? И отиватъ да ги диратъ въ Африка, Азия, Китай, по дяволитѣ.

Комуниститѣ мислятъ, че ако земледѣлческото и индустриално производство бѣше уредено по единъ народенъ и международенъ планъ, то ще трѣбваше да изисква отъ всичкитѣ здрави членове на обществото трудъ не отъ 8 часа на день, а отъ 4, отъ 3 часа, за да се удовлетворятъ изобилно всичкитѣ индивидуални и обществени нужди. Необходимото работно време би се намалявало съ прогреса на физическитѣ, химическитѣ и механически приложения въ индустрията.

Задачата за разпредѣлението, която за Прудона и всичкитѣ буржуа е най-важната, ще се разреши отъ само себе си; защото въ едно комунистическо общество никой не ще се лишава, за да увеличава дѣлътъ (паятъ) на другитѣ и никой нѣма да се труди двойно, за да доставлява свободно време за другитѣ.

Трудътъ, който въ капиталистическия свѣтъ е най-ужасното наказание, ще се обърне на умствено и физическо забавление, защото ще бѫде кратковременъ и постояно видоизмѣняванъ. Днесь човѣкъ ще бѫде измежду тъкачитѣ работници въ Лионскитѣ фабрики; утрѣ — измежду други, които ще жънатъ равнинитѣ на Боса;*) ще обработва желѣзото въ Крйозо и т. н. Въ Съединенитѣ Щати човѣцитѣ вече практикуватъ едно по друго най-разнитѣ занятия.

Тогавъ човѣкътъ ще бѫде свободенъ като птичка; той ще се пренася на всѫдѣ, гдѣто поиска; само тогазъ ще бѫде истински образованъ, защото ще познава техниката на всичкитѣ занаяти и искуства.

III.

Разпредѣлението на общественитѣ богатства е единствената грижа на капиталиститѣ, които не произвеждатъ нищо друго, освѣнъ извержение. Тѣ тъй добрѣ сѫ уредили своето умразно цивилизовано общество, щото разпредѣлението на благата става слѣпишката: който нѣма шансъ да се сдобие съ

*) Французка областъ, плодородна съ жита. *Прев.*

добъръ номеръ, пука отъ гладъ, а други — отъ недосмиланието на много ястия.

Капиталиститѣ се боятъ да не бѫде сѫщото и въ обществото, въ което орѫдията на труда ще бѫдатъ национализирани; но нека се успокоятъ, защото ще бѫде невъзможно да се прави толкозъ зло, колкото тѣхъ. Ще има доста разни храни въ всѣко комунистическо общество, за да продължаватъ да се тѫпчатъ до несмилание.

Отъ тѣхъ не ще се изисква никакъвъ умственъ или рѫченъ трудъ, за да се смущаватъ тѣхнитѣ придобити навици: ще ги оставатъ свободно да си продължаватъ своето благородно и единствено занятие — чревоугодието; тѣ ще бѫдатъ производители на торъ.

Прев. отъ френски: **Г. Стефановъ.**

Пакъ по нашата дѣятелность. [1]

За да се избѣгнатъ всѣкакви недоразумения, трѣбва да се добрѣ помни научното опредѣление на *социализма*, дадено намъ още отъ нашитѣ учители, К. Марксъ и Ф. Енгелса. Социализмътъ не е една рецепта за изцѣряванието на каквато и да било обществено зло, въ каквито и да било страни, той не е магически жезълъ, който всѣкога и навсѣкадѣ да може да разрешава въ практиката общественитѣ проблеми. Научниятъ социализъмъ е теоретическо изражение на борбата на работническата класа и буржуазията въ съвременното капиталистическо общество. Когато пролетариятътъ бѣ достигналъ едно доста високо развитие, като самостоятелна обществена класа въ срѣдата на другитѣ съсловия и класи, що испълнятъ съ своитѣ борби и отношения цѣлия общественъ животъ, тогава само можеха да се схванатъ и научно обосноватъ неговитѣ исторически задачи въ съвременното общество. И научниятъ социализмъ като освѣтлява отъ една страна, посредствомъ всестраното изучване на съвременото общество, класовата борба на пролетарията; като прави *съзнателна*, *планомѣрна*

---

[1]) Отъ частни писма се научихме, че прежната статия подъ сѫщия надсловъ е подигнала недоразумения между нѣкои другари. Това ни застави да поясним̀ъ мислитѣ си, особено тия отъ тѣхъ, които сѫ се разно схванали и тълкували отъ мнозина. Ще споменемъ между другото, че не нѣкакво ново направление на социалистическата пропаганда искаме да прокараме; касае се, безъ съмнение, за продължението на социалистическата критика и дѣятелность въ прежното направление (представлявано отъ „*Ново Време*“ и „Работнически Вѣстникъ“), като се тѣ расширочаватъ и задълбочаватъ въ всичкитѣ придобития на научната мисъль, на практиката на социалистическитѣ партии на Западъ и всестраното изучване на нашата собствена срѣда. Съ това ще се докаже още веднажъ жизнеспособностьта, научностьта на нашето учение, което се подтвърждава отъ цѣлия прогресъ на научната мисъль, както и отъ развитието на живота, на общественитѣ отношения. Съ това ще се докаже, че социализмътъ не е догма, а жива, развивающа се наука.

Х. Н.

и *целесъобразна* практическата дѣятелность на социалистическитѣ партии, — сѫщевременно, отъ друга страна, той се промъква въ всичкитѣ области на човѣческитѣ знания, революционизира ги посрѣдствомъ своя новъ наученъ методъ на изследвание и образува по тоя начинъ едно цѣло, системно свѣтовъзрѣние. Влиянието на общественитѣ знания е било и е много по-голѣмо, отколкото се е мислело до сега, — ето защо социализмътъ указва едно мощно влияние върху много науки, които сѫ се смѣтали за самостоятелни и далечъ стоящи отъ практическия общественъ животъ на човѣка, като философията и др. Но безъ съмнение най-голѣмо е влиянието на социализма върху общественитѣ науки, сферата на които се далеко разширочава, отъ като той се е промъкналъ въ тѣхнитѣ области. Така социализмътъ е не само *съзнателната обществена дѣятелность на работническата класа въ съвременото общество*, той е и *наученъ методъ на изследвание*, той е *научна теория*.

Отъ казаното по горѣ лесно може да се разбере, отъ гдѣ происхожда *интернационалниятъ* характеръ на социализма. Капитализмътъ завлича въ своето развитие повечето страни, и когато въ тия капиталистическата експроприация създаде безимотнитѣ работници, когато стоковото производство и наемниятъ трудъ станатъ основнитѣ характерни черти на общественнитѣ отношения на тия страни, тогава работническото движение изниква, тъй да кажемъ, само по-себе си. Цѣлиятъ механизмъ отъ противоречия, ща създава по-нататъшното развитие на промишленостьта, потикватъ и спомагатъ работническата класа да се самоопредѣли като отдѣлна класа и да поведе систематическа борба за подобрение своята непосредствена участь, която постепено, вследствие самото естество на капиталистическитѣ отношения се преобръща въ съзнателна борба противъ капиталистическия режимъ. Вследствие на интернационалния характеръ на капиталистическото производство, работническото движение взима тъй сѫщо интернационаленъ характеръ. Осѫществяванието на много отъ реформитѣ, искани отъ социалистическитѣ партии, е възможно само при задружното работение въ разнитѣ страни, като напр. прокарванието на минимална заплата и максималенъ работенъ день; особено по голѣмитѣ реформи, които работническата класа ще има да прилага за своето окончателно освобождение, ще бѫдатъ възможни само при задружното дѣйствие на работницитѣ отъ всичкитѣ културни страни. А обединението на работницитѣ отъ разнитѣ страни е възможно, защото навсѣкадѣ тѣ иматъ да се борятъ противъ капиталистическия режимъ, еднакъвъ въ своитѣ общи черти навсѣкадѣ. Работни-

---

Въ нашата социалистическа литература сѫществуватъ цѣлъ редъ съчинения отъ първостепени теоретици на научния социализмъ, та не е наша работа да излагаме наново това що е вече прекрасно написано, ний само бихме обърнали вниманието на читателя върху прѣводитѣ на съчиненията на К. Каутски, Плехановъ, Девиль и др., гдѣто всѣки би намѣрилъ, при всѣко едно прилистяние и внимателно прочитание, ново богатство отъ мисли. Така, и само така, ние бихме се срастнали съ социалистическата мисъль, тя би станала наша плъть и кръвь, и тогава ние бихме умѣли да погледнемъ много по трезво и *самостоятелно* на всички въпроси, що се испрѣчватъ катадневно въ нашата практика. Това казваме, защото знаемъ, какъ често на ново и съвършено безъ подготовка се говори у насъ за работи, които ние бихме могли да знаемъ, ако само искаме. Но на предмета си.

ческото движение въ всички страни се стреми да обедини цѣлата работническа класа и всички онеправдани съсловия отъ днешния общественъ редъ, за да премахне частната собственость и я замѣни съ обществената, да въдвори социалистическото общество на мѣстото на съвремено-капиталистическото общество. Ето защо не може да се говори за самобитенъ български социализмъ, ето защо нашето работническо движение по-необходимость ще слѣдва пѫтьтъ на работническото движение въ културнитѣ страни, и ето защо, най-после, ние трѣбва да бѫдемъ въ постоянни духовни връзки съ интернационалния социализмъ.

Но ако законитѣ на капиталистическото развитие сѫ наложили печата си на всички почти страни, а така сѫщо и на нашата, отъ това не слѣдва, че развитието на всички страни става по единъ и сѫщъ начинъ. Историята на капитализма въ Англия се различава отъ тоя на капитализма въ Германия, защото макаръ и въ едната и въ другата страна да виждаме еднакво постепено, но сигурно надмощие на капитала въ обработвателното и добивателно производство надъ дребната собственость, но пѫтьтъ, презъ който е преминало развитието на промишленостьта, не е билъ сѫщия въ Англия, какво е билъ въ Германия, защото общественото положение на тия двѣ страни се е различавало и различава въ много отношения. Законитѣ на капиталистическото производство, обяснени отъ Карлъ Марксъ и Ф. Фридрихъ Енгелсъ, сѫ общи закони на това производство, които проявяватъ своето дѣйствие, които могатъ да се констатиратъ въ всичкитѣ страни съ такова производство, но срѣдата, въ която тѣ се проявяватъ въ една страна, може да бѫде много различна отъ тая на друга една страна, вследствие на което общитѣ закони могатъ да се истъкнатъ въ тия разни срѣдъ само слѣдъ като се направи отвлечение, абстракция отъ тѣхното (на срѣдитѣ) разнообразие, като не се вематъ предъ видъ хилядитѣ частни условия, които могатъ въ една или друга степень да затулятъ проявлението на общитѣ постоянни отношения или закони. Така че, ние нѣма защо да искаме да откриемъ въ нашата страна всичкитѣ явления, що сѫ съпровождали промишленото развитие въ другитѣ страни, но затуй пъкъ трѣбва да не се изгубваме, забравяме въ особеноститѣ, частноститѣ на нашитѣ условия и да не видимъ въ тѣхъ могѫщото дѣйствие и на общитѣ закони на капиталистическото производство. Срѣдата, въ която начена да се развива нашата индустрия, се различава отъ тая на другитѣ страни, ето защо общественитѣ форми, въ които се проявява у насъ дѣйствието на общитѣ капиталистически закони, не сѫ сѫщитѣ, като тия въ другитѣ страни. Въ природата, както и въ обществото единъ и сѫщи законъ може да произведе твърдѣ различни слѣдствия въ зависимость отъ условията, всрѣдъ които той се проявява. Така падающата топка ще опише перпендикуляръ, или ще се отклони отъ него въ разни посоки, въ разни ѫгли, ако ѝ припречимъ плоскости, разно расположени; така свѣтлината, слѣдъ като проникне въ водата, продължава да се распространява по сѫщитѣ закони, както въ въздуха, но свѣтливия лѫчъ се отклонява отъ първото си направление, защото гѫстотата на водата се различава отъ тая на въздуха и пр. и пр.

Сега е вече ясно, защо е необходимо за социалистическата партия у насъ да изучава съ общи усилия най-подробно срѣдата, въ която ти има да се развива. Другарьтъ Д. Благоевъ въ своята книга „*Социализмътъ*

и Работническиятъ въпросъ въ България" ни дава най добъръ опитъ да се схване и обясни развитието на капиталистическитѣ отношения у насъ, и ние я имаме като основа, отъ която излизаме, т. е. всѣкога предполагаме, че читателитѣ, съ които размѣняме нашитѣ мисли, иматъ предъ видъ всичко казано въ нея. Не е достатъчно само така безъ провѣрка, да приемаме положението, че у насъ капитализма сѫществува и че индустрията е пустнала вече корени. Всички ние, които третираме разнитѣ въпроси, що могатъ да изникнатъ и изникватъ при дѣятелностьта на социалистическата партия, трѣбва еднакво старателно да асимилираме, усвояваме всички вече придобити, несъмнени истини и тогава само е възможно да се разбираме безъ много спорове при понататъшнитѣ разисквания. Ние сега нѣмаме възможность да правимъ много полезната работа, що авторътъ на горнята книга е извършилъ, и върши още; нашата цель е да направимъ само нѣкои общи забелѣжки по начинътъ, по който трѣбва да се постѫпва при разискването въпроситѣ по нашата дѣятелность. На и не е мислимо заведнажъ и отнапредъ да се разрешаватъ практически въпроси, които всѣкога се поставятъ въ особена форма и при особени обстоятелства. Цельта на нашитѣ другари не трѣбва да бѫде да изнамерятъ отъ сега разрешението на всички въпроси, що може да се предположи, че ще се наложатъ нѣкога, трѣбва да се стараемъ да истъкваме належащитѣ, дѣйствително сѫществующитѣ въпроси, защото правилното разрешение на въпроситѣ е предрешено още въ тѣхното правилно поставяние.

Единъ отъ първитѣ въпроси, които трѣбва да ни занимаватъ, е, безъ съмнение, въпросътъ за развитието на индустрията и капитализма у насъ, защото въ тѣхъ е залогътъ на нашитѣ бѫдѫщи успѣхи като социалисти; нѣщо повече, въ тѣхното развитие е спасението на нашата страна отъ окончателно съсипвание и израждание на грамадната часть отъ нашето население. За примѣръ могатъ да ни служатъ други страни съ закъснело развитие, като Индия напр., отъ която Англия въ течението на много дѣсетелетия е извличала годишно по нѣколко стотинъ милиона лева, но за която тая сѫщата Англия почти нищо не е направила, защото индустрията тамъ, въ Индия е развита само въ нѣкои краища, а грамаднитѣ индийски поляни се покриватъ съ коститѣ на измрѣлитѣ отъ гладъ туземци. Разбира се, че нашиятъ случай не е сѫщия, и отъ всичко се вижда, че нашето економическо развитие има по-утѣшително бѫдѫще, макаръ и много условия за неговия свободенъ и бързъ напредъкъ да липсватъ.

Въпроситѣ за развитието на капиталистическитѣ отношения у насъ иматъ различно значение за социалистическата партия. Съ едни отъ тия въпроси тя ще се срѣща при своята практическа дѣятелность, — а тѣ сѫ най-важнитѣ за нея, — други иматъ и ще иматъ за нея чисто теоретическо значение, т. е. че социалистическата мисъль като едничка, която вѣрно анализира общественитѣ явления, се старае и ще се старае да проникне въ всички тѣхни области и тогава, когато работническата класа не е още достатъчно силна, за да вземе едно опредѣлено поведение въ своята борба по отношение къмъ тия въпроси. Така ние смѣтаме отъ родътъ на първитѣ въпроси, т. е. отъ родътъ на тия, които прямо могатъ да интересуватъ социалистическата партия, въпросътъ за *протекционизма*. Протекционизмътъ е оказалъ голѣмо влияние въ развитието на

промишленостьта на повечето индустриални страни, почти всички сѫ минали презъ неговия фазисъ, до гдѣто слабостьта на вътрѣшната индустрия принуждавала правителствата да идватъ на помощь на буржуазията и да облагатъ съ мита вноснитѣ фабрични произведения. При едно по-високо индустриално развитие, свободната търговия е, която заменява протекционизма и е тя тогава едно важно, даже необходимо условие, за понататъшното развитие на индустрията. Защото тогава протекционизма, като прави отъ вътрѣшния пазаръ на страната тържище само за вътрѣшни произведения, цѣната на които остава постоянна, сѫщевремено спира въвежданието на по-усъвършенствувани средства за производството отъ фабрикантитѣ; а свободната конкуренция потиква вътрѣшното индустриално развитие, което безъ нови усъвършенствувания не би могло да устои на по-ефтинитѣ и произведени съ по модерни средства продукти. Въпросътъ за протекционизма е поставенъ на дневенъ редъ отъ нѣколко конгреса на нѣмската социалъ-демокрация, така той биде поставенъ и въ последния неинъ тъзъ-годишенъ конгресъ. Интересно е, че германската буржуазия още днесъ иска ограничението на външния вносъ съ мита. Но социалната-демокрация разкрива нейнитѣ замисли. Работата е тамъ, че ако нѣмската буржуазия си осигури вътрешния пазаръ, тя ще може да държи продуктитѣ на една висока цѣна (сѫщото се постига съ трюстоветѣ въ Америка и др.) и по този начинъ си създава възможность да продава сѫщитѣ продукти вънъ отъ страната на по-ниска цѣна и да подбива чуждата конкуренция. Разбира се, че такъвъ единъ въпросъ има най-голѣмо значение за индустриалното развитие на страната, за населението, което употреблява продуктитѣ и, следователно, за социалистическата партия. Не искаме да кажемъ, че въпросътъ за протикционизма има и за нашата партия сѫщото значение, но все пакъ той испъква предъ нашитѣ депутати въ Народното Събрание и тѣ трѣбва да държатъ по него една опредѣлена политика. Какъ е поставенъ тоя въпросъ у насъ, ние не можемъ да разискваме сега, но отъ казаното за възможностьта на чуждия капитализмъ да внася въ закъснелитѣ страни своитѣ продукти на низски цѣни, т. е. да може да понася тѣжестьта на митата, безъ да увеличава цѣната на продуктитѣ; отъ обстоятелството, че даже ако съ високитѣ мита се подигне цѣната на външнитѣ продукти, вътрѣшната промишленость като недоразвита и въ безопасность отъ чуждата конкуренция подържа почти на сѫщата височина и своитѣ произведения, отъ което следва, че потрѣбителитѣ плащатъ не само митата, що държавата взема въ видъ на косвени данъци, но плащатъ още и мѣстнитѣ произведения на една по-висока цѣна; отъ тия съображения и нѣкои други, които би могли да се истъкнатъ само при изучванието на въпросътъ, както той стои у насъ, особено отъ въвежданието на акциза, — ние заключаваме, че протекционизмътъ, до колкото подъ него се разбиратъ само покровителственнитѣ мита, и е едно отъ условията, които ще помогнатъ много на индустриалното ни развитие. Но да не забравяме, че подъ протекционизмъ се разбира, че вътрѣшното покровителствувание на индустрията отъ държавата, което, кога става планомѣрно и съ запазвание интереситѣ на работнитѣ съсловия, е, разбира се, едно добро условие за промишления прогресъ. Разбира се, че ние говоримъ тукъ върху протекционизма à titre d'exemple, т. е. искаме да покажемъ съ единъ примѣръ само, какъ извѣстни въпроси, касающи

нашето економическо развитие, преставляватъ *практически* интересъ за социалистическата партия и че тя трѣбва да се справи съ тѣхъ, за да може да се държи една систематична тактика при тѣхното разискване въ пропагандата, агитацията или парламентарната си дѣятелность.

Но има други въпроси, касающи економическото ни положение и които иматъ за насъ само *теоретически* интересъ. Така, напримеръ, последнитѣ вълнения между селенитѣ, или така нареченото селско движение може да ни интересува само като симптомъ на пропаданието на дребното землевладѣние и, същевременно, признакъ на скорошното влизание на селската маса въ нашия общественъ животъ. Ние не би трѣбвало да жалимъ трудъ да освѣтлимъ тия бунтовнически избухвания, колкото се може повѣрно, да схванемъ тѣхнитѣ причини и влияние върху развитието на страната ни, но било вследствие на самия неопредѣленъ характеръ на това движение, било вследствие на слабостьта на нашата партия, ние сме принудени да останемъ пасивни зрители.

Думата бѣ за капитализма у насъ и поради това се спрехме повече върху значението, което представляватъ за насъ економическитѣ въпроси, изникващи отъ изучванието на неговото развитие. Но колкото и голѣмо да е за насъ значението на тия въпроси, още по-голѣмо е това на въпроситѣ, касающи положението на работническата класа у насъ. Защото социалистическото движение има до толкова обективно, обществено значение въ развитието на живота, до колкото то представлява съзнателната класова борба на пролетаризираното население. Въ обществения животъ, както и въ природата, всѣка сила взема мѣсто въ редътъ на явленията, влиза като факторъ на разнитѣ проявления на дѣйствителностьта, пропорционално на своята обективна голѣмина. Обществения животъ се точе отъ взаимната борба на класитѣ и съсловията, които участвуватъ въ него като образователни елементи, като фактори, — не защото отдѣлнитѣ личности не взематъ участие при развитието на общественитѣ форми, а защото тѣ, като влизатъ при процесътъ на производството въ опредѣлени обществени отношения, се групиратъ независимо отъ тѣхната воля и съзнание, въ дадени еднообразни обществени категории, състоещи отъ лица съ еднакво обективно обществено положение. Ето защо не Дидро, не Русо и не Сиесъ направиха великата френска революция, а така нареченото трето съсловие или сегашната буржуазия. Сѫщо въ съвременото общество, като фактори участвуватъ не личноститѣ, а съсловията, класитѣ. Работническата класа ще може до толкова да влияе върху развитието на живота, върху неговото изменение и подобрение въ социалистически смисълъ, до колкото той дѣйствува именно като *обществена класа*, обединена, сплотена въ една политическа партия. Всичкитѣ усилия на социалистическитѣ партии сѫ насочени именно къмъ вкарванието на голѣмитѣ работнически маси въ работническото движение, защото само тогава срѣщу буржуазията като обществена класа съ сѫществующето капиталистическо производство и всички държавни и обществени институции, що служатъ на това производство, само тогава срѣщу буржуазията ще се яви обществена сила въ състояние да се бори съ нея и да я замѣстя като факторъ въ общественитѣ явления. Какъвъ смисълъ има распокъсаната борба на работницитѣ противъ организираната държава и цѣлия тоя общественъ и поличически ме

ханизмъ, като начнемъ отъ полицейското насилие и свършемъ съ литературата и науката, които служатъ на властвующата буржуазия? Самия механизмъ на капиталистическото производство е сложно сплетенъ и представлява едно цѣло, за замененнето на което се изисква съвокупното и едновремено дѣйствие на цѣлата тая обществена класа, която играе решающе значение въ тоя механизмъ днесъ, която едничка участвува непосредствено въ производството, но която не притежава средствата на производството. Именно обществения характеръ на производството въ развитото капиталистическо общество и частната собственость върху средствата на това производство е вътрешното противоречие на съвременото общество, що потиква работническата класа къмъ организирана борба, що прави тая борба една *историческа необходимость*.

Ако е така, не ще съмнение, че първата и най-главната задача на социалистическата дѣятелность е пръсканнето на класово съзнание въ средата на промишленитѣ работници и тѣхното политическо и економическо организиране. Всичко, що имаме ние да вършимъ, трѣбва да се измѣрва отъ гледището на тая наша първа задача, т. е. че колкото широка и разнообразна да бѫде нашата дѣятелность, тя всѣкога трѣбва да се опредѣля отъ интереситѣ на чистото работническо движение. Защото всѣкога, когато ние ще излеземъ изъ тия рамки, ние ще се отзовемъ въ положението на утописти, прости идеалисти, що мечтаятъ да правятъ това и онова, безъ да си даватъ смѣтка за *наличнитѣ обществени сили* съ които могатъ да се реализиратъ тѣхнитѣ желания. Ето защо ние казахме, че социализма не е магически жезълъ, съ когото да управляваме общественото развитие тъй, както стария пророкъ управляваше природата. Самитѣ обществено-економически причини, що пораждатъ социалистическото движение, опредѣлятъ задачитѣ, които то *може да изпълни* и които, следователно, трѣбва да си поставя. Мисията на работническата класа е да преобразува днешната собственость въ обществена, колективистическа, като мине презъ цѣлъ редъ реформи, що самото развитие на капиталистическото общество прави възможни и ги налага като необходими. Ролята на социалистическата партия е роля на акушерка, що има съзнателно да помогне за рождението на социалистическото общество. Не че това последнето би могло да се яви на свѣтъ безъ усилието на работницитѣ, безъ социалистическото движение. Работницитѣ при процеса на капиталистическото производство встѫпятъ въ опредѣлени обществени отношения между себе си отъ една страна, и между тѣхъ и буржуазията като класи — отъ друга; или че, независимо отъ съзнанието на отдѣлнитѣ работници, всѣки отъ които иска да се ископчи изъ положението на наеменъ робъ, тѣ всички се отзоваватъ въ едно и сѫщо обществено-економическо положение, опредѣлено отъ цѣлата система на съвременнитѣ капиталистически отношения. Отъ *индивидуалната свобода* тѣ преминаватъ въ *общественната необходимость*.

Само че днесъ въ значителна степень тая обществена необходимость за работническата класа е една *съзнателна* обществена необходимость. Защото до сега борбата на класитѣ въ человѣческото общество е била слѣпа, цѣлата система отъ обществени, политически, економически и др. отношения се закривали отъ погледътъ на борящитѣ се класи тѣхнитѣ истински, ективни обществено-економически отношения. Отъ момента, когато хората

почнаха да произвеждатъ, за да размѣняватъ, отъ момента на първото обществено раздѣление на труда, истинскитѣ отношения на хората при процеса на производството сж били затулени отъ отношенията и свойствата на произвежданитѣ продукти и отъ цѣлата система обществени отношения, що сж изникнали на почвата на новитѣ производствени отношения между хората.

Сжщо и въ съвременото общество буржуазията, до колкото и да е отдѣлена, обособена като отдѣлна класа съ свои опредѣлени стремления, до колкото и упорно и систематически тя да прокарва, реализира всички обществени институции, що развитието на капитализма прави необходими, —тя все си остава обществена класа, слѣпо дѣйствующа, защото тя не може да отстрани хилядитѣ противоречия, породени отъ развитието на буржуазното общество. А тя не може да направи това по простата причина че има едно основно, тъй да кажемъ логическо, противоречие въ самото нейно сжществувание като класа, що владѣе средствата за производството. Буржуазията не може да излѣзе като организаторка на съвременото производство въ колективистическо, защото тя сжществува благодарение на сжществуванието на частната собственость, т. е. на това сжщо противоречие между обществения трудъ и частното владение. Но буржуазията не иска и не може да премахне и много отъ другитѣ хиляди противоречия, що испълнятъ днешния животъ и нѣкои отъ които би могли да се отстранятъ даже въ рамкитѣ на съвременото общество. Така *милитаризма* изникналъ въ началото на развитието на последнето, сега е учаналъ пречка за понататъшното развитие на промишленостьта, защото той костува милиарди, истръгнати отъ населението, потребителната способность на което се така намалява. Истина, че милитаризма дава работа на много индустрии, но хилядитѣ работни ржцѣ, които той отклонява за дълго време или за всѣкога отъ производството, военната безработна каста, що създава, както и средствата, що струва, сж тѣжки окови, що тежатъ върху економическия прогресъ. Но буржуазията има нужда отъ войска за външнитѣ ей пазари, тя има нужда отъ нея още и за продължение на своето класово господство. Ето защо тя тъй упорно продължава да пръска милиарди за топове и пушки.

Друго противоречие въ съвременото общество е тенденцията да се възнаграждава, колкото се може по-малко, работническия трудъ, за да се увеличава принадената стойность, а следователно и богатството на капиталиста, който се стреми да увеличи своето производство, за да си присвои повече неплатенъ работнически трудъ. Но разширочаванието на производството иска и разширочавание на пазаря за увеличеното количество стоки, външния пазаръ е широкъ, но не бездраниченъ и костува средства на цѣлата страна, а вътрѣшния се вижда замедленъ въ своето естествено развитие, при диференцирането на труда и производствата, отъ бѣдностьта и т. н. На външния пазаръ се сблъскватъ много и силни конкуренти, което не всѣкога увеличава износа на всѣка страна, тъй както се е предполагало въ слѣпото произвеждание на повече и повече продукти, за да се натрупатъ по-голѣми и по-голѣми капитали. Отъ тукъ произхождатъ *економическитѣ кризиси*, при които производството въ много индустрии напълно или отчасти спира грамадни количества стоки сж натрупани въ магазинитѣ и складоветѣ, а хиляди работници се виждатъ из-

хвърлени отъ работата и осждени на гладъ, защото сж произвели много. Но кризиситѣ се отразяватъ гибелно и върху цѣлото население, защото тѣ спиратъ маса производства съ себе си, задържатъ търговията и пр. [1]). Буржуазията е некадърна да отстрани гибелнитѣ последствия на кризиситѣ и тѣ не ще изчезнатъ освенъ въ организираното социалистическо производство.

За да дообяснимъ какъ буржуазията не дѣйствува съзнателно и планомерно, за да разрешава всички проблеми, що развитието на капитализма поставя и неразрешението на които спъватъ това развитие, като създаватъ непримирими противоречия, — ще си послужимъ и съ съпоставянието на днешната *правова, юридическа система* и развитието на дѣйствителнитѣ отношения въ днешното общество. Цѣлата тая система е основана на частната собственость и щомъ махнемъ отъ нея понятието за собственостьта, тя се обърща въ непонятенъ хаосъ отъ голи опредѣления. Правовата система е съградена да регулира отношенията на собственицитѣ и тя се осъвършенствувала паралелно съ развитието на тия отношения, паралелно съ развитието на индустрията и търговията; така търговското право, особено неговитѣ отдѣли за търговскитѣ и индустриални общества, е плодъ на последния прогресъ на икономическия животъ. Но последния е докаралъ и пролетаризиранието на грамадното множество отъ населението, несобственицитѣ сж еднакво граждани както и собственицитѣ, но за тѣхъ гражданското право е чуждо, тѣ се не интересуватъ отъ него, нито то отъ тѣхъ. Днешното право се занимава съ личностьта до толкова, до колкото задъ нея се крие една обществена сила, нейната собственость. Ако въ съвременитѣ кодове заменимъ „правата на личностьта“ съ „правата на собственостьта“, ние ще получимъ само това променение, че ще се доближимъ по-вече до истината. Буржуазията старателно легализирва и кодефицира всички нови отношения въ нейния икономически животъ, които искатъ вече едно урегулирване за разрешението на възможнитѣ конфликти, но тя се не само хичъ не грижи за уреждането и кодефицирането на отношенията между новитѣ безимотни слоеве и себе си, но се и прямо противи на всѣка постжпка, която е насочена къмъ създаванието на работническото законодателство. Въ тая областъ буржуазията е привърженица на «laissez-faire, laissez-passer», на пълната „свобода на личностьта“, както се изразяватъ нейнитѣ защитници, което значи на пълното, безнаказаното и неограниченото робство на наемния трудъ подъ игото на всѣсилния капиталъ. Буржуазията признава правото надъ собственостьта, надъ чуждия експлоатиранъ трудъ, но тя не признава правото на личностьта надъ плодоветѣ на собствения си трудъ. Това е то прехвалената свобода на личностьта въ съвременното общество. Но да признае това право, както и много други искани отъ грамадната часть на културнитѣ народи, тя не само не иска, но и не може, защото безъ експлоатацията на наемния трудъ капиталистическия режимъ остава въ въздуха. Ето гдѣ сж основитѣ

---

[1]) Съ развитието на пжтнитѣ съобщения и капитализирането на нови пространни и гжсто населени страни, съ въвежданието на справочната бюра за вноса и износа, търсенето и предлаганието, съ явяванието на голѣмитѣ монополии, трюстоветѣ и др., прежното дѣйствие на кризиситѣ се умекчава, безъ да изчезне, а въ бждаще сигорно ще се усили.

на борбата между новитѣ правови отношения, които се налагатъ при днешното общество и тия, които сѫ съотвѣтствували на неговитѣ първоначални фазиси отъ развитие. Правовитѣ отношения стѣгатъ по нататъшното развитие на обществото, тѣ трѣбва да бѫдатъ раскъсани. И буржуазията напраздно се опитва да увѣковѣчи днешнитѣ законодателства съ разни нови комбинации на стари принципи, както е случая съ новия граждански кодексъ въ Германия, съ когото проглушили свѣта професионалнитѣ защитници на буржуазията въ университетитѣ. Социалистическата критика въ Германия показа, какъ тоя венецъ на юридическата мѫдрость, колкото и искустно сглобенъ и съшитъ, е далечъ отъ да бѫде една цѣлна и логическа правова система, защото не могатъ се примири и загладн тоя лабиринтъ отъ противорѣчия съ които е испълнено днешното общество; но тоя кодексъ е особено реакционенъ и насоченъ противъ интереситѣ на работното население и съ това се доказва още веднажъ непримиримостьта между буржуазнитѣ правови институции и нарастналитѣ производителни сили на днешното общество.

Сега да се повърнемъ върху дѣятелностьта на работническата класа, организирана въ партия, която може да се характеризира като съзнателна обществена необходимость. Което значи, че организираната работническа класа участвува съзнателно въ общественитѣ борби, не че непремено всѣки работникъ или всѣко дѣйствие на една работническа организация дѣйствуватъ като съзнателни единици, — но че въ своята цѣлость дѣятелностьта на организирания пролетариятъ се съзнателно насочва всѣкога споредъ условията, всредъ които се проявява къмъ социализирането на съвременото общество. Нашата цель е да покажемъ, колко голѣмо значение има изучването условията на водение работническата пропаганда и борба, за успѣшното растение на социалистическата партия. Защото нашата пропаганда и борба, нашата дѣятелность не може да бѫде съзнателна, освѣнъ при условието: да се справя съ всички условия, що среща на своя пѫть. Що значи, дѣйствително, съзнателна дѣятелность? Въ природата то значи да изучимъ свойствата, законитѣ на предметитѣ и явленията, и съобразно съ тѣхнитѣ свойства и закони да имъ въздѣйствуваме. Въ обществото, гдето работническата класа се явява като единъ отъ факторитѣ на процесътъ, въ който той участвува и който той трѣбва да освѣтлява научно, за да бѫде неговото участие съзнателно, — въ обществото работата не стои тъй просто, защото явленията сѫ много по сложни, съпровождани съ хиляди най-различни влияния и тъй сплетени, че не тѣхното изолирване и изучаване (както въ природата, и което тукъ е невъзможно), а за тѣхното абстрохиране отъ временото и случайното, за да се схване постоянното и сѫщественото се иска много трудъ и внимание. Разбира се, че ние не мислимъ да сравняваме работата на химика въ лабораторията съ тая на социалистическата партия въ обществото, ние направихме само една аналогия.

Противопоставянието дѣйтелностьта на буржуазията съ тая на работническата класа ни показва разликата, която сѫществува между съзнателната обществена дѣятелность и слѣпата, безсъзнателната дѣятелность. Когато социалистическата партия иска работническо законодателство, тя прави това, защото въ днешното производство ограничението експлоата-

цията на труда е не само възможно и въ интереса на работницитѣ, но и необходимо за индустриалното развитие. Когато социалистическитѣ партии въ напредналитѣ страни сѫ за свободна търговия, тѣ искатъ това не само заради непосредственитѣ интереси на работницитѣ потребители, но защото свободната конкуренция е още мощниятъ лостъ, що не дава на икономическото положение ни единъ моментъ да дойде въ застой, въ равновѣсие, а постоянно го тика на напредъ и на напредъ. Когато социалистическата партия иска да се бори съ алкоолизма не посредствомъ въздържателнитѣ дружества, а посредствомъ подобрение материалното положение на работницитѣ, тя върши това не само поради убѣждението, че доброто хранение и материално доволство сѫ редко съвместими съ пиянстцото, но още защото последното средство е единичкото, което дѣйствително е осѫществимо и възможно и което е въ съгласие съ всичкитѣ други искания на работническата класа и пр. и пр.

Дѣйствително, ако ние не изучавахме условията, въ които ще работимъ, ако не анализираме обстоятелствено всички сѫществующи данни, които пораждатъ единъ общественъ въпросъ и които би могли да послужатъ за неговото обективно разрешение въ дѣйствителностьта, — тогава бихме се обърнали на оня идеалистъ, който си рисувалъ ладийка въ тъмницата и мислилъ да отплува надалечъ по свободното море съ тѣхъ. Въ днешното общество се пораждатъ хиляди практически въпроси, що искатъ разрешение, но само нѣкои отъ тѣхъ се дѣйствително разрешаватъ, и отъ тия нѣколко само едно сравнително малко число сѫ такива, които социалистическото движение си поставя и разрешава още сега. Разбира се, че социалистическата дѣятелность насочена преимуществено към класовото свѣстяване на пролетарията, косвено ще докара разрешението на всички днешни обществени въпроси съ въдворяването на социалистическо общество. Но въ днешното общество изникватъ много въпроси, къмъ които социалистическата партия не може да вземе едно активно отношение. Така очевидно нуждно е не само задължителното образование първоначално, но и по-висшо, за която цель се искатъ грамадни средства отъ държавата и общината за модерни училища и пансиони за голѣмата часть отъ дѣцата, които нѣматъ изискуемитѣ средства за правилно възпитание и образование. И социалистическитѣ депутати въ нѣкои страни сѫ представяли проекти за такива реформи, но тѣ си оставатъ и до сега проекти. И разбира се, че социалистическитѣ партии малко внимание и време отдѣлятъ за такива искания, които при днешната държава сѫ неусѫществими.

Но ако се отнасяме немарливо къмъ окрѫжающата ни среда, ние не само неумѣстни въпроси можемъ да подигаме, подиръ които да си губимъ и силитѣ и времето и да ставаме смѣшни предъ очитѣ на обществото; ние, това, което е още по злѣ, често ще поставяме неправилно належащи въпроси, такива, които искатъ непремѣнно своето разрешение и на които едно такова правилно разрешение е възможно при даденитѣ обстоятелства. Така напримѣръ, ако се касае не за добиването на една реформа, а за изработването на една опредѣлена тактика при дѣятелностьта ни за икономическото, синдикално, организиране на работницитѣ (и тия именно въпроси сѫ, които най-често изникватъ и ще изникватъ, особено предъ нашата слаба партия), и ако ние занемаряхме нашата среда и си въобразяхме,

че се намираме въ чисто индустриалнитѣ страни, гдѣто има голѣми работни маси съ едно положение, и следователно, економическата борба е по-възможна и по-ползотворна за работницитѣ — ние сигурно бихме испаднали въ смѣшно положение, бихме искали отъ нашето социалистическо движение, организиранне на мощни синдикати, което би си останало, разбира се, чиста илюзия. При едно по-внимателно изучване на несигурното положение на нашитѣ работници, на различното положение, въ което тѣ се намиратъ (у насъ нѣма съ хиляди работници централизирани въ едно производство и въ една область, когато въ другитѣ страни често стотини хиляди работници се намиратъ въ една дадена индустрия) и на цѣлъ редъ други условия, ние бихме се убѣдили, че за сега синдикалното движение у насъ е осѫдено да остане въ своето начало, колкото и неутѣшително да е то за социалистическото дѣло. За сега общитѣ политически групировки, които се състоятъ отъ работници отъ разни занаяти и положения и отъ интелигентни пролетарии, и които съставляватъ социалистическата партия, сѫ очевидно най-подходящата и възможна форма за организиранието на социалистическитѣ сили и чрезъ създаденитѣ организации за по-нататъшното распространение на социалистическата пропаганда. Но разбира се, че въпроса остава отворенъ, той изисква специално изучвание, но отъ него се вижда още веднажъ грамадното значение отъ познавание условията, въ които сѫ поставени работницитѣ.

Въ прежната статия се опитахме да покажемъ, че е неумѣстно да си поставя социалистическата партия за задача задържанието на дребната собствяность или временото подигане на пропадающитѣ дребни производители, не само защото то не е по силитѣ на партията ни и нашитѣ усилия ще останатъ безплодни, като отклонятъ работническото движение отъ неговия нормаленъ пѫть, но сѫщо, защото дребното производство е безвъзвратно осѫдено на пропадане и у насъ нѣма обществена сила, която би могла да умегчи процесътъ на неговото изчезване Несъзнателна и нецѣлесъобразна би била дѣятелностьта на партията, ако тя си поставѣше полезни задачи за развитието на страната ни, но които тя, па и никоя друга обществена сила, не би могла да разреши. Ето защо наличнитѣ сили, съ които распологa работническата партия, кога разрешава разнитѣ въпроси отъ своята дѣятелность, трѣбва да не се испускатъ изъ предъ видъ. Не се касае да се даватъ само рецепти за обществени реформи, а да се опредѣлятъ средствата, които сѫществуватъ и съ които може да се почне пропагандата за достиганне на една належаща за социалистическата партия задача.

Така напоследъкъ нѣкои наши другари мислятъ, че България може да излезе отъ економическата пропасть, въ която е тласкана все повече и повече отъ нѣколко години насамъ, отъ финансовата криза и беззаконията, посредствомъ почванeто на едно общо дѣло съ нѣкои отъ сѫществующитѣ буржуазни партии. Ето единъ въпросъ отъ най-голѣмъ интересъ и при разискванието на който ние можемъ да приложимъ общитѣ социалистически принципи къмъ частнитѣ условия за развитие на нашата партия. Намъ лично се струва, тоя въпросъ, вѫпреки голѣмия неговъ интересъ, за неумѣстенъ при слабостьта на нашата партия, но има и други съображения, които ни довеждатъ до убѣждението, че за сега такова едно разре-

шение на трудното положение нашата страна, посредствомъ общо дѣйствие между нѣколко опоцициоини партии, е невъзможно. Дѣйствително, добро би било, щото България да се види съ чисто конституционно управление, безъ беззакония и съ едно заздравяние к разцъвтяванне на «националното ни производство», но работата е, има ли налични обществени сили, съ които нашата партия би могла да направи всичко това? Не-ли дѣятелността ни трѣбва да бѫде съзнателна, т. е. винаги прицѣняюща възможнитѣ резултати, съ помощьта на даннитѣ отъ околната обществена среда?

У насъ разнитѣ политически фракции, които сега сѫ петь-шесть, не представляватъ истински политически партии, изразителки на извѣстни опредѣлени класови или съсловни интереси, за да можемъ да се осланяме на тѣхъ за прокарванието на една систематична обществена и политическа програма. Не е тукъ мѣстото да доказваме, че това дѣление на нашето население и собствено не на цѣлото население, а на неоформената още буржуазия и на чиновническия пролетариатъ, на толкова много политически партии е временно явление, проистекающе вследствие на недостатъчното развитие у насъ на капиталистическитѣ отношения. А за да се отклони нашата страна отъ пѫтьтъ на беззаконията и безразсѫдното грабение и оголвание на населението, се изискватъ не палиативни, а дѣйствителни реформи, възможни само при по-нататашното развитие на буржуазията и другитѣ съсловия, които сами ще бѫдатъ потикнати въ една продължителна и систематична политика да прокарватъ въ живота своитѣ класови интереси, — всичко това, ако, разбира се, нашата страна напредне въ економическото си развитие. За това развитие социалистическата партия сега не може да се съедини да работи съ никоя отъ опозиционнитѣ фракции, защото нейния печатъ «Ново Време» и «Работнически Вѣстникъ» въ своята прапаганда, безъ да ще, се натъкваха постоянно на противоречия и замисли у всички тия опозиционни фракции. Нищо, решително нищо не сѫ ни дали тия партии, за да ни убедятъ, че тѣ дѣйствително изразяватъ интереситѣ на едно опредѣлено съсловие и че мислятъ да прокарватъ тия интереси въ своята дѣятелность. Напротивъ, социалистическия печатъ трѣбваше да констатира съ скръбь, че «голѣмата либерална партия» на Радославова, на която тъй много надѣжди възлагаха нѣкои наши другари, които виждаха въ нея една организирана и въ бѫдѫще буржуазна партия, че тая партия излезе една шайка отъ плячкаджии. Колкото за «демократическата партия» социалистическиятъ печатъ доказа и доказва още изобилно, колко слаби сѫ нейнитѣ обществени основи, колко противоречиви сѫ нейнитѣ искания и колко неутешително е политическото минало на нейнитѣ водители и духовни представители. Та най-после тия наши другари, които мислятъ, че можемъ да се уповаваме на «демократическата партия», трѣбва да излезатъ сь факти и кажатъ нѣщо въ нейна полза, защото всичко, що сѫ писали «Ново Време» и «Р. Вѣстникъ» противъ нея, не е оборено и си остава вѣрно до момента, до гдѣто се обори. Разбира се, че не съ особена охота социалиститѣ отбелѣзватъ отсѫствието на една истинска радикална партия у насъ, но що да се прави, нима трѣбва да се утешаваме съ хубави илюзии? Истината, дѣйствителностьта, ето кое намъ трѣбва, защото ако тѣ днесъ сѫ горчиви, колко по-горчиви ще бѫ-

датъ утрѣ, когато следъ изгубения трудъ, време и полезна тиха работа, ние сме принудени пакъ да ги признаемъ.

Другаритѣ, що подържатъ мнѣнието за една обща демократическа дѣятелность наедно съ прогресивнитѣ либерали, трѣбва сѫщо да ни докажатъ, на какво се основаватъ тѣхнитѣ надежди, на личноститѣ ли около централнитѣ органи на тая партия, на нейнитѣ декларации въ конгреса тая година, че ще води класова политика, или на елементитѣ, отъ които се състои партията и съсловнитѣ интереси, които тя ще представлява? Защото всичко, което знаемъ за тая партия, не се различава много отъ това, що знаемъ за другитѣ партии, и въ всѣки случай трѣбва съ нейнитѣ печатни декларации, както и съ нейното истинско състояние въ средата на нашето общество, да се докаже, че тя дѣйствително не ще ни излъжи и само отклони отъ нашата работа. Разбира се, че, ако даже имаше партия, която би направила въпроснитѣ подобрения въ страната, нашата партия не е, която съ своето присъединение или съ своята пасивность би могла да играе голѣма роля въ въвеждането на реформитѣ. Но понеже ни се говори за мнозина политически дѣятели, що искрено желаяли едно общо дѣйствие днесъ за спасение на положението, и понеже това ни се говори тогава, когато всичко ни показва, че нашитѣ партии получаватъ своята сила отъ князя, а страната само плячкосватъ, — преди да се съгласимъ на такова общо дѣйствие, ние имаме основание да изискване отъ тия, що ни го препорѫчватъ, да ни посочатъ и всички *практически* мѣрки, съ които и посредствомъ които тая обща дѣятелность ще постигне поставенитѣ си цели. Въ печатътъ, социалиститѣ не могатъ да си затворятъ очитѣ предъ противоречията и смѣшнитѣ мѫдрувания на «демократитѣ», тѣ волю-неволю сѫ принудени да пишатъ противъ тѣхъ, да ги критикуватъ. Ние не можемъ да си въобразимъ, като какво би могло да бѫде нашето общо дѣйствувание въ печата съ «Прѣпорецъ» или «Народенъ Листъ»... Въ нашата агитация и пропаганда ние сѫщо не можемъ да бѫдемъ наедно съ «демократитѣ», защото тѣ не сѫ ни дали още една програма, която да може да се защищава отъ насъ, и нѣколкото точки, които сами по себе си въ тая програма би били за подържание, сѫ въ противоречие съ другитѣ, както и съ дѣятелностьта на представителитѣ на партията. Представете си, че се свиква митингъ отъ социалиститѣ и демократитѣ, гдѣ ще се срещнатъ речитѣ на ораторитѣ отъ двѣтѣ страни? «Демократитѣ» искать подигание на занаятитѣ, подържание на частната собственость, но можемъ ли ние да искаме сѫщото безъ да изменяме на нашитѣ начала, и главно, безъ да мамимъ слушателитѣ, защото никой не е доказалъ още, че у насъ има обществена сила, която може да извърши такова едно подобрение на националното ни производство? Ако не въ економическитѣ си искания, то мислятъ нѣкои, че поне въ политическитѣ ние бихме могли да се съгласимъ съ «демократитѣ», но на тия другари ние ще напомнимъ само въсхищението, съ което «Прѣпорецъ» съобщаваше особеното благоволение, съ което князя подалъ фамозната цигара на П. Каравелова. Това не е аргументъ, по всички факти отбелѣзвани до сега въ социалистическата ни литература по свободолюбивитѣ намѣрения на «демократитѣ», показватъ, че тѣ въ политическитѣ си искания сѫ тъй далечъ отъ демократизма, както и въ економическитѣ.

Но ако ние не можемъ да работимъ наедно съ демократитѣ — нито въ печатътъ, нито въ събранията, може би това е възможно въ изборитѣ? Ние сме много слаби, за да имъ помогнемъ много съ нашитѣ гласове, но ако даже придадехме нѣкое значение на такова едно присъединение, ние не би трѣбвало да го правимъ, щомъ не сме се съгласили още съ каква партия имаме работа, съ демократическа партия въ фразитѣ и прокламацитѣ си, или съ демократическа партия въ програмата си и дѣятелностьта си. Писало се е за опасностьта[1], или най-малко, безполезностьта за нашата партия отъ изборателнитѣ компромиси, и тия, що би ги препоржчели, трѣбва да покажатъ своитѣ доводи. Нашето внимание трѣбва да бѫде съсредоточено въ социалистическата пропаганда презъ изборателнитѣ периоди, а не въ политическитѣ успѣхи, защото не съ бързитѣ и шумни политически успѣхи, а съ развитието на класовото съзнание въ работницитѣ и тѣхното организиране, ние потикваме работническото движение напредъ. Като е така, съюзътъ ни съ разни политически тайфи, съюзъ, който въ повечето случаи не би се оправдалъ и съ непосредственитѣ си практически резултати, ще стеснява само свободното и широко развитие на социалистическата мисъль и ще докарва замъгляване на нашитѣ искания, както и разочороване въ нашитѣ привърженици, следъ като се видимъ излъгани отъ нашитѣ времени политически приятели. Компромиситѣ си иматъ значението, но за социалистическитѣ партии въ западъ, защото тамъ тѣ сѫ силни и наедно съ една отъ буржуазнитѣ партии тѣ могатъ да прокаратъ извѣстни реформи или да отблъснатъ нападенията на реакцията, безъ да се видятъ въ последствие разклатени и излъгани. А нашата партия се намира въ периодътъ на формирането си и нейното бѫдѫще е, което трѣбва най-много да цѣнимъ, а не да го излагаме въ опасность съ постоянни мушкания отъ една партия къмъ друга.

Следователно, колкото и желателно да е въвеждането на едно законно управление и подигание економическото положение на страната, обаче преди да се решаваме да поемемъ една особена дѣятелность за това, трѣбва да се попитаме, да ли то е възможно, и ако даже е възможно, нашата партия има ли да играе нѣкаква роля въ предстоящитѣ събития? Защото ние не мислимъ, че тия другари що ни говорятъ за обща дѣятелность разбиратъ безразборната времена групировка на партизанитѣ отъ нѣкои отъ опозиционитѣ партии за постиганието на дадената цель. Не нѣкоя нова обща и времена партия може да се образува споредъ тия наши другири, а думата е, безъ съмнение, за временното еднакво, съгласно дѣйствие на нѣколко партии, при което последнитѣ ще развиватъ само общитѣ за всички искания. Значи, трѣбва да се говори не за съединението на самитѣ партии предъ видъ на общо времено дѣйствие. Ето защо въпросътъ, до колко казанитѣ партии сѫ дѣйствително такива, на които можемъ да се осланяме, си остава висящъ и понеже до сега нищо не ни си е казало въ тѣхна полза, ние ще очакваме да направятъ това нашитѣ другари, що предполагатъ за възможно общото дѣйствие.

Намъ ще се възрази, че злото е тамъ, какво у насъ нѣма още «съсловни дѣятелности» и, следователно, трѣбва едно временно общо дѣй-

[1]) Гл. „Ново Време", книжка 7 и 8.

ствие на хора съ разни политически убѣждения, за да се искара нашата страна въ пѫтьтъ на нормалното економическо развитие, като следствието отъ което ще се яви групирането на народа около опредѣлени партии, представляющи разнитѣ съсловия. Но остава си откритъ въпросътъ, какъ е възможно прокарванието на цѣлъ редъ реформи и запазвание политическитѣ ни свободи отъ посягателство безъ продължителното надмощие въ страната на една истинска обществено политическа партия? Не знаемъ ли ние, че днесъ само съсловнитѣ и класови интереси, изразени въ политическитѣ партии, сѫ които указватъ едно влияние върху развитието на живота? Въ всѣки случай, другаритѣ, що подигатъ въпросътъ, трѣбва *подробно* да укажатъ на начинътъ, по който тѣ мислятъ да достигнатъ общото дѣйствуване, защото, ще повторимъ, сега не се касае до сваляннето на едно министерство и замененнето му съ друго, както при края на Стамболовия режимъ, а думата е за прокарванието на една систематична и обширна политическа и економическа програма. Въобще, догдѣто въпросътъ не се постави въ неговата реална, практическа форма, всички спорове по него би били безполезни и не би ни довели до никакъвъ опредѣленъ резултатъ.

Социалистическата мисъль може да обясни много обществени явления, тя може да посочи въ много случаи начинътъ и средствата за разрешението на нѣкои обществени проблеми, но тя неможе да укаже едно дѣйствително влияние върху събитията, освенъ когато силата и степеньта на развитието на работническото движение го позволява. Защото не мисъльта, а реалнитѣ, обективнитѣ обществени сили, именно обществениитѣ класи, сѫ които въ своето сблъскване опредѣлятъ формата и съдържанието на общественитѣ институции. Така единъ социалистически писатель може да познава економическото и обществено положение на Китай подобрѣ, отколкото всички китайци, той може да схване тенденцията на развитието и приблизително да опредѣли, кои обществени съсловия и въ какво направление могатъ и ще играятъ една рѫководяща, една преобладающа роль, но, разбира се, той не ще може да направи животътъ нито на едно отъ тия обществени съсловия съзнателенъ и планомеренъ, той не ще може съ теоретически формули да смегчава или замедлява кой и да било общественъ процесъ. Ролята на съзнателна обществена дѣятелность се пада само на организираната работническа класа въ развитието на капиталистическото общество. Но и той е далечъ отъ да може въ рамкитѣ на това общество да разрешава всички противоречия, що го стесняватъ; той дѣйствува съзнателно въ своята цѣлость като класа само до толкова, до колкото посредствомъ своето обединение и класово развитие, отстранявайки само нѣкои пречки, що му се отдаватъ, той върви къмъ социализиранието на обществото. Когато това последното стане, когато производството и распредѣлението станатъ работа на цѣлото общество, когато колективния общественъ умъ съ статистиката и администрацията ще тури хармония въ производственитѣ обществени отношения между хората, — тогава, разбира се, противоречията и проблемитѣ ще се разрешаватъ не отъ каситѣ, които ще исчезнатъ, а отъ цѣлото общество, тогава човѣчеството ще скъса оковитѣ и на економическото си робство. Отъ царството на необходимостьта, човѣчеството ще мине въ царството на свободата, то ще принесе своята вът-

решна борба, що го е измъчвала и израждала дълги вѣкове, въ борба на цѣлото общество съ външната природа, съ което ще се отвори епохата на единъ невѣроятенъ технически и духовенъ прогресъ... А днесъ намъ, на социалиститѣ, предстои трудната задача да работимъ за общото щастие на човѣчеството, притиснати отъ всички сили на днешното общество.

Понеже тъй висока и благородна е нашата задача, ние трѣбва да сме искрено предадени ней, и съ общи усилия да се стараемъ да изучаваме условията на нашето работническо движение. Още дълго ще бѫдемъ принудени ние, споредъ насъ, да се ограничаваме съ неуморната, но безшумна и безъ видни непосредствени резултати, пропаганда между работницитѣ и, изъ средата на тѣхнитѣ организации, между всички онеправдани отъ днешния редъ съсловия. Ето защо въ изучване условията за тая пропаганда трѣбва да бѫдатъ насочени всички наши усилия. Въ духовния животъ на партията трѣбва еднакво да взиматъ участие всички интелигентни сили. Въ голѣмото социалистическо семейство теоретическитѣ въпроси трѣбва да се разрешаватъ отъ колективния умъ на всички мислящи членове. Тогава ние ще видимъ подигание интенсивностьта на духовния животъ на партията и неговото раскошно разцъвтяване. И дѣйствително, чуждитѣ социалистически партии ни даватъ прекрасенъ примѣръ за едно богато развитие на умствения животъ, гдето въ разрешението на всички въпроси участвуватъ голѣмо множество предадени на дѣлото умове и сърдца. Социалистическата мисъль днесъ е безпокойния духъ на съвременото човѣчество, който се навсѣкадѣ провира, задълбочава и изследва и който не намира спокойствие, освенъ когато проникне всецѣло дѣйствителностьта, кога приеме формата на конкретна, реална истина. За социалистическата мисъль нѣма и не може да има «изчерпване» или уморяване въ еднообразието, защото тя не е метафизическа концепция, що съ човъркание въ своитѣ дълбочини иска да искара всичкитѣ мѫдрости на свѣтътъ, тя е живъ, наученъ методъ на изследвание и затова тя нѣма граница, тя е тъй широка, тъй пространна, както и дѣйствителностьта. Социалистическата мисъль прави часть отъ цѣла една съвремена концепция за явленията въ природата, обществото и човѣка и за тая концепция застоятъ, неподвижностьта сѫ тъй невъзможни, както сѫ тѣ невъзможни и въ дѣйствителностьта, гдѣто всичко се движи, тече, изменява.

До сега въ духовния животъ на човѣчеството е участвувало едно избрано малцинство, а грамаднитѣ множества сѫ тънели въ дълбокъ мракъ, до тѣхъ никога не е прониквалъ лѫчътъ на науката. Е добрѣ, отличителна черта на социалистическото движение е тая, че то завлича въ умствения животъ и тия множества. Още отъ сега се показватъ симптомитѣ на това разцъвтяване на човѣческата мисъль, когато цѣлото човѣчество захване да мисли, когато гениятъ на мисъльта проникне незбройнитѣ народни маси и се високо издигне и полети въ задоблачнитѣ сфери, като оплодотвори усилията на човѣка и докара неговото щастие. Тогава човѣкъ отъ височинитѣ на своето развитие ще докаже всичкото свое надмощие надъ природата, на която той ще царува дѣйствително като венецъ на творенията.....

Въ средата на социалистическото семейство личнитѣ вражди и угрази трѣбва да изчезнатъ, за да дадатъ мѣсто на благородното съревно-

ване, което ще потиква на напредъ индивидуалното развитие на неговитѣ членове. Не чрезъ раздоритѣ и несъгласията, а чрезъ хармонията въ изучванието съ колективни усилия на всичко, ще се постигне както подиганне общото равнище на умственния ни животъ, така и отдѣлянието, самоопредѣлението на индивидуалнитѣ способности, тѣхното най-плодотворно прилагание и развитие. По тоя начинъ ние ще бѫдемъ социалисти не само въ обективния си, общественъ животъ, но и въ нашия интименъ, субективенъ душевенъ животъ. Ние ще правимъ часть отъ едно раскошно цѣло и ще можемъ да се гордѣемъ, че всѣкога съ лични усилия сме съумели да вложимъ нашата индивидуалность въ него, че сме направили най-релефно да испъкне нашата оригиналность. Социализма не само не отрича индивидуалното развитие, той е най-могѫщия лостъ, който ще го потикне на напредъ.

Х. Николовъ.

Литературни портрети.

I.

До скоро се чувствуваше една голѣма праздняна въ периодическия ни печатъ, една голѣма праздняна между многото не по малки недостатъци. Липсваха ни *ессеисти* (отъ френската дума essai, критически опитъ, малакъ етюдъ). Може да се каже, че ние нѣмаме «литературни портрети» ни на най-извѣстнитѣ европейски писатели — за второстепенни и третостепенни не може да става даже дума. Литературния ни иконостасъ е още съвсѣмъ празенъ. Но напоследъкъ, благодарение на неуморната и плодовита дѣятелность на нѣкои наши писатели, около «Мисъль» (разбира се, че около „Мисъль“ .... Гдѣ другадѣ ще ги търсите?....) тази зѣяща, като не исплатенъ дългъ, праздняна захвана да се пълни. Биографо-критическия иконостасъ захваща да се нарежда портретъ по портретъ, етюдъ по етюдъ. Г-нъ П. Славейковъ ни даде два «епически» етюда — поеми за Петйофи и Тенисона; съсѣда му г-нъ Ив. Андрѣйчинъ ни поднесе сѫщо два—за «Аугустъ Стриндберъ («Мисъль», год. IX, кн. XI) и «Бйернстирне Бйорнсонъ» («Мисъль», год. X, кн. II). За първитѣ два ще кажемъ други пѫть мнѣнието си. А днесъ ще се спремъ върху тия на г. Андрѣйчинъ. За да не бѫдемъ обаче много дълги — или много кратки — ние ще разгледаме само последния — «Бйернстирне Бйорнсонъ», убѣдени, че белѣжкитѣ, които ще направимъ, биха се отнесли a priori и за първия . . . .

Нашитѣ радости сѫ направени отъ илюзии — казва Балзакъ. Още отъ сега ние ще трѣбва да кажемъ, че праздняната, която захвана да се запълва, вмѣсто да бѫде едно преимущество за нашия печатъ, наопаки, още отъ самото начало увеличава неговитѣ и тъй много недостатъци ....

Да се обяснимъ.

Ние мислимъ, а сме убѣдени, че и читателя мисли като насъ, че, за да напише своя «литературенъ портретъ» върху Бйорнсона, г. А. е изучвалъ внимателно, всестранно, критически живота и произведенията на

норвежския писатель, търсилъ е изъ европейската литература всичко, що би могло да го освѣтли, както върху личностьта и творенията на автора, тъй и върху особеннитѣ черти на срѣдата, въ която се е развивалъ, понеже, за да се разберемъ Ибсена и Бйорнсона, трѣбва да не забравяме, че тѣ сѫ скандинавци, т. е. синове на тази чудна земя, гдѣто нѣйдѣ температурата достига 50 и повече градуса подъ нулата; на тази Норвегия, която, на сѣверъ, се губи въ вѣчнитѣ ледове, а на югъ, прилича на градина, залена съ лучи, и спъстрена съ зеленина и величествени скали....

Отъ «литературния портретъ» на г. А. се вижда, че ние сме били много далечъ отъ истината. Заетъ съ *писателска работа*, г-ну А-ну съвсѣмъ не е останало *свободно време* да изучи Бйорнсона. Той е бързалъ много и не е ималъ предъ себе си по-вече отъ драмитѣ «Леонарда» и «Фалиментъ», «Селскитѣ Расказн», стихотворения, между които и «голѣмото драматическо (?) стихотворение» «Царь» и . . . брошурата «Еднобрачие и многобрачие», върху която г. А., като вѣренъ партизанинъ на първото (глед. „Мисъль", год. IX, кн. XI и год. X, кн. III, IV сатиристическитѣ «пѣсни» на г. Андр.) отдѣля двѣ страници, а забравя да ни каже за найхубавата драма на Бйорнсона. — Но да не бързаме. За това по нататъкъ. — Ималъ е още предъ себе си г. А. или предговора на руската преводачка на Бйорнсона Лучиская, или пъкъ . . . . броя отъ едно ефимерно наше провинциално списание, въ което сътрудничаше и, следователно, е запомнилъ, че се печата статийка за Бйорнсона *по Брандеса*. И ето защо мислимъ така.

Въ това списание, на стр. 86 четемъ за родното мѣсто на Бйорнсона: „*наоколо* имало само *голи скали*, съ *тукъ тамъ* прорасли *дребни ели и брѣзи*". А. пише (стр. 87 «Мисъль») „Това село се намира въ планинска мѣстность . . . . *обиколено съ голи скали* по които (?) *тукъ тамъ* се виждатъ *дребни елхи и брѣзи*". На стр. 90 на списанието четемъ: «Да назовемъ името на Бйорнсона, казва *Брандесъ*, ще каже да разгърнемъ норвежкото знаме». А пъкъ г. А. пише: „*Да поменешъ името му е все едно да развѣешъ знамето на Норвегия*". . . . . Ние заклеваме г. Андрѣйчина въ името на д-ръ Кръстева да ни каже, има ли нѣкаква разлика между тия двѣ изражения? — Абсолютно никаква. Или, да, има — и тя е, че първата фраза е на Брандеса, а втората на г. А. И понеже не допускаме, че Брандесъ, преди двадесеть години, я откраднадъ, тогава той последния я откраднадъ отъ първия. Откраднадъ, но защо? Какво би коствало на г. А. да не пропустне двѣтѣ думи „казва Брандесъ"? Авторско самолюбие, честолюбие? Една турска поговорка казва: „памукчията не търпи бѣлитѣ котки". Но пъкъ Брандесъ е твърдѣ голѣмъ критикъ, за да бѫде котка, а г. А. памукчия; а отъ друга страна г. А. не е още като критикъ даже бѣла котка предъ извѣстния датски „памукчия" , . . . За туй съвсѣмъ необяснимо ни е станалото. Но да се повърнемъ къмъ списанието, понеже г-нъ А. се повръща къмъ него, за да продължи етюда си. Тамъ се казва: «Въ неговата личность се съединяватъ двѣ фигури: *предводителя* и *пѣвеца*». Г-нъ А. казва: «Подобно на древнитѣ норвежски герои, той е и *вождъ* и *пѣвецъ*». Въ списанието е казано: «Въ неговата *грамадна* фигура се *въплощава суровата* хубость на неговото отечество». Г-нъ А. перефразира така: «Той *олицетворява* въ себе си цѣлата (?) *грандиозна* и *сурова* нор-

вежска природа». Несъмнѣнно е, прочее, че г. Андрѣйчинъ се е ползувалъ отъ списанието или отъ самия Брандесъ по, който е написана статийката... но тогазъ, питаме се още еднажъ, защо не е указалъ источника? Нима е унизително да се признае, че се ползуваме отъ единъ писатель? Наопаки, унизително и недостолѣпно е за единъ младъ писатель, който се уважава и уважава читателитѣ си, да се *вдъхновява*, както напр. г. П. Слав. се е вдъхновявалъ отъ Мицкѣвича, отъ забравени броеве на провинциални списанийца или пъкъ крадишкомъ да надника на другитѣ, безъ да спомѣне за тѣхъ .... За тоя начинъ на писание — ние ще се повърнемъ единъ день — съществува особна дума, която до сега ние не щемъ да прилѣпимъ къмъ името на една литературна сила, въ която до скоро сме вѣрвали .... — ако не толкозъ въ таланта ѝ, то поне въ добросъвѣстнитѣ и неуморни усилия, които прави, да ни даде стихове или проза ...

Европейската литература е обширна и единъ авторъ на критически етюди може да не знае много работи изъ нея. Може да не се знае, напр. че сж излѣзли преди двѣ години «oeuvres postumes (посмъртни съчинения) на автора на Le Rouge et le Noire»; че сжщо преди двѣ години поезиитѣ на Викторъ Хюго се увеличиха съ още единъ томъ (Les Années Funestes); че преди нѣколко мѣсеца се отпечатаха около двадесеть неиздадени нувели отъ Мопасана — подъ общото заглавие «Le Colporteur»; че на скоро ще се появятъ неиздадени до сега ржкописи на Балзака и даже на Монтескйо — да не се знае всичко това е обяснимо .... Даже и за единъ «есеисть» върху Бйорнсона може да бжде неизвѣстна «*Историята на Норвежската литература*» отъ сънотечественика му Henrik Iaeger; могатъ да бждатъ неизвѣстни за него норвежски писатели като Ionas Lie, Ionas Heiberg, Rnut Hamsum (романа му «La Faim» е преведенъ на френски), Andersen и други; могатъ да бждатъ неизвѣстни толкозъ хубави статии изъ списания върху Ибсена, Бйорнсона и Норвегия; могатъ да бждатъ неизвѣстни, най-сетнѣ, книги, които се занимаватъ специално въ Бйорнсона, като «Le Drame Norvégien» отъ Ernest Tissot (и толкозъ етюди изъ „Le Corresperudant“ и «La Nouvelle Revne») или «Les Révoltés Scandinaves отъ Bigeon (Paris, 1894) или книгата на Maurice Gandolphe «La Vie et l'Art des Scandinaves», която ни запознава тъй добрѣ съ отечетството на Бйорнсона — всичко това би могло да бжде неизвѣстно на г. Андрѣйчина и това би се обяснило — но какъ да се обясни замълчаванието му върху драмата въ двѣ части съ непреводимото заглавие «*Надъ Силитѣ*» или «*Надъ човѣшкитѣ сили*», която е най-хубавата му, философската му пиеса? Вмѣсто да ни говори за *„Еднобрачие или многобрачие“*, (оставете тоя въпросъ на физиолозитѣ, г. А!) не щѣше ли да е *по-умѣстно* да ни кажете, каква е тази пиеса? Но какъ, когато тя ви е неизвѣстна!

«Надъ силитѣ» е преведена на френски подъ заглавието «Au dela des forces». Първата часть излѣзе въ преводъ отъ Auguste Monnier още презъ 1893 год. и биде представена въ театра «Oeuvre»; втората часть бѣ издадена отъ книж. Stock (1896).

И за това «литературния портретъ» на г-нъ А. е тъй зацапанъ.. Той е бързалъ да го напечата, а пъкъ «бърза кобила слѣпо родила» .... Уприличили бихме Бйорнсонова портретъ, излѣзалъ подъ критическата

кистца на сътрудника на „Мисъль“ — на „портретитѣ“, що чертаятъ на плочитѣ си дѣцата отъ второ отдѣление: едно колелце, въ него двѣ точици — това е главата; подъ нея друго, по-голѣмо колелце — тѣлото; на горѣ и на долу, отъ двѣтѣ страни, по двѣ чертици, на крайщата раздвоени или расклонени—ржцѣтѣ и кракага .... Напечататъ въ „Мисъль“ — ако бѣ възможно — портрета щѣше да стане «литературенъ» и господа П. Славейковъ и Андрѣйчинъ щѣха да се надпреварятъ да го подпишатъ.... Madame est servie — четете читатели!... А на корицитѣ на «Мисъль» ще се извѣсти, че презъ идущата годишнина ще се почататъ етюди върху Алфредъ де Винни, Henri Becque, Томсонъ, Francis Vielé — Griffin, Richar Dehmel, Arno Holz, Ferdinand Avenarius, Hugo von Hoffmannsthal и много други.... И по такъвъ начинъ иконостаса се испълва, кандилата се запалватъ и .... нашата литература се обогатява.... Бѣдна, бѣдна литература, какви нахалства не се вършатъ се въ твое име и за твоето развитие и обогатяване!...

Слѣдъ тия тъжни мисли, ние ще си позволимъ да преведемъ сравнението, което прави въ споменатата си вече книга Tissot между Ибсена и Бйорнсона.

„Той (Ибсенъ) се спира на единъ гордъ умственъ (интелектуаленъ) артистократизмъ, който води къмъ уединение, понеже този артистократизмъ е стремлението да не бждемъ, както фарисеина въ Евангелието, подобенъ на другитѣ. Това уединение развива понятието за личностьта, защото всрѣдъ него (уединението) човѣкъ се усѣща самъ прѣдъ цѣлото човѣчество. Единъ свѣтъ посрѣдъ други, единъ свѣтъ споредъ класическата дефиниция: Но волята не е ли мѣрилото, принципа на всѣка дѣятелность и мисъль? Обаче прѣди тази мечта за едно човѣчество, което се е съзнало чрѣзъ волята си и на което умътъ се е подигналъ до интелектуалния аристократизмъ, какво нѣщо е нашия свѣтъ, нашата цивилизация? — Единъ свѣтъ на заблуждения, една раса на подлеци и невѣрци; една цивилизация на тъмнини. По такъвъ начинъ, най-сетнѣ Ибсенъ се натъква на единъ аесимизмъ, и именно, на най-опасния, на най-трагически отрицателния. Неговитѣ книги сж книги на умраза или книги на незадоволство.

Бйорнсонъ, наопъки, се вглежда и желае да се вглежда въ всичко; неговата добра воля и любознателностьта му работятъ постоянно. Жаждата му да узнае, да изучи повече го кара да ее вслушва въ всичко, наврѣдъ, безъ да гледа кадѣ, въ знанията на другитѣ, па били тѣ и негови противници. Въ неговитѣ произведения има слънце, миръ, щастие. Въ тѣхъ ние виждаме омайнитѣ хоризонти надъ синкавитѣ фиорди, надъ разцъвтѣлитѣ поли на норвежскитѣ брѣгове. И всрѣдъ тазъ природа се движатъ свободно здрави и весели хора, по нѣкога подъ тежестьта на немилостивата сждба, често заети съ проблемитѣ на мисъльта, но въ които, както у поета, всѣкога гори жаждата за знания и дълбокото уважение къмъ човѣшкэта личность... Наистина, Бйорнсонъ има умрази, негодования, сърдитости, но всѣкога слѣдъ тѣхъ въ душата му настава покой. Неговитѣ книги сж книги на благотворенъ, свѣтълъ животъ...»

Ако г. А. познаваше малко повече французската литература, той би намѣрилъ много такива страници за Бйорнсона, и «литературния» му портретъ щѣше да замѣза, наисгина, на Ибсенова соперникъ. Както се

вижда, самъ той не останалъ доволенъ отъ него и се отказва да напише оригиналенъ етюдъ върху Пиеръ Лоти, а тихо и скромно се залавя да преведе тоя на Жулъ Леметра («Мисъль», год. X, кн. VI и VII). Този двоенъ изборъ потвърдява нашето твърдение — че г. А. не познава французската литература. А самия преводъ показва още не особнитѣ му познания по френския езикъ. За да не бѫдемъ обвинени въ голословие, ние ще кажемъ нѣколко думи за Лоти, Леметра и за превода.

II.

По-напредъ една забелѣжка. Преведения отъ г. А. етюдъ е печатанъ за пръвъ пѫть въ Revue politique et littéraire, по-извѣстно подъ името Revne Bleue отъ 18 Septembre 1886. Четиринадесеть години сѫ се минали отъ тогазъ. Впрочемъ, колкото и да е характерно това за преводача, то е безъ особно значение, понеже Пиеръ Лоти не е направилъ никаква крачка напредъ или назадъ като писатель. Отъ тогазъ даде нѣколко нови книги, между които прѣзъ последнитѣ години Gallilée (1895[1]), Matelot (98) Figures et Choses qui passeut (1899), една драма Judith Renodin, която претърпя фиаско при всичкия искуствено дигнатъ наоколо ѝ шумъ; найсетнѣ биде избранъ, преди петь години, членъ на академията, нѣщо, което вече нищо не значи, понеже и надутия предсѣдатель на депутатската камара, Paul Dechanel, и булевардния порнографъ Henri Lavedan бѣха избрани напоследъкъ. Какъ се е отнисала къмъ него критиката въобще показватъ, тия редове, които заемаме отъ сѫщото списание Revue Bleue, въ което Jules Lemaître го величаеше, въ преведената отъ г. А. „характеристика". «Въ *«Женидбата на Лоти»* — четеме тамъ — се описватъ лекитѣ любови (le amours faciles), въ които не вематъ участие ни душата, ни сърдцето, въ които чувствителностьта е замѣстена отъ чувстенностьта. Жално е, че Лоти, който има въображение и стилъ, хаби несъмненитѣ си способности въ описвание на авантюри, които щѣха да бѫдатъ съвсѣмъ отвратителни и вулгарни, ако не бѣха поставени въ далечни и странни рамки . . . Туй, което би възмутило на тази часть на земното кълбо, ни се струва интересно, когато е на другата . . . Единъ градусъ сѣверна ширина е достатъченъ да измѣни всичко — казваше Паскаль, а тука градуситѣ сѫ много . . . »

И еднъжъ това е тъй, ние не можемъ да разберемъ, какъ тъй г-нъ Андрѣйчинъ, който пише сатирически «пѣсни» противъ „Les amonrs faciles" á la Loti, какъ тъй поднася единъ преводъ съ цель да запознае читателитѣ си — съ кого? — съ писателя на екзотичната, чувственна, чисто животинска нюбъвь! . . . Противоречието е необяснимо. Разбира се, че ние не можемъ да не признаемъ, че въ многото вече томчета на Лоти има прекрасни работи — откъслеци като «Soleil de Minuit» и «Jann et Gaut» въ Pécheur d' Islande» Fantazia въ «Au Maroc», La grande Bleue» и много описания. Характеристиката на Леметра, наопъки ни запознава съ поета на чувственната любовь. И повече отъ това нищо опредѣлено не ни казва.

[1] За книгата му *„Jerusalem"* (1895) българскиятъ читатель може да прочете въ „Русская Мысль" Іюнъ 1895 стр. 889.

Но какъвъ е Жулъ Леметра? Какво мѣсто заема той въ французската критика?

Той е дилетантъ въ най-широкия смисъл на думата. Като критикъ, той може да се нарече съ малко вулгарното изражение «je-m'en foutiste...» Идеитѣ — чужди или негови — сж забавление за него: той си играе съ тѣхъ — и това му прави удоволствие. Иронистъ, скептикъ, той обича парадокситѣ, фразитѣ, които нищо не казватъ, макаръ да иматъ l'air много да казватъ... Като романистъ той може да се нарече «raté». Не особенъ успѣхъ имаха и последнитѣ му драми Hélène L' Ainée. Критиката е неговата арена.... но критика такава, каквато само той я разбира: да прави сапунени мехурчета отъ идеитѣ, намѣрени въ книгитѣ на другитѣ: да пали бенгалски огънь на недълготрайното си величание на този или онзи писатель; а най-вече, да хвърля въ лицето на читателя си остроумни забелѣжки, парадоксални идеи, като разноцвѣтни конфети... «Леметръ,— казва критика Едуардъ Родъ (гл. Revue Bleue от 1 Novembre 1890) промѣняше мнѣнието си върху авторитѣ, които разглеждаше съ една изумителна лесния, която се приближаваше до безсрамието (qui frisait l'effronterie). Но скоро неговитѣ извъртания, периодически правени съ единъ видъ тържество, не го задоволиха; той се залови за ежеминутни метаморфози, той захвана да намира удоволствие въ исказване, въ една и сжща статия, по случай сжщата книга, двѣ противоположни заключения, понѣкога четири; той плѣдираше *за* и *противъ* съ еднакво добри аргументи, бѣше ултра-страниченъ ultra-latéral) до колко е възможно, съ единъ видъ кокетство, вѣщо което не се хареса на много други умове, не тъй гъвкави като неговия...» И знаете ли, кадѣ го изведе негова гъвкавъ умъ? Отъ три години насамъ духовития, прекалено духовития даже критикъ, е защитникъ на цезаризма; човѣка, който се спираше надъ земнитѣ грижи само да ги усмѣе и да се упражнява въ философско акробатство, тоя човѣкъ е сега духовния вождъ на безпринципната, на най-безсрамната даже, сбирщина отъ развалени комарджии, предъ имената на които има нѣкакво си *де*, на грандомани като de Beaurepaire, на шовинисти като Деруледа, на ексъ-поети, прояденн отъ католицизмъ, като Франсуа Коппе и, най-сетнѣ, на тълпата, която вика: «Mort aux juif!» (Смъртъ на евреитѣ!) Жулъ Леметръ е основатель и председатель на лигата французско отечество (Ligue de la Patrie Française), въ която сж всички академици, професори, писатели, мечтаящи замѣняванието на Републиката съ империята на Gamelle или съ военната диктатура на Сенъ Себастиянския изгнанникъ... — Такъвъ е Жулъ Леметръ.

Но да дадемъ нѣколко примѣри отъ критиката му.

Когато къмъ 1889 г. норвежеца графъ Прозоръ преведе за прьвъ пжть на френски двѣтѣ Ибсенови драми «Les Revenants» и «Maison de la Poupée», които критика Е. Родъ представяше съ едно хубаво предисловие, Жулъ Леметръ написа цѣлъ редъ фейлетони за „сѣверната литература", въ които изказа такива гъвкави идеи за Ибсена, Бйорнсона, Толстоя и Достоевски, колкото „дебели и почти невѣжествении бѣха тия на фамйозния критикъ на в. „Temps" Fransisque Sarcey (умрѣлъ преди година-двѣ). Фейлетонитѣ на Леметра, печатани презъ Юли, Августъ, Септемри 1889 г. въ „Journal des Dedats" сж отпечатани въ шестия томъ на неговитѣ

»Contemporains". Ето какво казваше нашия критикъ за Ибсеновитѣ драми:

„Подъ този преводъ, подъ тѣзи французски думи, *които криятъ единъ гений, който не е такъвъ* (un génie qui ne l'est pas), сума стари истини и обикновенни наблюдения ми се струватъ като особни истини ... *азъ искамъ да намѣря* и намирамъ тамъ една *особна сладость*, една краска, единъ парфйомъ. Азъ си въобразявамъ, че чужденцитѣ съединяватъ истъченоститѣ на чувствителностьта и мисъльта на къснодошлитѣ писатели заедно съ нѣжностьта и искренностьта на примитивнитѣ. Азъ се екситирамъ (възбуждамъ) отъ тѣхъ и съмъ готовъ да кажа, и азъ сѫщо, че *нашитѣ драматически писатели сѫ най-добритѣ, но че тѣ сѫ далечъ отъ дълбоката хуманность и спокойна смѣлость на единъ Ибсенъ или Островски* ... Сетнѣ, азъ затварямъ книгата и *се успокоявамъ*; оставямъ да се наредатъ споменитѣ и да се създадатъ сравненията. Тия съчинения, що ми обърнаха вниманието *тукъ-тамъ съ неуспоримата красота и повече, може би, съ странностьта на тѣхния оттенъкъ*, азъ забелѣзвамъ, че вѣроятно, въ основата си тѣ не сѫ тъй нови, както ми се стори на пръвъ погледъ; наистина, ние я намираме въ забравенитѣ вече наши книги .... Но азъ не преставамъ да уважавамъ и да адмирирамъ чужденцитѣ; и азъ имъ благодаря за *слабия трепетъ* отъ удоволствие и ентусиазмъ, що ми причиниха. Но доста съмъ се скиталъ навънъ; *азъ затварямъ вратата си и ставамъ отново* латинецъ и галъ (latin et gaulois)".

Такава е критиката на Жулъ Леметра. Казва ли тя на читателя, обяснява ли тя особенностьта на „сѣверната литература?" Критика описва съ хиляди отстѫпки, аванси и резерви, впечатленията си отъ прочетеното — а тия впечатления сѫ сѫщитѣ, каквито сѫ и въ характеристиката за Лоти. А това значи, че тия впечатления сѫ „неразумни", както би казалъ г. Андр. (гл. „Мисъль" стр. 339, редъ 19), понеже между Ибсена и Лоти има такава разлика, каквато между г. Андрейчина и Бйорнсона, или пъкъ между г. Д-ръ Кръстева и Брандеса, или между г. Славейковъ и Броунингъ . . .

Други примѣръ:

Въ една статия за стила на Ламартина (Les Anales Politiques et Littéraires, 3 Юний 1900) Леметръ пише: „Ламартинъ обладава *божествената неумѣлость* l'inexpérience sublime) на първитѣ поети, които сѫ се вълнували отъ всичко въ свѣта. Безкрайни фрази, *на които контуритѣ се люлѣятъ*; безъ прекъсвания, безъ антитези; лекъ, распуснатъ *теченъ синкаксисъ*, почти неправиленъ, ако се погледне отъ близо; най-елементарно поставяние на подробноститѣ; всичко на единъ планъ; напливъ на санзации, едвамъ понаредени . . . *Ламартинъ е, повтарямъ, най-малко класикъ и най-истински примитивния отъ нашитѣ голѣми поети. Но всички, обаче, по нѣкога се изгубватъ предъ него* . . . " Последнитѣ редове на отрицания и величание сѫ единъ chef-d'œuvre на Леметровщината.

Още единъ примѣръ (за Алфонсъ Доде): „Най-сетнѣ, болестьта го допълва. Тя разширява сърдцето му и мисълъта му, *чрезъ усилието да страда благородно* (?) Par l'effort de souffrir noblement) и чрезъ за-

мислюванията и четивата презъ дългитѣ си безсъници; а, отъ друга страна, *тя изостря неговата изразителна трѣскавина на артистъ (?)*... Така че, азъ не зная дали се е видѣло други пжть, у който и да било писатель, такава изумителна хармония между истънчената, външна чувствителность и моралната.... Не мислите ли и вие, че една отъ найсжщественитѣ особености на неговия талантъ е именно тази леснина, съ която той преминава и ни кара да преминемъ отъ едно впечатление на друго и раздвижва почти въ едно и сжщо време всичкитѣ струни на вжтрѣшната лира (lyre intérieure)? И неговата привлекателна сладость, не е ли, наистина, въ тази леснина и невѣроятна бързина да усѣща и въ тази крилата лекость légèretè ailèe)..." (Les Annales Pol. et Litt., 15 Avril 1900 — L'art L' Alphouze Daudet).

На друго мѣсто, за да характеризира по-добрѣ Виргилия, знаете ли, какъ го нарича Леметръ? *Момиче* (jeune fille) — и мисли, че е казалъ всичко за автора на „Енеидата..."

Най-сетнѣ, нека цитираме и тѣзи редове за други единъ критикъ, Emile Faguet, стоящъ несравнено по-горѣ, като такъвъ, отъ Леметра — но и той не безъ недостатъци.

„Фаге́, до колкото зная, е най-строго обективния критикъ — казва Леметръ. — Никой други *не отдѣля отъ етюдитѣ си тъй съвременно своята личность*. Никой не е отъ него по-чистъ отъ всѣка пристрасность, отъ нетолерантность, *отъ снобизмъ*, *отъ каботинажъ*, ни по-малко (въ по-голѣмитѣ си работи) желаяющи да угодничи..."

Всичко е казано за Леметра, ако се обърнатъ наопъки горнитѣ думи, особено подчертанитѣ. Фаге́ е негова антиподъ.

Такъвъ е французскиятъ критикъ, чиято характеристика ни поднася г. А. въ преводъ, но въ такъвъ преводъ, че „течния" и „безконтуренъ" етюдъ става още по неразбираемъ, въ преводъ за който и лобутъ да му се пада — да си послужимъ съ Ботевитѣ думи...

Едно отъ двѣтѣ: или г. А. не внимава, какво и какъ превожда, или не познава френския езикъ, както би трѣбвало, за да превожда, особено отъ авторъ съ такъвъ „нервенъ" слогъ, както Леметра.

Ние ще отбелѣжимъ нѣкои грѣшки, макаръ че не мислимъ да пишеме белѣжка за познанията на г. А. по французки езикъ...

Преводача се спжва още на първата дума. A la campagne не значи „на полето" — очевидно е, че френския авторъ иска да каже „на село", понеже „на полето" биха му тежели доста шестѣ тома на Лоти, а и дъждъ би ги завалѣло, догдѣ ги прочете; впрочемъ г. А. казва, че Леметръ ги е прочелъ „на единъ духъ" (?) — но това, съгласете се, би било най голѣмото чудо... „Mon âme est comme un instrument qui aurait trop vibrer et à qui le prolongement muet des sensations passées serai douloureux" е преведено така: „Душата ми е като инструментъ, който е трептѣлъ твърдѣ много и *който ще свърши печално, ако се продължатъ безгласно (?) миналитѣ му трептения*... За да се разберемъ, би трѣбвало да вземемъ за арбитръ г. професоръ Бахметевъ, съгласни ли сте? „Excessive impression" е преведено «*неразумно впечатление*». И тазъ хубава! Може ли ни каза г. А. кои, вчечатления сж „разумни"? Ако ли не, то поне нека разгърне единъ речникъ и научи, какво

значи „excessive"... «Conscience de critique» не значи «критическа съвѣсть», а съвѣсть на критикъ, което не е сѐ едно[1]). Книгитѣ на Лоти не сж написани съ «стегнатъ езикъ отъ кжси изречения съ съвсѣмъ особно сглобяване», а «съ небогатъ езикъ, въ малки фрази, съставени еднообразно гладко» (avec un vocalabure restreint, en petites phrases d' une construction toute unie») «Une magie, un charme qui ne s'explique point» е преведено: „нѣкаква си омая, нѣкаква магия, които не могатъ да се обяснатъ", макаръ «charm» да не значи «омая» и глагола е въ единствено число... «L' epaisseur effroyable du mont» значи ли „страшния мракъ на вѣковетѣ"? «Immense frisson» значи ли «безкрайнитѣ (?) трептения» (?). Погрѣшно е преведена фразата, която захваща съ «чувството на вселенската необятность и пр.» «Ebnarler» значи повече отъ «закачатъ» — «раздвижватъ»; „instrument sentimental" не значи «чувсвующия инструментъ»; нито „eprouver» — преживѣвамъ (а испитвамъ); нито «les plus largement humains» — «най-много всеевѣтни», (?) а «най-широко хуманни (човѣшки)». Фразата: „вий гледате les danseus birmaneses pareilles à des chauves-souris» е преведена: „вий гледате какъ лѣтатъ (?) като прилѣпи, индийскитѣ танцувачки», а трѣбвало би да се каже: «вие гледате какъ се подхлъзватъ (glisser) бирманскитѣ танцувачки», прилични на прилѣпи» (по облѣклото, а не по танца, понеже прилѣпитѣ не се хлъзгатъ...) «sublime» значи ли «непостижима»? La réalité prochaine — миналата (?) дѣйствителность? affjnitès —прилика? qui sont immenses — които нѣматъ брой? — Но стига тол козъ.... Наистина, грѣшкитѣ на г. А. сж immenses — «нѣматъ брой», както привежда той и сж грамадни даже...

Следъ всичко туй, ние чакаме съ нетърпение обѣщания етюдъ за Flaubert... Post hoc, ergo propter hoc...

A propos, препоржчваме на г. Андрѣйчиновитѣ méditatious последнята глава, даже само последнитѣ редове отъ „Bouvard et Pécuchet". Au bon entendeur salut!

D. P-off.

---

[1]) Сжщо тъй и г. П. Славейковъ въ етюда си „Честитъ поетъ" (Тенинсонъ) не прави разлика между „Царски Идилии" и „Идилиитѣ на царя", както е заглавието на едно отъ съчиненията на английския поетъ.

VII-ятъ Националенъ конгресъ на Работ. Социалъ Демократическа Партия.

(Продължение отъ № 9).

Дебати по отчетитѣ за дѣятелностьта и финансовото положение на партията не станаха никакви. Дебати станаха само по дѣятелностьта на Централния Комитетъ. Тѣхъ откри другарьтъ Я. Сакъзовъ. Той обвини Централ. Комитетъ въ три нѣща: 1-во, че е ималъ само 2—3 общи заседания; 2-ро, че не е използувалъ всички политически и економически явления презъ годината и 3-то, че не е развилъ, особенно Секретаря на партията, нуждната дѣятелность за образуването на «гнѣзда», отъ които се образуватъ мѣстнитѣ организации и че малко внимание е обърналъ «на духа на партията». Обвиненията на др. Сакжзовъ направиха много тжжно впечатление, понеже той, при все че др. Дабевъ на нѣколко пжти му поиска факти, не даде нито единъ фактъ, който да потвърди неговитѣ обвинения. На др. Сакжзовъ отговориха чл. на Ц. Комитетъ. Отъ речитѣ на последнитѣ, както и отъ самия отчетъ излѣзе, че обвиненията на др. Сакжзовъ бѣха съвършенно безосновни. Най-първо, Ц. Комитетъ, макаръ членоветѣ му и да сж живѣли не на едно мѣсто, имали сж не 2 — 3 събрания, както твърдѣше др. Сакжзовъ, а 8 до 1 Юни и двѣ следъ тая дата, отъ които едното въ присжтствието на всички членове безъ исключение. Второ, Централниятъ Комитетъ, както и партийниятъ органъ — «Работнически Вѣстникъ», не само използуваха всички политически и економически явления у насъ презъ миналата партийна година, но Ц. Комитетъ е развилъ и друга много широка дѣятелность отъ партиенъ политически характеръ. Такава е била дѣятелностьта на Комитета по всички избори станали тогава. При туй, вънъ отъ манифестътъ, който издаде Комитетътъ, по случай на тогавашнитѣ политически и економически събития въ страната и на земледѣлческото движение, всички негови членове вземаха участие въ митингитѣ и публичнитѣ събрания, свиквани отъ партийнитѣ организации въ разни мѣста. Изобщо Централниятъ Комитетъ на партията печатно и устно е използувалъ всички събития въ интереситѣ на нашитѣ идеи и на партията. Може би, както справедливо забелѣза др. Кирковъ, използуването на всички събития да е станало не въ духа на др. Сакжзовъ, но Ц. Комитетъ и партийниятъ органъ сж ги използували тъй, както тѣ разбиратъ и въ духа на партията. Колкото до третото обвинение на др. Сакжзовъ, то е още по-неоснователно. Следующитѣ редове отъ отчета по дѣятелностьта на Ц. Комитетъ, които можахъ да взема отъ стенограмитѣ, ще потвърдятъ думитѣ ми. «Централниятъ Комитетъ — каза Секретарьтъ на партията — е проявилъ три вида дѣятелность: 1) Да испълнимъ ония решения, съ които ни бѣше натоварилъ миналогодишния конгресъ; 2) Презъ течението на годината да дава директива на партийнитѣ организации и партийни членове по отношение всички ония прилеждия, обстоятелства, политически събития, които станаха въ страната, и 3) негова длъжность бѣ да вземе мѣрки за закрѣпяването и усилването на

партийнитѣ организации и тѣхната дѣятелность». Отъ тия редове е ясно, че Ц. Комитетъ и Секретарьтъ на партията сж работили не само за усилването на партийнитѣ организации, но сж обърнали голѣмо внимание и „на духа на партията". Както видѣхме по-горѣ, организациитѣ отъ 30, колкото бѣза презъ миналата година, презъ тази партийна година достигнаха до 64. Организациитѣ порастнаха не само количественно, но и качественно, което се вижда отъ тѣхната дѣятелность, за която говорихме вече. Др. Сакжзовъ между другото каза, че др. Бозвелиевъ билъ изказалъ мисъльта, какво «Ц. Комитетъ е обърналъ внимание на организациитѣ, а е обърналъ малко внимание на духа на партията". Обаче отъ стенограмитѣ никакъ не се вижда, щото др. Бозвелиевъ да е казалъ подобна мисъль. Др. Бозвелиевъ не е изказалъ подобна мисъль, а отъ приведенитѣ му думи се вижда, че той не е могълъ да я каже, понеже отъ тѣхъ се вижда, че Ц. Комитетъ, както и др. Бозвелиевъ сж обръщали внимание, както на духа на партията, тъй на организациитѣ. Тъй че, обвиненията на др. Сакжзовъ върху дѣятелностьта на Ц. Комитетъ и Секретаря се оказаха напълно неоснователни.

Критическото отнасяние къмъ партийнитѣ работи е желателно за нашата партия. Обаче, както забелѣза и др. Благоевъ, критиката трѣбва да бжде винаги справедлива, основана на факти. Друго-яче тя се обръща на една много опасна за самата партия работа. Голословнитѣ обвинения обикновенно иматъ за резултатъ само подкопаванне на довѣрието къмъ дѣятелностьта на партийнитѣ членове, които най-внимателно се отнесоха къмъ задачитѣ на партията и къмъ своитѣ длъжности, като членове на Ц. Комитетъ. Макаръ последниятъ и да е дѣйствувалъ при най-неблагоприятни условия, обаче, както се вижда отъ фактитѣ, изложени въ отчета му, той е развилъ най-обширна дѣятелность. Вследствие на това, очевидно, делегатитѣ предложиха на конгреса да вотира благодарность на Ц. К. за неговата дѣятелность. Обаче, др. Бозвелиевъ отъ името на Ц. К. отхвърли тия предложения. „Азъ съмъ, — каза той, — противъ тази практика, да се исказва благодарность на Ц. К. Ако той е извършилъ работата си добрѣ, то добрѣ; ако ли не, то е друга работа». Др. Бръневовъ, сжщо чл. на Ц. Комитетъ, говори въ сжщия смисълъ. Той предложи, щото конгресътъ да се изкаже само, доволенъ ли е отъ дѣятелностьта на Ц. К. Това предложение биде посрѣщнато съ общи ржкоплескания, съ което се завършиха дебатитѣ по отчетитѣ за дѣятелностьта на партията.

Пристжпи се, подиръ това, къмъ отчета на *Парламентарната фракция*. Отъ името на нея докладва др. Габровски. Той даде подробенъ отчетъ по всички въпроси, които се разисквaха въ Нар. Събрание, въ редовната му сесия отъ миналата година, и по които социалистическата парламентарна фракция взе участие въ дебатиранието имъ. Отъ какво се е ржководила нашата парламентарна фракция въ Народното Събрание и какъ е разбирала задачата на социалистическитѣ народни представители, може да се види отъ следующитѣ думи на др. Габровски, съ които той почна отчета си. «Както въ миналата сесия — каза той, — социалистическитѣ народни представители сж се водили отъ началата, които ржководятъ всѣкой отъ членоветѣ на нашата партия. Ние сме разбирали, че въ Народ. Събрание трѣбва да водимъ оная борба, която се води въ живота. Ние

сме разбирали нашата роль така, че трѣбва да вземаме участие въ всичкитѣ борби, които ставатъ между буржуазнитѣ представители, а още и да бѫдемъ въ течението на всички подигнати въпроси, като въ сѫщото време не се стѣсняваме да изказваме своето възмущение къмъ отживѣлата наредба, но отъ друга страна, ние въ оградата на Народното Събрание развивахме нашата програма. Разбира се, че Н. С. не е академия на наукитѣ, за да могатъ да се третиратъ чисто научни въпроси, а тамъ се говори повече по практически въпроси, които животътъ ни предлага, а ние като представители на социалистическата партия сме разглеждали и хвърляли свѣтлина на тия практически въпроси отъ социалистическо гледище".

Нѣма съмнѣние, че Народното Събрание не е «академия на наукитѣ» и че въ него се разгледватъ повече практически въпроси. Отъ друга страна, е вѣрно, че нашитѣ депутати, особенно др. Габровски, сж взимали дума по всички тия въпроси. Обаче сжщо е вѣрно, че нашата парламентарна фракция не е изработила и нѣма една опредѣлена линия на поведение въ Народното Събрание. Това се призна и отъ др. Габровски въ отчета. Той свърши отчета си съ следующитѣ думи: «Въ заключение ще кажа,—рече той, — че нашата задача, като социалисти депутати въ Камарата, е извънредно трудна. Въ време на сесията ние чувствувахме много мжчнотии при извѣстни въпроси и колко желаехме да имаме Ц. Ком. по-близу до насъ, та да можемъ да се съвѣтваме. Но за голѣмо съжаление трѣбваше ние сами, съ собственния си умъ, да работимъ, и ако направихме грѣшки, то тѣ сж грѣшки на нашата парламентарна неопитность, тѣ сж грѣшки отъ нашето развитие и, ми се струва, че такива грѣшки ние още дълго време ще ги правимъ». Въ сжщность въпросътъ не е въ грѣшкитѣ; тѣ ще ставатъ. Нито е въпросътъ въ неопитностьта на нашитѣ депутати. Другарътъ Габровски шесть години наредъ засѣдава въ Народното Събрание и за шесть години могло би да се изработи извѣстна опитность. Въпросътъ, очевидно, не е въ опитностьта или неопитностьта, а е въ отсжтствието на социалистическа директива. Трибуната на Народното Събрание е мѣстото, отъ гдѣто работническия народъ трѣбва да чува по-често речи за социализма, за социалистическата партия, за социалистическитѣ искания, минимални и максимални. Обаче, отъ трибуната на нашето Народно Събрание нашето работническо население най-малко чува такива речи. Ако въ нашето Народно Събрание се чуватъ по нѣкога думи за социализма и социалиститѣ, то тѣ се чуватъ отъ устата на нашитѣ противници въ него. Нѣма съмнѣние, че нашитѣ депутати сж произнасяли много и хубави речи. Но тия речи, ако исхвърлимъ отъ тѣхъ нѣкои типични изражения, като «работенъ народъ», «народни потисници», «грабители», «експлоататори», «експлотация» и други такива, най-малко могатъ да се нарекатъ социалистически. Въ тѣхъ не се забелѣзва социалистическата логика и концепция. Често пжти тѣ сж въ явно противоречие съ последнята. Ако нашитѣ депутати не бѣха извѣстни като социалисти, то отъ тѣхнитѣ речи по никой начинъ не би могло да се каже, че тѣ сж такива. Тѣ могатъ съ такова сжщо удобство и жаръ да се произнесатъ отъ единъ радикалъ или прогресистъ, както и се произнисатъ по нѣкога. Забелѣжито е въ речитѣ на нашата парламентарна фракция малкото, за да не кажемъ никаквото, внимание, което е обръщала тя на чисто работ-

ническитѣ искания. Колко случки изъ работническия животъ, колко случаи, представени въ самото Народно Събрание, сѫ пропустнати отъ нея безъ всѣкакво внимание. Нашитѣ депутати правятъ разни интерпелации къмъ министритѣ, обаче нито една до сега тѣ не сѫ направили, съ която да истъкнатъ случаитѣ изъ работническия животъ и исканията на работницитѣ, изложени и въ програмата на партията. До сега въ нашата социалистическа литература нищо не е писано по парламентарната дѣятелность на социалистическата фракция въ нашата камара. Въ предишнитѣ конгреси не е разисквана сериозно тази дѣятелность и затуй тя продължава да остава все такава, която не удовлетворява изискванията на социалистическитѣ задачи въ парламента. Въ VII-ия конгресъ, обаче, тя се разисква по-обстоятелствено.

Дебатитѣ по отчета за дѣятелностьта на парламентарната фракция въ нашето Народно Събрание почна др. Д. Дамяновъ, Хасковски делегатъ. Той най-първо поиска отъ конгреса да изкаже порицание на народнитѣ представители Н. Бакевъ и Хр. Хаджиевъ, които не само не се явиха на конгреса да дадатъ отчетъ и да взематъ участие въ дѣлата му, но нито си сториха трудъ да поздравятъ конгреса, когато работницитѣ отдѣляха, по-справедливата белѣжка на др. Дамяновъ, отъ залъка си, за да го поздравятъ. Друга една белѣжка, направена отъ сѫщия делегатъ, се касаеше до провѣрката отъ Народното Събрание на Ямболския изборъ. Другарътъ Д. Дамяновъ упрекна нашитѣ депутати, че малко старания положили, щото при провѣрката на Ямболския изборъ бюлетинитѣ да не останатъ въ рѫцѣтѣ на хора, какъвто е билъ докладчикътъ по тоя изборъ, извѣстниятъ либералъ М. Макавѣевъ. Обаче, другарътъ Б. Лунговъ, когото най-много визираха обвиненията на др. Дамяновъ, обясни на конгреса, че повече отъ това, което направиха по провѣрката на Ямболския изборъ, не било възможно да се направи, понеже имаха работа съ хора либерали отъ рода на Макавѣевци. Отъ обясненията на др. Б. Луновъ ясно стана, че той е употрѣбилъ всички срѣдства, за да стане провѣрката на бюлетинитѣ по Ямболския изборъ въ негово и на др. Сакѫзовъ присѫтствие. Обаче, Макавѣевъ най-недобросъвѣстно го е лъгалъ, догдѣто провѣрили бюлетинитѣ въ негово отсѫтствие. Конгресътъ остана доволенъ отъ обясненията на др. Лунговъ и продължи дебатитѣ по-нататъкъ. Другарътъ Дамяновъ подиръ това прочете нѣколко мѣста изъ дневницитѣ на Народното Събрание, съ което истъкваше, че другаритѣ депутати недостатъчно сѫ защищавали името на партията отъ нападкитѣ на правителственото болшинство. Както справедливо забелѣза той, дневницитѣ на Народното Събрание се четатъ по всичкитѣ села; четението речитѣ на социалистическитѣ депутати въ дневницитѣ по селата съставлява «единъ видъ пропаганда». „По случай Горно-Орѣховския изборъ, — каза др. Дамяновъ, — Габровски забелѣза, че не трѣбва да се утвърдява, понеже избраниятъ радославистъ е избранъ отъ народняци и по случай на това се захвана силна караница между Габровски и депутатитѣ радослависти. Тукъ именно деп. Даскаловъ забелѣза, че Хаджиевъ е избранъ отъ радослависти, че Хаджиевъ постѫпилъ вѣроломно, като по-напредъ минавалъ за независимъ и после станалъ социалистъ, че Хаджиевъ е депутатъ по една грѣшка. И сега, ако следъ това не излѣзе Габровски или Хаджиевъ да даде обяснения и да се запишатъ

въ дневницитѣ, то какво ще каже населението, кога чете тѣзи дневници? Трѣбва тѣзи нѣща да се опровергаватъ въ Камарата».

Следъ др. Дамяновъ взе думата др. Д. Благоевъ. Той предложи на конгреса да не се занимава съ отдѣлнитѣ постжпки на другаритѣ депутати въ камарата, а съ принципалната страна на тѣхната дѣятелность. Той каза, че нашата парламентарна фракция не е имала една установена директива въ своята дѣятелность, както се призна и отъ др. Габровски; конгресътъ трѣбва да се занимае съ въпроса за изработването на такава директива. Отъ своя страна той направи следнитѣ белѣжки по дѣятелностьта на парламентарната социалистическа фракция. Най-първо той забелѣза, че тактиката на другаритѣ депутати въ Народното Събрание не се отличава отъ тактиката на другитѣ буржуазни фракции. Нашитѣ друг. депутати подпадали подъ влиянието на тия фракции, които вследствие на това сж насърчавали съ своето одобрение тактиката на нашата парламентарна фракция. Друг. Благоевъ обърна вниманието на факта, че др. Габровски много се закача, безъ нужда, съ правителственнитѣ депутати, което винаги се е одобрявало отъ буржуазнитѣ фракции, обенно отъ каравелиститѣ. Наистина, както забелѣза др. Сакжзовъ, това зависи отъ темперамента, но споредъ др. Благоевъ, това зависи и отъ отсътствието на директива и че закачки отъ закачки има голѣма разлика. Закачкитѣ, споредъ него, трѣбва винаги да сж намѣсто, остроумни и, особенно, когато се касаятъ до нашитѣ идеи и дѣятелность. Изобщо споредъ др. Благоевъ, тактиката, о която се придържатъ нашитѣ другар. депутати въ парламента не е нашата тактика, тя може да направи нашата дѣятелность въ парламента несериозна и за това трѣбва да се обърне внимание на нея. Сетнѣ, др. Благоевъ забелѣза, де при разискването въ Народното Съорание нашитѣ депутати трѣбва да се ржководятъ отъ исканията на партийната програма. При разискването отъ нашитѣ депутати за основа трѣбва да служатъ исканията на тази програма. Той каза, че до сега нито веднъжъ не е чулъ да се иска отъ нашитѣ депутати отдѣлянието на черквата отъ дънржавата. А това искание съставлява една отъ точкатѣ на програмата. Много пжти сж имали случай да истъкнатъ това искание на нашата програма и да обяснятъ предъ Народното Събрание двѣтѣ точки (6 и 7) отъ нея, които толкосъ се експлоатиратъ отъ нашитѣ противници. Споредъ др. Благоевъ, нашата парламентарна фракция не бива да захваща своята дѣятелность отъ такива искания на Народното Събрание, както за намалението на чиновнишкитѣ заплати. Програмата на Работническата Социалъ-Демократическа партия съдържа редъ искания, които трѣбва да се истъкватъ при всѣки случаи, да се говори върху тѣхъ и да се искатъ. Въ тѣзи искания се съдържатъ искания за реформи и економии. Като говорѣше за отдѣлянието на черквата отъ државата, др. Благоевъ показа, какъ това искание е свързано съ искането на съкращения въ бюджета. Той каза, че въ България има *десеть* митрополити и толкова тѣхни помощници, когато една срѣдна руска губерния, която, може би, е *петь пжти* по-голѣма отъ България, има само единъ митрополитъ, а Ромжния, която е *два пжти* по-голѣма отъ нашата страна и много по-богата, има само *двама* митрополита. Вьобще, другарьтъ Благоевъ е на мнѣние, нашата парламентарна фракция да не се занимава съ такива дребни искания, като намаление на

чиновнишкитѣ заплати, които ги предлагатъ и буржуазнитѣ представители, а при всѣки случай да говорятъ за исканията на нашата минимална програма, за свързката й съ максималната и съ общия социалистически идеалъ. Нашитѣ депутати да говорятъ въ камарата по рѣдко, но попринципално.

Другарьтъ Габровски е съгласенъ съ възгледа на др. Благоевъ, «че принципътъ на парламентарната фракция въ Народното Събрание е да разглеждатъ въпроситѣ отъ социалистическо гледище». Обаче той мисли, че нашитѣ депутати трѣбва да взиматъ участие въ всички въпроси, които се разискватъ въ Нарoд. Събрание, защото искало се отъ тѣхъ да дадатъ гласа си и че, ако тѣ не взимали участие въ всички разисквания, щѣло било да означава безсилие на социалистическата партия. Разбира се, че не е задлъжително за никой депутатъ непремѣнно да даде гласа си за или противъ ония въпроси, които се разискватъ въ Народното Събрание. Още по-малко това е нужно да го правятъ социалистическитѣ депутати. Нашитѣ депутати нѣма и защо да подаватъ гласа си въ нашата камара. Първо, у насъ не е бивалъ случай, когато социалистическитѣ депутати да е трѣбвало да дадатъ гласа си за каквото и да било решение на Народното Събрание, и надали скоро ще се яви такъвъ случай. Второ, въ парламентитѣ се решаватъ въпроситѣ отъ партиитѣ, които иматъ болшинство въ тѣхъ. Твърдѣ рѣдки сѫ случаитѣ, а у насъ сѫ небивали и за дълго време невъзможни, когато съединяванието на всички гласове въ камарата става необходимо. Въ такъвъ случай, съображението на др. Габровски, че трѣбвало да се рѫководимъ и отъ нуждата да си дадемъ гласа въ Народното Събрание, е неумѣстно. Другото съображение на др. Габровски е сѫщо неоснователно. Ако социалистическата фракция въ Народното Събрание не взима участие въ всички разисквания, а взима участие въ важнитѣ въпроси, по въпроситѣ, въ които може да се истъкне най-широко и ясно социалистипеското гледище, не значи никакъ, че социалистическата партия е безсилна. Напротивъ, съсредоточаванието на вниманието ѝ върху найважвитѣ въпроси и принципиалното имъ разискване, ще покаже само силата й. Прочее, др. Габровски призна, че конгреситѣ трѣбва да опредѣлятъ, какво именно трѣбва да искатъ въ Нарочното Събрание и покани VII-я конгресъ да формулира искания, които трѣбва да защищаватъ въ предстоящата редовна сесия на Народното Събрание.

Другарьтъ Сакѫзовъ е готовъ да се съгласи съ др. Благоевъ, ако подъ принципална почва, за която говори последниятъ, се разбира това, което разбира др. Сакѫзовъ. А той мисли, че когато има да се изкажемъ по единъ законъ, трѣбва да обръщаме внимание на това особенно измѣнение, което става отъ една страна на економическото положение на населението, а отъ друга страна, какво се дава или отнема отъ работното население. Въ такъвъ случай, др. Сакѫзовъ е съгласенъ съ др. Благоевъ. Обаче, той мисли, че ще попаднемъ въ грѣшка, ако социалистическата фракция не предлага дребни реформи. Прочее, др. Сакѫсовъ е съгласенъ да се избере една комисия, която да изработи „единъ правилникъ“, който да служи за директива на парламентарната фракция въ бѫдѫще. Другаритѣ Андрѣй Коновъ (Севлиевски депутатъ и адвокатъ) и Бръниковъ (чл. отъ Ц. Комитетъ) сѫщо се изказватъ въ смисъдь, щото нашитѣ депутати да

взимать участие въ всички разисквания въ Народното Събрание. При това др. Коновъ намира, че не било възможно, щото при всѣки случай да се говори за програмата на партията и че за социалистическитѣ принципи и искания може да говори само при генералнитѣ дебати въ Народното Събрание, а др. Брънцовъ намира, че можело да се предлагать на Народното Събрание и искания вънъ отъ програмата на партията, стига тѣ да не сж въ противоречие съ социалистическитѣ принципи. Другарьтъ Брънковъ намира, че предложението на социалистическата фракция за намаление на чиновницитѣ заплати не противоречило на социалистическитѣ принципи и, следователно, тя добрѣ е сторила. Обаче, др. Брънковъ не е правъ, понеже въ това предложение се заключаваха искания, които противоречать на социалистическото разбиране. Самото почнуване съ такова искане, като едно съкращение на бюджета съ 1,600,000 лева, е несъгласно съ програмата на партията. То въ всѣкой случай, взето независимо отъ програмата и целитѣ на партията, се явява едно дребно-буржуазно искание, което не е въ състояние съ нищо да измѣни положението на оняя класа, въ името на която се предложи. Освѣнъ туй, въ него имаше и една страна, правопротивоположна на социалистическото разбиране на нѣщата. Нашитѣ депутати искаха намаление дневнитѣ и на депутатитѣ, когато социалиститѣ трѣбва да искать не само тѣзи дневни, но и разноскитѣ по избирателнитѣ борби. Това искание на социалиститѣ е тѣсно свързано съ исканията на цѣлата имъ програма. И мисля, че по тия причини др. Благоевъ е правъ. когато каза, че нашитѣ депутати не отъ тамъ трѣбва да захващать своята дѣятелность. Подобна дѣятелность много напомнюва оная демогогическа дѣятелность на нѣкои наши буржуазни депутати, които искать да бият на невѣжеството на маситѣ. Това за насъ социалиститѣ най-малко е достойно. Ако има социалисти у насъ, които по такъвъ начинъ агитирать между нашето население, заслужавать, по мое мнѣние, най-голѣмо порицание. При всичко горѣказано др. А. Коновъ намира, че дѣятелностьта на парламентарната фракция е задоволителна. Другарьтъ Русе Даскаловъ, (Разградски депутатъ, работникъ железарь), е съгласенъ съ мнѣнието на др. Благоевъ да се изработи „нѣщо, въ което да се придържать нашитѣ депутати“. Другарьтъ Иванъ Шоповъ, Пловдивски делегатъ, наеменъ работникъ шивачъ, предлага да се изкаже незадоволство отъ парламентарната дѣятелность на социалистическата фракция, понеже не сж представлявали интереситѣ на работническата класа и програмата на социалъ-демократическата партия, а сж излизали вънъ отъ нея и сж говорили винаги за единъ неопредѣленъ народъ, „за една обща маса народъ“. Другарьтъ Ив. Шоповъ истъкна именно тоя фактъ, че нашитѣ депутати никога не сж подигали гласа си въ Народното Събрание за защита на наемнитѣ работници и не сж истъквали «оняя прискърбни факти, които всѣкидневно ни дава животътъ въ фабрикитѣ и работилницитѣ». За това той настояваше да се изкаже недоволство отъ тѣхната дѣятелность въ Народното Събрание. На др. Шоповъ отговори др. Б. Лунговъ (депутатъ). Той оправдаваше социалистическата фракция главно съ туй, че тя не може да прави предложения, понеже се състои отъ *четирма души*. Обаче, както му забелѣжи др. Д. Благоевъ, социалистическата фракция има друго едно сигурно срѣдство, за да направи това, което иска др. Шоповъ, а именно интерпела-

цинтѣ къмъ съотвѣтнитѣ министри. Но нашитѣ другари депутати въ случаитѣ изъ работническия животъ никога не сѫ прибѣгвали до това срѣдство. Тъй че, оправданието на др. Лунговъ не бѣше основателно. При все това, конгресътъ изказа се въ смисълъ, че е доволенъ отъ парламентарната дѣятелность на социалистическата фракция въ Народното Събрание. Обяснява се това решение на конгреса само съ туй, че до сега дѣйствително конгреситѣ и социалистическия печатъ не се занимали съ парламентарната дѣятелность на другаритѣ депутати. Обаче, конгресътъ, съзнавайки недостатъцитѣ на тази дѣятелность, прие резолюцията, предложена отъ др. Благоевъ, а именно:

VII-ятъ националенъ конгресъ на Работническата Социалъ-Демократическа Партия задължава Централния Комитетъ заедно съ Парламентарната Фракция да изработятъ една директива за поведението, което трѣбва да държи парламентарната фракция въ камарата.

Върху другитѣ решения на конгреса нѣма да се простирамъ. По отчета на финансовата комисия, избрана отъ конгреса да провѣри счетоводството на касиера, никакви дебати не станаха. Комисията намѣри счетоводството и смѣткитѣ най-редовни и исправни, което накара конгреса да изкаже своята признателность къмъ касиера на партията, др. К. Т. Бозвелиева, съ бурни рѫкоплескания. Едно отъ важнитѣ решения на VIII-я националенъ конгресъ съставлява и решението му, партийниятъ органъ „Работнически Вѣстникъ“ да се издава отъ самата партия и въ София. Мотивитѣ на това решение произтекоха отъ отчета на редакцията му. Отъ него стана ясно, че «Работнически Вѣстникъ» спечели въ партията такова значение, че може да се издава отъ самата нея, безъ да рискува. Вѣстникътъ е ималъ презъ миналата година до 2500 абонати, а можалъ би да има и повече, ако не сѫществуваха пречки, които произтичаха отъ обстоятелството, че той бѣше издаванъ частно отъ двама другари. Проста смѣтка показва, че партията вече можеше да поеме изданието му на себе си. Нѣма съмнѣние, че ако нашитѣ другари, особенно избранитѣ отъ мѣстнитѣ комитети настоятели на вѣстника, положатъ по-голѣмъ трудъ, вѣстникътъ не само ще покрие разноскитѣ, предвидени въ изработения отъ конгреса бюджетъ за него специално, но и ще даде единъ приходъ на партията. Друга една важна работа, която трѣбваше да свърши конгресътъ, бѣше да разгледа правилника за вѫтрѣшната наредба на партията, който изработи, по решение на миналитѣ конгреси, Централниятъ Комитетъ. Обаче за разглеждането му не остана време. За това конгресътъ реши, щото той да остане на изучване отъ мѣстнитѣ партийни организации, като се прилага въ дѣйствие предъ тази година и се опита на практика, кои постановления въ него сѫ целесъобразни и съгласни съ устава на партията и кои не, та въ идущия конгресъ окончателно да се приеме. Партийнитѣ организации трѣбва да обърнатъ сериозно внимание на тоя правилникъ и, като се рѫководятъ отъ него въ своята дѣятелность, да направятъ всички нужни бележки върху неговитѣ постановления. Съ това тѣ ще направятъ голѣма услуга на бѫдѫщия конгресъ, следователно и на цѣлата партия.

Остава ни сега да пристѫпимъ къмъ рефератитѣ, които се държаха на конгреса.

На VII конгресъ се четоха *четири реферата:* по *кооперациитѣ* отъ Д. Благоевъ, по *земледѣлческото движение* отъ Я. Сакъзовъ, по *пропагандата и агитацията* отъ Г. Кирковъ и по *Дѣтския трудъ* отъ Е. Дабевъ. Първи реферира Д. Благоевъ. Той предупреди конгреса, че рефератътъ му не ще бѫде пъленъ, както той е искалъ, понеже той мислилъ, че реферата си ще чете следъ свършванието съ всички други въпроси, турени на дневенъ редъ и слѣдъ другитѣ реферати. Той искалъ да допълни реферата си съ мнѣнията на видни социалисти за работническитѣ кооперации и съ статически цифри за успѣхитѣ имъ и за оборотитѣ имъ, като е мислилъ, че ще намѣри време да извлече тия допълнения презъ времето на конгреснитѣ засѣдания. Но не можалъ да направи допълненията, понеже тъй се сложили обстоятелствата въ конгреса, че станало необходимо да чете реферата си безъ да може да направи извлеченията, които е предполагалъ. Другарьтъ Благоевъ говори за кооперациитѣ въобще, безъ да ги дѣли на *производителни* и *потрѣбителни* и безъ да разгледва всѣка отъ тѣхъ отдѣлно. Той въобще говори за кооперациитѣ, какви условия сѫ необходими, за да вирѣятъ и има ли тия условия въ България. Другарьтъ Благоевъ различава два вида кооперации: *капиталистически-акционерни* и *социалистически.* Партията се интересува главно за последнитѣ, понеже презъ миналата партийна година срѣдъ нея се яви едно стремление у членоветѣ къмъ организиранието на кооперативни дружества. За конгреса бѣше важно да знае, какъ да се отнася партията къмъ това движение срѣди нейнитѣ членове, до колко у насъ има условия, които да благоприятствуватъ на кооперативното движение — и какво се изисква за напредъка на кооперативнитѣ дружества. Но понеже въ България всички буржуазни партии говорятъ за кооперативното сдружавание като срѣдство да се подигне страната економически, а въ програмата на либералната партия дори има една точка, която иска «кооперативно производство», то др. Благоевъ се спрѣ и на въпроса: възможно ли е въ България кооперативното производство, както то се разбира отъ буржуазнитѣ партии у насъ? Той отговори отрицателно. Кооперативното движение въ Европа срѣща срѣди земледѣлческото и занаятчийското население голѣми пречки. То е по-сполучливо въ формата на потрѣбителни дружества и на дружества за купувание на земледѣлчески орѫдия и други материали, нужно на земледѣлеца и занаятчията за тѣхната работа. Но и тия кооперации много мѫчно се образуватъ. Тѣ полесно се образуватъ тамъ, гдѣто духовенството и едритѣ земледѣлци иматъ влияние надъ селското и занаятчийското население. Но и тамъ кооперациитѣ въобще мѫчно се организиратъ вследствие на важни причини. Първо селската и занаятчийската маса е крайно недовѣрчива къмъ кооперативната форма, а главно къмъ хората. Подирѣ, кооперациитѣ сѫ организации, които изискватъ добро управление. Липсата на опитни и честни рѫководители на кооперативнитѣ дружества ги прави невъзможни. Вследствие на тая липса много кооперативни дружества сѫ пропаднали следъ кѫсо сѫществувание. Освѣнъ туй, кооперативнитѣ дружества, за които е думата, се основаватъ на акционерни начала и много отъ тѣхъ се основаватъ отъ земледѣлци и капиталисти съ двояка цель: *економическа* — да създадатъ сигуренъ пазарь за своитѣ продукти и по такъвъ начинъ да концентри-

ратъ и най-малкитѣ срѣдства и капитали въ по-малко ржцѣ, и *политически* — да създадатъ една политическа сила, като противовѣсъ на социалистическитѣ организации и радикалнитѣ стремежи. Другарьтъ Благоевъ, като препоржча двѣтѣ статии, помѣстени въ „Ново Време“ по кооперацинтѣ въ Европа, а именно статията на Л. Кржевицки: *Земледѣлческитѣ кооперации въ Европа*, и статията на Е. Смирновъ: *Земледѣлческитѣ синдикати въ Франция*, относително България каза, че тя нѣма никакви условия за развитието на едно кооперативно производство, за каквото говорятъ нашитѣ буржуазни партии. Непобѣдимото недовѣрие на българина, а особено на селенина и занаятчията къмъ всѣкиго, а главно къмъ всѣки чуждъ за него интелигентъ въ каквато и да било форма; недовѣрието на селенитѣ и занаятчиитѣ къмъ сдружаванията, въ които има какъвто и да е материаленъ интересъ; абсолютната липса на влиятелни, опитни и честни ржководители на едно кооперативно движение — всичко това сж непобѣдими причини, които правятъ у насъ невъзможни кооперативнитѣ сдружавания за производство и потрѣбление. Нашата страна, споредъ др. Благоевъ, не може да очаква економическо подигание чрезъ кооперативно производство. То ще дойде отъ капиталистически акционерни дружества. Съвсѣмъ друга е работата съ социалистическитѣ кооперации. Социалистическитѣ кооперации се съставляватъ отъ социалисти, членове на социалистическитѣ партии. Тѣ сж социалистически организации, които съставляватъ часть отъ социалистическитѣ партии и съ социалистически цели. Въ Белгия тѣ сж крѣпости за социалистическата партия. Обаче, по мнението на др. Благоевъ, за успѣха на тия кооперации сж необходими следнитѣ условия: първо, концентриранъ пролетариятъ, защото при това условие само е възможно да има кооперацията свой опредѣленъ пазаръ. Тоя пазаръ прави кооперацията не уязвима отъ капиталистическата конкуренция. Само при условието, ако тоя пазаръ постоянно се закрѣпява и разширява, социалистическата кооперация може да напредва и да стане дѣйствителна крѣпость за партията. Второ. съзнание за социалистическитѣ задачи у членоветѣ ѝ. Трето, абсолютно честно управление на кооперативнитѣ учреждения. Въ България тия условия, по мнението на др. Благоевъ, сж още много малко развити, и затова той е на мнение, щото нашитѣ другари да не бързатъ съ основанието на кооперативни дружества; преди да се пристжпи къмъ организирането имъ, необходимо е, добрѣ да се изучатъ условията и главното да се основаватъ социалистически кооперации съ социалистически цели, а не акционерни дружества за печеление и обогатявание на членоветѣ имъ, което кооперациитѣ и не могатъ да достигнатъ.

Къмъ реферата на др. Благоевъ направиха допълнения др. Кирковъ и Сакжзовъ. Другарьтъ Кирковъ напомни, какви мжчнотии сж срѣщали първо време белгийскитѣ другари при съставянието на коооперациитѣ и какви срѣдства и невѣроятни усилия сж употрѣбявали тѣ, за да закрѣпятъ кооперациитѣ си и да ги издигнатъ до онова грамадно значение, което тѣ иматъ днесъ за социалистическата партия и въобще за социалистическото движение въ Белгия. Другарьтъ Сакжзовъ излага мнѣнието на „една англичанка *Беатриче Вебъ*“ за кооперациитѣ. Споредъ мнението ѝ, представено отъ др. Сакжзовъ, излиза, че най-лесно се съставляватъ и

успѣвали *потрѣбителнитѣ кооперации*. Сдружаватъ се нѣколко души съ цель да купуватъ предмети по износни цѣни и когато по такъвъ начинъ се убѣдятъ въ ползата на такова сдружаванне и числото на членоветѣ му порастне, тогава потрѣбителнитѣ кооперации ставатъ производителни. Такова е мнението на г-жа Вебъ. Другарьтъ Сакъзовъ е на мнение, че потрѣбителнитѣ кооперации могатъ да бѫдатъ много полезни за партията. Дебати по реферата не станаха. Обаче по резолюцията, която предложи др. Кирковъ, станаха доста дебати. Едно изражение въ тая резолюция, а именно «кооперации на социалистически начала», даде поводъ за дебатиранне. Другарьтъ Сакъзовъ не разбира, какво означава изражението „кооперации на социалистически начала". Другарьтъ Кирковъ обяснява, че тѣ се основаватъ отъ социалисти, се покровителствуватъ отъ партията, служатъ за социалистическа пропаганда и агитация. Другарьтъ Благоевъ намира, че, освѣнъ казаното отъ др. Кирковъ, въ социалитическитѣ кооперации има и социалистически елементи, има елементи на едно социалистическо производство и потрѣбление. Другарьтъ А. Коновъ е на мнение да се каже намѣсто «на социалистически начала» — «съ социалистическа тенденция». Др. Донковъ намира, че кооперациитѣ нѣматъ социалистически елементи, а се създавали само за печалба и сѫ «едно отъ срѣдствата, които спомагатъ за приближаванието къмъ нашия идеалъ». Най-сетнѣ др. Сакъзовъ предложи една срѣдня формулировка на това мѣсто отъ резолюцията на др. Кирковъ, а именно «кооперации, които служатъ на социалистическото дѣло». При това другарьтъ Бръниковъ предложи и една прибавка къмъ резолюцията, а именно, щото основанието на кооперации да става съ съгласието на Централния Комитетъ. Така че резолюцията е следующата:

VII-иятъ Националенъ Конгресъ на Работническата Социалъ-Демократическа Партия признава, че производителнитѣ и потрѣбителни кооперации, които служатъ на социалистическото дѣло, сѫ отъ голѣма полза и значение за успѣха на работническото движение, но като има предъ видъ неразвитостьта на обществено економическитѣ условия у насъ, препорѫчва на партийнитѣ другари да бѫдатъ крайно предпазливи при такива обстоятелства, като иматъ предъ видъ, че партията не може и не трѣбва да свързва сѫдбата си съ тѣхъ.

За кооперации, които се основаватъ по инициативата на нѣкоя социалъ-демократическа организация, да се иска разрешението и съвѣтитѣ на Централния Комитетъ.

Съ най-голѣмъ интересъ се очакваше реферата на др. Я. Сакъзовъ: *Земледѣлческото движение и отношенията на партията къмъ него.* Защо тоя рефератъ се очакваше съ такъвъ интересъ, лесно се обяснява. Въ страната ни се яви, вследствие на десятъка, едно силно земледѣлческо движение, въ което взеха участие и наши другари, а въ нѣкои мѣста това участие достигна до размѣри, които никакъ не се оправдаватъ отъ гледна точка на задачитѣ на нашата партия. Земледѣлческото движение се изказа въ такива рѣзки форми, щото мнозина погледнаха на него като на една сила, която може да измѣни у насъ хода на нѣщата и на вѫтрѣшната политика, като на единъ „могѫщъ лостъ", който може коренно да реформира държавния строй. Такъвъ възгледъ на земледѣлческото дви-

жение имаха и нѣкои наши другари, не нови въ социалистическата партия. Отъ друга страна, преди конгреса, а особенно въ самия конгресъ преди прочитанието на реферата, мнозина делегати бѣха увѣрени, че др. Сакъзовъ ще се яви съ съвършенно нови възгледи по земледѣлческото движение и, главното, съ съвършенно нови заключения отъ ония, които се изказаха въ партийнитѣ органи, и съ предложения, които ще измѣнятъ тактиката на партията. По тия именно причини рефератътъ на др. Сакъзовъ се очакваше съ особенно нетърпение. Очакваше се, че др. Сакъзовъ ще каже нѣщо ново. Обаче той не каза нищо ново; той повтори това, що съставляваше общо мнѣние въ партията и що се изказа отъ нея чрезъ органитѣ. Това мнозина делегати разочарова, а др. Габровски накара да каже на другаря референта, че не това очаквалъ да чуе отъ него и че той, др. Сакъзовъ, друго е говорилъ преди конгреса. Другарьтъ Сакъзовъ, следъ като накратко описа историята на земледѣлческото движение и какъ наши нѣкои другари се мъчили да създатъ въ него социалистическо движение, се пита: *Какво е това земледѣлческо движение?* Изследванието му върху това движение го приведе къмъ следния отговоръ: «То като се вгледаме въ сѫщностьта му ще видимъ, че то не е нищо друго, освѣнъ буржуазно движение, което за лице има една програма, която програма може да заблуждава нашия селянинъ».

Въ земледѣлческото движение взиматъ участие, споредъ референта, голѣмитѣ селки «думбазя», чифликчиитѣ, дребнитѣ селски собственици и аргатитѣ — селскитѣ пролетарии. Всички тѣзи разнородни елементи ги свърза, споредъ референта, временния интересъ, а именно десятъкътъ, който еднакво е вреденъ за интереситѣ на всички тѣзи селски «елементи». Обаче на чело на земледѣлческото движение стоятъ чифликчиитѣ и селскитѣ «думбазя», които насочватъ движението въ полза на своитѣ интереси. Следъ като разгледа състава на земледѣлческото движение, или по право на земледѣлческия съюзъ, др. Сакъзовъ поставя тоя въпросъ: какво трѣбва и може да бѫде нашето отношение къмъ тая група хора? Какви трѣбва да сѫ отношенията ни къмъ „думбазята“ и чифликчиитѣ, нѣма нужда да се говори; то се знае, какви могатъ да бѫдѫтъ тѣ. Затова др. Сакъзовъ не говори върху тѣхъ. Главно той говори за отношенията ни къмъ ратаитѣ и дребнитѣ собственици. По отношение къмъ ратаитѣ, др. Сакъзовъ се придържа о мнѣнието на Кауцки, изказано въ неговото произведение: *Земледѣлческиятъ въпросъ.* Споредъ референта, ратаитѣ, както на всѣкадѣ, тъй и у насъ, сѫ съвсѣмъ недостѫпни на социалистическата пропаганда. Затова, по негово мнѣние, остава ни само да работимъ между дребнитѣ земледѣлци. Нашиятъ дребенъ земледѣлецъ, споредъ др. Сакъзовъ, е революционенъ, защото той най-много страда отъ управлението, отъ държавата, «повече страда отъ държавата, отколкото отъ своето си малко производство». Затова, споредъ него, «нашата партия съ своята пропаганда и агитация може да ги направи достѫпни за нашата пропаганда». Такива сѫ въ общи чърти сѫжденията на др. Сакъзовъ за земледѣлческото движение и отношенията на нашата партия къмъ него. Тѣ, съ много малки исключения, сѫ сѫщитѣ, каквито се изказаха въ партийнитѣ органи. На свършвание др. Сакъзовъ предлага да не се взима никаква резолюция. Мотивитѣ му за това сѫ следнитѣ: „Вчера ние взехме една резолюция по кооперациитѣ и може нѣкой да си помисли

че и по земледѣлческото движение можемъ да вземемъ резолюция. Въпросътъ за кооперациитѣ е по другъ отъ земледѣлческото движение. Въпросътъ за кооперациитѣ е разрешенъ въ Западна Европа, а за земледѣлч. движение (вѣроятно думата е за земледѣлч. въпросъ) не е разрешенъ. При все че нашитѣ условия сѫ по други, отколкото западнитѣ, но отъ день на день ставатъ все такива, както на западъ, затова ние не ще можемъ да приемемъ една резолюция. И азъ мисля, че добрѣ ще бѫде да минемъ за сега съ едни разисквания по това и така въ идущия конгресъ можемъ да се явимъ по подготвени и съ една резолюция по съотвѣтствена за нашия животъ». Но по-нататъкъ др. Сакѫзовъ, както ще видимъ, следъ разясненията, направени отъ делегатитѣ, предложи една резолюция.

По реферата на др. Сакѫзовъ се говори твърдѣ много. Първи говори по него др. Кирковъ. Най-напредъ той забелѣза, че това, което каже, обяснява и поведението на Центр. Комитетъ, както и поведението на партийния органъ по земледѣлческото движение. «Изобщо, — каза той, — следъ този рефератъ, мисля, че поведението на партийния органъ съотвѣтствува съ духа на реферата». По нататъкъ др. Кирковъ обяснява, защо Центр. Комитетъ и партийниятъ органъ погледнаха тъй, както сѫ погледнали, на земледѣлческото движение. Той съ редъ исторически примѣри, като изъ историята на Франция, на Германия, на Русия, на Сърбия и др. страни, показа, че селскитѣ движения не сѫ революционни и че тѣ най-често сѫ елементи „буйствующи“, които сѫ давали храна на реакцията. «Ние знаемъ, — каза др. Кирковъ, — че отъ борбата на селенитѣ не произлѣзе нищо утѣшително за селското население; тази борба бѣ безнадежна и за това ние при настоящия случай гледаме на селскитѣ митинги и буйства като на срѣдство, съ което може да се създаде едно още по-реакционно управление». Споредъ др. Кирковъ, земледѣлческото движение не е революционно въ нашъ смисълъ, защото «въ него не влизатъ революционни елементи, дребнитѣ земледѣлци въ насъ не сѫ още революционенъ елементъ». Споредъ него, дребнитѣ земледѣлци сѫ недоволни и искатъ «или да имъ се повърнатъ отнетитѣ срѣдства за прехрана» или пъкъ да си останатъ въ състоянието, въ което се намираха. Въ земледѣлческото движение главна роля играятъ дребнитѣ земледѣлци, главатари на които се явяватъ най-различни елементи. Вледствие на това земледѣлческото движение се явява една «мѫтилка»; то още не е избистрено. Въ него се забелѣзватъ три разнородни елементи, отъ които едритѣ чифликчии се явяватъ прогресивенъ елементъ въ економическо отношение, когато срѣднитѣ земледѣлци пропадатъ. Условията, при които се явява земледѣлческото движение, диктуватъ на нашата партия да бѫде предпазлива къмъ него. За сега нашата задача е да се явимъ «агенти» за политическото възпитание на масата. «Съ това ние подигаме земледѣлцитѣ въ културно и просвѣтително отношение. Съ това подтикваме селенина къмъ самосъзнание. Ето. въ това отношение, азъ виждамъ задачата на нашата партия». Така завърши своята речь др. Кирковъ.

Следъ него говори др. Дамяновъ. Той възрази на др. Сакѫзовъ противъ твърдението му, че ратаитѣ сѫ мѫчно достѫпни за нашата пропаганда. Др. Даманов отъ опитъ знае, че нашитѣ ратаи не се намиратъ въ онова положение, въ което тѣ се намиратъ въ другитѣ страни и затова

нашитѣ ратаи, споредъ неговия опитъ, много лесно се пропагандиратъ. Подире, той възражава и върху твърдението на др. Сакѫзовъ, че селското население щѣло да престане да бѫде революционно, когато буржуазнитѣ парти прехвърлятъ данъчния товаръ отъ земледѣлеца на индустриалния работникъ. Др. Дамяновъ е на мнѣние, че и следъ това земледѣлецътъ не щѣлъ да престане да бѫде революционенъ, защото неговото положение все повече ще се влошава. Споредъ него, нашитѣ другари трѣбва постоянно да посочватъ на земледѣлцитѣ, че тѣхното спасение е въ борбата имъ подъ знамето на Работническата Партия и че програмата ѝ съдържа всички оння искания, които могатъ да облекчатъ тѣхното положение. Той посочи на тоя фактъ, че нашитѣ другари, които работятъ между селската маса, не водятъ добра пропаганда и агитация, ограничаватъ се само съ агитация въ името само на нѣкои точки отъ минималната програма, а не на всички точки. Обаче, др. Габровски, който говори подиръ него, напротивъ, е на мнѣние, «че трѣбва да развиваме предъ селенитѣ тия точки отъ минималната програма, които сѫ отъ економически характеръ». Въ дългата си речь др. Габровски прокарваше възгледитѣ на К. Кауцки за различието въ положението на селската маса въ Западна Европа и у насъ. Отъ това различие въ положението на селската маса, отъ туй, че у насъ държавата само взима отъ земледѣлцитѣ, безъ да имъ дава нищо, когато въ Западна Европа е обратно, др. Габровски направи заключение, че селската маса у насъ е революционна. «И ние ще направимъ престѫпление, — каза той, — ако останемъ равнодушни къмъ земледѣлческото движение, което по своитѣ чърти е едно революционно, едно отрицателно движение спрямо съвременната държава, а пъкъ, както видѣхме, въ това движение влиза това население, което носи на плѣщитѣ си нашата държава». Отъ дългата речь на др. Габровски въ всичко личеше, че той се старае да изкара революционно е едно движение, което наистина е *отрицателно* спрямо днешната държава, но което движение не е революционно, защото едно движение, което е само отрицателно, каквото дѣйствително е селското, не може да бѫде революционно. Но като смѣси отрицателното движение съ революционното, др. Габровски направи на конгреса двѣ предложения, а именно: 1-о, да се разшири дѣятелността на партията, като създаде особенъ органъ, който да се занимава съ земледѣлческото движение и 2-о да се испрати единъ адресъ къмъ всички онѣзи другари, които сѫ взели активно участие въ земледѣлческото движение. Конгресътъ не приe нито едното, нито другото предложение на др. Габровски. Обаче по отношение жертвитѣ на кръвожадната расправа съ земледѣлцитѣ по протеста имъ противъ десятъка, конгресътъ изказа своето възмущение съ единъ общъ протестъ на края на дневния редъ при пламената речь на др. Кирковъ по събитията презъ миналото лѣто.

Въ разискванията по земледѣлческото движение взема участие и единъ отъ селскитѣ делегати. Другарьтъ Т. Калчевъ, делегатъ отъ организацията въ с. Ржене (Казанлѫшко), направи бележка на др. Кирковъ и Сакѫзовъ, за гдѣто тѣ нарекли селенитѣ консервативни, на което др. Кирковъ му обясни, че това е казано не въ обида, а защото има селени, които добрѣ мислятъ, но пакъ сѫ увѣрени, че могатъ да запазатъ своята земя. Др. Калчевъ казва, че селенитѣ могатъ добрѣ да разбератъ социа-

лизма, но трѣбва по-често да ходимъ по селата и да пропагандираме. Той приведе примѣри, какъ отъ ходенето по селата се развива въ тѣхъ социалистическото движение. Затова той напомнюва, че социалиститѣ трѣбва като Левски и Ботевъ да жертвуватъ себе си и да ходятъ да пропагандиратъ между народа идеитѣ.

Другарьтъ Благоевъ обърна вниманието, че се смѣсиха два въпроса, а именно: земледѣлческото движение и отношенията на партията къмъ него съ въпроса за земледѣлческия въпросъ изобщо. Относително първия въпросъ др. Благоевъ е на мнѣние, че нашата партия въ него интересува най-пролетаризираната часть отъ земледѣлческото население. Затова, споредъ него, задача на нашата партия съставлява да обясняваме на това население, какво представлява земледѣлческото движение и кадѣ ще поведе то страната. Колкото до самото движение др. Благоевъ не е съгласенъ, че то е революционно. Др. Габровски говори това, що казва Кауцки въ предговора къмъ българския преводъ на «Земледѣлческия въпросъ», обаче не каза всичко, което ни казва Кауцки въ тоя предговоръ. Кауцки въ него категорично казва, че и въ източнитѣ страни не може да се очаква революционна инициатива отъ селската маса и че всички усилия трѣбва да бѫдѫтъ насочени въ организирането на градски революционни ядра. Ето защо, споредъ др. Благоевъ, главна задача на нашата партия съставлява образуванието въ градоветѣ на революционни ядра. Тия ядра ще влиятъ и върху селата и ще улеснятъ нашата задача между селското население. Той показа, какъ нашата партия е силна въ селата само тамъ, гдѣто тя има силни градски партийни организации, и обратно, нѣма никакво влияние въ ония окрѫзи и околии, въ които нѣмаме градски ядра. Понеже се говори, да-ли съ цѣлата минимална програма или само съ часть отъ нея да се явяваме предъ селското население, то др. Благоевъ обърна вниманието на конгреса върху това, че минималната програма на Работнич. Социалъ-Демократическа Партия е програма, която може въ всѣка своя точка да бѫде осѫществена само по инициативата на пролетарiатската класа; тя е програма пролетарiатска и за това тя трѣбва да се развива цѣла и въ свързка съ максималната програма. «Ние работимъ, — каза той — съ нашата минимална програма, защото сме социалисти и защото изхождаме отъ пролетарiатско гледище; ако осѫществимъ минималната програма, то значи, че сме се приближили до социалистическия идеалъ, а то ще стане само тогава, когато у насъ се създаде революционна сила». На свършване др. Благоевъ резюмира своята речь съ следнитѣ думи: «Като говоримъ за земледѣлческия въпросъ, мисля, че при днешнитѣ условия трѣбва да употрѣбимъ всички си усилия да основаваме революционни ядра въ градоветѣ и после тѣзи ядра сами ще привлекатъ революционнитѣ елементи въ селата къмъ Работническата партия. Относително земледѣлческото движение днесъ, моето мнѣние е, че отношенията на нашата партия сѫ много опредѣлени. Ние трѣбва да се явяваме тамъ само като критикари, просвѣтители, като имъ обясняваме, какво е това земледѣлческо движение; съ това ще принесемъ най-голѣма полза на нашата партия». Следъ това др. Благоевъ предложи да вземе конгресътъ една резолюция.

Другарьтъ А. Коновъ е съгласенъ съ др. Благоевъ, обаче той е на мнѣние, щото другаритѣ, които сѫ вземали участие въ земледѣлч. движе-

ние, да се държатъ за напредъ, както сѫ се държали до сега. Др. С. Донковъ отъ научна гледна точка е съгласенъ съ казаното отъ др. Благоевъ по земледѣлческия въпросъ. Обаче той не е съгласенъ съ него по революционнитѣ ядра, понеже К. Кауцки разбира пролетариатски организации, а нашитѣ не биле такива. Др. Брънковъ сѫщо е съгласенъ съ мнѣнието на др. Благоевъ, че нашата дѣятелность въ селата трѣбва да бѫде разяснителна и напира на това, че трѣбва да се работи и въ селата, «като се агитира и пропагандира съ минималната въ свързка съ максималната програма». Относително, селското движение той предлага, конгресътъ да вземе решение, съ което «да внуши на нашитѣ другари да не влизатъ въ тоя съюзъ, а ако искатъ да влизатъ въ земледѣлческото движение, то тѣ могатъ да работятъ отдѣлно, но като членове на социалъ-демократическата партия». Това предложение на др. Брънковъ се посрѣщна съ бурни рѫкоплескания.

Следъ дългитѣ разисквания по реферата на др. Сакѫзовъ последниятъ предложи една резолюция, която се прие отъ конгреса почти единодушно. Но преди да дамъ резолюцията, предъ видъ на това, че днесъ др. Сакѫзовъ изказва по-други възгледи по партийното гледище, отъ ония въ конгреса, и че това последното му се вижда вече тѣсно, то ще приведа предварително неговитѣ сѫждения, съ които той придружи резолюцията си. «Азъ съмъ напълно съгласенъ, — каза той, — съ това, че дѣто сме силни въ градоветѣ, тамъ сме силни и въ селата. Правиха се възражения отъ разни страни правиха се възражения за частни работи, но не му е мѣстото тукъ за всичко подробно да разискваме; тѣзи подробности, които единъ ги приема, другъ ги отрича — тѣ сѫ дребни работи и тукъ ние не можемъ да дойдемъ въ всѣки случай до едно споразумѣние. Обаче не трѣбва да забравяме главното за социалистическата партия въ България, именно, какво представлява тя? — Тя представлява българскитѣ пролетарии. Отъ кого тя се състои, не е важно споредъ мене. Тя може да се състои отъ дребни занаятчии, но тѣ носятъ пролетариятския идеалъ. Нашата партия може да има въ редоветѣ си и дребни земледѣлци, но тѣ като стоятъ като членове въ нашата партия ще носятъ социалистическия идеалъ. Нашата партия като пролетариатска се явява като водитель на всички пропаднали земледѣлци и занаятчии. Като е така, най-важната цель, която ние трѣбва да рзрешимъ сега е, че ние трѣбва да опредѣлимъ нашето отношение къмъ това движение. Отъ първо азъ мислѣхъ, че ще се спрѣмъ въ тѣснитѣ граници на реферата, но понеже се явиха другари, които да ни говорятъ за една силна дѣятелность въ селата; после, понеже се изказаха другаритѣ Кировъ и Благоевъ за едно ядро въ градоветѣ, то предлагамъ за това една резолюция». Такива хубави сѫждения изказа др. Сакѫзовъ преди да внесе резолюцията си. Както виждаме тѣ напълно сѫ съгласни съ принципалното гледище на партията. Обаче днесъ въ «Общо Дѣло» това гледище не се харесва на др. Сакѫзовъ, му се вижда тѣсно! Това е за очудвание. Но ето резолюцията:

Конгреса като вема предъ видъ, че днешното земледѣлческо движение е само въ остра форма проявление на преврата или разложителния процесъ, който се извършва въ економическото положение на земледѣлцитѣ селени, препорѫчва на партийнитѣ

време, по важностьта имъ и по нуждата да бѫдатъ проучени по-добрѣ, останаха да се разгледатъ въ идущия конгресъ. Остава на Централния Комитетъ на партията още отъ сега да се погрижи за поставянието на тия въпроси на дневенъ редъ за идущия конгресъ, а на партийнитѣ другари да ги подематъ и разискватъ предварително въ партийния печатъ. Въ такъвъ случай, може много да се спечели, ако въ VIII-ия националенъ конгресъ се явимъ съ предварително уяснение чрезъ печата на въпроситѣ, които ни предстоятъ да разрешимъ.

Пр. **Д-въ.**

Хармонии.

Спрѣха продължителнитѣ проливни дъждове. Мъглитѣ, подобно на войска, която се оттегля, за да се спаси отъ противника си, или за да го примами нѣкакъ, напущаха полето и съ голѣма бързина лазѣха нагорѣ по планинскитѣ склонове, за да си отдъхнатъ по високитѣ върхове. Слънцето величественно се издигаше по небесния сводъ и обливаше земята съ топлина и свѣтлина. Рѣката, що минаваше презъ града П., бѣ излѣзла изъ своитѣ ниски брѣгове и бѣ залѣла всичко, на голѣмо разтояние отъ тѣхъ. Цѣло море! Навредъ полето бѣ покрито съ гйолове, които перспективно ставаха по-малки съ отдалечението си отъ точката на наблюдението и които, отражающи слънчевата свѣтлина, представляваха огромни, блѣстящи, кристални огледала.

Сутриньта, следъ богата закуска и следъ дългъ домашенъ арестъ, наложенъ отъ дъжда, г-нъ Лиловъ — високъ чиновникъ въ града — излѣзе на разходка съ младата си съпруга — тѣ бѣха женени преди двѣ недѣли — на близкото до жилището възвишение. «Каква прелесть, каква величественна картина, милий! — завъзклицава младата жена при вида на омайната гледка, която представляваше разлѣлата се, блѣстяща рѣка — никога не бихъ ѝ се наситила! Колко бихъ желала, тъй да си остане рѣката, или и другъ пѫть тъй да се разлѣе!»

«Свърши се нашата брате! — думаше въ сѫщото време единъ огриженъ, съ наведена глава селенинъ, на другъ сѫщо огриженъ — всичкитѣ ни ниви завлѣче рѣката: и зимница и лѣтница. А правителското не пита, имашъ ли, нѣмашъ ли — иска си данука и толкова».

— «Е, божа работа» — съ въздишка отвърна другия.

Г-нъ Скоклевъ е доста виденъ търговецъ въ града. Женилъ се бѣ преди 7 години и бѣ добилъ три дѣца. Последнитѣ двѣ умрѣха. Туй нещастие усили въ висша степень обичьта на младитѣ съпрузи къмъ останалото и първо дѣтенце. А

дѣтенце ли бѣ пъкъ то! Ангелче: кржгло розово личице, свѣтли свилени косици, голѣми черни очи, алени устници . . . прелесть! А гласеца му, а чуруликанието му! Неговото сжществувание изличи въ късо време скърбьта на родителитѣ отъ загубата на двѣтѣ последни дѣца, прогонваше и всички горчивини, съ които тъй тѣсно е свързанъ човѣшкиятъ животъ.

Но сждбата, кога раздава скърбитѣ, не употрѣбява мѣрка: дѣтенцето заболѣ. Нѣма да описвамъ, какъ се посрѣщна туй отъ родителитѣ. Тѣ направиха всичко, което мислѣха, че може да спаси милата имъ рожба. Лѣкарьтъ посѣщаваше всѣки день болното. Но болестьта, въпрѣки това, се усилваше.

* * *

Въ градоветѣ, както и въ селата се срѣщатъ хора, на които едно отъ занятията, е да окъпватъ и обличатъ умрѣлитѣ следъ издъхването. Тѣ придружаватъ смъртника до гроба, носятъ, каквото има за носение, свалятъ го отъ колата, качватъ го . . . И, разбира се, получаватъ възнаграждение за труда си.

Въ квартала, гдѣто живѣеше Скоклевъ, имаше двама такива. Тѣ знаеха, гдѣ има боленъ и, превъзходни психолози, по лицето на окржжающитѣ го узнаваха състоянието му въ всѣки моментъ и хода на болестьта.

Дѣтенцето отиваше злѣ. Единиятъ отъ тѣзи членове на обществото, който живѣеше доста близо до Скоклева, нѣколко пжти вече бѣ миналъ край кжщата имъ и бѣ събралъ сведения. Единъ день той срѣщна другаря си по професия. «Аратликъ, мама му стара! Въ редъ върви работата — сияющъ каза му той — два дена още иде не иде!» И наистина туй зловѣщо предсказание се сбжедна: дѣтенцето издъхна. Следъ единъ отчаянъ писъкъ майката падна въ несвѣсь — туй можеше да роди пълното изтощение на организма вследствие скърбьта, безсънието, нехраненето подиръ заболѣването на дѣтето. Нѣколко съсѣдки я изнесоха на двора и я поливаха съ студена вода, за да я свѣстятъ. Бащата като лудъ ходѣше изъ двора. Въ туй време нашиятъ психологъ срѣщна другаря си. «Аратликъ, свърши! Какво ти казвахъ азъ тебе завчера: Хайде да отидемъ!» — по-сияющъ отъ първия пжть говорѣше той, между другото и отъ удоволствие, което изпитваше отъ сбждването на пророчеството му. Малко следъ туй двамата другари бѣха вече у Скоклева. „Добъръ вечерь г-нъ Скоклевъ! — каза единиятъ на убития баща — Дѣтенцето се помина а? Богъ да го прости! Тюю, какво дѣтенце бѣше! Човѣщина. Да го поокъпимъ и нагодимъ додѣ е ранко барй“.

* * *

Малко време следъ издъхването на дѣтенцето единъ човѣкъ влѣзе въ двора на енорийския свещенникъ, гдѣто намѣри стопанина, каза му набързо нѣщо и си излѣзе. „Какво има?“ — попита съпруга си любопитната баба попадия — «На

Скоклева дѣтето умрѣло — отвърна дѣдо попъ. — Три левчета уупъ!» — и той надвѣси надъ джеба си събранитѣ и изпънати пръсти на дѣсната си ржка, леко подскочи и нежно погали милата си половина по бузата.

На другия день Скоклевъ изпрати на доктора, който посѣщава дѣтето 30 лева за визити. „Ето какво ще рече да има болни“ — съ усмивка каза въ себе си той.

Презъ 189... г. бѣ голѣма суша. Посѣвитѣ изсъхнаха, едва се показали отъ земята. Селянитѣ — производителитѣ на хлѣба — гладуваха и бѣха принудени да се храянтъ съ жълъди, корени и др. Епидемиитѣ — тѣзи неизбѣжни спжтници на глада върлуваха ужасно и грабѣха сума жъртви всѣки день. Добитъкътъ бѣ измършавѣлъ до крайность и умираше отъ гладъ. Цѣнитѣ на житата се бѣха много пока или и продължаваха да се покачватъ съ голѣма бързина.

«Хубаво отива, хубаво отива! — сияющъ говорѣше една вечерь на жена си Пенчо Кокошковъ — търновецъ на жито въ Н. — Двайсеть и петь лева ще стане килото, а въ хамбаря 10,000 кила лѣжатъ отъ лани! Ехъ, че пъкъ сладко се продава! Молятъ ти се като на Господь съ паритѣ си! Дошла, да кажемъ, нѣкоя жена съ чоvалъ подъ мишницата: «бай Пенчо — и той подражаваше говора на жената — едно шиниче ръжчица да ми дадешъ, ама не ми искай много; знаешъ, сирота съмъ» — Шесть левчета! Какво да ти правя, сестро! — каза ѝ — и азъ съ пари съмъ го купилъ». Хубаво, хубаво и нищо повече! Жена, тая есень ще ви водя на Божи гробъ — решилъ съмъ и толкова!» И, обзетъ отъ радость, той подскокна, затри бързо ржцѣтѣ си засмѣно и запѣ.

Смрачаваше се. Щастливата и млада двойка Младенови се връщаше отъ заледеното искуственно езеро въ градската градина, гдѣто върху чиличенитѣ кънки, сновящи по гладката повърхнина на леда, прекараха около половина часъ. Пристигнаха дома си. Печката въ стаята за живѣние, запалена отъ слугинята, приятно бърборѣше и побѣлѣлитѣ почти въглища и пламъкътъ хвърляха презъ отверстията ѝ свѣтли, игриви пятна върху засѣнчената отъ масата часть на срѣщната стѣна. Тѣ се изтегнаха въ меки кадифени кресла. Кръвьта нахлу въ лицата имъ и тѣ почервенѣха като божуръ. „Какво удоволствие, какво развлѣчение — каза госпожата — доставлява на П—то общество туй езеро зимѣ! Колко бихъ желала да се не размръзне скоро!“ — Отистина — отвърна г-нъ Младеновъ насмѣшливо. — Азъ ще се моля на бога да продължава мраза, и ще цѣлуна св. богородичка» — и той залѣпи страстна цѣлувка по пламналата буза на прелестната си жена. Тя, наелектризирана чрезъ допиране, скокна, застана срѣщу него и, усмихващецъ му се, съ ржцѣ сплѣтени върху грждитѣ, запѣ съ възторгъ.

«Мамо, мрази-и-и!» — обаждаше се въ туй време единъ болѣзненъ гласъ изъ подъ скжсана, извѣхтѣла черга, хвърлена върху една треперяща като пихтия маса, за да я запази щогодѣ отъ жестокостьта на мраза. — Какво да ви правя, майка, — въ отвѣтъ промълви майката, задавена отъ сълзи — Боже, защо не ме приберешъ! Ако продължава този мразъ тъй....» А вѣтърътъ бѣснѣеше, надуваше вѣстника, който замѣстваше стъклото на малкото прозорче, нахлуваше вжтрѣ, придруженъ отъ снѣжни звѣздици и се мжчеше да духне вонещия пламъкъ на тенекиеното газениче, поставено на камината. Е, та що? Нека изчезне тази единствена реална свѣтлина, за да изчезне и последнята искрица, що можеше да искрй въ душата на вдовицата! Защо да не бжде картината пълна?

Едно книжно езиче на изобретеното отъ бедняка стъкло, зловѣщо, ту crescendo ту decrescendo — съотвѣтственно на силата на вѣтъра — свирѣше и акомпанираше на г-жа Младенова. Чуваше ли тя този акомпаниментъ?

Бай Рашко Чубучката отъ десетина години държѣше една кебапчийничка въ единъ отъ по-глухитѣ квартали на града. Благодарение на обстоятелството, че близо до него нѣмаше друга кебапчийничка, той печелеше доста — подържаше добрѣ кжщицата си. Пъкъ и майсторъ бѣше да привлича и забавлява мющериитѣ си! Като затрака съ щипцитѣ, като захвали кебабчетата... колкото и да си ситъ, ще пожелаешъ да си похапнешъ въ неговата кебапчийница; само не му гледай престилката.

Но нищо въ свѣта не е трайно, постоянно. Една утрина бай Рашко, като раздухваше въглищата въ мангала, видѣ единъ непознатъ нему човѣкъ, че разчиства и поправя едно осамотено, старо дюкянче, което бѣ тъкмо срѣщу неговата кебапчийница. Макаръ и да не знаеше за какво се отваря това дюкянче, обаче лоша мисъль мина презъ ума му. «Де бакалъмъ, какво ще излѣзе» — думаше си той. Още единъ-два дена и бай Рашко видѣ мангалъ съ скáра върху му въ туй дюкянче, чу и въ него тракание на щипци. Разбра се работата. Не му стана добрѣ на бай Рашка. И имаше защо: проклетия му ерменецъ въ кратко време сполучи да привлече много мющерии, отъ които повечето бѣха бай Рашкови: прави, дявола, кебапчетата и по-голѣми и нѣкакъ си по-«лезетлии», препасалъ оная чиста бѣла престилка отъ глава до пета, наредилъ, окрасилъ... — зеръ, въ Цариградъ живѣлъ човѣкътъ: избѣгалъ бѣ отъ тамъ въ време на ерменското кланье. Гледа бай Рашко, че отъ день на день въ чекмеджето все по-малко и по-малко пари се събиратъ. «Азъ мама ти.... тебе» — промълва ядно той една вечерь, като затваряше дюкянчето си.

Минали тъй нѣколко дни. Една нощь камбанитѣ силно и често забиха. Утриньта единъ човѣкъ вадѣше отъ мѣстото

на доснощната бързо прогресирующа кебапчийница недогорѣлитѣ дървета и дъски. Навалица отъ проходимци се трупаше. Въпроси, отговори, предполагания, вдигание рамѣнѣ... — туй се чуваше и виждаше. Тамъ бѣ и бай Рашко: «хай сюрмаа! Ц ц ц...! Тю, язъкъ! «Не можй бари масрафа да си извади» — думаше той.

Следъ тази случка работата на бай Рашка си тръгна по прежному: кебапчийницата му се пълнѣше съ посѣтители и чекмеджето — съ гологани.

Д. Н.

Физиологически бесѣди

Отъ проф. А. Херценъ.

III.

Ферментация и зараза.

Методитѣ, за които говорихме по поводъ самопроизволното зараждане, сѫ сѐ онѣзи сѫщитѣ, които сега се прилагатъ къмъ едно голѣмо число важни въпроси на промишленостьта, хигиената и медицината, — въпроси, що се отнасятъ къмъ природата на ферментацията, гниенето, заразата, иммунизацията и дезинфекцията. Въ днешно време нѣма човѣкъ който да не е чувалъ за микробитѣ, за тѣзи таинственни, много дребни, ала извънредно многочисленни сѫщества, що сѫ распространени навсѣкадѣ—и въ въздуха, когото дишаме, и въ водата, която пиеме; извѣстна е на всички и грамадната роля, която се приписва на извѣстни видове микроби въ нѣкои твърдѣ сложни явления, които произлизатъ ту въ живия организмъ, като иматъ тогава характеръ на заразителни болѣсти, ту въ мъртвия организмъ, кадѣто се явяватъ като причини на гниенето, ту, най-сетнѣ, вънъ отъ организма, като причиняватъ ферментацията (брожението).

Нѣма съмнение, че въ всичкитѣ такива случаи има микроби и освѣнъ туй въ всѣки частенъ случай — микроби отъ други родъ. Всѣкога единъ видъ се явява при спиртната ферментация, другъ при оцетната; особенни микроби гъмжатъ въ гниещитѣ тѣла; най-сетнѣ, при всѣка заразителна болѣсть, въ течноститѣ на болния организмъ намираме опредѣленъ видъ микроби. Всички учени сѫ съгласни относително тѣзи факти, ала щомъ преминемъ отъ фактитѣ къмъ тѣхното обясняване, съгласието изчезва.

Да вземемъ, напр., нѣкоя течность, що е способна да ферментира и да я туримъ въ една съвсѣмъ чиста и добрѣ запушена стъклянница. Рано или късно, тази течность захваща да ферментира (ври) и въ сѫщото време въ нея се развиватъ въ грамадно количество едни особенни микроби. Връзката между ферментацията и сѫществуването на тѣзи микроби е очевидна, ала откадѣ сѫ се явили тѣ и каква е тѣхната дѣятелность?

Първия въпросъ се решава съ опититѣ, които се отнасятъ къмъ самопроизволното зараждане. Микробитѣ, за които е дума, не сѫ могли да се зародятъ самопроизволно въ нашата течность; оттукъ следва, че извѣстно число отъ тѣхъ отъ самото начало се е намирало въ нашата стъкленица, тъй като тя твърдѣ добрѣ е запушена, та не може да се допустне, че тѣ сѫ могли да проникнатъ въ нея по-сетнѣ. Втория въпросъ е много по-труденъ. Микробитѣ, що сѫ се намирали отъ самого начало въ нашата течность, въ даденъ моментъ чудовищно сѫ се размножили и въ сѫщото време химическия съставъ на течностьта дълбоко се е видоизмѣнилъ. Добрѣ; ала какво означава туй съвпадане на тѣхното размножаване съ химическото измѣняване на течностьта?

Нова задача, нова алтернатива: или нашата течность отначало, като срѣда за хранене и размножаване на тѣзи микроби, е била неблагоприятна та по-сетнѣ, независимо отъ наличнитѣ микроби, се е подхвърлила на измѣнения, които сѫ я направили благоприятна за тѣхъ; въ този случай размножаването се явява като *следствие* на измѣненията, претърпѣни отъ течностьта. Или пъкъ, наопаки, нашата течность таквазъ, каквато е била, е представлявала превъзходна среда за развитието на тѣзи микроби, и затуй именно тѣ съ своята дѣятелность, съ своето хранене, съ своя живоtъ, сѫ я видоизмѣнили, както ние измѣняме въздуха, когото дишаме, или храната, съ която се хранимъ; въ този случай микробитѣ се явяватъ като *причина* на измѣнянето на средата, що имъ дава прибѣжище.

Кое отъ двѣтѣ обяснения е по-основателно? Въ днешно време последното господствува, и едно доста значително болшинство учени разгледватъ не размножаванието на микробитѣ като последствие на съпровождающитѣ ги явления, а наопаки, тѣзи явления смѣтатъ като следствие отъ дѣятелностьта на микробитѣ; тѣ—микробитѣ—, споредъ това мнение, сѫ единственната и достатъчна причина на разнитѣ видове ферментации, гниения и на различнитѣ заразителни болѣсти. Никога безъ съдѣйствието на микробитѣ течноститѣ, способни да ферментиратъ, не биха врѣли, способнитѣ да гниятъ не биха гнили; заразителнитѣ болѣсти така сѫщо не биха сѫществували. Не сѫ ли отишле твърдѣ надалече въ това направление и, ако има случаи, гдѣто това обяснение излиза справедливо, нѣма ли други, спрѣмо които то не може да бѫде приложено, тъй като нужднитѣ доказателства още не сѫ намѣрени и господствующето мнение е прието само на вѣра?

Да вземемъ, напримѣръ, спиртното и оцетно ферментиране и гниенето на месото. Азъ избирамъ тѣзи примѣри, защото къмъ тѣхъ се отнасятъ моитѣ собственни опити, още и защото тѣзи явления сѫ сравнително много по-прости отъ тѣзи, отъ които зависятъ заразителнитѣ болѣсти; избирамъ ги, най-сетнѣ, и затуй, защото е прието да се мисли, като да е съ абсолютна увѣренность доказано, че единственна причина на явленията тукъ сѫ микроорганизмитѣ, що придружаватъ всѣко отъ споменатитѣ явления. Тази гледна точка не би издържала критика, ако веществата, способни да гниятъ и ферментиратъ, не пречеха на размножаването на микробитѣ, кога сѫ поставени въ условия, които задържатъ тѣхнитѣ химически измѣнения или по-скоро въ условия, способни отъ самото начало да прекратятъ тѣзи измѣнения.

Кога бѣхъ въ Флоренция, едно търговско дружество ми предложи да намѣря средство, да се запазва прѣсно суровото месо, за да внася въ Европа месото, което се произвежда и пропада въ невѣроятни количества въ Южна Америка. Отколѣ сѫ извѣстни вещества, които иматъ противогнилостни (антисептически) свойства и, които на гледъ се явяватъ като отрова за микробитѣ, като ги убиватъ и въ сѫщото време като пречатъ на разлагането, което се преписва на тѣзи микроби. Сюлюменя, напримѣръ е могѫщо противомикробно средство: той убива всички микроби даже и въ доза 1 на 1000. Той предпазва месото отъ гниене, ала това месо не може да служи за храна, защото сюлюменя е смъртоносенъ и за човѣка толкозъ, колкото и за микробитѣ. Трѣбваше да се намѣри вещество, което, като пречи на гниенето на месото, въ сѫщото време да е безврѣдно и за пищеварението, освѣнъ туй да нѣма и лошъ вкусъ и миризма. Излезе, че веществото, което най-добрѣ отговаряше на тѣзи искания, е борната киселина, растворена въ вода въ пропорция 5%, което съотвѣтствува на наситения растворъ при малко повишена околна температура. Понеже начина на нейното дѣйствие ме интересуваше отъ обща гледна точка, то азъ направихъ нѣколко опита относително влиянието, което оказва тя на спиртната и оцетна ферментация. Ще изложа по-напредъ тѣзи опити и следъ туй ще се повърна на въпроса за консервирането на месото. Азъ захванахъ, като турихъ малко борна киселина въ едно корито, въ което имаше ферментерующа мъстъ (шера); врѣнието не само че се продължаваше по единъ регуляренъ начинъ, ами се и усили и ускори до толкова, щото това корито даде вино, много по прилично на старо, отколкото другитѣ корита. Ясно е, че борната киселина поне въ взетата отъ мене доза, никакъ не пречи на дѣятелностьта на фермента, напротивъ, като че ли ѝ помага; ала тогасъ, когато виното (чистото), за което е дума, имаше това неудобство, че се прѣвръщаше твърдѣ лесно въ оцетъ; пробата, взета отъ коритото, гдѣто бѣ прибавена борна киселина, дълго време се съпротивляваше на вкисването; азъ тогава я подложихъ на всички манипулации, способни да съдѣйствуватъ на такова едно превръщане, но напраздно. Яви се въпроса за най-малкото количество борна киселина, което е достатъчно да попречи за превръщането спирта въ оцетна киселина. Нови опити бѣха необходими; ето първия редъ опити, като се указва съдържанието на тритѣ стъкленици, що трѣбваше да решатъ този въпросъ:

№ 1. 200 гр. чисто вино безъ борна киселина.
№ 2. 200 гр. вино + 1 гр. борна киселина ($^1/_{200}$).
№ 3. 200 гр. вино + 0·1 гр. борна киселина ($^1/_{2000}$).

Тѣзи три реторти се пазеха при обикновенна температура и се отварѣха следъ двѣ или три недѣли; съдържанието на № 1 съвсѣмъ се превръщаше въ оцетъ, повърхнината му се покриваше съ дебела и пепелява пелена, а на дъното се образуваше утайка. Съдържанието на другитѣ двѣ реторти не испитваше никаква промѣна: не даваше ни утайка, ни пелена, а имаше блѣскава повърхнина, вкусъ и миризма на чисто вино. Тъй щото борната киселина даже въ доза $^1/_{2000}$ е достатъчна, за да попречи на вкисването на виното; но като какъ става това?

Може би борната киселина е отрова за оцетния микробъ?

Отговоръ на този въпросъ дава следния опитъ:

№ 4. 200 гр. вода + 20 гр. спиртъ
№ 5. 200 гр. вода + 20 гр. оцетна киселина
№ 6. 200 гр. вода + 1 гр. оцетна киселина + 10 гр. борна кис. ($^1/_{20}$)

Къмъ тѣзи три смѣси присъединяватъ по една капка отъ смѣсьта № 1 отъ по предния опитъ, съ други думи, превиватъ (пресаждатъ) или заразяватъ ги посредствомъ микробитѣ, които се намиратъ въ тази капка. Въ № 4 микробитѣ не се размножаватъ, наопаки, малко по малко изчезватъ, течностьта си остави таквазъ, каквато е била — разреденъ съ вода спиртъ. И тъй, тѣзи микроби, като че ли, не могатъ да живѣятъ въ спирта. Въ № 5 тѣ бързо се размножаватъ и даватъ утайка и пеленка, както и въ № 1. И тъй, микробитѣ, за които е дума, като че ли живѣятъ въ оцетната киселина. Въ № 6 тѣ така сжщо се размножаватъ, макаръ и по-бавно и въ по-малко количество, отколкото въ по-първия случай. Оттукъ следва, че борната киселина *не е отровна* за тѣзи микроби даже въ доза $^1/_{20}$; още повече тя не е отровна въ доза $^1/_{200}$, безъ да говоря вече за $^1/_{2000}$.

Единъ италиянски бактериологъ, който повтори и потвърди тѣзи опити, прибави къмъ тѣхъ и следния: ако къмъ виното, що съдържа борна киселина и въ което микробитѣ не вирѣятъ, присъединимъ малко оцетва киселина, то тѣ тукъ, наопаки, ще захванатъ прекрасно да се размножаватъ, даже и въ такъвъ случай, ако количеството на борната киселина е много по-голѣмо отъ това, което е достатъчно, за да заварди виното отъ вкисване.

Но ако борната киселина предпазва виното отъ вкисване, безъ да бжде отрова за микробитѣ, като придружаватъ този родъ ферментация, то ясно е, че нейното дѣйствие се състои *не въ унищожението на микробитѣ*. Тогасъ въ какво се състои то?

Да предположимъ, че чистото, здраво вино се явява като среда, неблагоприятна за развитието на микробитѣ, за които е дума. Ако тѣзи последнитѣ сé пакъ се размножаватъ, то е затуй, защото средата се измѣня, става благоприятна, подъ влиянието на нѣкоя причина, която временно се изплъзва отъ очитѣ ни и която е недостъпна на нашитѣ средства за изследване. И тъй, трѣбва да се допустне, че присжтствието на борната киселина, даже въ най-ничтожното количество $^1/_{2000}$, фиксира, тъй да се каже, виното въ неговото начално състояние, като противодѣйствува на измѣнението му, измѣнение, което не зависи отъ микробитѣ и което се явява като необходимо условие за тѣхното размножаване. Ще кажемъ съ терминологията на медицитѣ, че *здравото* вино се ползува съ иммунитетъ спрѣмо оцетното заразяване, но се подхвърля на него само ако е предразположено вследствие измѣняването на състава. Борната киселина въ този случай би била предпазително средство, което пречи на заразата, посредствомъ отстраняването на предразположението. Размножаването на микробитѣ щѣше да е следствие, а не причина на таковато първо видоизмѣняне на виното. Азъ, като имамъ предъ видъ посоченитѣ отъ мене опити, не виждамъ никаква възможность да мога да се отклоня отъ такова едно заключение.

Да преминемъ сега къмъ наблюденията надъ месото, отъ кадѣто моето положение произлиза още по-ясно. Като се убѣдихъ, че парчета месо, тѣжки нѣколко фунта, щомъ се държатъ потопени нѣколко време въ топълъ растворъ въ борна киселина, и следъ туй се турятъ въ стъклени или тенекиени закрити бурканчета или сандъчета, могатъ да се запазятъ три или четири мѣсеца, азъ искахъ да направя опитъ въ по-голѣмъ мащабъ. Въ единъ доста хладенъ и ясенъ день, следъ като билъ падналъ надвечерь доста голѣмъ снѣгъ, въ двора на една месопродавница приготвили едно голѣмо корито топълъ растворъ отъ борна киселина, убили едно теле и два овена, раздѣлили ги на четвъртини и ги турили въ коритото, гдѣто тѣ стояли нѣколко часа, следъ което течностьта, изпървенъ безцвѣтна, станала червеникава и се покрила съ единъ пластъ ледъ. Тѣзи четвъртини биле турени въ четире тенекиени сандъчета, междинитѣ биле напълнени съ топлия растворъ на борната киселина, а сандъцатѣ биле херметически затворени посрѣдствомъ прилѣпенъ покривъ. Туй всичко е ставало въ Лондонъ. Единъ отъ сандъцитѣ бѣ пратенъ на мене въ Флоренция, а другитѣ два въ Буеносъ-Айресъ, до единъ приятель, комуто бѣ поржчано да отвори единъ отъ сандъцитѣ, да провѣри състоянието на съдържанието му, да испита месото, а другия сандъкъ да повърне назадъ въ Лондонъ, та по такъвъ единъ начинъ да бжде подложенъ на двойно испитване. Месото, което се върнало отъ Буеносъ-Айресъ излѣзло превъсходно; по на първъ погледъ се виждало съвсѣмъ прѣсно: течностьта била прозрачна, имала прекрасенъ смородиненъ цвѣтъ (цвѣта на цариградско грозде), който очевидно произлизалъ отъ растворилия се хемоглобинъ и имала апетитенъ бульоненъ меризъ: само повърхнината на разрѣзитѣ на мишцитѣ била малко нѣщо обезцвѣтена. Ала когато разрѣзали тѣзи четвъртини дълбоко до коститѣ, забелѣзали, че следъ съвършенно нормалния на гледъ пластъ отъ месо, що идѣлъ отъ обезцвѣтения слой, имало другъ пластъ, по-скоро желтъ, отъ колкото червенъ, а следъ него идѣлъ трети пластъ, който достигналъ чакъ до коститѣ, кадѣто желтия цвѣтъ малко по малко преминавалъ въ зеленъ. И тъй, дълбокитѣ месни пластове сж претърпѣли извѣстно видоизмѣнение, ала измѣненитѣ части, ако и да сж имали слабо киселъ меризъ, ни въ единъ случай не сж испускали онзи остъръ и силенъ меризъ на гниене.

Това измѣнение зависѣло ли е отъ микробитѣ?

Разбира се, че това не е вѣрно, ако се взематъ предъ видъ особенно: 1) условията, при които сж биле приготвени и затворени въ тенекиенитѣ сандъци парчетата месо; 2) факта, че ако микробитѣ при все това сж могли да проникнатъ тамъ и сж се намирали на повърхнината на късоветѣ, то тѣ биха захванали своята разрушителна работа отъ горнитѣ платове; 3) обстоятелството, че не може да се допустне, щото микробитѣ да проникнатъ презъ външнитѣ слоеве, безъ да ги измѣнятъ; 4) най-сетнѣ и факта, че въ дълбочината на тъканитѣ на здравитѣ, млади животни микроби, не ще и дума, не сжществуватъ.

Отъ тѣзи съображения произтича, че дълбокитѣ части на телешкитѣ четвъртини, които, безъ съмнение, слабо сж се напоили съ борна киселина, малко-по-малко, благодарение на неустойчивостьта на протеиновитѣ вещества, сж взели да се видоизмѣнятъ *независимо* отъ микробитѣ.

Освѣнъ туй, понеже измѣненитѣ части, кога се оставятъ на въздуха, загниватъ много по-скоро отъ другитѣ, то видоизмѣнението за което е дума, се явява очевидно *като предрасположение*, което спомага, щото месото да загние. Микробитѣ мжчно могатъ да повредятъ неизмѣненитѣ пластове, които донейдѣ засъхватъ на въздуха, кога не сварятъ да изгниятъ.

Ние виждаме, че аналогията между това наблюдение и онова, което се отнася до оцета, е пълна, и че единичката разлика, на която може да се посочи, се състои, може би, въ обстоятелството, че за оцета размножаването на микробитѣ като че ли наистина е последствие на вкисването само, когато за месото трѣбва да се признае, че микробитѣ сж работници, се явяватъ като дѣятелна причина за *окончателното* превръщане въ гнило; тъй че самопроизволното измѣняне на месото, измѣнение, което не дохажда до гниене, е само благоприятно условие за размножаването на микробитѣ, съ други думи, играе ролята на предрасположение за тѣхнитѣ обсебвания.

Ние ей сега ще видимъ, че аналогията между тѣзи двѣ наблюдения си остава и тогава, когато ние преминемъ отъ този родъ ферментация къмъ явленията, които ставатъ вътрѣ въ живия организмъ, подхвърленъ на влиянието на патогеннитѣ (болѣстнитѣ) микроби. Да хвърлимъ найнапредъ единъ бързъ погледъ на великия споръ, който се води въ днешно време въ медицинския свѣтъ относително ролята на микробитѣ въ заразителнитѣ болѣсти. Повечето лѣкари признаватъ микробитѣ за причина на инфекциознитѣ болѣсти; нѣкои, обаче, не приематъ това обяснение, а напротивъ, твърдятъ, че здравия човѣкъ не представлява благоприятна почва за микробитѣ, и че тѣ го завладяватъ само, кога е малко-много боленъ, като се исключатъ, може би, малкото, ала напълно опредѣлени случаи, въ които нахълтването на микробитѣ е напълно достатъчна причина за болезненното състояние.

На това възражаватъ: нали при едни и сжщи болести всѣкога се явяватъ се едни и сжщи микроби?

Но вие, отговарятъ противницитѣ на това, разсжждавате сжщо като тогози, който, като вижда, че блатиститѣ мѣста постоянно сж обрасnали съ извѣстни растения, въобразявате си, че растенията сж направили почвата мочурлива, когато въ сжщность тѣзи растения затова сж се и распространили, защото почвата е мочурлива: тѣхното появяване е следствие, а не причина за състоянието на почвата.

Защитницитѣ на микробитѣ отговарятъ на туй, че такова сравнение нищо не струва, понеже възможно е да се направи блатиста една почва, макаръ и да нѣма това свойство, следъ като се засѣятъ на нея блатни растения, т. е. по-право казано, възможно е, щото на здрави животни, които сами по себе си съвсѣмъ не сж изложени на една или друга болесть, да имъ се предаде такова, като имъ се пресади единъ или другъ микробъ.

Противницитѣ на този възглядъ не отричатъ факта, че е възможно посредствомъ непосредственното присаждане да се предадатъ на животнитѣ нѣкои отъ болеститѣ, които мжчатъ човѣчеството, но тѣ казватъ, че присъствието на микробитѣ само по себе си не е достатъчно за тази цель. И наистина защо при тѣзи опити месояднитѣ животни по-мжчно ставатъ охтичави, а тревопаснитѣ по-лесно?

Не е ли ясно, че хищнитѣ животни представляватъ неблагоприятна почва за развитието на туберкулозния микробъ, когато тревопаснитѣ сж благоприятна почва? Може да се каже нѣщо повече: даже за тревопаснитѣ резултата зависи отъ хигиеническитѣ условия, въ които живѣятъ тѣзи животни. Лабараторнитѣ животни въобще по неволя живѣятъ въ искуственни условия, и по такъвъ начинъ сж изложени на всевъзможни заболявания. Не трѣбва да се забравя следния опитъ: туберкулозния микробъ билъ присаденъ на 100 питомни зайци, половината отъ които оставили въ клеткитѣ на лабараторията, а другата половина пустнали на свобода въ широката ограда средъ гората. Първитѣ — запренитѣ — всички охтикясали, когато вторитѣ — свободнитѣ — всички останали здрави.

Освѣнъ туй, ако вашитѣ микроби, които сж распостранени на-всѣкадѣ въ грамадно количество, бѣха — съ исключение на нѣкои, напълно установени случаи, — единственната причина на болеститѣ, то ние всички щѣхме да сме заразени, всички отдавна бихме измрѣли; а пъкъ извѣстно е, че даже когато микробитѣ предприематъ своитѣ обширни нахлувания, каквито сж епидемитѣ, умира всѣкога само единъ ничтоженъ процентъ, даже хилядната часть отъ населението, когато пъкъ грамадното болшинство си остава здраво, макаръ и всички еднакво да сж изложени на влиянието на микробитѣ. Ще рече, сами по себе си микробитѣ сж недостатъчни и въ повечето случаи необходимо е, щото отъ страна на индивидумитѣ да сжществува извѣстно *предрасположение*, — вродено или отсетнѣ придобито, — за да станатъ достъпни на влиянието на едни и други специфически микроби.

Защитницитѣ на микробитѣ, като причина на болѣститѣ, не отричатъ факта, че такива предположения сжществуватъ и иматъ значение, но тѣ смѣтатъ, че тъй предрасположенитѣ особи биха останали по малко силни, по малко цвѣтущи отъ другитѣ — по-хилави, кекави, анемични съ една дума харлачести, ала не биха придобили една или друга специална болѣсть, ако не станеха жертва на тѣзи или онѣзи микроби; тѣзи последнитѣ се пакъ се явяватъ, ако не като причина на общото болѣзнено състояние, то поне, като капка, която прѣпълва чашата, т. е. като причина, що опредѣля специалната природа на болѣстьта, отъ която загинва дадена особа.

Ние виждаме, че между двѣтѣ противоположни мнѣния малко по малко настжпва сближаване и примиряване. Има случаи, когато наистина микробитѣ се явяватъ като причина на болѣстьта, въ други случаи пъкъ тѣ се явяватъ само като следствие; помежду имъ има много случаи, когато микробитѣ се пресаждатъ въ организмъ, който вече се намира въ болѣзненно състояние, нѣщо безъ което тѣ не биха причинили онѣзи гибелни последствия, що се явяватъ при заразителнитѣ болести. Остава да се узнае, като какъ различнитѣ видове микроби произвеждатъ таквиато дѣйствия? Навѣрно, като отдѣлятъ отровни вещества; но да оставимъ на специалиститѣ този въпросъ и да се задоволимъ съ това, че дойдохме до единъ резултатъ най близъкъ до истината и въ сжщото време най-плодотворенъ въ цѣлия този споръ именно до високото и главно значение на индивидуалнитѣ предрасположения.

Но читателя, навѣрно, ще поиска да узнае какво се подразбира подъ таквиато предрасположения? За жалость, отговоръ на такъвъ единъ въпросъ не може да се даде съ нуждната научность, поне при сегашното състояние на нашитѣ знания. Има, обаче, нѣкои факти, „които могатъ да служатъ като първи вѣхи, що показватъ пѫтя, когото ще трѣбва да изминаваме“.

Френскитѣ експерементатори ни запознаха съ забелѣжителнитѣ въ най-висока степень факти, относящи се до иммунитета на питомния заекъ спрѣмо бацилата на симптоматическия карбункулъ: ако пресадимъ отровата на тази болесть посредствомъ спринцовката на Провеза въ нормалната мускулна ткань на питомния заекъ, микроба не се размножава, животното не се заразява и оздравява. И така нормалния мускулъ на питомния заекъ не е среда, която спомага за развитието на този бациллъ; но ако тъканьта малко-много е видоизмѣнена отъ дѣйствието на извѣстни химически вещества, вцръкнати предварително или едновременно съ отровата, то тя изведнъжъ се превръща въ среда, благоприятна на този микробъ. Последния тамъ се размножава, заека се заразява и умира. Въ една бѣлѣжка, печатана въ 1889 год., азъ посочихъ на явната аналогия между тѣзи факти и моитѣ опити относително оцета и особенно съ месото; азъ завършихъ съ забелѣжка, что между многото вещества, които най-добрѣ предразполагатъ питомния заекъ към тази болесть, се намира млѣчната киселина, близко сродна на месомлѣчната, която се явява като правъ и постояненъ продуктъ на разлагането при мускулната дѣятелность; затуй трѣбва да се надѣваме, че животно, което се ползува съ голѣмъ иммунитетъ спрѣмо даденъ микробъ тогасъ, когато мускулитѣ му се намиратъ въ покой, ще се лиши отъ него (иммунитета), когато мускулитѣ му, благодарение на тежката и продължителна работа, се наситятъ съ значително количество месомлѣчна киселина, — съ една дума, когато животното се умори. Роже и Шадренъ считатъ, че моята мисълъ заслужва експериментална провѣрка. Задачата бѣ въ това, щото животнитѣ, съ които се прави опита, и които се съпротивляватъ на отровата на симптоматическия карбункулъ, а може би и на други отрови, да се подхвърлятъ на значително мускулно упражнение и следъ туй да се види, запазва ли се или исчезва иммунитета при тѣзи условия? Тѣ предприематъ тѣзи опити и (въ началото на 1900 г.) съобщиха своитѣ резултати на Биологическото общество.

Авторитѣ, за да накаратъ животнитѣ да работятъ, туряли ги въ едни голѣми — прилични на тѣзи, които се намиратъ въ клѣткитѣ на катерицитѣ — въртещи се колела, но които можели да се въртятъ посредствомъ единъ механизмъ, който въ сѫщото време измѣрвалъ механическата работа на животното, принудено да ходи или бѣга въ колелото. Питомнитѣ зайци не можели да се подложатъ на тѣзи изследвания, защото, щомъ захванѣло да се върти колелото, тѣ си лѣгали и се въртѣли заедно съ колелото. Затуй авторитѣ прибѣгнали къмъ опити съ бѣли мишки. Бѣлата мишка може да се накара да върви въ продължение на много часове, като се повтаря опита нѣколко деня наредъ! Въ опититѣ, за които е дума, мишката сѫ я накарвали да върви три дни подредъ, като изминава отъ 7—15 килм. на день и като я оставѣли да си почива нощѣ. Опититѣ съ присаждане се отнасѣли до два вида микроби — до карбункуловия бактеридъ и до бацилла на симптоматическия карбункулъ. Присаждането всѣкога се

правѣло на едно и сѫщо мѣсто, подъ кожата на хълбока; най-силнитѣ особи се преуморявали, другитѣ служели за контролъ, т. е. излагали се на всички други условия, съ исключение на тѣзи, които щѣли да се изучватъ. Изхода на опита билъ следния:

1. Бактеридния карбункулъ: Пресадени сѫ 10 мишки съ 12 капки малко отслабена отрова. Тритѣ оставени въ покой особи не умиратъ: отъ седемтѣхъ преуморени само една остава жива. Съ десеть капки сѫщия резултатъ; съ четирнадесеть капки, контролнитѣ животни умиратъ въ продължение на петь дни, преуморенитѣ — въ продължение на 24 часа. Пресаждането съ двѣ капки отровенъ неослабенъ карбункулъ дало съвсѣмъ аналогиченъ резултатъ.

2. Симптоматическия карбункулъ. Съ силни дози могли да се убиятъ контролнитѣ животни, но умаренитѣ животни умирали много по скоро. При по-умѣрени дози, резултатитѣ биле много по-ясни: по такъвъ начинъ биле пресадени единадесеть мишки, отъ които петь биле оставени въ покой и шесть подложени на едно тѣлесно преуморяване. Ни едно отъ контролнитѣ животни не умрѣло, а останалитѣ всички загинали.

И така умората, вследствие натрупването продуктитѣ на разлагането, които кръвьта не сварва да отстрани, се явява като настояще предрасположение къмъ заразителнитѣ болѣсти, за които току що бѣ дума. И това е за животни, които, кога сѫ въ нормално състояние и кога сѫ въ покой, се изплъзватъ отъ дадена болесть. Освѣнъ туй, този частенъ случай ни позволява да понадигнемъ края на завѣсата и да видимъ до негдѣ, въ какво могатъ да се състоятъ тѣзи твърдѣ сложни състояния на организма, отъ които зависи по-голѣмата или по-малката въсприемчивость къмъ единъ или другъ болезненъ микробъ — състояния, които и означаватъ съ името предразположения.

Ще добавимъ само, че ако има измѣнения на течноститѣ въ организма, които го правятъ по неспособенъ да се съпротивлява на нахлуването на едни или други бактерии, има и други, които играятъ противната роля, т. е. такива, които увѣличаватъ съпротивляемостьта му. На последния фактъ се основаватъ и предпазителнитѣ пресаждания, които се наричатъ вакцинации. Не е необходимо, щото това увѣличаване на способностьта къмъ съпротивляване да става посредствомъ присъединяване изотвънъ на видоизмѣняющия дѣятель; достатъчни сѫ извѣстни измѣнения, които ставатъ вѫтрѣ въ самия организмъ.

Неотколѣ Курмонъ и Дюфони показаха, че отлющването на далака (операция, която се пренася лесно и като че ли безъ каквито и да е последствия отъ разнитѣ видове животни) у питомния заекъ причинява забелѣжителенъ резултатъ отъ интересующата ни гледна точка: лишенитѣ отъ далакъ питомни зайци сѫ предразположени къмъ заразяване отъ пиогенния стафилококкъ, когато, напротивъ, съпротивляемостьта имъ спрѣмо стрептококка порасва. Въ една неотколѣ появила се забелѣжка (Биологическо общество, 12 февруари 1898 г.) тѣ пакъ се повръщатъ къмъ този фактъ и твърдятъ, че той не зависи отъ измѣняването въсприемчивостьта на питомния заекъ къмъ отровитѣ, а отъ видоизмѣнението на течноститѣ му, които се оказватъ микробофилни за стафилококка, а бактерицидни за стрептококка. Това се доказва и отъ нееднаквитѣ резултати на сравни-

телнитѣ пресаждания, произведени на нормални питомни зайци отъ културата и на двата вида микроби, като се гледа на обстоятелството, гдѣ сж биле развъдени тѣ: дали въ суроватката на нормаленъ заекъ, или пъкъ на заекъ, лишенъ отъ далакъ.

Последния този фактъ показва, че такава една видоизмѣна на кръвната маса е възможна, благодарение на по-голѣмото или по-малко функционално разстройство на далака, а така сжщо и на недостатъчното или излишно функциониране на другитѣ органи; и въ дѣйствителность това е така. Азъ нѣмамъ възможность да се спра тукъ малко отъ малко на тѣзи крайно сложни и въ сжщото време, крайно тъмни явления, а именно на тъй нареченитѣ «вжтрешни отдѣления», ала необходимо ми е да кажа нѣколко думи, като въ какво се състоятъ тѣ, съ надежда, че може би ще се повърна къмъ този въпросъ по другъ поводъ.

Жлѣзитѣ, както е извѣстно, сж органи, които иматъ за цель да доставятъ продукти или за изхвърляне на вънъ (каквото е напр. отдѣлянето на бъбрецитѣ), или за изливане въ вжтрѣшнитѣ праздинни на организма, кадѣто тѣзи продукти трѣбва да испълнятъ нѣкоя важна роль (таквизъ сж напр. пищеварителнитѣ сокове). Ала таквивато жлѣзи — това поне е вѣрно за повечето отъ тѣхъ — благодарение на многочисленнитѣ измѣнения, що претърпява кръвьта, която преминава презъ тѣхъ, въ сжщото време доставятъ и други продукти, които извличатъ изъ кръвната маса; тѣзи продукти си оставатъ въ кръвьта и напускатъ жлѣзата заедно съ венозната кръвь, която излиза изъ тѣхъ, за да се распространятъ по цѣлия организмъ и да играятъ ту полезна, ту вредна роля въ него. Има едни органи—«кръвни жлѣзи», отъ които нѣма на навънъ да води протокъ, а сж само органи за вжтрѣшно отдѣляне. Къмъ тѣхното число принадлежи и далака. Ний току що говорихме за дѣйствията, които произлизатъ отъ отсжтствието на далакъ върху въсприемчивостьта на питомния заекъ къмъ извѣстни заразявания; туй сжщото, по всѣка вѣроятность, е справедливо малко-много и за другитѣ животни. Напълно вѣрно е само едно, именно, че отлющването на далака у всички животни, съ които е билъ правенъ опитъ, произвежда и друго, чисто физиологическо дѣйствие: *профермента*, който се изработва и натрупва отъ подстомашната (понкреотическата) жлѣза, престава да се преобразува въ окончателенъ и активенъ ферментъ — протеолитический ферментъ — на панкреатическия сокъ (трипсинъ). Тъй щото смилането на албуминатитѣ въ дванадесетпръстното черво се отстранява и това отстраняване обикновенно се уравновѣсява съ усилването на стомашното пищеварение. Ясно е, че да дѣйствува така далака е възможно само посредствомъ вжтрѣшно отдѣляне.

Отлущванието на панкреотическата жлѣза или разрушаванието ѝ посредствомъ паталогически процесъ, влече следъ себе си — независимо отъ обстоятелството, че се намалява пищеварението въ червата, като право послѣдствие, — и дълбоко растройство въ равновѣсието на общото хранене, което се изразява въ излишното производане на захарь въ черния дробъ, този излишекъ, най насетнѣ, довежда до глюкозурия и се придружава отъ диабетна кахексия, отъ която животното скоро умира. Едно отъ двѣтѣ: или панкреатическата жлѣза е длъжна да доставя на кръвьта продуктъ, необходимъ за поддържанието равновѣсието на храненето, или посредствомъ

своя продуктъ, тя унищожава въ себе си или въ кръвьта, нѣкое вещество, чийто присѫтствие е вредно за това равновѣсие и което произлиза нѣгдѣ на друго мѣсто. Тъй щото произвеждането на гликогенъ отъ черния дробъ е въ зависимость отъ по голѣмото или по-малко исправно функцеониране на панкреатическата жлѣза.

Това производство на гликогенъ е най-добрия примѣръ отъ всички извѣстни до сега примѣри на вътрѣшно отдѣляне: началния источникъ на продукта сѫ главно скорбѣлнитѣ вещества отъ храната; формата, въ която той се отлага въ черния дробъ е въглевода, който се приближава до декстрина; окончателния продуктъ (захарьта), и най-сетнѣ, нейното главно употрѣбение, — всичко тукъ е извѣстно; но не е само тази функцията на черния дробъ — тази голѣма химическа фабрика на организма; черния дробъ, освѣнъ гдѣто произвежда продукти за вънкащно отдѣляне, — злъчка — нѣщо, което най-рано отъ всички е станало извѣстно, явява се още и като огнище гдѣто става крайното прѣвржщане въ пикочь на всички непосредственни продукти отъ разлаганието на другитѣ части въ тѣлото; това е то и вътрѣшното отдѣляне, макаръ че пикочьта която оставя черния дробъ заедно съ кръвь, трѣбва да се отдѣля отъ тази послѣдната посредствомъ бъбрецитѣ.

Най-сетнѣ черния дробъ трѣбва да видоизмѣня или разрушава извѣстни отрови, които попадатъ въ него отъ стомаха или отъ червото, посредствомъ кръвьта на вратната вена, а особено отровнитѣ вещества, що постоянно възникватъ при сложнитѣ процеси на храненето на цѣлия организмъ или на извѣстни негови части. Това е една антитоксическа функция, обща на черния дробъ съ други нѣкои органи, каквито сѫ щитовидната жлѣза и надбъбречнитѣ жлѣзи. Даже бъбрецитѣ, които ни се струватъ чисто — екскременторни органи, иматъ твърдѣ рѣзко изразено влияние на общото хранене на организма: животно, на което е оставено приблизително една третя отъ единъ бъбрекъ, когато другия е премахнатъ, бързо умира не отъ липса на екскрементна функция на бъбрецитѣ, съ други думи, не отъ задържане на вещества, които вече се не отдѣлятъ отъ организма, а наопаки, отъ преувеличаване функцията на испражнението понеже ний тукъ виждаме не само полиурия, но и азотурия, нѣщо, което показва, че има излишно разлагание на азотисти, протеинови вещества. Затуй трѣбва да се допустне, че бъбрека доставя и вътрѣшно отдѣляне, което хма благоприятно влияние за ассимилацията на албуминнитѣ вещества, или пъкъ противодѣйстводѣйствующе влияние на тѣхната извънмѣрна дезинтеграция.

Тѣзи малко посочвания стигатъ за да се даде понятие за извънредно многото фактори, които оказватъ донегдѣ мѣстно, донегдѣ общо влияние, и които сѫ длъжни да служатъ за поддържанието на трофическото равновѣсие, което съотвѣтствува на нормалното състояние на организма, — за тѣзи фактори, като сѫ длъжни да се уравновѣсяватъ единъ други така, че недостатъка или излишека на единъ отъ тѣхъ нарушава това равновѣсие и докарва цѣлия организмъ въ по слабо или по силно изразено паталогическо състояние, отъ което често пѫти организма загинва. Туй растройство само по себе си е достатъчно, за да причини кахексически болѣсти отъ немикробно происхождение. Въ други случаи то е само до-

статъчно предрасположение та една или друга инфекциозна болесть, която се проявява само тогасъ, когато единъ или другъ видъ микроби проникватъ вътрѣ и се размножаватъ въ точноститѣ на организма, който, благодарение на това растройство, е сталалъ благоприятна почва за такова едно размножаване.

«Но, ще ми каже читательтъ, вие се връщате къмъ епохата на хуморалната паталогия»!

А защо пъкъ и да не се върнемъ, ако фактитѣ ни довеждатъ къмъ това?

Бързамъ, обаче, да добавя, че най-новия хуморизмъ, такъвъ какъвто е той тукъ отъ мене отбелѣзанъ, въ всичко, което се отнася до инфекциознитѣ болести, не отхвърля по никакъвъ начинъ участието на микробитѣ, като причина на специфическата форма на болестьта, форма която се показва тозъ часъ следъ нахлуванието имъ у особи, до тогасъ само предрасположени. Той не отстранява и въ висша степень важната роля на армията лейкоцити, що се сражаватъ, за защита на организма, а по нѣкога и за оздравяването му, съ микробитѣ, при което отъ побѣдата или отъ нараняването на тази армия зависи смърьта или оздравяното на болния. Това откритие на Мечникова ще си остане едно отъ най-великитѣ и най-прекрасни физио-паталогически открития на нашия вѣкъ, и двѣтѣ тези вещи: хуморизмъ и фагоцитизмъ, може би ще излѣзатъ премирими, ако допустнемъ, че извѣстни състояния отъ харлявость образуватъ предрасположения, толкозъ по опасни, когато повече противодѣйствуватъ на изобилното произвеждане на достатъчно силни и достатъчно дѣятелни лейкоцити.

Отъ всичко казано произлиза, че ние сега вече можемъ да извадемъ заключение, твърдѣ важно въ практическо отношение: да се отстранятъ предрасположенията, за които е дума, това ще рече все едно, да се премахнатъ болеститѣ, които се развиватъ на тѣхната почва. За зла честь, въ повечето случаи, ние не знаемъ въ какво именно се състоятъ такивато предрасположения и откадѣ произлизатъ тѣ,

Тукъ е открито още обширно поле за изслѣдване. Ала и сега, благодарение на наблюдението, много по точно и по подробно, отъ онова, което е било възможно въ предишнитѣ времена, ние можемъ да посочимъ на нѣкои отъ индивидуалнитѣ ил общи причини, които играятъ тука роля. Такова е напримѣръ спиртното отравяне, отравянето отъ никотинъ, влиянието на сифилистическата отрова и наследственностьта, това безпощадно отмъщение на природата, което наказва дѣцата за лошото поведение и пороцитѣ на родителитѣ, или по право на бащитѣ. Майкитѣ въ всички времена сѫ сé повече увардвали отъ всѣкакъвъ родъ излишества и макаръ и да сѫ получили прозвището слабъ полъ, значително сѫ забавили влошаването на расата, нѣщо, което въ противенъ случай би настѫпило твърдѣ скоро, понеже силния полъ отъ своя страна се труди надъ това съ ревность, достойна за по добра участь.

На редъ съ доброволнитѣ и въ тази смисълъ остраними причини на израждането, има и други, по общи, които дѣйствуватъ безразлично на всичкото население, но главно въ щета на неимотнитѣ класи. Тѣ зависятъ отъ недостатъцитѣ на нашата социална организация. Едни отъ тѣхъ иматъ за източникъ искуственнитѣ и нездрави условия на живота, когото во-

дятъ представителитѣ на образования класъ; у народната масса такава роля пъкъ играятъ други причини — недостатъчната храна, недостатъчнитѣ жилища, дрѣхи, липсата на чистъ въздухъ, съ една дума всичкитѣ послѣдствия на сиромашията, на нищета.

Може да се направи много, даже поразително много за отслабяването на тези източници на болестьта съ помощьта на разумната хигиена; но за да бжде хигиената дѣйствителна, потребно е, щото тя да престане да бжде превилегия на нѣколкото посвѣтени, проповѣдващи въ пустиня, понеже съвѣтитѣ имъ нѣматъ успѣхъ по причина на невежеството и на нелѣпитѣ предрасждъци на грамадното болшинство. Необходимо е, щото всички да бждатъ, разбира се, не учени хигиенисти, но поне хора, способни да разбиратъ главнитѣ наставления на хигиената и да ги прилагатъ разумно. Но за тази цель отъ своя страна пъкъ е необходимо, щото всички да сж подготвени за това съ достатъчно научно образованиé, необходимо е, щото всички, особенно хората, които иматъ претенциийтѣ да се смѣтатъ за образовани, да притежаватъ ясни и точни представления за главнитѣ факти и закони на физиологията, този крайжгъленъ камъкъ на хигиената и медицината. На двадесетия вѣкъ предстои велика задача: да изхвърли изъ срѣднитѣ училища преподаванието на устарелитѣ и безплодни предмети и да ги замѣни съ предмети необходими за разбиранието на живота и за бждящето благо на човѣчеството; тогасъ, малко по малко, благоразумнитѣ и полезни понятия ще проникнатъ и въ народнитѣ масси.

Прев. **С—ръ Т—въ.**

Изъ Ада Негри.

1.

Параллелъ.

О. преситенъ свѣтъ, свѣтъ на измѣнници буржуа, които се храпятъ съ смѣтки и бапици, свѣтъ на развратници миллионери и на кокетки!

О, свѣтъ на малокръвни самки*), които отиватъ на литюргия, за да видятъ любовницитѣ си; о, свѣтъ на семейна измѣна и развала — и на надѣжди за сладострастие!

И ти, ти, свѣтъ на лъжата, искашъ да скриешъ слънцето на моя идеалъ! Ти, ти, подълъ пигмей, искашъ да отрѣжешъ крилѣтѣ ми?! . . .

---

*) Нека бълг. читатель ни прости този енергиченъ руски терминъ. Ни италианското *femmina*, ни френското *femelle*, ни нѣмското *Wiblich*, ни русското *самка* сж непреводими на нашия езикъ. То значи *женско* на кое да е животно и, приспособено за човѣка, има си евоето специфическо значение.

Ти пълзишъ, — азъ хвърча; ти се прозѣвашъ, — азъ пѣя; ти лъжешъ, ти бодешъ, ти хапешъ, — азъ те презирамъ; за менъ — омайната усмивка на музата . . . а ти тъни въ смѣтътъ!

О, преситенъ свѣтъ, свѣтъ на гжски и змии, свѣтъ на подлоститѣ — бжди проклѣтъ! — Съ устременъ въ трептящитѣ звѣзди погледъ, азъ вървя предъ сждбата!

Жедна за свѣтлина, безъ оржжие и самичка — азъ вървя. И колкото ми си неподвиженъ, скептиченъ и скъперникъ — толкозъ по-силно фаталното слово на любовьта се изтрьгва изъ гърдитѣ ми.

Върви, о, преситенъ свѣте, върви въ тежката атмосфера на златното теле и на проститутжитѣ; а азъ ще те шибамъ по лицето съ бичътъ на пламтящия си стихъ.

2.

Поздравъ!

Азъ мисля за борцитѣ на мотиката, които — презирайки бѣсния вѣтъръ и слънчевия пекъ — измжкватъ нещастния си хлѣбъ изъ изгорѣлата и изтощена земя.

Азъ мисля за борцитѣ на копачката, за борцитѣ на рудницитѣ — силнитѣ и сухи борци, — които издъхватъ, безъ почивка, въ черната и проклета тъмнина.

Ето . . . единъ глухъ шумъ се чува въ този лабиринтъ — и цѣлия сводъ се събаря съ трѣсъкъ . . . И всичко се преобръща на прахъ и погребение, на пропасть, продължителни гърчения и — смърть . . .

Но побѣдоносната пàра процѣпва гърдитѣ на голѣмата планина — и заминава; и минала презъ побѣденото дефиле — спасителното слънце блѣсва . . .

Азъ мисля за борцитѣ на мисъльта — тѣзи мжченици и водители, съ трескава угриженость, — които готвятъ великодушни планове и високо призоваватъ невѣжитѣ тълпи на борба.

Азъ мисля за всѣки, който бди, истощява се и умира непознатъ . . . и отъ гърдитѣ ми се истръгва този викъ, който се отразява като мощно ехо по земята: — поздравъ, о, храбри борци!

Поздравъ вамъ, о. голи и изгорѣли гърди, мощни тѣла и силни ржцѣ — неуморими ратници на задушливитѣ работилници!

Поздравъ вамъ, които възпламенявате свещенната гордость на труда и които умирате въ мжки, — вамъ, храбри борци на мисъльта, на чука и на топора!

Предъ очитѣ ми, като мрачно видение, минаватъ профилитѣ на блѣднитѣ работнички, минаватъ сломенитѣ отъ бурята ладии.

И изнемощѣлитѣ дѣца и побълѣлитѣ чела; и смазанитѣ тѣла и обезобразенитѣ лица — безброй унищожени и мръсни плебеи. . .

Отъ далечъ азъ чувамъ единъ шопотъ — глъчьта отъ ударитѣ на брадвата, на чука, на бойнитѣ оржжия. А азъ, свободна въ шумътъ, що клати земята — азъ пѣя.

Азъ пѣя за тебе, о, човѣчество — семейство на пръснатитѣ по цѣлия свѣтъ работници! Върви, бори се и се надѣвай! Изпитвай, мжчи се и не си почивай! Живота е кратъкъ.

Гледай — върху борбитѣ на труда, върху главата на побѣдителитѣ и върху агонията на побѣденитѣ: — лжчезарно свѣти безсмъртното божие слънце!

4.

Призраци.

Гледахъ азъ вълната, що се разбиваше на брѣгътъ. И въ тази безцвѣтна и грозна вълна, стори ми се, че видѣхъ гъмжило отъ червеи.

Тѣ бѣха обвити съ отвратителни водорасли . . . Коситѣ имъ бѣха разчорлавени, лицата обезобразени, очитѣ имъ грозни и изгаснали; въ мътната вода подъ нозѣтѣ имъ блѣщукаха ножове.

Отъ безцвѣтнитѣ имъ устни излизаше пѣна и жалко стенание. Туй стенание, размѣсено съ глухия шумъ на морето, свиваше сърдцето ми. Безъ да усѣтя, азъ паднахъ на колѣнѣ.

То бѣха отвратителни тѣла на удавени — на самоубийци, които помрачената имъ воля е хвърлила въ безднитѣ на вълнитѣ и сждбата, — на жъртви, отъ гърдитѣ на които още стърчеха ножовитѣ на убийцитѣ, — на погинали отъ корабокрушение.

Тѣ ми казаха: «Какво правятъ хората на земята?» — Азъ отговорихъ: «Плачатъ; измамата тържествува, ненавистьта се разпространява; — охъ! Колко вие сте щастливи върху тѣзи зжбати скали, дѣто водата се разбива! . . .»

Тѣ ми казаха: «Слѣзъ въ мѣстото на истинската почивка, между змиевиднитѣ водорасли. Необитаемитѣ брѣгове сж мѣсто за любовь и само въ нирвана е истинския миръ. Слѣзъ: тука е призванието!»

И погледнахъ азъ заходящето слънце върху зеленитѣ водорасли. И въ тази полусѣнка, тихото море ми се стори като легло.

Прев. **Надежда Христова.**

Суша.

Зададе се облакъ тъменъ . . .
(Хр. Ботевъ).

Суша. Дни горещи, прашни
Се редятъ безъ капка дъждъ;
Зѣятъ пукнатини страшни
По земя на ширъ и длъжъ.

—

Пригорявать златни ниви,
Съхнатъ плодове безъ сокъ;
Мислятъ селени страхливи,
Че наказалъ ги е Богъ.

—

И курбани да закалятъ
Имъ заръчва стария попъ,
Но да спомнятъ, катъ се се молятъ,
Дѣдо Ноева потопъ . . . .

—

— „Все по-жежко всрѣдъ небето
Свѣти, грѣе тая свѣщь
Сѣкашъ всичко изъ полето
Да запали като въ пещь.

—

— „Зарадъ лошотийтѣ днешни
Божье наказанье й туй,
Но за тия, що сж грѣшни,
Той и назъ не ще да чуй . . .“

—

Дни минуватъ и все нѣма
Ни вълница вѣтрецъ — хладъ
И отчаянье обзема
Мжжье, жѐни, старъ и младъ.

—

Но пакъ всѣки попоглежда:
„Днеска, може би . . . кой знай? . . ,“
Ахъ, човѣка безъ надежда
На земята не живѣй!

—

„Богъ забавя — не забравя“ —
Проясниха се лица. —
„Буря се къмъ насъ отправя“ —
Въ радость трепнаха сърдца.

—

И за нея вси приказватъ:
„Расхлади-ще всичко тя“
И на горѣ вси показватъ
Гдѣ гърмежа заехтя.

—

Облакъ тъменъ се надвѣси
Надъ попукани поля —
Алъ го вѣтръ бързъ отнеси:
Капчица се не изля . . . .

—

Тамъ, задъ синкавия гребенъ
На далечни планини,
Дъждъ се ливна . . . непотрѣбенъ
Въ черноморскитѣ вълни

⁂

Тъй на халость распилява
Момъкъ сили и животъ,
А за помощь се надѣва
Ощъ поробений народъ.

Д. Поляновъ.

НОВИ КНИГИ

Апостолъ. Трагедия въ петь дѣйствия на Българската революционна епоха преди освобождението. Написалъ *Илия Миларовъ.* Първо издание. София, 1899 год. Цѣна 3 лева.

Трѣбва да признаемъ, че българската литература още не ни е дала нито едно драматическо произведение, което да се гордѣе съ пъленъ успѣхъ на българската сцена. Българскитѣ писатели сж се опитвали да ни дадатъ нѣщо, което да отговаря на нашитѣ изисквания по сценическото искуство, но всичкитѣ имъ опити сж оставали безплодни. Друмевата драма **„Иванку“**, въ която има много драматически елементи, вмъкнати въ нѣкои драматически сцени, остава и до сега най-популярното отъ този родъ произведения, въпреки всичкитѣ си недостатъци, които има. На Друмевъ не може да не се отдаде извѣстна заслуга, която е принесълъ на българския младъ театръ. Справедливостьта го изисква да се признае, че отъ българскитѣ драматически оригинални съчинения, Друмева „Иванку“ се е ползувалъ съ най-голѣмъ успѣхъ. Вѣроятно, ако не друго, то историческия елементъ, който служи за предметъ на драмата „Иванку“, и който ни интересува не по-малко, отколкото всичко друго — поне до сега е било така, — вѣроятно, това ще е причината, гдѣто Друмевъ е ималъ успѣхъ; — нищо друго. Строга художественость въ „Иванку“ нѣма, нито пъкъ отъ точка зрѣние на историческа, етическа или социологическа критика, тя може да издържи последната. Въ всѣки случай, ние пакъ признаваме, че Друмевъ е ималъ, поне до сега, извѣстенъ успѣхъ на българската сцена.

По-малко, или никакъ, не е популяренъ въ това отношение Вазовъ. Съ своята драма **„Хжшове“** той ни даде едно най не правдоподобно произведение. Драмата „Хжшове“ не може да издържи *никаква* критика, защото, преди всичко, въ нея нѣма потребната правдоподобность, и второ, драматическия елементъ въ нея е слабо проваранъ. За всичкитѣ ѝ други недостатъци не може и да се говори, щомъ като у нея липсуватъ най-сжщественнитѣ нѣща, които биха ѝ предали извѣстна стойность. Би помислилъ човѣкъ, че „Хжшове“ като засѣгватъ една епоха, много по-близка до насъ, отколкото тази, що засѣгва драмата „Иванку“, че ще добие и по-голѣмо право на гражданство. Въ сжщность, би трѣбвало така да е, но „Хжшоветѣ“ на г. Вазовъ не искаха да успѣятъ въ това отношение.

Театра въобще има извѣстно въспитателно значение за обществото и единъ театъръ съ добрѣ нареденъ репертуаръ може, до колкото е възможно, отлично да изиграе своята роля. Театра, на равно съ другитѣ въспитателни фактори, е отъ извѣстно значение за едно общество, когато въ негова литература влизатъ подбрани пиеси и, главно, проникнати съ извѣстна тенденция. Естественно е, че въ репертуара на единъ театръ влиза и драма, и комедия, и трагедия. Всѣки единъ родъ отъ тѣзи поетически произведения има свой специаленъ образъ и засѣгватъ специални области, но безспорно е, че всички тѣ служатъ за задоволяването на из-

вѣстни потрѣбности отъ социално значение. Като така, преобладающъ елементъ въ всѣко подобно произведение е социологическия, т. е. социалния елементъ, който еднаква — или въ не еднаква степень — засѣга разнообразнитѣ обществении интереси.

Покрай всичко друго, най-интересна въ това отношение и,—което е по важно — най-обѣщающа да има извѣстно образцово възпитателно значение за българската *масса*, е българската предосвободителна епоха. По цѣлия български животъ тя е, която може да има извѣстно социологическо значение за насъ и за другитѣ нации. Съвременностьта, за която не искаме да говоримъ тука, е не по-малко важна; нѣщо повече: — ала къмъ съдържимостьта на по-разнообразни елементи, които, макаръ и въ не еднаква степень, но по-сѫдбоносно се отразявало върху държавнитѣ ни институти и върху всички клонове на нашия държавенъ и политически животъ, тя е много по-богата. При все това, предосвободителната епоха е, така да се каже, компликирала въ едно всички ония елементи, които, при съвременностьта, изглеждатъ да сѫ пръснати, и друго — тя има това *значение*, че най-ярко — поне за насъ — ни изтъква явния антагонизмъ между онѣзи класи, които, особенно въ началото и края на 60-тѣхъ и 70-тѣхъ години, се сблъскаха и всѣка една показа, каква културна роль й е пригодна да върши. Друго още по-важно обстоятелство, което изпъква въ предосвободителната епоха е — явното надмощие на единъ петь вѣковенъ робъ, който е ималъ всичкитѣ права да бѫде свободенъ и се предаде свободно на своето културно и историческо развитие . . . .

Погледнато така на предосвободителната епоха, читателя вижда, до колко е интересно и важно нейното предаване въ едно литературно произведение, а още повече — до колко е важно нейното *изнасяние* на сцената. Изнесени на последнята, читателя, или зрителя, най явно може да види зблъсването не само между двѣ раси, не само най-голѣмия антагонизмъ въ преследването на различни културни и т. н. интереси на тѣзи раси, но ще види, най-много отъ всичко, грубия класовъ антагонизмъ, който е ималъ извѣстно влияние върху тогавашния български животъ.

Друмевъ въ своя „*Иванку*“ ни даде литературенъ опитъ за литературно изображение на една много далечна отъ насъ епоха. Ако неговото дѣло бѣше *по-съвършенно*, „Иванку“ сѫщо трѣбваше най-ярко да ни изтъкне всичко онова, което казахме по горѣ. Вазовъ, въ своитѣ „Хѫшове“, сѫщо слабо засѣгна тая страна отъ нашия предосвободителенъ животъ. Бихме казали нѣщо повече: — Вазовъ не само не засѣгна тая страна, но той ни предаде въ най-карикатурна форма хѫшовския животъ. „Хѫшове“ сѫ просто копиране на повѣстьта „*Не мили не драги*“, а въ последнята ние имаме най не естественното описание на българския хѫшовски животъ. Отъ социологическа и историческа точка зрѣние „Хѫшове“ не издържатъ никаква критика.

Следователно, предосвободителната епоха очакваше своя гений, своя, така да кажемъ, вторъ *творецъ* или *възпроизводитель*. Илия Миларовъ въ своята трагедия „*Апостолъ*“ се е *опиталъ* да стане такъвъ. Вѣроятно, като е подбралъ въ рамкитѣ на своята трагедия една много интересна материя, Миларовъ съ това е искалъ да ни даде една пиеса, която повече да се цѣни, като литературно произведение. Друго яче не може да

си обяснимъ тази обемистость на „Апостолъ", която само по това прави последния невъзможенъ на сцената. Но ако г. Илия Миларовъ е мислилъ, че съ своя „Апостолъ" дѣйствително става *творецъ* на нашата предосвободителна епоха, или, че съ него той дѣйствително дава на българската литература едно *цѣнно* произведение, а българската сцена снабдява съ една *добрѣ испълнена* пиеса, ако, повтаряме, почтенния авторъ, който, по всѣка вѣроятность, ще да има повече познания по поезията, отколкото поетически талантъ, мисли всичко това, нѣма що да кажемъ, освѣнъ, че той се самоизмамва. Защото, както ще видимъ по-долѣ, г. Ил. Миларовъ ни е далъ една най-невъзможна трагедия, която е невъзможна не само по своя обемъ — това би било много малъкъ недостатъкъ, — колкото по цѣлата своя неестественность и несъстоятелность.

Въ „Апостолъ" се третира, нѣка ни бѫде позволено да се изразимъ така, пролога на предосвободителната епоха — Априлското въстание. Макаръ и като прологъ, но като нѣщо, което дълбоко е криело своитѣ причини въ социалния животъ на българския народъ, Априлското въстание, изнесено или по-добрѣ — възпроизведено добрѣ, може да испъкне въ всичката си величава трагичность предъ зрѣнието на читателя или гледача. Априлското възстание е, като последствие отъ дългата борба на българския народъ за добиване своята гражданска и политическа свобода. Въ тази борба сѫ зели участие групи отъ различно обществено положение; преди всичко, тука испъква явната вражда между двѣ племена, съ съвсѣмъ противоположни исторически и културни интереси, — явната вражда между роба-българинъ и робовладѣлеца-мосулманинъ, второ, презъ сѫщата епоха пакъ испъква нѣщо по характеристично — антогонизма между двѣтѣ обществении класи, едната работническата, занаятчийска, земледѣлческа и т. н., която, инстиктивно и по силата на своето положение, е била и по-прогресивна и другата, така наречената, чорбаджийска, която, по самото си естество, е била консервативна. Борбата между всички тия разнообразни елементи имаше своята дълга история и за подкваса ѝ служеше девиза *България свободна въ всѣко отношение*. Най после, тази дълга борба намѣри своя собственъ исходъ — революцията, по едни или други причини, се изрази въ знаменитото Априлско възтание.

Отъ само себе си се вижда, до колко всичкитѣ моменти на тази борба сѫ важни и характеристични. Видно е, какъвъ интересъ представляватъ тѣ по самото си естество, ако можеха да влезатъ въ едно поетическо произведение така, както ни ги освѣтява историята. Г. Миларовъ, преди всичко, е слабъ въ концепцията на своето произведение. Съ изискуемата се похватность, той не е могалъ да комплектира всичко отъ онази епоха. Липсата на поетически талантъ, макаръ по видимому, да не му липсватъ теоретически познания, не му е дала възможность да схване материята, да я обнови и я възпроизведе съ всичката ѝ *заинтересуваность* и *важность*. Нѣщо по важно — Миларова „Апостолъ" обезинтересувва предосвободителната епоха, защото, като не внася въ нея нѣщо *ново*, или като не я третира отъ съвсѣмъ по друга голѣма точка, прави я суха, колкото тя сама по себе си, и да е трагична.

Ако нашитѣ сѫждения относително концепцията на трагедията, „Апостолъ" сѫ вѣрни, още по вѣрно е и това, че трагическия елементъ

е най-слабо преведенъ въ цѣлото произведение. Предисвободителната епоха въ своята цѣлость, бѣше най трагична, може би повече, отколкото ние по настоящемъ можемъ да си представимъ. Тя е била трагична, защото, както отбелѣжихме и по-горѣ, въ силата на самитѣ исторически, икономически и битови условия, елементитѣ, които сж служили като орждия въ мощнитѣ ржцѣ на борбата, сж били на различно обществено положение, съ не еднакви стремежи и крайни цели. А тамъ, кадѣто въ една борба зиматъ участие подобни елементи и, главно тамъ, кадѣто има най голѣмо противоречие между интереситѣ на последнитѣ, сир. тамъ, кадѣто изтъква мжчителния антагонизмъ между двѣ или нѣколко обществени групи, борбата между послѣднитѣ, за постиганието на каквито и да било цели, не може да не бжде трагична. Отъ тука следва, че всѣка социална борба е борба трагична, следователно, иде логически да заключимъ, че, когато едно творение изобразява една социална епоха, пропита съ извънреденъ трагизмъ, последния трѣбва да бжде *естественно* прокаранъ въ него. «Апостолъ» не е спазилъ това сжществено условие, отъ гдѣто идатъ и неговитѣ *сжщественни* недостатъци. Тѣзи *сжщественни* недостатъци — слабость на концепцията и не сполучливото прокарвание на трагическия елементъ, му отнематъ възможностьта да бжде трагедия: — при настоящето си положение „Апостолъ“ не може да бжде наречена и драма.

Дѣто ще рече, само по това иде да се заключи, че Миларовъ ни е далъ една невъзможна трагедия, повече невъзможна, отколкото може да се очаква първо, по своята обемность, второ, по слабата, не добрѣ обмислена. безъ всѣкакви философски подкладки, концепция, трето — не сполучливото привеждание на трагическия елементъ, който частно съ логическата концепция би държалъ зрителитѣ въ респектъ и четвърто, по монотонностьта въ обрисовката на характеритѣ, — всички тия недостатъци пречатъ на трагедията „Апостолъ“ да се нарече не само трагедия, но и да се цѣни просто, като поетическо произведение. Дѣто ще рече, г. Илия Миларовъ не е можалъ, както Вазовъ и мн. др. именити и безименни автори, да стане *творецъ* или простъ *възпроизводитель* на предосвободителната епоха. Въ „Апостолъ“ ние не можемъ да видимъ изпълнено нито едно отъ горнитѣ условия. Тука ние не намираме изобразено, въ най релефни черти, нито противоречието между нѣкои обществени групи, нито това между интереситѣ и преследванитѣ цели между двѣтѣ воюющи, една противъ друга, раси. Сполучливото испълнение на нѣколко сцени [1]) не могатъ да спомогнатъ за постиганието на това важно условие. За неговото постигание се иска нѣщо повече отъ това. което можемъ да заключимъ по трагедията «Апостолъ», — изисква се извѣстна поетическа и философска съзерцателность, която у нашитѣ поети още липсва. Това, коеторуситѣ наричатъ *вдумчивость* и което трѣбва, при развитието на всѣка млада литература, агентитѣ на тази последната, да иматъ всѣкога и винаги предъ видъ, тази *вдумчивость*, повтаряме, липсува у нашитѣ млади поети. Може би тази да е причината, гдѣто тѣ не могатъ да ни даватъ и по солидни произведения.

За да бждемъ по пълни въ своето разглеждание на „Апостолъ“, ние, отъ тука нататъкъ, трѣбва последователно да разгледаме дѣйствующитѣ

---

[1]) Вж. стр. 117, 177, 193—95.

лица — положителни и отрицателни и да укажемъ на по важнитѣ неестествености и невѣроятности въ „Апостолъ“. Следъ всичко това, ние ще обърнемъ вниманието на читателитѣ върху това, което, за по лесно разбиране, ще наречемъ историческа правда, като предварително, укажемъ още на нѣкои характеристическии черти у дѣйствующитѣ лица въ трагедията на г. Илия Миларовъ.

* * *

Въ всѣко едно по-обемисто поетическо произведение, въ което за предмѣтъ служи нѣкоя идея, която търси своето естественно осжществление, влизатъ два вида дѣйствующи лица: едни положителни и други отрицателни. За положителни ний ще наречемъ всички лица, които, по единъ или другъ начинъ, спомагатъ за развитието на дѣйствието или на реализирането на идеята. Отрицателни дѣйствующи лица сж всички онния, които, по една или друга причина, пречатъ на това. Естественно е, че и двата тѣзи различни типа дѣйствующи, въ едно поетическо произведение, лица, трѣбва да иматъ една точка на съприкосновение или, по-вѣрно, трѣбва да има нѣщо, въ което, или, за което, да се зблъскватъ. Въ «Апостолъ» зиматъ участие множество дѣйствующи лица, които сжщо се дѣлятъ на положителни и отрицателни — между другото, нека забелѣжи читателя, че въ трагедията индиферентнитѣ лица абсолютно сж непригодни и излишни. — Неще съмнѣние, положителнитѣ лица съдѣйствуватъ за правилното развитие на дѣйствието или за естественното реализиране на идеята, а отрицателнитѣ пречатъ. Общата точка на съприкосновение на еднитѣ и другитѣ е естественния конфликтъ въ спазване отъ страна на еднитѣ стария рєдъ на нѣщата, а отъ страна на другитѣ — въ неговото радикално или коренно промѣнение.

Отъ множеството дѣйствующи въ пиесата лица, отъ положителнитѣ, по важни сж: Апостолъ Свѣтловъ, Невѣнка, Г-жа Гина, Матевски (учитель), Попъ Грую и др. Отъ отрицателнитѣ по важни сж: Кара-Марковъ, Изединъ Бей, Брайко, Хюсни-ага, Мехмедъ паша, Феруля, Пазвантолу, Чорбаджи Михалаки, Чорбаджи Димитраки, Чорбаджи Иванчо, Селимъ ефенди и др.

Общото, което може да се каже за дѣйствующитѣ лица, както отбелѣжихме и по-горѣ, е монотонностьта въ обрисовката на тѣхнитѣ характери. — Колкото положителнитѣ лица и да сж въодушевени отъ една идея и отъ еднакви побуждения, все ще има нѣщо, което и като съподвижници на революцията, да ги раздѣля. Всѣко лице има своя индивидуалность, която, колкото и да не е съвършенна, все не може да се игнорира въ сценическитѣ произведения. Индивидуалитета,*) който се е обусловвалъ отъ извѣстни фактори, въ всѣки случай налага своя печатъ, при каквато и да било дѣятелность. Като така, сценическото искуство изисква не монотонность въ характеритѣ на героитѣ, а разнообразие. И между съподвижницитѣ на революцията, между положителнитѣ типове може да има конфликти понѣкога и то твърдѣ сериозни. Но нѣкога конфликтитѣ

*). Въ употребявания отъ насъ индивидуалитетъ трѣбва да се разбира до колко той може да концентрира характернитѣ черти на извѣстна група лица, за да има значението на *типъ*.

могатъ да бѫдатъ отъ такова естество, че, по видимому, да застрашаватъ съ «рухване» наченатото дѣло. Въ такъвъ случай, необходимо е, ако тѣзи нѣща сѫ важни, да се съблюдаватъ строго при всѣка пиеса. Въ «Апостолъ» нѣма да е спазено това. Въ «Апостолъ», преди всичко, нѣма съотвѣтствующето попълване на характеритѣ, защото между тѣхъ и съдържанието на пиесата нѣма никаква органическа связъ. Когато едно или нѣколко дѣйствующи лица, въ една пиеса, говорятъ не чрезъ езика на своята роля, едно, и второ, когато въ тѣхнитѣ думи се забелѣжва извѣстна, обща за всички имъ, риторика, а тукъ-тамѣ, ако не на твърдѣ много мѣста, изъ тѣхната образна речь, се срѣщатъ не твърдѣ умѣстни метафори, това още не може да се каже органическа связъ съ съдържанието на пиесата, още по-малко може да се каже, че дѣйствущитѣ лица попълватъ своитѣ характери едно друго. Органически связъ може да има, когато дѣйствията и постѫпкитѣ на всѣко дѣйствующе лице, отъ положителнитѣ типове въ трагедията, въ основитѣ на която е сложена една строго обмислена идея, логически, като да произхождатъ отъ тази последната. Индивидуалнитѣ идеи на положителнитѣ лица — ако само могатъ да ги иматъ — колкото се касае до условието да спомагатъ или улесняватъ бързия изходъ на развиващето се дѣйствие, не могатъ да бѫдатъ по никакъвъ начинъ въ контрастъ съ основната идея въ трагеднята. Тѣзи сѫ нашитѣ логически заключения относително теорията на трагедията à priori. А posteriori това е още по-доказуемо. Сѫщото това може да се каже и относително отрицателнитѣ лица. Безъ да отиваме по-далечъ, ний можемъ като примѣръ на съвършенство, да посочимъ на Шекспировитѣ трагедии «Макбетъ», «Хамлетъ» и др. п., въ които това условие е испълнено въ всичкото си съвършенство. Но Шекспиръ е билъ единъ гений, въ основата на произведенията на когото, всѣкога лѣжи една строго приобретена мисъль, когато на нашитѣ поети липсва не само това похвално чутье.

«Апостолъ», дѣто ще рече, отъ подобна гледна точка, е слабъ. Щомъ като дѣйствующитѣ лица не попълватъ едно друго своитѣ характери, тѣ сѫ слаби и, което е по-важно, тѣхнитѣ дѣйствия и постѫпки, вмѣсто да благоприятствуватъ, въ една или друга смисъль, на общото, за всѣка групница, дѣло, се указватъ досущъ слаби и безъ всѣкакво влияние върху общия ходъ на събитието.

Прието е, че около главното дѣйствующе лице, въ всѣко поетическо произведение, да е централизирано всичко друго. Макаръ, че ний бихме казали, какво около основната идея се централиздра всичко въ всѣко едно произведение, пакъ сме съгласни съ горното правило, още повече, като приемемъ това, че главното дѣйстующе лице се явява като *типиченъ* представитель, или носитель, на въпросната идея. Главниятъ герой въ трагедията «Апостолъ» е Свѣтловъ; по-на долно стѫпало трѣбва да се поставатъ Матевски, Невѣнка, Попъ Грую, Г-жа Гина, Брайко и др. отъ положителнитѣ лица. Концентрирани около Свѣтловъ, или, все едно, около основната идея на трагеднята, всички тѣхни характерни черти трѣбва да не сѫ въ противоречие съ нея, поне колкото се отнася въ общность. Не че по-второстепеннитѣ лица трѣбва да сѫ въ подобие на Свѣтлова, — съвсѣмъ друго искаме да кажемъ. Искаме да кажемъ, че характеритѣ на дѣйствующитѣ лица — стига да ги иматъ — ще се попълнатъ само тогава,

когато, при незначителнитѣ индивидуални различия, въ своята общность, тѣ сѫ хармониращи съ общата тенденция.

Преди всичко, лицата въ «Апостолъ» не сѫ типични, сир. всѣко дѣйствующе лице, отъ само себе си, не представлява никакъвъ типъ. Това, което е общъ недостатъкъ у *всички* герои, то е тѣхната слаба подготвеность за революцията. Даже ентусиазма, който въ такива епохи е толкова заразителенъ, отсѫтствува въ «Апостолъ». Всѣко едно лице въ трагедията на г. Илия Миларовъ — нека ни прости за това изражение — дава да се разбере, че то е една кукла, искусно пригождана за «великото» дѣло. Даже Свѣтловъ, въ нашитѣ очи, не се явява нищо друго, освѣнъ единъ мистикъ или фаталистъ-резонеръ.

Като главно лице въ трагедията, Свѣтловъ трѣбваше да всява въ всичкитѣ други лица — такова е било изискването на нашата предосвободителна епоха — респектъ не насилственъ, а твърдѣ естественъ. По видимому, Свѣтловъ всява въ другитѣ лица подобно нѣшо, обаче, така, както всички тѣзи моменти сѫ сложени въ «Апостолъ», всичко изглежда да бѫде не естественно, а принудено. Това ний можемъ да си обяснимъ съ общата несъстоятелность на Свѣтлова, като характеристиченъ представитель на революцията. Свѣтловъ е единъ добъръ резонеръ и лошъ революционеръ. Не такива сѫ били истинскитѣ революционери на онази епоха. Дългитѣ патетически монолози и диалози, които създава Свѣтловъ, могатъ да го обрисуватъ, като всичко, но само не като революционеръ, какъвто е билъ Раковски, Ботевъ, най-после, какъвто е билъ Левски. А Свѣтловъ е представенъ отъ автора на трагедията за Левски. Вѣроятно, въ това отношение, вината е въ автора, още повече, че той самъ, като че ли диктува съвсѣмъ предвзето на Героя, какво и какъ да говори:

Свѣтловъ. (Мегко, съ чувство). Благословени да сте, вий *редки дубрави, горди планини и росни поляни!* (к. н.) Света земльо, която ме отхрани и съ любовь къмъ себе си сърдцѐ ми напои — на тебе тая цалувка! (цалува земята) — Вий буйни потоци, *силовити източници* (к. н.), съ вашитѣ шумни вълни се сливатъ *въздишкитѣ, що извиратъ отъ моитѣ наболѣли грѫди!* (к. н.) —

О, колко си красива, родна природо! Каква отрада, *вълшебно опоение*, (к. н.) но и каква мѫка и стѣснение! О, земльо, Отечество, — съ моитѣ мишци желалъ бихъ да те обхвана, да те прегърна! — (Слънцето изгрѣва). Ха, — вий балкански канъри, *таинственно издълбани въ небеснитѣ височини*, (к. н.) страшни бури и громове васъ ви трошатъ, късатъ, но твърдо стоите вий великани! Надменно, безстрастно гледате на всичко долу! Подъ вашитѣ крака пѫшка единъ народъ, народъ въ робски окови — кой ще го спаси?! — . . .

Вий потоци *нѣми ли сте, вий гори оглушехте ли?* — (к. н.) Не чувате ли тоя народъ? — Той е *жертва на отчаянието!* (к. н.) — *О мѣсече, за какво е твоя блѣсъкъ? За какво блѣщукатъ звѣздитѣ — кога спасение не носятъ?! — За какво е великото ти око, ти всемогъщо слънце, когато ти си слѣпо* (к. н.) — не виждашъ терзанията и мѫкитѣ на невинно страдающия българинъ! Не е ли *твоята свѣтлина едно поругание, поругание на человѣчеството и най много за тоя народъ! — Ти свѣтишъ — охъ — надъ злото и доброто! Расточавашъ надъ скотоветѣ своитѣ живителни лѫчи, а насъ угнетенитѣ не виждашъ, че кръвьта ни изтича отъ хиляди рани!* (к. н.).

Една пропасть зияе! — Тя се вика измама — нищожество! *Измама е явлението на вѣчното свѣтило! Лѫжливи сѫ величественитѣ лѫчи на слънцето, — то само е черно, опятнено, тъмно. — Безмисленна игра*

на елементитѣ, въ които суетното човѣческо око търси блѣсъкъ. — Всичко е измама, блѣнъ — нищо, — нищожество — нищожество! — (к. н.). И все пакъ — въ тия тѣсни гжрди гори единъ свѣтълъ огънъ — *огънъ*, (к. н.) *чийто бушующи пламъци извиратъ отъ висшата сфера на съзнанието — разумътъ! Тоя огънь — дѣло на разумътъ* (к. н.), той покорява и поглъща всички други чувства и осѣщания! *Кой те е запалилъ, и засадилъ въ душата ми? Кой си ти, чудно, загадочно нѣщо, що видишъ и ме гонишъ безъ умора да ламтя* (к. н.), да се боря да подобра участьта на народа си, да *съкруша* (к. н.) угнетителитѣ на Отечеството си?...

Много години истекоха въ вѣчностьта, много време се измина въ тягости и трудъ. — Но почвата е *посѣта, изорана — духътъ на възтанието пламти, избликва!* (к. н.) Народния духъ преди толкова вѣкове заспалъ — сега е възкръсналъ! — Мината е положена — възпалителни вещества ни даватъ самитѣ наши душмани. Да, колете, вий варвари: това е масло за нашия пожаръ! Порете дѣцата отъ майчината утроба, както често правехте, вий кръвожадни зверове! Тжпчете, късайте, убивайте — колкото повече, толкова по-добрѣ!! Подземното колкочение на вулканътъ все по-страховито наближава . . . .

Мѣрката е пълна — една капка и тя се прелива! Страшното давление измжтва страшно възстание — „кръвь за кръвь!" се разеква ехото отъ градъ на градъ, отъ село на село — по цѣлата страна!

О, *предвѣчний духъ, ти си вкоренилъ дълбоко въ человѣческото сърдце любовьта къмъ свободата!* (к. н.) Времето се мина — часътъ е ударилъ! Долу игото, долу всѣко робство! *Висшия законъ на живота е борбата, — висшата рожба на разумътъ — е революцията!!* (долу на пжтьтъ се показва игуменътъ, Свѣтловъ бързо се спуска и отива му на срѣща).

(Дѣйствие II, явл. 1. Стр. 39—40—41).

Во този предългъ монологъ, въ когото не липсуватъ и романтически изливания, и фатализма на Свѣтловъ, и негова мистицизмъ, е събрано всичко, което може да ни даде най-пълна характеристика на главното лице въ трагедията «Апостолъ». Достатъчно ще бжде да се обърне внимание само на подчертанитѣ въ текста редове и на онѣзи подчъртани отъ насъ, за да се види, че Свѣтловъ е единъ невъзможенъ революционеръ. Въ най-важнитѣ моменти на революцията, Свѣтловъ декламира, като нѣкой салоненъ франтъ отъ епохата на Людовиковци или най-малко, като нѣкой съвременен политически демагогъ по площаднитѣ митинги. Не е ли това смѣшно за единъ герой, какъвто е билъ Свѣтловъ? Той ни расправя за елементитѣ, отъ които е съставено слънцето, за «загадочното нѣщо» или «чудо», което го гонило «безъ умора», за «въспалителнитѣ вещества», които «ни даватъ самитѣ наши душмани», апелира къмъ «оглушелитѣ» гори; говори за това, че «свѣтлината» на слънцето «е едно поругание, поругание на человѣчеството» и за негова народъ, оплаква го (слънцето), че свѣти «надъ злото и доброто!», расправя или, по-добрѣ, декламира, че имало една «пропасть», която «зияе» и че «явлението на вѣчното свѣтило» е «измамата» и т. н. все въ сжщия родъ. И всичко това, когато на Свѣтловъ предстои да върши много по-важни работи, за преуспѣването на *дѣлото*, отколкото всѣкакви сантиментални изливания. Вънъ отъ чутовната еклектищина, която вѣе между редоветѣ, въ горния монологъ има и това, че въ него се издава безцелната и съвсѣмъ безсмисленна жажда за още по-безцелно поетизиране на Свѣтловъ. Най-после героя къмъ кого трѣбва да апелира за мжкитѣ на *своя* народъ? Къмъ кого трѣбва да апелира за неговото освобождение? Къмъ «оглуше-

литѣ» гори ли? Къмъ «елементитѣ» на «всемогъщото слънце» или къмъ неговото «велико» «око?» Къмъ «нѣмитѣ» «пороци» ли, или къмъ «блѣсъкътъ» на «мѣсечето»? Тѣзи въпроси сж важни да си ги зададемъ, защото ний знаемъ важностьта на всѣка минута, която е преживѣвало освободителното дѣло. Времето, презъ което става дѣйствието въ трагедията «Апостолъ», е било най-безпокойното и бурното. Враговетѣ на революцията търсатъ да хванатъ вишкитѣ на озаклятието, за да потушатъ всѣко понататашно движение; шпионитѣ сж удвоили своята вѣрноподанническа бдителность, за да предаватъ въ ржцѣтѣ на османската полиция бунтовницитѣ; най-малкото подозрѣние е могло да отклони революцията за нѣколко време отъ нейния навремененъ исходъ. Съ една дума, царската шайка, състояща се еднакво отъ кръстени и некръстени елементи, е душила на всѣкадѣ и постоянно, за да потопи въ трауръ «хилядодневното» дѣло. И когато, предъ видъ на всички тѣзи обстоятелства, всѣка изгубена минута може да запази всичко, Свѣтловъ «мегко» и «съ чувство» репетира своитѣ декламации! Това е най-неестественното положение, въ което всѣки единъ авторъ може да положи нашитѣ революционери отъ предосвободителната епоха. Нашитѣ революционери нито сж исказвали подобни безсмислени декламации, нито пъкъ, въобще, сж могли да декламиратъ шаблонно, както е случая съ Свѣтловъ въ «Апостолъ». Най-голѣмата *скромность* и най-голѣмата *обмисленность* сж били тѣхнитѣ съпжтници. Тѣзи елементарни нѣща, по видимому, липсуватъ у Свѣтловъ.

Като образецъ отъ висша нескромность и, главно, като образецъ отъ безцелна и безполезна декламаторска охотливость, ще приведемъ още следния характеристиченъ пасажъ отъ дългитѣ речи на Свѣтловъ:

Свѣтловъ (продължава). Да, приятели, българския народъ заслужава да доживѣе человѣческо сжществувание, да бжде свободенъ — казвамъ това отъ дъното на душата си, чувствувамъ го съ всѣко тупвание на сърдцето си! Неописуемъ е моя възторгъ като виждамъ какъ революционния кипежъ е раздвижилъ отъ дъно народнитѣ масси на България! Плугътъ на полето не работи вече, годявки и женидби по селата престанаха, желѣзната машина не вози вече стоки, защото занаятчията и търговеца напуснаха земания-давания и търговията си и буйно се устрѣмиха въ вълнитѣ на революцията. Всичко ни говори, рѣшителниятъ моментъ самъ отъ себе си наближава!

Тука стои апостола Вълковъ, който пръвъ ще принесе възстанието оттатъкъ Балкана. И така огньтъ, който ний тука ще запалимъ, ще бжде предаденъ нататъкъ отъ село на село, отъ градъ на градъ въ всичкитѣ петь революционни райони — въ цѣла България!

— Така пожарътъ получившъ гиганска мощь, ще се разлѣе по цѣлата страна, ще расте съ молненосна бързина, носена отъ непобѣдимитѣ вълни на въодушевлението! — О, искалъ бихъ орлови крила да се възнеса въ небеснитѣ сфери и отъ тамъ да видя ураганитѣ на това огнено море, което е нашето спасение! И когато пожарътъ проникне на всѣкадѣ и ний повалимъ смъртния душманинъ — тогава съ най-голѣма честь ще можемъ да кажемъ, че успѣхътъ е *наше* дѣло, че, безъ чужда помощь *сами* сме се спасили, *сами* освободили! Вѣрвайте ми — само тогава ний ще можемъ да гледаме съ пълно упование на бждащето — да станемъ за вѣчни времена — свободенъ народъ въ свободна България — България за Българитѣ!!

(Дѣйств. II, явл. 9. стр. 69).

Преди всичко много е нелогично това, гдѣто Свѣтловъ въ това комитетско събрание обявява, че «свободна България» ще бжде „България за Българитѣ“. Събранието на пратеници, отъ всички революционни участъци, предполага, че всички тия нѣща сж извѣстни, защото иначе не може и да бжде; — въ надвечерието на една революция не може да се съобщава нейната крайна цель, както и това, че „*сами*“ ще освободимъ България, или пъкъ, че «свободна България» ще бжде «за българитѣ». Всѣка революция предполага една по отнапрежъ систематически водена дѣятелность. Въ противенъ случай, плодоветѣ отъ нея не могатъ да бждатъ други освѣнъ ялови. А ний знаемъ, нашитѣ революционери какво изработили. И, като така, дѣйствителния Левски, напр., никога не би казалъ горния пасажъ на Свѣтловъ. Още по малко Левски би искалъ да се възнесе въ небеснитѣ сфери», когато неговото дѣло е на земята.... Нѣщо повече: Левски повече би пощадвалъ своитѣ гржди, за да запазва своята енергия, за гдѣто е потрѣбно. «Ний ще се сражаваме, говори Свѣтловъ (стр. 73), ще проливаме кръвьта си, по което сами си извоюваме отъ него *сами* и ще се наслаждаваме — *(бие се въ грждитѣ)* (к. н.) — Моята вѣра е една. — Отечеството ще види свободата!! Или всичкитѣ *зли духове на небето и земята ще сж се заклѣли противъ насъ* (к. н.)» Ако да не знаехме, че най-малко причини е имало да дигатъ своитѣ погледи нашитѣ революционери къмъ нѣкакви «земни» и «небесни» «духове», бихме предположили, че г. Миларовъ е искалъ да копира нѣкой герой изъ класическата грьцка трагедия, който е въ положение да говори не само съ «духоветѣ» на Олимпъ, но и съ тѣзи на «небесата». Но насъ не ни ще да правимъ подобно предположение, ето защо, «духоветѣ» на Свѣтловъ сж много профанирующи неговата личность и положение, като централна вещъ въ трагедията.

Най-важното дѣйствие, следъ всички други, което може Свѣтловъ да прояви, е това при явния разгромъ на дѣлото, за което е работилъ, «хиляди дни». Главното дѣйствующе лице въ трагедията, особенно, въ каквото положение се намира Свѣтловъ въ „Апостолъ“, трѣбва да напрегне не само своитѣ нерви, но и своитѣ мисли, и еднитѣ и другитѣ едновременно, когато види съ собственнитѣ си очи неочаквания исходъ на дѣлото, на което всѣцѣло се е билъ предалъ. А между това, когато нахлуватъ пълчища и само съ своята численность сж въ състояние да заглушатъ всичко, Свѣтловъ, който толкова обича да поглежда къмъ «земни» и «небесни «духове» къмъ различни „елементи“ и пр., стои на едно мѣсто, не проявява изискуемата се активность и отъ сетнѣ се предава като баба! Да, именно Свѣтловъ въ трагедията „Апостолъ“ се предава много *оскърбително* за онѣзи *правстеснни* натури пионери на революцията, каквито сж били Левски и неговитѣ другари. Най-после — на стр. 197—198—199 — Свѣтловъ води най- невъзможния прeговоръ или по-добрѣ — препирня съ Изединъ-бей, като казва на последния: «Тѣ струватъ («църковнитѣ права» и «ферманитѣ») толкова, колкото и магарешката сѣнка, подъ която могатъ да блаженствуватъ само стари баби и конашкитѣ чорбаджии. — Ний младитѣ искаме политически правдини, искаме свобода — и никой царь не я дава доброволно. — Само чрѣзъ борба — чрѣзъ революция може да се постигне това съкровище!» — Каква нужда има да се натъпкватъ тия нѣща въ

главата на единъ фанатизиранъ Изединъ-бей? Или Свѣтловъ иска да го умилостиви, или пъкъ като е накипялъ, да му искаже вѣроюто на «комититѣ»? Това не би било излишно при по-други обстоятелства. Сега когато развръзката на дълго готвената кървава борба стои въ смисълъ, че дѣлото се потушава и Свѣтловъ се намира въ ржцѣтѣ на немилостивия врагъ, не правдоподобно е всѣкакво откровение на апостола.

Пропускаме да отбелѣжимъ много други нѣща въ трагедията на Миларовъ, касающи се все до личностьта на Свѣтловъ, защото и безъ това за Свѣтловъ е достатъчно вече казаното. Така би трѣбвало да се упомѣне нѣщо и за другитѣ неестественности, въ които е положенъ Свѣтловъ, като напр. неговото влюбване въ туркинята Джемиле, играта му съ нея и др. н. Но и това, което казахме, мислимъ, е достатъчно, за да се види образа на централното лице въ разглежданата трагедия.

* * *

При казаното за Свѣтлова, намъ остава съвсѣмъ малко да докажемъ за другитѣ по второстепенни дѣйствующи лица. Г. Миларовъ и при тѣхната обрисовка се е показалъ много слабъ художникъ, защото контуритѣ, въ които ни слага и останалитѣ лица, сж слаби и не ни даватъ никаква възможность да си съставимъ правилно понятие за типътъ революционеръ отъ срѣдна ржка, какъвто е сжществувалъ презъ освободителната и предосвободителната епоха. Отъ образитѣ на Невѣнка, която е била и учителка, на г-жа Гина, Матевски (учитель), Брайко, Вълковъ, и др. въ трагедията на г. Миларовъ, не може да испъкне образа на тъй наречения по второстепененъ български революционеръ, както не може да испъкне истинския образъ и на тогавашната българка, която така или иначе, е била въвлечена въ революционната буря. *Невѣнка* е очертана и представена като една модерна кокетка, у която благороднитѣ чувства сж поробени отъ нейнитѣ любовни пориви. Невѣнка като да обича *дѣлото*, но още повече най опасния врагъ на сжщото. Ние питаме: възможно ли е Невѣнка да *обича* Изединъ-бей—Кара-Марковъ? Ако би могло това само да се допусне, когато ѝ е извѣстно отношението на Изединъ къмъ освободителното подготовление, ний решително се отказваме да говоримъ за Невѣнка, която е била сжщевременно и българска учителка. Но преди всичко това е невъзможно и не може да се допустне. Ние решително не можемъ да допуснемъ, че една българска учителка, каквато, въ дѣйствителность, е била Невѣнка, предадена *искренно* на революцията, ще може да се увлече у единъ Кара-Марковъ. Недопускаме, защото враговетѣ на революцията сж били извѣстни на съзаклятницитѣ, а Невѣнка, като вжтрѣшенъ човѣкъ, комуто се довѣряватъ много тайни, едва ли би помислила да свърже своя животъ съ Кара-Марковъ, щомъ като ѝ е било извѣстно неговото поведение. Ако ли Невѣнка е била проста кокетка, тогава нейнитѣ дѣйствия въ трагедията иматъ своята логика. Но тя въ дѣйствителность не е била такава. Ще рече, г. Миларовъ съ своя образъ на Невѣнка, ни е далъ единъ най блядъ и съмнителенъ образъ на младата българка—революционерка отъ онази епоха

„**Мюдюринъ.** О, Невѣнке, ти си още тука?
Невѣнка. Краката ми не държатъ.
Михалъ. Помислете си само ефендимъ.

Мюдюринъ
Чорбаджия } ний знаемъ всичко!
Михалъ. Тя иска да исколи заптиитѣ!
Чорбаджиятъ. Какво пъкъ ти дрънкашъ!
Михалъ (расколебано). Ако не е така! —
Чорбаджиятъ (строго). Царщината иска миръ и спокойствие.
Михалъ. Тъй, тъй, имашъ право!
Невѣнка. Какво спокойствие? Подиръ такива звѣрства!
Михалъ. И тя има право, — тя е докачена".

(*Дѣйств. I, явл. 12. стр. 25—6*).

Всѣки, който е запознатъ съ психологията на българката, отъ предосвободителната епоха, ще се съгласи, че това положение на Невѣнка е повече отъ комично, когато автора на «Апостолъ» е искалъ съ тази сцена да ни представи съвсѣмъ друго, — вѣроятно, той е искалъ да извика у насъ онова чувство, което инакъ, при по добрѣ прокарания трагизъмъ, въ *подобни моменти*, не може да не избликне по нашитѣ лица. Но всичкото държение на Невѣнка въ тази сцена като е неестествено, още повече пресилено, положението й не извиква у насъ и простото чувство на ненависть. Въ тази сцена ние само *съжаляваме* Невѣнка, че паднала толкова ниско, та я съблазняватъ, ако не просто подиграватъ, различни Чорбаджий, Михаловци, Мюдюри и др. т.

Друга още по неестествена сцена, въ която Невѣнка пакъ е поставена въ незавидно положение, е следующата:

Невѣнка. Не е твоя работа, кого чакамъ. Впрочемъ, забранявамъ ти да говоришъ така съ мене. Чувашъ ли? Остави ме и гледай да се махашъ!

Пенчо (злобно). Охо, толкова ли отъ високо, хортувате съ мене, госпожице! Съвѣтвамъ ти да ме не дразнишъ, инакъ мога да раскажа на хората, че ти имашъ любовникъ, който нощно врѣме влиза въ кжщата ви.

Невѣнка Подлецъ, ти лжжешъ! (На себе си, уплашено). Боже мой, той ще е видѣлъ Матевски или Тома, когато дохождаха нощно врѣме на комитетско засѣдание. Той навѣрно ги слѣдва съ Стояна Кара-Маркова!

Пенчо. Княгиньо, азъ зная нѣкои работи — Пенчо Бухала не е човѣкъ за презиране . . .

Невѣнка. Не ми трѣбатъ ни вашитѣ услуги, ни вашитѣ мнѣния. — Азъ презирамъ тебе и тебе подобнитѣ! Азъ ще правя каквото сама искамъ — ще любя, ще избирамъ когото искамъ, и нѣма никого да цитамъ. — И това, което ще извърша, никога нѣма да бжде лошо предъ Бога и съвѣстьта ми, колкото то и да се счете за лошо отъ хора като баба Траяна. — Не те ли очудва, гдѣто губя толкова думи съ тебе? Но като зная отровния ти езикъ, азъ желая бабешкия набоженъ свѣтъ да чуе какво азъ мисля за него.

Пенчо. Казвай каквото искашъ, ами мене не ми иде на смѣтката да се карамъ съ тебе . . . (вади отъ пазвата си едно писъцме и й го подава).

Невѣнка (Взема бързо писмото, отива на другия край на сцѣната, трѣвожно го распечатва, и като поглежда съдържанието му, лицето й се покрива съ силни червенини).

. . . .

Кара-Марковъ. Отчаянието бѣше, което ми продиктува написанитѣ редове — прости ме ако съмъ ви нѣщо сгрѣшила. Неисказана тревога вълнуваше сърдцето ми, както бѣснитѣ морски талази подхвърлятъ и си играятъ съ разбита и безсилна варка. Душата ми не знае покой отъ първия погледъ, който ми испрати твоето око. Никакво развлѣчение, никакъвъ трудъ не може да ме излѣкува! Азъ не се познавамъ вече! О, да знаешъ ти, какъ чезне и трепери сърдцето ми, какъ всичкитѣ ми

чувства, мисли, живота ми принадлѣжи само на тебе — да знаешъ ти всичко това, твоята ангелска душа щеше да се смили надъ мене! (Спуска се на колѣнѣ предъ нея). **— О, погледай ме съ твоя сладъкъ чарующъ погледъ, повърни (превърни!) ми спокойствието, което ми взема!**

Невѣнка (стои неподвижна, и нѣкое време безмълвна). **Опоителни сѫ звуковетѣ на твоята рѣчь. — Тѣ текатъ като златнитѣ струи на пролѣтния дѫждъ, — като слънчевитѣ лѫчи, които съживяватъ природата, по вскжду широко носятъ животъ, сладость, отрада — до гдѣто не свършатъ съ истребителенъ пожаръ. — Ахъ тоя слънчевъ буенъ огънь, той изсушава и извѣхва младитѣ листа на младата любовь.**

Кара-Марковъ (съ буйна страсть). **Азъ те любя! — любя те страстно, съ всичкитѣ помисли на душата си, съ всичката кръвь на сърдцето си, неисказано! А ти?**

Невѣнка. Азъ? — Ти питамъ още? Не виждашъ ли?

. . . .

Невѣнка (Стиска съ рѫка сърдцето). **Азъ любя, любя — но** (съ упрекъ) **нимá не виждашъ самъ? Подобно на малъкъ потокъ, който тихо и незамѣтно протича презъ изсушенитѣ полета и равнини, незнающъ никакви бурни промѣни и вълнения, така незамѣтно и еднообразно тече и живота на българката тука, свързано въ границитѣ на домашния крѫгъ, на устарѣлитѣ патриархални нрави. . . .**

Кара-Марковъ (Въздъхва съ облѣкчение) . . . **Но** (покрива си лицето съ рѫцѣтѣ) **не, не — ти все не ме любишъ!**

Невѣнка (съ избухвающа страсть). **Азъ! Азъ ли не любя? — Мислишъ ли ти, че азъ нося камъкъ въ гърдитѣ си? Азъ да нѣмамъ чувствующе, човѣческо сърдце като тебе —** (съ намѣрение) **— може би и по-пожертвователно отъ твоето . . .** (страстно) **— да, азъ те любя!!**

Кара-Марковъ (Който при послѣднитѣ ѝ думи мимически изразява найвисоко блаженство и въсхищение, съ буйна страсть). **Ти ме любишъ? Мене? О, божествена, сладка дѣвойка!** (иска да я прегърне).

Невѣнка (Тихо, нѣжно го задържа). **Не, не така милий мой — още не сме дошли до тамъ! това по-късно, може би—скоро! Съ пълни, непомѫтни осѣщания искамъ азъ да се наслаждавамъ отъ щастието си — но** *за сега* **между насъ стоятъ още тежки времена, злокобни събития...** (съ увлечение). **Отечеството се събужда отъ многовѣковния сънь! . . .**

(Дѣйств. I. явл. 15, 16).

Ако въ по първата сцена Невѣнка бѣше за *съжаление*, въ токущо приведенитѣ редове тя е *още по за съжаление*. Независимо отъ това, че тя се издава да е сѫщо такава резонерка, какъвто е и Свѣтловъ, но Невѣнка е представена отъ автора за много романтична. До колко една революционерка може да бѫде «божественна» или „сладка дѣвойка»“, това насъ не може да ни е извѣстно; извѣстното ни е, че българката отъ нашата революционна предосвободителната епоха, не е била толкова сантиментална, колкото Невѣнка. Българката отъ оная епоха, колкото и да не се е била издигнала надъ «старитѣ патриархални» нрави и обичаи, не е могла *тогава* да бѫде такава салонна, à la M-me Pompadour, въ своя най интименъ животъ — любовнитѣ връзки. Най-после, ако българката би притѣжавала всичкитѣ качества на Невѣнка, тя не би могла да е предання на революцията, не би могла да бѫде революционерка. Дѣто ще рече, така сложена, Невѣнка е излишна за едно поетическо произведение отъ рода на трагедията «Апостолъ».

Г-жа Гина, като по стара българка и въ сѫщото време, като майка на Свѣтлова, е сѫщо блѣда. Вижда се, г. Илия Миларовъ слабо да е изучилъ българката; иначе, би трѣбвало да се очаква нѣщо по съвършенно.

Г-нъ Миларовъ въ своята трагедия „Апостолъ“ не ни дава никакви *типове*, каквито могатъ да се намерятъ напр. въ произведенията на Шекспиръ, Ибсенъ, Гоголь и др. Както казахме и по горѣ контуритѣ въ които сѫ сложени лицата, сѫ толкова слаби, блѣди, щото нито Свѣтловъ, нито Невѣнка, нито г-жа Гина, нито кой да е другъ въ трагедията «Апостолъ» не може да бѫде *типъ*. А между прочемъ, това може би да е и, за трагедията на г. Миларовъ е единъ най-чувствителенъ недостатъкъ.

За другитѣ положителни лица смѣтаме за излишно да говоримъ. Важно е да се отбелѣжи, че тѣ сѫ повече смѣшници, отъ колкото сериозни лица. Попъ Грую, който като копиранъ отъ оригинала, е цѣлъ смѣшникъ:

Попъ Грую. Подъ защитата на моїто орѫжие доведохъ ви 3 революционни окрѫзи и 18 села — това е половинъ България!

Вълковъ. Е, е, полека де! Водишъ 8 села —

Попъ Грую. Осемъ, осемъ—кой ти ги дава—тѣ за презиранне ли сѫ?

Мнозина. Не, не!

Попъ Грую. Тия осемъ (показва на своитѣ селени) струватъ повече отъ други 18 — даже 28 — кѫдѣ? . . . Кълнѫ ви се въ орѫжието си (открива си расото и показва арсеналътъ си) — и нека тоя ятаганъ никога не види османска кръвь — ако това не сѫ челикъ — бабаити — чисти кръвопийци! Всѣки единъ отъ тѣхъ е цѣлъ Караджа!

Гласове. Охо, ама че каза, посмали де!

. . . .

Попъ Грую (Гнѣвно). Какво?

Петлешковъ. Въ село Торлаково ти отъ нѣкое време отбѣгвашъ да ходишъ. —

Попъ Грую. Защо?

Петлешковъ. Ха, ха, ха. — Ти питашъ още? Ти давишъ новороденитѣ дѣца като коиторакъ . . .

Попъ Грую. А — така — оная случка при кръщаванието — голѣма работа.

Гласове Какво, какво е станало?

Попъ Грую. Не заслужава да се говори! — Повикаха ме въ селото да имъ кръщавамъ наведнажъ 5–6 дѣца. По старня обичай обрѣда се извърши на рѣката, която бѣше замрьзнала. Заповѣдахъ да изкопаятъ една дупка въ ледътъ и ги кръщавахъ въ студената вода едно подиръ друго. Едното дѣтенце ми се изплъзна изъ рѫцѣтѣ и отиде подъ ледътъ, водата го завлѣче.

Гласове. А! а! —

Попъ Грую (подражава или). А — а! — . . . Случило се, случило — „майка му стара, дайте ми друго“ казахъ азъ, и кръстихъ останалитѣ. —

(Дѣйств. II, явл. 8).

* * *

Ако положителнитѣ лица не представляватъ отъ себе си типове на съвършенство, още по малко автора на „Апостолъ“ е можалъ да изпълни това условие и по отношение на отрицателнитѣ. Безъ да отегчаваме читателитѣ съ излишни цитати, ние можемъ да кажемъ. За всички негативни лица, че и тѣ сѫ неотговаряющи на своитѣ роли. Характеристичнитѣ черти на чорбаджитѣ сѫ набрьскани до извѣстна степень сполучливо, но тѣзи представителитѣ на турската администрация сѫ фалшиви. Административнитѣ власти, въ лицето на Хюсни-ага, Изединъ-бей и др., нито говорятъ предъ устата на турски охранители на султанската държава, нито сѫ нагласени според ролитѣ, които имъ се припадатъ да ираятъ. Тѣ нито сѫ глупави, нито сѫ умни: — тѣ сѫ и лоши и добри

администратори. Даже тѣ сѫ повечето глупави, ако не хора безъ капка мозъкъ, когато ние трѣбва да предполагаме и у тѣхъ извѣстна хитрина при всичката имъ шаткавость. Така, може би, и тѣ биха дали да се усилва заразителностьта на трагическия елементъ, до колко може да се намѣри въ „Апостолъ“.

Следъ всичко това, общата характеристична черта, съ която се отличаватъ дѣйствующитѣ лица въ „Апостолъ“ е, че *всичкитѣ, безъ исключение*, говорятъ на единъ *неестественъ и неразбранъ* за самитѣ тѣхъ езикъ. Ний вече отбелѣжихме, че всѣко лице трѣбва да говори чрезъ устата на своята роля. Тази естественность *е необходима* да бѫде спазвана въ произведение, като «Апостолъ». Въ противенъ случай, ефекта отъ цѣлата пиеса значително може да пострада. Може едно произведение да не се отличава по своята задумчивость, но все пакъ да има типове, които да сѫ характеристични въ много отношения. За примѣръ ний можемъ да посочимъ на нѣкой комедий отъ Шекспира, писани презъ първия периодъ на неговата литературна дѣятелность, въ които нѣма онази съвършенность на композицията, която се срѣща въ неговитѣ произведения отъ втория му литературенъ периодъ. Вземете Шекспировитѣ «Буря», «Много шумъ отъ нищо», «Комедия отъ грѣшки», «Два веронца» и др. н., особенно двѣтѣ последни и вий ще видите чувствителната липса на строго обмисленна композиция и, отъ друга страна, естественния говоръ у всѣко дѣйствующе въ комедията лице. У Миларовъ съвсѣмъ не е така: — всичкитѣ негови герои, отъ най-дребния до най-голѣмия по испълнение на своята роля, се отличаватъ съ единъ неестественъ говоръ. Въ „Апостолъ“ турчина отъ 60-тѣ и 70-тѣ години говори като единъ европеецъ доста образованъ и живущъ въ края на XIX вѣкъ; българина селенинъ говори така, както и сега не може още да привикне да се изражава, а българската интелигенция, като да се е учила въ специални училища по риториката. Това едно. Второ, повечето отъ героитѣ изглеждатъ малко да сѫ глупави, когато всѣки герой въ трагедията, макаръ и да испълнява найнезначителната роля, трѣбва да притежава извѣстна степень образование.[1])

Най-после ний бихме допуснали, че и това е още малко относително накърняване цѣната на трагедията „Апостолъ“, ако въ нея не се срѣщаха въ изобилие най грубитѣ невѣроятности. На стр. 76 и след. е представено, че Свѣтловъ и неговитѣ приятели съзаклятници, когато сѫ заварени отъ турскитѣ административни власти на «гимнастически игри», той — Свѣтловъ, — скритъ между приятелитѣ си, истъпна се задъ грубия турчинъ и «гръмн». Юзбашията пита: «кой бѣше това?», Свѣтловъ отговаря: «Азъ!», а следъ това «и двамата се спиратъ и остро се изглеждатъ»! Защо е предадена тази невѣроятна сцена — ний не знаемъ. Ако съ нея, обаче, г. Миларовъ е искалъ да предаде въ по усилена форма решителностьта на своя Свѣтловъ, ще му забелѣжимъ, че се е много измамилъ. Въ всѣки случай, и да бѣше заваренъ Свѣтловъ отъ Мюдюрина, Юзбашията и др., той не могалъ да се излага преждевременно на такава *необ-*

[1]) И за едното и за другото ний отправяме читателя, който се интересува най вече къмъ стр. стр. 21, 22—3, 30—2—3—4, 39, 42. 45, 55—6, 88, 95—6, 171—2, 199, 201, 202—3, ако за всичко това сѫ малко приведенитѣ по горѣ цитати.

мислена опасность, защото само Свѣтловъ би трѣбвало да знае, че, съ тази си глупава постжпка, той не излага само себе си, а цѣлото революционно дѣло, — до колкото, разбира се, то е могло да зависи отъ него. Друга груба невѣроятность е любовьта на Невѣнка съ Кара-Марковъ — Изединъ бей. Въобще, по значителнитѣ невѣроятности могатъ да се видатъ на стр. стр 13, кадѣто Невѣнка е нападната отъ турци и, следъ като тѣ сж избѣгали, тя е представена като камъкъ безчувственъ: 15, 16, 19, 17, 26, 25, 29—30, 31—2—3, 48—9, 62—3—4, 79—80, 89, 92, 95—7, 108—120, 130—40, 144—146, 160—166, 179, 182, 183—5, 188, 196 и мн. др.

Въ края на краищата г. Миларовъ не се е съобразилъ съ това, което ний нарекохме историческа правда. Първо. Ако Свѣтловъ е Левски, а на нѣколко мѣста въ «Апостолъ» това е доказано (виж. стр. 137, 138, 140, 197 и др.), то грубо изопачаване историческата правда е, гдѣто ни се дава да разберемъ, че Левски е ималъ братъ потурченъ и отсѣтне най голѣмъ врагъ на българското освобождение. Второ. Ако пакъ Свѣтловъ е представенъ за Левски, то несъобразително е, гдѣто дѣйствието въ трагедията се извършва презъ 1876 год., когато Левски е умрѣлъ презъ 1873 год. Трето. Левски не е ималъ симпатии къмъ нѣкаква Джемиле. Четвърто. Майката на Левски не е полудѣвала.

Преди да свършимъ, искаме да обърнемъ вниманието на читателя върху едно много важно обстоятелство. Всичкитѣ наши писатели, които сж се опитвали, въ една или друга форма, да въспроизведатъ нашата предосвободителна революционна епоха, все сж отдавали нишкитѣ на съзаклятието въ ржцѣтѣ на духовни лица. Като не отричаме, че извѣстни лица сж били полезни на революционнитѣ подготовления, не можемъ да се съгласимъ, че тѣ — духовнитѣ — сж първенствующитѣ дѣйствующи лица. Въ «Апостолъ» е съвсѣмъ преувеличена работата на Игумена Кирилъ и Диконъ Ангелъ. Ако нѣкои само мънастири сж служили за скривалище на революционери, исторически не е вѣрно, че духовницитѣ сж първенствували. Съсловие, за което Каравеловъ е писалъ:

„Не вървамъ азъ, че калугеръ
Ще спаси раята, —
Свободата неще екзархъ, —
Иска Караджата“,

или:

„Черна душа въ черна раса
Христу се е клѣла
. . . .
И ето вълкъ въ овча кожа
Че стана патрика.
. . . .
А той лъже, той прекланя
И зима жълтички“

Стихотв. „Новитѣ Христови апостоли“.

такова съсловие, което въобще не се е отличавало по своитѣ възвишени вении качества, струва ни се, погрѣшно е да се [illegible], въ

каквото и да било произведение, като нѣщо напълно отговаряюще на назначениего си. Този чуденъ възгледъ, който иматъ нашитѣ писатели, било млади или стари, еднашъ за винаги трѣбва да се съзнае, че е погрѣшенъ.

* * *

За да заключимъ, трѣбва да кажемъ, че отъ всичко, което можахме да изложимъ по горѣ, се вижда, до колко „Апостолъ“ е една невъзможна трагедия. Тя си остая само единъ поетически опитъ за въспроизвеждането на една историческа епоха, отъ нашия робски животъ, която очаква своя гений. Следователно, заслугата на г. Илия Миларовъ се състои само като авторъ на «Апостолъ», съ който ни е далъ още единъ поетически опитъ въ нашата оригинална литература. За това и само за това — българската литература може да му бѫде длъжна.

И. К.

Робството въ наше време. Отъ *Л. Н. Толстой* 1900 г. Последнята брошура отъ съчиненията на чутовния нашъ съвременникъ Л. Н. Толстой е посветена на работническия въпросъ, или както се изразява философа „робството въ наше време“. Основната мисъль на тази статия, както на всички негови последни съчинения, се заключава въ отрицание на насилието. Отъ лични наблюдения надъ работницитѣ и изследвания на тѣхния трудъ Л. Н. Толстой се е убѣдилъ, че робството на работния народъ въ наше време надминава личното робство по своята жестокость. Той ни описва положението на работници по желѣзнитѣ линии, дѣто непрекъснато влечатъ тежки товари въ продължение на 37 ч. На тѣзи работници не се дава даже опредѣлено време за ядение. Тѣ ядатъ, когато сварятъ и дѣто сварятъ. Нѣматъ ни мѣсто за почивка: спятъ по земята, зимѣ въ задушена стая, дѣто нѣма даже достатъчно въздухъ да подишатъ свободно. Положението на работницитѣ по фабрикитѣ не е подобро отъ това. Тѣ харчатъ своитѣ жизненни сили, за да произвеждатъ предмети, които не имъ влизатъ въ работа, и за този убийственъ трудъ, тѣ получаватъ толкова, колкото да поддържатъ една продължителна предсмъртна агония. Тѣ умиратъ всѣки часъ отъ лоша храна, нечистия въздухъ, който дишатъ, убийственния трудъ безъ почивка и щомъ се прекрати тази тѣхна мѫка, щомъ се лишатъ отъ работа, тѣ се намиратъ въ устата на гладната смърть, която стои зинала надъ главитѣ имъ всѣки часъ.

Такова жестокосърдие на богатитѣ къмъ бѣдната класа хора, Толстой обяснява съ особното свѣтовъзрѣние на първитѣ. Най-напрежъ тѣ били създали теорията за сътворението на роби и господари отъ Бога. Следъ като разбрала сиромашьта, че тази не е божа работа, поискали и тѣ да посвѣтуватъ, както свѣтуватъ богатитѣ хора; то се явяватъ нови обяснения на тази несправедливость въ видъ на наука — политическа економия, които обясняватъ по какви закони се распредѣлятъ между хората трудътъ и ползуванието отъ неговитѣ произведения. Тѣзи обяснения на политическата економия, които додоха да замѣнятъ проповѣдитѣ и учението на теолозитѣ относително възнаграждението на сиромаситѣ съ рай на оня свѣтъ, турнаха сѫщо такива неизмѣнни закони за рентата, прибавочната стойность, печалбата и т. н. Отъ тѣзи последни обяснения излиза, че ако

въ обществото се развъдили много крадци и разбойници, които вземать у трудящитѣ се хора тѣхнитѣ произведения, това произлиза не защото разбойницитѣ и крадцитѣ злѣ постжпвать, а защото такива сж неизмѣннитѣ економически закони". Съ това се успокояватъ доволнитѣ отъ своето положение. „Ученитѣ и умни хора несъмнѣнно сж доказали и продължаватъ да доказватъ, че сегашния порядъкъ е такъвъ, какъвто трѣбва да бжде и за туй тѣ спокойно могатъ да живѣятъ въ този порядъкъ, безъ да се мжчатъ да го измѣняватъ".

Както успокоението на робитѣ въ първо време съ теологически обяснения било е доведено до абсурдъ и съ това докара съмнѣние у роба въ неговата истинность, тъй и това последне обяснение на политическата економия докарва все по-голѣмо ожесточение между сиромашкитѣ работници; тѣ почватъ вече да се съмнѣватъ въ наличнитѣ обяснения на буржуазнитѣ економисти и вече сж разбрали, че не е този естественъ неизмѣнний редъ на нѣщата. За облегчение на своето робско положение работницитѣ искатъ умаление на работния день, увеличение на надницата и обобщение на орждията за производство. Толстой намира тѣзи средства недостатъчни, защото „бѣдственното положение на фабричния и въобще на градския работникъ не състои въ това, че той продължително време работи и малко получава, а въ това, че той е лишенъ отъ естественнитѣ условия на живота въ средата на природата, лишенъ отъ свобода, принуденъ е да работи подневоленъ, чужди и еднообразенъ трудъ".

Той задава въпросъ: „кои сж причинитѣ на това неестественно положение на работника, които сж го откъснали отъ селото?" Като излиза отъ положението, „че земледѣлческия трудъ е основенъ" и свободенъ, а фабричния макаръ и производителенъ, но туря работника въ зависимость отъ машината и убийственно едностранчивъ, отговаря на горния въпросъ приблизително той: раздѣлението на земята между собственницитѣ лишава земледѣлеца отъ негова естественъ поминъкъ и го заробва съ наемния трудъ. Следователно, ако земята не принидлежеше на частни собственници, а на цѣлитѣ общини, както е било въ старо време, то мжчно можеха да се намѣрятъ наемници на фабрикитѣ, които да продаватъ ржцѣтѣ си, своитѣ жизненни сили и свобода. И наистина, работникътъ се съгласява презъ цѣлия си животъ да живѣе подъ земята, или да върши презъ цѣлия си животъ една стотна часть отъ предмета, презъ цѣлия си животъ еднообразно да маха съ ржцѣ средъ тракането на машинитѣ, — само защото безъ това той нѣма да има средства за да живѣе». Но отъ тази механическа работа, отъ това убийственно раздѣление на труда излизатъ осъвършенствуванитѣ желѣзници, фабричнитѣ басми и сукна, електрическото освѣщение и всичкия блесъкъ на нашата култура, който костува порабощението на $^{99}/_{100}$ отъ хората. Трѣбва ли да се простимъ съ нашата култура, защото, спородъ автора на статията, тя се поддържа чрезъ насилие? На това последне питание той отговаря тъй: «девизътъ на истино просвѣтенитѣ хора не е fiat cultura—pereat justitia, а fiat justitia—pereat cultura. Пр такива голѣми успѣхи на техниката, каквито имаме, хората нѣма да се върнатъ къмъ първобитнитѣ средства на производството, културата нѣма да пропадне.

Робството вь наше време се простира не само надъ фабричнитѣ

работници. Робуватъ и земледѣлцитѣ, които работятъ, безъ да сложатъ ржцѣ, на чужди ниви чужди хлѣбъ, отвѣватъ го на чужди гумна, или работятъ на свои ниви, само за да плащатъ лихвитѣ на лихвоимеца. Робуватъ и слугитѣ, слугинитѣ, готвачитѣ и др. Това ново робство даде да замѣни старото лично робство и то е по-ужасно отъ последнето, защото въ личното робство човѣкътъ се счита за стока, която коствуа, за туй господаритѣ се грижели за тѣхъ. Днесъ и това нѣма, днесъ едно хубаво куче, единъ конь повече важатъ за господаря си, отколкото единъ работникъ: него той безъ милость го истиква на улицата, лишава го отъ работа и отъ хлѣбъ и го остава свободенъ. О, каква ужасна свобода!

«Положението на робството въ наше време се намира въ такъвъ фазисъ сега, въ какъвто се намираше крѣпостното право въ Европа въ края на XVIII столѣтие, а у насъ (въ Росия) и неволничеството въ Америка въ втората четвъртина на XIX столѣтие». Отмѣнението на крѣпостничеството и на неволничеството е само едно замѣстване на устарѣлата форма на робството съ друга по-твърда форма, която обхваща по-голѣмо количество роби. Тъй въ сѣверна Америка смѣло сж изисквали унищожението на старото робство, защото у тѣхъ новото — паричното робство вече явно било обхванало народа. А южнитѣ, като не виждали още явнитѣ признаци на новото робство, не се съгласяваха да го отмѣнятъ.

Причина на робството въ наше време автора на статията намира въ «три узаконения: за земята, за данъцитѣ и за собственностьта. Ако се премахне първото отъ тия узаконения по проекта на английския икономистъ Хенри Джоржа, да се освободи земята отъ право на лична собственость, съ това ще се премахне първата отъ причинитѣ, която тика хората къмъ робство—недостатъка отъ земя. Втората причина на робството може да се отстрани съ унищожението на данъцитѣ, като се пренесатъ връзъ богатитѣ, както вече постжпватъ въ нѣкои страни.

«За данъцитѣ казватъ, че народа е длъженъ да ги плаща, защото тѣ сж установени съ общо, макаръ и мълчаливо съгласие и се употрѣбяватъ на обществени нужди за въ полза на всички». Историята и дѣйствителностьта обаче ни казватъ съвсѣмъ противното, т. е., че данъцитѣ се налагатъ отъ правящата класа връзъ цѣлия народъ безъ неговото съгласие и «се употрѣбяватъ за не нужни и вредни за народа дѣла, като въоржжение на войската, стратегически пжтища, укрѣпления, тъмници, съдържание на духовенството, на двора, на заплати за военнитѣ и щатски чиновници».

Относително правото на собственость, авторътъ на статията задава такъвъ въпросъ: «Истина ли е, че хората не трѣбва да се ползуватъ отъ предметитѣ, които имъ сж нужни за удовлетворение на тѣхнитѣ потрѣбности, ако тѣзи предмети съставляватъ собственность на други хора?» Това не е истина, защото ние видимъ, по кой начинъ се добива тази собственность. «Напримѣръ собственностьта на една фабрика, добита чрезъ редъ измами и кражби отъ работницитѣ, счита се произведение на труда и се нарича свещенна собственность; пакъ животътъ на тия работници, които гинатъ въ работа на тази фабрика и тѣхния трудъ не се считатъ за тѣхна собственость, но се считатъ като собственость на фабрикантина, ако той законно е свързалъ работницитѣ, ползувайки се отъ тѣхната

нужда». «Стотини хиляди пудове храна, събрани отъ селенитѣ съ редъ домогвания на лихваритѣ, счита се за собственность на другиго, ако този човѣкъ е получилъ тази земя въ наследство отъ дѣда и прадѣда, които сж я отнели у народа».

Както напредъ се продаваха и купуваха хората, това *било* робство; тъй сега узаконението да се не ползвать отъ земята, която се смѣта за собственность на другиго, да давать данъци и да се не ползувать отъ предметитѣ, които се считать за собственность на други хора и съставлява робството на нашето време.

За премахването на това робство Толстой счита недостатъчни средствата, които предлагать нѣкои економисти — унищожението на правото за собственность на земята, което вече се осжществява въ Нова Зеландия и въ единъ отъ щатоветѣ на Америка, нито отмѣнението на данъцитѣ, които лежать връзъ работния народъ; нито колективното владѣние на орждията за труда, облагание съ данъци доходитѣ, наследствата и ограничението правата на капиталиститѣ — предприемачи, защото всички тия мѣрки, за да се приложать, изисква се едно правителство, което ще дѣйствува чрезъ насилия, както до сега сж дѣйствували всички правителства и правящитѣ класи на обществото.

Вѣренъ на своя принципъ — отрицание на насилието, Л. Н. Толстой, като указва отрицателнитѣ страни на нашата цивилизация, той иска пълна свобода на личностьта и прави съвсемъ невѣрни заключения, че всички тѣзи мѣрки ще трѣбва да се приложатъ пакъ чрезъ насилие, за туй не трѣбва никакво правление, а да се оставять хората сами да се управлявать по своитѣ нравствени подбуждения — любовь къмъ ближния.

Тъй въ послесловието си той казва: „Ако човѣкъ отъ наше време веднажъ разбере, че всѣко ограждание на собственностьта и личностьта съ насилие достига не само съ заканвание на убийство и съ убийство, той не може вече съ спокойна съвѣсть да се ползува съ това, що се добива чрезъ убийство или съ заплашвание на убийство. Тъй щото, това що е нужно за избавлението на хората отъ тѣхнитѣ бѣдствия, нужно е и за удовлетворението на нравственното чувство на всѣки единъ отдѣленъ човѣкъ. И за това не може да има никакво съмнѣние за всѣки единъ човѣкъ, че и за общото благо, и за испълнението на закона на своя животъ, той трѣбва да не участвува въ насилието, да го не оправдава и да се не ползува отъ него“.

В. Б.

Идеали на женското образование, отъ *П. Каптеревъ*. Свободно прев. отъ оригинала Ив. Тодоровъ. «Образователна библиотека» № 11. Варна, 1900 год.

Една предварителна бележка.

Нашитѣ преводачи отъ нѣкое време насамъ захванаха да своеволничать по единъ много своеобразенъ начинъ. Тѣ не се задоволявать, гдѣто съ своята неумѣлость често пжти предавать въ съвсѣмъ превратенъ видъ мислитѣ и идеитѣ на автора, когото превеждать: — като искать да се покажать оригинални въ своитѣ трудове, тѣ преработвать така оригинала, че отсетнѣ читающата публика ги взема за *полу-автори*. Неще

съмнѣние, тука се прави двойна грѣшка: първо, ние не можемъ да схванемъ сѫщностьта на идеитѣ, изложени въ оригинала, следователно, не можемъ да бѫдемъ достатъчно категорични въ тѣхната критика и автора, не можемъ да опредѣлимъ точно, въ що се състоятъ заслугитѣ на преводача. Очевидна е важностьта на втората грѣшка, както не по маловажна, ако не и извънредно важна е първата. А като се има предъ видъ това, че единъ авторъ излага своитѣ идеи не за свои прищѣвки или за прищѣвкитѣ на отдѣлни личности, а за попълвание извѣстна празднота по нѣкой важенъ въпросъ, всѣки ще се съгласи, че предаванието на сѫщинския образъ на оригинала, или неговото „волно“ или „свободно“ предавание, съставлява едно голѣмо престѫпление. Има случаи, кадѣто добавкитѣ на преводача сѫ необходими; то е, когато може да се предположи, че въпроса, който се третира въ извѣстна книга, не отъ всички може да бѫде еднакво и, главно, правилно и лесно схванатъ и разбранъ. Въ такъвъ случай изисква се испълнението на едно условие: точно означение, съ какво се захващатъ и гдѣ се свършватъ попълненията на преводача. Та найпосле и преводача би билъ най-много доволенъ, ако можеха да се опредѣлятъ и въ тази область неговитѣ заслуги. Г-нъ Ив. Тодоровъ, на когото не може да не се благодари за превежданието на „*Идеали'тѣ*“, е сторилъ горната двойна грѣшка, като не само, че е превелъ „свободно“ съчинението на Каптерева, но, поне въ предговора, не ни е указалъ, въ що се състои неговото „свободно превеждание“. Ние нѣмаме на рѫка оригинала, за да направимъ нуждната справка, защото, право да си кажемъ, ние сме крайно затруднени въ правилната оцѣнка на- „*Идеали'тѣ*“, щомъ като не знаемъ въ точности, подъ кои редове трѣбва да търсимъ автора и подъ кои преводача. Една важна тема съставляватъ „идеалитѣ на женското образование“ и специално за насъ българитѣ, тя е още по-важна по настоящемъ, когато ние присѫтствуваме при зарažданието и оформяванието на едно женско движение и при една не до тамъ слаба заинтересуваность отъ училищнитѣ въпроси. Въ настоящия важенъ случай г. преводача би принесалъ още по-голѣма полза на насъ, ако не си задаваше трудъ да превежда „свободно“, а предадеше оригинала, както обикновенно трѣбва да става. Най-после, той можеше, ако е чувствувалъ необходимость да искаже и своитѣ мнѣния по горния въпросъ, да направи това въ едно приложение, или най-малко въ единъ подходящъ предговоръ. Но грѣшката е грѣшка, следователно, остава да се внимава за напрежъ.

* * *

Автора — П. Каптеревъ — третира въ своето малко съчинение идеалитѣ на женското образование, или, нека бѫде поправено отъ насъ, — идеалитѣ, предписвани или налагани на жената. Основното гледище на почтенния авторъ е идеалистическо, което не е лишно да се забелѣжи още при прочитанието първитѣ редове на встѫплението. Като идеалистъ, Каптеревъ, колкото и да се стреми да бѫде прогресивенъ въ своитѣ сѫждения, все исказва мисли, които не само отъ насъ, но и отъ мнозина други биха се посрѣщнали съ насмѣшка. Когато говори за естетическия идеалъ на женското образование, Каптеревъ, като се опитва да го отдаде на „историческото бѣдствено положение на жената“, въ сѫщото време на-

блѣга на това, че той — естетическия идеалъ — „има основата си въ самата ѝ (на жената) природа“. Дѣто ще рече „самата природа на жената“ извиква у нея естетически емоции, следователно „самата ѝ природа“ изисква и култивирането у нея на последния. „Жената е също такава работница, какъвто е и мѫжътъ, ала тя заедно съ това е и изящно сѫщество“. Ще рече, у всѣко „изящно сѫщество“ трѣбва да се култивиратъ изящнитѣ му страни, или, на малко по-игривъ езикъ — „изящнитѣ“ му осѣщания. Достатъчно е ясно, че този кривъ възгледъ относително естетическото възпитание на жената произтича отъ кривата база на автора. Въпреки всичкото негово желание да ни представи безоснователността на възгледа, който е сѫществувалъ презъ XVIII в. и началото на XIX в. относително възпитанието на жената, Каптеревъ, захожда много далече и, безъ всѣкакво опасение за себе си, едва ли не пада въ сѫщата грѣшка, въ каквато сѫ падали и други писатели по този въпросъ. „*Каквито нрави да се дадатъ за напредъ на жената, както и да се измѣни положението ѝ, тя всѣкога ще си остане разпоредителка въ кѫщи, крѣпителка на семейството, и семейното огнище ще бѫде всѣкога по близко ней, отъ колкото на мѫжа. Нейни богоее сѫ ларитѣ и пенатитѣ, нейна рѣлигия е семейна рѣлигия.* Като е така, жената има нужда отъ естетическо развитие повече отъ мѫжа, за да може да предаде естетичность на цѣлата кѫщна нареда, на всички нейни принадлѣжности“. „По самата си природа жената чувствува по-голѣма естетическа потрѣбность, отъ колкото мѫжътъ; *въ нея има естетическа жилка. Любовьта има въ живота ѝ много по голѣмо значение, отъ колкото въ живота на мѫжа;* поради това, *всичко, което е свързано съ туй чувство,* което може да го усили и възбуди, *е за нея по важно, отъ колкото за мѫжа.* А пакъ естетическата страна на живота е най тѣсно свързана съ любовьта . . . „*По голѣмата естетичность на жената отговаря на особноститѣ на нейния умъ*“ и пр. Каптеревъ, като исказва тѣзи заключителни думи, мисли, че се отдалечава много отъ критикуванитѣ отъ самия него мнѣния. Но достатъчно е да се вгледаме въ смисъла на подчертанитѣ отъ насъ редове, за да се увѣримъ, че дѣйствително, инакъ доброжелателния авторъ, исказва много ретоградни мисли. Жената не може сама да има «семейна рѣлигия», защото такава религия въ сѫщность не сѫществува; жената нѣма «естетическа жилка», или ако я има — има я не само тя; жената не е само распоредителка въ семейството, та само тя да му предава въпросната естетичность; най-после, не само жената люби, — това чувство, въ по-голѣма или по-малка степень, е развито и у двата пола. Но ако горнитѣ «естетически жилки», «любовни чувства» и пр. сѫществуватъ у жената, въ нѣкои отношения повече, отколкото у мѫжа — което впрочемъ е въпросъ — то именно това има своитѣ «исторически» *причини*, които повече се криятъ въ социално-економическата структура на человѣчеството, отколкото въ еластичната «природа». Въ срѣднитѣ вѣкове бѣха най-реакциони възгледитѣ относително положението на жената, а при все това тѣ се измѣниха достатъчно въ XVIII ст. Тѣзи презъ XVIII ст., колкото и да не подхождаха на онѣзи въ срѣднитѣ вѣкове, пакъ бѣха консервативни. Не по-добри бѣха и тѣзи презъ началото на настоящия вѣкъ. Но

още е въпросъ, дали тѣзи възгледи трѣбва въ своята основа да бѫдатъ подържани и сега. Защото автора не е съгласенъ по видимому съ споменатитѣ възгледи, а, както видѣхме по-горѣ, той не твърдѣ се отдалечава отъ тѣхъ.

«Утилитарния идеалъ» се подържа и не отъ Каптеревъ, — той не го изхвърля изъ рамкитѣ на женското образование, защото и въ него има добри страни. Тѣзи добри страни на утилитарния идеалъ Каптеревъ иска да се вмѣстатъ въ «обще човѣшкия». При все това и обще човѣшкия идеалъ, който се подържа отъ автора, съставлява за него нѣщо едностранчиво или нѣщо подобно. Когато на женското образование той иска да постави малко по-опредѣлени цѣли, той падя въ едностранчивость и пагубна за него неопредѣленость. Едно отъ двѣтѣ: или идеалитѣ на женското образование ще бѫдатъ сѫщитѣ, каквито трѣбва да бѫдатъ и тѣзи на мѫжкото образование, или различни отъ него. Собствено. трѣбва да се каже по-право: идеалитѣ на женското образовяние или трѣбва да бѫдатъ насочени по чисто буржуазски духъ или не. Златна срѣда не трѣбва и не може да има. Ако я има, ще рече, женското образование, както и мѫжкото, не могатъ се отърва отъ всички излишности и претрупаности, които имъ предаватъ схоластически характеръ. Ако тази златна срѣда не сѫществува, ще рече, женското образование ще е по-рационално, вследствие на което би се отърсило отъ своята надмѣнность и съвременна глупава аристократичность. И като се поставимъ на такова гледище, насъ не особено чудно ни се вижда примирително положение на уважаемия авторъ, още по-малко ни очудватъ следующитѣ негови думи: «Женитѣ трѣбва да си иматъ свой образователенъ идеалъ по принципъ еднакъвъ съ мѫжкия, или се́ пакъ различенъ отъ него». Или образователния женски идеалъ по принципъ ще бѫде еднакъвъ, или различенъ. Ако е еднакъвъ, той ще бѫде или общечеловѣчески или не. Колкото се отнася до частичнитѣ исключения, тѣ не могатъ нито да докоснатъ принципа, нито да се оправдаятъ отъ «природата» или психиката на жената. Природата и психиката сѫ едни и сѫщи у мѫжа и жената. Малкитѣ физиологически особености и различия не сѫ отъ естество да указватъ рѣшающе влияние върху общото образование на двата пола, като както на нѣколко мѣста автора иска да наблѣгне. Природата на *личностьта* — мѫжъ или жена, все едно —, както и нейната психика еднакво сѫ изложени на прекото, непосрѣдствено въздѣйствие отъ страна на фактори, стоящи вънъ отъ нея (личностьта). Тѣзи външни фактори сѫ, които обусловватъ човѣческата психика и дѣйствуватъ на човѣческата «природа». А това въздѣйствие е еднакво, както върху субекта на жената, така и върху субекта на мѫжа. Нѣма причини, следователно, да се осланяме на фактивни влияния или на досущъ маловажни влияния и да искаме „се пакъ различенъ“ образователенъ идеалъ за женското образование. Както казахме и по горѣ, идеалитѣ на женското образование по силата на всички сѫществующи обстоятелства не може и не трѣбва да се различаватъ отъ тѣзи на мѫжкото, които трѣбва да бѫдатъ напълно общечовѣшки. Ние не трѣбва да правимъ различие между мѫжа и жената само за това, че единъ се е родилъ мѫжъ, а другата жена. Природата е направила добрѣ, гдѣто, за запазване на вида, раздѣлила е последния на двѣ половини; — мѫжки и женски. Ние ще направимъ грѣшка, ако, като злоупотрѣбяваме съ

тази *законна* „случайность“, отнемемъ едни права у единъ, който трѣбва да ги притѣжава и ги придадемъ на другъ, който еднакво съ другия може да ги има. *Играта* на природата ние не можемъ да замѣнимъ съ една досущъ неразбрана хитрина. И само като се водимъ отъ висшитѣ интереси на човѣчеството, ние не можемъ да създаваме «различенъ» образователенъ идеалъ за едната половина отъ човѣшкия родъ.

Каптеревъ има за жената и това превратно мнѣние, че я прави по религиозна, отколкото е въ сѫщность. Следующитѣ думи, които ще предадемъ безъ всѣкакви бележки, доста красноречиво говорятъ, до колко автора е въ правото си да иска по строго религиозно образование за женския полъ. «Знае се, че женитѣ сѫ по рѣлигиозни отъ мѫжетѣ и че тѣ сѫ, които още крѣпятъ рѣлигията. Да се просвѣти тѣхното рѣлигиозно чувство, да имъ се дадатъ правилни и хуманни идеи за Бога, да се закрѣпи рѣлигиозно — нравственното имъ настроение и да се навикватъ къмъ широка вѣротърпимость — туй е доста важна, въ всѣко отношение, задача. Обаче училището се отнася не съвсѣмъ сериозно къмъ нея». «Съ що закрѣпя то рѣлигиозното чувство на ученичкитѣ?» — пита Каптеревъ. „Какъ задоволява нуждата имъ отъ рѣлигиозно—нравственно рѫководене въ живота?“ И по надолѣ автора продължава: «Законъ-Божи трѣбва да бѫде не учебенъ предметъ, а живо рѫководство на ученичкитѣ, просвѣтитель на сърдцата имъ, изворъ на всѣка мѫдрость» и пр.

Особенното достоинство на «Идеалитѣ» се състои това, гдѣто така категорически и съ извѣстно основание се критикуватъ настоящитѣ учебни програми, които се отличаватъ по своята безтактична енциклопедичность, както и отъ явното застѫпване за университетското образование на жената. И при всичкитѣ други принципиални недостатъци, кн. „*Идеалитѣ на женското образование*“, поради важностьта на въпроса, когото третира, не безъ полза може да се чете.

И. К.

Библиотека „Почивка“. №. 2. Андрей Немоевски. **Писмата на единъ безумецъ.** Превелъ отъ нѣмския оригиналъ Г. Бакаловъ. Цѣна 1·30 л. Варна 1901 г.

Въпросътъ за значението и ролята на изкуството въ човѣшкия прогресъ напоследъкъ занимава почти всичкия мислящъ свѣтъ. Редъ статии, брошури, цѣли съчинения и даже отдѣлни писатели, като Джонъ Рѫскинъ и Гюйо се посвещаватъ на сѫщия въпросъ. И всѣки авторъ разглежда и разбира значението и сѫщностьта на изкуството отъ гледна точка на своитѣ убѣждения. Обаче всичкитѣ мнения по този въпросъ се свеждатъ къмъ двѣ главни течения, въ основата на които лежатъ следнитѣ принципи: 1) изкуството за изкуството и 2) изкуството отъ живота и за живота. Къмъ първото течение се числятъ почти всички писатели отъ школата на идеалиститѣ, а къмъ второто — онѣзи, отъ школата на материалиститѣ. Толстой само стои по този въпросъ на средата, или, по-добрѣ, на едно неразбираемо мѣсто. Като прочете човѣкъ съчинението му «Изкуството», наскоро преведено и на български отъ Д. Димитровъ, изпърво ще помисли, че Толстой застава на гледището на материалиститѣ. Но като се взре по-дълбоко въ мислитѣ му, особено, като се спре върху онова, което

иска той да бѫде изкуството за въ бѫдѫще, ще разбере, че той осѫжда сегашното изкуство, като материалистъ и безпощадно го бичува, а иска за въ бѫдѫще отъ искуството нѣщо не твърдѣ разбрано, нѣщо смѫтно и много идентично на онова изкуство, което самъ той така майсторски оборва.

Единъ отъ многото автори, що клонятъ по отношение въпроса за изкуството къмъ школата на материалиститѣ, е и популярния полски спитель Андрей Немоевски. Въ една лека — напоследъкъ много употрѣбявана форма — формата на писма, художествено и убедително оборва принципа «изкуството за изкуството». Той ни описва всичката низость на ония крѫгове, що носятъ името *художнически* и членоветѣ на които се смѣтатъ за *свърхчеловѣци*, съ такъвъ искренъ и неподражаемъ хуморъ, че следъ прочита на книгата му, човѣкъ не може да се не попита: «наистина, хората, що защитяватъ принципа «изкуството за изкуството», искрено ли правятъ това, или се подигравать съ четцитѣ си?» За да характеризира по-добрѣ умствения багажъ и душевната пустота на съвременнитѣ „художници", главно на декадентитѣ, Немоевски си служи съ писмата на единъ *ненормаленъ* човѣкъ, т. е, човѣкъ, който мисли не така, както мисли обществото и за това именно се смѣта отъ последното за ненормаленъ. „Ненормалния", който сѫщевременно е и литераторъ и следователно има достѫпъ въ крѫга на „художницитѣ", редовно пише на приятеля си Людвика и му описва живота на тѣзи неподражаеми „свръхчовѣци", както и тѣхното несъзнателно, почти глупаво отнасяне къмъ работата си. За да илюстрира недостолѣпието на живота имъ и за да покаже безнравственото влияние на тѣхната дѣйность, той изтъква обстоятелството, какво неговитѣ познати „художници" успѣватъ съ много низки средства да прелъстятъ едно невинно момиче, на име Бронка и да направятъ отъ него и «*натурщица*» и предметъ за удоволствие. Отъ скромната, хубавата Бронка, вѣрваща въ „свръхчовѣчеството" на художницитѣ и любяща искренно единъ отъ недосѣгаемитѣ „свръхчовѣци", последнитѣ я обръщатъ на една съ леко поведение жена, на една едва ли не проститутка. И когато „ненормалния" ги попиталъ, защо сѫ направили това, тѣ отговарятъ, че то било необходимо за напредъка на изкуството, което се състои въ рисуване голи женски тѣла! „Но това е безхарактерно, вие погубвате, вие убивате единъ членъ отъ сѫщото общество, за нравственното повдигане на което полагатъ неуморими грижи чрезъ вашето изкуство! Какво е това изкуство — продължава да пита той, — което си служи съ безнравственостьта, което погубва, извратява цѣли човѣшки сѫщества, за което се харчатъ милиони, се полагатъ неимовѣрни трудове? Какво е това изкуство, чрезъ което вие мислите, че всѣвате нравственность въ обществото, че възвишавате и облагородявате чувствата му и че за това се смѣтате «свръхчовѣци» и за най-полезни ратници за прогреса на това общество?».

По-нататъкъ следватъ купъ любезности отъ страна на художника къмъ „Ненормалния", цельта на които била „да се досѣти" последния да пише въ журналитѣ похвална критика за творенията на художника, та да може да се продадатъ на нѣкоя си меценатка графиня Жиглинска, която искала непременно „критиката да се произнесе".

Мѣстото не ни позволява да приведемъ нѣщо повече отъ тази въ висша степень занимателна и полезна книга. Особено скърбимъ, че не можемъ де процитираме описанието на дуела, който художника Юлий обявилъ на „Ненормалния", следъ като последния, като всѣки ненормаленъ, не разбралъ цельта на любезноститѣ и накърнилъ леко докачимото честолюбие на художника.

Книгата, написана наистина художествено, се чете се увлечение и интересъ, и четеца, следъ прочита ѝ, остава напълно доволенъ отъ съзнанието, че единъ такъвъ щекотливъ въпросъ, какъвто е въпроса за изкуството, му става ясенъ и понятенъ. Тя е прекрасенъ отговоръ на поклонницитѣ на „изкуството за изкуството".

Превода е добъръ, а цѣната на книгата е евтина (за 192 стр. само 1·30 л.), така че е достѫпна за всѣкиго. Преводача е сбъркалъ само, че е превелъ думата „Ненормаленъ" съ „безумецъ". Последнята не обхваща понятието, що изразява първата. Още повече, че вѫтрѣ въ книгата думата „ненормаленъ" е оставена така, както си е въ оригинала, т. е. не е замѣствана съ „безумецъ".

Ние бихме желали да видимъ „Писмата на единъ безумецъ" въ библиотеката на всѣки сериозенъ български четецъ.

Венелинъ.

Умствения трудъ и умората отъ *Д. Блекъ*. Превелъ отъ руски *Ст. Ст.* 1900 г. Цѣна 60 ст.

Тази брошура, както се види отъ предисловието на нейния авторъ, има за цель да предпази отъ нервнитѣ болести. които все повече се разпространяватъ въ наше време благодарение на мѫчнотиитѣ за поддържание на своето сѫществувание.

За тази цель автора препорѫчва умеренъ умственъ трудъ за възрастнитѣ и за младитѣ, хладнокръвие при занятията и въздържание отъ възбуждающи средства, като тютюня, алкохола и др. питиета. Тѣзи млади работници, казва той, които отъ славолюбие се мѫчатъ да работятъ съ мозъка си повече отъ своитѣ сили, рискуватъ съ най-главното условие за умственъ трудъ—здравието. Храната, сънътъ и почивката повече помагатъ за плодотворната дѣятелность на мозъка, отколкото умственното напряжение. Ако младитѣ ученици се развиватъ на чистъ въздухъ въ свободни игри, тѣ ще ставатъ по-способни за умственъ трудъ, отъ онѣзи, които насилствено се каратъ да учатъ.

Автора взема подъ внимание индивидуалнитѣ особности и се стреми да установи извѣстни правила за умствения трудъ. На първо мѣсто той туря хигиеничнитѣ условия на живота: добрата храна, чистия въздухъ, добро жилище. Въ цивилизования свѣтъ заедно съ удобствата на живота, отстраняватъ се и страданията на мозъка. На тази причина трѣбва да се отдаде по-голѣмата смъртоносность отъ нервни болести въ селата, отколкото въ градоветѣ, дѣто условията на живота значително сѫ подобрени.

Между общитѣ причини на нервнитѣ растройства трѣбва да разли-
[illegible]е външни влияния и излишествата. Много пѫти силна настинка,
жилище и др. т. сѫ причина за параликъ (дамла) и други остри

нервни растройства. Хора привикнали къмъ извѣстни условия на живота и промѣнчивостьта на климата, не рискуватъ толкова, колкото изнѣженитѣ, непривикнали на вънкашнитѣ условия. Това най-често се забелѣзва между висшата и нисша класа. Хора отъ нисшата класа по-често се разболяватъ отъ силни физически изморявания, но не и отъ настинка, както отъ висшата класа.

Но тѣзи външни условия нѣматъ толкова влияние надъ нервнитѣ болести, колкото алкохолътъ и др. излишества. На сто жертви отъ външни влияния забелѣзва автора,—хилядо случая има отъ невъздържание. «Мозъка привлича доста силно алкохола. Въ мозъчнитѣ праздници, извѣстни подъ името желъдъчета, често сж намирали алкохолъ въ доста голѣмо количество». При тѣзи научни наблюдения Блекъ прибавя още статистически данни, отъ които се вижда, че повечето дѣца идиоти произлизатъ отъ пияни родители и че едно голѣмо число нервно болни въ лудницата длъжатъ своето умствено разболевание на алкохола.

Не по-малко вреди другъ единъ видъ невъздържаность — лакомията. Излишната храна, особно често употрѣбление на месо има влияние връзъ бъбрецитѣ, които докарватъ главоболие и други сериозни нервни болести. Но ако лакомията е вредна за мозака, то още по-вредна е нѣмотията. У много шивачки и сиромаси работници, които се хранятъ главно съ чай и хлѣбъ, най-често се срѣща истерията.

Употрѣблението на тютюня. чая и кафето много пжти предизвикватъ нервни болести, особно у нервозни хора. Голѣма тжга, сърдцебиение, неравенъ пулсъ се забелѣзва отъ злоупотреблението на тютюня. Като възбуждающи средства употрѣбливатъ още чая и кафето: Отъ тѣзи двѣтѣ по-малкото зло, ако трѣбва да се избере, то за предпочитание въ такъвъ случай е чая.

Усиления умственъ трудъ безъ почивка исхабява мозачната протоплазма и отъ това тя става неспособна за работа. Напр. «ако работата е била съвсѣмъ тежка, или пъкъ периода за набавянието на загубитѣ много кратъкъ, то мозъка не напълно покрива своитѣ загуби и на другата сутринь се осѣща по-малко способенъ за работа. Разликата въ загубата може да бжде толкова малка, щото человѣкъ да не я забелѣжи: но ето че тази незначителна разлика най-после и решава работата. Да предположимъ за примеръ, че на втория день вмѣсто 30,000,000 молекули сж останали 29,000,000 способни за работа еденици». въ продължение на нѣколко дни и мѣсеци тази разлика несъмненно ще се увеличи неосѣтно, а резултатътъ отъ такава загуба е много чувствителна за мозъка, както сж чувствителни излишния приливъ или недостатъчния отъ кръвь въ следствие на изложенитѣ вече причини на храната, питиета и въздуха.

Кога мозъкътъ не е изморенъ, то за една нощь почивка той може да набави една значителна часть отъ исхарченитѣ молекули до 1,000,000. Ако продължително време той се намира въ такова напрегнато състояние, той не може нито половината отъ това количество да въстанови за сжщия периодъ време.

Вълненията не по-малко вредно влиятъ връзъ мозъка. Силни възбуждения, гнѣвъ, радость, страхъ измѣняватъ кръвообращението, а отъ това

се явява приливъ на кръвьта къмъ мозъка и силни колебания на молекулитѣ. Такива бързи промѣнения могатъ да се свършатъ съ смърть.

Много зависи отъ възрастьта и умствения трудъ. За едно 15—16 годишно момче и 18 годишно не сж по силитѣ имъ еднакъвъ умственъ трудъ. Отъ това зависи, дѣто честолюбивитѣ ученици свършватъ съ охтика или опасни нервни болести отъ съревнование съ ученици възрастни, ето защо трѣбва да се отбѣгва извънмѣрното претоварвание на незаякналия още мозъкъ въ ранната възрасть.

За почивката при умствения трудъ, толкова необходима, колкото и при физическия трудъ, ще кажемъ, че спокойния сънь е най-добрата почивка. Но ако искаме въ кратко време да извършимъ повече умствена работа, то много зависи отъ навика, чрезъ който се избѣгва умората. Ако сме навикнали къмъ извѣстенъ умственъ трудъ, не тъй лесно се уморяваме, особно ако разнообразимъ. При разнообразието не едни и сжщи молекули отъ протоплазмата дѣйствуватъ. Съ това се обяснява почивката при разнообразни занятия.

Но нищо не може да замѣни почивката съ развлечения за човѣкъ, който се занимава съ умственъ трудъ. «Развлечението трѣбва да изключава умствения трудъ, особно трудъ, който е сходенъ съ труда презъ работното време». Най-добритѣ развлечения трѣбва да подпомагатъ тѣлеснитѣ усъвършенствувания. Това сж физическитѣ упражнения. Мозъва при усилена работа се препълва съ кръвь, обаче при физическитѣ упражнения кръвьта прилива къмъ мускулитѣ и по този начинъ мозъкътъ се освобождава отъ излишната кръвь, която налѣга на този деликатенъ органъ. Но тѣзи сжщитѣ упражнения исхабяватъ и нервна сила, за туй при усилни физически упражнения умственъ трудъ е немислимъ.

А. В.

КНИГИ ПОСТЖПИЛИ ВЪ РЕДАКЦИЯТА:

Преводи и издания на Георги Бакаловъ:

I. Книжки за народа:

Произхождение и свършекъ на свѣта. Прев. отъ полски. Варна 1901 год. *Цѣна 15 ст.*

Вѣрата и общественитѣ работи. Прев. отъ полски. Варна 1901 год. *Цѣна 5 ст.*

Криловн басни. Прев. отъ руски. Варна 1901 год. *Цѣна 10 ст.*

Женскиятъ въпросъ, отъ *Клара Цеткина.* Прев. отъ полски. Варна 1901 год. *Цѣна 5 ст.*

Людвикъ Варински, отъ *Тадеушъ Регеръ.* Прев. отъ полски. Варна 1901 год. *Цѣна 5 ст.*

Работническа пѣснопойка. Варна 1901. *Цѣна 10 ст.*

Карлъ Марксъ. Лични спомѣни отъ *Поль Лафаргъ.* Варна 1901 година.

Главната задача на единъ социалистъ, отъ *Георги Плехановъ.* Прев. отъ руски. Варна 1901. *Цѣна 10 стот.*

Блага вѣсть за работницитѣ.. Прераб. отъ полски. Варна 1901 год. *Цѣна 15 ст.*

Желтурката и кълвачътъ. Приказка отъ *Максимъ Горкий.* Прев. отъ руски. Варна 1901. *Цѣна 5 ст.*

II. Библиотека почивка:

Писмата на единъ безумецъ, отъ *Андрей Немоевски.* Прев. отъ полския оригиналъ. Варна 1901 год. *Цѣна 1.30 лева.*

Стоянъ Заимовъ прѣдъ турскитѣ сѫдилища. Прѣводъ отъ турски. (Отпечатъкъ на в. «Изгрѣвъ»). Кюстендилъ 1900 година. *Цѣна 20 ст.*

Дѣдо Туанъ и други разкази, отъ *Гюй де Мопасанъ.* Преводъ отъ френски. *Издание на Б. Г. Бойкиновъ. Универсална библиотека* № 5. Пловдивъ 1900 год. *Цѣна 25 ст.*

Библиографически бюлетинъ за книгитѣ, списанията и вѣстницитѣ, *които сѫ постѫпили въ Софийската Народна Библиотека* презъ 1898 и 1899, съгласно закона за депозиране печатни издания въ народнитѣ библиотеки. София 1900 год.

Старитѣ и днешнитѣ вѣрвания на българитѣ. (Общедостѫпна скаска), отъ *Иорданъ П. Георгиевъ.* В. Търново 1900 година. Собствено издание. *Цѣна 40 стот.*

За Характерътъ. Очеркъ отъ *Б. П. Никоновъ.* Прев. отъ руски *Г. П. Димитровъ.* Кюстендилъ 1900 год. *Цѣна 20 ст.*

Отчетъ на Софийската Народна Библиотека за 1899 година. София 1900 год.

НАУЧЕНЪ ПРЕГЛЕДЪ.

Земледѣлческа статистика.

Въ нѣколко таблици тъкмимъ да дадемъ една статистика на земледѣлието. Даннитѣ за тѣзи таблици сѫ вземени отъ тазгодишното всемирно Парижско изложение.

Наистина твърдѣ е мѫчно да се представи развитието на земледѣлието само въ нѣколко таблици. Участвующитѣ въ Парижкото изложение държави сѫ се надпреварвали една друга, за да представятъ по-точни сведения за развитието на земледѣлието въ страната имъ, различнитѣ научни и технически способи, които сѫ благоприятствували това развитие и пр. Монографни статистики, планове, образци отъ самитѣ произведения, — всичко е турено въ ходъ, за да се даде по възможности най-добра идея за земледѣлческия прогресъ отъ четвъртъ столѣтие насамъ.

Цѣлата повърхность на Европа възлиза на 1 милиардъ хектара. Тя се дѣли на двѣ части. Западната, която обема частьта на Европа до Австоунгария и Источна — обхваща русската империя, балканскитѣ държави и югоисточната часть на Континента.

Пространството въ Ист· Европа	584383000	хектара.
« « Зап. «	366514000	«
Всичко:	950897000	хектара.

Оползотворяванието на почвата и видътъ на произведенията се виждатъ най-добрѣ отъ следнитѣ таблици, съставени споредъ най·точни статистики.

	Источна Европа		Западна Европа	
Работена земя	131343000	25,9 %	112751000	30,8 %
Ливади	88746000	15,2 „	48385000	13,2 „
Гори	221005000	37.8 „	93395000	25,5 „
Други земи	123289000	21,1 „	111983000	33,5 „
Всичко	584383000	100,0 „	366514000	100,0 „

За цѣла Европа

Работена земя	264094000	27,8 %
Ливади	137131000	14,4 „
Гори	314400000	33,1 „
Други земи	235272000	24,7 „
Всичко	950897000	100,0

Отъ тѣзи общи данни следва: че горитѣ покриватъ една часть отъ цѣла Европа, че едната й четвъртъ е неоползотворена (води, пѫтища, постройки, планини, блата необработени земи), че малко повече отъ четвъртъ се работи отъ човѣка, и, най-после, една седма отъ континента служи за храна на домашнитѣ животни.

Распредѣлението на 264 милиона обработвана земя е твърдѣ неравномѣрно и въ двѣтѣ части (источна и западна) по отноше-

ние вида на продуктитѣ: тази неравномѣрность се забелѣзва особ-добрѣ въ следнята таблица.

Видъ на производството	Въ хектари Ист. Евр.	Зап. Евр.	Цѣла Евр.
Градини	1848000	1932000	3780000
Лозя	1266000	751500)	8781000
Жито и ржжъ	53894000	30232000	84126000
Други житни растения	41874000	28082000	69956000
Картофи	4228000	6989000	11217000
Кърменни трѣви	2627000	17049000	19676000
Разни произведения	4332000	10335000	15067000
Неорана земя	40874000	10617000	51491000
Всичко	150943000	112751000	264094000

Источната часть може да се нарече житница на Европа; нейното житно производство е 60% отъ всичката обработвана земя (95 милиона хектара), когато пъкъ въ западна Европа, тя обхваща само 58 милиона хектара, т. е. 51%. Кърменитѣ трѣви обхващатъ $6^1/_2$ пжти по малко пространство въ Източна Европа, нежели въ Западна, гдѣто неораната земя е едва една четвърть отъ тази въ Източна Европа.

Западна Европа. Отъ двадесетина години оброботваната съ житни растения повърхность се намалява, което е особно значително за житото.

Западна Европа	Житна повърхность Въ милиони хектара 1876—1880	2896
Жито	19601000	18748000
Ржжъ	11678000	11449000
Ечемикъ	6774000	6432000
Царевица	3562000	3467000
Овесъ	12222000	13620000

Само насадената съ овесъ повърхность е увеличена.

Увеличение индустриалното производство, обработванието на кърменитѣ храни особно въ Англия, голѣмата леснина въ доставяние храна отъ вънъ континента; въ случай на земледѣлческа криза, това изглежда, да сж по-главнитѣ причини на намалението.

До като засѣтата съ жито повърхность се намалява, полученото отъ земята не се намалява, а, напротивъ, вследствие направения прогресъ въ земледѣлието, се увеличава въ всички страни съ $^1/_5$, $^1/_4$ па даже и повече; следствие на сжщия прогресъ е и обстоятелството, гдѣто по-малко засѣта земя дава сжщото количество храна, па даже и повече.

За да се опредѣли точно това увеличение, не трѣбва да се испуска предъ видъ увеличаванието на населението.

1800	122500000	жители
1860	180700000	«
1897	233000000	«

Нарастванието на населението е много по-значително въ сѣверозападната часть на Европа (Англия, Белгия, Нидерландия, Дания, Швеция, Норвегия, Германия, Швейцария и Австрия, отколкото въ югоисточната страна, която обхваща Португалия, Испания, Франция и Италия.

Източна Европа. Въ противовѣсъ на това, което току що констатирахме за Западна Европа, обработенитѣ пространства за житни храни сѫ значително увеличени въ Източна Европа, презъ сѫщия периодъ. Русия (и Аз. Русия) е имала засѣта съ жито земя въ 1881 — $12^3/_4$ милиона хектара, а въ 1899 — 20 милиона—едно увеличение 40%. Цѣлото количество на пространствата, засѣти съ житни, храни е било $68^1/_2$ милиона хехтара въ 1881 г., а днесъ е $81^1/_2$ милиона хектара. Житнитѣ храни въ Унгария, Босна и Херцеговина, Сърбия и Ромѫния сѫ сѫщо увеличени.

Източна Европа	Отъ 1876—1896	
	Дѣйсвит.	проц. увеличение
Видъ на хранитѣ	въ хектари	%
Жито	4889000	26,8
Рѫжъ	330000	1,1
Ечемикъ	2027000	25,2
Овесъ	937000	5,5
Царевица	1138000	21,0

Но затова пъкъ и полученото отъ земята, вследствие закъснѣлостьта въ начина на обработване почвата, е по-малко, отколкото въ западната часть.

Реколтата въ цѣлия свѣтъ въ милиони метрич. кантари е билъ въ 1878—82 год. 1846,0, а въ 1893—97 год. — 2244,3. А само американскитѣ съединени щати произвеждатъ $32,63\%$ отъ цѣлото количество.

Населението на материцитѣ (Евр., Ам. и Австр.), гдѣто найвече се обработватъ житнитѣ храни, се е увеличило отъ 1878—98 г. съ повече отъ 100 милиона—отъ 440 до 540—значи едно увеличение отъ 24%, а, споредъ други—$26,5\%$, за сѫщото време житното производство се е увеличило $27,7\%$.

Въ Европа се сѣятъ 3 милиона м. кантари пшеница и рѫжъ, а се получаватъ 709 милиона; така че на всѣко хвърлено въ земята зърно отговарятъ 6,38 получени зърна. Въ западната часть на Европа се получава 7,58 зърна, а въ източната 5 зърна.

Количеството на посѣтото семе, отговоряще на 100 kg., получено е следното:

Цѣла Европа	. . . . .	15,6 kg.
Европа { Източна	. . . . .	17,9 „
Европа { Западна	. . . . .	12,2 „

Съобщава **М. Р.**

* * *

Изъ техниката.

Фабрикацията на кибрита въ днешенъ день и преди 50 години е обрисувана съ едно твърдѣ интересно сравнение, което напоследъкъ въ Съединенитѣ Държави се пачечата. Равни количества отъ кибритъ струватъ сега на фабриката днесъ $^1/_8$ само отъ стойностьта, която имаха въ 1844 год. Причината разбира се, се крие въ въвеждането на машинитѣ. Изготовляването на кибрита се извършва въ 14 акта, отъ които днесъ 0-тѣхъ съ машини се свършватъ, а само 4 съ рѫпѣ. Машината рѣже дървото, нацѣпва го на клечки, после нарежда ги въ редове, потопява ги въ запалителното вещество, изважда ги пакъ и дори нарежда въ котиитѣ. Остава най-после да се наредятъ въ пакети, което се извършва отъ жени. Въ по-малко отъ 8 часа машината изработва 1444000 клечки готови за употрѣбление, а съ нареждането имъ въ пакети се занимаватъ 6 жени 22 часа. Всѣки 100000 клечки струватъ днесъ на фабриката 1 л. 25 ст., отъ които 87 ст. плаща на женитѣ за пакетирането. Надницата на занятитѣ въ тѣзи фабрики жени отъ тогава до сега се е повишила съ $^1/_3$, това е твърдѣ недостатъчно, като се помисли, че фабрикантина днесъ продава 100000 клечки за 1. л. 25 ст., които въ 1844 г. му струваха 10 л. 30 ст.

Съобщава Д. Т.

ИЗЪ ЖИВОТА И ЛИТЕРАТУРАТА*).

Отварянието на Земледѣлския Конгресъ. — Прегледъ на неговитѣ заседания. — Р. Петровъ и народната партия спроти конгреса. — Елементитѣ и теченията въ конгреса. — Резултата отъ залѣганията на разни лица и групи. — Интересни разисквания и важни решения. — Впечатления. —

На 29 Октомври т. г. трѣбваше да се отвори вториятъ Земледѣлски Конгресъ въ Плѣвенъ, но това не стана, защото полицията на Радославова, подъ предлогъ, че въ Плѣвенъ вѣрлува скарлатина, не позволила. Сѫщата полиция тъкмѣла по сѫщия начинъ да не остави да се събере конгреса въ София. Но Радославовъ съ приятелитѣ си изгуби властьта, слѣзе отъ сцената, а заедно съ него си отиде и скарлатината, толкова

*) Даваме мѣсто на тая статия, защото съдържа едно подробно изложение на дѣлата на II-ия конгресъ на „Земледѣлческия Съюзъ". Но съ нѣкои нѣща въ нея не сме съгласни. Не сме съгласни нито съ оцѣнката, която прави др. Д. Димитровъ на земледѣлческото движение, нито съ оцѣнката на програмата, изработена отъ II-ия конгресъ на „З. Съюзъ", която авторътъ на статията съвършенно неоснователно сравнява съ програмата на К. Кауцки въ „Земледѣлческата политика на Социалната Демокрация". Съ исключение на двѣ-три искания, случайно попаднали и безъ свързка съ другитѣ искания на програмата, изработена отъ II-ия конгресъ, тя има малко общо съ „програмата" на К. Кауцки. При това програмата на К. Кауцки съставлява „Земледѣлческа политика на Со-

враждебна на земледѣлския конгресъ и на всѣкакви политически събрания. Види се, епидемиитѣ, които вървятъ съ новото правителство, не сж толкова опасни, та вече никой не попречи на конгреса да се събере въ София на 3 Декемврий. Конгресътъ има петь заседания въ салона на кафене «Одеса». Азъ много се интересувахъ да видя и чуя първообразътъ на оня отвлеченъ предметъ, който се нарича «български данъкоплатецъ», и за който мнозина отъ насъ мислятъ само като за представитель на извѣстни економически интереси и извѣстни искания спроти държавата. Въ една атмосфера на остъръ тютюневъ димъ азъ изтраяхъ да стенографирамъ презъ първитѣ четири засѣдания и разпитахъ, когото можахъ, за много работи, отнасящи се до конгреса. Като имамъ на ржка стенографическитѣ протоколи и обясненията на нѣколко души, къмъ които се обръщахъ съ въпроси, азъ ще сподѣля съ читателя своитѣ впечатления отъ втория земледѣлски конгресъ.

Я. С. Забуновъ и Н. Кормановъ, членове отъ управителния комитетъ на «Земледѣлския Съюзъ» заедно съ нѣкой си А. Гечевъ изработили уставъ на съюза и редъ искания, за които тоя съюзъ въ интереса на земледѣлцитѣ ще се бори занапредъ. На конгреса предстоеше да разгледа устава и исканията, да ги приеме съ своитѣ поправки и допълнения, да се произнесе по дѣлата на старня управителенъ комитетъ и да си избере новъ. При нормални условия значението на конгреса би се мѣрило тъкмо съ значението на взетитѣ решения. Но ако вземемъ предъ видъ особнитѣ обстоятелства, при които той бѣше свиканъ и засѣдаваше, ние ще се съгласимъ, че тия обстоятелства му придадоха и друго значение, което внимателно трѣбва да се разгледа. Преди да пристжпимъ къмъ това, ние накратко ще разкажемъ за вървежа на засѣданията.

Конгресътъ се отвори на 3 Декемврий къмъ 10 г. сутриньта. Единъ софийски свещеникъ държа речь и прочете молитви. Кормановъ каза нѣколко думи съ очевидно и несполучено намѣрение да бждатъ тържествени. Въ края на речьта си той предложи на конгреса вмѣсто да избира особно

циалната Демокрация“, т. е. програма, която осжществлива пролетариатската класа, организирана въ Социалъ-Демократическа Партия, когато програмата на „Земл. Съюзъ“ не само че нѣма да бжде осжществявана отъ него самия, но тя въ нѣкои отношения е реакционна, назадничава. Вториятъ конгресъ на тоя Съюзъ показа много добрѣ, въ чии ржцѣ е той и колко се лъжатъ нѣкои „своеобразни социалисти“ въ значението на тоя „Съюзъ“. Ще забелѣжа още, че ония социалисти, които толкова дѣятелно се бъркатъ въ тоя „Съюзъ“, дѣйствуватъ несъгласно съ резолюцията на VII-ия националенъ конгресъ на Работническата Социалъ-Демократическа Партия. Както ще види читательтъ отъ статията върху дѣлата на конгреса на нашата партия, помѣстена въ тази книга, политиката на Работнич. С. Д. Партия спрямо „Земл. движение“ и „Земл. Съюзъ“ се състои само въ уясняване значението имъ предъ масата, и нито нашата партия, нито нейнитѣ членове нѣма какво друго да правятъ въ „Земл. движение“ и „Земл. Съюзъ“. Отъ това слѣдва, че Работнич. С. Д. Партия нито вижда нужда да присъединява „Земл. Съюзъ“ къмъ себе си, нито одобрява ония отношения къмъ него, въ които се турятъ нѣкои членове на Раб. Соц. Д. Партия. Тѣзи социалисти, които се увличатъ отъ „Земл. Съюзъ“, безъ, може би, да съзнаватъ добрѣ, се противопоставятъ на Работнич. Социалъ-Демократическа Партия. Добрѣ ще бжде, ако Центр. Комитетъ обърне внимание върху това недопустимо въ нашата партия отстжпление отъ прямитѣ задачи на членоветѣ ѝ.

Вел. Ред.

бюро за водене на засѣданията, да натовари съ тая длъжность управителния комитетъ отъ изтеклата година, въ който той и Забуновъ сж били членове и чийто дѣла имаше да се обсжждатъ отъ конгреса. Драгиевъ, сжщо членъ на управителния комитетъ, не бѣше съгласенъ съ такова натрапване, говориха и други противъ това. За да срази всички тия, Кормановъ поиска отъ селското множество да гласува довѣрие на комитета. Това стана, и подиръ тоя вотъ на довѣрие управителниятъ комитетъ остана да води засѣданията. Своето неумѣние, обаче, да ржководи Кормановъ показа още въ начало. Той покани Забунова да прочете отчета. Забуновъ прочете отчета си печатанъ въ брой 10, г. II отъ в. «Земледѣлска Защита». Слѣдъ това трѣбваше да се изберать комисии, които да докладватъ предъ конгреса въ проектъ устава и исканията на земледѣлския съюзъ и да прегледатъ дѣлата на стария управителенъ комитетъ. Стигаше делегатитѣ на всѣки окржгъ да се оттеглятъ на страна и да предложатъ по единъ човѣкъ за всѣка комисия. Това би траяло 10 минути. Но Кормановъ направи да станатъ дълги и празни разисквания по това и за избора се употрѣби повече отъ часъ и половина. Съ това се свърши първото засѣдание на конгреса. Второто се отвори въ 9 ч. 45 м. на 4 Декемврий. Прочетоха се поздравителни телеграми до конгреса и после се започнаха разисквания по устава. Дълги разисквания станаха по 1 членъ — въ кой градъ да се намира постоянниятъ съставъ отъ управителния комитетъ на съюза. Прие се както бѣше въ проекта: споредъ мѣстожителството на избранитѣ. По втория членъ, за цельта на съюза, говориха мнозина. Въ проекта тоя членъ гласеше: «Българскиятъ Земледѣлски Съюзъ» има за цѣль: подобрѣние на земледѣлието и клоноветѣ му, моралното повдигане и материалното подобрѣние на земледѣлеца и общо прѣдставление интереситѣ на селенитѣ всѣкждѣ и всѣкога». Никола Бакевъ, бившъ народенъ прѣдставитель, предложи да се прибави въ цельта и «политическо повдигане» на селенитѣ. Говориха мнозина за и противъ. Споменатиятъ Драгиевъ съ една вдъхновена речь подкрепи тая своя редакция на членъ втори: «Българскиятъ Земледѣлски Съюзъ има за цѣль: подобрение земледѣлието и клоноветѣ му, нравственото и политическо повдигане и материалното подобрение на земледѣлцитѣ». Слѣдъ него още говориха. При гласуването, редакцията на комисията и на Забунова не се прие (Кормановъ два пжти го давá на гласуване), а се прие редакцията на Драгиева. Забуновъ не взе никакво участие въ разискванията, а следъ гласуването заяви, че не е съгласенъ съ тая прибавка, че той си дава оставката, защото смѣта блам за себе си това, дѣто не се е прокарало тукъ неговото мнѣние. Подига се голѣмъ шумъ. Едни протестиратъ, че такива заявления се правятъ подиръ гласуването, други искатъ да се върне Забуновъ на сцената, не приематъ оставката му. Средъ общия шумъ Кормановъ обяви, че засѣданието се затваря, а третото засѣдание ще се открие въ 3 часа слѣдъ обѣдъ. Обаче слѣдъ обѣдъ Кормановъ наредилъ така, че да се съберать на засѣдание по-рано тия, които, за да не си дава оставката Забуновъ, биха се съгласили да се отмѣни неприятното нему решение. Засѣданието било отворено въ 2 часа или дори по-рано. Гласуванъ билъ изново втория членъ отъ устава и се приела редакцията на Забунова. Забуновъ оттѣглилъ оставката си и на управителния комитетъ било гласувано

още веднажъ довѣрие. Въ това време по разпореждание на Кормановъ и Забуновъ не били пускани въ салона делегати «съ шапки» — между тѣхъ и Н. Бакевъ. Къмъ три часътъ, когато трѣбваше да се открие засѣданието, вече се разискваше третия членъ на устава — срѣдствата. Тамъ сж изброени въ друга форма почти всички искания на земледѣлския съюзъ. До вечерьта безъ особни инциденти се прие цѣлия уставъ, въ който комисията, на която бѣше възложено да го разглеждва и докладва, бѣше внесла важни измѣнения. Обаче Забуновъ вече не виждаше въ това бламъ за себе си, но ржководѣше доволенъ разискванията. На другия день, 5 Декемврий, рано се откри четвъртото засѣдание. Безъ особни инциденти се разгледа въ него и прие по-голѣмата часть отъ исканията, както комисията ги предлагаше, а комисията бѣше внесла сжществени и принципални поправки въ проекта на Забунова, който просто се оставяше на страна. Забуновъ пакъ не каза, че това е бламъ за него и не си даде още веднажъ оставката. Въ петото засѣдание, сжщия день подиръ обѣдъ, се приели исканията докрай и се пристжпило къмъ избора на новъ управителенъ комитетъ. По дѣлата на стария комитетъ не станали разисквания и бюджетъ за предстоящата година останалъ да се опредѣля отъ бждящия управителенъ комитетъ. Кормановъ не чакалъ да се свършатъ разискванията дори, скочилъ отъ сцената и почналъ самъ да раздава бюлетини за своята листа. Освѣнъ тая листа имало и друга, наречена „социалистическа“. Както ми каза самъ Кормановъ, неговата листа получила 203 гласа, а другата 73. Всичко гласували 306 души, а делегати на конгреса е имало 490 души. Единъ непознатъ селeнинъ ми каза, че много души се отказали да гласуватъ, възмутени отъ държението на Корманова, който самъ агитиралъ за себе си и посрѣдъ салона на една маса се възкачилъ та извикалъ: „Господа! Азъ не се съмнѣвамъ, че ще бжда избранъ и че социалиститѣ, каквото и да правятъ, нѣма да бждатъ избрани! Долу социалиститѣ!“ Кормановъ ми обясни, че не сж гласували всички 490 души, защото не сж стояли всички до края на конгреса, а сж си отишли нѣкои по рано отъ нѣмане на срѣдства. Преди избора Кормановъ казалъ: „Азъ зная, че тука има хора съ картички, а безъ пълномощия. Такива да излѣзатъ навънъ сами, за да не ги изпъждаме после“. Картичкитѣ се даваха на делегатитѣ, за да влизатъ въ салона. Тия картички ги е давалъ самъ Кормановъ и е билъ дълженъ да ги дава само на тия, които представятъ пълномощно. Справедливо сж се усъмнили нѣкои въ неговитѣ думи, че ако знае той сигурно, какво въ салона има хора безъ пълномощие, неделегати, то тѣ сигурно сж пуснати съ нѣкаква цель отъ самия него. Следъ това той обявилъ, че списъкътъ на делегатитѣ е изгубенъ, че го е „откраднaлъ“ Цанко Бакаловъ; гласували безъ списъкъ и по тоя поводъ вечерьта пакъ имаше ропотъ у селенитѣ, които чакаха на улицата резултата отъ гласуването. Криво и тенденциозно бѣха пуснали нѣкои вѣстници — „Миръ“, „Поща“ и „Български Търговски Вѣстникъ“, че социалиститѣ, отъ желание да разтурятъ конгреса, сж подигнали скандали. Скандалътъ при оставката на Забунова всички предаватъ криво и навѣрно умишлено правятъ така. Казватъ, че подиръ предложението на Бакева. Забуновъ искалъ да си каже мнѣнието, а социалиститѣ дигнали шумъ и не го оставили. Истината е, че Забуновъ всичко време мълча и

се обади, следъ като се прие предложението на Драгиева. Драгиевъ блѣскаво защити това свое предложение и може да се каже благодарение на тая блѣскава защита то се прие. Никой отъ неговитѣ опоненти не бѣше доста сериозенъ, освѣнъ Войводовъ, който пъкъ не се доизказа напълно. Драгиевъ въ сѫщия конгресъ се обяви противъ социализма и сѫщиятъ Драгиевъ е виновенъ за прокарването на опасната дума „политическо". Тия хора, които гласуваха довѣрие на Забунова, безъ да сънуватъ даже, че ще го оскърбятъ, гласуватъ за предложението на Драгиева подиръ неговата хубава речь. Какво сѫ виновни социалиститѣ тукъ? Нѣкои обясняватъ това исторически: въ миналогодишния конгресъ социалиститѣ подържаха сѫщото нѣщо срѣщу сѫщитѣ хора и социалистическия зълъ духъ чрезъ речьта на Драгиева и вота на конгреса е направилъ неприятность на Забунова отъ една страна и на народната партия отъ друга. На поинтереснитѣ моменти въ тоя конгресъ ние ще се спремъ по-долу. Сега ще кажемъ, какъ посрѣщнаха отъ различни мѣста земледѣлския конгресъ.

Хора, които ясно и основателно разбиратъ политическитѣ явления, въ общи чърти така схващатъ днешното политическо положение: Князътъ, следъ като компрометира партиитѣ, иска да се обиколи съ едно болшинство въ Народното Събрание, което да подържа близки и довѣрени нему хора, чрезъ които той ще иска да управлява сѫдбинитѣ на България. «Отъ послѣдната министерска криза — казва се въ «епохалната» княжеска речь — вѣрвамъ всѣкой ще извлече скѫпи поучения касателно системата, подъ която е подведена нашата политическа дѣйствителность». Въ тия неясни думи може би се изказва необходимость и желание да се измѣни тая система, „подъ която е подведена нашата политическа дѣйствителность". И чрезъ лицата, които сѫ назначени сега за министри, това измѣнение най-лесно може да се достигне, защото тѣ могатъ да докаратъ едно сигурно болшинство въ камарата, което ще подържа дворцова политика. Една часть отъ депутатски мѣста, и немалко, ще взематъ въ избирателни околии, като турскитѣ и шопскитѣ. Една часть депутатски мѣста Р. Петровъ ще достави на такива членове отъ Народната Партия, които иматъ малко влияние на мѣстото и които въ Народното Събрание ще подържатъ неговата партия. По една малка часть ще докаратъ Т. Иванчевъ и Тончевъ, които иматъ тукъ-тамъ влиятелни партизани и въ сѫщото време готови да угодничатъ за власть. И ето така малко съ лично влияние на партизани, малко съ обаянието на властьта, сегашното министерство при видима свобода на изборитѣ ще си спечели доста депутатски мѣста. Ако желанието да бѫдатъ предстоящитѣ избори свободни не бѣше само легендарно — то сегашнитѣ министри или не трѣбва да взематъ никакво участие въ тия избори, или пъкъ да вземать участие като всички, следъ като министерството се повѣри на наистина незаинтересувани чиновници, които да се оттеглятъ по канцелариитѣ си подиръ изборитѣ. Такива платонически намѣрения безспорно сѫ чужди на сегашнитѣ министри и въ тѣхния планъ за бѫдащата система, подъ която ще се подведе нашата политическа дѣйствителность не е оставено безъ внимание земледѣлското движение и земледѣлския съюзъ. Органътъ на Р. Петрова, в. «Свѣтъ» е схваналъ много добрѣ едно силно течение у нашитѣ селени противъ партиитѣ и той става проводникъ на това течение. Изглежда, че съ това

си поведение в. «Свѣтъ» е обърналъ вниманието на интелигентни нѣкои селени. «Ние сме съгласни съ в. «Свѣтъ», каза ми единъ селенинъ, ама не му харесваме дѣто държи политика съ княза». Тоя селенинъ виждаше скрититѣ намѣрения на в. «Свѣтъ», но мнозина нѣма да ги видятъ и напълно е възможно, Р. Петровъ да бѫде подкрепенъ отъ това течение между селенитѣ да оставятъ партиитѣ на страна и да изберать честни и народни, *свои* (тѣ разбиратъ повече селени) хора, та Народното Събрание да мирише не на парфумъ, а на царвулъ.

Кормановъ и Забуновъ сѫ дошли десетина деня преди конгреса и упорни слухове се носѣха въ надвечерието му между делегатитѣ, че тѣхното влияние въ съюза Рачо Петровъ иска да използува нѣкакъ за своята патриотическа мисия, че за тая цель дѣйствували посрѣдници и пр. Азъ не искамъ да отговарямъ за тия слухове, а само ги констатирамъ. Още при откриването на конгреса, Кормановъ възстана противъ тѣхъ. „Пакъ ще повторя, каза той, за да избия онѣзи гнусни интриги, предупреждавамъ ви още отъ сега, които се пускатъ вънъ или вѫтрѣ въ конгреса, че това дѣло могло да се предаде на тепсия на извѣстни личности. Това дѣло е на всички. Не е лесно да се поднесе, както мнозина си го представляватъ“. И да сѫ истински тия интриги и да не сѫ, несъмнѣно е, че Р. Петровъ не е билъ хладнокръвенъ къмъ конгреса. На 5 Декемврий трѣбваше да се избере депутация отъ делегатитѣ и да отиде при министра на Правосѫдието и при Р. Петрова да иска амнистия и снизхождение къмъ емигрантитѣ и затворенитѣ по лѣтошнитѣ селски вълнения. Кормановъ настояваше да бѫдатъ все селени въ тая депутация. Избраха се десеть души селени и Кормановъ единадесети. Една агитация отъ страна на Р. Петрова предъ тая депутация би се посрѣшнала твърдѣ подозрително, ако въ нея влизаха и недовѣрчиви делегати «безъ царвули и калпаци». Рачо Петровъ съобщилъ на депутацията, че емигрантитѣ могатъ да се върнатъ; само да се явяватъ при слѣдователя, когато ги повика и обѣщалъ, че ще ги остави свободни съ малки гаранции, ако е нужно, и че ще се разпореди да пуснатъ затворенитѣ пакъ съ малки гаранции. Въ първата сесия на Народното Събрание обѣщалъ, че ще дѣйствува за обща амнистия. Следъ това би трѣбвало депутацията да си отиде, но тя постояла и послушала нѣколко думи, които Рачо Петровъ е могалъ да каже само за агитация. Той имъ казалъ, че изборитѣ ще бѫдатъ свободни, че въ него, въ Р. Петровъ, тѣ ще видятъ единъ човѣкъ характеренъ я безпристрастенъ, че него ще познаятъ и оцѣнятъ по дѣлата му, а не както другитѣ само сѫ обѣщавали, а нищо не сѫ извършвали. Отъ втора рѫка чухъ, че Р. Петровъ казалъ още, какво «Негово Царско Височество обърналъ вече внимание на исканията на земледѣлцитѣ, че Р. Петровъ ще вземе тия искания въ внимание». Попитахъ Лазарь Дукова, земледѣлецъ, бившъ народенъ представителъ и членъ на депутацията, казвани ли сѫ последнитѣ думи. Той недовѣрчиво се отнесе къмъ моето запитване, не ме познаваше, и отрече да сѫ казвани тѣ. Предаде ми, че очевидно било намѣрението на Р. Петрова да агитира въ тая половинъ фраза: «И ако въ изборитѣ народа ми даде довѣрието си . . .». Лазаръ Дуковъ, като давалъ отчетъ отъ името на депутацията, наивно почналъ да повтаря всички думи на Р. Петрова и неволно станалъ про-

водникъ на неговата агитация. Председателствующиятъ тогава Драгиевъ го прекъсналъ и му напомнилъ да дава отчетъ само за каквото е била изпратена депутацията. Не е сполучилъ напълно Р. Петровъ, но доста е и оная агитация, на която сж станали проводници десетьтѣ членове на депутацията въ частни разговори и шушукания. Земѣте въ внимание и настроението противъ партиитѣ и очудването на селенитѣ, че Р. Петровъ, княжески човѣкъ, не попречилъ на конгреса и си представете успѣха на новото правителство, чийто органъ «Възраждание» писа: «Най-сетнѣ (делегатитѣ селени) ще се убѣдятъ, че не сж нито Забуновци, нито народняци, нито социалисти, които ще имъ помогнатъ. Дано тая истина тѣ разберать по-скоро». Кормановъ като изпращалъ на 7 Декемврий делегати съ трена, натъртено имъ напомнялъ: „Хемъ да си отваряте очитѣ!“

Народната партия показа сжщитѣ вълчи апетити, само че тя дѣйствуваше малко по-иначе въ зависимость отъ особнитѣ условия, въ които е поставена. Както Рачо Петровъ, така и Народната Партия нито наймалко не се интересуваше отъ сжществената работа на конгреса, отъ неговия уставъ и отъ исканията, които ще предложатъ. А една *обществена* партия, която не иска да бжде само сбирщина отъ гешефтари и службогонци, която иска да реализира въ живота цѣлъ редъ искания, полезни за развитието на страната и за усилването на економически прогресивнитѣ класи, трѣбваше чрезъ свои представители вжтрѣ въ конгреса, или чрѣзъ публична дѣятелность извънъ него да извади задачитѣ, целитѣ, исканията и мѣроприятията на земледѣлческия съюзъ въ особната свѣтлина на своето обществено-економическо схващане, да иска да насочи съюза къмъ такъвъ или инакъвъ родъ реформи. Народната партия съ такива нѣща не иска да си отвлича вниманието и затова тя хвърли мрѣжа да лови агитатори за близкитѣ избори. Тя имаше много свои членове за делегати на конгреса, бившиятъ столиченъ градоначалникъ Московъ бѣше ги добрѣ организиралъ- вжтрѣ, а вечерь сж бивали завеждани въ клуба на Народната Партия и бждащи привърженици на сжщата партия. И другитѣ партии, може би, сж правили сжщитѣ опити, но на лице не излизаше нищо. Демократитѣ, види се, по случай конгреса, въ клуба на партията си, бѣха назначиля на 3/XII събрание, «дѣто ще се държатъ политически речи». Тъкмо въ това време се отвори конгреса и не вървамъ нѣкой отъ делегатитѣ да е посѣтилъ «политическитѣ» речи. Едно непростително бездѣйствие показа и работническата · партия. Нейни членове биха могли извънъ конгреса да уредятъ сказки за делегатитѣ, въ които да се изложи, какво мислятъ нейнитѣ представители за отношенията на село и за задачитѣ на земледѣлческата организация. Такива сказки още повече трѣбваше да се уредятъ, защото въ конгреса имаше наистина социалисти, но тѣ не можеха да представятъ работническата партия, както трѣбва. Все пакъ обаче тѣ не измѣниха на партията. Тѣ дадоха да се разбере, едно, че до като хората на Р. Петрова и Народната Партия се занимаватъ съ интриги, за да си осигурятъ чрезъ делегатитѣ временень успѣхъ по предстоящитѣ избори, представителитѣ на работническата партия насочватъ главното си внимание къмъ изработвание на устава и на исканията, т. е. помагаха на съюза да стжпи една крачка напредъ. Тѣ показаха, че нѣматъ интересъ да правятъ съюза орждие на своята партия, а най-

искрено желаятъ да постави той правилно своитѣ задачи и като самостоятелна организация да ги разрешава чрезъ съотвѣтни срѣдства. Говорятъ, че социалиститѣ искали да развалятъ конгреса. Истината е тая, че тѣ помагаха споредъ силитѣ си да направи конгреса нѣщо положително, когато другитѣ партии, както ще видимъ, по-долу въ това отношение нищо не направиха.

Списъка на тия 490 делегати би било интересно да се публикува заедно съ посочване за положението на всѣкого, за да се види, кой е представлявалъ „българскитѣ данъкоплатци“. Понеже дружбитѣ сѫ още съвсѣмъ безъ пари, по-голѣмата часть делегати сѫ дошли на свои разноски, а това ни кара да мислимъ, че по-голѣмата часть делегати сѫ измежду по-състоятелнитѣ земледѣлци. Единъ скептикъ ми каза, че повечето делегати сѫ бивши кметове, осѫждани или подлежащи на сѫдъ, селски лихвари и кръчмари. Това азъ не зная, до колко е истина, но възможно е за нѣкаква часть отъ делегатитѣ това да е истина. Не малка часть трѣбва да сѫ съставяли тия селени, които сѫ дошли съ искрено желание да направи нѣщо за себе си и за това множество, което се намира въ тѣхното положение. Извънъ селенитѣ малка часть делегати бѣха бивши народни учители и свършивши земледѣлски училища. Имаше двама свещенници; за другитѣ не мога да кажа нищо — посочиха ми единъ чифликчия, единъ бившъ окрѫженъ управитель, единъ търговецъ на земледѣлски произведения, единъ бившъ околийски началникъ. Види се, имало е и още нѣколко агенти на народняцитѣ и стамболиститѣ, но по отдѣлно и въ явнитѣ засѣдания на конгреса тѣ нѣмаха никакво значение. Когато се разискваха устава и исканията, селскитѣ делегати съ голѣмо внимание слушаха, произнасяха се за нѣкои предложения единодушно, а ако по нѣкой въпросъ имаше малцинство, това малцинство, макарь водено отъ Москова, не дигаше никакъвъ шумъ, защото не се е приело неговото. Но щомъ дойдеше въпросъ за оставката на Забунова, за заглушване нѣкой неприятенъ на Москова ораторъ, хората, които Московъ (бившъ столиченъ градоначалникъ) водеше, единодушно протестираха. Най-напредъ това ме очуди. После ми обясниха, че Московъ е организиралъ своитѣ хора, наредилъ ги е около сцената, образувалъ е непристѫпна стѣна между бюрото и делегатитѣ и така предприема съ помощьта на тоя корпусъ разни атаки. Азъ бѣхъ на една маса долу предъ сцената, на тази дълга маса сѣдѣше и Московъ. Азъ почнахъ да наблюдавамъ и отъ свръзката между това, което Московъ кажеше, и това, което тия хора, що обикаляха тая маса, извършваха въ минутата, азъ се убѣдихъ че това е организация. До като всички други делегати, бѣха на столове, тия гвардейци стоеха прави. По нѣкога буйствата на тия хора намираха отзвукъ между другитѣ делегати, а повечето пѫти тия само недоумѣваха и биваха равнодушни. Може би, повече бѣха тия делегати, които по отдѣлно се възмущаваха отъ това, но тѣ не знаяха, че сѫ повече, нѣмаше другъ Московъ да ги организира, иначе тѣ не биха търпѣли. А дружината на Москова бѣше енергическа и като бѣше избрала важенъ стратегически пунктъ — въ центра предъ сцената — тя тиранизираше, когато ѝ се поискаше, цѣлия конгресъ. Московъ и неговата вѣрна дружина като истински членове на народната партия бѣха равнодушни къмъ главната работа на конгреса, къмъ устава

и исканията. Иначе, азъ не се съмнѣвамъ, тѣ биха могли да попречатъ на конгреса да извърши и това малко нѣщо, което извърши. Тѣ се ограничаваха да пазятъ само бюрото, подържаха го, дѣто станеше нужда, и бюрото въ замѣна това, даваше имъ свобода да се грижатъ за осѫществление на своитѣ тайни планове. Въ комисията за устава отъ търновски окрѫгъ бѣха предложени Ив. Владковъ и Ив. Московъ. Гласоподаваха само делегатитѣ отъ търновски окрѫгъ и избраха Ив. Владковъ, а Московъ пропадна. На другия день, когато почна да говори Ив. Владковъ по цельта на съюза и поиска да си послужи съ новата ни политическа история, Московъ извика: «Не щемъ политика! (Народната партия не ще политика!) Това го знаемъ. Долу! Долу социалиститѣ!» Тогава всички хора около сцената се раздвижиха и започнаха да повтарятъ тия викове, до като не накараха Владковъ да спрѣ. Владковъ не каза, че е социалистъ, не посочи изрично народната партия като една отъ тия, що сѫ съсипали страната. Следъ него говориха други. Употрѣбяваха термини изъ социалистическата книжнина повече, съ по-силни думи заклеймиха досегашнитѣ партии, но Московъ не се помръдна и дружината стоеше мирно. Особно биеше на очи при речьта на Драгиева тѣхното мълчание, а Драгиевъ съ силни думи изказа и сѫщото, каквото и Владковъ. Владковъ говорилъ дълго въ комисията по устава, тамъ станалъ неприятенъ на дружината и тя не го остави да говори. Когато подаде оставка Забуновъ, тая дружина почна да вика най-напредъ: «Да се върне Забуновъ!» Въ общия шумъ по тоя случай дружината предприе нова атака противъ социалиститѣ: «Долу!» викаше Московъ, следъ него повтаряха другаритѣ му. Между другитѣ викаха А. Гачевъ, човѣкъ съ интелигентна *външность*, Тони Радевъ, нѣкой си Касабовъ. Силно се отличи единъ представителенъ селенинъ, струва ми се отъ Злокученъ (Шуменско), който много се разяри, когато другъ селенинъ дойде до сцената и му съобщи: «а бе твоитѣ хора гласуваха за предложението на Драгиева». Той се покачи при бюрото и викаше най-силно «долу социалиститѣ!». Отъ виковетѣ се зарази и Кормановъ, само че той винаги прибавяше, за по-голѣмъ ефектъ види се, „долу тия *безбожници*-социалисти!“ — Подиръ обѣдъ дружината на Московa се намѣрила на позицията си и изпълнила длъжностьта си — помогнала да се измѣни решението, взето преди обѣдъ и да се върне на мѣстото си Забуновъ. — Това може да се каже за една отъ „силитѣ“ въ конгреса, за организираната дружина народняци. Да кажемъ нѣколко думи за водителитѣ.

Водители ние нѣмаме, казва единъ отъ водителитѣ, водитель е самъ народътъ. Това, ако не е казано за украшение на слога само, е една невѣрна мисъль. Движението трѣбва да си има свои водители и въ неговъ интересъ е кандидати за такива да се явяватъ мнозина, та взаимно да се контролиратъ. Отъ много водители движението нѣма да изгуби. Наопъки, когато мислите, че вие ще си минете безъ водители, безъ сами да забелѣжите, ще ви се натрапятъ хора посрѣдствени, неспособни или злонамѣрени. Особно селското население, у което срѣдната интелигентность е на такова долно равнище, та не може да създадатъ изъ своята срѣда персоналъ отъ водители, — особно то има нужда отъ просвѣтени хора, макаръ не земледѣлци, които да го освѣтляватъ и рѫководятъ. Наистина, оправдано е недовѣрието на селското население къмъ просвѣтени води-

тели: толкова пѫти сѫ го лъгали! Но при съюза и при ежегоднитѣ конгреси работата се измѣнява. Водитель сега означава водитель въ конгреса, членъ на управителния комитетъ или редакторъ на съюзенъ вѣстникъ. Водителитѣ се контролиратъ отъ конгреса и ако конгреса види, че отиватъ въ нежелателни пѫтища, ще възлага на други воденето на съюзнитѣ дѣла. Но явно е, че трѣбва въ конгреса по голѣмъ водителски персоналъ, отъ препирнитѣ на който най-добрѣ ще се освѣтлява конгреса. Сега този персоналъ е малъкъ и конгреса нѣма измежду много лица да избира. Това Кормановъ и Забуновъ го знаятъ и всѣкакъ гледатъ да не пропущатъ въ конгреса другъ интелигентенъ човѣкъ, който не е земледѣлецъ, или не е свършилъ земледѣлско училище. Тенденцията е, водителитѣ да се набиратъ измежду възпитаници на земледѣлски училища, срѣдни и висши. А пъкъ ако вземете исканията на съюза, ще видите, че само по една незначителна часть отъ тѣхъ тѣ могатъ да бѫдатъ компетентни. По-голѣмата часть искания предполагатъ знания по юридическитѣ, финансовитѣ, економическитѣ и политическитѣ въпроси. Забуновъ може би ще бѫде добъръ уредникъ на единъ чифликъ, но тия негови знания не могатъ да му помогнатъ да разбере значението на една реформа, както засѣга цѣлото народно стопанство. А щомъ самъ той не разбере, не може да бѫде водитель. Нека селското население има възможность да чуе мнозина. Тогава то лесно ще си избере пѫтя. Измежду досегашнитѣ водители, които се явиха на конгреса, най-голѣмо внимание заслужва Драгиевъ. Каквото нему е ясно, той е въ състояние да го уясни дори на най-дебелата селска глава. Но работата е, че нему много нѣща не сѫ му както трѣбва ясни. На неговата речь ние ще се повърнемъ. Другъ отъ водителитѣ е Гено Недѣлковъ. Общественното значение на съюза той, както изглежда, слабо разбира, но той много се е предалъ да изучи въпроса за земледѣлския кредитъ. Каква цѣна иматъ неговитѣ проекти, трѣбва да се произнесатъ специалиститѣ, но той въ конгреса ги защити съ аргументи на добрѣ запознатъ човѣкъ. Кормановъ и Забуновъ не показаха съ нищо, че заслужватъ да бѫдатъ водители. Даже за чисто технически искания тѣ се обръщаха къмъ К. Илиевъ и А. Гачевъ да даватъ тѣ обяснения. И вѣроятно конгреса не би ги избралъ втори пѫть, ако тѣ не се натрапваха, не споменуваха за жертвитѣ, които сѫ дали по време на вълненията, ако не правѣха интриги. Забелѣжително е, че делегатитѣ сѫ най-наклонни да избиратъ тия, които най-много сѫ се отличили при обясненията. Кормановъ най-напредъ искалъ да предложи чиста своя листа, но понеже Д. Драгиевъ и Г. Недѣлковъ спечелиха твърдѣ много въ очитѣ на делегатитѣ съ своето сериозно отношение къмъ работата, той се принуди да ги тури въ своята листа, макаръ че тѣ бѣха турени въ „социалистическата“.

Социалистическата мисъль, както казахъ, бѣше слабо представена, но при всѣко важно решение делегатитѣ социалисти, колкото можеха, борѣха се противъ такива решения, които биха попрѣчили и за правилното развитие на земледѣлското движение, или сѫ явно несъгласни съ развитието на цѣлата страна или пъкъ противоречатъ на тѣхнитѣ убѣждения.

Отъ народняцитѣ говорѣше най-често Емануилъ Начевъ, бивши околийски началникъ и съперникъ на Т. Иванчева въ Брѣзникъ. Но той само наивно откри намѣренията на народната партия. Той не искаше въ

устава да се турять думитѣ «политическо повдигане». Вмѣсто това той предлага: «Когато свършимъ всичката работа, азъ мисля ние сами ще се посвѣтваме на едно тайно заседание и ще поговоримъ, какво трѣбва да правимъ политически. Ние ще рѣшимъ независимо отъ всѣка партия като земледѣлци какво да правимъ».

Както виждате отъ всичко казано до тукъ, много лица и групи било вънъ, било вжтрѣ въ конгреса се мжчеха, залѣгаха да достигнатъ нѣщо. Кой какво е достигналъ въ интригитѣ — не мога да кажа. Социалиститѣ и всички други делегати, които искрено желаеха конгреса да свърши нѣщо полезно, залѣгаха да се приеме уставъ, който да не прѣчи на развитието на съюза, и да се приематъ по-напредничави искания. И въ това залѣгание тѣ успѣха. Ето исканията:

ИСКАНИЯ
на
ЗЕМЛЕДѢЛЧЕСКИЯ СЪЮЗЪ.

I Просвѣщение.

1. Курсътъ на основнитѣ училища да е съ 6 отдѣления (II класъ), като се гледа поне единъ отъ учителитѣ да е съ земледѣлческо образование, и се прѣподава и земледѣлие.

2. Народнитѣ училища да се оставятъ подъ пълната зависимость на общинитѣ, заедно съ назначаването на учителитѣ и изплащание платитѣ имъ, като се гарантиратъ съ законъ.

3. Задължителни вечерни и недѣлни училища, водени отъ основнитѣ учители, сжщо задължителни общински библиотеки и читалища.

4. Намаление училищнитѣ такси въ гимназиитѣ и другитѣ срѣдни училища.

5. Създавание на нисши земледѣлчески училища, кждѣто синоветѣ на земледѣлцитѣ да получаватъ потрѣбната подготовка по земледѣлието и клоноветѣ му и откривание на земледѣлчески факултетъ.

II Земледѣлие.

6. Създавание закона за неотчуждаемостьта на челяднитѣ имоти, освѣнъ отъ общинскитѣ касси.

7. Прокарвание на законъ за имуществата и събственностьта, както и измѣнението на дѣйствующия законъ за наслѣдството, съгласно нравитѣ и обичаитѣ на народътъ.

8. Да се прѣпоржча на земледѣлцитѣ да сгрупирватъ земитѣ си.

9. Прѣобразувание на селскитѣ ни стопанства въ смисълъ да се повдигне тѣхната производителность.

10. Създавание длъжности околийски земледѣлчески учители съ висше земледѣлческо образувание.

11. Откривание земледѣл. испитателни станции.

12. Измѣнение и допълнение на закона за застрахуванието на земледѣлческитѣ произведения срѣщу градобитнината и наводнението, съгласно резултатитѣ отъ 5 годишното му приложение.

13. Изучвание на взаимното застрахувание на работния добитъкъ.

14. Създаванието на земледѣлческа камара, която ще се произнася върху мѣроприятията по земледѣлието и която ще засѣдава на сесии.

15. Да се настоява за отварянието на европейскитѣ пазари за нашитѣ произведения, а особенно за добитъка.

16. Да се създаде законъ за урѣжданието на земледѣлческитѣ сдружавания отъ всѣкаккъвъ родъ.

17. Въвѣжданието на технически подобрения въ всички отрасли на земледѣлието, съгласно диктовката на мѣстнитѣ условия.

III. Земледѣлчески кредити.

18. Прѣобръщанието на околийскитѣ земледѣлчески касси въ общински съ сѣдалища въ срѣдищата на общинитѣ.

19. Прѣхвърлянието на дълговетѣ на земледѣлцитѣ на общинскитѣ касси срѣщу залогъ на недвижимитѣ имъ имоти (чрѣзъ въвеждането на ипотечнитѣ книги) съ дългосроченъ заемъ.

20. Прѣглеждание дълговетѣ на земледѣлцитѣ отъ сѫдилищата и признаванне законната часть отъ тѣхъ.

21. Секвестиранне само приходътъ отъ ступанството на неисправнитѣ длъжници.

IV Данъци.

22. Непрѣменно отмѣняванне на десятъка.

23. Врѣменно въвеждание на поземленния налогъ, като се намали и расхвърля справедливо.

24. Установление една пѫтна повинность, отбивана въ селата въ натура въ района на общинитѣ, а въ градоветѣ въ пари, спорѣдъ имотното състояние.

Забѣлѣжка. Да се приложи закона за пѫтната повинность спрѣмо чиновницитѣ.

25. Постоянното заменяванне косвеннитѣ данъци съ прѣки.

26. Унищожение на бача и октроата.

27. Освобождение на 30 овци и 10 кози на челядь отъ беглика.

28. Постепенното прѣобразуванне на данъцитѣ, изучванне и въвеждание подоходно-прогресивния данъкъ.

29. Унищожение на бирническитѣ длъжности; възлаганне събиранието на данъцитѣ на общинскитѣ касси.

30. Да се прилага строго закона за мѣркитѣ и теглилкитѣ, като се изхвърлятъ съвършенно старитѣ.

V Правосѫдие.

31. Унищожение на общинскитѣ сѫдилища.

32. Въвеждание пѫтующи участокови мирови сѫдии и сѫдебни пристави.

33. Прѣмахвание при мировитѣ сѫдии адвокатитѣ и митата по гражданскитѣ искове.

34. Несменяемость на всичкитѣ сѫдии.

VI Медицина.

35. Държавни аптеки. Държавна и бърза медицинска помощь.

36. Откриванне на медицински факултетъ при висшето училище.

37. Управлението на страната да става по духа на конституцията и всички други закони не противорѣчащи на нея.

38. Намаление голѣмитѣ плати и пенсии на чиновницитѣ.

Горнитѣ искания се приеха отъ II-й Земледѣлчески Конгресъ въ заседанието му на 5 Декемврий 1900.

Членове на бюрото на II земледѣлчески конгресъ:

Д. Драгиевъ
Цанко Бакаловъ
Я. Забуновъ
Н. Корменовъ
К. Илиевъ

Сега, любезни читатели (а ако обичате и вие г-да народняци), разгърнете «Земледѣлческата политика на социалната демекрация» отъ К. Кауцки и кажете не сѫ ли тия искания по духа на тая книга. Обърнѣте стр. 235—237 на тая книга и сравнѣте исканията приети въ конгреса и кажете, дѣ има противоречие между двѣтѣ редици искания. Азъ съмъ увѣренъ, че хората отъ народната партия не сѫ съгласни съ прогресивния приходенъ данъкъ и съ много отъ исканията. Но приемането на тия искания на тѣхъ се вижда като нѣкаква игра, която заслужава твърдѣ малко внимание въ сравнение съ интригитѣ за предстоящитѣ избори.

Отъ разискванията на първо мѣсто стои по интересъ разискването по цельта. Бакевъ, Паневъ и Владковъ само на кратко подкрѣпиха предложението да се турятъ думитѣ «политическо повдигане», и повечето говориха накратко. По-обстойно се обясниха Войводовъ (противъ) и Д. Драгиевъ (за). Войводовъ, не знаемъ, защо не можа напълно да се изкаже, затова отъ малкото негови думи азъ ще си позволя да развия неговото становище, както го разбрахъ. Добрѣ ще бѫде той въ печата да се изкаже подробно, понеже неговото мнѣние е твърдѣ интересно.

Той намира, че съюзътъ трѣбва да формулира своитѣ искания ясно и категорично и да ги предявява на всѣко правителство, но по никой начинъ не е съгласенъ, съюзътъ да се стреми да достига тия искания съ свои нарочни представители въ камарата, не иска, съюзътъ да стане единъ видъ нова партия. Като издига високо своитѣ искания, съюзътъ, заедно съ това казва на своитѣ членове: при избори гласувайте за такива хора, за които сте сигурни, че ще подържатъ съюзнитѣ искания. И частна работа на всѣкой членъ е, кого той ще намѣри за най-достоенъ представивитель на селскитѣ интереси. При такова положение трѣбвя само да се популяризиратъ както трѣбва чрезъ дружбитѣ съюзнитѣ искания между селското население и то ще се научи да държи смѣтка на представителитѣ си и да постѫпва спроти измамницитѣ, както заслужватъ. Тая безпартийность на съюза е желателна отъ тая страна, че въ такъвъ случай партиитѣ ще се надпреварятъ да работятъ за съюзнитѣ искания, та да си спечелятъ една трайна подръжка отъ неговитѣ членове. Ако земледѣлческиятъ съюзъ реши да излѣзе между партиитѣ като партия, то арената на партизанскитѣ борби скоро ще се пренесе въ неговата срѣда, а това ще означава неговото загинване. Партизанството е една отрова и той го предупреждава да не вмъква въ своето тѣло, като се подава на желанието да стане политическа организация съ свои официални представители въ камарата.

Д. Драгиевъ не можа хубаво да разбере това схващане, нападкитѣ на Войводова върху партизанството; той разбра като нападки противъ «политиката» и почна да защищава политиката. Той разви своеобразни демократически и държавни теории, за които читателя може да научи нѣщо отъ двѣ негови брошури: «Държавната чушия» и «гласъ къмъ българскитѣ земледѣлци». Въ неговата речь бѣха забелѣжителни повече откровенностьта при изказване на убѣжденията и ентусиазма, нежели аргументитѣ. Тя произведе силно впечатление. Азъ ще предамъ неговото мнѣние, като го допълня съ това, което той ми обясни частно. Всички споредъ него искатъ да се метнатъ на народния гърбъ, даже социалиститѣ. На-

родътъ трѣбва да дойде на тѣхно мѣсто. Сега той не е всичко, защото е раздѣленъ на слоеве. Но тия слоеве ще изчезнатъ. Именно: селенитѣ зимно време ще се занимаватъ съ занаяти и индустрия, а лѣтно време съ земледѣлие. Така индустриалното население ще изчезне. Като се усили земледѣлския съюзъ, членове на който единъ день ще бѫдатъ всички български поданници, той ще поеме върху себе си и търговията на своитѣ членове. Така ще изчезне и търговското население. Ще остане само селското население и това селско царство трѣбва да бѫде идеалъ на земледѣлския съюзъ. Той иска широкъ демократизмъ, референдумъ, голѣми економии (на княза да се плаща 100,000 лева годишно) и да се опрости държавния механизмъ. За да достигне това селско царство, съюзътъ трѣбва да изпраща свои хора въ Народното Събрание, които познаватъ болкитѣ му. Драгиевъ не вижда тука начало на нови измами за населението: той не мисли, че тия хора отъ народа могатъ нѣкога да се поведатъ (безъ сами да разбератъ) подиръ хитритѣ планове на Р. Петрова, че трѣба образование и солидни убѣждения, за да бѫде човѣкъ независимъ въ една камара, дѣто все пакъ адвокатитѣ ще бѫдатъ водители. Както и да е, но политиката за него е нераздѣлна отъ съюза, който се бори за единъ широкъ демократизмъ.

Тая речь съвпада съ настроението на селенитѣ противъ партиитѣ и съ течението „да замирише Народното Събрание на царвулъ". Никой не можа да ѝ противопостави нищо. И това е резултатъ отъ това, че се затварятъ вратитѣ на интелигентни хора, които нѣма да вървятъ по течението, ами ще се погрижатъ да освѣтлятъ селенитѣ за опасноститѣ отъ такива заблуждения. Д. Драгиевъ е искренъ човѣкъ; той искрено така мисли. Иначе би казалъ нѣкой, че той отъ демагогство гаделичка селската душа и говори тъкмо туй, което се харесва на селянитѣ. Но все пакъ да се увѣряватъ селянитѣ, че тѣ ще рѫководятъ за напредъ обществото, че тѣ иматъ най-голѣмо значение въ рѫководенето на общественото и политическо развитие, защото сѫ най много — това ще рече да се заблуждаватъ тѣ, а не да се просвѣщаватъ. Ако би могло да се реализира такова селско царство, това би означавало погребение за културата и ако отъ проповѣди като тая на Драгиева зависѣше да тръгне обществото въ тая посока, то тия проповеди биха били опасни за обществото. Но сега тѣ сѫ опасни само за земледѣлското движение, което, ако не си опредѣли едно по-скромно мѣсто между общественитѣ сили у насъ, е осѫдено до загине, безъ да принесе полза било на селското население, било на общото развитие. Въпросътъ е да се предпази съюза отъ непосилни претенции. Колкото за политическото повдигане — то ще дохожда само по себе си успоредно съ това, какъ селенинътъ ще почне да разбира, че въ осѫществяването на тия искания е неговото спасение и че въ избирателната борба се решава сѫдбата на тия искания. Та ако бѣше само за думитѣ „политическо повдигане", тѣ нищо не биха измѣнили въ сѫщностьта, та нѣмаше защо Забуновъ да става смѣшенъ съ своя протестъ. Много измѣнява общото течение за „оселендурчването" на камарата, но противъ това Забуновъ нищо не умѣ да каже.

Другитѣ разисквания по устава сѫ маловажни. Учители и свещенници се приеха за членове, но делегати въ конгреса, по настояване на

Кормановa, се приеха да бѫдатъ само земледѣлци «теоретици и практици». («Теоретици» сѫ свършилитѣ земледѣлчески училища). Освѣнъ това прие се, за напредъ всѣка дружба да има по единъ и по два делегата, така че за напредъ конгреситѣ ще бѫдатъ отъ 500—700 души. Това освѣнъ, че е излишно, но и затруднява работата. Конгресътъ се обръща на митингъ, делегатитѣ на тълпа и се решава съ викове «долу» и «горѣ». Имаше предложение отъ Войводова да се избиратъ отъ околия по 2—3 души само, та да не надминава числото на делегатитѣ 200 души, но то не се прие.

Между исканията, ново е у насъ прокараното отъ Г. Недѣлковъ искание да се преобърнатъ земледѣлскитѣ каси на общински. Той пресмѣта, че всѣка каса ще располага съ около 40—50 хиляди лева капиталъ, като се направи за каситѣ единъ заемъ отъ 20 милиона лева още. На възражението, че голѣмъ става персоналътъ на каситѣ и се увеличаватъ разноскитѣ, той отговаря, че книговодството на тия каси ще бѫде просто, поради проститѣ операции на село, че тия касиери ще бѫдатъ натоварени да събиратъ данъцитѣ на общинскитѣ приходи (бирницитѣ предлага да се унищожатъ). Въ проекта на Забунова се искаше абсолютна неотчуждаемость на «челяднитѣ имоти», а по настояване на Г. Недѣлковъ се прие само тия общински каси да могатъ да отчуждаватъ „челеднитѣ имоти“. Това е едно искание противъ лихваритѣ и при неговото приемане имаше малко движение особно между дружината на Москова, но никой не протестирá, нито възрази. Като пресмѣта, че дълговетѣ на селското население къмъ лихвари възлизатъ на 90 милиона лева, той мисли, че каситѣ могатъ да поематъ тия дългове срѣщу залогъ на недвижими имоти и така да спасятъ селенитѣ отъ лихвари. Но точното число на тия дългове не се знае, нито се знае иматъ ли всички тия длъжници толкова недвижими имоти, колкото е потрѣбно да се заложатъ.

Въ края нѣкой предложилъ да се тури изрично и намаление на княжеската заплата, съ бурни ръкопляскания, казватъ, се посрѣщнало предложението му, но не било турено на гласуване. И други предложения не били турени на гласуване, защото Кормановъ бързалъ да раздава бюлетини, за да се пристѫпи къмъ избора и за да съсипе социалиститѣ.

Изобщо много некрасиво се държаха Кормановъ и Забуновъ. Най-много отблъсваше това постоянно напомнюване, че тѣ цѣла година сѫ работили и страдали за дѣлото. Нѣколко приятели на Забуновъ, когато той ужъ подаде оставка, за да постави решението на конгреса по-долу отъ своята амбиция, изнесоха го на сцената и въ една смѣшна поза го дигаха и викаха «ура!» Пакъ Кормановъ и Забуновъ не пуснали въ конгреса бившитѣ народни представители Н. Габровски и Ат. Краевъ, защото не били земледѣлци, макаръ да имали най-редовни пълномощия. Нѣколко години тѣ въ Народното Събрание представляватъ земледѣлцитѣ, а въ конгреса тѣ не могатъ да ги представятъ колкото Кормановъ и Забуновъ! Наистина забелѣжително. Ив. Московъ, може би само защото е случайно владѣтель на земя, по-добрѣ ще разбира интереситѣ на земледѣлското население. Ако Краевъ вчера си бѣше купилъ два-три декаря земя, изведнъжъ щѣше днесь да придобие тая драгоцѣнна способность на Корманова да представлява земледѣлцитѣ. Смѣшни биха били тия хора, ако нѣмаше подозрѣние, че това тѣ сѫ вършили съ планъ или по заржка.

проявления на българския животъ» и кои сѫ тия «много проявления на самостоятелната българска обществена мисъль и дѣятелность», които сме пренебрѣгвали и дори осѫждали «прѣбързано»? Обаче др. Сакѫзовъ, на поканата на др. редакторъ на *Работнически Вѣстникъ* Кирковъ да докаже съ факти обвиненията, които той хвърля на вѣстника и *Ново Време*, отговаря съ крайно предизвикателенъ и оскърбителенъ езикъ. Той пише въ брой 6:

„*Неволни заблудители.* Редакцията на „*Работн. Вѣстникъ*" е помѣстила въ брой 13 една статия ужъ въ отговоръ на нашитѣ бѣлѣжки за Qui pro quo-то на Д. Благоевъ (5-й бр. О. Д.). Въ тази статия тѣ пишатъ съ подчъртани думи, че Сакѫзовъ прѣстаналъ да мисли, както мисли партията и че той поелъ сега ролята, която Минцесъ едно врѣме игралъ. Ние не можемъ да отговаряме на такива неприлични подмѣтания. Тѣ показватъ само *какви несериозни умове сѫ авторитѣ на подобни възражения и колко малко разбиратъ тѣ що е позволително да бъбре и що не е.* Печалното въ случаятъ е, че проводникъ и распространитель на *такова лекомислие* се явява партийния органъ".

Подиръ малко ще видимъ, до колко редакцията на *Работнически Вѣстникъ* е била права, когато каза, че др. Я. Сакѫзовъ почва отъ тамъ, гдѣто свършиха Деборовъ и Минцевъ и че той е престаналъ да мисли, както мисли партията. Вѣрно ли е това или не, др. Сакѫзовъ трѣбваше да докаже, а не да се сърди. Обаче той, намѣсто да доказва, тука вече си позволява да напада съ изражения, които сме привикнали до сега да ги чуваме само отъ наши озлобени противници. Редакторитѣ на партийния органъ, които сѫ избрани отъ единъ конгресъ и които иматъ несъмнѣнни заслуги къмъ партията, др. Сакѫзовъ ги квалифицира «несериозни умове» и «лекомисленни», които «бъбрятъ» и «неразбиратъ що е позволително и що не». Др. Сакѫзовъ забравя, съ кого говори.

Отъ казаното до тука, мисля, съвсѣмъ е очевидно, че др. Сакѫзовъ, намѣсто да отговаря на принципиалнитѣ въпроси, свежда работата на лична почва, на лични нападки и закачки. Предъ видъ на това, смѣтамъ себе си задълженъ да протестирамъ тука отъ името на партията противъ такъвъ начинъ на разискванне толкова важни принципиални въпроси за бѫдящето на партията. Да се приписва на «субективни нѣкои причини на недоволство» подиганието на въпроси отъ партиенъ характеръ; да се приписватъ на «причини отъ субективно и интимно естество», на «лични причини и предразположения» отношенията ни къмъ общественитѣ явления: това значи на нашата самокритика и на нашитѣ обяснения на въпроситѣ да придаваме личенъ характеръ, т. е. де се рѫководимъ отъ лични абмиции, отъ лични недоразумѣния и взаимна омраза; това значи още да избѣгваме принципиалната почва на разискванията и да внасяме въ умоветѣ на нашитѣ партийни другари бъркотия, отъ която нищо разумно да се не вижда. А това пъкъ означава, да всѣваме въ редоветѣ на нашата партия деморализация, да направимъ невъзможна самокритиката и, следователно, невъзможно усилванието на партията. Високо протестирамъ въ името на нейното бѫдѫще противъ обяснението на нашитѣ партийни полемики и отношения къмъ обществениитѣ явления съ лични недоразумѣния, субективни недоволства и предразположения. Др. Сакѫзовъ още отъ самото начало на първия си отговоръ казва, че моята статия не била «лишена отъ закачки и прѣувеличения», а въ втория си

отговоръ казва, че съмъ иронизиралъ надъ *Общо Дѣло*, като съмъ казалъ, че статиитѣ му могатъ безъ ущърбъ за съдържанието и размѣра имъ да се помѣстятъ въ единъ вѣстникъ. Длъженъ съмъ да заявя категорически, че нито съмъ ималъ намѣрение да се занимавамъ съ закачки и преувеличения, нито съмъ иронизиралъ по адресъ на *О. Д.* Никакви закачки и преувеличения въ статията ми не виждамъ, а относително *О. Д.*, че то е вѣстникъ, това е мое убеждение, което съмъ го изказвалъ, както ще видимъ по-долѣ, отдавна преди да се яви *Общо Дѣло*.

Но да дойдемъ на принципиалнитѣ въпроси.

Другарьтъ Я. Сакжзовъ озаглави първия си отговоръ така: «Qui pro quo-то на Д. Благоевъ». Не знамъ, дали др. Сакжзовъ разбира добрѣ смисъла на това латинско изречение, но то се употрѣбява, когато искатъ да покажатъ на едно смѣшение на понятията, на принципитѣ или на предметитѣ, т. е. когато едни понятия се взиматъ на мѣсто други, едни принципи на мѣсто други или едни предмети намѣсто други. Въ статията си Pro domo sua азъ изложихъ въ общи черти Марксовото учение, което и лежи въ основата на Работническата Социалъ-Демократическа Партия. Мисля, че тука азъ не направихъ никакво смѣшение на понятията. Но др. Сакжзовъ, навѣрно, иска да каже, че и той стои на почвата на сжщото учение. Въ такъвъ случай едно истинско qui pro quo има у др. Сакжзовъ, а не у мене. Азъ показахъ, колко рѣзко се отличава неговата концепция въ статиитѣ му въ *Общо Дѣло* отъ марксистската концепция; тя е нѣщо противоположно на последнята. Но др. Сакжзовъ мисли си, очевидно, че стига да кажемъ, че обществото се раздѣля на класи или на «слоеве», както се изразява той, и че интереситѣ имъ сж противоположни, за да бждемъ марксисти. Обаче това не е марксизмъ, или това може да го каже и единъ не марксистъ, защото за класово дѣление и класова борба сж говорили и буржуазнитѣ историци преди Маркса. «Въ разгледанитѣ двѣ статии, — четемъ въ брой 5, — се само констатира това, що виждаме, тъй да се изразимъ, подъ повърхностьта на живота, и дума още не става за партиитѣ, мѣстото, което тѣ заематъ и задачитѣ, които ги очакватъ». Но именно, да «се само констатира това» и да се говори «за партиитѣ, мѣстото, което тѣ заематъ и задачитѣ, които ги очакватъ» не съставлява марксизмъ или може да говори за тѣхъ и единъ не марксистъ. Въпросътъ е за концепцията, за логиката, за обяснението на обществениитѣ явления, дали тѣ сж марксистски. А пъкъ въ статиитѣ на др. Сакжзовъ въ *Общо Дѣло* именно тази концепция липсва. Тука именно др. Сакжзовъ впада въ едно истинско qui pro quo. Той си мисли, че говори марксистски, а въ сжщность неговата концепция излиза съвсѣмъ друга. Ще забелѣжа още тука и това, че др. Сакжзовъ ми натяква, дѣто правя заключения само по двѣтѣ му статии въ първитѣ два броя на *Общо Дѣло*. Обаче азъ имахъ и 3-ия брой на *Общо Дѣло*, а ето сега имаме вече 6 броя и въ всички ние виждаме все сжщото. Азъ съмъ убеденъ, че ако др. Сакжзовъ продължава да пише все тъй, то и 36 броя да издаде, все сжщото ще бжде, каквото виждаме и въ 6-тѣ.

Така че, именно др. Сакжзовъ впада въ едно истинско qui pro quo, а не други. По-нататъкъ това qui pro quo става още по-голѣмо. Въ сжщия брой той пише:

„Не, нашия добъръ приятелъ [думата е за мене] има единъ особенъ начинъ на разбиране общественитѣ учения, който изключава всѣкакво развитие, разширяване и задълбочаване на самото учение, който го изсушава и свежда до нѣколко едвали не безжизнени формули. Послѣ, крайно сложния животъ на обществата, приема у него единъ твърдѣ упростенъ схематически характеръ и едвали не се явява само едно въплощение на даденитѣ формули".

Моля читателя, да свърже тая цитата съ оная на 1 стр. отъ тая статия. Оная цитата е продължение отъ тази. Какво излиза отъ тия двѣ цитати? Преди всичко ще забелѣжа, че въ туко-що приведената цитата др. Сакъзовъ не е точенъ въ изразенията си. Той не одобрява моя начинъ на разбиране «общественитѣ учения». Азъ говорихъ само за едно учение, а именно, за Марксовото. Какъвъ е начинътъ ми на разбиране другитѣ «обществени учения», е другъ въпросъ. Др. Сакъзовъ намира, че моя начинъ на разбиране Марксовото учение тѣсенъ, че свежда учението до нѣколко «безжизнени формули», че у мене «крайно сложния животъ на обществата» приема «схематически характеръ» и се явява «въплощение на формулитѣ». Може би, на др. Сакъзовъ дѣйствително да се вижда моя начинъ на разбиране Марксовото учение за тѣсенъ, но азъ вѣрно съмъ предалъ това учение. Може ли др. Сакъзовъ да ми докаже, че не вѣрно схващамъ Марксовото учение? Нека ми докаже, ако може. Но азъ не вѣрвамъ, че може, защото го предадохъ почти съ собственнитѣ изражения на Маркса. Щомъ е тъй, тогава въпросътъ не е за моя начинъ на разбиране, а за тѣснотата на Марксовото учение. Когато др. Сакъзовъ говори за «умственното брожение срѣди марксиститѣ» и за «крайното Бернщаиниянско учение», иска, очевидно, да каже, че имало и друго разбиране на Марксовото учение, което, види се, «разширява и задълбочава самото учение». Обаче др. Сакъзовъ, за жалость, не ни казва, какво е това «ново» разбиране на Марксовото учение. Той споменава за «крайното Бернщаиниянско учение», обаче то не е никакъ Марксово учение, или по-вѣрно то е пряма противоположность на него. Това «развитие, разширяване и задълбочаване на самото учение», каквото виждаме у Бернщайна, не може да приведе къмъ нищо друго, освѣнъ къмъ оборване, въ духа на буржуазията, на самото учение. Колкото до умѣренитѣ «учения», които поправятъ, допълнятъ или «разширяватъ и задълбочаватъ» Марксовото учение, тѣ въ сѫщность се свеждатъ къмъ онова «учение», което толкова време се мъчиха Деборовъ и Минцесъ, особенно първия, да го привиятъ на насъ. Такова сѫщо е и «разширяването и задълбочаването» на Марксовото учение и отъ Белфорта Бакса напримѣръ. Той сѫщо намираше Марксовото учение за *едностранчиво, тѣсно*, и се залови да го «разшири и задълбочи», за да обясни сложния животъ на обществата не съ «безжизненитѣ формули» и съ въплощението му въ тѣхъ, а съ влиянието на много «идеологически причини». Баксъ обвини Кауцки и Меринга въ този сѫщия грѣхъ, въ който обвинява и мене др. Сакъзовъ. Баксъ ето какво писалъ по адресъ на Кауцки и Меринга: «На хората добрѣ запознати (Kenner) съ учението на Маркса нѣма нужда да напомнямъ, че самъ Марксъ въ своята формулировка на материалистическия възгледъ върху историята никакъ не е стоялъ на такава крайна гледна точка. «Moi-même, je ne suis pas marxiste» (самъ азъ не съмъ

Марксистъ) — писалъ веднажъ Марксъ и, безъ съмнѣние, би повторилъ тѣзи си думи, ако бѣше доживѣлъ до нашитѣ дни и бѣше прочелъ съчиненията на «марксиститѣ» въ родѣ Меринга и Кауцки». Както виждаме, Баксъ обвинява Меринга и Кауцки въ едностранчиво разбиране на Марксовото учение, въ «изсушаване» и свеждание къмъ «безжизнени формули», както се изразява др. Сакъзовъ. Обаче на др. Сакъзовъ ще напомня думитѣ на Кауцки, съ които отговори на Бакса. «Марксовото материалистическо разбиране на историята се отличава, за жалость, съ крайна тѣснота и едностранчивость, — казва Кауцки, — и като такава, то не може да изявява претенции, че обяснява *„мислителната способность“* (може би, «мислителната способность» и на молюскитѣ?) или *„всичко, което е ставало и става“*. То иска да бъде *само* материалистическо разбиране на историята, — методъ за изследване пружинитѣ, които движатъ *„общественното развитие“* (гл. «Ново Време», год. III, кн. 11 и 12). Значи въпросътъ не е въ «начина на разбиране общественитѣ учения», а въ това, че Марксовото учение е «тѣсно и едностранчиво». А ония «учения», които смѣта и др. Сакъзовъ за «ново разбиране» на Марксовото учение и които «развиватъ, разширяватъ и задълбочаватъ самото учение» не съставляватъ Марксово учение. Така че, др. Сакъзовъ, като взима едни «учения», не принадлежащи на Маркса, на мѣсто неговото учение, извършва едно истинско qui pro quo. Подиръ това, азъ моля др. Сакъзовъ да излѣзе и обясни, така ли е или не?

Другарьтъ Сакъзовъ намира моя начинъ на разбиране Марксовото учение тѣсенъ, едностранчивъ. Обаче какъвто и да е тоя начинъ на разбиране, но той е на цѣлата партия, на всичкитѣ ѝ досегашни конгреси. Ако, споредъ др. Сакъзовъ, партията дѣйствително стои на такъвъ „тѣсенъ начинъ“, то длъжность негова е да излѣзе да ѝ покаже по-широкъ и по-дълбокъ «начинъ на разбиране общественитѣ учения». Партията въ такъвъ случай би му била само благодарна. Впрочемъ, др. Сакъзовъ нѣколко мѣсеци преди да почне да издава *Общо Дѣло*, а именно въ VII-ия националенъ конгресъ на Работнич. Социалъ-Демократическа Партия се придържаше о същия „начинъ на разбиране общественитѣ учения“, който у мене той сега смѣта тѣсенъ и едностранчивъ. И дѣйствително, въ IV-то засѣдание на конгреса, като говорѣше за земледѣлческото движение, Др. Сакъзовъ казва:

„Значи, когато се попитаме: какво е това земледѣлческо движение? То като се вгледаме въ същностьта му ще видимъ, *че то не е нищо друго, освѣнъ буржуазно движение, което за лице има една програма, която програма може да заблуждава нашия селенинъ“* (гл. стенографически протоколи IV засѣдание отъ 11 юлий 1900 год.).

А въ V засѣдание той се изказа по следующия начинъ:

„Обаче не трѣбва да забравяме главното за социалистическата партия въ България, именно какво прѣдставлява тя? — *Тя прѣдставлява българскитѣ пролетарии.* Отъ кого тя се състои не е важно споредъ мене. *Тя може да се състои отъ дребни занаятчии, но тѣ носятъ пролетарийтския идеалъ.* Нашата партия може да има въ редоветѣ си и дребни земледѣлци, но тѣ, като стоятъ като членове въ нашата партия, ще носятъ социалистическия идеалъ. *Нашата партия като пролетариатска се явява водитель на всички пропаднали земледѣлци и занаятчии“* (гл. стенограф. протоколи, V засѣдание, отъ 11 Юлий 1900 г., гл. също и статията въ тази книга за VII-ия националенъ конгресъ на Работнич. Социалъ-Демократич. Партия).

Както виждаме, друг. Сакъзовъ въ конгреса мисли, като всѣки «тѣсенъ» и „едностранчивъ“ марксистъ. Истина е, че той преди конгреса въ своитѣ речи пролѣтъ и лѣтъ, държани въ разни градове на България, мисли другояче, а именно приблизително тъй, както сега мисли въ *Общо Дѣло*. Но въ конгреса др. Сакъзовъ мисли, както мисли цѣлата партия, както мисли всѣки «едностранчивъ» марксистъ. Тамъ той нарича земледѣлческото движение *буржуазно*, което заслужава нашия селенинъ, гдѣ за нашата партия, че е *пролетариатска*, че представлява *пролетариитѣ* и *пролетариатския идеалъ*. А пролетариатския идеалъ, както е извѣстно, е «тѣсенъ и едностранчивъ», както е «тѣсно и едностранчиво» Марксовото учение, което лежи въ основата на всѣка пролетариатска партия. Забележително е, че колкото и да се мъчили нѣкои «критици», «поправачи и задълбочители» на Марксовото учение да му придадатъ *по-широкъ* „начинъ на разбиране“, обаче пролетариатскитѣ партии се оказватъ положително «неотзивчиви» на тѣзи «критики» и „задълбочавания“. Сега обаче, въ *Общо Дѣло* др. Сакъзовъ гледа на земледѣлческото движение не като на буржуазно, а като на „могащъ лостъ, който може да измѣни цѣлия характеръ на държавата“, т. е. му приписва такива революционни стремления и инициатива, каквито едно съвременно буржуазно движение нѣма и не може да има. Очевидно е, че др. Сакъзовъ въ *Общо Дѣло* мисли не както партията и не както марксиститѣ или представителитѣ на пролетариатския идеалъ. Да-ли не това е „задълбочаване“ и „разширяване“ на Марксовото учение, остава да ни обясни др. Сакъзовъ.

Другарьтъ Я. Сакъзовъ се сърди на другаритѣ редактори на *Работнически Вѣстникъ*, за гдѣто тѣ казватъ, че той почва отъ тамъ, гдѣто свършиха Деборовъ и Минцесъ. Обаче др. Сакъзовъ положително нѣма защо да се сърди нѣкому: той трѣбва да се сърди само на себе си, защото тъй *неоглѣдно* се произнася за такива важни въпроси, каквито сѫ тѣзи, които се отнасятъ до принципиалнитѣ основи на Работническата Социалъ-Демократическа Партия. Другарьтъ Сакъзовъ се докача отъ туй, гдѣто му се напомня, че напуска принципиалната основа на Социалната Демокрация, когато въ сѫщото време самъ потвърдява въ първия си отговоръ въ *Общо Дѣло*, че той дѣйствително я напуска. Защото, както видѣхме, той намира Марксовото учение, както се разбира отъ Работническата Социалъ-Демократическа Партия и отъ всѣки марксистъ не «критикъ» и не „задълбочитель“ «тѣсно, едностранчиво, сухо, вълющение на живота въ готови безжизнени формули». Но като се тури на почвата на «критицитѣ» и «допълвачитѣ» на Марксово учение, др. Сакъзовъ дѣйствително почва въ *Общо Дѣло*, отъ тамъ, гдѣто спрѣха Деборовъ и Минцесъ, противъ «критикитѣ» и «задълбочаванията» на които «День» подъ редакторството на др. Сакъзовъ толкова години наредъ достойно е воювалъ. Единъ паралелъ ще потвърди напълно казаното:

Деборовъ, „*Бълг. Сбирка*“, *94 год. кн. IV.*	**Я. Сакъзовъ**, „*Общо Дѣло*“, *900 год., брой 5-й*
Въ послѣдньо врѣме *изъ срѣдата на самитѣ марксисти се раздаватъ гласове, които се отнасятъ по-критически къмъ марксовата теория.*	Не, нашия добъръ приятель има единъ особенъ начинъ на разбиране общественитѣ учения, *който изключава всѣкакво развитие, разширява-*

П. Велиновъ, „*Мисъль*", *99 г. кн. I.*

Когато *тукъ* (думата е за Зап. Европа) *се раздаватъ критическитѣ гласове отъ срѣдата на самитѣ Марксисти* — Жоресъ, Баксъ, а най-сетнѣ и Бернщайнъ, единъ отъ водачитѣ на нѣмската социалъ-демократия — *тамъ* (думата е за Русия и България) *още царува най-жестокъ догматизмъ* . . .

Тъй сжщо се вижда, че въобще между самитѣ марксисти *отдавна вече*, — *отъ 6—8 години насамъ* — *захваща да се появява една все по-опрѣдѣлена критика на Марксовата историческа теория.* Но *само въ послѣдне врѣме единъ германски социалъ-демократъ ни даде всестрана критика на марксизма:* ний имаме прѣдъ видъ книгата на Бернщайна, която направи голѣмъ шумъ по цѣлъ свѣтъ (кн. III)

ние и задълбочаване на самото учение, като го изсушава и свежда до нѣколко едвали не безжизнени формули . . . . Това разбиране на Благоева проявено не еднъжъ въ *Ново Време* се схожда, до колкото ние сме забелѣзали, съ онова на редакторитѣ на *Работнически Вѣстникъ,* и само тъй можемъ си обясни, какъ тѣзи два органа на социалистическата мисъль въ България *останаха прѣзъ толкова години наредъ не отзивчиви на умственото брожение въ срѣдата на западнитѣ Марксисти (безъ да говоримъ дори за крайното Бернщайнианско учение)* и доста невнимателни къмъ живитѣ проявления на българския животъ.

Сравнете сега двѣтѣ части на тоя паралелъ и кажете, да-ли др. Сакъзовъ въ *Общо Дѣло* не сжщото говори, което говори и Деборовъ въ *Българ. Сбирка* и *Мисъль?* И Деборовъ, и др. Сакъзовъ ни обвиняватъ въ *жестокъ догматизмъ*, само че всѣки изказва обвинението съ свой езикъ. И Деборовъ, и др. Сакъзовъ ни говорятъ за «критика» на марказсизма въ Западна Европа, за „умственно брожение въ срѣдатя на западнитѣ марксисти", особенно за «критиката» на Бернщайна. И двамата говорятъ за тази «критика», която сжществува отъ «толкова години наредъ» и обвиняватъ насъ марксиститѣ, че сме останали «неотзивчиви». Не е ли вѣрно тогава, че др. Сакъзовъ въ *Общо Дѣло* почва отъ тамъ, гдѣто свършиха Деборовъ и Минцесъ?

Бихъ могалъ да приведа още нѣколко паралели, като горния. Но нека се задоволимъ още съ единъ, който ще ни покаже, какъ другарьтъ Сакъзовъ е воювалъ по-преди противъ тоя родъ «критика» или «начинъ на разбиране» Марксовата теория, който днесъ истъква противъ мене и редакторитѣ на партийния органъ.

П. Велиновъ (Деборовъ), „*Мисъль*", *99 год. кн. VII.*

Остава ни още послѣдниятъ пунктъ: економическитѣ кризи, които играятъ таквазъ голѣма роль въ хипотезитѣ на Маркса и Енгелса, а особенно въ статиитѣ на тѣхнитѣ догматични ученици. Тѣзи кризи сж, споредъ марксиститѣ, най-сигурното доказателство, че капиталистическиятъ строй е осжденъ на загинвание. Извѣстно е, че отъ 1815 до 1847 година кризата се повтаряше всѣки 5 години, отъ 1847 до 1867 всѣки 10 години, а отъ тогава насамъ е имало

Я. Сакъзовъ, „*День*", *94 год. кн. I.*

Цѣлата кухина на тази бабешка логика (думата е за утопическия социализмъ. основаванъ на изводи отъ системата на Рикардо) е извадена тукъ (въ „Мизерията на философията") наявѣ по най-релиефенъ начинъ. Цѣли 35 години горѣща борба костува на Маркса и Енгелса това оборвание на утопическия социализмъ, борбата противъ единъ етическо-социалистически начинъ на доказвание. Ако азъ докажа, че днесъ работникътъ не получава пълната плата, това още не значи, че азъ

локални кризи, които въобще, не сж се распространявали по всичкитѣ области на економическия животъ. Прѣдсказанията на Маркса не сж се сбъднали; а Енгелсъ се е принудилъ по-послѣ да се ограничи съ прѣдположението, че ний, може би, се намираме въ една подготвителна стадия на единъ ужасенъ общъ кризисъ. Отъ когато Енгелсъ е изказалъ това прѣдположение, изминжли сж се вече доста години, но ужасната криза не мисли да дохожда.

Съ исключение на земледѣлческия въпросъ . . .*) ний изложихме критиката, направена отъ Бернщайна върху економическитѣ учения на Маркса.

Тази критика казва само едно, а, именно, че економическото учение на Маркса е пълно съ противорѣчия, а въ много части е невѣрно, че тенденцията на економическото развитие съвсѣмъ не е тази, която е прѣдвиждалъ Марксъ, че неговитѣ изводи относително бждящия социализмъ сж утопични.

съмъ доказалъ необходимостьта на социалистическото общество. Научниятъ социалистъ, още отъ времето на комунистическия манифестъ на Маркса и Енгелса, основава своитѣ трѣбвания върху необходимото, прѣдъ нашитѣ очи всѣкидневно извършваюшето се распадвание на капиталистическия начинъ на производството. Още въ Комунистическия Манифестъ е указанъ пжтя, по който самото буржуазно общество създава отъ една страна условията, отъ друга — хората, които ще осжществяватъ социализма.

**) . . . . и 2-о защото Марксъ е написалъ три тома, 2000 страници *Капиталъ*, за да докаже, че научний социализмъ се гради върху необходимото распадание на самото капиталистическо производство. Какви сж доказателствата на г. Минцеса въ полза на неговото мнѣние? Той не критикува тѣзи наши твърдѣния, нито 1-то, нито 2-то нито пъкъ привежда какво да е доказателство въ полза на своето. (Гл. „Ново Време“ X. 1898 год., год. II кн.

Отъ тоя паралелъ е явно, че др. Сакжзовъ въ 1894 год. въ *День*, а въ 1898 год. въ *Ново Време* воюва противъ това сжщото «развитие, разширяване и задълбочаване» на Марксовото учение, противъ това сжщото „умствено брожение въ срѣдата на западнитѣ марксисти“, въ неотзивчивость къмъ което ни обвинява сега въ *Общо Дѣло* и което ни препоржчва като новъ, широкъ «начинъ на разбиране общественитѣ учения». Трѣбва да се забелѣжи, че това, що казва Деборовъ, е, както самъ той признава, изложение на «крайното Бернщайнианско учение», на «критиката отъ Бернщайна върху економическитѣ учения на Маркса»; сжщото казва и Минцесъ. Не е ли, тогава, вѣрно, че др. Сакжзовъ сега въ *Общо Дѣло* захваща отъ тамъ, гдѣто свършиха Деборовъ и Минцесъ? Защо тогава се сърди? Не, намѣсто да се сърди, др. Сакжзовъ ще направи по-добрѣ, ако бжде по-внимателенъ къмъ това, що пише, и ако излѣзе да обясни, кой, по негово мнѣние, начинъ на разбиране Марксовото учение е по-широкъ и по-дълбокъ. Той е дори длъженъ да направи това, защото само съ общи думи да се говори, ще рече да се внася бъркотия въ умоветѣ на нашитѣ партийни другари.

Ще свърша съ нѣколко белѣжки по отговора на др. Сакжзовъ въ брой 6-и на *Общо Дѣло*. Въ тоя отговоръ др. Сакжзовъ иска да ни убеди, че *Общо Дѣло* не е вѣстникъ. Обаче азъ си оставамъ при убеждението

---

*) Тука испускаме нѣколко думи, които сж вмѣтнати, за съкращение на цитатата.

**) въ 1-а точка се повтаря сжщото, което предшествува тоя пасажъ отъ статията на др. Сакжзовъ въ сп. „День“.

и мотивитѣ, които дадохъ въ статията Pro domo sua. Др. Сакъзовъ иска да ни убеди, че *Общо Дѣло* не е вѣстникъ, съ туй, че въ другитѣ страни имало множество такива „списания", като неговото. Да, вѣрно е, че въ другитѣ страни има много *двуседмични списания* и дори *седмични*, каквото е, напр., и списанието на германската Социалъ-Демократическа Партия Neue Zeit. Но тѣ сѫ именно списания, т. е. такива издания, които се занимаватъ съ теоритически изучвания и изследвания. а не се пълнятъ съ статии отъ вѣстникарски характеръ. Въ статията си азъ показахъ, защо въ другитѣ страни сѫ възможни такива *двуседмични* и седмични издания. Едно периодическо издание, за да бѫде списание, а не вѣстникъ, не зависи отъ това, голѣми ли сѫ или кѫси статиитѣ му. Размѣрътъ на статиитѣ зависи отъ въпроса, който се третира и отъ опитнос.ьта на писателя. Характерътъ на периодическитѣ издания зависи отъ теоритическото имъ съдържание. Въ туй отношение *Общо Дѣло*, както се списва до сега, въ шестѣ му броя, не е списание, а просто вѣстникъ, подъ фирмата списание. Безъ да отиваме далечъ за примѣри за сравнение, ще посоча на едно българско двуседмично издание, което е било списание, а не вѣстникъ. Думата ми е за *Съврѣмененъ Прѣгледъ*, който се издаваше въ Русе отъ Д-ръ Хр. Мутафовъ. То бѣше списание защото въ него се помѣстваха редъ статии, макаръ и преводни повечето, но съ теоритическо съдържание, статии на изучвание и изследвание. *Общо Дѣло* не е такова, и, до колкото знамъ, др. Сакъзовъ не е мислилъ за такова списание, защото той не е да не знае, че за такова периодическо издание дѣйствително се изискватъ по-голѣми знания, изобиленъ наученъ материалъ, опитни литературни сили, изучвания и изследвания и т. н. А да го пълни съ преводни статии, др. Сакъзовъ не обича. По тия причини неговото *Общо Дѣло* излиза не списание, а вѣстникъ. Като имамъ предъ видъ това, азъ казвамъ, че др. Сакъзовъ при започванието му трѣбваше да се съобрази съ качеството си на членъ отъ Ц. Комитетъ и да съ попита, дали такова издание не е въ противоречие съ конгреснитѣ решения на партията и да сондира мнѣнието на своитѣ другари отъ Ц. Комитетъ. Напраздно др. Сакъзовъ сега ни казва, че да занимаваме последния съ частнитѣ си предприятия, като издавание на едно списание, щѣло да бѫде «натурничество». Тука въпросътъ е, че единъ чл. на Ц. Комитетъ предприема едно периодическо издание, което има вѣстникарски характеръ. А въ такъвъ случай за него е задължително да сондира мнѣнието на Ц. Комитетъ. Ако *Общо Дѣло* се списваше въ духа на партийното направление (главно въ уводнитѣ статии), тогава то безъ всѣкакво съмнѣние щѣше съвсѣмъ да *повтаря* дѣятелностьта на *Работнически Вѣстникъ*. Но и сега въ много статии той положително повтаря дѣятелностьта му. Доказателство за това ни служи, че такива статии, каквато е статията на др. Коларовъ, се яви и въ *Общо Дѣло* и въ *Работнически Вѣстникъ*, а въ всички други статии въ *Общо Дѣло* по работническото движение, по политическитѣ и обществении явления въ другитѣ страни би могли да намѣрятъ мѣсто въ *Работнич. Вѣстникъ*. Значи, като исключимъ ония статии, въ които др. Сакъзовъ се мѫчи да прокара «новия начинъ на разбиране обществениитѣ учения» и които не се списватъ въ духа на партията, *Общо Дѣло* въ другитѣ статии положително повтаря дѣятелностьта

на партийния органъ. А въ такъвъ случай е съвършенно ясно, че се заобикалятъ решенията на конгреситѣ.

Обаче за др. Сакъзовъ биле «непонятни мотивитѣ, които карали Благоева да постъпва тъй». Не мога да разбера, какво непонятно има въ моитѣ мотиви. Азъ ги изказвамъ съвсѣмъ открито, безъ всѣкакви забикалки. Тия мотиви ги казахъ и писменно на др Сакъзовъ още при излизанието на *Общо Дѣло.* Просто виждамъ въ такива издания забикалянме на конгреснитѣ решения, а въ статиитѣ на др. Сакъзовъ въ *Общо Дѣло* отдалечавание отъ принципитѣ на партията. Въ *Общо Дѣло* виждамъ едно издание, което отъ партийна гледна точка е не само безполезно при съществуванието на партийния органъ, ня съ напусканието почвата на Работническата Социалъ-Демократическа Партия отъ редактора му се всѣва въ умоветѣ на нейнитѣ членове бъркотия, толкова повече, че редакторъ на него се явява единъ членъ на Ц. Комитетъ. Никакви други мотиви нѣмамъ. И ако др. Сакъзовъ подмѣта за други мотиви, «субективни», това показва, че той иска да сведе работата на лична почва. На края на втората си статия др. Сакъзовъ споменува за единъ фактъ, който не вѣрно го предава. Истина е, че преди двѣ години др. Сакъзовъ, чрезъ др. Д. Димитровъ, запита ме, защо да се не обърне списанието въ двуседмично. Тогава още имъ отговорихъ, че това не е възможно у насъ по сѫщитѣ буквално мотиви, които изложихъ въ статията Pro domo sua. Изказвалъ съмъ тия мотиви лично и др. Сакъзову. Независимо отъ това, още тогава азъ намѣрихъ за нужно да запитамъ и другаритѣ отъ Ц. Комитетъ по тоя въпросъ, като имъ изложихъ сѫщитѣ мотиви, които ги изказахъ въ миналата статия. Другаритѣ К. Бозвелиевъ и Георги Кирковъ намѣриха моитѣ мотиви основателни и не ми съвѣтваха да правя *Ново Време* двуседмично. Нѣма съмнѣние, че мисъльта, да-ли такова измѣнение не противоречи на конгреснитѣ решения, тогава никому не е идвала на умъ, по тая проста причина, че нито на мене, нито нѣкому другиму, освѣнъ както сега узнавамъ, на др. Сакъзовъ, е идвало на умъ да се прави отъ *Ново Време* такова издание, каквото е *Общо Дѣло.* Така че, положително нищо «тъмно» нѣма въ туй, дѣто на изданието на *Общо Дѣло* гледамъ като на издание, което по характера си не е въ духа на конгреснитѣ решения.

Къмъ статията на др. Сакъзовъ (О. Д. брой 6) има една забелѣжка, отъ която се вижда, че той не мисли да дава обяснения по принципалнитѣ и тактически въпроси. Другарьтъ Сакъзовъ мисли, „че най-голѣма полза за нашитѣ идеи може да да се извлѣче като постъпенно, но обстоятелствено се изяснява, първо, духа на нашитѣ (т. е. на др. Сакъзовъ) статии, и, второ, нашето общо марксическо гледане». Друго-яче казано, това ще рече, че др. Сакъзовъ, намѣсто да дава обяснение по опредѣлено поставени му въпроси, „постъпенно, но обстоятелствено“ ще изяснява въ бѫдащитѣ си статии «духа на статиитѣ» си и разбирането на Марксовото учение. Въ статиитѣ на др. Сакъзовъ, помѣстени въ 6-тѣ броя на *Общо Дѣло*, нищо не се изяснява. Но първи ще се радваме, ако др. Сакъзовъ въ бѫдащитѣ си статии дѣйствително ни даде да разберемъ „духа на статиитѣ“ и неговото „марксическо гледане“. При всичко това нищо не бърка на др. Сакъзовъ да се обясни още сега, на кѫсе макаръ, по принципиалнитѣ въпроси, които той подига, а главното, какво е неговото «марк-

сическо гледане», което, очевидно не се съгласява съ моето, следователно и съ онова на партията. Настоявамъ дори на това, понеже при последното ми ходение въ София направихъ заключение, че др. Сакюзовъ коренно се отдалечава отъ всѣкакво «марксическо гледане». Сѫщностьта на работата е въ следующето. Ц.Комитетъ свика въ София едно общо събрание съ парламентарната фракция, за да обмислимъ въпроса за изборитѣ. Следъ кѫсо разискване, въпросътъ се сведе на това: *днешното положение на страната налага ли на партията да измѣни тактиката си?* Тоя въпросъ се разисква на двѣ засѣдания при участието и на мнозина партийни другари отъ Софийската мѣстна организация. При разискванията др. Сакъзовъ се силеше да формулира своето ново разбиране на партийната дѣятелность, но не можа да даде опредѣлена формула. Той казваше приблизително така, че нашата партия трѣбвало *нѣкакъ* да накара населението да наложи на управляющитѣ капиталистическото развитие и дори настояваше, щото въ предстоящитѣ избори едно отъ исканията ни да бѫде искането на капиталистическото производство. Излизаше, че нашата партия трѣбвало да се тури на чело на буржуазнитѣ прогресивни движения и да работи за развитието на капиталистическия начинъ на производство. На следующото събрание др. Д. Димитровъ ясно формулира мисъльта на др. Я. Сакъзовъ, именно въ този духъ, че нашата партия трѣбва да се тури на чело на буржуазната и да работи за развитието на капиталистическитѣ форми на производство. Това означава нашата партия да престане да бѫде социалистическа, да се обърне на една буржуазна прогресивна партия. Такова е заключението, което извлѣкохъ, както и болшинството на присѫтствующитѣ, отъ разискванията по горѣпоставения въпросъ. Такова разбиране на партийната ни дѣятелность не съдържа, разбира се, положително нищо марксическо. Но др. Сакъзовъ, може би, именно въ него вижда правилно, широко задълбочено «марксическо гледане». Ето защо е необходимо не да се отлага разискването на подигнатитѣ принципиални въпроси, а да се разискватъ специално. Ще чакаме др. Сакъзовъ да даде своитѣ обяснения sine ira.

Д. Б.

СОЦИАЛЕНЪ ПРЕГЛЕДЪ.

Английскитѣ избори за представители въ *камарата на общинитѣ*. — Духътъ на английския избирателенъ законъ. — Избирателна пропаганда. — Резултата отъ изборитѣ. — Нѣкои най-очевидни последствия. — Всеобщото избирателно право и ядътъ на либералната партия въ Белгия. — Смѣткитѣ на либералната партия и бждащата политика на Белгия. — Всеобщо избирателно право за общински и окржжни съвѣти и последствията. — Арестуванието на Сипидо. — Едно интересно дѣло въ Италия. —

Очитѣ на цѣлъ свѣтъ бѣха обърнати къмъ Англия и съ нетърпение очакваха окончателнитѣ резултати отъ изборитѣ за представители въ *камарата на общинитѣ*, защото съ тѣхъ било непосредственно свързано по-нататъшния ходъ на европейската политика, която въ настоящия моментъ представлява най-небивалото до сега зрелище. «Ще остане ли Чемберленъ и за напредъ диктаторъ въ Англия или не» — бѣше въпросътъ на деньтъ. Едни, либералитѣ, бѣха на мнѣние, че царствуванието на Чемберленъ е вече свършено; а други [1]) — че старото правителство, т. е. консервативното на чело съ Чемберленъ щѣло да остане за такова и за напредъ при «грамадно болшинство». Най-после изборитѣ се свършиха и за неугодата на еднитѣ, а за удоволствието на другитѣ, Чемберленъ остава още за петь години шефъ на английското правителство, ако нѣкое непредвидено събитие не разбърка *политиката*. А такова едно разбъркване на политиката, при настоящето положение на работитѣ е най обикновенното нѣщо. Едно разцѣпване на съединенитѣ партии, единъ бунтъ въ Ирландия, нѣколко значителни загуби въ Трансвалъ, едно намржщване на кралицата — ето ти цѣла буря въ политиката....

Преди да се удостоимъ да надзърнемъ въ този политически хаосъ, въ тази дипломатическа маневра (*„политическитѣ равновесия“*, не сж нищо друго, освѣнъ хаосъ и дипломатическа маневра), нека се запознаемъ съ принципитѣ и системата на избирателното право въ Англия.

Управлението въ Англия, въ понятието на проститѣ хорица се нарича *конституционно*, което ще рече, че законитѣ даватъ *всички* права на гражданитѣ (??); всѣки напримѣръ има пълно право да отваря фабрики, да експлоатира немилостиво трудътъ на хиляди работници, да опропастява хиляди семейства; или, да задигне разни акции и по най шарлатански начинъ да ги продава на биржата въ ущърбъ на цѣли градове и общества; или пъкъ да раздѣля съ десетки хиляди невинни хорица отъ семействата имъ и да ги испраща на очевидна смърть въ дивитѣ южно-африкански пустини, за въ полза на свои лични смѣтки и за удовлетворение капризитѣ на нѣколцина глупави хора.... Тѣзи права английската конституция щедро ги е дарила и продължава да ги дари на лѣво и на дѣсно; но избирателното право, свещенното право на всѣки живъ человѣкъ да искаже мнѣнието си по този или по онзи въпросъ, по това или по онова дѣло на правителството, — е намѣрило за нужно да го *малко* поогра-

---

[1]) Вѣстникъ Times напр.

нички. Работници, хора не притежающи нищо, освѣнъ двѣтѣ си ржцѣ, не имъ трѣбватъ тѣзи работи; некъ си гледатъ тѣ чукътъ и ралото, това ние и безъ тѣхъ ще го свършимъ; пакъ и какъвъ ли интересъ иматъ тѣ, кой ще бжде министръ, Чемберленъ или Салисбури; не е ли за тѣхъ все едно? Тъй разсъждаватъ английскитѣ голѣмци, тъй говори и конституцията имъ. И дѣйствително, какво представлява Чемберленъ и какво — Салисбури? Не представляватъ ли и двамата чорбаджии, готови винаги да си подадатъ ржка, да забравятъ *принципи* и *идеали*, и съ еднакво усърдие да зграбчатъ за вратътъ и одушатъ възстаналия народъ, щомъ работата се касае за запазвание привилегированитѣ имъ права? Не представляватъ ли и двамата капиталисти, виновници на человѣческитѣ страдания ???...

За да бждешъ избиратель въ Англия, не е още достатъчно да бждешъ живъ човѣкъ по-старъ отъ 21 година, както е писано въ конституцията; не е още достатъчно да плащашъ 250 лева годишенъ наемъ на кжщата, въ която живѣешъ, както това е казано въ избирателния законъ; не е още достатъчно да носишъ името англичанинъ или да се считашъ за английски поданникъ. Хиляди други задължения, правила и правилца те ограничаватъ и по такъвъ начинъ отъ записанитѣ съ право на гласоподавание английски граждани, една четвъртъ, а много често и повече, оставатъ съ право на гласоподавание само на черно. Тъй напр. въ последнитѣ избори презъ 1895 година, числото на записанитѣ избиратели е достигало до $6^{1}/_{2}$ милиона, а числото на подаденитѣ гласове едва е достигнало до четири милиона; дѣто ще рече: *два и половина милиона избиратели*, по едни или по други причини сж биле лишени отъ свещеното си право!

И тъй, *избиратель въ Англия се счита всѣки английски поданникъ отъ 21 година нагорѣ и платящъ 10 фунта ст. (250 лева) годишенъ квартиренъ наемъ*;[2]) (отличителния характеръ на английската конституция се състои въ това, че на *безимотнитѣ* граждани отнема всички права); но тъй като голѣма часть отъ работническото население не може да плаща по 10 ф. с. годишенъ наемъ, а се задоволява съ една или най-много съ двѣ стаи и то въ краищата на градоветѣ, гдѣто наемътъ е двойно и тройно по-низъкъ отъ този въ центроветѣ и не може да достигне до 10 ф. стр. въ годината; то естественно лишава се отъ правото на избиратель. Не говоря за тѣзи, които не притежаватъ нищо, числото на които е не малко. Освѣнъ това, избирательтъ е длъженъ, най-малко една година до изборитѣ, да има опредѣлено мѣстожителство, което въ случай че промѣни, трѣбва да заяви за това на избирателната комисия, която го записва отново въ списъкътъ на избирателитѣ, а правото му за гласоподавание се възстановява следъ истичането на единъ срокъ отъ една година. По причина на тази сложна и до нейдѣ трудна комбинация и формалность, много законни избиратели губятъ правото си на

---

[2]) Женитѣ не правятъ исключение, тъй като парламентътъ имъ гласува правото на избиратель по принципъ. Но втората часть отъ закона, т. е. *да плаща 150 лева годишенъ наемъ*, унищожава първата. Ето защо английската жена не може да се яви съ избирателната бюлетина предъ урнитѣ, при всичко че има право за това.

такива. Отъ тукъ следва, че за сѫщински избиратели въ Англия оставятъ само собственницитѣ, които се не мѣстятъ като чергаритѣ отъ мѣсто на мѣсто и въобще, които сѫ гарантирани да отговорятъ на всички условия. Излишно е да се споменува, че такива избиратели нѣма да подадатъ гласътъ си за въ полза на народнитѣ защитници.

Това за избирателитѣ.

Избираемий преди всичко трѣбва да бѫде богатъ, защото въ Англия нищо се не върши за „богъ да прости“; той трѣбва да заяви за своята кандидатура предварително предъ избирателната комисия, съ което се плаща 17.500 лева, ако е градски кандидатъ и 25.000 лева, ако е селски. Тѣзи пари се плащатъ като залогъ *безравлично* отъ всѣки кандидатъ при заявлението си до исбирателната комисия, които служатъ за погашение на всички израсходвани суми по агитации, афиши и пр. Да ли кандидатътъ ще бѫде избранъ, или не, това е съвсѣмъ друга работа. Гласове — подадени за лица, които не сѫ съобщили предварително и, следователно, които не сѫ заплатили горната сума, се считатъ за не редовни. Такива гласове пропадатъ даже и въ този случай, ако сѫ достатъчни за избирането на кандидатътъ.

Отъ тукъ следва, че цѣната на едно депутатско кресло въ Английский парламентъ е 35—40 хиляди лева; ето защо въ съставътъ на последнитѣ сесии, числото на крупнитѣ землевладѣлци е било 119 души или 18%, а числото на представителитѣ-журналисти, учители, доктори и адвокати, общо е било само 24 души или 4%. По такъвъ начинъ интереситѣ на народа се защитяватъ отъ 119 души представители. Да ли тѣзи 119 души представители-землевладѣлци сѫ либерали или консерватори, народътъ нищо не печели. Тѣ сѫ винаги защитници на капиталътъ.

Ето въ кратцѣ избирателната система въ *свободна* Англия.

Какво можемъ да искараме за насъ? Не това ли, че тя всячески се старае да отстрани народътъ отъ избирателната урва, въ сѫщото време, когато му дава тѣзи права? Не е ли това подигравка съ човѣческитѣ достоинства? Какво практическо значение има, че избирательтъ е длъженъ да проживѣе на едно и сѫщо мѣсто и следъ това да встъпи въ правата си като гласоподаватель? Какво значение има и обстоятелството, че трѣбва да плаща 250 лева годишенъ наемъ, за да се ползува съ право на избиратель? . . . тѣзи и още много такива въпроси идатъ въ главата на човѣка, когато изучва административния редъ въ Англия.

Въ последнитѣ избори, т. е. въ тѣзи за които става дума въ тази хроника, либералната партия взѣ най-живо и най-енергично участие, съ цель да привлече на своя страна часть отъ работническата класа. „*Управлението на Чемберленъ отъ петъ години насамъ е пагубно за страната*“, говори Салисбури въ Манифеста си къмъ английския народъ; *преди да дойде на власть, програмита му бѣше: економическо и политическо подобрение на Англия, а главно уреждание на колониалния въпросъ; но за петъ години той нищо такова не направи, а напротивъ, като министръ на колониитѣ, още повече забърка този толкова важенъ за насъ въпросъ.* Голѣма часть отъ работницитѣ, а главно въ Ирландия, повѣрваха на тѣзи политически хитрости и се присъединиха къмъ либералната партия. Отъ друга страна,

Чемберленъ и приятелитѣ му не дрѣмеха: тѣ сѫ англичани и знаятъ слабоститѣ на английския народъ; именно тази чувствителна струнаца удариха. *Либералитѣ сѫ неприятели на Англия; тѣ желаятъ поражението ѝ отъ буритѣ, като имъ помагатъ по всѣки начинъ: не сѫ патриоти, а предатели.* А въ едно публично събрание, Чемберленъ се не поколеба да нарече редактора на «Morning Leader» графъ Филипъ Стенгонъ, лъжецъ. Името на Трансвалъ се носеше отъ уста въ уста; всѣка речь, всѣка печатна статия, даже всѣка отдѣлна мисъль, обхващаше въ себе си нещастния Трансвалъ. Това до нѣкадѣ наумява нашитѣ работи въ свръзска съ Македония. При такова положение на работитѣ, английския избиратель се яви предъ урнитѣ, да упражни свещенното си право, като человѣкъ. Изборитѣ начнаха и свършиха при най-голѣма тишина (не достигаше шайкитѣ и преоблеченитѣ стражари и държавни чиновници, както е у насъ) и както вече казахъ резултатитѣ сѫ извѣстни.

Независимо отъ обстоятелството, че консервативната партия спечели петдесеть нови кресла въ камарата на общинитѣ, тя е изгубила вече довѣрието на английското население. Въ изборътъ презъ 1895 година, тя получи 2.267.555 гласа, а въ тѣзи избори — 2.106.556 т. е. 150.000 гласа по-малко, отколкото преди петь години, като се има предъ видъ, че въ изборитѣ презъ 1895 година консервативната партия дѣйствуваше независимо, безъ спомагателното участие на други партии; напротивъ, тази година при участието на юниючиститѣ, вмѣсто гласоветѣ да се увеличатъ, намалиха се съ 150.000. Това показва, че Чемберленъ въ очитѣ на съотечественницитѣ си почна да губи този блѣсъкъ, съ който се ползуваше още при живота на «великия старецъ» — Гладстонъ. Вѣстници като «Westminster Gaz», почнаха явно да говорятъ противъ този диктаторъ на Англия . . . Но за социалиститѣ, това е все едно. Чемберленъ или който и да е другъ, нѣма да направи положението на милиардната маса, която пъшка въ ноктетѣ на капиталътъ. «Освобождението на работницитѣ е дѣло на самитѣ работници».

Работническата партия въ Англия и нейната борба за освобождението отъ капиталиста, както е вече говорено, стои съвсѣмъ на противоположна почва въ сравнение съ другитѣ страни. Борбата на английския работникъ е економическа, т. е. не посрѣдствомъ парламента, а посрѣдствомъ стачки и организации, да завоюва потѫпканитѣ си права. Успѣхътъ отъ борба въ такова направление, е вече извѣстенъ: ето защо, не трѣбва да се очудваме, че социалистическата партия спечели само три мѣста въ камарата. Това е добъръ знакъ, че социалистическата борба на английскитѣ работници скоро ще встѫпи въ правилното си развитие, че економическата борба трѣбва да бѫде съпровождана съ политическата.

И тъй, думитѣ на Times се сбѫднаха. Чемберленовото правителство остава съ «грамадно болщинство»: 400 противъ 360 гласа. Отъ това следва, че политиката въ Англия си остава и за напредъ такава, каквато е била и до днесъ: Трансвалскиятъ въпросъ нѣма да бѫде решенъ, желаемия миръ нѣма да бѫде сключенъ. [*])

---

[*]) Вече е истина, че Южно-Африканската война, ще се продължава до последния човѣкъ; вѣстникъ „Le petit Bleu" съобщаваше, че нѣкой си холандски баронъ купилъ Трансвалския отдѣлъ въ всесвѣтското изложение, който,

Нѣма да ставаме пророци за работи, които едно недалеко бѫдаще ще покаже...

* * *

Централниятъ Комитетъ на Белгийската Работническа Социалистическа Партия, въ извънредно засѣдание въ Брюкселъ на 10 Октомврий т. г. реши отлаганието до неопредѣлено време агитацията въ полза на *всеобщото избирателно право* (Sufrage» Universelle), както бѣше отъ първо решено да се иска, т. е. избирателно право отъ 21 година на горѣ съ право на единъ гласъ само, безъ разлика на полъ и обществено положение. Въ сѫщото засѣдание Комитетътъ натовари всичкитѣ народни представители да представятъ за предстоящата сесия единъ проектъ за всеобщо избирателно право само въ изборитѣ за окрѫжни и общински съвѣтници.

Белгийската Работническа-Социалистическа Партия, като партия политическа сѫществува, както вече съмъ казалъ и на друго мѣсто[1]), отъ седемъ години само. И въ продължение на този седемъ годишенъ периодъ, тя е спечелила такива права, каквито не е спечелила никоя друга по цѣлия свѣтъ социалистическа партия. Достатъчно бѣха 7 години на сериозна борба, за да можеше социалистическата партия въ Белгия да достигне до тази висота, на която се намира днесъ. Нѣма да изброявамъ по редъ, що е направила тя, тѣ сѫ неизброими; достатъчно е да спомена за тридесеттѣ и четири представители, които тя ще има въ парламента, и за народния домъ въ Брюкселъ, който струва 1000000 лева, съ безчисленното множество магазии, бакалници, касапници и пр. и пр. Нѣкои обвиняватъ Белгийската социалистическа партия въ непоследователность, въ нетактичность и въ разногласие съ принципитѣ на научния социализмъ и Марксовата теория, последователи на която се считатъ членоветѣ на Бел. Соц. партия. Това е следствие отъ двѣ причини: *или не знаятъ Белгия, нейнитѣ нужди и тактиката на партията, или отъ страхъ и злоба къмъ грамадния успѣхъ, който е направила.*

Такъвъ е случаятъ и сега. Либералната партия, която въ лицето на социалистическата — вижда непримиримия врагъ на днешното устройство, — което тя е подържала и вѣчно ще подържа, щомъ ѝ се отдаде случай за това, — се присъедини къмъ ней, когато въпросътъ за всеобщото избирателно право бѣше въпросъ на деня и поддържанъ отъ нея. Това тя (либералната партия) направи, т. е. подкрепи исканията на своитѣ противници, за да може да събере всички плодове отъ успѣхътъ, както е било всѣкога. Извѣстно е, че клерикалната партия въ Белгия преживѣва последния периодъ на политическото си сѫществувание, и че *най-късно* до следующитѣ избори, тя ще се лиши безвъзвратно отъ властьта, съ която се е ползувала и ползува въ тази минута. Кандидати за наследници на католическото правителство сѫ либералитѣ; ето защо всичката имъ енергия е съсрѣдоточена въ борбата за всеобщото избирателно право. Съ

въ случай че Трансвалъ изгуби националната си независимость, щѣлъ да бѫде пренесенъ въ Холандия, като Музей. Освѣнъ това, телеграмитѣ, които всѣки день пристигатъ изъ Претория, твърдятъ, че войната още за дълго нѣма да се свърши.

[1]) Гледай *Социаленъ прегледъ* въ Н. В. 5.

прокарването на това умѣние въ избирателния законъ, католическата партия ще се лиши съ $^1/_3$, а може би и съ повече избирателни гласа, тъй като 17% отъ избирателитѣ въ полза на католическата партия сѫ съ 1 гласъ, а останалитѣ съ по два и съ по три. По такъвъ начинъ католическата партия ще се разслаби въ полза на останалитѣ двѣ: либерална и социалистическа. Даже и въ този случай, ако либералитѣ сѫ меншество въ парламента по отношение къмъ социалиститѣ, тѣ пакъ не губятъ куражътъ, стига числото имъ да надминава това на клерикалитѣ, или наймалкото, стига числото на клерикалитѣ да бѫде по-малко отъ числото на останалитѣ депутати. Следъ като бѫдатъ повикани отъ Леполдъ II да съставятъ новото правителство, *лесно ще бѫде единъ компромисъ съ другитѣ пиртии*, както обикновенно ставатъ тѣзи работи въ такива минути. Дѣйствително, тѣ ще се лишатъ, може би, отъ много права, но завѣтната имъ цель — *властьта!* — ще бѫде удовлетворена.

. Съ отлаганието на *всеобщото избирателно право* за камаритѣ и съ замѣнението му само по отношение за окрѫжнитѣ и общински съвѣти, либералната партия губи почти всичкитѣ си надежди, тъй като възможно е, при старата избирателна система клерикалната партия да се закрепи и за напредъ на власть; ето защо, когато решението на Ц. Комитетъ бѣше публикувано, либералната партия вдигна цѣлъ кръстоносенъ походъ противъ социалиститѣ, като ги наричаше *непоследователни, противоречущи на принципитѣ си* и пр. До колко постѫпката на либералната партия е справедлива, нека читательтъ самъ оцѣни.

Въ рапортътъ на Белгийската Социалистическа Партия предъ интернационалния конгресъ въ Парижъ, между другото е казано и следующето:

«При тѣзи условия, завладяването на общинската власть (общинскитѣ съвѣти има една неоспорима полезность, не само за общината, но по такъвъ начинъ тя ще основе една грамадна сила, която въ единъ даденъ моментъ лесно ще може да присъедини и централната власть».

«Ако единъ день работническата класа вземе властьта въ рѫцѣтѣ си, т. е. справедливостьта и благосъстоянието за всички, тя ще има нужда отъ нужднитѣ административни познания за тази цель. Тѣзи познания нѣма да се изучватъ тогава нито пъкъ сега въ парламентитѣ. Всѣкидневния практически административенъ животъ е, само той, въ състояние да приготви хората като администратори и като публични служители».

«*Отъ тази точка зрѣние завладяването на общинскитѣ управления е превъзходно и необходимо* (к. мой)[1]).

Подъ такива съображения, Белгийската социал. партия съсрѣдоточава всичката си дѣятелность за извоювание всеобщото избирателно право за окрѫжнитѣ и общински съвѣти, т. е. когато се избиратъ общински и окрѫжни съвѣтници, избирателитѣ да се ползуватъ съ права, съ каквито се ползува нашиятъ избиратель. Единъ пѫть като взематъ въ рѫцѣтѣ си общинската власть, лесно ще бѫде да я слѣятъ съ централната; тъй като окрѫжнитѣ комисии и общински съвѣти играятъ такива роли, каквито

[1]Rapport sur le Socialisme communal, présenté au nom de la Federation bruxelloise du Parti Ouvrier.

парламента за държавата. Въ такова направлиние сж насочени почти всѣкидневнитѣ митинги, публични сказки и манифестациитѣ въ Белгия.

— Преди нѣколко дена, белгийскитѣ и парижки вѣстници съобщиха за арестуванието на Сипидо, *убиецътъ* (?!) на английския наследникъ, който бѣше заминалъ въ Парижъ, следъ оправданието му отъ брюкселския сждъ. Споредъ едно писмо отъ чичо му, при когото е живѣлъ Сипидо въ Парижъ, този последния отъ фаталния день до днесъ страдалъ отъ силно мозъчно растройство. Какви причини сж подбудили французското правителство да предаде Сипидо на белгийскитѣ власти, а така сжщо, ще бжде ли подновенъ процесътъ, се разно тълкува; но въ всѣки случай, постжпката на французската администрация е явенъ произволъ. Сипидо бѣше оправданъ отъ сждътъ и бѣше пустнатъ на свобода, единъ видъ подъ надзорътъ на полицията, отъ което не следваше, че той нѣма право да отива, кадѣто намѣреше за нуждно. Заминаванието на Сипидо въ Франция не бѣше придружено съ никакви преследвания отъ страна на белгийскитѣ власти, защото той отпжтува като всѣки обикновенъ човѣкъ. Даже и въ такъвъ случай, ако приематъ Сипидо за политически престжпникъ, французското правителство нѣмаше право да го предава на белгийското, а по установения редъ да му откаже гостоприемството си, още повече не сега, а преди три мѣсеца още.

По настояще, «великия и опасенъ» анархистъ Сипидо се намира въ Брюкселъ при родителитѣ си, като чака нови распореждания на полицията.

* * *

На 16 Октомврий (н. с.) въ Римъ е подновено разглеждането на едно куриозно дѣло, заведено противъ нѣкои си Адела Музотти и Мишелъ Ригоза, въ убийства.

Понеже това дѣло може да послужи като добъръ материалъ за разрешението на нѣкои социални въпроси, азъ ще го предамъ на читателитѣ си съ всичкитѣ му по главни подробности.

«Тѣзи двѣ лица бѣха осждени задочно на смърть презъ 1879 година по причина, че Мазотти въ съгласие съ Ригоза, първата въ отравяние на мжжътъ си, а втория, въ убийство на баща си и майка си».

«Мазотти и Мишелъ се любеха, но тъй като майката и бащата на Мишелъ Ригоза отъ една страна, а мжжътъ на Адела отъ друга, препятствуваха на тѣхнитѣ сношения, то тѣ решиха да ги отровятъ.

«Отъ страхъ да не бждатъ открити, тѣ отпжтуваха въ Цариградъ, отъ гдѣто следъ десеть мѣсечно стоение, се преселватъ пакъ въ Италия (Неаполъ), безъ да си променятъ фамилиитѣ.

«Следъ двадесеть годишно живѣние въ Неаполъ, тѣ бѣха познати и предадени на властьта.

«Двамата виновници признаха престжплението си, но защитницитѣ имъ поискаха отъ сждътъ прескрипция».

Ето въ кратцѣ това дѣло, тъй както го описватъ французкитѣ вѣстници.

Сега тѣзи двама нещастници, ще бждатъ сждени, може би, съ найголѣмата строгость на закона, като опасни членове на обществото, следъ като двадесеть години сж живѣли мирно и тихо въ това общество. Дѣй-

…лно, престжплението е ужасно; но какво е било психическото състоя… …а този човѣкъ, въ момента когато е лишавалъ отъ животъ родители… Каквото и да бжде наказанието, законътъ ще послужи още единъ като срѣдство за отмжщение . . .

Своевременно, ще поговоря за по нататъшния ходъ на това дѣло.

Ст. С.

Хроника.

(Изъ нашата журналистика).

Vivos voco! — Възкръсвание на мъртвитѣ и „Г. Рачо Петровъ“ — Кой… …гионътъ отъ безкористни и честни борци?“ — Проповѣди и дѣйствител… . — Възкръсвание на старата тактика. — Проповѣдитѣ на в. „Свѣтъ“ и …ла имъ. — Интерегитѣ или държавнически принципи. — Долу равенството …ажданитѣ. — „Добродѣтелнитѣ и почтенни хора“. — Какво иска реакцията? …еакцията и буржуазнитѣ партии. — Проповѣдитѣ на последнитѣ и поведе… …имъ въ предстоящитѣ избори.

Читательтъ трѣбва да си припомни полемиката ни съ в. «Свѣтъ», …тъ на „Г. Р. Петровъ“, днесъ, по милость на князя и безъ волята на …да, министръ на вжтрѣшнитѣ работи. Тамъ азъ показахъ, какви …дни приказки ни приказваше тоя вѣстникъ, когато твърдеше, че имало …онъ отъ безкористни и честни борци“, въ сърдцата на които горѣла …иката идея“ и които само очаквали единъ вождъ, който да ги поведе …ь „великата борба“. „Легионътъ“, както видѣхме тамъ, се оказа, че …ои отъ г. Рачо Петровъ и Дико Йовевъ и, навѣрно, отъ още нѣколко …бни „безкористни и честни борци“, а вождътъ, когото „легионътъ“ …валъ, за да подигне знамето „на истинската свобода и благоденствието“, …билъ другъ, а „г. Р. Петровъ“, страшилището за нашитѣ партии, ко… само като чули името му, биле се растреперали. В. „Свѣтъ“ люто се разсърди тогава за тия раскрития и дори се заклѣлъ да не обръща …мание на насъ. Но събитията твърдѣ скоро дойдоха да подтвърдятъ, „легионътъ“ се състои отъ нѣколко стари вълци, облечени въ лиси… …и кожи. „Г-нъ Рачо Петровъ“ днесъ е министръ на вжтрѣшнитѣ ра… …и! Както е извѣстно, у насъ е лесно човѣкъ да стане министръ, стига …има дворцови интимни сношения. Но бѣдата е тамъ, че додѣто сжще… …ува конституцията, макаръ и тжпкана, такъвъ министръ не може да …авлява безъ хора, безъ партия искамъ да кажа. Колко дворцовитѣ …еи и да викатъ противъ партиитѣ у насъ, противъ партийното управ… …ие и партизанството, обаче — уви! — за сега тѣ не могатъ да минатъ …ь тѣхъ. Какво излиза сега? Оказва се, че „легионътъ отъ безкористни …честни борци“ на г. Дико Йовевъ е една много проста измислица. …ъ Дико Йовевъ толкова време „призовава живитѣ“, но оказа се, че …кой отъ „живитѣ“ не поиска да застане подъ неговото знаме, или по… …рно, подъ знамето на „г. Рачо Петровъ“. Но ако никой отъ „живитѣ“ …отиде при тѣхъ, стигаше „вождътъ на легиона“ да дойде на власть, да възкръснатъ всички „мъртви“. Сега е най-очевидно, че „г. Рачо

Петровъ", за да управлява и за да си остане министръ, трѣбва му „партия", а понеже „легионътъ" му се състои отъ петь-шесть души, ще не ще се обръща къмъ „мъртвитѣ", къмъ останкитѣ на Стамболовската и Народняшката партии. Такава е иронията на сѫдбата! Призовавашъ „живитѣ", а намирашъ „мъртвитѣ"! Това ли е, Г-не Дико Йовевъ, „легионътъ отъ безкористни и честни дѣйци"? Тоя ли „легионъ" ще даде на България „истинска свобода и благоденствие"?

Не успѣха възкръсналитѣ „мъртви" още да се събудятъ добрѣ отъ призова на г. Дика Йовевъ, туку вече България се намѣри предъ перспективата на „истинска свобода". Горнѣ- Oряховскитѣ общински избори най-добрѣ показватъ, че призованитѣ отъ г. Д. Йовевъ „мъртви" се заловиха за „великата борба", загорѣха отъ „великата идея". Паднаха „либералнитѣ" шайки, за да ни замѣстятъ „народно-либералнитѣ" или Стамболовскитѣ шайки, подпомагани отъ народняцитѣ. Ето „великата борба" и „великата идея" на г. Д. Йовевъ и на неговия вдъхновитель „г. Рача Петровъ"! В. „Свѣтъ" сега, по поводъ върлуванието на възкръсналитѣ стамболовски шайки при Горнѣ- Oряховскитѣ избори, ни съобщава, че „г. Рачо Петровъ" се разпоредилъ да се изследвала работата и виновницитѣ, които и да биле тѣ, щѣли ужъ да бѫдѫтъ наказани, като въ сѫщото време изкарва опозицията въ Горнѣ-Орѣховица виновна въ шайкаджийство. Това последното обстоятелство съставлява стара тактика на стамболския режимъ, която стамболовиститѣ въ либералното Народно Събрание я възкръсиха. Въ либерално сопаджийското Народно Събрание стамболовиститѣ въ съюзъ съ либералитѣ, избрани съ шайки, подпомагани отъ полицията, обвиняваха опозицията, че тя именно дѣйствувала въ изборитѣ съ шайки и тероризирала „народа". По тоя начинъ тѣ обявяватъ за шайки гражданитѣ, които се застѫпватъ за правата си противъ шайкитѣ, организирвани съ помощьта на властьта. Такава е тактиката на „народно-либералитѣ" и либералитѣ сопаджии. Сега въ Горнѣ-Oряховскитѣ избори тѣ прилагатъ тази тактика. „Новъ Вѣкъ" веднага побърза да обяви, че една „щайка отъ опозицията" нападнала на тѣхнитѣ приятели. В. „Свѣтъ" предава „истината" въ сѫщия духъ, а именно, че „една малка тълпа" нападнала „водительтъ на стамболовиститѣ". Обаче въ гр. Горнѣ-Oряховица изборитѣ ставаха при една плиция, на чело на която стои извѣстниятъ стамболовистъ Драсовъ. Изследването на случката е повѣрено на чиновници стамболовисти и изборитѣ сѫ станали подъ покровителството на една стамболовска полиция. Отъ тука можемъ да сѫдимъ, до колко е безпристрастно съобщението на в. „Свѣтъ" и до колко сѫ биле „абсолютно свободни" изборитѣ. Несъмнѣнно е, че криви ще излѣзнатъ гражданитѣ, които, може би, искали да защитятъ своитѣ права отъ шайкитѣ на такива стамболовски шайкаджии, каквито сѫ Цвикю и Момчиловъ въ Горнѣ-Oряховица. Но такава е тактиката на стамболовиститѣ — да печелятъ избори съ шайки и сетнѣ да обвиняватъ гражданитѣ, че тероризирали „народа" въ изборитѣ. Така че, „истинската свобода", въ името на която в. „Свѣтъ" толкосъ „призовава живитѣ", е свобода на шайкитѣ и терорь за гражданитѣ. Но, мисля, че не ще сгрѣша, ако кажа, че смѣтката на Свирчо и на баджанака му Дико Йовевъ да възкръснатъ „умрѣлитѣ", т. е. стамболовщината, надали ще излѣзнатъ вѣрни. Старата имъ тактика надали ще имъ помогне, колкото и да „призоваватъ живитѣ".

* * *

Горѣказанното, обаче, никакъ не бърка на в. „Свѣтъ“ пакъ да пише противъ партийното управление, противъ партизанството и противъ „полическата развала“ у насъ. То не му бърка пакъ да пише на 15 Декемврий: „Партизанството у насъ е язва, е гибель, която освѣнъ пропасть нищо друго нѣма да ни докара. И обявената отъ насъ война за прѣмахвание на безплодното и съсипателно партизанство е война, победоносниятъ исходъ на която ще може само да гарантира обществениитѣ интереси и да запази достолѣпието на страната. Разбира се, че ние не отваряме bellum omnium contra omnes; не дигаме знамето да воюваме противъ всички въ смисъль на дребнаво, лично, пристрастено и съ инстинктитѣ на невѣжи и груби хора гонение. На такова гонение народа е зритель отъ дълги години и той настоятелно иска да се прѣмахне отъ сцената на общественитѣ ни борби тоя начинъ на дѣйствие“. Както виждаме, в. „Свѣтъ“ е обявилъ война противъ партизанството, цѣла година воюва противъ него, а когато неговия патронъ стана министръ, той търси съюза, помощьта на най-долнитѣ партизани и съ тѣхъ произвежда „абсолютно свободни избори“. Но за да разберемъ смисъла на проповѣдитѣ на в. „Свѣтъ“ противъ партизанството у насъ, трѣбва да се повърнемъ малко назадъ. На 8 Декемврий, като говори за почнатата избирателна агитация и за това, какъ разнитѣ партизани щѣли да лъжатъ избирателитѣ съ разни обѣщания, в. „Свѣтъ“ казва следнето:

„Цѣлата партийна агитация се свежда къмъ интереси, а не къмъ принципи. Между това интереситѣ, колкото и общи да сѫ, не могѫтъ да бѫдатъ принципъ на държавно управление. Интересътъ е врѣмененъ и измѣнчивъ, а принципитѣ на управлението сѫ постоянни и непоколебими. Ония, които сѫ помежду си съединени по интересъ, ще се раздѣлятъ, щомъ единъ противенъ интересъ се яви. А държавния строй изисква единство трайно и не раздѣлно. Съюзътъ между гражданитѣ въ името на държавата не е съюзъ на едно търговско дружество въ името на спекулативния интересъ. Политиката на интереситѣ е една кула отъ картонъ. Държавническиятъ принципъ изисква, да се отдѣли общия интересъ отъ сумата на частнитѣ интереси, да се съединятъ всички сили къмъ една и сѫща цѣль и да се изработи една програма на управление добрѣ опредѣлена, съ която да се продължи дѣлото на истеклитѣ вѣкове и да се съзида онова на прѣдстоящето бѫдаще. — Всичко това е ясно като бѣлъ день, то отваря очитѣ всѣкиму. Ако българскитѣ граждани съзнаватъ истинното назначение на държавата, ако тѣ сѫ дѣйствително узрѣли за политически животъ, ние ще очакваме да видимъ въ тѣхъ единъ прѣломъ въ досегашната имъ партийна дѣйность. Ние ще очакваме да ги видимъ, да се отвръщатъ отъ апостолитѣ на развратителнитѣ проповѣди, да напустнатъ политиката на интереситѣ и да прѣгърнатъ оная на принципитѣ въ лицето на добродѣтелнитѣ хора“.

Цѣлата тая безсмислена тирада за нетрайностьта на интереситѣ и за «държавнитѣ принципи» ни се проповѣдва съ единствена цель, да се отвърнатъ гражданитѣ отъ агитацинтѣ на «партийнитѣ лидери», да се убедатъ тѣ, да напустнатъ политиката на интереситѣ и *да «прѣгърнатъ оная на принципитѣ въ лицето на добродѣтелнитѣ хора»*. Преди да разгледаме тая тирада, ще приведа още една, която допълва горната. На 12 Декемврий в. «Свѣтъ», въ уводната статия, намира още единъ страшенъ порокъ въ нашия общественъ животъ. «Вижте,—казва рой, — колко широко е между насъ посѣто семето на отрицанието и самоунищожението». Работата е, че нашитѣ «видни хора» ни научили «да се унищожаваме

взаимно, да не оставяме да се издигне между насъ никоя величина, никоя мощна фигура, никой авторитетенъ гласъ. Всичко трѣбва да се свежда къмъ равенство, къмъ нула!» Най-ужастното е, че у насъ «въ името на това равенство ние сме либерали, демократи, социалисти ... а най-право анархисти». Така че, нашата държава «не е държава, не е народъ». Споредъ редакторитѣ на тоя вѣстникъ „държава, народъ—това сж морални единици, тамъ, гдѣто има моралъ, гдѣто има разумъ и съвѣсть, гдѣто единъ бужественъ законъ тежнѣе къмъ всичко що е добро и велико, — равенството трѣбва да изчезне». Въ началото на статията се казва, че „величието на народитѣ се зида върху величието на гражданитѣ". Но по-нататъкъ следва такава тирада:

„Отъ името на тоя божественъ принципъ — принципъ на прогреса и върховното съвършенство — ние призоваваме нашия народъ къмъ единъ новъ пжть, който ще му открие нови хоризонти. Народътъ трѣбва вече да влѣзе съ рѣшителна стжпка въ пжтя на своето морално величие. Това величие той ще създида върху величието на своитѣ членове. Ние трѣбва да работимъ, да се създадатъ между насъ колкото е възможно повече видни хора, хора съ моралeнъ авторитетъ, хора на добродѣтельта. Вмѣсто да ги прѣслѣдваме, onищожаваме и поругаваме, ние трѣбва да ги подкрѣпиме, въздигаме и почитаме. Въ всѣко село, въ всѣки кварталъ на градоветѣ има по единъ или нѣколко уважаеми хора, животътъ на които е примѣръ за грядущето поколение. Ние трѣбва да ги изнамѣримъ и изнесемъ напрѣдъ, трѣбва да отдадемъ честь на добродѣтельта имъ, да ги обсипемъ съ уважението и любовьта си, да имъ помогнемъ да се издигнатъ по-високо между насъ. По тоя начинъ ние ще си създадемъ стълбове на добродѣтельта и стражи противъ нашитѣ собственни пороци и заблуждения. Обществото ще има тогава върху какво да се крѣпи, то неуѣтно ще влѣзе въ пжтя на морала, който е основа на човѣшкия животъ".

Вследствие на тая тирада в. «Свѣтъ» моли „нашитѣ съграждани» *да се постараятъ още отъ сега да изнамѣрятъ измежду си и да изнесатъ напрѣдъ въ обществения животъ всички добродѣтелни и почтенни хора*», ги моли, въ предстоящитѣ избори «да изберать измежду си най-добродѣтелнитѣ и най-уважаванитѣ хора», въ които редакторитѣ на тоя вѣстникъ имали вѣра, защото тѣхното „дѣло почива тоже върху добродѣтельта и морала», щѣли да ги посрѣщнатъ съ радость и щѣли да сложатъ върху тѣхъ „голѣмата часть *отъ товара на великата мирна революция*, която ще възроди нашия народъ и ще го направи годенъ за едно свѣтло и велико бждаще».

Да се поспрѣмъ сега върху цитираното. Най-първо ще забелѣжа, че държавата не е нито принципъ, нито морална единица. Държавата е организация за управление на хората и като такова въ разни времена е имала въ основата си различни принципи, защищавала е различни начала. Тѣзи последнитѣ се опредѣлятъ само отъ интереситѣ, за защитата на които е пригодена организацията на управлението — държавата. Държавата, откато тя сжществува, служи за защита и помагание интереситѣ не на всички хора, а само на опредѣлена категория отъ тѣхъ, на най-силнитѣ класи. Ако държавата понѣкога се застжпва и за интереситѣ на по-слабитѣ класи, то тя прави това, не че тя олицетворява нѣкакъвъ моралeнъ принципъ, а защото или интереситѣ на господствующитѣ класи диктуватъ ѝ това, или защото тия класи сж принудени да влѣзатъ въ компромисъ съ интереситѣ на другитѣ класи. Значи „политиката на ин-

тереситѣ" не е една „кула отъ картонъ", а господствующа презъ всичкото време на сѫществуването на държавата. «Политиката на интереситѣ» е, може да се каже, господствующъ принципъ на държавата. Истина е, че този «държавнически принципъ изисква, да се отдѣля общия интересъ отъ сумата на частнитѣ интереси», но той отдѣля само общия интересъ на една класа отъ частнитѣ интереси на отдѣлнитѣ членове на тази класа. Но никога държавата не преследва и *не може* да преследва общия интересъ на всички свои членове, на цѣлото, което наричаме „народъ" или на всичкитѣ класи, на които се распада това цѣло. За това «държавническиятъ принципъ» никакъ нѣма за цель да съедини «всички сили къмъ една и сѫща цѣль». «Държавническиятъ принципъ» може да изисква, «да се изработи една програма на управление», но тя винаги бива «добрѣ опрѣдѣлена» отъ господствующата класа, или нейното определение зависи отъ състоянието на развититѣ класи, а не отъ нѣкакъвъ фактивенъ мораленъ държавнически принципъ. Изобщо, „всичко това", което ни казва в. «Свѣтъ», не е ясно „като бѣлъ день». а е тъмно, като тъмна нощь, и нѣма тенденция да «отвори очитѣ всѣкиму», а, напротивъ, желае се да бѫдатъ затворени здраво, за да не видятъ българскитѣ граждани «прѣломътъ» въ партийната дѣятелность, който органътъ на «г. Рачо Петровъ» имъ препорѫчва. Всичката работа е, да се убедятъ гражданитѣ «да напустнатъ политиката на интереситѣ и да прѣгърнатъ оная на принципитѣ въ лицето на добродѣтелнитѣ хора». Но какво значи това и какво ще рече „политика на принципитѣ въ лицето на добродѣтелнитѣ хора"? И кои сѫ тия «добродѣтелни хора", които стоятъ вънъ отъ каквито и да било класови и лични интереси?

Подиръ казаното не е мѫчно да се отговори на тия въпроси. Найпърво, трѣбва да се унищожи равенството на гражданитѣ, трѣбва да се издигне между гражданитѣ неравенството, т. е. да се издигнатъ «величини, мощни фигури, авторитетни гласове». Съ унищожението на равенството унищожаватъ се всички партии, т. е. «либерали, демократи, социалисти . . .». Впрочемъ не всички; народняцитѣ и стамболовиститѣ оставатъ, за да съставятъ «легионътъ отъ безкористни и честни борци», и да въплотятъ «политиката на принципитѣ въ лицето на добродѣтелнитѣ хора». Въ всѣкой случай, «равенството трѣбва да изчезне», трѣбва да се създаде неравенството между гражданитѣ. А това е възможно, когато се издигне искуствено една категория отъ привилегировани хора, една аристокрация. Нея ще я съставятъ „добродѣтелнитѣ и почтени хора", които «трѣбва да ги изнамѣримъ и изнесемъ напрѣдъ». Така, че трѣбва да се унищожатъ партиитѣ, да се издигне една аристокрация отъ «добродѣтелни и почтени хора» и тогава ще останатъ само „двѣ морални единици" — държавата и народа, надъ които «единъ божественъ законъ тежнѣе къмъ всичко що е добро и велико». Съ други думи, „голѣмото дѣло", което е предприелъ в. „Свѣтъ" и за което «призовава живитѣ», е, да се унищожи управлението съ партии, сир. конституционното управление, да се замѣни съ абсолютна монархия, която да се управлява отъ една «аристокрация» отъ дворцови лакеи, т. е. отъ «добродѣтелни и почтени хора». Такъвъ е «божественниятъ принципъ — принципъ на протреса и върховното съвършество», въ името на който «Свѣтъ» призовава българския народъ „да влѣзе съ рѣшителна

стъпка въ пътя на своето морално величие“. Ами не-ли, «величието на народитѣ се зида върху величието на гражданитѣ»? При монархическото управление нѣма граждани, а безгласни подданници. Тогава, отъ гдѣ ще се роди «моралното величие» на българския народъ? Но такъвъ е «божественниятъ принципъ» на в. «Свѣтъ» — монархийка и ловение риба въ мътна вода отъ «добродѣтелнитѣ и почтенни хора». Обаче, за зла честь на нашитѣ монархисти, формата на управлението на Българското Княжество се опредѣля не отъ тѣхното горѣщо желание, а отъ извѣстни международни трактати, и опитътъ имъ да измѣнятъ формата на управлението може да излѣзе прегорчивъ най-първо за тѣхъ и вдъхновителитѣ имъ. Не е злѣ да си припомнятъ участьта на Батемберга и последствията отъ неговитѣ опити за страната.

* * *

Навсѣкадѣ, когато реакцията намира почва за осъществлението на своитѣ съзаклѣтнически планове, за преврата въ управлението отгорѣ, за едно държавно coup d'état, за „мирна революция“, винаги се облѣга на най-порочнитѣ хора въ страната. Тогава тия най-порочни хора захващатъ да говорятъ за добродѣтельта, за «добродѣтелни и почтени хора», за пороци въ обществото, за разтлѣвающе партизанство, за «божественйя принципъ», като принципъ на прогреса, за моралъ и «народно величие», за «всеунищожающе равенство» и т. н. Сжщото е у насъ отъ една година насамъ и особенно напоследъкъ. Плачоветѣ на в. «Свѣтъ» отъ една година насамъ, за «пороцитѣ въ обществото» за «гибелното партизанство», за „равенството“ на гражданитѣ; говоренето отъ такива «добродѣтелни и почтенни хора», като Дико Йовевъ и всички Tristan-овци около «Свѣтъ» за добродѣтельта, за морала, за величието народно, за божественния принципъ, за «реформиране на всички институции», на всички учреждения върху основата на «божественния принципъ» и на морала, — всичко това е стара пѣсенъ на реакцията въ всички страни, гдѣто тя вижда почва за осъществление на своята „мирна революция“ отгорѣ, т. е. за унищожението на конституционното управление; това е старата ѝ тактика да крие ноктетѣ си подъ булото на желанието да се даде «честь на добродѣтельта», да се даде управлението въ ржцѣтѣ «на добродѣтелни и почтенни хора“. Такъвъ е истинския смисълъ на проповѣдитѣ на в. „Свѣтъ“. Тѣзи проповѣди на черното реакционерство у насъ ставатъ все по-дързки, по-нахални. За съжаление, тази дързость намира подкрѣпа въ условията на нашата страна и въ политическия животъ на нашитѣ буржуазни партии.

Всички наши буржуазни партии ни говорятъ, че положението на страната е грозно, че се кроятъ отъ горѣ планове за унищожението на конституционното управление, че сега въ предстоящитѣ избори е момента, българскиятъ народъ да осуети, да тури кракъ на реакцията, която вилнѣе отъ много години насамъ и води страната къмъ погибель, да тури кракъ на плановетѣ ѝ за унищожението на правдинитѣ ни. Обаче тѣ нищо положително не предприематъ, за да помогнатъ на българския народъ наистина да тури кракъ на реакцията. Ако тѣ дѣйствително съзнаватъ, че положението на страната е опасно, че отъ исхода на предстоящитѣ избори зависи да се избави тя отъ него; ако тѣ искренно желаятъ да извадятъ

страната отъ това положение и грозящата политическа реакция,—трѣбваше да предприематъ едно общо дѣйствие. Нашитѣ буржуазни партии, съ изключение на стамболовистската и либералната, отчасти и народната партия, за които всѣка политика е добра, които имъ обѣщава власть, останалитѣ, ако сѫдимъ по това, що пишатъ, иматъ извѣстни принципиални точки, които сѫ общи, ги сближаватъ. Въ предстоящитѣ избори, ако тѣ дѣйствително искренно се тревожатъ отъ положението на страната, народната, прогресивно либералната и демократическата партии биха могли да се съгласятъ за общо дѣйствие. Биха могли да изработятъ една обща избирателна платформа, съ която да се явятъ предъ избирателитѣ, като имъ съвѣтватъ да избиратъ, когото искатъ отъ тѣхнитѣ кандидати. Тази обща платформа никакъ не би ограничила всѣка отдѣлно да си проповѣдва своята цѣла програма и да оставятъ по-нататъкъ да оцѣнятъ, самитѣ граждани, коя програма, кои дори обѣщания повече имъ се харесватъ. Въ такъвъ случай въпросътъ е да спечели буржуазната опозиция противъ реакцията. Коя отъ тѣхъ ще има надмощие надъ другитѣ, това ще решатъ свободнитѣ избори. Тогава шансоветѣ, че изборитѣ ще бѫдатъ, ако не абсолютно свободни, то поне сравнително свободни, ще бѫдатъ сигурни. Обаче поведението на нашитѣ буржуазни партии въ предстоящитѣ избори е тъкмо противно на проповѣдитѣ имъ за положението и за срѣдствата, които имъ диктува това положение. Народната партия сега пълзи предъ тѣзи, които проповѣдваха и проповѣдватъ «мирна революция», унищожение на конституционното управление и не испуща случай да нападне на другитѣ опозиционни партии, съ цель да тури кракъ на тѣхъ въ изборитѣ и да спечели тя съ помощьта на властьта болшинство, защото тя знае добрѣ, че при едни свободни избори нѣма да получи болшинство. Другитѣ двѣ партии — прогресивно-либералната и демократическата сѫщо тъй употрѣбяватъ всички срѣдства, за да омаломощатъ една друга. Най-малкия поводъ стига на тия двѣ буржуазни партии, за да почнатъ най-жестоко да нападатъ една друга, като всѣка отъ тѣхъ си мисли, че може да добие въ предстоящитѣ избори болшинство. Въ туй отношение особенно се отличава органа на Каравеловия щабъ на демократическата партия. Такъвъ поводъ за нападки напоследъкъ послужи избирателната агитация на прогресивно-либералната партия.

Както е извѣстно, прогресивно-либералната партия е ултрарусофилска; тя очаква отъ съюза или помощьта на Русия осѫществлението на „народнитѣ задачи", т. е. осѫществлението на буржуазния идеалъ за Велика България и нейното надмощие на Балканския Полуостровъ; тя съ помощьта на сѫщата сега вѣрва, че ще извади България отъ днешното финансово положение. Ултра-русофилството за тази партия се явява, тъй да кажемъ, «държавнически принципъ». Ние социалиститѣ много пѫти сме критикували тоя тѣхенъ „принципъ". Но фактъ е, че за тази партия русофилството е едно „вѣрую". Много пѫти нейнитѣ хора категорически обявявали това свое „вѣрую". Естественно е, че въ избирателната агитация тѣ не могатъ да не упражнятъ това свое „вѣрую". Обаче ето затова упражнение на своето „вѣрую" въ избирателната агитация отъ прогресивно-либералната партия и накара Каравеловия щабъ на демократическата, наравно съ стамболовиститѣ и народняцитѣ, да напада прогресивната пар-

тия въ експлоатация съ името на Русия и пр. Защо тя по-рано, когато въ много случаи цанковиститѣ изказваха така сжщо категорично своето «вѣрую», не излѣзе да говори противъ него, а сега? Очевидно е, че страхътъ на буржуазнитѣ партии да не би нѣкоя отъ тѣхъ да спечели изборитѣ въ болшинство е много голѣмъ и ги кара да се залавятъ за гушитѣ като обезумѣли. Ето тука реакцията намира храна, за да става по-нахална. Русофилството е едно политическо суевѣрие, което се образува вследствие невѣрната оцѣнка на историческитѣ факти. Отъ русофилството България толкова ще спечели, колкото ще спечели и отъ австрофилството. Обаче какво противопоставятъ другитѣ буржуазни партии на русофилското суевѣрие на прогресивната партия? Нѣма да говоря за стамболовиститѣ, либералитѣ и народняцитѣ, които, освѣнъ отъ своитѣ лични партизански смѣтки, се ржководятъ отъ дворцовия флюгеръ. Каравеловиятъ щабъ на демократическата партия постоянно се е клатушкалъ между русофилството и русофобството, споредъ обстоятелствата. Ще ми кажатъ, може би, че другитѣ буржуазни партии противопоставятъ на суевѣрието на русофилитѣ принципътъ на народната самопомощь. Обаче, фактътъ, че тѣ се явяватъ ту русофили, ту русофоби и че сжществува едно ултра-русофилство, показва, че принципътъ за самопомощьта не е достатъченъ за нашитѣ буржуазни партии. Масата отъ населението, или както обичатъ да казватъ нашитѣ противници, „земледѣлческа България“, е заразена отъ политическото суевѣрие на русофилството. Тази именно България не вѣрва въ принципа на самопомощьта, и на помощьта на партиитѣ, защото буржуазнитѣ партии не сж въ състояние да му дадатъ единъ по-надѣжденъ принципъ, да го възпитатъ въ принципи, които вдъхватъ увѣреность въ възможностьта да се използуватъ силитѣ ѝ за нейно добро. Само тъй можемъ си обясни силата на прогресивната партия въ масата отъ «земледѣлческа България» и страхътъ на тѣхнитѣ буржуазни партии отъ агитациитѣ ѝ въ предстоящитѣ избори. Никакъ нѣма да бжде чудно, ако, при свободни избори, най-много депутати ще бждатъ избрани отъ прогресивната партия. И нека го признаемъ, че догдѣто България си остава такава „земледѣлческа страна“, каквато е днесь, русофилството намира почва. Впрочемъ, нашата още слаба буржуазна класа като не вижда въ нашата държава достатъчна за нейнитѣ ламтежи сила, търси я вънъ въ чужда помощь, въ единъ съюзъ съ други по-силни държави. Затова тя се явява ту русофилска, ту австрофилска, а по-голѣмата ѝ часть е русофилска.

Обаче, другитѣ буржуазни партии нападатъ на русофилскитѣ агитации на прогресивно-либералната партия, не защото се гнжсятъ отъ русофилството ѝ. Тѣ сами би водили русофилски агитации, ако биха увѣрени, че русофилската маса ще имъ повѣрва и ще тръгне подиръ тѣхъ. Но тѣ знаятъ прекрасно, че масата нѣма да повѣрва на тѣхното русофилство. Прогресивно-либералната партия въ туй отношение има пълно предимство предъ тѣхъ. Страхътъ на другитѣ буржуазни партии, че цанковиститѣ чрезъ своето русофилство могатъ да излѣзатъ въ голѣмо количество изъ изборитѣ, ги кара да нападатъ най-остро прогресивно-либералната партия. Нашитѣ буржуазни партии, както споменахъ по-горѣ, и тогава, когато всички викатъ за опасното положение на страната, сж готови да удавятъ една друга. Отъ това тѣхната борба се явява борба не за про-

карването на програми и принципи, а за кокалъ. Това именно обстоятелство и прави дързки проповѣдитѣ на реакцията за нуждата отъ една «мирна революция» въ управлението отгорѣ, т. е. за нуждата отъ единъ чисто монархически режимъ.

* * *

Като е думата за предстоящитѣ избори и за поведението на буржуазнитѣ партии, ще свърша съ нѣколко бележки за нашата, за Работническата Социалъ-Демакратическа Партия. Какво поведение ще държи тя въ тия избори? Отговорътъ на този въпросъ се намира въ конгреснитѣ ѝ решения. Вънъ отъ тия решения ние не можемъ да излѣземъ. Поведението ни трѣбва да бѫде такова, каквото е било до сега. Но, може би, ще се намѣрятъ читатели, които предъ видъ опасното положение на страната, ще намѣрятъ, че въ дадения случай Работническата Социалъ-Демократическа Партия можела би да постѫпи по-другояче, да измѣни поведението си за въ тия избори, да се съгласи съ нѣкоя отъ буржуазнитѣ опозиционни фракции за общи дѣйствия. Обаче при днешното състояние на тия фракции, за което не еднъжъ е говорено на това мѣсто и за което тука по-горѣ говорихъ, съглашението на Работническата Социалъ-Демократическа Партия съ коя и да било отъ тѣхъ е немислимо. То нито на страната, нито на партията ни ще пренесе нѣкаква полза. Нѣщо повече, едно съглашение на Работнич. Социалъ-Демократическа Партия съ такива партии, каквито сѫ нашитѣ, би имало деморализующе влияние, както и въ отношение на общия политически прогресъ у насъ, тъй и по отношение на партията. Най-първо нашата партия много би изгубила отъ престижа, който тя е спечелила предъ работническото население съ своето досегашно поведение. Обаче Работнич. Социалъ-Демократическа Партия въ предстоящитѣ избори, като дѣйствува самостоятелно, съгласно конгреснитѣ си решения, може пакъ да бѫде полезна и на страната. Като взима най-дѣятелно участие въ избирателнитѣ борби, като туря тия борби на идейна почва, Работническата Социалъ-Демократическа Партия показва на работническото население голѣмото значение на избирателното право за него, подига го политически като гражданинъ и изобщо прави избирателнитѣ борби по-живи, по-енергични и плодотворни. Тази е голѣмата полза, която може да принесе на страната Работническата Социалъ-Детократическа Партия при днешнитѣ условия, безъ да говоримъ за ползата, която тя извлича за своитѣ идеи. За да принесе тази полза, тя има достатъчно сили. Прочее, организациитѣ на партията трѣбва да вcovering взематъ въ предстоящитѣ избори най-дѣятелно участие. Съ това тѣ ще бѫдатъ най-полезни на страната и на партията.

Senex.

Отъ Администрацията.

Въ администрацията на сп. **„Ново Време“** останали сѫ още 100 екземпляра отъ I и II година отъ него. Редакцията ги отстѫпва на желающитѣ да си ги набавятъ:

I-а година за 6 лева
II-а „ „ 7 „

Въ сѫщата администрация се намиратъ и още нѣколко екземпляри отъ I год. на сп. **„Дѣло“**, което се отстѫпва по 5 лева годишнина.

Молимъ да се обрѫщатъ съ порѫчки до Администрацията на сп. „Ново Време“ въ Пловдивъ.

Порѫчки не прѣдплатени не се изпълняватъ.